

છે તેનું સર્વ પરાકરણ કરે છે) એવી મુતિ છે. ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્યના કારણસ્વરૂપે તે હોવામાં વિશેષ નથી. પણ શબ્દાદિરહિત બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે. હા છે; પણ શબ્દાદિયુક્ત કાર્ય કારણસ્વરૂપથી રહિત ઉત્પત્તિની પૂર્વે કે હ્રમ્યાં નથી, તેથી ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્ય અવિદ્યમાન છે એમ કહેવું સકય નથી. કાર્યકારણનું અનન્યત્વ કહી-
શું ત્યારે એ વિષે વિસ્તારથી કહીશું ૫૭ ૫

અપીતો તદત્પ્રસન્નદસમગ્રસમ્ ॥ ૮ ॥

પ્રસન્નમાં (કારણનો) તેની (કાર્યની) પેઠે (અશુદ્ધિ આદિરૂપ)

પ્રસંગ આવવાથી (એ દર્શન) અસમગ્રસ છે ॥ ૮ ॥

આદિ કહે છે—એ સ્પૃહા, અવયવોથી યુક્તપદ્મ, અવેગનાત્વ, પરિચ્છિન્નત્વ, અશુદ્ધિ આદિ ધર્મવાળું એવું જે કાર્ય તેનું કારણ બ્રહ્મ છે એમ સ્વીકારાય તે અ-

ડે છે—‘ઉત્પત્તિપૂર્વે’ દલ્લાદિ શું તે સમયે—ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્ય નથી કે કારણ
પણ નથી? જ્યારે પદ્મ યુક્ત નથી; કેમકે કારણથી અનિરૂપ કાર્ય કરી પણ રહેતું નથી.
દિગ્દીપ્તિ પદ્મ પદ્મ યુક્ત નથી; કેમકે કારણ સર્વથા વિદ્યમાન હોવાથી નિરોધનો તેને અવગણ
નથી, આ અતિપ્રય નહિ સમજનાર સંગ્રહ કરે છે કે કાર્ય ને કારણ એ પરસ્પરવિરુદ્ધ છે
તેનું એમ યુક્ત નથી તેથી શબ્દાદિયુક્ત અવિદ્યમાન જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે—‘પણ શબ્દાદિ-
રહિત બ્રહ્મ’ દલ્લાદિ બ્રહ્મ શબ્દાદિરહિત છે એનો અંગીકાર કરી યજ્ઞનું સમાધાન કરે
છે—‘હા, છે’ દલ્લાદિ. ભારે પૂર્વે અવિદ્યમાન જગત્ કારણ દાવ ઉત્પન્ન થાય છે.
ડે છે કે ના—‘પણ શબ્દાદિયુક્ત કાર્ય’ દલ્લાદિ. બ્રહ્મ શબ્દાદિરહિત છે તોપણ શબ્દાદિ-
યુક્ત જગત્ બ્રહ્મને વિષે કશિય છે તેથી શાસ્ત્રિક સત્ત્વ પૃથક્ નથી એવું તત્ત્વરૂપે છે. જગત્
બ્રહ્મને વિષે કશિયત્વ છે એમ હોવાથી ‘શુદ્ધિ’ કહે છે—‘તેથી ઉત્પત્તિપૂર્વે’ દલ્લાદિ. પણ
જગત્ બ્રહ્મને વિષે કશિય છે એ સંપ્રતિપક્ષ—વિપ્રતિપક્ષિરહિત નથી એમ સાચામાં સાચી
કહે છે—‘કાર્યકારણનું અનન્યત્વ’ દલ્લાદિ. તત્ત્વરૂપે એ છે કે એમ કાર્ય સ્વરૂપે વિદ્યમાન
છે કે નથી તે કહેવું યોગ્ય નથી. પણ કારણસ્વરૂપે કાર્યનું સત્ત્વ કહેવું યોગ્ય છે, તેમ કાર-
ણની સત્તા તેજ કાર્યની સત્તા છે, તેથી અન્ય નથી. આમ હોવાથી ઉત્પત્તિપૂર્વે કારણ વિદ્ય-
માન હોવાથી કાર્ય અવિદ્યમાન થી રીતે થાય? ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્યનું, ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યનું
કે અસત્ત્વ થયેલા કાર્યનું, સ્વરૂપે સત્ત્વ કે અસત્ત્વ અનિર્વચનીય હોવાથી સત્ત્વ કે અસત્ત્વ કાર્યની
ઉત્પત્તિ નથી એમ સંકારવાદનો પ્રતિષેધ સ્પષ્ટિત છે ॥ ૭ ॥

સંગ્રહમાં સિદ્ધ કરવા માટે કાર્યકારણનો અતેજ સ્વરૂપક હોવાથી કારણ પણ કાર્યની
પેઠે અશુદ્ધિ આદિ ધર્મનો પ્રસંગ આવશે એમ સંગ્રહવાળું આખ્યાન કરે છે—આદિ કહે છે

૧ કાર્યકારણ ૨ કાર્યકારણ ૩ કાર્યકારણ—આકાશપદ્મ, વિષ્ણુપદ્મ તે પરિચ્છિન્ન ૪
પરિચ્છિન્ન ૪ પરિચ્છિન્ન.

પીતિમાં—પ્રત્યક્ષમાં પ્રતિસંસર્ગ પામતું કાર્ય—કારણની સાથે અવિભાગ પામતું કાર્ય કારણને પોતાના મર્મથી દૂરિત કરે, એમ અપીતિમાં કારણ જે બ્રહ્મ તેને પણ કર્મની પેઠે અગુદ્ધિ આદિ રૂપનો પ્રસંગ આવવાથી સર્વદા બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે એ ઉપનિષદનું કર્તવ્ય અચૂત છે. વળી સમસ્ત વિભાગનો અવિભાગ પ્રાપ્ત થયે પુનરુત્પત્તિમાં નિયમકારણનો અભાવ હોવાથી ભોક્તૃ ભોગ્ય આદિ વિભાગથી કેરવિ પ્રાપ્ત થયે નહિ એમ અચૂત છે. વળી પરબ્રહ્મ સાથે અવિભાગ પામતા ભોક્તા આત્માની કર્મ આદિ નિમિત્તનો પ્રત્યક્ષ થયે પણ પુનરુત્પત્તિ સ્વીકારાય તો પુનરુત્પત્તિ પણ પુનરુત્પત્તિનો પ્રસંગ આવવાથી અનુપપાત છે. જે આ જગત પ્રત્યક્ષમાં પણ પરબ્રહ્મથી વિભક્તજન અવસ્થિત રહે તો એમ પણ પ્રત્યક્ષ સંભવનો નથી અને નાનકડી અધ્યતિરિક્ત કાર્ય સંભવનું નથી એમ અસમજજન છે ॥ ૮ ॥

અને વિશે કહીએ છીએ—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

જાન્ય (પ્રત્યક્ષમાં કાર્ય કારણને દૂષિત કરતું) નથી; કેમકે દુષ્ટાન્ત છે ॥ ૪૫

આમારો દોનમાં કંઈ પણ અવગણ નથીજ. કારણમાં રીતન થતું કામ કામને
માનના જેવીથી દુનિત કરે એમ જે કશું છે તે દુનિત નથી. સાચી? દુનિત છે તેવી.

[illegible]

— 114 —

કારણમાં લીન થવું કાર્ય કારણને પાતાના ધર્મથી દૂષિત કરતું નથી એનાં દુષાન્તો છે. જેમ સારાવ આદિ વિકારો, જેની પ્રકૃતિ શૂનિકા છે, તે વિકાસની અવસ્થામાં ઉત્થા, નીચા અને મધ્યમ પ્રકારના હોઈ પુનઃ પ્રકૃતિમાં લીન પામતાં તેને પાતાના ધર્મથી 'સંસૃષ્ટ કરતા નથી. વળી સુચક આદિ મુવર્ણવિકારો પ્રલયમાં મુવર્ણને પાતાના ધર્મથી સંસૃષ્ટ કરતા નથી. તેમજ ચાર જાતના પૃથ્વીના વિકારો, ભૂતસમુદાય પૃથ્વીને અપીતિમાં પાતાના ધર્મથી સંસૃષ્ટ કરતા નથી. તારા પક્ષનો તો કોઈ પણ દુષાન્ત નથી. અરેખર, એ કારણને વિષે કાર્ય પાતાના ધર્મથીજ અવસ્થિત રહે તો અપીતિજ સંભવે નહિ. કાર્ય અને કારણ અનન્ય છે તેપણ કાર્ય કારણાત્મક છે, પણ કારણ કાર્યાત્મક નથી એમ 'આરમ્ભવશબ્દાદિભ્યાઃ' [અભસૂં સારાઈજ] માં કહીમાં. વળી પ્રલયમાં કાર્ય પાતાના ધર્મથી કારણને સંસૃષ્ટ થાય એ વાત પાકું કહ્યું છે. સ્થિતિમાં પણ એ પ્રસંગ સમાનજ છે; કેમકે કાર્ય અને કારણ અનન્ય છે એવો સ્વીકાર છે. 'ઈદં સર્વં વર્ણમાત્મા' [બૃહદ સારાઈ] (એ સર્વ આત્મા છે કે) એ એ આત્મા (મધ્ય આદિ થાય છે), 'માર્મવેદં સર્વમ્' [છાન્દોગ ઝરથર] (એ સર્વ આત્માજ છે), 'મંદિપેદમમૃતં પુરસ્તાત્' [યુગ સારાઈ] (આ અમૃ

શૂનિકા આદિને વિષે નીચ વડે અદિની પેઠે એમ સિદ્ધાન્તમૂલ્યનું આપ્તવાન કરે છે—'અમારા દર્શનમાં' હતાકિ. 'વિકાસની અવસ્થામાં' = સ્થિતિકાળમાં 'ચાર જાતના' = જરામુજ, વાંજ, સ્નેહ અને હૃદયિકા. 'તારા પક્ષનો તો' હતાકિ—જેમ જગમાં લીન થવું વ્યવહાર જગને દૂષિત કરે છે એમ સાંખ્ય દુષાન્ત ચારે છે તે મુજ નથી; કેમકે મધુર જળ વ્યવહાર જગારણ છે, ખાદિ દુષાન્ત નથી. વ્યવહાર અર્થ અવિચારમાત્ર નથી, પણ કારણને વિષે કાર્યનો અવિચાર છે. તેમાં કાર્યના ધર્મનો અરેખ ધરના સદસ દુષાન્ત છે. પણ તારા પક્ષમાં તો કારણને વિષે કાર્યનો વ્યવહાર કાર્ય ધર્મના વેષ વિષે દુષાન્તવ્યવહાર પણ નથી એવું તારાઈ છે. વળી કાર્ય કારણને પાતાના ધર્મથી દૂષિત કરે તો કાર્યની સ્થિતિ થાય એટલે વ્યવહાર સંભવે નહિ એમ કહે છે—'અરેખર, એ કારણને વિષે કાર્ય' હતાકિ. કાર્ય ન હોય એટલે તેના ધર્મનો કારણની સત્ત્વે એમ સંભવે નહિ; કેમકે ધર્મ ન હોય એટલે ધર્મ પણ ન હોય એવું તારાઈ છે. કિં, પણ સકાર્યવદમાં વ્યવહાર પણ કાર્ય કારણની સત્ત્વે અનિશ્ચય રહે છે તેથી કાર્ય કારણને દૂષિત કરશે તેને ખાદિ કહે છે—'કાર્ય અને કારણ અનન્ય છે તેપણ' હતાકિ. જેમ શૂનિકાને વિષે રજાના અર્થપના અર્થપિત એ રજા તેવું પાદાર્થક ૧૫ દુષિત છે, પણ દુષિત રજા નથી એમજ અર્થ ૧૩ સમજવું. કિંપત વસ્તુમાં અવિચારના ધર્મ છે; કેમકે તે તેવો અનિશ્ચય છે. પણ અવિચારનામાં ૩૬ ઉચિત કાર્યના ધર્મ નથી, કેમકે તે કાર્યથી પૂરું છે એવો અર્થ છે. વળી સ્થિતિ, ઉત્થા અને પ્રલય ત્રણે કાળમાં કાર્ય કારણની અવિચાર છે એમ કહેવો શૂનિકા ૧૨ અનિશ્ચય કરશે કાળ નથી. સર્વ પદાર્થોએ સ્થિતિ અને ઉત્થાનાં કાળો છે પરિહાર કર્યું છે તેજ પરિહાર પ્રલયમાં પણ સમાવ છે. એ પરિહાર એ છે કે કાર્ય અવિચારી સમજાવિત છે; તેટલા ખાદિ અવિચારને વિષે સાચો અનુચેત—અથ કાર્યો મુજ નથી એમ કહે છે—'એ વાત પાકું કહ્યું છે'. પરિહારદુષાન્તનું અવિચાર કરી વિવર્ણદુષાન્તનું અવિચાર કરે છે—

અને પોતાના પક્ષમાં દોષ છે તેથી ॥ ૧૦ ॥

પ્રતિવાદીને પોતાના પક્ષમાં એ દાવો સાધારણ પ્રાદુર્ભૂત થશે, શી રીતે તેને માટે કહીએ છીએ. વિલક્ષણપણાને લીધે આ જગત 'અલ્પપ્રકૃતિક' નથી એમ એ કહ્યું છે તે એ, જગતને 'પ્રધાનપ્રકૃતિક' લેવામાં સમાન છે; કેમકે તેમાં શબ્દાદિરહિત પ્રધાનથી શબ્દાદિયુક્ત જગતની ઉત્પત્તિ સ્વીકારેલી છે. એથીજ—વિલક્ષણ કાર્યની ઉત્પત્તિ સ્વીકારેલી છે તેથીજ—ઉત્પત્તિપૂર્વે 'અસતકાર્યવાદનો' પ્રસંગ સમાન છે. તે મજા અપીતિમાં કાર્યનો કારણને વિષે અવિભાગ સ્વીકાર્યો છે તેથી તેની પો પ્રસંગ પણ સમાન છે. તેમજ જેના સર્વ વિશેષ નષ્ટ થયા છે એવા વિકારો અપી-તિમાં અવિભાગસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયા એટલે આ આ પુરુષતું 'ઉપાદાન', આ આત્મ-એમ પ્રત્યયની પૂર્વે પ્રતિપુરુષમાં જે નિયમિત ભેદ છે તે પુનરુત્પત્તિમાં તેજ પ્રમા-ણ નિયમિત થયા શક્ય નથી; કેમકે કારણ નથી. કારણ વિના નિયમ સ્વીકારીએ તો કારણનો અભાવ સરખો હોવાથી શુકતોનો પણ પુનર્બન્ધન પ્રસંગ આવે. કેટલાક ભેદ અપીતિમાં અવિભાગ પ્રાપ્ત કરે છે અને કેટલાક કરતા નથી એમ કહેશે તો જેઓ અવિભાગ પ્રાપ્ત કરતા નથી તે પ્રધાનતા કાર્ય છે એમ પ્રાપ્ત થશે નહિ, આ પ્રમાણે એ દાવો સાધારણ હોવાથી એકે પક્ષમાં પ્રેરવા યુક્ત નથી એટલે એમનું અંતર પસ્વરૂપજ દુઃ કરે છે; કેમકે તે અવરય આશ્રય કરવા યુક્ત છે ॥ ૧૭ ॥

નિષ્કાન્તતાનું વનરે જે લોભે વેદાન્તપદ્ધતિમાં સાંખ્ય બતાવે છે તેજ લોભે સાંખ્યપદ્ધતિમાં પણ છે તેના અભારે-વેદાન્તીએ તે લોભનું નિરચન કરવા પ્રયાસ કર્યો પણ નથી એમ કહે છે—‘સ્વપદ્ધતિ’ સૂત્રનું બ્યાખ્યાન કરે છે—‘પ્રતિવાદીને પાતાના પદ્ધતિમાં’ કલ્પાદિ. ‘એથીજ’—સૂત્રકારે વિદ્વદ્ કારણસ્વરૂપે રહે એ પુષ્ટ નથી તેની સાંખ્યનોજ એ લોભ છે, પણ કાર્યને નિર્યા માનવારે વેદાન્તીનો એ લોભ નથી એમ સમજાવું. ‘મર્તાતી’ એ નાનાં કહેવા ચાર લોભ કહે છે—‘તેમજ અપીતિમાં’ કલ્પાદિ. ‘તેની પડે’ એટલે કાર્યની પડે પ્રધાનને કે અર્થ દેવાનો પ્રયત્ન છે. આ કમોદિકે આનું ઉપદાનનોખ છે, આનું નથી એમ નિયમ નહિ રહે. તેમજ બદલુજાની વ્યવસ્થા પણ નહિ રહે. એ વ્યવસ્થા મારે મુજબને બેદ-અનિયમે પ્રધાનમાં લીન થાય છે. બદલા એલે થતા નથી એમ કહેલો લોભ છે પ્રધાનમાં લીન થતા નથી તેમજને પુરુષની પડે કાર્યવત્તો બ્યાખ્યાન મલે-કાર્યવત્ત ૫.૩ પાંચે નહિ એલે અર્થ છે । ૧૦ ।

તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદપ્યન્યથાનુમેયમિતિ ચેદેવમપ્યવિમોક્ષપ્રસક્તઃ॥ ૧૧॥

તર્ક પ્રતિષ્ઠિત થતો નથી તેથી પણ, અન્યથા અનુમાન કરવું યુક્ત છે એમ કહેશે તો એમ પણ અવિમોક્ષનો પ્રસંગ આવશે ॥૧૧॥

વળી આથી પણ આગમગમ્ય વસ્તુને વિષે કેવલ તર્કથી સામે ઉઠાવ કરવો યુક્ત નથી; કેમકે સાક્ષના પ્રમાણરહિત, પુરુષની ઉત્પેક્ષામાત્ર પર લેતો આધાર છે એવો તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત થાય છે; કારણ કે ઉત્પેક્ષા નિરૂપણ છે. જેમકે કેટલાક વિદ્વાનોએ યવથી ઉત્પેક્ષા કરેલા તર્કો એમનાથી વિશેષ વિદ્વાન અન્ય પુરુષોને આભાસરૂપ દેખાય છે. તેમજે પણ ઉત્પેક્ષા કરેલા તર્કો તેમનાથી પણ અન્ય વિદ્વાનોને આભાસરૂપ દેખાય છે. આ કારણથી તર્ક પ્રતિષ્ઠિત છે એમ આશય કરવો શક્ય નથી; કેમકે પુરુષમતિ વિરૂપ છે. લે કેટલેક પ્રસિદ્ધ માહાત્મ્યવાળા કપિલ કે અ.યે સમ્યક્ વિચારેલા તર્ક પ્રતિષ્ઠિત છે એમ આશય કરાય તો એમ પણ તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે; કેમકે જેમનું માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધ ગણાયવું છે એવા 'તીર્થ-કર, કપિલ, કણ્ઠાદ આદિમાં પણ પરસ્પર વિપ્રતિપતિ લેવામાં આવે છે. લે એમ કહેવામાં આવે કે લેવી રીતે અપ્રતિષ્ઠાનો રાજ નહિ આવે એવી અન્ય રીતે એમ અનુમાન કરીશું કેમકે પ્રતિષ્ઠિત તર્ક હજ નહિ એમ કહેવું શક્ય નથી તો

તર્ક સંભવિત હોવાનો છે તેથી નિર્દોષ વેદાન્તનો સમન્વય જાણ નથી એમ કહે છે—'તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદપિ' હતાતે. સૂત્રના અર્થ પાત્ર બાબત કહે છે—'આથી પણ'. 'કેવલ' = અનુમાન આધારરહિત. 'આથી' નો અર્થ રકુટ કહે છે—'કેમકે' હતાતે અ.યમશ્ચી મુદારદિત તર્કોને પ્રાદુર્ભાવ થી રીતે કાઢ છે તેને કહે કહે છે—'પુરુષની ઉત્પેક્ષામાત્ર પર લેતો આધાર છે.' ઉત્પેક્ષાના આધારવાળા તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે તેને કહે તેનું કહે છે—'કારણ કે ઉત્પેક્ષા નિરૂપણ છે.' તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે તેનું વિવરણ કહે છે—'જેમકે કેટલાક વિદ્વાનો' હતાતે. પુરુષમતિ વિચિત્ર-અનોગ છે તેનું કપિલ કે પુરુષમિતેનું માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધ લેવાથી તેમનો તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત નહિ થાય એમ શાશ કહે છે—'લે કેટલેક પ્રસિદ્ધ માહાત્મ્યવાળા' હતાતે. 'કપિલો વદિ સર્વજ્ઞઃ કપારો નેતિ શા પ્રમા' (કપિલ એ સર્વજ્ઞ છે તો કહી નથી એ કેવો પ્રમા છે). એ જાણથી કા. ડાને ખરેખર કહે છે—'એમ પણ તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે'. મુદતી એવ રહેલા કા.ત. નું બાબત કહે છે—'લે એમ કહેવામાં આવે કે' હતાતે. વિવરણ. કહે તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે તેનું બાબત, અને 'પ્રકયવંચયો વાચ્ય કિંતુ તર્ક પ્રતિષ્ઠિત એવે તેથી પ્ર-કયન અનુમેય છે એવે કાંઈ છે. ૧૩ 'લે તર્ક પણ અપ્રતિષ્ઠિત છે, તર્કનો કારક છે તેથી. વિવરણ. કહેતો છે—'જેથી કહે છે—'કેમકે પ્રતિષ્ઠિત તર્ક હજ નહિ' હતાતે. 'તર્કનો કારક છે તેથી' એ તર્ક પ્રતિષ્ઠિત છે કે નહિ? અર ૧૩માં અર્થજ અપ્રતિષ્ઠિત-વ લે સમ્ય તેવે અન્ય પ્રતિષ્ઠિત-વ લેવાથી અનિવર્ય હોવ કહે છે. કિંતુ ૧૩માં પણ કાંઈ

સ્વપક્ષદોષાચ ॥ ૧૦ ॥

અને પોતાના પક્ષમાં દોષ છે તેથી ॥ ૧૦ ॥

પ્રતિવાદીને પોતાના પક્ષમાં એ દોષો સાધારણ પ્રાકુર્ભૂત થશે. ૨ી રીતે તેને માટે કહીએ છીએ. વિવક્ષણપણાને લીધે આ જગત 'અદ્યપ્રકૃતિક નથી એમ છે કહ્યું છે તે એ, જગતને 'પ્રધાનપ્રકૃતિક લેવામાં સમાન છે; કેમકે તેમાં શબ્દાદિસ્થિત પ્રધાનથી શબ્દાદિયુક્ત જગતની ઉત્પત્તિ સ્વીકારેલી છે. એથીજ—વિવક્ષણ કાર્યની ઉત્પત્તિ સ્વીકારેલી છે તેથીજ—ઉત્પત્તિપૂર્વે 'અસત્કાર્યવાદનો પ્રસંગ સમાન છે. તે મજા અપીતિમાં કાર્યનો કારણને વિષે અવિભાગ સ્વીકાર્યો છે તેથી તેની પ્રસંગ પણ સમાન છે. તેમજ જેના સર્વ વિશેષ નષ્ટ થયા છે એવા વિકારો આ નિર્માણ અવિભાગસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયા એટલે આ આ પુરુષનું ઉપાદાન, આ અન્ય અન્ય પ્રત્યયની પૂર્વે પ્રતિપુરુષમાં જે નિયમિત ભેદ છે તે પુનરુત્પત્તિમાં તેજ પ્રમાણ નિયમિત થયા શક્ય નથી; કેમકે કારણ નથી, કારણ વિના નિયમ સ્વીકારીને તે કારણનો અભાવ સરખો હોવાથી યુક્તોનો પણ પુનર્ભવન પ્રસંગ આવે. કેમકે ભેદ અપીતિમાં અવિભાગ પ્રાપ્ત કરે છે અને કેટલાક કરતા નથી એમ કહેશે તે એના અવિભાગ પ્રાપ્ત કરતા નથી તે પ્રધાનના કાર્ય છે એમ પ્રાપ્ત થયો નહિ. પ્રમાણ એ દોષો સાધારણ હોવાથી એકે પક્ષમાં પ્રેરવા યુક્ત નથી એટલે એમનું અપરસ્પર્યુષ્ટ દુઃક કરે છે; કેમકે તે અવશ્ય આશ્રય કરવા યુક્ત છે ॥ ૧૦ ॥

વિવક્ષણપણું વધેરે જે દોષો વેદાન્તપક્ષમાં સાંખ્ય જતાયે છે તેજ દોષો સાંખ્યપક્ષ પણ છે તેનું અમારે-વેદાન્તીને તે દોષોનું નિરચન કરવા પ્રવાસ કર્યો યુક્ત નથી એમ છે છે—'સ્વપક્ષદોષાચ'. સૂત્રનું બ્યાખ્યાન કરે છે—'પ્રતિવાદીને પોતાના પક્ષમાં' 'એથીજ'—અન્યકાર્ય વિવક્ષણ કારણસ્વરૂપે રહે એ યુક્ત નથી તેથી સાંખ્યનોજ એ દોષ છે. પણ કાર્યને નિરચા માનનાર વેદાન્તીનો એ દોષ નથી એમ સમજાવું. 'અર્થાત્' એ નવમાં કહેલા સ્વરૂપ કહે છે—'તેમજ અપીતિમાં' કહેવું. 'તેની પડે' એટલે કાર્યની પડે પ્રધાનને ૨૫ આદિ લેવાનો પ્રયત્ન છે. આ ક્રમાંદિક આનું ઉપાદાનનોમ્ય છે, આનું નથી એમ નિયમ નહિ રહે. તેમજ બદ્ધગુણની વ્યવસ્થા પણ નહિ રહે. એ અવસ્થા માટે યુક્તો ભેદ—અવિભાગ પ્રધાનના લીન થવ છે, બદલા ભેદો થતા નથી એમ કહેશે તો જે પ્રમાણ નવાં લીન થતા નથી તેઓને પુરુષની પડે કાર્યવત્તો અવિભાગ થયે-કાર્યવત્ત શરૂ પાડે એવો નય છે ॥ ૧૦ ॥

૧. આ એવી પ્રતિ-પ્રત્યક્ષતા છે જેમાં તે અદ્યપ્રકૃતિક અને પ્રધાન એવી સ્થિતિ-પ્રત્યક્ષતા રહ્યું છે તે પ્રત્યક્ષતા. ૨. કાર્યવત્ત પડે માટે નહીં મજા ૩. પુરુષનું કાર્ય

તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદપ્યન્યથાનુમેયમિતિ ચેદેવમપ્યવિમોક્ષપ્રસક્તઃ॥ ૧૧॥

તર્ક પ્રતિષ્ઠિત થતો નથી તેથી પણ, અન્યથા અનુમાન કરવું યુક્ત છે એમ કહેશે તો એમ પણ અવિમોક્ષનો પ્રસંગ આવશે ॥૧૧॥

પણી આથી પણ આગમગમ્ય વસ્તુને વિષે કેવલ તર્કથી સામે ઉઠાવ કરવો યુક્ત નથી; કેમકે સામ્યના પ્રમાણરહિત, પુરુષની ઉત્પ્રેક્ષામાત્ર પર જેનો આધાર છે એવો તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત થાય છે; કારણ કે ઉત્પ્રેક્ષા નિર્દુશ છે. જેમકે કેટલાક વિદ્વાનોએ યવથી ઉત્પ્રેક્ષા કરેલા તર્કો એમનાથી વિશેષ વિદ્વાન અન્ય પુરુષોને આભાસરૂપ દેખાય છે. તેમજે પણ ઉત્પ્રેક્ષા કરેલા તર્કો તેમનાથી પણ અન્ય વિદ્વાનોને આભાસરૂપ દેખાય છે. આ કારણથી તર્ક પ્રતિષ્ઠિત છે એમ આશય કરવો શક્ય નથી; કેમકે પુરુષમતિ 'વિરૂપ છે. જે કોઈકે પ્રસિદ્ધ માહાત્મ્યવાળા કપિલ કે અન્ય સમ્યક્ વિચારેલો તર્ક પ્રતિષ્ઠિત છે એમ આશય કરાય તો એમ પણ તર્ક અપ્રતિષ્ઠિતજ છે; કેમકે જેમનું માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધ ગણાયતું છે એવા 'તીર્થ-કર, કપિલ, કણ્વાદ આદિમાં પણ પરસ્પર વિપ્રતિપત્તિ લેવામાં આવે છે. જે એમ કહેવામાં આવે કે જેવી રીતે અપ્રતિષ્ઠાનો દાવ નહિ આવે એવી અન્ય રીતે એમ અનુમાન કરીશું કેમકે પ્રતિષ્ઠિત તર્ક હજ નહિ એમ કહેવું શક્ય નથી તો

તર્ક સંભવિત હોવાનો છે તેથી નિર્દોષ વેદાન્તનો સમન્વય લાખ્ય નથી એમ કહે છે—'તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદપિ' હંભાદિ. સૂત્રના અપિ પદનું વ્યાખ્યાન કરે છે—'આથી પણ'. 'કેવલ' = અનુમાત અવમરહિત. "આથી" નો અર્થ સ્ફુટ કરે છે—'કેમકે' હંભાદિ. આ-અમરૂપી મૂળરહિત તર્કોને પ્રાદુર્બોધ થી રીતે થાય છે તેને માટે કહે છે—'પુરુષની ઉત્પ્રેક્ષામાત્ર પર જેનો આધાર છે.' ઉત્પ્રેક્ષાના આધારવાળા તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે તેને માટે હેતુ કહે છે—'કારણ કે ઉત્પ્રેક્ષા નિર્દુશ છે.' તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે તેનું વિવરણ કરે છે—'જેમકે કેટલાક વિદ્વાનો' હંભાદિ. પુરુષમતિ ચિચિવ-અનેકરૂપ છે તોપણ કપિલ, કણ્વાદિ પુરુષવિશેષનું માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેમનો તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત નહિ થાય એમ શક્ય કરે છે—'જે કોઈકે પ્રસિદ્ધ માહાત્મ્યવાળા' હંભાદિ. 'કપિલો यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा' (કપિલ જે સર્વજ્ઞ છે તો કણ્વાદ નથી એ કેવી પ્રમા છે). એ આશયથી શક્યનો પરિહાર કરે છે—'એમ પણ તર્ક અપ્રતિષ્ઠિતજ છે'. સૂત્રની અપ રહેલા શંકાનાશનું વ્યાખ્યાન કરે છે—'જે એમ કહેવામાં આવે કે' હંભાદિ. વિવશ્વજુપદ્મ આદિ તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે તોપણ વ્યસિ, અને 'પદ્મધર્મ'થી સપ્તમ કોઈકે તર્ક પ્રતિષ્ઠિત થયો તેથી પ્રધાન અનુમેય છે એવો અર્થ છે. પણ 'એ તર્ક પણ અપ્રતિષ્ઠિતજ છે, તર્કનો પ્રકાર છે તેથી, વિવશ્વજુત આદિની જેડે—'જેથી કહે છે—'કેમકે પ્રતિષ્ઠિત તર્ક હજ નહિ' હંભાદિ. 'તર્કનો પ્રકાર છે તેથી' એ તર્ક પ્રતિષ્ઠિત છે કે નહિ? આપ પદ્મમાં આદિજ અપ્રતિષ્ઠિતજ હોવાને તેનો અભાવ પ્રતિષ્ઠિતજ હોવાથી વ્યક્તિર રોષ આવે છે. દ્વિતીય પદ્મમાં પણ સર્વ

લોકે કોઈક વિષયમાં તર્ક પ્રતિષ્ઠિત દેખાય છે તોપણ પ્રકૃત વિષયમાં તો અપ્રતિષ્ઠિત-
પણના દોષમાંથી તર્કનો અનિર્મોક્ષ પ્રસક્ત થાય છેજ. ખરેખર, આ અતિગંભીર,
કારણનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, જેના પર યુક્તિનો આધાર છે, તેને વિષે શાસ્ત્ર વગર
ઉપદેશ કરવી પણ શક્ય નથી; કેમકે રૂપ આદિ ન હોવાથી એ અર્થ પ્રત્યક્ષ પ્ર-
માણનો વિષય નથી; અને હિમ આદિના અભાવથી અનુમાન આદિનો વિષય નથી
એમ પણ અમે કહ્યું છેજ. વળી સમ્યક્જ્ઞાનથી જ્ઞાપ્ત પ્રાપ્ત થાય છે એમ સર્વ
જ્ઞાપ્તવાદીઓ સ્વીકારે છે; અને તે સમ્યક્ જ્ઞાન એકરૂપ છે; કેમકે તે વસ્તુને અધીન
છે. એકરૂપ અવસ્થિત રહેલો જે અર્થ તે પરમાર્થ છે, અને તે વિષેના જ્ઞાનને લો-
કમાં સમ્યક્જ્ઞાન કહે છે, જેમકે અગ્નિ ઉપ્પુ છે. ત્યારે એમ હોવાથી સમ્યક્જ્ઞાન-
માં પુરુષોની વિપ્રતિપત્તિ અયુક્ત છે. તર્કજ્ઞાનોમાં તો અન્યોન્ય વિરોધ હોવાથી
વિપ્રતિપત્તિ પ્રસિદ્ધ છે; કેમકે જે કોઈક તાર્કિકે એજ સમ્યક્જ્ઞાન છે એમ પ્રતિપા-
દન કયું હોય છે તેને બીજે બાધિત કરે છે, અને તેણે પણ જે પ્રતિષ્ઠાપિત કરેલું
હોય છે તેને વળી બીજે બાધિત કરે છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે; માટે એકરૂપ
જેનો વિષય અવસ્થિત રહેલો નથી એવું તર્કથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન કેવી રીતે સ-
મ્યક્જ્ઞાન થાય? પ્રમાણવાદી તર્કવેત્તાઓમાં ઉત્તમ છે એમ કંઈ સર્વ તાર્કિકોએ
પરિમલ્લ કયું નથી કે જેથી તેનું મત સમ્યક્જ્ઞાન છે એમ અમે સ્વીકારી શકીએ,
તેમજ 'અતીત', 'અનાગત' અને 'વર્તમાન' તાર્કિકોને એક દશમાં ને કાળમાં એકલા
કરવા શક્ય નથી કે જેથી એક અર્થ વિષે તેમની મતિ એકરૂપ સમ્યક્મતિ થાય. વેદ તો
નિત્ય અને વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો હેતુ હોવાથી વ્યવસ્થિત અર્થનો વિષય છે એ
યુક્ત છે, તેથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનની યથાર્થતાનો અતીત, અનાગત અને વર્તમાન
કોઈ પણ તાર્કિકોથી નિષેધ કરવો અશક્ય છે. આથી એ ઉપનિષદગમ્ય જ્ઞાનજ સ-
મ્યક્જ્ઞાન છે એ સિદ્ધ થયું. આથી અન્યત્ર સમ્યક્જ્ઞાન ઉપપન્ન થતું નથી તેથી

ઉ—લોકે કોઈક વિષયમાં તર્ક પ્રતિષ્ઠિત દેખાય છે' હતાદિ. 'અતિગંભીર' = વેદ-
નિત્ય પ્રમાણથી અમમ્ય. 'કારણનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ' = જનકારણનું અદેહતત્વ. જ્ઞાન અન્ય
પ્રમાણનું એવર નથી એમ દર્શાવે છે—'રૂપ આદિ ન હોવાથી'. સૂતરેય 'અવિમોક્ષ'
પદનો અન્ય અર્થ કહે છે—'વળી સમ્યક્જ્ઞાનથી જ્ઞાપ્ત પ્રાપ્ત થાય છે' હતાદિ. એક-
રૂપ વસ્તુજ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન હોય તોપણ તે તર્કજન્ય કેમ ન હોય તેને માટે કહે છે—'ત્યારે
એમ હોવાથી સમ્યક્જ્ઞાનમાં' હતાદિ. તર્કજન્ય જ્ઞાનો પરસ્પર વિપ્રતિપત્તિ હોવાથી
સમ્યક્જ્ઞાન નથી; કેમકે સમ્યક્જ્ઞાનમાં વિપ્રતિપત્તિ થાય એ યુક્ત નથી એવો અર્થ છે.
પણ સાંખ્ય મંદ હોવાથી તેનું જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન છે એમ આચાર્ય કહી દેવેની અસિદ્ધિ કહે
છે—'પ્રમાણવાદી તર્કવેત્તાઓમાં ઉત્તમ છે' હતાદિ. પણ સર્વ તાર્કિકો મળી નિશ્ચિત
કરેલા તર્કથી ઉત્પન્ન થયેલો વિચાર તે યુક્તિનો દેવ છે તેને વિરોધ કહે છે—'તેમજ અતી-
ત' હતાદિ તેટલા માટે તર્કજન્ય જ્ઞાનથી યુક્તિ યુક્ત નથી તેથી તર્કથી વેદાન્તસમ-
ન્વયનો વાપ કરવો યુક્ત નથી; કેમકે તેનો વાપ થયે સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થવાથી અનિર્મો-
ક્ષનો પ્રસંગ આરોપે એમ સૂત્રસંભા અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે—'આથી અન્યત્ર' હતાદિ.

સંસારથી અવિમોક્ષજ પ્રસક્ત થાય. આથી આગમના બળથી અને આગમને અનુ-
સારી તર્કના બળથી ચેતન બ્રહ્મ જગતનું કારણ અને પ્રકૃતિ છે એમ થયું ॥ ૧૧ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

આથી શિષ્ટોથી અપરિગ્રહણ કરાયેલાનું પણ વ્યાખ્યાન

થયું સમજવું ॥ ૧૨ ॥

વૈદિક દર્શનની સમીપ હોવાથી, ચુરતર તર્કબળથી યુક્ત હોવાથી, અને વેદને
અનુસરતા કેટલાક શિષ્ટોથી કુર્ધક અંશે પરિગ્રહણ કરાયેલા હોવાથી પ્રધાનકારણવા-
દને આધારે જે તર્કનિમિત્ત આદોષ વેદાન્તવાક્યોને વિષે ઉપજાવે તેના પરિહાર કર્યો.
હવે અણુવાદ આદિને આધારે પણ કેટલાક મન્દમતિઓ વળી વેદાન્તવાક્યોને વિષે
આદોષની આશંકા કરે છે, માટે 'પ્રધાનમદ્વનિર્મલજન્યાયથી અતિદેશ કરે છે.
'પરિગ્રહણ કરાય' તે પરિગ્રહ; પરિગ્રહ નહિ તે અપરિગ્રહ; શિષ્ટોના અપરિગ્રહ તે શિ-
ષ્ટાપરિગ્રહ. एतेन-આથી એટલે પ્રકૃત પ્રધાનકારણવાદનિરાકરણથી. શિષ્ટ એટલે મનુ,

સમન્વયનો તર્કથી અવિરોધ થયે અધિકરણના ક્ષયિત અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે—'આથી
આગમના બળથી' ઇત્યાદિ ॥ ૧૧ ॥

બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન છે એમ વેદાન્તસમન્વય કહે છે તે વેદાન્તસમન્વય વિષય છે.
'જે વિષય છે તે દ્રવ્યનું ઉપાદાન નથી' એ વૈશેષિક આદિ ન્યાયથી એ સમન્વય વિરુદ્ધ છે
કે નહિ તેનો સંશય થયે સાંખ્યવૃદ્ધો તર્કમાં અકુશળ છે; પણ વૈશેષિક આદિઓ તો તર્કમાં
કુશલ છે એ પ્રસિદ્ધ છે તેથી તેમનો ન્યાય અબાધિત હોવાથી સમન્વય વિરુદ્ધ છે એમ
પ્રત્યુદાહરણથી પ્રાપ્ત થયે અતિદેશ કરે છે—'एतेन शिष्टापरिग्रहाः' ઇત્યાદિ. પણ સાંખ્ય-
મતનો ઉપદેશ કરી વૈશેષિકમતનો અતિદેશ કેમ કર્યો કેમકે એથી વિપરીતનો પણ સંભવ છે
એમ આશંકા કરી સાંખ્યમતનો ઉપદેશ અને તાર્કિકમતનો અતિદેશ કરવાનું કારણ કહે છે—
'वैदिक दर्शनानी समीप होवाधी' ઇત્યાદિ. વેદાન્તવાદની ખેડે પ્રધાનવાદ પણ 'સાંકર્ષવાદ

૧ પ્રધાનમદ્વને પરામર્થ કર્યો એટલે બીજા બેતરતા મદ્વેનો પરિહાર થયેલો સમન્વયો એ
ન્યાયથી. ૨ વાદ એટલે સ્વાભિમત અર્થનું કથન. તેના બે પ્રકાર છે, સત્કાર્યવાદ અને અસત્કાર્યવાદ. સ-
ત્કાર્યવાદના બે પ્રકાર છે—પરિણામવાદ અને વિવર્તવાદ. પરિણામવાદ સાંખ્યોનો અને શમ્ભાનુજીયોનો છે.
એ મતે કારણજી કાર્યરૂપે પરિણામ પામે છે એટલે કાર્ય અને કારણ અનન્ય અને સલ છે, એમ દ્વપ દર્શિરૂપે
પરિણામ પામે છે, તેમાં દ્વિ કાર્યાન્તર કે દ્વપથી ભિન્ન નથી. વિવર્તવાદ માયાવાદી વેદાન્તીઓનો છે. એ
મતે કારણજી કાર્યરૂપરૂપે ભાસે છે એટલે કારણજી સલ છે, કાર્ય સલ નથી. એ સંકારાવાદનો થત છે,
એમ શુક્રિને વિષે 'એ રત્ન છે' એ જ્ઞાન થયા પછી અધિજ્ઞાનભૂત શુક્રિનું જ્ઞાન થયે આધ્માનથી પૂરું
જ્ઞાન 'એ રત્ન છે' એ નિરૂપ થાય છે; તેમ બ્રહ્મજ્ઞાન વત્પન્ન થયે જગદાદિ ભેદપ્રપંચ નિરૂપ થાય છે.
અસત્કાર્યવાદ એ આરંભવાદ છે અને નૈવાયિકોનો ને માધ્વવેદાન્તીઓનો છે. એ મતે ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્ય
વિદ્યમાન નથી, ને અવિદ્યમાનજી કાર્ય વત્પન્ન થાય છે. પૂરે અવિદ્યમાનજી તે તે યદાદિ કાર્ય દંઠ, આ
આદિ સામગ્રીથી મૃત્તિકા આદિ કારણથી ભિન્ન વત્પન્ન થાય છે.

વ્યાસ આદિઓથી કુંડિકે એક પછી પરિમહાત્મ ન કરાયતા છે અનુવાદિકારજવાદા છે તે પછી પ્રતિષિદ્ધ તરીકે વ્યાખ્યાન કરાયતા—નિરાકરજ કરાયતા સમજવા. નિરાકરજ કારણ-તુલ્ય હોવાથી આદિ કુંડ પુનઃ આરંભ કરવા યુક્ત નથી. આદિ પછી પરમમંલીર જગતકરજ સમાનજ રીતે તર્કથી 'અનુવાદ' છે, અને તર્કનું અપ્રતિષ્ઠિતપણું, અન્યથા અનુમાન કરવામાં અવિચોક્ષ, અને આગમનો વિરોધ એવા પ્રકારનું નિરાકરજના-રજ સમાન છે ॥ ૧૨ ॥

भोजनपक्षेऽपि विभागश्चेत् स्यात् श्लोकवत् ॥ १३ ॥

(ભોજ્ય) ભોક્તા થવાનો પ્રસંગ આવવાથી અવિભાગ ધાય (એમ કહેશે) તો (અમે કહીએ છીએ કે વિભાગ) ધરો,
લોકની પેઠે ॥ ૧૩ ॥

પુનઃ અન્ય પ્રકારે પ્રદાસરૂપાદાનો તર્કબજાવીને આપિય કરાય છે. એકે કુતિ સ્વવિધવર્માં પ્રમાણ થાય છે તેવાજુ અન્ય પ્રમાણથી તેનો વિવિધ રૂઈ થાય છે. આપ્યાને કમ્પન અને સ્વપ્રકાશ માને છે. એટલા અંશથી પ્રધાનવાદ નેશનલાઈની સમીપરય છે. દેવક અદિ શિશોને સારાંસંજ એ કંઈએ એનો સ્માર કર્યો છે નહીં પ્રજના.રૂપકા પ્રમળ હોવાથી એનો ઉપરેય કર્યો છે; અજુબાદિવાદ નિર્મૂલ છે તેથી કુમંત હોવાથી તેનો કનિરિય કર્યો છે એમ સમજવું. નિરાકરરૂપારૂ મું છે એમ પ્રશ્ન નથી એમ કહે છે— 'નિરાકરરૂપારૂ તુલ્ય હોવાથી' પ્ત્તારિ. કારતુલ્ય કહે છે— 'અદિ પત્ર પદમન્ડીર' પ્ત્તારિ. વિનુ હોવાથી પ્રદા દબ્યનું ઉપાદાન નથી એમ કહે કવું છે તેમા પત્ર સ્વપરને નહીં કુતિ ઉપલબ્ધ-અ.પાશપ છે તેથી એ કુતિથી એ તર્કનો બાધ દાવ છે જન્ની '૧૬.૫૨૦-૫૨૧૫ અને સર્વસંલેખિ' એ સ્વાપરવુ છે વિદુલ તે ભિન્નું પ્રકરને વિને અનિદ્ર છે એમ પત્ર સમજવું. એટલા માટે સમન્વયથી તર્કીકન.વચો વિરોધ નથી એમ સિદ્ધ થયુ ૧૧૨૩

[illegible]

१. ११११.११-३३३३ २. २२२२ ३. ३३३३ ४. ४४४४ ५. ५५५५ ६. ६६६६ ७. ७७७७ ८. ८८८८ ९. ९९९९ १०. १०१० ११. ११११ १२. १२१२ १३. १३१३ १४. १४१४ १५. १५१५ १६. १६१६ १७. १७१७ १८. १८१८ १९. १९१९ २०. २०२० २१. २१२१ २२. २२२२ २३. २३२३ २४. २४२४ २५. २५२५ २६. २६२६ २७. २७२७ २८. २८२८ २९. २९२९ ३०. ३०३० ३१. ३१३१ ३२. ३२३२ ३३. ३३३३ ३४. ३४३४ ३५. ३५३५ ३६. ३६३६ ३७. ३७३७ ३८. ३८३८ ३९. ३९३९ ४०. ४०४० ४१. ४१४१ ४२. ४२४२ ४३. ४३४३ ४४. ४४४४ ४५. ४५४५ ४६. ४६४६ ४७. ४७४७ ४८. ४८४८ ४९. ४९४९ ५०. ५०५० ५१. ५१५१ ५२. ५२५२ ५३. ५३५३ ५४. ५४५४ ५५. ५५५५ ५६. ५६५६ ५७. ५७५७ ५८. ५८५८ ५९. ५९५९ ६०. ६०६० ६१. ६१६१ ६२. ६२६२ ६३. ६३६३ ६४. ६४६४ ६५. ६५६५ ६६. ६६६६ ६७. ६७६७ ६८. ६८६८ ६९. ६९६९ ७०. ७०७० ७१. ७१७१ ७२. ७२७२ ७३. ७३७३ ७४. ७४७४ ७५. ७५७५ ७६. ७६७६ ७७. ७७७७ ७८. ७८७८ ७९. ७९७९ ८०. ८०८० ८१. ८१८१ ८२. ८२८२ ८३. ८३८३ ८४. ८४८४ ८५. ८५८५ ८६. ८६८६ ८७. ८७८७ ८८. ८८८८ ८९. ८९८९ ९०. ९०९० ९१. ९१९१ ९२. ९२९२ ९३. ९३९३ ९४. ९४९४ ९५. ९५९५ ९६. ९६९६ ९७. ९७९७ ९८. ९८९८ ९९. ९९९९ १००. १०००

ત્યારે શ્રુતિ અન્યપર થાય એ યુક્ત છે, જેમ મન્ત્ર અને અર્થવાદ અન્યપર થાય છે તેમ. તર્ક પણ સ્વવિષયથી અન્યત્ર અપ્રતિષ્ઠિત થાય, જેમ ધર્મ અને અર્થમાં, જે એમ થાય તો એથી શું? એથી એ અયુક્ત છે કે અન્ય પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ અર્થનો શ્રુતિ બાધ કરે. પણ અન્ય પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ અર્થનો શ્રુતિ બાધ કેવી રીતે કરે? એને વિષે કહીએ છીએ—લોકમાં આ લોકલોચાનવિભાગ પ્રસિદ્ધ છે, લોકના ચેતન શારીર છે અને લોચ શબ્દાદિ વિષયો છે એમ; જેમકે દેવદત્ત લોકના અને આદ્ય લોચ છે. જે લોકના લોચભાવ પામે અને લોચ લોકલોચાન પામે તો તે વિભાગનો અભાવ પ્રસક્ત થાય. વળી એ જે, પરમકારણ બ્રહ્મથી અનન્ય હોવાથી એ બેનો પરસ્પરભાવ પ્રસક્ત થયો. એ પ્રસિદ્ધ વિભાગ બાધિત થાય એ યુક્ત નથી. જેવી રીતે આજ લોકને લોચનો વિભાગ દેખાય છે તેવી રીતે અતીત

અર્થવાદવાક્યની પેઠે, તેટલા માટે દ્વૈત પ્રમાણથી તે શ્રુતિવિષયનો અપહાર થાય છે; જે સુત્રને નિર્ણયિત છે તેની સાથે વિરોધ થાય તો અન્ય પ્રમાણ અપ્રમાણ છે; પણ જે શ્રુતિના અર્થને નિર્ણય થયો નથી એવી અનિર્ણયિતાય શ્રુતિ અન્ય પ્રમાણ સાથે વિરુદ્ધ હોય તો ઉપચરિતાયન થાય—જોણ અર્થમાંજ લેવાય એમ સંકાપ્ત સમાધાન કરે છે—‘તોપણ અન્ય પ્રમાણથી તેનો વિષય લઈ લેવાય ત્યારે’ હલાદિ. પ્રવૃત્ત થયલી—જેનો અર્થ નિર્ણયિત છે તે શ્રુતિ અનપેક્ષ લેવાથી સ્વભાવ પ્રમાણ છે અને અન્ય પ્રમાણની તેને અપેક્ષા નથી; પણ પ્રવર્તમાન અનિર્ણયિતાય શ્રુતિ સ્ફુટતર અને જેનું પ્રમાણ્ય પ્રતિષ્ઠિત છે એવા તર્કથી વિરુદ્ધ હોય તો તે શ્રુતિને મુખ્ય અર્થથી પ્રચ્યુત કરી જોણ વૃત્તિપર કરવી-લક્ષ્યાયમાં લેવી, જેમ મન્ત્ર અને અર્થવાદને મુખ્ય અર્થથી પ્રચ્યુત કરી જોણ અર્થમાં લેવામાં આવે છે તેમ. ‘અન્યપર’ = જોણાવૈક; જોણવૈક પર; જોણ અર્થમાં શ્રુતિની પેઠે તર્ક પણ ચોપાનો જે વિષય—બ્રહ્મનો જગત્થી ભેદ—તેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે તેથી તે વડે આશ્લેષ યુક્ત છે એમ કહે છે—‘તર્ક પણ સ્વવિષયથી અન્યત્ર’ હલાદિ. તર્ક આદિ દ્વૈતમાં પ્રમાણ્યુત છે તોપણ તેથી સમન્વયવિરોધમાં શું પરિણામ થઈ એમ શંકા કરે છે—‘જો એમ થાય તો એથી શું?’ પૂર્વપક્ષી સમાધાન કરે છે—‘એથી એમ અયુક્ત છે’. તર્ક આદિ પ્રમાણ્યુત છે તેથી શ્રુતિ દ્વૈતનો બાધ કરે એ અયુક્ત છે; માટે અદ્વૈતસમન્વયનો બાધ યુક્ત છે એવો અર્થ છે. જેજ અર્થ સંકાપૂર્વક સ્ફુટ કરે છે—‘પણ અદ્વૈતસમન્વયનો બાધ યુક્ત છે એવો અર્થ છે. જેજ અર્થ સંકાપૂર્વક સ્ફુટ કરે છે—‘પણ અન્ય પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ અર્થનો’ હલાદિ. પણ લોકના અને લોચ એ પરસ્પર એક છે એમ કોણે કહ્યું છે એમ આશંકા કરી શ્રુતિચોપતિથી એમ થાય છે એમ કહે છે—‘વળી એ જે, પરમકારણ બ્રહ્મથી અનન્ય હોવાથી’ હલાદિ. લોકના અને લોચ એ બે એક બ્રહ્મથી અનિત્ર છે એવી શ્રુતિ છે—જેનું બ્રહ્મ છે તેથી એ બેનું એકત્વ કલ્પાય છે; કેમકે એકજ પદાર્થનો જે અનિત્ર હોય તેઓમાં ભેદ હોય તો એકને પણ ભેદ પ્રત્યક્ષ માટે ભેદનો બાધ થાય છે એવો અર્થ છે. એ દર્શાવતી છે એમ પણ કહેવાયે નહિ—‘હજી પાતિને વારે છે—એ પ્રસિદ્ધ વિભાગ બાધિત થાય એ યુક્ત નથી’. શ્રુતિ સંજ્ઞાવૈક સંજ્ઞાવૈક થયે તેથી નિરવકાશ જે દ્વૈતપ્રમાણ તેનો બાધ યુક્ત નથી એવો અર્થ છે. પણ નિરવકાશ છે તેથી અનિત્ર છે તેથી અનિત્ર જે અદ્વૈત શ્રુતિ તે વડે નિત્યનો બાધ થયે તેવી કહે છે—‘જેવી રીતે આજ લોકને લોચનો વિભાગ દેખાય છે’ હલાદિ. ‘અતીત અને અન્યત્ર કવ લોક આદિ વિભાગ્ય અસ્તવ છે. કવ છે તેટલે, વર્તમાનનાની પેઠે’ એ અનુમાનથી વિભાગ અસ્તિ અને અન્યત્ર છે એવો અર્થ છે. જે અતીત અને અન્યત્ર એ

અને અનાગત કાળમાં પણ કલ્પવૈયુક્ત છે. તેટલા માટે એ પ્રસિદ્ધ ભોક્તૃભોગ્ય-
ભાવનો અભાવ પ્રસંગ થવાથી જગતનું બ્રહ્મ કારણ છે એ નિર્ણય અયુક્ત છે
એમ બે કોઈ સંકેત કરે તો તેના પ્રત્યે કહેવું કે—‘સ્વાત્તોક્ષય’ (લોકની પડે
વિલાસ થયે). અમારા પક્ષમાં વિલાસ ઉપપન્ન થાય છેજ કેમકે લોકમાં એમ
ભોગ્યામાં આવેલું છે. જેમકે ઉદ્દસ્વરૂપ સમુદ્રથી ‘દેન, લીચી, તંદા, પુલ્કુદ
આદિ વિકારો અનન્ય છે તોપણ તેમનો અન્યોન્યવિલાસ અને અન્યોન્યસંસ્કાર
આદિસ્વરૂપ વ્યવહાર ઉપજાવ્ય થાય છે. ઉદ્દસ્વરૂપ સમુદ્રથી દેન, તંદા આદિ તેના
વિકારો અનન્ય છે તોપણ તેમનો અન્યોન્યભાવ થવાનો પ્રસંગ થતો નથી; તેમજ
તેઓ અન્યોન્યભાવ અપામ કરે છે તોપણ વિકારો સમુદ્દસ્વરૂપથી અન્ય થતા નથી.
એ રીતે આદિ પણ ભોક્તા અને ભોગ્ય અન્યોન્યભાવ પામતાં નથી તેમજ પરબ્રહ્મ-
થી અન્ય થયે નહિ. એકે ભોક્તા બ્રહ્મનો વિકાર નથી, કેમકે ‘તત્ત્વજ્ઞા તત્ત્વેષાનુગ-
મિશ્વ’ [તંતિ ૨૪] (તેને રાજ તેનીજ અંદર અનુપ્રવેશ કર્યો) એમ વિકાર
ન પામેલા શ્રદ્ધાનુંજ કાર્યની અંદર અનુપ્રવેશથી ભોક્તૃત્વ મુનિ કહે છે, તોપણ કાર્યમાં
અનુપ્રવેશ થેલું કર્યો છે તેના ઉપાધિન વિલાસ છે, એમ થા આદિ ઉપાધિન વિલાસ
આકારના છે તેમ. આથી પરમ કારણ બ્રહ્મથી અનન્ય છે તોપણ ભોક્તૃભોગ્યકારણ
વિલાસ સમુદ્ગત્યાપથી ઉપપન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે ॥ ૧૩ ॥

માં વિલાસ ન હોય તો તે અલગજ અલગ વિલાસનો ભાવ કાલ, એમ સ્વપ્નાદ્યનુ ભા-
વ કલ્પદર્શન કાલ છે તેમ; પણ એમ નથી; અત્રાપિ અલગ વિલાસના દર્શનથી અતીત
અને અત્યંત કાળમાં પણ વિલાસ અત્રાપિ છે એમ અનુમાન કાલ છે એવો અર્થ છે.
અમ પૂર્વેય પ્રકાર કરે પરિહનદુહનથી અપામના સિદ્ધાન્ત કહે છે—‘સ્વાત્તોક્ષય’.
દુહનમાં પણ એક સમુદ્રથી અનિષ્ઠ બે પરિહનો—વિકારો તેનો પરસ્પર ભેદ થી રીતે
છે, અલગ તેઓને ભેદ હોય તેવું એક સમુદ્રથી તેઓ અનિષ્ઠ થી રીતે છે એમ અ-
પામ કરી છે રૂપ છે તેમાં કઈ પણ અનુપ્રવેશ નથી એમ ન્દાવ છે કહે છે—‘ઉદ્દસ્વ-
રૂપ સમુદ્રથી દેન, તંદા આદિ તેના વિકારો અનન્ય છે’ હત્તિ એવ પ્રકારે ભોક્તૃ
અને ભોગ્યનો પરસ્પર ભેદ છે તેમજ પ્રકારે અનન્ય છે એમ કહે છે—‘એ રીતે આદિ
પણ’ હત્તિ હવ પ્રકારે વિકાર નથી તેથી દુહનમાં સંભવ છે એમ થા કરે છે—
‘એકે ભોક્તા બ્રહ્મનો વિકાર નથી’ હત્તિ ‘નૈરેતિક લગ્ય હોયથી તણ નહીં હવે
હવે અન્ય-અન્ય છે એમ કહે છે—‘તોપણ કાર્યમાં અનુપ્રવેશ થેલું કર્યો છે તેના’
હત્તિ ‘વિલાસ’ = જગમ ભોગ્યનો અનિષ્ઠમાં વિલાસ થી રીતે છે તેને નો કહે છે—
‘કાર્યમાં અનુપ્રવેશ થેલું કર્યો છે તેના’. અત્રાપિ વિલાસ કરે કાર્યનો ઉપકાર કરે
છે—‘આથી પરમ કારણ બ્રહ્મથી અનન્ય છે તોપણ’ હત્તિ એક પ્રકારે અનિષ્ઠ છે
તોપણ ભોગ્ય અત્રાપિ તરત અત્રાપિ રીતે વિલાસ છે એમ ન્દાવ કર્યો છે તેથી કૌંસનુપ
અનિષ્ઠાનુવચનો વિદેશ થયે એવો ભવે છે ॥ ૧૩ ॥

કવિકાર વિજ્ઞાત ધાય છે; કેમકે વિકાર વાણીનેજ અવલંબીને છે અને નામભાવ છે, મુક્તિકા એજ સત્ય છે) એમ. તાર્પર્ય એ છે કે એક મુક્તિકાપિંડ લે વાસ્તવિક રીતે મુક્તિકાસ્વરૂપ છે તે વિજ્ઞાત ધાયે સર્વ મુક્તિકાવિકાર, ઘટ, 'સંસાર, કલમ્બન' આદિ, મુક્તિકાસ્વરૂપથી અવિશિષ્ટ હોવાથી વિજ્ઞાત ધાય છે; કેમકે વિકાર વાચાર્ભાસ, નામધેય છે, વાચા વડેજ કેવલ છે એમ આરંભાય છે. વિકાર ઘટ, સંસાર અને કલમ્બન એ. વાસ્તવિક રીતે વિકાર નામ કહી નથી. એ નામધેયમાત્ર, અસત્ય છે, મુક્તિકા એજ સત્ય છે. એ શ્રદ્ધાને દૃષ્ટાન્ત મુતિમાં કહ્યો છે. તેમાં મુતિમાં કહેલા વાચારમ્ભણ શબ્દથી દર્શાવેલમાં પણ શ્રદ્ધાથી ભિન્ન કાર્યસમૂહનો અભાવ છે એમ સમજાય છે. વળી મુતિ તેજ, જળ અને અન્ન શ્રદ્ધાનાં કાર્ય છે એમ કહી તેજ, જળ અને અન્નનાં કાર્યોનો તેજ, જળ અને અન્નથી ભિન્ન અભાવ કહે છે—'અપા-ગાદગ્નેરન્નિયં વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયં ત્રીણિ રૂપાનીત્યેષ સત્યમ્' [છાન્દોગ ૬.૧૬.૧] (અગ્નિમાંથી અગ્નિત્વ ગણું; કેમકે તે વાણીથીજ આરંભાય છે, વિકાર, નામભાવ છે, ત્રણ રૂપો એજ સત્ય છે) કત્યાદિથી. 'મારમ્ભણસામ્પ્રાદિભ્યઃ' એમાં પ્રાદિ શબ્દથી 'યેનશામ્યમિદં સર્વં તત્ત્વં સત્યં સ માત્મા સત્યમસિ' [છાન્દોગ ૬.૧૬.૨] (એ સર્વ એ આત્મસ્વરૂપ છે, તે સત્ય છે, તે આત્મા છે, તે તું છે), 'દર્શં સર્વં વદ્યમામા' [બૃહદ ૬.૧૬.૩] (એ સર્વ આત્મા છે) કે લે આત્મા, અવત્ત્વ આદિ પાંચ છે), 'મર્શિવેદં સર્વમ્' [મુન્ડ ૩.૧૧.૧] (એ સર્વ શ્રદ્ધા છે), 'મામધેયં સર્વમ્' [છાન્દોગ ૬.૧૬.૪] (એ સર્વ આત્મા છે). 'વેદ વાનાલિ કિયત્' [બૃહદ ૬.૧૬.૫] (અહિ કહી ભિન્ન નથી), કત્યાદિ આત્મેત્વ પ્રતિપાદન કરનાર વચનસમૂહ પણ ઉદાહરણ તરીકે આપવું. નહિ તો એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાન સંપન્ન થયે નહિ.

અને એકનું વિજ્ઞાન થયે બીજાનું વિજ્ઞાન થતું નથી તેથી મુતિ કહે છે—'વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયમ્'. વિકારસ્વરૂપ ભાવ વાણીથીજ અરન્ધ છે તત્ત્વ નથી કેમકે તે નામધેયમાત્ર છે. એમ કહેવાનું નિગમ, શાસ્ત્ર સિરે એ વિરૂદ્ધમાત્ર છે. એમ વિરૂદ્ધવેદનો કહે છે—'શાસ્ત્રકાનાનુપાત્તાં વસ્તુત્ત્વો વિકલ્પઃ' (શબ્દજનમાં રહેલો વસ્તુત્ત્વ તે વિરૂદ્ધ). તેટલા માટે વિકલ્પભાવ અવરણ દેવાથી અટકા છે, મુક્તિકા એજ સત્ય છે તેમ વલ છે સંસાર, કલમ્બન આદિનું તત્ત્વ મુક્તિકા છે, તેટલા માટે મુક્તિકાનું જ્ઞાન થયે તે તત્ત્વના તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે. વિકાર વાણીથી અરન્ધ ભાવભાવ છે, કારણથી રૂપેજ નથી એણે ઘટનો ભાવ છે એમ મુતિની ચોક્કસ કહે છે—'તાર્પર્ય એ છે કે' કત્યાદિ આરમ્ભણ શબ્દનો ભાવ અર્થ કહે છે—'વળી મુતિ તેજ, જળ અને અન્ન શ્રદ્ધાનાં કાર્ય છે એમ કહી' કત્યાદિ. 'અપાગાત્'—અપવત, યજુ સંહિતા કારણના લેવાથી તેજ જળ અને અન્નનાં રૂપો એ ત્રણ રૂપો રૂપાન્તરસ્વરૂપ લેવાથી સત્ય છે, તે ત્રણ રૂપના લેવાથી જ્ઞાનભાવ વા.૩.૨૮ છે એથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ રીતે પ્રકાશના રૂપો વિષય છે એમ કહેને પણ પ્રકાશ વિષય છે એમ કહેવાનું છે. તથા અને યજુ પ્રકાશના રૂપો લેવાથી પ્રતિજ્ઞાનો વા.૪.૨.૪ એમ કહે છે—નહિ તો એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાન સંપન્ન થયે નહિ.

વૃક્ષ અનેક શાખાયુક્ત છે તેમ જીવ અનેકશક્તિપ્રવૃત્તિયુક્ત છે. આથી એકત્વ અ-
નાનાત્વ બંને સત્યજ છે. જેમ વૃક્ષસ્વરૂપે વૃક્ષ એક છે અને શાખાસ્વરૂપે નાના
છે, જેમ સમુદ્ર સમુદ્રસ્વરૂપે એક અને તરંગાદિસ્વરૂપે નાના છે, જેમ મૃતિકા
મૃતિકાસ્વરૂપે એક અને ઘટ, શસાવ આદિ સ્વરૂપે નાના છે; તેમાં એકત્વ અંશે
જ્ઞાનથી યોગ્યવ્યવહાર સિદ્ધ થયે અને નાનાત્વ અંશે જ્ઞાનથી કર્મકાણને આશ્રયે
રહેલા લૌકિક અને વૈદિક વ્યવહાર સિદ્ધ થયે; એવી રીતે વળી મૃતિકા આદિ
દુષ્ટાન્તો અનુકૂળ થયે. એમ નહિ ધાય. 'મૃત્તિકેત્વેવ સત્યમ્' (મૃતિકાજ સત્ય છે)
એમ પ્રકૃતિભાવને દુષ્ટાન્તમાં સત્ય તરીકે નક્કી કર્યું છે; અને પાચારમ્ભણાદ્યથી
વેદારસમુદાયને અસત્ય કહ્યો છે. દાર્શનિકમાં પણ 'વેતવામ્યમિદં સર્વં તત્ સત્યમ્'
એ સર્વ એ આત્મસ્વરૂપ છે, તે સત્ય છે) એમ એક પરમ કારણનેજ સત્ય તરીકે નક્કી
કર્યું છે. 'સ મામા તત્ત્વમસિ મેતદેવો' (તે આત્મા છે, તે તું છે, હે યૌતકેનો)

નેમન ઉપર છે—'પણ જીવ અનેક સ્વરૂપ છે' હતાદિ. 'અનેકશક્તિપ્રવૃત્તિયુક્ત'—
અનેક જે શક્તિઓ તેને બીધી પ્રવૃત્તિઓ—ધરેણીનો નિષકાર્યસૃષ્ટિ તેની સાથે યુક્ત; અથવા
સિદ્ધ અને અલગ અનેકમાં દૈત્યપ્રભાવનો બાધ થાય એમ અભિમાન છે મટે પ્રશ્ન
એક અને નાના છે એવો ભેદાનેક મન—અનેકાન્તવાદ છે એવી યુ ને કહે છે. 'તેમાં એ-
કત્વ અંશે જ્ઞાનથી' હતાદિ. જે એકત્વજ વસ્તુ વિવિધ મન હોય તો નાનાત્વનો અભાવ
હોવાથી સમસ્ત કર્મકાણને બદલારે રહેલો વૈદિક વ્યવહાર અને લૌકિક વ્યવહાર રૂઢિચઢાવ કાવ
અને પ્રકૃતિવિષયક કાવજી, મનન આદિ સર્વને જગજગતિ બાધી હોય એવો પ્રસન આવે એમ
પ્રશ્નને અનેકમત્ત હોવાથી મૃતિકા આદિ દુષ્ટાન્તો અનુકૂળ થયે એ ભેદ ભેદ મનનું કાવજી કહે
છે—'એમ નહિ ધાય' હતાદિ. જવાકાર અને પાચારમ્ભણાદ્યથી વિરુદ્ધ સત્યનો નિર્દેશ
કરવાથી પરિણામવાદ કુલિન.જ છે એમ સમજવનું છે. આદિ આ કહેડા બેદન મૃતિકાસ્વ-
રૂપે એકત્વ અને ઘટશાવ.દિસ્વરૂપે નાનાત્વ છે એમ છે કહે છે તેને કારણરૂપનો પરસ્પર
અનેક અભિમાન છે કે ભેદ કે ભેદાનેક. તેમાં નૈકાનિક અનેક હોવાથી મૃતિકાસ્વરૂપથી
અને ઘટશાવ.દિસ્વરૂપથી એમ ભેદ ઉદ્ભવ અને નિવન ઉપપન્ન નહિ કાવ ભેદ હોવાથી ભેદ
તેમ અને નિવન ઉપપન્ન કાવ. ૧નું સ્વરૂપથી એ અસનજસ અનુકૂળ કાવ ૧નું ભેદનું
સ્વરૂપ ભીનું કહ્યું નથી. વળી અનેકાન્તવાદ પણ કુજ નથી ભેદભેદઃસ્વરૂપ ભેદ ઉદ્ભવ
તો કાવ ૧નું નિવન અનુકૂળ કાવ; તેમકે કાવ અને કારણ ભેદનાં ભેદ કારણ ભેદ તેના
પદ—એકત્વ અને નાનાત્વનો સાર ન કાવ ભેદ સનવત્ નથી નેટક મટે મૃતિકા સ્વરૂપે કાવ-
કુધી એકત્વ કાવ છે તત્કુધી ઘટશાવ.દિસ્વરૂપે ૧નું એકત્વ કાવ અને એવીજ રીતે ઘટશા-
વ.દિ સ્વરૂપે કાવ કુધી નાનાત્વ કાવ તત્કુધી મૃતિકાસ્વરૂપે ૧નું નાનાત્વ કાવ ને એ નિવ
મધી કારણરૂપનો નૈકાનિક ભેદ કે કર્મની અનેકવેદવત્ કારણ છે અથ ભેદનું નિર્દેશન
કુલિનથી કહ્યું તેનો અનુકૂળ કરવી કુલિન કારે છે—'મૃત્તિકેત્વેવ સત્યમ્'. વળી જે સાર
સન હોય તો તદિતિહ લખને પ્રશ્નની હરે એ છે એવો ઉપદેશ ન કાવ નિર્દેશથી એમ
કહે છે—'સ મામા તત્ત્વમસિ મેતદેવો'. ૧નું લખ અને પ્રશ્નનું એકત્વ લખ અને કર્મનું

આત્મા છે એ મન દ્વિધિ ધણું સમજવું. તેમજ મુતિ 'યદા કર્મણુ કામ્યેષુ સ્વિયં સમ્યેષુ પદયતિ । સમૃદ્ધિ તત્ર જાનીયાસસ્મિન્ સ્વપ્નનિર્વાણે' [છાન્દોગ ૫૨૧૯] (ભ્યારે કામના મારે કરેલાં કર્મોમાં કોઈ સ્વપ્નોમાં સ્ત્રીને લુએ છે ત્યારે તે સ્વપ્નદર્શન થયે તેમાં સમૃદ્ધિ બાળવી) એમ અસત્ય સ્વપ્નદર્શનથી સત્યસમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ દર્શાવે છે. તેમજ કેડસાક અરિષ્ટ પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષદર્શન થયે ચિરકાળ છવશે નહિ એમ કહી મુતિ 'અથ યા સમ્યે પુરુષં કૃષ્ણં કૃષ્ણવન્તં પદયતિ સ યન્નં હન્તિ' (જે સ્વપ્નમાં કોઈ કૃષ્ણાન્તવાળા કૃષ્ણપુરુષને લુએ છે તે તે એને હણે છે) છત્યાદિથી તે તે અસત્ય સ્વપ્નદર્શન વડે સત્ય મરણ સૂચવાય છે એમ દર્શાવે છે. આ સ્વપ્નદર્શનથી સારી પ્રાપ્તિ સૂચવાય છે, આથી નારી વસ્તુની પ્રાપ્તિ સૂચવાય છે એમ અન્યવ્યતિરેકમાં કુરાળ પુરુષોને એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ રેખાને વિષે અસત્ય અક્ષરના જ્ઞાનથી અક્ષર આદિ સત્ય અક્ષરની પ્રતિપત્તિ^૧ જોવામાં આવે છે.

જે શીવલુ છે, ચરિત્રાચક્ર ભોતમાં જેનું પ્રતિબિમ્બ પાડું છે, યજુ સામા યવા તત્પર, જેનું તરફુપરીર પોતાનું દોષ એમ સ્વપ્નમાં રમે છે ને પછી પ્રતિચુદ્ધ થાય છે ત્યારે તરફુનું ઘરીર નહિ પણ અનુપઘરીર લુએ છે ત્યારે નને દેહમાં અનુચત યયજ્ઞ આત્માનું પ્રતિસંધાન કરતો દેહથી અતિરિક્ત આત્મા છે એમ નિષ્કષ કરે છે, દેહમાત્ર આત્મા છે એવો નિષ્કષ કરતો નથી; કેમકે દેહમાત્ર આત્મા દોષ તો દેહવત્ત્વા—જેને દેહ છે તેના—પ્રતિસંધાનના અભાવનો પ્રસંગ આવે. અસલથી સત્તનું જ્ઞાન થવું નથી એવા દ્વિતીય નિવર્તનો મુતિથી બ્યક્તિવાર કહે છે—'તેમજ મુતિ "યદા કર્મણુ કામ્યેષુ"' છત્યાદિ. સ્વપ્નમાં એવથી સ્ત્રીઓ મિથ્યા છે તોપણ તેમનું દર્શન સત્ત છે ને તે સત્તદર્શનથી સત્ત સમૃદ્ધિ થાય છે એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે વિવશ મિથ્યા દોષથી તદ્વિચિત્ત દર્શન પણ મિથ્યાજ છે. પ્રકૃતમાં પણ મિથ્યા વેદાનુચતતત્ત્વાજ્ઞાનમાંથી સત્ત વ્રજ્જનો સંભવ છે. આ પ્રમાણે અસલમાંથી સત્ત કદ જ્ઞાનનો પ્રસવ કદીને અનિષ્ટ જ્ઞાનનો પ્રસવ કહે છે—'તેમજ કેડસાક અરિષ્ટ પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષદર્શન થયે' છત્યાદિ. અસલથી સત્તનું જ્ઞાન થાય છે તેનો અન્ય દુશાન્ત કહે છે—'તેમજ રેખાને વિષે અસત્ય અક્ષરના જ્ઞાનથી' છત્યાદિ. રેખાને વિષે અક્ષરત્વાદિની જ્ઞાન્તિથી સત્ત અકારાદિનું જ્ઞાન થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. એકે રેખાસ્વરૂપ સત્ત છે તોપણ તે સંકેતને અનુસરીને અસલ છે; કેમકે સંકેત મુકનાશથી એમ સંકેત નથી મુકના કે આવા રેખાલેદથી આ વર્ણની પ્રતીતિ કરવી, પણ આનો રેખાલેદ અક્ષર છે, આનો કક્ષર છે એમ સંકેત મુકે છે; તેથી અસમીચીન સંકેતથી સમીચીન વર્ણની અવગતિ છે એ સિદ્ધ છે. આમ અમુક પ્રકારનો રેખાલેદ અક્ષર છે, રેખાને વિષે અક્ષરનું રૂપ જ્ઞાન્તિ છે ને તે જ્ઞાન્તિથી અક્ષરનું જ્ઞાન થાય છે. એ પ્રમાણે અસલથી સત્તનો જન્મ કહેવાથી જે અરંધિયાકારક છે તે સત્ત છે એ નિવર્ત બદ્ધ થાય છે અને અનુચતથી સત્તનું જ્ઞાન થાય છે એ વચનથી જે અનુકારાણુમ્બ છે તે બાબ છે, કદ ચિંતથી અનુચિત વહિની પેઠે એ વ્યક્તિ લજ્જ થાય છે. તેથી કલિપત વેદાન્તો પણ સત્તનો બોધ કરે એમ સંભવે છે એમ તાત્ત્વિક પ્રામાણ્ય છે એમ સમજવું. એકત્વ અને નાનાત્વનો વ્યવહાર સિદ્ધ થાય મારે જગે સત્ત છે એમ જે કવું છે તે

૧ બોધ. ૨ તરણ, મુચનું મરણ કરવાર મુચવિરોધ. ૩ અદ્યત્વ. 'અરિહનગુમે વકે સ્વતિમગાત્ર ખાસને શુભે મરણિકે' જ' હિ મેવિકો.

તત્ત્વને અવિદ્યાત્મક નામરૂપબીજનો 'વ્યાકાર કરવાની અપેક્ષા છે. 'તસ્માદ્વાયત-
સ્માદાત્મન આકાશઃ સંમૂતઃ' [તૈત્તિ ૨૧] (તે એ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન
થયું) હત્યાદિ વાડયોધી નિત્ય, સુદૃઢ, જુદું મુક્તસ્વરૂપ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિયુક્ત, ધૃત્ય-
રથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય છે, અચેતન પ્રધાનથી કે અન્યથી નથી
એ અર્થની 'જન્માવસ્ય યતઃ' [શ્રલ્લ સૂ ૧૧૨૨] (જન્માદિ આવું {જગતનું}
કેથી {તે શ્રલ્લ}) એમાં પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તે પ્રતિજ્ઞા તે અવસ્થામાંજ છે, તેથી
વિરુદ્ધ અર્થ કદાચ કહેવામાં આવતો નથી. આત્મા અત્યંત એક, અદ્વિતીય
છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે, તોપણ એ (વિરુદ્ધ અર્થ) કેમ નથી કહેવામાં
આવતો? કેથી રીતે નથી કહેવામાં આવતો તે સાંભળ. સર્વજ્ઞ ઈશ્વરનાં આત્મ-
ભૂત હોય એવાં અવિદ્યાકલ્પિત નામરૂપ, તત્ત્વ કે અન્યત્વથી અનિર્વચનીય, સંસારપ્રપં-
ચનાં બીજભૂત, સર્વજ્ઞ ઈશ્વરની આધારશક્તિ અને પ્રકૃતિ તરીકે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં
કહેવાયલાં છે. તે બેથી અન્ય સર્વજ્ઞ ઈશ્વર છે, કેમકે 'આકાશો વૈ નામ નામરૂપયોર્નિર્વ-
હિતા તે યદન્તરા તદ્વસ્ત્વ' [છાન્દોગ ૮૧૪૧] (ખરેખર, આકાશ શ્રુતિઓને વિષે

એશ્વર્યને છે. તત્ત્વપર્યં એ છે કે પ્રભુને તારિક એશ્વર્ય ને સર્વસ્વ નથી; પણ અવિદ્યાની ઉ-
પાધિથી એશ્વર્ય ને સર્વસ્વ છે; માટે તેને આશ્રયે પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર છે ને તત્ત્વને આશ્રયે તદનન્યાય
સૂત્ર છે; આ કારણથી વિરોધ નથી. અવિદ્યાત્મક ચિદાત્માને વિષે લીન બે નામરૂપ તેજ બીજ
તેનું આકારવુ એટલે સ્વભાવથી સદિ તેની અપેક્ષા ઈશ્વરત્વ આદિને છે તેથી વિરોધ નથી.
સંમદ કરેલા અર્થનું વિવેક કરે છે—'તસ્માદ્વાયતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંમૂતઃ' હત્યા-
દિથી. એજ અર્થને સંક્રા ને પરિહારથી સુદૃઢ કરે છે—'આત્મા અત્યંત એક, અદ્વિતીય
છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે તોપણ એ (વિરુદ્ધ અર્થ) કેમ નથી કહેવામાં આ-
વતો?'. 'તત્ત્વ કે અન્યત્વથી અનિર્વચનીય' = નામ અને રૂપ ઈશ્વર છે એમ કહી
સકાય નહિ; કેમકે જડ છે; તેમજ ઈશ્વરથી અન્ય છે એમ પણ કહી સકાય નહિ, કેમકે
કલિપતને પૃથક્ સત્યા ને સૂક્તિનો અભાવ છે. નામરૂપનું ઈશ્વરત્વે નિર્વચન કરતું મુક્ત નથી;
કેમકે જડ અને અજડનો અલેહ અયુક્ત છે; તેમજ ઈશ્વરથી અન્યત્વે પણ નિર્વચન કરતું
મુક્ત નથી; કેમકે સ્વાતંત્ર્યથી સત્યા અને સૂક્તિનો અસંભવ છે. ખરેખર, જડ અજડની અ-
પેક્ષા જમર સત્યા કે સૂક્તિવાળું એવામાં આવતું નથી; કેમકે તેમ યથાથી જડત્વના બંનેનો
સંભવ આવે; તેટલા માટે અવિદ્યાત્મક નામરૂપ છે એનું તત્ત્વપર્યં છે. નામરૂપનું કારણિક અ-
ભાવ પ્રમાણ તરીકે આવે છે—'સંસારપ્રપંચનાં બીજભૂત'. તેમનો આશ્રય ને વિવેક
આવે છે—'સર્વજ્ઞ ઈશ્વરની' તેનેજ માટે શ્રુતિ અને સ્મૃતિનું પ્રમાણ આવે છે, સંસારા-
ત્મ નામરૂપની અવિદ્યા સાથે એકતાની વિવેકથી કહે છે—'આધારશક્તિ અને પ્રકૃતિ
કે, 'માયાં તુ પ્રકૃતિ ચિદાન્', 'વ્યાત્મશક્તિમ્' આ પ્રકારની શ્રુતિ સમજવી;
'પ્રકૃતિ પુરુષં લેપ' અને 'માયા લેપા' એ પ્રકારની સ્મૃતિ સમજવી. પણ એ નામ
રૂપ ઈશ્વરના આત્મભૂત હોય તો તે (ઈશ્વર) પણ તેથી (નામરૂપથી) અલિપ્ત હોવાથી
જેટલે જડ સાથે એમ અલંકાર કરી કહે છે—'તે બેથી અન્ય સર્વજ્ઞ ઈશ્વર છે', ઈશ્વર
પરથી અન્ય છે તેને માટે પ્રમાણ આવે છે—'આકાશો વૈ નામ' હત્યાદિ. જડી નામ-

પ્રસિદ્ધ આત્મા છે. તે નામ અને રૂપનું વ્યાકરણ-સ્પષ્ટીકરણ કરનાર છે, એ બે બેની અંદર છે તે બ્રહ્મ છે) એમ શ્રુતિ છે, અને 'નામરૂપે વ્યાકરવાણિ' [છાન્દોગ દાશર] (હું નામ અને રૂપનો વ્યાકાર કરું), 'સર્વાણિ રૂપાણિ વિચિત્ય ધીરો નામાનિ કૃત્વાડમિવદન્ યદાસ્તે' [તૈત્તિરિયાગ શારદા] (ધીર-પરમાત્માજ સર્વ રૂપનું ચિન્તન કરીને-સર્જને, નામ પાડીને અભિવદન કરતો બે વર્તે છે), 'एकं बीजं बहुधा यः करोति' [શ્વેત દાશર] (એક બીજને બે બહુધા કરે છે) ઇત્યાદિ સુતિઓ છે. આ પ્રમાણે અવિદ્યાએ કરેલાં નામ રૂપ ઉપાધિના અનુરોધી ઈશ્વર થાય છે, જેમ ઘટ, કરક આદિ ઉપાધિનું અનુરોધી આકાશ થાય છે તેમ; અને તે ઘટાકાશના જેવા, અવિદ્યાએ ઊભાં કરેલાં નામ અને રૂપે કરેલા કાર્યકરણસંવાતાના અનુરોધી સ્વાત્મભૂત જીવસંસૃક વિજ્ઞાનાત્મા ઉપરજી વ્યવહારવિષયે શાસન કરે છે, તેટલા માટે એ રીતે અવિદ્યારૂપ ઉપાધિના પરિવેશની અપેક્ષાએજ ઈશ્વરનું કૃત્ય.

રૂપબીજના આકાર કરવાની અપેક્ષાએ ઈશ્વરત્વ છે એમ બે કહ્યું છે તેમાં તે વ્યાકારનું પ્રમાણ આપે છે—'નામરૂપે વ્યાકરવાણિ'. જીવ વ્યાકાર્યાં નથી એમ દર્શાવવા અન્ય વાક્યનું ઉદાહરણ આપે છે—'સર્વાણિ રૂપાણિ વિચિત્ય ધીરઃ' ઇત્યાદિ. નામરૂપવ્યાકરણ નાનાપ્રકારનું છે એ સિદ્ધ કરવા અન્ય શ્રુતિ પાઠે છે—“एकं बीजं बहुधा यः करोति.” ઇત્યાદિ સુતિઓ છે. એમાં 'આદિ' શબ્દથી 'सद्यः स्वयामयत्' એવી શ્રુતિઓનું સહજ કરવું. દર્શિત શ્રુતિઓથી નામરૂપવ્યાકરણ ઈશ્વરોપીન છે એમ સિદ્ધ થાય છે અને તેની અપેક્ષાએજ એનું ઐશ્વર્ય છે. પણ ઐશ્વર્ય તો સ્વાભાવિક છે, એને વ્યાકરણની અપેક્ષા થી રીતે છે એવી આશંકા કરી કહે છે—'આ પ્રમાણે અવિદ્યાએ કરેલાં નામરૂપ ઉપાધિના અનુરોધી ઈશ્વર થાય છે'. ઉક્ત શ્રુતિ અને સ્મૃતિના અનુરોધથી અવિદ્યાજીત, તદ્વાત્મક બે નામરૂપ તદ્દપથી અનવનિષ્ઠન જે ઉપાધિ તેથી અભિવ્યક્ત થયલો ચિદાત્મા તેજ નામરૂપથી વિરચિત વિચિત્ર પ્રપંચને નિયમમાં રાખતો ઈશ્વર કહેવાય છે; તેથી ઐશ્વર્ય સ્વાભાવિક નથી એવો અર્થ છે. ઈશ્વર ઉપાધિને અનુરોધી છે તેને માટે દુશાન્ત કહે છે—'જેમ ઘટ, કરક આદિ ઉપાધિનું અનુરોધી આકાશ થાય છે તેમ,' અવિદ્યાજીત જન્મતનો ઈશિતા છે તોપણ જીવ તો અવિદ્યાજીત નથી તો તે પ્રત્યે ઈશિતા થી રીતે એમ આશંકા કરી કહે છે—'અને તે ઘટાકાશના જેવા' ઇત્યાદિ. અવિદ્યા ઉપાધિએ કરીને ક્રિયત ભેદથી નિમ્નસ્થાન બે છે તે ઈશ્વર અને પ્રતિનિમ્નભૂત જીવો તે નિયમ્ય-ઈશિતબ્ય છે. જીવ પ્રકારનો સ્વાત્મજાત છે. જીવ ને પ્રજ્ઞ વચ્ચે ભેદ નથી તો જીવ નિયમ્ય થી રીતે તેને માટે કહે છે—'ઘટાકાશના જેવા', પણ ઘટની પેઠે ઉપાધિ ઉપવશ્ય થતો નથી તો ઔપાધિક ભેદને અનુરોધે નિયમ્યત્વ ને નિયન્તૃત્વ થી રીતે તેને માટે કહે છે—'અવિદ્યાએ ઊભાં કરેલાં નામ અને રૂપે કરેલા કાર્યકરણસંવાતાના અનુરોધી'. ઈશ્વરનું ઈશ્વરત્વ કાષ્ઠાનિક છે એમ સ્પષ્ટ કરવા વિશેષજી આપે છે—'व्यवहारविषये'. 'સ્વાત્મભૂત જીવસંસૃક વિજ્ઞાનાત્મા'—આદિ શાબ્દમાં જીવે નાના-પૃથક્ છે એમ કહ્યું છે એવો જન્મ ન કરવો; કેમકે સુદ્ધિ આદિ સંવાતાના ભેદથી ભેદ કલો છે. અવિદ્યાના પ્રતિનિમ્નરૂપ તો જીવ એકજ છે એમ કહ્યું છે. 'અવિદ્યારૂપ ઉપાધિના પરિવેશની અપેક્ષાએજ'—અવિદ્યાત્મક જે ઉપાધિ તેણે કરેલો જીવપ્રપંચાખ્ય છે.

સર્વ, સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વશક્તિત્વ છે; પરમાર્થતા વિષય વડે જેમાંથી સર્વ ઉપાધિસ્ત-
રૂપ હરે થયું છે એવા આત્માને વિષે દર્શિત, હર્શિતવ્ય, સર્વજ્ઞત્વ આદિ વ્યવહાર
ઉપપન્ન થતો નથી. તેવીજ રીતે કહ્યું છે— 'યજ્ઞ નાન્યન્ પરયતિ નાન્યન્નૃણોતિ ના-
ન્યદિજ્ઞાનાતિ સ ભૂના' [છાન્દોગ ઝરણ ૧] (જેમાં કંઈ બીજું જોતો નથી, કંઈ
બીજું સાંભળતો નથી, કંઈ બીજું બહુતો નથી તે બ્રહ્મ છે) એમ અને 'યજ્ઞ
વસ્ય સર્વનાર્ત્તવામૂન્ તદ્વ કેન કં પરયેત્' [મૃદ્ધા ધાધાર ૫] (જે જ્ઞાનકાળે એને સર્વ
પાત્માજ થાય છે તે કાળે શા વડે યું જુએ) કલ્યાદિધી. એ પ્રમાણે પારમાર્થિક
-વસ્થામાં સર્વ વેદાન્તો સર્વ વ્યવહારોના અભાવ વડે છે. તેમજ હૃદયગીતામાં
પણ 'ન કર્તૃત્વં ન કર્તાંપિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ । ન કર્મફલસંયોગં સમાપસ્ય પ્રય-
ત્નઃ ॥' [ગી. પાર ૪-૧૫] (પ્રભુ યોગીનું કર્તૃત્વ કે કર્મ કે કર્મફળનો સંયોગ સ-
ર્જતો નથી; પણ સ્વભાવ પ્રવર્તે છે. વિભુ કોઈનું પાપ કે મુક્તિ લેતો નથી; અજ્ઞા-
નથી જ્ઞાન કંડાપયું છે, તેથી જન્મુઓ મોહ પામે છે) એમ પારમાર્થિક અવસ્થામાં
દર્શિત, હર્શિતવ્ય આદિ વ્યવહારોના અભાવ પ્રદર્શિત થાય છે. વ્યવહાર અવસ્થામાં
તો કૃતિમાં પણ હૃદય આદિ વ્યવહાર કંઈ છે— 'વય સર્વેશ્વર વય મૃતાધિપતિરેવ
મૃતપાલ વય સેતુવિંધરણ વયં લોકજ્ઞાનસંમેધાય' [મૃદ્ધા ધાધાર ૨૨] (એ સર્વનો
હૃદય છે, એ જ્ઞાનોનો અધિપતિ છે, એ જ્ઞાનોનો પાલક છે, યોગીની મર્યાદા 'અસં-
લિપ્ત ન થાય મારે એ વ્યવસ્થા ધારણ કરનાર સેતુરૂપ છે) એમ. તેમજ હૃદય-
ગીતામાં પણ 'શ્મશ્તઃ સર્વમૃતાનાં હૃદયેન્દ્રિયં તિષ્ઠતિ । જ્ઞામયન્ સર્વમૃતાનિ વજ્રા-
કલાનિ માયસા ॥' [ગી. ૧૮૬૧] (હું અર્જુન, સર્વ પ્રાણીને બધું વન્નારૂં હોય
તેમ માયા વડે ભ્રમણીને થિર સર્વ જ્ઞાનોનાં હૃદયસ્થાનમાં રહે છે) એમ. મુનકાર
પણ પરમાર્થના અભિપ્રાયથી 'તદનન્યત્વમ્' (કાર્યકારણનું અનન્યત્વ, અભેદ) એમ
મુનમાં કહે છે. વ્યવહારના અભિપ્રાયથી તો 'સ્વાસોક્તયન્' (વિભાગ થયે, યો-
ગી પડે) એમ બ્રહ્મને મહાસંયુક્તના લેણે કહે છે. વગી કાર્યપ્રપંચ અને પરિ-
ણામી આશય કહે છે ॥ ૧૪ ॥

રિઃઉઃ તેની અપેક્ષાએ પરમાર્થતા દર્શિતવ્ય આદિ જ્ઞાનો અન્ય છે તેને મારે કૃતિ અપે
— 'તેવીજ રીતે કહ્યું છે "યજ્ઞ નાન્યન્ પરયતિ" ॥' કલ્યાદિ ભારે કર્તૃત્વ આદિ થી
તેને મારે કહે છે— 'સન્નારસ્તુ પ્રવર્તેત્' = ભગવદિ અવિદ્યાજ કર્તૃત્વાદિરૂપે પ્રવર્તે છે
એ અર્થ છે. પણ નજ અને અનજન્ય પણ અને સંકલ્પનો દર્શિત નહીં કહે છે તેથી દર્શિત
નરિક દર્શિત છે એ સંપ્રત્તિ નિર્ણય કરવા કહે છે— 'નાદત્તે કલ્યાચિન્ પાપન્' ॥ કલ્યાદિ.
સે = સંકલ્પ કરે છે. તેથી સ્વરૂપજ્ઞાનના અવરૂપથી કંઈ પુ. દર્શિત મારે નિર્ણય છે
યોગી જ્ઞાન કરે છે. ઉગ અર્થ સ્વરૂપનો સ્વભાવ છે એમ કહે છે— મુનકાર પણ પર-
ના અભિપ્રાયથી ॥ કલ્યાદિ ભગવદેકે વ્યવહારને અર્થે પરિક્રમક્રિયનો અભાવ કહ્યો
પરન્તુ ઉપસંકલ્પને મારે પણ કહ્યું છે એમ કહે છે— 'વગી કાર્યપ્રપંચ' ॥ કલ્યાદિ ધાધાર
મારી રમણ સુ. ધાધાર. ૩ જ્ઞાન સુ. ધાધાર.

ભાવે ચોપલઞ્ચે ॥ ૧૫ ॥

અને (કારણને) ભાવે (કાર્યની) ઉપલબ્ધિથી (કાર્યકારણનું
અનન્યત્વ છે) ॥ ૧૫ ॥

આથી પણ કારણથી કાર્યનું અનન્યત્વ છે; કેમકે કારણને ભાવેજ કાર્ય ઉપલબ્ધ થાય છે, અભાવે નહિ. તે આવી રીતે—મૃત્તિકા હોય તો ઘટ ઉપલબ્ધ થાય છે અને તત્ત્વો હોય તો ઘટ ઉપલબ્ધ થાય છે. 'અન્યત્વ હોય તો અન્યની ઉપલબ્ધિ નિષ્ફળ જાય' એવામાં આવતી નથી. ખરેખર, અર્થ ગ્રાહી અન્ય હોવાથી જો હોય ત્યારેજ ઉપલબ્ધ થતો નથી; તેમજ 'કુસાસ હોય ત્યારેજ ઘટ ઉપલબ્ધ થતો નથી; કેમકે

સિદ્ધાન્તમાં સમવાય સ્વીકાર્યો નથી તો મૃત્તિકા અને ઘટ આદિનો ઉપાદાનોપાદેયભાવ જો રીતે થશે? જગી એ દુશાન્તથી જગત્ અને બ્રહ્મનો પણ ઉપાદાનોપાદેયભાવ ઉપપન્ન થશે નહિ. સંયોગ ઉપાદાનોપાદેયભાવનિર્વોહક છે એમ કહી શકાય નહિ; કેમકે જગત્ત્વ ને ઘટ વચ્ચે સંયોગ છે તોપણ ઉપાદાનોપાદેયભાવ નથી, તેમજ ઉપાદેયને વિષે ઉપાદાનનો વિરોધ (વિરોધ) નિષ્ફળમાં આવતો નથી તેથી સંયોગસંગ્રહ ઉપપન્ન થતો નથી; કેમકે સંયોગસ્થળે વિરોધબોધ થતો જોઈએ એવો નિષ્ફળ છે. આ પ્રમાણે જગત્ત્વ ને બ્રહ્મ વચ્ચે નિવામકસંગ્રહને અશ્વે (કેમકે સમવાય સ્વીકાર્યો નથી ને સંયોગ ઘટતો નથી) જગત્ત્વ ને બ્રહ્મનો ઉપાદાનોપાદેયભાવ રીતે થશે? અને તેને (ઉપાદાનોપાદેયભાવને) અભાવે સ્વતંત્ર જગત્ત્વનો બ્રહ્મને વિષે નિષ્ફળ થાય તોપણ મિથ્યાત્વ ઉપપન્ન થશે નહિ—આ આશંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે એ સૂત્ર છે. એ સૂત્ર ઉપાદાનોપાદેયભાવનો નિવામક તાદાત્મ્ય નામનો સ્વરૂપવિશેષસંગ્રહ ઉપપન્ન કરે છે; તેથી બ્રહ્મનું ઉપાદેય બે પ્રકાર (જગત્) તેનો બ્રહ્મને વિષે નિષેધ થયે પર્વતસાને મિથ્યાત્વ થશે. કાર્યકારણના અનન્યત્વમાં પ્રત્યક્ષાદિ વિરોધનું પૂર્વ સૂત્રમાં સમાધાન કરી અનન્યત્વને વિષે અનુમાનરૂપ પ્રમાણ આપે છે—'ભાવે ચોપલઞ્ચે'. કારણને ભાવે—સત્ત્વમાં અને ઉપલબ્ધિમાં કાર્યનું સત્ત્વ અને ઉપલબ્ધિ છે તેથી કાર્યકારણનું અનન્યત્વ-તાદાત્મ્ય છે એવો સૂત્રાર્થ છે. ઘટ મૃત્તિકાથી અનન્ય છે, મૃત્તિકાના સત્ત્વ અને ઉપલબ્ધિના ફળમાંજ તેનું નિષ્પત્ત સત્ત્વ અને ઉપલબ્ધિ છે તેથી, મૃત્તિકાની પેઠે. સંકારકાર સંકાર કરે છે કે અનન્યત્વ પણ એ દેવે ઘટ અપચોગક કેમ ન થાય? એ સંકારનું નિરાકરણ કરવા કહે છે—અનન્યત્વ હોય તો? હંભાદિ. મૃત્તિકા અને ઘટ વચ્ચે અનન્યત્વ-તાદાત્મ્યસંગ્રહનો અભાવ—એવો તો ને અને અર્થમાં થાય છે તેમ દેવુની ઉચ્છિન્નિ થાય એમ સમજાવું. પણ એ અને અર્થની વચ્ચે નિમિત્તનિમિત્તિકાત્વ ન હોવાથી દેવુનો અભાવ છે તેથી તે દેવુથી મૃત્તિકા અને ઘટ વચ્ચે નિમિત્તકારિત્વાત્વ સિદ્ધ થશે, અનન્યત્વ સિદ્ધ થશે નહિ એમ અન્ય અર્થની આશંકા કરી કહે છે—'તેમજ કુસાસ હોય ત્યારેજ' હંભાદિ. કુસાસ અને ઘટ વચ્ચે નિમિત્તનિમિત્તિકાત્વ છે તોપણ અનન્યત્વ છે તેથી કુસાસના સત્ત્વ-ભાવમાં (કુસાસના અસ્તિત્વમાં) ઘટની નિર્ણય ઉપલબ્ધિ નથીજ એમ અપ્રસંગ છે. વચાક્રુત સૂત્રસ્થ દેવુનો વ્યભિચાર થાય છે એમ કહે

૧ એક વસ્તુ બીજીથી અન્ય હોય તો એને ભાવે અન્ય અર્થેજ ઉપલબ્ધ થતું નથી રૂ. ૭૮
૨ મૃત્તિકા ઉપાદાન કારણ-સમવાયિકારણ છે અને ઘટ ઉપાદેય-કાર્ય છે એવા સંબંધ. ૪ દવાડીનાં

નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ છે તોપણ અન્યત્ર છે. પણ અન્યત્ર હોય તોપણ અન્યત્ર ઉપવચ્ચિ નિયમે રૂપાય છે, જેમકે અગ્નિ હોય ત્યારે ધૂમની. ના એમ કહીએ છીએ; કેમકે અગ્નિ ધાંટયા પછી પણ ગોવાળીઆની ઘડિકા આદિમાં પારણ કરેલો ધુમાડો જોવામાં આવે છે. એ ધુમાડાને કેહકે અવસ્થાથી વિશિષ્ટ કરેલો કે આલો ધુમાડો અગ્નિ ન હોય તો ઘટો નથી એમ કહેયો તો એમ પણ કહી શક નથી; કેમકે તદભાવથી અનુરંજ ઘયલી છુદિને અમે કાર્યકારણના અનન્યત્ર વિષે હેતુ કહીએ છીએ, અને એવી છુદિ અગ્નિ અને ધુમાડાને વિષે નથી.

કરે છે—‘પણ અન્યત્ર હોય તોપણ’ હતાદિ અગ્નિભાવેજ ધૂમની ઉપવચ્ચિ એમ નિયમાત્મક દેવ તેમાં નથી એમ કહે છે—‘કેમકે અગ્નિ ધાંટયા પછી પણ’ હતાદિ. ધૂમમાત્રની અગ્નિ સાથે નિયત ઉપવચ્ચિ નથી તોપણ ધૂમચિયેવની છે, જેનું મૂલ અવિચિત્ત નથી અને દીર્ઘ રૂપ છે એવી અવસ્થાવાળા ધૂમની અગ્નિ સાથે નિયત ઉપવચ્ચિ છે માટે દેવનો વ્યતિચાર છે એમ સંજ્ઞા કરે છે—‘એ ધૂમાડાને કેહકે અવસ્થાથી વિશિષ્ટ કરેલો’ હતાદિ. કાર્યકારણથી અનન્ય છે તેનો દેવ તદભાવાનુવિધાયિભાવત્—કારણના ભાવને અધીન લેનો ભાવ છે તે સ્થિતિ—અને તદભાવાનુવિધાયિભાવત્—કારણની પ્રતીતિને અધીન લેની પ્રતીતિ છે એવી સ્થિતિ—છે. આ પ્રમાણે ધૂમચિયેવમાં તદભાવાનુવિધાયિભાવત્—અગ્નિના અસ્તિત્વને અધીન અસ્તિત્વ—છે, તોપણ તદભાવાનુવિધાયિભાવત્—અગ્નિની પ્રતીતિને અધીન પ્રતીતિ—નથી, કેમકે અગ્નિપ્રતીતિ ધૂમપ્રતીતિને અધીન છે. તદભાવાનુવિધાયિભાવત્—અગ્નિના દેવો યુગ નથી. કેમકે ‘આકુષરૂપની પ્રતીતિ’ પ્રભાવી પ્રતીતિને અધીન છે તોપણ આકુષરૂપના આકુષરૂપમાં દેવનો વ્યતિચાર માત્ર. આ પ્રમાણે તદભાવાનુવિધાયિભાવત્—એકપુ છે. લેનો નિયમે ભાવ છે એવા કાર્યનો ભાવ છે. આ પ્રમાણે તદભાવનિયતભાવત્ (કારણને ભાવે નિયો અનુરંજ ઘયલી પ્રતીતિનો વિષય છે કાર્ય તેનો ભાવ) દેવ તદભાવનુરંજકવિષયત્વ (કારણની પ્રતીતિ માર ઘયો નહિ એમ વ્યતિચારનો પરિવાર કરે છે—એમ પણ કહી શક નથી’ હતાદિ. રૂપાડોની પ્રતીતિથી અનુરંજ પ્રતીતિથી માત્ર છે રૂપ (આલોડની પ્રતીતિને રૂપની પ્રતીતિ અધીન છે એવું છે રૂપ) તેને વિષે વ્યતિચાર કરે કરવા ‘તદભાવનિયતભાવત્ દેવ’ એમ કહ્યું છે. આલોડને સમાવે રૂપ ઘટાદિના રૂપનો ભાવ છે તેથી વ્યતિચાર નથી. એ ધૂમચિયેવ છુદિ વિના રૂપ માત્ર છે તેથી ભાં વ્યતિચાર નથી જેનો અર્થ છે. ‘તદભાવથી અનુરંજ ઘયેલી છુદિને’ એ તત્ત્વ—કાર્યકારણ—કાર્યકારણના ભાવ-સંપ્રદાય અનુરંજ—સકલ પ્રાપ્ત્ય તે દેવ એમ અને કહીએ છીએ મુદ્દ ઘટા (ઘટ મુલિયા છે) એમ સામાન્યરૂપરૂપ છે. તે વિષેની છુદિથી છે, અગ્નિરૂપા (ધૂમ અગ્નિ છે) એમ સામાન્યરૂપરૂપરૂપ નથી અનુમાન્ય અવંપરતે સૂત્ર આખ્યાન કરી આખ્યાન તદ્દ પ્રત્યક્ષરૂપે વ્યાખ્યાન કરે છે—‘અથવા’ ‘આપાઓપ-’

૧ એનું નિષિદ્ધાનુ દોષ તે નેમિત્તિક. યા એ નેમિત્તિક છે તે કુંઠક નિમિત્ત છે. ૨ તેનું ૧૫ આલોડ, તેજ. ૪ તેજ.

અથવા 'માવાચોપલબ્ધેઃ' એવું સૂત્ર છે. માત્ર શબ્દથીજ કાર્યકારણત્વ અનન્યત્વ છે એમ નહિ, પણ પ્રત્યક્ષની ઉપલબ્ધિ થાય છે તેથી પણ અનન્યત્વ છે એવો અર્થ છે; કેમકે કાર્યકારણના અનન્યત્વમાં પ્રત્યક્ષની ઉપલબ્ધિ થાય છે. તે આ પ્રમાણે— તન્તુસંસ્થાન પટમાં તન્તુથી વ્યતિરિક્ત પટ નામનું કાર્ય ઉપલબ્ધ થતું નથીજ, કે વલ આતાન અને વિતાનવાળા તન્તુઓજ ઉપલબ્ધ થાય છે, તેમજ તન્તુઓમાં અંશુ અને અંશુઓમાં તેના અવયવો. આ પ્રત્યક્ષની ઉપલબ્ધિથી લોહિત, શુક્ર અને કૃષ્ણ એ ત્રણ રૂપો છે, પછી વાયુમાત્ર અને આકાશમાત્ર છે એમ અનુમેય છે [હાન્દા૦ ૬૩]. તેથી પર બ્રહ્મજ એકત્વ અદ્વિતીય છે અને તેમાં સર્વ પ્રમાણોની પરિસમાપ્તિ અમે કહી છે ॥ ૧૫ ॥

લબ્ધેઃ" એવું સૂત્ર છે. 'પૂર્વસૂત્રમાં કહેલા આરમ્ભજનશબ્દનો સમુચ્ચયવાચક સૂત્રમાં જાહેર છે. એક પટ એવું પ્રલયકાળ પટના તન્તુથી પૃથક્ હોવાપણું પ્રમાણ છે એમ કહેવું કુત્ર નથી; કેમકે જેની સત્તા પૃથક્ નથી એવા મિથ્યા કાર્યનો વિષય પ્રલય જ્ઞાન છે એમ હેતુથી પણ ઉપપત્તિ થાય છે. તેટલા માટે 'આતાન, વિતાન અને સંયોજવાળા તન્તુઓજ પટ છે એમ પ્રલય ઉપલબ્ધિ છે તેથી કાર્યકારણનું અનન્યત્વ છે એવો અર્થ છે. ખરેખર, પ્રલયકુદ્ધિથી પટ એટલે આતાનવિતાનયુક્ત તન્તુઓજ, તેથી અતિરિક્ત પટ પ્રલય ઉપલબ્ધ નથી. તન્તુઓ એકત્વ તો બહુ તન્તુઓને એક 'પ્રાવરણરૂપ અર્થક્રિયાનો અવચ્છેદ છે તેથી, જેમકે એકદેશ કાશમાં અવધિષ્ઠ ધવ', ખદિર, પલાશ આદિ બહુ વૃક્ષો વનસંસૃક થાય છે. તન્તુઓ અર્થક્રિયામાં પ્રત્યેક અસમર્થ છે તોપણ મિલિત થઈ કંઈક કાર્ય કરતા દેખાય છે, એકે અન્ય અર્થ આરંભતા નથી; જેમ પશ્ચરી એકલા થઈ 'ઉખાને ધારણ કરે છે તેમ. એજ પ્રમાણે અન્ય અર્થ આરંભતા વગરજ તન્તુઓ મિલિત થઈ એક પ્રાવરણ કરશે. તન્તુઓ બહુ છે તોપણ તેઓને એક પ્રાવરણરૂપ અર્થક્રિયાનો અવચ્છેદ છે તેથી એકશબ્દયોગ્ય થાય છે—પટસહ પાને છે, જેમ વર્ણો બહુ છે તોપણ એકાર્થશુદ્ધિનો હેતુ છે; તેમાં તન્તુઓ એકાર્થક્રિયા કરે છે એ અવિરુદ્ધ છે. તન્તુથી વ્યતિરિક્ત પટનો જેમ અભાવ છે તેમ અશુદ્ધી વ્યતિરિક્ત તન્તુઓને અભાવ પણ પ્રલય છે, એમ પટન્યાયનો તન્તુને વિષે અતિરેક કરે છે—તેમ તન્તુઓમાં અંશુ અને અંશુઓમાં તેના અવયવો. પ્રલય ઉપલબ્ધિથી તત્કાર્યને વિષે કારણમાત્ર પરિચિત રહે છે એવો અર્થ છે. જ્યાં પ્રલય નથી ત્યાં 'વિમત' કાર્ય કારણથી અસ્તિ છે, કાર્ય છે તેથી, પટની રેકે 'એમ અનુમાન કરવું એમ કહે છે—'આ પ્રત્યક્ષની ઉપલબ્ધિથી' ઇત્યાદિ. કારણને પરિચય રહે છે તો પ્રધાનાદિકજ તે પરિચય થાઓ, બ્રહ્મ નહિ; તેથી કહે છે—તેમાં સર્વ પ્રમાણોની પરિસમાપ્તિ અમે કહી છે.' બ્રહ્મને વિષે સર્વ વેદાન્તેનું તાત્પર્ય કહ્યું છે તેથી તેજ અદ્વિતીય પરિચિત રહે છે; અન્ય કારણ પરિચિત રહેતું નથી; કેને તેમાં પ્રમાણ નથી એમ સમજવું ॥ ૧૫ ॥

સત્ત્વાચારસ્ય ॥ ૧૬ ॥

અવરકાલીનનું (કારણને વિષે) સત્ત્વ છે તેથી (કાર્યકારણનું અનન્યત્વ છે) ॥ ૧૬ ॥

પણી આ કારણથી કાર્યનું અનન્યત્વ છે; કેમકે ઉત્પત્તિની પૂર્વે અવરકાલીન છે કાર્ય ને કારણને વિષે કારણભાવે છે; કેમકે 'સ્વેચ્છ સંમ્યેવમમ માતીત્' [૭-૧૦ શારીર] (તે સોગય, અમે એ સન્નિવરણ હતું). 'મામા પા દવનેક વપામ માતીત્' [૧૦ આઠ શારીર] (અમે આ એક આત્મા હતો) હત્યાદિમાં દવનશબ્દથી મંદબુ કરાયેલું કાર્ય કારણની સાથે સમાનાધિકરણ છે, એ એ સ્વરૂપથી એને વિષે હોતું નથી ને તેથી ઉત્પત્તિ થતું નથી, એમ રેતીમાંથી તેજ. તેટલા માટે ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્ય કારણથી અનન્ય હોવાથી ઉત્પત્તિ પછી કારણથી અનન્ય છે એમ સમજાય છે. એમ બ્રહ્મ કારણ તરફ કાળોમાં સત્ત્વનો વ્યભિચાર કરતું નથી એમ જગત્ કાર્ય પછી તરફ કાળોમાં સત્ત્વનો વ્યભિચાર કરતું નથી, સત્ત્વ તો એક છે, તેથી કાર્ય કારણથી અનન્ય છે ॥ ૧૬ ॥

અથ જગત્ સત્ત્વ-આત્મા છે એમ કૃતિમાં સામાધ્યાયિકરણ છે તેથી સહિની પૂર્વે કાર્યનું કારણભાવે સત્ત્વ કૃતિમાં છે તે અનન્ય અનુપપન્ન છે તેથી ઉત્પત્તિ પછી જગત્ કારણથી અનન્ય છે એમ સૂત્રાર કહે છે— 'સત્ત્વાચારસ્ય'. આત્મ કૃતિ એમ કહે છે એટલુંજ નહિ, ઉપપત્તિ પછી છે— 'એ એ સ્વરૂપથી' હત્યાદિ. એમ વડ કૃતિમાં કૃતિસ્વરૂપે છે તેમ તેજ સિદ્ધાસ્ત્વરૂપે સિદ્ધાન્તને વિષે નથી. ઉત્પત્તિ થયેલો વડ કૃતિસ્વરૂપે ઉપવગ્ધ થાય છે, એમ પ્રત્યુપપન્ન તેજ સિદ્ધાસ્ત્વરૂપે ઉપવગ્ધ થતું નથી. તેથી એમ સિદ્ધાન્તમાંથી તેજ ઉત્પત્તિ થતું નથી, એમ આત્મામાંથી પછી જગત્ ઉત્પત્તિ ન થાય; પછી થાય છે, તેથી સ્વાત્મસ્વરૂપે જગત્ હતું એમ સમજાય છે. અન્ય ઉપપત્તિ કહે છે— 'એમ બ્રહ્મ કારણ' હત્યાદિ. એમ વડ સર્વદા સર્વત્ર વડજ છે, અવિત્ પછી વડ થતો નથી, એ પ્રમાણે સત્ત્વ પછી સર્વત્ર સર્વદા કેવલ સત્ત્વ છે, અવિત્ કે કદાચિત્ પછી સત્ત્વ અસત્ત્વ થાય એ શુદ્ધ નથી. તેટલા માટે કાર્યને કાળમાં સત્ત્વ છે એથી શું તેને માટે કહે છે— 'સત્ત્વ તો એક છે' હત્યાદિ. કાર્ય અને કારણનું સત્ત્વ એકજ છે. એમ કાર્યનું સત્ત્વ છે તેમ કારણનું પછી સત્ત્વ છે, સત્ત્વ કઈ પ્રતિ- પક્ષિ નિષ્ઠ થતું નથી. કારણની પોટે કાર્યને પછી સત્ત્વ છે અને સત્ત્વ એકજ છે, તેને નિષ્ઠ પામા પ્રમણ નથી, તેથી કાર્યની કારણથી નિષ્ઠ સત્ત્વ નથી. હાલ એ કાર્ય છે તેને પૂર્વ કે પાર કાળમાં અસત્ત્વ નહોતું તેથી સત્ત્વનો વ્યભિચાર નથી. તે સત્ત્વ સર્વમાં અનુસ્તૂત થયેલું નહોતું એક છે, તેના અનેકથી કૃતિદા છે, વડ છે એમ ભાસ્યાન એ કાર્યકારણ તે અ- થ છે એનો અર્થ છે. એમ સત્ત્વ એ કારણ સદા સત્ત્વ છે, કદાચિત્ પછી અસત્ત્વ દષ્ટ નથી, જ કાર્ય પછી સત્ત્વ હોય તો કદાચિત્ અસત્ત્વ થાય એ શુદ્ધ નથી. સત્ત્વ એકજ છે. તેથી કાર- રણ પછી પરસ્પર નિષ્ઠ નથી ॥ ૧૬ ॥

૧ પછીના પદ્યમાં વગાર કારી ૨ ફેરો

વામાં અમુક ઉપાદાનનેજ વિશે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે ન થાય. સાંખ્યવૃદ્ધોએ કહ્યું છે કે
‘અસદ્વરણાદુપાદાનમદળાત્ સર્વેસંભવામાયાત્ । શક્તસ્ય શક્યકરણાત્ કારણમાયાય
સત્કાર્યમ્ ॥’ અસત્ ઉત્પન્ન થતું નથી, ઉપાદાનનું મઢણ કરતું પડે છે, સર્વ ઉપાદાનમાંથી
સર્વ કાર્યનો સંભવ નથી, જેમાં શક્તિ છે તે, અર્થાત્ કારણ, એ થઈ શકે છે તે, અર્થાત્
કાર્ય, કરે છે, અને ઉત્પત્તિની પૂર્વે પણ કાર્યનો કારણથી અલેદ શ્રુતિમાં છે (‘તદેદં તત્ત-
વ્યાકૃતમાસીત્’, ‘સવેષ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્’ ઇત્યાદિ) - કાર્ય, કારણની શક્તિનો વિષય છે,
અસત્ શક્તિનો વિષય થઈ શકે નહિ તેથી કાર્યનું કારણને વિશે સત્ત્વ છે એવો અર્થ છે. ‘ના
સવુત્પાદો વ્યશ્ચયત્’ । ૧ । ૨૧૪ ॥, ‘ઉપાદાનનિયમાત્’ ૧ । ૨૧૫ ॥ ‘સર્વથ સર્વદા સર્વા-
સંભયાત્’ ૧ । ૨૧૬ । ‘શક્તસ્ય શક્યકરણાત્’ ૧ । ૨૧૭ ॥ ‘કારણમાયાય ૧ । ૨૧૮ ॥ એ
સાંખ્ય સત્ત્વો એજ અર્થના સત્કાર્યવાદ પ્રતિષાદક છે. વળી બીજી ચંકા કરે છે કે કાર્ય કાર-
ણને વિશે વિદ્યમાન ન હોય તોપણ કારણને વિશે કંઈક અતિશય રહ્યો છે તેથી કાર્યની ઉ-
ત્પત્તિ સારૂ તે કારણને વિશે પુરુષની પ્રવૃત્તિ થાય છે—‘પૂર્વે અસત્ત્વ અવિશિષ્ટ છે તે-
પણ’ ઇત્યાદિ અતિશય એ કાર્યધર્મ છે કે કારણધર્મ છે? એ કાર્યધર્મ છે એમ કહેશે તો
ધર્મને માટે ધર્મ આવશ્યક હોવાથી અતિશયરૂપ ધર્મ અતિશયવાત્ કાર્ય ન હોય તો કોઈ શકે
નહિ, એથી પૂર્વાવશ્યરૂપ ધર્મ એ કાર્ય તેનું સત્ત્વ દ્વારા થાય છે એમ કહે છે—‘એથી પૂર્વે
અવસ્થા અતિશયવાળી હોવાથી’ ઇત્યાદિ. અતિશય એ કારણ ધર્મ છે એમ કહેશે તો
તેથી પણ કાર્યસત્ત્વજ પરિણામ આવશે એમ કહે છે—‘વળી કાર્યના નિયમ માટે કારણ-
ની શક્તિ કદપારે’ ઇત્યાદિ. કાર્ય અને કારણથી અન્ય અથવા કાર્યની પેઠે અવિદ્યમાન એવી
શક્તિ કાર્યને નિયમમાં રાખી શકે નહિ; કેમકે એમ થાય તો જમે તે કોઈ અન્ય કે નરબુદ્ધ
પણ કાર્યને નિયમમાં રાખે એવો પ્રસંગ આવે; કેમકે શક્તિમાં ને તેમાં અસત્ત્વ અને અન્ય-
ત્વમાં કંઈ વિશેષ નથી; તેટલા માટે કારણસ્વરૂપે લીન થયું કાર્ય અતિન્યક્તિનું નિયમનું
હોવાથી શક્તિ છે એમ ઇચ્છનુંજ પડશે, એટલે સત્કાર્યની ત્રિક્ષિ થઈ એમ સમજવું છે.
એમ અવિદ્યમાન કોઈ શક્તિ કાર્યને નિયમમાં રાખી શકશે નહિ, તેમ કાર્યકારણથી અન્ય હોઈને
પણ નિયમમાં રાખી શકશે નહિ, તેટલા માટે કાર્ય કારણથી અનન્ય-જ શક્તિ સ્વીકારવી પડશે.
એટલે શક્તિદ્વારક કાર્યકારણનું તાદાત્મ્ય છે. વળી કહે છે કે કાર્ય અને કારણ તિથિ હોય તે
મૃતિદા અને ઘટ તિથિ છે એવી ભેદશુદ્ધિ થાય—‘વળી કાર્ય અને કારણ અને કારણ
અને ગુણ’ ઇત્યાદિ. પણ એ બે તિથિ તો છે, તોપણ એ બેની વચ્ચે સમય છે ને

સંબન્ધમાં આવશે, અને તાદાત્મ્યની પ્રતીતિથી દ્રવ્ય, ગુણ આદિ વચ્ચે સમવાયક અનર્થક છે, વળી કાર્ય જે અવયવી દ્રવ્ય, તે કારણ જે અવયવ દ્રવ્યો તેને વિષે છે તે કેવી રીતે રહે છે; શું સમસ્ત અવયવોને વિષે રહે છે કે પ્રત્યેક અવયવને વિષે સમસ્ત અવયવોને વિષે રહે તો અવયવીની અનુપસન્નિધિ ધરાવના પ્રસંગ કેમકે સમસ્ત અવયવનો સંનિકર્ષ અશક્ય છે; કેમકે બહુત્વ જે સમસ્ત આશ્રયને

વિશેષ ગુણ છે) એ પરિભાષા તો સમવાયની સિદ્ધિ થવા પછીની છે; કેમકે નિત્ય અને નેકસમયેત—અનેકને વિષે સમવાયસંબન્ધે રહેલી—તે ભૂતિ એ જ્ઞાન સમવાયજ્ઞાનને અધીરોથી સમવાયસિદ્ધિની પૂર્વે સંયોગ ગુણ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી એમ સમજવાનું છે. પ્રતીતિને અનુસારે વસ્તુ સ્વીકારવી યુક્ત છે; એમ ન હોય તો ઓપ્રતીતિનું અથ આગળ એમ પણ સહેલાઈથી કહી શકાય. તેટલા માટે મૂઢુ ઘટ્ટઃ ઘટ મૃત્તિકા છે એમ અસંદેહ હોવાથી અસંદેહ સ્વીકારવો યુક્ત છે; તે એવી અત્યંત ભિન્ન જે સમવાય તે તેનો નિર્વાચ્ય એ સંભવિત નથી એમ કહે છે—‘અને તાદાત્મ્યની પ્રતીતિથી’^૧ છતાંકિ. સંબન્ધ પ્રતીતિ સંબન્ધની કલ્પનાનું બીજ છે, તાદાત્મ્યની પ્રતીતિ કંઈ સંબન્ધની કલ્પનાનું બીજ કેમકે એ પ્રતીતિને નાનાત્વ એવો એક જોનો આશ્રય છે એવા સંબન્ધ સાથે વિરોધ છે. પ્રતીતિને અનુસારે કાર્યનું કારણભાષ્યે સત્ત્વ છે, સ્વરૂપે તો મિથ્યાત્વ છે એમ કહ્યું છે. સત્કાર્યવાદનો નિરાકરણ કરવામાં કાર્યનું કારણને વિષે કલ્પિતત્વ કહ્યું છે. હવે કાર્યની કારણ વિષે વૃત્તિ ઉપપન્ન ન થવાથી કાર્ય કારણને વિષે કલ્પિત છે એમ કહે છે. કાર્યની કારણ વિષે વૃત્તિનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી તેથી કાર્ય મિથ્યા છે એમ કહે છે—‘વળી કાર્ય અવયવી દ્રવ્ય’^૨ છતાંકિ. ‘જે સમસ્ત અવયવોને વિષે રહે તો’—અર્થ પશુ વિકલ્પ છે. શું સમસ્ત અવયવોને વિષે દ્વિત્વ આદિની પેઠે ‘વ્યાસત્ત્વવૃત્તિવસંબન્ધથી વર્તે’ કે જેમ સમસ્ત કોશને વિષે અસિ ધોતાના અવયવોથી તે તે કોશના અવયવ સાથે સંબન્ધ વર્તે છે એમ અવયવી તે તે અવયવો સાથે ધોતાના અવયવોથી સંબન્ધ થઈ વર્તે છે! એ ત્રિકલ્પમાંથી આશ્રય વિકલ્પનું નિરાકરણ કરે છે—‘જે સમસ્ત અવયવોને વિષે રહે’^૩ છતાંકિ. અવયવી પટાદિ તાનુ આદિ અવયવોને વિષે દ્વિત્વ આદિની પેઠે સ્વરૂપે વર્તે છે, અથવા વ્યાસત્ત્વવૃત્તિવસંબન્ધે વર્તે છે એમ જો કહેશો તો દ્વિત્વ આદિની પેઠે વ્યાસત્ત્વવૃત્તિવસંબન્ધે પ્રત્યક્ષ યાવદાશ્રયપ્રત્યક્ષને અધીન છે—વ્યાસત્ત્વવૃત્તિવસંબન્ધનું પ્રત્યક્ષ તમામ આશ્રયના પ્રત્યક્ષ જન્ય છે એવો નિયમ છે તેથી ‘સંતૃપ્ત પટાદિમાં યાવદઅવયવો—અથા રાવયવો અપ્રત્યક્ષ હોવા પદ અપ્રત્યક્ષ થવાનો પ્રસંગ આવશે. સમસ્ત અવયવોને વિષે વ્યાસગી છે તોયનું કલ્પિત અવયવોને વિષે રહેલા અવયવીનું જલ્પુ થશે એમ સંજા થાય તો તેને માટે કહે છે—‘બહુત્વ જે સમસ્ત આશ્રયને વિષે છે’^૪ છતાંકિ. બહુત્વ સંજ્ઞા તો સ્વરૂપથીજ ‘સંખ્યેયને વિષે’ સંજા થઈ વર્તે છે તેથી એક પણ ‘સંખ્યેયના અનહણુથી તેનું જલ્પુ થતું નથી; કેમકે જલ્પુ સમસ્તઆસંગી છે. અવયવી તો સ્વરૂપે અવયવોને વ્યાપીને રહેતો નથી, પણ અવયવરૂપે રહે છે. તેથી જેમ સૂત્ર અવયવોથી કુમુદોને વ્યાપ્ત કરી સમસ્ત કુમુદના મહત્ત્વની અંગે રમ નથી, કેમકે કલ્પિત કુમુદ આનંદના સૂત્રની પણ ઉપગ્રહિત થાય છે, તેમ કલ્પિત અવયવો

૧ એ અવયવોમાં વિદેવ આસંગ્ય થઈ રહેલું. ૨ કારણે. ૩ સંખ્યા જે પાત્રને ૩૩ હોય તે પાત્ર સંખ્યેય છે.

છે તેનું વ્યસ્ત આમયના મહત્ત્વ ધરાવી મહત્ત્વ ધનું નથી. જો સમસ્ત અવયવોને વિ-
અવયવાવચ્છેદે વર્તે તોપણ આદેશક અવયવો વિષે અવયવી અવયવાવચ્છેદે વર્તે, ખરેખર
લેખ્યે કે લેખ્યો વડે આદેશક અવયવો તરફથી કોઈના અવયવો કહ્યા-
કોઈના અવયવથી વ્યતિરિક્ત અવયવોથી તરફથી કોઈને વ્યાપે છે. વળી એમ
અનવસ્થાનો પ્રસંગ આવે; કેમકે તે તે અવયવોમાં રહેવા માટે અન્ય અન્ય અવ-
યવો કહ્યા પાડશે. જો પ્રત્યક્ષમાં વર્તે તો એક વ્યાપાર હોય ત્યારે અન્ય
અવ્યાપાર થાય. ખરેખર, દેવદત્ત સુગ્રમાં વર્તમાન હોય તો તેજ દિવસે પાલિપુ-
ત્રમાં પણ વર્તે નથી. એકી વખત અનેક વર્તમાન હોય તો અનેકવતે પ્રસંગ
આવે, જેમ સુગ્ર અને પાલિપુત્રમાં વસતા દેવદત્ત અને યજ્ઞદત્તનો. ગોત્ર આદિની
પરિચ્છેદમાં પરિચ્છેદમાં હોવાથી કોઈ અવયવી પ્રત્યેકમાં પરિચ્છેદમાં
તેમ પ્રતીતિ થતી નથી. જો ગોત્ર આદિની પછે અવયવી પ્રત્યેકમાં પરિચ્છેદમાં
હોય તો જેમ ગોત્રનું પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં પ્રત્યક્ષ મહત્ત્વ ધાય છે તેમ અવયવીનું પણ
પ્રત્યેક અવયવમાં પ્રત્યક્ષ મહત્ત્વ ધાય. પણ એમ નિયમે મહત્ત્વ ધનું નથી. પ્રત્યેકમાં
પરિચ્છેદમાં હોય તો અવયવીને કાર્યની સાથે અધિકાર હોવાથી અને તે એક હો-

મહત્ત્વ ધરે પણ અવયવીનું મહત્ત્વ ધાય છે એમ સમજવું એમ સંજ્ઞા કરે છે—‘જો સમસ્ત
અવયવોને વિષે’ હતાદિ. જેમ દત્તનાં કે કોઈનાં—આનામાં અવયવે વર્તમાન પણ હસ્ત-
માનના મહત્ત્વ કરવાથી મહત્ત્વ કરાય છે—ઉપચય ધાય છે, જેમ મને તે અવયવ મહત્ત્વ ધ-
વાથી અવયવીના મહત્ત્વનો સમય છે તોપણ અવયવોની અવસ્થા ધાય એમ એ પણ દર્શાવે કરે
છે—‘તોપણ આદેશક અવયવોથી સિત્ત અવયવો’ હતાદિ. સમસ્ત અવયવો વિષે અવયવી
રહે છે તે અવસ્થા અવયવો કે અતિરિક્ત અવયવો! આરમ્ભ અવયવોથી રહી થકે નહિ. સા-
માન્ય રીતે જે લેને વિષે રહે છે તે નેથી અતિરિક્ત અવયવો ત્યાં રહેવું લેવામાં આવે છે; જેમકે
કોઈને વિષે અતિરિક્ત રહે છે તે કોઈના અવયવોથી અતિરિક્ત અવયવો ત્યાં રહે છે. વળી એમાં અન-
વસ્થા પણ ધાય. કહિયે અનન્ય અવયવોના અવધાનથી પ્રકૃત અવયવી દર્શાવે કથાથી ૫૮ તત્ત્વ-
નિશ્ચય ધાય એવું તાત્પર્ય છે. પ્રત્યેક અવયવમાં અવયવી દેહાગ્રથી રહે છે એ પણ નિશ્ચય કરે
છે—‘જો પ્રત્યક્ષમાં વર્તે તો’ હતાદિ. એક તત્ત્વમાં ૫૮ હોય તે વખતે અન્ય તત્ત્વમાં તે
હોય નહિ—એક તત્ત્વમાં ૫૮ની વૃત્તિસમયે તેની અન્ય તત્ત્વમાં વૃત્તિ નહિ ધાય; કેમકે જ-
ાતને વિષે અનેકવતે પ્રસંગ આવે. એજ અર્થ દર્શાવતી ઉપધાન કરે છે—‘ખરેખર,
દેવદત્ત સુગ્રમાં વર્તમાન હોય તો’ હતાદિ. પણ અવ સંજ્ઞા કરે છે—‘ખરેખર,
વખતે અનેક વ્યક્તિમાં વર્તમાન છે તોપણ તેમાં અનેકવતે પ્રસંગ આવે તો તેમજ અવ-
યવીને પણ વૃત્તિને વિષે અનેકવતે પ્રસંગ આવે—‘ગોત્ર આદિની પછે પ્રત્યેકમાં પ-
રિચ્છેદમાં હોવાથી’ હતાદિ. અતિરિક્ત પછે અવયવીની વૃત્તિ અતિરિક્ત છે; કેમકે એકો અન-
વસ્થા નથી જેમ પરિહાર કરે છે—‘નહિ; કેમકે તેમ પ્રતીતિ થતી નથી.’ લોકે ગોત્ર-
વતે વિષે અવયવીની પરિચ્છેદમાં પછેનાં અન્ય દેવ કરે છે—‘પ્રત્યેકમાં પરિચ્છેદમાં
,’ હતાદિ. ‘અધિકાર’ = સંપ્રદાય. જેમ દેવદત્ત સ્વકર્મ, અવયવ, આદિમાં કે અવયવનાં
છે, તેમ આજ એ અવયવો સ્વકર્મ-ફોરાર્થિ, કોઈનાં કે પગલા વગેરેને વિષે પણ કરે

દેખાય; અને એમ થયે 'ઘટ ઉત્પન્ન કરાય છે' એમ કહ્યું એટલે કુલાલ આદિ કારણ ઉત્પન્ન કરાય છે એમ કહેવું થાય. પણ લોકમાં ઘટની ઉત્પત્તિ એમ કહ્યું એટલે કુલાલારિતું પણ ઉત્પન્ન થતું પ્રતીત થતું નથી; કેમકે ઉત્પન્નતા પ્રતીત થાય છે, તે ઉત્પત્તિનો અર્થ પોતાના કારણ કે સત્તાની સાથે સંબંધ અને કાર્યનો આત્મસાલ દોષ તો જેલે સત્તા પ્રાપ્ત કરી નથી એવું શી રીતે સંબંધમાં આવે તે કહેવું લે-ઈએ; કેમકે એ વિષયમાં પદાર્થો વચ્ચે સંબંધ સંભવે છે; વિષયમાં ને અવિષયમાં કે એ અવિષયમાં વચ્ચે નહિ. વળી અભાવ 'નિરુપાખ્ય હોવાથી ઉત્પત્તિપૂર્વે એમ મર્યાદા કરવી યુક્ત નથી; કેમકે લોકમાં વિષયમાં ફેર, રૂઢ આદિની મર્યાદા દેખાય છે, અભાવની નહિ. પૂર્ણવર્મનતા અભિવેકપૂર્વે વન્યાપુત્ર રાજા હતા એવા પ્રકારની મર્યાદા કરવાથી નિરુપાખ્ય એવો લે વન્યાપુત્ર તે રાજા થયો, છે કે થશે એમ વિશિષ્ટ થતું નથી. એ વન્યાપુત્ર પણ કારકના વ્યાપારની પછી થશે એ પણ ઉપપન્ન થાય. થાય તો કાર્યનો અભાવ પણ કારકના વ્યાપારની પછી થશે એ પણ ઉપપન્ન થાય. અને તો લેઈએ છીએ કે વન્યાપુત્ર અને કાર્યાભાવ બંને અભાવ તરીકે અવિશિષ્ટ

પણ બીના થાય છે) એમાં યુક્ત થાય છે. યંત્ર કત્તા પછી તેનો ફોપ કહે છે—“એમ થયે 'ઘટ ઉત્પન્ન કરાય છે' એમ કહ્યું એટલે” હતાકિ. અનુભવનો વિરોધ થાય—અનુ-ભવથી ઉઠતું થાય એમ ફોપ છે એવું નાતપવં છે. ઉત્પત્તિ એ ભાવની આવ વિશિષ્ટા છે એ સ્વભાવ પ્રમાણે કાર્યનું સત્ત્વ સિદ્ધ કરું. હવે કાર્યની ઉત્પત્તિ એટલે પોતાના કારણને વિરે સં-મવાય કે પોતાને વિરે સત્તા સાથે સંબંધ' હતાકિ. નાકિ કહે છે કે ઉત્પત્તિ એ કંઈ કોઈ વ્યાપાર નથી, કે જેથી અસિદ્ધ હોય તે કાર્ય થી રીતે થાય એમ અનુચોદ-પ્રશ્ન કરાય; પણ પોતાના કારણને વિરે સમવાય કે પોતાને વિરે સત્તાનો સમવાય ને ઉત્પત્તિ, અને એ સમવાય અવિ-ષયમાં ને પણ અવિરુદ્ધ છે. ઉત્પત્તિ એ કિંવા નથી, પણ કાર્યનો ઉપદાનની કે સત્તાઅતિની સાથે સંબંધ છે તેથી કંઈ કાર્ય અવશ્ય અપેક્ષિત નથી એવો સકારો આચર છે. એ મતમાં પણ કાર્યનું સત્ત્વ આવશ્યક છે; કેમકે અસત્ સંબંધી થાય એ યુક્ત નથી એમ કહે છે—‘જેલે સત્તા પ્રાપ્ત કરી નથી એવું શી રીતે સંબંધમાં આવે’ હતાકિ. પણ યંત્ર કહે છે કે નરમુન્દી જે કાર્ય સર્વદા સર્વત્ર અસત્ છે એમ નથી, પરંતુ ઉત્પત્તિપૂર્વે ને અસત્ની પછી અસત્ છે, મધ્યે તો સત્-વિષયમત્ત છે. આમ વંશસ્થ હોવાથી સત્-વિષયમત્ત યુક્ત છે. એ આ-યંત્રને લીધે કહે છે—‘વળી અભાવ નિરુપાખ્ય હોવાથી’ હતાકિ. અસત્નો કાગની સાથે સંબંધ નથી તેથી પ્રારંભ યુક્ત નથી. ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્યનું અસત્ત્વ છે એમ કાર્યમાંથી ભાવથી મર્યાદા કરવી યુક્ત નથી. પણ અસત્તાનાવ લે વન્યાપુત્ર તેને મર્યાદા ન થાએ; કેમકે તે મર્યાદાથી ઉપાખ્ય-હોઈ સકાય એવો નથી. પણ ઘટનો પ્રાવબાવ તો અવિષ્યત્ત લે ઘટ તે પછી ઉપાખ્ય-વર્ણવે સકાય એવો છે તેથી તેને મર્યાદા છે તેને માટે કહે છે—‘લે વન્યા-પુત્ર તારે નિર્ણય થો છે તેને માટે કહે છે—‘અને તો લેઈએ છીએ કે’ હતાકિ. ‘ના-તો વિષયને માવા’ (અસત્નો ભાવ-સત્ત્વ નથી) જેવી રમૂનિ છે તેથી સંકારવાદમાં

‘કહે ન સકાય એવો, સંબંધી વર્ણવે ન સકાય એવું; મર્યાદા ન બાંધી સકાય નેકં’

ત્પત્તિપૂર્વે કાર્ય અવિધમાન છે તેને કારકવ્યાપાર નિર્વિધય થયે; કેમકે અભાવ વિધય થાય એ ઉપપન્ન નથી, આકાશ હજીવાને અર્થે અદ્વાદિ અનેક આયુધોના પ્રયોગની પેઠે. કારકવ્યાપારનો વિધય સમવાચી કારણ થયે એમ કહેસો તો, ના; કેમકે એક વિધયને લગતો કારકવ્યાપાર હોય ને અન્યની નિષ્પત્તિ થાય એવો અતિપ્રસંગ આવે. કાર્ય સમવાચી કારણનોજ પાતાનો અતિશય છે એમ કહેસો તો, ના; કેમકે સત્કાર્ય વાદનો પ્રસંગ આવશે. તેટલા મારે ક્ષીરપદિ દ્રવ્યોજ દધિ આદિને સ્વરૂપે રહેતાં કાર્ય એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે છે; તેથી કારણથી કાર્યને સો વર્ષે પણ અન્ય નિશ્ચિત કરતું શક્ય નથી. તેમજ મૂલકારણજ અન્યકાર્યપર્યન્ત તે તે કાર્યને આકારે નહીં પડે સર્વ વ્યવહારતું સ્થાન થાય છે. એમ ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્યતું સત્ય અને કારણથી અનન્યત્વ યુક્તિથી સમજાય છે. અન્ય શબ્દથી પણ એ સમજાય છે. પૂર્વસૂત્રમાં અસત્ તરીકે જેમાં વ્યવહાર કર્યો છે એવી શ્રુતિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે તેથી અન્ય, એટલે જેમાં સત્તો વ્યવહાર છે તે અન્ય શબ્દ—‘સદેવ સોમ્યેદમમ આસીદ્વેકમેવાદિતીયમ્’ (હું સોમ્ય, અગ્રે એ સત્સ્વરૂપજ હતું, એકજ, અદ્વિતીય) ઇત્યાદિ. ‘તદ્વેક મા દુરસદેવેદમમ આસીત્’ (તેને કેટલાક કહે છે કે અગ્રે એ અસત્સ્વરૂપજ હતું) એમ અસત્વક્ષનો ઉપસૃષ્ટ કરીને ‘કથમસતઃ સત્ત્રાયેત’ (અસત્માંથી સત્ કેવે પ્રકારે જન્મે) એમ આક્ષેપ કરીને ‘સદેવ સોમ્યેદમમ આસીત્’ [છાન્દોગ ૬.૨.૧૨] (હું સોમ્ય, અગ્રે એ સત્સ્વરૂપજ હતું) એમ અવધારણ કરે છે. તેમાં દ્વમ્શબ્દથી વાચ્ય જે કાર્ય તેનું ઉત્પત્તિપૂર્વે સત્શબ્દવાચ્ય કારણ સાથે સામાનાધિકરણ્ય શ્રુતમાન છે તેથી સત્ય અને અનન્યત્વે બરોબર સિદ્ધ થાય છે. બે ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્ય અસત્ હોય અને પાછળથી ઉત્પન્ન થતું કારણને વિષે ‘સમયેત હોય તો કારણથી અન્ય થાય. તેમ થયે ‘યેનાશ્રુતં શ્રુતં મયતિ’ [છાન્દોગ ૬.૨.૧૩] (જે વડે નહિ સાંભળેલું સાંભળેલું થાય છે) એ પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવે. સત્ય અને અનન્યત્વની અવગતિથી તો એ પ્રતિજ્ઞાનું સમર્થન થાય છે ॥ ૧૮ ॥

કહે છે—‘અભાવ વિધય થાય એ ઉપપન્ન નથી.’ દ્વિતીયની સંજ્ઞા કરે છે—‘કારકવ્યાપારનો વિધય સમવાચી કારણ થયે’ ઇત્યાદિ. અસત્ એનું જે કાર્ય ને કારકવ્યાપારે નકેલા અતિશયનું આશ્રયભૂત થાય એ યુક્ત નથી તેથી અભાવ અવિધય છે તોપણ મુકાદિ સમવાચી કારણ વિધય થાય એવી સંજ્ઞા છે. સમવાચી કારણથી કાર્ય નિષ્પત્તિ છે કે નહીં એમ વિકલ્પ કરી આશનું નિરાકરણ કરે છે—‘ના; કેમકે એક વિધયને લગતો’ ઇત્યાદિ. ત્રિતીયની સંજ્ઞા કરી દર્શાવતી કહે છે—‘કાર્ય સમવાચી કારણનોજ પાતાનો અતિશય છે’ ઇત્યાદિ. કાર્ય અચાન્તર કારણોથી અનન્ય છે એમ ઉપસહાર કરે છે—‘તેટલા મારે ક્ષીરપદિ દ્રવ્યોજ’ ઇત્યાદિ. પરમકારણ જે પ્રજ્ઞ તેથી કાર્યનું અનન્યત્વ ક્ષિતિ થવું કહે છે—‘તેમજ મૂલકારણજ અન્યકાર્યપર્યન્ત’ ઇત્યાદિ. ‘તેમજ’ = કારણથી કાર્ય અન્ય નથી એન હોવાથી વિવર્તવાદ બચા કરવા ‘નહીં પડે’ કહ્યું છે. મુક્તકે એ સૂત્રાવધવાન વ્યાખ્યાનને ઉપસંહાર કરે છે—‘એમ ઉત્પત્તિપૂર્વે’ ઇત્યાદિ. અસત્કાર્યવાદમાં પ્રતિજ્ઞાને બાધ થવ એમ કહે છે—‘એ ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્ય અસત્ હોય’ ઇત્યાદિ ॥ ૧૮ ॥

પટવચ્ચ ॥ ૧૯ ॥

અને પટની પેટે (કાર્ય કારણથી અનન્ય છે) ॥ ૧૯ ॥

જેમ 'સંવેદિત પટનું સ્પષ્ટ મહત્ત્વ થતું નથી કે એ પટ છે કે અન્ય દ્રવ્ય છે. તેનું જ બ્યારે પ્રસારણ કરે છે ત્યારે જે સંવેદિત દ્રવ્ય છે તે પટનું છે એમ પ્રસારણથી સ્પષ્ટ મહત્ત્વ થાય છે. વળી જેવી રીતે સંવેદનસમયે પટ એમ ઉપલબ્ધ થાય તોપણ વિશિષ્ટ લંબાઈ અને પહોળાઈ સાથે તેની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, તેજ પટની પ્રસારણસમયે, વિશિષ્ટ લંબાઈ અને પહોળાઈ સાથે ઉપલબ્ધિ થાય છે અને સંવેદિતસ્વરૂપ પટથી અન્ય કે સિત્ત એ પટ નથી એમ પણ ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેથી રીતે તન્નુ આદિ કારણસ્વરૂપમાં રહેતું પદાર્થ કાર્ય અસ્પષ્ટ હોઈ, 'હરી', 'વેમ', 'ફૂલિન' આદિ કારણસ્વરૂપમાં આદિથી વ્યક્ત થઈ સ્પષ્ટ મહત્ત્વ કરાય છે, એથી સંવેદિત અને પ્રસારિત પટન્યાયથીજ કારણ કાર્યથી અનન્ય છે એવો અર્થ છે ॥ ૧૯ ॥

યથા ચ પ્રાણાદિ ॥ ૨૦ ॥

અને જેમ પ્રાણાદિ છે (તેમ કાર્ય કારણથી અનન્ય છે) ॥ ૨૦ ॥

વળી જેમ હોઠમાં પ્રાણ, અપાન આદિ પ્રાણભેદો પ્રાણાયામથી નિરુદ્ધ થાય છે અને કારણભાવરૂપે હોાય છે ત્યારે જીવનભાવ કાર્ય થાય છે, 'આકુચન, પ્રસારણ આદિ અન્ય કાર્ય થતું નથી. પણ તેજ પ્રાણભેદો પુનઃ પ્રવૃત્ત થાય છે એટલે જીવનથી અધિક, આકુચન, પ્રસારણ આદિ અન્ય કાર્ય થાય છે. વળી પ્રાણભેદો પ્રભેદવાળા પ્રાણથી અન્ય નથી; કેમકે જ્યન સ્વભાવ બંનેમાં તુલ્ય છે. એજ પ્રમાણે કાર્યકારણથી અનન્ય છે. એથી આખું જનન શ્રદ્ધાકાર્ય હોવાથી અને તેથી ('શ્રદ્ધાથી') અન્યન્ય હોવાથી 'યેનાયુતં મુતે મયત્યમતં મતમવિજાતં વિજાતમ્' (જે વડે મયજન કરાયકાતું મયજન થાય છે, મનન ન કરાયકાતું મનન થાય છે ને વિજ્ઞાન ન કરાયકાતું વિજ્ઞાન થાય છે) એ સુનિવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૦ ॥

કાર્ય ઉપદાનથી નિષ્પ છે, ઉપદાનની ઉપલબ્ધિ થાય છે તોપણ કાર્ય ઉપલબ્ધમાન થતું નથી તેથી અને ઉપદાનથી કાર્યનું અસ્તિત્વ પરિમાણ છે તેથી, મહત્ત્વથી યથાની પેઠે જેના નિર્ણયાર મટે સૂત્ર છે—'પટવચ્ચ' બીજા દેગુનો નિર્ણયાર સુદ્ધ કરે છે—'વળી જેવી રીતે સંવેદનસમયે' હતા. ॥ ૧૯ ॥

વિશ્લેષણ કાર્ય કરનાર કાર્ય ઉપદાનથી નિષ્પ છે. નિષ્પ કાર્ય કરે છે તેથી, સંવનની પેઠે તેનું અસ્તિત્વ કરી સ્વકાર નિર્ણયાર કહે છે—'યથા ચ પ્રાણાદિ'. એજ પ્રમાણે અને જનન શ્રદ્ધાથી અનન્ય હોવાને લીધે પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ થાય છે એમ અસ્તિત્વજન્ય જ ઉપલબ્ધ કરે છે—'એથી આખું જનન' હતા. ॥ ૨૦ ॥

૧ એવો કાર્ય કરનાર ૨ પટ ૩ કાર્ય નાંખી દેતું ૪ પ્રમાણ આપે છે ૫ સ્વાતંત્ર્ય મટે

ઇતરવ્યપદેશાદિતાકરણાદિદોષપ્રસક્તિઃ ॥ ૨૧ ॥

ઇતર (શારીર) નો (બ્રહ્મ તરીકે) વ્યપદેશ છે તેથી હિત ન કરવું આદિ દોષનો (બ્રહ્મને) પ્રસંગ આવશે ॥ ૨૧ ॥

‘ચેતનકારણ્યાદનો વર્ણી અન્યથા આદ્યેષ કરવામાં આવે છે. ખરેખર, ચેતની સૃષ્ટિ થઈ છે એવો આદ્યેષ કરવાથી હિતનું ન કરવું આદિ દોષો પ્રસક્ત થાય, શાથી? ઇતરવ્યપદેશથી. ઇતર એટલે શારીરનો બ્રહ્માત્મા તરીકે સ્તુતિ વ્યપદેશ છે; કેમકે ‘સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો’ [હાન્ડો ૬૮૮] (તે આત્મા છે; તે છે, હે ચેતકેતો) એમ સ્તુતિ બોધ કરે છે. અથવા ઇતર એટલે બ્રહ્મનો શારીરમાં તરીકે વ્યપદેશ કરે છે; કેમકે ‘તત્ત્વપ્રા તદેવાનુમાચિશત્’ [તૈત્તિ ૨૬] તે સર્વ તેનીજ અંદર અનુપ્રવેશ કર્યો) એમ સદા એટલે અવિકૃત બ્રહ્મજ કાર્યની અંદર અનુપ્રવેશથી શારીરસ્વરૂપ છે એમ દર્શાવ્યું છે. ‘અનેન જીવેનાત્મનાનુમવિદ્ય તમરૂપે વ્યાકરણિ’ [હાન્ડો ૬૮૨] (આ છવરૂપ આત્માથી અનુપ્રવેશ કરી ॥મ અને રૂપનો વ્યાકાર કરું) એમ પર કેવલા છવરૂપ આત્મશબ્દથી વ્યપદેશ કરતી સ્તુતિ બ્રહ્મથી શારીર ભિન્ન નથી એમ દર્શાવે છે. તેટલા માટે બ્રહ્મનું જે સંકલ્પ તે શારીરનુંજ છે. એટલા માટે (છવ) સ્વતંત્ર કર્તા થઈ ‘સૌમનસ્ય ઉત્પન્ન કરે એવું પોતાનું હિતજ કરે. પણ જન્મ, મરણ, જરા, રોગ આદિ અનેક અનર્થ બાજુ એવું જે અહિત તે ન કરે; કેમકે પરતન્ત્ર ન હોય એવો કોઈ પણ પોતાને માટે અનુકૂળ કરીને તેમાં અનુપ્રવેશ કરે એમ બને નહિ. તેમજ પોતે અત્યંત નિર્ભય થઈ અત્યંત મહિન એવા રહીને પોતાના તરીકે પ્રાપ્ત કરે નહિ. ગમે તે કારણથી રહીને પોતાના તરીકે કીધા હોય તોપણ જે દુઃખકારક છે તેનો છત્તાનુસાર ત્યાગ કરે અને જે સુખકારક છે તેનું મહત્ત્વ કરે. વર્ણી એ આ વિચિત્ર જગદ્દિગ્ધિવિરથનું

છવથી અભિન્ન બ્રહ્મ જગત્નું કારણ છે એમ પ્રતિપાદન કરતો વેદાન્તસમન્વય વિષય છે તે ‘એ તેનું બ્રહ્મ જગત્ સજે તો પોતાને અનિષ્ટ નરક આદિ ન સજે, કેમકે તે સ્વતંત્ર ચેતન છે’ એ ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે કે નહિ એમ સંદેહ થયે પૂર્વોક્ત છવના બ્રહ્મથી અનન્યરૂપને આધારે બ્રહ્મને વિષે છવના દોષો પ્રસક્ત થાય એવું પૂર્વપદ્યસૂત્ર આપી વ્યાખ્યાન કરે છે— ‘ઇતરવ્યપદેશાત્’ હતાદિ. ‘હિતાકરણ’ એમાં નમૂના બ્યનાસથી અક્ષિતકરણ એવા પદ્યનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ‘હિતાકરણાદિ’ એમાં આદિપદે કહેલા બ્રાહ્મિ આદિનો સ્વીકાર કરી કહે છે— ‘તેમજ પોતે અત્યંત નિર્ભય થઈ’ હતાદિ. આ પૂર્વપદ્યસૂત્રનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—લોકે સુનિચ્છે શારીરથી પરમાત્માનો ભેદ કહે છે, તોપણ બહુ સુનિચ્છે અને પદ્ય દર્શાવે છે; અને ભેદ અને અભેદ એકજ સુમરેન થતા નથી, વિરોધને લીધે. તેમજ ભેદ તાત્પર્ય નથી એમ કહ્યું છે. તેટલા માટે પરમાત્મા જે સર્વંત છે તેથી શારીર તત્ત્વતઃ વિન્ન નથી તેમ અવિદ્યાના ઉપાધિના ભેદથી વટાકાય, કરકાકાસ આદિની જે ભેદથી પ્રસિદ્ધ થયે છે. શારીર એ પરમાત્માનું ઉપાદિત-ઉપાધિનું રૂપ છે. તેથી છવે પોતે પરમાત્મા છે એમ અનુભવ

૧ મેન નમ જગત્નું કારણ છે એ મત. ૨ ચેતન નહ એવું છે તે સુમનસ, તેની વિચિત્ર

ઉ એમ સમજવું પડે કેમકે સર્વ લોક સ્પષ્ટ એવું જે કાર્ય તે કરીને એ એમ યાદ કરે છે. વળી એમ માયાથી પાતે પ્રસારેલી માયાનો હયાનુસારે સુરકેસ વગર ઉપસંદાર કરે છે, એ પ્રમાણે શારીર પણ એ સુદિનો ઉપસંદાર કરે. પ શારીર પાતાના પદ્મ ધારીને અનાયાસે ઉપસંદાર કરવા શક્તિમાન નથી. આ રીતે દિતક્રિયા આદિ લેવામાં આવતું નથી તેથી ચેતનથી જગતની પ્રક્રિયા અન્યાય છે એમ સમજાય છે ॥ ૨૧ ॥

અધિકં તુ ભેદનિર્દેશાત્ ॥ ૨૨ ॥

પણ (શારીરથી) અધિક (સદા છે), કેમકે ભેદનો નિર્દેશ છે ॥ ૨૨ ॥

તુલાબ પદ્મની સ્થાપતિ કરે છે. જે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ બ્રહ્મ શારીરથી અધિક, અન્ય છે તેને અમે જગતનું પદ્મ કરનાર કહીએ છીએ. તેને વિષે દિત ન કરવું આદિ રાષ્ટ્ર પ્રસન્ન નહિ થાય; કેમકે તેનું કંઈ પણ દિત કરવા લાયક કે અદિત પરિદરવા લાયક નથી; કેમકે તે નિત્ય, મુક્તસ્વભાવ છે. વળી તેના જ્ઞાનને કે શક્તિને કવચિત્ પણ પ્રતિબંધ નથી; કેમકે સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે. શારીર તો એવા પ્રકારનો નથી તેથી તેને વિષે દિત ન કરવું વગરે રાષ્ટ્ર પ્રસન્ન થાય છે. પણ તેને અમે જગતનો સર્જનાર કહેતા નથી. એ શાથી? ભેદનો નિર્દેશ છે તેથી. 'માત્મા યા મરે પ્રણવા ધોતવ્યો મન્તવ્યો નિર્વિપાસિતવ્ય' [બૃહદ રાજા ૫] (અરે આત્મા દર્શન, મયજ્ઞ, મનન, નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે), 'લોકેષ્યે સ વિજિજ્ઞાસિતવ્ય' [છાન્દોગ લગર] (તે અન્વેષણ કરવા યોગ્ય છે, તે વિજિજ્ઞાસ કરવા યોગ્ય છે), 'સતા સોમ્ય તદ્વા સંપદો ભવતિ' [છાન્દોગ છાન્દોગ ૧] (હા, સત, સાધે ત્યારે સંપદ-એક થાય છે) 'શારીર માત્મા પ્રાણ આત્માથી અન્વારક થયેલો'. આ પ્રકારે [બૃહદ છાન્દોગ ૧] (શારીર આત્મા પ્રાણ આત્માથી અન્વારક થયેલો). આ પ્રકારે ન કહે, પણ પરમાત્મા તો હવે આત્માથી અલિપ્ત છે એવો અનુભવ કરે છે; કેમકે જો અનુભવ ન કરે તો સર્વવ્યવસ્થા બાધાત થાય, તેથી એ હવેને બંધનમાં નાંખતો આત્માને જ બંધનમાં નાખે, તે માટે એમ કહ્યું છે કે 'પરતન્ત્ર ન તોય એવો કોઈ પણ પાતાને માટે બંધનચૂલ કરીને તેમાં અનુભવેશ કરે એમ બને નહિ' હવાદિ. તેટલા માટે ચેતન એ જગતનું કારણ નથી ॥ ૨૨ ॥

હવે અને હવેના અનેહથી હવે અને જગતના લેણે પ્રભને વિષે થયે અને પ્રભ-ન જ સહિસકારશક્તિ, સંસ્કર્મણ્ય આદિ તુલ્યે હવેને વિષે આપણે; અને એ પ્રસન્ન કંઈ હવે નથી, એ કંઈ હવાપતિ નથી; કેમકે હવેમાં પોતાના ધારીને પણ સંદાર કરવાનું સામર્થ્ય નેવામાં આવતું નથી એમ પ્રાણ થયે સિદ્ધાન્તસૂત્ર કહે છે—'અધિકં તુ ભેદનિર્દેશાત્', હવે અને હવેરનો લોકમાં ભિન્ન અને પ્રતિબિમ્બનો છે તેમ કહિયત ભેદ સ્વીકાર્યો છે તેથી પ-૧ પોતાને વિષે લઈ લે. ૨ સહિ. ૩ એક પૂર્વપક્ષથી કહે કહારે છે.

રતો કર્તા, કર્મ વગેરેના ભેદનો નિર્દેશ જીવથી બ્રહ્મને આધક દર્શાવે છે. ભેદ અને અભેદ બે વિરુદ્ધ છે તે બે શી રીતે સંભવે? એ હાય નથી; કેમકે આકાશ, વાતાકાશ ન્યાયથી બંનેનો સંભવ ત્યાં ત્યાં પ્રતિષ્ઠાપન કરેલો છે. વળી બ્યારે 'તત્ત્વમસિ' (તે નું છે) એવા પ્રકારના અભેદનિર્દેશથી અભેદ પ્રતિબોધિત થાય છે ત્યારે જીવનું સંસારિત્વ અને બ્રહ્મનું સદૃશ્ય જતું રહે છે; કેમકે મિથ્યાજ્ઞાનથી 'વિમુક્ષિત થયેલો સમસ્ત ભેદવ્યવહાર સમ્યજ્ઞાનથી બાધિત થાય છે. ત્યારે સૃષ્ટિ ક્યાંથી કે હિત ન કરતું વગેરે હાયો ક્યાંથી? હિત ન કરતું આદિથી લક્ષિત થયેલો સંસાર' અવિદ્યાએ ઊભા કરેલાં નામરૂપથી ઉત્પન્ન થયેલો કાર્યકરણગંધાતરૂપ ઉપાધિના અવિવેકે જ રેલી ભ્રાન્તિ છે, પારમાર્થિક નથી એમ અનેક વારે અમે કહ્યું છે, જન્મ, મરણ, ઉદન, ભેદન આદિના અભિમાનની પેઠે. પણ ભેદવ્યવહાર બાધિત ન હોય તો 'સોડન્વેષ્ટવ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ' (તે અન્વેષણ કરવા યોગ્ય છે, તે વિજિજ્ઞાસ કરવા યોગ્ય છે) એવા પ્રકારના ભેદનિર્દેશથી સમગ્રનું બ્રહ્મનું અધિકત્વ હિત ન કરતું આદિ હાયના પ્રસંગને આટકાવે છે ॥ ૨૨ ॥

અરમાદિવચ તદનુપપત્તિઃ ॥ ૨૩ ॥

અને 'અરમ આદિની પેઠે' તેની અનુપપત્તિ છે ॥ ૨૩ ॥

વળી જેમ લોકમાં પૃથિવીત્વ બળિથી અન્યત્ર થયેલા પણ પૃથ્વરોમાં કેલોક, વજ્ર, વૈર્ય આદિ મહા મૂલ્યવાળા પૃથ્વરો છે, બીજા, સૂર્યકાન્ત આદિ મધ્ય તેજવાળા છે, અને બીજા કનિક, કુતરા, અને કાગડ તરફ રેંકવાને યોગ્ય પાયાળા છે એમ અનેક પ્રકારનું વૈચિત્ર્ય દેખાય છે, અને જેમ એક પૃથિવી એના આશ્રય છે એવાં બીજામાં બહુ પ્રકારનું, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, ગન્ધ, રસ આદિ વૈચિત્ર્ય ચન્દન, કિંપાક આદિને વિષે જણાય છે, તેમજ જેમ એક પણ અત્તરસનાં રુધિરાર્ધ

મંત્રી વ્યવસ્થા થશે એવો સિદ્ધાન્તમન્થનો અર્થ છે. અમે જીવને સજા કરીએ તો રોચે પ્રસન્ન થાય, પણ તે કહેતા નથી એવો અન્વય સમજવાનો છે. વળી અભેદજ્ઞાન થયા પછી રોચે પ્રસન્ન થાય છે કે પહેલાં? આપ પશ્ચ યુક્ત નથી એમ કહે છે—'વળી બ્યારે "તત્ત્વમસિ" ઇત્યાદિ મિથ્યાજ્ઞાનનો પ્રકાશ કર્યો ॥ તે સ્ફુટ કરે છે—'હિત ન કરતું આદિથી લક્ષિત થયેલો સંસાર' ઇત્યાદિ આત્માને વિષે કર્તૃત્વ આદિ શુદ્ધિના ધર્મોનો અધ્યાસ થાય ॥ તેના દુશ્ન તરફ ધર્મોનો અધ્યાસ આપે છે—'જન્મ, મરણ' ઇત્યાદિ. દ્વિતીય પદ્ય વિષે કહે છે—'પણ ભેદવ્યવહાર બાધિત ન હોય' ઇત્યાદિ. જ્ઞાનની પછી સદૃશ્ય આદિ ધર્મોનો બાધ થવ છે ને જ્ઞાનની પૂર્વ કકિપત ભેદથી વ્યવસ્થા થટે છે તેથી કંઈ પણ રોચ નથી ॥ ૨૨ ॥

પણ અખંડ એકરૂપ બ્રહ્મને વિષે જીવ ને દધિરનું વૈચિત્ર્ય શી રીતે અને કાવંનું વૈચિત્ર્ય શી રીતે એ અનુપપત્તિનો સ્વકાર દુશ્નતોથી પરિહાર કરે છે—'અરમાદિવચ' ઇત્યાદિ 'કિંપાક' = મહાનારકજ્વળ તે ને કાવંના સંસ્કારરૂપ અગ્નિ શક્તિના ભેદથી વૈચિત્ર્ય છે એવો

અને કેશ, 'સોમ આદિ વિચિત્ર કાવ્યો થાય છે, એ પ્રમાણે એક પણ શ્રમનું છત્ર અને પ્રાણ તરીકે પૃથક્ત્વ અને કાર્યવૈચિત્ર્ય ઉપપન્ન થાય છે એથી તે અનુપપન્ન છે એવો અર્થ છે. મુતિ પ્રમાણભૂત હોવાથી અને વિહાર વાણીમાં લેતા આરંભ છે એવો હોવાથી સ્વપ્નમાં એવા લાયક પદાર્થના વૈચિત્ર્યની જેમ અસ્તુઆપ છે ॥ ૨૩ ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

ઉપસંહાર લેવામાં આવે છે તેથી (શ્રક્ષ જગત્તું કારણ) નથી એમ કહેશે તો નહિ; કેમકે ક્ષીરની પેઠે (ઉપપન્ન થશે) ॥ ૨૪ ॥

ચેતન શ્રક્ષ, એક, અદિતીય, જગત્તું કારણ છે એમ લે કર્યું છે તે ઉપપન્ન થતું નથી. સાથી? ઉપસંહાર લેવામાં આવે છે તેથી. અરેખર આદિ લોકમાં થત, પદ આદિના કર્તા, કૃત્તાડ આદિ, મુક્તિ, કંઠ, ચક્ર, સુત્ર આદિ અનેક કારકના ઉપસંહારથી સાધનો મહત્ત્વ કરી તે તે કાર્ય કરતા લેવામાં આવે છે. શ્રક્ષ તો અસ-
દાય છે એમ તારો અભિપ્રાય છે, તે અન્ય સાધનના ઉપસંમંહ વગર, સક્ષા થાય એ કેમ ઉપપન્ન થાય? તેજા માટે શ્રક્ષ જગત્તું કારણ નથી એમ કહેશે તો એ રાપ નથી; કેમકે ક્ષીરની જેમ ખાસ દ્રવ્યસ્વભાવથી ઉપપન્ન થશે. અરેખર, જેમ લોકમાં ક્ષીર કે જળ બાતેજ બાદ સાધનની અપેક્ષા વગર રૂપિભાવ કે હિમભા-
વાવ છે. સ્વપ્નમાં જાગર છે તેનો અર્થ કહે છે—'મુતિ પ્રમાણભૂત હોવાથી' ॥ ૨૩ ॥

શ્રક્ષ લવચન દેવપણુ છે, લવચો અલિપ્ત છે તેથી, લવચી જેઠ' એ અનુમાન સ્વપ્નપ્રમા-
ણ અને નિરવલ્લભ આદિ લેખો છે એવી મુનિથી નક્ષિત છે. વળી કર્તૃત્વ, ક્રોડૃત્વ આદિ
વિહાર વિશ્વ હોવાથી લવચો એ દેવ નથી તો નિમજ્જનીય, અયોગ્યદેવતાથી પારમેશ્વરને
તો દેવપ્રસન્ન દેવતા આવી! 'શ્રક્ષ વિચિત્રકારસ્વભાવવાળુ નથી, એકરૂપ છે તેથી, અનિર-
કથો મુક્તિ, તાનુની જેઠ' એ અનુમાન કુઠા નથી. કેમકે એકરૂપ એવા સ્વપ્નદશામાં દેવ છે તેમ
વિચિત્ર દૃશ્ય વસ્તુનું સંવિધ લેવામાં આવે છે તેથી તેમને અલિપ્ત છે એવો અર્થ છે.
તેજા માટે પ્રલયથી અલિપ્ત પ્રકરને વિરે સમન્વયનો અવિરોધ છે એવી સિદ્ધિ છે ॥ ૨૪ ॥

અસદાય પ્રકરથી જગત્તું હરે કહેતો વેદાન્તકેવલ્ય વિચાર છે ને 'એ અસદાય
છે તે કારણ નથી' એ કહીને નવચો વિરહ છે કે નહીં એમ સંભવ થશે પૂર્વધારણ-
માં અંદરથી લવચેથી પ્રકરને વિરે લવચેથી પ્રકરના કથ નથી એમ કર્યું છે. એ અપિ-
કરણમાં ઉપરિથી પણ વિશ્વ, શ્રક્ષનું કૃત્તાડ સદાય કહેવું નથી; કેમકે વિચરને નિરવલ્લભ
અન્ય છે એમ પ્રકૃતિદર્શનથી સ્વપ્ન પ્રકરનું અનુમાન કરે છે—'ચેતન શ્રક્ષ,
એક, અદિતીય, જગત્તું કારણ છે' ॥ ૨૪ ॥ 'ઉપસંહાર' એ કારણને ઉપસંહાર એટલે
લેવ. એકરૂપ. કૃત્તાડ નવચો ક્ષીરને વિરે અલિપ્ત છે એમ વિશ્વના કરે છે—
એ રાપ નથી' ॥ ૨૩ ॥ 'શ્રક્ષ પ્રમાણભૂત હોવાથી' એ કારણ છે. પિટ્ટર કિરને તો નવચ
લવચા છે એવા અર્થ કહે છે—'ખાસ સાધનની અપેક્ષા વગર' ક્ષીરને પણ અ-

વમાં પરિણામ પામે છે, તેમ અર્થિ પણ થયો. પણ ક્ષીરાર્થિ પણ ક્યાંકિ ભાવમાં પરિણામ પામતું ઉજ્જ્વળતા આદિ બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા રાખે છેજ માટે તેમને ક્ષીરની પેડે એમ શા માટે કહ્યું છે? એ કાંઈ નથી. ક્ષીર ભલે પણ જે અને એક સી પરિણામમાત્રાનો અનુભવ કરે છે તેટલીમાંજ ઉજ્જ્વળતા આદિ તેને કિંભાવ માટે ત્વરિત કરે છે. જો અને કિંભાવનો સ્વભાવ ન હોય તો ઉજ્જ્વળતા આદિ જ અપ્રકારે કિંભાવ નજ ડાલે; કેમકે વાયુ કે આકાશને ઉજ્જ્વળતા આદિ બહારકારે કિં ભાવમાં કારતી નથી. સાધન સામગ્રીથી તેની પૂર્ણતા થાય છે. પણ પ્રશ્ન તો પૂરે પૂરે રાજિવાળું છે. અન્ય કોઈએ તેની પૂર્ણતા સંપોદન કરવાની નથી. શ્રુતિ પણ છે—
'ન તરણ કાર્ય કરણં ચ વિષયો ન તત્સમઘ્નાઘયિકઘ્ન દરયતે । પરાઘ્ન ઘટિકિવિરિયેત મૂચને જ્ઞાનાધિકી જ્ઞાનવલ્લભિયા ચ ॥ [ચેતાન૦ શ્લોક] (તેને કાર્ય—ક્ષીર કે કમળ—

તત્ત્વન—અપરણ આદિ સહાય છે, તેટલા માટે અસહાય હેતુનો બ્યભિચાર નથી એમ આશય કરી સહાયને અમાપે પણ કઈક પરિણામ ક્ષીરને વિષે જોવામા આવે છે તેવી બ્યભિચાર છે એમ કહે છે—'પણ ક્ષીરાર્થિ પણ ક્યાંકિ ભાવમાં પરિણામ પામતું' ક્યાંકિ. ભારે વક્ત્રવ અર્થ છે, તેને માટે કહે છે—'ઉજ્જ્વળતા આદિ તેને કિંભાવ માટે ત્વરિત કરે છે' પણ ઉજ્જ્વળતા ક્ષીરમાં કિંભાવ ત્વરિત આવે છે એમ શા માટે કહ્યું છે, સ્વતઃ અલગ ક્ષીર અવ્યવન, ઉજ્જ્વળતા આદિ સહાયનતાથી કિંભાવ માટે રાજ કરાય છે એમ કેમ નથી કહ્યું તેને માટે કહે છે—'જો અને કિંભાવનો સ્વભાવ ન હોય' ક્યાંકિ. યજ્ઞાનો દેવને અપરે પણ ક્ષીરના કઈક પિકાર થાય છે; તેમા આગવતતા પ્રત્યેકથી તે ઉજ્જ્વળતી કેવલ કિંભાવનું જ્ઞાનથી બજ થાય છે એવો અર્થ છે. ભારે એ રાજિવનજ નકાવતી પણ કમળ કહેડું એવોને તેને માટે કહે છે—'પણ પ્રશ્ન તો પરિપૂર્ણ રાજિવાળું છે'. અવ્યવગિયો જેને જોવા નથી એજ પ્રશ્ન છે એમ મનજાડું એવી રાજિવ વિશે પ્રશ્ન કહે છે—'શ્રુતિ પણ છે' ક્યાંકિ. સૂત્રનું તારાવ નીચે પ્રમ છે—'તરણ, પ્રશ્ન, એક, અદિતીય, પરતી બોધારહિત, કલે ઉપચલ વત્તા વિરિય વિરિય રાજ જનનું કેવલ છે એમ સ્વીકારું છે તે ઉપચલ થઈ નથી, કેમકે એકાંતા પ્રપંતે એ એ પુચ્છ નથી; તેને અધરિતર વચાનો પ્રવચન આવે. કારણતેજા પ્રપંતેનો કેડ છે. ક્ષીર, બેજ આદિ નેકથી હરે, અકુર આદિ પ્રપંતેક એવાનાં ભારે છે. જતી ભવનકારણી પ્રપંતેક પુચ્છ નથી; કેમકે જે વચન છે તેને કેવલ-વિવચન, અલકા-પુચ્છ નથી અને બાકીનાં કોણથી કવચર ભવનકારણી પ્રવચન પુચ્છ નથી તેટલ માટે કહ્યું છે કે કોણનાં કવચરે વલકે પ્રપંતે કવચે મુરિકાકેલ વલકવત્ત નથી કવચ કરે છે. એકેક મુરિકા કરે છે, તેજ વલકવ વલક છે, તેથી કવચ વલક છે, તેટલ માટે અદિતીય કલ્પ મજાનું કેવલ નથી એવ વચ કરે કહે છે કે કોણકરિ. કોણકરિને અને પૂરિને કે જ પ્રશ્ન તત્ત્વન રાજિવ રાજિવ કવચે વચ કલે એકે અવચિત્તર વલકવત્ત કવચરિ કવચરિ વલકવત્ત વલકવત્ત તત્ત્વન તત્ત્વન તેજ પૂરે વિવચન તે અદિતીય, અવચલ છે તેવાથી જુ કવચ વલક છે. એ મુરિકા કલ્પવત્ત છે તેને વલકવ કવચરે નથી પુરે પણ કહે છે કે 'ન તરણ કાર્ય કરણં ચ વિષયો' (અર્થે કવચ કે કલ્પ નથી). કવચ વિવચન કલ્પવત્તો વિવચન અદિતીય વલકવત્ત વલકવત્ત વલકવત્ત છે એવ વલક છે તે કવચરે અવચલ વલક છે. તે જુ વલક વલક અદિ કવચરે વલકવત્ત કલ્પવત્ત વલક

નેત્રાદિ દ્વિત્રયસમૂહ તેનું—તુલ્ય—સમતીય કે તેથી અધિક વિમતીય ક્ષતિખાનું નથી; એની શક્તિ—મૂલકારણ માયા—ગ્રોહી અને વિવિધજ સંભળાય છે, અને જ્ઞાનક્રિયા અને બજાક્રિયા સ્વાભાવિક છે). તેટલા માટે એક પણ બ્રહ્મનો વિચિત્ર શક્તિના ચોગથી ક્ષીરાદિની પેઠે વિચિત્ર પરિણામ ઉપપન્ન થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

દેવાદિવદપિ લોકે ॥ ૨૫ ॥

લોકમાં દેવાદિની પેઠે પણ (બ્રહ્મ બાહ્ય સાધનની) અપેક્ષા કરતું નથી ॥ ૨૫ ॥

હીક, ક્ષીરાદિ અચેતન પદાર્થોના બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા વગર પણ ક્રિયાદિ-ભાવ ઉપપન્ન થાય છે; કેમકે તે એવામાં આવેલું છે. પણ ચેતન કુસાક્ષાદિઓ સાધનસામગ્રીની અપેક્ષાથીજ તે તે કાર્યને માટે પ્રવર્તમાન એવામાં આવે છે; તો બ્રહ્મ ચેતન થઈ અસદ્ભાવ શી રીતે પ્રવર્તે? અને કહીએ છીએ કે દેવાદિની પેઠે. જેમ લોકમાં રવ, પિતૃ ઋષિઓ અને એવા બીજા મુદ્દાપ્રભાવો ચેતનો હોય છે તોપણ કંઈ પણ બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા કર્યા વગરજ, સૈર્વવ્યવસ્થાના ચોગથી અભિધ્યાનમાત્રથી પોતાની મેળેજ બહુ, સિત્ત આકારવાળાં સરીરો, પ્રાસાદાદિ અને રૂપાદિઓ નિર્માણ કરતા ઉપજન્ન થાય છે, કેમકે મન્ત્ર, અર્થવાદ, હતિદ્વાસ અને પુરાણનું પ્રામાણ્ય છે, અને કૌશીલીઓ પોતાની મેળેજ તન્ત્રો સજે છે, બગદી પણ 'શુક વગરજ ગર્ભ ધારણ કરે છે; પદ્મિની પણ કંઈ પ્રસ્થાન સાધનની અપેક્ષા વગર એક તળાવેથી બીજે તળાવે પ્રસ્થાન કરે છે; એ પ્રભાણે ચેતન પણ બાહ્ય

પોતાની મેળેજ અને પરિણામ પ્રાપ્ત કરે છે. એ જાન્યર ડાર્વુની અપેક્ષાને દેવ કરતા એ તો તે અસિદ્ધ છે; કેમકે અનિર્વાચ્યનામરૂપગ્રીવ એ સદાપ્રભૂત છે. મુતિ પણ છે—'માર્વાં તુ મહર્ષિ વિજિત્તિ મારિતં તુ મહેન્દ્રમ્' (માથાને પ્રગુતિ અને માથીને મહેન્દ્ર બલુ). કાર્યક્રમથી તેનો પરિપાક પણ ક્રમવાન છે એમ અનુમેય છે. એક પણ વિચિત્ર યજ્ઞિત્રપ ડાર્વુથી અનેક કાર્યની ઉત્પત્તિ એવામાં આવે છે; જેમ એક વહિથી દાદ અને પાક અને એક કર્મથી સંયોગ, વિશ્વામ અને સંસ્કાર ॥ ૨૪ ॥

પણ 'મજ્જ ડાર્વુ નથી, ચેતન એઈ અસદ્ભાવ હોવાથી, મુતિાદિ રહિત કુસાક્ષાદિની પેઠે' એમ ક્ષીરાદિને વિરે અનિચાર નથી એ સંપ્રાપ્ત સૂત્ર મિતરણુ કરે છે એમ કહે છે—'હીક, ક્ષીરાદિ.' હંત્યાદિ એ દેવ (ચેતન એઈ અસદ્ભાવ હોવાથી)નો પણ દેવાદિને વિરે અનિચાર છે એમ કહે છે—'દેવાદિની પેઠે'. લોકમાં = લોકમયેષ્ટ વાપરેડયાંડનેનૈત્તિ લોકા (જે વડે અર્થ જણાય તે લોક) એટલે મન્ત્ર-અર્થવાદિ સત્ત્વ અને વૃદ્ધઅવધાર. 'અભિધ્યાનમાત્રથી' = સંકલ્પમાત્રથી. પણ દેવાદિથી 'હિલ્લુનઅન્ના કુશાન્તોયાં સરીરોમાં ચેતનત્વ નથી, અને બડપત્તિ અને પદ્મિની એ ને ચેતનો અર્થવારણુ કરે છે ને પ્રસ્થાન કરે છે તેમાં નેવસજ અને સરીર એ અનુમે સદાપ્રભૂત છે એમ વિશિષ્ટ દેવ હોવાથી અનિચાર નથી એમ સંપ્રા કરે છે—

૧ નૈર્. ૨ હિલ્લુનઅન્ના = હોમ્મલો.

નતી અપેક્ષા ધનર સ્વયં પરિણામ પ્રાપ્તું જગત્તું કાસ્તુ છે એવી સ્થિતિ છે. પણ સામ્રાજ્યની પરિશુદ્ધિને માટે પુનઃ આદેષ કરે છે. કૃત્ત્રપ્રસક્તિ, એટલે કૃત્ત્ર પ્રદાનો કાર્યરૂપે પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે પ્રદાન નિરવયવ છે. પૃથિવી આદિની પેઠે એ પ્રદાન સ્વયયવ હોત તો એનો એકદેશ પરિણામ પ્રાપ્ત અને એકદેશ અવસ્થિત રહત. પણ પ્રદાન તો નિરવયવ છે એમ કૃતિઓથી સમજાય છે—
 ‘નિષ્કલં નિષ્કલં શાન્તં નિરવયં નિરતનમ્’ [ચેતાઃ શારદ] (અવયવરહિત, કિંવાશૂન્ય, શાન્ત, શાંતરહિત, નિરંજન), ‘દિવ્યો હ્યમુત્તઃ પુરુષઃ સવાહ્યામ્યન્તરો હ્યગ્નઃ’ [મુળઃ શારદ] (દિવ્ય છે તેથી સર્વભૂતિચર્ચિત છે, પુરુષ, બ્રાહ્મ અને અસ્થાનર સાથે વર્તમાન અને અજ છે), ‘ઈ મહદ્ભૂતમનન્તમપારં વિજ્ઞાનધન યવ’ [બૃહદ શારદ] (એ મહાન છે, પરિનિષ્પત્ત છે, અનન્ત છે, અપાર છે, વિજ્ઞાનધનજ છે), ‘સ યવ નેતિ નેત્યાત્મા’ [બૃહદ શારદ] (એ, નથી નથી એમ નિષેધદ્વારા મહાકાંડમાં નિર્દિષ્ટ છે, તે એ આત્મા છે), ‘અસ્થુલમનુ’ [બૃહદ શારદ] (અસ્થુલ, અનલુ) કલ્યાદિ, સર્વ વિશેષનો પ્રતિષેષ કરનારી કૃતિઓથી (સમજાય છે). તેથી એકદેશના પરિણામનો અસંભવ હોવાથી કૃત્ત્ર પ્રદાનો પરિણામ પ્રસક્ત થયે મૂલોચ્છેદનો પ્રસંગ આવશે, અને દ્રષ્ટવ્ય તરીકે એ પ્રદાનો ઉપરેશ છે તે અનર્થક થશ્વર છે, અને એ તત્ત્વ અને અન્યત્ત્વથી અનિવંચનીય છે, તે રૂપનેદથી પ્રદાન પરિણામાદિ અવદારસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. પણ કલ્પિત રૂપ કંઈ વસ્તુને સ્વયં કરતું નથી. તંત્રિચિત્તને ચન્દ્રને વિરે દ્વિત્વકલ્પના થાય છે તેથી ચન્દ્રમાં દ્વિત્વ આવતું નથી કે એ કલ્પનાની અનુપપત્તિથી ચન્દ્રમાં અનુપપત્તિ થતી નથી. તેટલો માટે અચત્ત્વરિક પરિણામકલ્પના અનુપપન્ન થાય તોપણ પારમાર્થિક પ્રદાને વિરે અનુપપત્તિ થતી નથી. તેટલો માટે પૂર્વપદ્ધતિ અભાવને ક્ષેપે આ અધિકારલુ અનારબ્ધ છે. એવી સંજ્ઞા દૂર કરવા માટે આરંભમાં બાબ્બાર આ અધિકારલુનો પૂર્વ અધિકારલુ સાથે સંબંધ દર્શાવે છે. હીરકુશાન્તથી પ્રદાન પરિણામી તે એમ જ્ઞમ ઉત્પન્ન થયે પૂર્વપદ્ધ પ્રાપ્ત થયે શાસ્ત્રયં વિવર્ત છે, પરિણામ નથી એમ નિર્ણય કરવા માટે આ અધિકારલુ છે એમ પૂર્વ અધિકારલુની સાથે આ અધિકારલુની કાવંકચતિ કહે છે—ચિ. તન, એક અદ્વિતીય પ્રદાન’ કલ્યાદિ. નિરવયવ પ્રદાનથી જનત્વી સૃષ્ટિ પ્રતિપાદન કરતો સમન્વય વિષય છે તે મું ‘એ નિરવયવ છે તે પરિણામી નથી’ એન્યાયથી વિરુદ્ધ છે કે નહિ એમ સંઘાય થયે વિરુદ્ધ છે એમ પૂર્વપદ્ધસૂત્રનું બાબ્બાન કરે છે—‘કૃત્ત્રપ્રસક્તિ, એટલે’ કલ્યાદિ એઓ પ્રદાને પરિણામી કહે છે તેમણે કહેતું એઈએ કે પ્રદાન નિરવયવ છે કે સાવયવ છે. એવ પદ્ધમાં સર્વવ પ્રદાનથી પરિણામસ્વરૂપે સ્થિતિ થયે એમ કહ્યું છે તેનું બા. તિરેકુશાન્તથી વિવરણ કરે છે—‘પૃથિવી આદિની પેઠે એ પ્રદાન’ કલ્યાદિ. ‘અવસ્થિત રહત’ = પરિણામ ન પ્રજા. ઉઘ કૃતિઓથી પ્રદાન નિરવયવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી રૂચિત થોવ કહે છે—‘તેથી એકદેશના પરિણામનો અસંભવ હોવાથી’ કલ્યાદિ. એ પરિણામથી ભતિરિકા મૂલ પ્રદાનના ન હોવ તો ‘માત્રા દ્રષ્ટવ્યઃ’ (માત્રનું દર્શન કરતું એઈએ) એનો ઉપરેશ અંધરહિત થયે એમ અન્ય થોવ કહે છે—‘દ્રષ્ટવ્ય તરીકે એ પ્રદાનો ઉપરેશ છે’ કલ્યાદિ. પ્રદાનું પરિણામસ્વરૂપ થવાથી જનન અને નાશનો અંચોકાર થયે

૧. અન્ય અર્થ અન્યાર્થ-સ્વયં નથી, વિજ્ઞાનથીજ પૂર્વ. મુખ્યત્વે એમ મુખ્યત્વેજ પૂર્વ દોષ છે તેમ. ૨. તેનિર નામનો એને નેરેશન થયે દોષ છે

ભૂતાનિ ત્રિપાવસ્થામૃતં ત્રિવિ' [છાન્દોગ્ય શ્રારણ] (એ નાયત્રીસંસક્રમણનો તેટલો મદિમા છે. પુરુષ એથી ગ્રોથ છે. સર્વ ભૂતો એનો પાઠ છે અને જેના ત્રણ પાઠ એનું અમૃત—પુરુષાખ્ય-સમસ્ત નાયત્રીસંસક્ર પ્રપંચામકના પ્રકાશમય સ્વાભાવે રહેલું છે) એવા પ્રકારનો વ્યવહાર છે. તેમજ હૃદયને બ્રહ્મનું સ્થાન કહ્યું છે અને સર્વ સાથે બ્રહ્મની 'સંપત્તિ કહી છે. એ ફક્ત બ્રહ્મ કાર્યભાવે ઉપયુક્ત થાય તે 'સતા સોમ્ય તદા સંપદો નવતિ' [છાન્દોગ્ય દાવાર] (હે સોમ્ય, સત સાથે ત્યારે એકીભૂત થાય છે) એમ મુખ્યસિદ્ધાંતથી વિશેષજ્ઞ અનુપપન્ન થાય; કેમકે વિદ્યુત બ્રહ્મ નિત્ય સંપન્ન છે અને અવિદ્યુત બ્રહ્મનો અભાવ છે. તેમજ બ્રહ્મનું દિગ્વિસ્તર પ્રતિષિદ્ધ છે અને વિદ્યાર દિગ્વિસ્તર હોય એ યુક્ત છે. તેટલા માટે અવિદ્યુત બ્રહ્મ છે. વળી નિરવયવત્ત્વ રાખીને બાધ નથી; કેમકે સૂયમાજ્ઞ છે તેથી જ નિરવયવત્ત્વ સ્વીકારાય છે. વળી રાજભૂગ બ્રહ્મને રાજ્ય પ્રમાણ છે, દિગ્વિસ્તર આદિ પ્રમાણ નથી, તેનો રાજ્યને અનુસારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. રાજ્ય તો બ્રહ્મની ફક્ત પ્રસન્નિ અને નિરવયવત્ત્વ, બંને પ્રતિપાદન કરે છે. લૌકિક પદ્મ મણિ, મન્ન, ઔ-

લાદિ એ નાયત્રીસંસક્ર પ્રવિનાશવિષિદ્ધ બ્રહ્મનો તેટલો મદિમા-વિમૃતિવિસ્તાર છે. તેટલો જોડે જોડો ! 'વાર્ષાધનુષ્ણાન્કુપધ્વ બ્રહ્મણો વિકારા પારો ગાયત્રીતિ વ્યાખ્યાતા' (ચાર પાદવાનો અને ૭ પ્રકારનો બ્રહ્મનો વિહાર, પાઠ આપનો છે એમ વ્યાખ્યાન કરેલું છે). એટલા માટે તે વિકારગ્રસ્ત, નાયત્રીસંસક્ર, વ્યવહારભુમાવધી વ્યાપાર-મદકાર પરમાર્થસત્ત્વપ્રવિહાર, પુરુષ-સર્વરૂપ કરે છે (વ્યાપ છે) તેથી કે પુરુષ (સતીરમાં) શયન કરે છે નેથી—એ. એ પુરુષનો પાઠ સર્વભૂતો-નેજ, જગ, અજ આદિ, સ્થાવર અને જંતમ સંદેન-તત્ત્વના (પ્રકારવાળા) સ્વાભાવે વિષે અવરોધન છે એવો અર્થ છે. વળી બ્રહ્મ અવિદ્યુત છે તેનું આ પદ્મ પ્રમાણ છે—તેમજ હૃદયને બ્રહ્મનું સ્થાન કહ્યું છે, 'દત્તવિદિ' 'સ પા યય માના દદિ' (તે એ આના હૃદયમાં છે) એમ કુતિ છે તેથી હૃદયથી નિજ બ્રહ્મ છે. 'તદા' = મુખ્યસિદ્ધાંતે એમ મુખ્યસિદ્ધાંતથી વિશેષજ્ઞ છે તેથી પદ્મ બ્રહ્મ પદ્મ છે. અવિદ્યુત બ્રહ્મના અસ્તિત્વ માટે અન્ય વિષય કરે છે—તેમજ બ્રહ્મનું દિગ્વિસ્તરોચરત્વ પ્રતિષિદ્ધ છે, 'દત્તવિદિ' બુદ્ધિ આદિ વિહાર દિગ્વિસ્તર છે તેથી 'જ યદુષ્ણા દુષ્ટોને' (નેજ જો મદકાર કરતું નથી) દત્તવિદિ કુતિથી બ્રહ્મના દિગ્વિસ્તરત્વનો પ્રતિષેધ કર્યો છે તેથી એને બ્રહ્મ વાળી અને મનને એવર નથી એવી કુતિ છે તેથી હૃદય-અગિયારી બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. આ કેમકે ફક્ત પ્રસન્નિદેવ નથી એમ કહી દિગ્વિસ્તર હોય તેથી એમ કરે છે—વળી નિરવયવત્ત્વ રાખીને બાધ નથી, 'દત્તવિદિ' પદ્મ બ્રહ્મ કાર્યરૂપે પદ્મ છે ને પુરુષ પદ્મ છે એમ કરેલો તે બ્રહ્મ સ્વરૂપત્વ દુષ્ટર કયો; કેમકે નિરવયવત્ત્વ એવો એક પદ્મ દિપા કરે એ કુતિ નથી એથી 'એ દિપ્તિ' છે ને દત્તવય છે. એનાથી બ્રહ્મનું નિરવયવત્ત્વ વિષે ॥ એ સીતે વિવર્તન નહીં અનુસારની યાત્રાને 'પુરુષાખ્ય' પરિહાર કરે છે—પદ્મ રાજભૂગ બ્રહ્મને રાજ્ય પ્રમાણ છે, 'દત્તવિદિ' એ મદકાર દૈનિક દત્તવિદિ પદ્મ દત્તિ અસ્તિત્વ છે તે સ્વરૂપે અસ્તિત્વ એ બ્રહ્મ તેની દત્તિ અસ્તિત્વ

પ્રમાણ નહીં થયો છે એવા પ્રુત્તથી એણે અનેક દેવ એવા રેખાને માન્ડ અને
 થયો નથી. વળી અતિવાકરિય નામરૂપમેદ રૂપમેદ, જેનું આકાર પામ્યો
 આકાર ન પામ્યો એવું સ્વરૂપ છે, તે જે તત્ત્વ કે અવસ્થા અનિરૂપનીય
 ને રૂપમેદ પરે અત્ત પરિણામરિ સર્વ વ્યવહારનું સ્થાન થાય છે. પણ પારમાર્થિક
 રૂપ અત્ત સર્વ વ્યવહારથી અતીત, અને પરિણામ ન પામેતુંજ અવસ્થિત છે. વળી
 અતિવાકરિય નામરૂપમેદ વાચારબુધાત્મ - જેનો વાણીમાંજ આદંબ છે એવો-તે
 વાણી અદ્ભુત નિરંયયત્વને બાધ આપ્યો નથી. વળી એ પારિણામમુનિનું પ્રયો
 જન પરિણામ પ્રતિપાદન કરવાનું નથી; કેમકે તેની 'પ્રતિપતિમાં રૂપમાર્થિક નથી.
 એનું પ્રયોજન તો સર્વવ્યવહારથી સદિત છે અત્ત નેજ આત્મા છે એ પ્રતિપાદન
 કરવાનું છે, તેની પ્રતિપતિમાં રૂપમાર્થિક છે. 'સર્વ એતિ ભાવામા' (જે નથી
 નથી એમ નિરંયમુખે મધુમાંમાં નિર્દેશ છે તે એ આત્મા છે) એમ ઉપક્રમ કરી
 કહે છે. 'મમત્વે જે જનક પ્રાપ્તોઽસિ' [બુદ્ધ પ્રાપ્ત] (તે જનક, તું, ખરેખર,
 અપરદિત અત્ત પ્રાપ્ત થયો છે) એમ, તેજા માટે અમારા પદ્મમાં કહે પદ્મ દેવ-
 પ્રસંગ નથી ॥ ૨૭ ॥

આત્મનિ ચૈવં વિચિત્રાશ્ચ હિ ॥ ૨૮ ॥

અને આત્માને વિષે એવી રીતે (અનેક આકારવાળી સૃષ્ટિ પડાય
 છે), ખરેખર, (દેવાદિ અને માયાવી આદિને વિષે) વિચિત્ર
 (સૃષ્ટિ દેખાય છે) ॥ ૨૮ ॥

વળી એક અદ્ભુત વિષે પાતાના રૂપનું ઉપમર્શન થયા વગર અનેક આકારવાળી
 સૃષ્ટિ રી રીતે થાય એમ એ વિષયમાં વિચાર કરવો યુજ નથી; કેમકે એક, સ્વ-
 મદ્ભા આત્માને વિષે પણ સ્વરૂપનું ઉપમર્શન થયા વગરજ અનેક આકારવાળી
 કરી અન્ય દેવનું નિરંયન કરે છે—'વળી અતિવાકરિય નામરૂપમેદ' હતાકિ. પણ
 તનિપ્રતિપદ પરિણામ નિરંયા રી રીતે થાય તેને માટે કહે છે—'વળી એ પરિણામમુ-
 નિનું પ્રયોજન' હતાકિ નિપ્રત્યયમત્તપ્રતીનિય અમ તરીકે સદિતે અનુબદ્ધ કરવામાં
 આવે છે, સદિત પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું નથી એમ અનેકવર કયું છે, માટે વિવર્તનમાં
 કોઈ પણ દેવ નથી એમ ઉપસદ્ધાર કરે છે—'તેજા માટે' હતાકિ ॥ ૨૭ ॥

પ્રવં અપરેશાન્ય નામથી અન્ય અપરેશા પ્રાપ્ત કરવી એ પરિણામ, એમ દેવનો દર્શનાવ.
 પૂર્વ રૂપનો ઉપમર્શ થયા વગર અન્ય અપરેશા એ વિવર્તન; એમ મુનિને રચનાવ. તેમાં સ્વ
 મદ્ભાની દૃઢતાથી અદ્ભુત વિવર્તનપદાનત્વને દૃઢ કરી માયાત્મને યુવકાર સ્ફુટ કરે છે—

મૃદ્ધિ પામ્ય છે—' ન તથ રથા ન રથયોગા ન પન્થાનો મયન્ત્યાથ રથાન્ રથયોગાન્ વયઃ મૂઝતે ' [શુદ્ધ ૬ કાંડા ૧૦] (ત્યાં રથો નથી, અર્થો નથી, માર્ગો નથી, પણ રથોને, અર્થોને ને માર્ગોને સહે છે) કલ્યાદિથી. લોકમાં પણ દેવાદિને વિષે અને માયાવી આદિને વિષે સ્વરૂપનું ઉપમર્દન થયા વગર હસ્ટી, અથ આદિ વિચિત્ર સૃષ્ટિઓ રખાય છે. તેથી રીતે એક પણ જાણને વિષે સ્વરૂપનું ઉપમર્દન થયા વગરજ અનેક આશ્વાસનાળી મૃદ્ધિ ધરા ॥ ૨૮ ॥

સ્વપક્ષદોષાન ॥ ૨૯ ॥

અને પોતાના પક્ષમાં દોષ છે તેથી (એકજ પક્ષમાં દોષ નાખવો યુક્ત નથી) ॥ ૨૯ ॥

પહેલે પણ સ્વપક્ષમાં એ દોષ સમાન છે; કેમકે પ્રધાનવાદીનો પણ નિરવયવ, અસ્તિમિશ્રિત, સામ્યારિસિદ્ધિ પ્રધાન સાવયવ, પરિમિશ્રિત અને સામ્યારિયુક્ત કાર્યનું કારણ છે એ સ્વપક્ષ છે. તેમાં પણ પ્રધાન નિરવયવ દોષાથી કૃત્ત્રપ્રમજ્જિ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા નિરવયવતા સ્વીકારને ખાષ આપે છે. પણ તેઓ નિરવયવ પ્રધાન સ્વીકારવા નથી; સત્ય, રજસ ને તમસ એ ત્રાણ યુગ્મેષ છે, તેની સામ્યાવસ્થા પ્રધાન છે, તેજ અવયવોથી સાવયવ છે એમ સ્વીકારે છે, એવી જાતના સાવયવ તરીકે પ્રકૃત દોષનો પરિહાર કરેલા શક્ય નથી; કેમકે સત્ય, રજસ અને તમસમાં ' ધાત્યનિ ચેષમ્ ' હવાદિ. નવના અવનુ વિવરણ કરતાં આભ્યકાર કહે છે કે વિવરણમાં વિવર નહીં થતી એક જાણને વિષે ' હવાદિ ॥ ૨૮ ॥

૧લી કૃત્ત્રપ્રમજ્જિ આદિ દોષો આપ્યાદિ પછના પણ દોષ છે તેથી અમારી તરફજ ને દોષ નાખવા યુક્ત નથી, કેમકે ' ષષ્ઠોઽયોઃ મમો દોષઃ ' એલેખ્યાવ છે, એમ સૂત્રકાર કહે છે— ' સ્વપક્ષદોષાથ '. દોષઆપ્ય હવાદિ છે—' તેમાં પણ પ્રધાન નિરવયવ દોષાથી ' હવાદિ પ્રધાન નહદાદિ આપ્યેય પદોત્તુલ્ય થાય છે ને યદ્યદે (ચક્રવર્તી-આત્મ) પ્રતિફલ પામે છે કે એકદોષે ! પ્રથમ પછના પ્રથમ નિરવયવ દોષથી કૃત્ત્ર પ્રધાનતા કાર્યાગ્રાસી પ્રતિફલ દેવદત્તે બદલેલ ન દોષથી નહિજિત કવચે પણ ધોલ ન દોષથી કાં. અને કાંઈ એ અનેએ સુખદેહ કદા દિગ્દેવ રજના તરતને નિરવયવ સ્વીકાર્યું છે ને વિવર થાય. તબ્દ અને નિરવયવ સ્વીકારનાથી કૃત્ત્રપ્રમજ્જિ થાય અને સાવયવ સ્વીકારનાથી નિરવયવસ્વીકારનો વિવર થાય એ અને દોષને પરિહાર કરવા દગા કરે છે—' પણ જેને નિરવયવ પ્રધાન સ્વીકારવા નથી '. આપ્યવચ એ સુદેવો વિગત છે કે સુદેવ છે ' અથ રજના આપ્યવચ ૨૪ પ્રકૃતિ વડે નરે. કેમકે વિગત છે. દિગ્દેવ રજના તરતને અત્યવ થશે. કેમકે સુદેવ આપ્યુ દોષથી ૨૪ નરે કદા એ નિરવયવ કૃત્ત્ર પ્રધાન થાયેય સુદેવો પ્રકૃતિ કે એક કરેલો ને કૃત્ત્રપ્રમજ્જિયે સુદેવેકે કૃત્ત્ર વડે એમ અનિરવયવ તરતે રીસે કરે છે—' એવી આપ્ય સાવયવથી પ્રકૃત દોષનો પરિહાર કરેલા શક્ય નથી ' કહે છે સુદેવ આપ્ય કે દિગ્દેવ અને અને નરે નિરવયવ છે અને ને કરેલો છે ૧ નરે

પણ એકેકનું નિરવયવત્ સમાન છે. એકેકનું બીજા બેથી અનુગૃહીત થયતું સમ-
તીય પ્રપંચનું ઉપાદાન છે એમ સ્વપદ્ધમાં દોષનો પ્રસંગ સમાન છે. તર્ક પ્રતિષ્ઠિત
ધતો નથી તેથી સાવચત્તવજ છે એમ કહેયો તો એમ પણ અનિત્યતા આદિ દો-
ષનો પ્રસંગ આવશે. બે કાર્યવૈચિત્ર્યથી સૂચવાયલી સક્તિજ અવયવ છે એમ અ-
ભિપ્રાય હોય તો તે તો બ્રહ્મવાદીને પણ અવિશિષ્ટ છે. તેમજ અણુવાદીને પણ
એક અણુ બીજા અણુ સાથે સંયોગ પામતો નિરવયવ હોવાથી બે કૃત્ત્રતાથી સં-

કાર્યો છે એમ કહેયો તો પણ કૃત્ત્રતાએ પ્રત્યેક ગુણ પરિણામ પામશે તો મૂલનો ઉચ્છેદ થશે
અને એકરોયે પરિણામ પામશે તો સાવચત્ત થશે. એટલે પ્રધાનવાદમાં બંને દોષો દુર્નિવાર
છે. પણ સત્વાદિનો સમુદાય થશે પરિણામ સ્વીકાર્યો છે તેથી બંને દોષ નથી એવી આશંકા કરી
કહે છે—‘એકેકનું બીજા બેથી અનુગૃહીત થયતું’ હતાં. સમુદાયજ પરિણામો થાય
તો કાર્યવૈચિત્ર્ય સિદ્ધ ન થાય એમ સમજાવું. બે પ્રત્યેક સત્વાદિક, અન્ય બે ગુણ સહિત,
નિરવયવજ ઉપાદાન દોષ તો કૃત્ત્ર ઉપાદાન કાર્યરૂપ થવાનો પ્રસંગ આવવાથી મૂલોચ્છેદ
થાય એમ કહ્યું છે તેથી નિરવયવજ સાધક તર્ક આસાસરૂપ હોવાથી ગુણો સાવચત્ત છે, પરિ-
ણામો હોવાથી, મુદ્દાદિની પેઠે તેથી કૃત્ત્રપ્રસક્તિ થશે નહિ; કેમકે એકરોયપરિણામનો સંભવ છે
એમ સાકા કરે છે—‘તર્ક પ્રતિષ્ઠિત ધતો નથી તેથી સાવચત્તવજ છે’ હતાં. બે
દોષનો અભાવ છે તો પણ અન્ય દોષ થશે એમ સાકાનો પરિહાર કરે છે—‘એમ પણ અનિ-
ત્યતા આદિ દોષનો પ્રસંગ આવશે’ હતાં. પણ ગુણોના અવયવો તનુતી પેઠે આરંભક
થતા નથી, પરંતુ કાર્યવૈચિત્ર્યથી અનુમિત થયેલી તેને વિરે રહેલી સક્તિઓ આરંભક થાય
છે એમ કહેયો તો અધિક સક્તિઓ વડે પ્રકરતું પણ સાવચત્તવજ તુલ્યજ છે એમ કહે છે—
‘બે કાર્યવૈચિત્ર્યથી સૂચવાયલી’ હતાં. અણુવાદમાં પણ દોષસામ્ય કહે છે—‘તેમજ
અણુવાદીને પણ’ હતાં. સામ્યની પેઠે દોષ સમાન છે એમ સમજ છે. તાર્કિકોની પ્રક્રિયા
જા પ્રમાણે છે—પરમાણુ એ નિરવયવ છે. બે પરમાણુનો સંયોગ થવાથી દ્વયલુક નામનું કાર્ય
થાય છે, ત્રણ દ્વયલુકના સંયોગથી ત્ર્યલુક અને ચતુરલુકના સંયોગથી ચતુરલુક થાય છે. બે પ્ર-
ક્રિયામાં બે પરમાણુનો સંયોગ અભ્યામ્વૃત્તિ છે કે અભ્યામ્વૃત્તિ છે? આજ પદ્ધમાં પરમાણુના
કરતાં દ્વયલુકનું અધિક પરિમાણ ઉપપન્ન થશે નહિ; કેમકે સંયોગ અભ્યામ્વૃત્તિ તારીજ કહેવાય
કે ભ્યારે એટલા પ્રદેશમાં એક પરમાણુ સંમિત છે—આને છે. તેટલાજ પ્રદેશમાં બીજો પરમાણુ
પણ સંમિત થાય. એમ કથાથી પ્રથિમાનો—અધિક પરિમાણનો સંભવ નથી; કેમકે પ્રથિમા
હોય તો પરમાણુને એટલા પ્રદેશની અપેક્ષા છે તેથી અધિક પ્રદેશ દ્વયલુક ભ્યાત કરે એ ભા-
વશ્યક થાય. બે બે અણુનો સંયોગ અભ્યામ્વૃત્તિ હોય તો તેમ થશે એમ બે મુદ્દાનો
સંયોગ એકેક પાતું બેઠાવથી થશે હોય તો મુદ્દાકે બેયો થાય છે તેમ બે અણુના એકેક
પ્રમાણના સંયોગથી દ્વયલુક ઉત્પન્ન થાય એમ હોવાથી દ્વયલુકનું અધિક પરિમાણ સંભવે; પરંતુ
સંયોગ અભ્યામ્વૃત્તિ હોવાથી બે પ્રદેશમાં ન હોય ત્યાં સંયોગનો અભાવ કહેવો બેઠેલો. બે રૂપો
સંયોગ અને તેનો અભાવ બંને થાય; અને એમ દૃષ્ટ અને ઉપિનો સંયોગ અભ્યામ્વૃત્તિ છે તેથી
બે શાખા પર ઉપિ હોય તેનો સંયોગ ઉપિને છે અને મૂળ પર ઉપિ નથી તેથી મૂળનો બે
ઉપિનો સંયોગ નથી, એમ અવયવતેદ હોવાથી સંયોગના અવ-ઉદ્દેશો સંભવે છે, તેમ અટ
અવયવતેદ અવ-ઉદ્દેશો નથી; કેમકે પરમાણુ નિરવયવ છે, આ પ્રમાણે નિરવયવ પરમાણુનો

વિકરણત્વાન્નેતિ ચેત્તદુક્તમ્ ॥ ૩૧ ॥

‘કરણરહિત હોવાથી (બ્રહ્મ શક્તિરહિત છે) એમ (કહેશે.)

તો તે કહી ગયા છીએ ॥ ૩૧ ॥

હીક. પણ પર દેવતા કરણરહિત છે એમ શાસ્ત્ર અનુશાસન કરે છે—‘અવ્યય-
વક્ત્રમધોષમયાગમના’ [બૃહદ્ ૩.૮.૮] (નેત્રરહિત, કર્ણરહિત, વાણીરહિત, મનર-
હિત) એવી અતત્ત્વ (શાસ્ત્ર). તે દેવતા સર્વશક્તિવાળી હોય તોપણ કાર્ય માટે શી
રીતે સમર્થ થાય? કેમકે દેવાદિ ચેતનો, સવશક્તિયુક્ત છે તોપણ આધ્યાત્મિક
કાર્યકરણથી સંપન્ન હોય તોજ તે તે કાર્ય કરવાની શક્તિવાળા બલુવામાં આવ્યા છે;
તો ‘નેતિ નેતિ’ [બૃહદ્ ૩.૧૨.૬] (આત્મું નથી, આત્મું નથી) એમ જેના સર્વ
વિશેષના પ્રતિષેધ કર્યા છે એવી દેવતામાં સર્વ શક્તિનો યોગ શી રીતે સંભવે એમ
જો કહેશે તો જે એ વિષયમાં કહેવાનું છે તે પૂર્વેજ કહ્યું છે. આ અતિગંભીર બ્રહ્મ
મુતિથીજ ‘અવગાદિ છે, તર્કથી અવગાદિ નથી, વળી જેનું સામર્થ્ય એકનું જોવામાં
આવેલું છે તેનું બીજાનું સામર્થ્ય હોવું લેખ્યું એવો નિયમ નથી, જેના સર્વ
વિશેષના પ્રતિષેધ થયા છે એવા પણ બ્રહ્મને સર્વશક્તિનો યોગ સંભવે છે એ પણ
અવિધાએ કલ્પિત રૂપભેદના ઉપન્યાસથી કહ્યું છેજ. તેમજ ‘અપામિપાદો જપનો
મદ્દીતાં પદ્મલ્પલ્પદુઃ સ દુષ્પોલ્પલ્પાઃ’ [ચેતા ૩.૧૧] (તેને હાથ નથી તોપણ તે
સર્વમાહી છે અને પદ્મ નથી તોપણ તે દુરમામી છે, નેત્ર નથી તોપણ તે બુદ્ધિ
છે ને કર્ણ નથી તોપણ તે સાંભળે છે) એ શાસ્ત્ર કરણરહિત પણ બ્રહ્મને સર્વસા-
મર્થ્યયોગ દર્શાવે છે ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપર્યાયનો અનુવાદ કરી તેનું દૂરણ કરે છે—‘વિકરણત્વાન્નેતિ’ ઇત્યાદિ. દેવાદિ
ચેતનો યક્ષ હોય છે તોપણ તેમને દેહનો અભિમાન થયેજ તેઓ કંઈ કામ કરતા એવામાં
આવે છે, તેનો અસ્તવ હોય ને સુધુષ્ણિમાં હોય તો તેમ કરતા એવામાં આવતા નથી; માટે બ્રહ્મ
યક્ષ છે તોપણ દેહરહિત હોવાથી કાર્ય થઈ શકે નહિ, દેહરહિતને યક્ષ સંભવતી પણ નથી
એવો સંકાનો અર્થ છે. કરણરહિત યક્ષને કર્ણત્વ સંભવતું નથી તોપણ ‘દેવાદિવક્ત્રિલોકે’
[બ્રહ્મ ૩.૧૨.૫] એમાં એ વિશે કહ્યું છે. તેમાં સરીર કલ્પિત હોવાથી માવાનો આશય થાય
એ યુક્ત નથી તેથી નિર્વિશેષ સિન્ધાનજ માવાનું અવિજ્ઞાન છે એ યુક્ત છે એવો સમાધાનનો
અર્થ છે. કુલાવાદિને કામ કરવા માટે જાણ કરણની અપેક્ષા છે, તેમના કરતાં જાણ કરણની
અપેક્ષા વચ્ચે આત્મર કરણની અપેક્ષાથી સૃષ્ટિ કરનારા દેવાદિનો વિશેષ સપ્રમાણ જણાય છે
તેનો અપહ્રવ કરી યક્ષતો નથી, અને જેમ બચેત્ સૃષ્ટિને જાણ કરણની અપેક્ષા છે તોપણ
સ્વપ્રસૃષ્ટિને જાણ કરણની અપેક્ષા નથી, સ્વપ્રમાં રથદિ સૃષ્ટિને માત્ર આત્મર કરણની અપેક્ષા
છે, તેનો પણ અપહ્રવ કરી યક્ષતો નથી; તેમ સર્વશક્તિયુક્ત પર દેવતા આત્મર કરણની અ-
પેક્ષા વચ્ચે જગત્ત્વ સજે છે એમ મુતિ કહે છે તેનો સામાન્યતઃ જે એવામાં આવે છે તેથી
અપહ્રવ કરવો યુક્ત નથી ॥ ૩૧ ॥

(ચેતન બ્રહ્મ જગતનો કર્તા) નથી; કેમકે (પ્રવૃત્તિઓ)

પ્રયોજનવાળી હોય છે ॥ ૩૨ ॥

[illegible]

પરથી પોતાના પ્રયોજન વિના પણ પ્રવર્તમાન થતો જોવામાં આવે છે તેમજ પર-
માત્મા પણ પ્રવર્તશે એમ કહેશો તો તેમ થવાથી પરમાત્મા સંતોષ છે એમ મુક્તિમાં
છે તેને ખાપ અપરો. તેટલા માટે જ્ઞાનથી મુક્તિ મારતી નથી ॥ ૩૨ ॥

લોકવત્તુ લીલાકેવલ્યમ્ ॥ ૩૨ ॥

પાત્તુ લોકની પેઠે કેવલ લીલારૂપ (પ્રવૃત્તિ ધરો) ॥ ૩૩ ॥

જુરાખથી આકાંષતો પરિહાર કરે છે. જેમ લોકમાં કેઈ રાજા કે રાજમાત્ર્ય
દેવી સર્વ કામના તત્ત્વ ધર્મ છે તેની, લીલારૂપ વિદાર કરવાના પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિઓ
કંઈ બીજા પ્રયોજનની અભિસંધિ વગર કેવળ લીલારૂપ હોય છે અને જેમ ઉચ્છ્વાસ,
પ્રત્યાસ આદિ કંઈ બાહ્ય પ્રયોજનની અભિસંધિ વગર સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાય
છે; એ પ્રમાણે હંધરની પણ પ્રવૃત્તિ કંઈ અન્ય પ્રયોજનની અપેક્ષા વગર સ્વભા-
વથીજ કેવળ લીલારૂપ ધરે; કેમકે હંધરનું અન્ય પ્રયોજન નિરૂપ્યમાણ ધનું ન્યાય
કે મુક્તિથી સંભવનું નથી. વળી સ્વભાવને વિષે પર્વનુયોગ કરવો રાજ્ય નથી.

અરૂપ આવાસવાળી પ્રવૃત્તિ પણ નિપ્રયોજન દોતી નથી, તો અપરિમેય, અનેકવિધ, ઉચ્ચા-
વચ પ્રવચવાળા જનકલ્પમની વિરચના જે મહાપ્રવાસવાળી છે તે પ્રવૃત્તિ તો નિપ્રયોજન
ન હોય એમ કહેજી શકે? એટલા માટે એ પ્રવૃત્તિ લીલા છે એમ કહેવાનું પણ નિરસન થવું
સમજી કેમકે લીલા પણ અરૂપ આવાસથી સાધ્ય છે, ને એ પણ પ્રયોજનરહિત નથી, એમાં
મુખરૂપી પ્રયોજન છે. તેટલા માટે પ્રેમાવત્ની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનવત્તાથી બાહ્ય છે અને તેને
અનાયે અનુપપન્ન છે તેટલા માટે પ્રભ જમતું ઉપદાન થઈ શકે નહિ એવો પૂરંપણનો
આશય છે ॥ ૩૨ ॥

ઉપા ન્યાયનો રાજ્યોની લીલામાં વ્યવિચાર છે એમ સિદ્ધાન્તસૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—
'જુરાખથી' હ'વાદિ 'બીજા પ્રયોજનની અભિસંધિ વગર', બીજું એટલે લીલાથી
બીજું કદાચિત્ રાજ્યોનું લીલામાં પણ કંઈ ફળ-સુખ, ઉગ્રાસ આદિ-સંભવે તથાપિ નિઃશ્વાસ
આદિના પ્રેમાવત્ની પ્રવૃત્તિ છે, પણ તેમાં પોતાને ઉદ્દેશીને કંઈ ફળ નથી એમ અન્ય અભિ-
સંધિરહિત કહે છે—'અને જેમ ઉચ્છ્વાસ, પ્રત્યાસ' હ'વાદિ પ્રાણનો સ્વભાવ-ચક્રત્વ કે પ્રા-
રૂપ-ઉચ્છ્વાસાદિનો હેતુ છે; હંધરનો સ્વભાવ કાચકર્મસહિતમાયા છે, પણ જનકલ્પના હં-
ધરની કેવળ લીલા છે એમ શા માટે કહી શકે, કંઈક ફળનીજ કલ્પના કરો તેને માટે કહે
છે—'કેમકે હંધરનું અન્ય પ્રયોજન નિરૂપ્યમાણ ધનું' હ'વાદિ. કેમકે હંધરને મુક્તિમાં
આતકામ કહો છે તેનો વ્યાખાન થાય. પણ હંધર જ્ઞાત કેમ ભેસી રહેતો નથી; પોતાને કંઈ
ફળ આપતી નથી અને બીજાઓને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે એવી સજ્જે શા માટે કરે છે તેને માટે
કહે છે—'વળી સ્વભાવને વિષે પર્વનુયોગ કરવો રાજ્ય નથી.' કાવ, ધર્મ આદિ સા-
મનો હોવાથી સજ્જો પરિહાર થઈ શકે એમ નથી એવો અર્થ છે. વળી શુરુતર આવાસ
હોવાને લીધે ફળ કહેવું ભોળું એ એમ એ કહ્યું છે તેમાં હેતુ અચિદ્ધ છે એમ કહે છે—

૧ પૂરનાર્થ વિજ્ઞાતા પર્વનુયોગઃ કાવને માટે તથાસ કાવો તે.

કે જગદ્ભિન્નની વિરચના આપણને ગુરુતર સંરક્ષણાળી હોય એવી લાગે છે, પણ પરમેશ્વરની એ કેવળ લીલાજ છે; કેમકે એની શક્તિ અપરિમિત છે. એકે જગતમાં લીલાને વિશે પણ કંઈક સૂક્ષ્મ પ્રયોજનની ઉત્પ્રેક્ષા કરી શકાય તોપણ અર્ધ પાત્ર પ્રયોજનની ઉત્પ્રેક્ષા કરવી શક્ય નથી; કેમકે પરમેશ્વર 'આસકામ છે એવી શ્રુતિ છે. તેમજ અપ્રવૃત્તિ કે ઉન્મત્તના જેવી પ્રવૃત્તિ પણ નથી; કેમકે શ્રુતિ સૃષ્ટિ પ્રતિપાદન કરે છે અને સર્વસત્ય પણ પ્રતિપાદન કરે છે. તેમજ એ સૃષ્ટિશ્રુતિ પરમાર્થને જગતી પણ નથી; કેમકે અવિદ્યાએ કલ્પેલાં નામરૂપના વ્યવહારને જગતી છે અને બ્રહ્માત્મભાવ પ્રતિપાદન કરવા માટે છે એ પણ ભૂલી જવાનું નથી ॥૩૩॥

वैपम्यनेर्धृष्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

(કચ્છરને) 'વૈપમ્ય' અને 'નૈર્ઘૃણ્ય' નહિ (પ્રસક્ત થાય) કેમકે

તે 'સાપેક્ષ' છે. તેવાજ રીતે (શ્રુત) દરોહ છે. ॥ ૩૦ ॥
 હંથર જગતના જન્માદિનો હેતુ છે એ પર "સ્વયંભૂતિખતનન્યાયથી" પ્રતિજ્ઞાત
 અર્થને દૂર કરવા માટે પાછો આદેશ કરવામાં આવે છે. હંથર જગતનું કારણ છે

[illegible]

નિર્દેશ : પ્રશ્નનો જવાબની લઘુ રીતે આપો. વેદાન્તના અનુસાર તિથિ કે શું છે તિથિ

[illegible]

એ ઉપપત્તિ થતું નથી. શાથી ? વૈયમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યના પ્રસંગથી. કેટલાક જોને, તે અત્યન્ત સુખી કરે છે, કેટલાક, પશુ આદિજોને, તે અત્યન્ત દુઃખી કરે છે, અને કેટલાક, મનુષ્ય આદિજોને, મધ્યમ ભોગ ભોગવનારા કરે છે, એ વિષય સૃષ્ટિના નિર્માણ કરનાર હૃદયને વિષે 'પૃથગ્જનની પેઠે રાગ અને પત્ત ધાય છે તેથી મુતિ અને સ્મૃતિમાં અવધારણું કરેલા સ્વચ્છતાદિ હૃદય પનો વિલોપ પ્રસક્ત ધાય, તેમજ તેણે દુઃખનો યોગ કર્યો છે અને સર્વ પ્રસક્ત પસંદાર કરે છે તેથી ખજ પુરુષો પણ લેની નિન્દા કરે છે એવું નિર્ઘૃણ્ય-આદિ પ્રસક્ત ધાય. તેટલા માટે વૈયમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યના પ્રસંગથી હૃદય નથી એમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છીએ. એ કેવલ નિરપેક્ષ હૃદય વિષય સૃષ્ટિનું નિર્માણ છે તેથી. શાથી ? સાપેક્ષ છે તેથી. એ કેવલ નિરપેક્ષ હૃદય વિષય સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરે છે, એની અપેક્ષા કરતો હોય તો વૈયમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય એ બે રાગો ધાય. પણ નિરપેક્ષ નિર્માણ નથી; કેમકે હૃદય સાપેક્ષ હોઈ વિષય સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરે છે, એની અપેક્ષા છે એમ કહેવા તો પર્મ અને અધર્મની અપેક્ષા રાખે છે એમ અને કહીએ છીએ. આથી સર્વોત્તમ પ્રાણીના પર્મ અને અધર્મની અપેક્ષા હોવાથી સૃષ્ટિ વિષય છે એ એ કંઈ હૃદયનો અપરાધ નથી. હૃદયને તો પર્મન્યની પેઠે સમજવો. જેમ મીઠા પર, આદિની સૃષ્ટિમાં હૃદય સાધારણ કારણ છે; પણ મીઠો, વચ, આદિના વિષય મપણામાં તો તે બીજામાં રહેલાં અસાધારણ સામર્થ્ય કારણ છે; એવી રીતે દેવ, મનુષ્ય, આદિની સૃષ્ટિનું હૃદય સાધારણ કારણ છે; પણ દેવ, મનુષ્ય, આદિના વિષય મપણામાં તો તે તે જગમાં રહેલાં અસાધારણ કર્મો કારણ ધાય છે. આ પ્રમાણે હૃદય સાપેક્ષ હોવાથી વૈયમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યથી રૂપિત થતો નથી. પણ સાપેક્ષ હૃદય નીચ, માધ્યમ અને ઉત્તમ સંસારનું નિર્માણ કરે છે એમ કેવી રીતે સમજાય છે ? કેમકે

કારણ કરે છે તે સ્વભાવ છે' એ ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે કે નહિ તેનો સંદેહ થયે પૂર્વ અચીકરણમાં હીલાથી લે સંદેહ કર્યું છે તેજ કર્મોદિ સાપેક્ષ હૃદયને વુઝ નથી; કેમકે અનીષ્ટ થવાનો પ્રસન્ન આવશે; અને હૃદયને નિરપેક્ષ હોવાથી રાગાદિ સ્વ પ્રસક્ત થયે એમ આશ્ચર્યની સંભવિથી પૂર્વપક્ષ કરે છે—'હૃદય જગત્તના જન્માદિનો હેતુ છે' હતાદિ પ્રસન્ન જન્મતરું કારણ છે એમ જન્માદિ સૂત્રમાં પ્રતિજ્ઞા કરેલો અર્થ છે. 'પૃથગ્જનની પેઠે' = પામરની પેઠે. 'મુતિ અને સ્મૃતિમાં અવધારણું કરેલા'—'નિરવર્ણ નિરજનમ્' એવી મુતિ છે અને 'ન મે વ્રેષ્ટોઽસ્તિ ન મિયાઃ' (માટે દેવ નથી ને પ્રિય પણ નથી) એવી સ્મૃતિ છે. 'સ્વચ્છતાદિ' માં આદિપદથી કૃતસ્થાવરુ મંદણુ કરતું. નિવિત્તની અપેક્ષા વચર હૃદય વિષય સૃષ્ટિ કરે તો વૈયમ્ય આદિ સ્વ ધાય; પણ હૃદય નિરપેક્ષ નથી એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છીએ', હૃદય સાપેક્ષ હોવાથી અનીષ્ટ છે એમ કહેતું વુઝ નથી; કેમકે એમ હોય તો સેવાની અપેક્ષાને ફળ આપનાર રાગનું હૃદયત્વ નષ્ટ થાય. ત્યારે પર્મ અને અધર્મથીજ વિચિત્ર સૃષ્ટિ થાઓ; હૃદયનું શું પ્રયોજન છે તેને માટે કહે છે—'હૃદયને તો પર્મન્યની પેઠે સમજવો'. સાધારણ દેવની સાથેજ અસાધારણ દેવ કારણ કરે છે તેથી હૃદય અર્થ નથી; નહિ તો પર્મન્ય પણ વ્યર્થ થાયને પ્રવંત આવે. 'વચ હોય' હતાદિ. લે માણસને જોયો સ્ત્રિનિમાં વર્ષ જવા દન્હે છે તેની જાણે એ હૃદય સહુ

શ્રુતિ તેવી રીતે દર્શાવે છે—‘एष होय साधु कर्म कारयति तं यमभ्यो लोकभ्य उच्चि-
 पत एष उ पयासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीपते’ [કૌશીઠ ૩૫૦૩૮] (એ
 આ લોકોમાંથી ઉચ્ચ જગ્યા કરે છે તેની પાસે સાધુ કર્મ એજ કરાવે
 છે; અને એને નીચે લાવવા કરે છે તેની પાસે એજ અસાધુ કર્મ કરાવે છે); અને
 ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन’ [બૃહદ ૩.૨.૨૩] (પુણ્ય કર્મથી પુ-
 ન્યશાસ્ત્રી ને પાપ કર્મથી પાપી થાય છે) એ. સ્મૃતિ પણ પ્રાણીઓનાં કર્મવિશે-

કર્મ કરાવે છે એનો અન્વય સમજવો. પણ કોઈક પુરુષ પાસે સાધુ કર્મ કરાવે છે ને કોઈ
 પાસે અસાધુ કર્મ કરાવે છે એટલે તેનુંજ વૈષમ્ય દર્શાવે પ્રસજા થાય છે એમ કહેજું તુમ
 નથી. પૂર્વના અનાદિ કાળથી પ્રાપ્ત કરેલી સાધુ કે અસાધુ વાસનાથી પુરુષ સ્વભાવેજ તે ને
 કર્મને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે એમાં દર્શિર સાધારણ હેતુ છે એથી દર્શિર અનવર છે એમ સમજ-
 વાનું છે. પૂર્વપક્ષ તો સ્પષ્ટ છે. ઉત્તર પક્ષનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે:—ઉચ્ચાવય, મધ્યમ, નુ-
 ખદુ.મધુક્ષ પ્રાણીનો પ્રપચ અને મુખદુઃખનાં કારણ મુધાવિષ આદિ અનેક પ્રકારની સ્થિ-
 રચનાર પરમેશ્વર વિવિધ પ્રાણીઓએ કરેલા પાપપુણ્યકર્મનો સહાયત્વ લેવાથી તેને વૈષમ્ય કે
 નેદૃણ્ય પ્રસજા થતાં નથી. સખામાં નીમાવડો સત્ય યુક્તચાટીને ‘તુ યુક્તચાટી છે’ એમ કહે
 અને અયુક્તચાટીને ‘તુ અયુક્તચાટી છે’ એમ કહે કે સત્યાપતિ યુક્તચાટી પર અનુવદ કરે ને
 અયુક્તચાટીનો નિબંધ કરે તેથી ને અનુરાની કે દેવી થતો નથી. પણ તે મધ્યસ્થ અને સમદેહ
 રહિતજ કહેવાય છે. ને પ્રમાણે દર્શિર પુણ્ય કર્મવાળા પુરુષનો અનુવદ કરે છે ને અનુવદ
 કર્મવાળા પુરુષનો નિબંધ કરે છે તેથી મધ્યસ્થજ છે, ‘અમધ્યસ્થ નથી’ એ આત્માનુકારીનો
 અનુવદ કરતો હોત અને કલ્યાણકારીનો નિબંધ કરતો હોત તો તે અમધ્યસ્થ કહેવાત. પણ
 એમ નથી. તેટલા માટે વૈષમ્યકે હોય નથી. એટલાજ માટે સમસ્ત પ્રાણીઓનો સંહાર કરે
 છે તેજનુ તેનામાં નેદૃણ્ય નથી. ને પ્રાણીઓના કર્મસંયોનો વૃત્તિનિરોધનો સમય છે, તેનું એ
 ઉદ્ધરન કરે તો એ અયુક્તચાટી થાય. વળી દર્શિરને સ્થિતિ ઉપાય કરવામાં કર્મની અરેજા છે
 માટે તેના વૈષમ્યનો આધાર થાય છે એમ કહેજું પણ યુક્ત નથી. કેનકે સેવકે કર્મનેથી
 અરેજાએ ફળનેક આપનાર પ્રજા કર્મ આપજુ થતો નથી તેમજ ‘एष होय साधु कर्म कारयति’
 કહેલું શ્રુતિથી દર્શિરજ દેવ અને પદ્મપત્તવી સાધુ અને અસાધુ કર્મ કરાવી હોડને સ્થાનમાં ને
 નરકમાં કર્મ ભય છે, તેટલા માટે વૈષમ્યકેવળા પ્રસજાથી દર્શિર કરણ નથી એમ કહેજું પણ
 યુક્ત નથી; કેનકે વિરોધ કાય છે કર્મ કરાવી દર્શિર પ્રાણીને તુલી ને કુપી કરે છે, એન
 શ્રુતિથીજ સ્પષ્ટ થય છે, તેટલા માટે સ્થાનમાં નથી એ કહેજું ચિરક છે વળી અને તે દર્શિર
 વિરત છે એટલજ કહીએ છીએ, દર્શિર જનજનુ કરણ છે તેનો વિરોધ કરણ નથી એમ કહેજું
 પણ યુક્ત નથી. એમ હોય તો એથી શું? તેટલા માટે વાનવનરકિત કહેલો વાનવનર કહેલી
 વળી શ્રુતિઓના અનુવદને માટે ‘उच्चिनीपते’, ‘अघो निनीपते’ (‘પ્રેયં વર્ગ જગ્યા કરે
 છે’, ‘નિચે લવવા કરે છે’) એ પણ પ્રાણી ને આત્મા પૂરે કર્મના અન્વયના અર્થમાં ને
 સમજાવે. કહું કે ‘अन्नं ज्ञानं यदुदयनं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यागयोगिनं नवो-
 भवते बहः ॥’ (જાન, જ્ઞાનમય અને તપ, અભ્યસન અને તપ વરવર કરું હેવ તેમ જાન
 વરવર કરું તેજ ફળી કરે છે). હવે સ્મૃતિ છે એમ સ્પષ્ટ કરી આ કહું છે. નાં

પની અપેક્ષાએ જ હૃદય અનુગ્રહ અને નિમજ્જ કરનાર છે એમ દર્શાવે છે માં પ્રપચન્તે તાંતર્યય મજામ્યદમ્' [ભગત ગીતા ૧૧૧] (જેઓ જેવે પ્રાપ્ત કરે છે તેમને તેવે પ્રકારે હું ભવું છું) એવા પ્રકારની (સ્મૃતિ) ॥

ન કર્માવિભાગાદિતિ ચેન્નાનાદિત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

‘સર્વેષ સોમ્યેદમમ આર્તારેકમેવાદિતીયમ્’ [છાન્દોગ શારદા] (હે મને આ સત્સ્વરૂપ જ હું, એકજ, અદ્વિતીય) એમ સૃષ્ટિની પૂર્વે અવિભાગ થિત ક્યો છે તેથી કર્મ નથી કે જેની અપેક્ષાએ વિષમ સૃષ્ટિ થાય. સારી વિભાગની અપેક્ષા રાખનારું કર્મ સૃષ્ટિને ઉત્તર કાલે થાય છે અને ધરીસાદિ વિ અને કર્મની અપેક્ષા છે એમ હંતરેતરામયત્વ પ્રસક્ત થયો. એ કારણથી વિભાગ પછી કર્મની અપેક્ષાથી હૃદય પ્રવૃત્તિમાન ભલે થાય; પરંતુ વિભાગની પૂર્વે જો અનુ નિમિત્ત જે કર્મ તેના અભાવથી આવ સૃષ્ટિ તો વૃથાજ પ્રાપ્ત થાય છે એ કહેયો તો એ દોષ નથી; કેમકે સંસાર અનાદિ છે. ‘જો સંસાર આદિમાન હો તો એ દોષ થાય. પણ સંસાર અનાદિ હોવાથી બીજા અને અંતરની પેઠે હેતુકે વૃમ્ભાભાવથી કર્મ અને વિષમ સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિને વિરોધ નથી ॥ ૩૫ ॥

પણ એ વીસરું નહિ કે સૃષ્ટિ અનિર્વચ્ય છે. તેથી આવાથી સકલ અને ચિત્ત અંતરના ભેદથી વિચિત્ર પ્રાણીઓને દર્શાવે છે તેથી તેને વૈવસ્વતો જાણતો નથી, કે એકદમ સંહાર કરે છે—પ.છાં બેચી કે છે—તેથી નેર્ફુવનો દોષ જામતો નથી; તેમ વિવિધ અને વિચિત્ર પ્રપંચવાળું અનિર્વચ્ય વિશ્વ સ્વભાવથી કે લીલાથી દર્શાવનાર અને સંહાર કરનાર સમવાયને કીર્તિ દોષ પ્રસક્ત થતો નથી એવું તાર્કિક છે ॥ ૩૪ ॥

પ્રથમ સૃષ્ટિના વૈવસ્વતેષુ કર્મના અભાવથી તે સૃષ્ટિ એકરૂપ જ થાય, તેજ પ્રમાણે તેની પછીના કલ્પોમાં પણ આવ એમ આશ્ચર્ય કરી સૂત્રકાર સમાધાન કરે છે—‘ન કર્માવિભાગાદિતિ ચેમ્’ હતાદિ. પ્રથમ સૃષ્ટિમાં પ.છાંથી થતાં કર્મોએ કરેલ વૈવસ્વ છે એમ આશંકા કરી અન્યોન્યામયન કહે છે—‘સારીસાદિ વિભાગની અપેક્ષા રાખનારું કર્મ’ હતાદિ. ‘સૃષ્ટિને ઉત્તર કાલે’ = આવ સૃષ્ટિમાં જેનું એ ઉપવચન છે. આરંભમાં સૃષ્ટિ એકરૂપ થાય તો મનમાં વિષમ કર્મની ઉત્પત્તિ નહિ દેવ ન હોવાથી ઉત્તર સૃષ્ટિઓનું પણ વૃથાજ દુનિવાર થયે એમ સમજવું. સાચાને પરિહાર સુખમ છે ॥ ૩૫ ॥

૧ સંસારને આદિ-આદ્ય દોષ તો ‘આદિમાન’ = એને આદિ છે, તે સૃષ્ટિ

રીર આત્માને પ્રાણધારણનિમિત્ત હવરાબ્દે કહી સંસાર અનાદિ છે એમ દર્શાવે
પણ સંસાર આદિમાત્ર હોય તો 'પૂર્વે પ્રાણ ધારણ નથી ક્યાં તો પ્રાણધારણનિ-
મિત્ત હવરાબ્દે વડે સુષ્ટિના આરંભમાં તેનો શી રીતે નિર્દેશ થાય? ધારણવિષયિ
ધારણ કરશે) એથી એમ નિર્દેશ થાય એમ કહેવાય નહિ; કેમકે અનાગત સંબં-
ધી અતીત સંબંધ 'અભિનિષ્પત્તિ હોવાથી બગવાન છે. 'સુર્વામ્યદ્રમસો પાતા
ગાપૂર્વમવલ્યવત્' [૪૭૦ સં ૧૦૧૧૦૩] (સૂર્ય અને ચન્દ્રને પાયાએ પૂરને અ-
ગ્રી કહ્યા) એ અગ્રવર્ત્ત પૂર્વકદષ્ટનો સંજ્ઞાત દર્શાવે છે. સ્વનિર્માણ પદ્ય સં-
દર્ભનાદિ છે એમ ઉપલબ્ધ થાય છે— ' ન ક્યમચ્છેદ ન ધોષલભ્યતે નામો ન ચારિત્રં
સંમતિષ્ઠા ' [૫૦૦ ૧૦૩] (આદિ એનું ૨૫ વર્ણનું તેનું ઉપલબ્ધ થતું નથી,
તો અના, આદિ ને અપ ઉપલબ્ધ થતું નથી) એમ. વળી પુરાણમાં અતીત અને
તાગત કદષ્ટાનું પરિમાણ નથી એમ સ્થાપિત છે ॥ ૩૬ ॥

સર્વધર્મોપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૭ ॥

અને સર્વ કારણધર્મો (જ્ઞાને વિષે) ઉપપત્તિ છે તેથી (આ
દર્શન પર અતિશંકા કરવી યુક્ત નથી) ॥ ૩૭ ॥

ધ્યેય જ્ઞાન લગતનું કારણ અને પ્રાપ્તિ છે એ નિશ્ચિત લક્ષ્યમાં પ્રતિપક્ષીઆએ
ખેડા વિલક્ષણત્વ આદિ લક્ષ્યોનો આચાર્ય પરિહાર કર્યો. હવે જેમાં પરપક્ષનો પ્ર-
વિષ પ્રધાન છે એવું પ્રકરણ પ્રારંભ કરવા હચ્છા (આચાર્ય) જે પ્રકરણમાં સ્વપક્ષનો

પ્રાપ્તિનિમિત્ત હવરાબ્દે વડે કહે એને વિષે કહે છે— ' ધારણવિષયિ ' ૧૦૩. ' ન કય
ચોદ ' ૧૦૩. એ સંસારવૃક્ષનું સ્વરૂપ થાય છે કે મિથ્યા ને ઉપરિષ્ઠ વિદ્ય. સંભવ્ય નહીં.
તે વિના અના પડ્ય નથી, તેમજ આદિ પડ્ય નથી, સંસાર સંભવ્ય છે તેથી તેમજ સંભવિત.
હવે અપે સિદ્ધિ પડ્ય નથી કેમકે કુલ્લસંસ્થા છે એવી એકલગ્યને સંબંધ છે. સંસાર
આદિ છે તેપડ્ય મિથ્યા હોવાથી ' સ્વકર્મણાદિતીયમ્ ' (નેકજ. અદિતીય) એ સ્વકર્મણ
પડ્ય છે; તેટલા કારે નિરવશ પ્રકરને વિષે સંભવ્યને સ્વરૂપિષ્ઠ છે એવું નિદેશ થતું ૧૦૩

તેપડ્ય પ્રકરને સંબંધનું ઉપલબ્ધ કહેનાર લેખાગ્રંથનવ વિષય છે તે ' એ તિલ્કનું છે તે
પદ્ય નથી, એમ ૨૫ એ અપથી નિર્દેશ છે કે તદ્દિ તે વિષે ચોદ થશે. હવે નિરવ
તેનું નિરવિષયનું કારણ કેમકે તેનું સ્વરૂપક કહે છે. પદ્ય ઉપલબ્ધ કહે તો, કેમકે તે-
ઓ સંકુલગતે સંભવ છે એવું કહેવાય છે તેપડ્યે કહે સંભવ-નવનુ સંભવે કહે છે—
ધ્યેય જ્ઞાન ' ૧૦૩. નિરવનું ઉપલબ્ધ નિર્ણયે પડ્ય અવરૂદ છે. કેમકે એ અવરૂદ છે
સંભવ અનિરવ સંભવ સંભવક છે. સંકુલ-સંભવનું કહે, કેમકે સંકુલ-સંભવે સંભવે
સંકુલે સંભવ સંભવ. સંભવ છે એવી સંભવ અને સંભવિતનું સંભવ સંકુલ-સંભવ

પરિબદ્ધ પ્રમાણ છે તેનો ઉપસંહાર કરે છે. આ બ્રહ્મનો કારણ તરીકે પરિબદ્ધ કરવાથી પ્રદર્શિત પ્રકારે 'સર્વજ્ઞં સર્વશક્તિ મહામાયં ચ વ્રજ' (સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, મહામાયાયુક્ત બ્રહ્મ) એમ સર્વે કારણધર્મો ઉપપન્ન થાય છે તેટલા માટે એ ઉપનિષદના દર્શન પર અતિરાંકા કરવી યુક્ત નથી ॥ ૩૭ ॥

અપ્રસિદ્ધ છે તોપણ જે જેનો કર્ત્ત્વ છે તે તે સર્વનો જ્ઞાતા છે અને શક્ત છે એ પ્રસિદ્ધ છે. ઈશ્વર પદ સર્વનો કર્ત્ત્વ છે એમ મુતિ કહે છે તેથી પ્રસિદ્ધિને અનુસારે અર્થાત્ નિરતિશય સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વશક્તિના સિદ્ધ થાય છે એવા અનિસાધિથી કહે છે—'સર્વજ્ઞં સર્વશક્તિ' હત્યાદિ. બ્રહ્મકર્ત્ત્વ અને ઉપમાન છે એ કહેવામાં સર્વશક્તિથી પંડિત પ્રસ્તાવન કરવા માટે 'મહામાયમ્' એમ, કંપુ છે તેટલા માટે ઉપનિષદના દર્શનમાં કંઈ પદ્ય દોષ નથી એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૩૭ ॥

इति धीमच्छंकरभगवत्पादकृतो शारीरकमीमांसाभाष्ये गुणेश्वरिणः

भाष्यानुवादे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

શ્રીમદ્શંકરભગવત્પાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમા ગુણેશ્વરિણએ બાષ્યાનુવાદનાં દ્વિતીય અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ પ્રમાણ ॥ ૧ ॥

શ્રીમદ્શંકરભગવત્પાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમા ગુણેશ્વરિણાનુવાદના દ્વિતીય અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ પ્રમાણ થયો ॥૧॥

इति द्वितीयाध्यायस्य भान्ययोगकलादीस्मृतिभिः सांख्यवैशेषिकैश्च
वेदान्तमन्वयवैशिख्यपरिहाराख्यः प्रथमः पादः ॥ १ ॥

દ્વિતીય અધ્યાયનો પ્રાખ્ય, બોધ, કાન્ન્યક આદિ સ્મૃતિઓ સાથે અને માન્યકારે મનુષ્ય તરફ જાણે વેદાન્તમન્વયવત્તા વિનાંતો પારકાર જેના છે એ બે સંપ્રદાયો પ્રવચનપાદ સંબંધ થયો ॥ ૧ ॥

પાઠ પ્રવૃત્ત થયો છે. વેદાન્તના અર્થનો નિર્ણય કરવાનું પ્રયોજન સમ્યગ્દર્શન હોવાથી તેના નિર્ણયથી પ્રથમ સ્વપક્ષનું સ્થાપન કર્યું; કેમકે પર પક્ષના નિરાકરણના કરતાં તે અવ્યર્થિત છે. પણ મુશુશ્રુઓના મોક્ષસાધન તરીકે સમ્યગ્દર્શનનું નિરૂપણ કરવા માટે કેવલ સ્વપક્ષનું સ્થાપન કરવુંજ યુક્ત છે; પરપક્ષ નિરાકરણ કરવાનું, પરના વિદ્વેષ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? બરોબર, એમજ છે; તોપણ સાંખ્યાદિ તંત્રો મહાજનથી પરિગ્રહણ કરાયલાં, મોટાં છે, અને સમ્યગ્દર્શનના મિત્રથી પ્રવૃત્ત થયાં છે. તેને પ્રાપ્ત કરી કેટલાક મન્દમતિઓની અપેક્ષા થાય કે એ પણ સમ્યગ્દર્શન માટે ઉપાદેય છે; તેમજ યુક્તિથી ગાઢ હોવાના સંભવથી અને સર્વજ્ઞથી ભાવિત થયલાં હોવાથી તેમને વિષે તેમની મદદ પણ થાય તેટલા માટે તે શાસ્ત્રો અસાર છે એમ ઉપપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરાય છે. પણ 'ઈક્ષતેર્નાશન્દમ્' [બ્રહ્મ સૂત્ર ૧૧૧૫]

જ એમ ઉપપાદન કરવા માટે પ્રવૃત્ત કરાઈ છે. પણ દેશના તત્ત્વો નિરાકરણ કરવું યુક્ત છે તેથી કહે છે—‘વેદાન્તના અર્થનો’ ઇલાદિ. વેદાન્તના તત્ત્વો નિર્ણય કલ્પત્ત જ્ઞાનકરણમાં અન્તર્ભૂત હોવાથી અવ્યર્થિત છે. પણ ‘વીતરાગની કથામાં તત્ત્વ નિર્ણયમાત્ર ઉપયોગી છે, પરપક્ષની નિંદા ઉપયોગી નથી; કેમકે નિન્દાથી ‘સરાગતા પ્રાપ્ત થાય છે. પર મતનું નિરાકરણ કરવાથી રાગ અને દ્વેષ યાય છે માટે તે ન કરવું એવી સંક્રા કરે છે—‘પણ મુમુક્ષુઓના મોક્ષસાધન તરીકે’ ઇલાદિ. ખરેખર, આ કથા આરભેલી છે તેમાં તત્ત્વનિર્ણય પ્રધાન છે, પર મતોને વિષે અગ્રહા વિના તત્ત્વનિર્ણય સિદ્ધ થતો નથી, પર મત બ્રાન્તિમૂલક છે એમ નિશ્ચય થયા વિના તે અગ્રહા સિદ્ધ થતી નથી, અને એ નિશ્ચય આ પાઠ વિના થતો નથી એમ સ્વસિદ્ધાન્તનું સરક્ષણ કરવું અને બ્રહ્મ સિદ્ધ કરવું એ આ પાઠનું પ્રયોજન હોવાથી એ પાઠ સાંભળને વિષે સગન છે. સચત હોવાથી વીતરાગ પુરુષે પત્તુ દેખર, એમજ છે; તોપણ’ ઇલાદિ. વીતરાગની કથા તત્ત્વનિર્ણયપર્યન્ત છે. પણ પર પક્ષનું દ્વેષનું કયાં વગર તત્ત્વનિર્ણય થઈ શકતો નથી તેટલા માટે તત્ત્વનિર્ણય માટે વીતરાગ પત્તુ પર પક્ષનું દ્વેષ કરે છે; પર પક્ષ છે માટેજ નહિ, પરમતનું નિરાકરણ કંઈક જમને માટે છે નહિજક છે તેટલા માટે સ્વપક્ષમાં વિશ્વાસાધિક્યદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનને ઉપયુક્ત સાંખ્યાદિ શાસ્ત્રોત્કાં બાસ છે એમ પ્રતિપાદન કરવું એ મુમુક્ષુઓ જેમાં અધિકાર છે એવા શાસ્ત્રમાં અસંગત નથી તેથી વીતરાગની કથાને બાધ આવતો નથી. મન્દમતિઓનાં તે શાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધાનિમિત્તો નહુ છે, માટે તેનું નિરાકરણ કરવા માટે યત્ન કયો છે એમ સમજવું. સ્વમતને વિષે બ્રહ્મ અને પરમતનો દ્વેષ વેદાન્તશાસ્ત્રમાં પ્રધાન થું છે તે સિદ્ધ કરવા માટે અગ્રીકાર કયાં છે. પર પક્ષની હિદ્દિથી નિરાકરણ કરવાથી દ્વેષ આવે છે, તત્ત્વનિર્ણયની હિદ્દિથી આવતો નથી એમ વિચારક પુનરેકિની સંક્રા કરે છે—‘પણ “ઈક્ષતે નારામ્”’ ઇલાદિ. સાંખ્યાદિ ‘અર્થાત્ છે; કરતે કે શુભવેના ‘અનુમાદક તકંતો ‘નિરાસ કરે છે એમ પૂર્વ કર્તું છે. હવે શુનિની અપેક્ષા જ નર તેની સ્વતંત્ર યુક્તિઓનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે એમ અર્થનો ભેદ હોવાથી પુનરેકિ

૧. વિદેશ પોન્ક ૨. સાચો ૩. બહાનું ૪. વહન કરવા પુત્ર, તા. ૫. સારાંદિત ૬. એવો
સંચારને વિશે પાન જલો રહ્યો એવો તે વીરસન ૭. સારસંદિત તે સચવ. એવે પાન એ તે, તેમ
પાન તે સારાનમ, પાલીપત્તું ૮. કુચિપ્રતિષ્ઠાદિત નદિ તે ૯. બનુદન, બનુદન. ૧૦. નિષાદન.

{ પ્રધાન જગત્તું કારણ } નથી; કેમકે તે, 'અશબ્દ (છે) દેહિ
તિથી), 'કામાચ નાનુમાનાપેશા' [અક્ષરુ શારદ] ({ આનન્દમયને વિષે }
કામનાથી { કામનાનો નિર્દેશ કર્યો છે તેથી } આનુમાનિકની અપેક્ષા નથી),
'પતેન સર્વે વ્યાપ્યાતા વ્યાપ્યાતા' [અક્ષરુ શારદ] (આથી { પ્રધાનકાર-
ણવાદના પ્રતિરોધથી) સર્વ { અણ્વાદિ કારણવાદો } વ્યાખ્યાત થયા, વ્યાખ્યાત
થયા) એમ પૂરે પણ સાંખ્યાદિ પક્ષનો પ્રતિક્ષેપ કર્યો છે, તો કીધું ફરી કરવાનું
નું પ્રયોગન છે? તે કહીએ છીએ. સાંખ્યાદિઓ સ્વપક્ષસ્થાપન કરવા માટે વેદા-
ન્તશાયોનું પણ ઉદાહરણ આપી સ્વપક્ષની અનુચિતતાએ પોણ વ્યાખ્યાન કરે
છે. તેમનું જે વ્યાખ્યાન છે તે વ્યાખ્યાનનો આભાસ છે, સમ્યગ્વ્યાખ્યાન નથી
એટલું પૂરે પ્રતિપાદન કર્યું છે. અહિં તો વાક્યોથી નિરપેક્ષ, સ્વતંત્ર, તેમની યુ-
ક્તિનો પ્રતિરોધ કરાય છે એટલે એ વિશેષ છે. તેમાં સાંખ્યો માને છે કે જેમ ઘર,
શરણ આદિ વિકારો 'મૃદાત્મતાથી' અન્વીયમાન થયલા હોવાથી જેનું 'મૃદાત્મક-
સામાન્ય કારણ છે એવા એવામાં આવે છે તેમ સર્વ બાહ્ય અને આધ્યાત્મિક વિ-
કારો મુખ્યદુઃખમોહાત્મતાથી લોચયકા હોવાથી જેનું મુખ્યદુઃખમોહાત્મક સામાન્ય કા-
રણ છે એવા ધાય એ યુક્ત છે. જે તે મુખ્યદુઃખમોહાત્મક સામાન્ય છે તે ત્રિગુણ
પ્રધાન છે, મૃતિકાની જે તે અચેતન છે અને ચેતન પુરુષનો અર્થ સાધવા માટે

૧થી એમ કહે છે—'તે કહીએ છીએ' હતાદિ. અચેતન પ્રધાન જગત્તું ઉપાદાન છે
રો સાંખ્યસિદ્ધાન્ત અહિં વિષય છે. તે મું પ્રમાણુભૂત છે કે આન્તિભૂત છે તેને વિષે સંદેહ
થરે 'સર્વપર્મોપપત્તેષ્ઠ' એમ ઉક્તિ પર્મોને પ્રધાનને વિષે સંતપ્ત હોવાથી તેજ ઉપાદાન છે
એમ આક્ષેપની સમતિથી પ્રધાન પ્રમાણુભૂત છે એમ દર્શાવી પૂર્વપક્ષ કહે છે—'તેમાં સાંખ્યો
માને છે' હતાદિ. સ્વસિદ્ધાન્તનું ચાન પરમનું નિરાકરણ કરવામાં ઉપલબ્ધ-આધારભૂત
હોવાથી ને પારોની સંમતિ સમગ્રથી. સર્વ અધિકરણેનું સ્વરૂપ પરમતનું નિરાકરણ કરવાનું
છે માટે આ પાદમાં તેમની સમતિ સમગ્રથી. પ્રમાણુભૂત મન, જે સાંખ્ય, તેના વિરોધથી પ્રભને
વિષે કહેવા મુલયંચમન્વયની અસિદ્ધિ પૂર્વપક્ષમાં ફળ છે ને તેની સિદ્ધિ એ સિદ્ધાન્તમાં ફળ
છે એમ પાદપર્યન્ત બંધુકું. મન મીનસમન્વયને દૃઢ કર્યો એ આ પાદનું પ્રયોગન હોવાથી
એ પાદની કૃતિ સારે સમતિ છે એવો વિરોધ છે. 'જે વિકારો એનાથી અન્વિત હોય છે તે વિ-
કારો તે પ્રકૃતિચળા હોય છે' એવી બ્યાપ્તિ કહે છે—'એમ ઘર, શરણ આદિ વિકારો',
હતાદિ. 'સર્વ કાય મુખ્યદુઃખમોહાત્મકસ્વરૂપેની પ્રકૃતિ છે એવાં છે, તેથી અન્વિત છે તેથી,
વટાદિની જે' એમ અનુમાન કહે છે—'તેમ સર્વ બાહ્ય અને આધ્યાત્મિક વિકારો',
હતાદિ. પ્રધાન આ માટે પરિણામ પાવે છે તેને માટે કહે છે—'ચેતન પુરુષનો અર્થ સા-
ધવા માટે', અર્થ = ભોગ અને અપવર્ગપ. નેને માટે સ્વમયથીજ પ્રધાન પ્રવર્તે છે, પણ
કોઈ એનથી પ્રેરાત નથી એવો અર્થ છે. જે જે સ્વરૂપથી અન્વિત હોય છે તે તે સ્વરૂપ તેનું

૧ કૃતિમા જેનું પ્રતિપાદન મું નથી એકું. ૨ માણને દેહી કરના-કાનબાદ કરના-મું છે
તેથી ૩ અનુમાનચમ્, પ્રધાન. ૪ નિરાકરણ. ૫ માણ આવે એવી રીતે. ૬ મૃતિકા એનો
આત્મા છે તે મૃદાત્મ-મૃતિકાનું બનેલું તેના ભાગ તે મૃદાત્મતા. ૭ એવાય, સંજ્ઞ ૧૫૯૯
૮ મૃદાત્મકતા

સ્વભાવથીજ વિવિધ વિકાસભાષ્મે પ્રવૃત્ત થાય છે. તેમજ પરિભાષ્યાદિ વિનોથી

કારણ છે એવું દેખાય છે. જેમ ઘટાદિ અને ફલકાદિ મૃત્તિકા અને મુખ્યથી અન્નિત છે તે મૃત્તિકા અને મુખ્યને લેતાં કારણ છે એવાં છે. તેમજ જાત્ર અને આધ્યાત્મિક કારણને મુખ્યદુઃખમોહસ્વરૂપથી અન્નિત થયેલો ઉપવૃત્ત થાય છે, તેટલા માટે તે મુખ્ય મુખ્યદુઃખને લેતાં કારણ છે એવો દોષો એઈએ. તેમાં જગતકારણમાં લે મુખ્યભાવ છે તેમજ છે, દુઃખભાવતા છે તે જ છે, અને મોહભાવતા છે તે નમ છે એમ ત્રેણુવકારણની શિક્ષિ છે. તેથી ભાવપદ્ધતિ થવું મુખ્યવાળી છે એમ અનુભવાય છે. જેમ મેનની પત્ની પદ્માવતી મેનને મુખ્ય છે, તેનું શું કારણ છે ? મેનમાં એનાથી સ્વત્ત મુખ્યનો ઉત્પન્ન થાય છે તે. તેની મુખ્યને દુઃખકારક છે, તેનું શું કારણ ? તેમનામાં એનાથી રમેયુક્તનો સમુદય થાય છે તે. મેન, જે જો એમાં આશ્રય છે અને પદ્માવતીને પ્રાપ્ત કરતો નથી, તેને એ મોહ-વિરાદ ઉપજ કરે છે, તે દુઃખ કારણ કે તેનામાં એનાથી તમોયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. પદ્માવતીથી સર્વે જાણેનું આશ્વસન કરે તે પ્રાપ્ત કરે છે તેને ઘટ મુખ્ય છે, જેને જગત રહે છે તેને દુઃખરૂપ છે, જે એને લવું નથી તેને મોહરૂપ એટલે અજ્ઞાનરૂપ છે. તેટલા માટે સર્વે મુખ્ય પદ્માવતીને જગતને મુખ્ય પદ્માવતીના લેનું કારણ છે એવું છે. તેજ મુખ્ય પદ્માવતીના વિવિધ પ્રધાન છે. 'પ્રધાન યતે ક્રિયતેઽનેન જગદિતિ પ્રધીયતે નિધીયતેઽસ્મિન્ પ્રલયમયં જગદિતિ વા પ્રપાતમ્' (જે વડે જગત્ કરાય તે પ્રધાન, અથવા પ્રલયમયં એને વિષે જગત્ રહે તે પ્રધાન). તે પ્રધાન મૃત્તિકામુખ્યની પેઠે અન્નિત છે અને અન્ન પુત્ર્યનો જોન અને આશ્વસન અને સ્વભાવથીજ પ્રવૃત્ત થાય છે; કોઈ તેને પ્રવૃત્ત કરત નથી. જો છે કે 'પુરુષાર્થે પરં દેનું કેનચિન્ કાર્યતે કરણમ્' (પુરુષાર્થે દેનું છે, કોઈ વડે તે પ્રવૃત્તિના મુકત નથી. કોઈને લે અન્ય અનુભવો કરતા છે તે સ્મરણ કરાવે છે— તેમજ પરિભાષ્યાદિ વિનોથી કહ્યું છે કે 'મંદાનાં પરિમાણાન્ સમસ્યયાચ્છકિતઃ પ્રવૃત્તશ્ચ'. કારણકાર્યવિભાગાદિ ભાગાદિશ્ચરૂપસ્ય ॥' (વિકાસના પરિમાણથી, સમસ્યથી, પ્રવૃત્તિને પ્રવૃત્તિથી કારણથી કાર્ય વિભાગથી, તેમજ વિવિધ નાનારૂપના અવિભાગથી અન્ય પ્રધાન નિર્દ થાય છે. તે પ્રધાન નાનારૂપકેસવાદક રસોક છે. અન્ય કારણ એન સર્વે વાળ છે. આ કારણના 'સમસ્ય-વાન્' એ વિનું આશ્વાસન થઈ નહું. જાડીયાનુ આશ્વાસન કરીને ડીલે. 'શિતે અતિ શિત-શીનું કારણ અન્ય-પ્રધાન છે, પરિણામ છે તેથી, ઘટની પેઠે' આ દશજન દુઃખનું કારણ છે એમ ન સ્મરણ; કેમકે ઘટની ઉપનિષદે અનનિશ્ચય ઘટ રૂપે ઉપનિષદે કોઈ પણ મૃત્તિકા પણ અન્ય છે. તેમજ ઘટાદિના કારણમાંથી પ્રવૃત્તિ છે તેથી નાદ રૂપે કારણ પણ કારણમાંથી પ્રવૃત્તિ છે એમ કહેવું એઈએ. તે અન્નિત કરતું અન્ય છે. જગત્ કારણે કાર્યના વિભાગ-જગત્ દેખાય છે. શિતિથી મૃત્તિકા ઉપજ થાય છે અને મૃત્તિકાથી ઘટ રૂપે રજકેવલિયાન એ વિનથી પણ પ્રવૃત્તિ અનુભવ કરે છે. જેથી ઉપજ થાય તે રૂપે તે જે ઉપજ થાય તે કાર્ય એમ કોઈપણ કાર્યકરુતિના છે. એ સર્વ પદ્માવતીને લેવાના અને છે તેટલા માટે 'જગત્ અને પ્રવૃત્તિ દુઃખસ્વરૂપવાળા છે, પ્રવૃત્તિવિકારના સ્વરૂપથી સ્મરણ છે તેથી, મૃત્તિકા ને ઘટની પેઠે' અવિભાગ એટલે અનિશ્ચયથી પ્રવૃત્ત દેખાય છે, એવું ઘટની મૃત્તિકામાં થાય છે, તેથી શિતિનાં, શિતિનાં જગત્ અને જગત્ તેજનાં વિવરણ તેજ

તેજ પ્રધાનનું નેત્રો અનુમાન કરે છે. તેને વિષે કહીએ છીએ, એ દુષાન્તમજ
થીજ આનું નિરૂપણ કરાય તેા આકામાં સ્વતન્ત્ર્યનથી આપિણિ ન થયું-અર્થ
તમ, વિચિત્ર પુરુષાર્થ સાધવા સમર્થ એવા વિદ્વાને રિત્તનું જેવામાં આવતું નથી.
ખરેખર, ઘર, મહેલ, રાજ્ય, આસન, વિદ્વાન્ભૂમિ આદિ, કાલને અનુસરી મુખની
પ્રાપ્તિ અને દુઃખને પરિહાર કરવા વાચ્ય પદ્યો પ્રસારાગ્રા સિદ્ધીઓએ સંચલા
રૂપાય છે તેમ ભિન્નભિન્નકર્મકેળના ઉપભોગને વાચ્ય પૃથિવી આદિ બાહ્ય લગન
નાને ભિન્નભિન્નમજથી વજા પ્રતિનિધન અવયવરચનાવાળું, અનેક કર્મકેળના અ-

[illegible]

નુભવનું અધિષ્ઠાન દેખાય છે તે ધરીરાદિ આધ્યાત્મિક જગત, એનું અખિલ જગત જેનું અતિશય સંભાવિત પ્રજ્ઞાવાળા શિક્ષીઓએ મનથી પણ આલોચન કરવું અશક્ય છે તેને અચેતન પ્રધાન સી રીતે સ્વીકારે? 'હોય, પાપાણુ આદિમાં એનું જોવામાં આવતું નથી. મૃતિકા આદિમાં પણ કુલકાર આદિથી આધિષ્ઠિત થઈ હોય ત્યારે વિશિષ્ટ આકારવાળી રચના જોવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે પ્રધાનને પણ અન્ય ચેતનથી અધિષ્ઠિત થવાનો પ્રસંગ આવશે. મૃતિકા આદિ ઉપાદાનના સ્વરૂપમાં આશ્રિત થયેલા ધર્મથીજ મૂળ કારણનું અવધારણું કરવું અને બાદ કુલકારાદિમાં આશ્રિત રહેલા ધર્મ વડે નહિ એને માટે કંઈ નિયામક નથી. વળી એમ થવાથી કંઈ વિરોધ પણ આવવાનો નથી; ઉલટું શુદ્ધિ અનુરૂહીત થશે; કેમકે તે

અર્થ છે. 'જગત્ સ્વતન્ત્ર અચેતનનું કાર્ય નથી, વિચિત્ર કાર્ય છે તેથી કે વિશિષ્ટરચનાત્મક છે તેથી, વિશિષ્ટ શિક્ષીએ નિર્માણ કરેલા પ્રાસાદિની પેઠે' એનું અનુમાન છે. જે ચેતનથી અધિષ્ઠિત અચેતન છે તે 'કાર્યકારી નથી એ વ્યાપ્તિ જે ઉગ્ર તર્કની મૂલમૂલ છે તે કહે છે—'હોય, પાપાણુ આદિમાં' ઇત્યાદિ. ચેતનથી નહિ પ્રેરાયલા હોય આદિને વિષે 'કાર્યકારિત્વ દેખાતું નથી. વળી 'અનાદિ' જડ પ્રકૃતિ ચેતનથી અધિષ્ઠિત છે, પરિણામી તેથી, 'મૃતિકા આદિની પેઠે' એમ કહે છે—'મૃતિકા આદિમાં પણ' ઇત્યાદિ. પણ મૃતિકા આદિ દુષ્ટાન્તમાં નહોતું છે—અચેતનત્વ અને ચેતનાધિષ્ઠિતત્વ. તેમાં પરિણામિત્વ દેવનું, અચેતનત્વજ્ઞ વ્યાપક છે; કેમકે મૃતિકા આદિનું સ્વરૂપ હોવાથી તે અન્તરંગ છે, ચેતનાધિષ્ઠિતત્વ વ્યાપક નથી; કેમકે તેને મૃતિકા આદિથી બહાર રહેલા કુલાકારાદિની અપેક્ષા હોવાથી તે બહિરંગ છે; તેટલા માટે પરિણામિત્વમાં પણ મૂલપ્રકૃતિનો અચેતનત્વ ધર્મ વડે યોગ છે, ચેતનાધિષ્ઠિતત્વ વડે નથી એમ આરંભ કરી તેને નિરેધ કરે છે. જો કોઈ કહે કે દુષ્ટાન્તધર્મમાં ઉપાદાન અચેતન દેખાય છે અને એકે તે ચેતનપ્રયુક્ત દેખાય છે તોપણ ચેતનપ્રયુક્તત્વ એ બહિરંગ હોવાથી દેવનું અપ્રયોગક છે, અચેતન માત્ર જે ઉપાદાનમાં અનુગત છે તે અન્તરંગ હોવાથી દેવનું પ્રયોગક છે; કેમકે 'આલોક્યમાનાયાઃ કશ્ચિદ્ધર્મઃ પ્રયોગકઃ' (વ્યાપ્તિ દેખાતી હોય તેમાં કોઈક ધર્મ પ્રયોગક છે; અમ્મ કોઈ શક્ય કરે તો તેને માટે કહે છે—'મૃતિકા આદિ ઉપાદાનના સ્વરૂપમાં' ઇત્યાદિ મહાનસદુષ્ટાન્તમાં મહાનસસ્વરૂપ અન્તરંગ છે તોપણ તે ધૂમનું વ્યાપક નથી અને તેથી જિજ્ઞાસુ બહિરંગ છે તોપણ ધૂમનો વ્યાપક છે; માટે અન્તરંગત્વ વ્યાપકત્વમાં પ્રયોગક નથી. અન્તરંગ ને બહિરંગત્વથી વ્યાપકત્વ અને અવ્યાપકત્વ નિશ્ચિત થતાં નથી; પરંતુ અવ્યતિચાર ને અવ્યતિચારથી થાય છે. સ્વભાવે પ્રતિબદ્ધ થયેલા-લોકાયલા વ્યાપકનું વ્યાપ્ય અવગમન કરાવે છે એ સ્વભાવપ્રતિબદ્ધ શકિત અને સમારોપિત ઉપાધિનું નિરાકરણ ક્યાં પહોં નિશ્ચિત થાય છે એ નિશ્ચય અન્વય અને વ્યતિરેક ઉપર આધાર રાખે છે. તે અન્વય ને વ્યતિરેક એટલા એક પ્રયુક્તત્વમાં પરિસ્ફુટ છે તેટલા ઉપાદાનના અવેગનત્વમાં નથી, માટે આદે અન્તરંગત્વ ને કારણ છે એનું તાત્પર્ય છે. વળી જે અચેતન છે તે ચેતનાધિષ્ઠિત થઈનેજ પરિણામ રહે છે એ અનીકારમાં વ્યાપક નથી, ઉલટું શુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે માટે એનો અનીકાર મનોબલે એમ કહે છે—'વળી એમ થવાથી કંઈ વિરોધ પણ આવવાનો નથી' ઇત્યાદિ.

૧. ધૂમનું કંઈ રૂપ નથી. ૨. 'પરંતુ વલ્લિમાત્ર છે, ધૂમમાત્ર છે તેથી, મહાનસસ્વરૂપ એનાં મહાનસસ્વરૂપ છે તેનાં.

પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ મૂલાંકુરાદિ પરિમિત વિકારો સંસર્ગપૂર્વક છે એમ લોઈ બાહ્ય અને આધ્યાત્મિક વિકારો પરિમિત હોવાથી સંસર્ગપૂર્વક છે એમ અનુમાન કરનારને સત્ત્વ રજસ્સુ, અને તમસ્સ પણ સંસર્ગપૂર્વક છે એવો પ્રસંગ આવશે; કેમકે તેમાં પણ પરિમિતપણાને લીધે કોઈકને મુખની પ્રતીતિ, કોઈને દુઃખની પ્રતીતિ અને કોઈને મોક્ષની પ્રતીતિ હોવામાં આવે છે; એથી વિષયો મુખાદ્યાત્મક—મુખાદિ જેનો આત્મા-સ્વરૂપ, સ્વાભાવ-છે એવા—નથી એમ સમજવું. ભાવના એટલે વાસના, સરકાર, તેના વિશેષથી. ઊંટનો ઘનમ લાવના કામ ઊંટને યોગ્ય ભાવનાજ અભિવ્યક્ત કરે છે, જેમકે એને કંટક રહે છે. એ રીતે ‘સમન્વયાત્’ એ હેતુ દર્શિત કરી પરિણામાદિ હેતુઓને દર્શિત કરે છે—‘તેમજ મૂલાંકુરાદિ પરિમિત વિકારો’ ઇત્યાદિ. શુદ્ધિ આદિ પરિમિત હોવાથી સંસર્ગપૂર્વક છે એમ સિદ્ધ થયું એટલે સત્ત્વ, રજસ્સુ અને તમસ્સ અનેક સંસૃષ્ટ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એકને વિષે સંસર્ગન હોવાથી પ્રજ્ઞ અસિદ્ધ છે એમ સાંખ્યનો ભાવ છે. સંસર્ગનો એને—અદ્વયને વિષે અસંતપ્ત હોવાથી પ્રજ્ઞ નાત્વયુક્ત એકાદ્યમાં સમવેત થયલા સંસર્ગનાં કારણો સંસૃષ્ટો કલ્પવાં હોઈએ, તે સત્ત્વ, રજસ્સુ અને તમસ્સ છે એવો ભાવ છે. પરિમિતત્વ એટલે મુંડ દેશથી પરિચ્છેદ એવો તો અર્થ હોય નહિ. કેમકે પૃથ્થમાં અન્તર્ગત થયલા આકાશમાં એવા પરિચ્છેદનો અભાવ હોવાથી તેનું ભાવન અસિદ્ધ થશે. આકાશાદિમાં હેતુ ન હોવાથી હેતુનો ‘આત્માસિદ્ધિ’ હોય થશે. તેમજ પરિમિતત્વનો અર્થ કાલથી પરિચ્છેદ એવો પણ નથી; કેમકે સાંખ્ય કાળનો અગ્રીકાર કરતા નથી; પચોત્ત તત્ત્વથી અતિરિક્ત કાળનો તેઓ અગ્રીકાર કરતા નથી. અવિદ્યાનુસસર્ગરૂપ ઉપાધિથી કારણ કાળશબ્દવાચ્ય છે એમ કહેશે તો ‘સિદ્ધસાધનતા’ હોય થશે. તેમજ વસ્તુથી પરિચ્છેદ એવો પણ અર્થ પરિમિતત્વનો નથી; કેમકે સત્ત્વાદિ પરસ્પર સિદ્ધ છે તોપણ ‘સાંખ્યના અત્રા’ વથી વ્યતિચાર છે એમ કહે છે—‘સત્ત્વ, રજસ્સુ અને તમસ્સ પણ સંસર્ગપૂર્વક છે એવો પ્રસંગ આવશે.’ મુજો સંસૃષ્ટ અનેક વસ્તુ જેની પ્રકૃતિ છે એવા છે એવો પ્રસંગ આવશે એવો અર્થ છે. બે પરિમિતત્વ એટલે સંખ્યેયત્વ-સખ્યાથી મળી શકાય એ સ્વરૂપ-વિચ્છિન્ન હોય તો મુજો પણ સંખ્યેય હોવાથી પરિમિત થાય ને તેથી વ્યતિચાર થાય પણ તેથી વિવક્ષા નથી. પણ પરિમિતત્વ એટલે અવ્યાપકત્વ છે ને મુજો તો વ્યાપક છે એમ સાંખ્યોનો સ્વીકાર છે એટલે વ્યતિચાર નથી. પ્રવચમાં મુજોનો સંકોચ થવાથી ને સમયે તેમાં અવ્યાપકત્વ થશે એમ કહા કરવી યુક્ત નથી; કેમકે પ્રવચમાં અનાસિરૂપ મુજોનો સંકોચ સ્વીકાર્યો નથી, પણ વ્યાપક રહી મુજોનો અનિતત્વ થાય છે એમ સ્વીકાર્યું છે. જેમ હેમન્ટ અને લોખમાં પણ વ્યાપીનેજ રહેનારા ‘ધર્મ’ અને ‘ક્રિમિ’નો અનિતત્વ થાય છે અને લોખ અને હેમન્ટમાં તો ઉદ્ભવ થાય છે; એજ પ્રમાણે મુજોનો પ્રવચમાં અનિતત્વ થાય છે ને સ્વહિમા અધિનાંત થાય છે એમ કહેશે તો એમ હોવાથી તે ને મુજોને અધિનાંત અવ્યાપક હોવાની અને ને ને મુજો

૧ નના = નિત્ય. ૨ વિષયા-આદ્યાત્મક, આદ્યો પ્રદેશ. ૩ “ સર્વે જાણ અને આપવાના કારણે અવિચર જેવી એક વસ્તુ જેવી પ્રકૃતિ છે એવા છે. પરિમિત દેશથી. પદાર્થો તો ‘મે’ ના મુખનમાં ‘સર્વે’ ના. અને આપવાના કારણે ‘પણ’ છે. ૪ સર્વે પ્રમાણ ન દેવા. પણ પદાર્થના હેતુના દેશ તે હેતુ જાનવિદ છે. એવું ‘જુલિયે’ આદિ ચાર પરમજ્ઞ અનિત્ય છે. ૫ સ્વરૂપના કારણે ‘મે’ નાં સ્વરૂપ હેતુ દર્શિત થાય છે, મારે જાને સ્વરૂપવિદ હેતુ છે. ૬ પદાર્થના કારણે ‘મે’ નાં પદાર્થ હેતુ પદાર્થ પૂર્ણતા નથી તેથી જાનવિદ છે. સ્વરૂપવિદના અ. ન. વિદ ન એક પ્રકાર છે. ૭ જે વિદ એવાના નામથી નવવચન છે—તેનું સ્વરૂપ તે વિદવાચન ૧ નવવચનના સ્વરૂપ હેતુને વિદે અવાચ છે. તેથી પરિમિત હેતુને અવિચાર છે. ૮ પામ. નામ

મિત્રાન સમાન છે. પ્રેક્ષાપૂર્વક નિર્માણ કરેલાં શયન, આરામ આદિના કાર્યકારણભાવ
લેવામાં આવે છે તેથી કાર્યકારણભાવથી બાહ્ય અને આધ્યાત્મિક વિકારો અચેતન-
પૂર્વક છે એમ કહેવું શક્ય નથી ॥ ૧ ॥

પ્રવૃત્તેશ્ચ ॥ ૨ ॥

અને પ્રવૃત્તિની ('અનુપપત્તિથી અચેતન જગતકારણ છે એમ
અનુમાન કરવું યુક્ત નથી') ॥ ૨ ॥

પ્રથમ એ રચના રહેવા દા. તેની સિદ્ધને માટે જે પ્રવૃત્તિ-સત્ય, રજસ અને
માનુષ્ય કાર્ય હોવાથી તેમાં સંસૃદ અનેક ઉપાકાન્ય અભાવથી વ્યભિચાર થયે એમ સમજવાનું
છે. સાંખ્યસિદ્ધાન્તનું આલેખન કરતાં પરિમિતત્વ એવંશાન્તિક છે. એ પરિમિતત્વનો અર્થ હ-
યતા હઈએ તો તે આકાશમાં નથી એટલે પરિમાણાત્ એ દેવ અભ્યાપક થાય છે. જો એમ
કહેશે કે યોગનાદિથી મધ્યસ્થપણ જેવું પરિમાણ એમ આકાશની હયાતા સમજતા નથી;
પણ અભ્યાપિતાને સમજાવે યોગ અને તે આકાશમાં છે; કેમકે આકાશ તન્માત્ર આદિને અ-
ભ્યાપી છે. કારણ કે કારણ કરવું નથી પણ કારણ કાર્યનું ભ્યાપી છે. આ રીતે
આકાશ તન્માત્ર આદિનું ભ્યાપક ન હોવાથી અભ્યાપી-અભ્યાપક છે, તેથી પરિમિત છે—એ
એમ કહેશે તો સત્ય, રજસ ને તમસ જનુ પરસ્પર ભ્યાત કરતા નથી પણ અન્ય તરત્ત જેવું
કારણ નથી એટલે બ્યભિચાર લેખ થશે. મરેખર, એમ એ તુલ્યોથી કાર્યસમૂહ આવિષ્ટ છે
તેમ તેઓ પરસ્પરમાં પ્રવેશ કરતા નથી; કેમકે પરસ્પર કારણભાવ નથી. પરસ્પર સંસર્ગ—
આવેશ ચેતિસાક્ષિમાં પણ નથી; કેમકે ચિતિસાક્ષિ એ દૃશ્યસ્થિત છે તે એ તુલ્યોથી સંસૃદ
યતી નથી તેથી તુલ્યો તેના અભ્યાપક હોવાથી પરિમિત છે. એજ પ્રમાણે ચિતિસાક્ષિ પણ
તુલ્યોથી અતસૃદ હોવાથી પરિમિત છે, એટલે પરિમિતત્વ એ દેવ અનેશાન્તિક છે એવું તાત્પર્ય
છે. વળી કાર્યકારણવિભાગ એને વિશે સમાપ્ત થાય છે તે પ્રધાન એમ એ કહ્યું છે તે ખુબ નથી;
કેમકે પ્રલભમાં કે માયામાં એ સમાપ્તિનો સંભવ છે. એ કાર્યનો વિચાર છે તે ચેતનથી અધિષ્ઠિત
ન થયલા અચેતનને વિશે સમાપ્ત છે એવી કંઈ ભ્યાસિ નથી; કેમકે સર્વજ્ઞ અચેતનને વિશે ચેત-
નનું અધિષ્ઠાન લેવામાં આવે છે એમ કહે છે—'પ્રેક્ષાપૂર્વક નિર્માણ કરેલાં' કથાદિ. આથી
અવિભાગનું પણ વ્યાખ્યાન થયું સમજાવું. એ પરિમિત છે તે અભ્યાપક-પ્રધાન પ્રકૃતિ જેવું કારણ
છે એવું છે એ એ બીજી ભ્યાસિ છે તેનો પણ અગાદિ તુલ્યો એ પરિમિત છે તેને વિશે બ્યભિ-
ચાર છે આથી સંદૃશ્યોજ પ્રતિવિચારભાવ હોવાથી અચેતન વિકારોની અચેતનજ પ્રકૃતિ
છે એ પશ્ચાન્નિરસન થયું સમજાવું; કેમકે ચેતનથી અધિષ્ઠિત અચેતન પ્રકૃતિ લેવાથી પણ સા-
દૃશ્ય ઉપપન્ન થાય છે. 'ન ચિલ્લક્ષણત્વાત્' [પ્રલ સૂ. ૨૫૪] એમાં સાદૃશ્યભેદનું નિરાકરણ
કહ્યું છે. એ પ્રમાણે ચેતનને અધીન કારણસાક્ષિથી કાર્યપ્રવૃત્તિનો સંભવ હોવાથી સાક્ષિથી પ્રકૃતિ
એ ચિત્ર અન્યધાસિદ્ધ છે એમ સમજાવું ॥ ૧ ॥

સ્વતન્ત્ર અચેતન કારણ ॥ એમ અનુમાન કરવું યુક્ત નથી; કેમકે સિદ્ધિને અર્થે તેની

૧. પ્રવૃત્તિ-વ્યાખ્યાન પરથી નહિ તે ૨. ૪૩ પા. ૧૫ કિપણુ જુલેલ આગત વિભાગ છે તે વતનાવ
માણ છે. 'ત્યાં ત્યાં કાર્ય છે ત્યાં ત્યાં કારણ છે' એવી ભ્યાસિ છે, પણ 'ત્યાં ત્યાં કારણ છે ત્યાં ત્યાં
કાર્ય છે' એવી ભ્યાસિ ન હોવાથી વતનાવનું ભ્યાપક નથી. ૩. ૫૭૫. ૪ વિદ્યામાણુ.

તમસની 'સામ્યાવસ્થામાંથી પ્રચ્યુતિ—અર્થાત, અદ્વૈતિલાપ આપતિ એવી ત્રિ-
શિષ્ટ કાર્યને અભિમુખ જે પ્રવૃત્તિ તે પણ સ્વતન્ત્ર, અચેતન પ્રધાનને યુજ થતી
નથી; કેમકે મૃત્તિકા આદિમાં અને રથ આદિમાં તે લેવામાં આવતી નથી. ખરે-

પ્રવૃત્તિ અનુપપન્ન છે એમ પ્રવૃત્તેષ્ઠ એ સૂત્રમાંના ચક્રારથી અનુપપત્તિ પદનો ('સ્વનાતુપ-
પત્તેષ્ઠ નાતુમાનમ્' એ સૂત્રમાંના એ પદનો) અનુવંશ કરી પ્રવૃત્તેષ્ઠ અનુપપત્તેનાંતુમાન
ફારણમ્ (પ્રવૃત્તિની અનુપપત્તિથી અનુમાનમય પ્રધાન કારણ નથી) એમ સૂત્રની યોગ્ય
કરવી. રચના અને પ્રવૃત્તિમાં શો ભેદ છે એમ આશંકા કરી પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ કહે છે—સત્ત્વ
રજસ્ અને તમસની સામ્યાવસ્થામાંથી પ્રચ્યુતિ' ઇત્યાદિ. ગુણોની સામ્યાવસ્થા તે
તત્ત્વોનો પ્રથમ. તે સમયે કંઈ પણ કાર્ય થતું નથી; કેમકે તેમ થાય તો પ્રથમના અભાવને
પ્રસંગ આવે; પણ આરમ્ભમાં સામ્યપ્રચ્યુતિરૂપ વૈષમ્ય થાય છે; પછી કોઈક ગુણ અગ્રી એટલે
ઉદ્ભૂત હોવાથી પ્રધાન અને કોઈક અન્ન એટલે અપ્રધાન થાય છે, એમ ગુણોનો અદ્વૈતિલાપ
થાય છે અને તેમ થયે મહદાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવારૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તે પ્રવૃત્તિથી જે
વિવિધકાર્યવિન્યાસ થાય છે તે રચના. એમ પ્રવૃત્તિ અને રચનામાં ભેદ છે. ગુણોની પ્રવૃત્તિ
ચેતનાધિધાનપૂર્વક છે, પ્રવૃત્તિ છે તેથી, રચાદિની પ્રવૃત્તિની પેઠે એમ કહે છે—'તે પણ' ઇ-
ત્યાદિ. માત્ર રચનાના ભેદો ચેતનના અધિધાન વગર થતા નથી એટલુંજ નહિ, પણ સામ્યાવ-
સ્થાથી પ્રચ્યુતિ એટલે વૈષમ્ય તે પણ; કેમકે જે ઉદ્ભૂત એટલે જળવત્તર તે અગ્રી અને જે
અભિભૂત તે તેને અનુગુણ હોવાથી અગ્ર. એમ ગુણપ્રધાનભાવ થયે પ્રધાનની જે મહદાદિ કા-
ર્યને વિષે પ્રવૃત્તિ તે પણ ચેતન અધિધાનગુણ અનુમાન કરાવે છે. ખરેખર, ચેતન અધિકન
વિના મૃત્તિકા જે પ્રધાન તેને વિષે ચક્ર, હપ્ડ, જળ, સૂત્ર આદિ અન્નભાવે રહેતાં નથી. તેટલા
માટે પ્રવૃત્તિનું પણ ચેતન અધિધાન સિદ્ધ છે, એથી 'શક્તિઃ પ્રવૃત્તેષ્ઠ' એ પણ સાંખ્યોનો પડે-
હેતુ વિરુદ્ધ છે એમ વક્રોક્તિથી કહ્યું છે. અદિ આ પ્રમાણે સમજવાનું છે—સાંખ્યોની પડે-
લાયા આ રીતે છે—પ્રથમમાં ત્રણે ગુણો સામ્યાવસ્થામાં રહે છે, કોઈનો પણ ઉત્કર્ષ નથી કે
કોઈનો પણ અપકર્ષ નથી. આ સામ્યાવસ્થાજ પ્રધાન કહેવાય છે. પણ સૃષ્ટિના આરમ્ભમાં તો
ગુણો અનેજ ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાં ઉત્કર્ષ સત્ત્વ રજોગુણ અને તમોગુણને
અભિભૂત કરી તેઓની સાથે શાન્ત સ્વપ્રવૃત્તિને આરમ્ભે છે. તેમાં સત્ત્વ અગ્રી-પ્રધાન છે અને
રજન અને તમન અન્ન-પ્રધાન-નાતુ છે. ઉત્કર્ષ રજોગુણ સત્ત્વ અને તમોગુણને અભિભૂત કરી
તેમની સાથે ઘોર સ્વપ્રવૃત્તિને આરમ્ભે છે. તેમાં રજન પ્રધાન અને સત્ત્વ અને તમન અન્ન-
પ્રધાન છે. તેમજ ઉત્કર્ષ તમોગુણ મુદ સ્વપ્રવૃત્તિને આરમ્ભે છે. તેમાં રજન અને સત્ત્વ અન્ન-
પ્રધાન અને તમન અગ્રી છે. એમ પરસ્પર અદ્વૈતિલાપથી ગુણોનું મેલન થઈ મહદાદિ કાર્યો
આરમ્ભ થાય છે. તેમાં જે પ્રધાનની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ છે તે પણ ચેતન અધિધાન વિના સંતત્ત્વ
નથી; તો અનન્તરકાર્યારમ્ભ તો ચેતન અધિધાન વિના સંભવેજ ક્યાંથી? એ પ્રમાણે એમ પ્રા-
નિક પ્રવૃત્તિ ચેતનાધિધાનપૂર્વક છે તેન ઉત્તરકાર્યની પણ જે શક્તિથી પ્રવૃત્તિ છે તે પણ ચેત-
નાધિધાનપૂર્વક છે માટે 'શક્તિઃ પ્રવૃત્તેઃ' એ પણ સાંખ્યોનું વિન અવુદ્ધાન છે. એકે
સ્વતન્ત્ર કારણની પ્રવૃત્તિનું અદિ નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. તોપણ નિશ્ચયવાદી કાર્યો

૧ સમય, સમ્યાવસ્થાની ત્રિવિધ. ૨ ક્રમ. ૫:૩૦ તે; ત્રિવિધમાંથી ૫:૩૦ના રહેડ તે નાનું.
૫:૩૦ ૩ નવિદ પદ્ધતિ. ૪ નાનું. ૫ ગુણ. ૬ ચરના ક્રિયાનુમાન.

ખર, મુક્તિકા આદિ કે રથ આદિ, પાતે અચેતન હોઈ, ચેતન કુભાર આદિ કે અર્થ આદિથી આધારિત થયા વિના વિશિષ્ટ કાર્યને અભિમુખ પ્રવૃત્તિવાળાં લોકામાં આવતાં નથી; અને 'દુષ્ટથી અદુષ્ટની સિદ્ધિ છે. એથી પ્રવૃત્તિની અનુપપત્તિરૂપ હેતુથી પણ અચેતન જગત્કારણ છે એમ અનુમાન કરતું યુક્ત નથી. પણ ચેતનની પણ કેવલની પ્રવૃત્તિ લોકામાં આવતી નથી. એ ખરું છે; તોપણ ચેતનસંયુક્ત રૂપાદિ અચેતનની પ્રવૃત્તિ લોકામાં આવે છે. પણ અચેતનસંયુક્ત, ચેતનની પ્રવૃત્તિ લોકામાં આવતી નથી. પણ અહિં શું યુક્ત છે, જેને વિષે પ્રવૃત્તિ લોકામાં આવે

પ્રવૃત્તિનું પણ નિરાકરણ થાય છે એમ 'શક્તિઃ પ્રવૃત્તેઃ' એ સાંખ્યદેવ વિરુદ્ધ છે. કેમકે પ્રવૃત્તિશક્તિમાત્ર હોઈ કાંઈ ચેતનાધિષ્ઠિતપ્રવૃત્તિવાળું થતાદિ લોકામાં આવે છે, એમ ક્ષાંત્રવા માટે આ સૂત્ર છે. પણ લોકમાં સ્વતંત્ર અચેતન પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ લોકામાં આવતી નથી, તોપણ પ્રધાનમાં એ પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે તેને માટે કહે છે—'દુષ્ટથી અદુષ્ટની સિદ્ધિ છે', અનુમાનકારણ એવો છે નું સાંખ્ય તે તને દુષ્ટાત્વ વિના અતીન્દ્રિય અર્થ સિદ્ધ થાય એ યુક્ત નથી એવું તાર્કિક છે. અચેતન મુક્તિકા આદિ ચેતનથી અનધિષ્ઠિત હોય તો પ્રવૃત્તિશક્તિ-રહિત લોકામાં આવે છે, તેથી અદુષ્ટ, સ્વતંત્ર પ્રધાન પણ પ્રવૃત્તિશક્તિરહિત છે એ ક્ષાંત્રના દુષ્ટાનુકારી છે એમ સમજવાનું છે. અનુમાનકારણ નિમગ્ન કરે છે—'એથી પ્રવૃત્તિની અનુપપત્તિરૂપ હેતુથી પણ' 'હત્યાદિ સમન્વય આદિ હેતુની અનુપપત્તિ દુષ્ટાત્વથી ક્ષાંત્રવાળાં 'પણ' થાય છે. પણ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિને ખંડન કરના સિદ્ધાન્તીએ સુદિને વિષે ચેતનની પ્રવૃત્તિ કહેવી હોઈ એ તે ઘટતી નથી એમ સાંખ્ય યાગ કરે છે. અચેતનની પ્રવૃત્તિના પ્રતિરોધ કરના સિદ્ધાન્તીને કેવલ ચેતનમાં કે અચેતનસંયુક્ત ચેતનમાં પ્રવૃત્તિ વિષયક લેવી હોઈ એ એમ કેવલ ચેતનમાં પ્રવૃત્તિ લોકામાં આવતી નથી એમ સ્વીકારે છે—'એ ખરું છે'. અનિપ્રાય આશો છે. ઉપનિષદના મતને અનુસરનાર એવો છે નું લેવાતી તે તારે અમારા, સાંખ્યના હેતુઓનું ખંડન કરી જેને અન્યની અરેષ્ટા નથી એવું કેવલ ચેતન જગત્કારણ અને નિ-મિત્તાકારણ છે એમ સમર્થન કરતું હોઈ એ તે યુક્ત થતું નથી; કેમકે કેવલ ચેતનને વિષે પ્રવૃત્તિ અનુપપન્ન છે. 'અપ્રતિષ્ઠ લેવાતીનો તો એવો અનિપ્રાય છે કે પ્રથમ 'ચેતનહેતુક પ્રવૃત્તિ સાંખ્ય સ્વીકારશે એટલે પછી સ્વપક્ષનું એકીજ સમર્થન કરીશ. યુક્ત દીન્ય વિષે પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત નથી એમ સ્વીકારશે એ તો કેવલ અચેતનને વિષે પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ થશે. તદિ તો લેવાતી હોય થશે તેને માટે કહે છે—'તોપણ ચેતનસંયુક્ત' 'હત્યાદિ કેવલ ચેતનને વિષે પ્રવૃત્તિ નથી તોપણ ચેતન અને અચેતનના ૧૨૨૫૨ સંખ્યથી લેવાતી પ્રવૃત્તિ છે એવું તાર્કિક છે. લેવાતીના આ સિદ્ધાન્તને સાંખ્ય દ્વિવિધ કહે છે—'પણ અચેતનસંયુક્ત ચેતનની' 'હત્યાદિ સંયુક્ત પ્રવૃત્તિ અચેતનને આશરે કહેલી લોકામાં આવે છે. ૧૨૨૫૨ અચેતનના સંખ્યથી પણ ચેતનમાં ક્ષાંત્રવાળાં પણ પ્રવૃત્તિ લોકામાં આવતી નથી; તેટલા માટે ચેતનથી લેવાતી નથી એવો સાંખ્યનો અનિપ્રાય છે. એ માત્ર સાંખ્યની સ્પષ્ટરૂપ કહે છે—'પણ અદિત્તિ મુલ્યુકા છે' 'હત્યાદિ લેવાતીને વિષે પ્રવૃત્તિ લેવાતી છે તેથી એ પ્રવૃત્તિ છે નું ચેતન નમાં હેતુ નથી એવું સાંખ્યમત સહુ છે કે એ ચેતન અધર્મના અવેશથી અચેતનની પ્રવૃત્તિ છે તેથી (ચેતનથી)

૧ ક્ષાંત્ર ૨ એ લોકામાં આવે છે તેથી એ લોકામાં નથી આવતું તેનું અનુમાન પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.
૩ ૧૨૧૫૨ને અનુસરનાર ૪ મતને લેવા હેતુ છે તેથી

છે તેની એ યુક્ત છે કે જેની સાથે સંપ્રયુક્ત થયલાની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેની એ યુક્ત છે? ખરેખર, જેને વિષે પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તેનીજ એ છે એમ યુક્ત છે; કેમકે બંને પ્રત્યક્ષ છે, પણ પ્રવૃત્તિના આશ્રય તરીકે રથાદિની પેઠે કેવલ ચેતન પ્રત્યક્ષ નથી, પરંતુ પ્રવૃત્તિનો આશ્રય જે દેહાદિ તેથી સંયુક્તજ જે ચેતન તેની સદૃશાવસિદ્ધિ છે; કેમકે કેવલ અચેતન રથાદિથી વિલક્ષણતા ઇવતા દેહમાં જોવામાં આવે છે. એથીજ દેહ, પ્રત્યક્ષ હોય છે ત્યારે ચેતન્ય દેખાય છે અને અપ્રત્યક્ષ હોય છે ત્યારે દેખાતું નથી તેથી, દેહમાંજ ચેતન્ય છે એમ લોકાયતિક સંમત છે. તેરલા માટે અચેતનનીજ પ્રવૃત્તિ છે એમ (સાંખ્ય કહે છે). તેને વિષે કહીએ છીએ—જે અચેતનને વિષે પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તેની તે નથી એમ અમે કહીએ છીએ. તેનીજ તે થાએ; પણ તે ચેતનથી થાય છે એમ અમે કહીએ છીએ; કેમકે તેને

પ્રયુક્ત થયેલી છે એ વેદાન્તિમત સાધુ છે એવો પ્રમાણ છે. 'અહિં' = કેવલ ચેતન કે અચેતનને વિષે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી તે દશામાં. સાંખ્ય કહે છે—'ખરેખર, જેને વિષે પ્રવૃત્તિ દેખાય છે' ઇત્યાદિ. 'જેને વિષે' = અચેતન રથાદિને વિષે. 'બંને' = પ્રવૃત્તિ અને તેનો આશ્રય. દૃષ્ટ આશ્રયથીજ પ્રવૃત્તિ ઘટાવી શકાય છે તો અદૃષ્ટ ચેતનને વિષે પ્રવૃત્તિ કદપવી યુક્ત નથી એવું તાર્પર્ય છે. આત્મા અપ્રત્યક્ષ છે તો શી રીતે સિદ્ધ છે તેને માટે કહે છે કે અનુમાનથી સિદ્ધ છે—'પરંતુ, પ્રવૃત્તિનો આશ્રય જે દેહાદિ' ઇત્યાદિ. અનુમાન સિદ્ધ ચેતન પ્રવૃત્તિનો આશ્રય થાય નહિ એ દર્શાવવા 'સંયુક્તજ'માં 'જ' કાર છે. અનુમાન શી રીતે તે દર્શાવવા તેનો પ્રકાર સૂચવે છે—'કેવલ અચેતન' ઇત્યાદિ. 'વિલક્ષણતા' = પ્રાણાદિ હોવાપણું. ઇવતા દેહમાં રથાદિથી વિલક્ષણતા એટલે પ્રાણાદિ હોવાપણું જોવામાં આવે છે તેથી ચેતન સિદ્ધ થાય છે એમ સમજવાનું છે. ઇવતો દેહ આત્મયુક્ત છે, પ્રાણાદિવાળે છે તેથી, 'અવિરેકથી રથાદિની પેઠે'—એમ આત્મા સિદ્ધ થાય છે એવું તાર્પર્ય છે. દેહપ્રવૃત્તિ પોતાના આશ્રયથી (દેહથી) અન્ય, જ્ઞાનવાન (આત્મા) સાથે ભેદાયેલી છે, પ્રવૃત્તિ છે તેથી, રથપ્રવૃત્તિની પેઠે એવું અન્ય અનુમાન સૂચવવા માટે 'પ્રવૃત્તિનો આશ્રય' એમ કહ્યું છે. આત્માનો સદૃશાવજ સિદ્ધ થાય છે, પ્રવર્તકત્વ સિદ્ધ થતું નથી. અનુમિત થયેલો જે આત્મા તેના સદૃશાવમાત્રથી ભેદ પ્રવર્તકત્વ સિદ્ધ થાય તો સર્વત્ર આકાર પણ પ્રવર્તક થાય એવું તાર્પર્ય છે. આત્મા અપ્રત્યક્ષ છે તેને વિષે ચાર્વાકીનો જ્ઞમ પણ હિંમ છે એમ કહે છે—'એથીજ દેહ પ્રત્યક્ષ હોય છે' ઇત્યાદિ. 'એથીજ' = આત્મા અપ્રત્યક્ષ છે તેથીજ. દેહથી અન્ય આત્મા પ્રત્યક્ષ હોય તો ચાર્વાકીના જ્ઞમનો અસંભવ થાય એવો અર્થ છે. 'ચેતન્ય દેખાય છે' = ચેતન્ય અને પ્રવૃત્તિ બંને સમજવાં. અચેતનજ પ્રવૃત્તિનો આશ્રય છે એમ સાંખ્યનું કહ્યું અંગીકાર કરીને ચેતન પ્રયોગક-પ્રવર્તક છે એમ સિદ્ધાન્તી સાથે છે—'તેને વિષે કહીએ છીએ' ઇત્યાદિ. અમે વેદાન્તીઓ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આશ્રયથી સિદ્ધ શરીર કે પરમાત્માને અહિં સાધતા નથી, માત્ર પ્રવૃત્તિ પ્રતિ આત્મા કારણ છે એમ કહીએ છીએ. તેમાં, મૃત શરીર કે રથાદિમાં ચેતનથી અધિષ્ઠિત ન હોય તો પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી અને જે

૧ સત્તા-દશાવીની સિદ્ધિ. ૨ ચાર્વાકમતાનુસારી. લોકોને વિષે આવત. વિરહિનું—આવાસ વગર સાંખ્ય દેવાથી તે લોકાવજ-ચાર્વાકસિદ્ધિ થશે. તે જોવામાં જ તે લોકાયતિક. ૩ જે પ્રાણાદિનું નહિ તે આત્મયુક્ત નથી, એમકે રસાદિ. એવી અવિરેકજ્ઞાસિ છે.

‘આવે તેનો બાપ છે અને ‘અભાવે અભાવ છે; જેમ કાષ્ઠાદિમાં રહેલી પજુ દાદ પ્રકાશરૂપ વિદિયા, કેવલ અગ્નિમાં ‘અનુપતબ્ધમાન છે તેપણ અગ્નિથીજ થાય છે, કેમકે તેના સંયોગે દેખાય છે અને વિયોગે દેખાતી નથી તે પ્રમાણે. યોગાપતિકોના મતમાં પજુ યેનનજ દેહ અધ્યતન રંધાદિના ‘પ્રવર્તક બેચામાં આવે છે એટલે ચેતન પ્રવર્તક છે એમાં વિરોધ નથી. પજુ તારે, દેહાદિથી સંયુક્ત પણ, એવો જે આત્મા તેની વિજ્ઞાનસ્વરૂપમાનથી ભિન્ન પ્રવૃત્તિ અનુપપન્ન હોવાથી પ્રવર્તકત્વ પણ અનુપપન્ન છે એમ કહેયો તો, ના; કેમકે યોદ્યુમ્બકની જેટ અને રૂપાદિની જેટ પ્રવૃત્તિરંધિતમાં પણ પ્રવર્તકત્વ ઉપપન્ન છે, અથવા જેમ રૂપાદિ વિષયો બને પ્રવૃત્તિરંધિત છે તેપણ યોદ્યુમ્બ પ્રવર્તક થાય છે, અથવા જેમ રૂપાદિ વિષયો બને પ્રવૃત્તિરંધિત છે તેપણ નેત્રાદિના પ્રવર્તક થાય છે, એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિરંધિત પણ કપર, સર્વવ્યાપક, સર્વાત્મા, સર્વસ અને સર્વરાક્ષિમાન હોઈ સર્વને પ્રવર્તાવે એ યુક્ત છે. એકત્વને હીયે ‘પ્રવર્તનો અભાવ હોવાથી પ્રવર્તકત્વ અનુપપન્ન છે એમ કહેયો તો,

નથી અધિષ્ઠિત હોય છે ત્યારે પ્રવૃત્તિ બેચામાં આવે છે તેથી અન્વય અને વ્યતિરેકથી પ્રવૃત્તિને દેવુ ચેતન છે એમ નિમ્ન થાય છે. રંધાદિની પ્રવૃત્તિને વિરે અશ્વાદિ ચેતનના અન્વય ને વ્યતિરેક મુજા છે અને તે અન્વયવ્યતિરેકથી ચેતન પ્રવર્તક છે એમ બાદ ચાર્વાકીને સંમત છે એમ કહે છે—‘યોગાપતિકોના મતમાં પજુ’ હત્યારિ. દેહ ભવે ચેતન, કર્ણ દુરિયુક્ત હોઈ ચેતના અપારથી પ્રવર્તક થાય છે એ યુક્ત છે, પણ તેથી સિદ્ધ કૃતસ્થનિલ, ન, અપારરંધિત, ‘સાનસ્વનાય, એવો આત્મા પ્રવૃત્તિના અભાવથી પ્રવર્તક થાય એ કુદ્ધ નથી સકા કહે છે—‘પજુ તારે, દેહાદિથી સંયુક્ત પણ’ હત્યારિ. જે પ્રવર્તક છે તે બને પ્રવૃત્તિવાળો છે, અશ્વાદિની જેટ એ વ્યતિરેક આત્મા અપક નથી તેથી આત્મા પ્રવર્તક નથી એવો સંકાનો અભિપ્રાય છે. વેદાન્તીના મતમાં પજુ ચેતન, એવ અને હિર, અસુ અને યેન્યમાનસ્વરૂપ છે તો અધિષ્ઠાતા શી રીતે થાય એવી સંકા છે. સંનેધિમાનથી કહે એમ સદુક્તા સંકાનો પરિહાર કહે છે—‘ના, કેમકે યોદ્યુમ્બકની જેટ’ હત્યારિ. એકત્વ રંગાત મણિ આદિને વિરે અભિચાર હોવાથી ‘જે પ્રવર્તક છે તે બને પ્રવૃત્તિરંધિત છે’ એવી આસિ નથી એવો સંકાનો પરિહાર છે. એ સંધિધિમાનથી ચેતન અધિષ્ઠા છે એમ કહે છે તો હેવસની સંનિધિથીજ સદિ ઉપપન્ન થયે, ઉપરનું યં પ્રયોજન છે એટલે અદ્યક રૂ મર્યા કહે છે કે ‘સર્વજ્ઞ અને સર્વરાક્ષિમાન હોઈ’. લોકમાં ઉપદ્યોત્તરેકરૂપેકરૂપે એવ તેજ અધિષ્ઠાતા દેખાય છે, તેવો પારનેશ્વરજ અથ સદિને અધિષ્ઠા છે. કેવલ નહી; કેમકે તે અસર્વજ્ઞ અને અસર્વરાક્ષિમાન હોવાથી તેને વિરે અધિષ્ઠાત્વ હેવસ સાંખ્યોના મતમાં સ્વરેશ્વર્ય રૂપાદિ હિન્દિયમાં તિરક કહે છે. તેમ કે અધિક ભરેને કહે થઈ અધિકારમાં પરિણમ પામે છે એવી સ્થિતિ છે. કો દેહકર રંગને અન્વય કહે કહે છે—‘એકત્વને હીયે પ્રવર્તનો અભાવ હોવાથી’ એકત્વ એકત્વ સર્વ અને ચેતન બંને છે તેઓ એમ કહે એ યુક્ત છે કે સ્વેચ્છા એકત્વ રંગ અને પ્રવૃત્તિમાન થાય છે. જેમ ઉપરથી એકત્વ રંગને એકત્વ એકત્વ રંગને એકત્વ રંગને

૧ અસ્થિતારે; હોય ત્યારે. ૨ ન દેવકરે ૩ એવનું અર્થ ૪ હા ૫ કા ૬ કા ૭ કા ૮ કા ૯ કા ૧૦ કા ૧૧ કા ૧૨ કા ૧૩ કા ૧૪ કા ૧૫ કા ૧૬ કા ૧૭ કા ૧૮ કા ૧૯ કા ૨૦ કા ૨૧ કા ૨૨ કા ૨૩ કા ૨૪ કા ૨૫ કા ૨૬ કા ૨૭ કા ૨૮ કા ૨૯ કા ૩૦ કા ૩૧ કા ૩૨ કા ૩૩ કા ૩૪ કા ૩૫ કા ૩૬ કા ૩૭ કા ૩૮ કા ૩૯ કા ૪૦ કા ૪૧ કા ૪૨ કા ૪૩ કા ૪૪ કા ૪૫ કા ૪૬ કા ૪૭ કા ૪૮ કા ૪૯ કા ૫૦ કા ૫૧ કા ૫૨ કા ૫૩ કા ૫૪ કા ૫૫ કા ૫૬ કા ૫૭ કા ૫૮ કા ૫૯ કા ૬૦ કા ૬૧ કા ૬૨ કા ૬૩ કા ૬૪ કા ૬૫ કા ૬૬ કા ૬૭ કા ૬૮ કા ૬૯ કા ૭૦ કા ૭૧ કા ૭૨ કા ૭૩ કા ૭૪ કા ૭૫ કા ૭૬ કા ૭૭ કા ૭૮ કા ૭૯ કા ૮૦ કા ૮૧ કા ૮૨ કા ૮૩ કા ૮૪ કા ૮૫ કા ૮૬ કા ૮૭ કા ૮૮ કા ૮૯ કા ૯૦ કા ૯૧ કા ૯૨ કા ૯૩ કા ૯૪ કા ૯૫ કા ૯૬ કા ૯૭ કા ૯૮ કા ૯૯ કા ૧૦૦ કા

ના; કેમકે અવિદ્યાએ ઊભાં કરેલાં જે નામરૂપ તેમાં તેજ માયા વડે આવેશના અગથી એમ અનેક વાર એ શંકાનું નિરાકરણ કર્યું છે. તેટલા માટે સર્વજ્ઞને કારણ લેવામાં પ્રવૃત્તિ સંભવે છે, પણ અચેતનને કારણ લેવામાં સંભવતી નથી ॥ ૨ ॥

પયોમ્બુવચેત્ત્રાપિ ॥ ૩ ॥

‘પય અને ‘અંબુની પેડે (પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ છે એમ કહેશે)
તો તેને વિષે પણ (ચેતનથી અધિષ્ઠિત થયેલાનીજ
પ્રવૃત્તિ છે) ॥ ૩ ॥

જેમ અચેતન ‘શીર સ્વભાવથીજ ‘વત્સની વિવૃદ્ધિને માટે પ્રવર્તે છે અને જેમ અચેતન જળ સ્વભાવથીજ લોકોના ઉપકારને માટે વહે છે તેમ અચેતન પ્રધાન સ્વભાવથીજ પૃથ્વીધર્મની સિદ્ધિને માટે પ્રવર્તે છે એમ થાય. ના, એ સાધુ વચન નથી; કેમકે તેમાં પાન, પય અને અંબુમાં, ચેતનથી અધિષ્ઠિત થયેલાનીજ પ્રવૃત્તિ

તેની ‘અનિદ્રિત વસ્તુ છેજ નહિ તેના નતમાં પ્રવર્ત્ય ન લેવાથી ચેતન કોના પ્રત્યે પ્રવર્તે છે એ બે બે સંકારનો આશય છે. ત્રાકાનો પારિહાર કરે છે કે વસ્તુતા; એકવ છે તોપણ કે દિગ્ગ દેવ પ્રવર્ત્ય છે—ના; કેમકે અવિદ્યાએ ઊભાં કરેલાં’ હલ્લાકિ. અવિદ્યાને કોએ જાણે પ્રવર્ત્ય તેજ અવિદ્યારૂપ માયા વડે જ આવેશ—ચિદાત્માનો કલિપત સંભવ—તેના સ્વરૂપથી દર્શિને અત્તર્ધાનિય આદિ બુદ્ધ થાય છે એમ અનેક વાર કહ્યું છે એટલે સમને અવરહ નથી એક જાણવું છે. કારણજાત લવચક્ષુ અવિદ્યાએ અને સદ્ગિની પૂરે શક્તિ પામેલ સિદ્ધિ સંસ્કારે જે ક્રિયુ કરેતુ નામરૂપ તેજ માયા, તેજ આવેશથી એ શંકાનું અનેક વાર નિરવન કર્યું છે. આ સદે કર્ત વસ્તુસ્તરી—વાસ્તવિક વિષયના—નથી કે બેલી અદૈત્યાદીને વાસ્તવિક નિષ્ક્રિય દિગ્ગિય વસ્તુનો અભાવ હોવાથી પ્રશ્ન કરાય. પણ કારણતિક સદ્ગિને વિશે કારણતિક, અવગત દિગ્ગિય સદ્ગત છેજ કહ્યું છે કે જેથી અવિતબ્યતા તેવીજ સદાવ. જગત્ત ઉપદેશ નકારણ્યનાં આથી કર્ત વ્યવસ્થા થતો નહિ, કેમકે જગત્ત માયાવેશથી ઉપદાન છે અને જગ દિગ્ગત તેજ અવિદ્યા છે, જેન રમતવિજનનું યુગ્મિક અધિષ્ઠાન છે તે યુગ્મિકા ઉપદાન કે તેના એ પ્રવર્ત્યું કરે નિરવર છે ॥ ૨ ॥

અનિદ્રિતની પ્રવૃત્તિ ચેતનને અર્પેલ છે, પ્રવૃત્તિ છે તેવી, સ્વદિપ્તિની જે બેલે નિરવર છે. તેનાં ક્રિયાર્થને વિશે અવિદ્યારની વદ્ધ કરી તે પણ પદ્ધત્ય હોવાથી તેના નત ચત્રથી અને અનન્યથી અવિદ્યારની વદ્ધ કરી અવિદ્યાર નથી એમ જાણું આપ્તવર જે કે— ‘જેન અવિદ્યા ‘શીર’ હલ્લાકિ એન પય અને નતુ એનથી અનિદ્રિત હોઈ મજે નિદ્રિત પય છે એમ નતેન પણ પ્રવૃત્ત થાય છે એવો વદ્ધતે નવે છે, ‘પૃથ્વીધર્મ’ એન અને અનન દરના સદ્ગતને નવે નવે છે કે. પય અને નતુમાં પૃથ્વીધર્મ સિદ્ધિ અવર હલ્લાકિ એન કર્તે તેમાં પય, પય અને અંબુમાં, અવિદ્યા અનુપાત થો રીતે છે તેને

તે એમ અને અનુમાન કરીએ છીએ; કારણ કે બંને મતવાગાઓમાં પ્રસિદ્ધ સ્થાપિ-
અધ્યતનને વિષે કેવડ (ધ્યનથી અનાધિષ્ઠિત)માં પ્રવૃત્તિ દેખાતી નથી, 'યોડવુ
તિષ્ઠત્', 'યોડવોડ્વત્તરો વનયતિ' [બૃહ. શાખા] (દે પાણીમાં રહેવું, દે પાણીને
બંધથી નિયમમાં રાખે છે), 'વન્ય વા મહારુ પ્રવાસને ગાંધિ પ્રાવ્યોડ્વત્તરો નયઃ
વન્યને', [બૃહ. શાખા] (દે ગાંધિ, એ અવિનાશીના પ્રવાસનમાં પૂર્વ દિશા ત-
રની અન્ય નરીઓ વહે છે) એ પ્રકારનું સાત્ર સમસ્ત લોકચેદિતનો કચર અધિ-
ક્ષાત્ ॥ એમ મતજી કરાવે છે. તેરલા માટે સાધ્યવાન પક્ષને વિષે પ્રવિષ્ટ થવાથી
'વયોમુવુત્ત' (પય અને અગ્નિની પેડ) એ વ્યતિચારસ્થળ નથી; અને ચેતન
પેનુની એલેડ્વથી પય પ્રવર્તે છે એમ ઉપપન્ન થાય છે અને વત્સના મુસવાથી પય
'આપ્તમાજી થાય છે. વળી અંબુને પય અત્યંત અનપેક્ષા નથી; કેમકે વહેવાની
નીચી જમીન વહેરેની અપેક્ષા છે. ધ્યનની અપેક્ષા તો સર્વત્ર દર્શાવી છે. 'ઉપ-
સંહારવર્ત્તનાયેતિ લેષ દ્વીરવચ્ચિ' [અક્ષમુત્ત રારાદ્ધ] (ઉપસંહાર લેવામાં આવે છે
તેથી [અક્ષ જમનનું કારણ] નથી એમ કહેવા તો નહિ; કેમકે દ્વીરની પેડ [ઉપપન્ન
થયે]) એમાં તો બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા વગરનું પય સ્વામય કાર્ય થાય છે એમ
લોકદૃષ્ટિથી દર્શાવું છે. સાત્રદૃષ્ટિથી તો સર્વત્ર કચરની અપેક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે તે
નિરસન કરાતી નથી ॥ ૩ ॥

કાર દર્શાવે છે—'કારણ કે બંને મતવાગાઓમાં' હતાદિ. 'વિભેત પ્રવૃત્તિ ચેતનાધિજ્ઞાનપૂર્વક
છે, જ્યેનન પ્રવૃત્તિ છે તેથી, 'સપ્રતિપવ પ્રવૃત્તિની પેડ' એમ અનુમાન થવાથી પય અને
અંબુને પય પક્ષમાં અનાર્થ થવાથી વ્યતિચારની સંક્રા નથી એવો અર્થ છે. વળી સાત્રે ત્યાં
પય ચેતનાધિષ્ઠિતન સિદ્ધ કરું છે તેથી સપક્ષ હોવાથી પય વ્યતિચાર નથી એમ કહે છે—
'એ પ્રકારનું સાત્ર' હતાદિ. સાત્રનો સંકેપમાં અર્થ કહે છે—'સમસ્ત લોકચેદિતનો,
હતાદિ. સાત્ર અને અનુમાનથી સિદ્ધ થવા અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેરલા માટે સા-
ધ્યવાન પક્ષને વિષે' હતાદિ. વળી દ્વીરને વિષે પેનુ વહેરે પ્રવર્તે હોવાથી પય વ્યતિચાર
નથી એમ કહે છે—'અને ચેતન પેનુની' હતાદિ. કેવડ જ્યેનન પયની પ્રવૃત્તિ નથી એને
વેરે અન્ય દેગ કહે છે—'વત્સના મુસવાથી' હતાદિ. વળી અંબુના કુશાન્તમાં પય મટ
તેને વિષે સંપદા અપેક્ષા નથી કે ચેતનની અપેક્ષા નથી એમ પ્રશ્ન કરી આવ પક્ષને દ્વિત
કહે કરે છે—'વળી અંબુને પય અત્યંત અનપેક્ષા નથી' હતાદિ. દ્વિતીય પક્ષને દ્વિત
કહે કરે છે—'ચેતનની અપેક્ષા તો સર્વત્ર દર્શાવી છે', 'દર્શાવી છે', એટલે સાત્રે
અને અનુમાને દર્શાવી છે એમ સમજું. 'ઉપસંહારવર્ત્તનાયેતિ લેષ દ્વીરવચ્ચિ' એમાં દ્વિ
અહે તો કાર્યમાત્રના ઉપસંહારસ્વરૂપથી નહિત્ત્વે એ અધિકાર્ય તેની અપેક્ષા છે એમ કરું છે; ને
એમ પૂર્વાપરવિરોધની આસંગિક કરી લોકદૃષ્ટિથી અને સાત્રદૃષ્ટિથી એ ને સૂત્ર છે એટલે અવિ-
રોધ છે એમ સાત્રનું સમાધાન કરે છે—'ઉપસંહાર' હતાદિ. ॥ ૩ ॥

હીર આદિ આકારે પરિણામ પામે છે, એમ પ્રધાન પણ મહાદાદિ આકારમાં પરિણામ પામશે એમ થાય. તુલ્ય આદિ અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષારહિત છે એમ શી રીતે 'મન્ય થાય છે? કેમકે અન્ય નિમિત્તનો ઉપલબ્ધ' થતો નથી. એ આપણે અન્ય નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરીએ તો તે વડે હજી પ્રમાણે તુલ્ય વગેરે સર્વ હીર વગેરે સંપાદન કરી શકીએ. પણ સંપાદન કરી શકતા નથી. તેટલા માટે તુલ્યાદિનો પરિણામ સ્વાભાવિક છે. તેમજ પ્રધાનનો પણ થાય એમ (સંકા છે). અને વિશેષ છે. હીરે હીરે—એ તુલ્યાદિનો પણ સ્વાભાવિક પરિણામ સ્વીકારાય તો તુલ્યાદિની ધો પ્રધાનનો પણ સ્વાભાવિક પરિણામ થાય. પણ એ સ્વીકારતો નથી; કેમકે અન્ય નિમિત્ત ઉપલબ્ધ છે. અન્ય નિમિત્ત શી રીતે ઉપલબ્ધ છે? કેમકે અન્ય અભાવ છે; કારણ કે પેનુથીજ ઉપનુજા તુલ્યાદિ હીર થાય, નહીં થયેલું કે બજાર વગેરેથી થઈ અન્યથા પણ તુલ્યાદિ હીર થાય. વળી ખાણેલા હજી પ્રમાણે એને બનાવી શકતા નથી તેથી એટલાથી કેવું નિમિત્તરહિત થતું નથી; કેમકે કેટલુંક કાર્ય મનુષ્યથી સંપાદન કરી શકાય છે ને કેટલુંક દેવથી. ખાણેલા પણ ઉચિત ઉપાયથી તુલ્યાદિનું મહત્ત્વ કરી હીર સંપાદન કરવા સક્ષમ થાય છે; કેમકે પુષ્કળ હીરની કામના-વાળાઓ પેનુને પુષ્કળ વાસ ચરતે છે; અને તેથી પુષ્કળ હીર મળતે છે. તેટલા માટે તુલ્યાદિની ધો પ્રધાનનો પરિણામ સ્વાભાવિક નથી ॥ ૫ ॥

કાર તેનો નિષેધ કરે છે—'અમ્યજાભાષાયા ન તુલ્યાદિયત્'. પેનુથી ઉપનુજા તુલ્ય, ૧૩૧ વગેરે અભાવ હાય, એમની અપેક્ષા વગર એન હીરનામાં પરિણામ પડે છે. તેમાં પેનુના દેવતાની અપેક્ષા નથી, મન ઉપયોગમાં પેનુની અપેક્ષા છે. તેમ પ્રધાન પણ સ્વાભાવિક પરિણામ પામે છે તેમ જ નિમિત્તભાવનો નિષેધ કરે છે કે દેવતા નિમિત્તનો? નિમિત્તભાવનો નો નિષેધ શી યાદો નહો. કેમકે પેનુના દેહમાં રહેલો એવું સ્વરૂપિય વગેરે નિમિત્તનાર છે જાણે છે. પ્રમાણમાં નો સર્વત્ર હિરણ્ય ત્યાં પણ જાણે છે એમ કહે છે એવો દાખલ પરિણામ છે. 'એને વિશેષ કહીએ છીએ' ૧૩૨. હીર સ્વભાવે બનથી દાખલ નથી તેથી સ્વાભાવિક છે એમ કહે કહું છે તેને વિશે રહે છે—'વળી ખાણેલા હજી પ્રમાણે' ૧૩૩. એમની અપેક્ષા નથી એ ૧૫ કહે રહે છે—'કેમકે કેટલુંક કાર્ય' ૧૩૪. મનુષ્યોને તુલ્યાદિ હીર સંપાદન કરું હજાર છે એમ સ્વીકારી કહું છે. દરે તેન ૧૩ નથી એમ કહે છે. 'ખાણેલા પણ ઉચિત ઉપાયથી' ૧૩૫. તેને ઉચિત ઉપાય વડે તુલ્યાદિ મહત્ત્વ કરી શકાય છે તેનું ઉદાહરણ આપે છે—'કેમકે એમ જોઈ શકે હોય રહે છે—'તેટલા માટે' ૧૩૬. ૧૩૭. ૧૩૮. ૧૩૯.

અમ્યુપગમેડ્યર્થમાવાત્ ॥ ૬ ॥

(પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક છે એમ) સ્વીકારમાં પણ
(દોષ છે), કેમકે અર્થનો અભાવ છે ॥ ૬ ॥

પ્રધાનની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થતી નથી એમ સ્થાપન કર્યું. પણ આપની
અદ્વૈતને અનુસરતાં અમે પ્રધાનની સ્વાભાવિકજ પ્રવૃત્તિ સ્વીકારીએ તોપણ દોષ
'અનુપપન્ન થાયજ. શાથી? અર્થનો અભાવ છે તેથી. જો પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વા-
ભાવિક છે અને એમાં (એ પ્રવૃત્તિમાં) બીજા કંઈની અપેક્ષા નથી એમ કહેશે
તો જેવીજ રીતે કંઈ સહકારીની અપેક્ષા નથી એમ કોઈ પ્રયોજનની પણ અપેક્ષા
નહિ થશે તેથી પ્રધાન પુરુષનો અર્થ સાધવા પ્રવર્તે છે એ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય.
જો તે એમ કહે કે કેવલ સહકારીનીજ અપેક્ષા નથી, પ્રયોજનની પણ નથી એમ
નહિ, તોપણ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિના પ્રયોજનનું વિવેચન કરવું જોઈએ કે ભોગ છે, કે
'અપવર્ગ' છે કે બંને છે. જો ભોગ હોય તો જેમાં (મુખાદિનો) અતિશય મૂકી
શકાતો નથી એવા પુરુષનો ભોગ કેવા પ્રકારનો થાય? તેમજ ભક્ષના અભાવનો
પ્રસંગ આવે. જો અપવર્ગ હોય તો પ્રવૃત્તિપૂર્વે પણ અપવર્ગ સિદ્ધ હોવાથી પ્રવૃત્તિ

પ્રધાનની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ સ્વીકારીને તેમાં દોષ કહે છે—'અમ્યુપગમેડ્યર્થમાવાત્'.
સાંખ્યમતમાં ચૈતનાધિકાન વિના જગદયના ઉપપન્ન થતી નથી એમ 'વયોઽમ્યુપગમેત્તવાપિ'
ઇત્યાદિ ત્રણ સૂત્રોથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. 'વયોઽમ્યુવત્' પછીનાં બે સૂત્રોથી ચૈતનાધિકાન વિના
સૃષ્ટિપ્રદયની વ્યવસ્થા ઉપપન્ન થતી નથી એમ કર્યું છે. હવે આ સૂત્ર વડે ચૈતનથી અન-
ધિષ્ઠિતજ પ્રધાન પુરુષના પ્રયોજનને અર્થે પ્રવર્તે છે એમ બે સાંખ્યો કહે છે તેનું નિરાકરણ
કરે છે કે પ્રધાનની સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ નથી; સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ સ્વીકારીએ તો પુરુષાર્થની પણ અપે-
ક્ષાના અભાવનો પ્રસંગ આવે એવો એક અર્થ છે તેમાં ઇક્ષાપતિનું નિરસન કરે છે—'તેથી,
પ્રધાન પુરુષનો અર્થ સાધવા પ્રવર્તે છે' ઇત્યાદિ. જો પ્રસંગ કહ્યો તે કંઈ મન્યુંએ તો
પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય એવો અર્થ છે. અર્થમાવાત્નો એક અર્થ પુરુષાર્થની અપેક્ષાના અભા-
વનો પ્રસંગ આવે તેથી એમ પ્રથમ કહી ('એમ જોઈ પ્રયોજનની પણ અપેક્ષા નહિ થશે' એમ
કહી) પુરુષાર્થમાવાત્-પુરુષાર્થના અભાવથી એવો બીજો અર્થ કહે છે; પુરુષાર્થના અસંભવથી
સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ નથી એવો બીજો અર્થ સંકાપૂર્વક કહે છે—'જો તે એમ કહે' ઇત્યાદિ. જો પ્રયો-
જનની અપેક્ષા હોય તો તે કહેવું જોઈએ તેથી કહે છે—'પ્રધાનની પ્રવૃત્તિના પ્રયોજનનું
વિવેચન કરવું જોઈએ' ઇત્યાદિ. પુરુષ, મુખની પ્રાપ્તિરૂપ કે દુઃખના પરિહારરૂપ અનિશ્ચ-
ય છે. દૃઢસ્થિતિલ પુરુષને વિષે મુખાદિરૂપના અતિશયનું સ્વતઃ આધાન અશક્ય છે અને
અભ્યાસનો અંગીકાર નથી તેથી ભોમ યુક્ત નથી. ભોમ એ મુખદુઃખસાક્ષાત્કારરૂપ ધર્મ છે તે
અસંભવ પુરુષને વિષે સંભવનો નથી. વળી પ્રધાનપ્રવૃત્તિ ભોમાર્થક હોય તો જે પ્રયોજનથી પ્રસ-
ન્ન થાય તેજ પ્રયોજન સાધે, ભોમથી પ્રવૃત્ત થવાથી ભોમજ સાધે, ભોમ સાધે નહિ, કેમકે
તે પ્રયોજનથી પ્રધાન પ્રવૃત્ત થવું નથી એમ અનિયોજનો—યોજનાવાનો પ્રસંગ આવે. જો પ્રધા-
નપ્રવૃત્તિ અપવર્ગને અર્થે છે એમ લઈએ તો સ્વરૂપાવસ્થાનરૂપ મુક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ, સદાન દો-
ષથી પ્રવૃત્તિ વ્યર્થ થાય અને ભોમના અભાવનો પ્રસંગ આવે એવો અર્થ છે. મૈત્રિ સદા વિરુદ્ધ

નિર્મલક શાય, તેમજ શબ્દાદિની અનુપચયિષ્યને પ્રસંગ આવે. (પ્રવૃત્તિ) ઉભ-
 યાપક છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ આજ્ઞા પ્રધાનભાવે અનન્ય હોવાથી માનના
 અભાવનો પ્રસંગજ આવે. આનુકૂળ નિવૃત્ત કરવાને અર્થે પ્રવૃત્તિ છે એમ કહેવાયો
 નહિ: કેમકે અધ્યતન પ્રધાનને આનુકૂળ સંભવનું નથી. તેમજ નિર્મલક ને નિષ્કલ
 પુરુષને પણ આનુકૂળ નથી. સંસારાગ્નિ અને દુઃશક્તિ વ્યર્થ થાય એવા
 ભવથી એ પ્રવૃત્તિ કહેતા તો દુઃશક્તિના અનુકૂળની પિંડે સંસારાગ્નિના અનુકૂળથી
 સંસારાનો અનુકૂળ થવાથી માનના અભાવનો પ્રસંગજ આવે. તેટલા માટે પ્ર-
 ધાનની પ્રવૃત્તિ પુરુષને અર્થ છે એ અવગણ છે ॥ ૬ ॥

એવાથી એને વિષે કશુંજ પણ કરેના. અનુભવની વાતનાઓ કની નથી પણ એ જનાદિ વા-
 સમજીએ આપક પ્રધાન છે તેથી પ્રધાનની પ્રવૃત્તિની પહેલે ચિત્તિ મુજબ છે, માટે અવગણને
 અર્થે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ નથી. શબ્દાદિની અનુપચયિષ્યને પ્રસંગ આવે. કેમકે પ્રધા-
 નની પ્રવૃત્તિ તેને અર્થે નથી તૃતીય પ્રયોજનનું નિરસન કરે છે—(પ્રવૃત્તિ) ઉભયાર્થક છે
 એમ સ્વીકારીએ તો. હતાં. અવગણ તો સાચ નથી. કેમકે ને પ્રધાનની અપ્રવૃત્તિમાનથી
 સિદ્ધ છે. એ ભાવને અર્થે પ્રધાન પ્રવર્તે તો જોય તો એવાર શબ્દાદિની ઉપચયિષ્યમાનથી
 સમાપ્ત થવાથી તેને માટે કરી પ્રધાન પ્રવર્તે નહિ એમ એટલે અવગણના થયે અને નિ યેવ
 શબ્દાદિને ઉપચય અનન્ય હોવાથી તેની સંધાતિ અનુપચય થવાથી અનિર્મલકને પ્રસંગ આવ-
 વયો તેટલા માટે ઉભયાર્થક પણ પ્રધાનપ્રવૃત્તિ ઉપચય થતી નથી એટલે પ્રયોજનનો અભાવ
 સિદ્ધ થાય છે. માયા = મીયલ્લે મુલ્યલ્લે હતિ માયા: = ભોમ. 'મીયુલ્લેનિવૃલ્લે' યથા
 ક્રિયાણુ પ્રવર્તે તોક: પુરુષસ્ય વિમોક્ષાર્થ પ્રવર્તે તદ્વપ્યક્ત્'—એમ આનુકૂળની નિ-
 વૃત્તિને અર્થે હોડી ક્રિયાઓમા પ્રવર્તે છે તેમ પુરુષના વિચેકને અર્થે અનન્ય-પ્રધાન પ્રવર્તે
 છે—ને શરેકામા કહેડુકવિત કરે છે—આનુકૂળ નિવૃત્ત કરવાને અર્થે. હતાં.
 આનુકૂળ = હતાં. આનુકૂળ કેવલ જાને કે અપ્રમાને પુત્ર નથી કરી અર્થ છે. આ-
 નુકૂળ કે કુલકલ વેગનમાં છે. અવેગનને નથી એમ પ્રથમ કહે છે—અધ્યતન પ્રધાનને
 આનુકૂળ સંભવનું નથી. વેગનને પણ સંભવનું નથી એમ કહે છે—તેમજ નિર્મલક ને
 નિષ્કલ પુરુષને. હતાં. નિર્મલક પુરુષને આનુકૂળપ્રવર્તનસંબંધ સિદ્ધ થતો નથી, તેથી પુરુ-
 શને પણ આનુકૂળ સંભવનું નથી વિદ્યુત્ હોવાથી પુરુષને દુઃશક્તિ છે તે યક્તિ દુઃશ ૫દ્યર્થ
 ૨૬૩ શાય, તેમજ નિવૃત્તિથી હોવાથી પ્રધાનને સંબંધિ છે, તે પણ સુદિ વિન્ય નિ-
 સંબંધિ વ્યર્થ થાય અને સુદિને અભાવે વિચરતો અનન્ય થવાથી તેના પ્રકારને અભાવ હો-
 વથી દુઃશક્તિ પણ વ્યર્થ થાય તેટલા માટે જને યક્તિ અર્થ થતી અટકાવવા પ્રધાનની પ્ર-
 વૃત્તિ છે એમ શાક કરે છે—દુઃશક્તિના અનુકૂળની પિંડે. હતાં. યક્તિઓ નિલ હોવાને કીરે
 નિરાકરણ કરે છે—દુઃશક્તિના અનુકૂળની પિંડે. હતાં. યક્તિઓ નિલ હોવાને કીરે
 સુદિ નિલ થવાની આપણ-અનિષ્ઠ પ્રસંગ-આવે. યક્તિઓ નિલ હોવાથી તેના પ્રયોજનને
 અર્થે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ નિલ થવાથી નેપ્ર અસિદ્ધ થાય એવો અર્થ છે ॥ ૬ ॥

૧ નિર્મલક ૨ પ્રધાનના ભોલ ૫.૬.૧. ૩ નિરવગ ૪ શબ્દ ૫ સુદિશક્તિ ૬ દલેન્ય-
 ૫.૬.૧. ૭ ૩.૭.૬ = નાલ અનુકૂળ = નાલેનો અભાવ.

અમ્યુપગમેષ્યર્થાભાવાત્ ॥ ૬ ॥

(પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક છે એમ) સ્વીકારમાં પણ
(દોષ છે), કેમકે અર્થનો અભાવ છે ॥ ૬ ॥

પ્રધાનની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થતી નથી એમ સ્થાપન કર્યું. પણ આપની મદદને અનુસરતા અમે પ્રધાનની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ સ્વીકારીએ તોપણ કોઈ 'અનુપગ્ન થાયજ. શાથી? અર્થનો અભાવ છે તેથી. બે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક છે અને એમાં (એ પ્રવૃત્તિમાં) બીજા કુર્ષની અપેક્ષા નથી એમ કહેશો તો જેવીજ રીતે કંઈ સહકારીની અપેક્ષા નથી એમ કોઈ પ્રયોજનની પણ અપેક્ષા નહિ થશે તેથી પ્રધાન પુરુષનો અર્થ સાધવા પ્રવર્તે છે એ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય. બે તે એમ કહે કે કેવલ સહકારીનીજ અપેક્ષા નથી, પ્રયોજનની પણ નથી એમ નહિ, તોપણ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિના પ્રયોજનનું વિવેચન કરવું બોધ એ કે ભોગ છે, કે 'અપવર્ગ' છે કે બંને છે. બે ભોગ હોય તો જેમાં (સુખાદિનો) અતિશય મૂકી શકાતો નથી એવા પુરુષનો ભોગ કેવા પ્રકારનો થાય? તેમજ મોક્ષના અભાવનો પ્રસંગ આવે. બે અપવર્ગ હોય તો પ્રવૃત્તિપૂર્વે પણ અપવર્ગ સિદ્ધ હોવાથી પ્રવૃત્તિ

પ્રધાનની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ સ્વીકારીને તેમાં દોષ કહે છે—'અમ્યુપગમેષ્યર્થાભાવાત્'. સાંખ્યમતમાં ચૈતનાધિક્ષાન વિના જગદયના ઉપપન્ન થતી નથી એમ 'વયોમ્યુવત્' પછીનાં બે સૂત્રોથી ચૈતનાધિક્ષાન વિના ઇલાદિ ત્રણ સૂત્રોથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. 'વયોમ્યુવત્' પછીનાં બે સૂત્રોથી ચૈતનાધિક્ષાન વિના સદિપ્રલયની વ્યવસ્થા ઉપપન્ન થતી નથી એમ કર્યું છે. હવે આ સૂત્ર વડે ચૈતનથી અન-ધિષ્ઠિતજ પ્રધાન પુરુષના પ્રયોજનને અર્થે પ્રવર્તે છે એમ બે સાખ્યો કહે છે તેનું નિરાકરણ કરે છે કે પ્રધાનની સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ નથી; સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ સ્વીકારીએ તો પુરુષાર્થની પણ અપેક્ષાના અભાવનો પ્રસંગ આવે એવો એક અર્થ છે તેમાં દર્શાવતીનું નિરસન કરે છે—'તેથી પ્રધાન પુરુષનો અર્થ સાધવા પ્રવર્તે છે' ઇલાદિ. બે પ્રસંગ કહ્યો તે ઇદં મન્યુએ તો પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય એવો અર્થ છે. અર્થાભાવાત્નો એક અર્થ પુરુષાર્થની અપેક્ષાના અભાવનો પ્રસંગ આવે તેથી એમ પ્રથમ કહી ('એમ કોઈ પ્રયોજનની પણ અપેક્ષા નહિ થશે' એમ કહી) પુરુષાર્થાભાવાત્-પુરુષાર્થના અભાવથી એવો બીજો અર્થ કહે છે; પુરુષાર્થના અસંભવથી સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ નથી એવો બીજો અર્થ સંકાપૂર્વક કહે છે—'બે તે એમ કહે' ઇલાદિ. બે પ્રયોજનની અપેક્ષા હોય તો તે કહેવું બોધ એ તેથી કહે છે—'પ્રધાનની પ્રવૃત્તિના પ્રયોજનનું વિવેચન કરવું બોધ એ' ઇલાદિ. પુરુષ, સુખની પ્રાપ્તિરૂપ કે દુઃખના પરિહારરૂપ અનિશ્ચય શય છે. કૃતસ્થનિલ પુરુષને વિષે સુખાદિરૂપના અતિશયનુ સ્વતઃ આધાન અશક્ય છે અને અભ્યાસનો અંગીકાર નથી તેથી ભોગ મુક્ત નથી. ભોગ એ સુખદુઃખસાધારકારરૂપ ધર્મ છે તે અસંગ પુરુષને વિષે સંભવનો નથી. વળી પ્રધાનપ્રવૃત્તિ ભોગવંક હોય તો જે પ્રયોજનથી પ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિ થાય તેજ પ્રયોજન સાધે, ભોગથી પ્રવૃત્તિ થવાથી ભોગજ સાધે, મોક્ષ સાધે નહિ, કેમકે તે પ્રયોજનથી પ્રધાન પ્રવૃત્તિ થવું નથી એમ અનિમોદ્યનો—જોક્ષાભાવનો પ્રસંગ આવે. બે પ્રધાનપ્રવૃત્તિ અપવર્ગને અર્થે છે એમ લઈએ તો સ્વરૂપાવસ્થાનરૂપ મુક્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ, સદાન છે. વાથી પ્રવૃત્તિ વ્યર્થ થાય અને ભોગના અભાવનો પ્રસંગ આવે એવો અર્થ છે. મ્યિનિ સદા તિમુદ

નિર્ણયક ધાય, તેમજ માનદાઈની અનુપલબ્ધિના પ્રસંગ આવે. (પ્રટ્ટનિ) ઉભ-
યાંકે છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ આજ્ઞાવ્ય પ્રધાનમાત્રાએ અનન્ય હોવાથી માનના
અભાવના પ્રસંગ આવે. આનુક્રમ નિવૃત્ત કરવાને અર્થે પ્રટ્ટનિ છે એમ કહેવાયે
નહિ: કેમકે અર્થનન પ્રધાનને આનુક્રમ સંભવનું નથી. તેમજ નિર્ભય ને નિષ્કલ
પુરોષને પણ આનુક્રમ નથી. સર્વાશક્તિ અને 'દુર્શક્તિ' વ્યર્થ ધાય એવા
ભવથી એ પ્રટ્ટનિ કહેશા નો દુર્શક્તિના અનુષ્ઠની પડે સર્વાશક્તિના અનુષ્ઠથી
સંસારનો અનુષ્ઠ કરવાથી માનના અભાવનો પ્રસંગ આવશે. તેહતા માટે પ્ર-
ધાનની પ્રટ્ટનિ પુરોષને અર્થે છે એ અવગણ છે ૩૬ ॥

દોષથી એને વિષે કશું પણ કહેવા અનુભવની વાતનાં બની નથી. પણ એ અનાદિ વા-
 સનાંઓનો આધાર પ્રધાન છે. તેથી પ્રધાનની પ્રવૃત્તિની પૂર્વે ચિત્તિ મુજબ છે, માટે અવર્તનને
 અર્થે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ નથી. 'સામ્યાદિની અનુપલબ્ધિને પ્રસંગ આવે'. કેમકે પ્રધા-
 નની પ્રવૃત્તિ તેને અર્થ નથી. તૃતીય પ્રયોગનું નિરસન કરે છે—(પ્રવૃત્તિ) ઉત્પત્ત્યર્થક છે
 એમ સ્વીકારીએ તો, 'હત્યાદિ. અપવર્ગ તો સાધ્ય નથી, કેમકે તે પ્રધાનની અપ્રવૃત્તિમાનથી
 સિદ્ધ છે. એ બોલને અર્થે પ્રધાન પ્રવર્તે તો બોલ તો એકવાર સામ્યાદિની ઉપલબ્ધિમાનથી
 સમાપ્ત થવાથી તેને માટે ફરી પ્રધાન પ્રવર્તે નહિ એમ મોટા અવલસાધ્ય થયે; અને નિયેષ
 સામ્યાદિનો ઉપન્યાય અનન્ત હોવાથી તેની સમાપ્તિ અનુપલબ્ધ થવાથી અનિર્મલનો પ્રસંગ આ-
 થયે. તેટલા માટે ઉત્પત્ત્યર્થક પણ પ્રધાનપ્રવૃત્તિ ઉપલબ્ધ થતી નથી એટલે પ્રયોગનનો અસાધ્ય
 સિદ્ધ થાય છે. માયા = મૌલ્યન્તે મુખ્યન્તે હતિ માયાઃ = બોધ. 'મૌલ્યુક્યનિવૃત્ત્યર્થે યથા
 પ્રિયાણ પ્રવર્તેતે લોકઃ પુરુષસ્ય વિમોહાર્થે પ્રવર્તેતે તદ્વદ્યક્તમ્'—તેમ મૌલ્યુક્યની નિ-
 વૃત્તિને અર્થે લોકી ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે તેમ પુરુષના વિમોહને અર્થે અવગત-પ્રધાન પ્રવર્તે
 છે—એ કારણમાં કહેવું હવિત કરે છે—'મૌલ્યુક્ય નિવૃત્ત કરવાને અર્થે', 'હત્યાદિ.
 મૌલ્યુક્ય = હત્યાદિયેષ. મૌલ્યુક્ય કેવલ જડને કે આત્માને પ્રજા નથી એવો અર્થ છે. મૌ-
 લ્યુક્ય કે કુદૃઢ વેતનમાંથી છે, અવેતનને નથી એમ પ્રથમ કહે છે—'અવેતન પ્રધાનને
 મૌલ્યુક્ય વેતનવતું નથી', વેતનને પણ સમજવું નથી એમ કહે છે—'તેમજ નિર્મલ ને
 નિમ્મલ પુરુષને', 'હત્યાદિ. નિર્મલ પુરુષને મૌલ્યુક્યપ્રમથસજ્જન્ય સિદ્ધ થતો નથી, તેથી પુરુ-
 શને પણ મૌલ્યુક્ય સમજવું નથી. ચિદ્રૂપ હોવાથી પુરુષને દુઃશક્તિ છે તે સક્તિ દૃશ્ય પદાર્થ
 વગર નિર્મલ થાય, તેમજ ત્રિગુણ્ય હોવાથી પ્રધાનને સર્વશક્તિ છે, તે પણ સ્પષ્ટ વિના નિ-
 ર્મલ થાય. પ્રધાન ને સામ્યાદિ સર્વ છે તેજ દુઃશક્તિનું દૃશ્ય થાય છે, સર્વને અભાવથી
 સર્વશક્તિ અર્થે થાય અને સ્વરૂપને અભાવે વિષયનો અન્યાય થવાથી તેજ પ્રકાશનો અભાવ હો-
 વથી દુઃશક્તિ પણ અર્થ થાય. તેટલા માટે જને સક્તિ અર્થે થતી અટકારવા પ્રધાનની પ્ર-
 વૃત્તિ છે એમ સાધા કરે છે—'એ સર્વશક્તિ અને દુઃશક્તિ અર્થે થાય', 'હત્યાદિ. શક્તિનું
 નિરાકરણ કરે છે—'દુઃશક્તિના અનુચ્છેદની પેઠે', 'હત્યાદિ. શક્તિઓ નિલ હોવાને ક્ષીયે
 સ્પષ્ટ નિલ થવાની આપતિ—અનિલ પ્રસંગ-આવે. શક્તિઓ નિલ હોવાથી તેજ પ્રયોગનને
 અર્થે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ નિલ થવાથી મોટું અસિદ્ધ થાય એવો અર્થ છે ॥ ૬ ॥

હો નથી તેની નિમિષે તેના વ્યાપાન્થી ધાય છે અને તેને 'પરિમાર્ગ'ન આદિની અપેક્ષા છે, તેથી પુરુષારમણ (પુરુષ અને અરમની પેઠે) એ સમ દુષાન્તનો ઉપ-
 ન્યાસ નથી. તેમજ પ્રધાન અર્થન હો અને પુરુષ ઉદાસીન છે, અને તે બેને
 તૃતીય સંખ્યાક નથી તેથી સંખ્યા અનુપપત્તિ થશે. તેમજ વ્યાપાન્તને સંખ્યાનું નિ-
 મિત્ત કેવાથી વ્યાપાન્તના અનુકરણથી અનિર્ભોક્ષનો પ્રસંગ આવશે. વળી પૂર્વની પેઠે
 અર્થ પદ પ્રયોજનના અભાવના વિરુદ્ધા નિવારણ એક એવું. પરમાત્મા તો સ્વ-
 રૂપને આશરે ઉદાસીન છે અને આપાને આશરે પ્રવર્તે છે એમ 'અતિશય' ॥ ૭ ॥

અક્રિત્વાનુપપત્તેષ્ચ ॥ ૮ ॥

વળી અક્રિત્વની અનુપપત્તિથી (પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી) ॥ ૮ ॥
 વળી આથી પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી; કેમકે પરસ્પર શુભપ્રધાનભા-
 વનો ત્યાગ કરી સામ્યાવસ્થામાં સ્વરૂપભાવમાં સરવ, સ્વસ્ત અને તમસર્તુ જે

દુષ્ટાવ ને દુરચનાવની યોગ્ય છે. પ્રધાન અર્થન હોવાથી દુરચ તેથી તેમાં યોગ્યતા છે ને
 ઉરચ વેતન હોવાથી તેના દ્વા તરિક્કિ યોગ્ય છે. તેથી તદ્દિમિત્ત સંખ્યા થશે અને માટે
 કહે છે—'તેમજ વ્યાપાન્તને સંખ્યાનું નિમિત્ત કેવાથી' ॥ ૮ ॥ વિદ્યુત્ત ને જડવસ્તુ
 યોગ્ય નિત્ત હોવાથી સંખ્યા પદ નિત્ત થવાને પ્રસંગ આવશે ને તેથી યોગ્યતા અભાવનો પ્ર-
 સંગ આપો એવો અર્થ છે. જેમ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વતંત્ર છે એ પદ્ધત્ત દૃષ્ટુ જોમ, અપ-
 વર્તે કે ઉત્તર પ્રયોજક છે એમ વિરુદ્ધ કરી કમું છે તેમ પુરુષને અધીન પ્રધાનપ્રવૃત્તિ છે એ
 પદ્ધત્ત પ્રયોજનના અભાવથી દુષ્ટાવ છે એમ કહે છે—'વળી પૂર્વની પેઠે અર્થ પદ્ધત્ત'
 ઉદાસિ જેમ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિપદ્ધત્તમાં પ્રયોજનનો અભાવ વિરુદ્ધથી દર્શાવ્યો તેમ પુરુષના
 સંખ્યાથી પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ કેવાના પદ્ધત્ત પદ્ધત્ત જોમ રૂપ છે કે અપવર્તે છે કે જને છે એમ
 વિરુદ્ધ કરી રૂપનો અભાવ કહેવો એક એવો અર્થ છે. પણ વેદાન્તના સિદ્ધાન્તમાં પરમાત્મા
 ઉદાસીન છે તે પ્રવર્તક રી રીને એવી અલક્ષ્ય કરી કહે છે—'પરમાત્મા તો' ॥ ૮ ॥
 સાંખ્યમતમાં ઉદાસીનતા અને પ્રવર્તકતા જને સત્ત હોવાથી વિરુદ્ધ છે. અમારા મતમાં ક્રિયાત્ત
 અને અક્રિયાત્ત હોવાથી તે બેનો વિરોધ નથી. 'અતિશય' છે—'સાંખ્યનિમિત્ત પુરુષથી'
 એટલે એવ સમત્તવો સાંખ્યના પુરુષથી વેદાન્તીના પુરુષનો એવી રીને અનિયત છે ॥ ૭ ॥

પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક નથી કે પુરુષની સનિધિથી પણ નથી એમ કમું. હવે કોઈકે
 ઉપપ્ર પ્રધાનતા અને કોઈકે નિમિત્ત ને પણ વેપર્ય સ્વીકારેલ સ્વતઃ કે પરતઃ સંભવતું નથી
 એમ કહે છે—'અક્રિત્વાનુપપત્તેષ્ચ'. સત્તમાં જગદે સુલેચી પ્રતિષ્ઠા પ્રકટ કરે છે—
 'વળી આથી' ॥ ૮ ॥ અર્થ પ્રધાનવસ્થા દુરચની પેઠે નિત્ત છે કે વિકારિની છે ! એ દુર-
 ચાનિત્ત હોય તો તેમાંથી પ્રવર્ત થશે નહીં; કેમકે અનિત્તનો પ્રસંગ આવે કહે છે કે 'નિત્યં
 તમાહુર્વિદ્વાંસો યઃ સમાયો ન નદયતિ' (વિદ્વાનો તેને નિત્ત કહે છે કે જે સ્વાભાવ નદ

૧. જનુ સ્વાપન, સંક્રિ નીકં તે. ૨. ચક્ર-ભાગપદ્ધત્ત.

આત્માના વિશેષ ધાય તે તે (આત્મા) તે તપ્ય અને તાપકથી નિર્મુક્ત નહિ
તેથી તાપની ઉપશાન્તિ માટે સમ્યક્દર્શનનો ઉપદેશ કરતું યાત્ર નિપ્રયોજક
અદેખર, ઉચ્ચતા અને પ્રકાશ એ એ ધર્મવાળા પ્રદીપનો તે અવસ્થામાંજ એ
ધર્મમાંથી પ્રાપ્ત ઉપપન્ન થયો નહિ. જજ અને 'તર્ંગ', 'વીચી, ફીમ્ વગેરેને
'કેવળ્યાસ' છે તેમાં પણ જસાત્મક એક પદાર્થતા વીચિ આદિ વિ
'આવિર્ભાવ' અને 'તિરોભાવસ્વરૂપે નિત્યજ છે એટલે જસાત્મક પદાર્થનો
આવિધી અનિર્મોક્ષ સરખોજ છે. યુગી તપ્ય અને તાપકનો અન્યગતિભાવ એ
પ્રસિદ્ધ છે; કેમકે અર્થી અને અર્થ અન્યોન્યલિપ્ત રૂપાય છે, જે અર્થનિ
અન્ય અર્થ ન હોય તેો જે અર્થનિ જેને વિષે આવ્યંત્ય છે તે તેનો અર્થ નિત્યસિ
છ તેથી તેનું તેને વિષે આવ્યંત્ય નહિ ધાય. જેમ પ્રકાશાત્મક પ્રદીપનો પ્રકાશ
અર્થ નિત્યસિદ્ધજ છે તેથી તેનું તે વિષે આવ્યંત્ય નથી; કેમકે અપ્રાપ્ત અર્થને
અર્થનું અર્થોત્તર ધાય છે. તેમજ અર્થ પણ અર્થ નહિ ધાય, જે ધાય તે સ
પાજ ધાય; પણ એમ નથી. અદેખર અર્થી અને અર્થ એ બે, સંબંધી સંબંધ

૧૦. કેવળ અને પ્રકાશ રીપનું સ્વરૂપ હોવાથી તેમાંથી રીપનો મોટા નથી તોપણ તપ્ય
તાપક વચ્ચે અને તરનની પેઠે ધર્મને વિષે અત્યંત ન થવાથી ધર્મી તેઓની પૃથક્ છે
અને એક નથી એમ પદ્યનારની શ્રદ્ધા કરી કહે છે: વિવિધાન ધર્મીમાં પણ સ્વભાવભાવ,
કેવળ અને એ, જેન વિવિધાન જગતમાં વીચી આદિનો નાશ હોવામાં આવે છે એમ
યોગી દુઃખના અનિદ્ધ છે એમ કહે છે—'જગત્ત અને તર્ક' હવાડિ, વીચી, તરન
સ્વભાવને છે તેમજ તેઓથી જગત્ત 'તર્ક' છે એમ કહે છે; તેમ તપ્ય અને તાપક આત્માના
છે તેમજ તેઓથી આત્મા 'તર્ક' કહે છે તેટલ માટે મોટાપાપનાને અર્થે દુઃખનાત્મક જે છે
કર્તા છે તેમ પણ એમ સ્વભાવભાવે વીચી આદિથી અનિર્મોક્ષ છે, કેમકે વીચી આદિ જ
પણ કેવળ 'અનિર્મોક્ષ' આદિથી વદા વિવિધાન છે, તેમ આત્માને વિષે પણ તપ્ય અને
'કેવળ' આદિને વિષે કેવળથી અત્યંતને તેઓથી અનિર્મોક્ષ છે તેથી મોટાપાપ અત્યંત
એક ન હોય છે. કેવળ કેવળે અત્યંતને સ્વભાવે અત્યંતિદાન થાય છે અને અત્યંતને ત
વધે કેવળના દુઃખ થાય છે એમ કહે છે—'યુગી તપ્ય અને તાપકનો' 'કેવળ
કેવળે અનિર્મોક્ષ તરફ કહે છે—કેમકે અર્થી અને અર્થ' હવાડિ, 'અર્થ' અત્યંત
તેમ અર્થનિ તેને છે એમ અને તપ્ય છે, અને અર્થ તપ્ય છે. તે બે અત્યંત એક છે
કેવળ કહે છે—'તે અર્થનિ સ્વભાવ અર્થ અને તપ્ય' હવાડિ, અર્થને અર્થ
વિષય અર્થ ન કેવળે અર્થનિ અર્થ અને તપ્ય છે, તેમજ અર્થને વિષે અર્થ તપ્ય
અર્થને અર્થ અને તપ્ય અને એમ કહે છે—'તેમજ અર્થ' પણ અર્થ નહિ થાય
એ તપ્ય કહે નહીં એમ કહે છે—'પણ એમ નથી'. અર્થને અર્થને અર્થને
કેવળે એમ અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય
કેવળે એમ નહીં, અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય
એમ અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય અને તપ્ય

અને જે નાન-પીઆનો સંખ-પ ધાપ. એકનોજ નહિ. તેહા માટે એ અર્થ એ
અર્થો બિન્ન છે. નેમજ અનર્થ અને અનર્થો પણ બિન્ન છે. અર્થોને અનુકૂળ
ઉ અને પ્રતિદુશ અનર્થ છે અને તે એ સાથે એક કહે સંબંધ ધાપ છે. તેમાં અ
અર્થપર અને અનર્થ બહુતર દોરાથી બંને, અર્થ અને અનર્થ, અનર્થને છે એ
તે તાપક કહેવાય છે. તપ તે પુરુષ છે કે જે એક કહે બંને એ સંબંધ ધાપ છે
તેહા માટે તે બે તપ્ય અને તાપક એકત્રમક થવાથી પ્રોક્ત અનુપપન્ન થશે; પણ તે
બે અન્ય અતિ દોષ ત્યારે તો તેના સંયોગના લેગુના પરિહારથી કદાચિત્ પ્રોક્ત ઉપ-
પપ્ત ધાપ પણ ખરે જોમ (સાંખ્ય કહે છે). અને વિષે કહીએ છીએ—નહિ. એ-
સંખ-પી શબ્દો છે. અર્થ અને અનર્થનું સ્વરૂપ કહી તાપકત્વ સંદેહ છે તે
પુરુષ અર્થ છે. કંત્યાદિ. અર્થમાં પણ ઉપ-
પપ્તમાં ત્યારે છે તેમજ

સંખ્યની શબ્દો છે. અર્થ અને અનર્થનું સ્વરૂપ કહી તાપકત્વ સ્તુત કરે છે—‘અર્થનિ અ-
નુરૂપ અર્થ છે’ દલ્લખિ. અર્થમાં પણ ઉપરોક્ત, રૂપ, ધ્વજ, રામ, શક્તિ, દિશા વગદિ યોગે
બોધામાં આવે છે તેથી અર્થ પશુ જનનું કઈ કશીને પીરે છે તેથી અર્થ એ તત્ત્વ છે અને
અર્થ તાપક છે. અર્થ એટલે સુખસાધન ને સુખ, અનર્થ એટલે દુઃખસાધન ને દુઃખ; વૈષદિક
સુખ દુઃખમાં પરિણામ પામે છે માટે દુઃખપુરુષ છે, એ સર્વ તાપક છે ને તાસંખ્યી પુરુષ તત્ત્વ
છે ને દોષના નિષ્ઠ તરિક્ષ પ્રતીત છે. અનેકમાં દુષ્ટો કલાં છે. તો એક આત્મા કે જેમાં
મે ઉત્ત નહિ તેમાં થી રીને એ ને રહી શકે. એ પ્રમાણે ઔપનિષદ મત અનુસર છે એમ
કહી સંખ્ય સ્વરૂપમાં તત્ત્વતાપકનો એક દોષથી મોક્ષની ઉપપત્તિ કયાંવે છે—‘પશુ તે એ
અન્ય જાતિ હોય ત્યારે તો’ દલ્લખિ. ‘તેના સંયોગના હેતુના પરિહારથી’ = ને એટલે
તત્ત્વ શુદ્ધિ ને જો પુરુષનો સંયોગ એટલે સ્વસ્થભિલાષસંજન્ય તેનો દેહ કે અનાદિ અવિવેક
તેના પરિહારથી એટલે વિવેકથી નિત્યમુક્ત એવા પશુ પુરુષનો કશ્ચિત્ ઉપચારથી મોક્ષ ઉપ-
પત્ત કાય છે એજ તાપક છે એમ મોક્ષના જ્ઞાન અને પરાજ્ઞા રાજને વિષે ઉપચારથી લગા-
શય છે તેમજ પુરુષથી અલગ નિષ્ઠ શુદ્ધિના જ્ઞાન અને મોક્ષ પુરુષને ઉપચારથી લગાડાય
છે. તેથી કહ્યું છે કે ‘‘હૃદય જ કાયતે મુચ્યતે જ’’ (તેજ નહ કાય છે ને તેજ શુદ્ધિ મુક્ત
કાય છે) દૂર અને કર્ણનકાંતિનો સંયોગ તાપનું નિદાન છે, તેનો દેહ અવિવેકસંનયકાર
અવિદ્યા છે એ અવિદ્યા વિવેકશ્યાંતિ વિદ્યાથી વિરુદ્ધ દોષથી નિરૂપ્ત કાય છે અને તે નિરૂપ્ત
કાય છે એટલે તત્ત્વજ્ઞ સંયોગ નિરૂપ્ત કાય છે અને સંયોગ નિરૂપ્ત થયો એટલે તેનું કાર્ય
તાપ નિરૂપ્ત કાય છે. અહિં પુરુષ કે અપરિણામી છે તેને સાધ્યાત્ જ્ઞાન કે મોક્ષ નથી, પશુ
શુદ્ધિસત્ત્વ જેમાં ચિત્તિગણના પડવાથી ર્જનન્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તે શુદ્ધિસત્ત્વના જ્ઞાનમોક્ષ છે;
કેમકે હંદ કે અનિદ હૃદયસ્વરૂપ અવધારણ અવિદ્યા કાય ત્યારે શુદ્ધિસત્ત્વનો જ્ઞાન કાય છે
અને જ્ઞાનાના સ્વરૂપનું અવધારણ એનો અપવર્ગ છે. તેથી શુદ્ધિસત્ત્વનો જ્ઞાન કાય છે
તોપણ જ્ઞાન જ્ઞાન અને પરાજ્ઞા મોક્ષના કાય છે તોપણ રાજ મુખ્ય દોષથી તેને વિષે તેનો
ઉપચાર કાય છે, એમ જ્ઞાન અને મોક્ષ શુદ્ધિસત્ત્વના છે તોપણ કોઈક પ્રકારે પુરુષને ઉપચાર-
રૂપી લગાડાય છે; કેમકે શુદ્ધિસત્ત્વ સાથે અવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી પુરુષ તેના જ્ઞાનો જ્ઞાના કાય
છે. અથવા અનિદાવાથી કહે છે—‘કલાચિત્ મોક્ષ ઉપપત્ત કાય પશુ ખરે’. સિદ્ધાન્ત કહે
છે—‘એને વિષે કહીએ છીએ’. શું પરમાયદ્વિધી તત્ત્વતાપકાવા અનુપપત્ત છે એમ
કહે છે કે વ્યવહારદ્વિધી પ્રથમ પદ્ય મુક્ત નથી એમ કહે છે—‘નહિ. એકત્વથી’
દલ્લખિ. નહિ એટલે દોષત્વ નથી; કેમકે એકત્વથી તત્ત્વતાપકાવાની અનુપપત્તિ છે. પરમાર્થ
રીને તત્ત્વતાપકાવાજ નથી, તો અદ્વૈતવાદી પ્રતિ કોની અનુપપત્તિ પ્રતિપાદન કરી છે એવા

કત્યધીજ તત્ત્વભાવ અને તાપકભાવ અનુપપન્ન છે. બે એકાત્મતામાં તત્ત્વ અને તાપક અન્યોન્યના વિષયવિષયિભાવ પ્રાપ્ત કરે તો એ દોષ થાય; પણ એમ નથી, એકત્યધીજ; કેમકે અગ્નિ એક હોઈ પોતાના આત્માને બાળતો નથી કે પ્રકાશ પામતો નથી બેકે ઉષ્ણત્વ, પ્રકાશ આદિ ધર્મસેદ છે અને પરિણામી છે તોપણ. તો કૂટસ્થ બ્રહ્મ એક છે તેને વિષે તત્ત્વતાપકભાવ શી રીતે સંભવે? પણ એ તત્ત્વ-તાપકભાવ કયાં થાય? કહીએ છીએ—તું શું નથી જોતો કે કર્મભૂત જીવતો દેહ તત્ત્વ છે અને સચિતા તાપક છે? પણ તત્ત્વ એટલે ખરેખર દુઃખ છે, તે ચેતનાવાળાને થાય છે, અચેતન દેહને થતું નથી. ખરેખર, બે તત્ત્વ દેહનેજ થાય તો તે દેહને નાશ થયે જાતેજ નાશ પામે માટે તેના નાશને માટે સાધન શોધવા શોધ્ય ન થાય, કહીએ છીએ—દેહના અભાવમાં પણ કેવલ ચેતનને તત્ત્વ જોવામાં આવતી નથી; અને તું પણ તત્ત્વ નામની વિક્રિયા કેવલ ચેતનને છે એમ દૃષ્ટ્યો નથી; તેમજ દેહ અને ચેતનનો 'સંઘાત નથી; કેમકે અશુદ્ધિ આદિ કાપનો પ્રસંગ આવે. વળી તું તત્ત્વનીજ તત્ત્વ સ્વીકારતો નથી. તો તારે પણ તત્ત્વતાપકભાવ શી રીતે? સત્ત્વ તત્ત્વ છે ને રજસ્ તાપક છે એમ કહેશે તો, નહિ; કેમકે તે બેની સાથે ચેતનના 'સંઘાતની ઉપપત્તિ થતી નથી. સત્ત્વનો અનુરોધી હોવાથી ચેતન પણ જાણે તપે છે એવો છે એમ કહેશે તો પરમાર્થ રીતે ત્યારે નથીજ તપતો એમ આપતિ

અભિપ્રાયથી પરિહાર કરે છે. એ અનુપપત્તિ દોષરહિત સી રીતે છે તેનું વિવરણ કરે છે— 'બે એકાત્મતામાં' ઇત્યાદિ. 'વિષયવિષયિભાવ પ્રાપ્ત કરે' એટલે તાત્ત્વિક વિષયવિષયિભાવ પ્રાપ્ત કરે. 'પણ એમ નથી', 'એમ' = તાત્ત્વિક વિષયવિષયિભાવ. ઐક્ય દોષ છે ત્યાં તાત્ત્વિક વિષયવિષયિભાવ નથી એને વિષે દુષાન્ત કહે છે— 'કેમકે અગ્નિ એક હોઈ' ઇત્યાદિ. જ્યાં તત્ત્વતાપકભાવ દેખાય છે ત્યાંજ છે એમ બ્યવહારપણે લઈ સિદ્ધાન્તી કહે છે— 'શું નથી જોતો કે' ઇત્યાદિ. દેહને તત્ત્વ હોવાથી દેહાત્મવાદની આપત્તિ થશે એવી શંકા કરે છે— 'પણ તત્ત્વ એટલે ખરેખર દુઃખ છે' ઇત્યાદિ. બે અચેતન દેહને તત્ત્વ નથી એમ સાંખ્ય કહેશે તો તેણે કહેવું બેઈએ કે કેવલ ચેતનને તત્ત્વ છે, કે દેહસહતને કે, તત્ત્વને કે સત્ત્વને. આઘ પક્ષ યુક્ત નથી એમ કહે છે— 'કહીએ છીએ' ઇત્યાદિ. બીજો ને ત્રીજો પક્ષ પણ યુક્ત નથી એમ કહે છે— 'તેમજ દેહ અને ચેતનનો સંઘાત નથી' ઇત્યાદિ. ચોથા પક્ષની શંકા કરે છે— 'સત્ત્વ તત્ત્વ છે', સત્ત્વ એટલે બુદ્ધિગત સત્ત્વ અંશ. તે સુખાદિદર્શનાત્મામાં પરિણામ પામે છે. રજસ એટલે બુદ્ધિગત રજ્જેશ. તે રજાદિ ઉત્પન્ન કરવાથી દુઃખદોષ છે. સત્ત્વ અને રજસ તત્ત્વ અને તાપક હોય તો પુરુષનો બન્ધ ન હોવાથી શાસ્ત્રારબ બંધ થાય એમ શંકાનો પરિહાર કરે છે— 'નહિ; કેમકે તે બેની સાથે' ઇત્યાદિ. પુરુષ અસંગ છે તોપણ તત્ત્વ સત્ત્વમાં આત્મા પ્રતિબિંબિત થવાથી તત્ત્વ છે એમ શંકા કરે છે— 'સત્ત્વનો અનુરોધી હોવાથી' ઇત્યાદિ. ત્યારે જ્યંત્યંતનું 'ચેતન એમ મિથ્યા છે તેમ તત્ત્વ મિથ્યા છે એટલે અમારોજ પક્ષ આખો એમ કહે છે— 'પરમાર્થ રીતે' ઇત્યાદિ. દૃષ્ટ (બહે) ચબ્દમાત્રથી તત્ત્વ મિથ્યા છે એમ સી રીતે સમન્વય છે એમ બે કહેશે તો તેને વિરોધીએ છીએ—દૃષ્ટ (બહે) ચબ્દ તત્ત્વ બે બુદ્ધિસત્ત્વ તેની સાથે સાદૃશ્યવાચક છે, તે સાદૃશ્ય પુરુષનું તો તત્ત્વત્વરૂપ હોય તો તે કલ્પિત

ધાય છે, કેમકે હવ (જાણે) શબ્દનો પ્રયોગ છે. જો તપતો નથી તો હવ શબ્દ કે
જનક થતો નથી. ખરેખર, 'કુણ્ડલ સર્પના જેવો છે એટલાથી વિષયુક્ત થતો ન
કે સર્પ કુણ્ડલ જેવો છે એટલાથી નિર્વિષ થતો નથી. એથી જો તપ્યતાપકલ
અવિધાનનિત છે, પારમર્થિક નથી એમ સ્વીકારવું યુક્ત છે. એમ ધરો એટલે મા
પણ કુંઈ દોષ આવરી નહિ. જો ચેતનનો વાસ્તવિકજ તપ્યભાવ કબૂલ કરો તે
તનેજ અત્યંત અનિર્મોહ પ્રસંગ ધરો; કેમકે તાપક નિત્ય છે એમ સ્વીકાર્યું છે. ત
પરાક્રિ અને તાપકરાક્રિ નિત્ય છે તોપણ તપ્તિને નિમિત્તયુક્ત સંયોગની અપેક્ષા

તમ શેત્રું જોઈએ; કેમકે પુરુષને તાત્વિક તપ્તિ નથી એમ ઉપપાદન કરે છે—'જો તપતો
નથી' હતાદિ. પુરુષ જો વસ્તુતઃ તપ્તિરહિત હોય તોજ હવશબ્દ દોષજનક થતો નથી,
કેમકે તે મિથ્યાતપ્તિવાચક થાય છે. મિથ્યાસાદૃશ્યજ દોષ ધરે એમ કહેલો તો તે યુક્ત નથી
એમ કહે છે—'ખરેખર, કુણ્ડલ સર્પના જેવો છે' હતાદિ. સવિત્ત્વ અને નિર્વિત્ત્વ એ
જ્યેષ્ઠાન્દનો અર્થ ઉદ્દિપત્ત્વ છે એમ સમજવું, જુદિસત્ત્વ તપ્ય છે તેને વિષે તેની સાથે અવિ-
ભાવ પ્રાપ્ત થવાથી પુરુષ પણ લાણે તપે છે એવો છે; પણ ખરેખર તપતો નથી; કેમકે તે અ-
પરિણામી છે તેની જુદિસત્ત્વને વિષે અવિભાવપ્રાપ્તિ તે અવિવાદ. આ રીતે તારે (સાંખ્યે)
પણ અવિવાદીત તપ્યતાપકલાવજ સ્વીકારવો પડશે. તે અમે કહીએ છીએ ત્યારે તને 'પરુષ
જેવો કેમ લાગે છે? તપ્યતાપકભાવ સાંખ્યને અવિધાનનિત ધરો એટલે મારે કુંઈ દોષ થતો
નથી, પણ હજી સપત્ત થાય છે એવો અર્થ છે. જો મિથ્યા તપ્યત્વનો અંગીકાર કરવામાં અ-
પરિશ્રાન્ત ધરો એવી બીજીથી પુરુષનું તપ્યત્વ ચલ છે એમ કહેલો તોપણ અપરિશ્રાન્તજ
રો. કેમકે પુરુષ દૃટસ્થ છે એ મતની દાનિ ધરો અને અનિર્મોહ પણ ધરો; કેમકે જો સત્ત્વ
તે વ્યભાતી પટે નિવૃત્ત થાય એ યુક્ત નથી એમ કહે છે—'જો ચેતનનો વાસ્તવિકજ
તપ્યભાવ કબૂલ કરશે' હતાદિ. વળી રજન નિલ હોવાથી દુઃખ પણ સતતજ ધરે એમ
કહે છે—'તાપક નિત્ય છે એમ સ્વીકાર્યું છે'. રજેતુજ તાપક છે, તે સાંખ્યમને નિલ
છે. અહિં સાંખ્ય સંગ કરે છે—'તપ્યરાક્રિ અને તાપકરાક્રિ નિત્ય છે તોપણ' હતાદિ.
સત્ત્વ કે પુરુષ તપ્યરાક્રિ છે અને રજસુ એ તાપકરાક્રિ છે. અવિવેકાત્મક અર્થેન તમસુ
એ નિમિત્ત છે. તમસુજ અવિવેકપરિનિમિત્તજનિત સંયોગ તે નિમિત્તયુક્ત સંયોગ. એટલે
પુરુષનો કુણ્ડલાભિવ્યક્ત સપત્ત તેની અપેક્ષા આશ્યને વિષે ફળ ઉત્પન્ન કરવા માટે તપ્તિને
દોવાથી સંયોગનું નિમિત્ત છે તેનોતુજ ને નિવૃત્ત થશે આલ્પત્તિક સંયોગનો નાશ થાય અને
તેથી તપ્તિન્યા અભ્યવ્યક્ત આલ્પત્તિક એક ઉપપદ્ય થાય એવી સંગ છે. સત્ત્વ અને રજસુ
જે તપ્ય અને તાપક છે તેમની સંગિ નિલ છે તોપણ એક જનુપપદ્ય નથી; કેમકે જ્યારે
તમોતુજનો ઉદેક (વ્યવેક) થાય છે ત્યારે જુદિનો વ્યભા સધે વિવેકરૂઢ થતો નથી ત્યારે
તે જુદિ રજેકથી દુઃખરહિતજ, તાપદેતુ થાય છે. દુઃખાર્થનાત્મામાં પરિણામ પડેતું સત્ત્વ
તપ્ય થાય છે. પણ જ્યારે સત્ત્વના ઉદેકથી વ્યભા સધે વિવેક જુદિને વિરે થાય છે ત્યારે
અવિવેક નિવૃત્ત થવાથી, નિમિત્ત ન હોવાથી તપ્યગ્રાપકલાવ દક્ષિણાવાયોષ રહે છે. દુઃખરૂ
કે તેનું દર્શન શેત્રું નથી એજ એક છે એમ સંગ કરે છે. અર્થેનપણ નિમિત્ત તત્ત્વનિન

હોવાથી ત્યારે સંયોગનું નિમિત્ત જે 'અદર્શન તે નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે સંયોગનો આત્યન્તિક ઉપરમ થાય છે અને તેથી આત્યન્તિક મોક્ષ ઉપપન્ન છે એમ જોઈ શકે તો, નહિ; કેમકે અદર્શન જે તમોગુણ તે નિત્ય છે એમ સ્વીકાર્યું છે. વળી ગુણના ઉદ્ભવ અને અભિભવ 'અનિયત હોવાથી સંયોગના નિમિત્તનો ઉપરમ અનિયત છે તેથી વિયોગ પણ અનિયત હોવાથી સાંખ્યનેજ 'અનિર્મોક્ષ' અપરિહાર્ય થશે, ઔપનિષદને તો આત્મા એક છે એમ સ્વીકાર છે તેથી અને એકને વિપયવિપયિભાવ ઉપપન્ન નથી તેથી, તેમજ વિકારભેદ 'વાચાદંભજમાત્ર છે એમ શ્રુતિપ્રતિપા-

પ્રકૃતિપુરુષનો યોગ તેની અપેક્ષા આત્માને વિષે તપ્તિને હોવાથી નિમિત્ત નિવૃત્ત થયું એટલે નૈમિત્તિક સંયોગ પણ નિવૃત્ત થાય છે તેથી શક્તિ નિત્ય છે તોપણ તાપશ્વવદ્વક્ષ્ય મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે એવો સંકાનો અભિપ્રાય છે. સંકાનું નિરાકરણ કરે છે—'નહિ; કેમકે અદર્શન જે તમોગુણ તે નિત્ય છે' ઇત્યાદિ. નિમિત્તની નિવૃત્તિનો અભાવ છે તેથી મોક્ષ નથી એનું નિરાકરણ છે. તાત્પર્ય આ છે—પુરુષને તો તપ્તિ નથી એમ કહ્યું છેજ, એ તપ્તિ તો તાપકરજેનિત છે ને તે કેવલ શુદ્ધિસત્ત્વને છે. એ શુદ્ધિસત્ત્વનો તમોરૂપમાં વિપયોસ થવાથી તે શુદ્ધિસત્ત્વ પુરુષથી થોતાનો ભેદ એવું નથી તેથી પુરુષ તપે છે એવો અભિમાન થાય છે, પણ પુરુષનો તો લવમાત્ર પણ વિપયોસ થતો નથી. તે શુદ્ધિસત્ત્વ સાર્વિક વિવેકખ્યાતિથી તામસી અવિવેકખ્યાતિને નિવૃત્ત કરી શકે છે, પણ તમોગુણરૂપ મૂળ વિષમભાન હોવાથી તે તામસી અવિવેકખ્યાતિનો અત્યન્ત ઉચ્છેદ કરવો શક્ય નથી. તેથી વિવિષ્ણ મયદ્વી પણ છિન્ન બદરીની પેઠે ફરી ઉદ્ભૂત તમોગુણ સત્ત્વનો અભિભવ કરે એટલે તે તામસી અવિવેકખ્યાતિ વિવેકખ્યાતિને દૂર કરી શતશિખર સાથે આવિર્ભાવ પામે એટલે અપવર્ગકથા—મોક્ષકથા તો હતામ્ભાંતરિન્ન થાય. આ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે. વળી શકા કરે છે કે તમોગુણ નિત્ય હોવાથી તેની નિવૃત્તિ થતી નથી તોપણ વિવેકથી તેનો ઉપરમ થવાથી મોક્ષ થાય. તમોગુણ ઉદ્ભૂત હોય ત્યારે તમ્ય અને તાપકનો સંબંધ થાય, ઉદ્ભૂત તમોગુણજ અવિવેકહેતુ છે, પણ સત્ત્વશુદ્ધિથી તમોગુણનો અભિભવ થયે સંબંધ નહિ થાય એટલે બન્ધનો નાશ થશે, ઉદ્ભવ અનિયત હોવાથી અનિર્મોક્ષ નહિ થાય, આથી કહે છે—'ગુણોના ઉદ્ભવ અને અભિભવ અનિયત હોવાથી' ઇત્યાદિ. 'ચલં ગુણવૃત્તમ્' (ગુણવૃત્ત ચલિત છે) એમ સાંખ્યો સ્વીકારે છે તેથી એમ સમજાવું. ઉદ્ભવની પેઠે અભિભવ પણ અનિયત હોવાથી અભિભૂત તમનો પુનરુદ્ભવ થવાથી શુક્રાંતોનો પણ બન્ધ થાય. પરપદ્ધમાં બન્ધમોક્ષની અનુપપત્તિ દર્શાવી સ્વપદ્ધનો ઉપસંકાર કરે છે—'ઔપનિષદને તો' ઇત્યાદિ. વસ્તુતઃ એકત્વ હોવાથી બન્ધનો અભાવ છે તેથી મુઝિન્ધ અભાવની સંકાને પણ અવસર નથી. વ્યવહારમાં તો ભેદનો અંગીકાર છે, તેથી તત્ત્વતાપકભવ બન્ધ ઉપપન્ન થાય છે, તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ પણ ઉપપન્ન થાય છે એટલે સંકાને સ્થાન નથી એવું તાત્પર્ય છે. જેમ મુખ 'અવહાત છે તોપણ મહિન' આદર્શનરૂપ ઉપાધિએ કષ્ટેષા દિન પ્રતિદિન મહિનતા પામે છે; પણ વસ્તુતઃ તે મહિન નથી, બિજથી પ્રતિદિન વસ્તુતઃ સિદ્ધ નથી, પણ તે પ્રતિદિનને વિષે મહિન આદર્શન ઉપાધિથી મહિનતા સ્થાન દેગરે

૧ અજ્ઞાન. ૨ બન્ધ પદ્ધતિ. ૩ જ્ઞાનભવ; જ્ઞાનવ પદ્ધતિ. ૪ પરમજ્ઞાન; નિર્વિજ પદ્ધતિ. ૫ નિવર્તનરૂપ નહિ એક, અનિવર્તન, અનિર્વિજ. ૬ મોક્ષનો અભાવ. ૭ જેનો પરિહાર ન થાય એવું. ૮ માત્ર ૧૦ બ્રહ્માંશ જેનો આદર્શન એવો. ૯ સ્વરૂપ. ૧૦ આદર્શ.

દિત છે તેથી અનિર્મોહની શંકા સ્વપ્નમાં પણ ઉત્પન્ન થતી નથી, વ્યવહારમાં ત્યાં જેવો તપ્યતાપકલાવ જોવામાં આવે છે ત્યાં તેવોજ તે છે એટલે તેની શંકા કરવી કે શંકાનો પરિહાર કરવો શુદ્ધ નથી ॥ ૧૦ ॥

પ્રધાનકારણવાદનું નિરાકરણ કર્યું. હવે પરમાણુકારણવાદનું નિરાકરણ કરવું શુદ્ધ છે. તેમાં આદંભમાં અણુવાદી અગ્રવાદીને વિષે જે કાપની ઉત્પેક્ષા કરે છે તેનું સમાધાન કરાય છે. તેમાં વૈશેષિકોનો સ્વીકાર છે—કારણરૂપતા સમવાયી થયું છે; અને તેથી પોતાનું મહિન મુખ બેઈ દેવદત્ત તમ શાય છે. પરંતુ જ્યારે ઉપાધિ જતો રહેવાથી જિજ્ઞાસુ કલ્પનાવશથી પ્રતિજિલ છે અને ને અવદાત છે એમ તત્ત્વ સમજે છે ત્યારે માં મુખ મહિન નથી એમ એનો તાપ થયે છે. એ પ્રમાણે અવિદ્યારૂપ ઉપાધિથી કલ્પેશ્વર તત્ત્વરૂપેશ્વરનો હવે પરમાત્મપ્રતિજિલસદૃશ છે તે કલ્પેશ્વર શબ્દાદિના સંપર્કથી તમ શાય છે, પણ તત્ત્વજ્ઞ: પરમાત્માને તાપ નથી. પરંતુ જ્યારે 'તત્ત્વમસિ' એ વાક્યના મવજ્ઞ, મનન, અને જ્ઞાનના પરિપાકવ અસ્થાસપર્યવર્તનથી ઉત્પન્ન થયેલો સાધારણરૂપ એને ઉત્પન્ન શાય છે ત્યારે હવે પોતાનો શુદ્ધ, છુદ્ધ, તત્ત્વસ્વભાવ અનુભવનો નિખિલ શાસના કલેશશ્ચ લેની નદ થઈ છે એવો કેવલ, સ્વસ્થ શાય છે; એને પુનઃ સંસારભય નથી, કેમકે તેનો દેહ, અવાસ્તાવિક દેહ, સમૃદ્ધ નદ થયો છે. સાંખ્યને તો તમોત્તુ જિલ જોવાથી તે વિદ્યમાન તમમૂલો ઉગેલ અરાગ્ય છે ॥ ૧૦ ॥

૭૫નો અનુવાદ કરી 'મહાદીર્ઘયન્' હતાદિથી સ્વપ્ન જોમાં સ્થાપન કર્યું છે એ અધિકારણની સમતિ કહે છે—પ્રધાનકારણવાદનું' હતાદિ. સાંખ્યમતના નિરાકરણની ૫૫ી પરમાણુવાદનું નિરાકરણ કરવું શુદ્ધ છે, કેમકે સ્વપ્ન સ્થાપન કરવું એની સ્મૃતિ-પાદમાં સમતિ છે, તોપણ પૂર્વ અધિકારણમાં પ્રધાનમૂલ્યે મુખાદિ જમતને વિષે અનન્યિત જોવાથી પ્રધાન ઉપાદાનકારણ નથી એમ કર્યું છે તેમ પ્રસૂતુ પેતન્યનો જમતમાં અનન્ય સમવાયી કારણનો તુમ્ છે તે કાર્યદલમાં પોતાના જેવા પ્રકારનો તુમ્ આરને છે, તન્મુની શુદ્ધતાની રૂઝે' એ ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે કે નહિ એમ સંશય રહે ન્યાયને અન્યતિરકર જોવાથી વિરુદ્ધ શાય છે એમ કામ કરે અનિરકર જોવાથી તેથી વિરોધ નથી એમ ચિદાનામૂલનું જોવાથી પ્રમાણે પરમાણુકારણવાદ પણ વિરુદ્ધ છે—એમ પ્રધાનકારણવાદ પ્રસૂતુકારણથી વિરુદ્ધ છે એથી 'શિષ્ટાપરિમહા મપિ જ્યાલ્યાતાઃ' (શિષ્ટ જેનો પરીવેદ કરવા નથી ને પતુ અપ્પના મયા) એનો 'પ્રપન્ન આરનાય છે—તેમાં વેદવિદો પ્રસૂતુકારણનું દ્રશ્યુ દર્શ્ય છે. એ આદિ-સાદિનું ઉપાદાન વેતન હોય તો તેથી આરગ્ય થવડું આદિ-સાદિ પણ વેતન હવ; કેમકે પ્ર-રણુતુલ્ય કમે કાર્તમાં કુપુરન દેખાવ છે, જેનેકે શુદ્ધ તન્મુજેથી આરગ્ય પદ શુદ્ધ હોય છે, કવચિત્ પણ કુપુર થયે નથી એ પ્રમાણે વેતનથી આરગ્ય આદિ-સાદિ વેતન હવ, અવેતન નહિ તેટલા માટે જમતનું ઉપાદાન અવેતનજ છે; અને ને અવેતન પરમ-તુમ્ છે. મરેપર, સુકમથી સ્મૃત્તી ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે, એમ તન્મુજેથી ૫૮ની જેન અંગુ-

કાર્યદ્રવ્યમાં સમાનભાતીય અન્ય ચુલ્લ આદંભે છે; કેમકે શુક્લ તન્તુઓથી શુક્લ પટની ઉત્પત્તિ દેખાય છે અને તેથી વિપરીત દેખાતું નથી. તેટલા માટે ચેતન બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે એમ સ્વીકારવાથી કાર્ય જગતને વિષે ચેતન્ય સમવેત થાય, પણ તે જોવામાં આવતું નથી તેથી ચેતન બ્રહ્મ જગતકારણ થાય એ યુક્ત નથી એમ (વૈશેષિકોનાં^૧ અંશ્યુપગમ છે). એ અંશ્યુપગમમાં તેનીજ પ્રક્રિયાથી વ્યભિચાર દર્શાવે છે—

૮

ઓથી તન્તુઓની, એ રીતે અપકર્ષપર્વન્ત કારણદ્રવ્ય અતિસૂક્ષ્મ, અવયવરહિત અવસ્થિત થાય છે ને તે પરમાણુ છે. એ પરમાણુને સાવયવ સ્વીકારવાથી અનન્ત અવયવત્વ થવાથી સુમેરુરાજ અને સૂર્યપ-
ને સમાન પરિમાણુ આવવાનો પ્રસંગ આવે એમ કહ્યું છે. તેમાં પ્રથમ^૨ અદૃશ્યસ્થેતજસંયોગથી પરમાણુમાં કર્મ થાય છે તેથી તે અન્ય પરમાણુ સાથે સંયોગ પામી દ્વચલુકને આરંભે છે. બહુ પરમાણુઓ સંયુક્ત થઈ સહસ્રા સ્થૂળનો આરંભ કરતા નથી; કેમકે પરમાણુ છે તોપણ બહુ છે, ‘ઘટોપશ્ચ-
હીત પરમાણુઓની પેઠે. જે ઘટોપશ્ચહીત પરમાણુઓ ઘટને આરંભે, તો ઘટના વિભાગ કરીએ ત્યારે કપાલ, ‘શર્કરા આદિનો ઉપલબ્ધ થાય નહિ; કેમકે તેઓ આરંભ થયા નથી, તેઓથી (પરમાણુઓથી) તો ઘટજ આરંભ થયો છે. તેમ થવાથી મોગરીના પ્રહારથી ઘટને વિનાશ થાય એટલે કંઈ પણ ઉપલબ્ધ ન થાય; કેમકે કપાલાદિ આરંભ થયા નથી અને તેના (ઘટના) અવયવો પરમાણુઓ અતીન્દ્રિય છે તેટલા માટે બહુ પરમાણુઓ દ્રવ્ય પ્રતિ સમવાયી કારણ નથી. પણ એજ પરમાણુઓ દ્વચલુક આરંભે છે તેનું (દ્વચલુકનું) અલુત્વ^૩ પરિમાણુ છે, તે પરમાણુના પરિમાણુ પારિમાણુકલ્પથી અન્ય છે અને તેને ઇશ્વરલુક્ષ્મિની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થયેલી દ્વિત્વસંખ્યા આરંભે છે. જે દ્વચલુકોથી દ્રવ્યનો આરંભ થતો નથી; કેમકે વ્યર્થત્વનો પ્રસંગ આવે; ખરેખર તે (દ્રવ્ય) પણ દ્વચલુકજ થાય, મહત્ નહિ; કેમકે કારણના બહુત્વ, મહત્ત્વ અને પ્રચયવિશેષથી મહત્ત્વની ઉત્પત્તિ છે; અને જે દ્વચલુકમાં મહત્ત્વ નથી કે જેથી તેઓએ આરંભેલું મહત્ત્વ થાય, તેમજ તેમાં બહુત્વ નથી; દ્વિત્વ ■ તેથીજ; તેમજ તેમાં પ્રચયભેદ^૪ તૂલ્યિયોમાં છે તેવો નથી; કેમકે તેના અવયવો અવયવરહિત હોવાથી તેમાં ‘પ્રશિથિત અવ-
યવોના સંયોગભેદનો અભાવ છે. તેટલા માટે તે દ્રવ્ય (જે દ્વચલુકથી આરંભેલું) પણ તેના કારણ દ્વચલુકની પેઠે અલુજ હોતું બેઠે. પુરુષોપભોગ અતિશય થતો નથી અને અદૃશ્ય-
ભિન્ન છે તેથી વિશ્વનિર્માણ ભોગાર્થક હોવાથી અને તેના કારણ દ્વચલુકથી તે નિષ્પન્ન થવાથી દ્વચલુકને આશ્રયે રહેલા અન્ય દ્વચલુકનું શું પ્રયોજન છે, એમ આરંભ વ્યર્થ થાય; માટે આર-
ંભને સાર્થક કરવા માટે બહુજ દ્વચલુકો પડે ત્ર્યલુક, ચતુરલુક, કે પચ્ચાલુક દ્રવ્ય મહદ્ અને દીર્ઘ આરંભ કરતું યુક્ત છે; કેમકે તે તે સ્થળે સ્થિતભેદ છે; અને ઇશ્વરલુક્ષ્મિની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થયેલી બહુત્વસંખ્યા મહત્ત્વપરિમાણુનું કારણ છે. તેમજ ત્ર્યલુક આદિથી આરંભ કર-
્યદ્રવ્ય કારણબહુત્વથી કે કારણમહત્ત્વથી કે કારણપ્રચયભેદથી મહત્ત્વ થાય છે એમ પ્રક્રિયા છે.

૧ સ્વીકાર. ૨ ન્યૂન પરિમાણુની સીમા. ૩ સરસજ. ૪ અદૃશ્યુક્ત આત્માના પરમાણુ સાથે સંયોગ થવાથી. ૫ પટે મહત્ત્વ કરેલા; ઘટની રચનામાં રહેલા. ૬ ઘટના ભાગો. ૭ પ્રાપ્તિ. ૮ અણુ પરિમાણુ જે પ્રકારનું છે, નિલ અને અનિલ. પરમાણુમનોમાં નિલ છે તે પારિમાણુકલ્પ ■ અને દ્વચલુકમાં અનિલ છે. ૯ કડો ન થયા. ૧૦ દીર્ઘ.

મહર્ષિર્વદા દ્વસ્તપરિમળલાભ્યામ્ ॥ ૧૧ ॥
હરેવ અને પરિમંડલમાંથી મહત્ અને દીર્ઘની પેઠે (ચેતન

બ્રહ્મથી અચેતન જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે) ॥ ૧૧ ॥
આ તેઓની પ્રક્રિયા છે—ખરેખર, પરમાણુઓ યથાયોગ્ય રૂપાદિયુક્ત, પારિ-
માણસ્ય પરિમાણુવાળા કેટલોક કાળ કાર્ય આરંભ્યા પછર રહે છે. પછી તે અદૃશ-
દિપુરેસર, સંયોગસદ્ધિ થઈ દ્વષણકારિકને અભિલે કાર્યસમૂહ આરંભે છે; અને

એક પ્રક્રિયાથી કારણસમવાથી કુણે કાર્યદંબમા સમાનભવનીવત્ અન્ય ગુણ ઉત્પન્ન કરે છે એ
•વાચ્યો છે દ્વષણ—કાર્યજનને વિષે રૂપન્ય સમચેત થાય એવું—દર્શન્યું છે તે તેમનીજ
પ્રક્રિયાથી અદૃશવુ છે; કેમકે અભિચાર થાય છે એમ સિદ્ધ કરવા સૂત્ર કહે છે—‘મહર્ષિ-
વદા’ હતાદિ એકે ‘જ પિતરાયત્વાત્’ [પ્ર. સૂ. ૨.૧૧.૪] એમાં ચેતનથી અચેતનસદ્ધિ
સાધી છે તોપણ વેદોપિત્રન્યાયનો અભિચાર તેનીજ પ્રક્રિયાથી સિદ્ધ કરવો એ આ સૂત્રનું પ્ર-
યોજન હોવાથી એ સૂત્ર ખતાવે નથી. એમ મહત્ અને દીર્ઘ અણુક દ્વસ્ત અને અણુ દ્વષ-
ણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પરિમંડલ પરમાણુમાંથી અપરિમંડલ દ્વષણક ઉત્પન્ન થાય છે
તેમ ચેતન બ્રહ્મમાંથી અચેતન જગત્ થાય એમ સૂચાવે છે. તે અર્થ સુદ કરવા વેદોપિત્રની
પ્રક્રિયા કહે છે—‘આ તેમની પ્રક્રિયા છે’. તેમાં પ્રથમ અવસ્થાનો ઉપન્યાસ કરે છે—
‘ખરેખર, પરમાણુઓ’ હતાદિ. પૃથ્વી, અપ્, તેજસ અને વાયુ એ ચારના પરમાણુઓ.
‘ખરેખર’ શબ્દથી ચાર પ્રકારના પરમાણુઓ પ્રામાણિકસમત છે એમ સૂચવે છે. પ્રથમકાળમાં
પરમાણુઓ નિશ્ચય, અચયુક્ત રહે છે અને સદ્ધિકાળમાં અદૃશયુક્ત આદ્યાના સંયોગથી તેમને
વિષે કાર્ય થાય છે, તેથી સંયોગથી અન્ય દંબની સદ્ધિ થાય છે. લયદેવે કાર્યની ઉદ્દેશ અવસ્થા
‘કેટલોક કાળ’ એથી કહી છે. તેમાં સર્વકાર્યનો લય છે તોપણ પાકા પરમાણુઓ અવસ્થિત
રહે છે તેથી ‘રૂપાદિયુક્ત’ એમ કહ્યું છે. પૃથ્વીના પરમાણુઓમાં ચાર ગુણ (રૂપ, રસ, ગંધ
અને રૂપ) છે, અપ્ના પરમાણુઓમાં ત્રણ ગુણ (રૂપ, રસ અને રૂપ) છે, તેજના પર-
માણુઓમાં બે ગુણ (રૂપ અને રૂપ) છે અને વાયુના પરમાણુમાં એક ગુણ (રૂપ) છે એમ
કહેવા ‘યથાયોગ્ય’ કહે છે. જાતવ્યપરમાણુમત (અપ્, તેજસ અને વાયુ એ ત્રણ જુતોના પર-
માણુમાં રહેલા) રૂપાદિ નિલ છે, પૃથ્વીપરમાણુમાં રહેલા રૂપાદિ અનિલ અને પાકા છે.
પરમાણુમાત્રા રદનાર પરિમાણુ તે ‘પારિમાણુસ્ય’ કે પરિમંડલ પરમાણુઓનો આરંભકક્રમ
કહે છે—‘પછી તે અદૃશદિપુરેસર’ હતાદિ. ‘પછી’ એટલે સર્વદેવકાર્યની ઉદ્ભવઅવ-
સ્થામાં પરમાણુઓ સમવાથી કારણ છે, ‘અદૃશદિ’ નિમિત્તકારણ છે, ‘આદિ’ થી હિચરમ-
યમ એમ સમજતું; અને સંયોગ એ અસમવાથી કારણ છે. અદૃશવત્સંયોગથી પરમાણુમાં
કાર્ય થાય છે તેથી અન્ય અણુ સાથે સંયોગ થવાથી દ્વષણક ઉત્પન્ન થાય છે. જલુ પરમાણુઓ
સંયુક્ત થઈ સદસા કાર્ય ઉત્પન્ન કરતા નથી; કેમકે પરમાણુઓ છે તોપણ જલુ છે, ઘટોપશ્ચદીત
પરમાણુઓની પેઠે. ઘટોપશ્ચદીત પરમાણુઓ ઘટરૂપ કાર્યજનક નથી; કેમકે ઘટનો જંગ થાય ત્યારે
કપાડાદિ તેના વિનાશ અનારંભક હોવાથી પરમાણુઓ અતીન્દ્રિય હોવાથી સર્વની અનુપગમિય
થવાનો પ્રસંગ આવે. તેથી તે પરમાણુ સંયુક્ત થઈ દ્વષણક ઉત્પન્ન કરે છે અને ત્રણ દ્વષણક

અણુકાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, પરિભ્રમણ ઉત્પન્ન થતું નથી; અથવા જેવી રીતે દ્રવ્યજુક
અણુ અને દ્રસ્ય છે તેપણુ તેમાંથી મહત્ અને દીર્ઘ અણુક ઉત્પન્ન થાય છે, આણુ
ઉત્પન્ન થતું નથી કે દ્રસ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી; એવી રીતે ચેતન પ્રદાથી અચેતન જ-
ગત ઉત્પન્ન થશે એ સ્વીકારમાં તારૂં મું ઘિત થયું? એ નું એમ માનશે કે કાર્યદ્રવ્ય
દ્રવ્યજુકાદિ વિરોધી, અન્ય પરિભ્રાજુથી યુક્ત છે તેથી કારણગત પારિભ્રાણ્યાદિ આ-
રંભક થતાં નથી એમ કું સ્વીકારું છું, પણ ચેતનાથી વિરોધી અન્ય ગુણથી જન્મત
યુક્ત નથી કે જેથી કારણગત ચેતના કાર્યને વિષે અન્ય ચેતના આરંભે નહિ; કેમકે
અચેતના નામનો ચેતનાનો વિરોધી કોઈ ગુણ નથી, કારણ કે તે ચેતના પ્રતિષેધ
માત્ર છે. તેટલા માટે પારિભ્રાણ્યાદિ આદિથી વૈષમ્યને હીધે ચેતનાને આરંભકત્વ
પ્રાપ્ત થાય છે એમ (એ નું માનશે) તેા એમ માનતો ના; કેમકે જેમ કારણમાં પિ-
ધમાન પણ પારિભ્રાણ્યાદિ અનારંભક છે એમ ચીતન્ય પણ યોગ્યો અંશ સમાન છે.
વળી પારિભ્રાણ્યાદિ અનારંભક છે તેનું કારણ (દ્રવ્યજુકાદિ) અન્ય પરિભ્રાજુથી
યુક્ત છે તે નથી; કેમકે અન્ય પરિભ્રાજુના આરંભ પહેલાં પારિભ્રાણ્યાદિનું આરંભ-
કત્વ ઉપપન્ન થાય છે; કારણ કે આરંભ પણ કાર્યદ્રવ્ય ગુણના આરંભ પહેલાં જ-
જુમાત્ર અગુણ રહે છે એમ સ્વીકાર છે. તેમજ પારિભ્રાણ્યાદિ અન્ય પરિભ્રાજુને
આરંભવામાં વ્યથ છે તેથી પાનાની સમાન જાતનું અન્ય પરિભ્રાજુ આરંભતાં નથી
એમ પણ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે અન્ય પરિભ્રાજુનો અન્ય હેતુ સ્વીકાર્યો છે; કારણ
કે 'કારણવદ્યુત્યાત્ કારણમહરયાત્ પ્રત્યવપિતોષાત્ મહત્' [વેગ સગ ખા.૧૧] (કાર-
ણ કહે છે—'અથવા જેવી રીતે દ્રવ્યજુક' કહેવાદિ. અણુ અને દ્રસ્ય દ્રવ્યજુકોથી અણુ-
દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી અને દ્રસ્ય પણ ઉત્પન્ન થતું નથી એમ બ્ધનિચાર છે એનો અર્થ છે.
સૂચકા વાચક જના ('અને'ના) જથમાં છે, અને તે અનુગ અણુનો સમુચ્ચયવાચક છે.
એટલે દ્રસ્ય અને પારિભ્રાણ દ્રવ્યજુક અને પરમાણુઓમાંથી મહત્, દીર્ઘ અને દ્રસ્ય ઉત્પન્ન
થાય છે તેમ અચેતનમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય છે એમ યતની ચોક્કસ કરવાની છે. તેમાં
દ્રસ્યથી મહત્ અને દીર્ઘ અણુક અને પરિભ્રાણથી અણુ દ્રવ્યજુક એમ વિભાજ સમજવો જ-
લાન વિષય છે એમ યાદ કરી છે—'એ નું એમ માનશે કે' કહેવાદિ અચેતનાવ વિરોધી
ગુણ છે એમ કોઈ યાદ કરી તેને માટે કહે છે—'અચેતના નામનો' કહેવાદિ કાર-
ણ અન્ય પરિભ્રાજુથી અનારંભક-યુક્ત છે એમ સ્વીકારી વિશિષ્ટ અંશમાં સ્પષ્ટ કરે છે—
'એમ માનતો ના; કેમકે જેમ' કહેવાદિ અચોકારનો ભાગ કરી છે—'વળી પારિભ્રા-
ણ્યાદિ અનારંભક છે' કહેવાદિ ઉત્પન્ન થવું અન્ય પરિભ્રાજુ વિરોધી કારણ તેની ઉત્પ-
તિની પૂર્વ વિરોધી થતું નથી તેથી દ્રવ્યજુકમાં પારિભ્રાણ્યનો ઉત્પત્તિ કેમ ન થાય એનો અર્થ
છે. પણ વિરોધી પરિભ્રાજુ સંલગ્ન દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ યાદ નિરાકરણ કરવા કહે છે—
'આરંભ પણ કાર્યદ્રવ્ય' કહેવાદિ તેટલ ઉત્પત્તિ જન્મવાના અધોગતિવાચક થાય છે એનો
અર્થ છે. એથી વિરોધીનો અન્ય સિદ્ધ થાય છે એનું તત્ત્વપર છે. અણુજ અદિ ઉત્પન્ન કરી
યામાં વ્યથ થવાથી પરિભ્રાણ્યાદિ સ્વચંચન હેતુ ઉત્પન્ન કરતાં નથી એમ અલગ કરી
તેનો નિષેધ કરી છે—'તેમજ પારિભ્રાણ્યાદિ અન્ય પરિભ્રાજુને આરંભવામાં વ્યથ
છે તેથી' કહેવાદિ. અન્ય હેતુ સિદ્ધ કરવા મૂલ્યે કહે છે—'કારણવદ્યુત્યાત્' કહેવાદિ
કારણ—દ્રવ્યજુકોના જનનથી અણુકમાં મહત્ત્વ ઊભા થાય છે, કુન્નિકાના મહત્ત્વથી વદમાં

મહત્વથી, કારણના મહત્વથી અને પ્રયયવિશેષથી મહત્ ઉત્પન્ન થાય છે),
 રતિતમણુ' [૧૦ સૂ ૭૧૧૨૦] (તેથી વિષયીત અણુ છે), 'પતેન વર્ણવ્ય-
 વ્યાખ્યાતે' [૧૦ સૂ ૭૧૧૨૭] (આથી દીર્ઘાવ અને ઘસ્ટવાવ વ્યાખ્યાત થયા)
 ગુણનાં સૂત્રો છે. વળી કેટલકે સંનિધાનવિશેષથી કારણમહત્વ આદિજ
 મક થાય છે, પારિમાણ્યવાદિ આદેશક થતાં નથી એમ કહી શકાયો

કેમકે અન્ય દ્રવ્ય કે અન્ય ગુણ આદેશવામાં સર્વ કારણગુણોના
 રૂપમાં સમવાય સરખો છે. તેટલા માટે સ્વભાવથીજ પારિમાણ્યવાદિ
 રેશક છે તેમ ચેતના પણ અનાદેશક છે એમ સમજવું. તેમજ
 યથી વિલક્ષણ દ્રવ્યાદિની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે તેથી સમાન જા-
 નાની ઉત્પત્તિમાં વ્યતિચાર છે. દ્રવ્ય પ્રકૃત છે તેમાં ગુણનું ઉદાહરણ અગુજ

૧ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ તૂટપિંડથી આરબ્ધ અતિસ્થૂલ તૂટપિંડમાં પ્રયયથી—અવ-
 િ સંયોગવિશેષથી—મહત્વ ઉત્પન્ન થાય છે એવો અર્થ છે. મહત્વવિરુદ્ધ અણુત્વ પરમાણુ-
 ત્વસખ્યાથી દ્વયધ્રુવને વિષે થાય છે એમ કહે છે—'તદ્વિષયીતમણુ'. મહત્વનું જે અ-
 ણથી કારણ છે તેજ મહત્વસમાનાધિકરણ દીર્ઘત્વનું છે અને જે અણુત્વનું અસમવાયી
 નું છે તેજ અણુત્વસમાનાધિકરણ ઘસ્ટવાવનું છે એમ અતિદેશ કરે છે—'પતેન વર્ણવ્ય-
 વ્યત્વે વ્યાખ્યાતે.' આ પ્રમાણે મહત્વ આદિનાં હેતુ ન હોવાથી પારિમાણ્યકથ આદિ બધા
 એ અસિદ્ધ છે એનું તાત્પર્ય છે. વળી કારણમહત્વ આદિ સનિહિત છે અને પારિમાણ્યકથ
 સિદ્ધિ નથી એમ પણ ન કહેવું. પણ પારિમાણ્યકથ આદિ સંયોગાદિથી બ્યવહિત છે તેથી
 દ્રવ્યમાં સમાનજાતીય ગુણ ઉત્પન્ન કરતાં નથી; પણ પ્રયય આદિ તો કારણસ્થ—કારણમાં
 જ છે તેથી તનિષ્ઠ કાર્યદ્રવ્ય સંનિહિત હોવાથી તેમાં મહત્વ આદિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેટલા
 કે પારિમાણ્યકથ આદિ સ્વભાવથી અનારબ્ધ નથી તેને માટે કહે છે—'વળી કેટલકે સં-
 નિધાનવિશેષથી' હતાવિ. બહુત્વ આદિની પેઠે પારિમાણ્યકથ આદિ પણ સરખાંજ સમવાયી
 હોવામાં રહેલાં છે. ગુણ ધ્રુવોને વિષે સમવેત છે, બાષ્પ કે અબાષ્પ; સર્વથા ગુણો કારણસ્થ
 એ કાર્યદેશમાં નિમિત્ત છે, અને નિરવયવ અણુના ગુણોનો તનિષ્ઠિ કે અસનિષ્ઠિ ઉત્પત્તિ
 જમાં ઉપયોગી સમવતો નથી એનું તાત્પર્ય છે. આ પ્રમાણે પારિમાણ્યકથાદિ અનારબ્ધ છે
 એ હેતુ કાર્યદ્રવ્ય વિશેષી ગુણથી આગળ છે તે કે તે અણુવાદિ ઉત્પન્ન કરવામાં રચ્ય છે
 કે તેઓ અસનિહિત છે તે હેતુ નથી એ ઉક્તિનું ફળ કહે છે—'તેટલા માટે સ્વભાવ-
 િજ' હતાવિ. અવ કોઈ એવી સજા કરે કે કારણગુણ સ્વસમાનગુણોના આદેશક છે એ
 કામિને પારિમાણ્યકથાદિ સામાન્ય ગુણોનાં વ્યતિચાર છે તોપણ દ્રવ્યના સમવાયી કારણમાં
 રેશો જે વિશેષ ગુણ છે તે સ્વસમાનજાતીય ગુણનો આદેશક છે એ બતાવે છે તેથી દૈન્ય
 રેશો ગુણ હોવાથી તેનું આરબ્ધત્વ કુર્ચર છે (આવી સજા કોઈ કરે) તો તે ગુજ નથી. કે-
 રો વિચરણ હેતુ તાનુમાં રહેલાં નીચડિરો વિજાતીય વિચરણના હેતુ છે તેના બાધવાર
 કે અને દૈન્ય આત્મ છે. ગુણ નથી એમ સમજવાનું છે. તેટલા માટે ચેતનથી વિજાતીયને
 ઉત્પત્તિ ગુજ છે. તેનાં અન્ય ઉદાહરણ આપે છે—'તેમજ સંયોગથી વિચરણ દ્રવ્ય-
 ની ઉત્પત્તિ' હતાવિ. પણ ચેતન યજ્ઞ કાર્યનું ઉપદાન હોવાથી દન છે. તે ઉપદાન
 ઉપદાન નથી ને પ્રકૃત હોવાથી કંઈ દ્રવ્ય વિચરણકર્તારેશ હોવ તેજનું ઉદાહરણ નથી
 એટલે, ચરેન ગુણનું ઉદાહરણ આપું ગુજ નથી એન સજા કરે છે—'દ્રવ્ય પ્રકૃત છે તેમાં'

એ એમ કહેશે તો, નહિ: કેમકે દુષાન્તથી વિજક્ષણ આદેશમાત્ર વિવક્ષિત છે; અર્થનું દ્રવ્યજ ઉદાહરણ આપતું યુક્ત છે ને યુક્તનું યુક્તજ એમ નિયમમાં કોઈ હેતુ નથી. તમારા સૂત્રકારે પણ દ્રવ્યનું યુક્ત ઉદાહરણ આપ્યું છે—'પ્રત્યક્ષામત્યસામાન્ય પ્રત્યક્ષામત્ય સંયોગસ્ય પદ્ધત્યકમ્ ચિદતે' [વેગ સૂત્ર ધારાર] (પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષનો સંયોગ અપ્રત્યક્ષ દોષાથી શરીર પંચભૂતાત્મક નથી) એમ. એમ પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ ભૂમિ અને આકાશમાં સમવાયી સંયોગ અપ્રત્યક્ષ છે, એમ પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ પાંચ ભૂતોમાં સમવાયી શરીર અપ્રત્યક્ષ થાય. શરીર તો પ્રત્યક્ષ છે; તેટલા માટે પાંચભૂતીક નથી. તાત્પર્ય આ છે—સંયોગ યુક્ત છે ને શરીર દ્રવ્ય છે. 'દરવતે જુ' [અગ્ર સૂત્ર ચારાર] (પણ ક્રમાય છે) એમાં પણ વિલક્ષણની ઉત્પત્તિ પ્રપચિત કરી છે. પણ એમ હોય તો તેથીજ આ સૂત્ર ગતાર્ય છે, ના એમ અને કહીએ છીએ. તે સંખ્ય પ્રત્યે કહ્યું છે, આ તો વૈશેષિક પ્રત્યે છે. પણ અનિદેશ પણ 'યતેવ શિષ્ટાપરિગ્રહા મપિ વ્યાખ્યાતાઃ' [અગ્ર સૂત્ર ચારાર] (આથી શિષ્ટોથી અપરિમદણ કરાયલાનું પણ વ્યાખ્યાન થયું સમજતું) એમ સમાન ન્યાયથી કયો છે. એ સત્ય છે; પણ તેનાજ આ વૈશેષિક પ્રક્રિયાના આદેશમાં તેની પ્રક્રિયાને અવસારી નિર્દાનથી પ્રપચ કયો છે ॥ ૧૧ ॥

ઉભયથાપિ ન કર્માતસ્તદભાવઃ ॥ ૧૨ ॥

બંને પ્રકારે પણ કર્મ થતું નથી; એથી તેનો (સૂત્રિનો) અભાવ છે ॥ ૧૨ ॥
હવે 'પરમાણુકારણવાદનું નિરૂપણ કરે છે. તે વાદ આ રીતે ઊભો થાય છે—

હા.કિ. યુક્તથી દ્રવ્યની જોડ—અદૃશ્ય પણ સંયોગથી એમ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેમ—ચેતનથી અચેતનની ઉત્પત્તિ એમ વિવક્ષણ આદેશમાત્ર અણમાં એ દુષાન્ત છે એમ સંકોનો પરિહાર કરે છે—'નહિ: કેમકે દુષાન્તથી' હતાકિ. દુષાન્ત અને દાદાન્તિક વચ્ચે સર્વથા સામ્ય હોય એવો એને માટે પ્રમાણ નથી એમ કહે છે—'અને દ્રવ્યનું દ્રવ્યજ' હતાકિ. આ કેવલ આત્મી અનિયમ છે એમ નહિ, પણ તમારી પણ છે, અનિયમ કહ્યાને સમાન છે એમ કહે છે—'તમારા સૂત્રકારે પણ' હતાકિ. એ સૂત્ર નિયમનયમાંથી રીતે ઉપયોગી છે. એટલેથી જી રીતે અનિયમ છે તેને માટે કહે છે—'તાત્પર્ય આ છે' હતાકિ. સમાન-ઉપારઅનિયમનો પરિમદજ્ઞાતિ દુષાન્તથી સંમ જતાવવા માટે એનો આદેશ છે એમ કહે છે—'એ સત્ય છે', 'તેનાજ' = તે અતિદેશનો ॥ ૧૧ ॥

વૈશેષિક મતની પરીક્ષા આરમ્ભે છે—'ઉભયથાપિ ન કર્મ' હતાકિ. પરમાણુમાં આવે કર્મનું કારણ સ્વીકારતાં કે ન સ્વીકારતાં ઉભય પ્રકારે કર્મ થતું નથી; એથી અપ્રકૃતિ કર્મે તેનો એટલે સૂત્રિનો અભાવ છે; અથવા જે અણુસમવાયી અદૃશ્ય કે જેનુસમવાયી અદૃશ્ય છે, અને પ્રકારે તે અચેતન ચેતનથી અનિયમિત દોષાથી તેમાં પ્રવૃત્તિ ન થવાથી કર્મનો અભાવ છે, અને તેથી તેનો એટલે સૂત્રિનો અભાવ છે, અને નિયમકારણમાત્રથી દૃશ્ય અનિયમિત થાય

૨. હોકમાં પચાદિ 'સાવયવ દ્રવ્યો' 'સ્વાનુગત, સંયોગસહિત તન્તુ આદિ દ્રવ્યોથી કરાતાં દેખાય છે. તેના સાદૃશ્યથી જે કંઈ સાવયવ છે તે સર્વ સ્વાનુગત, સં-
હિત તે તે દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ સમજાય છે. તે અવયવ અને અ-
ના વિભાગ જ્યાંથી નિવૃત્ત થાય છે તે 'અપકર્ણપર્યન્તમાં સહેલો પરમાણુ છે;
ગિરિ, સમુદ્ર આદિ જેમાં છે એવું આ સર્વ જગત સાવયવ છે અને સાવયવ
થી 'સાધન્ત છે. વળી કાર્ય કારણરૂઢિત હોયું ન જોઈએ; એટલા માટે પરમાણુઓ
નું કારણ છે એમ કહ્યાકનો અવિધાય છે. ભૂમિ, ઉદક, તેજ અને પવન

[illegible]

૧. ભાગ્યવત્તુ, ૨. પે.ગ.ની ભાંડી ભાગ્યવત્તુ-ભાગ્યવત્તુ મળ્યા. ૩. ભાગ્યવત્તુ પાંચાં
૪. ભાગ્યવત્તુ ભાગ્યવત્તુ ૫. ભાગ્યવત્તુ ભાગ્યવત્તુ ૬. ભાગ્યવત્તુ ભાગ્યવત્તુ

નામનાં તે એ ચાર સાવચળ ભૂતોને ઉપલબ્ધ કરી ચાર પ્રકારના પરમાણુઓ પરિ-
કલ્પાય છે; અને તેઓ અપરકર્ષપર્વત ગણા હોવાથી અને ત્યાર પછી વિભાગનો
અસંભવ હોવાથી વિનાશ પામનાં પૃથિવી આદિના પરમાણુપર્વત વિભાગ થાય
છે તે પ્રલયકાળ છે. પછી સૃષ્ટિકાળમાં વાયુના અણુઓમાં અદૃશની અપેક્ષાથી કર્મ
ઉત્પન્ન થાય છે; તે કર્મ 'સ્વામય' અણુને અન્ય અણુ સાથે જોડે છે, તેથી દ્રવ્યક
આદિ કર્મે વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે; એવી રીતે અગ્નિ, એવી રીતે ઉદક અને એવી
રીતે પૃથિવી; અને એવી જ રીતે સેન્દ્રિય શરીર. આ પ્રમાણે આ સર્વ જગત્ત્વ અ-
ણુઓમાંથી સંભવે છે. વળી અણુમાં રહેલાં રૂપાદિથી દ્રવ્યકાદિમાં રહેલાં રૂપાદિ
તત્ત્વપરત્યાયથી સંભવે છે એમ કલ્પાના અનુયાયીઓ માને છે. તેમાં આ કહીએ
છીએ—વિભાગાવસ્થામાં રહેલા અણુઓનો સંયોગ 'કર્મપેક્ષ સ્વીકારવો' એઈએ;
કેમકે કર્મયુક્ત તત્ત્વ આદિમાં સંયોગ દેખાય છે; અને કર્મ કાર્ય હોવાથી તેનું કર્મ
નિમિત્ત સ્વીકારવું એઈએ. ન સ્વીકારીએ તો નિમિત્તતા અભાવથી અણુઓમાં
આપ કર્મ થાય નહિ. સ્વીકારીએ તોપણ એ પ્રયત્ન કે અભિધાન વગરે પધાતુ
કર્મ કરેનું નિમિત્ત સ્વીકારાય તો તેનો અસંભવ હોવાથી અણુઓમાં આપ કર્મ
નજ થાય; કેમકે તે અવસ્થામાં આત્મગુણ પ્રયત્ન સંભવનો નથી; કારણ કે શરીરનો

જૂત આક્રમ્ય વનવચ્ચ હોવાથી કહે છે કે 'તે એ ચાર સાવચળ ભૂતોને' (તત્ત્વ. પ્રક-
રમાં એ પરમાણુઓનો પત્તુ નાશ થવાથી એ જગત્કારણ નથી એમ જાણા કરી કહે છે—
'અને તેઓ અપરકર્ષપર્વત ગણા હોવાથી' (તત્ત્વ. ધારણા વિચારથી કે ધારણા નાશથી
અવંતબ્ધનો નાશ થાય છે; તે નાશ ન દેવ. થી અણુ નિત છે. નાશ કેમ નથી તેને કહે કહે છે—
'ત્યાર પછી વિભાગનો અસંભવ હોવાથી', અણુપરિવર્તન દ્વારા અવિરૂ પત્તુ વિભાગ
હોતું એઈએ, કારે પરમાણુ એ અપરકર્ષ—ત્વ પરિવર્તનથી પરિણમ છે. અવરોધના વિભા-
ગથી કે નાશથી અવરોધનો નાશ થાય છે; પરમાણુ નો સિતવચ્ચ હોવાથી અવરોધવિભાગ
નાશદેવનો સંભવ નથી કહે નાશ નથી એવો ભય છે. પત્તુ એક દબ્બ અવસ્થિ રહે તો પ્રલય
કહેવાય ને અનેક દબ્બ (અને પરમાણુ) અવસ્થિ રહે કેમ કહેવાય તેને કહે કહે છે—
'પરમાણુપર્વત વિભાગ થાય છે તે પ્રલયકાળ છે', અર્થ. અવંતબ્ધનાનો 'પૂરપત્તુ
નાશ તે પ્રલય. પરમાણુ નિત એવો દક્ષિત સ્વસ્થિ કહે છે—'પછી સૃષ્ટિકાળમાં' (ત-
ત્ત્વ. આ પ્રમાણે ધારણા પ્રત્યુત્પન્ન એવો તેની સર્વ વેદાન્તધર્મનો વિરોધ એવો
સમન્વય અસ્તિ છે તેનું પૂરપત્તુમાં રત્ત છે. તે પૂરપત્તુ અભિધાન એવો વેદાન્તધર્મ
કર્મ વિરોધ નથી એમ વિદ્યાના કહે છે—'તેમાં આ કહીએ છીએ' (તત્ત્વ. પ્રકરને
વિરે વિભાગ થવા પરમાણુઓ 'અવરોધવંતે' કે 'કર્મવરોધ' એવો કહેવો એઈએ અને
કર્મનું નિમિત્ત પ્રવલ્લિ એવું કહે છે; એનો પ્રવલ્લિ અવરોધ એવો તેવો
થાય છે. પત્તુ અગ્નિ અભિધાનથી રૂપાદિમાં સ્વસ્થિ થાય છે. હતાન્ત્ર એવો દર
અગ્નિમાં સમન્વય થાય છે. તે પ્રમાણે અણુવંતુ કેમનું નિમિત્ત અસ્તિત્વ છે કે નહીં!
ન સ્વીકારી તો કર્મ દારણ થશે નહીં સ્વીકારી પત્તુ નહીં તેનો પ્રવલ્લિ દારણ થશે.

૧. ૮૨ મંથાંકુ કહે અણુ ૧ એક અણુથી ૫૪ થાય છે તેવું ૩૧૦૦ નહીં
૨. ૮૩ મંથાંકુ ૧ એકથી ૫૪ થાય છે તેવું ૩૧૦૦ નહીં ૧ એકથી ૫૪ થાય છે

આભાવ છે; કેમકે શરીરમાં પ્રતિષ્ઠિત મનને વિષે આત્માનો સંયોગ થયે આત્મ-
ગુણ પ્રયત્ન ઉત્પન્ન થાય છે. એથી અભિધાતા આદિ દૃષ્ટ નિમિત્તનું પણ નિરાકરણ
કરવું; કેમકે સુષ્ટિ પછીના સમયમાં તે સર્વ છે તે આદ્ય કર્મનું નિમિત્ત સંભવતું નથી.
તે અદૃષ્ટ આદ્ય કર્મનું નિમિત્ત છે એમ કહેશે તો તે આત્મામાં 'સમવાયી છે કે
અણુમાં? બંને પ્રકારે પણ અદૃષ્ટનિમિત્ત કર્મ અણુને વિષે સંભવશે નહિ; કેમકે અ-
દૃષ્ટ અચેતન છે. ખરેખર, અચેતન, ચેતનથી અધિષ્ઠિત ન થયું, સ્વતંત્ર પ્રવર્તનું
નથી કે પ્રવર્તાવતું નથી એમ સાંખ્યપ્રક્રિયામાં કહ્યું છે; અને ચેતન્ય ઉત્પન્ન થયું
નથી એવો આત્મા તે અવસ્થામાં અચેતન છે. વળી અદૃષ્ટ આત્મામાં સમવાયી
❑ એવું સ્વીકાર્યું છે તેથી તે અણુઓમાં કર્મનું નિમિત્ત થયે નહિ; કેમકે સંખન્ધ નથી.
અદૃષ્ટવાળા પુરુષ સાથે અણુઓનો સંખન્ધ છે એમ કહેશે તો સંખન્ધ સતત હોવાને ક્ષીપે
પ્રવૃત્તિ સતત થવાનો પ્રસંગ આવશે; કેમકે અન્ય નિયામક નથી, તેટલા માટે એ પ્રમાણે
કોઈપણ નિયત કર્મ નિમિત્ત ન હોવાથી અણુઓમાં આદ્ય કર્મ થશે નહિ, કર્મના અભા-
વથી તેને આધારે થતો સંયોગ નહિ થાય; અને સંયોગના અભાવથી તેને આશ્રયે થનું
દ્રવ્યલુકાદિ કાર્યગત થશે નહિ. વળી એક અણુનો અન્ય અણુ સાથે સાથે સંયોગ સર્વા-

કાળમાં થાય છે; એમ બંને પ્રકારે પણ કર્મ સંભવતું નથી. એથી કર્મના અસંભવથી તેનો
એટલે સંયોગપૂર્વક દ્રવ્યલુકાદિના 'સર્ત્રેનો અભાવ છે એવી સૂત્રની પ્રથમ વ્યાખ્યા છે. સ્થિર
પદાર્થને વેગવાળા દ્રવ્યનો સંયોગવિશેષ તે અભિધાતા, તેજ સ્વ પદાર્થના સંખન્ધમાં નોંધન
કહેવાય છે. દૃષ્ટ નિમિત્તનો અભાવ છે તોપણ અદૃષ્ટવત્ આત્માના સંયોગથી અણુઓને વિષે
કર્મ થાય છે એમ છંડા કરે છે—'એ અદૃષ્ટ આદ્ય કર્મનું નિમિત્ત છે' ઇત્યાદિ. અદૃષ્ટ =
ધર્મ અને અધર્મ. વિકલ્પપુરઃસર ખંડન કરે છે—'તે આત્મામાં સમવાયી છે કે અણુમાં?'
જડ આત્માની પેઠે અણુ આશ્રય કેમ ન થાય એમ માની વિકલ્પ કર્યો છે એમ સમજવું.
એ દ્વિતીય વ્યાખ્યાને માટે પણ સૂત્રની યોગના કરે છે—'બંને પ્રકારે પણ' ઇત્યાદિ. છવ્ઠી
અધિષ્ઠિત થયું અદૃષ્ટ નિમિત્ત માઓ તેને માટે કહે છે—'ચેતન્ય ઉત્પન્ન થયું નથી એવો
આત્મા' ઇત્યાદિ. આત્મા = શ્વેતશ્ચ. આત્મા અચેતન હોવાથી 'અધિષ્ઠાતા થઈ શકે નહિ'
એવો શેષ સમજવો. લિખ દધિર અધિષ્ઠાતા થઈ શકે નહિ એમ આગળ નિરાકરણ કરીયું.
અદૃષ્ટ અચેતન છે એ, કર્મનું નિમિત્તકારણ ન થવાનો દેવ કહ્યો છે. અન્ય દેવ કહે છે—
'વળી અદૃષ્ટ આત્મામાં સમવાયી છે' ઇત્યાદિ. પણ અણુસંયુક્ત આત્મામાં સમવેત હો-
વાથી અદૃષ્ટનો અણુ સાથે સંયુક્તસમવાય છે તેથી અદૃષ્ટ પણ 'સ્વાત્મ્યસંયુક્તને વિષે ક્રિયાદેવ
છે એમ છંડા કરે છે—'અદૃષ્ટવાળા પુરુષ સાથે' ઇત્યાદિ. વિષુ (આત્મા)નો સંયોગ
અણુઓને વિષે સદા વિવરમાન હોવાથી—આત્મા સર્વગત હોવાથી અણુ સાથે તેનો સદા સંખ-
ન્ધ હોવાથી—ક્રિયા પણ સતત થવાથી પ્રલયનો અભાવ થયે એમ દ્રવ્ય બતાવે છે—'સંખન્ધ
સતત હોવાને ક્ષીપે' ઇત્યાદિ. એકે પરમાણુ અને શ્વેતશ્ચનો સંયોગ પરમાણુમાંના કર્મથી
ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ તેનો પ્રવાહ સતત હોવાથી પ્રવૃત્તિ પણ સતત છે. સંયોગનું દેવત્વ
ખંડન કરી સ્વરૂપ ખંડન કરે છે—'વળી એક અણુનો' ઇત્યાદિ. લોકમાં બે પિંડના સંયો-
ગથી જ્યારે સ્વરૂપ પિંડ આરંભાય છે ત્યારે બે પિંડના એકેક પાસાનો સંયોગ થવે અન્ય પાસાં

૧ સમવાય ૨ સંખન્ધ ૩ દેવાદ ૪ આત્મા ૫ નિમિત્ત ૬ કાર્યસમૂહ ૭ સુષ્ટિ ૮ પદાર્થ
આશ્રયને વિષે સંયુક્ત.

નિત્યસંબંધ મહત્ત્વ કરાવે છે, અસંબંધ નહિ કે અન્ય સંબંધની અપેક્ષા નહિ, તેથી તેનો અન્ય સંબંધ કદાપિ યુક્ત નથી કે જેથી અનવસ્થા પ્રસન્ન થઈ એમ (સંકા કરીએ તો) અને કહીએ છીએ કે ના; કેમકે એમ થયે સંયોગ પ સંયોગીઓ બેટ નિત્યસંબંધ છે તેથી સમવાયની પેટ તેને અન્ય સંબંધની અપેક્ષા રાખે તે નહિ થાય. બે અન્ય અર્થ હોવાથી સંયોગ અન્ય સંબંધની અપેક્ષા રાખે. તેમજ સમવાય પણ અન્ય અર્થ હોવાથી અન્ય સંબંધની અપેક્ષા રાખે છે, પણ અગુણ હોવાથી ગુણ હોવાથી સંયોગ અન્ય સંબંધની અપેક્ષા રાખે છે, કેમકે (બંનેમાં) અપેક્ષા-સમવાય અપેક્ષા રાખતો નથી એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે (બંનેમાં) અપેક્ષા-કાંચ સમાન છે, અને ગુણપરિભાષા અન્ય છે. તેટલા માટે સમવાયને અન્ય

સમબંધને માટે સમવાયને અન્ય સંબંધની અપેક્ષા નથી; કેમકે સંબંધીઓનું સંબંધન કરવું એમ એનો પરમાર્થ છે; કેમકે સમવાય સમવાયીઓથી મિશ્ર છે તોપણ સંબંધીઓથી સ્વતંત્ર-અ-પેક્ષારહિત છે એવું એવું નિરૂપણ નથી; અને તે એવ તારે સંબંધીઓ અસંબંધી થતા નથી; તેટલા માટે સમવાયીઓનો સમવાય સ્વભાવથી છે, અન્ય સંબંધીઓ નથી એટલે અનવસ્થા થાય નથી; સમવાય સમવાયીઓ સાથે અન્ય સમબંધની અપેક્ષા રાખતો નથી, કેમકે સમબંધીઓનું સમબંધન કરવું એ તેનો સ્વભાવ છે, એથી સમવાય સ્વભાવથીજ સમવાયિતન્ય છે. અન્ય સમબંધીઓ નથી તેથી અનવસ્થા નથી, એથી સંકાનો અસ્થિતિ છે. તારે સંયોગ પત્ર સ્વરૂપસમબંધ તરીકે ઉપપન્ન થયે એટલે સમવાય સ્વીકારવાની જરૂર નથી એમ દ્રષ્ટુ જતાં છે—‘અને કહીએ છીએ કે ના’ હતાં. સમબંધીઓનું સમબંધન કરવું એમ સંયોગનો પણ પરમ અર્થ છે સમબંધીઓથી મિશ્ર છે તોપણ સંયોગનું નિરૂપણ સંયોગીઓ વિના થવું નથી તેમજ તે હોવાથી સંયોગીઓ અસંયોગી થતા નથી; એથી રીતે સંયોગની પણ સમવાયના જેવી થઈ છે. બે એમ કહેયો કે સંયોગ ગુણ છે ને ગુણ દ્વન્નસમવેતજ એવ છે, અસ-મવેતજ એવો નથી અને સમવાય વિના ને સમવેત થાય નહિ તેટલા માટે સંયોગને સમવાય છે તો એ સંકા દૂર કરે છે—‘તેમજ ગુણ હોવાથી’ હતાં. સમવાય ન હોવાથી સં-યોગ અગુણ થયે તો કહે તેમ થાય, અમને કંઈ દાનિ નથી; તેથી ‘ગુણ પરિભાષા અતન્ય છે’ એમ કહ્યું છે. ‘અપેક્ષાકાંચ’ = અસ્થિતિ. સંબંધીઓથી મિશ્ર હોવાથી એ સંયોગને અન્યસંબંધની અપેક્ષા એવ તો સમવાયને પણ તે ગુણ છે; કેમકે તે પણ સંબંધી-ઓથી મિશ્ર છે, પણ ગુણજ અન્ય સંબંધની અપેક્ષાનું કારણ છે તેને માટે કહે છે—‘ગુ-ણપરિભાષા અતન્ય છે’, ગુણજ કંઈ અન્ય સંબંધની અપેક્ષાનું કારણ નથી; કેમકે કારણને પણ તેની અપેક્ષા છે. કમ, સમન્વ્ય અર્થિ ગુણ નથી તોપણ તેને સમવાયનો અંગીકાર છે તેથી વિનાશારહિત-વિદેહ) એવો દ્રષ્ટવ્ય છે (અર્થ એવું જાણ) દેખાવ છે તેથી નેનોથી થયે સંબંધ છે એમ જણાવે છે. એ સંબંધ સંયોગ નથી; કેમકે સંબંધીઓ અગુણજિ (એ બેમાંથી એક ખોલ પરા-દેહ નહિ એવા) છે, અન્યમાં કંઈક કારણ થઈ એ અને એક સંબંધનું નિમિષ નથી. વિચારથી સંયોગની રીતે એ સંબંધ અન્ય જણાવે નથી અને અધિષ્ઠાણ અને અધિષ્ઠાણને યોગ એ એ જ એમ સંબંધ છે; સંયોગ તો એ સ્વતંત્ર વસ્તુઓ (દારે રહેલી બે અંતર્યામી જેવી) થયે દોષ દો, પણ સમવાય તો અધિષ્ઠાણ અને અધિષ્ઠાણ થયેલ દોષ છે.

નિત્યસંબંધજ મહત્ત્વ કરાય છે, અસંબંધ નહિ કે અન્ય સંબંધની અપેક્ષાવા નહિ, તેથી તેનો અન્ય સંબંધ કદપણ યુક્ત નથી કે જેથી અનવસ્થા પ્રસક્ત થ એમ (સંકા કર્યો તો) અને કહીએ છીએ કે ના; કેમકે એમ થયે સંયોગ પ સંયોગીઓ એક નિત્યસંબંધજ છે તેથી સમવાયની પેઠે તેને અન્ય સંબંધની અપેક્ષા રાખે તે નહિ થાય. એ અન્ય 'અર્થ' હોવાથી સંયોગ અન્ય સંબંધની અપેક્ષા રાખશે, તેમજ સમવાય પણ અન્ય અર્થ હોવાથી અન્ય સંબંધની અપેક્ષા રાખશે, તેમજ ગુણ હોવાથી સંયોગ અન્ય સંબંધની અપેક્ષા રાખે છે, પણ અગુણ હોવાથી સમવાય અપેક્ષા રાખતો નથી એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે (બંનેમાં) અપેક્ષા-કારણ સમાન છે, અને ગુણપરિભાષા અત્યંત છે. તેટલા માટે સમવાયને અન્ય

સમબંધને માટે સમવાયને અન્ય સંબંધની અપેક્ષા નથી; કેમકે સંબંધીઓનું સંબંધન કરતું એજ એનો પરમાર્થ છે. કેમકે સમવાય સમવાયીઓથી મિશ્ર થી તોપણ સંબંધીઓથી સ્વતંત્ર-અ-પ્રકારિત છે એવું એવું નિરૂપણ નથી; અને તે દ્વેષ ત્યારે સંબંધીઓ અસંબંધી થતા નથી; તેટલા માટે સમવાયીઓનો સમવાય સ્વભાવથીજ છે, અન્ય સંબંધથી નથી એટલે અનવસ્થા રોષ નથી; સમવાય સમવાયીઓ સાથે અન્ય સંબંધની અપેક્ષા રાખતો નથી, કેમકે સંબંધીઓનું સંબંધન કરતું એ તેનો સ્વભાવ છે, એથી સમવાય સ્વભાવથીજ સમવાયિતત્ત્વ છે, અન્ય સંબંધથી નથી તેથી અનવસ્થા નથી, એવો સંકાનો અભિપ્રાય છે. ત્યારે સંયોગ પણ સ્વરૂપસંબંધ તરીકે ઉપપન્ન થયે એટલે સમવાય સ્વીકારવાની જરૂર નથી એમ પ્રપૂર્ણતાએ છે—'અને કહીએ છીએ કે ના' દત્તાદિ. સંબંધીઓનું સંબંધન કરતું એજ સંયોગનો પણ પરમ અર્થ છે. સંબંધીઓથી મિશ્ર છે તોપણ સંયોગનું નિરૂપણ સંયોગીઓ વિના થવું નથી તેમજ તે હોવાથી સંયોગીઓ અસંયોગી થતા નથી; એવી રીતે સંયોગની પણ સમવાયના જેવી રચના છે. એ એમ કહેવો કે સંયોગ ગુણ છે ને ગુણ દ્વંસસમવેતજ દ્વેષ છે, અસ-મવેતજ હોતો નથી અને સમવાય વિના તે સમવેત થાય નહિ તેટલા માટે સંયોગને સમવાય છે તો એ સંકા હર હરે છે—'તેમજ ગુણ હોવાથી' દત્તાદિ. સમવાય ન હોવાથી સં-યોગ અગુણ થયે તો જાણે તેમ થાઓ, અમને કંઈ હાનિ નથી; તેથી 'ગુણ પરિભાષા અત્યંત છે' એમ કહ્યું છે. 'અપેક્ષાકારણ' = અત્યંતાનિષ્ઠાત્વ. સંબંધીઓથી મિશ્ર હોવાથી એ સંયોગને અન્યસંબંધની અપેક્ષા દ્વેષ તો સમવાયને પણ તે ગુણ છે; કેમકે તે પણ સંબંધી-ઓથી મિશ્ર છે, પણ ગુણત્વ અન્ય સંબંધની અપેક્ષાનું કારણ છે તેને માટે કહે છે—'ગુ-ણપરિભાષા અત્યંત છે'. ગુણત્વ કંઈ અન્ય સંબંધની અપેક્ષાનું કારણ નથી; કેમકે કંઈકને પણ તેની અપેક્ષા છે. કંઈ, સામાન્ય અર્થિ ગુણ નથી તોપણ તેને સમવાયનો અંગીકાર છે તેથી વિનાશારંભિવ-નિરોધ) એવો દુઃશ્રવણ (અર્થ એવું જાણ) દેખાય છે તેથી એવાની વચ્ચે સંબંધ છે એમ જણાય છે. એ સંબંધ સંયોગ નથી; કેમકે સંબંધીઓ અગુણત્વિય (એ એમાંથી એક બીજા વચ્ચે નહિ એવા) છે, અનવસ્થામાં કંઈથી કાપણ થઈ એ અને એવું સંબંધનું નિમિષ નથી, વિશાળ સંયોગની પેઠે એ સંબંધનો અન્ય જણાવે તો નથી અને અધિકારણ અને અધિકારણને એમ એ એ વચ્ચે સંબંધ છે; સંયોગ તો એ સ્વતંત્ર વસ્તુઓ (કર્તા હોય એ અંગવાચી એવી) વચ્ચે હોઈ શકે, પણ સમવાય તો અધિકારણ અને અધિકારણ વચ્ચે હોય છે.

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

પરમાણુઓ રૂપાદિમાન છે તેથી (વૈશેષિકન્યાયથી) વિપરીત
યશે; કેમકે દેખાય છે ॥ ૧૫ ॥

સાવચર દ્રવ્યો અવયવે અવયવે વિભક્ત થતાં થતાં, લેથી (અવયવોથી) આમજ
વિભાગ સંભવતો નથી તે ચાર પ્રકારના રૂપાદિયુક્ત પરમાણુઓ ચાર પ્રકારના
રૂપાદિયુક્ત 'બૃત્તભૌતિકના આરંભક છે અને નિત્ય છે એમ લે વંદિયોનો સ્વીકાર
છે તે તેમનો સ્વીકાર નિરાધાર છે; કારણ કે રૂપાદિયુક્ત દોરાથી પરમાણુઓના
અણુત્વ અને નિત્યત્વથી વિષય પ્રસંગ થયો. પરંમ કારણની અવશ્યતા તેઓ
સ્થૂલ અને અનિત્ય છે એમ તેમના અભિપ્રાયથી વિપરીત આપણે થઈ એવો અર્થ
છે. શાથી? કેમકે જોડામાં આ પ્રમાણુ દેખાય છે. ખરેખર, જોડામાં લે રૂપ-
રિભવ વસ્તુ છે તે પોતાના કારણ કરતાં સ્થૂલ અને અનિત્ય દેખાય છે. તેણે માટે
જેમ પદ તનુઓ કરતાં સ્થૂલ અને અનિત્ય છે અને તનુઓ અંગુઓ કરતાં સ્થૂલ
અને અનિત્ય છે. ને પ્રમાણુ આ પરમાણુઓ. તેઓ રૂપાદિયુક્ત છે એમ સ્વીકાર
છે તેથી કારણપાળો ધઈ તે કારણ કરતાં સ્થૂલ અને અનિત્ય છે એમ પ્રાપ્ત થાય

પરમાણુ પરમ કારણ છે એમ એ વૈદેષિકોનો સ્વીકાર છે તેનું વિરોધરૂપ કારી પાનપુત્ર
નિરવયવત્તાદિનું નિરાકરણ કરવા આગમે છે. 'કર્ણાદિમર્યાદા' લખાતે. પાનપુત્રનો મત
વાથી કારણવાળા કોઈ કારણથી અપેક્ષાએ (કારણ કરવા) સ્તૂષ અને અનિત્ય છે, કારણ
રસવાળા, મનઃવાળા અને સ્વયંવાળા છે તેથી, જાતી જે એમ સુચ્યોત્તમ કોઈ પાનપુત્ર
કહે છે જાતીનિકોનું એ મુક કરણ રૂપાદિમાત્ર નિત્ય પરમાણુ તને (વૈદેષિકો) સ્વીકારે
છે એમનું એ રૂપાદિમાત્ર સ્વીકારાચ તે પરમાણુ નિત્યવાચી વિરુદ્ધ સ્તૂષ અને અનિત્ય
તાનો કેવલ અર્થ. પરમાણુ નિત્ય છે તેને તરફે સ્તૂષ અને અનિત્ય સ્વભાવે કેવલ અર્થ
એક જથ્થે સ્વીકારવાથી અન્ય જથ્થાની નિવૃત્તિ એક છે કેવલ આ કેવલથી જન કરણની
પ્રસિદ્ધિને કોઈ પ્રકાર સ્વભાવ સુધારાદિમાત્રને નિત્ય પરમાણુની સિદ્ધિથી મંત્રુત કહી
મુક્તિનેરવાળા કોઈ જથ્થા છે તેથી વૈદેષિકોના સ્વીકારના રૂપાદિમાત્ર કહે છે—'કારણ
દ્રવ્યો' લખાતે. પરસ્વીકાર નિરાકાર છે તેનું કરણ અર્થ છે—'રૂપાદિમાત્ર દોષવાધી'
લખાતે. વિવત્ત પરમાણુનો સ્વભાવ અને તરુપણ છે. તરુપણ છે તેથી, જાતી જે 'એમ
અતુલ્યવાળી પરસ્વીકાર નિરાકાર સ્વભાવ છે એથી અર્થ છે. 'પરમાણુનો નિત્ય છે, નિત્ય
કોઈ અકારણવાળું છે તેથી અન્ય જાતી જે 'એમ 'કારણિક દોષી નિત્ય (અપરમાણુ)

છે; અને નિત્યત્વ માટે તેઓએ જે કારણ આપ્યું છે—‘સવ્કારણવચ્ચિત્યમ્’ [૧૦ સૂં ધારા ૧] (‘સત્ અકારણવાળું નિત્ય છે) તે પણ એમ હોવાથી અણુઓ વિરૂધ્ધ સંભવતું નથી; કેમકે ઉક્ત પ્રકારે અણુઓને પણ કારણ છે એમ ઉપપન્ન થાય છે. વળી નિત્યત્વ માટે જે બીજું કારણ આપ્યું છે—‘અનિત્યમિતિ ચ વિશેષતઃ પ્રતિષેધમાત્રમાયઃ’ [૧૦ સૂં ધારા ૪] { કાર્ય ; અનિત્ય છે એમ વિશેષ રીતે પ્રતિષેધનો અભાવ { થાય } } તે પણ અવશ્ય પરમાણુઓનું નિત્યત્વ સાધતું નથી; કેમકે ખરે તે કોઈ નિત્ય વસ્તુ ન હોય તો નિત્ય શબ્દ સાથે નજૂ (અ)નો સમાસ ઉપપન્ન થાય નહિ; અને કોઈ પરમાણુના નિત્યત્વનીજ અપેક્ષા નથી. તે તો નિત્ય પદ્ય કારણ બ્રહ્મ છેજ. વળી ‘શબ્દાર્થવ્યવહારમાત્રથી કોઈ અર્થ પ્રસિદ્ધ થતો નથી; કે

અસિદ્ધ છે એમ દર્શાવી દર્શિત કરે છે—‘નિત્યત્વ માટે તેઓએ જે કારણ આપ્યું છે’ ઇત્યાદિ. પ્રાગભાવ પણ અકારણવાનું છે. પરંતુ તે અવિદ્યમાન છે માટે નિત્ય નથી, એમ પ્રાગભાવને નિત્યત્વશબ્દની અતિવ્યાપ્તિ અટકાવવા વેશેષિક સૂત્રમાં સત્ (વિદ્યમાન કોઈ, ભાવ કોઈ) એમ કહ્યું છે. સત્-ભાવત્વ પ્રાગભાવનો નિરાસ કરવા માટે છે એમ સમજવું નિત્યત્વને પ્રતિષેધ પ્રતિયોગીવાળો છે, અભાવ છે તેથી, ઘટાભાવની પેઠે એમ નિત્યત્વ કવચિત્ કોઈ રથને સિદ્ધ થાય છે એટલે ‘કાર્ય અનિત્ય છે’ એમ વિશેષતઃ કાર્યના નિત્યત્વનો પ્રતિષેધ છે તેથી કારણજન પરમાણુમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા પ્રતિયોગીને અભાવે પ્રતિષેધ અનુપપન્ન થાય છે એમ કણાદના કહેવાનો અનુવાદ કરી અન્યથાસિદ્ધિથી દર્શિત કરે છે—‘વળી નિત્યત્વ માટે જે બીજું કારણ આપ્યું છે’ ઇત્યાદિ. જે કવચિત્-કોઈક રથને સ્વયંસત્ સ્વયંસત્ છે તેનોજ અન્યથ નિષેધ થાય છે, તેથી અનિત્ય એમ કોઈક નિષેધથી અન્યથ નિત્યત્વને સદ્ભાવ કલ્પનીય છે તે અન્ય ને પરમાણુ છે. કાર્ય અનિત્ય છે એમ કાર્યને નર વિશેષ રીતે નિત્યત્વનો નિષેધ ન થાય જો કારણ પણ અનિત્ય હોય તો; અથવા અણુ જે કારણ છે તે નિત્ય છે એવો મુદ્દા છે. તેને દર્શિત કરે છે કે નિત્યત્વ અન્યથાસિદ્ધ છે. અન્યથા નર પણ નિત્યત્વ ઉપપન્ન છે. આ પ્રમાણે કાર્યમાં નિત્યત્વના પ્રતિષેધનો અવધાર રચીક મે બ્રહ્મ પ્રતિયોગી તરફ પ્રસિદ્ધ છે એમ કહ્યું; પણ વસ્તુતઃ વિશેષ અવધારજ અસિદ્ધ છે કમઃ સત્ત્વત્વ છે એમ અન્ય પ્રમાણથી જાન થવા વિના કાર્ય નિત્ય છે એમ અવધાર અપૂર્ણ છે એમ કહે છે—‘વળી શબ્દાર્થવ્યવહારમાત્રથી’ ઇત્યાદિ. જો કારણના નિત્યત્વ માટે અન્ય પદ્ય કાર્ય તો જો અધાર સત્ત્વત્વ એવા તેટલા માટે મૂળના જાનની પૂર્વે અવધારમાત્રથી ન, નહીં નથી; કેમકે એવ હોય તો તદ્દત્ત વધુના અવધારથી તે (વધુ) સિદ્ધ થવાનો અભાવ એટલે મૂળનું જાન થતું એટલે તો તેનોજ વિશેષ સિદ્ધ થવાથી અવધારનો ઉપવાય અથવા એવું લગતું છે. મૂળતત્ત્વ વિના પેટલેવ જળથીજ જે અર્થને વિરે અવધાર છે તેમ નથી એવું

૧ વિષયત્વ વગર એવે કારણ નથી તે નિત્ય છે ૨ ના
નિત્ય એવે પ્રતિષેધનો એ અન્ય એટલે જુદું ને નિત્ય
એવો વિરોધ પ્રતિષેધ છે ૩
૪ વધી પરમાણુ નિત્ય
વિરોધ પ્રતિષેધનો
૫ એ વાટે અણુ અન્ય
અન્ય એવે તે ન

અર્થે સામાન્ય મૂલ્ય ૧ ૨ ૩
એટલે ભાગ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫
નિરોધઃ કાર્ય ૧ ૨ ૩ ૪ ૫
તો કાર્ય નિરોધ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫
અણુ પણ નિત્ય ૧ ૨ ૩ ૪ ૫
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ એવું
૫૬ ૭ ૮

મકે અન્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલા શબ્દાર્થો વ્યવહારમાં કિતરે છે, તેમજ (મકે જે ત્રીવું કારણ કહ્યું છે— 'અવિધા ચ' [વૈદ સુત્ર ૪૧/૧] (અને અતેનું લે એવું વિવરણ કરીએ કે જેનાં કાર્ય પરિદ્રશ્યમાન (સર્વતઃ દેખાત એવાં) વિદ્યમાન કારણોનું પ્રત્યક્ષ અંગ્રહણ તે અવિધા, તે દુષણકની પણ થવાનો પ્રસંગ આવે, લે 'અદ્રવ્યે સતિ' (અદ્રવ્ય હોઈ) એવું ત્રિધાનનીએ તોપણ અકારણવત્ત્વ નિત્યતાનું નિમિત્ત થવાનો પ્રસંગ આવે, અને કહેવું હોવાથી 'અવિધા ચ' એ પુનરુક્ત થાય, તેમજ લે કારણવિનાશ કારણવિનાશથી અન્ય ત્રીજા, વિનાશાદેશનો અસંભવ તે અવિધા ને તે પરમાત્મા

‘શબ્દાર્થબંધનપદાર્થમાયથી’નો અર્થ છે. અપરિણત જ્ઞાનપૂર્વક દેવ પદ્મ જ્ઞાને અભાવે નિર્મલ દેખાય છે; એમને આદિ વદમાં વક્ષ છે. વદમાં વક્ષની પ્રસિદ્ધિથી કઈ વક્ષનું પ્રમાણ નથી તેથી કહે છે—‘અન્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલા શબ્દાર્થો’ હતા.કિ. અનિત્ય નિત્યનો નિષેધમાય સિદ્ધ થાય છે, કાર્યમાં તેનો નિષેધ સિદ્ધ થતો નથી, કે જેથી પ્રતિયોગી કારણમાં નિત્યતાની રિયલિટી થાય. એ પ્રમાણે પરમાણુના નિત્ય વિશે કણ, ક્ષેત્રનું નિરસન કરી તોબનું નિરસન કરે છે—‘તેમજ નિત્યતા માટે એ ત્રીજું કણ છે’ હતા.કિ. જેનાં સ્વરૂપ કાર્યો સર્વતાઃ દુરવમાન છે એવા વિષમાન પરમાણુએનાં વૃત્તનું પ્રતલ્લ વડે અવદણ તે અવિદ્યા તે વડે નિત્ય છે એમ એ સૂચાઈ કરીને તે અ કારણત્વ નિત્યતાનો દેવ થાય. તે પુણ નથી; કેમકે ‘દ્રવ્યક ૫૫ અતલ્લ કારણ છે તેને ૫૫ નિત્યતા થાય વડે, અ રીતે દ્રવ્યકમાં નિત્યતાનો અવિરત થાય એ એ બતા દર કારણ, અદ્ભુત દોઈ એટલે આરંભક દ્રવ્ય એને નથી એટલે દોઈ એટલું દેવરિયે ૫૫ વૃત્તમાં ઉત્તરીએ, અર્થાત્. એને આરંભક દ્રવ્ય નથી તેનાં કારણનું પ્રતલ્લ વડે અવદણ તે વિદ્યા તે વડે નિત્ય છે એમ અભ્યાસ કરીએ, તો ‘કારણનું પ્રતલ્લ વડે અવદણ’ એ વિ વધે થાય અદ્ભુત એટલે આરંભકદ્રવ્યત્વ. અવિષમલકારણપૂર્ણદ્રવ્ય, અર્થાત્, કારણનું દ્રવ્ય વિષમાન નથી તે નિત્ય એમ વક્ષ કરીએ તો દ્રવ્યકનું તો કારણનું (કણ) વિષમાન છે એટલે દ્રવ્યકને વિશે નિત્યતાદ્રવ્યનો અવિરત દર થતે, ૫૫ વૃત્તમાં કારણદ્રવ્ય એટલેથી નિત્ય સિદ્ધ થાય છે તો ‘અવિદ્યા’—પ્રતલ્લ વડે ૫૫ વૃત્ત કારણ (પ્રતલ્લ વડે એવું કારણ દેખાતું નથી) એ વિદેભ ૫૫ થતે વડે ૫૫ વૃત્તમાં નિત્ય નિષિદ્ધ થતે એટલે કારણ થતે, કેમકે ‘અવિદ્યાવિષમલકારણ’ સૂચી ૫૫ થતે છે. ‘પરમાણુનો નિત્ય છે, નહીં ઉપવૃત્ત નથી થતે, અવિદ્યાનો’ સૂચનો અર્થ દેવ એવી સાધ કરે છે—‘તેમજ, એ કારણવિષમાયથી’ હતા.કિ. જન્ય અવકરોના વિષમલકારણ કે વૃત્તથી પદ્મતિને વૃત્ત એકમા અરે છે, તે અને નિરવૃત્ત એકમા નથી, તરે પરમાણુ નિત્ય છે એવી અર્થ છે. અર્થાત્, અવિદ્યા ૫૫ થતે દ્રવ્યકનું કારણદ્રવ્ય (અવકરવિષમલકારણ)નું અવિષમલકારણ (૫૫ દેખાતું) એમ અ કરીને તો એટલું સમજાઈ છે. પદ્મવૃત્તનો અર્થ ૫૫ કારણી અર્થનોતે ૫૫ કારણી ૫૫

નિત્ય સ્થાપે છે એમ વ્યાખ્યા કરે તો વિનાશ પામતી વસ્તુ અવશ્ય એમ હેતુથી વિનાશ પામતી થાય છે એવો નિયમ નથી; કેમકે સંયોગસહિત અનેક દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્યના આરંભક સ્વીકારીએ તો એ એ પ્રમાણે થાય. પણ જેમાંથી વિશેષ તનું રહ્યું છે એનું સામાન્યાત્મક કારણ વિશેષયુક્ત અવસ્થાન્તર પ્રાપ્ત કરતું આરંભક

એમ હેતુની અસિદ્ધિ કહે છે—‘વિનાશ પામતી વસ્તુ’ હતાં. અવશ્યતા મંત્રોપચી દ્રવ્યન્તરની કેટલાંક ને આરંભ એનું બે મત હોય તો દ્રવ્યવિનાશ ને થાય એવો નિયમ થાય. પણ એ આરંભમાં પ્રમાણ નથી; કેમકે સંયુક્ત તનું પણ એવા સ્થાવરો નથી તેટલા માટે કારણજીબને નિર્વિરોધ એનું ને વિશેષકારણ છે એમ કહી શકાય. આમ જ મતોથી આનંદ ૧૨/ ૪૦ એ ને ૩૨૪/ ૩૫. એ વિનાશનાં પાત્રો છે એમ કહેવું.

તરીકે સ્વીકારાય તો ધીના કહ્યુપણના નાશની પડે મૂર્તિ અવસ્થાના વિલયથી પણ વિનાશ ઉપપન્ન થાય. તેટલા માટે રૂપાદિકા હોવાથી પરમાણુઓ જેવા ઇન્દ્રિયતા છે તેથી વિપરીત થયે; તેથી પણ પરમાણુકારણવાદ અનુપપન્ન છે ॥ ૧૫ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

અને બંને રીતે દોષથી (પરમાણુકારણવાદ યુક્ત નથી) ॥ ૧૬ ॥

ગાંધ, રસ, રૂપ અને સ્પર્શ ગુણવાળી સ્ફુટ પૃથ્વી છે, રૂપ, રસ, અને સ્પર્શ ગુણવાળું સૂક્ષ્મ જગ છે, રૂપ અને સ્પર્શ ગુણવાળું સૂક્ષ્મતર તેજ છે અને

રૂપી થત, સ્પર્શ આદિ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. પણ અવયવવિનાશથી કે સંયોગવિનાશથી થત, સ્પર્શ આદિનો વિનાશ થવો યુક્ત નથી. કપાલાદિ એનાં ઉપાદાન નથી કે તેનો સંયોગ અસ- મવાથી કારણ નથી, પણ સામાન્યજ ઉપાદાન છે ને તે નિલ છે. તે સંયોગસહિત નથી; કેમકે તે એક છે ને સર્વોમ તો દ્વિપ-એમાં રહેનાર-હોવાથી એકમાં રહેતો નથી. તેટલા માટે સામાન્ય જે પરમાર્થ તરીકે વિષમ્ભાન છે તે અધિષ્ઠાનની અનિર્વાચ્ય વિશેષ અવસ્થાઓ ઉપજન અને અપાય પર્મવાળી છે, જેમ ભુજગાદિઓ રત્નજી આદિ ઉપાદાનવાળા ને અધિષ્ઠાનવાળા છે તેમ, એજ સ્વીકાર્યું યુક્ત છે. અવયવસંયોગ અસમવાયી કારણ છે એ તાર્કિકપરિભાષા અપ્રયોજક છે. એકે પદાર્થકાર્યસ્થળે અનેક અવયવોનો સંયોગ ઉપવચ્ચ થાય છે તોપણ તે પદાર્થ કારણ નથી; કેમકે તન્મુસંયોગ ને પદ સમાનકાલીન હોવાય છે તેથી કાર્યકારણભાવ સાફ ને પૂર્ણપ- રીતિવા અવશ્યક છે તે અત કલ્પવો નિમ્બ છે. તેમજ સંયોગનાસથી પદનાય છે એમ કલ્પ્યું પણ શક્ય નથી; કેમકે તે પણ સમાનકાલીનજ ઉપવચ્ચ થાય છે. ખરેખર, પદાર્થકાર્યસ્થળમાં જે કપાલોનો સંયોગ યદ્યોત્પત્તિની પૂર્વ અનુભવાનો નથી, કુલાય કઈ બે કપાલો બનાવી ભેડી દેતો નથી, પણ પિંડનેજ વિસ્તારવિશેષથી પદાવસ્થામાં લાવે છે. તેમાં કપાલદ્વયસંયોગનાય પદનાશનો દેગ નથી; કેમકે ભોગરીના પ્રદારથી પદનાય ને સંયોગનાય એકી વખતે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. આ કારણથી આરંભવાદ પ્રતીતિવિરુદ્ધ છે. એ યુક્તિ વિરુદ્ધ છે. એમ તો 'યુક્તેઃ શબ્દાન્તરાણ' [શ્લો ૪૦ સં ૨૧૧/૨૮] એમાં દર્શાવ્યું છે. તેટલા માટે એકજ દ્રવ્ય ઉત્તર અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે તે તે અવસ્થામાં આવેલા દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ ને પૂર્વ અવસ્થામાંના દ્રવ્યનો નાશ એમ સ્વીકાર્યું બેઈએ. તેથી રીતે પરમાણુની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયલા મૂળ કારણનો સ્ફુટ અવસ્થાની પ્રાપ્તિને વિષે સ્વ- હેતુમયેજ નાશ યુક્ત છે; અને પરમાણુદશામાં મૂર્તત્વ, ગાંધ, રૂપ આદિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયલા કારણના પ્રથમમાં કારણવિશેષથી ગાંધાદિ અવસ્થાના નાશની સાથે મૂર્તત્વ અવસ્થાના નાશનો સમય છે તેથી પરમાણુનિલત્વા સિદ્ધ થતી નથી ॥ ૧૫ ॥

પરમાણુકારણવાદ અનુપપન્ન છે ને સિદ્ધ કરવા અન્ય દેગ આપે છે—'उभयथा' [શ્લો ૪૦ સં ૨૧૧/૨૮] એમાં દર્શાવ્યું છે. તેટલા માટે એકજ દ્રવ્ય ઉત્તર અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે તે તે અવસ્થામાં આવેલા દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ ને પૂર્વ અવસ્થામાંના દ્રવ્યનો નાશ એમ સ્વીકાર્યું બેઈએ. તેથી રીતે પરમાણુની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયલા મૂળ કારણનો સ્ફુટ અવસ્થાની પ્રાપ્તિને વિષે સ્વ- હેતુમયેજ નાશ યુક્ત છે; અને પરમાણુદશામાં મૂર્તત્વ, ગાંધ, રૂપ આદિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયલા કારણના પ્રથમમાં કારણવિશેષથી ગાંધાદિ અવસ્થાના નાશની સાથે મૂર્તત્વ અવસ્થાના નાશનો સમય છે તેથી પરમાણુનિલત્વા સિદ્ધ થતી નથી ॥ ૧૫ ॥

પર આધાર સમગ્ર આભિપ્રાયથી સ્વયં છે. પણ પરમાણુકારણવાદ તો કેઈ પણ શિષ્યોએ કેઈ પણ અર્થ પરિમલ્લ ક્યો નથી તેથી વેદવાદીઓથી અત્યંત અનાદરનીય છે. વળી વૈશેષિકો પાતાના 'તત્ત્વના અર્થસ્તુત, દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય નામના, મનુષ્ય. અર્થ અને 'સારાની પેઠે અત્યંત સિત્ત, સિત્ત લક્ષણવાળા છે પદાર્થો સ્વીકારે છે અને આ પ્રમાણે સ્વીકારી શેષ પદાર્થો દ્રવ્યને અધીન છે એમ તેથી વિરુદ્ધ સ્વીકારે છે તે ઉપપત્તિ થતું નથી. શી રીતે? કેમકે એમ લોકમાં યશ, કુશ, પદારા આદિ અત્યંત સિત્ત હોઈ અન્યોન્ય અધીન થતાં નથી. એમ દ્રવ્યાદિ પણ અત્યંત સિત્ત હોવાથી ગુણાદિ દ્રવ્યને અધીન થતાં યુક્ત નથી. પણ એ ગુણાદિઓ દ્રવ્યાધીન છે તો દ્રવ્યને 'ભાવે તેમના ભાવ છે અને

દ્રવ્યે 'મત્યસ્ત' એ 'મનપેસા'નું વિશેષણ છે તેથી સુચવાયકો અર્થ કહે છે—'પ્રધા-
નમારણવાદ' દ્રવ્યાદિ 'સત્કાર્યત્વ આદિ' એમાં 'આદિ' શબ્દથી આત્માનું અસંમત્ત્વ, ચિ-
દ્રવ્ય વગેરેનું મલ્લ ઉત્પાદન છે. આ પ્રમાણે સૂત્રની વ્યાખ્યા કરી સૂત્રથી જહાર ભાષ્યકાર
વૈશેષિકગ્રન્થને કૃપિત સિદ્ધ કરે છે—'વળી વૈશેષિકો' દ્રવ્યાદિ છે પદાર્થો અત્યંત
નિત્ત છે તેનું સાધક કહે છે—'સિત્ત લક્ષણવાળા'. દ્રવ્યવલ્લભિમાન તે દ્રવ્ય, ગુણવ-
લ્લભિમાન તે ગુણ. કર્મવલ્લભિમાન તે કર્મ. અથવા ગુણનો આશ્રય તે દ્રવ્ય, નિર્ગુણ
હોઈ વલ્લભિમાન અને અક્રિયામાન તે ગુણ. સંયોગ અને વિભાગનું નિરપેક્ષ કારણ તે કર્મ, નિત્ત,
એક અને અનેકમાં સમવેગ તે સામાન્ય, નિત્ત દ્રવ્યમાં રહેવાર તે વિશેષ, અને નિત્ત સમન્વય તે
સમવાય એમ લક્ષણો નિત્ત છે અને તેથી દ્રવ્યાદિ પરસ્પર અલગતાસિત્ત છે એમ સિદ્ધ થાય
છે. 'આ પ્રમાણે' = દ્રવ્યાદિ અલગતાનિત્ત છે એમ. 'તેથી વિરુદ્ધ' = ધર્મધર્મિભાવ.
'દ્રવ્યને અધીન થતાં' = દ્રવ્યધર્મ થતાં; એનું નિરપણ દ્રવ્યને અધીન છે એવાં થતાં. 'ગુ-
ણાદિઓ દ્રવ્યધર્મો નથી, દ્રવ્યધર્મો અલગતાસિત્ત છે તેથી, યશ, કુશ આદિની પેઠે' એમ અનુ-
માનપ્રયોગથી ગુણાદિઓ દ્રવ્યાધીન નથી એમ કહે છે—'એમ લોકમાં યશ, કુશ' દ્રવ્યાદિ.
એકને વિશે ભાષ્યકારો ઉપન્યાસ કરી—દ્રવ્યથી અલગતાનિત્ત હોવાથી ગુણાદિઓ દ્રવ્યાધીન નથી
એમ એક ગુણાદિઓ દ્રવ્યાધીનતાનો ભાષક છે એમ દર્શાવી—અનેક કહે છે—'પણ એ ગુ-
ણાદિઓ દ્રવ્યાધીન છે' દ્રવ્યાદિ. 'ગુણાદિઓ દ્રવ્યથી અસિત્ત છે, દ્રવ્યાધીન છે તેથી, એ
વેથી નિત્ત છે તે તેને અધીન નથી એમ યશસિત્ત કુશ' એવો અર્થ છે. દ્રવ્ય અને ગુણાદિ

ને સાનાનુકૂળ સ્વીકારે છે એ મત પ્રમાણે કારણકારે પશિમુત્તર પાને છે એટલે કારણ અને
કારણ અનન્ત છે અને કારણ સત્ત્વવિદ્યાના છે તેથી સત્ત્વ છે એમ કૃષ વિદ્યામનજ હોઈ દર્શિયે પશિ-
મુત્તર પાને છે; એટલે દર્શિ કૃષથી નિત્ત કારણનાર નથી. વિગતનું કારણવાદી વેદાન્તીઓએ છે. તે મત
પ્રમાણે કારણકાર કારણકારે ભાસે છે. એટલે કારણકાર કાર છે. પણ કારણ સત્ત્વ નથી એમ દર્શિને
વિશે 'આ રજા છે' એનું કાન થતા પત્રી અધિગતના દર્શિનું કાન થતાં એમ કાન થતાં એમ દર્શિને
રજાગ્રાન એમ નિરૂપ થાય છે, તેમ રજાગ્રાન થતાં એમ રજાગ્રાન થતાં એમ કાન થતાં એમ દર્શિને
માર્ગનાર પણ કહેવાય છે તે નેપાવિગતો છે અને આજ વેદાન્તીઓએ છે. તેમજ મત પ્રમાણે
અસત્ત્વવિદ્યામનજ કારણકાર છે એમ કૃષ વિદ્યામનજ તે તે પદાર્થોને કારણકારે કારણકારે
સદિત મુનિઓ કારણકારે સિત્ત થઈ કારણકાર છે. એમ કૃષ વિદ્યામનજ તે તે પદાર્થોને કારણકારે કારણકારે
એકેયકથી કારણકાર છે, એમ કારણ અને કારણ અને એ પદાર્થો—પદાર્થો વિદ્યામન છે.

ગુણાદિઓ દ્રવ્યને અધીન છે; કેમકે દ્રવ્ય અને ગુણ અયુતસિદ્ધ છે એમ એ કહેવાય તે તે 'અયુતસિદ્ધત્વ' અપૂર્વકરણત્વ કે 'અપૂર્વકરણત્વ' કે 'અપૂર્વકરણભાવ' હોય; સર્વથા પણ ઉપપન્ન થતું નથી. જે પૂર્વકરણમાં ન હોય તે અયુતસિદ્ધ એમ એ અયુતસિદ્ધત્વને અપૂર્વકરણત્વ કહીએ તો પાળાનો સ્વીકાર વિરુદ્ધ થાય. કેવી રીતે? કેમકે તત્ત્વમાં ઉપપન્ન થયેલા પદ 'તત્ત્વદેશ સ્વીકારાય છે, 'પદદેશ સ્વીકારાતો નથી; પણ પદના શુકલ આદિ ગુણ પદદેશ સ્વીકારાય છે, તત્ત્વદેશ સ્વીકારાતા નથી. એમકે કહે છે કે 'દ્રવ્યાપિ દ્રવ્યાન્તરમારમ્ભતે ગુપાઘ ગુપાન્તરમ્' [વૈ ૧૧.૧૧૦] (દ્રવ્યો અન્ય દ્રવ્ય ઉપપન્ન કરે છે અને ગુણો અન્ય ગુણો); કારણ કે કારણદ્રવ્ય તત્ત્વોમાં કાર્ય-દ્રવ્ય પદ ઉપપન્ન કરે છે અને તત્ત્વમાત્ર શુકલપદિ ગુણો કાર્યદ્રવ્ય પદને વિષે શુકલપદિ અન્ય ગુણો ઉપપન્ન કરે છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે. તે સ્વીકારને દ્રવ્ય અને ગુણને 'અપૂર્વકરણ સ્વીકારવાથી બાધ આવે. જે પૂર્વક કહે ન હોય તે અયુતસિદ્ધ

અન્યથા 'ઘટો નીલઃ' (નીચ ૫૮) એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન નહિ થાય; કેમકે દ્રવ્યત્વ અને નીલત્વ સામાન્ય અનોકાર નહિ કરીએ તો 'ઘટો નીલઃ' (નીચ ૫૮) એવી પ્રતીતિ દ્રવ્ય-સ્વરૂપભાવ વિષે છે એમ સ્વીકારતું પડે. તો દ્રવ્યત્વ, નીલત્વરૂપ પ્રકારવિશેષનો ઉત્તેજ શી રીતે થશે? કે તે શબ્દો (ઘટ અને નીલ) અપર્યાય થતા શી રીતે અટકશે? તેટલા માટે બાધકાર આગળ 'સ્વરૂપ અને ભાગરૂપની અપેક્ષાથી અનેક શબ્દ અને પ્રતીતિ બેવામાં આવે છે એમ કહેશે. તોપણ દ્રવ્યભાવ પરિશેષ છે અને અનિરિક્ષ્ય પદાર્થો નિરાકરણીય છે એમ કહીને નિરાકરણીય પદાર્થોમાં સામાન્યની પરિભાષના કરી છે તે તાદ્વિજ્ઞાનિમ્ન 'અનેકસમવેન, નિલ સામાન્ય' એ છે તેના અનિપ્રાવધી છે. વિશેષ અને સમવાય તો યોગ ને વેદમાં પ્રસિદ્ધ નથી એટલે ને સ્વીકારવામાં તાદ્વિજ્ઞાન પ્રમાણગુરુત્વાત્ સ્પષ્ટ છે. તેટલા માટે બાધજન પદાર્થ ઉપપન્ન છે એ તાદ્વિજ્ઞાની પરિભાષના અસંમત છે. અભાવ તો અધિકરણથી અનિરિક્ષ્ય છે એમ કહેશે. ૫૮ પ્રતિ અનુચેયી તરીકે પ્રતીતિમાત્ર થતું જૂતજૂત થતો અભાવ છે એમ ઉપ-પદ દાવ છે હવે દ્રવ્ય, ગુણ આદિમાં સ્ફુટ વિશેષનું ગુરુત્વ છે તેના પ્રયોગક તરીકે સ્વી-કારણ અયુતસિદ્ધત્વનું નિર્વચન કરતું અસમ્ય છે એમ ભાવના સંગ કરે છે—'ગુણાદિઓ દ્રવ્યને અધીન છે' કહ્યાં. ગુણાદિઓ દ્રવ્યથી અતિથ નથી તોપણ અયુતસિદ્ધત્વથી તેઓ વચ્ચે તાદ્વિજ્ઞાનપ્રતીતિ સિદ્ધ છે એવો અર્થ છે. તે ક્ષિપ્ત કરવા વિરુદ્ધ કરે છે—'તે અયુ-તસિદ્ધત્વ અપૂર્વકરણત્વ' કહ્યાં. શુકલત્વ પદનિષ્ઠ છે, અને પદ તત્ત્વદેશ છે તેથી પદ અને શુકલત્વમાં અપૂર્વકરણત્વને અભાવ છે, અર્થતઃ, અને પદ અને શુકલત્વ સમાનદેશસ્થ નથી તેથી 'શુક્લ પદઃ' (શુકલ ૫૮) એવી સામાન્યધિકરણપ્રતીતિ નહિ થાય એમ સ્પષ્ટ પદને ક્ષિપ્ત કરે છે—'જે પૂર્વકરણમાં ન હોય' કહ્યાં. કલ્પના બે સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—'કારણ કે કારણદ્રવ્ય તત્ત્વો' કહ્યાં. સ્વભાવ એટલે સ્વરૂપ ને અપૂર્વકે-

૧ એ બેમાંથી એક અવિનાશ પામતું અન્યને નાશીનેજ રહે છે તે બે અનુગતિય છે. પ્રતિબિંબ એટલે પ્રજ્ઞ સિદ્ધિ તે અસંભવમાં રહે છે. અવગત અને નવવચી. કેમ અને કુચી. વિષા અને કિસા-વત, અતિ અને અતિ, વિશેષ અને નિલદ્રવ્ય એ પાંચ પ્રકારના અનુગતિય છે. અવગતી આદિ અવિનાશ પામતાં (નાશવંત) અવગતિ વિષે અધિકૃત રહે છે. અવગતિયાક પછી કલ્પમાત્ર નિરાપેક્ષ રહે છે. ૨ પ્રજ્ઞ-રેશ ન દોરો તે. ૩ પ્રજ્ઞ કાલ ન દોરો તે. ૪ પ્રજ્ઞ સ્વભાવ ન દોરો તે. ૫ તત્ત્વ એના રેશ છે એના ૧ થી એના રેશ છે એના. ૭ ગુણ પ્રયોગમાં નહિ બેજા.

એમ લે અયુતસિદ્ધત્વને અપૃથક્કાલ કહીએ તો 'સવ્ય અને દક્ષિણ ગાયના શી-
ગણં અયુતસિદ્ધ છે એમ પ્રસજ્ઞ થાય, તેમજ જેનો સ્વભાવ પૃથક્ ન હોય તે અ-
યુતસિદ્ધ એમ લે અયુતસિદ્ધત્વને અપૃથક્સ્વભાવત્વ કહીએ તો દ્રવ્ય અને ગુણ-
નો સ્વરૂપભેદ સંભવતો નથી; કેમકે ગુણ દ્રવ્યના સ્વરૂપ તરીકે પ્રતીત થાય છે,
અયુતસિદ્ધ પદાર્થોનો સંખ્ય તે સંયોગ અને અયુતસિદ્ધ પદાર્થોનો સંખ્ય તે સમ-
વાય એ તેમનો સ્વીકાર વ્યર્થજ છે; કેમકે કાર્યથી પૂર્વે સિદ્ધ થયેલું કારણ અયુત-
સિદ્ધ છે એ ઉપપન્ન થતું નથી, જે અયુતસિદ્ધ કાર્યનો કારણ સાથે સંખ્ય તે સમવાય,
એમ બેમાંથી એકની અપેક્ષાએજ એ સ્વીકાર છે એમ કહેશે તો એમ પણ પૂર્વે
અસિદ્ધ, જેણે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું નથી એવા કાર્યનો કારણ સાથે સંખ્ય યુક્ત થતો
નથી; કેમકે સંખ્ય બંનેને અધીન છે. સિદ્ધ થઈને સંખ્ય થાય છે એમ કહેશે તો
કારણસંખ્યની પૂર્વે કાર્યની સિદ્ધિ સ્વીકારતાં અયુતસિદ્ધિનો અભાવ થાય છે તેથી
કાર્યકારણના સંયોગ અને વિભાગ થતા નથી એમ કહેવું દુરુક્ત થાય છે. વળી જેમ
ઉપપન્નમાત્ર, ક્રિયારહિત કાર્યદ્રવ્યનો વિભુ, આકાશાદિ અન્ય દ્રવ્યો સાથે સંખ્ય
સંયોગજ સ્વીકારાય છે, સમવાય નહિ, એમ કારણદ્રવ્ય સાથે પણ સંખ્ય સંયોગજ થાય,
સમવાય નહિ; તેમજ સંયોગ કે સમવાય સંખ્ય સંખ્યનીઓથી ભિન્ન છે એ વિષે
કંઈ પણ પ્રમાણ નથી. સંખ્યની એ શબ્દ અને પ્રતીતિથી વ્યતિરિક્ત સંયોગ અને
સમવાય એ શબ્દ અને પ્રતીતિ દેખાય છે તેથી તેઓનું અસ્તિત્વ છે એમ કહેશે

વાધી અમને જે અસેદ, ઇદ છે તે સિદ્ધ થશે એમ કહે છે—'તેમજ જેનો સ્વભાવ પૃથક્
ન હોય' ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે છ પદાર્થો અત્યંતભિન્ન છે એ સિદ્ધાન્ત અનુભવવિરુદ્ધ કોવાધા
રૂપિત કયાં. હવે અન્ય સિદ્ધાન્તને રૂપિત કરે છે—'યુતસિદ્ધ પદાર્થોનો સંખ્ય તે સં-
યોગ' ઇત્યાદિ. અયુતસિદ્ધિ બેની છે કે બેમાંથી એકની છે? આમ પણ યુક્ત નથી એમ કહે
છે—'કાર્યથી પૂર્વે સિદ્ધ થયેલું કારણ' ઇત્યાદિ. બીજા પક્ષની આશંકા કરી નેને રૂપિત

તે તે યુક્ત નથી; કેમકે એક હોય તોપણ સ્વરૂપ અને બાહ્ય રૂપની અપેક્ષાથી અ-
નેક શબ્દ અને પ્રતીતિ રૂપાય છે. જેમકે એક છે તોપણ દેવદત્ત હોતોમાં સ્વરૂપ
અને સંખન્ધિરૂપની અપેક્ષાએ અનેક શબ્દ અને પ્રતીતિવાળો થાય છે—મનુષ્ય,
પ્રાણી, શ્રોત્રિય, વૈશ્ય, બ્રાહ્મણ, કુમાર, સ્થવિર, પિતા, પુત્ર, પૌત્ર, ભ્રાતા, અને
બામાત્રા એમ. વળી જેમ એક છે તોપણ રૂપા અન્ય સ્થાને યુક્તી, એક, દશ, શત,
સહસ્ર આદિ શબ્દ અને પ્રતીતિવાળી થાય છે, તેમ સંખન્ધીએ સંખન્ધી શબ્દ
અને પ્રતીતિથી ભિન્ન, સંયોગ અને સમવાય એ શબ્દ અને પ્રતીતિને યોગ્ય થાય
છે, બ્યતિરિક્ત વસ્તુના અસ્તિત્વ તરીકે નહિ એમ ઉપસંહિતરૂપ સિંગથી પ્રાપ્ત
થયથી અન્ય વસ્તુની (સંયોગાદિની સંખન્ધીથી ભિન્ન તરીકે) અનુપસંહિતરૂપ
અભાવ છે. તેમજ સંખન્ધના શબ્દ અને પ્રતીતિના સંખન્ધી વિષય હોવાથી તેના
(સંખન્ધના) સંખન્ધ અસ્તિત્વનો પ્રસંગ આવશે એમ પણ કહેવું યુક્ત નથી;
કેમકે તે સ્વરૂપ અને બાહ્ય રૂપની અપેક્ષાથી છે એમ તેના ઉત્તર કહ્યો છે.

‘તે યુક્ત નથી’ હતાદિ. સ્વરૂપથીજ મનુષ્ય અદિ શબ્દ પામનારજ દેવદત્તદિ પુરુષ પુત્રાદિની
અપેક્ષાથી પિતા અદિ વિવક્ષ્ય શબ્દ અને પ્રત્યયથી મમ્મ થાય છે, પણ એથી કંઈ ભિન્ન
થતો નથી એમ અભિચાર છે એવો અર્થ છે. તે તે અનિર્વચનીય, અનેક, વિશેષ અવસ્થાના
બેદની અપેક્ષાથી એકજ વસ્તુને વિશે ભિન્ન જુદા અને બ્યવહેત યુક્ત થાય છે. જેમ એકજ
દેવદત્ત સ્વયત વિદ્યેની અપેક્ષાથી મનુષ્ય, પ્રાણી, અવશ્યત એમ કહેવાય છે, સ્વયત અવ-
સ્થાના બેદને લીધે લ.ક. કુમાર, સ્થવિર કહેવાય છે, સ્વયત કિયાના બેદથી શ્રોત્રિય કહેવાય
છે. પુત્ર પરીની અપેક્ષાથી પિતા, પુત્ર, પૌત્ર, ભ્રાતા અને બામાત્રા કહેવાય છે; અવશ્યત જેમ
છાત્રી તરફથી વખાની રૂપા (અર્ચ) સ્થાન પરત્વે એક, દશ, શત, સહસ્ર અદિ સંખ્યા મેળવે
છે. જેમ સંખન્ધીએ સંખન્ધી એવા શબ્દ અને પ્રતીતિથી યુક્ત થાય છે તે ઉપરાંત સંયોગ અને
સમવાય શબ્દ અને પ્રતીતિના વિષય થાય છે, કંઈ બ્યતિરિક્ત વસ્તુ થઈ શકતા નથી. અર્થાત્,
સંખન્ધીએ સંયોગ અને સમવાયથી બને છે; સંયોગ અને સમવાય બ્યતિરિક્ત વસ્તુ નથી.
‘સંખન્ધ સંખન્ધીઓથી ભિન્ન છે, તેથી જુદા શબ્દ અને પ્રતીતિથી મમ્મ છે તેથી, અન્ય વ-
સ્તુની જે’ એ અનુમાનનું નિરસન કરી ફગનો ઉપસંહાર કરે છે—‘એમ ઉપસંહિતરૂપ
સિંગથી પ્રાપ્ત થયથી’ હતાદિ. વિવક્ષ્ય (ભિન્ન) શબ્દ અને પ્રતીતિથી મમ્મ હોવાને
લીધે જેમ ઉપસંહિતરૂપ સિંગથી પ્રાપ્ત થયથી અન્ય વસ્તુ સંયોગાદિનો અભાવ નિશ્ચિત થાય
છે. કેમકે તે સંયોગાદિ સંખન્ધીઓથી બ્યતિરિક્ત ઉપસંહિતરૂપ થતાં નથી ખરેખર, લે ભાંગીના
નિરસનથી ભિન્ન સંયોગ ઉપસંહિતરૂપ થતો નથી; સમવાય તો કોઈના પણ અવિત્ પુત્ર અનુત-
વમાં અવતો નથી એવું તારવ્યું છે. પણ સંખન્ધ સંખન્ધીઓથી અભિન્ન હોય તો સંખન્ધી સદા
હોય ત્યારે સર્વદા સંખન્ધપુત્રિનો પ્રસંગ આવશે એવી યંત્રણા નિરૂપ કરે છે—‘તેમજ સંખ-
ન્ધના શબ્દ અને પ્રતીતિના સંખન્ધી વિષય હોવાથી’ હતાદિ. સ્વરૂપે અંતુરિયો ને તે
શબ્દ (વેગવેગના શબ્દ) અને પ્રત્યયનો વિષય છે; પણ બીજા કરતાં નિરત્તર અવસ્થામાં
સંખન્ધ એ શબ્દ અને પ્રત્યયનો વિષય થાય છે, જેમ કંઈ છે એવો અર્થ છે. આમન તે
પરમજુએના સંયોગનું નિરસન કરી ક્ષણકાલ સંયોગનું નિરસન કરું. હવે અદ્વૈતરૂપ અદ્વૈતનો
અર્થનો સાર સંયોગ કે જે અર્થનો વિશે કિયાનો હેતુ છે, અભાવ ને મનનો સંયોગ અને

કદપચો લેઈએ એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે અન્યોન્યાશ્રય ધાય છે; કારણ કે કારણનો 'કૃષ્ણ' અને 'બદરની' પેડે ભેદ સિદ્ધ થયે આશ્રિતાશ્રયભાવ સિદ્ધ થાય છે. 'કૃષ્ણ' અને 'બદરની' પેડે આશ્રિતાશ્રયભાવ સિદ્ધ થયે તેની પેડે ભેદ સિદ્ધ થાય છે. એમ અન્યોન્યાશ્રય ધાય છે. ખરેખર, કાર્ય અને કારણનો ભેદ કે આશ્રિતાશ્રય ભાવ વેદાન્તીઓ સ્વીકારતા નથી; કેમકે કારણનીજ આકૃતિવિશેષમાત્ર કાર્ય છે એમ સ્વીકાર છે. વળી બીજું (દૃષ્ટ) છે. પરમાણુ પરિચિત્ત હોવાથી જેટલી દિ-શાઓ, છ, આઠ કે દસ છે તેટલા અવયવોથી તેઓ સાવચળ ધાય અને સાવચળ ધરાવી અનિત્ય ધાય એમ નિત્યત્વ અને નિરવયવત્વના સ્વીકારને બાધ આવે, દિ-શાના ભેદથી ભેદવાળા જે અવયવો તું કદપે છે તેજ મારા પરમાણુઓ છે એમ કહેવો તો તે યુક્ત નથી; કેમકે સ્મૃત, સૂક્ષ્મતા તારતમ્યક્રમથી પરમકારણપર્યન્ત વિનાશ ઉપપન્ન ધાય છે. એમ પૃથિવી, દ્રવ્યકાદિથી સ્મૃતતમ વસ્તુભૂત પણ વિ-

દેશ સંક્રાન્તો પરિહાર કરે છે—એમ કહેવું યુક્ત નથી. પ્રકૃતિ ને વિકાર વચ્ચે ભેદ હો-વાથી અશ્રયતાશ્રિતાશ્રય ઉપપન્ન થયે એમ કહેનાર પ્રતિ કહે છે—'અન્યોન્યાશ્રય ધાય છે.' તારે કાર્ય કારણને આશ્રિત છે એવો વ્યવહાર કેવી રીતે થયે? કવિપત ભેદથી થયે એમ કહે છે—'કારણનીજ આકૃતિવિશેષમાત્ર કાર્ય છે' છતાં. વળી પરમાણુઓ નિરવયવ છે એ સ્વીકાર પણ અનુક્રમ છે એમ કહે છે—'વળી બીજું (દૃષ્ટ) છે' છતાં. પરમા-ણુઓ સાવચળ છે, પરિચિત્ત હોવાથી, ઘટની પેડે; અને સાવચળ હોવાથી અનિત્ય છે. જે ભેદ છે તેથી સાવચળ છે ને નેથી અનિત્ય છે એવો અર્થ છે. અપરિચિત્ત હોવાથી દિશાઓ તેમાં દિની પેડે પરમાણુઓનો વ્યાપાત ધાય. અપરિચિત્ત હોય તો આત્માની પેડે છુદી છુદી દિ-શાઓ તેઓનો અવરે ન ધાય. પણ પરમાણુની અવેશાએ જે આ 'ગ્રામી', દક્ષિણ, છતાં દિશાઓ વ્યવહાર છે ને તેના અવરે તરીકે જે અવયવો ઈ (વેદાન્તી) કહે છે તેજ મારા (તાંકિયા) પરમાણુઓ છે. તે પણ સાવચળ હોય તો તેના પણ અવયવ એમ ન્યાયી આ-શ્રય વિશામ ન ધાય તેજ નિરવયવ પરમાણુ છે એમ સંક્રા કરે છે—'દિશાના ભેદથી ભેદવાળા' છતાં. સંક્રાનો પરિહાર કરે છે—'તે યુક્ત નથી' છતાં. તાત્પર્ય આ છે જે સર્વાંશાએ—સર્વ રીતે વિશામને અયોગ્ય વસ્તુ છે તે પરમાણુ છે એમ એ કહેશે તો તેના અવયવવિશામ અવરય થશે. એ પૃથ્વી આદિના જેવા અદ્યપરિણામનું વિશામરસને જે છે તે પરમાણુ છે એમ કહેશે તો તે મૂલ કારણ થશે નહિ; કેમકે તે વિનાશી છે, ઘટની પેડે હેતુ (વિનાશિત્વ) અસિદ્ધ છે એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે 'અણુઓ વિનાશી છે, પૃથ્વી આદિના જેવો છે તેથી, ઘટની પેડે' એમ અનુમાન છે. શું સર્વથા વિશામને અયોગ્ય વસ્તુ પરમાણુ છે કે આપણે જેનો વિશામ ન કરી શકીએ ને? અઘણ પદ્યમાં પરમાણુ દિશાઓ અ-વરે નહિ ધાય; કેમકે મૂલ કારણ સંભાવજ સર્વથા વિશામને અયોગ્ય છે ને ને નિરવયવ છે એ સિદ્ધ છે. બીજા પદ્યમાં સંભાવ મૂલ કારણથી અગિરિજા કંઈક સૂક્ષ્મ વસ્તુ પરમાણુ

નાશ પામે છે, પછી સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર, પૃથ્વીની સમાન અતિવાણુ વિનાશ પામે છે, અને પછી દ્રવ્યલુક, તેમ પરમાણુઓ પણ પૃથ્વીની સમાન અતિવાણા હોવાથી વિનાશ પામે. વિનાશ પામતાં પણ અવયવવિભાગથીજ વિનાશ પામે એમ એ કહેશે તો એ કાંઈ નથી; કેમકે ધૃતતા કાઠિન્યના વિલયની થોડે વિનાશ ઉત્પન્ન થાય છે એમ એમ કહ્યું છે. જેમ ધૃત, મુવર્ણ આદિ, જેના અવયવો વિભાગ ન પામી શકે એવા છે તે પણ અગ્નિસંયોગથી દ્રવભાવ પામે છે તેથી તેના કાઠિન્યનો વિનાશ થાય છે; એ પ્રમાણે પરમાણુઓ પણ પરમકારણુભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તેમની મૂર્તિ આદિનો વિનાશ થશે. તેમ કાંઈની ઉત્પત્તિ પણ કેવલ અવયવસંયોગથીજ થતી નથી; કેમકે અન્ય અવયવસંયોગ વિના પણ દ્વીર, જળ આદિનાં ર્થિ,

થાય પણ તે વિનાશને યોગ્ય છે, પૃથ્વી આદિ જાતિની છે તેથી, દ્રવાણુકાદિની પેઠે. હવે નિરવ-
ચ દ્રવ્યનો નાશકેવળ ન હોવાથી આત્માની પેઠે અવિનાશ છે એમ આશંકા કરી પૂર્વે કહેલા
પરિવારનું નિરવનું કારણ છે—‘વિનાશ પામતાં પણ’ ઇત્યાદિ. એમ કોઈનો પુણ્ય અવયવ-
સંયોગના નાશ થવા વિનાજ વિસ્તાર પામે છે અને વિસ્તાર પામી ઘોડાની ખરીનો આગર
ધારણ કરી પુગોડાય બને છે તેમાં પુણ્યનો નાશ થતો નથી તે પુરોડાશ ઉત્પન્ન થાય છે.
કેમકે તેનાં પ્રાણના અવયવસંયોગે નાન પામતા નથી, પણ સપુજા રત્નીજ વિસ્તારથી અતિ-
દેશવ્યાપક બને છે. એ પ્રમાણે આત્મા સંયોગથી મુવર્ણદ્રવ્યના અવયવો સપુજાજ કોઈ
દ્રવીભાવ પ્રાપ્ત કરે છે, પરંપર વિનજ થતા નથી. નેટલા માટે જેમ અવયવસંયોગ અને
અવયવવિભાગ વિના પણ મુવર્ણનિપઃ વિનજ થાય છે અને અન્ય સર્વો ઉત્પન્ન થવા વિના
મુવર્ણના દ્રવીભાવ થાય છે, એ પ્રમાણે અવયવસંયોગવિનાશ વિના પણ પરમાણુઓ વિનાશ
પામશે અને અન્ય ઉત્પન્ન થશે. ‘મૂર્તિ આદિનાં’ = મૂર્તિ = કાઠિન્ય. ‘આદિ’ સમગ્રની અ-
વસ્થાનેક સંબંધી. નિમિત્ત અટુટાદિના નાશથી પ્રવળને વિશે વિનાશ સમને છે; મુજિને વિશે
જાનથી જાઠાનથી નાશ થશે તત્કારે આત્માનો નાશપ્રભવ છે એવો અર્થ છે, જાણી કાર્યદ્રવ્ય સા-
ંબંધીકરણ અનેક દ્રવ્યથી અટુટાદિ છે એમ એ કહ્યું છે તે મુજા નથી એમ કહે છે—‘તેમ
કાર્યની ઉત્પત્તિ પણ’ ઇત્યાદિ. કાર્યદ્રવ્યની રિવર્તિમાં પણ સંયોગ દેવ કોણી કીરાદંબર
સંયોગથી કથકરનક સંયોગ અન્ય સંયોગ નથી તેથી દર્શિ આદિનાં અવિનાશ કોણી નાશ
નહો. ‘અન્ય અવયવસંયોગ વિના પણ’—કીરાદિને અનુગુણ અવયવસંયોગથી નિમિત્ત ર્થિ
આદિને અનુગુણ સંયોગ તે અન્ય અવયવસંયોગ. કીરાદિનાં દર્શિ આદિને અનુગુણ સંયોગનાર
કેવલો દર્શિ આદિ અવરવા થતી નથી. જાણી એ કાર્યદ્રવ્ય છે તે દ્રવાણુજ છે એટલીજ
અર્થ કોઈ મુજા છે, કેમકે તેના પ્રાણ છે. પણ એ કાર્યદ્રવ્ય છે તે નયોનરુદિત, એટલી
અન્ય પરિવર્તનથી અનેક દ્રવ્યથી અવરવા છે એ અર્થ કોઈ કીક નથી; કેમકે તેમાં કીક
કેવલ છે, અને કીક અને વિનાશકારી કીકથી ઉત્પન્ન કરેલુ અન્ય પરિવર્તનથી એ કીક તેને
કીકે અવરવા થાય છે, કીકથી કીક; એટલી અન્ય પરિવર્તનથી અનેક દ્રવ્યથી અવરવા
થતુ નહીં હો, આજ દ્રવ્ય નહીં એવું કીક કીકથી નહીં કેમકે એવું નો અવરવાનાર
વિનાશ નહીં થશે. જાણી નિરવચ દ્રવાણુ એટલે આત્માનાં ર્થે છે એવું કેવલ કીક છે
તેમ વિનાશ અનેક અણુઓ નિમિત્ત થતા નહીં અણુવરુદંબરનું એ નિમિત્તરુદંબર તે ર્થે

દ્વિમ આદિ કાર્યોની ઉત્પત્તિ દેખાય છે. તેટલા માટે એ રીતે પરમાણુકારણવાદ
'અસારતર તર્કથી સ્થાપ્યો છે તેથી. કથરને કારણ કહેતી શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે તેથી,
અને સુનિતે અધીન, શિષ્ટ, મનુ આદિથી પરિમદ્ધુ થયું નથી તેથી એ પરમાણુકાર-
ણવાદને વિષે શ્રેય ઇન્દ્રનારાયણે અત્યંત અનુષ્ઠા કરવી એવો વાક્યરોપ છે ॥૧૭॥

સમુદાય ઉભયહેતુકેપિ તદપ્રાપ્તિઃ ॥ ૧૮ ॥

અંને હેતુવાળા પણ સમુદાયમાં તેની (સમુદાયભાવની) અપ્રાપ્તિ છે ॥૧૮॥

‘દુર્ગુણના યોગથી, વેદના વિરોધથી અને ધિણેએ પરિમદ્ધુ કહ્યું નથી તેથી
વેદાપિકસિદ્ધાન્ત અપેક્ષા કરવા યુક્ત નથી એમ કહ્યું છે. તે ‘અર્થવૈનાયિક છે એટલે

માણુ એમ પરમાણુ સિદ્ધ થયે એમ કહેતું પણ યુક્ત નથી; કેમકે ઉગ્ર મુદિમાં-વિશાઓમાં ગ્ર-
હકો વિશાન્તિ હાય છે તેજ મુદિસત્ત્વ જગત્ના હેતુ છે એમ પણ કહેતું યુક્ત નથી; કેમકે
પૃથિવીવ આદિથી સાવચવત્ અને અનિલત્વનું અનુમાન થાય છે. વગી સવચવત્વની કંઈ પણ
વિશાન્તિ થવી એટલે એ વિશાન્તિસ્થળ તે પરમાણુ. અને સવિશાન્તિ હોય તો અનવરદ્ધ થાય
એમ પણ કહેતું યુક્ત નથી; કેમકે પ્રાણમાં કે પ્રાણમાં સવચવત્વની વિશાન્તિ થવાનો સંભવ છે.
તેટલા માટે આપુના અસ્તિત્વ માટે કંઈ પ્રમાણ નથી. નિરવચવ પદાર્થોના સંયોગ અને સમ-
વાયનો સંસન્નર હોવાથી સમવેત જગત્ત્વ આદિના તેજો કારણક હાય એ યુક્ત નથી કહ્યાદિ
બ્રાહ્મ પૂર્વે કહ્યું છે. હવે ‘અપરિવ્રજા’ એ સૂત્રનો વાક્યરોપ પૂરો કરી અધિકરણના અ-
ન્ય ઉપસદાર કરે છે—‘તેટલા માટે એ રીતે પરમાણુકારણવાદ’ કહ્યાદિ. તેટલા માટે
અન્તિમૂલ વૈરોધિકમતથી વેદાન્તતત્ત્વપર્યંતે અવિરોધ છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૧૭ ॥

વૈરોધિકનું નિરસન કરી વૈનાયિકનું નિરસન કરે છે—‘સમુદાય’ કહ્યાદિ. જગતો અનુ-
વાદ કરી ઉત્તર અધિકરણની પૂર્વ અધિકરણ સ્થાને સંમતિ કહે છે. પરિમાણુનેટથી દેહાદિનો
જલદી વિનાશ હાય છે, તેજો માત્ર મણુ કણ પર્વત સ્થાયી છે એમ અતીકાર કરવાથી વૈ-
રોધિક અર્થવૈનાયિક છે, તેનું નિરાકરણ ક્યાં પછી સર્વકલ્પિકવાદી—સર્વ કલ્પિક છે એમ કહે-
નાર સર્વવૈનાયિક હૃદિસ્થ થાય છે તેનું નિરસન કરતું યુક્ત છે એમ પ્રસંગની સંમતિ છે.
આદિતત્ત્વિમત્તનું નિરસન ન કરતાં બૌદ્ધનું પ્રથમ નિરસન કરવાનું એજ કારણ છે. પરમાણુ,
સ્વાપ્રાણ, વિશા, કાચ, મન, આત્મા, આત્મન્ય, વિશેષ, સમવાય અને કેટલાક મુલ્કે નિલ છે
એમ સ્વીકારી વૈરોધિકો ભાકીના પદાર્થોનો વિનાશ સ્વીકારે છે તેથી તેજો અર્થવૈનાયિક છે;
તેના મનનો ઉપન્યાસ સર્વવૈનાયિક ભૌદ્ધ સ્મરણ કરાવે છે એમ કહે છે—‘દુર્ગુણના યો-
ગથી’ કહ્યાદિ. તર્કીકો સરીરરૂઢિ સાવચવ પદાર્થોનો અનુકલ્પ નાશ સ્વીકારે છે તેથી તેજો
અર્થવૈનાયિક છે; કેમકે તેમના મનમાં પરિમ.શુભેદથી દ્રવ્યભેદ થાય છે. જે ખાદ્યને ખીંચે ને
પીંચે ખીંચે તેના પકથી સરીરમાં પ્રતિકલ્પ કેટલાક અવયવો ઉપચિત્ત થાય છે અને એ ઉપ-
ચિત્ત અવયવો પૂર્વ અવયવો સાથે સદિ અન્ય અવયવો ઉત્પદ્ય કરે છે. વગી ઉત્પદ્ય થયા

૧ પણ! સાર વચના ૨ દેતાવાચ, કુષ કુઞિ. ૩ સર્વ સનનંતર છે એમ પ્રતિપાદન કરનારા
એ વૈનાયિક છે. વૈદેતિમ દેહાદિને વિદ્યપુરસ્કારી માને છે, તે તર્કીકો અર્થવૈનાયિક છે. ૪ સદિ ખાંચેલા.

બેદથી કે શિષ્યના બેદથી. તેમાં આ વાત ચારીઓ છે કેટલાક 'સર્વાસ્થિત્યવાદી' છે; કેટલાક 'વિજ્ઞાનાસ્થિત્યવાદી' છે. પણ અન્ય 'સર્વમૂલ્યત્વવાદી' છે. તેમાં જેને જે સ્વર્ગને જેમ જેમ પુદ્ગલી પ્રાપ્ત્યારૂપ પ્રાપ્તિના કાર્ત્તવ્ય તેમ તેવા તેવા મૂલ્ય તેને રચ્યા છે. એમ પુદ્ગલી કાણેકે કિન્નર પ્રાપ્તિના સમજી નથી. તેથી કિન્નર મૂલ્ય અન્ય નિર્મિત કરે છે. એટલે, અને નીલોને પણ તેનો આશય તેજ રીતે વર્ણવ્યો છે તેથી કહે છે કે 'શિષ્યના બેદથી.' મ-૨. અધ્યયન અને ઉત્તમ પુદ્ધિવાળા શિષ્યોના બેદથી વિદ્વાન્ન જુડ પ્રકારનો છે. શિષ્યો દીન, અધ્યયનને ઉત્કૃષ્ટ પુદ્ધિવાળા હોય છે. તેમાં દીન મનિવાળા છે તેમને તેમના આશયને અનુસરી સર્વાસ્થિત્યવાદથી શબ્દનામાં ઉત્તરમાં છે. એ અધ્યયન પુદ્ધિવાળા છે તેમને તેમના આશયને 'અનુસરી વિજ્ઞાનમાયસ્થિત્યવાદથી શબ્દનામાં ઉત્તરમાં છે, પણ એ 'પ્રકૃષ્ટ પુદ્ધિવાળા છે તેમાં આ વાત ચારીઓ છે' કહ્યાં. પુદ્ગલી માધ્યમિક, ચોથાસર, સૌમાન્યિક અને વે.

જાણક નામના કારે શિષ્ય હતા. તેમાં બોદે પ્રથમ જેઓ પ્રાપ્તિ થયે શબ્દ અન્ય છે એમ ઉપદેશ કર્યો તે માધ્યમિક. તુરંતે જે કહ્યું તેજ તેઓએ કહ્યાથી એટલું કહ્યું તેથી તેઓ 'અપરોક્ષ' નહીં, તેઓજ તેઓ માધ્યમિક કહેવાયા. શિષ્યોએ ચોથ અને આચાર અને કરવા બોલે તેમ આપ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિને માટે પર્વતુષીમ પૃષ્ઠા ને ચોથ. તુરંતું કહેડું સંચીકાર કરતું તે આ-પ્રાપ્તિ એમ તેમની જ્ઞાપિ કહી આ પ્રમાણે માધ્યમિક સર્વશબ્દત્વવાદી છે. પણ અન્ય શિષ્યોએ તુરંતે સર્વ શબ્દ છે એમ ઉપદેશ કર્યો ત્યારે સાનથી અન્ય સર્વ શબ્દ યાઓ, હજુ નામ-યાઓ એમ તુરંતી ઉક્તિ જેને બોદે ચોથ તરીકે પરિભાષામાં કહે છે તે સ્વીકારી;

૩ સાનનું તો અન્યથ સમજવું નથી. કેમકે તેમ લેવાથી લગભગ અન્યથા પ્રસંગ થાય એમ ઉપદેશમાં આશય હોને બોદ આચાર તરીકે પરિભાષામાં કહે છે તે કથી માટે વિજ્ઞાનાસ્થિત્યવાદી તોડો ચોથાસર કહેવાયા. પણ અન્ય શિષ્યોએ કહ્યું કે પ્રતીતિસિદ્ધ પદાર્થ શબ્દ છે એમ કહ્યું કે રીક, પણ તે અનુમેય છે. પ્રલથ નથી એમ શિષ્યમતિને અનુસરીને ઉપદેશ કર્યો. સમગ્ર અન્ત (૨૬૨૪) પૃષ્ઠો માટે એઓ સૌમાન્યિક કહેવાયા. એ પ્રમાણે સૌમાન્યિકો સર્વાસ્થિત્યવાદી છે ને જાણ પદાર્થોને પ્રલથ નહિ પણ અનુમેય માને છે. વળી અન્ય શિષ્યો માને છે કે એ આ વાત છે એમ પ્રતીતિજલથી જાણ અર્થ સ્વીકારાય છે તો તેજ પ્ર-તીતિ અપરોક્ષ હોવાથી જાણ અર્થ થી રીતે પરોક્ષ છે, માટે જાણ અર્થ પ્રલથ નથી એ જાણ પરોક્ષ છે એમ આશય કર્યો. આ કારણથી તેઓ વૈમાપિક કહેવાયા. આ રીતે વૈમાપિકો પણ સર્વાસ્થિત્યવાદી છે, પણ જાણ પદાર્થોને સૌમાન્યિકની જેમ પરોક્ષ નહિ પણ પ્રલથ માને છે. સૌમાન્યિક અને વૈમાપિકો જાણ અર્થને અનુક્રમે પરોક્ષ અને અપરોક્ષ સ્વીકારે છે, એમ તે-મના મનમાં વિવક્ષુજુષા છે, પણ જાણ અર્થને સ્વીકારવામાં તેઓ એક છે. તેમને એક મનુ-ષ્ય 'વાત ચારીઓ' કહ્યા છે. તેમાં સૌમાન્યિક અને વૈમાપિક એ બેમાં જાણ પદાર્થોના પરોક્ષત્વ અને અપરોક્ષત્વમાં વિવાદ છે તોપણ સર્વસ્થિત્યવાદમાં સંચાદ છે તેથી તેમના વિદ્વાન્નોને એક

૧ સર્વ છે એમ માનનાર. ૨ વિજ્ઞાનમૂલ્ય અસ્થિત્ય માનનાર. ૩ સર્વ શબ્દ છે એમ માનનાર. ૪ અપરોક્ષ. ૫ ઉત્તમ. ૬ અધ્યયન.

સર્વાસ્તિત્વવાદીઓ બાહ્ય અને આન્તર વસ્તુ ભૂત અને 'લૌતિક, ચિત્ત અને 'ચૈત્ત સ્વીકારે છે તેઓનું પ્રથમ નિરસન કરીએ છીએ. તેમાં ભૂત પૃથ્વીધાતુ' આદિ છે. લૌતિક રૂપાદિ અને નેત્રાદિ છે. પૃથ્વી આદિના ચાર પ્રકારના પરમાણુઓ કઠિન સ્વભાવવાળા, સ્નેહસ્વભાવવાળા, ઉચ્ચસ્વભાવવાળા અને ચક્ષુસ્વભાવવાળા છે તે પૃથ્વી આદિ ભાવમાં સંઘાત પામે છે એમ માને છે. તેમજ રૂપ, વિજ્ઞાન

કરી તેનું નિરસન કરે છે—'તેમાં જેઓ સર્વાસ્તિત્વવાદીઓ' હતાદિ. 'ભૂત' = પૃથ્વી આદિ ચાર મહાભૂતો. બૌદ્ધ મતમાં આકાશ ભાવ (પદાર્થ) નથી; પણ આવરણનો અભાવ છે એટલે ભૂતો ચાર છે—પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ. 'લૌતિક' = પૃથ્વી આદિ ભૂતોનું બનેલું; ભૂતોનાં કાર્ય. ગિરિ, નદી આદિ. 'ચિત્ત' = જ્ઞાન. 'ચૈત્ત' = ચિત્તનું બનેલું; ચિત્તાનાં કાર્ય, સુખાદિ. ભૂત અને લૌતિક એ બાહ્ય પદાર્થો છે ને ચિત્ત અને ચૈત્ત એ આન્તર છે. તેમાં સંદેહ થાય છે કે બૌદ્ધ સિદ્ધાંત માનમૂલ્ય છે કે જ્ઞાન્તિમૂલ્ય છે. તેમા પ્રમાણમૂળ છે એમ પૂર્વપક્ષ કરી તેમનો સિદ્ધાન્ત દર્શાવે છે—'તેમાં ભૂત પૃથ્વીધાતુ આદિ છે' હતાદિ. 'પૃથ્વીધાતુ' = પૃથ્વીપદાર્થ. ધાતુપદ પદાર્થનું પદાર્થપદ છે. 'રૂપાદિ'—રૂપાદિ પૃથ્વી આદિનાં કાર્ય છે એ 'સર્વસપ્રતિપન્ન છે. રિચર પ્રપંચ પ્રલહેતુક છે એ વેદાન્તસિદ્ધાન્ત માનમૂલ્ય ધણિકસિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ હોવાથી અસિદ્ધ છે એમ પૂર્વપક્ષમા રૂળ છે; સિદ્ધાન્તમાં તો વેદાન્તસમન્વય અવિરુદ્ધ છે એ રૂળ છે એમ સમજવું. પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતો, અને વિષમાત્રક અને હન્દ્રિમાત્રક લૌતિક એ પરમાણુઓનો સમુદાય છે, અન્ય અવયવી નથી એમ માની પરમાણુના વિભાગ કરે છે—'પૃથ્વી આદિના ચાર પ્રકારના પરમાણુઓ' હતાદિ. પૃથ્વીના પરમાણુઓ કઠિનસ્વભાવ-કઠિન છે, જળના પરમાણુઓ સ્નિગ્ધ, તેજના ઉષ્ણ અને વાયુના ચક્ષુસ્વભાવ, ચક્ષિત છે. જેમ તાર્કિકમતમાં પરમાણુ આદિ ક્ષણિકાદિકમં કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ બૌદ્ધ મતમાં નથી; પણ પરમાણુસમુદાયજ પરમાણુસમુદાયનું નિરૂપણ કરી આન્તર અન્ય અવયવી નથી. એ પ્રમાણે બાહ્ય ભૂતલૌતિકરૂપ પરમાણુસમુદાયનું નિરૂપણ કરી આન્તર પંચસ્કન્ધસમુદાયનું નિરૂપણ કરે છે—'તેમજ રૂપ, વિજ્ઞાન' હતાદિ. જે વડે નિરૂપણ કરાય તે તથા જેનું નિરૂપણ કરાય તે બંને રૂપ એમ કરણ અને કર્મન્યુત્પત્તિથી રૂપશબ્દનો અર્થ હન્દ્રિય અને વિષય બને થાય છે. વિષયસદિત હન્દ્રિયો તે રૂપસ્કન્ધ. જોકે રૂપમાત્ર વિષયો બાહ્ય છે તોપણ દેહરૂપ હન્દ્રિયથી બાહ્ય છે તેથી આધ્યાત્મિક છે. મહમ્, મહમ્ (કુ, કુ) એમ આત્મવિજ્ઞાનપ્રવાહ તે વિજ્ઞાનસ્કન્ધ. 'હું' જેવી જે પ્રતીતિ તે વિજ્ઞાનસ્કન્ધ. પ્રિય, અપ્રિય કે અનુભવ (પ્રિય પણ નહિ ને અપ્રિય પણ નહિ એવું) વિષયના સ્પર્શથી, સુખ, દુઃખ કે અનુભવ (સુખદુઃખરહિત) જે વિશેષ અવસ્થા ચિત્તાની થાય તે વેદનાસ્કન્ધ. આ પ્રમાણે સુખાદિનો અનુભવ તે વેદનાસ્કન્ધ. ગાય, ઘોડે એમ નામવિશિષ્ટ સવિકરૂપકપ્રતીતિ તે સંત્રાસ્કન્ધ. સંત્રાસ્કન્ધ એટલે 'સવિકરૂપપ્રત્યય, સંજાના સંત્રાને ચોખ્ખું પ્રતિભાસ, જેમ 'હિય, કુંડલી, ગંધ, પ્રાણાત્મ વગેરે' જેવા પ્રકારનો. રાગાદિ કલેષ, મદમાનાદિ ઉપકલેષ, પર્મ અને અપર્મ તે સંસ્કારસ્કન્ધ. તેમાં વિજ્ઞાનસ્કન્ધ તે ચિત્ત, આત્મા એમ ગણાય છે અને અન્ય ચાર સ્કન્ધો નેત્ર છે, તેમનો સંયત્ન આધ્યાત્મિક છે ને તે સકલલોકવાચાનિર્વાક છે એનો અર્થ છે. અવ-

૧ ભૂતનું બનેલું ભૂતનાં કાર્ય. ૨ ચિત્તનું બનેલું ચિત્તાનાં કાર્ય. ૩ પદાર્થ. ૪ સર્વને સ્પર્શ. ૫ પ્રતિતિ

વેદના, સંજ્ઞા અને સંસ્કાર નામના પાંચ 'સ્કન્ધો' છે. તે આધ્યાત્મિક છે અને સ્વપ્નદારના વિષયભાવથી સંઘાત પામે છે એમ માને છે. તે વિષે આ કહીએ છીએ—
 એ આ ઉભયહેતુક, ઉભય પ્રકારનો સમુદાય 'પરને' અભિપ્રેત છે, આજુ લેનો હેતુ
 છે એવો ભૂતભૌતિકસંઘાતરૂપ અને સ્કન્ધ લેનો હેતુ છે એવો પાંચ સ્કન્ધરૂપ
 તે ઉભયહેતુક પણ કંઠાના સમુદાયમાં તેની અપ્રાપ્તિ છે—સમુદાયની અ-
 પ્રાપ્તિ છે, સમુદાયભાવની અનુપપત્તિ છે એવો અર્થ છે. શાથી? કેમકે 'સમુ-
 દાયીઓ' અચેતન છે; ચિત્તસંસાર વિજ્ઞાન સમુદાયસિદ્ધિને અધીન છે; અને અન્ય

૪૪થી મિત્ર અવશ્ય અનુપવડંબ છે તેથી અવશ્ય પડે એટલે રહે છે અને 'જો વિવશાન છે
 ને ક્ષણિક છે, વિગુણી પડે' એમ અવશ્યો ક્ષણિક છે. સર્વ જ્ઞાન અને જ્ઞાનવન્તર પદાર્થ ક્ષ-
 ણિક છે. તેના ક્ષણિકપણ માટે પ્રમણનો અભાવ નથી. 'અર્થ ઘટ્ટા' (આ ઘટ છે) એ
 પ્રત્યક્ષ ઘટને વિષે વર્તમાનત્વ વિશેષવત્ છે. વર્તમાનત્વ એ અવર્તમાનત્વની એટલે જૂન, ભવિ-
 શ્યકાળસંબંધની વ્યવૃત્તિ છે એમ ઘટનાદિ અવસ્થાદિની વ્યવૃત્તિ છે તેમ; કેમકે સામાન્ય
 રાજ્યનો અપોદ-વ્યવૃત્તિ છે. આ રીતે કાચાનરની અસ્થાયિતા પ્રવચ્ચનો વિષય થવાથી તાઃકા-
 ણિક ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ અનુમાન પણ છે. 'જો વિવશાન છે તે ક્ષણિક છે એમ
 ઉત્પન્નવિનય ઘટાદિ.' સ્થાયિત્વ હેવાથી સત્ત્વજ-વિવશાનવજ અનુપપન્ન થાય છે. ધારવ એટલે
 અર્થક્રિયાકારિત્વ, ભવિ આદિકૃત નહિ. સ્થાયિત્વ હેવાથી અર્થક્રિયાકારિત્વ જાનવત્ નથી; કેમકે વિ-
 ચારી યાગર્જનથી સ્થાયિત્વપદમાં યુ દાઢે એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે કે અનેક કાર્ય
 ઉત્પન્ન કરવા? સ્થાય પદ યુક્ત નથી. કેમકે તેમ થવાથી એક દંડથી એક દંડ થાય, અન્ય પદ
 ન થાય. દ્વિતીય પણ પદ યુક્ત નથી. કેમકે તેમ થવાથી એક દંડથી એક દંડ થાય, અન્ય પદ
 વખતે થાય; કારણ કે સમર્થતા વિજ્ઞાનમાં કોઈ નિવાસક નથી. નેતર માટે એકદંડરૂપિ
 દંડ એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે અને પ્રતિકુલ ઉત્પત્તિથી અને વિન.દંડીય છે
 એમ સ્વીકારવું પડે એવો બોલનો અભિમાન છે. તેમના જગમાં સ્થાયી હવ કે હિર
 નથી કે જેમવું પરમાર્થતઃ સંજ્ઞા થાય. આ પ્રમાણે બૌદ્ધસિદ્ધાન્ત મનરૂપ છે એમ પ્ર.મ કરે
 સિદ્ધાન્તસૂત્ર કોણે છે—'એ આ ઉભયહેતુક' દંડાદિ. કૃષિથી જ્ઞાતિના પરમાત્મા લેનો
 હેતુ છે એવો બાહ્ય જ્ઞાનાગિત્યસમુદાય, અને રૂપ, વિજ્ઞાન, આદિ સ્કન્ધ લેનો હેતુ છે એવો
 આધ્યાત્મિક સમુદાય એવા એ લે પ્રકારના સમુદાય કંઠાવજ છે તેની અપ્રાપ્તિ છે. બહાર, ને
 તેને સમુદાય અનુકા થાય છે. શાથી? 'સમુદાયીઓ' અચેતન છે? તેથી; કારણ કે જગ
 કુલબદ્ધિ મૃતિજા, દંડ સદિ એકા કરી સમુદાયભાવ ઘટ રહ્યો દેખાય છે. મરેખર, મૃતિજા,
 કરી અવિત્ત પણ ઘટાદિ રચના નથી તેમજ 'કુન્દિ' ન હોય તો વનુવે, 'વિમ' આદિ પદ
 વનુવે થતી નથી, અને ક.કોપતિને અનુકુલ કારણસંબંધન જગતની 'એકને' નહિ છે ને
 વનુવે ન હોય તો તે કઈ યાગ નથી નેતર માટે અનવચનિરૂપી ક.કોપતિ જગત-
 વિનય સિદ્ધ થાય છે. મરેખર, સમુદાય એ અનેક પદાર્થને પડે મૃતી એકા કાર્ય કે

૧ સમુદાય. ૨ સામાને—પરને ૩ દંડ ૪ એવો સમુદાય છે ૫ ૪૫૫૫. ૬ દંડ ૭ પડે

તોપણ અવિદ્યા આદિ પરસ્પર કારણ હોવાથી લોકયાના ઉપપન્ન થશે; અને તે ઉપ-
પન્ન થતી થશે એટલે કંઈ બીજું અપેક્ષાયોગ્ય રહેશે નહિ. અવિદ્યા, સંસ્કાર, વિજ્ઞા-
ન, નામરૂપ, પદાયતન, સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન, ભવ, જાતિ, જરા, મરણ,
શોક, પરિદેવના, દુઃખ, અને 'દુર્ભનસ્તા' એ પ્રકારનાં તે અવિદ્યા આદિ પરસ્પર-

આન્તર સમુદાય સ્થિત ચેતનનો અભાવ છે તોપણ સિદ્ધિ થાય છે. અવિદ્યા આદિથીજ અર્થોત્
સમુદાયસિદ્ધિ થવાથી બળદાર ઉપપન્ન થાય છે એવો અર્થ છે. સંઘાતસિદ્ધિ દર્શાવે છે—
'અવિદ્યા, સંસ્કાર' ઇત્યાદિ. 'અવિદ્યા' = શુદ્ધિકને વિષે સ્થિતવશુદ્ધિ; અનિત્ય અને અ-
શુદ્ધિ, ક્ષણિક શરીરાકારમાં પરિણામ પામેલા અનામપદાર્થોને વિષે તે નિત્ય, શુદ્ધિ, સ્થાયી
અને આત્મા એવી બુદ્ધિ. અવિદ્યામાંથી શરીરાદિને વિષે રાગ, તેથી વિપરીતને વિષે દ્વેષ
અને તેને માટે ઐહિક અને આમુષ્મિક વ્યાપાર થાય છે. એ સર્વ 'સંસ્કાર' છે. સંસ્કાર =
રાગ, દ્વેષ અને મોહ. એ સંસ્કારથી 'મર્ભસ્વર્ણ' આદિ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અન્ય જન્મના
અવિદ્યા અને સંસ્કારથી મર્ભમાં રહેલા 'શુક્રોક્ષિતસમુદાયમાં અદમ્ (હું) એ આવશ્યવિજ્ઞા-
નનો 'વૃત્તિલાલ (વિજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાય છે. તે આવશ્યવિજ્ઞાનમાંથી પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂત
જેને નામનો આશ્રય હોવાથી 'નામ' કયાં છે તે ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી 'રૂપ' 'સિતા'
ત્મક અને 'અસિતાત્મક શુક્રોક્ષિત ઉત્પન્ન થાય છે. આવશ્યવિજ્ઞાનના સંબંધથી મર્ભમત શુ-
ક્રોક્ષિતની જે 'કલલણુદ્ભુદાયસ્થા તે 'નામરૂપ' = મર્ભની કલલણુદ્ભુદાયસ્થા. વિજ્ઞાન,
પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતો, અને રૂપ એ છ છે સ્થાન જે હન્દિયસમૂહના તે હન્દિયસમૂહ તે
'પદાયતન', કલલણુદ્ભુદાયસ્થા થયા પછી છ હન્દિયોના આવશ્યવરૂપ શરીરાકારે મર્ભમત
પદાર્થનો પરિણામ તે પદાયતન. નામ, રૂપ અને હન્દિયોનો પરસ્પર સંયોગ તે 'સ્પર્શ', મર્ભ-
મતજ શરીરીનો શીત, ઉષ્ણ આદિનો અનુભવ તે સ્પર્શ. તેમાંથી સુખાદિનો અનુભવ તે 'વેદના',
વેદના એટલે સુખ, દુઃખ આદિનો અનુભવ. વેદનામાંથી વિષયોની 'તૃષ્ણા' ઉત્પન્ન થાય છે.
મર્ભસ્થજ શરીરીની સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ને દુઃખ તજવાની ઇચ્છા તે 'તૃષ્ણા'. તે
તૃષ્ણાથી જે પ્રવૃત્તિ તે 'ઉપાદાન'. તૃષ્ણાને અનુકૂળ જે વ્યાપાર તે 'ઉપાદાન'. તેમાંથી 'ભવ'
(જેમાંથી જન્મ થાય તે) ધર્માદિ. તેમાંથી 'જાતિ' એટલે દેહજન્મ, પંચસ્કન્ધસમુદાય.
અથવા 'ભવ' એટલે મર્ભથી નિર્ગમન અને 'જાતિ' એટલે ઉત્પન્ન થયેલા શરીરીનું જન્મ
આપનારની જાતિને અનુસારે મનુષ્યત્વ આદિ જાતિ. જન્મેલા સ્કન્ધોનો પરિણામ તે 'જરા',
સ્કન્ધ ને 'મરણ' એટલે નાશ. ત્રિયમાણને પુત્ર આદિ જોડથી જે અન્તાહીદ થાય તે 'શોક',
સુમર્ષ-મરવાની તૈયારીમાં આવેલા-ની ઇચ્છાનો નાશ તે શોક. ઇચ્છા પ્રતિહત થવાથી હા, પુત્ર,
ઇત્યાદિ જે પ્રગાપ તે 'પરિદેવના'. અનિદ્યનો અનુભવ તે 'દુઃખ'. બાહ્ય હન્દિયે કરેલા વિષ-
યના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલું જે દુઃખ તે 'દુઃખ'; અને મનના વિષયના અનુભવથી ઉત્પન્ન
થયેલું દુઃખ તે 'દુર્ભનસ્તા', અર્થાત્. માનસી બ્યથા. 'એ પ્રકારનાં' = માન, અપમાન

૧ હન્દિયો. વિજ્ઞાન, પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતો અને રૂપ એનું સ્થાન છે તે. ૨ પ્રવૃત્તિ. ૩ જન્મ.
૪ હા પુત્ર, ઇત્યાદિ પ્રગાપ. ૫ માનસી બ્યથા. ૬ વર્તમાં રહેવાનું. ૭ શુદ્ધિ; શાશ્વત્વપ્રિય.
૮ અસ્થિતવશુદ્ધિ, આવશ્યવિજ્ઞાન. ૯ જે. ૧૦ કૃષ્ણ. ૧૧ વર્તમાં ટક રહ્યા પછીની તરવની રીતિ.
૧૨ કલલ; અને વજ્રાત્રેણ કલલે પુરુષારૂપતાં મર્ભે પાંચ યાં થયા પછી કલલ છાંદસાકાર પામે છે.

શ્રીકૃષ્ણ ઓદસિદ્ધાન્તમાં કવચિત્ સંક્ષેપે અને કવચિત્ પ્રપંચે દર્શાવ્યાં છે; અને :

અર્થ ઉપાલેખો આ પ્રમાણે પૂર્વપૂર્વ કારણોને અનુસારે ઉપરોક્તર કાર્ય ઉત્પન્ન થવાનો ચેતન
 ના પાર વિના પણ સંભવ હોયથી અસ્થિર ચેતનનું યુ પ્રયોગન છે. ૧૭મત પ્રમાણે પ્રતી
 ત્વમુત્પાદ (એક વસ્તુની પ્રાપ્તિથી અન્યની ઉત્પત્તિ કવં પ્રતીત્ય પ્રાપ્ય દ્વમુત્પાદતે રિતિ
 એટલું જોઈએ છે. ચેતન અધિકાર્ય એવામાં આવતું નથી) ને કારણથી થાય
 છે. તેનું ઉત્પત્તિનિબંધ અને પ્રત્યક્ષ ઉત્પત્તિનિબંધો તે વળી ને પ્રકારનો છે, ભાગ
 અને અપ્રમાણિત નેમાં જાણ પ્રતીલસમુત્પાદનો દેવપ્રતિનિબંધ—એ આ બીજી અંકુર,
 અંકુરથી પદ, પદથી કાણ, કાણથી નાથ, નાથથી ચર્મ, ચર્મથી યજ્ઞ, યજ્ઞથી પુષ્પ
 અને પુષ્પથી ફલ એમ (દેવગોની રચના છે). બીજા ન હોય તો અંકુર ન થાય.
 તેમજ પુષ્પ ન હોય તો ફલ ન થાય. તેમાં બીજને જેતું જાન નથી કે હું અંકુર ઉત્પન્ન
 છું કે પુ જોનાર ફલપરંત સમજતું. ફળને પણ એમ થતું નથી કે હું પુષ્પથી ઉત્પાદિત છું.
 તેવા માટે બોદદિમાં ચેતન્ય નથી અને અન્ય અધિકાર્ય નથી તોપણ કાર્યકારણનાવનિયમ
 દેખાય છે આ પ્રમાણે દેવપ્રતિનિબંધ ઉપરે હવે પ્રતીલસમુત્પાદનો પ્રત્યક્ષોપનિબંધ કહીએ છીએ.
 પ્રત્યક્ષ એટલે દેવગોનો સમવાય. દેવ દેવ પ્રત્યે અન્ય દેવગો બધ તે. તે જતા દેવગોનો
 ભાવ તે પ્રત્યક્ષ અર્થાત્ સમવાય—સમુદાય. એમ છ 'ધાતુગોના સમવાયથી બીજાદેવ અંકુર
 ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પૃથ્વીધાતુ બીજનું સંબંધુલ કહે છે, કે જેથી અંકુર કાણ થાય છે;
 જનધાતુ બીજને જિન્ન કહે છે; તેજોધાતુ બીજને પરિપક્વ કહે છે; વાયુધાતુ બીજને વર્ધ
 થાય છે જેથી અંકુર બીજમાંથી બહાર નીકળે છે; આકાશધાતુ બીજનું અનાવરણુલ કહે
 છે. તમ્મ પશુ બીજનો પરિપક્વ કહે છે. એ રીતે આ બધા ધાતુગોનો સમવાય છે બીજ તે
 કહે છે તારે અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નકા નહિ. તેમાં પૃથ્વી ધાતુને એમ નથી થતું કે હું
 બીજનું સંબંધુલ કહું છું. તે તમ્મપરંત એમ સમજતું. તમ્મને પણ એમ નથી થતું કે હું
 બીજનો પરિપક્વ કહું છું. અંકુરને પણ એમ નથી થતું કે હું આ પ્રત્યક્ષથી—કારણથી ઉત્પન્ન
 થયો છું. તેજ પ્રમાણે અપ્રમાણિત પ્રતીલસમુત્પાદ પણ ને કારણથી થાય છે—૧ દેવપ્રતિનિ-
 બંધથી, અને ૨ પ્રત્યક્ષોપનિબંધથી. તેમાં દેવપ્રતિનિબંધ એ આ અવિદ્યાના પ્રત્યક્ષ સંસ્કાર છે
 ત્યાંથી ને અતિપ્રત્યક્ષ જરામરણુકિ છે ત્યાંથી. એ અવિદ્યા ન હોય તો સંસ્કાર ઉત્પન્ન ન
 થાય. એજ પ્રમાણે અતિપરંત સમજતું (સંસ્કાર ન હોય તો વિજ્ઞાન નહિ...ભવ ન હોય
 તો અતિ નહિ એમ). અતિ ન હોય તો જરા, મરણુ આદિ ઉત્પન્ન ન થાય. તેમાં અવિદ્યાને
 એમ નથી થતું કે હું સંસ્કારોને ઉત્પન્ન કહું છું. સંસ્કારોને પણ એમ નથી થતું કે અમે અ-
 વિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયા છીએ. એમ અતિને પણ એમ નથી થતું કે હું જરા, મરણુ આદિ
 ઉત્પન્ન કહું છું. જરા, મરણુ આદિને પણ એમ નથી થતું કે અમે અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયા છીએ.
 પણ અવિદ્યા આદિ અને અચેતન ૩ તોપણ અને અન્ય ચેતનથી અનધિકારિત છે તોપણ સં-
 સ્કાર આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે; એમ બીજાદિ પણ અચેતન ૩ તોપણ અને અન્ય ચેતનથી

૧ ચિરવાર. ૨ કાર્યની કવચિત્ ને રીતે છે. દેવને અધીન છે કે કારણસમુદાયને અધીન છે; દેવને
 અધીન હોય ત્યારે દેવપ્રતિનિબંધ કારણસમુદાય કહેવાય ને કારણસમુદાયને અધીન હોય ત્યારે પ્રત્યક્ષોપનિબંધ
 કારણસમુદાય કહેવાય. ૩ કાર્ય. ૪ કાર્ય. ૫ 'યુક્તોક્તો સ્વચરોદ્ગ્રાહ્યો = વચારિતો કૃત અને દીરણુ
 ૧ મત. ૧ ૧૬૧. ૭ આપરણુ ન કાર્ય, કાર્ય સમવાયનું ફલ.

ધનો નિયમે મરજોજ ઉપાગ્ર ધાય અથવા અનિયમે મરજો કે છુદો ઉપાગ્ર ધાય. નિયમ સ્વીકારનાં મનુષ્યના પુરુષાર્થને દેવ-૪. નિર્વ્યોમનિત્વ કે 'નાસ્તક્યની પ્રાપ્તિને' અભાય પ્રાપ્ત ધાય. અનિયમ સ્વીકારનાં પણ મનુષ્યનું પુરુષાર્થ ક્ષાન્તિય ક્ષણમાં દરેતી પડે દેવ કે પાપું મનુષ્ય ધાય એમ પ્રાપ્ત ધાય; અને એ બંને પણ સ્વીકારથી વિરુદ્ધ છે. વળી જેના બોગને મારે સંધાત ધાય તે સ્થિર બોજા નો વિગ્ર માન નથી એમ તારો સ્વીકાર છે. તેથી બોગ બોગનેજ મારે ધરો. અન્યથી પ્રાર્થનીય ધરો નહિ. તેમજ ધાક્ષ પ્રાક્ષનેજ મારે ધરો. એટલે અન્ય મુમુક્ષુ ધરો યુગ્ર નથી. એ બોગ અને પ્રાક્ષ બંને અન્યથી પ્રાર્થિત ધાય તો તે બોગ અને પ્રાક્ષને સમયે 'અવસ્થાથી' દોષો લેઈએ. પણ અવસ્થાથી એવામાં ક્ષણિકવત્તા સ્વીકારને વિરોધ આવે છે. તેટલા મારે અવિધા આદિ માત્ર અન્યોન્યની ઉત્પત્તિનુંજ નિમિત્ત ધાય તો ધરા દો, પણ સંધાત સિદ્ધ ધરો નહિ; કેમકે બોજાનો અભાય છે એવો અભિપ્રાય છે ॥ ૧૬ ॥

મુખદુઃખ ઉપાગ્ર કરે છે તે આત્મનુક કઈક પ્રાપ્ત કર્યા વિના સ્વતઃ ઉપાગ્ર કરે છે કે પ્રાપ્ત કરીને ઉપાગ્ર કરે છે. એ આત્મનુક કઈ નિમિત્ત પ્રાપ્ત કર્યા વિના ઉપાગ્ર કરે છે એમ માનીએ તો સર્વદા મુખદુઃખ ઉપાગ્ર કરે; કેમકે જે સમર્થ છે ને જેને જન્યની અપેક્ષા નથી તેને આશ્લેષ યુગ્ર નથી એ આત્મનુક નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરી ઉપાગ્ર કરે તો તે પ્રાપ્તિનું કારણ પ્રેક્ષાવાળું સ્વીકારવો પડે તો પ્રતીત્યસમુત્પાદ પ્રત્યયોપનિબંધન ધરો નહિ; તેટલા માટે સંધાતસન્તાન જેને આત્મનુકની અપેક્ષા નથી તેનાજ સ્વભાવનો સદૃશ કે વિસદૃશ ઉત્પત્તિમાં આશય લેવો પડે અને તેથી જાતબા કડું છે તે દૃષણ આવશે. નિયમે સદૃશ ઉત્પત્તિ થશે ને મનુષ્યસરીર કવચિત્ પણ દેવત્વ. પશુત્વ કે નારકત્વ પ્રાપ્ત નહિ કરે અથવા અનિયમે સદૃશ કે અસદૃશ ઉત્પત્તિ થશે ને મનુષ્યદેહ કવચિત્ ક્ષણમાં દરેતી થઈ દેવ થશે કે પાપું મનુષ્ય થશે. આ પ્રમાણે સ્વભાવને નિયમિત અને અનિયમિત અને તેવામાં અપસિદ્ધાન્ત ધાય છે એનું તાર્કિક છે. 'પુરુષાર્થ' = યરીર. જે પુરાય છે ને મરે છે તે વગી બોજા ક્ષણિક છે એ પદ્ધતિમાં જોય ને જોધની અવધાર પણ દુર્લભ છે એમ કહે છે—'વળી જેના બોગને મારે સંધાત ધાય' દંત્વાદિ. જે જે હૃદયે તે તે કાને ન હોય તો હૃદય બર્થ ધાય ને હોય તો ક્ષણિકવત્તો બંધ થાય એવો ભાવ છે એવું જોય પ્રાપ્ત કર્યું નથી એવો જોયાર્થ જોય પ્રાપ્ત કરવાની હૃદયથી તેના સાધનને વિરોધ પ્રવૃત્ત ધાય છે એમ કહેઈ આત્મા વિરે સિદ્ધ છે. એ પ્રવૃત્તિ જોયથી અન્ય, સ્થિર જોયના જે જોય ને તેના સાધનને સમયે બાધક છે તેને વિરે કટ્ટાયા છે; કંઈ અસ્થિર જોયના કે જોયથી જનન્ય-અનિબંધને વિરે નહિ. જોય કંઈ જોય પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થતો નથી કે એક જોય બીજા જોયના જોય મારે સમર્થ થતો નથી. જેમજ જોયમાં પણ સમજનું. એ જોયની ને જોયની હૃદય-વાળાઓ સ્થિર છે એમ સ્વીકારો તો સ્વીકારેલા ક્ષણિકપદ્ધતિ બાવાળ ધાય, અસ્થિર છે એમ સ્વીકારતા પ્રવૃત્તિનો પ્રસન્ન આવશે એવો અર્થ છે. પણ જોયના અભાવથી પ્રવૃત્તિ ઉપપન્ન થતી નથી તેથી કર્તાનો અભાવ ॥ તેથી કર્મનો અભાવ હોવાથી સંધાત અસિદ્ધ છે એમ ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે' દંત્વાદિ ॥ ૧૬ ॥

લે ભાવજ એનો વ્યાપાર છે એમ અભિપ્રાય છે તો તેમ પણ ઉપપન્ન થતું નથી. સ્વભાવ કેમકે હેતુસ્વભાવથી 'અનુપરક્ત' થયેલા ફળની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. સ્વભાવ ઉપરક્રાંત થાય છે એમ સ્વીકારીએ તો હેતુસ્વભાવ ફળકાળે અવસ્થાથી હોય ફાળુભક્તના સ્વીકારના ત્યાગનો પ્રસંગ આવે છે. અથવા હેતુસ્વભાવથી ઉપરક્રાંત થયા વિના ફળ ઉત્પન્ન થાય છે એમ હેતુફળભાવ સ્વીકારતાં સર્વત્ર તે પ્રાપ્ત થયા અતિપ્રસંગ થયો, વળી ઉત્પાદ અને નિરોધ વસ્તુનાંજ સ્વરૂપજ હોય કે અન્ય વસ્તુ હોય કે અન્ય વસ્તુ થતું નથી. એ ઉત્પાદ અને નિરોધ વસ્તુનાં સ્વરૂપજ હોય તો વસ્તુસાબ્દ અને ઉત્પાદ અને નિરોધ સાબ્દો પર્વાં અવસ્થાઓ વાચ્ય થાય છે એમ લે કંઈક વિરોધ છે એમ મનાય, તો એમ પણ વસ્તુને આદિ, અન્ત અને મધ્ય એમ ત્રણ ફાળુ સાથે સંબંધ હોવાથી ફાળુકરવ-

કારણનું અવસ્થાન અપેક્ષિત છે; પણ એ અવસ્થાન કલ્પિતપદ્ધતિમાં અનુપપન્ન છે એવો પરિહાર છે. લોકદૃષ્ટિથી કષણુ દર્શનું છે. વ્યાપાર કરી જાતો વણું કરીને કાવં કરતા લોકોમાં દેખાય છે. અર્થાત્, ભારમાં ચિકરણ થયે છે; નહિકર લોકના અનુભવથી વિરુદ્ધ થાય છે. શું કા-
લો:પાદન નામનો દેગુનો વ્યાપાર ઉત્પત્તિથી 'અનિરિક્ત' છે કે 'અનનિરિક્ત' છે? ભાવ પદ્ધ-
તિમાં નથી એમ કહી ક્ષિતિય પદ્ધતિ રાગ કરે છે—'લે ભાવજ એનો વ્યાપાર છે' 'ઉ-
ત્પાદિ. 'ભાવ' = ઉત્પત્તિ. તોપણ દેગુસ્વભાવની સત્તાવના નથી, કલ્પિત અર્થ કારણ થતું નથી એમ કહે છે—'તેમ પણ ઉપપન્ન થતું નથીજ'. કલ્પિતનો કારણભાવ ઉપપન્ન થતો નથી એમ સમજાવું. નહ પણ નિમિત્ત થાય, પણ ઉત્પાદન ન થાય. કેમકે મુક્તિમાં આદિ પદ્ધતિના કાળ વિશે અવિવિધતાન લેય તો વદાદિ ઉત્પન્ન થાય છે ને વિવિધતા લેય તો કારણના કલ્પિત-
ત્વમાં દાનિ થાય છે. મુક્તિમાં, સુવણું આદિ લેનાં કારણ છે એવા વદ, સ્વચ્છ આદિ પદ્ધતિ મુક્તિસ્વરૂપ અને સુવણુંસ્વરૂપ છે એમ અનુભવ થાય છે. એ કાવંસમયે કારણ અવિવિધતાન લેય તો કાવંના કારણસ્વરૂપનો અનુભવ થી રીને થાય? કાવં કારણસ્વરૂપ છે, કારણસ્વરૂપ નથી એમ કહેવું પણ કુત્ર નથી. કેમકે કોઈ સ્વભાવ અનુભવ-ઉપપન્ન થયા વિના સાદુરૂપ પણ અ-
નુપપન્ન છે. અનુભવ થાય એટલે તેજ કારણ કાવં થાય. અર્થાત્, કારણસ્વરૂપ કાવં થાય છે એટલે અકલ્પિતસ્વ સિદ્ધ થાય છે. સર્વથા કાવં અને કારણ વિવેકજી દેવ તો દેગુસ્વભાવ તન્મુ-
વદાદિને વિશે પણ કામ થાય એટલે અનિરિક્ત થાય એમ કહે છે—'અથવા હેતુસ્વભાવથી ઉપરક્રાંત થયા વિના' 'ઉત્પાદિ. વળી જાણી પણ કલ્પનાદ અસિદ્ધ છે એમ કહે છે—'વળી ઉત્પાદ અને નિરોધ' 'ઉત્પાદિ. જાણે વિવિધતામાં વસ્તુ દાહન થયો પ્રસંગ અને જેનો અર્થ છે. ઉત્પાદ અને નિરોધ વસ્તુનું સ્વરૂપ થાય તો વસ્તુને વિશે તેમનો અનન્યસ્વ થયો વસ્તુ પણ અનન્ય અને અનન્ત, અર્થાત્, દાહન થયો એ પ્રસંગ પણ છે. જોયે પણ કહે છે—'ઉ-
ત્પાદ અને નિરોધ સાબ્દોથી' 'ઉત્પાદિ. એ પણ કલ્પિત છે એમ કહે છે—'એમ પણ વસ્તુને' 'ઉત્પાદિ. ઉત્પાદ અને નિરોધ સાથે વસ્તુને સ્વચ્છ થયો કલ્પિતસ્વનો ભવ થયો; કેમકે અવિવિધતાને સ્વચ્છ અનુપપન્ન છે, અને વિવિધતાન સ્વીકારનાં કારણસ્વરૂપ અને છે

ઉત્તરોત્પાદે ચ પૂર્વનિરોધાત્ ॥ ૨૦ ॥

અને ઉત્તર (ક્ષણિક કાર્ય) ઉત્પન્ન થશે એટલે પૂર્વનો (ક્ષણિક કાર્યનો) નિરોધ થાય છે તેથી (સંઘાત સિદ્ધ થતો નથી) ॥ ૨૦ ॥

અવિદ્યા આદિ (પરસ્પર) ઉત્પત્તિભાવનાં નિમિત્ત છે તેથી સંઘાત સિદ્ધ થતો નથી એમ કહ્યું છે. પણ તે ઉત્પત્તિભાવનાં નિમિત્ત છે એ પણ સંભવતું નથી એ હવે ઉપપત્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે. ક્ષણભંગવાદીના આ સ્વીકાર છે કે ઉત્તર 'કેવળ' ઉત્પન્ન થાય છે એટલે પૂર્વ ક્ષણ નાશ પામે છે. એમ સ્વીકાર કરનાર પૂર્વ અને ઉત્તર ક્ષણનો 'હેતુકૃણભાવ' સંપાદન કરી શકશે નહિ; કેમકે નાશ પામતું કે નાશ પામેલું પૂર્વ ક્ષણિક કાર્ય અભાવયસ્ત ધવાથી ઉત્તર ક્ષણિક કાર્યનું કારણ ઉપપન્ન થઈ શકતું નથી. જો ભાવભૂત, સિદ્ધ અવસ્થાવાળું પૂર્વ ક્ષણિક કાર્ય ઉત્તર ક્ષણિક કાર્યનો હેતુ છે એવો અભિપ્રાય હશે તો તેમ પણ ઉપપન્ન થશે નહિ; કેમકે ભાવભૂતને ફરી વ્યાપાર કદપવામાં અન્ય ક્ષણ સાથે સંબંધનો પ્રસંગ આવે છે.

કાર્યનો 'સમુત્પાદ' બે પ્રકારનો બોલેને સમન છે, હેતુધીન અને કારણસમુદાયધીન. તેમાં અવિદ્યાથી સંસ્કાર તેથી વિજ્ઞાન ઇલાદિ પહેલા પ્રકારનો છે અને પૃથિવી આદીના સમુદાયથી શરીર છે એ બીજા પ્રકારનો છે. તેમાં પહેલાનો અંગીકાર કરીને બીજાને સંઘાતકર્તાના અભાવથી દૂષિત કર્યો. વળી હવે સૂત્રકાર પહેલાને દૂષિત સિદ્ધ કરે છે—'ઉત્તરોત્પાદે ચ' ઇલાદિ હેતુપનિબંધન પ્રતીલસમુત્પાદનો અંગીકાર કરી પ્રત્યયોપનિબંધન પ્રતીલસમુત્પાદ દૂષિત છે એમ દર્શાવ્યું હવે હેતુપનિબંધનને પણ દૂષિત કરે છે. અવિદ્યા આદિમાં પૂર્વપૂર્વનું ઉત્તરોત્તર પ્રત્યયોપનિબંધન સ્વીકારી સઘાનપ્રાપ્તિ સંભવતી નથી એમ કહ્યું. હવે ક્ષણિક અવિદ્યાનું કારણત્વનું સંભવતું નથી એમ કહે છે—'ઉત્તરક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે', ઇલાદિ. ક્ષણિક અર્થે બોલ્યો 'ક્ષણ' કહે છે. બૌદ્ધ મતમાં 'ક્ષણ' પદથી ઘટાડિ પદાર્થનું અભિધાન થાય છે તેથી અતિરિક્ત ક્ષણ નામનો કંઈ કાળ નથી. પદાર્થોની ઉત્પત્તિ અને નાશ વચ્ચે કંઈ ભવધા નથી. વેશેષિકોની પેઠે વેનાસિકો 'નિરોધકારણનું સાંનિધ્ય તે નિરુધ્ધમાનતા એમ સ્વીકારતા નથી કેમકે તેઓ (વેનાસિકો) અગ્રરણ નાશ સ્વીકારે છે તેથી તેમને નિરોધકારણનું સાંનિધ્ય હું નથી. તેટલા માટે નિરુધ્ધમાન—'નાશ પામતું' એટલે અચિરનિરુદ્ધ-તરત નાશ પામેલું અં નિરુદ્ધ—'નાશ પામેલું' એટલે ચિરનિરુદ્ધ-ચિર કાળથી નાશ પામેલું એમ સમજવું. તેથી ને વિનાશયસ્ત દોવાથી હેતુત્વની અનુપપત્તિ છે. પણ કાર્યક્રમને વિષે વિનાશબ્યાસ છે તે પૂર્વ ક્ષણે વિદ્યમાન છે તેથી ક્ષણિકાર્ય હેતુ થઈ શકશે, તેના હેતુત્વને કંઈ હાનિ નથી એમ કહે છે—'જો ભાવભૂત, સિદ્ધ અવસ્થાવાળું' ઇલાદિ. કાર્યની ઉત્પત્તિપૂર્વે કારણની 'અપ્રયોજનવાગી' છે, કાર્યક્રમ નહિ; કેમકે તે વખતે કાર્ય સિદ્ધ દોવાથી તેની સિદ્ધિ અશક્ય સત્તા અનુપયોગી છે. 'ભાવભૂત' = સદૃષ્ય શંકાનો પરિહાર કરે છે—'ભાવભૂતને ફરી વ્યાપાર કદપવામાં' ઇલાદિ. કાર્યને અનુકૂલ વ્યાપારોથી યુક્ત કરવા કારણે કાર્યનું કાર્યનું કાર્ય તેથી કાર્યોત્પત્તિની પૂર્વે કારણવ્યાપારનો આશ્રય થાય છે તેથી વ્યાપારની ઉત્પત્તિ પછી જ

૧ નાશ. ૨ ક્ષણિક કાર્ય. ૩ કાર્યકારણત્વ પદથી શક્ય નહિ. ૪ ઉત્પત્તિ. ૫ અપ્રયોજનવાગી. ૬ દવાગી.

મનન ઉપપન્ન થાય. જ્યાંમુખી ઉત્તરદક્ષીણી ઉપપત્તિ છે ત્યાંમુખી પૂર્વદક્ષીણ અવસ્થિત
અને એમ કહેશે તો તેજ અને કૃત સમાનકાલીન થાય. તોપણ પ્રતિજ્ઞાને આધાર
આપે. સર્વ સંસ્કાર દાહ્ય છે એ પ્રતિજ્ઞાને આધાર આવે ॥ ૨૧ ॥

પ્રતિસંખ્યાપ્રતિસંખ્યાનિરોધાપ્રાપ્તિરવિચ્છેદાત્ ॥ ૨૨ ॥
પ્રતિસંખ્યાનિરોધ અને 'અપ્રતિસંખ્યાનિરોધનો અસંભવ છે,
અવિચ્છેદથી ॥ ૨૨ ॥

વળી વિનાશિકો એવી કલ્પના કરે છે કે જે બુદ્ધિબોધ, ઉપાધ અને સંલુક
છે તે વસ્તુથી અન્ય છે; અને તે વસ્તુ તે પ્રતિસંખ્યાનિરોધ, અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ,
અને આકારો એમ કહે છે. વળી એ વસ્તુ અવસ્તુ, અભાવમાત્ર, નિરુપાધ્ય છે
એમ માને છે. ભાવોનો બુદ્ધિપૂર્વક વિનાશ પ્રતિસંખ્યાનિરોધ છે અને તેથી વિપ-
રીત તે અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ અને અવરજનો અભાવમાત્ર તે આકારો એમ તેમનું
ભાવ્ય છે. તેઓમાંના આકારોનું આગળ પ્રત્યાખ્યાન કર્યો. અને નિરોધનું હમણાં

‘જ્યાંમુખી ઉત્તર દક્ષીણી’ હતા. ઉપપત્તિ સહેલું છે એ પદ્ધતિમાં અન્વયી મુદ્ધાદિ ઊર-
લે જાણુ સંસ્કારો દયાથી કલ્પિત-પ્રતિજ્ઞાની દાનિ થાય. ઉપપત્તિ ઉત્પન્નમાત્રાથી અભિજ્ઞ
હવે તો કામો વળી દાનિ થાય. ‘સંસ્કારો’ = અવસ્થાવસ્તુ થાય. બૌદ્ધ્યને પૂર્વદક્ષીણ ડેડુડા
સંસ્કારો કે વાતના કહેવા છે કહે તો તેના વિષય તરિકે કર્મબુદ્ધિપતિથી સંસ્કાર કહેવાન છે.
તેના કાલકરમ. તે સર્વ સંસ્કાર કામો છે જેનો પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ છે ॥ ૨૨ ॥

અ. અધિકારભૂતા પ્રથમ ને સ્વેચ્છે સમુદાયનું નિરસન કર્યું. પછીનાં ને સૂચોથી કાર-
કારણના અને કલ્પિતવસ્તુ નિરસન કર્યું. હવે બૌદ્ધને અનિચ્છા ને પ્રકારના વિનાશનું કલ્પ
કહે છે—‘પ્રતિસંખ્યા’ હતા. ઉપાધ, બુદ્ધિબોધ, અર્થનું પ્રવેશમાત્ર, વસ્તુ વસ્તુનો સ-
મુદાય, જે ગુણરૂપ છે તેથી વિષય છે. તે વસ્તુ વસ્તુનો સમુદાય થો છે તે કહે છે—‘અને
તે વસ્તુ’ હતા. ‘પ્રતિસંખ્યાનિરોધ’ = સંખ્યા એટલે કલ્પિત પ્રતિસંખ્યા એટલે પ્રતિજ્ઞા
બુદ્ધિ. ભાવને પ્રતિજ્ઞા બુદ્ધિ. વિવચન પદ્યને અવિવચન કહે છે એ પ્રકારની બુદ્ધિ તે
પ્રતિસંખ્યા. તેથી કહેશે વિવચન કલ્પિત-જાણેનો થાય છે ને પ્રતિસંખ્યાનિરોધ વસ્તુનો નાશ કરે
છે એવી બુદ્ધિથી કલ્પિત કલ્પ કરી કલ્પનાથી એ વસ્તુના ને પ્રતિસંખ્યાનિરોધ. એજ સર્વ-
લોકપ્રસિદ્ધ સ્વયં વિવચન છે જ્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રતિસંખ્યાનિરોધ એટલે હૃદયપૂર્વક વિનાશ તેથી
હવે અગ્રહિતકે દેવતાની દેવે નાશ પામે એવા બંધુર સ્તંભાદિનો નાશ તે અપ્રતિસંખ્યાનિ-
રોધ. પ્રતિજ્ઞા વસ્તુનો જે વિનાશ થાય છે, જે મુખિથી સ્પષ્ટ થાય છે, જનુ અમુક
રૂપે એને સમજી શકતા નથી જેનો દેશ વિનાશ તે અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ. ‘અવરજ’ =
કલ્પ, વિચાર વગેરે. ‘આગળ’ = ‘આકારો સાચિયોપાત્’ (સાચરૂ) એ સૂચના આગ-
ળ પ્રત્યાખ્યાન કર્યો. એકે પ્રતિસંખ્યાનિરોધ વેદાન્તસિદ્ધાન્તમાં જનુ સ્વીકાર્યો છે, તોપણ
૧ પાસોનો બુદ્ધિપૂર્વક વિનાશ. ૨ પાસોનો પાસની દેવે રૂપે વિનાશ ૩ નિરસન

આપે છે. જેમાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન અસ્પષ્ટ છે એવી અવસ્થાઓમાં પણ કવચિત્ અન્ય-
થીના અનિષ્ટોઃ દખાય છે તેથી અન્યત્ર પણ તેનું અનુમાન થાય છે. તેટલા માટે
'પરે પરિકલ્પિતા બંને નિરોધો અનુપપન્ન છે ॥ ૨૨ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

બંને રીતે દોષથી (આ બૌદ્ધ દર્શન અધારિત છે) ॥ ૨૩ ॥
પ્રતિસંખ્યાનિરોધની અન્તર્ભૂત યથા એ આ અવિદ્યાનિરોધ પરપરિક-
લ્પિત છે તે પરિકલ્પિત સમ્યક્જ્ઞાનથી ॥ કે અનેક છે. પ્રથમ વિકલ્પમાં નિહંતુક
ચિત્તારાના સ્વીકારને દ્વાનિ ધરાવે પ્રસંગ આવશે. ઉગ્રા વિકલ્પમાં માર્ગોપદેશ
અનર્થક ધરાવે પ્રસંગ થાય છે, એમ બંને રીતે દર્શના પ્રસંગથી આ દર્શન અ-
ધારું છે ॥ ૨૩ ॥

૬૬મ જલ્પિનું પુ અન્વયી રૂપ યોગ્ય છે કે તેથી એનો નિરન્વય નાશ ન થાય તેથી
કહે છે કે જેમાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન અસ્પષ્ટ છે એવી અવસ્થાઓમાં પણ' દંત્યાદિ. અહિં
પણ એ અનુમાન કરવું પડે છે કે તે જલ્પિનને તેજ દેવરૂપ થવા માટે સૂર્યમંડળમાં વધે
નય છે એવું અનુમાન થાય છે, કેમકે મૂર્તિઃકિ અન્વયીઓનો અવિરુદ્ધ એવામાં રહે
છે. ત્ય આમ કહેવું યોગ્ય છે કે—'उभयिर्न च सिद्धौ च तोयभाषो न भिद्यते । चिद्वेद-
सि ततो चिदायस्ति तस्याम्यपोऽम्युधौ ॥' (જલ્પિનમાં કે સિન્ધુમાં જલભાવ નિષ્પ નથી;
તેથી નિહં ન.પ. અને તોપણ સમુદ્રમાં તેનો અન્વય છે) એમ. તેટલા માટે કવચિત્ પણ
નિરન્વય નાશ નથી એમ સિદ્ધ થયું. ભાવનું સ્થાપિત છે તેથી પ્રતિકલ્પનિરોધનો અસંભવ
છે એમ ઉપસાદાર છે—'તેટલા માટે' દંત્યાદિ ॥ ૨૨ ॥

પ્રતિસંખ્યાનિરોધમાં અન્તર્ભૂત યથા અવિદ્યાનિરોધનું નિરસન કરે છે—'उभयथा च
दोषात्.' ઘટમહં જાતામિ (હું ઘટ બનું છું) એવા આકારનું સવિકલ્પક સ્વપ્ન બૌદ્ધમને
અવિદ્યા છે. તેની નિરૂપિત યથાથી નિર્વિકલ્પક અવ્યવસ્થિતજ્ઞાનસંગતિ પરિણેષ છે, તેજ બોધ છે.
સ્વભાવથી સ્વચ્ચવિજ્ઞાન નિર્વિકલ્પક છે. વાસ્તવ્ય અહિં ઉપરિસંપન્ન અવ્યવસ્થિત સવિક-
લ્પક થાય છે, એવા આકારનું વિચારપૂર્વક અનુસંધાન તે પરિકર. તે પરિપાક થયે પ્રાથમિક
વિશુદ્ધ આગ્રહવિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તે 'સમ્યક્જ્ઞાન', 'परिकर' = એટલે સમ્યક્જ્ઞાનની સામગ્રી,
અમલેશમાદિ અને સ્વભૂમનમાદિ. એ અવિદ્યાનિરોધ એટલી જોડેજ થાય તો સર્વ કલ્પિક
॥ દંત્યાદિ ભાવનોપદેશ વ્યયં કાલ એમ કહે છે—'ઉગ્રા વિકલ્પમાં' દંત્યાદિ. 'માર્ગોપ-
દેશ' = સર્વ કલ્પિક છે એવો ભાવનોનો ઉપદેશ. ચાર પ્રકારની ભાવનાથી બૌદ્ધો પરમપુર-
ણ્ય વર્ણવે છે. ચતુર્વિધ ભાવના આ પ્રમાણે છે—'સર્વ કલ્પિક છે, કલ્પિક છે' : 'સર્વ કુ-
પારક છે, કુપારક છે' : 'સર્વ સ્વચ્ચકલ્પ છે, સ્વચ્ચકલ્પ છે' : 'સર્વ કલ્પ છે, કલ્પ છે' ॥ ૨૩ ॥

એને આત્માજ્ય જેનો એક કર્તા છે એમ પ્રતિસંધાન કરતો વૈનાશિક ક્ષણભંગવાદી યતા કેમ નહિ સારમાય? તે એ એમ કહે કે સાદુરચથી એમ પ્રતિસંધાન થાય છે તો તે પ્રત્યે એમ કહેવું કે 'તેન હર્દ સદગમ્' (આ તેના જેવું છે) એમ સાદુરચ એને અધીન હોવાથી એ સદુશ વસ્તુઓના મહીતા ક્ષણભંગવાદીને મને એક ન હોવાથી સાદુરચને લીધે એ પ્રતિસંધાન છે એવો મિથ્યા પ્રત્યાપન થયો, એ પૂર્વ અને ઉત્તર ક્ષણના સાદુરચનો એક મહત્ત્વ કરનાર હોય તો એમ હોવાથી એકના એ ક્ષણ પર્યંત અવસ્થાનથી ક્ષણિકપ્રતિજ્ઞાને બાધ આવે, 'તેન હર્દ સદગમ્' (આ તેના જેવું છે) એમ અન્ય પ્રતીતિજ છે, પૂર્વ અને ઉત્તર એ એ ક્ષણને મહત્ત્વ કરવાનું નિમિત્ત નથી એમ એ કહેયો તો તે યુક્ત નથી; કેમકે તેન હર્દમ્ (તેની સાથે આ) એમ સિદ્ધ પદાર્થનું મહત્ત્વ છે. એ અન્ય પ્રતીતિજ સાદુરચ વિરે થાય

પ્રતિપત્તિઓ આમકર્મક છે એમ પ્રતિસંધાન કરતો વૈનાશિક ક્ષણભંગવાદી પુ એમ કહેતાં કેમ સારમાતો નથી? જન કોઈ યાગ કરે કે જેમ દીપબલગ્ન એક નથી તોપણ પ્રત્યક્ષિગ્ન એમ ઉ તેનો સાદુરચ હેતુ છે તેમ અન્યને વિરે પ્રત્યક્ષિગ્ન સાદુરચતેષથી થાય છે, એ સાદુરચ દૂત જ્ઞાનિ છે-આવી એ કોઈ યાગ કરે તો તેનું નિરાકરણ કરે છે-તે એ એમ કહે કે 'તેન હર્દ સદગમ્' (એ એ પદાર્થ સદુશ છે તે) એ પ્રતિવોચી તેને સાદુરચજન અધીન છે તેથી સિદ્ધ થાતા ન હોવાને લીધે સાદુરચજન સમવતુ નથી; ને થાય તો અપરિણામ થાય એમ યાગનો પરિહાર કરે છે-તે પ્રત્યે એમ કહેવું કે અપરિ. જગી યાગ કરે છે કે એ યાગ દુરચજન નથી કે એ પૂર્વોત્તર ને વસ્તુના સ્વરથી ઉપચ થાય છે અને તે તેના સાદુરચ સાથે એ સમવતુ છે. ત્યારે એ યુ છે, એ તો કોઈ ચિકિત્સપ્રતીતિ છે અને એ ચિકિત્સ યોગના અગારનેજ નાત વિષય તરીકે અને છે. અને અન્ય ક્ષણને સ્પર્શ કરતો નથી તેથી તત્ત્વના પૂર્વ અને અપર એવા ને કહ્યું નથી કે તેનું સાદુરચ ને મહત્ત્વ કરતો નથી તો અનેકના કદા એક સિદ્ધ આત્માને થી રીતે પ્રસન્ન આવશે, ત્યાર કદાની અપેક્ષા નથી. અપ પ્રમાણુ યાગ કરે છે-''તેન હર્દ સદગમ્'' એમ અન્ય પ્રતીતિજ છે'' લક્ષણ. આટલું મન કહેતુ યુક્ત છે કે સાદુરચમત્ત્વમા 'તેન હર્દ સદગમ્''-તેની સાથે અપ ચરણુ છે-એમ મળુ જ વસ્તુનો એક ન હોય તો મળુ જાનો પ્રયોગ ન હોય તેટલા મહેતુ મળુ જાનો પરંપર 'પદ્મદ પદ્મજા નિષ પદ્મજો' જન પદ્મથી અજાન-જાન નથી થતુ એમ કહેતુ-અસિદ્ધ છે એમ યોગનો પરિહાર કરે છે-તે યુક્ત નથી; કેમકે' લક્ષણ. નિષ પદ્મજો પદ્મદ પદ્મજો એને તમે ચિકિત્સપ્રતીતિ કહો એ તેટલે જન હોય છે તેમા ને નિષ પદ્મજો એને નર સ્વપ્નનવથી વિરદ કહે છે તેમજ એકજ સમય નિષ આકાશ સમવતુ નથી; કેમકે જોતરને વિરોધ આવે છે. તેટલજ જાણ છે (એટલા અકર છે તેટલાં સત છે) એમ કહેડું મળુ યુક્ત નથી, કેમકે તેમ કહ્યો દરેક આકાર સત સમન હોવાથી અને તે.

૧ વિનાશ, નાશની પ્રતીતિ એવનો વિનાશ ૨ અનંતકાલ મુખ એવા અનંત ને સત-વનો પ્રતીતિ અને મુખ એ કહ્યો-એ છે વિનાશનો દરકારકાલ પ્રમાણક સમવતુ પ્રતિવોચી એવનો વિરોધ તરીકે કાઠડી પદ્મજો કહ્યો છે જન નવવતુ એ કહ્યો-એ છે વિનાશનો દોષ છે-અહીં મને કહ્યો-એ છે વિરોધી કદા છે. ૩ એવાકદા

તો તેનેદં 'સદશમ્' (આ તેના જેવું છે) એવો વાક્યપ્રયોગ અનર્થક થાય. સાદૃશ્યમ્ (સાદૃશ્ય) એવોજ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય. ખરેખર, જ્યારે લોકપ્રસિદ્ધ પદાર્થનું પરીક્ષણ પરિમણુ ન કરે ત્યારે સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કે પરપક્ષનો દોષ, બંને કહે.

[illegible]

પાય તેપણુ તે વધાર્થ તરીકે પરીક્ષકોના કે પોતાના બુદ્ધિસંતાનમાં આવશે નહીં
એ પદાર્થ આયોજ છે એમ લે નિશ્ચિત છે તેજ કહેવું જોઈએ. તેથી અન્ય કહેવ
તો તે માત્ર પોતે બહુ પ્રકાષી છે એવું પ્રસિદ્ધ કરે. વળી સાદુરથથી એ વ્યવહાર
જ એ પણ યુક્ત નથી: કેમકે તે હોવાપણાનું જ્ઞાન છે, તેના સદૃશ હોવાપણાનું જ્ઞાન
નથી. બાહ્ય વસ્તુને વિષે 'વિપ્રવક્ષના સંભવથી તેજ આ છે કે તેના જેવી છે એમ
કદાચિત્ સંભવ થાય પણ ખરેખર: પણ ઉપવચ્ચાને વિષે તો તેજ હું હું કે તેના જેવો

આકાર છે એ મતનું નિરાકરણ કર્યું હવે જાત અર્થ છે, પણ તે ધાર્મિક અર્થ, નિર્વિકલ્પક
જ્ઞાનને વિષે પ્રકાષ છે. પણ સવિકલ્પક જ્ઞાનમાં લે વિકલ્પ છે તે તદ્દન સાદુરથ આદિ આકાર
બાહે છે, તેથી વિપ્રતિપત્તિ આદિ બ્યવહાર સિદ્ધ થશે એમ જાણાર્થવાદની આરંભ કરી તેનું નિર-
સન કરે છે—'એ પદાર્થ આયોજ છે' દલ્યાદિ. જાત પદાર્થ છે તો ખરા, પણ તે ધાર્મિક
પદાર્થો નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનમાં છે. સાદુરથ, સ્થાયિત્વ આદિ જાત પદાર્થો સવિકલ્પકજ્ઞાનથી આરંભ
છે તે કહેવા બાહે છે. એટલે વિપ્રતિપત્તિ આદિ બ્યવહાર થશે એવો સંકોચ આશય છે.
તેનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે—લે પ્રમાણસિદ્ધ છે તેજ કહેવું જોઈએ. જાત અર્થ ધાર્મિક છે તેને
વિષે કઈ પ્રમાણ નથી. વર્તમાનપદાર્થવિસિદ્ધ પ્રલક્ષજ્ઞાન તે પ્રદર્શના 'અવર્તમાનત્વની બ્યાવૃત્તિ
અનુમેય કરાવતું નથી: કેમકે ને પ્રલક્ષ, લે વર્તમાનતાવિસિદ્ધ છે તે, અન્ય સમયની બ્યાવૃત્તિ
છે એમ તેજ સમયે અનુમેય કરાવે કે અન્ય સમયે? પ્રથમ વિકલ્પમાં અમારા પક્ષને દાનિ
નથી. કેમકે એજ વસ્તુ એકી વખતે અનેક કાલથી કલિન-ચૂલીત છે એવો અમારો સ્વીકાર
નથી દ્વિતીય પક્ષ યુક્ત નથી: કેમકે વિરોધ વિના અન્ય કાળને વિષે સત્ત્વનો-અસ્તિત્વનો બ્યવ-
હાર કરે એ યુક્ત નથી. **દ્વાર્તી છટા-હાથ ઘટ છે**—લે પ્રલક્ષ ઘટનું અવર્તમાનકાળને વિષે
અસત્ત્વ દર્શાવે છે તેથી વર્તમાનકાળમાત્રમાં સત્ત્વરૂપ લે ધાર્મિકત્વ તે પ્રમાણભૂત છે એમ
કહેવું યુક્ત નથી, કેમકે ને પ્રલક્ષ વર્તમાનકાળમાત્રમાં દર્શાવે છે તેથી અન્યકાળને વિષે અસત્ત્વ
સિદ્ધ થતું નથી લે સત્-વિષમાન છે તે ધાર્મિક છે એથી કઈ બ્યાસિ નથી: કેમકે તેમાં ક-
દાનત નથી: કારણ કે વિપુલ આદિ પણ લે જણુ ધાર્મિક સ્થાયી છે અને સ્થાયી અનુમાતા વખરે
અનુમાન સમવતુ નથી, તેટલા માટે અપ્રમાણસિદ્ધિ અર્થનો કહેનાર પ્રકાષીજ છે, તેનું વચન
મહેય નથી એવો અર્થ છે. પ્રલનિજ્ઞા સાદુરથનિબંધન છે એમ સ્વીકારી આ પ્રમાણે તેનું
નિરાકરણ કર્યું પણ પ્રલનિજ્ઞા જ્યોત્તરકાળને અવરોડે એક વસ્તુ વિષે છે એમ હવે કહે છે.
સાદુરથદેવક સંબંધવાર તેજ **હવે સદૃશમ્** એવા આકારની છદ્ધિ થાય છે, પણ તદ્દેવદમ્
તે આજ છે એવા આકારની છદ્ધિથી એમ પ્રલનિજ્ઞામાં કાય છે તેમ થયો નથી. 'તે હો-
વાપણાનું જ્ઞાન છે, તેના સદૃશ હોવાપણાનું જ્ઞાન નથી'—લે એ એવું ને હું એક
હું' એમાં સૌજ્ઞમ્ (તેજ હું)નો ઉલ્લેખ છે, તેનાહ સદૃશ: (તેના જેવો હું હું) એવો
ઉલ્લેખ નથી. પણ ઈપવચ્ચાઓમાં સાદુરથથી, સાદુરથબુદ્ધિ નથી તોપણ, તેજ એ છે એવો
જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયો સંબંધવાર દેખાય છે, તેમજ આદિ પણ થયો એમ પૂર્વે કર્યું છે તેનાથી
અપરિણુદ્ધ કઈ કહે છે—'આદિ વસ્તુને વિષે' દલ્યાદિ 'સપ્પાયં કેદાઃ' તેજ આ કેદ
છે દલ્યાદિ પ્રલનિજ્ઞાની પેઠે એ પણ પ્રમથપ્ર પ્રલનિજ્ઞા છે એમ આરંભ કરી કહે છે કે

૧ ઉચ્ચાવતું તે, પ્રથ ૨ વર્તમાન પદાર્થ છે તે અવર્તમાનથી જિત છે એમ.

હું એવો સંદેહ પણ કદાપિ થતો નથી; કેમકે જે મેં ગર્હ કાઢે તેણે હું આજે સંમરણ કર્યું હું એમ નિશ્ચિત તેજ હોવાપણાનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી પણ વૈનાશિક દર્શન અનુપપન્ન છે ॥ ૨૫ ॥

નાસતોઽદૃશ્ત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

અભાવમાંથી (ભાવ ઉત્પન્ન થતો) નથી, અદૃશ્ય છે તેથી ॥ ૨૬ ॥

વળી આથી વૈનાશિકદર્શન અનુપપન્ન છે; કેમકે સ્થિર, અનુયાયી કારણ ન સ્વીકારનારાઓને અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય એવો પ્રસંગ આવશે; અને એ લોકો અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ દર્શાવે પણ છે—‘નાનુપમૃચ પ્રાદુર્ભાવાત્’ (નાશ થયા વિના નહિ-નાશ થઈનેજ-પ્રાદુર્ભાવથી) એમ, ખરેખર, વિનષ્ટ બીજથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વિનષ્ટ હાલિથી ક્ષીર ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃતિકાના પિંડમાંથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે (એમ એ લોકો કહે છે). દૃઢસ્થ કારણથી જે કાર્ય

ત્યાં તો બાધજ્ઞાન થવાથી જન્મનો સ્વીકાર કરાય છે; તેમજ આ પ્રલભિશા પણ જન્મરૂપ હોય તો નાહું સઃ હું તે નથી એવો નિશ્ચયરૂપ બાધ થવો જોઈએ. પણ તે થતો નથી. જ્યાં સઃ પવાહં ન યા તેજ હું હું કે નથી—એવો સંશયરૂપ પણ બાધ નથી, ત્યાં નાહું સઃ હું તે નથી એવો નિશ્ચયરૂપ બાધ નથી એમો તો કહેવુંજ શું? આ બધું વિચારીને કહે છે કે જક પદાર્થની પ્રલભિશા થાય ત્યારે બાધની સંભાવનાથી કદાચિત્ સંશય થાય, પણ અત્માને વિષે ન થાય. આમ સંદેહ અને જન્મરહિત પ્રલભિશા સાથે વિરોધ થવાથી આત્મશક્તિસ્વભાવ અલંત અસંગત છે એમ ઉપસંહાર કરે છે—‘તેથી પણ’ હલાદિ ॥ ૨૫ ॥

અભાવ શશવિપાણુની પેઠે અલંત અસત્-અવિષ્મત્ન છે એમ અંગીકાર કરી મૃતિકાદિ-નાશ જે અસત્ છે તેમાંથી ઘટાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ સૌમતો કહે છે તેને ફિત્ત કરે છે. કારણના અભાવથી કાર્યની ઉત્પત્તિ છે એ પક્ષ અવશિષ્ટ છે તેનું નિરાકરણ કરે છે—‘નાસતોઽદૃશ્ત્વાત્’. અસ્થિરથી કાર્યની ઉત્પત્તિ ઇચ્છતા વૈનાશિકો અભાવથીજ ભાવની ઉત્પત્તિ કહે છે તેનું નિરાકરણ આ સૂચથી કર્યું છે. અસ્થિર કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ ઇચ્છનારાઓને અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિનો બકાત્ પ્રનય આવે છે એટલુંજ નહિ, પણ વૈનાશિકો બને પણ તેવોજ સ્વીકાર કરે છે—‘એ લોકો સ્વભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ દર્શાવે પણ છે’. માત્ર બકાત્ પ્રસંગ આવે છે એમ નહિ, પણ બોલો બને પણ દર્શાવે છે. ‘નાનુપમૃચ’ એમાં એ નકાર પ્રકૃત અર્થને દૃઢ કરે છે તેથી ઉપમૃચેષ પ્રાદુર્ભાવાત્ એનો અર્થ થાય છે. મૃદાદિ કારણનો નાશ થઈનેજ ઘટાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એનો અર્થ છે. નાનુપમૃચ પ્રાદુર્ભાવાત્નું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘ખરેખર, વિનષ્ટ બીજથી’ હલાદિ. કારણના વિનાશથી કાર્યનો જન્મ થાય છે તેને માટે યુક્તિ કહે છે—‘દૃઢસ્થ કારણથી’ હલાદિ. ‘દૃઢસ્થ’ = વિનાશજન્ય, નિત્ય. કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ કારણ છે કે અસમર્થ છે? એ અસમર્થ હોય તો કદાચિત્ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન નહિ કરે. એ સમર્થ હોય તો અસમર્થને ક્ષેપ-પ્રતિજન્ય યુક્તિ ન હોવાથી સર્વ કાર્ય એક જાણે અકર્મ ઉત્પન્ન કરે, તેથી ઉત્તર શબ્દમાં કાર્યના

ઉત્પન્ન થાય તો વિશેષ ન હોવાને લીધે સર્વ સર્વમાંથી ઉત્પન્ન થાય. તેટલા માટે અભાવથી મસ્ત થયેલા બીજાદિઓમાંથી અંકુરાર્થે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ છે એમ તેઓ માને છે. તેને વિશે આ કહીએ છીએ— 'નાસતો-ડટ્ટણ્યાત્' એમ. અભાવથી ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. બે અભાવથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય તો અભાવનું સમાન હોવાને લીધે કારણવિશેષનો સ્વીકાર અનર્થક થાય. ખરેખર, વિનષ્ટ થયેલાં બીજાદિઓનો બે અભાવ છે તે અભાવમાં અને શાશ્વત્તા-દિના અભાવમાં, સ્વભાવ જતો રહેલો સમાન હોવાથી, કંઈ વિશેષ નથી, કે જેથી બીજાથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે અને ફીરથીજ દહિ ઉત્પન્ન થાય છે એવી જાતના

અભાવને લીધે કારણ અર્થક્રિયા કરનાર ન થવાથી તેને અસત્ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. કારણ સમર્થ છે તોપણ સહકારીની સુનિષ્ઠિની અપેક્ષાથીજ કાર્યનનક ॥ એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે સહકારી વસ્તુમાં અનિશ્ચય ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનતાં તે સહકારી સમર્થ હોય તો સર્વદા ઉત્પન્ન કરે ને અસમર્થ હોય તો કદાચિત્ પણ ઉત્પન્ન કરે એમ ન થાય અને સહકારીને અન્ય સહકારીની અપેક્ષા માનવામાં અનવસ્થા થાય. અનપેક્ષા માનવામાં કાર્યના પણ અતિ-ચલને અનપેક્ષા હોવાથી સહકારી બર્થ થાય. નેટલા માટે સ્થાયિભાવથી કાર્યનન થતો નથી એવો અર્થ છે. તત્પર્યં નીચે પ્રમાણે છે—કૃતસ્થ કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેતા હો તો 'કૃતસ્થ'નો અર્થ શો? 'કૃતસ્થ' એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે એવું કે એવો જેનો સ્વભાવ નથી એવું—કાર્યનનસ્વભાવ કે અતસ્સ્વભાવ? કૃતસ્થ એટલે કાર્યનન-સ્વભાવ એમ કહેશો તો ને કારણ કાર્ય ઉત્પન્ન કરશે ત્યારે સહસાજ ઉત્પન્ન કરશે; કેમકે જે સમર્થ છે તેને હોષ યુક્ત નથી. બે કૃતસ્થ એટલે અતસ્સ્વભાવ-કાર્યનનસ્વભાવ નહિ તે-એમ કહેશો તો કદાચિત્ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન કરશે નહિ. બે એમ કહેશો કે કારણ સમર્થ છે તોપણ કેમવત્ સહકારીથી યુક્ત થઈ કમિક કાર્ય ઉત્પન્ન કરશે તો તે પણ અયુક્ત છે; કેમકે તે વિ-મારી થકાટ નથી. આ સહકારીઓ એને કંઈ ઉપકાર કરે છે કે નહિ? બે ન કરતા હોય તો અનુપકારી થવાથી સહકારીની અપેક્ષા ન રહે. બે ઉપકાર કરતા હોય તો ભિન્ન કે અભિન્ન ઉપકાર કરે છે?—તે ઉપકાર ભાવથી ભિન્ન છે કે નથી? બે તે ઉપકાર-અતિશય, ભાવથી-વસ્તુથી અ-ભિન્ન હોય તો પ્રાચીન ભાવ અનનિશ્ચયસ્વરૂપ છે ને અન્ય ભાવ અતિશયસ્વરૂપ છે એ પ્રમાણે કારણને કૃતસ્થાવની હાનિ થાય છે ને કમિકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. બે તે ઉપકાર ભિન્ન હોય તો નેની સાથે કાર્યને અન્યથાભિરેક હોવાથી (તે ઉપકાર હોય તો કાર્ય હોય ને-ન હોય તો ન થાય નેથી) અને કૃતસ્થ કારણ સાથે અન્યથાભિરેક ન હોવાથી (કૃતસ્થ છે તોપણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી નેથી) અન્યથાભિરેકથી ઉપકારન કાર્ય ઉત્પન્ન કરનાર છે. ભાવ નથી. નેટલે ભાવ અર્થક્રિયાકારી નથી. નેટલા માટે અક્રિયકર કૃતસ્થથી પણ બે કાર્ય થાય તો 'સર્વ સર્વમાંથી ઉત્પન્ન થાય', નેટલા માટે અભાવથીજ ભાવની ઉત્પત્તિ છે એમ ઉપસં-હાર કરે છે—'તેટલા માટે અભાવથી મસ્ત થયેલા' દલાદિ. કમિકભાવ કાર્યને દેવ ન થઈ શકે એમ 'ઉચ્ચરોત્થાવેષ પૂર્વવિરોધાત્' (૨૦) એ સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે, અભાવ દેવ ન થઈ શકે એમ પ્રતિપાદન કરેલા માટે આ સૂત્ર છે તેનું બ્વાખ્યાન કરે છે, 'તેને વિશે આ કહીએ છીએ'. બે બીજાના અભાવમાં અન્ય અભાવથી કંઈ વિશેષ હોય તો વિશેષયુક્ત અભાવની દ્વારા ભીજથી અંકુર થાય એવો બે હાંકાવનિષ્કોનો પણ સ્વીકાર છે તે બીજાના અભાવમાં થાય, પણ તે નથી એમ કહે છે—'જેથી બીજાથીજ' દલાદિ. સૂત્રની ચો-

કારણવિશેષનો સ્વીકાર પ્રયોજનવાળો થાય. જેમાંથી વિશેષ જતો રહ્યો છે એવા અભાવને કારણ તરીકે સ્વીકારતાં શશવિષાણુ આદિથી પણ અંકુરાદિ ઉત્પન્ન થાય. પણ એમ દેખાતું નથી. પણ જે જેમ નીલત્વ આદિ ક્રમજનો વિશેષ છે તેમ અભાવનો પણ વિશેષ સ્વીકારાય તો વિશેષ હોવાથીજ ક્રમજ આદિની પેઠે અભાવને ભાવ થવાનો પ્રસંગ આવે. વળી અભાવ કોઈની ઉત્પત્તિનો હેતુ પણ થાય નહિ; અભાવ છે તેથીજ, શશવિષાણુ આદિની પેઠે. તેમજ અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ હોય તો સર્વ કાર્ય અભાવથી અન્યતઃ થાય. પણ એવું દેખાતું નથી; કેમકે સર્વ વસ્તુઓ પોતપોતાના ભાવસ્વરૂપથીજ ઉપજીત થાય છે. મૃત્તિકાથી અન્યતઃ શરાય આદિ પદાર્થો તન્તુ આદિના વિકાર છે એમ કોઈ સ્વીકારતું નથી. હોકો મૃત્તિકાના વિકારોનેજ મૃત્તિકાથી અન્યતઃ થયલા ભાવ તરીકે પ્રહુણ કહે છે. સ્વરૂપના નાશ વિના કોઈ દૃઢસ્થ વસ્તુ કારણ થાય એ યુક્ત નથી તેથી અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય એ યુક્ત છે એમ જે કહ્યું છે તે ખોટું કહ્યું છે; કેમકે સ્થિર

જના કહે છે—‘જેમાંથી વિશેષ જતો રહ્યો છે’ ઇત્યાદિ. શશવિષાણુ આદિ કાર્યકારી-કાર્યજનક દેખાતાં નથી તેથી અભાવ જે અસત્ છે તે હેતુ થઈ શકતો નથી એવો અર્થ છે. અભાવનો સ્વભાવ કાર્યજનન નથી, પણ વિશેષ છે તેને માટે કહે છે—‘પણ જે જેમ નીલત્વ આદિ ક્રમજનો વિશેષ છે તેમ’ ઇત્યાદિ. અભાવને હેતુ લેવામાં અતિપ્રસંગ થાય એમ તર્ક કહી અનુમાન કહે છે—‘વળી અભાવ કોઈની ઉત્પત્તિનો હેતુ પણ થાય નહિ’ ઇત્યાદિ. અભાવ હેતુ નથી, અસત્વથી, સંમત (શશવિષાણુઆદિ)ની પેઠે એવો અનુમાનપ્રયોગ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—અભાવથી કાર્યની ઉત્પત્તિ નથી. શાથી? અદૃષ્ટ છે તેથી. ખરેખર, શશવિષાણુથી અંકુરાદિ કાર્યોની ઉત્પત્તિ દેખાતી નથી. જે અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય તો સર્વ અભાવ સમાન હોવાથી શશવિષાણુ આદિથી પણ અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય. અભાવ કંઈ વિશિષ્ટ થતો નથી; કેમકે વિશેષણનો યોગ કરીએ તો તે પણ ભાવજ થાય, નિરુપાખ્ય ન થાય. વળી કાર્યસ્વભાવ વિચારતાં પણ અભાવ કારણ નથી એમ કહે છે—‘તેમજ અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ હોય તો’ ઇત્યાદિ. જે જેનાથી અનન્યિત છે તે તેનું કાર્ય નથી, જેમ સુવર્ણથી અનન્યિત ઘટ સુવર્ણનો વિકાર નથી. ભાવ પણ અભાવથી અનન્યિત છે, તેટલા માટે અભાવના વિકાર નથી. અભાવ પ્રકૃતિ-સમવાયીકારણ-નથી, કાર્ય સાથે અનન્યિત છે તેથી, જેમ શરાય આદિ સાથે અનન્યિત તન્તુ શરાય આદિની પ્રકૃતિ નથી એમ તર્કપૂર્વક કહ્યું છે; માટે અન્યિત હોવાથી મૃદાદિભાવજ પ્રકૃતિ છે એમ કહે છે—‘મૃત્તિકાના વિકારોનેજ’ ઇત્યાદિ. સ્વાથીને કારણત્વનો અયોગ કહ્યો છે તેનો અનુવાદ કરી દ્વિવિત કહે છે—‘સ્વરૂપના નાશ વિના’ ઇત્યાદિ. અનુભવજળથી સ્થિરસ્વભાવવાળા પદાર્થોજ સહકારિસંનિધિના ક્રમથી કાર્યક્રમના હેતુ છે એમ અંગીકાર કરવો પડશે. સક્રને સહકારીની અપેક્ષા યુક્ત નથી એમ કહેવું ન જોઈએ; કેમકે અશક્રને પણ અપેક્ષા નથી, એટલે સર્વ અસહકારી થાય તેથી સુવર્ણ આદિ જે સ્વતઃ અતિશયશ્ચ-ય તેને વિષે અગ્નિતાપ આદિ સહકારીએ ક્રીડેલા અતિશયના ક્રમથી રુચક આદિ કાર્યક્રમ થાય છે. અતિશયને અન્ય અતિશયની અપેક્ષા ન હોય તો; કાર્યને પણ અન્ય અતિશયની અપેક્ષા નહિ થાય એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે પદને મૃત્તિકાની અપેક્ષા ન હોય તો ઘટમાં પણ કાર્યત્વ સમાન હોવાથી ઘટને પણ મૃત્તિકાની અનપેક્ષાનો

બાહ્ય અર્થને વિષે 'અભિનિવેશ' એકને તેને અનુસારે બાહ્યાર્થવાદની પ્રક્રિયા વિ-
ચેતી છે; એ કુદ મુગતનો અભિપ્રાય નથી. તેને તો એકલો 'વિજ્ઞાનસ્કન્ધ'વાદ
હય છે. તે વિજ્ઞાનવાદમાં બુદ્ધિમાં આરૂઢ થયલા રૂપ વડે પ્રમાણ, પ્રમે-
દર્શ એવો અન્યત્ર સર્વ વ્યવહાર ઉપપન્ન થાય છે; કેમકે બાહ્ય અર્થ હોય તો
પણ બુદ્ધિમાં આરૂઢ થયા વિના પ્રમાણાદિ વ્યવહાર હિતરતો નથી. પણ એમ

શાનુભાવ : એટલે મુગતનો ઉપદેશો સિધ્ધાન્તી મતિને અનુસરતા હોય છે. પણ બાહ્ય અર્થને
અમાલે માન અને એવો વ્યવહાર કેમ થશે તેને માટે કહે છે—'તે વિજ્ઞાનવાદમાં'
હત્તાદિ. પ્રમાણ, પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાણિ એમ ચાર પ્રકારથી તત્ત્વ પરિચયમાં થાય છે અને
એમાંથી એકને પણ અમાલે તત્ત્વની વ્યવસ્થા થતી નથી તેટલા માટે વિજ્ઞાનવાદી વિજ્ઞાનસ્કન્ધમા-
નની વ્યવસ્થા કરે છે તેણે ચારે પ્રકાર હચ્છવા પડે; માટે વિજ્ઞાનસ્કન્ધમાન તત્ત્વ નથી,
કેમકે વિજ્ઞાનમાત્ર પ્રમાણ, પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાણિ એ ચાર પ્રકાર છે એવો સંભવ નથી—
આ પ્રમાણે સંક્રાંત છે. તેનું સમાધાન આ રીતે છે—એકે અનુભવથી અન્ય અનુભવ—અનુ-
ભવવિષય—કે અનુભવિતા કે અનુભવન-અનુભવસાધન—નથી, તોપણ બુદ્ધિમાં આરૂઢ થયલા,
બુદ્ધિએ પરિકરણે જાણ અન્યત્ર પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહાર, ફળવ્યવહાર અને પ્રમાણનો વ્યવ-
હાર થાય છે એમ સમજવું. એ વ્યવહાર પારમર્થિક નથી એવો અર્થ છે. વિજ્ઞાનજ કહિયત
નીચકિત આકાર તરીકે પ્રમેય છે, અવગતસ્વરૂપે પ્રમાણુત્તર-પ્રમાણિ છે, ચક્ષુસ્વરૂપે પ્રમાણ
છે અને ચક્ષુના અગ્રય તરીકે પ્રમાણ છે એમ ભેદની કલ્પનાથી વ્યવહાર થશે એવો અર્થ
પ્રમાણ છે. આન્યત્ર જ્ઞાનાકાર થતાદિ છે, વટારિનું બાહ્યત્વ તો કહિયત છે. એ પ્રમાણે તેનો-
જ જ્ઞાનભેદ પણ કહિયત છે. એમ તેજ જ્ઞાનના ભેદ સાથે આશયસાધિતાવ કલ્પવાથી પ્રમાણ
છે. એ રીતે એકજ ચન્દના કિંત્વ આદિની જેકે પ્રમાણપ્રમેયભાવથી ભેદવ્યવહાર ઉપપન્ન થશે
બાહ્ય અર્થ તત્ત્વિક નથી એવો વિજ્ઞાનવાદીનો અભિમાન છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદી એ સિદ્ધ
કરીએ પ્રમાણિ નીચકિતસ્વરૂપ છે એમ સ્વીકારતા નથી, પણ નીચકિત અને વંચનીય છે એમ
સ્વીકારે છે. તેથી માને છે કે અસત્તાકારપુરુષ વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ પ્રમેય છે, પ્રમેયનું પ્રમા-
ણ એ પ્રમાણુત્તર છે અને પ્રમાણ કરવાની શક્તિ એ પ્રમાણ છે. જ્ઞાનવાદી, વૈભાષિક અને
સૌચાન્તિક, તેમને પણ કાલ્પનિકજ પ્રમાણુત્તરવ્યવહાર હય છે એમ કહે છે—'બાહ્ય અર્થ
હોય તોપણ' હત્તાદિ. મરેમર, બુદ્ધિને વિષે આરૂઢ ન થયલા નીચકિતો પ્રમેય તરીકે વ્યવ-
હાર નથી; તેટલા માટે બુદ્ધિને વિષે આરૂઢ થયેલો આકારજ પ્રમેય છે, બાહ્ય અર્થ નથી એવો
અર્થ છે. બાહ્યાર્થસ્થિતવાદમાં પણ વિષય સાથે અસંબંધ જ્ઞાન વિષયવ્યવહાર ઉત્પન્ન કરવું
નથી તેથી સંભવ કહેવો એકે એ અને સંયોગ અને સમવાયનો સ્વીકાર નથી તેથી અનંતજ
જ્ઞાન સ્વીકારવો પડે. તેથી આન્યત્ર જ્ઞાનથી અભિય છે જ્ઞાન અર્થ તેનું આન્યત્રવજ પ્રમા-
ણ છે. એમ અન્યત્ર પણ સ્પષ્ટિક પદાર્થો જ્ઞાન છે એમ પ્રતીતિ લેવવાનું કાય છે,
તેમ અર્થ અવસ્થામાં પણ પદાર્થનું બાહ્યત્વ પ્રતીત કરશે એવો અર્થ છે. જ્ઞાન એવનાં અસ-

ઉદાસીનાનામપિ ચૈવં સિદ્ધિઃ ॥ ૨૭ ॥

‘ઉદાસીનોની પણ એ પ્રમાણે સિદ્ધિ થાય ॥ ૨૭ ॥

વળી જો અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ સ્વીકારાય તો એમ થયે ઉદાસીન-રૂ-પ્રાશૂન્ય જનોને પણ અભિમત સિદ્ધ થાય; કેમકે અભાવ મુક્તલ છે. ખેડુત ખેતરના કામમાં પ્રયત્ન ન કરે તોપણ તેને અનાજનો પાક થાય; અને કુંભાર મૃત્તિકાના સંસ્કારને વિષે પ્રયત્ન ન કરે તોપણ ભાગ્ય ઉત્પન્ન થાય. વળી વલ્લકરે પણ તાંતણા વણે નહિ તોપણ વણનારના જેવો તેને વસ્ત્રનો લાભ થાય. વળી સ્વર્ગ અને અપ-વર્ગને માટે કોઈપણ કોઈપણ પ્રકારે પ્રયત્ન ન કરે. એ કંઈયુક્ત નથી કે કોઈ એવું સ્વી-કારતા પણ નથી. તેટલા માટે અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર અનુપપન્ન છે ॥૨૭॥

નાભાવ ઉપલબ્ધેઃ ॥ ૨૮ ॥

(બાહ્ય અર્થનો) અભાવ નથી, ઉપલબ્ધિથી ॥ ૨૮ ॥

આ પ્રમાણે બાહ્યાર્થવાદનો આશ્રય કરીને સમુદાયની અપ્રાપ્તિ આદિ દૂષણો પ્રકટ કર્યા એટલે હવે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ ઊભો થાય છે. કહે છે કે કેટલાક શિષ્યોને:

અભાવથી ઉત્પત્તિ હોય તો સશ્વવિપાળથી પણ ઉત્પત્તિ થાય એમ કહ્યું. અન્ય અતિપ્રસંગ કહે છે—‘ઉદાસીનાનામપિ’ ઇત્યાદિ. ‘પ્રાશૂન્ય’ = પ્રયત્નરહિત. ‘ભાગ્ય’ = ધર્મે અને એવા બીજાં. તેટલા માટે જ્ઞાન્તિમૂલક દ્વણિકબાહ્યાર્થવાદથી રૂટસ્થ. નિત્ય વ્રક્ષસમન્વયને વિરોધ નથી એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૨૭ ॥

અખંડ નિર્વિશેષ વ્રક્ષવિજ્ઞાન બાહ્યાર્થનું-જગતનું ઉપાદાન છે એમ વેદાન્ત વદે છે, તે વેદાન્તને વિજ્ઞાન ભિન્ન, સાકાર અને દ્વણિક છે, તેથી અન્ય અર્થ નથી એવો યોગ્યચારમત વિરુદ્ધ છે કે નહિ એમ યોગ્યચારનો મત પ્રમાણમૂળ છે કે જ્ઞાન્તિમૂળ છે એવો સંશય થયે પૂર્વે કહેલા બાહ્યાર્થવાદના નિરાકરણને આધારે પૂર્વપક્ષ કહે છે—‘આ પ્રમાણે બાહ્યાર્થવાદનો આશ્રય કરીને’ ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષમાં વિજ્ઞાનવાદ પ્રામાણિક હોવાથી તેની સાથે વિરુદ્ધ હોવાથી વેદાન્ત સમન્વયની અસિદ્ધિ એ ફળ છે; અને સિદ્ધાન્તમાં વિજ્ઞાનવાદ જ્ઞાન્ત હોવાથી તેની સાથે વિરોધ આભાસમાત્ર હોવાથી વેદાન્તસમન્વયની સિદ્ધિ એ ફળ છે. એ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષમાં વેદાન્તસમન્વય સાથે વિરોધ અને અવિરોધ એ અનુક્રમે ફળો છે. પણ સુગતવું શાસ્ત્ર એક છે તોપણ તેમાં બાહ્ય અર્થનું સત્ત્વ અને અસત્ત્વ એ તાત્પર્ય શી રીતે છે, કેમકે એમ તો વિરોધ આવે એવી આસંગક કરી કહે છે કે અધિકારીના બેદથી અવિરોધ છે, અને વિજ્ઞાનવાદી સુગતનો અભિપ્રાય બધે છે તેથી તે મદ અધિકારી બાહ્યાર્થવાદી કરતાં શ્રેષ્ઠ છે—‘કહે છે કે કેટલાક શિષ્યોને’ ઇત્યાદિ. બાહ્ય અર્થને વિષે સુગતની ઇચ્છા નથી તેથી ‘કહે છે કે’ એમ કહ્યું છે. ધર્મપ્રીતિએ કહ્યું ॥ કે ‘દેશના લોકનાથાનાં સત્ત્વાશયવ-

બાહ્ય અર્થને વિશે 'અભિનિવેશ' બોધને તેને અનુસારે બાહ્યાર્થવાદની પ્રક્રિયા વિ-
ચેતી છે; એ કદ મુગતનો અભિપ્રાય નથી. તેને તે એકલો 'વિજ્ઞાનસ્કંધમા-
દ્ય' છે. તે વિજ્ઞાનવાદમાં શુદ્ધિમાં આરૂઢ થયલા રૂપ વડે પ્રમાણ, પ્રમે-
શ એવો અન્તર્યથ સર્વ વ્યવહાર ઉપપન્ન થાય છે; કેમકે બાહ્ય અર્થ હોય તે
પણ શુદ્ધિમાં આરૂઢ થયા વિના પ્રમાણાદિ વ્યવહાર ઊત્પન્નો નથી. પણ એમ

સાનુભાવ : 'એટલે મુગતનો ઉપદેશો સિધ્ધની મતિને અનુસરતા હોય છે. પણ બાહ્ય અર્થને
અમારે માન અને મેલનો વ્યવહાર કેમ કરો તેને માટે કહે છે—' તે વિજ્ઞાનવાદમાં
દલાદિ પ્રમાણ, પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાણિત એમ ચાર પ્રકારથી તત્ત્વ પરિચયાત્મક થાય છે અને
એમાંથી એકને પણ અમારે તત્ત્વની વ્યવસ્થા થતી નથી. તેટલા માટે વિજ્ઞાનવાદી વિજ્ઞાનસ્કંધમા-
ત્ત્વની વ્યવસ્થા કરે છે તેણે ચારે પ્રકાર હવેલા પડશે; માટે વિજ્ઞાનસ્કંધમાત્ત્વ તત્ત્વ નથી,
કેમકે વિજ્ઞાનમાત્ર પ્રમાણ, પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાણિત એ ચાર પ્રકાર છે એવો સંભવ નથી—
આ પ્રમાણે સંકટ છે. તેનું સમાધાન આ રીતે છે—એકે અનુભવથી અન્ય અનુભવ-અનુ-
ભવવિષય-કે અનુભવિતા કે અનુભવન-અનુભવસાધન-નથી, તોપણ શુદ્ધિમાં આરૂઢ થયલા,
શુદ્ધિએ પરિકરણેલા જોઈ અન્તર્યથ પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહાર, જ્ઞાનવ્યવહાર, અને પ્રમાણનો વ્યવ-
હાર થાય છે એમ સમજવું. એ વ્યવહાર પારમર્થિક નથી એવો અર્થ છે. વિજ્ઞાનજ્ઞ કહિપત
નીચેના વ્યાકાર તરીકે પ્રમેય છે, અવસ્થાસુસ્વરૂપે પ્રમાણજ્ઞ-પ્રમાણિત છે, શક્તિસ્વરૂપે પ્રમાણ
છે અને શક્તિના આશ્રય તરીકે પ્રમાણ છે એમ ભેદની કલ્પનાથી વ્યવહાર કરો એવો અર્થ
છે. સાનાકાર વદ્યદાદિ પ્રમેય છે, તેજ સાન પ્રમા છે. પૂર્વજ્ઞાન તે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી
પ્રમાણ છે. આન્તરજ્ઞ સાનાકાર વદ્યદાદિ છે, વદ્યદાદિનું જ્ઞાતૃત્વ તો કહિપત છે. એ પ્રમાણે તેનો-
જ્ઞાનભેદ પણ કહિપત છે. એમ તેજ જ્ઞાનના ભેદ સાથે જ્ઞાનયામયિભાવ કલ્પવાથી પ્રમાણ
છે. એ રીતે એકજ અન્તર્યથ દ્વિત્વ આદિની પેઠે પ્રમાણપ્રમેયતાવથી ભેદવ્યવહાર ઉપપન્ન થયે
બાહ્ય અર્થ તત્ત્વિક નથી એવો વિજ્ઞાનવાદીનો અભિપ્રાય છે. આ પ્રમાણે પ્રમાણવાદી જે ચિદ્ર-
કારે તેજ ચિદ્ર થાય છે એમ સિદ્ધસાધન હોય આવે છે એમ ન સમજવું; કેમકે પ્રમા-
ણવાદીએ પ્રમાણિત નીચાદિસ્વરૂપ છે એમ સ્વીકારતા નથી, પણ નીચાદિ અનિર્વચનીય છે એમ
સ્વીકારે છે. તેઓ માને છે કે અસલાકારયુક્ત વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ પ્રમેય છે, પ્રમેયનું પ્રમા-
ણ એ પ્રમાણજ્ઞ છે અને પ્રકાર કરવાની શક્તિ એ પ્રમાણ છે. જ્ઞાનવાદી, પૈશ્વિક અને
સૌમાન્યિક, તેમને પણ કાલ્પનિકજ્ઞ પ્રમાણજ્ઞવ્યવહાર હજી છે એમ કહે છે—'બાહ્ય અર્થ
હોય તેપણ' દલાદિ. ખરેખર, શુદ્ધિને વિશે આરૂઢ થયેલો આકારજ્ઞ પ્રમેય છે, જ્ઞાન અર્થ નથી એવો
દાર નથી; તેટલા માટે શુદ્ધિને વિશે આરૂઢ થયેલો આકારજ્ઞ પ્રમેય છે, જ્ઞાન અર્થ નથી એવો
અર્થ છે. જ્ઞાનમાંસ્થિતવાદમાં પણ વિવેક સાથે અસંખ્ય જ્ઞાન વિશ્વવ્યવહાર ઉત્પન્ન કરવું
નથી તેથી સંજ્ઞા કહેવો ભોળાઈ અને સંયોગ અને સમવાયનો સ્વીકાર નથી તેથી અનેદજ
જ્ઞાતૃ સ્વીકારવો પડશે. તેથી આન્તર જ્ઞાનથી અભિષ હે જ્ઞાન જ્યં તેનું જ્ઞાનરત્ન પ્રાપ્ત
થાય છે. એમ આન્તર પણ સ્વાત્મિક પદાર્થો જ્ઞાન છે એમ પ્રતીતિ હોયવશત્ત્વ થાય છે,
તેમ અર્થ અવસ્થામાં પણ પદાર્થોનું જ્ઞાતૃત્વ પ્રતીત કરો એવો અર્થ છે. જ્ઞાન અર્થના અસ-

૧ અનુભવ. ૨ રત્ન-અસંખ્ય પદાર્થો છે. ક્ષણિક, સામાન્ય વિજ્ઞાનજ્ઞ પ્રમાણ છે, તેથી જિજ્ઞાસુ
પણ છે એવો આ.
૭૭

કેમ સમજાય છે કે સર્વ વ્યવહાર અન્તઃસ્થજ છે અને વિજ્ઞાનથી ભિન્ન બાહ્ય અર્થ નથી? તેનો અસંભવ છે તેથી એમ કહે છે; કારણ કે તે બાહ્ય અર્થ સ્વીકારાય તો પરમાણુઓ હોય કે તેના સમૂહો સ્તંભાદિ હોય. તેમાં પ્રથમ પરમાણુઓ સ્તંભાદિના જ્ઞાનથી 'પરિચ્છેદ થાય એ યુક્ત નથી; કેમકે પરમાણુના આભાસનું જ્ઞાન અનુપપન્ન છે. તેમજ બાહ્ય અર્થ તેના (પરમાણુના) સમૂહો સ્તંભાદિ પણ નથી; કેમકે તેઓનું પરમાણુઓથી અન્ય તરીકે કે અનન્ય તરીકે નિરૂપણ કરવું શક્ય નથી. એ પ્રમાણે ભત્તિ આદિનું પ્રત્યાખ્યાન કરી શકાય. વળી અનુભવમાત્રથી સાધારણ સ્વરૂપમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે છતાં સ્તંભજ્ઞાન, રૂઢ્યજ્ઞાન, ધરજ્ઞાન,

ત્વ માટે પ્રથમ પૂર્વક યુક્તિનો ઉપન્યાસ કરે છે—'પણ એમ કેમ સમજાય કે' ઇત્યાદિ. શેષ જ્ઞાનાતિરિક્ત નથી, તેનાથી અતિરિક્ત તરીકે અસંભવ છે તેથી, નરસૂંગની પેઠે એમ કહે છે—'તેનો અસંભવ છે' ઇત્યાદિ. અસંભવનું વિવરણ કરે છે—'તે બાહ્ય અર્થ સ્વીકારાય તો' ઇત્યાદિ. બે બાહ્ય અર્થ પરમાણુ હોય તો એક સ્થૂલ સ્તંભ એવું જ્ઞાન ન થાય, સમૂહ તો અવિદ્યમાનજ છે. સ્તંભાઘાટાર જ્ઞાનનો સ્તંભાદિરૂપ સ્થૂલ પદાર્થજ પરિચ્છેદ છે, અતિસૂક્ષ્મ પરમાણુ પરિચ્છેદ નથી. તે પરમાણુ તો પરમાણ્વાકારજ્ઞાનપરિચ્છેદ છે. આ પરમાણુ છે એવું સ્તંભાદિને વિષે લોકિકોનું જ્ઞાન નથી. એક સ્થૂલનીલાભાસ જ્ઞાન સ્તંભાદિને વિષે છે, પરમસૂક્ષ્મપરમાણ્વાભાસ જ્ઞાન યતુ નથી—સ્તંભાદિને વિષે એક સ્થૂલ, નીચ અર્થનો આભાસ થાય છે, પરમ સૂક્ષ્મ પરમાણુનો આભાસ થતો નથી—તેથી બાહ્ય અર્થ પરમાણુ સંભવતો નથી. તેમજ બાહ્ય અર્થ પરમાણુસમૂહ સ્તંભાદિ પણ નથી; કેમકે સ્તંભાદિ અવયવી-ઓ પરમાણુથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન? ભિન્ન હોય તો બે, અથવા ત્રણ પરમાણુ અને સમૂહ વચ્ચે અલન્ય વિદ્યજ્ઞાતા થશે. અભિન્ન હોય તો સમૂહ પરમાણુમાત્ર હોવાથી સ્થૂલરૂપથી તેનો અવશાસ સિદ્ધ નહિ થાય; કેમકે પરમાણુ સ્થૂલરૂપ નથી. ભારે બાહ્ય અર્થ પરમાણુ કે અવયવી ન હોય તો ભત્તાદિ હોય તેને માટે કહે છે—'એ પ્રમાણે ભત્તિ આદિનું' ઇત્યાદિ. બાહ્ય અર્થ ભત્તિ, ગુણ કે કર્મ નથી; કેમકે બાહ્ય અર્થ ભત્તિ, ગુણ અને કર્મથી અભિન્ન છે કે અલન્ય ભિન્ન છે? બે અભિન્ન હોય તો ભત્તિ, ગુણ અને કર્મ ધર્મથી (બાહ્ય અર્થથી) અભિન્ન થવાથી ધર્મ થશે અને અલન્ય ભિન્ન હોવાથી અન્ય ધર્મ થશે, ધર્મ નહિ થાય; કેમકે ધર્મ કંઈ ધર્મથી અલન્ય ભિન્ન નથી. આ પ્રમાણે બાહ્ય અર્થ અને ભત્તિ, ગુણ અને કર્મ વચ્ચે જે ધર્મધર્મિભાવ છે તે નહિ થાય. તેમજ બાહ્ય અર્થ ભત્તિ, ગુણ અને કર્મથી ભિન્ન છે અને અભિન્ન છે એમ ભેદાભેદ હોયો પણ યુક્ત નથી; કેમકે વિરોધ આવશે. વળી જ્ઞાનનો શેષ સાથે સાધુમ્પરૂપ વિશેષ સંબંધ ન હોવાથી સર્વવિપયત્વ પ્રાપ્ત થશે, તેટલા માટે વિરોધનો અંગીકાર કરવો બેધર્મ. કંઈ પણ નિયામક વિના વિષયવિપયિભાવજ ઉપપન્ન થાય નહિ. નિયામક ન હોય તો સર્વજ્ઞાનનો સર્વ વિપય થાય; માટે આ જ્ઞાનનો આ વિપય છે એવા નિયમને માટે અર્થની સાનાકારતા સ્વીકારવીજ બેધર્મ. એ રીતે જ્ઞાનતત્વ વિરોધનેજ જ્ઞાન યોગનો વિપય કરે છે તેથી બાહ્ય અર્થ અસિદ્ધ છે; કેમકે બાહ્ય અર્થના અસ્તિત્વ માટે કંઈ પ્રમાણ નથી અને ને સ્વીકારવામાં નેરવ થાય છે. જ્ઞાનતત્વ વિરોધનુદ્ધિ જ્ઞાનને નીલાદિસ્વરૂપ સ્વીકાર્યા વિના, અર્થેત્. વિપયસારખ સ્વીકાર્યા વિના, થતી નથી; તેથી જ્ઞાનની નીલાદિસારતા સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ્ઞાનાકારજ્ઞ જ્ઞાનનો વિપય થવાથી જ્ઞાનવંકરણના વ્યર્થ છે; કેમકે તે કરણ કરવામાં નેરવ થાય છે—'વળી અનુભવ-

પરજ્ઞાન એમ જે પ્રતિવિષય પક્ષપાત ધાય છે તે જ્ઞાનગત વિશેષ વગર યુક્ત થતો નથી, તેટલા માટે જ્ઞાન વિષયસરૂપ છે એવો અવશ્ય અંગીકાર કરવો જોઈએ; અને જ્ઞાનના એ વિષયસારૂપ્યનો અંગીકાર કર્યો એટલે વિષયને આકાર જ્ઞાનથીજ અવસ્તે થવાથી બાધાર્થનો સંભાવ છે એવી કલ્પના નિર્વર્તક છે. વળી વિષય અને વિજ્ઞાનના સાથે ઉપવંશ થવાના નિયમથી તેમનો અભેદ પ્રાપ્ત ધાય છે; કેમકે એ બેમાંથી એક ઉપવંશ ન હોય તો અન્ય ઉપવંશ થવું નથી; અને બંનેનો સ્વભાવ વિવિક્ત હોય તો એ યુક્ત નથી; કેમકે પ્રતિબંધકારણ નથી. તેથી પણ અર્થનો અભાવ છે. વળી સ્વમાદિની જે એ વિચારેલું યુક્ત છે. જેમ સ્વમ, માયા, મુચ્ચળ, ગન્ધર્વનગર આદિ પ્રત્યયો બાદ અર્થ વગરજ માદિ અને માદુકના આકારમાં ધાય છે, એ પ્રમાણે બાદસ્થામાં થયલા

માત્રથી સાધારણ સ્વરૂપમાં' હતાદિ. 'પક્ષપાત' = જ્ઞાન વિષયવિશેષથી વિવિધ છે એવો અવધાર. ભારે ભાગ અર્થ જ્ઞાનનો આકાર છે, વિષય જ્ઞાનના છે એમ લો, સૌત્રાન્તિક અને વૈશાલિકોએ ભાગ અર્થને જ્ઞાનકારણ સ્વીકાર્યો છે તેને માટે કહે છે—જ્ઞાનના એ વિષયસારૂપ્યનો અંગીકાર કર્યો એટલે' હતાદિ. વળી જેવ જ્ઞાનથી અભિષ છે, જ્ઞાનોપવંશક્ષણને વિશે નિવત ઉપવંશથી કાલ છે તેથી, જ્ઞાનની જે એમ કહે છે—વળી વિષય અને વિજ્ઞાનના સાથે ઉપવંશ થવાના નિયમથી' હતાદિ. જે બેની સાથે નિવત ઉપવંશ ધાય છે તે તેથી ભિન્ન નથી, જેમ એક ચન્દ્રથી દ્વિતીય ચન્દ્ર; અને જ્ઞાનની જે સાથે નિવત સંલોપવંશ છે તેથી જ્ઞાન જેવથી ભિન્ન નથી. અતઃ કોઈ સંગ કરે કે સાદિત્વને બેદની અપેક્ષા છે તેથી જ્ઞાનની સાથે ઉપવંશ થતો વિષય જ્ઞાનથી ભિન્ન છે તો એ સંગ યુક્ત નથી. જ્ઞાન અને જે એક ઉપવંશના વિષય છે એમ વિવક્ષિત નથી. પણ જ્ઞાન અને જેવની સંલોપવંશ નિવત છે એમ વિવક્ષિત છે. સમૂહાવંશનરૂપ એકોપવંશના વિષય તો વદ અને પદ છે તે કઈ અભિષ નથી; તેમની સંલોપવંશ નિવત નથી. અથિત્વ ભિષ છે; કેમકે તે અવશ્ય સંલોપવંશ નથી; કદાચિત્ત નેવથી કદાચિત્તવાથી તેમાંથી એક ઉપવંશ ધાય છે; માટે સંલોપવંશ નિવત સમજવાની છે. જ્યાં એકોપવંશનો નિવત છે—સંલોપવંશ નિવત છે—ત્યાં અભેદ છે એમ સમજવું; જેમકે કદિપત બેદવાગ ને ચન્દ્રો નિવત સંલોપવંશ થવાથી અભિષ છે. જે જ્ઞાનની સાથે નિવતોપવંશ છે એવો અર્થ છે. સંલોપવંશનિવત સુદ કહે છે—કેમકે એ બેમાંથી એક ઉપવંશ ન હોય તો' હતાદિ. પણ જ્ઞાન અને જેવનો ચક્ષુરવિષ્ત ભેદ સ્વીકારવાથી પણ સંલોપવંશ થયે; કેમકે તેની વચ્ચે માત્રાદકાભાવ સંબંધ છે એથી કહે છે—અને બંનેનો સ્વભાવ વિવિક્ત હોય' હતાદિ. કલ્પિત જ્ઞાનનો અર્થની સાથે સંબંધ થવાનો દેગ નથી તેથી માત્રાદકાભાવ નથી. જ્ઞાન અને જે સ્વભાવે વિવિક્ત હોય તો એકની અનુપવંશમાં અન્યની ઉપવંશ થતી નથી તે યુક્ત નથી; કેમકે પ્રતિબંધનો અભાવ છે—તે ઉપવંશ થતી અટકાવનાર જે અભેદ તેનો અભાવ છે—વળી સ્વમાદિની જે એ વિચારેલું યુક્ત છે,' એ અનુમાન પ્રત્યક્ષવિષયની

સ્તંભાદિપ્રત્યયો પણ થાય એ યુક્ત છે એમ સમજાય છે; કેમકે બંને સમાન પ્રત્યયો છે. પણ બાહ્ય અર્થ ન હોય તો પ્રત્યયની વિચિત્રતા શી રીતે ઉપપન્ન થાય છે? વાસનાની વિચિત્રતાથી થાય છે એમ કહે છે; કેમકે અનાદિ સંસારમાં બીજ અને અંકુરની જેઠે વિજ્ઞાનો અને વાસનાઓના પરસ્પર નિમિત્તનિમિત્તિકભાવથી

અનુપપત્તિરૂપ અર્થાપત્તિથી બાધિત છે એમ સૌત્રાન્તિક શંકા કરે છે—‘પણ બાહ્ય અર્થ ન હોય તો’ ઇત્યાદિ. બાહ્ય અર્થ ન સ્વીકારીએ તો એકજ દેવદત્તરૂપ આશ્વલેશિજ્ઞાનસંતાનમાં કદાચિત્ નીલાકાર છે, કદાચિત્ પીતાકાર છે એવું પ્રત્યયવૈચિત્ર્ય શી રીતે ઉપપન્ન થશે? કેમકે બાહ્ય અર્થ સ્વીકારીએ તો જ્ઞાનનું કારણીભૂત જે વિષય તેના વૈચિત્ર્યથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવૈચિત્ર્ય ઉપપન્ન થશે. અનુમિતિમાં પરામર્શની વિચિત્રતાથી અને સબ્દજ્ઞાનમાં આકાંક્ષાવૈચિત્ર્યથી જ્ઞાનવૈચિત્ર્ય ઉપપન્ન થશે. સર્વથાપિ સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી જ્ઞાનવૈચિત્ર્યનો હેતુ બાહ્યવૈચિત્ર્યજ છે એવો શંકાનો અભિપ્રાય છે. જ્ઞાનવૈચિત્ર્ય બાહ્યવૈચિત્ર્ય વિના—બાહ્યાર્થ સ્વીકાર્યા વિના—પણ ઉપપન્ન થશે એમ શંકાનો પરિહાર કરે છે—‘વાસનાની વિચિત્રતાથી થાય છે એમ કહે છે’ ઇત્યાદિ. અનાદિસંતાનની અન્તર્ગત જે પૂર્વજ્ઞાન તેજ વાસના, તેના બળથી અનેક ક્ષણનું વ્યવધાન હોય તોપણ નીલાકારવાળું જ્ઞાનવૈચિત્ર્ય થશે, જેમ બીજની વાસનાથી કપોસનું રક્તત્વ થાય છે તેમ એવો અર્થ છે. પૂર્વજ્ઞાન વાસના છે, ઉત્તર જ્ઞાન વાસ્તવ છે. તેમાં પૂર્વજ્ઞાન જે આકારવાળું થાય છે તેજ આકારવાળું ઉત્તરજ્ઞાન થાય છે એમ સ્વીકારવું નથી; કેમકે તેમ હોય તો પ્રત્યયવૈચિત્ર્ય ઉપપન્ન થાય નહિ. પણ નીલાકાર પૂર્વજ્ઞાનથી પણ પીતાકાર જ્ઞાન થાય છે એમ અનિયમજ છે. પરંતુ પીતાકાર ઉત્તરજ્ઞાન ઉપલબ્ધ કરી પૂર્વજ્ઞાનનું એવું ઉત્તર જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય અનુમિત થાય છે. વળી સર્વ નીલાકારજ્ઞાન પીતાકાર જ્ઞાનજનક થશે એવી પણ શંકા કરવાની નથી; કેમકે બ્લજિભેદથી સામર્થ્યવૈચિત્ર્ય ફળબળે કલ્પવાનું છે; સર્વત્ર પણ કાર્યકારણભાવ ફળબળથીજ કલ્પવો યુક્ત છે. વળી એવી પણ શંકા ન કરવી કે પ્રવાહરૂપે જ્ઞાનસતતિ ચાલી જાય છે તેમાં તે તે અવ્યવહિત પૂર્વજ્ઞાન જે વાસનારૂપ છે અને નીલપીતાકાર છે તે વિચિત્ર હોવાથી નીલાકાર આદિ જ્ઞાનને વિષે અનુગતરૂપ-સમાનરૂપ કંઈપણ કારણ નથી—આવી શંકા ન કરવી; કેમકે જ્ઞાનસંતાનની અન્તર્ગત ગમે ત્યારે પૂર્વોત્પન્ન નીલાકાર જ્ઞાન ઉત્તર નીલાકારજ્ઞાનનો હેતુ છે એમ સ્વીકારાય છે, એજ વાસનાપરિપાકહેતુ કહેવાય છે. તેથી વાસનાજ સમાનાકાર છે એવો નિયમ નથી, પણ પરિપાકહેતુ સમાનાકાર છે એવો નિયમ છે. વળી એવી પણ શંકા ન કરવી કે પરિપાકહેતુ તો ગમે ત્યારે પૂર્વોત્પન્ન છે તે કંઈ અવ્યવધાનથી ઉત્તર જ્ઞાનનો પૂર્વવર્તી નથી તો તે કારણ શી રીતે થાય? આ શંકા યુક્ત નથી; કારણ કે મધ્યવર્તી જ્ઞાનો તત્ત્વજ્ઞ્યસંતાનની અન્તર્ગત હોવાથી કારણનો આપાર થાય એ યુક્તજ છે. આથી તેઓ વ્યવધાનરૂપ થતાં નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવૈચિત્ર્ય વાસનાવૈચિત્ર્યથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. વાસનાવૈચિત્ર્ય જે સ્વપ્રત્યયથી પ્રાપ્ત થાય છે તેથી જ્ઞાનવૈચિત્ર્ય સિદ્ધ થયે તેથી અતિરિક્ત અર્થના અસ્તિત્વ માટે કંઈ પણ પ્રમાણ નથી. આશ્વલેશિજ્ઞાનસંતાનમાં રહેલું અસંવિદિત જ્ઞાન તે વાસના, તેના વૈચિત્ર્યથી નીલાકારબલવૈચિત્ર્ય થાય છે અને પૂર્વ નીલાકારબલવૈચિત્ર્યથી વાસનાવૈચિત્ર્ય થાય છે; આ રીતે અન્યોન્માશ્રય દોષ સમજવો નહિ; કેમકે વિજ્ઞાન અને વાસનાનું બીજાકુરસંતાનની જેઠે અનાદિ તાન આદ્યું જાય છે, વળી ઉલ્લયવાદીને—વેદાન્તી તેમજ વિજ્ઞાનવાદીને—વાસના સંમત છે, તેથીજ તેજ જ્ઞાનવૈચિત્ર્ય હેતુ છે, બાહ્ય અર્થ

વિચિત્રતા આકાશાતી નથી. વળી અન્યથા અને વ્યતિરેકથી જ્ઞાનવૈચિત્ર્યનું વાસના-
 નિમિત્ત સમજાય છે; કેમકે સ્વભાવિમાં અર્થ વિના પણ જ્ઞાનવૈચિત્ર્યનું વાસનાજ
 નિમિત્ત છે એમ આપણે બંને સ્વીકારીએ છીએ; અને વાસના વિના જ્ઞાનવૈચિ-
 ત્ર્યનું અર્થ નિમિત્ત છે એમ તો હું સ્વીકારતો નથી. તેથી પણ બાહ્ય અર્થનો અ-
 ભાવ છે. એમ પ્રાપ્ત થયે અને કહીએ છીએ.—‘નામાવ ઉપલબ્ધે:’ એમ ખરે-
 ખરે, બાહ્ય અર્થનો અભાવ નિશ્ચિત કરવો શક્ય નથી. શાથી? ઉપલબ્ધિથી. પ્રતિ-
 પ્રત્યક્ષમાં સ્તંભ, કુડ્ય, ઘડ, પદ એમ બાહ્ય અર્થ ઉપલબ્ધ થાય છે; અને જે ઉપ-
 લબ્ધમાન છે તેનોજ અભાવ હોય એ યુક્ત નથી. જેમ કોઈ ભોજન કરતો ભોજન-
 સાધ્ય વસિ પોતે અનુભવતી વખત એમ કહે કે હું ભોજન કરતો નથી કે હું વસ
 થતો નથી, તેમ હન્દિયસંનિર્જયી પોતે બાહ્ય અર્થનું જ્ઞાન મેળવતોજ હું જ્ઞાન
 મેળવતો નથી અને તે અર્થ નથી એમ કહેતો પુરુષ આત્મ—જેનું વચન મહત્ત્વ કરવા
 યોગ્ય છે એવો—ક્યાંથી થાય? પણ હું કોઈ અર્થ ઉપલબ્ધ કરતો નથી એમ કહું ક-
 હતો નથી, પણ ઉપલબ્ધિથી વ્યતિરેક ઉપલબ્ધ કરતો નથી એમ કહું છું. ખરે-
 ખરે, તું એમ કહે છે: કેમકે તારૂં હું નિર્જય છે. પણ તું યુક્તિયુક્ત કહેતો નથી;
 કેમકે અર્થનો ઉપલબ્ધિથી ભેદ પણ બહાર સ્વીકારવોજ પડશે, ઉપલબ્ધિથીજ;
 કારણ કે કોઈ પણ ઉપલબ્ધિનેજ સ્તંભ કે કુડ્ય તરીકે ઉપલબ્ધ કરતો નથી; પણ
 સ્તંભ, કુડ્ય આદિઓને ઉપલબ્ધિના વિવિધ તરીકેજ સર્વ લોકિકો ઉપલબ્ધ કરે છે.
 વળી આથી પણ સર્વ લોકિકો એજ પ્રમાણે ઉપલબ્ધિ કરે છે; કેમકે બાહ્ય અર્થનું
 પ્રત્યાખ્યાન કરતા પણ તેનું એમ વ્યાખ્યાન કરે છે કે જે અન્ય: સ્વેચ્છ છે તેનો
 અહિરંત્ર અવભાસ થાય છે. તેઓ પણ સર્વલોકપ્રસિદ્ધ બહાર અવભાસ થતી
 ઉપલબ્ધિ કરતા અને બાહ્ય અર્થનું પ્રત્યાખ્યાન કરવા અન્યતા ‘અહિરંત્ર એમ ‘વત્’-
 નો પ્રયોગ કરે છે. નહિ તો અહિરંત્ર એમ તેઓ શા માટે કહે? ખરેખર, વિષય-
 નથી એમ કહે છે—‘વળી અન્યથા અને વ્યતિરેકથી’ હતાકિ આ રીતે કષ્ટિરિજ્ઞાન-
 વાદ એજ માનમૂલ્ય હોવાથી તેની કાણે નિલવિજ્ઞાનવાદ—વેદાન્તવાદ-વિરુદ્ધ છે એમ પ્રાપ્ત થયે
 સિદ્ધાન્તસૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘નામાવ ઉપલબ્ધે:’ હતાકિ બાહ્ય અર્થનો અભાવ શાથી
 છે, ત.અ અર્થ અનુપલબ્ધ છે તેથી કે જાત્ર અર્થ જ્ઞાનથી નિષ્ઠ અનુપલબ્ધ છે તેથી? જાત્ર
 અર્થ અનુપલબ્ધ છે એમ તો નિયત કરાવે નથી; કેમકે તે ઉપલબ્ધ છે; અથવા પ્રમાણે ‘ઉપ-
 લબ્ધિથી’ ત.અ અર્થ અનુપલબ્ધ છે એમ નિશ્ચય થયે નથી ત્યારે જ્ઞાનથી નિષ્ઠ તરીકે જાત્ર
 અર્થ અનુપલબ્ધ છે એમ દિગ્વીચ પદ્ધતી યાગ કરે છે—‘પણ હું કોઈ અર્થ ઉપલબ્ધ
 કરતો નથી’ હતાકિ. જ્ઞાન અને જેવ એ વિષયી અને વિષય છે તેથી તેમનો ભેદ સમીપે—
 અભાવે પ્રત્યક્ષિક છે, માટે જ્ઞાન અને જેવ એ અનિષ્ઠ છે એમ કહે છે તેમનો ભેદ સમીપે
 છે એમ કહે છે—‘ખરેખર, તું એમ કહે છે’ હતાકિ. તેના વચનથી પણ હોય જાત્ર
 અર્થને ભેદથીજ સ્વીકારે છે એમ કહે છે—‘વળી આથી પણ સર્વ લોકિકો’ હતાકિ.
 અને દુઃખ તરીકે અસંભવ હોવાથી ‘અહિરંત્ર’ યાગ ન પ્રયોજવ એમ કહે છે—‘નહિ તો

અને અવ્યતિરેક આદિ વિકલ્પોથી તે સંભવતો નથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? કેમકે ઉપલબ્ધ થાય છે. વળી જ્ઞાન વિષયસરૂપ છે તેથી કંઈ વિષયનો નાશ થતો નથી; કેમકે વિષય ન હોય તો વિષયસારૂપ યુક્ત થાય નહિ; અને વિષય, બહાર ઉપલબ્ધ થાય છે. એટલાજ માટે પ્રત્યક્ષ અને વિષય સાથે ઉપલબ્ધ થાય છે એ નિયમનો પણ ઉપાયોપયોગ્ય ભાવ હેતુ છે, અભેદ હેતુ નથી એમ સ્વીકારવું યુક્ત છે. વળી યદ્જ્ઞાન, યદ્જ્ઞાન એમાં ઘટ અને પદ, વિશેષભૂતોનાજ ભેદ છે. વિશેષ જ્ઞાનનો ભેદ નથી. જેમ મુક્ત ગાય, દૂધ ગાય એમાં મુક્તત્વ અને દૂધત્વનોજ ભેદ છે,

થાય ■ તે વિષયથી અભિન્ન થાય એ યુક્ત નથી; કેમકે યુક્ત હોય તો વિજ્ઞાન પણ સ્વયં અને અનેક યવાનો પ્રસંગ આવે; અને એ પ્રસંગ દટ નથી-એ દટાપતિ નથી; કેમકે જ્ઞાન સમૂહાવગન છે તે ઉચિત્ત્વ થયે વિજ્ઞાનો પરસ્પર અસંગત થવાથી વિષય, દ્વિત્વ આદિ વ્યવહારનો લોપ થવાનો પ્રસંગ આવશે. એટલા આકાર છે તેટલા જ્ઞાન છે એમ સ્વીકારવાથી તેટલા જ્ઞાનો પરસ્પર અસંગત હોવાથી સ્વયં અનુભવનો અભાવ પ્રસંગ થશે. તેટલા માટે અનુભવ પદમાં પણ અનુભવને અનુસરી ભવદારયોગ્ય અર્થ સ્વીકારવો પડશે. અર્થ પદ-ઉત્પત્તિ કો. ટિકસચાત્રામક સમજનો અભાવ-પણ યુક્ત નથી; કેમકે જ્ઞાન અર્થનો નિષ્કય થયો એટલે તેવા સમજનો ઉપયોગ નથી. પ્રતિપદાય જ્ઞાનની વ્યવસ્થા માટે જ્ઞાનમાં વિષયસારૂપ છે, એમ જ્ઞાનમત અર્થસારૂપથી જ્ઞાનનું આવગન યુક્ત થાય છે તેથી ભટ્ટિરથનો અભાવ છે એમ ને ડું છે તેને માટે કહે છે-‘વળી જ્ઞાન વિષયસરૂપ છે તેથી’ ઇત્યાદિ. એથી કંઈ વિષયનો અપદ્ધવ દર્શાવ્યો નહિ; કેમકે વિષય ન હોય તો તેના સારૂપની કે વ્યવસ્થાની જ્ઞાનને વિશે ઉપપત્તિ દર્શાવ્યો નહિ. વળી કદપનામીરવ ડું છે તે પણ દૂષણ નથી; કેમકે પ્રમાણિક છે એમ કહે છે-‘અને વિષય, બહાર ઉપલબ્ધ થાય છે.’ વળી જ્ઞાન અને અર્થનો ભેદ સર્વ લોકમાં સાફી આત્માને અનુભવસિદ્ધ છે તેથી સાથે ઉપલબ્ધ થવાનો નિયમ પણ જ્ઞાન અને લેવનો અભેદસાધક નથી-‘એટલાજ માટે પ્રત્યક્ષ અને વિષય સાથે ઉપલબ્ધ થાય છે’ ઇત્યાદિ. જેમ નેવના વિષય રૂપની ઉપલબ્ધિ તેજની સાથેજ થાય છે તેથી તેજથી રૂપ અભિન્ન નથી, તેજ પ્રમાણે અર્થ જ્ઞાનથી અભિન્ન નથી. આ પ્રમાણે લેવનો જ્ઞાનથી અભેદ નથી; કેમકે ભેદ લેવાથી પણ શાસ્ત્રમાદકભાવસંભવથી સંલોપલબ્ધિનો નિયમ યુક્ત થાય છે. જેમ સર્વ આનુષદંબ પ્રભાથી યુક્ત હોય તેજ નિયમે અનુભવને શુદ્ધિરોધ્ધ થાય છે, પણ એટલાથી કંઈ વટાદિ આનુષદંબ પ્રભામક થવું નથી; પરંતુ તે પ્રભા તેનો ઉપાય લેવાથી એવો પ્રભા ને દ્રવ્યનો સંલોપવંતનિયમ થાય છે, તેમ જાહે પણ આત્મસાધિક અનુભવ અર્થનો ઉપાય લેવાથી અર્થનો અને જ્ઞાનનો એકીપત્રતનિયમ થાય છે. વિજ્ઞાન અનેક અર્થો નિયમ છે, એક ■ તેથી, એવની જે એમ પૂર્વપદીને સત્પ્રતિપદ કહે છે-‘વળી યદ્જ્ઞાન, યદ્જ્ઞાન એમાં’ ઇત્યાદિ. વળી હેતુ અસિદ્ધ છે એવી સંજ્ઞા ન કરવી, કેમકે જ્ઞાન, જ્ઞાન એવી યોગ્યાર પ્રતીતિથી જ્ઞાનનું એક જ નિશ્ચિત થાય છે. વળી એ પ્રતીતિ ભત્તિવિષય છે એમ પણ ન સમજવું; કેમકે ભક્તિનેદનો અનિષ્ઠ છે એમ કહે છે-‘વિશેષ જ્ઞાનનો ભેદ નથી’, વિશેષણનો ભેદ હોય તોપણ વિશેષનો ભેદ નથી તેને માટે દૂષણ આવે છે-‘જેમ મુક્ત

■ એક ઉપાય ■ અને બીજો તે વડે થાય છે-જેવ છે-એવો ભાવ; અર્થ ઉપાય છે અને જ્ઞાન ઉપાય છે, એવા અર્થ અને જ્ઞાન વચ્ચેનો સંબંધ; વિષયવિષયવિચાર

ગોત્વનો નથી. એકનો બેથી લેઈ સિદ્ધ થાય છે, અને એકથી બેનો. તેટલું
અર્થ અને જ્ઞાનનો લેઈ છે. તેમ ઘટદર્શન અને ઘટસ્મરણ એમાં પણ
અર્થિ પણ દર્શન અને સ્મરણ જે વિશેષ્ય છે તેનાજ લેઈ છે, વિશેષણ ઘટનો
નથી; જેમ ક્ષીરગન્ધ, ક્ષીરરસ એમાં વિશેષ્ય ગન્ધ અને રસનોજ લેઈ છે, ક્ષી-
રનો નથી તેમ. વળી પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન એ બે વિજ્ઞાનો સ્વસંજ્ઞા
થીજ ઉપક્ષીણ થયલાં હોવાથી પરસ્પર આઘ્યાત્મક થાય એ યુક્ત નથી. તેથી જિ-
જ્ઞાનલેદની પ્રતિજ્ઞા, ક્ષણિકત્વ આદિ ધર્મની પ્રતિજ્ઞા, સ્વલક્ષણપ્રતિજ્ઞા, સામાન્ય
ક્ષણપ્રતિજ્ઞા, વાસ્તવ્યાસકત્વપ્રતિજ્ઞા, અવિદ્યાના સંસર્ગથી સદસદ્ધર્મપ્રતિજ્ઞા, અને
ગાય, કૃષ્ણ ગાય' ઇત્યાદિ. તોપણ જ્ઞાન અને અર્થનો લેઈ શી રીતે તેને માટે કહે છે—
'એકનો બેથી લેઈ સિદ્ધ થાય છે.' વિમત જ્ઞાન અનેકથી (અર્થથી) ભિન્ન છે, એક છે
તેથી, જોત્વની પેઠે એવો પ્રયોગ છે. વળી વિમત (સેય) એકથી (જ્ઞાનથી) અન્ય છે, અને
છે તેથી, સંમતની પેઠે એમ કહે છે—'અને એકથી બેનો.' વળી અર્થનો લેઈ થતો નથી
(ઘટદર્શન, ઘટસ્મરણ એમ અર્થનો અલેઈ છે ને માત્ર વૃત્તિનોજ—દર્શન સ્મરણનોજ—લેઈ છે)
તોપણ વિજ્ઞાનથી તેનો લેઈ લેવામાં આવે છે તેથી પણ અર્થ વિજ્ઞાનાત્મક નથી. ઘટાદિ જેનું
તત્ત્વથી ભિન્ન છે એમ કહી વૃત્તિજ્ઞાનથી પણ ભિન્ન છે એમ કહે છે—'તેમ ઘટદર્શન અને
ઘટસ્મરણ એમાં પણ સમજવું' ઇત્યાદિ. 'ઘટ બેથી ભિન્ન છે, એક છે તેથી, ક્ષીરની
પેઠે' એવો અર્થ છે. દર્શનત્વ, સ્મરણત્વરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોથી આકાન્ત થવાથી જ્ઞાનોનો લેઈ
છે, ઘટ જે વિષય છે તે એક છે, તેથી વિષય અને જ્ઞાનનો અલેઈ નથી એવો અર્થ છે.
વળી અર્થ જ્ઞાનથી ભિન્ન છે એવો અંગીકાર નહિ કરીએ તો જોતાના (પુદ્ગલા) શાસ્ત્રના બ્ય-
વહારનો લોપરૂપ બાધક થાય છે એમ કહે છે—'વળી પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન
એ બે વિજ્ઞાનો' ઇત્યાદિ. વિજ્ઞાનવાદીઓ સ્થિર, અનેકજ્ઞાનાવગ્રાહી એવો એક આત્મા
સ્વીકારના નથી અને ધૃણિક વિજ્ઞાનો પરસ્પર વિષય થતાં નથી. ક્રમિક, સ્વપ્રકાશ એવાં ધૃ-
ણિક જ્ઞાનો પરસ્પર આઘ્યાત્મક થાય એ યુક્ત નથી, એવું પણ તેમણે સ્વીકાર્યું છે. તેમજ
વિજ્ઞાનલેદપ્રતિજ્ઞા પણ યુક્ત નથી. **ઇદમસ્માદ્ ભિન્નમ્** (આ એનાથી ભિન્ન છે) એમ ધર્મો
અને પ્રતિયોગીથી અવમિછત્ર થયલો લેઈ હોય છે. પણ જ્ઞાનજ ધર્મો અને પ્રતિયોગી થયું
એટલે તે વડે જેનું મહણ ન થવાથી લેદપ્રતિજ્ઞા યુક્ત નથી. તેટલા માટે તેમનો લેદ્યાદક
સ્થાથી આત્મા તેમનાથી ભિન્ન સ્વીકારવોજ બેઠ્ઠાએ અને લેદપ્રતિજ્ઞાની ઉપપત્તિ માટે જ્ઞાન
અને અર્થને ભિન્ન સ્વીકારવાં બેઠ્ઠાએ. વળી બધુંજ ધૃણિક વિજ્ઞાન હોય તો પણ, સાધ્ય, હેતુ
અને દુષાન્તામાં લેઈ ન હોવાથી '**ઈદં ક્ષણિકમસત્**'—આ ધૃણિક છે, અસત્ છે એવી પ્રતિજ્ઞા
યુક્ત નથી. સર્વથી બ્યાવૃત્ત, બ્યક્તિમાત્ર તે સ્વચચ્ચળ. તે પણ જે બ્યાવૃત્ત થાય છે અને જેથી
બ્યાવૃત્ત થાય છે તે અનેક જ્ઞાનથી સાધ્ય છે. એવી રીતે સામાન્ય જે અનેકાનુમત છે અને
અનદ્યાવૃત્તિરૂપ છે તે પણ અનેકજ્ઞાનસાધ્ય છે. સર્વ અને અનેક અર્થો જ્ઞાનમાત્ર હોવાથી પર-
સ્પર કે પરથી દુર્જેય છે. ઉત્તરનીવજ્ઞાન તે વાસ્તવ અને પૂર્વનીવજ્ઞાન તે વાચક એ પણ
પ્રતિજ્ઞા યુક્ત નથી; કેમકે તેમનાથી ભિન્ન જ્ઞાતાનો અભાવ છે. વાસ્તવ્યાસકત્વાત્ પણ
અનેકજ્ઞાનસાધ્ય છે. અવિદ્યાસસર્વના બળથી જે સદસદ્ધર્મ—નીત એ સદ્ધર્મ, નરવિપણ એ
અસદ્ધર્મ, અમૂર્ત એ સદસદ્ધર્મ, કેમકે સરવિપણ અનૂત છે એમ પણ કહી શકાયો અને વિ-
જ્ઞાન અનૂત છે એમ પણ કહી શકાયો, અનૂતત્વ સત્ અને અસત્ બંનેનો ધર્મ સ્વયંશક્ટો. આ બધી પ્રતિ-

૨૫ હોવાથી એમ કહેલો પણ નવે સંભવ છે એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી; કેમકે તેમ જેનું સાધન છે એવા અન્ય જ્ઞાતાને પ્રતીપાદિતું જ્ઞાન થાય છે એવું એવામાં આવે છે. એટલા માટે વિજ્ઞાન પણ સમાન રીતે અવભાસ્ય હોવાથી અન્ય જ્ઞાતા હોય તોજ તેના પ્રકાર પ્રતીપની જે થાય છે એમ સમગ્ર્ય છે. સાદરી જ્ઞાતા સ્વયંસિદ્ધ છે એમ નિર્દેશ કરતા તે વિજ્ઞાન જાતે પ્રકાર પામે છે એજ મારો પણ વાચાની અન્ય યુક્તિથી આશિત ક્યો એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે વિજ્ઞાનને ઉત્પત્તિ મારા, અનેકત્વ દંત્યાદિ વિરોધ છે એમ (મારો) સ્વીકાર છે, એટલા માટે પ્રતીપની કે વિજ્ઞાન પણ સિત્ત જોય છે એમ એને સાધું ॥ ૨૮ ॥

વૈધર્મ્યાચ્ચ ન સ્વમાદિવત્ ॥ ૨૯ ॥

અને વૈધર્મ્ય છે તેથી (જાતપ્રત્યય) સ્વમાદિપ્રત્યય જેવા નથી ॥ ૨૯ ॥

સ્વમાદિ અવસ્થાના પ્રત્યયની જે અવસ્થાસ્થામાં ધયલા સંભાદિપ્રત્યયો પણ બાહ્ય અર્થ વગરજ થાય એ યુક્ત છે; કેમકે બંનેમાં પ્રત્યયપાત્ર સમાન છે એમ બાહ્યાર્થના નિરેષ કરનારે જો કહ્યું છે તેનું પ્રત્યાખ્યાન કરવું એજ એ. એને વિષે કહીએ છીએ—સ્વમાદિપ્રત્યયના જેવા જાતપ્રત્યયના પ્રત્યયો થાય એ યુક્ત નથી. શાથી? વૈધર્મ્ય છે તેથી; કેમકે સ્વમ અને જાતપ્રત્યયના પ્રત્યયોમાં વૈધર્મ્ય છે, પણ મું વૈધર્મ્ય છે? બાધ અને અબાધ એમ એમ કહીએ છીએ; કારણ કે સ્વમમાં ઉપલબ્ધ કીધેલી વસ્તુ જાતપ્રત્યય ધયલાને બાધિત થાય છે કે મહાજનસમાગમ મેં ઉપલબ્ધ ક્યો છે તે મિથ્યા છે એમ. ખરેખર, મને મહાજનસમાગમ ધયા નથી; પણ મારું મન નિદ્રાથી ઝાનિમાં હતું તેથી આ જ્ઞાન્તિ ઉત્પન્ન થઈ એમ એ પ્રમાણે હોવાથી 'હત્યાદિ. જ્ઞાન જેવજ જ્ઞાતા હોય એમ જાતે હોય તો જાતુત્ર ને સેવ્ય યુક્ત ન થાય. તેથી અન્ય જ્ઞાતા અવરજ છે એમ ઘટ્ટનો પરિહાર કરે છે—'તે યુક્ત નથી' હત્યાદિ. વિમાન વિજ્ઞાન સ્વાત્મ્યવેષ છે, વેષ છે તેથી રેડની જે કે દીપની જે એમ અનુમાન હોવાથી જ્ઞાન બંને પ્રમાણ નથી. ભારે જ્ઞાનથી અનિરિજ છે સાફ છે તે અત્યવેષ છે કે સ્વવેષ છે? એ અત્યવેષ હોય તો તે પત્ર અત્યવેષ એમ અનવરથ થશે. જો સ્વવેષ હોય તો વિમાનવાદન સ્વયં પ્રકારે સ્વીકારેલો થશે એમ ઘટ્ટ કરે છે—'સાદરી જ્ઞાતા સ્વયંસિદ્ધ છે એમ નિર્દેશ કરતા' હત્યાદિ. જ વિજ્ઞાન જાતપ્રત્યય છે એમ કહે છે. તેથી કાંઈ જડ છે એવો નિર્વચન હોવાથી તે સ્વાત્મ્યવેષ છે એમ એમ જાણ્યું. ૧૨૨મ વિજ્ઞાનને પ્રાકટની અપેક્ષા નથી તેથી અનવરથ નથી એમ પત્ર કહ્યું છે, જેથી અપેક્ષા વધેલા પત્રમાં જોડુ વિરુદ્ધપણું છે એમ ઘટ્ટનો પરિહાર કરે છે—'એમ કહેવું યુક્ત નથી' હત્યાદિ ॥ ૨૯ ॥

આ પ્રમાણે વેષ અને વિમાનની જે સર્વ પત્ર ઉપરજ સ્વયં છે તેથી જાત સર્વને માત્ર નથી એમ કહ્યું. હવે અનિરિજ સ્વમાદિવિજ્ઞાનની જે જાત સર્વને આકંઠને નથી અનુમાન દિગિ કરે છે—'વૈધર્મ્યાચ્ચ' હત્યાદિ. બાધ અને અબાધ એ વૈધર્મ્ય છે. પ્રત્યય બાધિત છે અને અપ્રત્યય અબાધિત છે, તારે જોડે પત્ર અવસ્થાને અવરજ ના.

માયાદિને વિષે યદ્યાયોગ્ય બાધ થાય છે. પણ જામદવસ્થામાં ઉપસન્ન થયેલી સ્તંભાદિ વસ્તુ કેઈ પણ અવસ્થામાં એવી રીતે બાધિત થતી નથી. વળી જે સ્વપ્નદર્શન છે તે એ સ્મૃતિ છે, પણ ઉપસન્નિય તો જામદ અવસ્થાનું દર્શન છે; અને સ્મૃતિ અને ઉપસન્નિય વચ્ચે પ્રત્યક્ષ ભેદ જાતે અનુભવાય છે તે એ છે કે પ્રથમમાં અર્થનો વિપ્રયોગ છે અને બીજામાં સંપ્રયોગ છે, કદા પુનઃ સ્મર્યંતું, ઉપસન્ન કંતે નથી, ઉપસન્ન કરવા ઇચ્છું છું એમ, તેમાં એમ હોવાથી અને ઉપસન્નિયનો અન્તર જાતે અનુભવે છે તેનાથી એમ કહી નહિ શકાય કે જામદવસ્થાની ઉપસન્નિય મિથ્યા છે, ઉપસન્નિય છે તેથી, સ્વપ્નની ઉપસન્નિયની પેઠે. જે યોગાને પ્રાપ્ત માને છે એવા પુરુષોએ યોગાના અનુભવનો નિષેધ કરવો યુક્ત નથી. વળી જામદવસ્થાના પ્રત્યયો જાતે નિરાધાર છે એમ કહેવું અશક્ય છે; કેમકે અનુભવના વિરોધનો પ્રસંગ આવે; તેથી સ્વપ્નપ્રત્યયના સમાન એ પ્રત્યયો છે એમ સાધર્મ્યથી જામદવસ્થાના પ્રત્યયો નિરાધાર છે એમ કહેવા ઇચ્છે છે. પણ જે જેનો સ્વતઃ ધર્મ સંભવતો નથી તે અન્યના સાધર્મ્યથી તેનો ધર્મ થતો નથી; કેમકે અગ્નિ ઉપ્પન્ન અનુભવાય છે તે ઉદકસાધર્મ્યથી શીત થશે નહિ. સ્વપ્ન અને જામદવસ્થાનું વૈધર્મ્ય તો દર્શાવ્યું છે ॥ ૨૬ ॥

બાધિતજ હોવી પડશે; કેમકે તે સ્વપ્નપ્રત્યય બાધિત-મિથ્યા છે એમ સમજાય છે. જામદપ્રત્યય જે બાધ્ય હોય તો સ્વપ્નપ્રત્યયનો એ બાધક થાય નહિ, કેમકે બાધ્યજ બાધક થાય એ યુક્ત નથી, અને સ્વપ્નપ્રત્યય મિથ્યા ન થાય તો 'સ્વપ્નપ્રત્યયની પેઠે જામદપ્રત્યય મિથ્યા' એમાં સ્વપ્નપ્રત્યયની પેઠે એ દૃશાન્ત સાધ્યવિકલ થાય. તેટલા માટે બાધ અને અબાધરૂપ વૈધર્મ્ય હોવાથી સ્વપ્નપ્રત્યયના દૃશાન્તથી જામદપ્રત્યય નિરાધાર છે એમ નિશ્ચિત કરવું શક્ય નથી. સ્વપ્નપ્રત્યય મિથ્યા છે તેને માટે અન્ય વૈધર્મ્ય કહે છે—'વળી જે સ્વપ્નદર્શન છે' ઇત્યાદિ. સંસ્કારમાત્રજન્ય જ્ઞાન ને સ્મૃતિ. પ્રાપ્તપદ્ય દિવ્યસપ્રયોગ, ડિંગ, શબ્દ, સાદ્ય, અન્યથા અનુપપત્તિ, યોગ્યપ્રમાણની અનુપપત્તિ—આ સામગ્રીઓથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તે ઉપસન્નિય. દ્વયે ઊધના માણસને અન્ય સામગ્રીનો અજ્ઞાપ હોવાથી સંસ્કારજ પરિશિષ્ટ રહે છે. તેથી સંસ્કારજન્ય સ્મૃતિ થાય છે. તે પણ નિદ્રાદોષથી વિપરીત થઈ અવર્તમાન પિતૃ આદિને પણ વર્તમાન તરીકે દર્શાવે છે તેથી પ્રથમ તો સ્મૃતિનોજ ઉપસન્નિયથી વિશેષ છે ને તે સ્વપ્નસ્મૃતિ તો સ્મૃતિથી વિપરીત છે, એમ જે વચ્ચે મદદ અન્તર છે. 'તેમાં એમ હોવાથી' વૈધર્મ્ય હોવાથી. અપ્રમાણુજત્વ ઉપાધિ છે તેથી નિરાલંબત્વ અનુમાન યુક્ત નથી (જામદિજ્ઞાન નિરાલંબન છે, વિજ્ઞાન છે તેથી, સ્વપ્નવિજ્ઞાનની પેઠે—એ અનુમાનમાં અપ્રમાણુજત્વ ઉપાધિ છે તેથી અનુમાન દૂષિત છે). વળી આથી પણ નિરાલંબત્વ એ અનુમાન યુક્ત નથી એમ કહે છે—'વળી જામદવસ્થાના પ્રત્યયો' ઇત્યાદિ. વસ્તુતઃ ષટાદિના અનુભવનો નિરાલંબત્વ ધર્મ જે હોય તો દૃશાન્તના આવલંબનું શુ પ્રયોજન છે? કેમકે પ્રત્યક્ષથી પણ કહી શકાશે. વહ્નિની ઉષ્ણતા કહેવા માટે કંઈ દૃશાન્તની જરૂર નથી. જે વસ્તુના ધર્મ નથી તો દૃશાન્તનું શું પ્રયોજન છે? જે બાધિત છે તે હજારો દૃશાન્તથી પણ દુઃસાધ્ય છે. તેથી સ્વતઃ નિરાલંબત્વ કહેવામાં સાવ લંબનત્વનો અનુભવ બાધક છે એવી બીકથી તે અનુમાન કરવાનું આરંભ્યું, પણ બાધ મૂકી નથી એવો અર્થ છે. ઉકા ઉપાધિ પણ વીસરવો નહિ એમ કહે છે—'સ્વપ્ન અને જામદવસ્થાનું વૈધર્મ્ય' ઇત્યાદિ ॥ ૨૬ ॥

નને સ્થિરસ્વરૂપવાળો હોવામાં તેા સિદ્ધાન્તની દુર્લભિ ધાય. વળી વિજ્ઞાનવા
પણ કાષ્ટિકવનો સ્વીકાર સમાન હોવાથી બાધાર્થવાદમાં કાષ્ટિકવને આધારે રહે
'ઉત્તમોસદે ચ પૂર્વનિરોધાન્' [અગ્ર ૨૦૦ ૨૦] ઇત્યાદિ જે દુષ્ટો પ્રકાશિત કર્યો
તેનું આદિ પણ અનુસંધાન કરવું હુજા છે. એ પ્રમાણે બાધાર્થવાદિપક્ષ અને વિજ્ઞા
નવાદિપક્ષ એ બંને વેત્તાસિક પક્ષોનું નિરાકરણ કર્યું. સૂન્યવાદિપક્ષ તો સર્વપ્રમાણ
વિરુદ્ધ છે એટલે તેનું નિરાકરણ કરવા માટે આદર કરવામાં આવ્યો નથી; કેમ

રહે તો અખ.૧૬-૧૭ કો નોન કહે છે—'આલયવિજ્ઞાનને સ્થિરસ્વરૂપવાળો હોવામાં
તો' હતાં નવો જાનેદેય કો બાધવ ન કરે છે—'વળી વિજ્ઞાનવાદમાં પણ' હતાં.
તે મનના નિરંજનને ઉપકર કરે છે. એ પ્રમાણે બાધાર્થવાદિપક્ષ' હતાં. સાન-
સે. મઝ એ સર્વ છે ને સર્વ છે કે અસર્વ છે એમ વિચાર થઈ શકતો નથી તેથી સૂન્યતાજ
અવરોધ રહે છે એવો ના.પ્રમાણ પણ છે ને માન્ય છે એમ સંકો કરી સુવધારે તેનું નિરા-
કરણ કેમ નહીં કય તેને માટે કહે છે—'સૂન્યવાદિપક્ષ તો સર્વ પ્રમાણવિરુદ્ધ છે' હતાં.
'આદર' = પૂર્વપ્રકારના એટલાંજ સૂચક વચ્ચાણું નિરાકરણ કરવા માટે એવલ છે એવો
અર્થ છે. એમને 'નામારોડુપત્તયો' એટલે સાન અને અર્થનો અભાવ—સૂન્યતા હુજા નથી;
કેમકે પ્રમાણથી ઉપકરણ થાય છે. પણ અસર્વ અને સ્વપ્ન એ સાન અને અર્થથી વચ્ચ છે,
અવસ્થા છે તેથી. સુપ્તિની જે ને અનુમાનપ્રયોગથી સૂન્યતા સિદ્ધ થાય એ સંકો દર
કરવા કહે છે 'કેવલ્યાય ન સન્નારિપણ'. સ્વપ્ન એ અવસ્થાનું આદિ છે એવી સુપ્તિ અવ-
સ્થાની જે અન્વ અવસ્થાનો-અસર્વ અને સ્વપ્ન—સૂન્ય નથી; કેમકે સુપ્તિમાં અનુપવગ્ધિ છે
તને અનુપવગ્ધિ અને સ્વપ્નમાં ઉપકરણ છે એમ વચ્ચેપણ છે. વળી સુપ્તિમાં પણ વ્યાપકતા હોવાથી
પ્રમાણરૂપ હોય છે અનુમાન હુજા નથી એવો અર્થ છે. વળી નિરંજિત નિરેષ હુજા નથી
કાષ્ટિકવનજ તરફ છે ને કહેતું હોઈએ. તેનો તારા-સૂન્યવાદીના મતમાં અભાવ છે; કેમકે પ્રમ.ભુથી
અનુપવગ્ધિ છે એમ કહે છે—'નામારોડુપત્તયો' એ સૂત્રની યોજના કરે છે—'કેમકે આ
સર્વપ્રમાણસિદ્ધિ કોઠવ્યવહારનો' હતાં. એ દેખાય છે તે અસર્વ નથી એમ ઉત્તરર્થથી
પ્રપચ સૂન્ય નથી. કેમકે જાપનો અભાવ છે. વળી સાનતેયમક એ સર્વ છે તે સર્વ છે કે
અસર્વ છે એમ વિચાર થઈ શકતો નથી તેથી સૂન્યતા છે એમ કહેવું હુજા નથી; કેમકે મિ-
ત્ત-વનો સમય છે 'શ્વપિક્તવાચ' એ સૂત્રને 'શ્વપિક્તવોપદેશાય' એમ પણ. સૂન્યતા-
વિરુદ્ધ કાષ્ટિકવનો ઉપદેશ છે તેથી સુમત અસમતપ્રકારી છે એવો અર્થ છે. સૂન્યવાદીઓ
કેાનું મન આ પ્રમાણે વર્તે છે—જ.દ.અર્થ પ્રમાણ છે કે તેનો સંરૂ છે. હતાં. વિજ્ઞાન-
વ.તેઓને જે દુષ્ટો જણાયા છે તેથી જ.દ.અર્થ સમયનો નથી. એ પ્રમાણે વિજ્ઞાનવાદીને મા-
નિમત્ત એ કાષ્ટિકવિજ્ઞાન તે પણ સમજત નથી. તે વિજ્ઞાનવાદી પણ જે જ.દ.અર્થ અને પરને અનિ-
મત છે તે અનિમત્ત છે એમ કહે છે. તો ને અનિમત્ત અર્થ પણ પ્રમાણરૂપ છે કે તત્ત્વમદરૂપ
છડ હોય તો પ્રમાણ છે કે પ્રમાણસુસુકાર છે એમ દર્શનનાર હુજા નથી. તેમજ અસર્વ
પણ નથી; કેમકે અપરોક્ષ તરિકે પ્રતીત થાય છે. તેમજ અસર્વ પણ નથી. કેમકે વિરોધ
દ.પ. તેમજ સંસદ્ધિવકલુ પણ નથી; તેમજ અસર્વ પણ નથી; કેમકે અપરોક્ષ તરિકે પ્રતી-
ત થાય છે. તેમજ સંસદ્ધિવકલુ પણ નથી. કેમકે વિરોધ થાય તેમજ સંસદ્ધિવકલુ પણ નથી.
કેમકે સંસદ્ધિવકલુ હોય તો અભાવ અસર્વ હોય અને અસંસદ્ધિવકલુ પણ નથી.

રુદ્ધ વાતાના ઉપદેશ કરતા મુગતે પાતાનું અસંબંધ પ્રતીતીપાત્રું પ્રકટ કર્યું છે કે વિરુદ્ધ અર્થના સાનથી એ પ્રજાઓ વિમુક્ત થાય એમ પ્રજાઓ પ્રત્યે વિરોધ પ્રકટ કર્યો છે. સર્વથા આ મુગતસમય કલ્યાણ ઉચ્છન્નારાઓએ આદર કરવા યોગ્ય નથી એવો અભિપ્રાય છે ॥ ૩૨ ॥

નૈકસિન્નસંભવાત્ ॥ ૩૨ ॥

એક (ધર્મા)ને વિષે અસંભવથી (એ સ્વીકાર યુક્ત નથી) ॥ ૩૩ ॥

મુગતના સિદ્ધાન્તનું નિરસન કર્યું. હવે યુક્ત્યાંબરના સિદ્ધાન્તનું નિરાકરણ કરીએ છીએ. એમને 'સત્ત્વ પદાર્થો સંભવતે'—અથ, અણુ, આસવ, 'સંવર', નિર્બર, બન્ધ અને મોક્ષ સંકેપમાં તે અણુ અને અણુ એવા બે પદાર્થો છે; કેમકે બીજાઓના એ બેમાં જ યથાયોગ્ય અન્તર્ભાવ થાય છે એમ તેઓ માને છે. 'અણુસ્તિકાય', 'પુદ્ગલસ્તિકાય', 'ધર્માસ્તિકાય', અપરમાસ્તિકાય અને આકાશસ્તિકાય રીતે થાય તેથી કહે છે—'વિરુદ્ધ અર્થના સાનથી' હતાતે. અહીં 'પ્રજા'નો અર્થ વેદના પ્રથમ સમજથી એથી જ્ઞાતિજ છેવું મૂળ છે એવા મુગતસિદ્ધાન્તથી વેદાન્તસિદ્ધાન્તનો વિરોધ નથી એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૩૨ ॥

યુક્તક્રમ, મુગતોનું મત નિરસા થયું એટલે 'યુક્તવસ્તુ-ચેત્તેનું' મત સુદિશ્વ થાય છે તેનું હવે નિરસન કરવામાં આવે છે એમ પ્રસંગી સૂચિતે કહે છે—'મુગતના સિદ્ધાન્તનું' હતાતે. એકરૂપ જ્ઞાન છે એવા વેદી સિદ્ધાન્તને 'અનેકાન્તવદ્' સર્વે વિરોધ છે કે નહીં એમ તે અનેકાન્તવદ્ માન્ય છે કે જ્ઞાતિજ છે એમ સંદેહ કરે માન્ય છે એ મટે વેદી સિદ્ધાન્તને વિરોધ છે એમ પૂર્વપક્ષના રૂપને વર્ણવે તેવા મતનો ઉપનિષદ કરે છે—'એમને સત્ત્વ પદાર્થો સંભવતે' હતાતે. 'અણુ' જોવા છે અને 'અણુ' જોવા છે, 'અણુ' જોવામાં છે અને 'અણુ' જોવામાં છે. વિષયને અનિયુક્ત હિંદોની પ્રકૃતિને 'આસવ'; અસંવ, હિંદોનો વિષયો વિષે સંવર, અથવા અણુ કે અણુ કરંથી સ્વચ્છ સીતસંપન્નને આસવ કહે છે. હિંદોની વિષયો તરફની પ્રકૃતિનું એ સ્વચ્છ કરે તે 'સંવર', અણુ, અનિયમિત; = જ્ઞાન અને અન્યનાર હિંદોનો નિયમ 'કરણને અનિયમ અણુ કરે તે 'નિર્બર', નિર્બર પુણ્ય અને અણુને સુખદુઃખના ઉપનિષદી અણુ કરે તે, તત્ત્વિકરૂપ, અણુપુણ્ય, હતાતે દેહાદિ 'બન્ધ' એટલે કે 'મોક્ષ' એટલે કે 'મોક્ષ' અને સંવર અને નિર્બર સંવર પ્રકૃતિ છે. બન્ધ એ ને પ્રકૃતિનો દેહ અને મોક્ષ ને પ્રકૃતિ કહે છે. ૧૩ અત્યાદિ જ્ઞાનના અણુનું છે તો પદાર્થ સ્વરૂપી રીતે છે તેને કહે છે—'સંકેપમાં તો' હતાતે સંકેપ અને વિભવથી એ અણુ કદા છે તેને વિષે મ-મ રીતિથી અન્ન વિભવ કહે છે—'અણુસ્તિકાય' હતાતે. અણુ એ અને કારણે =

૧ સ. ૨. ૨. ૩. ૪. ૫. ૬. ૭. ૮. ૯. ૧૦. ૧૧. ૧૨. ૧૩. ૧૪. ૧૫. ૧૬. ૧૭. ૧૮. ૧૯. ૨૦. ૨૧. ૨૨. ૨૩. ૨૪. ૨૫. ૨૬. ૨૭. ૨૮. ૨૯. ૩૦. ૩૧. ૩૨. ૩૩. ૩૪. ૩૫. ૩૬. ૩૭. ૩૮. ૩૯. ૪૦. ૪૧. ૪૨. ૪૩. ૪૪. ૪૫. ૪૬. ૪૭. ૪૮. ૪૯. ૫૦. ૫૧. ૫૨. ૫૩. ૫૪. ૫૫. ૫૬. ૫૭. ૫૮. ૫૯. ૬૦. ૬૧. ૬૨. ૬૩. ૬૪. ૬૫. ૬૬. ૬૭. ૬૮. ૬૯. ૭૦. ૭૧. ૭૨. ૭૩. ૭૪. ૭૫. ૭૬. ૭૭. ૭૮. ૭૯. ૮૦. ૮૧. ૮૨. ૮૩. ૮૪. ૮૫. ૮૬. ૮૭. ૮૮. ૮૯. ૯૦. ૯૧. ૯૨. ૯૩. ૯૪. ૯૫. ૯૬. ૯૭. ૯૮. ૯૯. ૧૦૦.

43

43

નિર્ધારણમાં વસ્તુત્વ સમાન હોવાથી સ્વાદસ્તિ, સ્વાધાસ્તિ (કોઈક પ્રકારે છે, કોઈક પ્રકારે નથી) એવા ચિકિત્સામાં પડવાથી તે પણ અનિર્ધારણાત્મકજ ધાય. એમ નિર્ધારણ કરનાર અને નિર્ધારણકર્તાને પણ પક્ષે અસ્તિત્વ ધાય અને પક્ષે નાસ્તિત્વ ધાય. એમ ધરે કેવી રીતે પ્રમાણભૂત થતો તીર્થંકર પ્રમાણ, પ્રમેય, પ્રમાતા અને પ્રમિતિ અનિર્ધારિત હોવાથી ઉપદેશ કરવા શક્તિમાન ધાય; કે તેના અભિપ્રાયને અનુસરનારાઓ તેણે ઉપદેશ કરેલો અર્થ લે અનિર્ધારિતરૂપ છે તેને વિષે પ્રવૃત્ત ધાય? કેમકે નિશ્ચિતરૂપ છે એમ નિર્ધારણ ધરે તેના સાધનતા અનુદાન માટે સર્વ લોક અનાદ્ય ધર્મ પ્રવર્તે છે, અન્યથા નહિ. તેટલા માટે લેતો અર્થ અનિર્ધારિત છે એવું શાસ્ત્ર સ્વનારત્ન વચન મત અને ઉન્મત્તની પેઠે મદલ કરવા અવ્યોજ્ય ધાય. તેમ પાંચ અસ્તિકાપોની પંચત્વ સંખ્યા છે કે નથી એમ ચિકિત્સ ધરે એક પક્ષમાં ધાય અને અન્ય પક્ષમાં ન ધાય તેથી ન્યૂનસંખ્યાત્વ કે અધિકસંખ્યાત્વ પ્રાપ્ત ધાય. વળી એ પદાર્થો અવજાત્ય છે એમ સંભવતું નથી; કેમકે અવજાત્ય હોય તો તે કહેવાય નહિ; પરંતુ કહેવાય છે અને અવજાત્ય જ એ 'વિપ્રતિપિદ્ધ છે. વળી કહેવાતા એ પદાર્થો તેજ પ્રકારે અવધારિત ધાય છે અને અવધારિત થતા નથી તેમજ તેનું અવધારણકર્તા સમ્યગ્દર્શન છે કે નથી, એમ તેથી ઉલટું અસમ્યગ્દર્શન પણ છે કે નથી એમ પ્રત્યાપ કરતો (અર્હન) મતોન્મત પક્ષનોજ અણુ ધાય, આમ પક્ષનો નહિ. વળી સ્વર્ગ અને અપવર્ગનો પક્ષે ભાવ અને પક્ષે અભાવ, તેમજ પક્ષે

પ્રમાણે વિષે લે ન્યાય કલ્પે તેનો પ્રમાણ આદિમાં અતિદેશ કરે છે—'એમ નિર્ધારણ કરનાર' હ'લાદિ. 'નિર્ધારણકર્તા' = નિર્ધારણ લેતું કર્તા છે તેનું પ્રમાણાદિ. એમ સર્વં અનિર્ધારણ ધરે ઉપદેશ અને મુમુક્ષુઓની નિષ્ઠા પ્રવૃત્તિ પણ ન ધાય એમ કહે છે—'એમ ધરે કેવી રીતે પ્રમાણભૂત થતો' હ'લાદિ. અનેકાન્તવાદમાં અસ્તિત્વ પણ પાંચ છે એમ ન ધાય એમ કહે છે—'તેમ પાંચ અસ્તિકાપોની' હ'લાદિ. વળી લે અવજાત્ય કહ્યું છે તેનો અર્થ કોઈ પણ શબ્દથી અવાચ્યત્વ એવો છે કે એક વાર અનેક શબ્દથી અવાચ્યત્વ એવો છે! આમ પણ મુજ નથી; કેમકે અવાચ્ય ધાય એમ કહે છે—'વળી એ પદાર્થો અવજાત્ય છે એ સંભવતું નથી' હ'લાદિ. 'કહેવાય છે' = અવજાત્ય આદિ શબ્દોથી કહેવાય જ એમ સમજવું. 'અવજાત્ય આદિ પદોથી' એટલું શેષ સમજવું. દ્વિતીય પણ મુજ નથી; કેમકે એક વાર એક વજાતા મુખમાંથી અનેક શબ્દોની ઉત્પત્તિ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી નિરેધ મુજ નથી; કારણ કે શેષને પણ મુખમેદ છે. વળી અર્થમાં એકીવખત વિરુદ્ધ પર્વની હ'લાદિ ધરે વજાતું મુત્તવમાત્ર એ અવજાત્ય પદનો અર્થ છે એમ પણ કહેતું મુજ નથી; કેમકે એવી હ'લાદિ ઉત્પત્તિ થતી નથી. વળી વિરુદ્ધ, અનેક પ્રત્યાપ કરવાથી અર્હન આત્ર નથી એમ કહે છે—'વળી કહેવાતા એ પદાર્થો' હ'લાદિ. એમ એક એકથી વિરુદ્ધ પ્રત્યાપ કરતો અર્હન અનાતપદ્યમાં અન્તર્ગત ધાય, આત્રપદ્યમાં નહિ એવો અર્થ છે. 'મત' = મદિરાદિથી થવડા મદવાનો. 'ઉન્મત' = ઉન્માદાત્મક રોગચાળો વળી અનેકાન્તવાદ ન્યાયે પણ અસંભવ છે—'વળી સ્વર્ગ અને અપવર્ગનો પક્ષે ભાવ' હ'લાદિ. અર્હન એ અનાદિ સિદ્ધ, નિત્યમુક્ત ભવ છે, અન્ય લોકો તો દેવતા અનુદાનથી મુજ ધાય છે અને અનુદાનથી બદ ધાય છે

૧૩

એવો નિવૃત્ત છે. 'વિઠાણિ તેવ' માં 'આદિ' પદથી ચંદ્રકુ કરાવવા એવો કહે છે—'તેથી આકર્ષકથી વિરાધણા જન' હતા. મુમુક્ષુને નાથ થયો એટલે મોક્ષરૂપ જન કોને ક.વ. ? જન કહેવામાં જન્ય એવ કહેવા માટે જન્ય કહેવો જોઈએ—'વળી બીજું. આપણા અને જનના અવયવોમાં' હતા. આપણા અને જનના અવયવોથી અવસિદ્ધ, કુદરત અવયવ હોવાથી આત્મસાત્તનો અમાન થયો અને મુક્તિ થયો નહીં એવો અર્થ છે. આત્મ-નિકષણ મોક્ષને માટે હોવાથી તેને અમાને મોક્ષ અનુપપન્ન થયો એવો જણ છે. વળી જેમ રીપના અવયવોનો આકાર નેજા છે તેમ આત્માના અવયવોના આકારનું કારણ ન હોવાથી આ-ત્મ અને અપાવ પુત્ર નથી જેમ કહે છે—'વળી બીજું. એ આપણા જનના અવયવો' હતા. 'સાધારણ' એ સર્વ જનોનો 'અસાધારણ' = ને તે જનોનો વળી આત્માના અ-વયવો અગમ અને અપમમ પર્મસાગર થાય તો કેટલા જાણે ને કેટલા જાણે તેનું અજ્ઞાન હોવાથી આત્મનિષ્ઠ ન થવાથી અનિર્મોક્ષ થાય જેમ કહે છે—'વળી બીજું. જેમ થયે' હતા. વળી જન અવયવોથી કારણ અવયવો હોવા તો અનિત થાય, અવયવોનો સમૂહ હોવા તો અજ્ઞાન થાય, આત્મન થાય અવયવવૃત્તિ હોય—તમામ અવયવના રહેતું હોય, અવયવસમૂહમાં વળી જે કે પ્રત્યેક અવયવના આત્મન સમાન થતુ હોય તો એક સરીર અંગેન થાય, એ-માનો થાય, જનુ એવાનો એક અભિપ્રાયવાળા ક.વ. એવો નિવૃત્ત ન હોવાથી કયા વિધા કરવાથી સરીરનું ઉન્નત કરી નાખે, નેટલા માટે આત્મા દેહપરિણામ નથી ને આપણ નથી જેમ ઉપચાર કરે છે—'તેટલા માટે આત્મા દેહપરિણામ નથી હિ. સૂત્રનો અર્થ અર્થ કહે છે—'અથવા પૂર્વ સૂત્ર વડે' હતા. સ્વૃષ્ટ અને સૂર્ય રીતી પ્રાપ્તિને વિષે આત્મા અનુજ્ઞ થાય એ વચનદ્વારા આત્મા અનિત ક.વ. જેમ કહ્યું છે સુમતી જેટલું દિવંતર જેટલું સમાનરૂપે આત્મા નિત છે જેમ અસંકા કરે છે તેનો અ-

૧ પ્રમદ.

૮૦

પ્રત્યેક આવવાથી 'અવિરોધ'ના પ્રત્યેક આવશે. એક શરીરના પરિમાણવાળોજ આત્મા થશે. ઉપરિત આને અપરિત અન્ય શરીર પ્રાપ્ત નહિ કરી શકે. અથવા અન્ય અપરિમાણ અવસ્થિત તેવાથી. એ પૂર્વ અવસ્થાઓમાં પણ અવસ્થિત પરિમાણવાળોજ થશે. તેથી નમાન રીતે સર્વેશ અવ આત્મ કે મહાત્મ સ્વીકારવો પડશે, અપરિમાણ નહિ. એટલા માટે સૌમ્ય મનની પેઠે આર્દ્ર મન પણ અસં- મન છે તેથી ઉપરના કરવા યુક્ત છે ॥ ૩૬ ॥

પત્યુરસામજસ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

ઈશ્વરનું (પ્રધાન અને પુરુષના અધિકાતા નરીકે જગત્કારણત્વ ઉપપન્ન થતું નથી), અયુક્ત છે તેથી ॥ ૩૭ ॥

હવે કેવલ અધિકાતા ઈશ્વર જગતનું કારણ કે વાદમાં છે તેનો પ્રતિષેધ કરાય

સારે સર્વ આત્મપરિમાણે સરખા થાઓ, તેમા શીદ્યાને હાનિ છે તેને માટે કહે છે કે 'એક શરીરના પરિમાણવાળોજ આત્મા થશે'—એક શરીરનું જેટલું પરિમાણ હોય તેટલાંજ સર્વ પરિમાણે આત્માને વિષે થશે એવો અર્થ છે. એમ આત્માને વિષે અનેક નિલ પરિમાણે થશે એમ પ્રથમ આવશે એવી રીતે મૂળની યોજના કરી આત્માને વિષે એકજ પરિમાણ નિલ થશે એમ પ્રથમ આવશે એવી રીતે સ્વ યોજે છે. તત્ત્વપર્વ આ છે—પૂર્વ વ્યાખ્યામાં અવસ્થિ- તત્ત્વજ નિલપર છે એમ કહ્યું. અને અવિરોધ એટલે એક શરીરપરિમાણવાળા અને ઉભયનિ- સ્વત્વાત્ બંને પરિમાણ નિલ થવાનો પ્રયત્ન આવશે એ દેખે છે. હવે શરીર વિનાજ મોક્ષ- કાંચીન પરિમાણ અવસ્થિત છે તેથી અને પૂર્વ અવસ્થામાં દેહની અપેક્ષા વિના અર્ધનું અવ- સ્થિત પરિમાણ સમર્થિત છે તેથી અવ શરીરપરિમાણ નથી. પણ સમન રીતે ને અણ કે મહત્ત્વ છે વિમત દેહપરિમાણ નથી, આત્મા છે તેથી. મુગની પેઠે એવો ભીલો અર્થ યોજે છે. પૂર્વ યોજનામાં એમ પ્રતિપાદન કહ્યું છે કે અન્ય શરીરના સરખાજ પૂર્વ શરીરો થશે; કેમકે વિષમ શરીર પ્રાપ્ત કરે તો આત્મા તેના પરિમાણનો અર્ધ ગણ પરિમાણ સરખા થવાના અનુમાનને વિ- શેષ થાય એવો અર્થ છે. પૂર્વ યોજનામાં ગણે કાળમાં ગણે પરિમાણ સ્વીકારી અન્ય દુષ્કા- નાથી પરિમાણ નિલ છે એમ અનુમાન કરી સરખા છે એમ પ્રતિપાદન કહ્યું. હવે અન્ય મુ- ક્ષપરિમાણ અણ કે સ્પૃષ્ટ ભેદમાંથી એક અવસ્થિત હોવાથી તેજ અન્ય પરિમાણ આપજને માથે કાળમાં પડે થાય. કેમકે અન્ય પરિમાણ નિલ છે, અને પૂર્વ ન હોય તો નિત્યજ મુક્ત થાય નહિ. તેથી ગણે કાળમાં પડે અવપરિમાણનો અનેક છે એમ કહે છે—'અથવા અન્ય અવ- પરિમાણ' હતાકિ. તેટલા માટે જ્ઞાનિજ જેનું શરણ છે તેણે કષ્ટજનિદ્યાનથી વેદાન્ત- મન્યવ વિરુદ્ધ નથી ॥ ૩૬ ॥

'પત્યુરસામજસ્યાત્'—દિનંતરી જેઓ પોતાના કેવળે તોથી નાખે છે તે હચિતકેઓ- માં મતનું નિરસન કથી પણ જટાપતી સેવનું—માદેશ્વરનું મન હુદ્ધિસ્વ થાય છે તેનું નિરા- રણ કરે છે એમ પ્રત્યેકની સચિત કહે છે—'હવે કેવલ અધિકાતા' હતાકિ. આત્મા-વ

૧ ગણે પરિમાણ સરખા થવાને

વિભાજ્ય માટે ઉપદિષ્ટ કર્યા છે, અને પશુપતિ ઈશ્વર નિમિત્ત કારણ છે એમ વર્ણવે છે. તેમજ વૈશેષિક આદિ પણ કેટલાક કથંચિત્ પાતાની 'પ્રક્રિયાને અનુસારે ઈશ્વર નિમિત્તકારણ છે એમ વર્ણવે છે. એથી ઉત્તર કહે છે—'પત્યુરસામજસ્યાત્' એમ, પતિનું—ઈશ્વરનું પ્રધાન અને પુરુષના અધિક્રાતા તરીકે જગતકારણત્વ ઉપપન્ન થવું નથી. શાથી? 'અસામજસ્યથી. પણ એ શું અસામંજસ્ય છે? કારણ કે હીન, મ-

ઈશ્વર તો સૃષ્ટિ આદિનું નિમિત્તકારણ છે. તે નિરતિશય સ્વાતન્ત્ર્યયુક્ત હોવાથી ધર્મ અને અધર્મની અપેક્ષા વગરજ ફળ આપે છે. એવી શંકા ન કરવી કે એમ હોય તો ઇશ્વરજીને અનુસારેજ સુખદુઃખાદિપ્રાપ્તિનો સંભવ હોવાથી ધર્મ અને અધર્મની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ન થાય. એ શંકા યુક્ત નથી; કેમકે ધર્મ અને અધર્મથી ઇશ્વરના અનુચ્છ અને કોપની સંભાવના છે તેથી તેને વિષે પ્રવૃત્તિ ને નિવૃત્તિ ઉપપન્ન થાય છે. પણ ધર્મ અને અધર્મની ફળ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિને ઇશ્વરનીજ અપેક્ષા છે એમ કૃષિકર્મને પર્જન્યની અપેક્ષા છે તેમ. આપું માહેશ્વરનું મત છે. પાશુપત આગમના પ્રામાણ્યથી પશુપતિ નિમિત્તકારણજ છે એ મત કહી આનુમાનિકોનું ઇશ્વરમત કહે છે. વૈશેષિક, નૈવાયિક, દિગમ્બર, મુગ્ધ એમનાં મતો સૂચવે છે—'તેમજ વૈશેષિક આદિ પણ કેટલાક' હતાદિ. 'વિમત સર્ગૃક છે, કાચું છે તેથી, ઘટની પેઠે' એમ વૈશેષિકો ઈશ્વર કર્તા છે એમ સાધે છે. 'કર્મફળ પરિકરસંહિત અનિશ્ચ આપનાર છે, કાલાન્તરશાથી ફળ છે તેથી, સેવાફળની પેઠે' એમ ચીતમ અને દિગંબરો સાધે છે અને 'જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યનો ઉત્કર્ષ કંચિત્ વિશ્રાન્ત છે, સાતિશય છે તેથી, પરિભ્રાજુની પેઠે' એમ સાંખ્ય, સાંયત અને પાતાંજલો ઇશ્વરનું નિમિત્તકારણત્વ સાધે છે એમ ધારી કહે છે કે 'કેટલાક કથંચિત્'. સિદ્ધાન્ત કહે છે—'એથી ઉત્તર કહે છે' હતાદિ. ઈશ્વર નિમિત્તકારણજ છે એ માનસિક છે તો હેતુ અસિદ્ધ થી રીતે એમ કહે છે—'પણ એ શું અસામંજસ્ય છે?' પોતપોતાના આનમોથી ઈશ્વરનો નિર્મૂલ્ય થયે નહિ; કેમકે આનમો નિર્મૂલ્ય હોવાથી અપ્રમાણ છે. સર્વજનું જ્ઞાન એ મૂળ છે એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે તેમાં પ્રમાણુનો અભાવ છે. આનમજ પ્રમાણુ છે એમ કહી શકાયે નહિ; કારણ કે આગમ પ્રમાણુ છે એ નિશ્ચય થયે મૂળનો નિશ્ચય થાય અને મૂળનો નિશ્ચય થયે આગમપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય એમ અન્યોન્યાશ્રય હોય આવે. વગી પુરુષવચન સ્વતઃ પ્રમાણુ થાય એ યુક્ત નથી; કેમકે તે વચનો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી નાસ્તવનું વ્યવસ્થાપન કરતાં નથી. વગી અનુમાનથી ઈશ્વર, સર્વજન કર્તાજ છે એવો નિર્મૂલ્ય સંભવતો નથી; કેમકે અનુમાન દુષ્ટાનુસારી હોવાથી દુષ્ટથી વિપરીત અર્થ સાધતુ નથી. તેથી લોકમાં જેવા કર્તા એવામાં આવે છે તેવાજ રાગદ્વેષાદિયુક્ત જગતકર્તાઓ સિદ્ધ થાય એકે લોકમાં વિચિત્ર પ્રાસાદાદિનો કર્તા એક છે હતાદિ જેવામાં આવતું નથી તોપણ જગતકર્તાને વિષે લાઘવથી એકત્વ, નિલજ્ઞાન, અને નિર્દોષત્વની કલ્પના કરી શકાય એમ એ કહેશે તો ઈશ્વરને વિષે ઉપાદાનકારણત્વની પત્ત કલ્પના કરો; કેમકે કર્તાજ ઉપાદાન થય એમાં લાઘવ છે. નહિ તો સ્વતન્ત્ર પ્રધાન, પરમાણુ આદિને ઉપાદાન માનવાની કલ્પના કરવાથી નાસ્તવ થશે. એ અદૃષ્ટ છે તેથી કર્તા ઉપાદાન છે એમ સિદ્ધ ન થાય તો કર્મનું એકત્વ આદિ પત્ત સિદ્ધ નહિ થાય. અમારે, વેદાન્તીને તો શ્રુતિ અપોરુણ છે અને તેનું પ્રમાણુ સ્વતઃ સિદ્ધ છે તેથી ને (શ્રુતિ) પોતાના પ્રમેયનો બોધ કરે છે તેમાં દુષ્ટાન્તની અપેક્ષા નથી તેથી લોકિક કર્તાથી વિપરીત અદિતીવ કર્તા જગતનું ઉપાદાન, સર્વજન, નિર્દોષ

માન હાજની પોતે જુનાગઢમાં પણ અન્યાયીય દોષ નમાન હોવાથી અન્યાય પ્રાપ્ત્ય પ્રસંગ થયો. વળી 'મણસનાલક્ષણા શ્લોક' [અથ મુ. ૧૧૧૮] પ્રવર્તનને લેખી છે એવા દોષ છે. એમ ન્યાયવેત્તાઓનાં મિત્રાન છે. ખરેખર રાજ્યી પ્રયુક્ત ન થયેલા એવા કેાં ન્યાયમાં કે પદમાં પ્રવર્તેલા હોવાનો નથી. સ્વાર્થમાં પ્રયુક્ત થયેલા જ એ જન પદમાં પણ પ્રવર્તે છે એમ પણ અનુજના ઉ; કેમકે સ્વાર્થસ્થ દોષથી સ્વ-મા અનીચ્છિત પ્રવર્ત થયે. હિર પુરુષવિદ્યે છે એવો સ્વીકાર છે અને પુરુષ ઉદારીન છે એવા સ્વીકાર છે તેથી અનુજના છે ૩૩૩

સંબંધાનુપપત્તેષ્ચ ॥ ૩૮ ॥

સંબંધની અનુપપત્તિથી પણ (અસામંજસ્ય છે) ॥ ૩૮ ॥

વળી અસામંજસ્ય છે; કેમકે પ્રધાન અને પુરુષથી વ્યતિરિક્ત હિર સંબંધ વગર પ્રધાન અને પુરુષનો અધિષ્ઠાતા થઈ રહે નહિ. પ્રથમ તો સંયોગસક્ષ્મ સં-

કે એમ વેચાય છે વળી પદમત્ત અનુસરથી પણ હિરને રામાદિમત્ત પ્રાપ્ત થાય કે એમ છે છે—'વળી "મણસનાલક્ષણા શ્લોક" "હ્યાદિ "પ્રવર્તન" = ૫૫ ને છે લક્ષણ એટલે કાંઈ તરિક્ત થયું ને હોય રાવ હિ છે પ્રવર્તન-વ્યવસ્થાથી લેવ અનુમેય છે, જે પ્રવર્તનથી તે હોય એમ ન હોઈ શકે છે તેથી હિર સ્વાધને વિષે રામાદિપુત્ર છે. પ્રવર્તન છે તેથી, સમગ્રની પોતે હિર પણ પ્રવર્તન છે ને હોયુક્ત છે. પ્રવર્તન અને હોયવસ્તુની વ્યાપ્તિ સ્પષ્ટ કરે છે—'દોષથી પ્રયુક્ત ન થયેલા એવો કેાં' હ્યાદિ. કારણથી પ્રવર્તિ થાય છે માટે વ્યાપ્તિ નથી, વ્યતિરેક છે એમ રામા લાવી કહે છે—'સ્વાર્થમાં પ્રયુક્ત' હ્યાદિ. કારણથી દોષથી પોતાને કુપ થાય છે, તેથી કારણિક પણ સ્વદુઃખની નિવૃત્તિ માટે પરાધેમા પ્રવૃત્ત થાય છે એવો અર્થ છે નોપણ તેથી હિરને યુ થયું તેને માટે કહે છે—'એમ પણ અનુ-જના છે'. માત્ર દુઃખાનુસારથી અસામંજસ્ય છે એમ નહિ, પણ ઉક્ત પ્રકારથી પણ છે એવો અર્થ છે હિર પ્રવર્તન છે એમ સ્વીકારી આ કડી છે, તે પણ પાત્રવિના મતમાં નથી પુ-રુષ ઉદારીન છે અને પ્રવર્તન છે એમ વ્યાપાત થાય છે એમ પાત્રવિના મતમાં નથી પુ-રુષ ઉદારીન છે—'હિર પુરુષવિદ્યે છે' હ્યાદિ. કહેલ. કમ, વિષાક અને અસાધથી અપરાધ—અસૂચ પુરુષવિદ્યે તે હિર. નેમ કોમ સ્વીકાર છે. રામાદિ કહેલ છે, પુરુષપાત્રક કમ છે સુખદુઃખાદિપદ્ય તે વિષાક રામાદિ થાસના ને આશય. એ કહેલ, કમ, વિષાક અને આશયથી અસજલ અને એમ કારણથી જનવિચ્છેદને પુરુષવિદ્યે-વ્યતિરેકથી ને હિર. એ-તન ઉદારીન છે, પ્રવર્તિરહિત છે. તો તેનના મતમાં હિર પ્રધાનનો અધિષ્ઠાતા રી રીને થાય કારણ કે અધિષ્ઠાતાપણુ એટલે તદ્વિષયક થતાદિ ને કઈ ઉદારીનને સંબંધ નથી ॥ ૩૩૩

પ્રધાનવાદમાં અન્ય લેખ કહે છે—'સંબંધાનુપપત્તેષ્ચ'. હિરથી અસંબંધ જે પ્રધા-નાદિ તે પ્રેરાય એ મુજ નથી. માટે સંબંધ કહેવો એકેએ. તે સંબંધ સંયોગ કે સંવાય નથી. જે સંવગત છે તેને વિષે સ્પષ્ટલક્ષણુ કમ સંબંધ નથી, એથી કમંજન્ય સંયોગ સં-

અન્ય સંભવતો નથી; કેમકે પ્રધાન, પુરુષ અને હૃદય સર્વગત અને નિરવય છે. તેમજ સમવાયકક્ષણ સંબન્ધ પણ નથી; કેમકે આશ્રયાશ્રયિભાવનું નિરૂપણ નથી. તેમ અન્ય કેઈ કાર્યમય સંબન્ધ કદાપી શકાતો નથી; કેમકે કાર્યકારણભાવજ અ-
ધ્યયિ અસિદ્ધ છે. જ્ઞાનવાદીને શી રીતે થાય છે એમ સંકા કરવી યુક્ત નથી; કે-
મકે તેને તાદાત્મ્યકક્ષણ સંબન્ધ ઉપપન્ન છે. વળી જ્ઞાનવાદી તો આગમના બળથી
કારણાદિ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે એટલે દુષ્ટાનુસારીજ સર્વ તેણે સ્વીકારવું એવો
નિયમ નથી. પ્રતિપક્ષી તો દુષ્ટાન્તજગથી કારણાદિસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે તેથી
તેણે દુષ્ટાનુસારીજ સર્વ સ્વીકારવું જોઈએ એ અતિશય છે. પ્રતિપક્ષીને પણ સર્વજ્ઞ-
છીન આગમના સાહાય્યથી આગમમજા સમાન છે એમ કહેશો તો તે યુક્ત નથી;
કેમકે આગમના જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞત્વ સિદ્ધ થાય છે અને સર્વજ્ઞત્વના જ્ઞાનથી આગમ
સિદ્ધ થાય છે એમ અન્યોન્યાશ્રય દાખ આવે છે. તેટલા માટે સાંખ્યવાદી અને
યોગવાદીઓની હૃદયકલ્પના અયુક્ત છે. એ પ્રમાણે અન્ય પણ વેદબાહ્ય હૃદયક-
લ્પનાઓમાં સંભવ પ્રમાણે અસામંજસ્યની યોજના કરવી ॥ ૩૮ ॥

અધિષ્ઠાનાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૯ ॥

અધિષ્ઠાનની અનુપપત્તિથી પણ (અસામંજસ્ય છે) ॥ ૩૯ ॥

વળી આથી પણ તાર્કિકચરિકલ્પિત હૃદયની અનુપપત્તિ છે, કારણ કે પરિક-

લ્પનો નથી; અને નિરવયવ હોવાથી સ્વયોગજન્ય સ્વયોગ પણ સંભવતો નથી. સમવાય પણ
પરિપક્વનિવેગ છે; પણ જે કાર્યદમ્ય નથી તેને ધર્મધર્મિભાવ નથી. ત્યારે કાર્યજગથી પ્રેરણ-
એવાર નામનો સંબન્ધ કલ્પો તેને માટે કડે છે—તેમ અન્ય કેઈ કાર્યમય સંબન્ધ
કેમકે હૃદયપ્રેરિતપ્રધાનનું કાર્ય જનતુ છે એમ એ સિદ્ધ થવું હોય તો સંબન્ધની કલ્પના
જરૂર તેજ અધ્યયિ અસિદ્ધ છે એવો અર્થ છે. વેદાન્તીને તો માયા અને જ્ઞાન વચ્ચે
જોઈએ તાદાત્મ્યસંબન્ધ છે; 'દેયાત્મશક્તિમ્' એા જુનિ છે. તેથી વળી વેદ તો અપૂર્વાર્થ
કેવલ હૃદયજી મુનિજાતુચરવંચ વેદિકે અનુસરવાનો નથી, અનુમત્તિકે તો અનુસરવાનો
વેદે સ્વેદ કડે છે—વળી જ્ઞાનવાદી તો 'હૃદયિક. આગમ પ્રવૃત્તિ પ્રતિ દુષ્ટાન્તની
પ્રવૃત્તિ વડે તેથી અદુષ્ટદર્શનાં કે તેથી ચિત્તદર્શનાં પ્રવર્ત્યાવશ મનવં છે. અનુમત્ત તો
વેદે જે પ્રવૃત્તિ કલ્પના પ્રવર્તે એ બોલ નથી. સર્વજ્ઞ અને આત્મપ્રમા-
ણ વેદે જે અનુમત્ત પ્રવર્તે છે. અનુમત્ત પ્રવર્તે છે તરત જીવી છે; કેમકે જેને
જે પ્રવૃત્તિ વડે, કારણ કે જ્ઞાન નિવેગન છે એવી અનિર્ણય વિરોધ અને છે
જે પ્રવૃત્તિ વડે અનુમત્ત નથી એક પ્રવર્તે છે. પ્રવર્તવાનો પોર પરમાત્મજી
જે પ્રવૃત્તિ વડે પ્રવર્તે તે પરમાત્મજી પ્રવર્તે છે

તેમાં જે એક કહે છે કે એ જે નાશયજ્ઞ અવ્યક્તથી પર, પ્રસિદ્ધ પરમાત્મા, સર્વાત્મા છે તે આત્માનો આત્મા વડે અનેક પ્રકારે વ્યૂહ કરી અવસ્થિત છે તેનું નિરાકરણ કરવામાં આવતું નથી; કેમકે 'સપ્તકથા ભવતિ ત્રિધા ભવતિ' [ઘાઠ ડારદાર] (તે એકથા થાય છે, ત્રિધા થાય છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી પરમાત્માના અનેક પ્રકારનો ભાવ પ્રાપ્ત છે. વળી તે ભગવાનનું હૃદયેશ અનન્યાચિત્તથી અભિગમનાદિરૂપ આરાધન અભિપ્રેત છે તેના પણ પ્રતિષેધ કરવામાં આવતો નથી; કેમકે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં ઈશ્વરપ્રબુધાન પ્રસિદ્ધ છે. પણ વામુદેવથી સંકર્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે, સંકર્ષણથી પ્રવુન્ન અને પ્રવુન્નથી અનિરુદ્ધ એમ જે કહ્યું છે તેને વિષે કહીએ છીએ—વામુદેવસંક્રમ પરમાત્માથી સંકર્ષણસંક્રમ જીવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી; કેમકે અનિત્યત્વ આદિ દોષ પ્રસક્ત થાય છે. ખરેખર, જીવ ઉત્પત્તિ માન હોય તો અનિત્યતાદિ દોષો પ્રસક્ત થાય; તેથી એને ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ નજ થાય; કેમકે કારણની પ્રાપ્તિને વિષે કાર્યનો પ્રવિણ વ પ્રસક્ત થાય. વળી આ ચાર્ય જીવની ઉત્પત્તિનો પ્રતિષેધ કરશે—'નાત્માડધુનેર્નિત્યત્વાષ્ઠ તાત્પર્ય' (ઘાઠ સુઃ રાશાર) એમાં, તેટલા માટે એ કલ્પના અસંભવ છે ॥ ૪૨ ॥

પછીનો અનુવાદ કરી તેમાંના અવિરુદ્ધ અસનો સ્વીકાર કરે છે—'તેમાં જે એક કહે છે ઇત્યાદિ. 'શ્રુતિસ્મૃતિમાં ઈશ્વરપ્રબુધાન પ્રસિદ્ધ છે.' 'સમાહિતઃ ધજ્જાવિત્તો મૂલ્યા (સમાહિત, ધજ્જા જેનું વિત્ત છે એવો ધર્મ) અને 'તં વધા વધોપાસતે' (તેને જેમ જે ઉપાસે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે 'મલ્કર્મદુઃખવરમઃ' (માત્ર કર્મ કરનાર, અને પરમ મા નાર) ઇત્યાદિ સ્મૃતિ છે. વિરુદ્ધ અસનો અનુવાદ કરી દ્વિવિત કરે છે—'પણ વામુદેવ સંકર્ષણ' ઇત્યાદિ 'અનિત્યત્વ આદિ દોષો' એમાં 'આદિ' શબ્દથી કૃતકાનિય અદ્ભુતપ્રાપ્તિ, સ્વર્ગ, નરક, અપવર્ગનો અભાવ—એનું ચેદણ કરવાનું છે. જીવ કારણવાન, અનિત્ય થાય છે, અનિત્ય ધર્મ પરશોકી થવો નથી એટલે પરશોકનો અભાવ થાય છે, તે સ્વર્ગ, નરક, અપવર્ગનો અભાવ પ્રસક્ત થવાથી નાશાવ પ્રસક્ત થાય છે તેથી નાસ્તિત્વ છે એવો અર્થ છે કાર્ય, જીવ કારણ, ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે એ પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષની થી અનુપ છે તેને માટે કહે છે—'કેમકે કારણની પ્રાપ્તિ વિષે' ઇત્યાદિ કાર્ય કારણ પ્રાપ્ત કરું કે કાર્યનો કારણમા લયજ થયો એવો પ્રસંગ આવશે. વળી આથી પણ જીવની ઉત્પત્તિ જીવની ઉત્પત્તિ અનુપપદ્ય છે એમ કહે છે—'વળી આચાર્ય જીવની ઉત્પત્તિ' ઇત્ જીવની ઉત્પત્તિ અનુપ થશે, તેને માટેનો પચરાત્સિદ્ધાન્ત જ્ઞાન લોવાથી સમન્વયનો સાથે વિરોધ નથી એમ ઉપસદાર કરે છે—'તેટલા માટે' ઇત્યાદિ. 'અમ્મ આત્મા' (અ અમ્મ છે) ઇત્યાદિ ન્યાયે સ્વીકારેલી શ્રુતિથી પચરાત્ અદ્યતમ ઉત્પત્તિના અંતમાં પ્રમા નથી એમ ભેદ્ય થવાથી અજાતિજ્ઞાનસમન્વય સ્થિત થાય છે એનું તાત્પર્ય છે. ॥ ૪૨

૧ ના = નહિ નાનાર = નાસ્તિત્વ

ચમરચન્દ મેરોજા ઘેડિયા ।

તેન મનાવય ।

ધોજારિ, (અનુવાદ)

અધ્યયન કરે છે) એમાં વાક્યના આરંભમાં આવેલો પણ અગ્નિશાખા માણવકને લાગુ પડે છે એમ દેખાય છે. તેટલા માટે આકાશશાખા બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ છે ॥૨૨॥

એથીજ પ્રાણ (બ્રહ્મ છે) ॥ ૨૩ ॥

‘ઉદ્ગીથપ્રકરણમાં ‘પ્રસ્તોતર્યા દેવતા પ્રસ્તાવમન્યાયતા’ [છાન્દો ૧૧૦૧૧] (હું પ્રસ્તોત; જે દેવતા પ્રસ્તાવને અનુગત છે) એમ આરંભ કરીને ‘ક્તમા સ દેવતા’ [છાન્દો ૧૧૧૧૪] (એ દેવતા કોણ છે) એમ અને ‘પ્રાણ इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवामिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषા દેવતા પ્રસ્તાવમન્યાયતા’ [છાન્દો ૧૧૧૧૫] (તેણે કહ્યું, પ્રાણ એ પ્રસ્તાવદેવતા છે; કેમકે આ બધાં જૂતો પ્રાણમાંજ લય પામે છે, પ્રાણમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, તે એ દેવતા પ્રસ્તાવને અનુગત છે) એમ સ્તુતિ છે તેમાં સંશય અને નિર્ણય પૂર્વની પેઠેજ લેવા ‘પ્રાણવન્ધનમ્હિ સોમ્ય મનઃ’ [છાન્દો ૬૮૮૨] (હું પ્રિય, મન જેનો ઉપાધિ છે)

શકાય ત્યાં તેમ કરવું, જ્યાં તેમ ન થાય ત્યાં ઉત્તર ભાગને અનુસરીને પ્રથમ ભાગનો અર્થ કરવો—‘વાક્યના આરંભમાં પણ આવેલો’ ઇત્યાદિ. તેથી ઉપાસ્ય બ્રહ્મને વિષે વાક્યસમન્વય કરવો એમ ઉપસંહાર કરે છે—તેટલા માટે આકાશ શાખા બ્રહ્મ છે’ ઇત્યાદિ.

ઉદ્ગીથ અધ્યાયને વિષે ધન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી કોઈકે રાત્રની યજ્ઞશાલામાં ચક્રને પુત્ર, ચાકાયણ, ઉપસ્થિત નામનો ઋષિ પેઠે. ત્યાં પોતાનું જ્ઞાન દર્શાવવા માટે તેણે ઋત્વિજે શાપ દીધો કે પ્રસ્તાવ, ઉદ્ગીથ અને પ્રતિહારરૂપ સામભક્તિદેવતાનું તમને જ્ઞાન નથી ને તમે મારા સમક્ષ ઋત્વિજ થશો છો તો તમારું માથું પડશે. એમ કહી તે તે દેવતા વિષે પ્રથમ ક્રીયા પ્રસ્તોતો, ઉદ્ગાતા અને પ્રતિહારના દેવતાઓનું તે ઋત્વિજેને જ્ઞાન ન હોવું તેથી તેઓ બીધ અને તેના શિષ્ય બની પ્રશ્ન કર્યો કે એ દેવતા કયા? તે પરથી ચાકાયણે કહ્યું કે, પ્રાણ એ પ્રસ્તાવદેવતા છે, કેમકે સર્વ જૂતો પ્રાણમાંજ લય પામે છે ને પ્રાણમાંથી ઉદ્ભવે છે, આદિત્ય, ઉદ્ગીથદેવતા છે, કેમકે સર્વ જૂતો ઉચ્ચ સ્થાનમાં રહેલા આદિત્યનુંજ ગાયન કરે છે, અને અન્ય પ્રતિહાર દેવતા છે, કેમકે સર્વ જૂતો આત્મા પ્રત્યે અજ પ્રતિહારણુ કરતાજ છવે છે. તેમ પ્રાણવાક્ય અત્ર વિષય છે. આકાશશાખામાં કહેલો ન્યાય અતિદેશથી પ્રાણવાક્યમાં ઉતારે છે:— ‘મત યય પ્રાણઃ’. ‘ઉદ્ગીથપ્રકરણમાં’ એનો અન્વય ‘એમ સ્તુતિ છે’ ની સાથે છે. ચાકાયણે ઋષિએ પ્રસ્તોતાને કહ્યું, કે હે પ્રસ્તોત! જે દેવતા પ્રસ્તાવરૂપ સામના ભાગને અનુગત છે તે દેવતાનું ધ્યાનને માટે જ્ઞાન થથ વપર હું બે જલુનાર તે મારા સમક્ષ બે તેની સ્તુતિ કરશો તો તમારું માથું પડશે. તેથી બીને પૂછે છે કે તે દેવતા કોણ છે. ‘પ્રાણ इति होवाच’ ઇત્યાદિ તેનું ઉત્તર છે. ‘પ્રાણમભિસંવિશન્તિ’=પ્રાણને અભિવક્ષીને-ઉદ્ગીથને સમ્યક્-વરીજ લય પામે છે. ‘પ્રાણમભ્યુજ્જિહતે’=પ્રાણને અભિવક્ષીને ઉત્પન્ન થાય છે. અતિદેશ છે એટલે પૂર્વની પેઠેજ સંશય વગેરે બેઈ હવાં એમ કહ્યું તેનું વિવરણ કરે છે—‘પ્રાણવન્ધનં हि

૧ ઉદ્ગીથ=સામ અને પ્રસ્તાવ=સામનો ભાગ છે. ઉદ્ગીથની ઉપાસનાના પ્રસંગમાં પ્રસ્તાવની ઉપાસનાના અર્થમાં અમુક પ્રસ્તાવપ્રકરણને બદલે ઉદ્ગીથપ્રકરણ કહ્યું છે. ૨ સામનો ભાગવિશેષ. ૩ સામના ભાગવિશેષના દેવતા.

એવો હવે પ્રાણ-અગ્નિ સાથે સુષુપ્તિમાં એક થાય છે) અને 'માણસ્ય માણમ્' [જુદો ધારાદ] (પ્રાણનો પ્રાણ-પ્રેરક) કન્યાદિમાં પ્રાણશબ્દ અગ્નિને લાગુ પડે છે. આથી છે; અને વાણિકાના અર્થમાં તે લોક અને વેદમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે; એથી અદિ પ્રાણશબ્દથી શનું મદલ કરવું યુક્ત છે એમ સંશય થાય છે. ત્યારે અદિ શું યુક્ત છે? (પૂર્વપક્ષી કહે છે)—વાયુના વિહાર પંચપ્રકારક પ્રાણનું મદલ યુક્ત છે. કેમ કે તેમાં પ્રાણશબ્દ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે એમ અમે કહ્યું છે. પણ પૂર્વની પેઠે અદિ પણ અગ્નિના સિમથી અગ્નિનું મદલ યુક્ત છે. અદિ પણ વાયુથીયેમાં ભૂતોનાં લય અને ઉત્પત્તિ. એ પરમેશ્વરનું કર્મ છે, તેની પ્રતીતિ થાય છે. ના, મુખ્ય પ્રાણમાં પત્તુ ભૂતોનાં લય અને ઉત્પત્તિ બેમાં આવે છે. કારણ કે મુનિ એમ કહે છે—'વદા ઈ પુરુષા સ્વપિતિ પ્રાણં મહિં વાગત્વેનિ પ્રાણં જહુઃ પ્રાણં ધોત્રં પ્રાણં મનઃ સ વદા પ્રવુષ્ણતે પ્રાણરેવાધિ પુત્રમંપન્તે' [શાં ૫૦ બ્રાહ્મ ૧૦૩૩૩૬] (અર્થે પુરુષ જીવ છે, ત્યારે વાણી પ્રાણમાં લય પામે છે, ચક્ર પ્રાણમાં. શોર પ્રાણમાં અને મન પ્રાણમાં લય પામે છે. તે અર્થે જાણે છે, ત્યારે પ્રાણમાંથીજ એ ઉત્પન્ન થાય છે); અને નિદાના વખતમાં અર્થે પ્રાણનો વ્યાપાર લાયક પામના નથી ત્યારે હિન્દિયોના વ્યાપાર લાયક છે અને 'પ્રલોપના વખતમાં પ્રગટ થાય છે એ પ્રત્યક્ષ છે. વળી હિન્દિયો ભૂતોની સારૂપ છે તેથી ભૂતોનાં લય અને ઉત્પત્તિ કદેનાર વાયુથીયે મુખ્ય પ્રાણને વિષે પણ વિરોધ નથી. તેમજ પ્રત્યાવરણના પ્રાણની પછી આદિત્ય અને અગ્નિ ઉગીધરણા અને પ્રતિદા-રોચના ॥ એમ નિર્દેશ કર્યો છે, અને તે બે (આદિત્ય અને અગ્નિ) અગ્નિ નથી. તેથી તેના સાદૃશ્યથી પ્રાણ પણ અગ્નિ નથી એમ પ્રાપ્ત થયે સૂચકાર કહે છે—'જન દવ પ્રાણઃ' (અર્થે પ્રાણ અગ્નિ, છે). તેનાં (અગ્નિનાં) સિમથી એમ પૂર્વ સુત્રમાં નિર્દેશ કર્યો છે. એથીજ તેનાં સિમથી પ્રાણશબ્દ પણ પરમગ્નને લાગુ પાડે છે. મન છે ઉત્પત્તિ જેનો એથી હવે પ્રાણ એટલે પ્રકટી બન્યો છે, ઉત્પત્તિ એક છે પ્રાણ એટલે વસ્તુ તેના પ્રેરક. તેને સગા અને સ્વર્ગે સ્વપતર સ્વપતર એ સ્વર્ગે ને સ્વપતરની છે સ્વર્ગે સ્વર્ગે છે. પૂર્વપક્ષમાં આ સૂચકાર સ્વર્ગે સ્વર્ગે તેથી એ પ્રકટી થાય છે એમ કહ્યું છે—પણ પૂર્વની પેઠે અદિ પણ પ્રાણે અધિક રાગી ને પ્રાણ પ્રેરક કહે સ્વ સ્વર્ગે સ્વર્ગે છે એમ કહી રહ્યો છે—ના, મુખ્ય પ્રાણમાં પ્રાણનો લય અને ઉત્પત્તિ વિષે હિન્દિયોના લય અને ઉત્પત્તિની કૃતિ છે તે એક પ્રાણનો ભૂતોની સારૂપ છે તેથી પ્રાણે કદેને વિષે હિન્દિયો સૂચક છે તેથી પ્રાણ પ્રેરક કહે સ્વ સ્વર્ગે સ્વર્ગે છે એ પ્રાણનો લય અને ઉત્પત્તિ પ્રકટી થાય છે એમ કહે સ્વ સ્વર્ગે સ્વર્ગે છે અને પ્રકટી થાય છે તેથી પ્રાણ પ્રેરક કહે સ્વ સ્વર્ગે સ્વર્ગે છે. પૂર્વપક્ષમાં આ સૂચકાર સ્વર્ગે સ્વર્ગે તેથી એ પ્રકટી થાય છે એમ કહે સ્વ સ્વર્ગે સ્વર્ગે છે—પ્રાણ પ્રેરક કહે સ્વ સ્વર્ગે સ્વર્ગે છે એ પ્રાણનો લય અને ઉત્પત્તિ પ્રકટી થાય છે એમ કહે સ્વ સ્વર્ગે સ્વર્ગે છે.

અધ્યયન કરે છે) એમાં વાક્યના આરંભમાં આવેલો પણ અગ્નિશબ્દ માણવકને લાગુ પડે છે એમ દખાય છે. તેટલા માટે આકાશશબ્દ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ છે ॥૨૨॥

એથીજ પ્રાણ (બ્રહ્મ છે) ॥ ૨૩ ॥

‘ઉદ્ગીથપ્રકરણમાં ‘પ્રસ્તોતૃયાં દેવતા પ્રસ્તાવમન્વાયતા’ [છાન્દો ૧૧.૦૧] (હું પ્રસ્તોતા, જે દેવતા પ્રસ્તાવને અનુગત છે) એમ આરંભ કરીને ‘કતમા સા દેવતા’ [છાન્દો ૧૧.૧૪] (એ દેવતા કોણ છે) એમ અને ‘પ્રાણ इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवामिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायता’ [છાન્દો ૧૧.૧૫] (તેણે કહ્યું, પ્રાણ એ પ્રસ્તાવદેવતા છે; કેમકે આ બધાં જૂતો પ્રાણમાંજ લય પામે છે, પ્રાણમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, તે એ દેવતા પ્રસ્તાવને અનુગત છે) એમ સ્તુતિ છે તેમાં સંસાર અને નિર્ણય પૂર્વની પેઠેજ બેવા ‘પ્રાણવન્ધનશ્ચિ સોમ્ય મનઃ’ [છાન્દો ૬.૮૨] (હું પ્રિય, મન જેનો ઉપાધિ છે

શકાય ત્યાં તેમ કરવું, જ્યાં તેમ ન થાય ત્યાં ઉત્તર ભાગને અનુસરીને પ્રથમ ભાગનો અર્થ કરવો—‘વાક્યના આરંભમાં પણ આવેલો’ ઇત્યાદિ. તેથી ઉપાસ્ય વ્રક્ષને વિષે વાક્યસમન્વય કરવો એમ ઉપસેહાર કરે છે—તેટલા માટે આકાશ શબ્દ બ્રહ્મ છે’ ઇત્યાદિ.

ઉદ્ગીથ અધ્યાયને વિષે ધન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી કોઈકે રાત્રની યજ્ઞશાલામાં ચક્રને પુત્ર, આકાશજી, ઉપસ્થિત નામનો ઋષિ પેઠો. ત્યાં પોતાનું જ્ઞાન દર્શાવવા માટે તેણે ઋત્વિએને શાપ દીધો કે પ્રસ્તાવ, ઉદ્ગીથ અને પ્રતિહારરૂપ સામભક્તિદેવતાનું તમને જ્ઞાન નથી ને તમે મારા સમક્ષ ઋત્વિશ્ચ થયા છે તો તમારૂં માથું પડશે. એમ કહી તે તે દેવતા વિષે પ્રથમ કીધા. પ્રસ્તોતા, ઉદ્ગાતા અને પ્રતિહાર્તા દેવતાઓનું તે ઋત્વિએને જ્ઞાન ન હોતું તેથી તેઓ બીધા અને તેના શિષ્ય બની પ્રથમ ક્યોં કે એ દેવતા કયા? તે પરથી આકાશજી કહ્યું કે, પ્રાણ એ પ્રસ્તાવદેવતા છે, કેમકે સર્વ જૂતો પ્રાણમાંજ લય પામે છે ને પ્રાણમાંથી ઉદ્ભવે છે, આદિત્ય, ઉદ્ગીથદેવતા છે, કેમકે સર્વ જૂતો ઉચ્ચ સ્થાનમાં રહેલા આદિત્યનુંજ ગાયન કરે છે, અને અજ પ્રતિહાર દેવતા છે, કેમકે સર્વ જૂતો આત્મા પ્રત્યે અજ પ્રતિહારજી કરતાજી હવે છે. તેમાં પ્રાણવાચ્ય અજ વિષય છે. આકાશવાચ્યમાં કહેલો ન્યાય અતિદેશથી પ્રાણવાચ્યમાં ઉતારે છે:— ‘અતઃ પચ પ્રાણઃ’, ‘ઉદ્ગીથપ્રકરણમાં’ એનો અન્વય ‘એમ સ્તુતિ છે’ ની સાથે છે. આકાશજી ઋષિએ પ્રસ્તોતાને કહ્યું, કે દે પ્રસ્તોતા! જે દેવતા પ્રસ્તાવરૂપ સામના ભાગને અનુગત છે તે દેવતાનું ધ્યાનને માટે જ્ઞાન થયા વગર હું જે બલુનાર તે મારા સમક્ષ જે તેની સ્તુતિ કરશો તો તમારૂં માથું પડશે. તેથી બીને પૂછે છે કે તે દેવતા કોણ છે. ‘પ્રાણ इति होवाच’ ઇત્યાદિ તેનું ઉત્તર છે. ‘પ્રાણમભિસંવિશન્ति’=પ્રાણને અભિવશ્તીને-ઉદ્ગીથને સમ્યક્-જરોજ લય પામે છે. ‘પ્રાણમભ્યુજ્જિહते’=પ્રાણને અભિવશ્તીને ઉત્પન્ન થાય છે. અતિદેશ છે એટલે પૂર્વની પેઠેજ સંસાર વચેરે બેઈ લેવાં એમ કહ્યું તેનું વિવરણ કરે છે—‘પ્રાણવન્ધનં हि’

૧ ઉદ્ગીથ=સામ અને પ્રસ્તાવ=સામનો ભાગ છે. ઉદ્ગીથની ઉપાસનાના પ્રસંગમાં પ્રસ્તાવની ઉપાસનાને આશ્વમાં અમુક પ્રસ્તાવપ્રકરણને બદલે ઉદ્ગીથપ્રકરણ કહ્યું છે. ૨ સામનો ભાગવિરોધ. ૩ સામના ભાગવિરોધના દેવતા.

‘પ્રતિવિધાન કરું. તેટલા માટે પ્રસ્તાવરેવના પ્રાણુ જાણ છે એ સિદ્ધ છે. આદિ કેટલાક (સીદ્ધાંતો) ‘પ્રાણસ્વ પ્રાણમ્’ [બૃહદ શાષ્ટાદ્] (પ્રાણનો પ્રાણ-પ્રેરક) અને ‘પ્રાણ-વચનં હિ સોમ્ય મનઃ’ [છાન્દોગ શાષ્ટર] (હે પ્રિય, મન જેનો ઉપાધિ છે એવો હવે પ્રાણ-જગ્ન સાથે મુખમિમાં એક થાય છે) એ બે મુતિઓ ઉદાહરણમાં આપે છે. એ અપોખ્ય છે; કેમકે રાજભેદથી અને પ્રકરણથી સંસાર યુજા થતો નથી. જેમ નિતુ પિતા (બાપનો બાપ) એ પ્રયોગમાં પછો વિભાજિમાં નિર્દેશ કરેલો પિતા જુદો છે અને પ્રથમામાં નિર્દેશ કરેલો બાપનો બાપ જુદો છે એમ સમજાય છે, તેમ ‘પ્રાણસ્વ પ્રાણમ્’ (પ્રાણનો પ્રાણ-પ્રેરક) એમાં રાજભેદથી પ્રસિદ્ધ પ્રાણથી ભિન્ન પ્રાણનો પ્રાણ છે એમ નિશ્ચય થાય છે; કેમકે પછીનિર્દેશ પદાર્થનો તેજ પદાર્થ બેશનિર્દેશને યુજા થતો નથી. જેના પ્રકરણમાં જેના નિર્દેશ થાય છે તે પ્રકરણમાં તેજ અન્ય નામથી પણ નિર્દેશ થાય છે એમ સમજાય છે, જેમ ક્યોતિદ્યોમના પ્રકરણમાં ‘વસન્તે વસન્તે જ્યોતિર્વા વજેત’ (વસન્તે વસન્તે ક્યોતિદ્યોમ વડે વસ કરવો જોઈએ) એમાં જ્યોતિર્ રાજ જ્યોતિદ્યોમને લાગુ પડે છે, તેમ પરબ્રહ્મના પ્રકરણમાં ‘પ્રાણવચનં હિ સોમ્ય મનઃ’ [છાન્દોગ શાષ્ટર] (હે સોમ્ય, મન જેનો ઉપાધિ છે એવો હવે પ્રાણ-જગ્ન સાથે મુખમિમાં એક થાય છે) એ મુનિનો પ્રાણરાજ વાયુ-વિદ્યારમાત્રનું રી રીને અવગમન કરે? આથી સંસારનો વિષય ન હોવાથી એ ઉદાહરણ યુજા નથી. પ્રસ્તાવરેવનામાં તો પ્રાણને વિષે સંસાર, પૂર્વપક્ષ અને નિ-ર્લુપની ઉપપતિ દર્શાવી છે ॥ ૨૩ ॥

જ્યોતિ (જાણ) છે, ચરણના અભિધાનથી ॥ ૨૪ ॥

‘મય વદતઃ પરો દિષો જ્યોતિર્દિપ્યતે વિખ્યતઃ શ્લેષુ સર્વતઃ શ્લેષ્યનુસતમેષુ સમેષુ સોલોપિદં વાય તદ્વદિદમસ્મિન્નતઃ પુરુષે જ્યોતિઃ’ [છાન્દોગ શાષ્ટર] (હે યુલોપથી પર. વિષય પ્રાણિવર્ગથી ઉપર સર્વ ભૂતાદિ લોકથી ઉપર, જેનાથી કંઈ દિશામ નથી એવા ઉત્કૃષ્ટ લોકને વિષે જે ક્યોતિ પ્રકાશ છે તે આ પુરુષને વિષે જે અંદરનું ક્યોતિ છે તેજ છે) આવી મુનિ છે. તેમાં સંસાર છે કે અહિ ક્યોતિરાજથી આદિત્ય વગેરે ક્યોતિનું અભિધાન થાય છે કે પરમાત્માનું. બીજા અર્થમાં વપરા-તા રાજ પણ જગ્નસિમને લીધે જગ્નને લાગુ પડે છે એમ કહ્યું છે. આદિ તો તે ત્રિશરનું ઉદાહરણ સંસારના અભિધાન અનુજા છે એમ કહે છે—‘આદિ કેટલાક’ દત્તાદિ. અમે કહ્યા પછી પ્રકરણને ‘પ્રવચ કરે છે—‘જેના પ્રકરણમાં’ દત્તાદિ ૧૨૩ ૧૪. ચાલતી છે ઉપર જેને એવા પ્રકરણ ઉપરથી એમ અભિધાન મળે છે. હુલોથી પર જે ક્યોતિ પ્રકાશ છે તેને ‘તદ્વદિદમ્’ (તે જે વા) એમ જગ્નસિમને લાગે છે. સર્વ સત્ત્વરમાત્રથી પર જે પરક્યોતિ છે તે જ સરીમાં રહેલું ને છે તેજ છે. આ સુત્ર પૂર્વ સુત્રથી અર્થ નથી એમ કહેતાં પ્રત્યુદાહરણની સાથે સંબંધિત છે—‘બીજા અર્થમાં વપરાવણા’ દત્તાદિ. અહીં રોગના વડવામાં (ક્યોતિર્વા) ૨૫૪ જગ્નકેવનો અર્થ છે તોપણ ‘પાદોક્ત્ય (છાન્દોગ શાષ્ટર) એમ પૂર્વ વિચારણા ૨ સુવના ૩ લોકવગ્ન ૪ વિચાર.

તેકંઽએ. પ્રાણનો પૃથુ, ખરેખર, અવિરત સાથે સંબંધ મુનિમાં છે, જેમકે 'સર્વાંતિ
 હ વા હમાતિ મૂતાનિ પ્રાણમેવામિસંવિશન્તિ પ્રાણમશ્યુજિહતે' [છાન્દોઃ ૧૧.૧.૧૫] (નિયો,
 આ મને ભૂતો પ્રાણમાંજ સય પામે છે, પ્રાણમાંથી ઉદભવ પામે છે) એમાં સર્વ
 ભૂતોનાં સય અને ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત પ્રાણ છે એમ કહ્યું છે તેથી પ્રાણ અથ્થ છે એમ
 અનુમાન થાય છે. પણ કહ્યું છે કે મુખ્ય પ્રાણનો અર્થ સર્વએ તોળાયું સય અને ઉત્પ-
 ત્તિનું કારણ વિરુદ્ધ નથી; કેમકે 'સ્વાપકાળ અને પ્રભોધમાં જોવામાં આવે છે, એને
 વિશે કદીએ જીએ. સ્વાપ અને પ્રભોધને વિશે કેવળ કન્દ્રિયોનાંજ સય અને ઉત્પ-
 ત્તિ પ્રાણને આશ્રયે જોવામાં આવે છે, સર્વ ભૂતોનાં નહિ. આર્દ્ર તો કન્દ્રિયસદિત
 અને મરીમસદિત છાપી આગિષ્ઠ થયેલા ભૂતોનાં સય અને ઉત્પત્તિ પ્રાણાશ્રય કે-
 ખ.૫ છે; કેમકે 'સર્વાંતિ હ વા હમાતિ મૂતાનિ' [છાન્દોઃ ૧૧.૧.૧૫] (આ બધાં ભૂતો)
 એવી મુનિ છે. એકે એ ભુતમુનિ મદ્વાભૂતોને સાગુ પડે છે એમ પ્રાણુ કદીએ
 નિષેધ અવિરત આવિરુદ્ધ છે. પણ સ્વાપ અને પ્રભોધમાં વિષયો સાથે કન્દ્રિયોનો
 પ્રાણને વિશે સય અને પ્રાણમાંથી ઉત્પત્તિ મુનિમાં છે, જેમકે 'યદા તુમઃ સ્પર્શં ન કં-
 શ્ય વરણત્યાસ્મિન્ પ્રાણ ધર્મકાયા મયતિ તદનં વાહુ સર્વેર્તામનિઃ સદ્વાયેતિ' [કોઃ
 ૩.૩] (અર્થે ઉત્તરો કહી સ્વપ્ન જોતો નથી અને એ પ્રાણને વિશેજ એક થાય છે
 ત્યારે એને વિશે મરે નામની સાથે વાળી સય પામે છે). એમાં પણ અગ્નનાં કિ-
 નથી પ્રાણમજ્જ અથવાચક્ર છે. વળી આદિત્યની 'સંનિધિથી પ્રાણ અથવાચક્ર
 નથી એ મોડા વુજ નથી; કેમકે વાક્યકેવળના બળથી પ્રાણમજ્જ અથવાને સાગુ
 પડે છે એમ પ્રતીતિ થાય છે એટલે સંનિધિ નિઃમાર છે. તેમજ પ્રાણમજ્જનો પંચ
 પ્રકારના પ્રાણ એ અર્થવિરોધ પ્રતિષ્ઠ છે એ આદેશનું આકાશમજ્જમાં કીધું છે તે

પ્રાણને વિશે વુજ નથી એમ કહીને ભુતમજ્જનો વંનિક અવને બદલે દૃઢ અર્થ સર્વએ
 તેનું સય અદિથી પ્રાણનેજ નિષ્પંચ થાય છે એમ કહે છે—'તેકે એ ભુતમુનિ
 મદ્વાભૂતોને સાગુ પડે છે' કં.નિ. બંનિક પ્રાણ ભુતની યોનિ થાય એ વુજ નથી, તેથી
 પ્રાણમજ્જને, અર્થે પ્રાણ કેવો વુજ છે. પણ બંનિક પ્રાણ ભુતની યોનિ છે એમ મુનિમાં
 છે તેથી સ્વાપ કહે છે—'પૃથુ સ્વાપ અને પ્રભોધમાં વિષયો સાથે' કં.નિ. અર્થે
 મુનિને સ્વપ્રાણ—પ્રાણના એક થાય છે ત્યારે એ પ્રાણના—પ્રાણના વિષયમરિત
 રાણે કદી સય થવે છે એવો અર્થ છે. આદેશથી અનિશ્ચય અને મરે થવનો અર્થ
 એ વિષયે પ્રેમ મુખ્યરૂપ નથી, પણ પ્રાણ છે એમ કહે છે—'એમાં પણ અગ્નનાં કિ-
 નથી' કં.નિ. બીજા વાક્યની સંનિધિ કાળાં એકજ વાક્યમાં આવેલું વિદ્ય બળવાન છે
 એમ કહે છે—'એ મોડા વુજ નથી.' 'વાક્યકેવળના બળથી'—વાક્યકેવળ એટલે વાક્યને
 મરિતે નહ, અર્થે એકજાક્ય, તેનું બળ એટલે તેનાં આવેલું વિદ્ય. 'પ્રાણમેવામિસંવિ-
 શન્તિ' કં.નિ. વળ કદી અવચક્ર કહ્યું છે તેથીજ, તેમજ મરે ભુતની યોનિ એ વિષયે
 પ્રાણની તેનું પ્રાણ પ્રાણ એ એમ કહે છે—'આકાશમજ્જમાં કીધું છે ને.'

પ્રતિવિધાન કરવું. તેટલા માટે પ્રસ્તાવરૂપના પ્રાણ બ્રહ્મ છે એ સિદ્ધ છે, અર્થાત્ કેટલાક (રીકાકાગે) 'પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્' [બૃહદ ઇશ્વાર] (પ્રાણનો પ્રાણ-પ્રેરક) અને 'પ્રાણ-વચનં હિ સોમ્ય મનઃ' [છાન્દોગ દ્વાદશ] (હે પ્રિય, મન જેનો ઉપાધિ છે એવો હવે પ્રાણ-બ્રહ્મ સાથે મુપુમિમાં એક થાય છે) એ એ મુતિઓ ઉદાહરણમાં આપે છે. એ અયોગ્ય છે; કેમકે રાજભેદથી અને પ્રકરણથી સંસાય યુક્ત થતો નથી. જેમ પિતૃ પિતા (બાપનો બાપ) એ પ્રયોગમાં પછી વિલક્ષિમાં નિર્દેશ કરેલો પિતા છુટો છે અને પ્રથમામાં નિર્દેશ કરેલો બાપનો બાપ છુટો છે એમ સમજાય છે, તેમ 'પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્' (પ્રાણનો પ્રાણ-પ્રેરક) એમાં રાજભેદથી પ્રસિદ્ધ પ્રાણથી ભિન્ન બેનાનિર્દેશને યુક્ત થતો નથી. જેના પ્રકરણમાં જેના નિર્દેશ થાય તે પ્રકરણમાં તેજ અન્ય નામથી પણ નિર્દેશ થાય છે એમ સમજાય છે, જેમ જ્યોતિષોમના પ્રકરણમાં 'વસન્તે વસન્તે જ્યોતિષા યજેત' (વસન્તે વસન્તે જ્યોતિષોમ વડે યજ કરવો જોઈએ) એમાં જ્યોતિષ રાજ જ્યોતિષોમને લાગુ પડે છે, તેમ પરબ્રહ્મના પ્રકરણમાં 'પ્રાણવચનં હિ સોમ્ય મનઃ' [છાન્દોગ દ્વાદશ] (હે સોમ્ય, મન જેનો ઉપાધિ છે એવો હવે પ્રાણ-બ્રહ્મ સાથે મુપુમિમાં એક થાય છે) એ મુતિનો પ્રાણરાજ વાયુ-વિકારમાત્રનું શી રીતે 'અવગમન કરે? આથી સંસાયનો વિષય ન હોવાથી એ ઉદાહરણ યુક્ત નથી. પ્રસ્તાવરૂપનામાં તો પ્રાણને વિષે સંસાય, પૂર્વપક્ષ અને નિ-પૂર્વપક્ષની ઉપપત્તિ દર્શાવી છે ॥ ૨૩ ॥

જ્યોતિ (બ્રહ્મ) છે, ચરણુના અભિધાનથી ॥ ૨૪ ॥

‘મય વદતઃ પરો દિવો જ્યોતિર્દિપ્યતે વિશ્વતઃ શૃષ્ટેષુ સર્વતઃ શૃષ્ટેષુ સર્વમેષુ લોકેષુ’ એવા તપદિવમસ્મિન્નાતઃ પુરુષે જ્યોતિઃ’ [છાન્દોગ શાસ્ત્ર ૩.૧૭] (હવે પુરુષોક્તિથી પર, વિશ્વ પ્રાણિવર્ગથી ઉપર સર્વ ભૂતાદિ લોકોથી ઉપર, જેનાથી કંઈ ઉત્તમ નથી એવા ઉત્કૃષ્ટ લોકને વિષે જે જ્યોતિ પ્રકાશ છે તે આ પુરુષને વિષે જે અંદરનું જ્યોતિ છે તેજ છે) આવી મુતિ છે. તેમાં સંસાય છે કે અર્થાત્ જ્યોતિરાજથી સાદિત્ય વગેરે જ્યોતિનું અભિધાન થાય છે કે પરમાત્માનું. બીજા અર્થમાં વપરા-તો રાજ પણ બ્રહ્મસિંગને સીધે બ્રહ્મને લાગુ પડે છે એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ તો તે પ્રકારનું ઉદાહરણ સંસાયના અભાવથી અયુક્ત છે એમ કહે છે—‘અર્થાત્ કેટલાક’ હતાદિ. ભેદ કરા પછી પ્રકરણનો ‘પ્રથમ કરે છે—‘જેના પ્રકરણમાં’ હતાદિ ॥ ૨૩ ॥

આવરી છે ઉપાધિ જેનો એવા પ્રશ્નની ઉપાધિ પછી એમ અભાવવાને મય સજ્ઞ છે. મુલોક્તિ પર જે જ્યોતિ પ્રકાશ છે તેનો ‘તપદિવમ્’ (તે જે આ) એમ જહરાશ્રિને અધ્યાસ કરે છે. સર્વ સંસારમંડળથી પર જે પરજ્યોતિ છે તે આ શરીરમાં રહેલું ને છે તેજ છે. આ સૂત્ર પૂર્વ સૂત્રથી તથાઈ નથી એમ કહેતાં પ્રત્યુદાહરણની સાથે સંત્રિ છે—‘બીજા અર્થમાં વપરાયલા’ હતાદિ. અર્થાત્ પોતાના શબ્દમાં (જ્યોતિર્વા-) ૨૫૯ પ્રશ્નક્રિયાને અભાવ છે તોપણ ‘પાદોઽસ્ય (છાન્દોગ શાસ્ત્ર ૩.૧૬) એમ પૂર્વ- નિર્ણાય ૨ સૂચના. ૩ યોગ્યતા. ૪ વિસ્તાર.

હિંગ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાનો છે. ત્યારે ગું પ્રાપ્ત થાય છે? જ્યોતિર્શબ્દથી આદિત્ય આદિની જ્યોતિનું પ્રદણ થાય છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી? પ્રસિદ્ધિથી. તમસ્ (અન્ધકાર) અને જ્યોતિર્ (જ્યોતિ) એ બે શબ્દો પરસ્પર 'પ્રતિદ્વંદીને સાગુ પડે છે એ પ્રસિદ્ધ છે; તેજના વ્યાપારને અટકાવનાર, રાત્રી આદિનું તમસ્ (અન્ધકાર) કહેવાય છે અને તેજ વ્યાપારને 'અનુપ્રાદક, આદિત્ય આદિનું જ્યોતિર્ (જ્યોતિ) કહેવાય છે. તેમજ કીચ્ચને (પ્રકાશે છે) એ શુનિ પણ આદિત્ય આદિને સાગુ પડે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. ખરેખર રૂપાદિથી હીન જે ગ્રહ તેને કીચ્ચને (પ્રકાશે છે) એ શુનિ મુખ્ય અર્થમાં સાગુ પાડવી ચોખ્ખી નથી. વળી યુક્તેષ્ઠ એની મર્યાદા છે એવી શુનિ છે તેથી જ્યોતિ આદિત્ય આદિને સાગુ પડે છે. ખરેખર ચર અને અચરનું બીજ, સર્વનો આન્મા એનું જે ગ્રહ તેને યુક્તેષ્ઠમર્યાદા ગુજા નથી. જ્યોતિરૂપ જે 'પરિચ્છિન્ન કાર્ય તેને યુક્તેષ્ઠ મર્યાદા થાય. યુક્તેષ્ઠથી પર જ્યોતિ છે એમ આશ્ચર્ય મર્યાદા કહે છે. પણ જ્યોતિરૂપ કાર્ય પણ સર્વત્ર ગમ્યમાન છે તેથી યુક્તેષ્ઠ એની મર્યાદા છે એમ કહેવું ગુજા નથી. ત્યાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું ત્રણ ભાગવાળું ન થયેલું (અન્ન અને પાણીની સાથે મિશ્ર ન થયેલું) તેજ તે જ્યોતિ એમ સેદા ના, ત્રણ ભાગવાળા ન થયેલા (અન્ન અને પાણી સાથે મિશ્ર ન થયેલા) તેજનું પ્રયોજન નથી. તે ઉપાસ્ય છે એજ પ્રયોજન છે એમ કહેશે તો અમે કહીએ છિયે કે ના, બીજા પ્રયોજનથી પ્રયુજા આદિત્ય આદિજ ઉપાસ્ય છે એમ જોવામાં

આવ્યામાં બુદ્ધે એનો પાદ એનું હિંગ છે એમ પાદની નવતિ છે પૂર્વપક્ષમાં જડ જ્યોતિની ઉપાસના ફળ છે અને ઉત્તર પક્ષમાં ગ્રહજ્યોતિની ઉપાસના ફળ છે એમ બેઠ છે. પણ અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારનું વિદ્યથી ગ્રહ પણ ત્યારે જ્યોતિ શબ્દથી વાસ્તવ થશે તેને વિષે કહે છે— 'તેજના વ્યાપારને અટકાવનાર' હતાદિ 'રાત્રી આદિનું' અર્થાત્ નીત. આથી આવરણ કરનાર અને રૂપવાળું હોવાથી કૃત્ય-દીવાલની પેઠે ખાવરૂપ તમસ્ (અન્ધકાર) છે, એમ તાત્પર્ય છે. જ્યોતિ-શુનિથી તેજ જ્યોતિ છે એમ કહીને તેના અનુપ્રાદક હિંગો કહે છે— 'તેમજ કીચ્ચને (પ્રકાશે છે)' હતાદિ. આસ્વર રૂપ છે એનું એવી જે રીતિ તે તેજનુજ હિંગ છે એમ કહે છે— 'ખરેખર રૂપાદિથી હીન' હતાદિ મર્યાદા ન થાએ એમ આગ્રહ કરીને શુનિમાં છે એટલે એમ ન થાય એમ કહે છે— 'યુક્તેષ્ઠથી પર.' ગ્રહની પેઠે કાર્યને પણ મર્યાદાનો બોલ નથી તેથી ગ્રહત્ત્વ નિરર્થક છે એમ કીર્તિ આશ્રય કરે છે— 'પણ જ્યોતિરૂપ કાર્ય જનું' હતાદિ. એકેટલી કહે છે— 'ત્યારે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું' હતાદિ. સ્વરં આદિને વિષે ઉપર થયેલું કંઈક અનિશ્ચિત તેજ યુક્તેષ્ઠથી પર છે, કેમકે તેને શુનિનું પ્રમાણ છે એનો અર્થ છે. એ શુનિ અધ્યવનવિરિને લગતી છે, અર્થહિંસામાં ઉપયોગી નથી તેથી તેમા વર્ણવેલી વસ્તુ નિર્ણય છે. ત્રણ ભાગવાળું તેજજ સર્વ અર્થહિંસામાં ઉપયોગી છે. બીજનું પ્રયોજન નથી એવ અરેજ કરનાર કહે છે— 'ના, ત્રણ ભાગવાળા ન થયેલા' હતાદિ. ખાન ફળ થાએ. એમ એકેટલી અગ્રહ કરે છે— 'તે ઉપાસ્ય છે એજ પ્રયોજન છે.' જે નિષ્ફળ છે તે ઉપાસ્ય એવ નથી એમ કહે છે— 'અને કહીએ છિયે કે ના.' 'બીજા પ્રયોજન નથી'—અન્ધકારને ન જ્યોતિ બીજનું પ્રયોજન છે. ત્રણ ભાગવાળા ન થયેલા તેજને

આપે છે. વળી 'તાસાં ત્રિવૃત્તં ત્રિવૃત્તમેકેવાં કરવાણિ' [છાન્દોઃ દાશર] (તેમાંના એકેકને ત્રણ ભાગવાળા કરીશ) એ મુનિ વિશેષ દર્શાવતી નથી, તેમજ ત્રણ ભાગવાળા ન થયલા તેજની પુણ્ય મર્યાદા છે એ પ્રસિદ્ધ નથી. ત્યારે ત્રણ ભાગવાળું તેજજ જ્યોતિશાસ્ત્રથી વાચ્ય છે એમ લેા. પણ એમ કહું છે કે પુણ્યથી નીચે પણ અગ્નિ આદિ જ્યોતિ છે એમ સમજાય છે. એ દાખ નથી, સર્વત્ર મમ્યમાન જ્યોતિનું પણ 'પરો વિષ્ણુઃ' (પુણ્યથી પર) એમ ઉપાસનાને અર્થે પ્રદેશવિશેષનું મદ્યજ વિરુદ્ધ થી; પણ પ્રદેશરહિત જે જ્ઞાન તેના પ્રદેશવિશેષની કલ્પના યુક્ત નથી, વળી 'સર્વતઃ પૃષ્ઠેણ્યુષ્ણનેષુતમેષુ જ્ઞોકેષુ' [છાન્દોઃ શારશા] (સર્વ ભૂશાદિ લોકથી ઉપર લેનાથી કંઈ ઉત્તમ નથી એવા ઉત્કૃષ્ટ લોકને વિષે) એ બહુ આધારવાચક મુનિ દર્શનજ્યોતિને વિષે વિશેષ યુક્ત છે. 'ઈદં વાપ તપદિવમર્તિમગ્નતઃ પુરતે જ્યોતિઃ' [છાન્દોઃ શારશા] (તે આ પુરુષને વિષે જે અંદરનું જ્યોતિ છે તેજ છે) એમાં કુશિરથ જ્યોતિને વિષે પર જ્યોતિ આદેશ કરાવું તત્પ્રાય છે અને આદેશનું નિમિત્ત સાદૃશ્ય દોષ છે, જેમ 'તસ્ય મૂરિતિ શિર વકં શિર વકમેતદશમ્' [બૃહદાં પાશર] (તે પુરુષનું ભૂશિર છે, કેમકે શિર એક છે અંગીકર કરીને તે નિપૂલ છે એમ કહીને દબે કહે છે કે તેજ તેજ છેજ નહિ—'તાસાં ત્રિવૃત્તં ત્રિવૃત્તમ્'—) ઉત્પાદિ તેજ, પાણી અને અથ એ દેવનાએમાના એકેકના જબને બાન કરીને કરી એકેક ભાગને દિવા વિભાગીને સ્વભાગથી બીજા બે ભાગેમા નાખીને તેને ત્રણ જણવાળી રસીની પેઠે ત્રણ ભાગવાળું કરીશ એમ બે તેજ વચ્ચે વિરોધ-એક કયા નથી એટલે ત્રણ ભાગવાળું ન થયતું તેજ છેજ નહિ, એજો અર્થ છે વળી અદિ 'યદ્વતઃ વગ્મ' (તે એથી પર) એમા ઘટ (જ) મળે કરીને અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ પુણ્ય લેની મર્યાદા છે તેનો ખ્યાનને માટે જનુવાદ થાય છે અને ત્રણ ભાગવાળા ન થયલા તેજની પ્રમર્યાદા કંઈ પણ રહણે પ્રસિદ્ધ થી એમ કહે છે. 'તેમજ ત્રણ ભાગવાળા ન થયલા તેજની' ઉત્પાદિ. એકરેસિ-નું નિરાકારણ થયું એટલે સાક્રાન્ત પૂર્વપક્ષી કહે છે—'ત્યારે ત્રણ ભાગવાળું તેજજ' અદિ 'પ્રદેશવિશેષ'—પુણ્યથી પર દેરીખ્યાન સુધારિ તેજનો અવશ્યવિશેષ તેનો પરિ-ઉપમાનાને અર્થે વિરુદ્ધ નથી એમ અન્યથા કરશે તેનીજ કુશિરથ જ્યોતિને વિષે સના થાય છે. કેમકે તે ત્રણ તેજ છે એજ ના-પર છે ત્યારે જ્ઞાનનો પણ ખ્યાનને પ્રદેશ કરશે ના એમ કહે છે—'પણ પ્રદેશરહિત જે જ્ઞાન તેના' ઉત્પાદિ જે સૂત્રી કારણ કહે છે—વળી 'સર્વતઃ પૃષ્ઠે'—'હવે અગ્નિને વિષે અવસ્થેડની કહે છે કે 'વિરોધયુક્ત છે.' ઉપરના લેખ જ્યોતિ મગ્ન નથી તેને કહે જુલે કહે છે—'ઈદં વાપ તપદિવ'—'હવે અગ્નિને વિષે મગ્ન નથી તેને કહે જુલે કહે છે—'ના—'આદેશનું નિમિત્ત સાદૃશ્ય દોષ છે.'—'ત્યારે અગ્નિને પ્રદેશર-કહે છે—'જેમ 'તસ્ય મૂરિતિ શિર વકં શિર વકમેતદશમ્'—'ત્યારે અગ્નિને પ્રદેશર-કહે છે—'જેમ 'તસ્ય મૂરિતિ શિર વકં શિર વકમેતદશમ્'—'ત્યારે અગ્નિને પ્રદેશર-કહે છે—'જેમ 'તસ્ય મૂરિતિ શિર વકં શિર વકમેતદશમ્'—'ત્યારે અગ્નિને પ્રદેશર-

અને એ અક્ષર પણ એક છે). પણ કુશ્વિસ્થ જ્યોતિ અક્ષ નથી એ પ્રસિદ્ધ છે; કેમકે 'તસ્યેવા દૃષ્ટિઃ' 'તસ્યેવા શ્રુતિઃ' [છાન્દોઽ ૩૧૩૭] (આ તેની દૃષ્ટિ છે, આ તેની શ્રુતિ છે) એમ ઉચ્ચુતા અને ધોષવિશિષ્ટની શ્રુતિ છે. તદેતદ્દૃષ્ટં ચ શ્રુતં ચેત્યુ-પામ્સીત' [છાન્દોઽ ૩૧૩૭] (તે એ દૃષ્ટ છે અને શ્રુત છે એમ ઉપાસના કરવી એકઝ) એ શ્રુતિથી અને 'ચશ્રુષ્યઃ શ્રુતો મયતિ ય યવં યેદ' [છાન્દોઽ ૩૧૩૭] (જે એમ જાણે છે તે દર્શનીય અને વિજ્ઞાન થાય છે એમ અપેક્ષા કરવાની શ્રુતિથી જ્યોતિ અક્ષ નથી. નિશ્ચે અક્ષનું ઉપાસન મોટા ફળને માટે ઇચ્છાય છે. વળી પ્રાણ અને આકાશની પેઠે જ્યોતિ અક્ષ છે એમ દર્શાવનાર સ્વચાક્રમાં કુંઠ ધીનું ચિહ્ન

છે તે તેનું સિર છે. તેને વિષે શ્રુતિ સાદૃશ્ય કહે છે કે સિર એક છે તેમજ 'ભુઃ' એ પણ એક અક્ષર છે. 'ભુવઃ' એ વ્યાહતિ બાદુ છે; કેમકે 'ભુવઃ' એ બે અક્ષર છે અને બાદુ બે છે અને 'સ્વર્ઃ' એ વ્યાહતિ પ્રતિષ્ઠા-પાદ છે; કેમકે પાદ બે ■ ને 'સ્વર્ઃ' એ બે અક્ષર છે આમ શ્રુતિનુ તાત્પર્ય છે જેમ એકત્વના સાદૃશ્યથી 'ભુઃ' એ અક્ષરને વિષે પ્રત્યક્ષપતિની મિત્રાદૃષ્ટિ કહી છે તેમ અહિં પણ સાદૃશ્ય કહેતું એકઝ. નહિંકર અધ્યાય મિદ્ધ નહિ થાય એવો ભાષ્યનો અર્થ છે. કુશ્વિસ્થ જ્યોતિ ચૈતન્યજ છે એમ અધ્યાસ વચ્ચે તાદાત્મ્ય કહ્યું છે એમ આશંકા કરી કહે છે—'પણ કુશ્વિસ્થ જ્યોતિ અક્ષ નથી' ઇત્યાદિ. શબ્દ અને સ્પર્શ છે તેથી તે અગ્રજ છે એમ કહે છે—'તસ્યેવા દૃષ્ટિઃ' ઇત્યાદિ. ઉચ્ચુતાને સ્પર્શથી બાંધે છે—દેહને સ્પર્શ કરવાથી ઉચ્ચુતાનું જ્ઞાન થાય છે એ જઠરાગ્નિની દૃષ્ટિ છે ને કહ્યું બધ કરી શબ્દ જેનું સાબળે છે એ તેની શ્રુતિ છે. 'તસ્યેવા દૃષ્ટિર્વૈત-દસ્મિન્નરિતે સ્વસ્પર્શોનોષ્ણિમાનં વિજ્ઞાનાતિ તસ્યેવા શ્રુતિર્વૈતત્કર્ણાયપિગૃહ્ય નિતદમિય નદ્યુત્પાદિરિય જ્વલત ઉપચ્છનોતિ તદેતદ્ દૃષ્ટં ચ શ્રુતં ચેત્યુપાસીત ચશ્રુષ્યઃ શ્રુતો મયતિ ય યવં યેદ ય યવં યેદ'—આમ છાન્દોન્મ શ્રુતિ છે. એનો અર્થ એવો છે કે જ્યારે આ શરીરને વિષે દક્ષ વડે સ્પર્શ કરી ઉચ્ચુતા બાંધે છે ત્યારે એ જ્યોતિની દૃષ્ટિ છે. નામ અને રૂપના આકાર-સ્પર્શકરણ માટે દેહમાં પ્રવિષ્ટ ધવજા આત્મજ્યોતિનું ઉચ્ચુતા ચિત્ત છે; કેમકે એ બંને બલિયાર નથી. ઇલાતમાંથી ઉચ્ચુતા બલિયાર કરતી નથી. ઉચ્ચુત જલનો અને શીત મરનો જલાય છે. મરણકાળે તેજ પરદેવતામાં પ્રવેશ કરે છે. આ કારણથી જેમ ધૂમ અગ્નિનું ચિત્ત છે તેમ ઉચ્ચુતા જ્યોતિનું ચિત્ત છે. આથી તે પરજ્યોતિની એ દૃષ્ટિ-દર્શન-દર્શનોપાય છે. તેમજ તે જ્યોતિની આ શ્રુતિ-અવત્-અવપોપાય છે કે જ્યારે પુરુષ જ્યોતિના ચિત્તને સંભળવા ઇચ્છે છે ત્યારે કહ્યું બધ કરી નિનદ-સ્વધોષ જેનું સંભળે છે. નદ્યુ-જ્વનકુશ્વિત જેવો એ સબ્દ છે. બહાર બળતા અગ્નિના જેવો સબ્દ શરીરમાં સંભળે છે. તે આ જ્યોતિને દૃષ્ટિ અને શ્રુતિ એ તેના ચિત્ત દ્વેષથી દૃષ્ટં ચ શ્રુતં ચ એમ દૃષ્ટાસવી. એમ ઉપાસના કરવાથી દર્શનીય અને વિજ્ઞાન થાય છે આમ જ્ઞાનનું ફળ ઉપપન્ન થાય છે એવી અપેક્ષા ફળની શ્રુતિ છે તેથી જ્યોતિ અક્ષ નથી એમ પૂર્વપ્રકાર કહે છે. સ્વચાક્રમાં રહેલાં બધું અગ્રજના-જ્યોતિ અક્ષ નથી નેનાં-ચિત્તે કહીને કહે છે કે અક્ષનું ચિત્ત નાં એકે નથી—'વળી પ્રાણ અને આકાશની પેઠે' ઇત્યાદિ. અર્થ સંકટ કરે છે કે પૂર્વ-અક્ષમાં 'વિજ્ઞાનમ્યાશ્રિતં દિવિ' એમ અક્ષ કહ્યું છે તેનુંજ પુરોક્ત સંબંધથી અર્થ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે માટે પૂર્વપ્રકારમાં કહેતું અક્ષનું અર્થ જ્યોતિ-પદથી મદલ કયો.—એવી સંકટ કરી

નથી, પૂર્વવાક્યમાં પણ બ્રહ્મ નિર્દિષ્ટ નથી; કેમકે 'ગાયત્રી વા દ્વદશર્ચ
[છાન્દોઃ શાંત્રીશાંત્રી] (આ સર્વ ભૂત ગાયત્રીજ છે) એમ છન્દોનો નિર્દેશ
અને પૂર્વવાક્યમાં કોઈ પણ પ્રકારે બ્રહ્મ નિર્દિષ્ટ છે એમ થાય તોપણ તે
પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન નથી; કારણ કે તેમાં 'ત્રિપાદસ્વામૃતં દિવિ' (એના ત્રણ પાદ
અમૃત છે) એમ ઘુસોડ આધાર તરીકે મળ્યું થાય છે અને અહિં તો 'વ
જ્યોતિઃ' (ઘુસોડથી પર જ્યોતિઃ) એમાં ઘુસોડ મર્યાદા તરીકે મળ્યું થાય છે,
મોટા સાધારણ જ્યોતિનું અહિં મહત્ત્વ કરવું જોઈએ એમ પ્રાપ્ત થયે અને
હીએ. જ્યોતિઃ અહિં બ્રહ્મ સમજવું જોઈએ, શાથી? ચરણના અભિધાનથી
અભિધાનથી એવો અર્થ છે; કેમકે પૂર્વવાક્યમાં 'તાવાનસ્ય મહિમા
વાચસ્વ પૂરુષઃ । પાદોઽસ્ય સર્વા મૃતાનિ ત્રિપાદસ્વામૃતં દિવિ' [છાન્દોઃ
(તેણે એનો મહિમા છે, તેથી તેણે પુરુષ છે, એનો પાદ સર્વ ભૂતો છે :
પાદ દિવને વિષે અમૃત છે) એ મન્ત્રે કરીને ચતુષ્પાદ બ્રહ્મ નિર્દિષ્ટ છે, તેમ
પાદવાળા બ્રહ્મના ત્રણ પાદ અમૃત ઘુસંજ-થી નિર્દિષ્ટ છે તેજ અહિં ઘુસંજ-થી

કહે છે—'પૂર્વવાક્યમાં પણ બ્રહ્મ નિર્દિષ્ટ નથી' કહ્યાદિ. સર્વનો આત્મા છે,
પાદ છે, અમૃત છે એમ પૂર્વવાક્યમાં પ્રશ્ન કર્યું જ છે એવી આશાથી કહે છે—'પૂ
માં કોઈ પણ પ્રકારે બ્રહ્મ નિર્દિષ્ટ છે' કહ્યાદિ. 'દિવિ' અને 'દિવઃ' એમ સ
પંચમીથી વિભક્તિનો ભેદ છે તેથી પ્રશ્નની પ્રત્યક્ષતા થતી નથી એમ કહે છે—
તેમાં "ત્રિપાદસ્વામૃતં દિવિ" કહ્યાદિ. પ્રશ્નકર્તાનો અભાવ છે અને તેને કો
દયાતી છે તેથી હુક્ષિસ્થ જ્યોતિઃ—તેજઃ ઉપાસ્વ છે એમ ઉપસંહાર કરે છે—'તો
સાધારણ જ્યોતિનું' કહ્યાદિ. પૂર્વપશ્યનો અનુવાદ કરી, સૂત્રને ઉતારી, પ્રતિજ્ઞા
'એમ પ્રાપ્ત થયે.' નિશ્ચિત પ્રશ્નકર્તા વગર જ્યોતિઃ પ્રશ્ન નથી એમ શંકા કરી હેનુ
'શાથી?' 'સ્મર્તૃયત્તરણઃ' (સ્મર્તૃય આચાર-ચરિત્રવાળા) એમાં જેમ ચરણ
રિતવાચક છે તેમ અહિં પણ તેમ છે એમ આશંકા લાવી કહે છે—'પાદના અભિ
પાદવાચક પદ આ વાક્યમાં નથી જોયું એવી શંકા નિરાકરણ કરે છે—'કેમકે પૂર્વ
કહ્યાદિ. 'ગાયત્રી વા દ્વદશર્ચ મૃતમ્—' કહ્યાદિથી જૂન, પૃથિવી, સૂર્ય, દેવ,
પ્રાણે કરીને છ પ્રકારની ચતુષ્પદ ગાયત્રી છે એમ કહે છે. ગાયત્રીસ્વરૂપ પ્રશ્ન
જોઈએ સર્વ પ્રપચ, મહિમા છે. પુરુષ તો પૂર્વ પ્રશ્નરૂપ છે તેથી પ્રપચથી જોડો છે.
જ કહે છે—'પાદોઽસ્ય સર્વા મૃતાનિ' કહ્યાદિ. સર્વ જનનું એક પાદ એટલે
'વિદ્યમાદમિદં દૃત્તમેષાંતેન સ્થિતો જગત્' (જદ સર્વ જનનને એક અંતે
પાનેરતો હું) એવી સ્મૃતિ છે. એ પુરુષના સ્વપ્રકાશસ્વરૂપને વિશે ત્રિપાદ અમૃતરૂપ
તો દિવ્ જોડે સુવંમનમાં ધ્યાનને ગયે છે. કલિપત જનનથી પ્રશ્નસ્વરૂપ અનન્ત છે
છે. જેમ લોકમાં એકપાદથી ત્રણ પાદ અધિક છે તેમજ સ્થ અધિક છે એમ જોય ક
'ત્રિપાદમૃતમ્' એમ કર્યું છે. વસ્તુવિક રીતે, ત્રિપાદની વિવક્ષા નથી એમ
'ઘષ યદતઃ પરો' કહ્યાદિ (છાન્દોઃ શાંત્રીશાંત્રી) છાન્દોઃ વાક્યમાં 'યદતઃ પરો

અને એ અક્ષર પણ એક છે). પણ કુક્ષિસ્થ જ્યોતિ અક્ષ નથી એ પ્રસિદ્ધ છે; કેમકે ‘તસ્યૈવા દૃષ્ટિઃ,’ ‘તસ્યૈવા શ્રુતિઃ’ [છાન્દોઃ ૩૧૩૭] (આ તેની દૃષ્ટિ છે, આ તેની શ્રુતિ છે) એમ ઉપ્પૂતા અને ઘોષવિશિષ્ટની શ્રુતિ છે. તદેતદ્દષ્ટં ચ શ્રુતં ચત્વૃ-પાસીત’ [છાન્દોઃ ૩૧૩૭] (તે એ દૃષ્ટ છે અને શ્રુત છે એમ ઉપાસના કરવી જોઈએ) એ શ્રુતિથી અને ‘ચક્ષુષ્યઃ શ્રુતો મવતિ ય ઇવં વેદ’ [છાન્દોઃ ૩૧૩૭] (જે એમ જાણે છે તે દર્શનીય અને વિખ્યાન થાય છે એમ અદ્ય જ્ઞાની શ્રુતિથી જ્યોતિ અક્ષ નથી. નિચ્છે અક્ષનું ઉપાસન મોટા જ્ઞાને માટે ઇચ્છાય છે. વળી પ્રાજ્ઞ અને આકાશની પેઠે જ્યોતિ અક્ષ છે એમ દર્શાવનાર સ્વવાક્યમાં કંઈ બીજું શિદ્ધ

છે તે તેનું શિર છે. તેને વિષે શ્રુતિ સાદૃશ્ય કહે છે કે શિર એક છે તેમજ ‘જ્ઞઃ’ એ પણ એક અક્ષર છે. ‘જુવઃ’ એ વ્યાહતિ બાહુ છે; કેમકે ‘જુવઃ’ એ બે અક્ષર છે અને બાહુ બે છે અને ‘સ્વર્’ એ વ્યાહતિ પ્રતિષ્ઠા-પાદ છે; કેમકે પાદ બે છે ને ‘સ્વર્’ એ બે અક્ષર છે. આમ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. જેમ એકત્વના સાદૃશ્યથી ‘જ્ઞઃ’ એ અક્ષરને વિશે પ્રત્યક્ષપતિની શિરોદૃષ્ટિ કહી છે તેમ અહિં પણ સાદૃશ્ય કહેવું જોઈએ. નહિકર અધ્યાસ સિદ્ધ નહિ થાય એવો ભાષ્યનો અર્થ છે. કુક્ષિસ્થ જ્યોતિ ચૈતન્યજ છે એમ અધ્યાસ વચ્ચે તાદાત્મ્ય કહ્યું છે એમ આશંકા કરી કહે છે—‘પણ કુક્ષિસ્થ જ્યોતિ અક્ષ નથી’ હલાદિ. શબ્દ અને સ્પર્શ છે તેથી તે અક્ષર છે એમ કહે છે—‘તસ્યૈવા દૃષ્ટિઃ’ હલાદિ. ઉપ્પૂતાને સ્પર્શથી જાણે છે—દેહને સ્પર્શ કરવાથી ઉપ્પૂતાનું જ્ઞાન થાય છે એ જ્ઞરાગ્નિની દૃષ્ટિ છે ને કહ્યું બંધ કરી શબ્દ જેવું સાંભળે છે એ તેની શ્રુતિ છે. ‘તસ્યૈવા દૃષ્ટિર્વૈત-વસ્મિન્નુચીરે સસ્પર્શોનોષ્ણિમાનં વિજ્ઞાનાતિ તસ્યૈવા શ્રુતિર્વૈતત્કર્ણોપપિદૃષ્ટા નિનદમિવ નદ્યુરિવાપ્રેરિય જ્વલત ઉપશ્વનોતિ તદેતદ્ દષ્ટં ચ શ્રુતં ચેત્યુપાસીત ચક્ષુષ્યઃ શ્રુતો મવતિ ય ઇવં વેદ ય ઇવં વેદ’—આમ છાન્દોઃ શ્રુતિ છે. એનો અર્થ એવો છે કે જ્યારે આ શરીરને વિષે હસ્ત વડે સ્પર્શ કરી ઉપ્પૂતા જાણે છે ત્યારે એ જ્યોતિની દૃષ્ટિ છે. નામ અને રૂપના વ્યાકાર-સ્પર્શકરણ માટે દેહમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા આત્મજ્યોતિનું ઉપ્પૂતા લિંગ છે; કેમકે એ બેનો બ્યભિચાર નથી. જીવાત્માથી ઉપ્પૂતા બ્યભિચાર કરતી નથી. ઉપ્પૂત જીવતો અને શીત મરતો જણાય છે. મરણકાળે તેજ પરદેવતામાં પ્રવેશ કરે છે. આ કારણથી જેમ ધૂમ અગ્નિનું લિંગ છે તેમ ઉપ્પૂતા જ્યોતિનું લિંગ છે. આથી તે પરજ્યોતિની એ દૃષ્ટિ-દર્શન-દર્શનોપાય છે. તેમજ તે જ્યોતિની આ શ્રુતિ-અવલુ-અવલોપાય છે કે જ્યારે પુરુષ જ્યોતિના લિંગને સાંભળવા ઇચ્છે છે ત્યારે કહ્યું બંધ કરી નિનદ-રથઘોષ જેવું સાંભળે છે. નદ્યુ-ઋષભકૂજિત જેવો એ શબ્દ છે. બહાર જળતા અગ્નિના જેવો શબ્દ શરીરમાં સાંભળે છે. તે આ જ્યોતિને દૃષ્ટિ અને શ્રુતિ એ તેના લિંગ હોવાથી દષ્ટં ચ શ્રુતં ચ એમ ઉપાસવી. એમ ઉપાસના કરવાથી દર્શનીય અને વિશ્રુત થાય છે. આમ જ્ઞાનનું જ્ઞાન ઉપપન્ન થાય છે એવી અદ્ય જ્ઞાની શ્રુતિ છે તેથી જ્યોતિ અક્ષ નથી એમ પૂર્વપક્ષકાર કહે છે. સ્વવાક્યમાં રહેલાં બહુ અગ્રજ્ઞાના-જ્યોતિ અક્ષ નથી તેનાં-લિંગો કહીને કહે છે કે અક્ષનું લિંગ ત્યાં એકે નથી—‘વળી પ્રાજ્ઞ અને આકાશની પેઠે’ હલાદિ. અહિં શંકા કરે છે કે પૂર્વ-વાક્યમાં ‘ત્રિપાદસ્યામૃતં ત્રિવિ’ એમ અક્ષ કહ્યું છે તેનુંજ પુણ્યકના સંબંધથી અહિં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે માટે પૂર્વવાક્યમાં કહેલું અક્ષનું અહિં જ્યોતિઃપદથી મહત્ત્વ કરો,—એવી શંકા કરી

નથી, પૂર્વવાક્યમાં પણ બ્રહ્મ નિર્દેષ નથી; કેમકે 'ગાયત્રી યા રુદ્રસર્વ મૃતમ્' [છાન્દો ૩૧૨૧] (આ સર્વ ભૂત ગાયત્રીય છે) એમ જ્ઞાનો નિર્દેશ કર્યો છે; અને પૂર્વવાક્યમાં કેઈ પણ પ્રકારે બ્રહ્મ નિર્દેષ છે એમ થાય તોપણ તેનું આદિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નથી; કારણ કે તેમાં 'ત્રિપાદસ્વામૃતં દિવિ' (એના ત્રણ પાદ ધુણેકમાં અમૃત છે) એમ ધુણેક આધાર તરીકે અવળ થાય છે અને આદિ તો 'પરો દિવો જ્યોતિઃ' (ધુણેકથી પર જ્યોતિઃ) એમાં ધુણેક અર્વાદ તરીકે અવળ થાય છે. તેટલા માટે સાધારણ જ્યોતિનું આદિ મદલ કરવું જોઈએ એમ પ્રાપ્ત થયે અત્રે કહીએ છીએ. જ્યોતિ આદિ બ્રહ્મ સમજવું જોઈએ, શાથી? ચરણના અભિધાનથી, પાદના અભિધાનથી એવો અર્થ છે; કેમકે પૂર્વવાક્યમાં 'તાવાનસ્ય મદિમા તતો જ્યા-વાસ્ય પૂતરાઃ' પાદોડસ્ય સર્વા મૃતાનિ ત્રિપાદસ્વામૃતં દિવિ' [છાન્દો ૩૧૨૧] (તેટલા એના મદિમા છે, તેથી મોટા પુરુષ છે, એના પાદ સર્વ ભૂતો છે અને ત્રણ પાદ દિવને વિષે અમૃત છે) એ મન્ત્રે કરીને ચતુષ્પાદ બ્રહ્મ નિર્દેષ છે, તેમાં જે ચાર પાદવાળા બ્રહ્મના ત્રણ પાદ અમૃત ઇસંજનથી નિર્દેષ છે તેજ આદિ ઇસંજનથી નિર્દેષ કરે છે—'પૂર્વવાક્યમાં પણ બ્રહ્મ નિર્દેષ નથી' ક્ષત્વાદિ. સર્વનો આત્મા છે, ભૂતાદિના પાદ નિ અમૃત છે એમ પૂર્વવાક્યમાં બ્રહ્મ કહ્યું છે એવી આગ્રહથી કહે છે—'પૂર્વ વાક્ય-માં કેઈ પણ પ્રકારે બ્રહ્મ નિર્દેષ છે' ક્ષત્વાદિ. 'દિવિ' અને 'દિવઃ' એમ સત્તમી અને પંચમીથી વિભક્તિનો જોડ છે તેથી બ્રહ્મની પ્રત્યક્ષતા વળી નથી એમ કહે છે—કારણ કે તેમાં 'ત્રિપાદસ્વામૃતં દિવિ' ક્ષત્વાદિ. બ્રહ્મવિજનો આત્મા છે અને નેત્રોદ્વિગ્નનો ભાવ દેવાતી છે તેથી હુક્તિસ્થ જ્યોતિ—તેજસ્વ ઉપાસ્ય છે એમ ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે સાધારણ જ્યોતિનું' ક્ષત્વાદિ. પૂર્વપશ્યનો અનુવાદ કરી, સૂત્રને ઉતારી, પ્રતિજ્ઞા કરે છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે.' નિશ્ચિત બ્રહ્મવિજન વચર જ્યોતિ બ્રહ્મ નથી એમ શંકા કરી હેતુ કહે છે—'શાથી?' 'રમણીયચરણાઃ' (રમણીય આચાર-ચરિત્રવાળા) એમાં જેમ ચરણશબ્દ આ-રિત્રવચક છે તેમ અહીં પણ તેમ છે એમ આશંકા લાવી કહે છે—'પાદના અભિધાનથી.' પાદવાચક પદ આ વાક્યમાં નથી એવું એવી શંકા નિરાકરણ કરે છે—'કેમકે પૂર્વવાક્યમાં' ક્ષત્વાદિ. 'ગાયત્રી યા રુદ્ર સર્વ મૃતમ્—' ક્ષત્વાદિથી ભૂત. પૃથિવી, શરીર, હૃદય, વાદ્ય, અને પ્રાણે કરીને છ પ્રકારની ચતુષ્પાદ માયત્રી છે એમ કહે છે. માયત્રીસ્વરૂપ બ્રહ્મનો તેટલો, એટલે સર્વ પ્રપંચ, મદિમા છે પુરુષ તો પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ છે તેથી પ્રપંચથી જોડો છે. અધિકવ-ળ કહે છે—'પાદોડસ્ય સર્વા મૃતાનિ' ક્ષત્વાદિ. સર્વ જન્મત્ એક પાદ એટલે અંત છે. 'વિષ્ણુમ્પ્રાહ્મિદે દૃક્ષ્મિદેકાંદોન સ્થિતો જગત્' (આ સર્વ જન્મતને એક અંશે આધાર આ-પીને રહ્યો પું) એવી સ્મૃતિ છે. એ પુરુષના સ્વપ્રકાશસ્વરૂપને વિષે ત્રિપાદ અમૃતરૂપ છે, અથવા તો દિવ્ એટલે સુર્યમંડળમાં ધ્યાનને અર્થ છે. કલિપત જન્મત્રી બ્રહ્મસ્વરૂપ અનન્ત છે એવો ભાવ છે. જેમ લોકમાં એકપાદથી ત્રણ પાદ અધિક છે તેમજ આ અધિક છે એમ યોધ કરવાને માટે 'ત્રિપાદમૃતમ્' એમ કહ્યું છે. વાસ્તવિક રીતે, ત્રિપાદની વિવક્ષા નથી એમ સમજવું. 'અથ યદતઃ પરો' ક્ષત્વાદિ (છાન્દો ૩૧૨૧) છાન્દોમ્ય વાક્યમાં 'યદતઃ પરઃ એમાં યદ-શબ્દ પ્રસિદ્ધ અર્થનું અભિધાન કરે છે તેથી પૂર્વવાક્યમાં પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ મદલ કરવાનું છે એમ કહે છે—'તેમાં જે ચાર પાદવાળા બ્રહ્મના ત્રણ પાદ' ક્ષત્વાદિ. યદુ શબ્દનો

છે. એમ ઓળખાય છે તેનો પ્રતિયાગ કરીને 'પ્રાકૃત જ્યોતિની કલ્પના કરનારને પ્રકૃતના 'હાન અને અપ્રકૃતની પ્રક્રિયાનો પ્રસંગ આવશે. વર્ગી જ્યોતિર્વાંધ્યમાંજ ગ્રહની અનુવૃત્તિ છે એમ નહિ, પણ પટ્ટીની શાદિકલ્પવિધામાં પણ ગ્રહની અનુવૃત્તિ છે. તેટલા માટે અહિં જ્યોતિ એટલે બ્રહ્મ સમજાવું. 'જ્યોતિર્દીપ્યતે' [શ્લોક ૩૧૩૩] (જ્યોતિ પ્રકાશે છે) એ શબ્દો કાર્યરૂપ જ્યોતિને વિશે પ્રસિદ્ધ છે એમ જે કહ્યું છે તે હાલ નથી. પ્રકરણથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયે એ એ શબ્દો કંઈ વિશેષ કરના નથી; દીપ્યમાન જે કાર્યજ્યોતિ તેનાથી ઉપલક્ષિત બ્રહ્મને વિશે પણ પ્રયોગનો મંભવ છે; અને 'યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજમેદઃ' [તેં બ્રાહ્મ ૩૧૨૧૩] (જે તેજસ્વી દીપ્ત મૂળે તપે છે) એમ મન્ત્રવર્ણ છે. અથવા એ જ્યોતિઃશબ્દ તેજઃ વ્યાપાગના અનુમાદક તેજના અર્થમાં નથી; કેમકે બીજા અર્થમાં પણ પ્રયોગ તેજમાં આવે છે; જેમકે 'યાર્ગ્યાયં જ્યોતિષાઽઽસ્તે' [શુદ્ધ ૪૩૧] (વાર્ગી-રૂપજ જ્યોતિ વડે એ બેસે છે) અને 'મનો જ્યોતિર્જ્ઞાતામ્' [તેં બ્રાહ્મ ૩૧૩૩]

ગ્રહન ન ન પડી તેજઃવ્યવસ્થા લેવામાં બીજો હોય કહે છે—'તેનો પ્રતિયાગ કરીને' ૩૧૨૧૩. ૩૧૨૧૩માં પ્રસિદ્ધ એજ જે ગ્રહ તેનું ગુણોક્તિ સંબંધથી અહિં પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે એટલે તેજ અર્થ છે એમ નિશ્ચય થાય છે આથી ચતુષ્પદથી જે જ્યોતિઃપદનો પરા-અર્થ થયે છે તે પણ ગ્રહવાચકજ છે એવો અર્થ છે. 'સૂર્ય લાગિપદં બ્રહ્મ' હતાદિ ઉત્તર-વક્ત્રમ ગ્રહની અનુવૃત્તિ છે તેથી મધ્યમ્ય જ્યોતિર્વાંધ્ય પણ ગ્રહપરજ છે. પ્રકરણ, ચિત્ર અને કૃતિની નિદ્ધ થયલા અવતો ઉપલદાર કરે છે—'તેટલા માટે અહિં જ્યોતિ એટલે' ૩૧૨૧૩. કૃતિ અને ચિત્રની કહેલા અવતો અનુવાદ કરે છે—'જ્યોતિર્દીપ્યતે' એ શબ્દો ૩૧૨૧૩. તેજ પ્રત્યક્ષથી જે પ્રત્યક્ષ દુષ્કા છે એમ હોય કહે છે—'તે હાલ નથી' હતાદિ. પ્રકરણ એ કૃતિ અને ચિત્રનું ઉપલક્ષણ છે. 'વિશેષ કરના નથી' જ્યોતિઃશબ્દની ગ્રહથી અનુવૃત્તિ કરીને તેજના અવતો બોધ કરવો એ વિશેષ. અર્થાત્ જ્યોતિઃશબ્દનું ગ્રહ-વક્ત્રમ જઈ જઈ તેજોદાઅકલ્પ લાવવા નથી પણ ગ્રહને વિશે એ એ શબ્દો યુક્ત નથી તો એ એ શબ્દો કંઈ વિશેષ કરના નથી એમ કમ કહેવાય! તેને વિશે કહે છે—'દીપ્યમાન જે કાર્યજ્યોતિ તેનાથી' હતાદિ કાવચથી મળેલા પર લક્ષણ કરી કારણ અર્થ માનીએ તો એ શબ્દો થી ગ્રહનો અર્થ કહેવ થાય એમ આગળ કરી સૂચની સાથે જ્યોતિના વિશેષ એવને કહે પ્રત્યક્ષ કરે છે—'યેન સૂર્યસ્તપતિ' હતાદિ જે તેજ એટલે ચેતન્ય. જે પ્રકલિત થયેલા સૂર્ય સૂર્ય જલનને પ્રગમ પનાડે છે તે જ્યોતિ—આત્મા જેનું મદન કલિદશરૂપિન-કલ્પક છે તે ગ્રહને અવેદનિદ-ગ્રહ ન અનુવાદ માનવો નથી એમ લોચના કહેલી જ્યોતિઃશબ્દનો મધ્યમ્ય કાર્યજ્યોતિ છે એમ અતીકર કરી કારણગ્રહ એવા લક્ષણ છે એમ કહે. હવે જ્યોતિઃશબ્દની ગ્રહને વિશે મતિ છે—ગ્રહ એવો મુખ્યાર્થ છે એમ કહે છે—અથવા એ જ્યોતિઃશબ્દ તેજઃવ્યાપાગના અનુમાદક તેજના અર્થમાં' હતાદિ. સૂર્યે કલ્પ ૨૪ અને જલનું અર્દશબ્દી લેગવ તેજ જલનમાં પટ્ટીરૂપી જ્યોતિ વડે અદેશ અદેશનિ અવલદાર કરે છે. આશ્વને તેજો, મન જ્યોતિને પ્રકરણ કાનદાર થયે એમ અશ્વની અનિ છે. એક રુદ્ર કહેડે લેવચક કેમ થયે એમ અશ્વ કરી નિનિનમને થીરે રુદ્રની રૂપિ અવેદન ૨૪ છે, ૨૪ રુદ્રિ એકજ છે તેથી એમ નથી એમ મધ્યમ્યન કરે

૧૫ બોધિતને સેવે) તેણે આરે લે લે કોઈનું પણ પ્રકારક છે તેનું તેનું બોધિત:-
અભિપાન થાય છે. તેમ થયું એટલે ચૈતન્યરૂપ જાણ, લે સમસ્ત જગતના
તેનો હેતુ છે. તેને વિષે બોધિત:શબ્દ યુક્ત છે; અને આખે મુતિથી પણ (યુક્ત છે)—
‘ય માન્વમનુમાનિ મયં તસ્ય માતા સર્વમિદં વિમાતિ’ [કોટ શાખા ૧] (પ્રકારના
પાછળ સર્વ પ્રકારો છે, તેના પ્રકારથી આ સર્વ પ્રકારો છે) અને ‘તદ્વિદ્યા જ્યો-
ત્સ્વોતિરાયુદ્ધોવાસતેઽચતમ્’ [બૃહદ્ શાખા ૨૬] (તેને દેવો, બોધિત:ઓના બોધિત,
પણ અને અમૃત નરીકે ઉપાસે છે), વળી સર્વગત જાણને મુખમાંથી યુક્ત નથી
મ લે કહ્યું છે તેને વિષે કહીએ છીએ. સર્વગત જાણને આરે પણ ઉપાસનાને
દે પ્રદશચિદાનું મહત્વ વિરહ નથી. પણ કહ્યું છે કે પ્રદશરહિત જાણની પ્રદશ-
ચિદાનુદયના યુક્ત નથી. એ શય નથી. પ્રદશરહિત જાણની પણ અમૃત ઉપાધિના
અન્યથી પ્રદશચિદાનુદયના યુક્ત છે; કેમકે આદિત્યને વિષે, નેત્રને વિષે, હૃદયને
વિષે, એમ અમૃત પ્રદશમાં જાણની ઉપાસનાઓ મુતિમાં છે. આથી ‘વિચરતા પૃથ્વુ’
વિષય પ્રાણિચર્યથી ઉપર) એમ બહુ આધારની ‘ઉપપત્તિ સમજાવી. વળી એમ
દે કહ્યું છે કે ઉપપત્તિ અને ધારથી અનુમાન કરાયેલા કૃતિસ્થ કાર્યબોધિતને વિષે
આરોપાનું યુક્તોથી પણ પરબોધિત કાર્યબોધિત છે, એ પણ યુક્ત નથી; કેમકે
પરજાણને પણ નામ આદિ પ્રતીકની પેઠે કૃતિસ્થ બોધિતરૂપ પ્રતીક યુક્ત છે.
‘કૃદં ચ મુત્તં લોપુણાલીલ’ (૬૯ છે અને મુત્ત છે એમ ઉપાસના કરવી લેઈએ)
એ તો પ્રતીકકામ દુષ્ટત્વ અને મુત્તત્વ થયે. અદ્ય કૃતની વુતિથી જાણ નથી
એમ લે કહ્યું છે તે યુક્ત નથી. આરણ કૃતને આરે જાણનો આશય કરવો લેઈએ
ને આરણ કૃતને આરે આશય ન કરવો લેઈએ એવા નિયમનો હેતુ નથી. ખરે-
જે—તેણે આરે લે લે કોઈનું પણ પ્રકારક’ હજારો પ્રકારકત્વ એ એક નિમિત્તને લીધે
બોધિત:શબ્દ અનેક રીતે પ્રવોચ્ય છે. તોપણ જાણને વિષે શી રીતે પ્રવોચ્ય છે તેને વિષે
કહે છે—‘તેમ થયું એટલે ચૈતન્યરૂપ જાણ’ હજારો જાણ સર્વ જગતને પ્રકાર કરનાર છે
તેને આરે પ્રમાણ કહે છે—‘તમેય માન્વમનુમાનિ—’ હજારો જાણ માન્વમનુ પાછળ જા-
નારને પણ મનિ હોય છે તેમ સર્વ પદાર્થો પ્રકાર પેનાઓય થાય તેથી કહે છે—‘તસ્ય માતા’
હજારો, ને, જાણથી જગતિજન ન કરવું એ, જાણ સૂચક બોધિત:ઓનું સાક્ષિપૂર્વ, અમૃત,
અમૃત છે એમ દેવો ઉપર છે. જુદો જાણની મર્ત્ય છે એમ ખ્યાલને આરે કરવું છે તે
યુક્ત છે એમ કહે છે—‘તેને વિષે કહીએ છીએ.’ જાણને વિષે બહુ આધાર શી રીતે યુક્ત
શય તેને કહે કહે છે—‘આથી “વિચરતા પૃથ્વુ”’ હજારો મુખમાંથી પેઠે જાણને આરે
લેવો સર્વ છે. પર જાણને પણ નામ આદિ પ્રતીકની પેઠે’ હજારો. કૃતિસ્થ બોધિત,
અમૃત પ્રદશ ચરણ પરજાણનો વિષય છે. કેમકે અમૃતને અમૃતે દેહ લેવે શય છે અને
અમૃત લેવ છે આરે સમ કહે છે તેથી અમૃત છે. તેથી તે તે પ્રતીકની ઉપપત્તિ યુક્ત છે.
‘તં વપા વપોપાત્તે તપા તપા વર્ત મયતિ’ (૧૨૫ અને લેવી લેવી રીતે ઉપર છે તેનું
તેનું શય શય છે) એવી મુતિ છે તેથી કહે છે—‘આરણ કૃતને આરે જાણનો આશય
કરવો’ હજારો. જાણ કૃતની પેઠે ઉપપત્તિ રૂપ કૃતિસ્થ કેમ ન કરવેને કહે કહે છે—

સ્થાવર કે જંગમ ! તે સર્વ ગાયત્રીજ છે) એમાં ગાયત્રી નામના છન્દનું
અભિધાન છે, એમ જે કહ્યું તેનું સમાધાન કરવું જોઈએ. પણ છન્દના અભિધા-
ની જગ્યાનું અભિધાન નથી એમ કહી શકાય. કેમકે 'તાવાનસ્ય મહિમા' (તેટલો
તો મહિમા છે) એ જગ્યામાં ચતુષ્પાદ જગ્યાનું દર્શન છે. એ નથી, 'ગાયત્રી યા
દ્ સર્વમ્' (આ સર્વ ગાયત્રીજ છે) એમ ગાયત્રીના ઉપક્રમ કરીને, તેનુંજ ભૂત,
ધિવી, શરીર, દૃદ્ય, વાણી અને પ્રાણ એ બેરે કરીને વ્યાખ્યાન કરીને 'સૈવા
તુષ્પદા વદિષ્યા ગાયત્રી તદંતદ્વાચમ્બુજં તાવાનસ્ય મહિમા' (તે એ ચાર પાદવાળી,
પ્રકારની ગાયત્રી છે; તેથી એ અર્થમાં એ ગાયત્રી નામનું જગ્યા મન્ત્ર વડે પણ
કાશિત કહ્યું છે) એમ લેના સ્વરૂપનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે એવી ગાયત્રીમાં કહેલો
મન્ત્ર એકદમ કેવી રીતે ચતુષ્પાદ જગ્યાનું અભિધાન કરે. તેમાં વળી 'યદ્દે તદ્દક્ષ' [છન્દોઃ શરણઃ]
(જે : ત્રિપાદ અમૃત ગાયત્રીમુખે જગ્યા કહ્યું છે) તે એજ
) એમાં જે જગ્યા શબ્દ છે તે પણ છન્દનું પ્રકરણ હોવાથી છન્દનેજ વાચક છે,
મકે 'ય યનામેવં પ્રક્ષોપનિવદં વેદ' [છન્દોઃ શરણઃ] (જે આ પ્રક્ષોપનિવદને-
શબ્દસ્થને એવી રીતે જાણે છે) એમાં વેદાપનિવદ એમ વ્યાખ્યાન કરે છે તેથી
જના અભિધાનથી જગ્યા પ્રકૃત નથી એમ કહેલો તો (અમે કહીએ છીએ કે)
૧. એ રાખ નથી, 'તથા ચેતોઽર્પણનિવદાન્' તેવી રીતે, ગાયત્રી નામના છન્દ મા-
ફતે, તેનાથી અનુગમ જગ્યાને વિષે ચેતનું અર્પણ—ચિત્તનું સમાધાન આ પ્રાક્ષણ-
કાર્યે કરીને, 'ગાયત્રી યા દ્દ સર્વમ્' (આ સર્વ ગાયત્રીજ છે) એમ કહેવું છે.
પરંતુ 'અક્ષરસંનિવેશમાત્ર જે ગાયત્રી તે સર્વામક છે એમ સંભવનું નથી; તેથી

તેને પ્રસ્તવીને 'ત્રિપાદસ્વામૃતં દિવિ' એમ જાણાય છે. એમ ગાયત્રીનો ઉપક્રમ કરી
દેવ અદિથી (ભૂત, પૃથિવી, શરીર, દૃદ્ય, વાણી અને પ્રાણથી) તેની વ્યાખ્યા છે અને
વ્યાખ્યા થવા પછી 'સૈવા ચતુષ્પદા વદિષ્યા ગાયત્રી' એમ ઉપસંહાર ગાયત્રીને વિશેષ યુક્ત
થાય છે, જગ્યાને વિષે આ ભૂત અયુક્ત છે. 'યદ્દે તદ્દક્ષ' એમાં પ્રક્ષણ પણ છન્દનેજ જાણ
કે છે. એમ 'યનાં પ્રક્ષોપનિવદમ્' એમાં પ્રક્ષણો અર્થ વેદ થાય છે તેમ. તેટલા માટે
ગાયત્રી છન્દનું અભિધાન કરે છે તેથી પ્રક્ષણિયજ નથી એમ પ્રાપ્ત થવે સુવચાર કહે છે—
ત્ત્ (અમે કહીએ છીએ કે) ના. 'શ માટે! 'તેવી રીતે (છન્દથી) ચેતોર્પણ
કહ્યું છે તેથી'. ગાયત્રીસંકલ્પ છન્દમારૂપ ગાયત્રીરૂપ વિચારથી અનુગમ પ્રક્ષણે વિષે
ચેતનું અર્પણ—સમાધાન એજ પ્રાક્ષણકાર્યથી કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ નીચલ ઉપક્રમનું
'અવચ્છેદક છે તેમ ગાયત્રી પ્રક્ષણું અવચ્છેદક નથી. પણ સર્વામક, સંપ્રકારણ જે પ્રક્ષ
છે તેનો તે સ્વરૂપે ઉપદેશ કરવો અશક્ય છે. તેથી વિચારરૂપ ગાયત્રીકારા તેનું ઉપવક્ષણ
થાય છે. છન્દના અભિધાનથી પ્રક્ષ પ્રકૃત નથી એ સંક્રાંતો એકદેથી યોગ કાટે છે—'છન્દના અ-
ભિધાનથી' કલ્યાણિ. સંક્રાંતે સિદ્ધ કરે છે—'એ નથી "ગાયત્રી યા દ્દ સર્વમ્"' ક-
લ્યાણિ. 'ગાયત્રી યા દ્દ સર્વ મૂતં વદિદં કિં ચ' એમ સર્વામક ગાયત્રીનું અભિધાન કરીને,

૧ અક્ષરની અમુક શ્રેણીથી અમુક છન્દ થાય છે. ૨. જ્યાં જ્યાં ઉપક્રમ છે ત્યાં ત્યાં નીચલ છે એમ
ઉપદેશ અને નીચલ વચ્ચે જોઈ છે.

જે ગાયત્રી નામના વિકારમાં અનુગત જગતકારણ બ્રહ્મ છે તેજ સર્વ છે એમ આદિ કહે છે; જેમ 'સર્વ સ્વસ્તિદં બ્રહ્મ' [છાન્દો ૩૧૨૪૧] (એ સર્વ નિશ્ચે બ્રહ્મ છે) એમાં તેમ, વળી કાર્ય કારણથી અભિન્ન છે એમ 'તદનન્યત્વમારમ્ભણશબ્દાદિમ્યઃ' [બ્રહ્મસૂત્ર ૨૧૧૧૪] (કાર્યકારણનું અનન્યત્વ) છે, આદંભણ શબ્દ આદિથી) એમાં કહીશું. તેમજ બીજે સ્થળે પણ, 'एतं होव बहूचा महत्युक्त्ये मीमां-

'यायै गायत्री चाग्या इदं सर्वं भूतं गायति च प्रायते च' [છાન્દો ૩૧૨૨૧] આ સર્વ પ્રાણિસમૂહ, જે કંઈ સ્થાવર કે જંગમ છે તે સર્વ, ગાયત્રીજ છે. પણ ગાયત્રી છાન્દાવાચક છે તે સર્વભૂતાત્મક શી રીતે થાય તેને માટે ગાયત્રી શબ્દરૂપ છે એમ કહે છે. ગાયત્રી વાક્ય સ્વરૂપ છે, વાણી આ સર્વ ભૂત છે. વાણી શબ્દરૂપ થઈને સર્વ ભૂતને ગાય છે કે, 'આ ગાય છે' 'આ અશ્વ છે' અને રજ્જુ કરે છે 'આથી બીનો મા, શું તને ભય ઉત્પન્ન થયું છે' ઇત્યાદિથી સર્વ તરફથી ભયથી પાછો હકતો વાણીથી રક્ષિત થાય) આમ સર્વભૂતાત્મક ગાયત્રી વાક્યસ્વરૂપ છે એમ કહીને 'या यै सा गायत्रीयं घाय सा येयं पृथिवी' 'या यै सा पृथिवीयं घाय सा यविदं शरीरमस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः', 'ययै शरीरमिदं तद् हृदयमस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः' (જે સર્વ ભૂતાત્મક ગાયત્રી છે તે આ પૃથ્વી છે, સર્વ ભૂતના સંબંધથી. આ પૃથ્વીમાં સર્વ ભૂતોનો સંબંધ શાથી છે? કેમકે સર્વ સ્થાવર ને જંગમ પદાર્થ એ પૃથ્વીને વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે. જે આ પૃથ્વીરૂપ ગાયત્રી છે તે આ શરીરજ છે. શરીર ગાયત્રી શી રીતે છે? એને વિષે આ ભૂતશબ્દવાચ્ય પ્રાણ પ્રતિષ્ઠિત છે, આથી પૃથિ-વીની પેઠે શરીર પણ ગાયત્રી છે. જે આ શરીરરૂપ ગાયત્રી છે તે હૃદય છે. શી રીતે? એને વિષે આ પ્રાણ પ્રતિષ્ઠિત છે, તેથી શરીરની પેઠે હૃદય પણ ગાયત્રી છે) આમ પૃથિવી ભૂતોના આધારરૂપ છે તેથી પૃથિવી સર્વભૂતમય ગાયત્રી છે. શરીર ભૂતાત્મક છે અને હૃદય પ્રાણનો આશ્રય છે તેથી શરીર અને હૃદય બંને ગાયત્રી છે. આમ પ્રકૃત ગાયત્રીને ભૂતાદિ પ્રકારોથી કહીને તે એ જ અશ્વરવાળા ચાર પાદથી ચતુષ્પાદ છે, એ છાન્દોરૂપ ગાયત્રી વાચા, ભૂત, પૃથિવી, શરીર, પ્રાણ, અને હૃદયના ભેદથી છ પ્રકારવાળી છે એમ ઉપસંહાર કરીને તેને વિષેનો મન્ત્ર બ્રહ્મ પ્રતિષ્ઠાદન કરવા શક્ય નથી એમ હેતુસિદ્ધિ છે એવું તાત્પર્ય છે. 'य एतामेयं ब्रह्मोपनिषदं वेद' ઇત્યાદિ. વેદહરસ્વભૂત મધુવિધાને આ રીતે જે બલે છે તેને સવિતા ઉદય કે અસ્ત પામતો નથી. હમેશજ દિવસ રહે છે, એથી વિદ્વાન ઉદય કે અસ્તમયથી પરિચિત ન થઈ શકે એવું બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ બ્રહ્મપદ વેદના અર્થમાં પ્રયોજેલું છે. બ્રહ્મ પણ કેવી રીતે સર્વાત્મક છે તેને માટે કહે છે—'वर्णी कार्यं कर्णज्यो अलिप्तं એમ' ઇત્યાદિ. ધ્યાનને માટે ગાયત્રીને સર્વાત્મક છે એમ આરોપ કર્યો છે એમ ન કહેવું. સ્વતઃ સર્વાત્મક જે છે તેવું ધ્યાન સંભવે છે તો અસંત-ને નથી તેનો આરોપ અબુજ છે. 'કેમકે તેવી રીતે જોવામાં આવે છે'—એ સૂત્ર-શેષનું વ્યાખ્યાન કરે છે—'તેમજ બીજે સ્થળે પણ' ઇત્યાદિ. જહુ છે નચ્ વાગ્યપ્રયોગને માટે જેના એવા હોતુ પુરુષો તે યજુચા—નન્વેદીઓ. તેઓએ પરમાત્માને મોટા ઉદય-શશ્વ-સ્તોત્રમાં વિચારે છે, તેમાં અનુગત છે એમ ધ્યાન ધરે છે. એજ પરમાત્માને ઈશકાયનથી

મન્ત્ર વ્રતમહાપ્રવચનં વર્તે મહામતે હરોગાઃ' [૧૮-૦ ધ્યા ૦ શાશ્વત ૨] (એ પરમાત્માનેજ મનુવેદીઓ આરા શાસ્ત્રને વિષે ઉપાસે છે, એનેજ અગ્નિને વિષે યજુર્વેદીઓ ઉપાસે છે, એનેજ સામવેદીઓ મહામત્ર કનુમાં ઉપાસે છે) એમાં વિદારદ્વારે શ્રદ્ધાનું ઉપાસન દેખાય છે. તેટલા માટે હવેના અભિધાનમાં પણ પૂર્વ વાક્યમાં શ્રદ્ધાજ નિર્દિષ્ટ છે. તેનોજ ન્યાનિર્વાણમાં બીજી ઉપાસનાનું વિધાન કરવા માટે પરમર્થ દાય છે. બીજે કહે છે કે—ગાયત્રીશાસ્ત્રથી સાક્ષાત્ શ્રદ્ધાનું પ્રતિષ્ઠાન થાય છે; કેમકે સંખ્યાની સમાનતા છે, જેમ ગાયત્રી છે અમરવાગ્મા ચાર પાદે ચતુષ્પાદ છે. તેમ શ્રદ્ધા ચતુષ્પાદ છે. તેમ બીજે કથળે પણ હવેનું અભિધાન કરનાર શાસ્ત્રનો સંખ્યાની સમાનતાથી બીજા અર્થમાં

ઉપમ કરેલા અગ્નિમાં ચતુર્વેદીઓ ઉપાસે છે એનેજ સામવેદીઓ મહામત્ર નામના કનુમાં ઉપાસે છે એમ વેતેશ્વર આરણ્યકમાં દેખાય છે ગાયત્રીશાસ્ત્ર 'શ્રદ્ધાશ્રદ્ધા છે એમ આખ્યાન કરીને હવે કહે છે કે મંત્ર છે ને સિદ્ધાન્તમાત્રનું બીજી રીતે વિવરણ કરે છે. સંખ્યાની સમાનતાથી ગાયત્રી વૃત્તિથી ગાયત્રીશાસ્ત્ર શ્રદ્ધાને વિષે છે એમ કહે છે—બીજે કહે છે 'હતાદિ 'સાક્ષાત્' 'આશ્વ અર્થનું મંદળ ૩માં વિના પૂર્વે તેા ગાયત્રીપદ પર અશ્વ-હૃદયશ્રુથી ગાયત્રી અને શ્રદ્ધા અને ઉપાસ્ય તરીકે લક્ષ્ય થાય છે એમ કનુ. આમ લક્ષણ લેવાથી 'ગાયત્રી સર્વમ્' (ગાયત્રી સર્વ છે) એમ અન્યથાનો અસમ્બ છે એમ ન કહેનું જેમ 'ઘટો રૂપી' (ઘટ રૂપવાળો છે) એમાં પરમર્થના એકરેશ અગ્નિને વિષે રૂપનો અન્યથ છે તેમ ગાયત્રીપદાર્થના એકરેશ ગાયત્રીથી અનુમાન શ્રદ્ધા જે પ્રધાન વસ્તુ તેને વિષે સર્વાંશજ્ઞત્વના અન્યથાનો સમ્બ છે એમ તાત્પર્ય છે. માટે સૂત્રમાં સિદ્ધાન્તશ્રદ્ધાનો આશો અર્થ છે—તેથી રીતે—ગાયત્રીની પેઠે ચતુષ્પાદ (ચતુષ્પાદ (ચાર પાદ) હોવાપણ) એ ગુણની સમાનતાને લીધે (ગાયત્રી અને 'શ્રદ્ધા અને ચતુષ્પાદ છે તેથી)—ચિત્ત શ્રદ્ધાને વિષે સમપણુ કરાય છે, જેથી ને 'ધ્યેયોર્ધ્યુ' એટલે જે ગાયત્રીશાસ્ત્ર ને શાસ્ત્ર વડે શ્રદ્ધાનુજ અભિધાન થાય છે તેથી હવેનું અભિધાન અસિદ્ધ છે હવે 'કેમકે તેથી રીતે (બીજાં મુનિવાક્યોમાં) એવામાં આવે છે' એ શેષમાત્રનું આખ્યાન કરે છે—તેમ બીજે કથળે પણ' હતાદિ. 'વાયુર્વાય સંઘર્ગઃ પ્રાણો વાયુ સંઘર્ગઃ' [૧૮-૦ ધ્યા ૨, ૩] 'એમ 'સર્વર્થવિદ્યામાં' દેવતાને ઉદેશીને સર્વર્થ કહે છે કે અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્ર અને વાયુ વાયુને વિષે લીન થાય છે; આત્માને ઉદેશીને કહે છે કે વાયુ, નેત્ર, કર્ણ અને મન, પ્રાણને વિષે લય પામે છે એમ કનુ છે. આ પાંચ આદિદેવિક અને પાંચ આધ્યાત્મિક મળીને દસ સંખ્યા પાત્રી કૃત (કૃત) કહેવાય છે. ખંડખર કૃત, વેગા, કાપર, અને કસિ એ નામનાં ચાર ઘુનો ક્રમે ચાર, ત્રણ, બે, અને એક અકવાચક છે, કૃત એટલે ચાર, વેગા એટલે ત્રણ, કાપર એટલે બે અને કસિ એટલે એક (સીડાના ઠાવમાં). પૂન બે પ્રકારનું છે—૧ એક, બે, ત્રણ ને ચાર બિદુથી યુક્ત ચાર પાત્રાંશનો એક અશ્વ-પાસી નાખતો તે અને ૨ બહુ પાસા નાંખવા તે. તેમાં ત્યાં ચાર બિદુથી

૧ લક્ષણથી શ્રદ્ધાનો અર્થ પ્રતિષ્ઠાન કરે છે. ૨ શ્રદ્ધા ચતુષ્પાદ છે, સર્વે ખન, રથાવર અને અન્ય, એનો એક પાદ છે, રથપ્રાસર, વિદ્યાભાને વિષે, અવર અસિદ્ધ કુલોદને વિષે એના ત્રણ પાદ છે. ૩ સમન્વયઅભિરૂપ, ચતુર્વે સૂત્ર, પૂન ૭૪ અર્થે. ૪ 'સંવર્તેનાર્ સમ્પ્રજ્ઞાન સમ્પ્રજ્ઞાના સંઘર્ગઃ' (સારી પેઠે મંદળ હરે છે કે માલ હરે છે તેથી સંઘર્ગ કહેવાય છે).

તર્જન યુદ્ધ અને પરાક્રમના હેતુથી ઇન્દ્રને પ્રિય ધામ ગયો) એમ આરંભ કરી કહી છે. તેને વિષે 'સ હોવાચ પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજાત્મા તં મામાયુરમૃતમિત્યુપાસ્વ' તેણે કહ્યું, હું પ્રાણ છું, પ્રજાત્મા છું, તે મને આયુ અને અમૃત તરીકે ઉપાસ) એવી શ્રુતિ છે. તેમ આગળ પણ 'અથ સ્વલુ પ્રાણ ઇવ પ્રજાત્મેદં શરીરં પરિગૃહ્યોત્થાપયતિ' [કૌઠ ૩૧, ૨, ૩] (પછી, ખરેખર, પ્રાણજ પ્રજાત્મા આ શરીરનું મહણ કરીને ઉઠાવે છે) એવી તેમ 'ન વાચં વિજિજ્ઞાસીત વત્કારં વિદ્યાત્' (વાણીને જાણવાની ઇચ્છા ન કરવી, વક્તાને જાણવો) ઇત્યાદિ, અને અન્તે 'સ ઇવ પ્રાણ ઇવ પ્રજાત્માન્વોઽજરોઽમૃતઃ' [કૌઠ ૩૮] (તે એ પ્રાણજ પ્રજાત્મા, આનન્દ, અજર અને અમૃત છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે. તેમાં સંશય છે કે શું અહિં પ્રાણશબ્દથી વાયુમાત્રનું અભિધાન થાય છે કે દેવતાત્માનું, ઇવનું કે પરબ્રહ્મનું, પણ 'અત ઇવ પ્રાણઃ' [૨૩ શું સૂત્ર] (એથીજ પ્રાણ) એ સૂત્રમાં પ્રાણશબ્દ બ્રહ્મપર છે એમ વર્ણવ્યું છે; અને અહિં પણ 'માન્વોઽજરોઽમૃતઃ' (આનન્દ, અજર અને અમૃત છે) ઇત્યાદિ બ્રહ્મસિંગ છે; તો અહિં શી રીતે સંશય સંભવે છે? અમે કહીએ છીએ કે અનેક સિંગના દર્શનથી (સંશય સંભવે છે), અહિં માત્ર બ્રહ્મસિંગ ઉપસન્ન છે એમ નથી; ખરેખર, બીજાં સિંગો પણ છે. 'મામેવ વિજાનીહિ' [કૌઠ ૩૧] (મનેજ જાણ) એ ઇન્દ્રનું વચન દેવતાત્માનું સિંગ છે. 'ઈદં શરીરં પરિગૃહ્યોત્થાપયતિ' (આ શરીરનું મહણ કરીને ઉઠાવે છે) એ પ્રાણનું સિંગ છે. 'ન વાચં વિજિજ્ઞાસીત વત્કારં

ઇન્દ્રનું જે પ્રેમાસ્પદ, શુદ્ધ ત્મા ગયો. તેને ઇન્દ્રે કહ્યું, પ્રતર્જન, હું તને વર આપુ છું. પ્રતર્જન કહ્યું, તું માર્ત્યને માટે હિતતમ-સર્વથી વિશેષ હિતકારક જે વર ધારે તે વર તુંજ આપોચન કરીને મને આપ. સારે ઇન્દ્રે કહ્યું, 'પ્રાણોઽસ્મિ' ઇત્યાદિ. મુખ્ય પ્રાણનું નિરસન કરવા પ્રજાત્મા એમ કહ્યું છે. વિશેષરહિત ચિન્માત્રનું નિરસન કરે છે—'તં મામ્' ઇત્યાદિ. આ પ્રાણ એટલે ઇન્દ્રદેવતા છે એમ દર્શાવનાર સિંગ છે. પ્રાણ એટલે મુખ્ય પ્રાણ છે તેને વિષે સિંગ કહે છે—'અથ સ્વલુ' ઇત્યાદિ. વાણી વચેરેમાં દેહધારણની શક્તિનો અભાવ છે એમ નિશ્ચય થયા પછી એમ અથનો અર્થ છે. પ્રાણ દેહ ધારણ કરે છે ને ઉઠાવે છે એ પ્રસિદ્ધ છે એમ દર્શાવવા સ્વલુ કહે છે. પ્રાણ ઇવ છે એનું સિંગ વસ્તુત્વ છે એમ કહે છે—'ન વાચમ્' ઇત્યાદિ. આનન્દત્વ આદિ બ્રહ્મસિંગ છે એમ કહે છે—'અને અન્તે' ઇત્યાદિ. વિષય કહીને અનેક સિંગ દેખાય છે તેથી સંશય છે એમ કહે છે—'તેમાં સંશય છે' ઇત્યાદિ. આ સૂત્ર મતાર્ય છે એમ આશ્લેષ કરે છે—'પણ "અત ઇવ પ્રાણઃ" એ સૂત્રમાં' ઇત્યાદિ. બ્રહ્મના સિંગથી પ્રાણશબ્દની બ્રહ્મને વિષે વૃત્તિ કહી છે. પ્રકૃતમાં કેમ છે તેની આસંગક કરી કહે છે—'અને અહિં પણ' ઇત્યાદિ. અનેક સિંગ બેવામાં આવે ત્યારે સિંગ કહ્યું છે ને સિંગાભાસ કયો છે તે સંશયનું નિરસન કરવા અધિકરણ છે એમ કહે છે—'અનેક સિંગના દર્શનથી', તેનુંજ વિવરણ કરે છે—'અહિં માત્ર બ્રહ્મસિંગ ઉપસન્ન છે એમ નથી'

વિદ્યાન્' (વાળીને જાણવાની કૃત્તિ ન કરવી, વજાને જાણવો) કત્યાદિ અવર્ત
 લિંગ છે. આરે સંશય યુજા છે. તેમાં પ્રસિદ્ધિથી પ્રાપ્ત અર્થે વાયુ એમ પ્રાપ્ત થયે
 કદીએ હીએ. પ્રાપ્તશબ્દ જેમાં છે એ પ્રકરણ શ્રદ્ધવાચક છે. શાથી? તેવી રીતે
 અનુગમ છે તેથી. કારણ કે પૂર્વાપરસંબંધનું 'પર્યાલોચન કરનાં વાક્યમાં પદાર્થોનો
 સમન્વય શ્રદ્ધાપ્રતિપાદનપર છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ તો ઉપક્રમમાં 'વરં કૃત્તિણ્ય'
 (વર વરે) એમ કહે બને કહેવું એવો પ્રવર્તન પરમ પુરુષાર્થરૂપ વરનો 'ઉપક્રમ
 કરે છે—'તમેવ મે કૃત્તિણ્ય ચ મ્વં મનુષ્યાવ દિતતમં મન્યમે' (તુંજ આરે આરે વર વર
 કે જે વર તું મનુષ્યને આરે સર્વથી વિશેષ દિતકારક માને છે). તેને સર્વથી વિશેષ
 દિતકારક તરીકે દર્શાવાયેલા પ્રાપ્ત પરમાત્મા કેમ ન થાય? પરમાત્માના જ્ઞાનથી
 અન્યથ વિશેષ દિતકારક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ નથી; કેમકે 'તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ મા-
 ત્યા વળ્યા વિષ્ણેડ્યતાય' [ચેત ૨૮] (તેતુંજ જ્ઞાન મેગથીને અનિમૃત્યુ પામે છે,
 તેને પદોત્થવાનો બીએ આર્થ નથી) એવી મુનિ છે. તેમ 'સ યો માં વેદ ન હ વ
 તસ્ય કેતચન કમંણા ભોક્તો મીયતે ન સ્તેયેન ન મૂળદમ્પના' [કી ૨૧] (તે જે મને
 જાણે છે તેનો ભોક્ કોઈ પણ કમ વડે, સ્તેય કે 'જીવદત્ત્યા વડે, દિસા પામનો નથી)

અર્થ. અનેક વિશેષે દર્શાવીને તેનું કાર્ય-સરાય કહે છે—'આરે સંશય યુજા છે'. પૂર્વ
 પ્રકૃત જે વિષાદ શ્રદ્ધા તેનો પરામર્થ કરનાર જે વદ્ સબ્દ તેને સમાનપરિણુ જ્યોતિઃકુનિ
 શ્રદ્ધવાચક છે—પ્રકૃત શ્રદ્ધવાચક વદ્ સબ્દના બગથી જ્યોતિઃકુનિ શ્રદ્ધાપર છે—એમ કહ્યું છે.
 જાહે પ્રાપ્ત શ્રદ્ધવાચક છે એમ દર્શાવનાર કોઈ તેનું અસંધારણ કારણ નથી—તેથી રીતે જાહે
 પ્રાપ્તકુનિને જ ન કરનાર કા બગ નથી. કેમકે પરપર વિરોધ અનેક વિશેષે કદી નિશ્ચયક
 નથી. એમ પ્રત્યક્ષદરણી સંનિધિ પૂર્વપક્ષ કરે છે. પ્રસિદ્ધિથી પ્રાપ્ત વાયુ છે એમ કહે
 છે—'તેમાં પ્રસિદ્ધિથી પ્રાપ્ત' કત્યાદિ પૂર્વપક્ષમાં પ્રાપ્ત, દેવતા, અવમાથી એકની ઉપસના
 છે રજા છે. નિદાનમાં શ્રદ્ધની ઉપસના રજા છે એવી રીતે પદોને શ્રદ્ધાપર લેવાથી તેમનો
 અન્યથ સમન્વય છે એમ કહે છે—'કારણ કે પૂર્વાપર સંબંધનું પર્યાલોચન કરનાં'
 અર્થ. દિગમન્વ, કમંજલ, જાદિ પદાર્થોનો સમન્વય શ્રદ્ધાને વિશેષ ન-પરંનિશ્ચયક છે એમ
 એમ કાવ છે એમ કહ્યું છે તેનું વિચારણ કરે છે—'પ્રથમ તો ઉપક્રમમાં' કત્યાદિ
 નિને અને કહ્યું. એટલે 'મામેવ વિજ્ઞાતીદિગદેવાદં મનુષ્યાવ દિતતમં મન્યમે વળ્યાં વિજ્ઞા-
 નામ', 'માનોડ્રિમ્' કત્યાદિ પ્રાપ્ત કદાં છે તે વાયુવાચક કદાં કહે નહિ એમ કહે છે—
 ને સર્વથી વિશેષ દિતકારક તરીકે દર્શાવાયેલા પ્રાપ્ત' કત્યાદિ ઉપસનાની રજા
 અન્ય છે. કહે પ્રકૃતી ઉપસના જ એકદેવ કહે. શ્રદ્ધાપરનું છે કાવ છે એમ જા-
 રી કહે છે—'પરમાત્માના જ્ઞાનથી અન્યથ' કત્યાદિ ઉપસના. તેનેમ અપદ્ધા-
 પદોને શ્રદ્ધાને વિશેષ સમન્વય છે એમ કહે છે—'તેમ "સ યો માં વેદ ન હ વ"
 કત્યાદિ શ્રદ્ધાપર પદોને અને શ્રદ્ધાપરના સદાનુ જાણવું છે તે વિદ્યાર્થે કહે—એક
 પ્રાપ્ત પ્રાપ્તિ દિસા અનેક નહિ—તેને અનિમૃત્યુ નામે નહિ. કેમકે કત્યાદિ અન્યથ

ઇત્યાદિ બ્રહ્મના પરિબ્રહ્મ કરે ઘટે છે. ખરેખર બ્રહ્મવિજ્ઞાનથી સર્વ કર્મના ક્ષય 'ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે' [બુઠ ૨૨૨૮] (તે 'પરાવરતું જ્ઞાન થયે એનાં કર્મો ક્ષય પામે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. પ્રજ્ઞાત્મત્વ પણ બ્રહ્મપદ્ધતિમાં ઘટે છે. ખરેખર અચેતન વાયુને પ્રજ્ઞાત્મત્વ સંભવતું નથી. તેમ ઉપસંહારમાં પણ 'આનન્દોઽજ્જરોઽમૃતઃ' એમ આનન્દત્વ આદિ બ્રહ્મથી અન્યત્ર બરેખર સંભવતાં નથી. 'સ ન સાધુના કર્મણા મૃયાન્ મવતિ નો ઇવાસાધુના કર્મણા કર્મણાનેષ હોય સાધુ કર્મ કારવતિ તં યમેમ્યો લોકેમ્ય ઝઘ્નિનીયતે । ઇય ડ ઇવાસાધુ કર્મ કારવતિ તં યમેમ્યો લોકેમ્યોઽયો નિનીયતે' એમ અને 'ઇય લોકાધિપતિરેય લોકેશઃ' [કૌઠ ૨૮] (તે સાધુ કર્મથી મોટા થતો નથી અને અસાધુ કર્મથી નાનો થતો નથી; કેમકે એજ તેને સાધુ કર્મ કરાવે છે, જેને આ લોકોમાંથી ઊંચે સ્થાને સ્થાપે છે અને એજ તેને અસાધુ કર્મ કરાવે છે, જેને આ લોકોમાંથી નીચે સ્થાને સ્થાપે છે—એ લોકાધિપતિ છે, એ લોકેશ છે). એમ શ્રુતિ છે. આ સર્વ પર બ્રહ્મના આશ્રય કરીએ તો બરેખર સમજી શકાય છે, મુખ્ય પ્રાણનો આશ્રય કરીએ તો નહિ. તેજા માટે પ્રાણ એટલે બ્રહ્મ છે ॥ ૨૮ ॥

વક્તા આત્મોપદેશ કરે છે તેથી (પ્રાણ બ્રહ્મ નથી) એમ જો (કહેશે તો અમે કહીએ છીએ કે ના) કારણ કે એને વિષે (આ અધ્યાયને વિષે) અધ્યાત્મસંબન્ધ ઘણો છે. ॥ ૨૯ ॥

પ્રાણ બ્રહ્મ છે એમ જે કહ્યું છે તેનો આશ્રય કરે છે. પ્રાણ શબ્દ જેમાં છે એ પ્રકરણ પરબ્રહ્મવાચક નથી. શાથી? વક્તા આત્મોપદેશ કરે છે તેથી. 'ખરેખર હિન્દ નામના કોઈક દેહધારી દેવતાવિશેષ વક્તાએ પોતાના આત્માને 'મામેય વિજાનીહિ' (મનેજ જાણુ) એમ ઉપક્રમ કરીને 'પ્રાણોઽસ્મિ વ્રજાત્મા' (હું પ્રાણ છું, પ્રજાત્મા છું) એમ અહંકારવાદે પ્રવર્તનને કહ્યો. વક્તાના આત્મા તરીકે ઉપદેશ કરાતો તેજ પ્રાણ બ્રહ્મ શી રીતે થાય? ખરેખર બ્રહ્મ વક્તા થાય એ સંભવતું નથી, કેમકે 'અયાગમનાં'

સર્વ પાપ જગી જાય છે; જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી કર્મરૂપ તૃણરાશિ જળી જાય છે એમ કહે છે—'સ યો માં વેદ' ઇત્યાદિ. 'કેનચન કર્મણા' એમ કહ્યું છે તે સ્પષ્ટ કરે છે—'ન સ્નેયન' ઇત્યાદિ. ઉપક્રમની પેઠે ઉપસંહારમાં પણ પતોનો બ્રહ્મને વિષે સમન્વય કહે છે—તેમ ઉપસંહારમાં પણ' ઇત્યાદિ. આનન્દ એટલે દુઃખનો અભાવ, તે મુખ્ય પ્રાણને વિષે પણ સમવે છે. તેમજ અદેહ જે મુખ્ય પ્રાણ તેને જરા ને મરણ ન હોવાથી અમરત્વ વગેરે ધર્મ પણ તેમજ મુખ્ય થાય, માટે ઉપસંહાર બ્રહ્મવિષયક નથી એમ આસંકા લાવી કહે છે—'આનન્દત્વ આદિ બ્રહ્મથી અન્યત્ર' ઇત્યાદિ. 'સાધુ કર્મથી' = પુણ્યથી. 'અસાધુ કર્મથી' = પાપથી. પુણ્ય અને પાપથી અસ્પૃશ્ય રહેતું, તે કરાવવાં અને નિર્વૃત્તિ અર્થે એ સર્વ પર બ્રહ્મને વિશેષ સમજી શકાય, મુખ્ય પ્રાણને વિષે નહિ એમ કહે છે—'આ સર્વ પર બ્રહ્મના આશ્રય' ઇત્યાદિ ॥૨૯॥

'અહંકારવાદે' = સ્વ-અવાચક સંજ્ઞા (જોને એવા સંજ્ઞા) વડે કહ્યું. બ્રહ્મને વડતૂત્તનો અભાવ છે તેથી અહિં. વક્તાએ જોનેજ જેવ છે એમ કહ્યું છે. માટે એ વક્ત્રવ હિન્દની ઉપાસ-

[શ્રુદ્ધ૦ શાલ્વ] (વાણીરહિત. મનચિનાતું) એવી મુતિ છે. તેમ દેહની સાથે સં-
બંધ રાખે એવાજ અને બ્રહ્મને વિષે સંભવે નહિ એવા ધર્મો એ (હંદ્રે)—‘ત્રિર્ગી-
પાંત્ર ત્યાદમહનમસ્તુભાન્ યતીન્દ્રાણામૃકેભ્યઃ પ્રાયચ્છન્મ’ (ત્રણ માધાવાગા ત્વણાના પુ-
ત્રને મેં હૃદયો, વેદાન્તથી બહિર્બુધ યતિએને વન્ય કૃતરાએને મેં આપ્યા) દંત્યાદિ
વચનથી પાતાની સ્તુતિ કરી છે. હંદ્ર પ્રાણ છે એ તેના બળવાન હોવાથી યુક્ત
ધાય છે. અરેખર ‘પ્રાણો વૈ ચલન્મ’ (પ્રાણજ બળ છે) એમ સમજાય છે; અને બ-
ળનો હંદ્ર પ્રસિદ્ધ દેવતા છે. જે કોઈ બળની પ્રકૃતિ છે તે હંદ્રકર્મજ છે એમ નિશ્ચે
કહે છે. દેવતાનો આત્મા પણ પ્રજ્ઞા-આ છે એમ સંભવે છે; કેમકે તેમનું જ્ઞાન ‘અ-
પ્રતિહત છે. અરેખર દેવતા અપ્રતિહત જ્ઞાનવાગા છે એમ કહે છે. દેવતામાનો
ઉપરશ આ પ્રમાણે નહીં થયો એટલે હિતનમત્વ આદિ વચન સંભવને અનુસરીને
તેનેજ સાચુ પાઠમાં લેઈએ. તેટલા માટે વક્તા એવા હંદ્રનો આત્માઉપરશ છે તેથી પ્રાણ
બ્રહ્મ નથી એમ આશ્પ કરીને તેનું સમાધાન કરે છે—‘કેમકે એને વિષે અધ્યાત્મ-
સંબંધ થયો છે.’ અધ્યાત્માનો સંબંધ એટલે પ્રત્યગાત્માનો સંબંધ, તેનું બાહુલ્ય-મ-
નાને થયું પડે છે તેને માટે બીજે દેવે કહે છે—‘તેમ દેહની સાથે સંબંધ રાખે એવાજ’
દંત્યાદિ રીતિ વર્ણવે શાસ્ત્રપત્રીતિ રત્નવેદાન્તવાક્ય, તે લેના મુખમાં છે તે રત્નમુક્ત, તેવા
નહિ તે. અર્થનું. વેદાન્તથી વિબુધ તે મસ્તુભ. તોપણ પ્રાણજબ છે તેથી હંદ્ર ઉપાસ્ય નથી
એમ આશ્પ કરી કહે છે—‘હંદ્ર પ્રાણ છે એ’ દંત્યાદિ. હંદ્ર બળવાન હોવાથી હંદ્રને વિષે
‘પ્રાણો વૈ ચલન્મ’. પણ હંદ્ર બળવાન છે એમજ કેમ તેને વિષે કહે છે—‘બળનો હંદ્ર-
દેવતા પ્રસિદ્ધ છે’. પ્રસિદ્ધિ હંકિક છે એમ પ્રકટ કરે છે—‘બળનો હંદ્ર-
દેવતાનો આત્મા પણ’ દંત્યાદિ. એનું જ્ઞાન અપ્રતિહત કેમ છે. લોક અને વેદની પ્રસિ-
દ્ધી એમ કહે છે—‘અરેખર દેવતા અપ્રતિહત જ્ઞાનવાગા છે એમ.’ તોપણ હિતનમ
ઉપરશનો દેવ એવા વચન સાથે વિરોધ થયે હંદ્ર શી રીતે ઉપાસ્ય થાય તેને વિષે કહે છે—
‘હિતનમ પુરુષાર્થનો દેવ છે, કેમનો અનધિકાર છે તેથી સ્તુતિહતા આદિ પાપ તેને સ્પર્શ
નથી. લોકપાત્ર છે તેથી લોકવિપતિ છે, સ્વર્થને અનન્દ પમાડે છે તેથી અનન્દ છે,
‘સૃષ્ટિવરદિત સ્થિતિ છે તેથી અલર અને અમૃત છે. શુ હંદ્રવડ વડે વિવેકથી ઉપ-
નિન્દા કહેવાય છે કે વિવેક? આપ પદમાં વક્ત્ર પ્રજ્ઞપર છે એ સિદ્ધ છે. દ્વિતીય
પદ, તેનો ‘શરીરસ્થવ આદિ, હંદ્રના શરીરમાં લેનો સંભવ નથી એવા, જે ધર્મો વડે
નથી એવા ધર્મો તે ‘અધ્યાત્મસંબંધ’. આ દેહને વિષે પ્રાણકુબુનો સંચાર તેજ આપુ-
અરિહત, અર્થ નહિ એક. ૨ અગાધ—પ્રતિબંધવત્ત્વ. ૩ કૃત્રી જડ તે, નાદ. ૪ કૃત્રીમાં

પ્રાપ્ત્યું આ અધ્યાયમાં જોવામાં આવે છે. 'યાવદ્વયસિદ્ધશરીરે પ્રાણો વસન્તિ તાવદાયુઃ' (ખરેખર જ્યાંસુધી આ શરીરને વિષે પ્રાણ વસે છે ત્યાંસુધી આયુષ્ય છે) એ શ્રુતિ પ્રજ્ઞાત્મા, પ્રત્યક્ષભૂત પ્રાણજ્ઞ આયુષ્ય આપવામાં અને ઉપસંહાર કરવામાં સ્વતંત્ર છે, બાહ્ય દેવતાવિશેષ નથી એમ દર્શાવે છે. તેમ પ્રાણ હોય તો નિઃશ્રેયસ-હન્દ્રિયોની શરીરને વિષે સ્થિતિ- એ હન્દ્રિયોના આશ્રય પ્રત્યગાત્મા પ્રાણનેજ દર્શાવે છે. તેમ 'પ્રાણ एव प्रज्ञानमेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' [કૈા ૩૩] (પ્રાણજ્ઞ પ્રજ્ઞાત્મા આ શરીરને મહણ કરીને ઉઠાવે છે) એમ અને 'न वाचं विजिज्ञासीत वकारं विद्यात्' (વાળીને જાણવાની હઠ્ઠા કરવી નહિ, વક્રાને જાણવો) એમ ઉપક્રમ કરીને 'तपसा रघम्यारेणु नेमिरर्पिता नामावरा अर्पिता एवमेवैना भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्यर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' (તેટલા માટે જેમ રથના આરાત્મામાં નેમિ મૂકેલી છે અને નાભિને વિષે આરા મૂકેલા છે, એવીજ રીતે આ ભૂતમાત્રાઓ પ્રજ્ઞામાત્રાઓને વિષે મૂકેલી છે અને પ્રજ્ઞામાત્રા પ્રાણમાં મૂકેલી છે, તે આ પ્રાણજ્ઞ પ્રજ્ઞાત્મા, આનન્દ, અજર અને અમૃત છે) એમ વિષય અને હન્દ્રિયોના વ્યવહારરૂપ આરાના નાભિભૂત પ્રત્યગાત્માનોજ ઉપસંહાર કરે છે. 'सम आग्नेनि विद्यात्' (તે મારે આત્મા છે એમ જાણવું જોઈએ) એમ ઉપસંહાર પ્રત્યગાત્માનું મહણ કરીએ ત્યારેજ યુક્ત છે, બાહ્ય દેવતાનું મહણ કરીએ ત્યારે નહિ. 'मयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' [મૃદુ ૩૧/૧૨.] (આ આત્મા બ્રહ્મ છે, સર્વને પ્રત્યક્ષ છે) એમ બીજી શ્રુતિ છે. તેટલા માટે અધ્યાત્માનો ધણો સંબંધ છે તેથી એ બ્રહ્મનોજ ઉપદેશ છે, દેવતામાનો ઉપદેશ નથી ॥ ૨૯ ॥

પ્રત્યુદિષ્ઠિનિમ્ન અસ્તિત્વ હોય તો પ્રાણોની-હન્દ્રિયોની સ્થિતિ છે એવી શ્રુતિ 'अद्यातो निभेष-मादानम्' અર્થથીજ કહે છે—'પ્રાણુ દોષ તો નિઃશ્રેયસ' હન્દ્યાદિ. હન્દ્રિયના સ્થાપકની પેઠે ઉત્થાપક પદ્ય છે એમ કહે છે—તેમ 'प्राण एव प्रज्ञानमेदम्' હન્દ્યાદિ. વક્રનૃત્વ કરીને સર્વનું અધિકાન્ત્વ દર્શાવું છે એમ કહે છે 'એમ ઉપક્રમ કરીને.' તેમાં નાના પ્રપંચની આત્માને વિષે કક્ષના કરવામાં જેમ દુટાન્ત છે, લોકમાં પ્રસિદ્ધ રથના આરાઓમાં-નેમિ અને નાભિના મધ્યમાં રેડેલા શસ્ત્ર (લાકડાના કડકાઓ)માં-ચકની પાસેની નેમિ જડેલી છે, નાભિમાં જેમ આરા જડ્યા છે, એમ પૃથિવી આદિ પાંચ બ્રહ્મ અને શબ્દાદિ પાંચ વિષયરૂપ માત્રા, એમ દસ બ્રહ્મ અને માત્રા, દસ પ્રજ્ઞામાત્રાઓમાં—સ્વવિષયજ્ઞાન (શબ્દાદિવિષયપ્રજ્ઞા) અને હન્દ્રિયો (હન્દ્રિય-હાનિન્દ્રિય)માં—મૂકેલાં છે; અને તે પ્રજ્ઞામાત્રાએ પર પ્રાણને વિષે મૂકેલી છે અને તે પ્રાણ તે પરમાત્મા, મારું સ્વરૂપ છે એમ કહે છે—'म म आग्नेनि' હન્દ્યાદિ. ત્યારે પ્રત્યગાત્માને વિષે સમન્વય છે, બ્રહ્મને વિષે નથી તેને માટે કહે છે—'अयमात्मा ब्रह्म' હન્દ્યાદિ. મૂલધર્મો ઉપસંહાર કરે છે—'तेटवा भाटे' હન્દ્યાદિ.

ત્યારે વજાનો આગ્રાપદશ કેવી રીતે છે ?
પણ શાસ્ત્રદષ્ટિથી ઉપદેશ (યુક્ત છે), વામદેવની પેઠે ॥૩૦॥

હન્દ નામના દેવતા-આગ્રા પાનાના આત્માનું પરમાત્મા તરીકે 'મહમેવ પરંબ્રહ્મ' (હું પરબ્રહ્મ હું) એમ આર્ષ દર્શનથી યથારાસે જ્ઞાન મેળવી ઉપદેશ કર્યો કે—
'મામેવ વિજ્ઞાનીહિ' (મનેજ જાણુ). જેમ 'તદૈતપદ્યપ્રપિવામદેવઃ પ્રતિપેદેહં મનુર-મયં સૂર્યઃ' (તે બ્રહ્મને-એ આ-આને જ-હું બ્રહ્મ હું એમ જોના નહિ વામદેવે હું મનુ હતો; હું સૂર્ય હતો એમ જ્ઞાન મેળવ્યું) તેમ; કેમકે 'તથો દેવાનાં પ્રત્યુપ્પત્ત સપ્ત તદમણ્' [બૃહદ ૨.૧૫.૧૦] (તેમાં, દેવામાં જેને આત્મજ્ઞાન થયું તેજ પ્રતિ-જ્ઞાન) એમ કહીને હન્દે ત્વષ્ઠાના પુત્રના વધ આદિ દેહના ધર્મોથી પાનાની સ્તુતિ કરી—એમ જે કહ્યું છે તેનો 'પરિહાર કરવો જોઈએ. એ વિષે કહીએ છીએ. ત્વ-પુત્રવધ આદિના ઉપન્યાસ 'હું આમાં પરાક્રમવાળો છું તેથી મારું જ્ઞાન મેળવ' એમ વિગ્રેષ્ઠ હન્દની સ્તુતિને મારે નથી. ત્યારે રીતે મારે છે? વિજ્ઞાનની સ્તુતિને મારે છે; કેમકે ત્વાણ્વધ-આદિ સાદસનો ઉપન્યાસ કરીને વિજ્ઞાનની સ્તુતિનું 'તસ્ય મેત્ર લોમ જ ન મીપને સ યોમાં વેદ ન હર્ષ તસ્ય કેન ચ કર્મણ લોકો મીપતે' (ત્યાં તે મારા વાગની પણ દિસા થતી નથી, જે મને જાણે છે તેનો મોક્ષ કોઈ પણ કર્મ વડે દિસા પામનો નથી) કહ્યાદિ ઉત્તર વાચ્યથી અનુસંધાન કરે છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—આમાં પણ કૃર કર્મ કરનાર જે હું બ્રહ્મભૂત તે મારા વાગ પણ દિસા પામનો નથી. જે અન્ય પણ મને જાણે છે તેનો મોક્ષ કોઈ પણ કર્મથી દિસા પા-દ્યમાણ બ્રહ્મ છે. તેટલા મારે એ વાચ્ય બ્રહ્મવિષયક છે ॥ ૨૦ ॥

અહારવાદની શી રીતે તે પડે છે—'કેવી રીતે છે'. સૂત્ર એ એનો ઉત્તર છે. તેનું અર્થાન કરે છે—'હન્દ નામના દેવતા-આગ્રા' કહ્યાદિ. નેને પુરુ આદિના અગ્રાવે જ્ઞાન રીતે મન્યું ને કહે છે—'આર્ષ દર્શનથી આત્માનારના જીવણ આદિથી આ જ્ઞાનને જે સ્વતઃસિદ્ધ જે દર્શન—જ્ઞાન ને અર્થદર્શન જે હન્દ બ્રહ્મત્મા વડે સ્વતઃમાનો ઉપદેશ કરે તે ત્વાણ્વધથી સ્તુતિ સા મારે કરે છે તેને વિષે કહે છે—'એમ જે કહ્યું છે તેનો પ-રિહાર કરવો જોઈએ' વિગ્રેષ્ઠ હન્દની સ્તુતિ મારે ઉપન્યાસ ન હોય તો તે કેવી રીતે છે પડે છે—'ત્યારે રીતે મારે છે?' બ્રહ્મજ્ઞાનની સ્તુતિ મારે છે એમ કહે છે—'વિજ્ઞા-ની સ્તુતિ મારે છે,' તેને મારે 'જમણ કહે છે—'કેમકે ત્વાણ્વધની' હન્દ્યાદિ. તત્ત્વ=૧૨ નિમિત્ત છે એવી સ્થિતિમાં આદિ જ્ઞાનની સ્તુતિ શી રીતે છે તે કહે છે—'તાત્પર્ય આ જાણે છે,' તેટલા મારે જ્ઞાન મેળ છે એવો વાક્યરેષ સમજવો. તમાર જ્ઞાન એનું છે તો અર્ચુન પુરુષને સું કય તેને મારે કહે છે—'જે અન્ય પણ' કહ્યાદિ. પણ કોઈ કરે કે 'સ્વૂચમાન જે જ્ઞાન નેમાં જેવ કોણ છે તેની અગ્રાંકા કરે હન્દનેજ સંજ-ધ વાચ, ૧ નિરાકાર, સમાધાન. ૨ અનુમાન કથાવાદ, અર્થ સમજવાનાર કાણુ. ૩ જેની રસવિ ઉત્તર.

પ્રાપ્તું આ અધ્યાયમાં જોવામાં આવે છે. 'યાવદ્વ્યક્ષિજ્જ શરીરે પ્રાણો વસતિ તાવદાયુઃ' (ખરેખર જ્યાંમુઘી આ શરીરને વિષે પ્રાણ વસે છે ત્યાંમુઘી આયુષ છે) એ શ્રુતિ પ્રજ્ઞાત્મા, પ્રત્યક્ષુત પ્રાણજ આયુષ આપવામાં અને ઉપસંહાર કરવામાં સ્વતન્ત્ર છે, બાહ્ય દેવતાવિશેષ નથી એમ દર્શાવે છે. તેમ પ્રાણ હોય તો નિઃશ્વેયસ-હન્દ્રિયોની શરીરને વિષે સ્થિતિ- એ હન્દ્રિયોના આશ્રય પ્રત્યગાત્મા પ્રાણનેજ દર્શાવે છે. તેમ 'પ્રાણ एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' [કોઁ ૩૩] (પ્રાણજ પ્રજ્ઞાત્મા આ શરીરને મહુણ કરીને ઉઠાવે છે) એમ અને 'न वाचं विजिज्ञासीत वकारं विद्यात्' (વાણીને જાણવાની હઠ્ઠા કરવી નહિ, વક્રાને જાણવો) એમ ઉપક્રમ કરીને 'तद्यथा स्थस्यारेषु नेमिरर्पिता नामावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽज्जरोऽमृतः' (તેટલા માટે જેમ રથના આરાઓમાં નેમિ મૂકેલી છે અને નાભિને વિષે આરા મૂકેલા છે, એવીજ રીતે આ 'ભૂતમાત્રાઓ પ્રજ્ઞામાત્રાઓને વિષે મૂકેલી છે અને પ્રજ્ઞામાત્રા પ્રાણમાં મૂકેલી છે, તે આ પ્રાણજ પ્રજ્ઞાત્મા, આનન્દ, અજ્જર અને અમૃત છે) એમ વિષય અને હન્દ્રિયોના વ્યવહારરૂપ આરાના નાભિજૂત પ્રત્યગાત્માનોજ ઉપસંહાર કરે છે. 'सम माग्मेति विद्यात्' (તે મારો આત્મા છે એમ જાણવું જોઈએ) એમ ઉપસંહાર પ્રત્યગાત્માનું મહુણ કરીએ ત્યારેજ યુક્ત છે, બાહ્ય દેવતાનું મહુણ કરીએ ત્યારે નહિ. 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' [બૃહુઁ ૨/૧/૧.] (આ આત્મા બ્રહ્મ છે, સર્વને પ્રત્યક્ષ છે) એમ બીજી શ્રુતિ છે. તેટલા માટે અધ્યાત્માનો ધણો સંબંધ છે તેથી એ બ્રહ્મનોજ ઉપદેશ છે, દેવતાત્માનો ઉપદેશ નથી ॥ ૨૯ ॥

પ્રાણસ્થિતિનું અસ્તિત્વ હોય તો પ્રાણોની-હન્દ્રિયોની સ્થિતિ છે એવી શ્રુતિ 'अथातो निश्वेय-मादात्मम्' અર્થથીજ કહે છે—'પ્રાણ હોય તો નિઃશ્વેયસ' ઇત્યાદિ. હન્દ્રિયના સ્થાપકની પેઠે ઉત્થાપક પવ્ય છે એમ કહે છે—તેમ 'પ્રાણ एव प्रज्ञात्मेदम्' ઇત્યાદિ. વક્રત્વ કરીને સર્વનું અવિષ્કાનન્વ દર્શાવ્યું છે એમ કહે છે 'એમ ઉપક્રમ કરીને.' તેમાં નાના પ્રપચની આત્માને વિષે કહ્યના કરવામાં જેમ દૃશ્ય છે; લોકમાં પ્રસિદ્ધ રથના આરાઓમાં-નેમિ અને નાભિના મધ્યમાં રહેલા સરોજ (લાકડાના કડકાઓ)માં-ચકની પાસેની નેમિ જડેલી છે, નાભિમાં જેમ આરા જડ્યા છે, એમ પૃથિવી આદિ પાંચ જન અને સજ્જાદિ પાંચ વિષયરૂપ માત્રા, એમ રક્ત જન અને માત્રા, રક્ત પ્રજ્ઞામાત્રાઓમાં—સ્વવિષયજ્ઞાન (સજ્જાદિવિષયપ્રજ્ઞા) અને હન્દ્રિયો (ધીન્દ્રિય-જ્ઞાનેન્દ્રિય)માં—મૂકેલાં છે; અને તે પ્રજ્ઞામાત્રાઓ પર પ્રાણને વિષે મૂકેલી છે અને તે પ્રાણ તે પરમાત્મા, મારું સ્વરૂપ છે એમ કહે છે—'म म आग्मेति' ઇત્યાદિ. ત્યારે પ્રત્યગાત્માને વિષે સમન્વય છે, બ્રહ્મને વિષે નથી તેને માટે કહે છે—'अयमात्मा ब्रह्म' ઇત્યાદિ. સૂત્રચંદો ઉપનહાર કરે છે—'તેટલા માટે' ઇત્યાદિ.

ત્યારે વજાનો આગ્રહપરશ કેવી રીતે છે ?
પણ શાસ્ત્રદષ્ટિથી ઉપદેશ (યુક્ત છે), વામદેવની પેટે ॥૩૦॥

હંદ નામના દેવતા-આગ્રહ પાનાના આત્માનું પરમાત્મા તરીકે 'મહામેવ પરંબ્રહ્મ' (હુંજ પરંબ્રહ્મ હું) એમ આર્થ દર્શનથી સધાસાસ જ્ઞાન મેળવી ઉપદેશ કયો કે—
'મામેવ વિજાનીહિ' (મનેજ જાણુ). એમ 'તદ્વૈતવ્યવસ્થાપિર્વામદેયઃ પ્રતિપેદેહં મનુર-મયં સૂર્યમ્' (તે બ્રહ્મને-એ આ-માને-હું બ્રહ્મ હું એમ જોના ક્ષત્રિ વામદેવે હું મનુ હતો, હું સૂર્ય હતો એમ જ્ઞાન મેળવ્યું) તેમ; કેમકે 'તયો દેવાનાં પ્રત્યુષ્યત સપ્ત તદમપ્ત્' [યુદ્ધ-રાધા-૦] (તેમાં, દેવોમાં જેને આત્મજ્ઞાન થયું તેજ પ્રતિ-જુદ આત્મા તે બ્રહ્મ થયો) એમ મુનિ છે. વળી 'મામેવ વિજાનીહિ' (મનેજ જાણુ) એમ કહીને હંદે ત્વજાના પુત્રના વધ આદિ રહના ધર્મોથી પાનાની સ્તુતિ કરી—એમ જે કહ્યું છે તેનો 'પરિહાર કરવો જોઈએ, એ વિષે કહીએ છીએ, ત્વ-દુપુત્રવધ આદિનો ઉપન્યાસ 'હું આવાં પરાક્રમચાળો હું તેથી મારું જ્ઞાન મેળવ' એમ વિજેય હંદની સ્તુતિને મારે નથી. ત્યારે રીતે મારે છે? વિજાનની સ્તુતિને મારે છે; કેમકે ત્વાદુવધ-આદિ સાહસનો ઉપન્યાસ કરીને વિજાનની સ્તુતિનું 'તસ્ય મે તત્ર લોમ જ ન મીયતે સ લોમાં પેદ ન હવે તસ્ય કેન જ કર્મણા લોકો મીયતે' (ત્યાં તે મારા વાળની પણ હિસા થતી નથી, જે મને જાણે છે તેનો મોક્ષ કોઈ પણ કર્મ વડે હિસા પામતો નથી) હત્યાદિ ઉત્તર વાક્યથી અનુસંધાન કરે છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—આવાં પણ હરે કર્મ કરનાર જે હું બ્રહ્મભૂત તે મારો વાળ પણ હિસા પામતો નથી, જે અન્ય પણ મને જાણે છે તેનો મોક્ષ કોઈ પણ કર્મથી હિસા પા-મતો નથી. વિજેય તો 'પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજાન્મા' (હું પ્રાણ છું, પ્રજાતમા છું) એમ વ-ધ્યમાણ બ્રહ્મજ છે. તેટલા મારે એ વાક્ય બ્રહ્મવિષયક છે ॥ ૩૦ ॥

બહારવાદની સી મનિ ને પડે છે—'કેવી રીતે છે'. સૂત્ર એ એનો ઉત્તર છે. તેનું આધારન કરે છે—'હંદ નામના દેવતા-આગ્રહ', હત્યાદિ નેને ગુરુ આદિના આત્મ-વે જ્ઞાન રીતે મન્યું ને કહે છે—'આર્થ દર્શનથી' આત્મ-જ્ઞાનના અવજ્ઞાનથી આ જામને જે સ્વાત્મસિદ્ધિ જે દર્શન—જ્ઞાન ને આપેદર્શન એ હંદ બ્રહ્મભૂત વડે સ્વાત્મનો ઉપદેશ કરે તો ત્વાદુવધની સ્તુતિ થા મારે કરે છે નેને વિષે કહે છે—'એમ જે કહ્યું છે તેનો પ-રિહાર કરવો જોઈએ' વિજેય હંદની સ્તુતિ મારે ઉપન્યાસ ન જોવ તો ને કેવી રીતે છે પડે છે—'ત્યારે રીતે મારે છે? બ્રહ્મજ્ઞાનની સ્તુતિ મારે છે એમ કહે છે—'વિજા-ની સ્તુતિ મારે છે.' તેને મારે 'મમક કહે છે—'કેમકે ત્વાદુવધની' હત્યાદિ તત્ર-પર નિમિત્ત છે એવી સ્થિતિમાં જાહે જ્ઞાનની સ્તુતિ સી રીતે છે તે કહે છે—'તાત્પર્ય આ-લે છે.' તેટલા મારે જ્ઞાન મેળ છે એવો વાક્યચેત સમજવો તમાર જ્ઞાન એવું છે તો અસિદ્ધ પુરુષને હું કાચ નેને મારે કહે છે—'જે અન્ય પણ' હત્યાદિ. પણ કોઈ કહે કે 'સ્તુત્યમાન જે જ્ઞાન તેમાં જેવ કોણ છે તેની અપકાંકા કરે હંદનેજ સંમ-ધ વાચ, નિશાકર, સમાધાન. ૨ અનુયાન કમાવનાર, અર્થ સમજવનાર કાણ ૩ જેની સ્તુતિ

વાર્ આદિ પ્રાણેને પ્રસ્તવીને 'તાન્ ઘરિષ્ઠઃ પ્રાણ ઉવાચ મા મોહમાપઘપાદમેવે
સ્માને પ્રયિઞ્ચૈતદ્વાપમવદમ્ય ઘિધાર્યામિ' [પ્રગ ૨૩] (તેમને એક પ્રાણ
ન પામે. હુંજ પાંચ પ્રકારે આત્માનો વિભાગ કરીને આ અસ્થિર શ
વીને ધારણ કરીશ) એમ કૃતિ છે. લેખો 'ઇમં શરીરં ઘરિષ્ઠા' એવો
કારે છે તેઓને માટે ઇમ્ એટલે આ જીવને કે ઇન્દ્રિયસમૂહને મહણ ક
રને ઉકારે છે એમ વ્યાખ્યા કરવી. ચેતન હોવાને લીધે જીવને વિષે
પણ યુક્ત છે. મુખ્ય પ્રાણ પણ, પ્રજ્ઞાનું સાધન જે અન્ય 'પ્રાણો, તેના
તેથી તેને વિષે પણ પ્રજ્ઞાત્મન્ય યુક્તજ છે. પ્રાણનો અર્થ જીવ અને
લડખે તો પ્રાણ અને પ્રજ્ઞાત્મા સાથે રહે છે તેથી તેમના 'અભેદનિર્દેશ
રૂપે કરીને ભેદનિર્દેશ એમ બંને રીતે નિર્દેશ યુક્ત થાય છે—'યો ધૈ પ્રા
ણ ધૈ પ્રજ્ઞા સ પ્રાણઃ સદ દેતાયસ્મિન્દારિરે ઘસતઃ સહોત્ક્રામતઃ' (જે પ્રાણ
છે, જે પ્રજ્ઞા છે તે પ્રાણ છે; ખરેખર એ બે આ શરીરમાં સાથે વસે છે,
જાય છે) એમ. પ્રાણનો અર્થ બ્રહ્મ લડખે તો શું શેમાંથી લિખ થાય?
આદિ જીવ અને મુખ્ય પ્રાણ. એ બેમાંથી એક કે બંને સમજવાં જો
નાદિ—એમ જો કહેશો તો અમે કહીએ છીએ કે ના, એ એમ નથી;
પ્રકારની ઉપાસના થાય છે. એમ થાય તો ત્રણ પ્રકારની ઉપાસનાનો પ્રસ
જીવની ઉપાસના. મુખ્ય પ્રાણની ઉપાસના અને બ્રહ્મની ઉપાસના
વાચ્યમાં એ રવીકારનું યુક્ત નથી. ખરેખર ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી
સમજાય છે. 'મામેય વિજ્ઞાનીહિ' (મનેજ જાણ) એમ ઉપક્રમ કરીને
પ્રજ્ઞાત્મા તં મામાયુરમૃતમિન્યુપાસ્ત્વ' (હું પ્રાણ હું, પ્રજ્ઞાત્મા હું, તે મ
અને અમૃત તરીકે ઉપાસના કર) એમ કહીને અન્તે 'સ ઘણ પ્રાણ ઘણ પ્ર

વચયવો વ્યાહુજ યથા તેથી તે વાણી આદિને ઘરિષ્ઠ પ્રાણે કહ્યું, તમે મોહ ન
આમ કરીશ. પ્રાણ. અપાન આદિભાવે હું મારા પાંચ જીવ કરી આ (ઘાતિ જાણ
તદેય ઘાણમસ્થિરં શરીરમ્) અસ્થિર શરીરને ટેકવીને ધારણ કરીશ એવો અર્થ છે
'ઉત્ક્રામતઃ' એ દિવચન સદવાસ અને મુલેકકમળ કૃતિમાં છે તેથી બ્રહ્મનુ ધ
એમ કહે છે—'પ્રાણનો અર્થ જીવ અને મુખ્ય પ્રાણ લડખે' હસાદિ. અભેદનિર્દે
'યો ધૈ પ્રાણઃ સા પ્રજ્ઞા યા ધૈ પ્રજ્ઞા સ પ્રાણઃ'. બેદ કહે છે—'સદ દેતા' હસાદિ.
મુખ્ય પ્રાણનાં લિખને લીધે બને ઉપાસ્ત્વ છે તો બ્રહ્મનાં પણ લિખ કદાં છે તે
ઉપાસના થાય. એ 'દૃષ્ટાપતિ નથી; કેમકે ઉપક્રમ આદિથી નિયત જે એક
બંમનો પ્રસંગ આવે એમ કહે છે—'ના, એ એમ નથી' હસાદિ. સ્વતન્ત્ર
હોય તો વાચ્યસેદ કેમ ન થાય એમ પણ ન કહેવું; કેમકે જીવ અને મુખ્ય પ્રાણ
કદાં છે તેને બ્રહ્મને વિષે હાલ જવાં થાય છે તેથી તે સ્વતન્ત્ર નથી અને જે :

૧ પ્રજ્ઞાત્માની સ્થિતિ, જીવ પ્રજ્ઞાત્મા છે એવી સ્થિતિ ૨ હિન્દુત્વા, તે મુખ્ય
પ્રતિષ્ઠિત છે. ૩ અતિજ છે એમ કહેવું તે. ૪ દૃષ્ટ પ્રસંગ. જે પ્રસંગ પરિણામે આવે
તો દૃષ્ટાપતિ કહેવાય

ડત્તોડ્ઘૃતઃ' (તે એ પ્રાણજ પ્રજ્ઞાત્મા, આનન્દ, અજર અને અમૃત છે) એમ ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર એકરૂપ રખાય છે. તેમાં એક અર્થનો આશ્રય કરવો મુજબ છે; અને બ્રહ્મલિંગને અન્યવિષયક પરિણામ પમાડવું શક્ય નથી; કેમકે હા 'ભૂતમાત્રા અને પ્રજ્ઞામાત્રાઓને' બ્રહ્મથી અન્યત્ર અર્થજ્ઞ કંઈ મુજબ નથી; અને (બ્રહ્મ) આશ્રિત છે તેથી - બીજે સ્થળે પણ બ્રહ્મલિંગને લીધે—પ્રાણશબ્દ બ્રહ્મને વિષે પ્રવૃત્ત છે તેથી, અને અહિં પણ 'દિલ્લમત્યનો ઉપન્યાસ આદિ બ્રહ્મલિંગના યોગથી આ બ્રહ્મનોજ ઉપદેશ છે એમ સમજાય છે. 'ઈદં શરીરં પરિગૃહ્યોત્થાપયતિ' (આ શરીરનું મહણ કરીને ઉઠાવે છે) એમ જે મુખ્ય પ્રાણનું લિંગ દર્શાવ્યું છે તે તો ખોટું છે; કેમકે પ્રાણનો વ્યાપાર પણ પરમાત્માને અધીન હોવાને લીધે પરમાત્માને વિષે તેના ઉપચાર કરવો શક્ય છે; કારણ કે 'ન પ્રાણેન તાપાતેન મર્યાં જીવન્તિ વાચન । ૧ તત્તેજ નુ જીવન્તિ યસ્મિન્નેતાનુપાધિતાં ॥' [૩૩૦ રાયા.] (કોઈ પણ મર્ત્ય પ્રાણ વડે કે અપાન વડે જીવતો નથી, પણ એ બે જેમાં આશ્રિત છે તે બીજા વડે જીવે છે) એવી મુતિ છે. 'ન યાચં વિજિજ્ઞાસીત યત્તારં વિચાત્' (વાણીને બળુવા હાથનું નહિ, વક્ત્રાને બળુવો) ઇત્યાદિ જે પણ જીવલિંગ દર્શાવ્યું છે તે બ્રહ્મપદનું નિવારણ કરતું નથી. પરંપર જીવ કંઈ બ્રહ્મથી અત્યન્તભિન્ન નથી; કેમકે 'તત્યમસિ' (તે તું છે), 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' (હું બ્રહ્મ છું) ઇત્યાદિ મુતિઓ છે. પણ બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિએ કરેલા વિશેષનો આશ્રય કરીને બ્રહ્મજ છે એવો જે જીવ તે કર્તા અને ભોક્તા છે એમ કહેવાય છે. તેના ઉપાધિએ કરેલા વિશેષનો પરિત્યાગ કરીને સ્વરૂપ બ્રહ્મ દર્શાવવા માટે 'ન યાચં વિજિજ્ઞાસીત યત્તારં વિચાત્' (વાણીને બળુવા હાથનું નહિ,

તેને ફળવાળા વાક્યાર્થના શેષ તરીકે પ્રધાન વાક્યાર્થને અનુસરતાં તેનાં લિંગને કરવાં યોગ્ય છે. પણ પ્રધાન વાક્યાર્થ જે બ્રહ્મલિંગ તેને બીજી રીતે કરવા—બીજા અર્થને અનુસરતાં કરવાં—એ શક્ય નથી, તેમજ યોગ્ય પણ નથી એમ કહે છે—'બ્રહ્મલિંગને અન્યવિષયક પરિણામ પમાડવું' ઇત્યાદિ. શબ્દાદિ પાંચ અને પૃથિવ્યાદિ પાંચ, એ હા 'ભૂતમાત્રા' છે. પાંચ બુદ્ધિન્દ્રિયો અને પાંચ સુદ્ધિઓ, એ હા 'પ્રજ્ઞામાત્રાઓ' છે. અથવા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અર્થ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના અર્થ એ હા 'ભૂતમાત્રા' અને બે પ્રકારની બે હન્દ્રિયો તે હા 'પ્રજ્ઞામાત્રા' એમ લેવું. પ્રાણશબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ થતો નથી તેથી તમારે પણ વલુ પ્રકાર લેવા પડશે એમ આ શંકા કરી કહે છે—'અને (બ્રહ્મ) આશ્રિત છે તેથી', 'બીજે સ્થળે', 'જત પય પ્રાણઃ' ઇત્યાદિમાં, પ્રાણનો અર્થ બ્રહ્મ થાય છે, તેમ અહિં પણ તે બ્રહ્મલિંગના યોગથી પ્રાણશબ્દ બ્રહ્મપરજ્ઞ-બ્રહ્મવિષયજ છે, એવો અર્થ છે. પ્રાણાદિનાં લિંગ સર્વાત્મક બ્રહ્મને વિષે સહેલથી લાગુ પાડી શકાશે એમ કહે છે—'પણ ઈદં શરીરં પરિગૃહ્યોત્થાપયતિ' ઇત્યાદિ. પ્રાણ અને અપાન જેનાથી પ્રેરાય છે—જેને વિષે પ્રેરાયજા રહેલા છે—તે બ્રહ્મ વડે સર્વે પ્રાણ આદિ વ્યાપાર કરે છે એમ સમજવાનું છે. 'વિશેષનો પરિત્યાગ કરીને'—'વિશેષ' =

૧ પરિણામ પમાડવું=અનાવડું. ૨ ભૂત (પંચ મહાભૂત) અને શબ્દાદિ પંચ વિષય. ૩ શબ્દાદિ વિષયજ્ઞાન અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો. ૪ સર્વથી વિશેષ દિલ્લગરક છે એવો ઉપદેશ. ૫ ગૌણશક્તિ સ્વીકારતી. સંસ્કાર લેવો.

[illegible]

નિ ભૂતાન્યેકીભવન્તિ તદ્ વ્યાખ્યાસ્યામઃ' (હવે જેવી રીતે આ પ્રજ્ઞાને માટે સર્વ ભૂતો એક થાય છે તેનું વ્યાખ્યાન કરીશું) એમ ઉપક્રમ કરીને 'વાગેવાસ્યા વદ્-મહમદુદહન્ તમ્યે નામ પરસ્તાત્ પ્રતિવિદિતા ભૂતમાત્રા પ્રજ્ઞયા વાચં સમાગ્રહા વાચા સર્વા નિ નામાન્યામોતિ' (વાણીએજ એ પ્રજ્ઞાના એક અંગને-દેહાર્પને પૂરું, તેની {યથુ-સદિધી} શાપિત ભૂતમાત્રા અપર અર્પને વિષે કારણ થાય છે, બુદ્ધિદ્વારા ચિદાત્મા વાણીને સમારોહણ કરીને સર્વ નામોને પ્રાપ્ત કરે છે) ઇત્યાદિ પ્રજ્ઞાપર્થ છે. 'તા વા વતા વસોઽવ ભૂતમાત્રા અધિપત્તં વસ પ્રજ્ઞામાત્રા અધિભૂતમ્' । યદ્દિ ભૂતમાત્રા ન સ્યુર્ન પ્રજ્ઞા-માત્રાઃ સ્યુઃ । યદ્દિ પ્રજ્ઞામાત્રા ન સ્યુર્ન ભૂતમાત્રાઃ સ્યુઃ । ન હાન્યતરતો રૂપં કિંચન સિષ્યેન્ । મો વતગ્નાના । તથા રથસ્યારેષુ નેમિરર્પિતા નામાવરા અર્પિતા વ્યમેવૈતા ભૂતમાત્રાઃ પ્રજ્ઞા-માત્રાઃ સ્વર્પિતાઃ પ્રજ્ઞામાત્રાઃ પ્રાણેર્ધર્પિતાઃ સ વદ પ્રાણ વદ પ્રજ્ઞાત્મા' (તે એ દશજ ભૂત-

વર્ગાદિ પ્રજ્ઞાયે' ઇત્યાદિ અથ-બુદ્ધિ અને પ્રાણ સાથે રહે છે અને સાથે ઉન્નત થાય છે એ ઉચ્ચની પછી અદિ પ્રજ્ઞાશબ્દનો અર્થ આભાસસહિત છવસતક બુદ્ધિ સેવાનો છે. તેમ સત્પત્ન. સર્વ દુરવ ભૂતો જેમ અર્થજ્ઞાન ચિદાત્મા સાથે એક થાય છે તેવી રીતે વ્યાખ્યાન કરીશું એમ ઉપક્રમ કરીને કહ્યું છે કે 'વાગેવાસ્યા' ઇત્યાદિ. નેત્રેજ એના એક અંગને પૂરું ઇત્યાદિ પર્વાયોનો સમિષ્ઠ અર્થ કહીએ છીએ. ઉત્પત્ત થયેલી 'અસત્કરૂપ આભાસસહિત બુદ્ધિ' અર્થે શરીર 'નામપ્રપચવિપચી અને બીજા અથ શરીર 'અર્થાત્મક' રૂપપ્રપચવિપચી છે. આ પ્રમાણે મેં અર્થે મળી વિપચી નામનું પૂરું શરીર હન્દિવસામ્ય છે. તેમા કર્મેન્દ્રિયો મધ્યે વાણીએજ એ પ્ર-કારનું એક અવ, દેહાર્પે પૂરું નામરૂપ આત્મા પ્રપચવિપચ છે. તેને વિષે વાણીદ્વારા પ્રવેશ પામેલી બુદ્ધિ તે વિષય પ્રતિ વિવચીયાનું મેળવે છે વિવચની વિપચી થાય છે. વળી અકુસારિથી 'જનિત ભૂતમાત્રાએ' ન પાદ તે પ્રજ્ઞાના અપર માનમા કારણ થાય છે જ્ઞાનેન્દ્રિયદ્વારા અર્થપર્યયનું વિવિધ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે એનું તાત્પર્ય છે. એ રીતે બુદ્ધિ સર્વ પદાર્થની ભે-દારી છે એમ બુદ્ધિપુરસ્કરે દર્શાવી તેમા રદસા યતન્ય પ્રતિબિમ્બદ્વારા સાત્રી દ્રશ છે એમ કહે છે—'પ્રજ્ઞયા વાચં સમાગ્રહા' ઇત્યાદિ બુદ્ધિદ્વારા ચિદાત્મા વાણીનું—હન્દિવસનું સમારોહણ કરીને—તેને દ્રેશ થઈને વાચા (કરણ વડે) સર્વ નામને વજામ્ય તરિકિ પ્રાપ્ત કરે છે. નેત્ર વડે સર્વ રૂપને જુએ છે એવો દ્રશ થાય છે તેમજ ચિદાત્માને વિષે સર્વ પદાર્થનું દ્રષ્ટૃત્વ અને એ દ્રષ્ટૃત્વના અધ્યક્ષનું કારણ એ બુદ્ધિનોજ થવું છે એનું તાત્પર્ય છે મર્વનો આધાર થઈ એ અને અનન્દસ્વરૂપ જનુ શ્રદ્ધધર્મ છે એમ કહે છે—'તા વા વતા' ઇત્યાદિ. 'વસીય' = રથ એ રીતે છે તેનું વ્યાખ્યાન પૂર્વે કર્યું છે. ભૂતમાત્રા માત્ર હન્દિવચી ઉત્પત્ત થયેલી પ્રજ્ઞાને ઉદેશીને રહેલી છે અને પ્રજ્ઞાત્મા-હન્દિવચી વાચ જે ભૂતસત્ત્વ તેને ઉદેશીને રહેલી છે. એમ જ્ઞા અને વાદક પરસ્પર સંરેષ છે એમ જો કહ્યું છે તેમાર્થ છે—'યદ્દિ ભૂતમાત્રા ન સ્યુઃ' ઇત્યાદિ. નેજ ન્દેશ કરે છે—'ન હાન્યતરતો રૂપમ્' ઇત્યાદિ વાચવીજ વાચસ્વરૂપ નિદ્ધ થનું નહીં, જનુ વાદક વડે નિદ્ધ થાય છે. એમજ વાદક જનુ વાચની અરેષા વતર નિદ્ધ થનું નહીં. આ પ્રમાણે જ્ઞા અને વાદક મરેષ ક્લેશથી વન્નતઃ મિષ્ટ નહીં, જનુ ચિદાત્માને વિષે અર્થજ્ઞાન છે એમ કહે છે—'મો વતગ્નાના' 'તથા' ઇત્યાદિનું અ-

૧ નિષ્કાલે ૨ નામપ્રપચવિપચી ૩ અર્થપ્રપચવિપચ ૪ રૂપપ્રપચ મે એ વિ-
વર છે ૫ જનુ વાદક

માત્રા પ્રસાને ઉદ્દેશીને છે અને દશ પ્રસામાત્રા ભૂતને ઉદ્દેશીને છે. એ ભૂત ન હોય તો પ્રસામાત્રા ન થાય અને એ પ્રસામાત્રા ન હોય તો ભૂતમાત્રા ન કેમકે બેમાંથી એકથી કંઈક સિદ્ધ થાય નહિ. એ નાના નથી. તે જેમ રથના આસન પરે નેમિ અપેલી છે અને નેમિને વિષે આસન અપેલા છે. એમજ એ ભૂતમાત્રા પ્રસામાત્રાને વિષે અપેલી છે અને પ્રસામાત્રા પ્રાપ્તને વિષે અપેલી છે. તે એ ભૂત પ્રસામાત્રા છે) કન્યાદિ અગ્રધર્મ છે. તેટલા માટે અગ્રનીજ એક ઉપાસના બે ઉપાધિના ધર્મે અને સ્વધર્મે વળ પ્રકારની છે એમ વિવક્ષિત છે. બીજે રથને પ્રમોદન: પ્રાગરારી: (પ્રાગરારી ૨) (પ્રાણ લેનું શરીર છે એવું મનોમય) કન્યાદિ વિષે ઉપાધિધર્મે અગ્રની ઉપાસનાનો આમય ક્યો છે. આદિ પણ તે યુગ છે; કેમ ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી વાચ્યની અર્થના સમજાય છે, અને પ્રાણ, પ્રસા આ અગ્રનાં સિંગ સમજાય છે. તેટલા માટે એ અગ્રવાક્ય છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૩૧ ॥

શ્રી ધીમજ્જારીરવર્તમાનાંસામાપ્તે શંકરમગધપાદકૃતી પ્રથમાધ્યાયસ્ય પ્રથમ પાદસ્ય ગુર્જરગિરાનુપાદ: ૩૧ ॥

અન પૂર્વે કું છે સુચાર્યનો ઉપસંહાર કરે છે—તેટલા માટે અગ્રનીજ એક ઉપાસના' કન્યાદિ. એકન ધર્મથી બીજની ઉપાસના શી રીતે થાય એમ સ્પષ્ટ કરીને સમાધાન કરે છે—'બીજે રથને પણ' કન્યાદિ. 'ઉપાધિધર્મ.' ઉપારી=ઉપ. 'આદિ પણ તે યુગ છે' તે 'અન્ય ધર્મથી ઉપાસના શુદ્ધિશાસ્ત્ર અન્યથા સત્યમ છે. કેમકે રજાન્ય આદિ અનેક શુદ્ધિશાસ્ત્ર પદ્યાર્થને જેમ કય પ્રાપ્ત થયો વિધિ થાય તેમ પ્રશ્નનો વિધિ લક્ષણો નથી. કન્યા કે સિદ્ધ પદ્યાર્થ વિધિને કોન્ય નથી. નેમજ પ્રશ્નના અનુવાદથી વળ પ્રકારની ઉપાસનાનો વિધિ છે એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. કેમકે એમ લેવાથી વાચ્યનેક ૨.૧ છે. વળી નાના (નિમ) ધર્મવિશિષ્ટ એક ઉપાસનાનો વિધિ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. કેમકે એવા વિધિવચ્ચની આડે કુનિ નથી નેમજ 'તં મામાપુરમૃતમિત્યુપાસ્ય' (તે મારી વધુપ. ભૂતન તરીકે ઉપાસના કર) એનું 'મામ્' એટલે હવે કરીને. 'માપુ:' એટલે પ્રાણ ૩- સનને વિધિ છે એમ પણ કહેવ. એમ નથી. કેમકે સ્વયં ધર્મની નેમજ પ્રશ્નની કુનિ નથી. 'પ્રાણો વા અમૃતમ્' (અમૃત કેતુ અમૃત છે) એમ. પ્રાણની અમૃતન મુનિ છે. અમૃતાર્થથી 'અકાર વિદ્યામ્' (વચ્ચને અમૃતો લેદિ). 'અતરોપકયમુપાસીત' (એજ ઉપની ઉપાસના કરથી). 'મ મ આમેતિ વિદ્યામ્' (તે નહીં આપે છે એમ અમૃત) એ અમૃત. પ્રાણ અને પ્રશ્નને ઉપાસનાવિધિ છે બીજ શુદ્ધિવિધિ છે એમ સ્વીકારીને ઉપાસનાવિધિનુપાદ કરે એકાધ્યયન તરથી પાદે તે કુલ નથી, કેમકે ઉપક્રમ અદિથી એક વાચ્યને નિર્ણય ૨.૧ છે તેથી એવ છે અન્યથા નેમ લયતુ આ વાચ્ય છે એમ ઉપસંહાર કરે છે—તેટલા માટે એ અગ્રવાક્ય છે' કન્યાદિ

શ્રી ધીમજ્જારીરવર્તમાનાંસામાપ્તે શંકરમગધપાદકૃતી પ્રથમાધ્યાયસ્ય પ્રથમપાદસ્ય પાદસ્ય ગુર્જરગિરાનુપાદ: ૩૧ ॥

૧ અન્યથા પ્રવર્તે વિધિ: એ અગ્રાદિ દેવ તેને પ્રાપ્ત કરવાર-એવું વિધિન કન્યાદિ વાચ્ય તે વિધિમ

પ્રથમાધ્યાયે દ્વિતીયઃ પાદઃ ।

પ્રથમ પાદમાં 'જન્માદ્યસ્ય યતઃ' [૧ અઽ ૨ સૂત્ર] (જન્માદિ આત્મં { જન્મગતત્વં } જેથી ; સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ કારણથી થાય છે ; તે { બ્રહ્મ }) એથી આકાશાદિ સમસ્ત જન્મગતત્વં જન્માદિ કારણ બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું છે. સમસ્ત જન્મગત કારણ જે બ્રહ્મ તેના વ્યાપિત્વ, નિત્યત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, 'સર્વશક્તિત્વ, 'સર્વાત્મત્વ એવા પ્રકારના ધર્મો 'કહેલાજ થાય છે. બીજા અર્થમાં પ્રસિદ્ધ એવા કેટલાક શાબ્દોને બ્રહ્મવિષય ગણાવાનો હેતુ દર્શાવીને કેટલાંક વાક્યો જેમાં બ્રહ્મલિંગ રૂપ છે પણ જેને વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે તેવાં વાક્યો બ્રહ્મપર છે એવો નિર્ણય કર્યો છે. ફરીથી જેમાં બ્રહ્મલિંગ રૂપ નથી એવાં વાક્યોને વિષે સંદેહ થાય છે કે શું એમાં પર બ્રહ્મત્વં પ્રતિપાદન થાય છે કે બીજા કોઈ અર્થત્વં. તે નિર્ણય કરવાને માટે બીજા અને ત્રીજા પાદ આદિભાગ છે.

‘સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

(મનોમય આદિ ધર્મે પર બ્રહ્મજ ઉપાસ્ય છે) સર્વત્ર પ્રસિદ્ધનો

ઉપદેશ છે તેથી ॥ ૧ ॥

‘સર્વં ચલિરંદં પ્રહ્લ તજ્જલાનિતિ જ્ઞાન્ત ઉપાસીત । મય સત્ત્વ ક્રતુમયઃ પુરુષો યથા-ક્રતુર્સ્મિલ્લોકે પુરુષો મયતિ તથેતઃ પ્રેત્ય મયતિ સ ક્રતું કુર્ચતિ ’ । ‘મનોમયઃ પ્રાણશરીરો મારૂપઃ । ’ [છાં ૩ । ૧૪ । ૧, ૨] (ખરેખર સર્વ એ બ્રહ્મ છે; કેમકે તેમાંથી-બ્રહ્મ-માંથી ઉત્પન્ન થયું છે, તેને વિષે લય પામે છે અને તેને વિષે ચેષ્ટા કરે છે. આથી જ્ઞાન્ત ધર્મ તે બ્રહ્મની (વક્ષ્યમાણ ગુણોએ કરીને) ઉપાસના કરવી જોઈએ, હવે શુદ્ધ અધ્યવસાયાત્મક છે, જેવા નિશ્ચયવાળો આ લોકને વિષે પુરુષ થાય છે તેવો આ લોકથી મરણ પામી થાય છે. આથી પુરુષે ક્રતુ-અધ્યવસાય કરવો.—મનોમય, પ્રાણશરીર, ચૈતન્યસ્વરૂપ) એવી શ્રુતિ છે. તેમાં સંશય થાય છે કે શું આહિ મનો-

પૂર્વ પાદની સાથે જે ઉત્તર પાદની સંયતિ કહેવાને વૃત્તનો અનુવાદ કરે છે—‘પ્રથમ પાદમાં’ ઇત્યાદિ. બ્રહ્મ જન્મગતત્વં કારણ છે એમ કહ્યું એટલે વ્યાપિત્વ આદિ ધર્મો બ્રહ્મને વિષે અર્થથી સિદ્ધ છે. તેને આધારે જે ઉત્તર પાદ પ્રવર્તે છે એમ ‘હેતુહેતુમદ્ભાવથી સંગતિ છે. પાદબોદ શી રીતે છે એમ આશંકા કરી પાદોમાં જેય વસ્તુનો ભેદ છે એમ કહે છે—‘બીજા અર્થમાં પ્રસિદ્ધ ’ ઇત્યાદિ. આકાશ આદિ શબ્દોનો રૂપક બ્રહ્મલિંગને લીધે બ્રહ્મને વિષે સમન્વય દર્શાવ્યો છે. હવે જે ઉત્તર પાદમાં જેમાં બ્રહ્મલિંગ રૂપ નથી એવા શબ્દોનો સમન્વય બ્રહ્મને

૧ સર્વ શક્તિ હોવાપણું. ૨ સર્વનો આત્મા હોવાપણું. ૩ કષ્ટકોષ નથી, પણ અર્થસિદ્ધ છે. ૪ પહેલા પાદમાં સૂત્રો સંસ્કૃતમાં આપ્યાં નથી; હવેથી સૂત્રો સંસ્કૃતમાં પણ આપ્યાં છે. ૫ પહેલા પાદમાં સૂત્રો અનુક્રમલિંગમાં આપ્યાં છે. ૬ કાર્યકારણભાવ.

મયત્વ આદિ ધર્મોએ 'શારીર આત્મા ઉપાસ્ય તરીકે ઉપદેશ કરાય છે કે પર
શું પ્રાપ્ત થાય છે? શારીર આત્મા શાથી? કેમકે કાર્યેન્દ્રિયનો અધિપતિ લે
(શારીર આત્મા) તેનો મન આદિની સાથે સંબન્ધ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ બ્રહ્મની સાથે ન
કેમકે 'મદ્ગાળો દામનાઃ મુક્તઃ' [મુ. ૨. ૧. ૨] (પ્રાણથી રહિત, મનથી રહિત અ
ગુણ) હત્યાદિ મુનિ છે. પણ 'સર્વ સત્ત્વિદં પ્રજ્ઞ' (આ સર્વ ખરેખર બ્રહ્મ છે
એમાં 'રશ્મિરશ્મિદેવ' બ્રહ્મનું મહત્ત્વ કયું છે. તો શારીર આત્મા ઉપાસ્ય છે એમ ર
રીતે આરાંક કરાય છે? ના. એ દાવ નથી. એ વાત્સ્ય બ્રહ્મના ઉપાસના વિધિ
લગતું નથી. શું ત્યારે? રામવિધિને લગતું છે; કેમકે 'સર્વ સત્ત્વિદં પ્રજ્ઞ તજ્ઞતાનિ
તિ શાન્ત ઉપાસીત' (ખરેખર, સર્વ એ બ્રહ્મ છે, કેમકે તેમાંથી-બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન
થયું છે, તેને વિષે લય પામે છે અને તેને વિષે ચેષ્ટા કરે છે. આથી શાન્ત થઈ તે
બ્રહ્મની | વત્સ્યમાણ ગુણોએ કરીને; ઉપાસના કરવી લેઈએ) એમ કહે છે. તાત્પર્ય

વિષે દર્શાવેલો મુખ્યત્વે ઉપાસ્ય અને સેવ્ય બ્રહ્મના ભેદથી ને ઉત્તર પાત્રોનો 'અવાન્તર ભેદ છે.
પાત્રોએ વાક્યનું ઉપદેશન આપે છે—'સર્વ સત્ત્વિદં પ્રજ્ઞ' હત્યાદિ 'તસ્માદ્વાયત્ત્વમ્' એમ
જન્મ । તસ્મિન્નીયત્ત્વમ્' । તસ્મિન્નનિતિ સ્વેદનમ્' । પ્રજ્ઞના વિશેષનું તરીકે
'તજ્ઞતાનમ્' એમ શાક્યાર્યેવ (શાક્યિય પાર્થિવ) સમસમાં મધ્યમ પદનો લોપ થાય છે
તેમ સદૃશ મધ્યમ પદનો (તજ્ઞતાનમ્) એમાં) લોપ થવાથી અને નપુંસક પ્રથમાના એક-
વચનનો પ્રત્યય ય.વવથી શુદ્ધ લેઈએ તેને ભરે એ અન્ય એ લોપાદિ તજ્ઞતાનમ્ થયું છે અન્ય
બનો લોપ પાનમ્' છે 'તજ્ઞતાનિતિ'માં' હિતિ શબ્દ ટેવવાયક છે. આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મજ
છે, કેમકે તેનું વિવર્તન છે આથી કોણ કોને વિષે રાજ પામે અને કોણ કોને વિષ્ણુ, સર્વ
પ્રજ્ઞ છે તેથી મિત્ર અને અમિત્રનો ભેદ ન લોવાથી શાન્ત-રાશ્ત્રદિરહિત થયું એમ 'ગુણવિધિ
છે કુદિને રાજ આદિ વિષયનો અભાવ છે તેથી ઉપાસના કરવી. ને શાન્ત થાય 'સ વનુ
કુર્વાતિ' એમ ઉપાસનનું નિધાન છે તેથી 'ઉપાસીત' એ અનુવાદ છે, તેનું ફળ કહે છે—
'મય જાતુ' હત્યાદિ જનુમયમ્=સકલવિકાર ભવાનવિકારભવ સ્તુત કરે છે—'વયાકનુ' હત્યાદિ.

૧ છ. ૨ ઉપાસનાવેશ્ય ૩ ઉપાસના કરે, બ્રહ્મકરે ૪ પેદાકરે, ૫ જ ને ૬ જ પાત્રો
કે. ૧ રહિ. પ્રવિ. ૧માં લેતે... ૨ વિવર્તન=અનન્ય, અન્યવાચક માવાવાદિમને બ્રહ્મજ સત્ત્વ
૩ અને જગત્ બ્રહ્મનો અનન્ય અન્યવાચક છે પૂર્વ રૂપને કહે તે સત્ત્વ જગત્ નથી એવા
બ્રહ્મનું રૂપાન્તર (અવતર) એમાં પ્રકાર છે એકું પ્રતિનિવિષ્ણુવ તે વિવર્તન માવાવાદી વેદાન્ત
માના એક પ્રકારે કામુજ કારણરૂપે કાલે છે, મારી કામુજ સત્ત્વ છે, કારણ સત્ત્વ નથી. કુદિને
વિષે 'આ રહ્યું છે' એમ કાલ થકી અધિરાત્મનું મુમિત્તું કાલ થકે ભાષકારને પૂરે અનેક રહ્યું
તત્ત્વ એમ નિરૂપ થાય છે. તેમ બ્રહ્મકાલ થકે અનન્ય અન્યવાચક નિરૂપ થાય છે. આ પ્રકારે કામુજ
કારણરૂપે કાલે છે એ છે ૫૪ તે વિવર્તનવાદ કહેવ. ૫ છે એ સત્ત્વરૂપ છે સત્ત્વને ૫૫ સત્ત્વ
માના એક પ્રકારે કામુજ કારણરૂપે કાલે છે એમાં કામુજ કારણરૂપે કાલે છે એમાં ૫૫ સત્ત્વ
રૂપે અનન્ય છે. ૫૬ કામુજ સત્ત્વ ૨. કારણરૂપ છે અને સત્ત્વ છે વિવર્તનમાં ૫૭ કામુજ
ને છે તેવ. ૫૮ અને કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે
કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે
કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે કારણરૂપે કાલે

આ છે—આ સર્વ વિકારસમૂહ બ્રહ્મજ છે; કેમકે તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વિશે લય પામે છે અને તેને વિષે ચેષ્ટા કરે છે; અને સર્વ એક આત્મા છે તેથી શમ્યાદિ સંભવતાં નથી, તેટલા માટે શાન્ત થઈ તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. વળી શમ-વિધિપર થઈ એ વાક્ય બ્રહ્મની ઉપાસનાનો નિયમ કરી શકે નહિ. ઉપાસના તો ‘સ ક્રતું કુર્ચીત’ (તેણે ક્રતુ-અધ્યવસાય કર્યો) એથી વિધાન કરાય છે. ‘ક્રતુ’ એટલે સંકલ્પ, ધ્યાન એવો અર્થ છે. તેના વિષય તરીકે ‘મનોમયઃ પ્રાણશરીર’ એમ જીવલિંગની શ્રુતિ છે. એથી અમે કહીએ છીએ કે આ ઉપાસના જીવવિષય છે. ‘સર્વકર્મા સર્વકામાઃ’ (સર્વ કર્મવાળું, સર્વ કામનાવાળું) ઇત્યાદિ ક્રમે કરીને જે શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે તે જીવવિષય ઉપપન્ન થાય છે. ‘एष म आत्माऽन्तर्दृश्येऽणीयान् मीहेषां यथाह्वा’ (એ મારો આત્મા હૃદયની અંદર, ગ્રીહિથી કે જયથી પણ નાનો છે) એમ હૃદય જેનું સ્થાન છે એવી સ્થિતિ અને નાનાપણું આરાના અમ્મ ભાગ જે-ટલાજ જે જીવ તેને સંભવે છે, અપરિચ્છિન્ન બ્રહ્મને નહિ. પણ ‘જ્યાયાન્ પૃથિવ્યાઃ’ (પૃથ્વીથી મોટો) ઇત્યાદિ પણ પરિચ્છિન્નને વિષે સંભવનું નથી. એને વિષે કહીએ છીએ, નાનાપણું અને મોટાપણું, બંનેનો એકને વિષે આશ્રય કર્યો યુક્ત નથી; કેમકે વિરોધ થાય. ‘અન્યતરનો આશ્રય કરવામાં નાનાપણું, જે પ્રથમ શ્રુતિપ્રતિ-પાદિત છે તેનો આશ્રય કર્યો યુક્ત છે. મોટાપણું તો બ્રહ્મભાવની અપેક્ષાથી (જીવ બ્રહ્મ થાય છે એ અપેક્ષાથી) થશે અને જીવવિષયત્વ નિશ્ચિત થયું એટલે જે અન્તે ‘एतद्ब्रह्म’ [૭૧૦ શરણ] (એ બ્રહ્મ છે) એમ બ્રહ્મનું સંકીર્તન છે તે પણ પ્રકૃતના ‘પરામર્શાર્થક હોવાથી જીવવિષયજ છે. તેટલા માટે મનોમયત્વ આદિ ધર્મોએ કરીને જીવ ઉપાસ્ય છે એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ. મનોમયત્વ આદિ અર્હિ જેનું ધ્યાન ધરે છે તે ધ્યેયરૂપે ધ્યાનના મહિમાથી મરણ પામ્યા પછી જન્મ પામે છે. જેનું ધ્યાન ધરવું તેની આકાંક્ષા થયે કહે છે—‘મનોમયઃ’ ઇતિ. વિભક્તિના વિપરિણામથી મનો-મયમ્ એમ સમજવું. મનોમય, પ્રાણશરીર, ભારૂપ અને સત્સતકલ્પનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરવું એવો અર્થ છે. પૂર્વ પાદમાં બ્રહ્મલિંગોથી જે બ્રહ્મલિંગો નથી તેનો બાધ કહ્યો છે. અર્હિ તે પ્ર-ભાણે ઉપક્રમમાં બ્રહ્મલિંગ નથી, પણ બ્રહ્મપ્રકરણ છે અને તે શાન્તિગુણવિધિ માટે છે એટલે અન્યથાસિદ્ધ છે. માટે જીવલિંગ બળવાન છે એમ પ્રત્યુદાહરણથી પૂર્વપક્ષ કરે છે—‘શારીર આત્મા, શાધી?’ ઇત્યાદિ. શ્રુતિની શકા કરી તે અન્યથાસિદ્ધ છે એમ કહે છે—‘ના, એ હાય નથી.’ ઇત્યાદિ. ‘કેમકે સર્વ સત્ત્વિવદમ્’ ઇત્યાદિ. ‘સર્વ સત્ત્વિવદં બ્રહ્મ તજ્જલાનિતિ શાન્ત ઉપાસીત’ એમ કહે ■ માટે એ શમવિધિપર છે એવો અન્વય છે. ‘इदं ब्रह्म એમ્’ હૃદમ્ શબ્દ પ્રકૃત બ્રહ્મનો પરામર્શ કરે છે, જગત્નો પરામર્શ કરતો નથી, કેમકે જગત્નો વિશેષણ તરીકે હૃદમ્ને લેવામાં પ્રયોજન નથી. અર્હિ પ્રયોજન નથી, તોપણ જ્યાં પ્રયોજન હોય છે ત્યાં જગત્નું વિશેષણ થાય છેજ. જેમકે આત્મેવેદં સર્વમ્ એમાં ‘ઉપાસીત’ એમ ઉપાસ્તિવિધિ સંભળાય છે તો ગુણવિધિ શી રીતે છે તેને માટે કહે છે—‘તાત્પર્ય આ છે’ ઇત્યાદિ. સર્વ એક આત્મા છે તોપણ શમવિધિ શી રીતે ગાય તેને વિષે કહે છે—‘સર્વ એક આત્મા છે તેથી’ ઇત્યાદિ. સારે શમ અને ધ્યાન બંનેનું વિધાન કરો. કહે છે કે ના—‘વળી શમવિધિપર થઈ એ વાક્ય’ ઇત્યાદિ. શમ અને ધ્યાન બંનેનું વિધાન થાય તો વાક્યભેદનો

ધર્મો વડે પર બ્રહ્મજ ઉપાસ્ય છે. શાથી? સર્વજ પ્રસિદ્ધના ઉપદેશથી, સર્વ વેદાન્તોમાં બ્રહ્મશબ્દનું આસંખ્ય-જગતકારણ પ્રસિદ્ધ છે અને આદિ વાક્યના 'ઉપક્રમમાં' 'સર્વે ભવિદં પ્રત્ય' (ખરેખર, આ સર્વ બ્રહ્મ છે) એમ કૃતિપ્રતિપાદિત છે તેજ મનોમય-વ આદિ ધર્મોથી વિશિષ્ટ. ઉપદેશ કરાય છે એ યુક્ત છે. એવી રીતે પ્રકૃતની હાનિ અને અપ્રકૃતની પ્રક્રિયા નહિ થાય. પણ વાક્યના ઉપક્રમમાં શમવિધિની વિવક્ષાથી બ્રહ્મનો નિર્દેશ કર્યો છે. સ્વવિવક્ષાથી નહિ એમ કહ્યું છે, એને વિષે કહીએ છીએ—એકે શમવિધિની વિવક્ષાથી બ્રહ્મનો નિર્દેશ કીધો છે, તોપણ મનોમય-વ આદિનો ઉપદેશ થાય છે ત્યારે તેજ બ્રહ્મ 'સંનિહિત' છે. છવ તો સંનિહિત નથી અને સ્વશબ્દથી એનું મહત્ત્વ કયું નથી એમ વૈયરથ છે ॥ ૧ ॥

વિવક્ષિતગુણોપપત્તેઃ ॥ ૨ ॥

વળી વિવક્ષિત ગુણની ઉપપત્તિથી (પર બ્રહ્મજ ઉપાસ્ય છે) ॥૨॥

કહેવાને હઠ્ઠાધક્ષા તે વિવક્ષિત. એકે 'અપૌરુષેય વેદને વિષે વક્તાના અભાવથી' હઠ્ઠાનો અર્થ સંભવતો નથી, તોપણ ઉપચારથી 'ઉપાદાનરૂપ કૃણ એવો અર્થ

પ્રસંગ આવે. જન્મપરપરાથી હવમાં પણ સર્વકર્મત્વ આદિ ધર્મ સંભવે છે એમ કહે છે—'સર્વકર્મો સર્વકામઃ' હતાદિ. 'આરેના અમ્ર ભાગ ભેદસોજ' =પરોળીમાં પરોવેલી લોઠાની સૂગીના અમ્ર ભાગ ભેદસોજ. સર્વજ પ્રસિદ્ધ જે બ્રહ્મ તેજ ઉપાસ્ય છે એવો અર્થ ઉપદેશ છે તેથી હવ ઉપાસ્ય નથી એમ સૂચનો અર્થ કહે છે—'સર્વજ પ્રસિદ્ધના ઉપદેશથી.' 'પ્રકૃતની હાનિ ને અપ્રકૃતની પ્રક્રિયા'—પ્રકૃત બ્રહ્મનો ભાગ કરી અપ્રકૃત હવ હઠ્ઠાતારને પ્રકૃતની હાનિ અને અપ્રકૃતની પ્રક્રિયા થાય. 'ભાગતો રાજપુરુષસ્તં મોજયેત્' (રાજપુરુષ આવ્યો છે, તેને ભોજન કરાવજું) એની પંડે અન્યથેય બ્રહ્મનો સર્વનામ આદિથી પરામર્શન થાય એમ શકા કરે છે—પણ વાક્યના 'હતાદિ' એકે બ્રહ્મ નિરાકાંક્ષ છે, તોપણ મનઃપ્રચુર છે ઉપાધિ જેનો, પ્રાણ છે શરીર જેનું એમ સમાસ (પ્રાણશરીર)માં અન્તર્ભૂત વ્યક્ષા સર્વનામને સંનિહિત વિશેષ્યની આકાંક્ષા હોવાથી બ્રહ્મનો સંભવ થાય છે એમ કહે છે—'એને વિષે કહીએ છીએ' હતાદિ. હવ પણ વિમને લીધે સંનિહિત છે તેથી કહે છે—'હવ નો સંનિહિત નથી.' તોપણ મનોમય આદિ શબ્દથી તેની ઉક્તિ છે કહે છે કે ના—અને સ્વશબ્દથી' હતાદિ. ને શબ્દ તેઓ થાયક નથી. 'વૈધમ્બ' =હવ અને બ્રહ્મનું એમ શેષ સમજવું ॥ ૧ ॥

વળી આથી બ્રહ્મજ આદિ ઉપાસ્ય છે એમ કહે છે—'વિવક્ષિત' હતાદિ. પણ હિંદર શાસ્ત્રયોગિ છે તોપણ રચનામાં હિંદરને સ્વાનન્ધ નથી—પૂર્વ પૂર્વ યુદ્ધિમાં રચેલા સદ્બોના ઉપર શાસ્ત્રરચનાની અપેક્ષા છે તેથી હિંદર રચનામાં સ્વનન્ધ નથી—મટે વેદ અપૌરુષેય છે. તો વક્તાના અભાવથી આ પ્રમાણે વિવક્ષિતપદ શી રીતે સમજવું તેને મટે કહે છે—'એકે અપૌરુષેય વેદને વિષે' હતાદિ. વસ્તુની વિવક્ષાનું કૃણ ઉપાદાન એટલે સ્વીકાર છે. એ કૃણ પ્રકૃત ગુણોને વિષે છે મટે વિવક્ષાનો ઉપચાર સમજવો એમ કહે છે—'તોપણ ઉપચારથી'

૧ આરંભ. ૨ પાસે. ૩ હવશબ્દ. ૪ પુરુષને અપીન જેની તત્ત્વનિ છે તે પોરુષેય, તેથી નિરપ્રતે અપૌરુષેય. ૫ ઉપાદાન=રચના.

આ છે—આ સર્વ વિકારસમૂહ બ્રહ્મજ છે; કેમકે તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વિશે લય પામે છે અને તેને વિષે ચેષ્ટા કરે છે; અને સર્વ એક આત્મા છે તેથી સગાદિ સંભવતાં નથી, તેટલા માટે શાન્ત થઈ તેની ઉપાસના કરવી નોંધાયે. વળી શમ-વિધિપર થઈ એ વાક્ય બ્રહ્મની ઉપાસનાનો નિયમ કરી શકે નહિ. ઉપાસના તો ‘સ ક્રતું કુર્વોતિ’ (તેણે ક્રતુ-અધ્યવસાય કરવો) એથી વિધાન કરાય છે. ‘ક્રતુ’ એટલે સંકલ્પ, ધ્યાન એવો અર્થ છે. તેના વિષય તરીકે ‘મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ’ એમ જીવલિંગની શ્રુતિ છે. એથી અમે કહીએ છીએ કે આ ઉપાસના જીવવિષય છે. ‘સર્વકર્મ સર્વકામઃ’ (સર્વ કર્મવાળું, સર્વ કામનાવાળું) ઇત્યાદિ ક્રમે કરીને જે શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે તે જીવવિષય ઉપપન્ન થાય છે. ‘અથ મ વાત્માન્તર્હૃદયેઽણીવાન્ પ્રીહેવાં યવાદ્યા’ (એ મારો આત્મા હૃદયની અંદર, પ્રીદિથી કે જગથી પણ નાનો છે) એમ હૃદય જેવું સ્થાન છે એવી સ્થિતિ અને નાનાપણું આરના અમ્મ ભાગ જે-ટલોજ જે જીવ તેને સંભવે છે, અપરિચ્છિન્ન બ્રહ્મને નહિ. પણ ‘જ્યાયાન્ પૃથિવ્યા’ (પૃથ્વીથી મોટો) ઇત્યાદિ પણ પરિચ્છિન્નને વિષે સંભવનું નથી. એને વિષે કહીએ છીએ. નાનાપણું અને મોટાપણું, બંનેના એકને વિષે આશ્રય કરવો શુક્ત નથી; કેમકે વિરોધ થાય. ‘અન્યતરનો આશ્રય કરવામાં નાનાપણું, જે પ્રથમ શ્રુતિપ્રતિ-પાદિત છે તેના આશ્રય કરવો શુક્ત છે. મોટાપણું તો બ્રહ્મભાવની અપેક્ષાથી (જીવ બ્રહ્મ થાય છે એ અપેક્ષાથી) થશે અને જીવવિષયત્વ નિશ્ચિત થયું એટલે જે અન્યે ‘પતદ્વલ’ [૭૭૦ રાશ્વર] (એ બ્રહ્મ છે) એમ બ્રહ્મનું સંકીર્તન છે તે પણ પ્રકૃતના ‘પરામર્શાર્થક હોવાથી જીવવિષયજ છે. તેટલા માટે મનોમયત્વ આદિ ધર્મોએ કરીને જીવ ઉપાસ્ય છે એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ. મનોમયત્વ આદિ અહિં જેનું ધ્યાન ધરે છે તે ધ્યેયરૂપે ધ્યાનના મહિમાથી મરણ પામ્યા પછી જન્મ પામે છે. શેનું ધ્યાન ધરવું તેની આકાંક્ષા થયે કહે છે—‘મનોમયઃ’ ઇતિ. વિકલિતના વિપરિણામથી મનો-મયમ્ એમ સમજવું. મનોમય, પ્રાણશરીર, ભાષ્ય અને સત્સંકલ્પનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરવું એવો અર્થ છે. પૂર્વ પાદમાં બ્રહ્મલિંગોથી જે બ્રહ્મલિંગો નથી તેનો બાધ કર્યો છે. અહિં તે પ્ર-માણે ઉપક્રમમાં બ્રહ્મલિંગ નથી, પણ બ્રહ્મપ્રકરણ છે અને તે શાન્તિગુણવિધિ માટે છે એટલે અન્યથાસિદ્ધ છે. માટે જીવલિંગ જળવાનું છે એમ પ્રત્યુદાહરણથી પૂર્વપક્ષ કરે છે—‘શારીર આત્મા, શાધી?’ ઇત્યાદિ. શ્રુતિની સંજ્ઞા કરી તે અન્યથાસિદ્ધ છે એમ કહે છે—‘ના, એ દાય નથી.’ ઇત્યાદિ. ‘કેમકે સર્વ સત્ત્વિદમ્’ ઇત્યાદિ. ‘સર્વ સત્ત્વિદં દ્રવ્ય તત્ત્વલભિતિ શાન્ત ઉપાસીત’ એમ કહે છે માટે એ શમવિધિપર છે એવો અન્વય છે. ‘દ્વં દ્રવ્ય એમાં દ્વદમ્ રાજ્ઞ પ્રકૃત બ્રહ્મનો પરામર્શ કરે છે, જગત્નો પરામર્શ કરતો નથી; કેમકે જગત્ત્વ વિશેષણ તરીકે દ્વદમ્ને લેવામાં પ્રયોજન નથી. અહિં પ્રયોજન નથી, તોપણ જ્યાં પ્રયોજન હોય છે ત્યાં જગત્ત્વ વિશેષણ થાય છેજ. જેમકે આત્મેવેદં સર્વમ્ એમાં ‘ઉપાસીત’ એમ ઉપાસ્તિવિધિ સંભજાય છે તો ગુણવિધિ શી રીતે છે તેને માટે કહે છે—‘તાત્પર્ય આ છે’ ઇત્યાદિ. સર્વ એક આત્મા છે તોપણ શમવિધિ શી રીતે થાય તેને વિષે કહે છે—‘સર્વ એક આત્મા છે તેથી’ ઇત્યાદિ. સ્વારે શમ અને ધ્યાન બંનેનું વિધાન કરો. કહે છે કે ના—‘વળી શમવિધિપર થઈ એ વાક્ય’ ઇત્યાદિ. શમ અને ધ્યાન બંનેનું વિધાન થાય તો વાક્યમેદનો

પ્રમો વડે પર બ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે. શાથી ? સર્વ પ્રસિદ્ધના ઉપદેશથી. સર્વ વેદા-
ન્તોમાં બ્રહ્મશબ્દનું આલંબન-જનનાકારણ પ્રસિદ્ધ છે અને આદિ વાક્યના 'ઉપક્રમમાં
'સર્વ સર્વવિદ્યં કામ' (ખરેખર, આ સર્વ બ્રહ્મ છે) એમ મુતિપ્રતિપાદિત છે તેજ
મનોમધ્ય આદિ પ્રમોથી વિશિષ્ટ, ઉપદેશ કરાવ છે એ સુખ છે. એવી રીતે પ્રકૃ-
તની દાનિ અને અપ્રકૃતની પ્રક્રિયા નહિ થાય. પણ વાક્યના ઉપક્રમમાં શમવિ-
ધિની વિવક્ષાથી બ્રહ્મનો નિર્દેશ કર્યો છે. સ્વવિવક્ષાથી નહિ એમ કહ્યું છે, એને
વિષે કહીએ છીએ—એકે શમવિધિની વિવક્ષાથી બ્રહ્મનો નિર્દેશ કીધો છે, તેપણ
મનોમધ્ય આદિના ઉપદેશ થાય છે ત્યારે તેજ બ્રહ્મ સંનિહિત છે. એવ તો
સંનિહિત નથી અને સ્વશાબ્દથી એનું પ્રહણ કર્યું નથી એમ વેદાય ૩ ૧ ૧

વિવક્ષિતગુણોપપત્તેઃ ॥ ૨ ॥

વળી વિવક્ષિત ગુણની ઉપપત્તિથી (પર બ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે) ॥૨॥

કહેવાને હચાયકા તે વિવક્ષિત, એકે 'અપીર્યેષ વેદને વિષે વખાના અ-
ભાવથી' હચાને અર્થ સંભવના નથી, તેપણ ઉપચારથી 'ઉપાદાનરૂપ કૃત એવો અર્થ

પ્રસંગ આવે. જનમપરપરાથી લગભગ પણ સર્વકર્મનું આદિ ધર્મ સમવે છે એમ કહે છે—
'સર્વકર્મો સર્વકામા' હતાદિ 'આદના અમ ભાગ લેડોસા' 'પરોલીમાં પરીવેલી લોડાની
સગીના અદ ભાગ લેડોસા, સર્વ પ્રસિદ્ધ લે બ્રહ્મ તેજ ઉપાસ્ય છે એવો આદિ ઉપદેશ છે
તેથી લગ ઉપાસ્ય નથી એમ મૂળનો અર્થ કહે છે—સર્વ પ્રસિદ્ધના ઉપદેશથી, 'પ્રકૃત-
ની દાનિ ને અપ્રકૃતની પ્રક્રિયા—પ્રકૃત બ્રહ્મનો તાજ કરી અપ્રકૃત લગ હચાવેને પ્રકૃ-
તની દાનિ અને અપ્રકૃતની પ્રક્રિયા શબ્દ 'આગતો રાગપુરુષસ્તં મોઝવેન્' (રાગપુરુષ
આપ્યો છે, તેને ભાગ કરાવતું) એની પેઠે અન્યદેષ બ્રહ્મનો સર્વભાગ આદિથી પરામર્શન થાય
એમ કાઠા કહે છે—'પણ વાક્યના' હતાદિ એકે બ્રહ્મ નિરાકર છે, તેપણ મનપ્રચુર છે
ઉપધિ એનો, પ્રાણ છે શરીર એનું એમ સમાજ (પ્રાણધારી) મા અનન્ય થયલા સર્વભાગને
સંનિહિત વિવેચની આડકા એવથી બ્રહ્મનો સત્ત્વ થાય છે એમ કહે છે—'એને વિષે કહી-
એ છીએ' હતાદિ લગ પણ વિરતે લાપિ સનિહિત છે તેથી કહે છે—'એવ તો સંનિહિત
નથી, તેપણ મનોમધ્ય આદિ શબ્દથી તેની હિત છે કહે છે કે ના—અને સ્વશાબ્દથી'
આદિ ને શબ્દ તેને વાક્ય નથી 'વેદાય ૩ ૧ ૨ અને બ્રહ્મ એમ રૂપ સમજતું ૪ ૧ ૧

વળી બાકી બ્રહ્મ આદિ ઉપાસ્ય છે એમ કહે છે—'વિવક્ષિત' હતાદિ પણ ઉપદે-
શ એવે છે તેપણ રમતમાં ઉપદેશ સ્વતંત્ર નથી—પૂર્વ પૂર્વ સ્વરૂપ સ્વરૂપ સ્વરૂપ ઉપદે-
શોચનાની કાલેકા છે તેથી ઉપદેશ રમત મ સ્વતંત્ર નથી કહે વેદ અર્થરૂપ છે તો વ-
ના અન્યથી આ પ્રમાણે વિવક્ષિતથી રી રી મમજતું તેને કહે કહે છે—'એકે અપી-
ર વેદને વિષે' હતાદિ વસ્તુની વિવક્ષા રૂપ ઉપદાન એકે સ્વરૂપ છે એ જગ-
તુરૂપેને વિષે છે કહે વિવક્ષેને ઉપદેશ સમજવો એમ કહે છે—'તેપણ ઉપચારથી'

૧ આમ ૨ પાતે ૩ લગભગ ૪ પુરુષને ભાવે એકે હચાવે છે તે શબ્દ, ને
૧૮ તે બરેકે ૪ ઉપાદાનરૂપીત

હિત, પવિત્ર) એ શ્રુતિ શુદ્ધ બ્રહ્મ વિષે અને 'મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ' (મનોમય પ્રાણ છે શરીર જેવું) એ શ્રુતિ તો સચુલ્લ બ્રહ્મ વિષે ॥ એટલે ભેદ છે. આથી વિવક્ષિત ગુણની ઉપપત્તિથી પર બ્રહ્મજ આદિ ઉપાસ્ય તરીકે ઉપવિષ્ટ છે એમ અનુમાન થાય છે ॥ ૨ ॥

અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીરઃ ॥ ૩ ॥

પણ, અનુપપત્તિથી શારીર નથી ॥ ૩ ॥

પૂર્વ સૂત્રે કરીને વિવક્ષિત ગુણો બ્રહ્મને વિષે યુક્ત છે એમ કહ્યું છે. પણ આ સૂત્રે કરીને શારીરને વિષે તેઓ અયુક્ત છે એમ કહે છે. તુરાન્ત (પણ શબ્દ) નિશ્ચયવાચક છે. કહેલી રીત પ્રમાણે બ્રહ્મજ મનોમયત્વ વગેરે ગુણવિશિષ્ટ છે. શારીર એવ નથી; કેમકે સત્યસંકલ્પ, આકાશાન્તમા, વાણીથી રહિત, નિષ્કામ, પૃથિવીથી મોટો. એ પ્રકારના ગુણો શારીર એવને વિષે ખરેખરી રીતે યુક્ત થતા નથી. 'શારીર' એટલે શરીરમાં રહેલો એવો અર્થ છે. પણ હૃદયર પણ શરીરમાં રહે છે. ખરી વાત છે, શરીરમાં રહે છે, પણ શરીરમાંજ રહે છે એમ નથી. કેમકે 'જ્યાયાન્ પૃથિવ્યા જ્યાયાન્તરિસાન્' (પૃથિવીથી મોટો અન્તરિક્ષથી મોટો), 'આકાશાન્ સર્વગતઃ ક્વચિત્' (આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક અને નિત્ય) એમ શ્રુતિમાં વ્યાપકત્વ પ્રતિપાદન કયું છે. એવ તો શરીરમાંજ રહે છે; કેમકે ભોગવું અધિધાન. જે શરીર, ત્યાંથી બીજે સ્થળે તે રહેતો નથી ॥ ૩ ॥

કર્મકર્તૃત્વપદેશાચ ॥ ૪ ॥

અને કર્મ અને કર્તા તરીકે 'વ્યપદેશ છે તેથી (મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ શારીર નથી) ॥ ૪ ॥

વળી આથી મનોમયવાદિગુણવિશિષ્ટ એવામાં નથી; કેમકે 'વત્તમિતઃ શ્રે-
યેમ સત્યસંકલ્પ-વ આદિ ધર્મો પ્રસન્ને વિષે વટે છે, તેમ શારીર એવને વિષે પણ વટયો; કેમકે શારીર એવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. સુત્રાર કહે છે કે ના, એ ગુણો શારીરને વિષે યુક્ત નથી—'અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીરઃ' કોઈ કહેશે કે એવના ધર્મો પ્રસન્ને વિષે વટે છે તો બ્ર-
હ્મ એવને વિષે કેમ વટના નથી તેને માટે કહે છે કે 'બ્રહ્મજ મનોમયત્વ વગેરે ગુણ-
વિશિષ્ટ છે, શારીર એવ નથી.' કેમકે કલ્પિત જે એવ તેના ધર્મો અધિધાન પ્રસન્ને વિષે
વટે કલ્પિતના ધર્મોનો અભાવ છે. 'વાણીથી રહિત'—અન્દિવરહિત. 'નિષ્કામ'—નિવૃત્ત
કામ હોવાથી કોઈ પણ સ્થળે આદર નથી. મોટાપણું આદિ શારીર એવને વિષે 'અનુપપત્તિ
તેથી પરિવર્ટે છે તે ॥ સૂત્રમાં કહ્યું છે ને પરિવર્ટે શારીરનેજ છે, હૃદયને નથી એમ
છે—'ખરી વાત છે' હ'ત્વાદિ. ॥ ૩ ॥
મનોમયવાદિવિશિષ્ટ એવ નથી તેને માટે બીજે હેતુ કહે છે—'કર્મકર્તૃત્વપદેશ-
પૂર્વ સૂત્રમાંથી જ વચેદેની અનુવૃત્તિ કરી જ સંગ્રહનો અર્થ કહે છે—'વળી આથી.'
નિર્દેશ, કહેવું તે, અનિધાન. ૨ અયુક્ત.

ત્વામિસંમવિતાસ્મિ' [છાન્દોગ શરણાષ્ટ] (આ શરીરથી મરણ પામી આ આત્માને પ્રાપ્ત કરીશ) એમ કર્મ અને કર્તા તરીકે વ્યાપદિશ છે. 'વત્તમ્' એમ પ્રકૃત મનોમયત્વાદિગુણવિશિષ્ટ ઉપાસ્ય આત્માનો પ્રાપ્ત્ય. કર્મ તરીકે વ્યાપદિશ કરે છે. 'અમિસંમવિતાસ્મિ' એમ છરાત્મા ઉપાસક છે તેનો 'પ્રાપ્તક' કર્તા તરીકે વ્યાપદિશ કરે છે. 'અમિસંમવિતાસ્મિ' એટલે પ્રાપ્ત કરીશ એવો અર્થ છે, 'ગતિ હોય તો એકનોજ કર્મ અને કર્તા તરીકે વ્યાપદિશ યુક્ત નથી. તેમજ ઉપાસ્યભાવ અને ઉપાસકભાવનાં અધિષ્ઠાન પણ વિરતજ છે. તેથી પણ મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ શારીર નથી ॥ ૪ ॥

શાન્દયિષોવાત્ ॥ ૫ ॥

શાન્દના ભેદથી (મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ શારીર નથી) ॥ ૫ ॥

વળી આથી મનોમયત્વાદિગુણમય શારીરથી અન્ય છે. કેમકે 'યન્નામીદિ-ર્ષાં યયો યા દયામાકો યા દયામાકતણ્ડુલો યૈવમયમન્તરાત્મન પુરુષો હિત્વમયઃ' [શાન્દોગ્ય ૧૦૬૩૨] (જેમ મીઠું કે યવ કે રયામાક કે રયામાકતણ્ડુલ, એમ આ હિરણ્મય પુરુષ અન્તરાત્માને વિષે છે) એ બીજી મુતિમાં સમાન પ્રકરણમાં શાન્દનો ભેદ છે. અન્તરાત્મન એમ જે સમસ્ત અન્ત શાન્દ શારીર આત્માનું અભિધાન કરે છે તેથી મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ આત્માનું અભિધાન કરનાર પ્રથમાન્ત પુરુષશાન્દ વિત છે. તેટલા માટે તેમનો ભેદ સમજાય છે ॥ ૫ ॥

સ્મૃતેષ્વ ॥ ૬ ॥

અને સ્મૃતિથી (મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ શારીર નથી) ॥ ૬ ॥

વળી 'ઈમ્બરા સર્વભૂતાનાં દ્વેષોડ્ડનું તિષ્ઠતિ । ધામયન્ સર્વભૂતાનિ યન્નાઋતાનિ માયયા' [ગી ૧૮૬૧] (હે અર્જુન, સર્વ પ્રાણીને જાણે યન્નાઋદ હોય તેમ માયા વડે ભાવીને ઈંધર સર્વ ભૂતાના દ્વેષસ્થાનમાં રહે છે) છતાં મુતિ શારીર " 'વત્તમ્' એમ " નો સંબંધ તેમજ " 'અમિસંમવિતાસ્મિ' એમ " નો સંબંધ 'વ્યાપદિશ કરે છે' ની સાથે છે. 'મામદં જાનામિ' (હું મારી જાતને જાણું હું) એ વ્યાપદેશમાં કર્મ અને કર્તા તરીકે એકનોજ વ્યાપદેશ છે તેમ આદિ યાવ એમ આરોપ કરી કહે છે— 'ગતિ હોય તો' ઇત્યાદિ. 'કર્મ અને કર્તા તરીકે વ્યાપદિશ' એનો બીજો અર્થ કહે છે— 'તેમજ ઉપાસ્યભાવ' ઇત્યાદિ ॥ ૪ ॥

મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ છવ નથી તેને માટે બીજો હેતુ કહે છે— 'શાન્દયિષોવાત્.' સૂત્રમાં હેતુવન્તરબોધક શાન્દ નથી તેથી પૂર્વધ્વનિમાંના વચ્ચારનું આકર્ષણ કરી વિવરણ કરે છે— 'વળી આથી,' 'સમાન પ્રકરણમાં' = એકાદ્ય પ્રકરણમાં. અન્તરાત્મન = અન્તરાત્મનિ. વિભક્તિબોધ છાન્દસ છે. શાન્દનો વિશેષ એટલે વિભક્તિભેદ છે, તેથી તે શાન્દોના અર્થનો પણ ભેદ છે એવો સૂચાય છે. ॥ ૫ ॥

સ્મૃતિમાં દ્વેષને વિષે રહેલાનો છવથી ભેદ કહ્યો છે, તેથી અર્થ પણ દ્વેષસ્થ મનોમય ઇંધર છે એમ કહે છે— 'સ્મૃતેષ્વ'. ભૂતાનિ = છવો. યન્નામ્-શારીર. આદિ સૂત્રકારે સત્યભેદ

અને પરમાત્માનો બેદ દર્શાવે છે. અહિં (સંકાકાર) કહે છે, શારીર નામનો પરમાત્માથી અન્ય કોણ છે કે જેનો 'અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીર' [બુદ્ધિ રાગદ્વેષ] (અર્થ કરાય છે? 'નાન્યોડતોડસ્તિ દ્રષ્ટા નાન્યોડતોડસ્તિ યોતા' [બુદ્ધિ રાગદ્વેષ] (અર્થ અન્ય દ્રષ્ટા નથી, એથી અન્ય યોતા નથી) એવી શ્રુતિ તો પરમાત્માથી અન્ય આત્માનો નિષેધ કરે છે. તેમ 'દેવત્વં चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' [ગી. ૧૩.૨૨] (હું અર્જુન, સર્વ ક્ષેત્રો-શારીરમાં દેવતા પણ મનેજ જાણ) એવી સ્મૃતિ પણ (પરમાત્માથી અન્ય આત્માનો નિષેધ કરે છે). અહિં કહીએ છિયે. એ સત્યજ છે. દેહ, દિન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ-એ ઉપાધિઓથી પરિચ્છિન્ન કરાતા પરમાત્માનેજ અજ્ઞાનો શારીર છે એમ ઉપચાર કરે છે. જેમ ઘડ, કર્મઘડા આદિ ઉપાધિવશથી અપરિચ્છિન્ન એવું પણ આકાશ પરિચ્છિન્નસમાન ભાસે છે તેમ; અને તેની અપેક્ષાથી તત્ત્વમસિ (તે તું છે) એમ આત્માના એકત્વનો ઉપદેશ સમજતાં પહેલાં કર્મત્વ અને કર્તૃત્વ આદિ બેદવ્યવહાર વિરુદ્ધ નથી. આત્માનું એકત્વ સમજાયું એટલે તો બન્ધ, મોક્ષ, આદિ સર્વ વ્યવહારની પરિસમાપ્તિ થાય ॥ ૬ ॥

અર્મકૌકસ્ત્વાસદ્યપદેશાચ નેતિ ચેત્ત નિચાત્પત્વાદેવં વ્યોમવચ ॥૭॥
અરૂપ સ્થાનને લીધે અને તેના વ્યપદેશને લીધે (મનોમયત્વાદિ-વિશિષ્ટ પરમાત્મા) નથી એમ જો (કહેશે) તો) ના; કેમકે એવી રીતે તે એકત્વ કરાવવા (ધ્યાન કરવા) યોગ્ય છે અને આકાશની પેઠે ॥ ૭ ॥

'एष म आत्मान्तर्हृदये' (એ મારો આત્મા અન્તર્હૃદયમાં છે) એમ 'પરિચ્છિન્ન સ્થાનને લીધે અર્મક એટલે અરૂપ એવું એક એટલે નીક-સ્થાન હોવાથી અને 'अणीयान् मीहेवां यथावा' (મીઠિથી કે યવથી વિશેષ આજુ) એમ 'સ્વશબ્દથી વિશેષ આજુત્વનો વ્યપદેશ હોવાથી શારીરજ, આરાના અમ બેદલોજ જે જીવ તે અહિં ઉપદેશ કરાય છે, સર્વગત પરમાત્મા નહિ એમ જે કહ્યું છે તેના 'પરિહાર કરવો બેદ' એ. અહિં કહીએ છીએ. એ દાવ નથી. જેનો પ્રદેશ પરિચ્છિન્ન છે તે સર્વગત છે એવો વ્યપદેશ કેઈ પણ પ્રકારે યુક્ત નથી. પણ જે સર્વગત છે તે જો એમ જ્ઞાનિનું 'ईक्षत्यधिकरणमां निराकरं क्युं છે તોપણ સંકા ઉપજાવી તેનું નિરસન કરે છે—'અહિં કહે છે' દલાદિથી. તુ (સંકાકાર) કહે છે તે પ્રમાણે વસ્તુતઃ એકત્વજ છે, તે તો કલ્પિતજ છે, તેનો સ્વમાં અનુવાદ થાય છે એમ કહે છે—'એ સત્યજ છે.' ॥ ૬ ॥

अर्मकौकस्यान्=અ. શબ્દથી આર્મિક અરૂપત્વ સમજાય છે. જેનું અપિજ્ઞાન અરૂપ હોય અને અરૂપ હોય એમ અરૂપત્વ અર્થથી સ્વચાલ છે. અણીયાન એમ અરૂપત્વવાચક શબ્દથી પણ શ્રુતિમાં અરૂપત્વ જતાવ્યું છે એમ કહે છે—'સ્વશબ્દથી.' 'એ દાવ નથી' જે કહ્યું છે તેનું વિવરણ કરે છે—'જેનો પ્રદેશ પરિચ્છિન્ન છે' દલાદિ. 'કેઈ' પણ 'દે'=અજ્ઞાતાવની અપેક્ષાથી પણ એવો અર્થ છે. પરિચ્છેદનો ત્યાજ થયા વિના અજ્ઞાત્ય સં-સંકલિત, દવના, -પરિમાણવાનું ૨ અજુત્વવાચક શબ્દ અણીયાન જે શ્રુતિમાં છે તે. ૩ અમારું નેદારક સત્ત્વ. ૪ સર્વમાપક. ૫ સમાધાન. ૬ ઈક્ષત્યધિકરણ ૧ અન ના ૧ પાઠ ના સૂત્ર ૫ થી ૧૧ છે. 'અણીયાન' ના અર્થ માટે પૃ. ૪ ટિપ્પણ ૧ જુઓ.

તો સર્વ દેશને વિષે વિષમાન છે તેથી તેનો પરિચિત્ત દેશ છે એવો વ્યપદેશ પણ કોઈક અપેક્ષાથી સંભવે છે. જેમકે સમસ્ત પૃથ્વીનો અધિપતિ હોય તેનો પણ અયોધ્યાનો અધિપતિ એમ વ્યપદેશ કરાય છે, પણ સર્વગત છે એવા ઈશ્વરનો અદ્ય સ્થાનવાળો અને વિશેષ અલ્પ એમ વ્યપદેશ કઈ અપેક્ષાથી થાય છે? એકત્ર કરાયવા (ધ્યાન કરવા) યોગ્ય ■ તેથી એવો છે એમ અને કહીએ છીએ, એ પ્રમાણે વિશેષ અલ્પત્વ, ઇત્યાદિ ગુણગણથી યુક્ત ઈશ્વર ત્યાં 'હૃદયપુંડરીકમાં એકત્ર કરાયવા યોગ્ય, દર્શન કરવા યોગ્ય છે એમ ઉપદેશ કરાય છે જેમ 'શાસત્રમાત્રને વિષે હુરિ છે તેમ, ત્યાં એને છુદ્ધિવિજ્ઞાન ગ્રહણ કરી શકે છે, ઈશ્વર સર્વગત છે તેપણ ત્યાં ત્યાં ઉપાસના કરતો પ્રસન્ન થાય છે, વળી એને આકાશની પેઠે વિચારવાનું છે, જેમ આકાશ સર્વગત છે, તેપણ સોયનું નાકું, આદિની અપેક્ષાથી અદ્ય સ્થાનવાળું અને વિશેષ અલ્પ છે એમ તેનો વ્યપદેશ થાય છે, એ પ્રમાણે બ્રહ્મનો પણ વ્યપદેશ કરાય છે. તેટલા માટે એ પ્રમાણે ધ્યાન કરવા યોગ્યતાની અપેક્ષાથી બ્રહ્મ અદ્ય સ્થાનવાળું અને વિશેષ અલ્પ છે, પરમાર્થનું નથી. તેમાં જે આવી આશંકા કરાય છે કે બ્રહ્મનું સ્થાન હૃદય હોવાથી, હૃદયસ્થાન દરેક શરીરમાં ભિન્ન હોવાથી, અને ભિન્ન સ્થાનવાળા શુક્ર, આદિમાં અનેક, અવયવયુક્ત, અનિત્ય ઇત્યાદિ હોવાપણાનો દાવ બેવામાં આવે છે તેથી, બ્રહ્મને પણ તેવોજ પ્રસંગ આવશે—એ આશંકાનો પણ પરિહાર થાય છે ॥ ૭ ॥

ભવતું નથી અને તેનો ત્યાગ કરે એટલે બ્રહ્મજ ઉપાસ્ય થાય છે એનું તાત્પર્ય છે. વિજુનો પરિચ્છેદ થાય એમ કહેવામાં દુષ્ટાન્ત કહે છે—'જેમકે સમસ્ત પૃથ્વીનો અધિપતિ હોય' ઇત્યાદિ. જેમ સર્વેશ્વરનો અયોધ્યામાં સ્થિતિની અપેક્ષાથી પરિચ્છેદ કહી શકાય તેમ અદ્ય હૃદયને વિષે ખોય છે તેથી બ્રહ્મનો પરિચ્છેદ કહ્યો છે. પણ હૃદયજ સુખ્યત્વે શા માટે હતું છે તેને વિષે કહે છે—'ત્યાં એને છુદ્ધિવિજ્ઞાન' ઇત્યાદિ. હૃદયને વિષે છુદ્ધિવૃત્તિ પરમાત્માનું ગ્રહણ કરે છે, આ પ્રમાણે હૃદય ઈશ્વરની અભિવ્યક્તિનું સ્થાન હોવાથી તેની ઉક્તિ છે. છુદ્ધિવિજ્ઞાન=અન્તઃકરણની પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિ. સર્વંમત બ્રહ્મ હૃદયમાંજ પ્રમાણુ આજ્ઞા શી રીતે છે તેને વિષે કહે છે—'ઈશ્વર સર્વગત છે તેપણ' ઇત્યાદિ. જે અપરિચિત્ત છે તેનું સ્થાન પરિચિત્ત છે એવો વ્યપદેશ સૂત્રમાં આપેલા ઉદાહરણથી સાધે છે—'આકાશની પેઠે, 'બ્રહ્મનો પણ હૃદયની અપેક્ષાથી બે રીતે વ્યપદેશ કરી શકાય છે એમ શેષ સમજવું. કાર્યાન્તિકનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે એ પ્રમાણે' ઇત્યાદિ. આકાશદશાન્તરૂપ તત્ત્વવારથી અન્ય સંક્રાન્તતા પવ્વ છિન્ન થઈ જી એમ કહે છે—'તેમાં જે આવી આશંકા કરાય છે' ઇત્યાદિ. આકાશનું સ્થાન ભિન્ન ભિન્ન છે પણ તેમાં સત્ય એક નથી. ઉપાધિના પરિચ્છેદથી આકાશમાં અનિત્યત્વ આદિ બેવામાં આવતું નથી, તેમ પર ઉપાધિના પરિચ્છેદથી બ્રહ્મને વિષે અનિત્યત્વ આદિ યુક્ત નથી ॥ ૮ ॥

૧ હૃદયકમળ, ૨ રાજ, કાળો અને હિરણ્યનો પરસ્પર વિપ્લુને નામે પૂનઃ ૩ તે. ૩ પાસત-વિક રીતે.

સંભોગપ્રાપ્તિરિતિ ચેત્ત વૈશેષ્યાત્ ॥ ૮ ॥
(અલને) સંભોગની પ્રાપ્તિ (થશે) એમ જો (કહેશે તો)
ના; કેમકે ભેદ છે ॥ ૮ ॥

આકાશની જે સર્વવ્યાપક અલને સર્વપ્રાણિદૃશ્ય સાથે સંબન્ધ છે તેથી, અને ચિદ્રૂપનાથી તેમાં (અલમાં) અને શારીરમાં ભેદ નથી તેથી, શારીરના જેવા અવિશિષ્ટ ગુણદુઃખાદિસંભોગનો પણ અલને વિશે પ્રસંગ આવશે. વળી એકત્વથી પણ (પ્રસંગ આવશે). 'નાન્યોડ્વિતોડ્વિતિ વિજ્ઞાતા' (બૃહદ ૩.૭.૨૩) (એથી અન્ય વિજ્ઞાતા નથી) હન્વાદિ સુતિથી નિશ્ચય પર આત્માથી અન્ય કોઈ સંસારી આત્મા નથી. તેટલા માટે પરનેજ સંસારસંભોગની પ્રાપ્તિ થશે એમ જો (કહેશે તો) અમે કહીએ છીએ કે) ના; કેમકે ભેદ છે. શારીર અને પરમેશ્વરનો નિશ્ચય વિશેષ છે. એક, કર્તા, બોધા, ધર્મ અને અધર્મનું સાધન, અને 'સુખદુઃખાદિમાન વિશેષથી એકને બોમ છે. અન્યને નથી. જો વસ્તુશક્તિનો આશ્રય કર્યા વિના સંનિધાનમાત્રથી કાર્યની સાથે સંબન્ધ સ્વીકારાય, તો 'આકાશાદિને પણ દાહાદિપ્રસંગ' આવે. સર્વવ્યાપક અનેક આત્મા છે એવા મતવાળાઓને પણ આ રાંકા અને સ-

હવરથ પ્રશ્ન હોય તો તેને અનિષ્ટ સમોચ પ્રાપ્ત થશે, માટે હવજ હવરથ છે અને ઉપાસ્ય છે એવી રાકા કરી સમાધાન કરે છે—'સંભોગપ્રાપ્તિરિતિ.' રાકા કહે છે—'આકાશની જે રાકા હાવી કહે છે—'ચિદ્રૂપનાથી'. તોપણ બોમના દેવ ભેદે જેને સંબન્ધ હોય તેનેજ બોમ હોય. બીજાને નહિ એમ આશંકા કરી કહે છે—'વળી એકત્વથી પણ' હ. ત્યાદિ. તેનોજ પ્રપચ કરે છે—'નાન્યોડ્વિતોડ્વિતિ' હન્વાદિ. અનિષ્ટ પ્રસંગનું નિર્ગમન કરે છે—'તેટલા માટે' હન્વાદિ. પ્રશ્ન બોધા થાય, હવરથ થઈ ચંતન છે તેથી અને હવથી અભિજ છે તેથી. હવની જે—એમ જો રાકા કહી તેનું નિરસન કરે છે—'ના; કેમકે ભેદ છે. 'વૈશેષ્યાત્' એ શબ્દમાં સ્વાર્થવાચક ખ્ય પ્રત્યય છે. વિશેષ ઘણ વૈશેષ્યમ્. વિશેષ તેજ વૈશેષ્ય, અથવા તો અનિશયવાચક ખ્ય પ્રત્યય છે. આત્મનિક વિશેષ પ્રતિપાદ કરવા વૈશેષ્યશબ્દ વાપર્યો છે. કેમકે અવિચારિપત સુખાદિસમોચ, અવિચારસ્વરૂપ હવ-ગુણ છે, જેમાંથી નિખિજ અવિચાર અને નેની વાસના જાતી રહી છે એવા શુદ્ધ, પુદ્ગ, અસ્વભાવ પરમાત્માને મુજા નથી. વળી વ્યાપક બદ્ધ આત્માઓ છે એવા મુદ્ધ, પુદ્ગ, એક દેહને વિશે સર્વ આત્માઓને બોધાપણનો પ્રસંગ અને સ્વકર્મથી 'અર્જિત દેહને વિશેજ છે એવો પરિહાર નુકસ છે તેથી અમનેજ માત્ર આનો પ્રશ્ન કરવાનો નથી એમ કહે છે—'વ્યાપક અનેક આત્માઓ છે' હન્વાદિ. વાસ્તવિક રીતે તો એ મતવાળાઓનેજ હવ અને પરાચય વેદસ્વરૂપ છે તેજ. ૨ ભેદ વચરના, જેવા શારીરના છે તેવા ૩ મુખ, ૬:ખ જેને છે તે. ૪ પાપથી રહિત દોષાપણું વચેરે સુખપુખ. ૫ આકાશ, વચેરે ૬ નાદ, વચેરે ૭ માત્રના ૮ પ્રાણ.

તો સર્વ દેશને વિષે વિદ્યમાન છે તેથી તેનો પરિચિત્ત દેશ છે એવો વ્યપદેશ પણ કોઈક અપેક્ષાથી સંભવે છે. જેમકે સમસ્ત પૃથ્વીનો અધિપતિ હોય તેનો પણ અયોધ્યાનો અધિપતિ એમ વ્યપદેશ કરાય છે. પણ સર્વગત છે એવા ઈશ્વરનો અદ્ય સ્થાનવાળો અને વિશેષ અલ્પ એમ વ્યપદેશ કઈ અપેક્ષાથી થાય છે? એકત્ર કરાવવા (ધ્યાન કરવા) યોગ્ય ■ તેથી એવો છે એમ અમે કહીએ છીએ. એ પ્રમાણે વિશેષ અલ્પત્વ, ઇત્યાદિ ગુણગુણથી યુક્ત ઈશ્વર ત્યાં 'હૃદયપુંડરીકમાં' એકત્ર કરાવવા યોગ્ય, દર્શન કરવા યોગ્ય છે એમ ઉપદેશ કરાય છે જેમ 'શાસ્ત્રમામને વિષે હુરિ છે તેમ, ત્યાં એને જીવિવિજ્ઞાન મહાજી કરી શકે છે. ઈશ્વર સર્વગત છે તેપણ ત્યાં ત્યાં ઉપાસના કરાતો પ્રસન્ન થાય છે. વળી એને આકાશની પેઠે વિચારવાનું છે, જેમ આકાશ સર્વગત છે, તેપણ સોયનું નાકું, આદિની અપેક્ષાથી અદ્ય સ્થાનવાળું અને વિશેષ અલ્પ છે એમ તેનો વ્યપદેશ થાય છે, એ પ્રમાણે બ્રહ્મનો પણ વ્યપદેશ કરાય છે. તેટલા માટે એ પ્રમાણે ધ્યાન કરાવા યોગ્યતાની અપેક્ષાથી બ્રહ્મ અદ્ય સ્થાનવાળું અને વિશેષ અલ્પ છે, 'પરમાર્થનઃ' નથી. તેમાં જે આવી આશંકા કરાય છે કે બ્રહ્મનું સ્થાન હૃદય હોવાથી, હૃદયસ્થાન દરેક શરીરમાં સિત્ત હોવાથી, અને સિત્ત સ્થાનવાળા શુક્ર, આદિમાં અનેક, અવયવયુક્ત, અનિત્ય ઇત્યાદિ હોવાપણાનો દાવ જોવામાં આવે છે તેથી, બ્રહ્મને પણ તેવોજ પ્રસંગ આવશે—એ આશંકાનો પણ પરિહાર થાય છે ॥ ૭ ॥

ભવતું નથી અને તેનો ત્યાગ કરે એટલે બ્રહ્મજ ઉપાસ્ય થાય છે એવું તાત્પર્ય છે. વિમુક્તો પરિચ્છેદ થાય એમ કહેવામાં દુશાન્ત કહે છે—'જેમકે સમસ્ત પૃથ્વીનો અધિપતિ હોય' ઇત્યાદિ. જેમ સર્વેશ્વરનો અયોધ્યામાં સ્થિતિની અપેક્ષાથી પરિચ્છેદ કહી શકાય તેમ અદ્ય હૃદયને વિષે ધ્યેય છે તેથી બ્રહ્મનો પરિચ્છેદ કહ્યો છે. પણ હૃદયજ ગુપ્યત્વે શા માટે કહ્યું છે તેને વિષે કહે છે—'ત્યાં એને જીવિવિજ્ઞાન' ઇત્યાદિ. હૃદયને વિષે જીવિવૃત્તિ પરમાત્માનું મહાજી કરે છે, આ પ્રમાણે હૃદય ઈશ્વરની અભિવ્યક્તિનું સ્થાન હોવાથી તેની ઉક્તિ છે. જીવિવિજ્ઞાન=અન્તઃકરણની પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિ. સર્વગત બ્રહ્મ હૃદયમાંજ પ્રમાણુ આજ્ઞા શી રીતે છે તેને વિષે કહે છે—'ઈશ્વર સર્વગત છે તેપણ' ઇત્યાદિ. જે અપરિચિત્ત છે તેનું સ્થાન પરિચિત્ત છે એવો વ્યપદેશ સૂત્રમાં આપેલા ઉદાહરણથી સાધે છે—'આકાશની પેઠે,' બ્રહ્મનો પણ હૃદયની અપેક્ષાથી જે રીતે વ્યપદેશ કરી શકાય છે એમ શેષ સમજાવતું. દાર્શનિકનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે એ પ્રમાણે' ઇત્યાદિ. આકાશદશાન્ત રૂપ તત્ત્વવારથી અન્ય સંક્રાન્તતા પણ છિન્ન થઈ છે એમ કહે છે—'તેમાં જે આવી આશંકા કરાય છે' ઇત્યાદિ. આકાશનું સ્થાન ભિન્ન ભિન્ન છે પણ તેમાં સત્ય ભેદ નથી. ઉપાધિના પરિચ્છેદથી આકાશમાં અનિત્યત્વ આદિ જોવામાં આવતું નથી, તેમ પર ઉપાધિના પરિચ્છેદથી બ્રહ્મને વિષે અનિત્યત્વ આદિ યુક્ત નથી ॥ ૭ ॥

૧ હૃદયમગ્ન. ૨ પ્રેમ, કાળો અને હિંદુવાલો પશ્ચર વિષ્ણુને નામે પૂજ્ય છે તે. ૩ વારત-વિક રીતે.

બોગધી જ્ઞાને ઉપબોગનો પ્રસંગ નથી; કેમકે 'વૈશંપય ઉ. ખરેખર. અને 'સમ્યક્જ્ઞાન વચ્ચે વિરોધ છે. ઉપબોગ. મિથ્યા-વજ્ઞાનથી કલ્પિત છે. સમ્યક્જ્ઞાનથી રખાઈ જાય છે; અને મિથ્યાજ્ઞાનકલ્પિત ઉપબોગથી સમ્યક્જ્ઞાનથી વસ્તુ સંસ્પર્શ ક્ષાત્તી નથી. નેત્રા આદે દર્શનને વિષે જ્ઞાન થઈ કલ્પયો શક્ય નથી ॥ ૮ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

'અત્તા (પરમાત્મા છે), ચર અને અચરનું પ્રદાય છે તેથી

‘અમ્ય દ્રાક્ષ વા શર્ક્રં વા ઉમે મવન યોદના । મુન્યુર્યમ્યોપમેચનં વા જ
તાઃ’ [૬૧૦ શારદ્ય] (આદ્યપ્ત અને ક્ષત્રિયો, ઐને, લેનો ‘ઐદાન’
મુન્યુ લેનું ‘ઉપમેચન—ઐદાન સાથે મિશ્ર થયણું ધી—ધાય છે તે ના
આ પ્રમાણે કોનુ બધું છે) આમ કાવ્યશ્રીમાં કહ્યું છે. એમાં એ
ઉપમેચનથી મૂલપાયણ કોઈક ભક્ષકની પ્રતીતિ ધાય છે. ‘તેમાં મુ
ધાય, કે છર, કે પદમાભા—એમ સંસાધ ધાય છે: કેમકે ‘વિદ્યપનું અવ
અને એ મન્યમાં અમિ, છર અને પદમાભા એ પ્રવૃત્તિના પ્રકરના નિર્ણ
કરને બાબત થી રીતે છે તેને વિર કહે છે— અને મિધ્યાજ્ઞાનકલ્પન ઉપર
લલિ. ઉપસદાર કરે છે ‘તેણા મારે કહ્યુંને વિષે’ ‘હવે તે ‘નન્દમય વર્ણિ
ખાતેને મરે નરિશ્ચ છે તોપણ નિરોધ છે તેથી તેજ હેલ ‘સાદિ:શ્ચવિદયે
‘વર્ણે શલિયું દ્રાવ’ (ખરખરે એ સર્વ દ્રાવ છે । હવે તે કહ્યુંને, સમન્વય વં

દિવર કોડાનવીને જાણ-કાણ પવનની જેમ ભરાય. રૂર રૂર રહે છે —
 પ્રકૃત, કવિત્વ સ્વરૂપે જન્મીને એ સિદ્ધિ સ્વચ્છતા જેટલે સ્વચ્છતા
 રૂર રૂર રહે છે. મુકુ પવન એનું ઉપદેશન-સિદ્ધિને સ્વચ્છતા રૂર રૂર રહે છે. જન-સામાજ
 જાણ-કાણ, રૂર રૂર રહે છે. મુકુ પવન એનું ઉપદેશન સ્વચ્છતા રૂર રૂર રહે છે. મુકુ
 કાણેન-પવન-જે એક રૂર રૂર રહે છે. મુકુ પવન એનું ઉપદેશન સ્વચ્છતા રૂર રૂર રહે છે. મુકુ
 નવી જેવી સ્વચ્છતા. *આ પ્રમાણે *અગત્ય રહે છે. સ્વચ્છતા રૂર રૂર રહે છે. મુકુ
 *મુકુ પવન રૂર રૂર રહે છે. *મુકુ પવન એનું ઉપદેશન સ્વચ્છતા રૂર રૂર રહે છે. મુકુ
 મુકુ પ્રકૃતિ સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા [૩૩૦ ૩૩૩૩] (૨) ૩ મુકુ, ૨૨૨
 જાણ સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા રૂર રૂર રહે છે. મુકુ પવન એનું ઉપદેશન સ્વચ્છતા રૂર રૂર રહે છે. મુકુ
 સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા રૂર રૂર રહે છે. *મુકુ પવન એનું ઉપદેશન સ્વચ્છતા રૂર રૂર રહે છે. મુકુ

අපේ මුල් අරමුණ, සමස්ත ජාතික ආර්ථිකයේ ස්ථාවර වර්ධනය සහතික කිරීමයි. එමෙන්ම, අපේ අරමුණ වන්නේ, ජාතික ආර්ථිකයේ ස්ථාවර වර්ධනය සහතික කිරීමයි. එමෙන්ම, අපේ අරමුණ වන්නේ, ජාතික ආර්ථිකයේ ස්ථාවර වර්ධනය සහතික කිරීමයි.

ભોગથી શ્રદ્ધને ઉપભોગનો પ્રસંગ નથી; કેમકે 'વૈશેષ્ય છે. ખરેખર, મિધ્યાજ્ઞાન અને 'સમ્યજ્ઞાન વચ્ચે વિશેષ છે. ઉપભોગ, મિધ્યાવજ્ઞાનથી કલ્પિત છે; એકત્વ, સમ્યજ્ઞાનથી રખાયેલું છે; અને મિધ્યાજ્ઞાનકલ્પિત ઉપભોગથી સમ્યજ્ઞાનથી રખાયેલી વસ્તુ સંસ્પર્શી ક્ષતી નથી. તેટલા માટે ઈશ્વરને વિષે લેશ પણ ઉપભોગ કલ્પનો રાહ્ય નથી ॥ ૮ ॥

અત્તા ચરાચરગ્રહણાત્ ॥ ૧ ॥

'અત્તા (પરમાત્મા છે), ચર અને અચરનું ગ્રહણ છે તેથી ॥ ૯ ॥

'યસ્ય દ્રશ્ય ચ ક્ષત્રં ચ ડમે મયત્ત મોદનઃ । મૃત્યુર્વસ્યોપસેવનં ક રત્યા પેદ યજ્ઞ સ્તઃ ॥' [૬૬૭ શારદ૫] (આત્મા અને ક્ષત્રિયો, બંને, લેનો 'મોદન થાય છે અને મૃત્યુ લેનું 'ઉપસેવન—મોદન સાથે મિશ્ર થયેલું થી—થાય છે તે જ્યાં છે તેને આ પ્રમાણે કોણ જાણે છે) આમ ક્ષત્રિયોમાં કહ્યું છે. એમાં મોદન અને ઉપસેવનથી મૂલ્યવાણ કોઈક ભક્ષકની પ્રતીતિ થાય છે. 'તેમાં શું અગ્નિ ભક્ષક થાય, કે જીવ, કે પરમાત્મા—એમ સંશય થાય છે; કેમકે 'વિશેષનું 'અવધારણ નથી અને એ પ્રત્યક્ષમાં અગ્નિ, જીવ અને પરમાત્મા એ ત્રણેના પ્રશ્નનો નિર્દેશ લેવામાં

મનો અભાવ થી રીતે છે તેને વિષે કહે છે—'અને મિધ્યાજ્ઞાનકલ્પિત ઉપભોગથી' કલ્પાદિ. ઉપસેદાર કહે છે—'તેટલા માટે ઈશ્વરને વિષે' કલ્પાદિ 'મનોમય,વાદિવિશિષ્ટ ઈશ્વરજ્ઞાનને માટે તદિત્ય છે તોપણ નિર્દોષ છે તેથી તેજ સ્વે 'શાવિત્રિઃસ્વવિગ્રહેષ દ્રશ્યને વિષે 'સર્વે શત્ત્વિર્દ દ્રશ્ય' (ખરેખર જો સર્વ દ્રશ્ય છે) કલ્પાદિ વાક્યનો સમન્વય છે ॥ ૮ ॥

ઈશ્વર જ્ઞાનથી તો અત્તા—ભૂતક પદ્ધતી એમ આશય કર કરવા કહે છે—'અત્તા ચરા' આત્મા, ક્ષત્રિય આદિ જમન લે પરમાત્માના, પ્રસિદ્ધ વચની પેઠે, મોદનરૂપ થાય છે, અને સર્વપ્રાણિનારાક મૃત્યુ પણ લેનું ઉપસેવન—મોદનને સરકાર કરનાર જૂન—સમાન થાય છે તે અત્તા—ભૂતક, કારણમાં, જે શુદ્ધ ચિન્માયમાં અલેક્ષ્યપનાથી વર્તે છે તે શુદ્ધ દ્રશ્યને—ઈશ્વરન અભિપ્રત્યનને—આ પ્રમાણે કોણ જાણે છે ! ચિત્તશુદ્ધિ આદિ ઉપાય વિના કોઈ પણ ભલુનું નથી એવો અર્થ છે. 'આ પ્રમાણે 'અગ્નિકે કહેલાં સંપનવાનો પુરુષ જાણે છે તેમ. 'સંશયનીય કહે છે—'કેમકે વિશેષનું અવધારણ નથી.' 'સત્યમગ્નિઃસ્વર્ગ્યમાપેવિ મૃત્યો પ્રગ્ધિ ત્વદ્ધદ્ધાનાય મહામ્' [૬૬૭ શારદ૫] (ને તુ મૃત્યુ, સ્વર્ગ્યમાં પ્રાપ્ત કરવાના સાધનમૂળ અગ્નિને જાણે છે, તેથી તે મૃત્યો, મહાશુભ લે તુ તે મને તુ અગ્નિનું જ્ઞાન આપ) એમ અગ્નિ વિષે પ્રશ્ન છે. 'યેયં પ્રેત વિચિચિન્સા મનુષ્યેડલીલ્યેકે નાયમસ્તીતિ

૧ એનો અર્થ રીડમાં સમભવો છે. ૨ સત્ય જ્ઞાન. ૩ ભૂતક, ભૂતલુ કરનાર. ૪ ભાવ, અત્ત. ૫ મિ-
ત્તુદ્ધવ. ૬ એ અત્તા—મુક્ત અગ્નિ છે, જીવ છે કે પરમાત્મા છે એમ સંદેહ થાય છે. ૭ એકનેજ જાણ
પડે અને બીજાને નહિ એવો અર્થ. ૮ નિયમ. ૯ મનોમયત્વ વગેરે કલ્પથી કુદ્ધ. ૧૦ શાવિત્રિઃસ્વવિગ્રહો
જેવ. ૧૧ સંશયનું કારણ.

સિદ્ધ હોય તેમ તેનું તરીકે કેમ લેવાય? એ હોય નથી; કેમકે મૃત્યુ ઉપસેચન છે તે
 રહે મર્ય પ્રાણિસમુદયની પ્રતીતિ થાય છે. અને આશ્વસ્ય અને ક્ષત્રિયનું પ્રધાનતાને લી
 પ્રદર્શન કર્યું છે એ યુજ છે. પરમાત્મા પણ બ્રહ્મ છે એ સંભવનું નથી; કેમકે 'ક
 ભાગ્યવ્યો શમિત્યાકર્તાતિ' [મુદ્ગલ ૩:૧૧] (બીજી ખાધા વગર માત્ર લેયા કરે છે
 એમ યુનિમાં લેવામાં આવે છે એ લે કર્યું છે તેને વિશે કહીએ છીએ—એ યુનિ
 વાઘ કર્મકળના ઉપભોગનો પ્રતિપેક્ષ કરે છે; કેમકે તે 'સુનિધિમાં છે. વિદ્યાના સં
 હારનો પ્રતિપેક્ષ કરે છે નથી; કેમકે સર્વ વેદાનોમાં મૃદ્ધિ, રિધિ અને સંદારના
 હારણ તરીકે અગ્ર પ્રસિદ્ધ છે. તેલના માટે પરમાત્માજ અદ્ધિ ભક્ષ છે એ
 થાય છે ॥ ૬ ॥

પ્રકરણાચ ॥ ૧૦ ॥

અને પ્રકરણુધી (પરમાત્માજ અના છે) ॥ ૧૦ ॥

આથી પણ પરમાત્માજ અના થયા થાય છે; કેમકે પરમાત્માનું એ પ્રકરણ
 છે—'ત જાણતે જિવને વા વિપશિત્' [કાઠ ૩:૨૧] (આત્મા જન્મ પામતો નથી
 કે મરણ પામતો નથી, અને મધ્યથી છે; કેમકે યેન-ચત્વરભાવનો હોય થતો નથી)
 કન્યાદિ. અને પ્રકૃતનું મદણ યુજ છે. 'ત જાણા વેદ વજ જા: (તે જ્યાં છે તે એ
 પ્રમાણે કોણ જાણે છે) એમ 'દુર્વિજ્ઞાન-જ પણ પરમાત્માનું જિજ્ઞાસુ છે ॥ ૧૦ ॥

ગુહાં પ્રવિષ્ઠાવાત્માનો હિ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૧૧ ॥

ગુહામાં પ્રવિષ્ઠ થયતા (હવે અને પરમાત્મા છે); કેમકે
 આત્માઓ છે. (યુનિમાં) તેનું દર્શન છે તેથી ॥ ૧૧ ॥

'જ્ઞાનં વિવર્ત્તી ગુહ્યત્તમ જ્ઞાનં ગુહ્યં પ્રવિષ્ઠો વરમે વરાર્થે. હાવાત્તર્ગી જ્ઞાતવિદો વ-
 ર્ત્તિ વક્ષાત્તર્ગી વે વ વિજ્ઞાતવિજ્ઞાત: ૬' [કાઠ ૩:૨૧] (અવરથ થનારા કર્મકળને
 જાણ કરે છે. કહે સર્વવ વિવર્ત્તી વિવર્ત્તી હોયે અના છે એમ કરે છે—એ હોય નથી'
 વિવર્ત્તી 'તે નનિધિમાં છે. 'વિવર્ત્તી જ્ઞાતવિ' એમ કહે ૫૫ કરે છે ૬૬ ૬

૧૧મા અજ અના છે તેને કહે અના પ્રકૃત કરે છે—'પ્રકરણાચ'. પ્રકૃત જ કહી
 કરે છે નહીં એમ કહી નહીં કરે છે—'પ્રકૃતનું મદણ યુજ છે. 'જાણનારને કહેણ
 રાત્રી પ્રકૃતનું મદણ વિવેક જ્ઞાન છે એને અના છે. જાણી કહે ૧૦૦ જાણનાર જ જાણ
 —'જાણના' જાણી એ જાણનાર જાણનાર ઉપર ૬૪ છે. ૫૩ હવે તે. સર્વ દેહ-
 નાં દેહરૂપી દુર્લભ નહીં, તેને અના ૧૧મા અજ છે એમ જિજ્ઞાસુ છે ॥ ૧૦ ॥

'વજ્ઞા જ્ઞાત વ જ્ઞાતે જ્ઞા' (જાણી જાણનાર—દેહ પરમાત્માને અના કરે છે એ જા-
 નનારે જાણી જાણનારે ૫૩. જેમ કે અના ને તેને વિશે જાણનાર કરે છે—'ગુહાં
 પ્રવિષ્ઠો' એમ જાણનારે ગુહ્યત્તમને જાણનાર ૩ જાણનાર અના ન જાણનાર દેહ

ભોગ્યનારા, 'સુકૃતના કાર્ય દેહને વિષે શ્રેષ્ઠ હૃદયમાં જે આકાશરૂપ ગુહા છે તેમાં પ્રવેશ પામેલા, 'હાયા અને આતપની પેઠે પરસ્પરવિરુદ્ધ, એવા બેને બ્રહ્મવેતાઓ, પંચામિઓ, અને ત્રણવાર નાચિકેત અગ્નિનું જેમણે ચયન કર્યું છે તેઓ બાળે છે) એમ કંઈકીમાંજ કહ્યું છે. તેમાં સંશય થાય છે કે અહિં શું બુદ્ધિ અને જીવનિર્દેશ છે કે જીવ અને પરમાત્મા. જે બુદ્ધિ અને જીવ હોય તો બુદ્ધિ જેમાં પ્રધાન છે એવા કાર્યેન્દ્રિયના સમૂહ—શરીરથી વિલક્ષણ જીવ પ્રતિપાદિત થશે. તે પણ અહિં પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય છે; કેમકે 'યેયં પ્રેતે વિચિકિન્મ્યા મનુષ્યેઽસ્તીત્યેકે નાયમસ્તીતિ ચૈકે । વતદ્વિદ્યામનુશિષ્ઠસ્વયાહં વરાણમેવ ઘરસ્તૂર્તાયઃ' ॥ [કાઠ ૧૧.૨૦] (પ્રેત મનુષ્યને વિષે આત્મા છે એમ કેટલાક ધારે છે અને નથી એમ કેટલાક ધારે છે એ સંશયમાં તારાથી ઉપદેશ કરાયેલો હું એ વિદ્યા બાણુવા ઇચ્છું છું. વરોમાં એ મારો ત્રીજો વર છે) એ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. જે જીવ અને પરમાત્મા હોય તો જીવથી વિલક્ષણ પરમાત્મા પ્રતિપાદન કરેલા થાય છે. તે પણ અહિં પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય છે; કેમકે 'અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્માદન્યત્રાસ્માન્ઠતાઠતાત્ । અન્યત્ર મૃતાશ મૃત્વાશ વસ્ત્વદ્વપસિ તદ્વદ ॥' [કાઠ ૧૧.૨૧] (ધર્મથી જે ભિન્ન છે તેમજ અધર્મથી ભિન્ન છે, આ કાર્ય અને કારણથી જે ભિન્ન છે, ભૂતકાળથી અને ભવિષ્યકાળથી તેમજ વર્તમાનકાળથી જે ભિન્ન છે એવી જે વસ્તુ તું બાળે છે તે તું મને કહે) એમ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, અહિં આદેશ કરનાર કહે છે. બંનેએ એ પક્ષો સંભવતા નથી. શાથી? ઋતપાન એટલે કર્મકૃણનો ઉપભોગ, 'સુકૃતસ્ય લોકે' (સુકૃતના કાર્ય દેહને વિષે) એ સિંગથી, તે (ઋતપાન) ચેતન જીવને સંભવે છે, અચેતન બુદ્ધિને નહિ, વળી

પ્રવિષ્ટી—' ઇત્યાદિ. ઋત એટલે અવશ્યભાવી જે કર્મકૃણ નેનો ઉપભોગ કરતા, સુકૃતના કાર્ય જે દેહ તેમાં શ્રેષ્ઠ હૃદયને વિષે જે આકાશરૂપ કે બુદ્ધિરૂપ ગુહા છે તેમાં પ્રવેશ કરીને રહેલા, હાયા અને આતપની પેઠે પરસ્પર વિરુદ્ધ, એવા બેને બ્રહ્મ બાણુનારાઓ અને પાંચ અશિવાળાઓ (ગાર્હપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ, આહવનીય, સવ્ય અને અવસરથ્ય એ પાંચ અગ્નિઓ જેના છે એવા, અથવા પર્જન્ય, પૃથિવી, પુરુષ અને સોપિતને વિષે જેઓ અગ્નિસમાન જીવે છે તેઓ), અર્થાત્, ગૃહસ્થો અને ત્રણ વાર જેમણે નાચિકેત અગ્નિનું ચયન કર્યું છે તેઓ કહે છે. પરાર્ધમ્=પર એટલે બ્રહ્મ તેનું અર્ધ એટલે સ્થાન, તેને જે યોગ્ય તે પરાર્ધ, અર્થાત્, હૃદય. બુદ્ધિથી અવવિષ્ણ જીવ અને પરમાત્મા બંને પ્રકૃત હોવાથી સંશય કહે છે—'તેમાં સંશય થાય છે.' પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષનું જીવ પોતેજ કહે છે—'જે બુદ્ધિ અને જીવ હોય' ઇત્યાદિ. 'તે પણ' =બુદ્ધિથી જીવનું વિશ્લેષણપણું પણ. યેયં પ્રેતે ઇત્યાદિ—મનુષ્ય મરણ પામે છે ત્યારે જે સંશય થાય છે, કે પરલોકમાં ભોજા છે એમ કેટલાક ધારે છે ને નથી એમ કેટલાક ધારે છે, એ સંશયનો નિર્ણય ચતો નથી તેથી તારાથી ઉપદેશ કરાયેલો હું આત્મતત્ત્વ બાણુવા ઇચ્છું છું. એ ઉપદેશજ મારો તૃતીય વર છે. 'તે પણ' =પરમાત્મસ્વરૂપ પણ એવો અર્થ છે. બંને ભોજા થઈ શકે નહિ તેથી સંશય જતાવે છે—'અહિં આદેશ કરનાર કહે છે.' 'છત્રિણો યાન્તિ' (છત્રીવાળાઓ જાય છે) એમાં છત્રિપદથી અજ્ઞાનલક્ષણથી છત્રીવાળાઓ તેમજ

૧ કંપકીના શંકરભાષ્યમાં સુકૃતસ્યનો અન્યથા ઋતમ્ની સાથે કરી સુકૃત એટલે સ્વયંકૃત કર્મના ઋત એટલે અવશ્યભાવી કૃણને ભોગવતા એવા અર્થ કર્યો છે. ૨ શીજું અને તડકાની પેઠે. ૩ ૫૦ ૫ દિવસ ૬ જીવો.

‘પિષ્તી’ (એ પાન કરે છે) એમ દ્વિચયનથી મુતિ બેનું પાન દર્શાવે છે. આ
બુદ્ધિ અને જીવનો પણ તે સંભવનો નથી. એજ કારણથી જ અને પરમાત્માને
પણ પણ સંભવનો નથી; કેમકે ચેતન એવા પણ પરમાત્માને વિષે જગપાનનો અસં-
ભવ છે; કારણ કે ‘અનયદ્યન્વો અમિચાકર્યાતિ’ (બીજો ખાધ વગર એમાં કરે
છે) એમ અનયર્થ છે. આને (આ આક્ષેપને) વિષે કહીએ છીએ—એ હાય નથી.
કેમકે ઉચ્ચિતો ગચ્છન્તિ (છત્રીવાળાઓ જાય છે) એમ એક છત્રીવાળો હોય તોપણ
બીજાને છત્રીવાળાઓ એવો ઉપચાર એવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે એક પાન કરતો
હોય તોપણ એ પાન કરે છે એમ કહેવાય છે. અથવા જીવ પાન કરે છે. છત્રીર તો
પાન કરાવે છે. પાન કરાવે છે તોપણ પાન કરે છે એમ કહેવાય છે; કેમકે રૂઢાવ-
નારને વિષે પણ સંપનારના ધર્મની પ્રસિદ્ધિ એવામાં આવે છે. બુદ્ધિ અને જીવનો
પરિભ્રમ પણ સંભવે છે; કેમકે કારણમાં કર્તૃત્વનો ઉપચાર છે. કારણ કે ‘વર્ણાંતિ
વચન્તિ’ (લાઈયં રાંધે છે-બજે છે) એવો પ્રયોગ એવામાં આવે છે. વળી અ-
ધ્યાત્મ અધિકારમાં બીજા કોઈ જે જગપાન કરતા સંભવના નથી. તેડતા માટે બુદ્ધિ
અને જીવ નિર્દિષ્ટ થાય કે જીવ અને પરમાત્મા એવો સંરાય થાય છે. ત્યારે શું
પ્રાપ્ત થાય છે? બુદ્ધિ અને જીવ નિર્દિષ્ટ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. સાચી? ગુદામાં
પ્રવિષ્ટ થયતા એવા વિશેષણથી. બે ગુદા એટલે શરીર હોય કે હૃદય હોય તો-
છત્રીચરનાનો સ્થ એમ સમજાય છે તેમ પિષ્તી (પાન-સ્ત્રોત કરતા) એ પાથી અન્ય-
કારણથી ભેદ કરનાર અને ભેદ ન કરનાર બંનેનું એક જ થાય છે એમ કહે છે—આને
(આ આક્ષેપને) વિષે કહીએ છીએ’ કહ્યું. અથવા પિષ્તી (પાન કરનાર) એ
પર કરીને પાનને અનુભવ એમ લખાય છે એમ કહે છે—અથવા જીવ પાન કરે છે,
કહ્યું. નિશ્ચયપૂર્વકથી એ શૂનિ ને હોવાપણું બેનું એ અનુભવ તો, કરનાર ને કરાવનારને
સાધારણ છે; કેમકે એ કરાવે છે તે કરે છે એ એવો ન્યાય છે. અને પાચકના અધિકારી પને-
યોજકને વિષે પણ ‘અ રાજનો પાચક-રૂપિનાર છે’ એવો પ્રયોગ એવામાં આવે છે. પાચિને એ
પણ ‘જાગ્યોયકો હતુચ’ એ સૂત્રે પ્રયોજકને હેતુચના નેમ જાણે કહેવું સર્વથી છે.
અ પ્રમાણે જ્યારે ‘જાગ્યોયકો પ્રયોજક કાર્યનું અનિધાન થાય છે ત્યારે ‘પિષ્ત’ (ભેદ
કરનો) એ પરમેશ્વરપદમાં પણ કુચાય છે. પૂર્વપદમાં ‘પિષ્તી’ (પાન કરનાર) એમાં
કુચાયક શબ્દ (વર્તમાન પાનનો પ્રયત્ન) પ્રત્યે કરીને બુદ્ધિ અને જીવ અને સાધારણ કારક
એમ લક્ષ થાય છે એમ કહે છે—બુદ્ધિ અને જીવનો પરિભ્રમ પણ સંભવે છે.
‘વર્ણાંતિ વચન્તિ’ (લાઈયં રાંધે છે-બજે છે)—જ્યારે પચન એટલે ‘વિષ્તિને અનુભવ
કરનાર ભવન વચે’ એવી વિવક્ષા હોય ત્યારે એ પ્રયોગ થાય છે. એ પ્રમાણે ભો-
ગે અનુભવ બુદ્ધિનો એ આપર છે તેની વિવક્ષામાં પિષ્ત એમ બુદ્ધિને વિષે પણ પ્રયોગ
થાય છે. મુખ્ય પાન કરનારનું એક કર્યું એમ આસંગ્ય કરી કહે છે—વળી આધ્યાત્મ
અધિકારમાં’ કહ્યું. અધ્યાત્મ-આ વિષે પ્રશ્ન અને સ્વરૂપ દર્શના મુતુપદને હીરે
અને જીવને જીવ પદમાં જ્યાં નેમ અર્થે પણ પિષ્ત પદ પ્રયોગ ગુદા પાને હીરે
કરનાર પિષ્ત પદ કે કરનાર કરે નિર્નય.

પણ બંને પદ્યમાં પણ બુદ્ધિ અને જીવ ગુહામાં પ્રવિષ્ટ થયલા એ (કહેવું) યુજ છે; અને સંભવ હોય તો સર્વવ્યાપક બ્રહ્મનો વિશિષ્ટ દેશ કદપણે યુજ નથી. વળી, 'સુરુતસ્ય લોકે' (સુરુતના કાર્ય દેહને વિષે) એ 'કર્મગોચરનો અનતિક્રમ દર્શાવે છે. પરમાત્મા તો સુરુત કે દુઃકૃતના ગોચરમાં રહેતો નથી, કેમકે 'ન કર્મણ વર્ધતે નો કનીયાન્' (કર્મથી વૃદ્ધિ પામતો નથી, અને કનીયાન્-અદ્યપર થતો નથી) એમ શ્રુતિ છે. 'છાયાતવૌ' (છાયા અને આતપ) એ પણ ચેતન અને અચેતનનો નિર્દેશ હોય તો યુક્ત થાય છે; કેમકે છાયા અને આતપની પેઠે પરસ્પર વિલક્ષણ છે. તેટલા માટે બુદ્ધિ અને જીવ અહિં કહેવાવા જોઈએ એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—'વિજ્ઞાનાત્મા અને પરમાત્મા અહિં કહેવાવા જોઈએ, શાથી? તે બંને પરસ્પર આત્મા છે, ચેતન અને સમાન સ્વભાવવાળા છે. સંખ્યાનું અવલુ થાય છે ત્યારે સમાન સ્વભાવવાળાઓનીજ લોકોમાં પ્રતીતિ થાય છે. 'મલ્લ ગો-ઘ્વિતીયોઽન્વેષ્ટવ્યઃ' (એ વૃષભનો બીજો શોધવો જોઈએ) એમ કહ્યું એટલે બીજો વૃષભજ શોધવામાં આવે છે, અર્થ કે પુરુષ શોધવામાં આવતો નથી. તેટલા માટે અહિં ઋતપાનરૂપ સિંગથી વિજ્ઞાનાત્માનો નિશ્ચય થયો એટલે દ્વિતીયની શોધમાં સરખા સ્વભાવવાળા ચેતન પરમાત્માનીજ પ્રતીતિ થાય છે. પણ કહ્યું છે કે ગુહામાં પ્રવિષ્ટ થયલા એમ જોવામાં આવે છે તેથી પરમાત્માની પ્રતીતિ થવી ન જોઈએ, અમે કહીએ છીએ કે ગુહામાં પ્રવિષ્ટ થયલા એમ જોવામાં આવે છે તેથીજ પરમાત્માની પ્રતીતિ થવી જોઈએ. ગુહામાં રહેવાપણું તો શ્રુતિ અને રજુ-તિમાં અનેક વાર પરમાત્માનુંજ જોવામાં આવે છે—'ગુહાદિતં ગહ્વરેષુ પુરાણમ્' [શાંક ૧૨૧૨૨] (ગુહામાં મૂકેલા, ગહ્વરમાં રહેલા અને પુરાણ), 'યો વેદ નિહિતં ગુહાણં પરમે વ્યોમન્' [તૈસ્તિ ૨૧૨] (એક હાર્દ આકાશમાં ગુહાને વિષે મૂકેલાને બે

ધલાદિ. 'કર્મગોચર' = કર્મજળ. 'ગોચર' = જળ. એક ભતિમાનની કદપના કરી એટલે તેનું બીજું પણ સભતીયજ (સમાન ભતિમાનજ) મહણ કરવું જોઈએ, કેમકે તેમાં માત્ર બ્રહ્મ માત્રનું મહણ થાય છે એટલે લાવવ છે; વિભતીય (વિભ ભતિમાન)નું મહણ કરવું ન જોઈએ; કેમકે તેમાં ભતિ અને વ્યક્તિ બંનેની કદપના થવાથી ઔરવ થાય છે. વળી જીવની દ્વિતીય બુદ્ધિજ મહણ કરો; કેમકે બંને કારક હોવાથી સભતીય છે એમ પણ શંકા ન કરવી; કારણ કે જીવસ્વભાવ ચેતનત્વ કારકત્વથી અન્તરંગ છે. માટે જીવનો દ્વિતીય ચેતનજ છે એમ સૂત્રાર્થ કહે છે—'સંખ્યાનું અવલુ થાય છે ત્યારે' ધલાદિ. કારકત્વ બહિરંગ છે તો પણ તેનુંજ મહણ કરવું જોઈએ; કેમકે 'ગુહાને વિષે ગુહાવલું' એ સિંગ છે એમ શંકા કરે છે—'પણ કહ્યું છે કે ગુહામાં પ્રવિષ્ટ થયલા' ધલાદિ. ગુહામાં એટલે બુદ્ધિમાં આકિત એટલે નિહિત, રિયત, રહેલું. ગહ્વરેષુ = ગહ્વરમાં એટલે જડુ પ્રકારના અનર્થથી ભરેલા દેહમાં રહેલું. પુરાણમ્ = ચિરન્તન, અનાદિ પુરુષ. એવા પરમાત્માને ભગીને હવે અને શોકનો ભાગ કરે છે એવો સંબન્ધ છે. પરમે ધલાદિ. શ્રેષ્ઠમાં—આલ આકાશથી જે શ્રેષ્ઠ એવા હૃદયપુષ્પકરીકાકાશમાં—જે ગુહા એટલે બુદ્ધિ તેમાં નિહિત-રહેલા બ્રહ્મને જે લાગે છે તે સર્વ કામોને ભોગવે

૧ કર્મનાં પરિણામનો માત્ર અતિકાન્ત હવો નથી એમ દર્શાવે છે. ૨ પરિણામમાત્રમાં. ૩ જીવના. ૪ શ્રેષ્ઠ પ્રદેશ; અનેક અનર્થથી વ્યાપ્ત, દેહ એવો અર્થ છે. ૫ હૃદયથી આકાશ. ૬ પૂર્વ પૂર્વમત્વાક્રમ—પૂર્વ થાય તે અન્તરંગ, ચેતનત્વ કારકત્વથી પૂર્વ મનમાં આવે છે, માટે અન્તરંગ છે.

જાણુ) એ પછીથી આવતા વાક્યસંદર્ભથી રથી, રથ, આદિ રૂપકની કલ્પનાથી વિ-
જ્ઞાનાત્માને રથી—સંસાર અને મોક્ષ પ્રતિ ગતિ કરનાર—તરીકે કહે છે, અને 'સો-
ઽધ્વનઃ પારમામોતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્' [૬૪૦ ૧૩૧૨] (તે સંસારગતિને પાર,
તે વ્યાપક બ્રહ્મના પરમ સ્થાનને પામે છે) એથી પરમાત્માને અન્તઃ્ય તરીકે કહે
છે. તેમજ 'તં દુર્વદંશં ગૃદમનુપ્રવિષ્ટં ગુહાહિતં ગહરેષ્ટં પુરાણમ્ । અધ્યાત્મયોગાધિગમેન
દેયં મત્વા ધીરો હૃપંસોઽકો જહાતિ ॥' [૬૪૦ ૧૨૧૨] (હુએ કરીને દર્શન કરી
શકાય એવા, ગૃહ-ભાષામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા, ગુહામાં-બુદ્ધિમાં-રહેલા, ગહરમાં-અનેક
અનર્થથી વ્યાપ્ત રહેલા-રહેલા, પુરાણ, અધ્યાત્મયોગ—વિષયોમાંથી ચિત્તને સર્પ સર્પ
આત્માને વિષે મમ કરવું—તેની પ્રાપ્તિથી આત્માનું મનન કરીને ધીર પુરુષ હર્ષ
અને શોકનો ત્યાગ કરે છે) એમ પૂર્વ સંદર્ભમાં પણ મનન કરનાર અને મનન કરે-
વાના વિષય તરીકે એ બે (જીવ અને પરમાત્મા) નાંજ વિશેષણ આપ્યાં છે. આ
પ્રકરણ પણ પરમાત્માનું છે. 'બ્રહ્મવિદો વદન્તિ' (બ્રહ્મ જાણનારાઓ વદે છે) એમ

વિનાઃ ॥' એ શેષ સમજવું. જીવાત્મા અને પરમાત્મા મધ્યે જે સસારી, ઉપાધિપરિચિત્ત છે
અને જેને મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે વિધાનો અને સંસારપ્રાપ્તિ માટે અવિધાનો અધિકાર છે તેને તે
બંને પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનભૂત રથની કલ્પના કરાય છે. તેમાં યતન-યતનું પાન કરનાર-
આવશ્યક કર્મકળનો ઉપભોગ કરનાર, સંસારીને રથી જાણુ અને શરીરને રથ જાણુ. રથમાં
જેરેલા યોડાના જેવી ઇન્દ્રિયોથી આકર્ષાય છે, માટે શરીરને રથનું રૂપ આપ્યું છે. જુદાં જે
અધ્યવસાયસ્વરૂપ છે તેને સારથિ જાણુ, શરીરમાં જુદાંરૂપ નેતા પ્રધાન છે તેથી; કેમકે
રથમાં સારથિરૂપ નેતા પ્રધાન જેવો છે. ખરેખર સર્વ રેહગત કાર્ય થતું બાને જુદાંથીજ કરવા
યોગ્ય છે. સંકલ્પવિકલ્પસ્વરૂપ જે મન તેને લગામ જાણુ. જેમ લગામથી અશ્વ પ્રગટે છે તેમ
મનથી હોરવાયકી શ્રોતાદિ ઇન્દ્રિયો પ્રવર્તે છે. ઇન્દ્રિયોને અશ્વ કહે છે; કેમકે તે શરીરરૂપી
રથનું આકર્ષણ કરે છે. રૂપાદિ વિષયોને ઇન્દ્રિયરૂપ અશ્વોના માર્ગરૂપ જાણુ. શરીર, મન અને
ઇન્દ્રિયથી યુક્ત આત્માને વિદ્વાનો ભોક્તા, સંસારી કહે છે. કેવલ આત્માને ભોક્તાત્વ નથી, પણ
જુદાં આદિ ઉપાધિજન્યજ તેનું ભોક્તાત્વ છે એવો અર્થ છે. 'સોઽધ્વનઃ' હંભારિ. તે, અ-
ર્થાત્ જીવ અધ્વન્ એટલે સંસારમાર્ગનો પાર પામે છે. તે પાર સું છે? બાપનશીલ પરમાત્માનું
પદ એટલે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ છે. પરમમ્=કાર્યકારણથી અતીત, તેજ શેષ છે
બીજું કંઈ નથી. 'તં દુર્વદંશમ્—'હંભારિ. સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે દુર્લભ, ઘણું ગૂઢ રહેલા,
પ્રાકૃત વિષય, વિકાર કે વિજ્ઞાનથી પ્રચ્છલ થયેલા (ભાષામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા) ગુહા-જુદાંને
વિષે રહેલા, કેમકે ત્યાંજ ઉપવચ્ચ થાય છે, ગહર—અનેક અનર્થથી સંયુક્ત, વિષય રેહને વિષે
રહેલા, (ગૂઢ ગુહામાં રહેલાને લીધેજ ગહરેષ્ટ ને તેથીજ દુર્લભ)ને પુરાણ એવા આત્માનું, વિષ-
યોથી ખેંચીને આત્માને વિષે ચિત્ત સમાદિત કરવું એ જે અધ્યાત્મયોગ તેની પ્રાપ્તિથી, મનન
કરીને ધીર પુરુષ હર્ષ અને શોકનો ત્યાગ કરે છે; કેમકે આત્માને ઉત્કર્ષ નથી, તેમજ અપકર્ષ
પણ નથી, હર્ષ અને શોકનો ત્યાગ કરે છે એટલે તેનાથી ઉપવચ્ચિત સંસારનો ત્યાગ કરે છે.
સૂત્રમાં જ્ઞકાર છે તેથી સૂચિત અર્થ કહે છે—'આ પ્રકરણ પણ' હંભારિ. જીવનો દ્વિતીય
પરમાત્મા છે તેને માટે બીજો દેગ કહે છે—'બ્રહ્મવિદો વદન્તિ'. બ્રહ્મ પદમાં બહુ દે-

વિશિષ્ટ વજાનું મહત્ત્વ પરમા-માનો સ્વીકાર કરે પડે છે. તેટલા માટે અદિ
અને પરમા-મા કહેવાવા લેકા. 'દ્વા સુપર્ણા સયુજા સસાયા' [મુખ્ય ૩૦ શ્લોક]
(એ મુંદર પર્ણવાળા, સર્વદા યુજા, સખા) કત્યાદિમાં પણ એજ ન્યાય છે.
પણ આધ્યાત્મ અધિકારથી પ્રાપ્ત મુખર્જી કદા નથી. તેથી 'તયોરન્યાઃ વિવિદ્' શ્લોક
દ્વારે (તે બેઓનો એક સ્વાદયુજા યુજા ખાધ છે) એમાં ભક્તિભાવના કિંમતી વિજ્ઞાનાત્મક
સમજાવ છે અને 'મનસપ્રવ્યો મમિવાકરતીતિ' (બીએ ખાધા વગર બેમાં કરે છે
પણો દેવાને લીધે 'જનં વિદર્શી' એમાં લખવા અનુવાદથી તેનું થી મિત, વાક્યને વિશે જ
નવ પાત્રનો સર્વ શોધવા મટે પરમા-માનું પ્રતિપદન થાય છે એમ ઉપસકાર કરે છે—
'તેટલા માટે અદિ એ અને પરમા-મા' કત્યાદિ. ઉગ્ર ન્યાયનો અનિદેશ કરે છે—
'દ્વા સુપર્ણા' કત્યાદિમાં પણ એજ ન્યાય છે. 'દ્વા-દ્વા. ઇન્દ્રસ પ્રયોગ છે. 'દ્વા સુપર્ણા'
શ્લોક. 'સમાનં દુરં પરિવ્રજાને' એ દેવ સમજાવ. ને પછીની રીતે નિવચ્ચ અને નિવ-
મત્તમાથી એ સદેવ બોલવા છે, અને વેદન-વને લીધે સરખા સ્વભાવવાળા છે ને લ-
વા-મા અને પરમા-મા એક વૃદ્ધ-ઉદનથીયે શરીર-માં અશ્રવ કરીને રહેલા છે, અર્થાત્, કે
દામાં પ્રવિષ્ટ છે એવો અર્થ છે. કોઈકદેયે કે એ મનમાં ને પછીની પ્રતીતિ થાય છે, એવ
અને દેવ-પરમા-માની કદી નથી તેને માટે કહે છે—'ત્યાં પણ આધ્યાત્મ અધિકારથી',
શ્લોક. એ ને જા-મા છે. કેમકે તેમનાં કિંતુ બેમાં જાવે છે એમ કહે છે—'તયોરન્યાઃ
વિવિદ્'—'કત્યાદિ' જાની વિદેવથી પણ અને જા-મા છે એમ 'વિદેવવાચ' ૩૦ જા-
માન કરી કહે છે—'પછીના મનમાં એ બેનાંજ' કત્યાદિ 'સમાનં દુરં' કત્યાદિ.
એકજ ઉદનથીયે વૃદ્ધ-શરીરમાં બોલ્યા એવ. અવિદ્યા કામ, કર્મજ, રાગ વગેરે ભારથી
જા-માન થયેલો. સમુદય જગમાં 'અદ્વિતીય' રીતે નિમજ્ઞ થયેલો, રહેલ જા-મા છે એમ નિ-
વચ્ચ સમજાવો. એજ કું છું. એને પુનર્જન છે, એ સ્મર છે, પૂજા છે તુલના છે. નિર્ગુણ
છે, કુખી છે. કુખી છે. એનાથી જીએ નથી એમ સમજાવો, જનમમરણ પામે છે. સત્યની
અને જા-માનો એક બોલ છે અને તેમનાથી જીતે પડે છે જા-થી જાનીતાથી-જાસામર્થથી—કું
કું પણ કરવા સમર્થ નથી, મારી પુત્ર મરણ પામ્યો. ભાઈ નદ થઈ. અવિગતું યુ પ્રયોગન
છે એવા દીનમત્તથી—કું નર છું એમ એક જામનો સપાથ કરે છે. એવી રીતે પ્રેમ, પશુ,
પક્ષી, મનુષ્ય, આદિ કોનેને વિશે અને જનમમાં કલકિત, કુલ ધર્મસંચય થવાથી કોઈકે
જાતના કષ્ટ પુરવણી સોરજન પામી, બહેલા, સવ, પ્રમદ્ય, સમદ્ય-કે સપથ થઈ. અનેક
કોમકારથી સેવકરને ભરે છે જાન થરતો જીએ છે—કેવાને જીએ છે! જા-વને, અર્થાત્, જ-
સોપાધિકરણથી નિધને, દિને એટલે અસસરી, કુખા, પિપ્પસા, સોક, ક્રોડ, જરા, મુનુષી
જાનીય થયેલાને કેવો જીએ છે! સર્વ જનનુએ એ કું જા-મા છું. સર્વમાં સમાન, સર્વ જીએમાં
જીએ, અનિદેશી જ-પથ થયેલા ઉપધિવાળો માણ-મા, નથી, જનરૂપ મદિમા—વિદુતિ
નીનીજ-મારી-પરમેશ્વરની છે—અર્થે જા-નું જાન થાય છે ત્યારે વીનરોડી થાય છે—સર્વ જી-
સાવરમાંથી કુંજ થઈ પૂનર્જન થાય છે એવું જા-પર્વ છે. મનમાં 'મદિમાનમિતિ' માં જીવને
તિને સ્વાને ઇન્દ્રસ પ્રયોગ થઈ, 'ત્યારે એનો મદિમા-સ્વરૂપ પામે છે' એવો પણ અર્થ દીઠા-
રો કરે છે. શ્વિત્તમ દેવવચ્ચ છે. જા-પદેતુ અવિદ્યા જાનકિથી જાની બધ છે તેથી-
મ પણ અર્થ લેવાય છે. 'દ્વા સુપર્ણા સયુજા સસાયા' એ મનમાં પણ સું એ ને જીદિ

એમ અલક્ષણ અને ચૈતન્યના સિંગથી પરમાત્મા સમગ્રય છે. પછીના મન્વમાં એ બેનાંજ દ્રષ્ટા-અને-દ્રષ્ટવ્યભાવથી વિશેષણ આપે છે—‘સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશાય શોચતિ મુહ્યમાનઃ । જુષ્ટં યદા પદ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ’ [મુષ્ક ૩૧૨] (સમાન એટલે એકજ વૃક્ષમાં—છેલ્લ યોગ્ય શરીરમાં-નિમગ્ન થયેલા જીવ દીનભાવથી મોહ પામતો થોક કરે છે. જ્યારે અનેકથી યોગમાંએ સેવાયલા ઈશ-સમર્થ બોળને—પરમાત્માને અને એના મહિમાને જાણે છે ત્યારે શોકરહિત થાય છે). બીજે કહે છે—‘દ્વા સુપર્ણા’— એ ઋત્યુ આ અધિકરણનો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરતી નથી; કેમકે પૈક્ષિરહસ્યબ્રાહ્મણમાં એનું બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ‘તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્તીતિ સત્યમનનનનન્યોઽમિચાકરીતીત્યનનનન્યોઽમિપદ્યતિ જ્ઞસ્તાવેતૌ સત્યક્ષેત્રજ્ઞૌ’ રિતિ । (તેમાંના એક સ્વાદ્યુક્ત ફળ ખાય છે, એ સત્ય, અને બીજે ખાધા વગર જોયાં કરે છે—એટલે ક્ષેત્રજ્ઞ ઉપભોગ કર્યા વગર જોયાં કરે છે એ બે સત્ય અને ક્ષેત્રજ્ઞ છે). સત્યશબ્દ જીવવાચક અને ક્ષેત્રજ્ઞશબ્દ પરમાત્માવાચક છે એમ જે કહે છે તે યુક્ત નથી; કેમકે સત્ય અને ક્ષેત્રજ્ઞ શબ્દો અન્તઃકરણ અને શારીરવાચક છે એ પ્રસિદ્ધ છે; અને તેમાંજ (પૈક્ષિરહસ્યબ્રાહ્મણમાં) એ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું છે—‘તદેતત્ સત્યં યેન સત્રં પદ્યતિ મથ યોઽયં શારીર ઉપદ્રષ્ટા સ ક્ષેત્રજ્ઞસ્તાવેતૌ સત્યક્ષેત્રજ્ઞૌ’ રિતિ । (જે યોગ્ય સ્વપ્ન જુએ છે તે એ સત્ય અને જે આ શારીર ઉપદ્રષ્ટા છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે, એમ એ બે સત્ય અને ક્ષેત્રજ્ઞ છે). તેમજ એ ઋત્યુ આ અધિકરણનો પૂર્વપક્ષ પણ પ્રતિપાદન કરતી નથી. ખરેખર આહિ શારીર ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, આદિ સંસારધર્મથી યુક્ત એવી વિવક્ષા નથી. ત્યારે શી વિવક્ષા છે? સર્વ સંસારધર્મથી અતિક્રાન્ત બ્રહ્મસ્વભાવ, ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપની વિવક્ષા છે; કેમકે ‘અનનનનન્યોઽમિચાકરીતીત્યનનનન્યોઽમિપદ્યતિ જ્ઞઃ’ (ખાધા વગર બીજે જોયાં કરે છે એટલે

અને જીવ છે કે જીવ અને પરમાત્મા છે એમ સંશય કરીને કારણરૂપ બુદ્ધિને પણ વર્ણસિ પચન્તિની પેઠે કર્તૃત્વનો ઉપચાર કરવાથી શુદ્ધિ અને જીવ છે એમ પૂર્વપક્ષ કરી સિદ્ધાન્ત કરવો. સિદ્ધાન્ત તો ભાષ્યકારે ‘સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નઃ’ એ મન્વમાં સ્ફુટ કર્યો છે. પણ મુખ્ય કર્તૃત્વ સંભવે ત્યારે કરણને વિષે કર્તૃત્વનો ઉપચાર યુક્ત નથી એવો સિદ્ધાન્તનો અભિપ્રાય છે ‘દ્વા સુપર્ણા’ ઇત્યાદિ વાક્ય જીવ અને ધ્વિરવિષયક કરીને તેનું વિવરણ કર્યું. હવે એમાં આસંકા ઉઠાડી કરે છે—‘બીજે કહે છે’ ઇત્યાદિ. ‘સિદ્ધાન્ત’=એ વાક્યનું જીવ અને ધ્વિરને લાગુ પડતું તે. ‘બીજી રીતે’=શુદ્ધિ અને વિશુદ્ધ સાક્ષિપરત્વ (એ બેને લાગુ પડતું તે). સત્ય એટલે શુદ્ધિ. સંકા કરે છે—‘સત્યશબ્દ જીવવાચક’ ઇત્યાદિ. પ્રસિદ્ધિથી નિષ્કરણ કરે છે—‘તે યુક્ત નથી’. બ્રાહ્મણ સાથે વિરોધ થાય માટે પણ તેનું વ્યાખ્યાન ન્યથા કરવું ન જોઈએ એમ કહે છે—‘અને તેમાંજ’ ઇત્યાદિ. ‘તેમાં’=પ્રકૃત બ્રાહ્મણમાં અથવા=સત્યવ્યાખ્યાન પછી. યેન કરણવાચક હોવાથી સત્ય કરણ છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ કર્તા છે તેને તે બેનું એક્ય નથી. કર્તૃત્વ અને કરણત્વથી એ બે બિન્ન છે એવો અર્થ છે. સિદ્ધાન્ત મને નથી તો પૂર્વપક્ષ થાય એમ આસંકા કરી કહે છે—‘તેમજ એ ઋત્યુ’ ઇત્યાદિ. જો ક્ષેત્રજ્ઞનો અર્થ સંસારી હોય તો પૂર્વપક્ષ થાય; પણ એનો અર્થ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી પૂર્વપક્ષ થતો નથી.

ખાખા વગર ખીજો. ક્ષેત્રજ, એમાં કરે છે) એવું વચન છે, અને 'તત્ત્વમસિ' (તે), 'શેષતમસિ માં વિદિ' [ગી. ૨. ૨૨] (ક્ષેત્રજ તરીકે પણ મનેજ જાણ) અને ખીજી મુનિસ્મૃતિઓથી પણ. તેનાથી—એવાજ મન્ત્રવ્યાખ્યાનથી—તત્ત્વ સત્ત્વરોગ્યો ન હવા યવંચિદિ કિંચન રજ માત્ત્વમે' (તે એ એ સત્ત્વ અને ક્ષેત્ર છે, એવું જાણનારને વિષે ખરેખર કંઈ પણ રજ-અવિદ્યા સંસ્પર્શ કરતી નથી) ત્યાંદિ એ પ્રમાણે વિધાનું ઉપસંહારદર્શન યુક્ત થાય છે. પણ એ પક્ષમાં 'તવોરત્ત્વ' સ્વાદર્શન સત્ત્વને વિષે બોખા છે એવું વચન શી રીતે મારો? કહીએ છીએ—એમ અર્થન સત્ત્વને વિષે બોખા છે એવું વચન શી રીતે મારો? કહીએ છીએ—અર્થન સત્ત્વનું બોક્ત્વ કહીશ એવા હેતુથી એ મુનિ પ્રવૃત્ત થઈ નથી. ત્યારે શાથી પ્રવૃત્ત થઈ છે? એન ક્ષેત્રજ અભોખા અને બ્રહ્મસ્વભાવ છે એમ કહીશ એવા હેતુથી પ્રવૃત્ત થઈ છે. તેને માટે યુખાદિકારવાળા સત્ત્વને વિષે બોક્ત્વ-ત્વનો અધારોપ કરે છે. ખરેખર, આ બોક્ત્વ અને કર્તૃત્વ સત્ત્વ અને ક્ષેત્રજના પરસ્પર સ્વભાવના અવિરોધથી થયું કદપાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો બેમાંથી એકને સંભવતું નથી; કેમકે સત્ત્વ અર્થન છે, અને ક્ષેત્રજ વિહારરહિત છે. વળી સત્ત્વ તો અવિદ્યાથી જેનો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થયો છે એવું હેતુવાથી તેને તો બીજાકુંડ સંભવતું નથી; કેમકે 'યજ્ઞ યા અપ્યવિદ્ય ય્યાન્ તજાન્વોઽપ્યન્ વદ્યન્' [યુદ્ધ. ૩. ૧૦] (જ્યાં એવો અર્થ છે. 'મુતિ સ્મૃતિઓથી પણ', 'એજ અર્થ યુક્ત છે' એવો શેષ છે. 'એ પ્રમાણે'—અને પ્રશ્નચક્ર લઈને તારેજ ઉપસંહાર યુક્ત થાય છે, હવ શુદ્ધિથી બિન્ધ છે એટલાજ વિવેકથી ઉપસંહાર યુક્ત થતો નથી; કેમકે ભેદજ્ઞાન જ્ઞાનિમૂલક છે. અવિદ્યાનાશરૂપી જ્ઞાન કયું છે તે પણ જ્ઞાનભગવાનનીજ પ્રતીતિ કરાવે છે એમ કહે છે—'ન હ વા યવંચિદિ' ઇત્યાદિ. રજ=અવિદ્યા. અવિદ્યા વિદ્યાને વિષે કંઈ પણ સમ્બેધ-સંસ્પર્શ કરતી નથી. અવિદ્યા સ્થાવરી નથી અથવા અવિદ્યા વિદ્યાને વિષે કંઈ પણ સ્વકાંક્ષ સંપાદન કરતી નથી; કેમકે તા-માથેથી જેનેજ ભગી ભવ છે. એ વાક્ય હવ જ્ઞાનપર છે એમ દર્શાવે છે એ પક્ષમાં સંકા કરે છે—'પણ એ પક્ષમાં 'તવોરત્ત્વ' ઇત્યાદિ. શુદ્ધિ ભોગી છે એમ કહેવામાં કંઈ તાત્પર્ય નથી તેથી અર્થ યુક્તિ સોપવાની નથી એમ કહે છે—'કહીએ છીએ', ઇત્યાદિ. ત્યારે શુદ્ધિની ભોક્ત્વપ્રતીતિની શી મતિ તેને માટે કહે છે—'તેને માટે', ઇત્યાદિ. 'તેને માટે' અર્થન જ્ઞાન-અની ઇલા જેણે પ્રાપ્ત કરી છે એવી શુદ્ધિ યુખાદિનો પરિણામ થયે છે; તેમાં પુરુષ પણ ભોક્ત્વ અનુભવનો ન હોય એવો દેખાય છે, તત્ત્વતઃ અનુભવનો નથી એમ કહેવા માટે 'અધારોપ કરે છે' એમ કહ્યું છે. વસ્તુતઃ હવ અ-ભોખા છે તો ભોક્ત્વપ્રતીતિ શી રીતે થાય છે તેને માટે કહે છે—'ખરેખર, આ ભોક્ત્વ' ઇત્યાદિ. સત્ત્વ વાસ્તવિક રીતે ભોખા નથી તેને માટે બીજો હેતુ કહે છે—'વળી સત્ત્વ' ઇત્યાદિ. ભોક્ત્વ મિથ્યા છે તેને માટે પ્રમાણ કહે છે—'કેમકે "યજ્ઞ યા" ઇત્યાદિ. એમાં અવિદ્યાવસ્થામાં જે નિયતાયે છે. બીજું ભણે આશ્ચર્ય થતું હોય એમ નાનાત્વ દેખાય છે અવિદ્યાના સંભવથી સ્વ-અર્થ જન્ય વસ્તુ નેવ વડે જુએ, અન્ય વસ્તુ ભોવ વડે મવતુ કરે તો' ઇત્યાદિ. હજા વાક્યનું તાત્પર્ય કહે છે—'સ્વપ્રેમમાં બેએલા' ઇત્યાદિ. વસ્તુતઃ ભોક્ત્વના અભાવ માટે મુનિ કહે છે—'યજ્ઞ સ્વસ્ત' ઇત્યાદિ. જે વિદ્યાવસ્થામાં એ વિદ્યાને સર્વ પ્રકાર થાય છે તેમાં અવિદ્યાનો ક્ષય થવાથી ભેદજ્ઞાનનો જાગૃત્વ હોવાથી અદરબધ કર્મ વડે

કિંતુ એવું હોય ત્યાં એક પુરુષ બીજું જીએ) ઇત્યાદિથી શ્રુતિ સ્વપ્નમાં જોએ
દક્ષી આદિના વ્યવહારની પેઠે અવિશ્વાસિયમાંજ કર્તૃત્વ આદિ વ્યવહાર દર્શા
છે; અને 'યત્ર ત્વમ્ય સર્વમાત્રમીવામૃત્ તત્કેન કંઠયેન્' [બૃહદ ૪.૫.૧૫] (પ
ત્યાં સર્વ એનો આત્માજ થાય છે ત્યાં જોને તા વડે જીએ) ઇત્યાદિથી ત્રિવેદીને
નૃત્ય આદિ વ્યવહારનો અભાવ દર્શાવે છે ॥ ૧૨ ॥

અન્તર ઉપપત્તેઃ ॥ ૧૩ ॥

(આંખને વિષે) અભ્યન્તર (પુરુષ પરમાત્મા છે),
ઉપપત્તિથી ॥ ૧૩ ॥

'ત વતોઽપિ પુત્રો વૃદ્ધવત વત મામેતિ હોવાચૈતદ્દ્યુતમમયમેતદ્દ્યુતમેતિ । તથા
વ્યક્તિર્ગર્ભોદકં વા મિશ્રતિ વર્ચની વત તદ્દ્યુતિ' [શ્બદો ૩૭ ૪૧.૫૧] (આંખને વિષે)

૩૭.૫૧ ૫૧.૫૨ કોષ તોપત્તિ સ્વતઃ વ્યાપારને વિષે અભિમાન નથી તેથી કયા કરણ
કયા વિષયને કયો કર્તા જોએ । એ વાક્યથી પણ મુનુષ્ય અથ કહે છે—'ત્રિવેદીને,' એ
અવિદ્યકર્તાનું ચૈતન્ય બિન્ન જોવું કાય છે તેમાં દ્રશ્ય આદિ કોષ છે, વસ્તુસ્વરૂપ સમજી
કેવું નથી એવું ભાવે છે. આ પ્રમાણે જીવનું બોધનુવ ભાગ્ય કોષને કીધે તે મનુ એટલે
તે જ્ઞસ્વરૂપ છે એમ પદ્ધિ પ્રાપ્ત્ય કહે છે આથી 'જા સુખર્ણ' ઇત્યાદિ પાંચમ કે ઉત્તર
પદ્ધતે અનુસુત નથી તેથી ઉદાહરણ નથી, માટે 'જ્ઞને વિષયી' એ વાક્યજ દુષ્ટાધિરૂપને
જીવનું સમજવું ॥ ૧૨ ॥

ઉપરોક્તવિષયક કહે છે. ઉપરોક્તજનું ઉપાખ્યાન બીજે પ્રમાણે છે—કામવાચન ઉપ
રોક્ત, સ્વકામ જગ્યાજને ત્યાં પ્રજનન ભાડે પ્રજનયોગમ્ભામા રથાં, અને તાર વપ તે આ
આંખને અગ્નિની દેવ કહી તે આચાર્ય બીજા પ્રજનારીઓને સ્વાધ્યાય સીમથી સમાવર્તન
મેટે અગ્નિ આવી, પણ તે એકજા ઉપરોક્તજનેજ સમાવર્તન કરાવ્યું તદિ તેની અગ્નિ સમા
વર્તન કરે, પણ એટલે તેની પ્રાર્થના કરી તે મનુષ્યામાં વિના આચાર્ય પ્રવાન નવા. પછી ઉપરો
ક્ત છે જવું બિન્ન કયો દત્તે અને અવિશ્વાસિયમાં કુલજ હતો તે વૃદ્ધમજિ અને બદ્ધનિય
ઉપરોક્ત પદે જવું અગ્નિએ આવીને તેને પ્રજનિયા સમજાવી કે—'પ્રાજો પ્રજા કં પ્રજા
ર્ણ પ્રજા' (પ્રાજ પ્રજા છે કં પ્રજા છે, પ્રા પ્રજા છે). ઉપરોક્તે કવું દુઃખાનુષ્ટ કે પ્રજા પ્રજા
છે, કેવડે તે જુદાના છે અને વિનિવિત્ત્વ કોરથી પ્રજાજ પ્રજા છે. પણ કં પ્રજા છે, પ્ર
પ્રજા છે એ દુઃખાનુષ્ટ નથી, કેવડે વિષય અને દુઃખિયા 'તારાંથી ઉપજ જવું અભિવનુષ્ઠ,
અને અભેન જનક પ્રજા જવું કોષ નથી. પછી એને અગ્નિએ પ્રવિષ્યત કવું, 'યજ્ઞ
વદેતદેવ જં વદેવ જં વદેવ જમ્' (એ પ્રદેશર ક છે તેજ પ્ર છે, એજ પ્ર છે તેજ ક છે)
એવ એકું કવિને તેમના પ્રવેડે સ્વવિષય વિષા કહી—'દૃષ્ટિર્વ્યગ્રિરમ્ભારિણઃ' (પૃથેવી
અગ્નિ છે, અથ અગ્નિ છે) કવિને વળી તે બધા અગ્નિએ એકજા જવું કવું, દે ભોમ, અને
પ્રવેડે તે સ્વવિષય વિષા કહી અને અભેન વિષા અને મધ્યને એકજા જવું કવું છે કે, 'પ્રાજો

૧ પ્રવિનિવિત્ત્વ અઃ જા, એવ પ્રવિનિવિત્ત્વ કવું છે કવિઃ પ્રવિનિવિત્ત્વ અઃ ૨ જનન, જનન

સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૧૪ ॥

અને સ્થાનાદિના વ્યપદેશથી (અશ્લિસ્થાનની ઉક્તિ અયુક્ત નથી) ॥ ૧૪ ॥

પણ આકાશની પડે સર્વગન બ્રહ્મને અદ્ય સ્થાન આંખ, શી રીતે યુક્ત છે? એને વિષે હાહીએ હીએ—એ એનું એજ એક સ્થાન નિર્દિષ્ટ હોય તો એ અનુપ-
 રાનિ થાય, પણ પૃથિવી, આદિ બીજાં પણ સ્થાનો એનાં નિર્દિષ્ટ થયાં છે—‘વા-
 નિર્ણયો નિષ્પન્ન’ [બુદ્ધ ૨૩૭૩] (જે પૃથિવીમાં રહેને) હન્યાદિથી. તેમાં ‘વ-
 નાનિર્ણયો નિષ્પન્ન’ (જે આંખમાં રહેને) હન્યાદિથી આંખ પણ નિર્દિષ્ટ છે, ‘જ્યાનાદિ-
 ત્તરદેશાન્’ એ મૂત્રમાં આદિનું બહુ કર્યું છે તેથી (મુત્રકાર) આ દર્શાવે છે કે
 કેવળ સ્થાનજ એક બ્રહ્મને અનુચિત નિર્દેશ કરાવું તેવામાં આવે છે એમ નથી.
 ત્યાં મું? નામ અને ૨૫ વચને એનું, જેને નામ અને ૨૫ નથી એવા બ્રહ્મને અ-
 નુચિત, નિર્દેશ કરાવું તેવામાં આવે છે—‘તલ્લોદિતિ નામ’, ‘દિશ્વચ્ચમધુઃ’ [ઉન્ન-
 ૧૩,૬] (તેનું ઉદ્દ એવું નામ છે. મુત્રનું જેવી મુદ્ધવાળું) હન્યાદિ. બ્રહ્મ નિર્ગુણ
 તોપણ નામ અને ૩૫માં રહેલા મુદ્ધા વડે ઉપાસના માટે સ્થળ સ્થળે મગ્યુ
 ત્ય એમ ઉપદેશ હોય છે એ પણ કદુર્લભ છે. સર્વગન છે તોપણ ઉપસન્નિષ્પન્ન
 ત્ય બ્રહ્મનું વિશિષ્ટ સ્થાન શાસત્રમામમાં વિષ્ણુની પડે ચિરુદ્ધ નથી એ પણ કદુ-
 ૧ ॥ ૧૪ ॥

સુત્રવિશિષ્ટાભિધાનાદેવ ચ ॥ ૧૫ ॥

અને સુખવિશિષ્ટના અભિધાનથીજ (આંખને વિષે જે પુરુષ દેખાય છે તે બ્રહ્મ છે) ॥ ૧૫ ॥

વળી આ વાક્યમાં બ્રહ્મનું અભિધાન છે કે નહિ તેને વિષે વિવાદ કરવો યુક્ત
 નથી, જેમકે સુખવિશિષ્ટના અભિધાનથીજ બ્રહ્મનું સિદ્ધ છે. ‘માનો પ્રત્યક્ પ્રત્ય-
 ક્ષાસાના ઉપર ૧૪ સૂત્ર કહે છે—‘જ્યાનાદિવ્યપદેશાચ્ચ’, ‘સ્થાન, નામ અને ૨૫ને
 આંખને માટે બીજા મુનિમાં પણ ઉપદેશ છે તેથી અહિરચન કર્યું છે તે હોય નથી એમ મુત્રની
 યોજના કરવી. આમાં કહે છે—‘પણ આકાશની પડે’ હન્યાદિ. ‘સ્થાનનું ૨૫ ન એક
 ન સમુદ્ધાનનું અહિરચિત્ત. તે અન્યથા મુત્ર પરમાત્મનું અહિરચન
 નો અર્થ છે. પરિહાર કરે છે—એને વિષે હાહીએ હીએ—અ-
 નેની પડે, મદ્ય એવો જે પરમાત્માનેને અહિરચન કર્યું હોય. ૨૫
 કહેશે એ પણ અયુક્ત છે, એ અનેક દુર્લભ વાત કહે ૩૨૪ થી સ-
 વરી મુક્તિ કહે છે—બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે તોપણ’ હન્યાદિ.
 ‘સર્વગન છે તોપણ’ હન્યાદિ
 તદ્દત્તજ અનિર્ણયુક્ત છે, અનિર્ણયથી નથી એમ
 કહેવ શ. ‘૨૫ નેને કહે તેની કાપલ થી મુખવિશિષ્ટ
 (જે એ) એ સર્વગનથી અહિરચન છે તેથી અહિરચન

‘રદિમિરેયોઽસિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ’ [બૃહ્દ ૫/૫૨] (કિંલ્લો વડે એ એને વિષે પ્રતિ-
ષ્ઠિત છે) એવી શ્રુતિ છે; અને અમૃતત્વ આદિના દેવતામાને વિષે કોઈપણ પ્રકારે
સંભવ છે. પણ ઈંદ્ર (સમજાતો) નથી; કેમકે અમુક સ્થાનનો નિર્દેશ છે. એમ પ્રાપ્ત
થયે અમે કહીએ છીએ. આંખને વિષે આખ્યન્તર પુરુષ તરીકે પરમેશ્વરજ્ઞ અર્થિ
ઉપદિષ્ટ છે. શાથી? ઉપપત્તિથી. ખરેખર જે ગુણસમૃદ્ધ અર્થિ ‘ઉપદિષ્ટમાન છે
તે પરમેશ્વરને વિષે યુક્ત છે. પ્રથમ તો આત્માનુશ્રુત્ય ‘વૃત્તિથી પરમેશ્વરને વિષે
યુક્ત થાય છે; કેમકે ‘સ જ્ઞાત્મા તત્ત્વમસિ’ (તે આત્મા, તે તું છે) એવી શ્રુતિ છે.
અમૃતત્વ અને અક્ષયત્વ તેને વિષે શ્રુતિમાં વારંવાર પ્રતિપાદન કર્યો છે. તેમજ
એ આંખનું સ્થાન પરમેશ્વરને અનુરૂપ છે. ખરેખર, જેમ પરમેશ્વર સર્વ જાગૃતી
અસિમ છે, કેમકે પાપરહિતત્વ વગેરે ધર્મો શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે, તેમ આંખનું સ્થાન
સર્વસેવરહિત ઉપદેશ કરાયતું છે; કેમકે ‘તથાગ્વસિન્ સર્વિયોદકં વા સિદ્ધિતિ વ-
ર્મની યથ ગચ્છતિ’ (જોકે એને વિષે ધી કે ઉદક સિદ્ધિ છે તોપણ તે પાંપણમાંજ
જાય છે) એવી શ્રુતિ છે. સકલ કામના પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ હાવાકે ધર્મના ઉપ-
દેશ તેનેજ વિષે થયે છે. ‘વનં સંવદ્વામ ઇલાગ્ન્યજ્ઞને વનં હિ સર્વાણિ વામાન્યમિસ્યગતિ’
[છાન્દોઃ ૬/૫૨] (એને સંવદ્વામ એમ કહે છે; કેમકે સર્વ કર્મકૃતિ એને આભિ-
સક્ષીને ઉત્પન્ન થાય છે), ‘યથ ડ યથ વામનીરેષ હિ સર્વાણિ વામાનિ નયતિ’ [છા-
ન્દોઃ ૬/૫૩] (એજ ખરેખર વામની છે; કેમકે એ સર્વ કૃતિને પ્રાપ્ત કરાવે છે)
અને ‘યથ ડ યથ મામનીરેષ હિ સર્વેષુ લોકેષુ માનિ’ [છાન્દોઃ ૬/૫૪] (એજ
ખરેખર મામની છે; કેમકે એ સર્વ લોકોને વિષે પ્રકાશ છે) તેનેજ વિષે થયે છે.
એકા માટે ઉપપત્તિથી (આંખની) આખ્યન્તર પુરુષ પરમેશ્વર છે ॥ ૧૩ ॥

ત્યાહિ. સિદ્ધાન્ત કહે છે—‘આંખને વિષે આખ્યન્તરપુરુષ તરીકે’ હંવાહિ. બહુ પ્રમા-
ણોનો સંવાદ-એકના ત્યાગ્ય સમજવવામાં અનુરૂપ થાય છે. ઉપક્રમમાં રહેજા એક વિચના
કરનાં વાક્યોવર્મા રહેલાં અનેક વિચ જગવાન છે, આ ન્યાયને અનુસરતી આત્મશ્રુતિ અને
બ્રહ્મશ્રુતિથી દૂરસ્વદેવનો બાધ થાય છે એમ કહે છે—‘સંવદ્વામ’ હંવાહિ. વામ-કર્મકૃતિ
એ અસિપુરુષને ઉદ્દેશીને ઉત્પન્ન થાય છે. એ સર્વ કૃતિઓનો હેતુ છે. સંવગ્નિ સંગચ્છમા-
માનિ વામાનિ પુણ્યકલાન્યજનંતિ સંવદ્વામઃ વર્મમામા. લોકોને કંઈને કૃત્તવ્યના પળ એજ
છે.—‘વામનીઃ’. વામાનિ પુણ્યકલાનિ લોકઃ નયનીનિ વામનીઃ. તેજ મામની—લોકોને
પ્રગટ પ્રપ કરાવતર છે એમ કહે છે—‘મામનીઃ’. મામાનિ મામાનિ નયનિ લોકમિનિ
મામનીઃ તેજ સર્વપ્રગટ છે એવો અર્થ છે. શ્રુતિ કહે છે કે ‘તમેજ મામાનમનુમાનિ સર્વ
તસ્ય મામા સર્વમિદં વિમાનિ.’ (તે પ્રગટમાનની પાછળ સર્વ પ્રગટે છે, તેના પ્રગટથી એ
સર્વ પ્રગટે છે) ॥ ૧૩ ॥

સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ ॥ ૧૪ ॥
અને સ્થાનાદિના વ્યપદેશથી (અગ્નિસ્થાનની ઉક્તિ
અયુક્ત નથી) ॥ ૧૪ ॥

પણ આકાશની જે સર્વગ્ન જ્ઞાને અદ્ય સ્થાન આંખ. શી રીતે યુક્ત છે? એને વિષે કહીએ છીએ—એ એનું એજ એક સ્થાન નિર્દિષ્ટ હોય તેા એ અનુપ-
પતિ થાય. પણ પૃથિવી, અગ્નિ બીજાં પણ સ્થાનો એનાં નિર્દિષ્ટ કર્યા છે—‘યઃ
પૃથિવ્યં તિદ્યત્’ [બુદ્ધ ૩૭૩] (એ પૃથિવીમાં રહેનેા) કન્યાદિથી આંખ પણ નિર્દિષ્ટ છે. ‘સ્થાનાદિ-
જ્ઞાનુપતિ તિદ્યત્’ (એ આંખમાં રહેનેા) કન્યાદિથી આંખ પણ નિર્દિષ્ટ છે. ‘સ્થાનાદિ-
વ્યપદેશાત્’ એ મુત્રમાં શાદિનું મહત્ત્વ કહ્યું છે તેથી (મુત્રકાર) આ દર્શાવે છે કે
કેવળ સ્થાનજ એક જ્ઞાને અનુચિત નિર્દેશ કરાવું એવામાં આવે છે એમ નથી.
ત્યારે શું? નામ અને રૂપ વચેરે એવું, એને નામ અને રૂપ નથી એવા જ્ઞાને અ-
નુચિત. નિર્દેશ કરાવું એવામાં આવે છે—‘તત્સોદિતિ નામ’, ‘દિગ્વ્યવસ્થા’ [છાન્દોગ
૧.૩.૬] (તેનું ઉદ્દેશ્ય નામ છે. મુત્રકાર જેવી મૂઠરાનું) કન્યાદિ. જ્ઞાન નિર્મુક્ત
છે તોપણ નામ અને રૂપમાં રહેલા યુક્તો વડે ઉપાસના માટે સ્થાને સ્થાને સમુલ્લ-
હોય એમ ઉપદેશ કરાય છે એ પણ કહ્યું છે. સર્વગ્ન છે તોપણ ઉપસન્નિધને
અર્થે જ્ઞાનનું વિશિષ્ટ સ્થાન શાસત્રમામમાં વિષ્ણુની જે વિરજ નથી એ પણ કહ્યું
છે ॥ ૧૪ ॥

સુત્રવિશિષ્ટાભિધાનાદેવ ચ ॥ ૧૫ ॥
અને સુખવિશિષ્ટના અભિધાનથીજ (આંખને વિષે તે
પુરુષ દેખાય છે તે જ્ઞાન છે) ॥ ૧૫ ॥

પણી આ વાતમાં જ્ઞાનનું અભિધાન છે કે નહિ તેને વિષે વિવાદ કરવો યુક્ત
નથી, કેમકે સુખવિશિષ્ટના અભિધાનથીજ જ્ઞાન સિદ્ધ છે. ‘પ્રાપ્તો પ્રજ્ઞાકં પ્રજ્ઞ
જ્ઞાનના ઉપરથી સુત્ર ૩૬ છે—‘સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ’. સ્થાન નામ અને રૂપને
જોવાથી જ્ઞાનની સુત્ર ૩૬ છે—‘પણ આકાશની જે’ કલ્પિત. ‘સ્થાન’ સ્થાન એવું
એમાં જ્ઞાન છે, એમ સમુદાયનું જ્ઞાન. તે જ્ઞાનથી જ્ઞાન પ્રમાણે પ્રમાણે જ્ઞાન
રૂપને જોવાથી જ્ઞાનની રૂપને જ્ઞાન છે. પરિહાર કરે છે—‘એને વિષે કહીએ છીએ’, અ-
નુચિત જ્ઞાને સુખજન્ય કહેવો એ પણ અયુક્ત છે, તો એને કહેવું થાય પ્રજ્ઞા કરવથી સ-
્થાનથી રૂપને જ્ઞાન એમ જ્ઞાન કરી યુક્તિ કહે છે—‘જ્ઞાન નિર્મુક્ત છે તોપણ’ કલ્પિત.
માં જ્ઞાન છે તેને જ્ઞાન કહે છે—‘સર્વગ્ન છે તોપણ’ કલ્પિત.

પણી પ્રમાણે સુખજન્ય જ્ઞાન જ્ઞાનની પ્રમાણે યુક્ત છે, પ્રતિનિવલ્લભી નથી એમ
કહે છે—‘સુત્રવિશિષ્ટાભિધાનાદેવ ચ’. જ્ઞાનને કહે જ્ઞાનની ઉપરથી સુખવિશિષ્ટ
જે પ્રમાણ છે તેનું ‘દેવતા’ (એ એ) એ સર્વગ્નની અભિધાન છે તેથી અગ્નિય

૧ એ સ્થાન હોય તે જ્ઞાન

સં પ્રહ્લ' (પ્રાણ બ્રહ્મ છે, કં બ્રહ્મ છે, ખં બ્રહ્મ છે) એમ વાક્યના ઉપક્રમમાં
 મુખવિશિષ્ટ બ્રહ્મનો પ્રક્રમ છે તેનુંજ અર્થિ અલિધાન છે; કેમકે પ્રક્રમનું મર્યાદા
 ન્યાય છે. ' આચાર્યસ્તુ તે ગતિ યક્તા ' [છાન્દોગ્ય ધારધાર] (આચાર્ય તો તેને મર્યાદા
 કરેશે) એમ ગતિભાવના અલિધાનની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. પણ વાક્યના ઉપક્રમમાં
 મુખવિશિષ્ટ બ્રહ્મનું વિજ્ઞાન થાય છે એમ કેમ ? કહીએ છીએ, ' પ્રાણો પ્રહ્લ કં પ્ર
 ત્ત્વં પ્રહ્લ ' (પ્રાણ બ્રહ્મ છે, કં બ્રહ્મ છે, ખં બ્રહ્મ છે) એમ અગ્નિઓનું વચન સાંભળીને
 ઉપક્રમસે કહ્યું, ' વિજ્ઞાનામ્યદં યત્રાણો પ્રહ્લ કં ચ તુ સં ચ ન વિજ્ઞાનામિ ' (પ્રાણ પ્રહ્લ
 છે એ હું બરાબર સમજું છું, પણ કેને અને ખંને સમજતો નથી). ત્યારે આ પ્રતિજ્ઞા
 વચન મળ્યું—' યદ્વાચ કં તદેવ સં યદેવ સં તદેવ કમ્ ' [છાન્દોગ્ય ધારધાર] (ખરેખર
 જે કં છે તેજ ખં છે, જેખં ખં છે તેજ કં છે). આમાં ખંશબ્દ 'લોકમાં ભૂત આકાશ
 વિષે નિરૂક છે. એ તેના વિશેષણ તરીકે મુખવાચી કંશબ્દનું મહત્ત્વ ન કરીએ
 તેમ થયે નામ આદિને વિષે છે તેમ કેવલ ભૂત આકાશને વિષે પ્રતીકના અર્થમાં
 યદી બ્રહ્મશબ્દ પ્રયુક્ત છે એમ પ્રતીતિ થાય. તેમજ વિષય અને કંદિવેશના
 યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા 'સામયસુખને વિષે કંશબ્દ પ્રસિદ્ધ હોવાથી એ તેના વિશેષ
 પણ તરીકે ખં શબ્દનું મહત્ત્વ ન કરીએ તો લૌકિક મુખ તે બ્રહ્મ એમ પ્રતીતિ
 થાય. પણ કં અને ખં શબ્દોને પરસ્પર વિશેષણયુક્ત સહએ તો તેઓ મુખ
 બ્રહ્મની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેમાં બીજા બ્રહ્મશબ્દનું મહત્ત્વ ન કરીએ અને 'કં
 પ્રહ્લ' (કં અને ખં બ્રહ્મ) એરજુજ કહીએ તો કંશબ્દનો વિશેષણ તરીકે ઉપક્રમ
 થવાથી મુખ ગુણભૂત થવાથી 'ધ્યેય ન થાય. તેમ ન થાય માટે બંને કં અને
 શબ્દની સાથે 'કં પ્રહ્લ સં પ્રહ્લ' (કં બ્રહ્મ છે, ખં બ્રહ્મ છે) એમ બ્રહ્મશબ્દનો પ્રયોગ
 છે. ખરેખર, મુખ ગુણ છે તોપણ ગુણી તરીકે તે ધ્યેય છે એમ હક છે. તેજા
 આ પ્રમાણે વાક્યના ઉપક્રમમાં મુખવિશિષ્ટ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો છે, અને માર્ગ
 આદિ અગ્નિઓએ પ્રત્યેક પોતપોતાના મહિમાનો ઉપદેશ કરીને 'અથાસોમ
 સ્મદ્વિષામવિષાચ' (હે સોમ્ય, આ તને અમારી વિદ્યા અને આત્મવિદ્યા
 એમ ઉપસંહાર કર્યો છે તેમાં પૂર્વે નિર્દેશ કરેલાબ્રહ્મને જણાવે છે. 'આચાર્યસ્તુ તે
 પુરુષ પરમાત્મા છે એવો સૂચાર્ય છે. પણ પ્રકરણથી પ્રગળ એ દુરયત્વચિત્ર ('ય યતો
 પુરુષો દુરયતે' એમાં દુરયત્વ ચિત્ર છે તે) છે તેને હીધે 'ય યપઃ' એ સવનામને
 ધ્યાત્મા છે એ શંકાનો ઉત્તર આપે છે—'આચાર્યસ્તુ તે ગતિ યક્તા.' ઉપક્રમમાં
 કોઈક બ્રહ્મચારીએ જગાજ આચાર્યના અગ્નિઓની બાર વર્ષ પરિચયા કરી તેને કારણે
 વખર જગાજ દેશાન્તર ગયા. પછી દયા લાવી માર્ગપલ આદિ અગ્નિઓએ 'પ્રાણો પ્રહ્લ
 આત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરી કહ્યું—'આચાર્યસ્તુ તે ગતિ યક્તા' આત્મવિદ્યાનું કળ પ્ર
 માટે અર્થિ આદિ માર્ગ આચાર્ય કહેશે એમ સમજવાનું છે. પછી આચાર્ય અર્ચને
 'વોડગ્નિજિ' ઇલાદિ કહી અર્થિ આદિ ગતિ કહી. હવે અગ્નિઓએ કહેલા અર્ચને
 સાથે એકવાક્યના કહેવી બેઈએ. તે એકવાક્યનાનો 'ય યપઃ' એ સવનામને પ્રાણ જ
 હણ કરવાથીજ નિર્બાંધ થાય છે. માટે એકવાક્યનાનિર્બાંધક પ્રકરણ 'વાક્યમેદક ચિત્ર' (દર
 થી બગવાન છે એવું તાત્પર્ય છે. શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરે છે—'કહીએ છીએ.' પ્રવ
 છે અને વિમૂતિમાન છે તેથી બ્રહ્મરૂપના આર્ચિર્ભાવથી બ્રહ્મ છે તે હું જાણું છું પરંતુ કં અને

યજ્ઞ' (આચાર્ય તો તને ગતિ કહેશે) એ ગતિમાત્રના અભિપ્રાનની પ્રતિજ્ઞા અન્ય અર્ધની વિવક્ષાને આશયે છે. 'યથા પુષ્કરપટ્ટાદ્ય માપો ન મિષ્પન્થ યથમેયંચિદિ પાપં

રીને પ્રકર છે તે હું ભણુનો નથી. ખરેખર, વિષય અને હૃદયોના સંપર્કથી ઉત્પન્ન થતું અનિત્ય, 'લોકસિદ્ધ મુખ અને અવેગન બળાકાસ, પ્રકર શી રીને શાય! ત્યારે અત્રિઓએ કહ્યું— 'યદ્વાય જામ્' હતાદિ. ખ કેતુ' એ ક છે તેમ ખં. આથી મુખવિરોધિત ખં યવાથી જૂનત્વનો નિરાસ શાય છે. તેમજ ૩ કેતુ' એ ખ છે તેમ ક છે, તેથી વિમુન્નથી વિશિષ્ટ ક યવાથી જૂનત્વનો નિરાસ શાય છે એમ અનિરેકથી કહે છે—'આમાં ખંરાખ્ડ લોકમાં' હતાદિ. "માધ્યાન્તરપ્રત્યયસ્વાધ્યાન્તરે ભેદઃ પ્રતીકઃ" એક સ્વાધ્યાયમાં તેની પ્રતીતિ થતી હોય તેને જીવ આધ્યાયમાં નાંખતું તે પ્રતીક જ્ઞાનરાજ પરમાધ્યવિષય છે તેને નામ આપીને વિષે નાંખવો, જેમકે 'જે નામ છે તેનેજ પ્રકર ભણુ' એ પ્રતીક. જે બળાકાસ છે તેમ પ્રકર છે એમ પ્રતીતિ શાય પણ જે પ્રતીકત્વ અર્થ હ'દ નથી. 'આમવિદ્યા' એ કુનિત્ય વિરોધથી પ્રતીકત્વ ન જાદિ હ'દ નથી. 'સામય મુખ.' લોકિક મુખ સાધનને પરત્વે છે તેમજ નાશવન્ છે. જે સાધનપરત્વના અને નાશવતા તે સામય આમયબુક્કા ને સામય, અનિરેક લેવાથી હોય ત્યારે છે તે દર્શથી જાનેનો (કે અને જાનેનો) અન્યથ લેવાથી થો ગુણ છે, પ્રત્યેકને મિત્ર લેવાથી હોય કહી જાનેને લેવાથી સુંદર છે તે કહે છે—'પણ ક અને ખંરાખ્ડાને પરસ્પર વિરોધભુક્કા સહિ' હતાદિ. અર્થને વિષે વિરોધવિરોધભાવ છે એટલે શબ્દને વિષે પણ છે એમ કહે છે. ખરાખ્ડ મુખશબ્દનો સમાનાપેક્ષણ થઈ બળાકાસનો અર્થ તમે છે અને પ્રકરને વિષે ગુણોથી વર્તે છે. એવા ખથી વિશિષ્ટ થતુ મુખ સામયત્વ તાલ હ'દ નિરામય શાય છે. તેટલા થઈ જાનેનું પ્રકર મુખ છે. પ્રકરશબ્દના 'અભ્યાસનુ પ્રયોજન કહે છે—'તેમાં બીજા જ્ઞાનરાજનું પ્રકર ન કરીએ' હતાદિ. અસ્તુ, તેથી પ્રકૃતમાં થો જ્ઞાત છે તે કહે છે—'તેટલા માટે આ પ્રમાણે વાક્યના ઉપક્રમમાં' હતાદિ. આમવિદ્યાપદથી ઉપસંહાર કયો છે તેથી પણ પ્રકૃત પ્રકર છે એમ કહે છે—'પ્રત્યેકે પાત્રપાતાના મહિમાનો ઉપદેશ કરીને' હતાદિ. ઉપદેશકને માર્દપત્યે ઉપદેશ કયો કે પૃથિવી, અત્રિ, અજ્ઞ અને અદિત્ય એ મારી ચાર તત્ત્વ-વિમુત્તિ અને આદિત્યને વિષે જે આ પુરુષ દેખાય છે તે હું ખું. અન્વાહાર્ય અત્રિએ પણ ઉપદેશ કયો કે પાણી, દિશા, નકુત્ર અને ચન્દ્રમા એ મારી વિમુત્તિ છે અને ચન્દ્રમાં જે આ પુરુષ દેખાય છે તે હું ખું. આદ્યનીયે પણ એજ ઉપદેશ કયો કે પ્રાણ, આકાશ, સૂર્યો અને વિષુત્ત એ ચાર મારી વિમુત્તિ છે, અને વિષુત્તને વિષે જે આ પુરુષ દેખાય તે હું ખું. એમ અત્રિઓએ પ્રત્યેકે પોતપોતાનો મહિમા—પૃથિવીઅદિ વિસ્તાર કરીને કહ્યું કે હે સ્તેમ્બ, આ અત્રિવિષય વિદ્યા અમે પ્રત્યેકે તને કહી. આમવિદ્યા તો પૂર્વે જામે જાહેર થઈ 'પ્રાણો પ્રકર,' એ રીને કહી છે એમ ઉપસંહાર કરીને પ્રકરનો ઉપક્રમ દર્શાવે છે જેનું તાત્પર્ય છે. પણ અત્રિઓએ પ્રકર નિર્દિષ્ટ કરેલાજ પ્રકરનુ 'યથોપદશિષિ' એ આચાર્યવાક્યમાં પણ અનુવર્તન કરવાનું છે એ શી રીને તેને માટે કહે છે—'માર્ગાર્યસ્તુ તે ગતિ યજ્ઞ' હતાદિ. વજ્ર નિષ્ક છે તોપણ એકવાક્યના છે; કેમકે પૂર્વે અને ઉત્તરવાક્ય વચ્ચે આકાંક્ષા હોવાથી એક અર્થ શાય છે, એકવાક્યનાનો સમય હોય ત્યારે મિત્ર વાક્ય લેવાં યોગ્ય નથી. વજ્રા નિષ્ક છે

૧ સંકરે ભેદાવડું તે ૨ લોકિક, લોકીક અર્થે છે એકું, સાધારણ ૩ ત્યાજ જૂનત્વ જડું રહે છે. ૪ અન્વારે જ્ઞાતવસ્તુત્વઃ વદસરવે વદસરવે અત્રિઓઃ આમ હોય તો આમ શાય એ કહેડું તે અન્યથ અને આમ ન હોય તો આમ ન શાય એમ કહેડું તે અનિરેક. ૫ પુનરત્રિ.

સં દ્રહ્ય' (પ્રાણ બ્રહ્મ છે, કં બ્રહ્મ છે, ખં બ્રહ્મ છે) એમ વાક્યના ઉપક્રમમાં મુખવિશિષ્ટ બ્રહ્મનો પ્રક્રમ છે તેનુંજ અહિં અભિધાન છે; કેમકે પ્રક્રમનું પ્રક્રમ ન્યાય છે. 'આચાર્યસ્તુ તે ગતિ વક્તા' [છાન્દોઃ ધારધાર] (આચાર્ય તો તને મારી કહેશે) એમ ગતિમાત્રના અભિધાનની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. પણ વાક્યના ઉપક્રમમાં મુખવિશિષ્ટ બ્રહ્મનું વિજ્ઞાન થાય છે એમ કેમ? કહીએ છીએ. 'પ્રાણો દ્રહ્ય કં દ્રહ્ય સં દ્રહ્ય' (પ્રાણ બ્રહ્મ છે, કં બ્રહ્મ છે, ખં બ્રહ્મ છે) એમ અભિઓનું વચન સાંભળી ઉપક્રમસરે કહ્યું, 'વિજ્ઞાનામ્યહં યત્પ્રાણો દ્રહ્ય કં ચ તુ સં ચ ન વિજ્ઞાનામિ' (પ્રાણ બ્રહ્મ છે એ હું બરાબર સમજું છું, પણ કંને અને ખંને સમજતો નથી). ત્યારે આ પ્રત્યક્ષ વચન મળ્યું—'યદ્વાચ કં તદેવ સં યદેવ સં તદેવ કમ્' [છાન્દોઃ ધારધાર] (ખરેખર કં કં છે તેજ ખં છે, જેજ ખં છે તેજ કં છે). આમાં ખંશબ્દ લોકમાં ભૂત આકાશને વિષે નિર્દેશ છે. જો તેના વિશેષણ તરીકે મુખવાચી કંશબ્દનું મહણ ન કરીએ તો તેમ થયે નામ આદિને વિષે છે તેમ કેવલ ભૂત આકાશને વિષે પ્રતીકના અભિધાન થઈ બ્રહ્મશબ્દ પ્રયુક્ત છે એમ પ્રતીતિ થાય. તેમજ વિષય અને દ્રવિયોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા 'સામયસુખને વિષે કંશબ્દ પ્રસિદ્ધ હોવાથી જો તેના વિશેષણ તરીકે ખં શબ્દનું મહણ ન કરીએ તો લૌકિક મુખ તે બ્રહ્મ એમ પ્રતીતિ થાય. પણ કં અને ખં શબ્દોને પરસ્પર વિશેષણયુક્ત લઈએ તો તેઓ મુખાશ્રય બ્રહ્મની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેમાં બીજા બ્રહ્મશબ્દનું મહણ ન કરીએ અને 'કં દ્રહ્ય દ્રહ્ય' (કં અને ખં બ્રહ્મ) એટલુંજ કહીએ તો કંશબ્દનો વિશેષણ તરીકે ઉપક્રમ થવાથી મુખ ગુણભૂત થવાથી ધ્યેય ન થાય. તેમ ન થાય માટે ખંને કં અને ખં શબ્દની સાથે 'કં દ્રહ્ય સં દ્રહ્ય' (કં બ્રહ્મ છે, ખં બ્રહ્મ છે) એમ બ્રહ્મશબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. ખરેખર, મુખ ગુણ છે તોપણ ગુણી તરીકે તે ધ્યેય છે એમ હજી છે. તેટલા માટે આ પ્રમાણે વાક્યના ઉપક્રમમાં મુખવિશિષ્ટ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો છે, અને ગાદ્યપત્ય આદિ અભિઓએ પ્રત્યેક પાતપોતાના અભિમાનો ઉપદેશ કરીને 'યદ્વા સૌમ્ય તેઃ સ્મદ્વિષામવિષાચ' (હો સૌમ્ય, આ તને અમારી વિદ્યા અને આત્મવિદ્યા કહી) એમ ઉપસંહાર કર્યો છે તેમાં પૂર્વે નિર્દેશ કરેલા બ્રહ્મને જણાવ્યું છે. 'આચાર્યસ્તુ તે ગતિ વક્તા' પરમાત્મા છે એવો સંભવ છે. પણ પ્રકરણથી પ્રગળ જો દુરયત્વચિત્ર ('ય યતોઽસ્મિન્નિ પુરતો દદ્યતે' એમાં દુરયત્વ ચિત્ર છે તે) છે તેને હીપે 'ય યત્ત' એ સર્વનામનો અર્થ હોવામાં છે એ સંકાનો ઉત્તર આપે છે—'આચાર્યસ્તુ તે ગતિ વક્તા' ઉપક્રમજ નમન કોઈક બ્રહ્મચારીએ ભગવાદ આચાર્યના અભિઓની બાર વર્ષ પરિચર્યા કરી. તેને ઉપદેશ કર્યો વચર ભગવિ દેશાન્નર મયા. પછી હયા લાવી ગાદ્યપત્ય આદિ અભિઓએ 'પ્રાણો દ્રહ્ય' એમ આત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરી કહ્યું—'આચાર્યસ્તુ તે ગતિ વક્તા' આત્મવિદ્યાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ માટે અર્થ આદિ માર્ગ આચાર્ય કહેશે એમ સમજવાનું છે. પછી આચાર્ય આવીને 'યદ્વા સૌમ્ય તેઃ સ્મદ્વિષામવિષાચ' આદિ કહી અર્થ આદિ મનિ કરી. હવે અભિઓએ કહેલા આત્મવિદ્યાના સાર્થ એકવાક્યના કહેવી બોલ્યો. તે એકવાક્યનાનો 'ય યત્ત' એ સર્વનામે પ્રક્રમ આત્મના સાર્થ દરવચીજ નિર્દેશ થાય છે. માટે એકવાક્યનાનિર્દેશક પ્રકરણ વાક્યનેદક ચિત્ર (દરવચીજ) થી ભગવાન છે એનું તાત્પર્ય છે. શ્રુતિનું બ્યાખ્યાન કરે છે—'કહીએ છીએ.' પ્રત્યક્ષ દરવચી છે અને વિદ્યુતિમાન છે તેથી બ્રહ્મરૂપના અવિર્ભાવથી બ્રહ્મ છે ને હું બાતું છું પરંતુ કં અને ખં

કર્મ જ સ્થિત્યે' [છાન્દોઃ ધારધાર] (જેમ પદ્મપત્રને વિષે પાણી અડકતું નથી તેમ આ પ્રમાણે જાણનારને વિષે પાપ કર્મ સ્પર્શ કરતું નથી) એ 'અક્ષિગત પુરુષ'ને જાણનારને પાપનો અસંબંધ કહીને અક્ષિસ્થ પુરુષનું અક્ષય દર્શાવે છે. તેમ માટે પ્રકૃતજ્ઞ જ્ઞાતા 'અક્ષિસ્થતા, 'સંયદ્વામતા' આદિ ગુણોને કહીને તે જાણનારને અર્થિ આદિ ગતિને કહીશ એમ ઉપક્રમ કરે છે—'ય વ્યનોઽક્ષિણિ પુરુષો દદ્યત વ્યાન્યેતિ હોવાત્' [છાન્દોઃ ધારધાર] (આંખને વિષે જે પુરુષ કેખાય છે એ આત્મા એમ કહ્યું) ॥ ૧૫ ॥

તોપણ પૂર્વે વ્રજાએ એકવાક્યના સૂચવી છે કેમકે આચાર્ય તો મનિમાત્ર કહેશે એમ કહ્યું છે તાત્પર્ય આ છે—અક્ષિઓ ઉપક્રોસવને કહે છે કે અમે તને અક્ષવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો છે પણ અક્ષજાતીની મતિ કહી નથી, ને કઈક અધિક જ્ઞાતજ્ઞાન આપી આચાર્ય કહેશે. એમ કહેવાય પૂર્વની સાથે અસંબંધ અર્થાન્તરની વિવક્ષા વારી છે. આ રીતે અક્ષિઓએ ઉપદેશ કર્યો એટલે પ્રવાસથી આચાર્ય આત્મા આવીને ઉપક્રોસવને એકદમ તેને કહ્યું, કે સોમ્ય! જ્ઞાતજ્ઞાતીનું જેનું તારું મુખ પ્રસન્ન દેખાય છે. તને કોણે ઉપદેશ કર્યો! ઉપક્રોસસ શરમાયો અને બીજાને તેનું કહ્યું, ભગવન્, તમે પ્રવાસ જાઓ એટલે મને કોણે ઉપદેશ કરે! એમ છુપાવતો હોય તેમ કીડું. આચાર્યે કહ્યું, આ અક્ષિઓ કેમ સ્થિતસ્વરૂપ, તને એકદમ કમ્પતા જેવા, દેખાય છે? શું અક્ષિઓએ તને ઉપદેશ કર્યો છે? હા, આમ કહ્યું છે એમ ઉપક્રોસસે કઈક કહી બતાવ્યું. તે સાંભળી આચાર્યને થયું વાર કલેશ થયો અને તેને વિષે દવા આપી તેથી કહ્યું કે કે સોમ્ય, અક્ષિઓએ તને અક્ષ પૂરેપૂરું કહ્યું નથી, હું તને પાંજ જ્ઞાન આપીશ કે જેના અનુભવપ્રભાવથી જેમ કમળપત્રમાં પાણીનો સ્પર્શ થતો નથી તેમ એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને પાપનો સંબંધ થશે નહિ. એમ આચાર્યે કહ્યું એટલે ઉપક્રોસસે કહ્યું કે, કે ભગવન્, મને જ્ઞાતજ્ઞાન આપો. આચાર્યે તેને અર્થિ આદિ માર્ગ કહેવાની હચ્છાથી જ્ઞાતજ્ઞાન આપ્યું. અક્ષિઓએ પ્રાણ જ્ઞાત છે, ઇ જ્ઞાત છે, ખં જ્ઞાત છે એમ જે કહ્યું છે તેને પરિપૂર્ણ કરવા માટે 'ય વ્યનોઽક્ષિણિ પુરુષો દદ્યતે' ઇત્યાદિ કહ્યું. આચાર્યે કહ્યું કે, જે સુખરૂપ, અક્ષિસ્થ, સંયદ્વામ, પામની, ભામની આદિ ગુણવિશિષ્ટ જ્ઞાતને ઉપાસે છે ને બીજું કર્યું કરે કે ન કરે તોપણ સંવ્યાપરહિત થાય છે, અને અદિરનિમનિની દેવતા પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાંથી અદર્શવતા પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાંથી શુભકામ દેવતા, ત્યાંથી ઉત્તરાવળ દેવતા, ત્યાંથી સ્વપ્નસર દેવતા, ત્યાંથી આદિત્ય, આદિત્યથી ચન્દ્ર અને ચન્દ્રથી વિષ્ણુદેવતા પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાં રહેવાને કોઈક જ્ઞાતજ્ઞોથી કીનરેણો, મનુષ્યદિમાં ન જન્મેણો, જ્ઞાતજ્ઞોમાં થયે પુરુષ સમજોકરે જ્ઞાત સમજવે છે. એ દેવપદ છે, અદિરદિ દેવકોટી ઉપવક્ષિત છે માટે દેવપદ છે. એજ માર્ગે જ્ઞાત મન્ત્રન છે માટે એ જ્ઞાતપદ જ્ઞાત કહેવાય છે. એ મને જઈ સંયદ્વામમાં રહેલા જ્ઞાતને પ્રાપ્ત કરે છે અને માનવ કોઈમા પુનઃ જન્મન કરતા નથી. પણ આચાર્યને મનિમાત્ર કહેવાની છે તો અધિક શા માટે કહ્યું એવી અતેજાને ઉત્તર આપે છે કે, અવક્ષિત પુરુષ કહી મતિ કહેવી એટલે એમ ઉપનંદાર કરી કહે છે—'તેજસા માટે પ્રકૃતજ્ઞ જ્ઞાતા' ઇત્યાદિ. પૂર્વાપર ભોતપીજ એકવાક્યનો નિષ્કર્ષ થાય છે એનું તાત્પર્ય છે ॥ ૧૫ ॥

૧ આંખમાં રહેલાં પદ્મ ૨ એને જોઈને કઈક જ્ઞાન દેવાનું થાય છે તે અવજ્ઞાત તેને; આત્મ તે અવજ્ઞાત.

શ્રુતોપનિષત્કગત્યભિધાનાચ્છ ॥ ૧૬ ॥

અને જેણે ઉપનિષદ સાંભળ્યું છે તેની ગતિનું અભિધાન છે તેથી (અશ્વિસ્થ પુરુષ થઈ છે) ॥ ૧૬ ॥

વળી આથી અશ્વિસ્થ પુરુષ પરમેશ્વર છે; કેમકે જેણે ઉપનિષદ સાંભળ્યું છે, એણે જેને શસ્ત્રવિજ્ઞાન થયું છે એવા બ્રહ્મજ્ઞાનીની જે દેવધાન નામની ગતિ 'અયોક્ષરેણ તપસા પ્રહ્લચર્ચેણ ધર્મ્યા વિષયાત્માનમન્વિષ્યાદિત્યમમિજયન્ત ઇતદ્વે પ્રાણા-નામાયતનમેતદમૃતમમયમેતત્પરાયણમેતસ્યાસ પુનરાવર્તન્તે' [મંદૂક ૧.૧૦] (પછી તપ, બ્રહ્મચર્ય, મહા અને વિદ્યાથી આત્માનું ધ્યાન કરીને ઉત્તર માર્ગે આદિત્યને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રાણેના આશ્રય છે, અમૃત છે, અભય છે, એ પરાગતિ છે, એથી સંસારમાં પુનરાવર્તન કરતા નથી) એ શ્રુતિને વિષે, અને 'મમિજ્યોતિરહઃ છુદ્ધા વર્ણમાસા ઉત્તરાયણમ્ । તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ દ્રઘ પ્રઘવિદો જનાઃ ॥' [ગીતા ૮.૨૪] (અ-શ્વિદેવતા, જ્યોતિર્દેવતા, અહુરભિમાનિની દેવતા, સુકલપક્ષ દેવતા, પદ્મભાસ અને ઉ-ત્તરાયણની અભિમાનિની દેવતા છે તે માર્ગે મૃત થયેલા બ્રહ્મોપાસક પુરુષો બ્રહ્મ પામે છે) એ સ્મૃતિને વિષે પણ પ્રસિદ્ધ છે તેજ ગતિનું અભિધાન અહિં અશ્વિ-પુરુષને જાણનારનું દેખાય છે—'અથ યદુ સિવાસ્મિન્નાસ્ત્યં કુર્યન્તિ યદિ જ નાર્શ્વિપમેવા-મિસંમવન્તિ' (પછી એને વિષે તેઓ શયસંસ્કાર કરે કે ન કરે તોપણ અશ્વિરાદિ દેવતાને પામે છે) એમ ઉપદેશ કરીને 'આદિત્યાચન્દ્રયસં ચન્દ્રમસો વિદ્યુતં તત્સુર્યો-ઽમાનવઃ સ યનાન્ દ્રઘ ગમયત્વેઽ દેવપયો દ્રઘપય વતેન પ્રતિપદમાના ઇમં માનયમાયત્તં નાપર્તન્તે' [છાન્દોગ ૬.૧૫૨] (આદિત્યથી ચન્દ્રને અને ચન્દ્રથી વિદ્યુતને [પામે

અશ્વિસ્થ પુરુષ બ્રહ્મ છે એમ પ્રકટીકરણ સિદ્ધ કરી વિગ્રથી પણ એમજ છે એમ કહે છે—'શ્રુતોષ' ઇત્યાદિ. સાંભળ્યું છે ઉપનિષદશસ્ત્ર-સચ્ચક્ષ્મોપાસન જેણે તે શ્રુતોપ-નિષદ, તેની જે મતિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે તેનું આદિ અભિધાન છે એ વિગ્રથી અ-શ્વિસ્થ પુરુષ બ્રહ્મ છે એવો સુચાર્ય છે એમ કહે છે—'વળી આથી' ઇત્યાદિ. શ્રુતિ કહે છે—'અયોક્ષરેણ' ઇત્યાદિ. અથ=દેહધાતની પછી. તપ, બ્રહ્મચર્ય, આદિ ઉપાયથી આત્માનું અનુસંધાન કરીને તે ધ્યાનસક્ત વિદ્યાથી અશ્વિરાદિથી ઉપવશિત ઉત્તરમાર્ગે-દેવધાનમાર્ગે પ્રાપ્ત કરીને તે ઉત્તરમાર્ગે આદિત્યદ્વારા સચ્ચક્ષ્મસ્થાન—કાર્ત્ત્વ્યબ્રહ્મ પામે છે. એ બ્રહ્મ જ્યોતિ અને સમશ્વિદેવ પ્રાણનું અધ્યતન-સિદ્ધાન્તક દિરઘયમર્શરૂપ છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ અમૃતાદિરૂપ નિર્જુલ, સર્વાધિજ્ઞાન છે. તેથી કાર્ત્ત્વ્યબ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરીને તેનું સ્વરૂપ નિર્ણય જાણીને મોક્ષ પામે છે એનું તાત્પર્ય છે. સ્મૃતિ કહે છે—'મમિજ્યોતિઃ' ઇત્યાદિ. અગ્નિ આદિ સંબંધે કરીને વાદક દેવતાઓ સમજવાના છે. અગ્નિ=અર્પિદેવતા. જ્યોતિઃ=મુલં બીજા માર્ગથી એ માર્ગનું આ-ધિક્ય કહે છે—'તત્ર પ્રયાતા' ઇત્યાદિ. દેવધાનમાર્ગે પ્રામાણિક તોપણ મૃત સાથે એનો સો સંબંધ છે તેને માટે કહે છે—'તેજ ગતિનું અભિધાન અહિં' ઇત્યાદિ. 'અહિં' એટલે ક્યાં તે શ્રુતિ કહે છે—'અથ યદુ' ઇત્યાદિ. અથ=દેહધાતની પછી. એ ઉપાસક પ્રારબ્ધ-

૧ અસ્ત પદાર્થ તે જ્યોતિ ને સંધીશ્વર સમસ્ત પદાર્થ તે સમગ્રિ. 'સમશ્વિતિયાર સર્વેષાં સ્વાત્મતાદિગમ્ય-વેદનામ્ । તદમાશાસત્યે હુ જ્ઞાવન્તે જ્યોતિસૃષ્ટિ' ॥ ૨ ॥ પદાર્થનું સ્વાત્મતાની સાથે વાદાત્મ્યમિત્ય જ્ઞ-પ્રાપ્તિ ઇત્ય સમશ્વિ છે, અને એ જ્ઞાનના અજ્ઞાનથી અન્ન જ્યોતિસૃષ્ટાથી ઓગળાય છે.

કર્મ ન તિચ્ચતે' [છાન્દોઃ ધારણ્ય] (જેમ યજ્ઞયજ્ઞને વિષે પાણી અડકતું નથી તેમ આ પ્રમાણે જાણનારને વિષે પાપ કર્મ સ્પર્શ કરતું નથી) એ 'અક્ષિગત પુર પને જાણનારને પાપનો અસંબંધ કહીને અક્ષિસ્થ પુરુષતું બ્રહ્મત્વ દર્શાવે છે. તેટલે માટે પ્રકૃતજ બ્રહ્મના 'અક્ષિસ્થતા, 'સંયદ્વામતા આદિ ગુણોને કહીને તે જાણનારને અર્થિ આદિ ગતિને કહીશ એમ ઉપક્રમ કરે છે—'યદ્યપોડક્ષિણિ પુરુષો દદ્યત્ત વ આત્મેતિ હોવાચ' [છાન્દોઃ ધારણ્ય] (આંખને વિષે જે પુરુષ દેખાય છે એ આત્મા તે એમ કહ્યું) ॥ ૧૫ ॥

તોપણ પૂર્વ વક્તાએ એકવાક્યતા સૂચવી છે કેમકે આચાર્ય તો ગતિમાત્ર કહેશે એમ કહ્યું છે તાત્પર્ય આ છે—અગ્નિઓ ઉપકોસણને કહે છે કે અમે તને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો છે પણ બ્રહ્મજ્ઞાનીની ગતિ કહી નથી, તે કંઈક અધિક બ્રહ્મજ્ઞાન આપી આચાર્ય કહેશે. એમ કહેવાઈ પૂર્વની સાથે અસંબંધ અર્થાન્તરની વિવક્ષા વારી છે. આ રીતે અગ્નિઓએ ઉપદેશ કર્યો એટલે પ્રવાસથી આચાર્ય આજ્ઞા. આવીને ઉપકોસણને જોઈને તેણે કહ્યું, હે સોમ્મ ! બ્રહ્મજ્ઞાનીના જેવું તારું મુખ પ્રસન્ન દેખાય છે. તને કોણે ઉપદેશ કર્યો ? ઉપકોસણ શરમાયો અને બીધો તેણે કહ્યું, ભગવન્, તમે પ્રવાસ બંધો એટલે મને કોણે ઉપદેશ કરે ? એમ હુપાવતો હોય તેમ કીધું. આચાર્યે કહ્યું, આ અગ્નિઓ કેમ તિલસ્વરૂપ, તને જોઈને કમ્પના જેવા, દેખાય છે ? મું અગ્નિઓએ તને ઉપદેશ કર્યો છે ! હા, આમ કહ્યું છે એમ ઉપકોસણે કંઈક કહી ન તાપ્યું. તે સાંભળી આચાર્યને થણી વાર કહેતા થયો અને તેને વિષે ક્યા આવી તેથી કહ્યું, કે હે સોમ્મ, અગ્નિઓએ તને બ્રહ્મ પૂરેપૂરું કહ્યું નથી, હું તને પૂર્ણ જ્ઞાન આપીશ કે જેના અનુભવપ્રભાવથી જેમ કમળપત્રમાં પાણીનો સ્પર્શ થતો નથી તેમ એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને પાપનો સંબંધ થશે નહિ. એમ આચાર્યે કહ્યું એટલે ઉપકોસણે કહ્યું કે, હે ભગવન્, મને બ્રહ્મજ્ઞાન આપો. આચાર્યે તેને અર્થિ આદિ માર્ગ કહેવાની ઇચ્છાથી બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું. અગ્નિઓએ પ્રાણ બ્રહ્મ છે, કં બ્રહ્મ છે, ખં બ્રહ્મ છે એમ જે કહ્યું છે તેને પરિપૂર્ણ કરવા માટે 'યદ્યપોડક્ષિણિ પુરુષો દદ્યત્ત' ઇત્યાદિ કહ્યું. આચાર્યે કહ્યું કે, જે મુખરૂપ, અક્ષિસ્થ, સંયદ્વામ, વામની, જામની આદિ ગુણવિશિષ્ટ બ્રહ્મને ઉપાસે છે તે બીજું કર્મ કરે કે ન કરે તોપણ સર્વપાપરહિત થાય છે, અને અર્થિરક્ષિમાનીની દેવતા પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાંથી અહરંવના પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાંથી શુક્રવપ્ત દેવતા, ત્યાંથી ઉત્તરાયણ દેવતા, ત્યાંથી સંવત્સર દેવતા, ત્યાંથી આદિત્ય, આદિત્યથી ચન્દ્ર અને ચન્દ્રથી વિષ્ણુદેવતા પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાં રહેવાને કોઈક બ્રહ્મલોકથી ઊતરેલો, મનુષ્યરૂપિમાં ન જન્મેલો, બ્રહ્મલોકમાં થયલો પુરુષ સત્યલોકસ્થ બ્રહ્મ સમજવે છે. એ દેવપદ છે, અર્થિરાદિ દેવલોકથી ઉપલક્ષિત છે માટે દેવપદ છે. એજ મારે બ્રહ્મ જન્મત્ય છે માટે એ બ્રહ્મપદ જન્મ કહેવાય છે. એ માને જઈ સત્યલોકમાં રહેતા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે અને માનવ લોકમાં પુનરાવર્તન કરતા નથી. પણ આચાર્યને ગતિમાત્ર કહેવાની છે તો અધિક શા માટે કહ્યું એવી આશ્ચર્યનો ઉત્તર આપે છે કે, અપેક્ષિત પ્રસન્ન કરી અને કહેવી જોઈએ એમ ઉપસંહાર કરી કહે છે—'તેરતા માટે પ્રકૃતજ બ્રહ્મના' ઇત્યાદિ. પૂર્વાપર બેવાથીજ એકવાક્યતાનો નિષ્કર્ષ થાય છે એનું તાત્પર્ય છે ॥ ૧૫ ॥

૧ આંખમાં પુરેવાપણું ૨ અને ઉદરને કમંજીલ રૂપના થાય છે તે સંયદ્વામ તેનો જાવ તે સંયદ્વામતા.

૭ } . ત્યાં અમાનવ પુરુષ એઓને બ્રહ્મ પહોંચાડે છે. એ દેવપથ, બ્રહ્મપથ છે. એથી જનારા જ-અમરણાદિ-આવૃત્તિયુક્ત આ માનવલોકમાં પાછા ફરતા નથી. તેઓ માટે આહિં બ્રહ્મજ્ઞાનીની પ્રસિદ્ધ ગતિથી અક્ષિસ્થ પુરુષ બ્રહ્મ છે એમ નિર્ણય થાય છે ॥ ૧૬ ॥

અનવસ્થિતેરસંભવાચ્ચ નેતરઃ ॥ ૧૭ ॥

અનવસ્થિતિથી અને અસંભવથી (અક્ષિસ્થ પુરુષ)

ઇતર નથી ॥ ૧૭ ॥

અક્ષિસ્થ પુરુષ 'છાયાત્મા' કે 'વિજ્ઞાનાત્મા' કે દેવતાત્મા હોય એમ જે કશું કે એને વિષે કહીએ છીએ—છાયાત્મા આદિ ઇતરનું આહિં મહત્ત્વ કરવું મુજબ નથી. શાથી? અનવસ્થિતિથી. છાયાત્માનું આંખને વિષે નિત્ય અવસ્થાન સંભવનું નથી. જ્યારે કોઈક પુરુષ આંખની પાસે જાય છે ત્યારેજ આંખને વિષે પુરુષની 'દેવ' રૂપાય છે; તે દૂર જાય તો દેખાતી નથી. 'ય ય્વોઽક્ષિણિ પુરુષઃ' (જે આ આંખને વિષે પુરુષ) એ શ્રુતિ સામીપ્યથી પોતાના નેત્રને વિષે દેખાતા પુરુષનો ઉપાસ્ય તરીકે ઉપદેશ કરે છે. વળી ઉપાસનાસમયે કોઈક 'છાયાકર પુરુષ'ને નેત્ર પાસે મૂકી કર્મની સમાપ્તિથી મરણ પામે એટલે, જે તેના પુત્રા કે જાન્યવો શવસસ્કારકર્મ કરે કે ન કરે અને રીતે પશુ, ઉપાસનાના મહિમાથી અર્ચિરાદિ દેવોને ક્રમે પ્રાપ્ત કરે છે. અર્ચિઃપ્રગ્નિ, પિતૃ, દિવસ, દિવસથી શુક્રવપ્ત, પછી ઉત્તરાયણ, પછી સંવસ્તર, પછી દેવલોક, પછી વાસુ, શકુ, આદિત્ય, ત્યાંથી ચન્દ્ર, ચન્દ્રથી વિષુત્ પ્રાપ્ત કરીને તે વિષુલોકમાં રહેલા ઉપાસકોને બ્રહ્મલોક આવેલો અમાનવ (મનુષ્યરિનો નહિ એવો) પુરુષ કાર્યબ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડે છે. એ બ્રહ્મલોક અર્ચિરાદિ દેવોથી વિશિષ્ટ છે, દેવ નેતાઓથી અધિષ્ઠિત છે માટે દેવપથ છે. મનુષ્યબ્રહ્મ ઉપલક્ષિત છે માટે બ્રહ્મપથ છે. એ કાર્યબ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરનારા ઉપાસકો આ મનુની શ્રુતિ, મનવલોક જેમાં જ-અમરણ આદિની આશ્રિત છે, તેમાં પાછા ફરતા નથી એવો અર્થ છે ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યા પછી પરની શંકાનું નિરાકરણ કરે છે—'અનવસ્થિતે' ઇતર તેનું આખ્યાન કરવા માટે શંકાનો અનુવાદ કરે છે—'અક્ષિસ્થ પુરુષ' ઇત્યાદિ એ ઇતર ઇતર તરીકે સૂત્રની યોજના કરે છે—'એને વિષે કહીએ છીએ.' 'આહિં' એટલે એ સંભવમાં અને વાસ્તવમાં. છાયાત્માને વિષે હેતુનું (અનવસ્થિતે: અને અસંભવાત્ એનું) પ્રથમ આખ્યાન કરે છે—'શાથી?' ઇત્યાદિ. જે કશું છે તે અન્વય અને વ્યતિરેકથી સ્પષ્ટ છે—'જ્યારે કોઈ પુરુષ' ઇત્યાદિ. જે અનવસ્થિત છે—જેની સર્વંથ સ્થિતિ નથી—નેની સ્થિતિ ઉપાસના સિદ્ધ નથી એવો જાણ છે. વળી વ્યવધાન વગર સ્વનેત્રરથ પુરુષનું ઉપાસનાયોગ પશુ તેનું સ્વયમુચી જ્ઞાન સંભવનું નથી એમ કહે છે—'ય ય્વોઽક્ષિણિ પુરુષઃ' ઇત્યાદિ. દરેક એમ કશું છે તે 'પોનાથી કે પારકાથી' તે ખાસ કશું નથી અને છેકું કશું છે તેથી પ્રથમ શ્રુતિ સ્વકીય જોવી મુજબ છે; કેમકે તે પોનાની પાસે છે એમ કહે છે—'સામીપ્યથી' મુન અધિ સ્વકીય જોવી મુજબ છે; કેમકે તે પોનાની પાસે છે એમ કહે છે—'સામીપ્યથી' મુન

૧ પ્રતિનિરૂપણ આત્મા, આત્માનું પ્રતિનિરૂપણ. ૨ છાયાત્મા. ૩ રહેલું. ૪ પ્રતિનિરૂપણ. ૫ પ્રતિનિરૂપણ. ૬ છાયાત્મા.

ઉપાસના કરે છે એમ કહ્યું મુજબ નથી. 'અર્થેવ દારીરસ્ય નાદામત્યેવ નદયતિ' [છાન્દોગ તા.૧૧] (એજ શરીરના નાદાની પછી એ નાદા પામે છે) એ મુતિ હાયાત્માની અનવસ્થિતિ દર્શાવે છે. વળી અસંભવથી (હાયાત્મા આદિ ઇતરનું મહત્ત્વ મુજબ નથી), અમૃતત્વ આદિ ગુણોની પ્રતીતિ તે હાયાત્માને વિષે થતી નથી. તેમજ, વિજ્ઞાનાત્માનો અખિલ શરીર અને હન્દ્રિયની સાથે સાધારણ સંબંધ છે છતાં નેત્રને વિષેજ તે અવસ્થિત છે એમ કહેવું શક્ય નથી. ગ્રદ્ય તો વ્યાપી છે તોપણ દૃશ્યાદિ દેશવિશેષને વિષે તેના જ્ઞાનને અર્થે સંબંધ (મુતિમાં) લેયો છે. વળી અમૃતત્વ આદિ ગુણોનો અસંભવ તો વિજ્ઞાનાત્માને વિષે સમાન છે. જોકે વિજ્ઞાનાત્મા પરમાત્માથી અનન્યજ છે, તોપણ અવિદ્યા, કામ અને કર્મથી તેને વિષે મર્ત્યત્વ અને ભય અધારોપિત છે; તેથી અમૃતત્વ અને અભયત્વ તેને વિષે ઉપપન્ન નથી. સંપ્રદામત્વ આદિ ગુણો ઐતર્યના અભાવને લીધે એને વિષે અમુજ્જન છે. દેવતામાની તો જોકે 'તસ્મિન્નિત્યેવોડસ્વિત્વ મતિષ્ઠિતઃ' (કિંદ્રેણ વડે એ એને વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે) એ મુતિથી નેત્રને વિષે અવસ્થિતિ થાય, તોપણ તેનું આત્મત્વ સંભવનું નથી; કેમકે 'પરામૃત્યુ છે. અમૃતત્વ આદિ પણ સંભવતાં નથી; કેમકે ઉત્પત્તિ અને પ્રલય મુતિમાં કદાં છે. દેવોના અમરત્વને પણ ચિરકાલની અવસ્થિતિની અપેક્ષા છે. ઐતર્ય પણ પરમેશ્વરને અધીન છે, સ્વાભાવિક નથી; કેમકે 'મીપાસ્માઘાવા પયતે મીપોવેતિ શૂર્યઃ । મીપાસ્માદગ્નિઘેન્દ્રઘ મૃત્યુર્ધાવતિ વજ્રમઃ' [તૈત્તિ ૩૮] (ભયને લીધે

ભારે અન્ય પુરુષને પાસે રાખીને જોવાના નેત્રને વિષે તેને જોઈ ઉપાસના કરવી એ આશંકાનું નિરસન કરે છે— 'વળી ઉપાસનાસમયે' હત્યાદિ. એમ કરવામાં કલ્પનાનું મૌરવ કાય છે એ રોષ છે. હાયાત્માની અનવસ્થિતિ મુજિથી દર્શાવી એનેજ ઘટે મુતિનું પ્રમાણ કહે છે— 'અર્થેવ દારીરસ્ય' હત્યાદિ. અર્થેવ=દારીર, વિજ્ઞ. વિજ્ઞાનો નાદ-અર્દશન કાય એટલે હાયાત્મા એ પ્રતિબિંબીય છે ને પણ નાદા પામે છે. જીભ દેગુનું અધ્યાપ્તન કરે છે— 'વળી અસંભવથી'. હવનો નિરાસ કરે છે— 'તેમજ વિજ્ઞાનાત્માનો' હત્યાદિ. 'તેમજ'=હાયાત્માની જે. હવ સાંખને વિષેજ 'અગ્નિયોમ્ય છે એમ નથી. એ એમ કોન તો ત્યાં તેની ઉપાસના થાત. પરંતુ 'સ્થાનવિશેષ વિના પણ' 'હું' એવી અગ્નિ કાય છે. જાન્યાપ પુરુષને પણ 'હું' એમ અમુક સ્થાન વિના હવની પ્રતીતિ થાય છે; તેથી નેત્રજ હવનું સ્થાન મુજબ નથી એવો ભય છે. 'લેયો છે' 'મુતિમાં' એટલું રોષ સમજવું. જીભે દેગુ હવને વિષે ચોક્કે છે— 'વળી અમૃતત્વ આદિ ગુણોનો અસંભવ તો' હત્યાદિ. હવ ગ્રદ્યથી જિભ નથી ઘટે હવમાં અમૃતત્વ આદિ ગુણ વડે એમ અસંભા કરી કહે છે— 'જોકે વિજ્ઞાનાત્મા પરમાત્માથી અનન્યજ છે' હત્યાદિ. દેવતાત્માને વિષે તો અનવસ્થિતિ અસિદ્ધ છે એમ અસંભા કરી જીભ દેગુથી તેનું નિર્વચન કરે છે— 'દેવતામાની તો' હત્યાદિ 'દેવતાત્મા' = સુદૃશજિમાની સર્વ 'વાસોઃ શૂર્યો વાજાપતઃ' (સુદૃશી મર્ચ ઉપલ કલો) 'શૂર્યોડસ્તમેતિ' (સૂર્ય અમત પામે છે) એ વાક્ય દેવ અમર છે એ પ્રતિદ્વિધી વર્ણિત છે એમ સમજ કરી કહે છે— 'દેવોના અમરત્વને પણ' હત્યાદિ. દેવોને વિષે સર્વકામત્વ આદિ પણ નથી એમ કહે છે— 'ઐતર્ય પણ' હત્યાદિ. નેમનું ઐતર્ય ચિરકાલીન છે અને તેમનામાં ભય છે તેને ઘટે પ્રમાણ કહે છે— 'મીપા' હત્યાદિ,

છે } . ત્યાં અમાનવ પુરુષ એએને બ્રહ્મ પહોંચાડે છે. એ દેવપથ, બ્રહ્મપથ છે. એ જનારા જન્મમરણાદિ-આવૃત્તિયુક્ત આ માનવલોકમાં પાછા ફરતા નથી. તેઓ માટે આહિ બ્રહ્મજ્ઞાનીની પ્રસિદ્ધ ગતિથી અક્ષિસ્થ પુરુષ બ્રહ્મ છે એમ નિશ્ચય થાય છે ॥ ૧૬ ॥

અનવસ્થિતેરસંભવાચ્ચ નેતરઃ ॥ ૧૭ ॥

અનવસ્થિતિથી અને અસંભવથી (અક્ષિસ્થ પુરુષ)

દત્તર નથી ॥ ૧૭ ॥

અક્ષિસ્થ પુરુષ 'છાયાત્મા' કે 'વિજ્ઞાનાત્મા' કે દેવતાત્મા હોય એમ જે કહ્યું છે એને વિષે કહીએ છીએ—છાયાત્મા આદિ દત્તરતું આહિ મહુલુ કરતું યુક્ત નથી શાથી? અનવસ્થિતિથી. છાયાત્માનું આંખને વિષે નિત્ય અવસ્થાન સંભવનું નથી જ્યારે કોઈક પુરુષ આંખની પાસે જાય છે ત્યારેજ આંખને વિષે પુરુષની 'દત્તર' દેખાય છે; તે દૂર જાય તો દેખાતી નથી. 'ય ઘર્ષોઽક્ષિણિ પુરુષઃ' (જે આ આંખને વિષે પુરુષ) એ મુતિ સામીખ્યથી પોતાના નેત્રને વિષે દેખાતા પુરુષનો ઉપાસ્ય તરીકે ઉપદેશ કરે છે. વળી ઉપાસનાસમયે કોઈક 'છાયાકર પુરુષને નેત્ર પાસે પહોંચી કર્મની સમાપ્તિથી મરણ પામે એટલે, જો તેના પુત્રો કે બાન્ધવો શવસંસ્કારકર્મ કરે કે ન કરે અને રીતે પણ, ઉપાસનાના મહિમાથી અર્ચિરાદિ દેવોને ક્રમે પ્રાપ્ત કરે છે. અર્ચિ-અગ્નિ, ધિવસ, ધિવસથી શુક્લપક્ષ, પછી ઉત્તરાયણ, પછી સંવસ્તર, પછી દેવલોક, પછી વાયુ, વાયુ આદિલ, ત્યાંથી ચન્દ્ર, ચન્દ્રથી વિષુત્ પ્રાપ્ત કરીને તે વિષુલોકમાં રહેલા ઉપાસકોને બ્રહ્મલોક આવેલો અમાનવ (મનુસ્યદિનો નહિ એવો) પુરુષ કાર્યબ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડે છે. એ બ્રહ્મલોક અર્ચિરાદિ દેવોથી વિશિષ્ટ છે, દેવ નેતાઓથી અધિષ્ઠિત છે માટે દેવપથ છે. મનુજન બ્રહ્મ ઉપલક્ષિત છે માટે બ્રહ્મપથ છે. એ કાર્યબ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરનારા ઉપાસકો આ મનુની સૂત્રે, મનુલોક જેમાં જન્મમરણ આદિની આવૃત્તિ છે, તેમાં પાછા ફરતા નથી એવો અર્થ છે ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાન્તા પ્રતિપાદન કર્યા પછી પરની શંકાનું નિરાકરણ કરે છે—'અનવસ્થિતે' એટલે તેનું આખ્યાન કરવા માટે શંકાનો અનુવાદ કરે છે—'અક્ષિસ્થ પુરુષ' ઇત્યાદિ. એ દત્તર ઉત્તર તરીકે સૂત્રની યોજના કરે છે—'એને વિષે કહીએ છીએ.' 'આહિ' એટલે એ સંભવમાં અને વાક્યમાં. છાયાત્માને વિષે દેવનું (અનવસ્થિતે: અને અસંભવાત્ એનું) પ્રત્યક્ષ આખ્યાન કરે છે—'શાથી?' ઇત્યાદિ. જે કહ્યું છે તે અન્વય અને વ્યનિરૂપી સ્વરૂપ છે—'જ્યારે કોઈક પુરુષ' ઇત્યાદિ. જે અનવસ્થિત છે—જેની સર્વદા સ્થિતિ નથી—નેની કર્મ ઉપાસના સિદ્ધ નથી એવો ભાવ છે. વળી વ્યવધાન વગર સ્વનેત્રરથ પુરુષજ ઉપાસનાયોગને પણ તેનું સ્વયંશુચી ઈર્ષન સંભવનું નથી એમ કહે છે—'ય ઘર્ષોઽક્ષિણિ પુરુષઃ' ઇત્યાદિ. દત્તર એમ કહ્યું છે તે 'પોતાથી કે પારકાથી' તે ખાસ કહ્યું નથી અને છેલ્લું કહ્યું ॥ તેથી પ્રત્યક્ષ મુજ અર્થિ સ્વકીયજ સેવી યુક્ત છે; કેમકે તે પોતાની પાસે છે એમ કહે છે—'સામીખ્યથી'.

૧ પ્રતિનિભરણ આત્મા, આત્માનું પ્રતિનિભરણ. ૨ છાયાત્મા. ૩ રતેવં. ૪ પ્રતિનિભરણ. ૫ પ્રતિનિભરણ. ૬ છાયાત્મા.

છે } . ત્યાં અમાનવ પુરુષ એઓને બ્રહ્મ પહોંચાડે છે. એ દેવપથ, બ્રહ્મપથ છે. એથી જનારા જન્મમરણાદિ-આવૃત્તિયુક્ત આ માનવલોકમાં પાછા ફરતા નથી). તેટલા માટે આહિં બ્રહ્મજ્ઞાનીની પ્રસિદ્ધ ગતિથી અક્ષિસ્થ પુરુષ બ્રહ્મ છે એમ નિશ્ચય થાય છે ॥ ૧૬ ॥

અનવસ્થિતેરસંભવાચ નેતરઃ ॥ ૧૭ ॥

અનવસ્થિતિથી અને અસંભવથી (અક્ષિસ્થ પુરુષ)

હતર નથી ॥ ૧૭ ॥

અક્ષિસ્થ પુરુષ છાયાત્મા કે વિજ્ઞાનાત્મા કે દેવતાત્મા હોય એમ જે કંઈ જ એને વિષે કહીએ છીએ—છાયાત્મા આદિ હતરનું આહિં મહાજ કરવું યુક્ત નથી. શાથી? અનવસ્થિતિથી. છાયાત્માનું આંખને વિષે નિત્ય અવસ્થાન સંભવતું નથી. જ્યારે કોઈક પુરુષ આંખની પાસે જાય છે ત્યારેજ આંખને વિષે પુરુષની 'છાયા' દેખાય છે. તે દૂર જાય તો દેખાતી નથી. 'ય ય્યોઽક્ષિણિ પુરુષ' (જે આ આંખને વિષે પુરુષ) એ શ્રુતિ સામી થયેથી પોતાના નેત્રને વિષે દેખાતા પુરુષનો ઉપાસ્ય તરીકે ઉપદેશ કરે છે. વળી ઉપાસનાસમયે કોઈક 'છાયાકર પુરુષને નેત્ર પાસે મૂકીને કર્મની સમાપ્તિથી મરણ પામે એટલે, એ તેના પુત્ર કે બાન્ધવો શવસંસ્કારકર્મ કરે કે ન કરે, બંને રીતે પણ, ઉપાસનાના મહિમાથી અર્ચિરાદિ દેવોને કર્મે પ્રાપ્ત કરે છે. અર્ચિ=અગ્નિ, પછી દિવસ, દિવસથી શુક્રવસ્ત્ર, પછી ઉત્તરાયણ, પછી સંવસ્તર, પછી દેવલોક, પછી વાયુ, વાયુથી આદિત્ય, ત્યાંથી ચન્દ્ર, ચન્દ્રથી વિષુત્ પ્રાપ્ત કરીને તે વિષુત્ત્રોકમાં રહેલા ઉપાસકોને બ્રહ્મલોકથી આવેલો અમાનવ (મનુષ્યદિનો નહિ એવો) પુરુષ કાર્યબ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડે છે. એ બ્રહ્મલોક અર્ચિરાદિ દેવોથી વિશિષ્ટ છે, દેવ નેતાઓથી અધિષ્ઠિત છે માટે દેવપથ છે. મન્ત્રવ્ય બ્રહ્મથી ઉપજન્નિત છે માટે બ્રહ્મપથ છે. એ કાર્યબ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરનારા ઉપાસકો આ મનુની સ્તુતિ, માનવલોક જેમાં જન્મમરણ આદિની આનુષ્ઠિતિ છે, તેમાં પાછા ફરતા નથી એવો અર્થ છે ॥ ૧૬ ॥

એથી—ઈશ્વરથી વાયુ હોય છે, ભયથી સૂર્ય ઊગે છે, ભયથી અગ્નિ અને ઇન્દ્ર અને પાંચમો મૃત્યુ દોડે છે) એમ મન્ત્રમાં કહ્યું છે. તેટલા માટે અદ્વિતીય પુરુષની પરમેશ્વર તરીકેજ પ્રતીતિ કરવી યુક્ત છે; અને એ પક્ષમાં 'દદ્યતે' (દેખાય છે) એમ જે પ્રસિદ્ધ જેવું ગ્રહણ કર્યું છે તેને વિદ્વદ્વિષયક શાસ્ત્રાદિની અપેક્ષા છે અને 'પ્રરોચનાર્થક' છે એમ વ્યાખ્યા કરવી ॥ ૧૭ ॥

અન્તર્યામ્યધિદેવાદિયુ તદ્ધર્મવ્યપદેશાત્ ॥ ૧૮ ॥

'અધિદેવ આદિમાં અન્તર્યામી (પરમાત્મા છે), તેના ધર્મના

વ્યપદેશથી ॥ ૧૮ ॥

'ય હમં ચ લોકં પરં ચ લોકં સર્વાણિ ચ મૃતામ્યન્તરો યમયતિ' (જે આ લોકને અને પર લોકને અને સર્વ ભૂતોને અમ્યન્તર રહીને નિયમમાં રાખે છે) એમ ઉપક્રમ

ભયને લીધે એથી એટલે ઈશ્વરથી વાયુ ચક્રાચમાન થાય છે, સૂર્ય ઊગે છે, અગ્નિ અને ઇન્દ્ર પોતપોતાનાં કાર્ય કરે છે અને પાંચમું, મૃત્યુ જેવું આવરણ પૂરું થયું હોય તેની પાસે દોડે છે. ત્રણે પક્ષનું નિરસન કરી ફક્ત કહે છે—તેટલા માટે ઇલાહિ. પણ ઈશ્વરપક્ષમાં પણ 'દદ્યતે' એ અયુક્ત છે; કેમકે તે અદૃશ્ય છે એમ આસંગી કરી કહે છે—'અને એ પક્ષમાં' ઇત્યાદિ. દર્શન એટલે અનુભવ, તે શાસ્ત્રજ્ઞાનથી થાય છે, શાસ્ત્રમાં છે, શાસ્ત્રીય છે, તેથી તેનું કરણ-સાધન શાસ્ત્રજ કષ્ટનું યુક્ત છે; કેમકે તે સંનિદ્રિત છે. માટે વિદ્વત્પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રીયજ દર્શનનો સિદ્ધિની પેઠે અનુવાદ થાય છે; કેમકે તેમાં અજ્ઞને અનુરાગ થાય. 'શાસ્ત્રાદિ' માં આદિપદથી વિદ્વદનુભવ સમજવાનો છે. શાસ્ત્રીય દર્શનનું પ્રયોજન કહે છે—'પ્રરોચનાર્થક' ઉક્ત તત્ત્વદર્શન અયોગ્ય છે એમ કહે તો તે ફલયુક્ત દર્શનને વિશે અભિકૃતિ ન થાય; માટે શાસ્ત્રકરણક વિદ્વદનુભવ ઉપાસનાસ્તુતિને માટે કહ્યો છે એમ સમજવું. તેટલા માટે ઉપક્રમ-સંવિધાવાક્યનો ઉપાસ્ય શ્રદ્ધાને વિશે સમન્વય સિદ્ધ થયો ॥ ૧૭ ॥

સ્થાનાદિવ્યપદેશસ્તૂત્રમાં પૃથિવી આદિ શ્રદ્ધાનાં સ્થાન છે એમ કહ્યું ॥ તે અસિદ્ધ છે એ આસંગી દૂર કરવા કહે છે—'અન્તર્યામ્યધિદેવાદિયુ' ઇત્યાદિ. અન્તર્યામિશ્રદ્ધાએ આદિ વિષય છે. બૃહદ્દશરણક ઉપનિષદમાં તેનું પ્રકરણ છે. ઉદાહરક નામના અરણ્યક પુત્રે યાજ્ઞવલ્ક્યને પૂછ્યું. ઉદાહરકે કહ્યું, મદ્રદેશમાં કધિમોત્ર પત્તજ્યઘના ઘરમાં અમે યજ્ઞનું અધ્યયન કરતા વસતા હતા અને તેની ભાયાં ગન્ધર્વ પર આસંગી હતી. તેને અમે પૂછ્યું કે તું કોણ છે. તેણે કહ્યું કે હું અથર્વનો પુત્ર કબન્ધ છું. ગન્ધર્વે પત્તજ્યઘને અને તેના શિષ્ય માસિકોને પૂછ્યું, હે કાપ્ય, તું તે સૂત્ર ભણે છે કે ને વડે આ લોક, પરલોક અને સર્વે ભૂતો ઝુંબાલાં છે. તે કાપ્ય પત્તજ્યઘે કહ્યું કે હે ભગવન, એ હું ભણતો નથી. ગન્ધર્વે તેને અને માસિકોને પૂછ્યું, હે કાપ્ય, તું ને અ-

૧ અભિકૃતિ માટે. અજ્ઞાની અભિકૃતિ મટે; ઉપાસનાની સ્તુતિને માટે. ૨ દેવતાને હરેશ્વરને-વક્ત્રીને એ અન્તર્યામી ॥ તે અધિદેવ અન્તર્યામી એ શ્રમાણે હોત, વેદ, યજ્ઞ, જૂત અને આત્માને હરેશ્વરને જે અન્તર્યામી છે તે અધિવેદ, અધિવેદ, અધિયજ્ઞ, અધિજૂત અને અધ્યાત્મ અન્તર્યામી એમ સમન્વય.

૩ સમીપ

કરીને મુનિ પ્રતિપાતન કરે છે કે—'કા દુષ્ટિયાં નિદુર દુષ્ટિના કમ્પતો યં દુષ્ટિયો ન
 વેદ વ્યમ દુષ્ટિયો કરીતં કા દુષ્ટિયોન્નતો વ્યમન્વેદ ન કાન્નત્ત્વોન્નમુત્ત' [બુદ્ધ
 ૧૪:૧૨] (એ પૃથિવીમાં રહેતો, પૃથિવીનો અભ્યન્તર છે. જેને પૃથિવી અમુતી
 નથી. જેનું પૃથિવી મંદીર છે. એ અભ્યન્તર રહી પૃથિવીને નિવશમાં રાખે છે એ
 તો આ-આ, અન્નર્વામી, અમુત છે) કન્વરિત્ત, અદે દેવતા, કોત, વેદ, વ્યમ, બુદ્ધ
 અને આ-આને હોરીને કોઈ અભ્યન્તર રહેલા નિવશમાં રાખનાર અન્નર્વામી છે
 એમ મુનિ છે, તે મું અધીવ અગ્નિના અભિમાની કોઈ દેવતા-આ છે. કે જેણે 'અ-
 બિમા, અગ્નિ એવંથ પ્રાપ્ત ક્ષુ છે એવો કોઈ વોમી છે. કે પરમા-આ છે કે કોઈ
 અન્ન પાપ છે એવો અપુર સંગ્રામ દારીથી સંરાષ થાય છે. ત્યારે આપત્તને મું કોઈ
 છે? સંગ્રા અપ્રસિદ્ધ દોરાથી. 'સંગ્રા પત્ત કોઈ અપ્રસિદ્ધ અન્ન પાપ દોરો એ-
 હિ એમ કહે છે. અથવા એના પુપ્પું નિરુપત્ત થયું નથી એવો અન્ન પાપ
 સ્વીકારો રાખ નથી. વળી અન્નર્વામિરામ અંદરથી નિવશમાં રાખતું એ 'ચોમ-
 થી પ્રવૃત્ત થયેલો અન્ન અપ્રસિદ્ધ નથી. તેણા માટે પૃથિવ્યગ્નિના અભિમાની

નર્મદને બહે છે કે એ જા દોરને પાદોને અને સંવં કુદેને અભ્યન્તર રહી નિવશમાં
 રાખે છે જાતે રહુ. કુ તે બહુને નહીં જેને અપો રહુ. એ તે સ્વ અને તે અન્ન-
 રહે બહે છે તે પ્રવૃત્તિ, દોરિદ, દેવરિદ, વોરિદ, જાતે અન્નરિદ કોરિદ છે તે
 અન્નરિદ તેમને તે વસ્તુ સમજી ૧૬ અન્નરિદ વચનથી કોરિદો તે બહેને વસ્તુઓને
 રહુ એમ કોરિદ છે. અન્નરિદે કુલુનું કો કોરુ કરે છે—'દ દનં વ લોકેનુ' ક-
 તી, મુખ્યત્વે અને દેહરિદે અગ્નિના જા અને ૧૧ દોરને એ અભ્યન્તર રા. બહે છે અને
 એ કોરિદ દોરને રહેનર. કુદેને અભ્યન્તર રહી નિવશમાં રાખે છે તે અન્નરિદને ડ બહે
 છે એમ કોરિદ કુદેને મુનિના રહુ છે 'કા દુષ્ટિયામ' કન્વરિત્તે પૃથિવ્યને દેવતા
 એને કોરિદને મુનિ છે તે અગ્નિના છે 'કા સર્વે લોકેષુ' એ વરે અગ્નિદો છે. 'કા
 સર્વે લોકેષુ' કન્વરિત્તે અગ્નિ છે. 'કા સર્વે લોકેષુ' કન્વરિત્તે અગ્નિ છે. 'કા સર્વે
 મુનિષુ' કન્વરિત્તે અગ્નિ છે. 'કા કાલે નિદુર' કન્વરિત્તે 'દ કાન્નત્ત્વો' કન્વરિત્તે અન્ન
 એ મુનિ છે એમ કોરિદ છે. અગ્નિને નિદુર-અન્ન સમજ અને અન્નરિદને કોરિદ સમજ
 રહે છે—તે મું અધીવ અગ્નિના અભિમાની' કન્વરિત્તે અન્નરિદ રહે છે—અથવા એમ
 રહુ' કન્વરિત્તે અન્નરિદ અન્ન રહેને અન્ન છે અને એ અન્ન છે તે વેદવં થય મુન
 નહીં એમ સમજું. સંગ્રા અપ્રસિદ્ધ કોરિદે સંગ્રા રહુ તેને કોરિદે કોરિદે અગ્નિદો—એમ
 કહેતા ૧૧ રહે રહે છે કે સંગ્રા અપ્રસિદ્ધ નહીં—વળી અન્નર્વામિરામ' કન્વરિત્તે
 અન્નરિદ અન્નરિદ કોરિદ થો રહિત રહે છે—તેણા માટે પૃથિવ્યગ્નિના અભિમાની

૧. દેવતાના આ દિગ્વિષયને એક અગ્નિના પ્રતિમા દર્શના, વર્તમા, પ્રતિ પ્રાપ્ત, વર્તિત
 ગરે દર્શિત એ આ દિગ્વિષય અગ્નિના અન્નરિદ રહેને ૧૪૫:૧૨૦ થી ૧૪૫:૨૪૦ રહેને
 અગ્નિના અન્નરિદ ૧૬ દર્શિત-અન્નરિદ-૧૪૫:૨૪૦ થી ૧૬ (૬૫૫) થયેને દર્શિત ૧૬:૨૪૦
 ૧૬:૨૪૦ થી ૧૬ (૬૫૫) થયેને દર્શિત ૧૬:૨૪૦ થી ૧૬:૨૪૦ થી ૧૬:૨૪૦ થી ૧૬:૨૪૦
 સંગ્રા અપ્રસિદ્ધ રહુને તે અગ્નિના પ્રતિમા દર્શના અન્નરિદ રહેને ૧૪૫:૨૪૦
 થયેને ૧૪૫:૨૪૦ થી ૧૪૫:૨૪૦ થી ૧૪૫:૨૪૦ થી ૧૪૫:૨૪૦ થી ૧૪૫:૨૪૦ થી ૧૪૫:૨૪૦
 સંગ્રા અપ્રસિદ્ધ એમ ૩ એને સંગ્રા અપ્રસિદ્ધ છે તે સંગ્રા અપ્રસિદ્ધ

કેહક દેવ અન્તર્યામી થાય. તેવીજ શ્રુતિ છે—‘પૃથિવ્યેવ યસ્યાપતનમગ્નિલોકો મનો જ્યોતિઃ’ [બૃહ ૩૧.૧૨૦] (પૃથિવીજ જેનું શરીર, અગ્નિ નેત્ર અને મન જ્યોતિ છે) ઇત્યાદિ; અને તેને કાર્યેન્દ્રિયો હોવાથી પૃથિવી આદિને અંદર રહીને નિયમમાં રાખે છે; તેથી દેવતાત્મા યમન કરનાર છે એ યુક્ત છે. અથવા કેહક સિદ્ધ યોગી સર્વ પદાર્થમાં અનુપ્રવેશથી યમન કરનાર થાય, પણ પરમાત્માની પ્રતીતિ થાય નહિ, કેમકે તેને કાર્યેન્દ્રિયો નથી. આમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છીએ—અધિદેવ આદિમાં જે અન્તર્યામી શ્રુતિમાં છે તે પરમાત્માજ છે, અન્ય નથી. સાથી? તેના ધર્મના વ્યપદશાથી. ખરેખર, તે પરમાત્માના ધર્મો આદિ નિર્દેશ કરાવા દેખાય છે. અધિદેવાદિ બેદથી લિપ્ત, પૃથિવ્યાદિ સમસ્ત વિકારસમુદ્ધની અંદર રહીને પરમાત્મા તેમને નિયમમાં રાખે છે; માટે પરમાત્મામાં યમન કરનારનો ધર્મ યુક્ત છે; કેમકે જે સર્વ વિકારનું કારણ છે તેનામાં સર્વ શક્તિ ઉપપન્ન છે. ‘एष त आत्मान्तर्वाग्यमृतः’ (એ તારો આત્મા અન્તર્યામી અમૃત છે) એ આત્મત્વ અને અમૃતત્વ સુખ્યાર્થમાં પરમાત્માને વિષે યુક્ત છે. ‘यं पृथिवी न वेद्’ (જેને પૃથિવી જાણતી નથી) એ શ્રુતિ પૃથ્વી-દેવતાથી અવિદ્યેય અન્તર્યામીને કહીને દેવતાત્માથી અન્ય અન્તર્યામીને દર્શાવે છે; કારણ કે પૃથિવીદેવતા હું પૃથિવી છું એમ આત્માને જાણે. તેમજ ‘महष्टोऽधुना’ ઇત્યાદિ. તેમાં શાકલ્યવાક્ય પ્રમાણમાં આપે છે ‘પૃથિવ્યેવ યસ્યાપતનમ્’ ઇત્યાદિ. પૃથિવી જે દેવનું આયતન—આશ્રય, શરીર છે, અગ્નિ લોક—જે વડે જુએ છે તે, નેત્ર છે, અને મન જ્યોતિ—સર્વાવં પ્રકાશક છે. અગ્નિ વડે જુએ છે અને મનરૂપ જ્યોતિ વડે સકલવિકલ્પાદિ કાર્ય કરે છે. પૃથિવી જેનું શરીર છે, અગ્નિ નેત્ર છે અને મન સંકલ્પ કરનાર છે એવો પૃથિવીનો અભિમાની ‘કાર્યકરણસંઘાતવાન દેવ છે. સશરીર દેવતા થકુ અને મનથી સર્વ જાણે છે એમ સમજવાનું છે. ‘ઇત્યાદિ’ માં આદિપદથી ‘यस्तं विद्यात् स एष वेदिता’ (જે તેને જાણે છે તેજ જાણનાર છે) એનું મંદળ કરવાનું છે. ઉપક્રમ અને ઉપસહારથી અન્તર્યામી એક છે એમ સિદ્ધ થયે પૃથિવ્યાદિ અનેક દેવપદ્ધ યુક્ત નથી એમ અરુચિથી કહે છે—‘અથવા કેહક સિદ્ધ યોગી’ ઇત્યાદિ. જેના અનુબંધથી યોગીમાં નિયમન આદિ સામર્થ્ય આવે છે તેની ઉપેક્ષા સા માટે કરવી જોઈએ તેને માટે કહે છે—‘પણ પરમાત્માની પ્રતીતિ થાય નહિ’ ઇત્યાદિ. ‘આદિ નિર્દેશ કરાવા’=‘આદિ’ એટલે અન્તર્યામીમાં, એવા અસાધારણ ધર્મ કયા છે કે જેનો અન્તર્યામીને વિષે વ્યપદેશ થાય છે, તેમાં પ્રથમ સર્વનિયામકત્વ ધર્મ કહે છે—‘અધિદેવાદિ બેદથી લિપ્ત’ ઇત્યાદિ. યોગીની શક્તિ સાધનાને અર્પીત છે તેથી તેના જ્ઞાનમાં તે સાધનાના જ્ઞાનની અપેક્ષા છે એમ ગૌરવ છે, પણ નિત્યસિદ્ધશક્તિથી દર્શરનું મંદળ કરવામાં ઘણવ છે, માટે તેમાંજ સર્વ નિયામકત્વ છે એવો અર્થ છે, વગી પરમાત્માનાજ અસાધારણ ધર્મેદવ કહે છે—‘एष त आत्मा’ ઇત્યાદિ. દેવપદ્ધમાં બીજો રોવ કહે છે—‘यं पृथिवी न वेद्’. એકનેજ કર્મત્વ અને કર્તૃત્વ બંને યોગ્ય નથી તેથી પૃથિવીદેવતા આત્માને પણ જાણે નહીં તો અન્તર્યામી ક્યાંથી તેને વિષે કહે છે—‘પૃથિવીદેવતા હું પૃથિવી છું’ ઇત્યાદિ. ‘હું’ એવી આત્મશુદ્ધિ સર્વને અનુભવસિદ્ધ છે તો દેવતાને વિષેનેત્રે અપદ્ધ કરવો સમ્ય નથી એનું તત્ત્વ છે. વગી આથી પણ પરમાત્માજ અન્તર્યામી એમ કહે છે—તેમજ ‘महष्टोऽधुना’ ઇત્યાદિ. ઈશ્વર નિયન્તા નથી. અકાર્યકરણ—અશરીર છે

(અદ્ય, અમૃત) ઈત્યાદિ વ્યપદેશ રૂપાદિવિહીન પરમાત્માને થટે છે. કાર્યેન્દ્રિય-રૂઢિત પરમાત્માને નિયામકત્વ યુક્ત નથી એમ બે કથું છે તે દાખ નથી. એમને તે નિયમમાં રાખે છે તેમની કાર્યેન્દ્રિયો વડેજ તેનામાં કાર્યેન્દ્રિય ॥ એ યુક્ત થાય છે. તેનો પણ અન્ય નિયન્તા એમ અનવસ્થાદોષ સંભવતો નથી; કેમકે એના અભાવ છે. ખરેખર, એક હોય તો અનવસ્થાદોષ યુક્ત થાય છે. તેટલા માટે પરમાત્માજ અન્ત-ર્યામી છે ॥ ૧૮ ॥

ન ચ સ્માર્તમતદ્ધર્માભિલાપાત્ ॥ ૧૯ ॥

સ્મૃતિમાં કહેલું (પ્રધાન) (અન્તર્યામી) નથી, કેમકે તેથી

અન્યના ધર્મોના 'વ્યપદેશ' છે ॥ ૧૮ ॥

(ભણે) એમ થાય. 'અદ્યત્વ' આદિ ધર્મો સાંખ્યસ્મૃતિકરિપત્ર પ્રધાનને પણ યુક્ત છે; કેમકે તેઓ (સાંખ્યો) તેને (પ્રધાનને) રૂપાદિથી હીન સ્વીકારે છે. ખરેખર, 'અમૃતકર્મવિદ્યેયં પ્રભુપ્રમિષ્ય સર્વતા' [મનુષ્ય દાખ] (તર્ક ન કરી શકાય એવું), તેથી, થઈની પોં—એમ બે કથું છે તેનું નિરાકરણ કરે છે—તે દાખ નથી. 'અસરીર' એટલે નિયમ્યથી અન્ય શરીર વચ્ચેનું કે શરીર સાથે સંબંધ વચ્ચેનું! આપ પશ્ચમાં સ્વદેહનિયન્તા સ્થાને વિષે બ્યભિચાર થાય છે, તથા આદિ સ્વદેહનું નિયમન કરે છે તેને દેહાન્તરનો અભાવ હોવાથી તેને વિષે દેહુ (અસરીર છે તેથી, અસરીરત્વ એ દેહુએ બ્યભિચાર થાય છે. દ્વિતીય પણ તો અસિદ્ધ છે; કેમકે પોતાની અવિદ્યાથી ઉપાસિત દેહાદિની સાથે હિરનો સંબંધ છે—'એમને તે નિયમમાં રાખે છે' ઇત્યાદિ. નિયન્તા અસરીર હોવો એટલે એવી લોકરૂઢિને અનુસરીને એ કથું છે. વાસ્તવિક રીતે તો વિનયસાંનિધયથી તેનો બ્યાપાર એજ નિયમન અને એ શક્તિ હોવાપણું તે નિયન્તૃત્વ. એ નિયન્તૃત્વ અધિન્ય આધાસક્તિવાળા વિદ્યાર્થમાં શરીર વિના પણ ઉપપન્ન છે. 'કાર્યેન્દ્રિય' એટલે કાર્યકારણસંપ્રત્યાયક દેહનું ચલણ કરવું, ચિત્તદેહનું નહીં. પણ દેહનિયન્તા સ્થાનો અન્ય નિયન્તા હોય તો તેનો પણ અન્ય એમ અનવસ્થા થાય તેને માટે કહે છે—તેનો પણ અન્ય નિયન્તા એમ' ઇત્યાદિ. હિરનું સર્વનિયન્તૃત્વ, નિરૂપિત છે એમ કુતિમાં છે; તેના અન્ય નિયન્તાનું અનુમાન કરવામાં કુતિનો ભાષ થાય છે, માટે અનવસ્થાદોષ નથી એમ તાત્પર્ય છે. અથવા બે સ્થ નિયન્તા લોકસિદ્ધ છે તે પરમાત્માજ છે. ઉપાધ્યવસ્તુદોષી કારિપત્ર એક છે. હિરથી એક કાર્પીને સ્થાને નિયન્તૃત્વ કથું છે, સત્ત્વ એક નથી એટલે અનવસ્થા નથી એવો ભય છે. મૂલ્યનો ઉપમહાર કરે છે—તેટલા માટે પરમાત્માજ ઇત્યાદિ ॥ ૧૮ ॥

મૂલ્ય એ શક્તિ નિરૂપણ કરે છે તે શક્તિ કહે છે—(ભણે) એમ થાય' ઇત્યાદિ. યુક્તિ-નિદ્ધ અર્થને વિષે સ્મૃતિનો પણ સંબંધ આપે છે—'અમૃતકર્મ' ઇત્યાદિ પ્રધાન આ રીતે મહાદેહરૂપેજ કેમ પ્રવર્તે છે, જોઈ રીતે કેમ પ્રવર્તે નથી એમ તેને વિષે તર્ક કરી શકાનો

૧. ૧૧૫ વરુણી સ્વદેહવસ્તુપામ્પ્રસાદપ્રત્યાય છે એ વદિ તે; એમકે અગ્નિ વિષે જોઈ અગ્નિ. તેને રીતે જોઈ અગ્નિ, એમ જુદી જુદી અગ્નિ સ્વીકારવાથી અનવસ્થાદોષ થાય છે; ખરેખર પ્રભુત્વ એ અગ્નિને અગ્નિ નથી. તેને અગ્નિ સ્વીકારીને તો તે અગ્નિની અન્ય અગ્નિ સ્વીકારવી પડે; એમ કાપનારો પાર આરે નહિ એ અનવસ્થાદોષ, ૨ અધિપત્ય, એટલું તે, કન્દિ દેહાનું તે અદ્યત્વ, ૩ અન્યપણું.

મનિઓ છે. વળી કાર્યકરણસંધાનને અંદર નિવશમાં રાખવાને તેનો સ્વભાવ છે; કેમકે તે જોડા છે. તેટલા માટે શારીર અન્તર્યામી છે. આથી ઉત્તર પડે છે—

શારીરશ્ચોભયેઽપિ હિ ભેદેનૈનમધીયતે ॥ ૨૦ ॥

શારીર (અન્તર્યામી નથી). ખરેખર, બંને (શાખાવાળાઓ) પણ ભેદથી એનું અધ્યયન કરે છે ॥ ૨૦ ॥

જ એવી પૂર્વસૂત્રમાંથી અનુવૃત્તિ થાય છે. શારીર અન્તર્યામી તરીકે હજુ નથી. શાથી? એકે દ્રષ્ટવાદિ ધર્મો તેને સંભવે છે. તોપણ ધર્માકારાની જે ઉપાધિથી નિ-
યમિત પરિચિત્ત હોવાથી સંપૂર્ણતાએ પૃથિવી વચેરેને વિષે અંદર રહેવાને કે નિય-
મમાં રાખવાને શક્તિમાન નથી. વળી બંને શાખાવાળાઓ, કાણવ અને માધ્યન્તિનો,
અન્તર્યામીના ભેદથી. અને પૃથિવી વચેરેની જે 'અધિષ્ઠાન' તરીકે અને 'નિયત્ય
તરીકે એનું એટલે શારીરનું અધ્યયન કરે છે. 'યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠત્' [બુદ્ધ શાકરર]
(કે વિજ્ઞાનમાં રહેતો) એમ કાણવો અને 'ય માત્મનિ તિષ્ઠત્' (કે આત્મામાં
રહેતો) એમ માધ્યન્તિનો અધ્યયન કરે છે. 'ય માત્મનિ તિષ્ઠત્' (કે આત્માને વિષે
રહેતો) એ પણમાં આત્મરાજ્ય શારીરવાચક છે. 'યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠત્' (કે વિજ્ઞાનમાં
રહેતો) એ પણમાં પણ વિજ્ઞાનરાજ્યથી શારીર ઉગ્ર થાય છે; કેમકે શારીર વિ-
જ્ઞાનમય છે. તેટલા માટે શારીરથી અન્ય હૃદય અન્તર્યામી છે એ સિદ્ધ છે. પણ
એકે રહેને વિષે એ દ્રષ્ટા શી રીતે ઉપપન્ન થાય, કે એ આ હૃદય અન્તર્યામી છે
અને એ આ બીજો શારીર છે? પણ અહિં અનુપપત્તિ શી છે? 'નાન્યોઽતોઽસ્તિ દ્રષ્ટા'
તમાને તેજ દૃષ્ટિથી નુ બોલે સંગ્રહ નહિ 'જ કુતે: ધ્યોતાત્મ' હ-વા.દિના સમદને માટે 'ધૃત્યા-
દિ'માં અદિપણુ બેઠણ કરું છે તોપણ ને અન્તર્યામી શી રીતે થાય. કેમકે તે નિવશકોદિમાં
છે તેને માટે કહે છે—વળી કાર્યકરણસંધાનને 'હ-વા.દિ. અન્તર્યામીના ધર્મોની શારીરમાં
સમાવના થવાનું હજુ કહે છે—તેટલા માટે 'હ-વા.દિ. સૂત્રની અવગણના થાય છે—આથી
ઉત્તર પડે છે.

અપેક્ષાને પૂરીને પ્રતિષ્ઠાના વિભાગ કરે છે—જ' હ-વા.દિ સૂત્રમાં જણાવે છે તેથી
પૂર્વસૂત્રમાંથી જતી અનુવૃત્તિ કરવાની છે દ્રષ્ટવાદિ ધર્મોની શારીરને વિષે સમગ્ર દેવથી
તેનું અન્તર્યામિત્વ દુર્બર છે—ને અન્તર્યામી છે એમ ના કહી શકાય નહિ, તેથી શક્ય કરે છે—
'શાથી? જ શારીરથી સુદિન કડીને શક્ય નેવરણ કરે છે—એકે દ્રષ્ટવાદિ ધર્મો' હ-વા.દિ.
'મૈત્રેય' એ સૂત્રમાંથી 'તત્ત્વિક' બોલી જાણિત થાય તેનું મિશ્રરણ કરવા માટે શક્ય કરે છે—
'પણ એકે રહેને વિષે' હ-વા.દિ. ખરેખર, એકે રહેને વિષે ને દ્રષ્ટા જુગ્ર નથી. કેમકે વિરુદ્ધ
નિમિત્તવાચક અનેક વેગનથી અચિન્નિત રહેને અચ્ચરિત્ત થવાનો પ્રસન્ન થાયે જેનો અર્થ છે.
જે કાર્યકરણસંધાનવાન જોડા થયે છે અને બોલે કાર્યકરણસંધાનને અજોડા, અચિન્નિત
થયે છે ને જુએ છે એમ શક્ય કરી કહે છે—પણ અહિં અનુપપત્તિ શાથી છે? એ
અનુપપત્તિ કહે છે, એ બેનો ભેદ મુનિચિરક છે એમ પૂરવારી કહે છે—'નાન્યોઽતોઽસ્તિ દ્રષ્ટા'.

૧ અધિષ્ઠાન ૨ નિવશમાં રાખવા એનું. ૩ વારગતિ

પાણિપાદમ્ । નિત્યં ચિત્તું સર્વગતં સુગુહ્યમ્ તદવ્યયં યદ્વૃત્તયોર્નિ પરિપર્યવર્તિ ધીપાઃ' [મુ. ૧:૦ ૧૧૧:૫૬] (દેવે જે વડે તે અવિનાશી પ્રાપ્ત થાય છે તે પરા વિદ્યા છે, જે તે અદૃશ્ય, અમાદ્ય, અગ્રાજ, અવર્ણ, અમુઃમોતશ્ય, પાણિપાદરહિત, નિત્ય, વિભુ, સર્વગત, સુગુહ્ય, તે અવિનાશી કે જે ભૂતયોનિને વિદ્યાને ક્ષુબ્ધ છે) એમ ભુતિ છે. તેમાં સંશય થાય છે કે અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણવાળો ભૂતયોનિ શું પ્રધાન છે, કે પારીર છે, કે પરમેશ્વર છે. તેમાં અધ્યેનન પ્રધાન ભૂતયોનિ છે એમ યુક્ત છે; કેમકે પરમેશ્વરનાનુંજ દેહાન્ત નરીકે મહત્ત્વ હશે છે, જેમકે 'વર્ણોર્જનાતિ' વૃક્તે વૃક્તે વા પૃથિવ્યામૌરપયઃ સંમયન્તિ । યથા સતઃ પુરુષાન્ત્વ કેદાલોમાનિ તથાડશતાન્ત્વ સંમયન્તિ' [મુ. ૧:૦ ૧૧૧:૭] (એમ કહેણીએ તંત્રીએ સર્વે છે અને પાછા હાથ

વગેરે ધર્મ ઉપા નથી ખાતે અદૃશ્યત્વ વગેરે ધર્મવાન્ ભૂતયોનિ પ્રધાન થાય એ આશંકા જ રહેવા સૂચકાર કહે છે—'અદૃશ્યત્વાદિગુણકો ધર્મોક્તિઃ' મુ. ૧:૦ ૧૧૧:૭ કહે છે—'મય' દેહ્યાદિ વિધના કર્યાં. ભુવનના શોભા પ્રદા દેવોમાં પ્રથમ અભિવ્યક્ત થયા. તેમણે પ્રદાવિદ્યા બ્લેકપુત અર્થને કરી. અર્થજે અગ્નિને કરી, અગ્નિએ અરહાત્ કુળના સત્ત્વવદને કરી એ આરહાત્ અનવદે અગ્નિરસને કરી શાંતકે અગ્નિરસ પ્રાપ્તે સિદ્ધ નરીકે કાથી ૫૫૫—'કસ્મિન્નુ મગધો વિક્રાન્તે સર્વમિદં પિત્તાર્તં મયન્તિ' (દે અમવન, એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાંથી સર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે) 'શાંતકે અગ્નિરસને કર્યું, પરા અને અપરા એથી ને વિદ્યા છે તામેદ, વ-જુરેદ, સામવેદ, અધર્મવેદ, સિક્ષા, ક્રમ, આરણ્ય, નિરુપા, છન્દ અને વ્યોનિષ એ અપરા વિદ્યા છે; અને એથી અક્ષર-અવિનાશીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે પરા વિદ્યા છે અર્થવિદ્યાપ અપરા વિદ્યા કદા પછી એથી નિર્મુગ્ધ જ્ઞાન થાય છે ને પરા વિદ્યા છે એમ કહે છે વિ-વદ કદી તેજ પરા વિદ્યાનો નિર્દેશ કરે છે—'વત્સરદેરપમ્' હાલિ 'અદૃશ્ય' જ્ઞાને-નિરોધી અદૃશ્ય, જ્ઞાનેનિરોધી અવિષય, અમાદ્ય 'અનેનિરોધી વિષય નદિ એનું 'અ-માત્ર 'અસત્ત્વ, કારણરહિત, અવર્ણ, અનિર્ણય, કાલકાલરહિત, નિરોધી, નિરોધીનુ અદોષર છે એમુજ નદિ, પણ એને નિરોધી નથી એમ કહે છે—'અમુઃમોતશ્ય' એ અર્થનું, સદાનિરોધીનું 'પાણિપાદરહિત' એ અનિરોધીનું એનું ઉપકરણ છે 'નિત્ય' એ અસારહિત, 'વિભુ' એ સર્વગત, 'સુગુહ્ય' એ અપરિણામ હુમેવ કોવાથી 'મુમુક્ષુ' એ જ્ઞાનશય હામ, એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે એનું પણ નિત્ય છે તે પરિણામી નિત્ય ઉપાન, પરિણામી નિત્ય નથી, 'અવ્યય' છે, અધર્મ, અપરિણામી, દૃશ્ય નિત્ય છે. આવા જ્ઞાનને પરા વિદ્યા છે એમ અન્ય અમલવાળે તે અદૃશ્યત્વ વગેરે ધર્મો પ્રદા અને પ્રધાન ન-નેમાં હાથરણ છે તેથી સત્ત્વ કલ છે પૂર્વથી જે કદા વગેરે ભગવાન ધર્મો આદે નથી થાય છે. દર્શન અને દર્શનને વર્ણવે મુમુક્ષુ એથી એને એવા નિર્મલને દર્શન વિચાર નેત્ર દેવે થી દર્શન, પણ અનિત્ય દેવે એને નેથી ભૂતયોનિ અનિત્ય પ્રધાન દેવે એને છેનું કહે છે—'અર્થગતેનુંજ' હાલિ 'સત્ત્વ' એ સત્ત્વ, દર્શનને અર્થ કરી

લે છે, જેમ પૃથ્વીમાં ઔગ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ વિષમાન પુરુષમાંથી કેસ અને લોભ સંભવે છે, તેમ અનર્થરમાંથી આદિ વિષ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ કરો-
લીઓ અને પુરુષ. એ બે ચેતનોનું આદિ દુષાન્ત તરીકે મદ્ય કયું છે. અમે ક-
લીએ લીએ કે ના. ખરેખર, માત્ર ચેતનજ ત્યાં સૂત્રનું કારણભૂત કે કેસલોભનું
કારણભૂત નથી. ખરેખર, ચેતનથી અધિષ્ઠિત જે કરોળીઆનું અર્થતન શરીર છે
તેને મૂવનું યોનિ છે અને પુરુષનું શરીર કેસ અને લોભનું કારણભૂત છે એ પ્રમાણ
છે. વળી પુનઃપળે અનુદય વગેરે પમોના અભિધાનનો સંભવ હતો તોપણ દ્રવ્ય
વગેરે પમોના અભિધાનનો અસંભવ હોવાથી પ્રધાનને સ્વીકાર્યું નહિ. આદિ તો
અનુદય-વ વગેરે પમો પ્રધાનમાં સંભવે છે; અને આદિ વિરુદ્ધ થતા કેઈ પણ પ-
મનું અભિધાન નથી. પણ 'યઃ સર્વજઃ સર્વવિદ્' (જે સર્વેશ, સર્વવેતા છે) એ
પાઠવગેરે અર્થતન પ્રધાનને વિષ મભવનો નથી તો પ્રધાન ભૂતયોનિ છે એ શી
રીતે પ્રતિજ્ઞા કરાય છે? એને વિષ કહીએ છીએ. 'યત્તા તદ્વજ્રમ્મયિગ્મયતે', 'ય-
જ્ઞાનદેવમ્' (જે જ્ઞેતે અવિનાશી પ્રાપ્ત કરાય છે, જે તે અનુદય છે) એમ અશર-
ત નથી અનુદય-વ વગેરે મુખપાળા ભૂતયોનિનું પ્રતિષાદન કરીને અને ફરી મુનિ કહેશે
કે 'અજ્ઞાનમ્ વજ્રમ્ વજ્રઃ' [મુખ:૭ સારાર] (પર જે અશર તેમીપર). તેમાં અવિના-
શીથી જે પ- મનિએ કયા છે તે સર્વેશ અને સર્વવેતા સંભવશે. પ્રધાનજ તો અ-
શરતગ્રસ્તથી નિર્દોષ ભૂતયોનિ છે. જ્યાંએ યોનિરાખ્ય નિમિત્તપાત્રક સદ્યએ ત્યારે શા-
રીર. પણ ભૂતયોનિ થાય, કેમકે પને અને અપને કરીને ભુતમમુદુની મુદ્ધિ છે.
એમ કહેશે જે કહીએ છીએ—અનુદય-વ વગેરે મુખપાળા જે આ ભૂતયોનિ છે તે પ-
દિવ્ય છે. અન્ય નથી. એ શી રીતે મમજાય છે? પર્મની ઉદ્ધિથી. ખરેખર, આદિ
પરદેવતાને પર્મ દેવમાન કેવાય છે 'યઃ સર્વજઃ સર્વવિદ્' (જે સર્વેશ, સર્વવેતા છે)
એમ ખરેખર. અર્થતન પ્રધાનનું કે એની મુદ્ધિ ઉપાધિથી પરિબ્રજ થયેલી છે એવા
શારીરનું સંસ્કાર કે સર્વવેતાપદ્ધતું સંભવતુ નથી. પણ અશરતગ્રસ્તથી નિર્દોષ જે ભુત-
યોનિ છે તેથી પ-માં સંસ્કાર અને સર્વવેતાપદ્ધતું છે. ભૂતયોનિમાં નથી એમ કયું
વચન થયે છે—પણ કરોળીઓ અને પુરુષ' ૬૫૩ 'આદિ'. અશરતી વિષની
કે પનિ. પણ પૂરે પૂરે એ કયું કરોળ પ્રધાનની પડી શકે. કેવલ વચ છે તે વિશે કહે છે—
'વળી પૂરે એવે' ૬૫૩. પણ પ્રધાનને વિશે નિદ્રા અનરત એવો સાધરણ મુનિવિદ્યા-
રૂપ છે એવ શર કહે છે—'પણ 'યઃ સર્વજઃ' ૬૫૩. 'અજ્ઞાનમ્ વજ્રમ્ વજ્રઃ' એવા ૬
વચન અજ્ઞાન દેવની કૃતિ છે તેવી જન્યોનિ એ અજ્ઞ તેનું પ્રવર્તિતન થય છે, ખરે
પ્રવચન—અજ્ઞાન દેવની કૃતિ એવનુલ્ય નિમિત્તકયુદ્ધ દિવ્યને સર્વેશ વગેરે વનાં કારે જે
એવ જન્યોનિ વિષ અજ્ઞાન વિષ દર્શન કહે છે—એવે વિશે કહીએ છીએ
૬૫૩. 'સદિવ્યે મુ જ્ઞાનદેવમ્' સદિવ્ય નિવન્ય પદવેરવી સુધ્ય કાંઈ એ જન્યો
નિદ્રા કહે છે—એવ કહેશે જે કહીએ છીએ? ૬૫૩. જન્યોનિ રેવત છે કે અ-
વેવ છે એવ કહ્યવ જે 'યઃ સર્વજઃ' એ વચનેથી જન્યોનિ દિવ્ય છે એવ સિદ્ધ
૬૫૩. અવજ છે કેવે જન્યોનિ. જન્યોનિને પ્રવર્તિતન કરવનર કહે નહિ એવ
શર કહે છે—પણ અશરતગ્રસ્તથી નિર્દોષ જે ભૂતયોનિ છે' ૬૫૩. 'અજ્ઞાનમ્ અ-
જ્ઞાનમ્ વિજ્ઞાન' એવા વિષને સુધિ નહિ અજ્ઞ છે એવ પ્રવિદ્યને સદિવ્ય ૬૫૩

૭. એને વિષે કહીએ છીએ. એમ સંભવતું નથી; કેમકે 'મહારાત્ન સંભવતીહ વિ-
 ચ્ચમ્' (અક્ષરથી આદિ વિષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે) એમ પ્રકૃત ભૂતપોનિનો 'અયમા-
 નની પ્રકૃતિ તરીકે 'નિરોશકરીને પછી પણ સર્વજનો' અયમાનની પ્રકૃતિ તરીકેજ નિ-
 રોશ કરે છે—'યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્યસ્ય જ્ઞાનમયંતપઃ' તસ્માદેતદ્વક્ત્ર નામરૂપમર્ત્તં ચ જાયતે પ્ર-
 (એ સર્વજ્ઞ અને સર્વવિદ્યા છે, જેનું જ્ઞાનમય તપ છે, તેમાંથી આ 'કાર્ય-
 લક્ષણ' : અક્ષર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ નામ, રૂપ અને આત્મ ઉત્પન્ન થાય છે). તેટલા માટે
 સમાન નિરોશથી યોગ્યભાવું હોવાથી પ્રકૃતજ અક્ષર ભૂતપોનિના સર્વજ્ઞત્વ અને
 સર્વવિદ્યાપણું એ ધર્મો કહેવાય છે એમ સમજાય છે. 'મહારાત્ન પરતઃ પરા' (પર
 એ અક્ષરતેથી પર) એમાં પણ પ્રકૃત ભૂતપોનિ અક્ષરથી પર કહે છે એમ અભિપ્રાય થતું
 નથી. એમ કેમ સમજાય છે? 'યેનાશરં પુરયં વેદ સત્યં પ્રોવાચ તાં તત્વતો દ્રશ્યવિષ્ણમ્'
 [મુદ્. ૧. ૧. ૧૩] (એ જ્ઞાન વડે અક્ષર, સત્ય પુરુષને બાહે તે અક્ષરવિદ્યા વારંતવિક
 રીને કહેવી એકેએ) એમ પ્રકૃતજ ભૂતપોનિ, અદ્વૈતત્વ વગેરે ગુણવાળું અક્ષર
 વજ્રવ્ય છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેથી. ત્યારે 'મહારાત્ન પરતઃ પરા' (પર એ અક્ષર
 તેથી પર) એમ કેમ વ્યપરિશ કર્યો છે? ઉત્તર મુત્તમાં અમે તે કહીશું. વળી આદિ
 એ વિદ્યા બાહ્યતા યોગ્ય તરીકે કહી છે—'પરા વૈવાપરા ચ' (પર અને અપર) એમ.
 તેમાં જુગોપાદિ લક્ષણા અપરા વિદ્યા કહીને કહે છે—'અથ પરા વયા તદ્વક્ત્રમપિગ-
 મ્યતે' (પછી પરા વિદ્યા એ વડે તે અક્ષર સમજાય છે) કલ્યાણિ. તેમાં પરાવિધાના
 વિષય તરીકે અક્ષરનું અવલુ થાય છે. પણ એ અદ્વૈતત્વ વગેરે ગુણવાળું પરમેશ્વ-
 રથી ભિન્ન અક્ષર છે એમ પરિકલ્પના કરીએ તો એ પરા વિદ્યા થાય નહિ.

(ઉત્પત્તિના અવ્યવસ્થિતે દેવ અપાદન છે) એ પાણિનિના મૂલ પ્રમાણે મહાર અપાદન છે
 તેથી પરમ્ભવ છે; પ્રકૃતિ તરીકે કહે છે એ અક્ષર ભૂતપોનિનું 'તસ્માદેતદ્વક્ત્ર નામ રૂપમર્ત્તં ચ
 જાયતે' એ વાક્યદેવમાં તસ્માત્ એ પ્રકૃતિથી પ્રત્યક્ષિત થાય છે એમ સમાધાન કરે છે—
 એને વિષે કહીએ છીએ. કલ્યાણિ. મહારાત્ન એમ પરમ્ભવના કુનિથી ભૂતપોનિનું પ્રત્યક્ષિ-
 જ્ઞાન થાય છે તેથી ભૂતપોનિ અવેગન છે એમ એ કહ્યું છે તેને વિષે કહે છે—'મહારાત્ન પરતઃ
 પરા' કલ્યાણિ. એમાં મહારાત્નથી ભૂતપોનિનો પરમર્થ કરવાનો નથી. પરા વિદ્યાથી પ્રાપ્ત
 કરાય એનું કહેણ અક્ષર, ભૂતપોને, જ્ઞાનયોગ્ય અક્ષર છે એમ પ્રતિપાદન કરતી 'મહારં પુરયં
 વેદ' કુનિથી દ્રશ્ય છે એમ પ્રથમથી સમજાય છે એમ કહે છે—'યેનાશરં પુરયં વેદ'
 કલ્યાણિ. એ જ્ઞાનથી અક્ષર, ભૂતપોનિ સર્વત્વ પુરુષને બાહે છે તે દ્રશ્યવિદ્યા યોગ્ય શિષ્યને કહી
 એમ ઉપજામ કરીને 'મમાણો દમનાઃ મુક્તઃ' 'મહારાત્ન પરતઃ પરા' એમ ઉચ્ચમાન પર
 ભૂતપોનિ છે એમ સમજાય છે. એમ દ્રશ્યને કવચિન્ જન્મ-પ્રકૃતિ તરીકે અને કવચિન્ જન્મ-
 બેનિત તરીકે કહ્યું છે એમાં કંઈ વ્યત્ય નથી. ત્યારે પરમ્ભવના મહાર શબ્દનો સો અર્થ છે
 એમ અપાદન કરી અજ્ઞાન છે એમ કહીશું એમ કહે છે—'એમ કેમ વ્યપરિશ કર્યો છે'
 કલ્યાણિ. પરા વિદ્યા એ સત્તાથી પણ તેનો વિષય દ્રશ્ય હોવો એકેએ એમ કહે છે—'વળી
 આદિ એ વિદ્યા બાહ્યતા યોગ્ય તરીકે કહી છે.' પણ પ્રધાનવિદ્યા પણ જન્મવત્તા કરવાને

એ રૂપનો ઉપન્યાસ પ્રધાનને પણ સંભવનો નથી; કેમકે તે સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા સંભવનો નથી. તેરજા માટે પરમેશ્વરજી ભૂતયોનિ છે, છીજા એ (શારીર ને પ્રધાન) નથી એમ સમજાય છે. પણ એ રૂપનો ઉપન્યાસ ભૂતયોનિનો છે એમ શાથી સમજાય છે? પ્રકરભૂતી અને 'અગ્નિ' (એ) એમ પ્રકૃતિનું અનુકર્યજી છે તેથી. ખરેખર, ભૂતયોનિને પ્રકૃત કરીને 'અતસ્માદ્વાયતે પ્રાણઃ', 'અગ્નિ સર્વમૂતાન્તરાત્મા' (એ-માંથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે, એ સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા છે) એ વચન ભૂતયોનિ વિરોધ છે. જેમ ઉપાધ્યાયને પ્રકૃત કરીને 'અતસ્માદ્ધીષ્ણ', 'અગ્નિ વેદવેદાન્તરાત્મા' (એની પાસે આધ્યયન કરે, એ વેદ અને વેદાદ્વનો પાર પામ્યો છે) એ વચન ઉપાધ્યાય વિષે થાય છે તેમ. પણ અદ્વૈતવાદિ ગુણવાદી ભૂતયોનિનું 'વિમલદયાનું રૂપ શી રીતે નોંખયે? 'સર્વાત્મવિવક્ષાથી એ કશું છે, 'વિમલદયત્વવિવક્ષાથી નહિ અંતરે રાખ નથી; 'મહમત્તમમહમત્તદા' [તૈનિઝ શરણદ] (હું અત્ત મું, હું અત્ત ભરણ મું) દત્ત્યાદિની પેઠે. પણ બીજાઓનું મન આવતું છે—આ ભૂતયોનિના રૂપનો ઉપન્યાસ નથી; કેમકે તત્ત્વમાત્ર તરીકે ઉપન્યાસ છે. 'અતસ્માદ્વાયતે પ્રાણો મતઃ મયેન્દ્રિયાણિ ચ । ત વાયુર્જ્યોતિરાયઃ પૃથિવી વિશ્વઞ્ચ ધારિણી ॥' (એમાંથી પ્રાણ, મન અને મયેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, પાણી, અને વિશ્વને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે) એમ પૂરું પ્રાણથી આદંભી પૃથિવીપર્યન્ત તત્ત્વસમૂહનો તત્ત્વમાત્ર તરીકે સુતિર્મ નિર્દેશ કર્યો છે. પછી પણ 'તસ્માદ્ગ્નિઃ સમિધો વચ્ચ સૂર્યઃ' (જેનો સમિધ સૂર્ય છે એવા અગ્નિ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયો) એમ આદંભી 'મત્તમ મત્તમ ઓતધયો રમાત્ત' (અને એમાંથી સર્વ આપધિઓ અને રમેા ઉત્પન્ન થયા) એ પર્યન્ત તત્ત્વમાત્ર તરીકે નિર્દેશ કર્યો. શી રીતે અદ્વૈત વચમાં એકરૂપ ભૂતયોનિના રૂપનો ઉપન્યાસ કરે! સર્વાત્મવાનો પણ સુતિર્મની પદિ સમાપ્તિ કરી 'પુણ્ય જ્યેષ્ઠ વિશ્વ કર્મ' [પુણ્ય ૨૧:૨૦] (પુણ્ય આ વિશ્વ, કર્મ છે) દત્ત્યાદિથી નિર્દેશ કર્યો. પ્રેક્ષાત્મ જેનું શરીર છે એવા પ્રજાપતિનું જન્મભાવિ

દર્શન છે. જેન કોઈ જન્મવા પોતે સર્વમાં છે એનું પ્રકર કરવા માટે 'મહમત્તમમહમત્તદા' હું અત્ત મું, હું અત્ત ભરણ મું જેન માન આવે છે, પણ અત્તમ કે અત્તભરણની આત્માને વિશે વિવક્ષા કરતો નથી, કેમકે તે નિષ્કલ છે, તેમ અદ્વૈત પણ એમ કહે છે—'મહમત્તમ' દત્ત્યાદિ પુતિરોત્તરી બદ્ધતે દેવ કહે છે—'પણ બીજાઓનું મન આવતું છે.' આ સર્વ જનોનો અન્તરાત્મા સૂતરોત્તરી ભૂતયોનિની ઉત્પન્ન થાય છે એમ સુતિર્મ અન્યથા દેવગુણતર્મને અદ્વૈત અવતન તરીકે ઉપન્યાસ છે એમ અર્થ છે. 'નિર્દેશ કર્યો છે'—પણ છે અત્તિ ભરણે પુણ્ય એનો સુતિર્મ સૂર્ય છે તે અત્તિ પણ તેમની ઉત્પન્ન થયો છે એનો અર્થ છે. કેમકે બીજા સુતિર્મ પણ 'તસ્માદ્ગ્નિઃ સમિધો વચ્ચ સૂર્યઃ' (સૂર્ય તેનો સમિધ છે) એમ છે પૂરે પૂરે અને ઉત્તર દક્ષિણ અર્થ છે તેમ અર્થમાં પણ સુતિર્મ અર્થ છે. રૂપ નથી 'મત્તિ-મૂર્તિ' (અત્તિ મત્તક છે) દત્ત્યાદિ ભૂતયોનિ સર્વમાં છે એમ વિશિષ્ટ છે એમ એ કહે છે તે એમ નથી એમ કહે છે—'સર્વાત્મવાનો પણ' દત્ત્યાદિ પણ દિગ્ગુણતર્મને જન્મ

૧ દત્ત્યાદિ. ૨ સુતિર્મ દત્તિ આત્મા છે એ કહેતો દત્ત્યાદિ. ૩ એને સુતિર્મ છે એ કહેતો દત્ત્યાદિ.

શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં નિર્દેશ કરાવું આપણે ઉપવેશ્ય કરીએ છીએ—‘હિરણ્યગર્ભઃ સ
મયસંતાપે મૃતસ્ય જાતઃ પતિરેક માસીન્’ । સ દાષાર પૃથિયોં ઘામુતેર્મા કસ્મિ દેવાય
હવિષા વિપેમ ઇ’ [ઋગ્ સંઘ ૧૦/૨૧/૧] (અમે હિરણ્યગર્ભ ઉપજ થયો, ઉપજ
થઈ બૂનોનો તે એક પતિ થયો તેણે ઘુલોને અને આ પૃથ્વીને ખાવું કરી, કયા
દેવની હવિષથી પરિવર્ષા કરીએ). ‘સમયસંતાપ’ નો અર્થ ઉપજ થયો સમજવેલ
તેમજ ‘સ ઇ દારીરી પ્રયમઃ સ ઇ પુરુષ ઉચ્યતે’ । સારિકર્તા સ મૃતાતાં પ્રણામે સમ-
યસંતાપ ઇ’ (ખરેખર, તે પ્રથમ શરીરી, ખરેખર, તે પુરુષ કહેવાય છે, બૂનોનો આ-
રિકર્તા તે પ્રમા અમે ઉપજ થયો). વિશ્વરૂપરૂપ થવું સર્વ બૂનોનો અન્તરાત્મા
થાય એ સંભવે છે, કેમકે પ્રાણાત્માએ કરીને સર્વ બૂનોના આત્માને વિષે અવસ્થાન
થાય. એ પદ્ધતિમાં ‘પુરુષ દવેદ વિશ્વં કર્મ’ (પુરુષજ આ સર્વ કર્મ છે) દત્વાદિ સા-
ર્વજનના ઉપન્યાસ પરમેશ્વરની પ્રતિપત્તિને અર્થ છે એમ વ્યાખ્યાન કરવું ॥ ૨૩ ॥

અન્યત્ર કહ્યો નથી, જાહે છી રીને વાજન છે તેને વિષે કહે છે—શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં
દત્તિ. હિરણ્યગર્ભ અમે કયા અને ઉપજ થઈ બૂનસમજના એક પતિ હિરણ્યગર્ભથી થયા.
તે મૂળાત્માએ ઘુલોને અને આ પૃથ્વીને અને સર્વ સ્વરૂપ પદાર્થને ખાવું કીધાં. ‘કસ્મિ’—
શ્રીરામચરિતમણી ૨૩ ઉ છે કે કા શબ્દને પ્રત્યક્ષનિસંસ્થાપયત્ લઈએ તો સર્વનામ ન થાય ને સ્ત્રી
પ્રત્યક્ષ ન થાય. તેથી એકરનો લોપ લઈ કસ્મિને લર્થ વર્તલી કરી અને એક દેવ એટલે
પ્રાણાત્માની હવિષથી અમે પરિવર્ષા કરીએ એમ વ્યાખ્યા કરી ‘કામ દવો દેવહિ પ્રાણઃ’
(કો એક દેવ છે! પ્રાણ છે) એવી શ્રુતિ છે. અથવા એમાંથી એ ઉપજ થયો છે ને
એક દેવને એનો લર્થ લેવો. કેમકે ‘વર્ણો દેવઃ સર્વભૂતેષુ શૂનઃ’ (એક દેવ સર્વ બૂનોને
વિષે શૂન છે) એવી ભીલ શ્રુતિ છે. પણ તે બૂનોનો અન્તરાત્મા છી રીને છે તેને કહે કહે
છે—‘વિશ્વરૂપરૂપ થવું’ દત્તિ. પૂર્વ કલ્પમાં પ્રકૃષ્ટ ઉપસન્નથાત્મો અને કવંતો અનુશન્ય
શ્રીરામચરિતમણી ૨૩ ઉ છે કામમાં હિરણ્યગર્ભ તરીકે પ્રાપ્ત થયો ને સર્વ પ્રાણુ દિને અર્થિ-
દેવાથી અવમાન હતો તોપણ ને સર્વના થયો એ સિદ્ધ થયું. પૂર્વ કલ્પમાં પ્રકૃષ્ટ ઉપસન્ન
અને કર્મસમુચ્ચયના અનુકૂળથી કદ કલ્પમાં સર્વ પ્રાણુએ અર્થિદેવેનું આપણ સર્વ પ્રા-
ણમાં અન્તરંગ તાનેતિવ કનેતિવ અને પ્રાણાત્મા સમદિવિવશરીર ઉપજ થઈ છે ત્ય
મૂળાત્મા સર્વ બૂનોનો અન્તરાત્મા થાય એ જુમ છે એનો લર્થ છે. ‘સ્વપ્ને મૂળતો અથ
કહે છે—‘એ પદ્ધતિમાં’ દત્તિ. કર્મ એટલે કલસરોગ સર્વ શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં કહેલ અને
ત્ય પુરુષ છે ‘પુરુષ દવેદ વિશ્વં કર્મ મયો પ્રસ પરામૃતમ્’ । વર્ણો દેવ નિદિત્તિ મુરાર્ણ
૨૩ ઉ. તેથી શાશ્વત્કરુ વિશ્વ ન અર્થવ અન્ય છે. પુરુષજ મન છે એથી પુરુષજ એ
વે છે. ખરેખર, વિષ કદ પુરુષથી મિલ નથી એ કુરુષ વિરુદ્ધ થઈ સર્વ વિરુદ્ધ થાય
નિષ એટલે શુ! કર્મ-અર્થિદેવ હિ કલસરુ. તથા, જન અને ન-જન કલ એ સર્વ પ્રાણુ કલ
નેટી કહે સર્વ પ્રાણ અમન દુષ્ણ શુ એમ એ પ્રાણુ દાવન. રહેલ પ્રાણને જાહે
ને દરીદ્રન અવિદ્યસદનો લવનેજ નાશ કઈ છે. તે પ્રિવર્તન એમ અર્થાન્તરના
અ.શરીર થવું બૂનોને એ કલ છે તેને વિષે વાજનને સમજવ છે એનો લર્થ છે ૨૨૩ ॥

૧ શ્રીરામચરિતમણી.

માહવનીયઃ ' [છાન્દોગ્યોપનિષદ-૨] (પણ એ એવા પ્રાદેશમાત્ર, અભિવિમાન આત્મા
 વૈદ્યાનરને ઉપાસે છે તે સર્વ લોકોમાં, સર્વ જ્ઞાતોમાં, સર્વ આત્માઓમાં અત્તભક્ષણ
 કરે છે. તે આ આત્મા વૈદ્યાનરનું માધુષ્ય પુષ્કળ તેજવાળું છે, ચક્ષુ વિદ્યરૂપ છે, પ્રાણ
 નાનાપ્રકારની ગતિ જેનો સ્વભાવ છે એવો છે, મધ્યદેહ વ્યાપી છે, મૂલસ્થાનજ ધન
 છે, પાઠ પૃથિવીજ છે, ઉરસ્થાન વેદિ છે, લોભ બહિષ્ છે, દૃઢ્ય ગાર્હપત્ય છે, મન
 અન્વાહાર્ય અભિષેક છે, મુખ આહવનીય છે). અહિં સંશય થાય છે કે વૈદ્યાનર
 રાજદથી ગું જરાશ્રિનો ઉપદેશ કરાય છે કે ભૂતાત્માનો કે તેના અભિમાની દેવતાનો,
 કે શારીરનો કે પરમેશ્વરનો, પણ અહિં સંશયનું કારણ શું છે? વૈદ્યાનર એ જરાશ્રિ,
 ભૂતાશ્રિ અને દેવતાને વિષે સાધારણ રાજનો પ્રયોગ છે અને આત્મા એ શારીર
 અને પરમેશ્વરને વિષે સાધારણ છે તેથી. તેમાં કેનું મદલ ન્યાય છે અને કેનો ત્યાગ
 ન્યાય છે તેને માટે સંશય થાય છે. ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? જરાશ્રિ પ્રાપ્ત થાય-
 છે. રાજી? ખરેખર. તે વિશેષ અર્થમાં ક્વચિત્ પ્રયોગ દેખાય છે— 'મયમર્તિર્વ્યસ્મા-
 ન્પુરુષની અંદર છે. જેવો આ અત્ત પડે છે. એ આ ખવાય છે) દત્તાત્રિમાં, અથવા
 અભિમાય થાય; કેમકે સામાન્ય અર્થમાં પણ પ્રયોગ જણાય છે— 'વિશ્વસ્મા શ્રિ
 દેવપરિમાણ, અભિવિમાન આત્માને બલે છે તે ઘુઘોડાદિ સર્વ લોકોમાં. સ્વાગર અને જનમ
 સર્વ જ્ઞાતોમાં, દેહેન્દ્રિયમન્દુરિદિષ્ટ્ય એ સર્વ આત્માઓમાં 'અત્તભક્ષણ કરે છે,' એટલે
 સર્વ જ્ઞાતોમાં, તે તે સર્વ સંજ્ઞાઓનું જ જ્ઞાતરૂપ છે. 'વસ્તિરેષ રયિ' = પાણીથી અત્ત
 અને અત્તથી ધન ઉત્પન્ન થાય છે તેથી પાણીને રયિ; કયુ છે અને મતરૂપ પાણીનું અસ્તિ
 સ્થાન છે માટે અસ્તિત્વ રયિ છે એમ કયુ છે. આ પ્રમાણે વૈદ્યાનર જોડા છે તેના જ્ઞાનને
 વિષે અત્તિશયના પ્રતિપાદન કરવા કહે છે— 'હરણ ઘેરિઃ' વેદિસદસ દોષથી ઉરસ્થાનને
 વેદિ કયુ છે. 'લોમાનિ બર્હિઃ' = વેદિ પર જોમ બર્હિઃ-પુર-દર્શ પાથરેલું દોષ છે તેમ ઉરસ્થાન
 પર જોમ-રૂપ છે. 'દૃઢ્ય ગાર્હપત્ય છે' = દૃઢપણિ નિત્ય રાત્રે તે ગાર્હપત્ય અત્તિ. 'મન
 અન્વાહાર્ય અભિષેક છે' = પિતૃણાં માસિકં ધાત્વમન્વાહાર્યં વિદુર્ધુષાઃ' (મનુ ૩૧૨૩) અ-
 ન્વાહાર્ય થતું પિતૃઓનું માસિક માદ્ર તે અન્વાહાર્યમાદ્ર અને તે માદ્રમાં એ દક્ષિ-
 ની બાજુએ તે અહવનીય અત્તિ. અત્ત મુખમાં દોષાય છે માટે મુખને અહવનીય અત્તિ
 કયુ છે. પૂર્વ અધિગતમાં અદૃશ્યવાદિ સાધારણ ધર્મ (બ્રહ્મ અને પ્રધાન જનેમાં રહેલો
 ધર્મ) વાચ્યરૂપમાં રહેલા સર્વજ્ઞવાદિ વિશે કરીને પ્રશ્નપર છે એમ પ્રતિપાદન કયુ. તે
 પ્રમાણે આદ પણ ઉપક્રમમાં રહેલો સાધારણ વૈદ્યાનરસાન્દ વાચ્યરૂપમાં રહેલા લોમાધારત્વ
 વિશે (ઉરસ્થાનજ વેદિ-લોમાધારસ્થાન છે એ વિશે) જરાશ્રિપર છે એમ દૃશ્યતથી પૂર્વપક્ષ
 કરે છે— 'ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે?' દત્તાત્રિ. પૂર્વપક્ષમાં જરાશ્રિનું પ્ધાન એ જ છે અને
 ઉત્તરપક્ષમાં પ્રશ્નપ્રાપ્ત જ છે. એ ખવાય તે અત્ત, તે અત્ત એ વડે પડે છે તે અત્તિ પુરુષ-
 શ્રીરની અંદર છે એવો 'મયમર્તિર્વ્યસ્માનરઃ' દત્તાત્રિનો અર્થ છે. પક્ષ-તર કહે છે— અથ-
 આ અભિમાય થાય 'વિશ્વસ્મા શ્રિ મુષનાય' દત્તાત્રિ. દેવોએ સર્વ જુવનોને માટે વૈદ્યા-
 નર પ્રાદેશ કરવાનો જેથી જ્ઞાત્ર અથવા તે ૨ આશિમુખ્ય-પ્રતજ્ઞાને વિશે અનુવાદ

બુવનાય દેવા ધૈશ્વાનરં કેતુમહ્યામરૂપ્યન્' [બ્રુ૦ સં૦ ૧૦૮૮૧૨] (સર્વ બુવનોને માટે વિદ્યે ધૈશ્વાનર અગ્નિને દિવસોનો કેતુ કર્તા) ઇત્યાદિમાં. અથવા અગ્નિ જેનું શરીર એવો દેવતા ધાય; કેમકે તેને વિશે પણ પ્રયોગરૂપાય છે.—'ધૈશ્વાનરસ્ય સુમતી યામ રાજા હિ કં બુવનાનામગ્નિઃ' (ધૈશ્વાનરની સુમતિમાં અગ્નિ થઈએ; કેમકે તે બુવ આપનાર બુવનોનો રાજા, જેની શ્રી અભિમુખ છે એવો છે) ઇત્યાદિ કૃતિ નિર્ધાર્ય પગેથી યજ્ઞ દેવતાને વિશે સંભવે છે. જો આત્મશબ્દના સામાનાપિકરણથી અને ઉપક્રમમાં 'કો ન મામા કિ પ્રથા' (કોણ અમારો આત્મા, શું પ્રથા) એમ રાજા આત્મશબ્દના પ્રયોગથી આત્મશબ્દને વશ ધૈશ્વાનરશબ્દ લાવવો એમ કહેવાય, તોજુ શરીર આત્મા ધાય; કેમકે ભોક્તા હોવાથી તે ધૈશ્વાનરની સમીપ છે; અને પ્રતિગમાય એ વિશેષજનો ઉપાધિપરિચિત્ત' તે શરીરને વિશે સંભવ છે. તેમજા માટે 'ધૈશ્વાનર નથી એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહીએ છીએ—ધૈશ્વાનર પરમાત્મા હોયો નેહ્યં. શાપી? સાધારણ શબ્દવિશેષથી. સાધારણ શબ્દનો વિશેષ તે સાધારણ શબ્દવિશેષ. તંકે આ બંને આત્મધૈશ્વાનર શબ્દો સાધારણ છે, ધૈશ્વાનર શબ્દ તો વધુ અર્થમાં સાધારણ છે અને આત્મશબ્દ એ અર્થમાં, તોપણ વિશેષ રૂપાય છે કે જેથી તેના પરમધરપર છે એમ સ્વીકારાય છે—'તસ્ય હ વા વતસ્વાત્મનો ધૈશ્વાનરસ્ય

નર બ.કને દિવનોનો કેતુ-ચિહ્ન, અર્થાત્, સૂર્ય કર્તા. દિવસોનો કેતુ સૂર્ય છે; કેમકે સૂર્યેય ૪.૪ છે ત્વરે દિનઅવવાર ધાય છે. 'અગ્નિ છે શરીર જેનું એવો દેવતા ધાય'—ધૈશ્વાનર ૪.૪ એમ સમજવું 'ધૈશ્વાનરસ્ય સુમતી' ઇત્યાદિ. ધૈશ્વાનર દેવની સોમન ભુક્તિને વિશે એમ થઈએ અર્થ, તેની અમારી વિશે નુમતિ થાઓ. તેનો કેતુ કહે છે—'રાજા હિ કં બુવનાનામ' ઇત્યાદિ કેમકે બુવનોનો એ રાજા નુમનો કેતુ છે, અને અભિમુખ છે શ્રી જેની એવો હશે છે તબ્જે પશુના અગ્નિ-અસતોષ કર્તાથી કહે છે—'જો આત્મશબ્દના સામાનાપિકરણથી' ઇત્યાદિ. 'મામા ધૈશ્વાનર' (આત્મા ધૈશ્વાનર છે) એમ કૃતિથી આત્મશબ્દનું વેશનર લખે સામાનાપિકરણ છે. 'કેવળ આત્મશબ્દના પ્રયોગથી'—ધૈશ્વાનરશબ્દ વશ અત્ત આત્મશબ્દના પ્રયોગથી અદિ જગત્તિ ધૈશ્વાનર છે એ મુખ્ય પૂર્વપ્રથ છે. એમના અત્ત રૂપ વિવશી વેશનર દેહનાથી છે માટે આત્મા છે અને કૃતિએ જુઓદિ મર્ણદિ છે એવી કલ્પના કરી છે તેથી બદલુ-વેગે દેવાથી પ્રથા છે એમ સમજવું. નિહાળ કરે છે—'આ કહીએ છીએ' ઇત્યાદિ ઉપક્રમમાં આવેલી સાધારણ કૃતિઓના (ધૈશ્વાનર અને આત્મન જે સ્વરો અનેક અર્થમાં સાધારણ છે તેને બદલી કૃતિઓના) 'કો ન મામા કિ પ્રથા', 'મામાક મેવ ધૈશ્વાનરં સંપ્રવર્ણ્યસિ મમેવ કો મહિ' [છાન્દોઃ ૫૨૧૧ અને ૫૨૧૧] વિશેષી (મમ્મ હ વા વતસ્વાત્મનો ધૈશ્વાનરસ્ય સૂર્યેય કૃતિઃ ઇત્યાદિ [છાન્દોઃ ૫૨૧૨] એ કૃતિમાં અરેણ વિશેષથી), કૃતિએ પ્રથમ પ્રતિષ્ઠાન કરેલા મુખ્ય પ્રયોગકર્તારૂપ વિવશી (જુરેક નર્મ છે, અદિત્ત નેર છે, વગુ પ્રજા છે એમ વેશનરનું શરીર પ્રેરણ છે એમ પ્રતિષ્ઠાન થયું છે તે વિવશી) વેશનર સ્વરૂપ અર્થેયક દર્શરપર છે, એ વૃજ છે; તબ્જ કૃતિએ પાછળથી પ્રતિષ્ઠાન કરેલા વિવશ દેહધરત્વવિવશી (જાળુ જોડિ) જેમાં જરમ્મનને વેરે નર્મિ કરેક જો ને અરમ્મનને વિવશી) વેશનરને જગત્તિ વેગે વૃજ નર્મ. એ જ નામનું છે પણ નિર્વિર પ્રથમે જુરેક નર્મ છે, અદિત્ત સૂર્ય છે વરેરે વિવશ વોલ નથી એ સ્વરૂપ નિર્વશ

એ વૈશ્વાનરશબ્દ પરમેશ્વરપર છે તેનું અનુમાન-સિદ્ધિ-ગમક થાય એવો અર્થ છે. જો શબ્દ તેનર્થ છે, એ ગમક છે તેથી પણ વૈશ્વાનર પરમાત્મા છે એવો અર્થ છે, બોલે 'તત્તમે લોકાન્મને નમઃ' (તે ત્રેલોક્યાત્માને નમસ્કાર) એ સ્તુતિ છે, તોપણ એવી સ્તુતિ પણ મુક્તબુદ્ધ વેદવાક્ય ન હોય તો એના રૂપમાં બરોબર સંભવે નહિ. 'દાં મૂર્ધાનં વસ્ય તિમા ઘદન્તિ યં વૈ નામિ ચન્દ્રસૂર્યો ચ જેતે । વિશઃ ધોતે વિદિ પાત્રી ક્ષિતિ ॥ સોઽવિ-
ગ્માન્મા સયંધૂતમ્પ્રેતા ॥' (વિદ્વાનો ગુણોકને જેનું આરું, આકાશને નાભિ, ચન્દ્રસૂર્યને નેત્ર, વિશાએને કાન અને પૃથ્વીને પાદ કહે છે તે અચિન્ત્ય આત્મા અને સર્વ ભૂ-
નોના પ્રવૃત્તા છે એમ જાણ) એવી સ્મૃતિ પણ આહિ કહેવી ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાદિભ્યોઽન્તઃપ્રતિષ્ઠાનાજ નેતિ चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसंभ-
वात्पुरुषमपि चेनमधीयते ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાદિથી અને 'અન્તઃપ્રતિષ્ઠાનથી (વૈશ્વાનર પરમેશ્વર) નથી
એમ કહેશે તો (અમે કહીએ છીએ કે) ના; કેમકે તેવી
રીતની (પરમેશ્વરની) દૃષ્ટિનો (જાડરામિને વિષે) ઉ-
પદેશ છે, (દુર્મૂર્તિ આદિનો જાડરને વિષે) અ-
સંભવ છે અને (વાગ્સનેયિશાખાવાળા-
ઓ) એનું (વૈશ્વાનરનું) પુરુષ ત-
રીકે અધ્યયન કરે છે ॥ ૨૬ ॥

આહિ કહે છે—પરમેશ્વર વૈશ્વાનર યથા યોગ્ય નથી. શાથી? શબ્દાદિથી અને
અન્તઃપ્રતિષ્ઠાનથી. પ્રથમનો શબ્દ—વૈશ્વાનરશબ્દ પરમેશ્વરને વિષે સંભવનો નથી;
કેમકે તે અન્ય અર્થમાં રૂઢ છે. તેમજ 'સ લ્લોઽગ્રિયૈશ્વાનરઃ' (તે એ વૈશ્વાનર અગ્રિ

ઈન્દ્રિય. પણ એના અગ્રિયથી પણ સ્તુતિનો સંભવ છે તેથી નવ સ્તુતિની અવેશ નથી એવી
રજા દૂર કરવા કહે છે—'એકે મઘ્વે' હન્દિ આગ્રસ ઝંતુ મઘ્વ છે હન્દિ સ્તુતિ
કૃતિ વિન્દ નરમ જે કરવી અગ્રજ છે. સ્વપ્નથી સ્તુતિનો સંભવ છે માટે અમરોપ મુખ
નથી અસ્તુતિરૂપ સ્મૃતિ કહે છે—'દાં મૂર્ધાનમ્' હન્દિ 'આદિ' વેદોત્તરે વેદનાર
દેશર છે તે સિદ્ધ કરવા ॥ ૨૫ ॥

વિદ્વાનો એક રીતે અગ્રેષ કરી મન થાન કરે છે—'શબ્દાદિભ્યોઽન્તઃપ્રતિષ્ઠાનાજ'
હન્દિ 'શબ્દ' અગ્રેષ હન્દિ તેનેજ સૂત્ર કરે છે—'વૈશ્વાનરશબ્દ'. અન્ય સૂત્ર કહે
છે—'તેમજ' હન્દિ. 'સ લ્લોઽગ્રિયૈશ્વાનરઃ' એ અગ્રિયરૂપ વેદનરવેશઃ કૃતિના
કહેરે અગ્રેષરૂપ પદનેજને વિષે સંભવનો નથી મૂલમાં શબ્દાદિભ્યઃપ્રતિઃપ્રતિષ્ઠાનાજ

ઉ) એમાં અગ્નિશબ્દ પરમેષ્વરને વિષે સંભવતો નથી. (શબ્દાદિના) આદિશબ્દથી 'દૃષ્યં ગાર્હપત્યઃ' [છાન્દોઃ પાર્વતી] (દૃષ્ય ગાર્હપત્ય છે) હત્યાદિ અગ્નિવેતાની ક-
 ૬પનાનું, અને 'તપઃક્રાન્તઃ પ્રથમમાગ્ન્યેષ્ઠસ્ત્રીયમ્' [છાન્દોઃ પાર્વતી] (તેમાં બે અગ્નિ
 પ્રથમ આવે તે હોમસાધન છે) હત્યાદિથી પ્રાણાદુતિનું (વૈદ્યાનર) અધિકરણ છે
 એમ કહ્યું છે તેનું મહત્ત્વ કહ્યું. એ હેતુઓથી વૈદ્યાનરને બાહ્યમિ બાહ્યવો થાય છે. તેમ
 અન્તઃપ્રતિષ્ઠાન પણ મુનિએ કહ્યું છે—'પુરુષેન્મત્તપ્રતિષ્ઠિતં વેદ' (પુરુષની અન્તર
 પ્રતિષ્ઠાન ધરાવે તે બળે છે); અને તે જગદગ્નિને વિષે સંભવે છે. વળી
 'સૂર્યેષ્ઠ સુતેજાઃ' (માયુજ પુષ્કળ તેજવાળું છે) હત્યાદિ વિશેષરૂપ કારણથી વૈદ્યાનર
 પરમાત્મા છે એમ બે કહ્યું છે તેને વિષે કહીએ છીએ—અરેઅર, એવો નિર્ણય શાથી
 કરવો કે બંને પ્રકારે વિશેષનું પ્રતિષ્ઠાન થાય છે તોપણ પરમેષ્વરવિષય વિશેષનોજ
 આશય કરવો અને બાહ્યવિષય વિશેષનો નહિ. અથવા અંતર અને બહાર રહેતા
 બુદ્ધિઓ એ નિર્દેશ થયો. અરેઅર, તેનો પણ ઘણાકાંદિ સાથે સંબંધ આ મન્ત-
 વર્ણથી સમબંધ છે—'યો માનુષા પૃથિવીં ધામુતેમામતતામ રોદસી અન્તરિક્ષમ્'
 [જગ સંઘ ૧૦૮૮૩] (જેણે [બુદ્ધિઓ] આ પૃથિવી, ધુણક, ધાવાપૃથિવ્યો,
 અને અન્તરિક્ષને તેજ વડે વ્યાપ્ત કર્યા [તેનું] ધ્યાન કર્યું એકાંત.) હત્યાદિમાં.
 અથવા તે જેનું શરીર છે એવા રેવગાને એવર્ષના યોગથી ધુણકાદિ અવયવ થયો.

વિવરણ કરે છે—(શબ્દાદિના) આદિશબ્દથી 'હત્યાદિ. 'તપઃક્રાન્તમ્' હત્યાદિ તપ્ત-
 તૈષ્ઠિ સ્થિતિ વૈદ્યાનરનું જેને જ્ઞાન છે તેનું જોગન અગ્નિહોત છે એમ સ્વરૂપ વેદિ: હત્યાદિમા કહ્યું
 છે તેથી મત્તમ્=અગ્નિ. સ્ત્રીયમ્=સ્ત્રીયમ્. તેટલા બારે જોગનકારે બે અગ્નિ પ્રાપ્ત થાય ને
 એમાં, તેથી પ્રાણાગ્નિહોત કર્યું એવો અર્થ છે. વાજસનેયિશબ્દાગ્નિઓની બાહ્યરૂપને
 વિશે વૈદ્યાનરવિદ્યાનું વિવેચન કરીને 'ન યો હૃતમગ્નિં વૈદ્યાનરં પુરુષવિષયં પુરુષેન્મત્તપ્રતિષ્ઠિતં
 વેદેષ્ઠ સર્વજ્ઞાનમતિ' એ વચન દેહમાં રહેલા બહારને વિષે સંભવે છે પ્રતિષ્ઠિતો
 એમ કહે છે—તેમ અન્તઃપ્રતિષ્ઠાન પણ' હત્યાદિ. અગ્નિ સૂત્રમાં આદિપરોક્ત અન્ત-
 પ્રતિષ્ઠાનનું મહત્ત્વ સમજાવે છે તોપણ પૃથ્વી કહ્યું છે તે અન્તઃપ્રતિષ્ઠાન પણ વૈદ્યાનરનો અર્થ બાહ્યમિ
 હેવામાં સાધારણ કિંચિત્તમક છે એમ જાણવાને મટે છે શબ્દાદિવગ્નથી અન્તઃપ્રતિ-
 ષ્ઠાન પણ બાહ્યમિનું મતક છે એમ અગ્નિસૂત્ર કરવાનો છે. તોપણ વાજસનેયકમાં મુખ-
 ત્વ હિનું મહત્ત્વ છે તેથી બાહ્ય ન લેવાય એમ બે કહ્યું છે તેને અનુવાદ કરે છે—'વળી 'સૂર્યેષ્ઠ
 સુતેજાઃ' હત્યાદિ. એકે પુરુષેન્મત્તપ્રતિષ્ઠિત વિશેષ હંકરપદ્યની છે અને હોમકારવાદિ વિશેષ
 બાહ્યમિવગ્નની છે એટલે બંને પદ્યનો સરખો બાજુ થાય છે તોપણ પરમેષ્વરનો વિશેષ જ-
 ાહ્યમિને વિષે સંભવતો નથી એવી પુરંપણી કહે છે—અથવા અંતર અને બહાર રહેતા
 હત્યાદિ. 'એ નિર્દેશ' નુપરંપણ. નિર્દેશ, ધુણકને વૈદ્યાનર મત્તમ્ હત્યાદિ કહ્યું છે તે બ-
 ારે વિશે પુરુષેન્મત્તપ્રતિષ્ઠિત એ રીતે સિદ્ધ છે તેને વિષે કહે છે—અરેઅર, તેનો પણ ધુણકાદિ
 સાથે સંબંધ' હત્યાદિ. 'પણ' એ હંકરપદ્યને મટે છે, એમ હંકરનો સંબંધ પુરુષે-
 ન્મત્તપ્રતિષ્ઠિત સાથે તે નેમ. 'યો માનુષા' હત્યાદિ. આ પૃથિવિને, વળી ધુણકને, રોદસીને—ધાવા-
 પૃથિવીને—પણ, તેમજ પૃથ્વી અને પુરુષેન્મત્તપ્રતિષ્ઠિત પણ એ બુદ્ધિને સપ્રકાર વડે
 વ્યાપ્ત કર્યા છે તેનું ધ્યાન કર્યું એવો અર્થ છે. પણ જગદગ્નિ અન્તર વિષય થયો ગુણ નથી
 તેથી કહે છે—અથવા તે જેનું શરીર છે એવા રેવગાને' હત્યાદિ. પુરંપણને કારણે

તેટલા માટે વૈધાનર પરમેશ્વર નથી. એને વિષે કહીએ છીએ. ના, કેમકે તેવી રી-
તની દૃષ્ટિએ ઉપદેશ છે. શાબ્દાદિ કારણથી પરમેશ્વરનું પ્રત્યાખ્યાન યુજા નથી.
શાશ્વી? તેવી રીતની જઠરાશિના અપરિત્યાગવાળી દૃષ્ટિએ ઉપદેશ છે તેથી. ખ-
રેખર, પરમેશ્વરની દૃષ્ટિએ આર વૈધાનરમાં અર્થિ ઉપદેશ કરાય છે, 'મનો પ્રત્યે-
તર્મિન' [જાન્દો શરદાર] (મનની પ્રત્યે તરીકે ઉપાસના કરવી) એની ધો.
અમર્યા આર વૈધાનર જેનો ઉપાધિ છે એવા પરમેશ્વરનો અર્થિ દ્રષ્ટ્ય તરીકે ઉપદેશ ક-
રાય છે. 'મનોમયઃ પ્રાગણીરો માત્મનઃ' [જાન્દો શરદાર] (મનોમય, પ્રાણશરીર, ભા-
ર્ય) કત્યાવિની ધો. એ અર્થિ પરમેશ્વરની વિવક્ષા ન હોય અને માત્ર જઠરાશિ-
નીજ વિવક્ષા હોય, તો 'સૂર્યેય તુનેજ્ઞાઃ' (માત્રુજ પુરુષ પ્રકાશવાળું છે) કત્યાવિ-
નિર્ગતનો અર્થઅર્થ થાય. કેવળ અને ભૂતાશિના સંબંધથી એ વિશેષ ઉપાધિ કરેલો
શી રીતે રાખ નથી તે ઉત્તરમુખમાં કહીએ. એ કેવલ જઠરાશિનીજ વિવક્ષા હોય,
તો પુરુષને વિષે અરુ સંદેશાત્મક માત્ર તેને ધરે, પુરુષત્વ નહિ. વાજસનેયિ-
શાખાવાગ્યાના અનુ પુરુષ તરીકે પણ અર્થવચન કરે છે 'સ યતોડર્મિર્ગિજ્ઞાતરો વ-
તુત્ત્વ સ યો દેવમંયમર્મિઃ વૈધાનર વુત્તવિષં વુત્તોડ્મ્નઃપ્રતિષ્ઠિતં વેદ' [શાઝ આઝ
૧૦૩૧૧૧] (જે પુરુષ છે તે એ વૈધાનર અર્થિ છે. ખરેખર, જે એ વૈધાનર અર્થિને
એવી રીતે પુરુષમદ્દશા, પુરુષને વિષે અંદર સંદેશાત્મક છે તે 'સર્વ ભાગ ભાગે
છે). અર્થાત્તકે દેશાથી પરમેશ્વરનું તો પુરુષત્વ અને પુરુષને વિષે અંદર સંદેશાત્મક

કરી રહેલ છે કે—તેટલા માટે વૈધાનર પરમેશ્વર નથી. ૧૫૫૫નો પરિહાર—મિ-
દ્વન્ત્રી અવતરણિય અર્થ છે—એને વિષે કહીએ છીએ. પરમેશ્વરદૃષ્ટિ ઉપાધિ એ
જઠરાશિ તેવા પ્રતીક અને વાચક ભક્તિ અને વૈધાનરમુખો પર જઠરાશિ પુરુષવૈધાનર
દેશર એકે જઠરાશિ થેલો ભેદ છે. પ્રત્યક્ષીક આર ઉપાધિ એમ ઉપદેશ કરી અન્ય
કાંઈ કરે છે—અર્થાત્તકે આર વૈધાનર જેનો ઉપાધિ છે. કત્યાવિ એ પશુમા પ્રાણા-
દેશર ઉપદેશ છે અને પૂર્વપ્રથમા તેવું રીતે એટલો ભેદ છે એમ નમજા. ભક્તિ અને
વૈધાનરને વિષે વિવક્ષા થઈ જઠરાશિ કરી ઉપાધિમાત્ર દેશર એકે જઠરાશિ થેલો ભેદ
નમજા. જઠરાશિના એ અવતરણ તનુ અર્થવચન કરે છે—એ અર્થિ પરમેશ્વરની વિવક્ષા
ન હોય. કત્યાવિ એ અવતરણ એવા પશુ આરને વિષે પુરુષવૈધાનર—અનન્યનો અર્થ થાય,
અને અન્ય રીતે અન્ય કાંઈ નો અવતરણ યુજા નથી એવો અર્થ છે. તારે પુરુષવૈધાનર વિષે
વૈધાનર વિવક્ષા છે. એવી રીતે કરી કરે છે—કેવળ અને ભૂતાશિના સંબંધથી. કત્યાવિ
'વુત્તવમિ' કત્યાવિ સુવેત્તુ અર્થવચન કરે છે—એ કેવલ જઠરાશિનીજ. કત્યાવિ
અર્થને ઉપદેશાત્તકે ઉપદેશ તરીકે ન કરેલ, તે કેવલ જઠરાશિનો અર્થ થઈને તે એમ
નમજા. 'સ યતોડર્મિર્ગિજ્ઞાતરઃ' કત્યાવિ અર્થ પુરુષવૈધાનર એ અર્થ છે. તારે અર્થ
કે, એવ નથી એક અર્થ. સર્વિય અર્થવચને વિષે અનન્ય છે તેવી પુરુષ (વેદ) અ
અર્થવચન છે અને પુરુષવૈધાનર—કેવલ દેશર પુરુષ છે, તેવું એક અર્થ છે. એ
પુરુષવૈધાનર અર્થ છે. કેમકે પુરુષવૈધાનર સર્વિય અર્થ અને અર્થવચન છે એ પુરુષવૈધાનર
કેવલ એવ નથી એક અર્થ. એ સુવેત્તુ છે, એ તેને વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે અને એ અર્થ છે.
એમ નમજા.

પણ એ બંને યુગ છે. જેઓ 'પુરુષવિષમપિ ચૈતનમધીયતે' એમ સૂત્રાવયવયને પાઠ સ્વીકારે છે તેમનો આ અર્થ છે—કેવડા જટરાગિનો પરિમલ્લ કરીએ તો પુરુષને વિષે અંદર રહેવાપણું જ માત્ર થશે, પણ પુરુષસદૃશ્ય થશે નહિ; અને વાજસનેયિ-શાખાવાળાઓ એ પુરુષસદૃશ્ય છે એવું પણ અધ્યયન કરે છે—'પુરુષવિષમ પુરુષેઽન્તઃ પ્રતિષ્ઠિતે વેદ' (પુરુષસદૃશ્ય, પુરુષને વિષે અંદર રહેલો (જે) જાણે છે) એમ. ધુમૂર્ધ્વત્વથી આદંતી પૃથિવીપ્રતિષ્ઠિતત્વપર્યન્ત જે અધિદેવ પુરુષસદૃશ્ય છે અને મધ્યત્વથી આદંતી યુષ્મદપ્રતિષ્ઠિતત્વપર્યન્ત જે અધ્યાત્મ પુરુષસદૃશ્ય પ્રસિદ્ધ છે તે પુરુષસદૃશ્યત્વનું આદિ પ્રકરણથી મહણ કરવાનું છે ॥ ૨૬ ॥

અત एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥
એથીજ દેવતા અને ભૂતાગ્નિ (વૈશ્વાનર) નથી ॥ ૨૭ ॥

મન્તવર્ણમાં ભૂતાગ્નિનો પણ યુક્તોક્તિ સાથે સંબંધ જોવામાં આવે છે તેથી 'મૂર્ધ્વ છુતેજાઃ' (માધુજ્ય પુષ્પગ પ્રકાશવાનું) ઇત્યાદિ અવયવકલ્પના તેનીજ થશે અથવા તે જેનું શરીર છે એવા દેવની ઐશ્વર્યયોગથી થશે એમ જે કહ્યું છે તેનો પરિહાર કરવો જોઈએ. એ વિષે કહીએ છીએ. એથીજ ઉગા હેતુઓથી વૈશ્વાનર દેવ નથી. તેમજ વૈશ્વાનર ભૂતાગ્નિ પણ નથી. ખરેખર, ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ માત્ર જેનું સ્વરૂપ છે એવા ભૂતાગ્નિની ધુમૂર્ધ્વતાદિકલ્પના યુગ નથી; કેમકે વિકારને અન્ય વિકારનું સ્વરૂપ થાય એ સંભવ નથી. તેમ ઐશ્વર્યયોગ છે તોપણ દેવને ધુમૂર્ધ્વતાદિકલ્પના સંભવતી નથી; કેમકે તે કારણ નથી અને તેનું ઐશ્વર્ય પરમૈશ્વરને અધીન છે; અને એ સર્વ પક્ષોમાં આત્મશબ્દનો અસંભવ તો છેજ ॥ ૨૭ ॥

પણ પછી તેને યુગ નથી એમ કહે છે—'જેઓ પુરુષવિષમપિ' ઇત્યાદિ. પણ જાડર દેહ-આપી હોવાથી પુરુષવિષમ તેને યુગ થશે તેને વિષે કહે છે—'ધુમૂર્ધ્વત્વથી આદંતી' ઇત્યાદિ. પુરુષવિષમનો અર્થ દેહઆપિત્વ નથી, પણ વિરાટદેહાકારત્વ એ અધિદેવ પુરુષવિષમ છે અને ઉપાસકના મસ્તકથી આરબી યુગ્મ-હકાવની પર્વના જ્યોતે વિષે ઉપરસપત્તવ એ અધ્યાત્મપુરુષવિષમ છે એમ સમજવું ॥ ૨૬ ॥

જાડરપક્ષનું નિરસન કરીને બીજા જે પક્ષનું નિરસન કરે છે—'અત एव' ઇત્યાદિ. સૂત્ર-વિષયક કહે છે—'મન્તવર્ણમાં' ઇત્યાદિ. ઉગા હેતુઓથી 'શુનિ અને રમૃતિથી સમજવામાં, ધુમૂર્ધ્વત્વસિદ્ધિ, સર્વલોકીયજ્ઞોતિત્વ, સર્વપાપપણ્ણ, અને અત્મપ્રકાશગ્તોપક્રમ એ ઉગા હેતુઓ છે. તેજ હેતુઓનું સ્મરણ કરાવે છે—'ખરેખર, ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ જેનો વિભવ માનુના પૃથિવી ધામુનેમામ્' ઇત્યાદિ મન્તવર્ણ પણ કેવળ ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ જેનો વિભવ છે. દેવનું ઐશ્વર્ય નિરંકુશ નથી, પણ ઉપરાધીન છે નેથી ઉપર, જે સર્વનું કારણ છે, તેને ધુમૂર્ધ્વતાદિ થઈ છે એમ કહે છે—'પરમૈશ્વરને અધીન છે'. તપ્તે પક્ષમાં સાધારણ રોગ દે છે—'અને એ સર્વ પક્ષોમાં' ઇત્યાદિ. 'અને થી પ્રકાશગ્તનો અયોગ અને સર્વપાપકારિનો અયોગ—એ બેનો સમુચ્ચય સમજવો ॥ ૨૭ ॥

સાક્ષાદપ્યવિરોધં જૈમિનિઃ ॥ ૨૮ ॥

સાક્ષાત્ પણ (વૈશ્વાનરની પરમેશ્વર તરીકે ઉપાસનામાં) જૈમિનિ
અવિરોધ (માને છે) ॥ ૨૮ ॥

જાડરાત્રિ જેનો પ્રતીક છે કે જાડરાત્રિ જેનો ઉપાધિ છે એવો પરમેશ્વર ઉપાસ્ય છે એમ પૂર્વે અન્તઃપ્રતિષ્ઠિતવ વગેરેને અનુસારે કહ્યું છે, પણ હવે (એમ કહે છે કે) પ્રતીક અને ઉપાધિની કલ્પના વિના પણ, સાક્ષાત્ પણ, પરમેશ્વરની ઉપાસના સ્વીકારવામાં કંઈ વિરોધ નથી એમ જૈમિનિ આચાર્ય માને છે, પણ જાડરાત્રિનો સ્વીકાર ન કરીએ તો (વૈશ્વાનર) અન્તઃપ્રતિષ્ઠિત છે એ વચન અને શબ્દાદિ કારણો અસંગત થાય, એને વિષે કહીએ છીએ. પ્રથમ અન્તઃપ્રતિષ્ઠિત છે એ વચન તો અસંગત નથી, ખરેખર, અહિં 'પુરુષવિષયં પુરુષેઽન્તઃપ્રતિષ્ઠિતં વેદ' (પુરુષસદૃશ, પુરુષને વિષે અન્તઃપ્રતિષ્ઠિત જે જાણે છે) એ જાડરાત્રિને ઉદ્દેશીને કહ્યું નથી; કેમકે તે અપ્રકૃત છે અને શબ્દથી વાચ્ય નથી. ત્યારે કેવી રીતે કહ્યું છે? મસ્તકથી આ- રંભી ચુષ્કપર્વન્ત પુરુષાવયવોમાં જે પ્રકૃત પુરુષસદૃશત્વ કલ્પિત છે તેને ઉદ્દેશીને એ કહ્યું છે કે—'પુરુષવિષયં પુરુષેઽન્તઃપ્રતિષ્ઠિતં વેદ' (પુરુષસદૃશ, પુરુષની અંદર રહેલું જા- ને છે); જેમ વૃક્ષમાં શાખાને પ્રતિષ્ઠિત થયેલી જુએ તેમ, અથવા જે પ્રકૃત પરમાત્માનો પુરુષસદૃશત્વ અધિદેવ અને અધ્યાત્મ ઉપાધિ તેનું જે કેવલ સા-

પૂર્વ સૂત્રમાં અત્રિ અને વૈશ્વાનર શબ્દો ઇશ્વરલક્ષક છે એમ કહ્યું. હવે પ્રતીક અને ઉપાધિના લાગણી ભગવાન વૈશ્વાનરનું યુક્તકથી આરંભી પૃથ્વીપર્વન્ત જે અધિદેવ સ્વરૂપ છે અને મસ્તકથી ચિષ્ક કુષ્મી જે અધ્યાત્મ સ્વરૂપ છે તદનુગત ઇક્ષ્વાજ ઉપાસ્ય છે, વિરાટપુરુ- શાકાર ભગવાન વૈશ્વાનરનું અધ્યાત્મરૂપ મસ્તકથી આરંભી ચિષ્કપર્વન્ત છે એમ સાક્ષાત્ પરમે- શ્વરની ઉપાસના સ્વીકારવામાં શબ્દાદિ વિરોધ નથી, કેમકે શબ્દો મુખ્યાર્થમાં યોગ્યથી ઇશ્વર- વાચક થશે અને અન્તઃસ્થત્વ વગેરે ધર્મો પરમેશ્વરને વિષે સંભવિત છે, એમ કહે છે— 'સાક્ષાત્ પણ પરમેશ્વરની ઉપાસના' ઇત્યાદિ. સાક્ષાત્ પદનો અર્થ કહે છે—'પ્રતીક અને ઉપાધિની કલ્પના વિના પણ'. જાડરાત્રિ સાથે સંબંધ વિના ઇશ્વરને ઉપાસ્ય લેવામાં જૈમિનિ શબ્દાદિ વિરુદ્ધ નથી એમ માને છે એવો અર્થ છે. અહિં અન્તઃપ્રતિષ્ઠિત એટલે ઉદ- રમાં રહેલું એમ સમજવાનું નથી, પણ નજીથી શિખા કુષ્મીના અવયવસમુદાયાત્મક પુરુષ- શરીરને વિષે મસ્તકથી ચુષ્કપર્વન્ત અંગો પ્રતિષ્ઠિત-રહેલાં છે એમ શાખા વૃક્ષમાં—શાખામ- મુઃમુલ્લસ્કન્ધસમુદાયમાં પ્રતિષ્ઠિત છે તેમ. જે અંગોને વિષે સંપન્ન વૈશ્વાનર પુરુષને વિષે અન્તઃ- પ્રતિષ્ઠિત છે એમ કહેવાય છે. આથી જેમ શાખા પર રહેલું પક્ષી વૃક્ષની અંદર રહેલું કહેવાય છે તેમ વૈશ્વાનર પુરુષમાં અન્તઃસ્થિત છે એમ કહે છે—'ખરેખર, અહિં "પુરુષવિષયમ્" ઇત્યાદિ. અત્રિ વગેરે શબ્દ ઇશ્વરવાચક હોવાથી જાડરાત્રિ અસંશયિત છે—અત્રિ વગેરે શબ્દ- વાચ્ય નથી. અહિં પુરુષના અવયવોમાં ઇશ્વરની સંપત્તિથી તે પુરુષસદૃશ અને અન્તઃસ્થ છે એનું તાત્પર્ય છે. બીજો પદ—બીજું સમાધાન આપે છે—'અથવા જે પ્રકૃત પરમાત્માનો' ઇત્યાદિ. પુરુષવિષયત્વનો અર્થ પૂર્વ પદમાં લીધો છે તેજ લેવો. 'અન્તઃપ્રતિષ્ઠિત' = મધ્યસ્થ.

સિદ્ધ ॥ તેને હિંદુશીને એ કથું છે—‘પુરુષેન્તઃ પ્રતિષ્ઠિતં યદ્’ (પુરુષમાં અદર રહેલું બાલું છે). પૂર્વપરપર્યાસોત્પન્નથી પરમાત્માનો સ્વીકાર નિશ્ચિત થયો એટલે વૈધાનર શબ્દ કેહકે ‘યોગથી’ તર્કક થયો—‘વિશ્વઘાય નરઘેતિ-વિશ્વ એવો નર, અથવા વિશ્વેવા-મયં નર—સર્વેનો એ નર—અથવા વિશ્વે નરા મયેતિ વિશ્વાનર—સર્વ જેના નર છે તે વિધાનર. અર્થાત્, પરમાત્મા કેમકે તે સર્વાત્મક છે, વિશ્વાનર પણ વિશ્વાનર—વિ-ધાનર તેમ વૈધાનર. રાક્ષસ, વાયસ આદિમાં છે તે ‘અનન્યાર્થ તદ્વિત પ્રત્યય છે, મગ્નિ શબ્દ પણ અગ્નિત્વ—અગ્નિ દોરવડું, આદિ ‘યોગનો આશ્રય કરવાથી પરમાત્માનેજ લાગુ પડશે. ગાર્હપત્ય આદિ કલ્પના અને પ્રાણપ્રતિનું અધિકરણત્વ પરમાત્માનેજ પણ યુક્ત છે; કેમકે તે સર્વાત્મા છે ॥ ૨૮ ॥

પણ પરમેશ્વરનો પરિગ્રહ કરીએ તો ‘પ્રાદેશમાત્ર શ્રુતિ શી રીતે યુક્ત થાય તે શંકા દૂર કરવા તેનું વ્યાખ્યાન કરવાનું આરંભે છે—

અભિવ્યક્તેતિયાસ્મરથ્યઃ ॥ ૨૯ ॥

‘અભિવ્યક્તિથી (પ્રાદેશમાત્ર શ્રુતિ યુક્ત થાય એમ)

આશ્મરથ્ય (માને છે) ॥ ૨૯ ॥

અનિમાત્ર એવા પણ પરમેશ્વરનું પ્રાદેશમાત્રત્વ અભિવ્યક્તિને લીધે થાય.

સાધિરૂપ એવો લક્ષ્યાર્થ લેવો એમ અન્યત્રત્વ ધર્મનું ઉપરને વિષે વ્યાખ્યાન કરી શબ્દાદિનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘પરમાત્માનો સ્વીકાર નિશ્ચિત થયો એટલે’ હતાદિ ‘વિશ્વઘાય નરો ઝીવચ’=વિશ્વ એવો નર એટલે હવ. કેમકે તે સર્વાત્મક છે. વિશ્વાત્મક હોવાથી વૈધાનર પ્રલયનાત્મા છે અથવા ‘વિશ્વેનાં ચિકારાણાં વા નરાઃ કર્તા’=સર્વે ચિકારોનો કર્તા. કેમકે વિશ્વ-પ્રપંચ તેનો ચિકાર છે ‘વિશ્વે સર્વે નરા ઝીવા મસ્યાત્મત્વેન નિયમ્યત્યેન વા સન્તીતિ વિ-શ્વાનરા’ સર્વ હવ આત્મા તરીકે કે નિવશ્ચ તરીકે છે અને તે વિશ્વાનર સર્વલવનાપ-ત્વથી તેના આત્મા છે. પછી રક્ષ પણ રાક્ષસ, વાત્વારો યજ્ઞો પણ વાતુરેણ્યમ્, એમાં એમ સ્વાર્થવાચક તદ્વિતપ્રલય છે તેમ વિશ્વાનર પણ વિશ્વાનર એમા પણ સ્વાર્થવાચક ત-દ્વિતપ્રલય થયો છે. ‘નરે સંજ્ઞાપામ્’ ૬૧૩૧૨૯ (સત્તાના અર્થમાં નર શબ્દ પર છતાં પૂર્વ-પદનો અન્ય અ રીર્થ થાય છે) એ સૂત્રથી વિશ્વનો અન્ય અ રીર્થ થયો છે. પ્રલયે ડાંગ્ર થાનુને નિ પ્રલય આવી મગ્નિશબ્દ શિદ્ધ થયો છે મહાયતિ ગમયત્યપં કર્મણઃ કલં પ્રાપયતીતિ મગ્નિરગ્નિરુક્તા-અતિ કરાવે, કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત કરાવે ને અગ્નિ, અગ્નિ દોરનાર. અમિતોડગતી-તિ વા મગ્નિઃ અથવા સર્વત્ર અતિ કરે તે અગ્નિ. વૈશ્વાનરના ઉપાસકને અનિચિત્તોગતની પૂરે પ્રાણાગ્નિહોતનું વિશાળ અંત તરીકે વિધાન કયું છે, નેને માટે અગ્નિવેના વચેરેની કલ્પના પ્રધાન અર્થમાં વિરોધ ન થાય એવી રીતે કરવી એમ કહે છે—‘ગાર્હપત્ય આદિ કલ્પના’ હતાદિ ૨૮ ॥

આકાંક્ષાદારા તથા સૂત્રને વિષે કહે છે—‘પણ પરમેશ્વરનો’ હતાદિ. મનમેદથી વ્યા-
 ૧. ઉત્પત્તિ. ૨ પરમાત્માને લાગુ પડતો. ૩. કાચો. ૪. સ્વાર્થવાચક એ પ્રલયનો વિરોધ અર્થ થતો.
 નથી. પ્રતિના અર્થમાં એ પ્રલય લગાડવામાં આવે છે તે સ્વાર્થવાચક-અનન્યાર્થ (પ્રતિષ્ઠિતો અન્ય અર્થ
 નહિ હોય) કહેવાય છે. ૫. ‘લક્ષ્યેત્યર્થે પ્રાદેશમાત્રમ્’ હતાદિ. [પાનો-પાનીય] ૨૪ મા સૂત્રનું
 માખ બુદ્ધિ. ૧. ૨૩૨૮. ૭. અધિમાત્ર.

એમ કહે છે કે ઉપાસકોની ખાતર પરમેશ્વર પ્રાદેશમાત્ર પરિભાષુ અભિવ્યક્ત થાય છે, અથવા પ્રદેશોમાં એટલે દૃષ્ટાદિ ઉપસન્નિધસ્થાનોમાં વિશેષ અભિવ્યક્ત થાય છે, એથી પરમેશ્વરને વિષે પણ પ્રાદેશમાત્ર શ્રુતિ અભિવ્યક્તિથી યુક્ત થાય છે એમ આરમરથ્ય આચાર્ય માને છે ॥ ૨૯ ॥

અનુસ્મૃતેર્વાદરિઃ ॥ ૩૦ ॥

‘અનુસ્મૃતિથી (પ્રાદેશમાત્ર શ્રુતિ યુક્ત થાય છે એમ)

બાદરિ (માને છે) ॥ ૩૦ ॥

અથવા પ્રાદેશમાત્ર દૃષ્યમાં રહેલા મન વડે (પરમેશ્વરનું) સ્મરણ કરાય છે તેથી (પરમેશ્વર) પ્રાદેશમાત્ર છે એમ કહેવાય છે; જેમ પ્રસ્થથી મપાયલા જવો પ્રસ્થ છે એમ કહેવાય છે તેમ. જોકે જવોને વિષે તેમાં રહેલુંજ પરિભાષુ પ્રસ્થના સંબંધથી વ્યક્ત થાય છે અને આદિ પરમેશ્વરગત કંઈ પણ પરિભાષુ નથી જે દૃષ્યના સંબંધથી વ્યક્ત થાય, તોપણ (પરમેશ્વરનું) અનુસ્મરણ, પ્રયુક્ત થયેલી પ્રાદેશમાત્ર શ્રુતિનું ગમે તે પ્રકારે આલમ્બન સંભવે છે. તેથી એમ કહ્યું છે અથવા પ્રાદેશમાત્ર નથી તોપણ પ્રાદેશમાત્ર શ્રુતિ સાર્થક થાય મારે, તેનું પ્રાદેશમાત્ર તરીકે સ્મરણ કરવું, એ પ્રમાણે પ્રાદેશમાત્ર શ્રુતિ પરમેશ્વરને વિષે અનુસ્મરણનિમિત્ત છે એમ આચાર્ય બાદરિ માને છે ॥ ૩૦ ॥

ખ્યાન કરવા પ્રથમ આરમરથ્યનું મત કહે છે—‘અભિવ્યક્તેઃ’ ઇત્યાદિ. પરમેશ્વર વિશુસ્વરૂપ છે, પણ ઉપાસકોને તેના સકલ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થાય તેથી તેમના અનુગ્રહને અર્થે અનન્ત છે તોપણ પ્રાદેશમાત્ર સ્વરૂપ અભિવ્યક્ત કરે છે એમ કહે છે—‘અતિમાત્ર એવા પણ’ ઇત્યાદિ. માત્રા એટલે પરિભાષુ. પરિભાષુને અતિકાન્ત થયેલો તે અતિમાત્ર. ઉપાસકોના અનુગ્રહને માટે પ્રાદેશમાત્ર અભિવ્યક્ત થાય છે. અથવા પ્રદેશોમાં અભિવ્યક્ત થાય છે એવો અર્થ છે ॥ ૨૯ ॥

મતાન્તર કહે છે—‘અનુસ્મૃતેઃ’ ઇત્યાદિ. પ્રાદેશોન મનસા મિતઃ પ્રાદેશમાત્ર—પ્રાદેશ એટલે મન વડે મપાયેલું તે પ્રાદેશમાત્ર. ‘ગમે તે પ્રકારે’—મનમાં રહેલું. પ્રાદેશમાત્રત્વ સ્મૃત્ સ્મરણમાણ પરમેશ્વરને વિષે કદિપિ કરેલું શ્રુતિનું આલમ્બન છે એવું તા-પર્વ છે. સૂત્ર એ બીજો અર્થ કહે છે—‘અથવા પ્રાદેશમાત્ર’ ઇત્યાદિ ॥ ૩૦ ॥

૧. પ્રાદેશમાત્ર એનું પરિભાષુ છે એટલું. ૨. જ્ઞાનસ્વરૂપ. ૩. પરમેશ્વર પ્રાદેશમાત્ર ॥ એમ પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ ૪ સ્મરણ. ૫ એક પ્રકારનું માપ. ૬ આધાર.

વાજસનેયકમાં ઘુલોકને 'અતિષ્ઠાત્વ ગુણવાળું કહ્યું છે અને આદિત્યને 'મુતેજસ્ત્વ-ગુણવાળો કહ્યો છે, અને છાન્દોગ્યમાં તે ઘુલોકને મુતેજસ્ત્વ ગુણવાળો અને આદિત્યને 'વિશ્વરૂપત્વ ગુણવાળો કહ્યો છે, તેપણુ એટલા વિશેષથી કંઈ હાનિ થતી નથી; કેમકે 'પ્રાદેશમાત્ર શ્રુતિનો વિશેષ નથી; અને તે સર્વ શાખામાં તેનું જ્ઞાન આપેલું છે. પ્રાદેશમાત્ર શ્રુતિ સંપત્તિનિમિત્ત છે એ વિશેષ યુક્ત છે એમ જીમિનિ આચાર્ય માને છે ॥ ૩૧ ॥

આમનન્તિ ચૈનમસ્મિન્ ॥ ૩૨ ॥

વળી (જાળાલો) એને (પરમેશ્વરને) આમાં (માથા અને ચિયુકના મધ્યમાં) વર્ણવે છે ॥ ૩૨ ॥

એને એટલે પરમેશ્વરને આમાં એટલે માથા અને ચિયુકના 'અનંતરાસમાં જાળાલો વર્ણવે છે—'ય યપોડનન્તોડ્યત્ત આત્મા સોડ્યિમુક્તે પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ । સોડ્યિમુક્તઃ કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ । વરણાયાં નાસ્યાં ચ મધ્યે પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ । કા વૈવરણા વાચ નાસીતિ ॥' (જે એ અનન્ત, અવ્યક્ત આત્મા છે તે અવિચુક્ત (જલમાં) પ્રતિષ્ઠિત છે. તે અવિચુક્ત શેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે? વરણામાં અને નાસીમાં મધ્યે પ્રતિષ્ઠિત છે. વરણા કંઈ અને નાસી કંઈ). વળી ત્યાં એનુંજ (બ્રહ્મસ્થિતનુંજ) નાસિકાર્તું વરણા-

પ્રાણ સમજવો. આધ્યાત્મિક પ્રાણને વિષે વૈશ્વાનરના અધિદેવ પ્રાણ વાયુની દૃષ્ટિ કરવી. અધ્યાત્મ મુખરથ આકાશને વિષે વૈશ્વાનરનું જે અધિદેવ 'સંદેહસરૂક આકાશ છે તેની દૃષ્ટિ કરવી. મુખરથ જાળરૂપ અધ્યાત્મ પાણીને વિષે વૈશ્વાનરનું જે અધિદેવ ભસ્તિમાં રહેલું પાણી છે તેની દૃષ્ટિ કરવી. અધ્યાત્મ મુલુકને વિષે પ્રતિષ્ઠા-પાદરૂપ પૃથ્વીનું દર્શન કરવું. પણ છાન્દોગ્ય અને વાજસનેયકમાં એક વિધા કહી નથી; કેમકે ઘુલોકાદિના ગુણોમાં વિગમતા છે, માટે વાજસનેયકને અનુસરી છાન્દોગ્યમાં પ્રાદેશમાત્ર શ્રુતિનો અર્થ કરવો યુક્ત નથી નેને માટે કહે છે—'એકે વાજસનેયકમાં' હત્યાદિ. અરૂપ વૈવશ્વથી બહુ સામ્યથી સિદ્ધ થયેલું વિધાનું એક જ રહેલું નથી. મિથ શાખામાં પણ સર્વ શાખાઓમાં પ્રતીયમાન વૈશ્વાનરાદિનું ઉપાસન એક છે એ ન્યાય ગુણોપસંહાર અધિકરણમાં (૩ અં ૩ પાઠ ના ૨ જ અધિકરણમાં) કહેવાશે તેથી પણ વિધાના અંકયને હાનિ થતી નથી એમ કહે છે—'સર્વ શાખામાં' હત્યાદિ. ॥૩૧॥

પ્રાદેશમાત્રશ્રુતિ 'સંપત્તિનિમિત્ત છે એને વિષે ખીલ શ્રુતિ આપે છે—'આમનન્તિ ચૈમમ્' હત્યાદિ. જે આ પ્રસિદ્ધ અનન્ત-અપરિચિત્ત અને અપરિચિત્ત દોવાયીજ અવજાન-દુર્વિશેષ આત્મા છે તેને શી રીતે જાણવો એવા અત્રિના પ્રશ્નનો સાગવચ્ચનો ઉત્તર છે—ને દૃશ્ય અનિમુખ—કામાદિથી બદ-જીવને વિષે બેદકરૂપનાથી પ્રતિષ્ઠિત-ઉપાસ્ય છે. 'સોડ્યિમુક્તઃ કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ' એવો અત્રિનો ફરી પ્રશ્ન છે. 'વરણાયામ્' હત્યાદિ ઉત્તર એમ છે. વરણા પણ પ્રશ્નોત્તર સમજવા. 'વળી ત્યાં'—ત્યાં એટલે શ્રુતિમાં એજ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મદિન

૧ જુદાદિ ઘોળનું અનિકમળ કરી-પીલી પાસ જઈ રહેવાનો ક્રમ. ૨ પુણ્ય પ્રકાશવાળો ક્રમ. ૩ સર્વેષ દોષાપલ્. ૪ બેદ. ૫ તે શ્રુતિ બંનેમાં છે ૬ મધ્ય. ૭ મધ્ય દેહ. ૮ સંપત્તિ એનું નિમિત્ત છે એ.

નાસી એમ નિર્વચન કરીને—હન્દ્રિયકૃત સર્વ પાપોને વારે તે વરણા, હન્દ્રિયકૃત સર્વ પાપોનો નાશ કરે તે નાસી—એમ કહીને ફરી કહે છે—‘કતમણાસ્ય સ્થાને ભવતી-
તિ । છુવોર્ગાણસ્ય ચ યઃ સંધિઃ સ ય યુલોકસ્ય વરસ્ય ચ સંધિર્ભવતીતિ ॥’ [અથા-
૧] (એનું કયું સ્થાન છે? ભવાં અને નાસિકાની જે સંધિ તે સંધિ એ ઘુણોક અને
પરલોકનો સંધિ છે) તેટલા માટે પરમેશ્વરને વિષે-પ્રદેશમાત્ર મુનિ યુક્ત છે, અભિ-
વિમાનમુતિ પ્રત્યગાતમાને ઉદેશીને છે. પ્રત્યગાતમા તરીકે સર્વ પ્રાણીને જેનું જ્ઞાન
ધાય તે અભિવિમાન. અથવા પ્રત્યગાતમા તરીકે પ્રાપ્ત થયેલા એવો વિમાન—માન-
વિમાનને લીધે તે અભિવિમાન. અથવા સર્વ જગતનું જે નિર્માણ કરે છે, કારણ
હોવાથી, તે અભિવિમાન. તેટલા માટે વૈશ્વાનર પરમેશ્વર છે એમ સિદ્ધ થયું ॥૩૨॥
હતિ શ્રીમદ્ધંકરભગવત્પાદકૃત શારીરકશ્રીમંસાભ્યાયે પ્રથમાધ્યાય-
સ્ય દ્વિતીય પાદઃ ॥ ૨ ॥
શ્રીમદ્ધંકરભગવત્પાદકૃત શારીરકશ્રીમંસાભ્યાયે પ્રથમાધ્યાય-
આધ્યાયનો દ્વિતીય પાદ સમાપ્ત ॥ ૨ ॥

નાસિકાને, વારે છે, નાશ કરે છે, માટે વરણાનાસી-વરણાસદિના નાસી એમ નિર્વચન—નિધ-
યોમિ કરીને એવો અર્થ છે. અવિમુક્ત જીવાત્માની સ્થાનમૂલ ‘કાલે વરણા કા.નાસી’ (વર-
ણા કઈ અને નાસી કઈ) એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે—સર્વ હન્દ્રિયતોષોને વારે તે વરણા—સૂ-
(ભવાં) અને સર્વ હન્દ્રિયતોષોનો નાશ કરે તે નાસી—નાસિકા એનું તે સુતિમાં વરણા અને
નાસીનું નિર્વચન છે નાસિકા અને ભવાંનું. જગદ્દારા ઉચ્ચસ્થાન હોવાથી, ધ્યાન કરવાનું છે
અને નેત્રી તે પાપનાં નાશક અને નિવારક છે એમ સમજવું. તેમની વચ્ચે પણ જગતનું નિ-
શિષ્ટ સ્થાન પૂછે છે—‘કતમણાસ્ય સ્થાનમિતિ’. ઉત્તર કહે છે—‘છુવોર્ગાણસ્ય ચ’ ઇ-
ત્યાદિ. પ્રાણસ્થને સ્થાને પ્રાણસ્ય પાદમાં પણ એમ અર્થ સમજવો નાસિકા અને ભવાંની
સંધિસ્થાનનું ઘુણોક-સ્વર્ગલોક અને પરલોક—પ્રલયલોકના સંધિસ્થાન તરીકે ધ્યાન ધરવું એમ
કહે છે—‘સ ય યુલોકસ્ય વરસ્ય ચ’ ઇત્યાદિ. અવિદ્યાથી કલિપન ભેદનો આશય કરીને
સર્વજ્ઞ આધાર અને આધિવશાવ સમજવો અન્વ વિશેષજ્ઞ—અભિવિમાનની ઘટના આપે છે—
અભિમન, પ્રાપ્ત અને વિમાન એટલે માન-પરિભાસુ-રદિન, સર્વસ્વરૂપ હોવાથી અનન્ત.
અથવા સર્વજ્ઞ કારણ હોવાથી જે અભિવિમાન-નિર્માણ કરે તે અભિવિમાન. આ પ્રમાણે પર-
મેશ્વરને વિષે સાપક હોવાથી અને બ્રહ્માક્ષિને વિષે સાપક ન હોવાથી વૈશ્વાનરવાક્યનો ઉપાસ્ય
પ્રશ્નને વિષે સમન્વય કરવો એમ ઉપસંહાર કરે છે—‘તેટલા માટે’ ઇત્યાદિ. જેમાં સવિશેષ-
વિશેષમુક્ત સન્ધો યજ્ઞ હોય અથવા નહીં સન્ધો યજ્ઞ હોય અથવા ભેદમાંથી એક પદમાં જેમાં
અનન્ત સ્વરૂપ વિષ ન હોય એવાં વાક્યોનો પ્રશ્નને વિષે અન્વય સિદ્ધ થયો એમ પદાર્થનું
નિર્વચન કરે છે—‘સિદ્ધ થયું.’

શ્રીમદ્ધંકરભગવત્પાદકૃત શારીરકશ્રીમંસાભ્યાયે પ્રથમાધ્યાય-
દ્વિતીય પાદ સમાપ્ત થયો ॥ ૨ ॥
હતિ પ્રથમાધ્યાયસ્ય ઉપાસ્યવ્રત્તવાચકાસ્યદ્યુતિસમન્વયાસ્યો દ્વિતીય પાદઃ ॥
પ્રથમ અધ્યાયનો ઉપાસ્યવ્રત્તવાચક અસ્વદ્યુતિસમન્વયસંનત દ્વિતીય પાદ સમાપ્ત થયો ॥

પ્રથમાધ્યાયે તૃતીયઃ પાદઃ ॥

હુમ્વાદ્યાયતનં સ્વશબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

ધુ, ભૂઆદિનું 'આયતન (પરબ્રહ્મ છે) સ્વશબ્દથી ॥ ૧ ॥

‘યસ્મિન્દ્યૌઃ પૃથિવી ચાન્તરિક્ષમોતં મનઃ સદ્ ગ્રાણૈશ્ચ સર્વૈઃ । તમેયૈકં જાત્
આત્માનમન્યા યાચો વિમુચ્ચામૃતસ્યૈવ સેતુઃ’ [મુળકં ૨૨:૨.] (જેને વિવે ધુસે
પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષ પરોવાયકું છે અને સર્વ પ્રાણે સાથે મન પણ પરોવાય
છે તેજ એકસાને આત્મા જાણે, અન્ય વાચાઓ ત્યાગ કરે, એ મોક્ષનો રસ્તો
છે) એમ શ્રુતિ છે. આદિ ધુસોકાદિનું, પરોવાના વચનથી, જે કંઈક આયતન ગ
ધાય છે તે શું પરબ્રહ્મ ધાય કે અન્ય પદાર્થ એવો સંદેહ થાય છે. તેમાં કંઈ અ
પદાર્થ ધાય એમ પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી ? ‘અમૃતસ્યૈવ સેતુઃ’ (અમૃતનો એ સેતુ)

ફલિપદ જેમાં બહુ છે એવાં સર્વિશેષ^૧ વાક્યોનો બ્રહ્મને વિવે સમન્વય દ્વિતીય પાદ
દર્શાવ્યો. હવે જેમાં ‘યોગિક પદ બહુ છે એવાં નિર્વિશેષ વાક્યોનો બ્રહ્મને વિવે સમન્વય પ્રતિ
દન કરવા માટે તૃતીયપાદ આરંભાય છે. તેમાં પૂર્વે ઉપક્રમસ્થ ‘સાધારણ શબ્દો વાક્યશે
સ્થ હુમ્વાદ્યાદિના બળથી બ્રહ્મપર છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેજ પ્રમાણે અહિં પણ ઉપ
ક્રમમાં રહેલું સાધારણ આયતનત્વ વાક્યશેષમાં આવેલા સેતુશબ્દના શ્રવણથી પરિચિત્ત પ્રધ
નાદિપર છે એમ પૂર્વપક્ષ કરે છે. પૂર્વપક્ષમાં પ્રધાનાદિની ઉપાસના એ ફળ છે અને સિદ્ધાન્ત
નિર્વિશેષ બ્રહ્મજ્ઞાન ફળ છે. સુદૃઢ વાક્ય કહે છે—‘યસ્મિન્દ્યૌઃ’ ઇલાદિ. જેને વિવે લોકતત્ત્વાત્મ
વિરાદ અને સર્વ પ્રાણ સાથે સૂત્રાત્મક મન અને ચક્રારથી અન્યાકૃત કારણ પ્રોત—પરોવાયકું
કરિષ્યત છે તેનો અપવાદ—નિન્દા કરી તેજ અધિજ્ઞાનજ્ઞાતને શ્રવણાદિથી આત્મા—પ્રત્યગાત્મા
અભિજ્ઞ જાણે અને અન્ય અનાત્મવાળીને નિઃશેષ છોડી દો. એ અનાત્મવાળીન
ત્યાગપૂર્વક આત્મસાક્ષાત્કાર અમૃત—મોક્ષનો અપાર દુર્વાર સંસારસાગરના સેતુ જેવો
સેતુ—પ્રાપક—મોક્ષનો પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એમ માતાની પેઠે શ્રુતિ મુમુક્ષુ પુરુષોને ઉપદેશ
કરે છે. તે શ્રુતિમાં આયતનત્વરૂપ સાધારણ ધર્મે જોવામાં આવે છે તેથી સસય કહે છે—‘તે
શું પરબ્રહ્મ ધાય’ ઇલાદિ. લોકમાં ‘પાર અને અપાર’ એ બે કાંડાની વચ્ચે આવેલા જગત્ત્રિધા
૨૩^૨ સેતુ જોવામાં આવે છે, સેતુ કંઈ અન્ધનડેતુજૂતજ નથી, તેમ હોય તો નિમગ્નહિને^૩ વિવે
પણ સેતુશબ્દના પ્રયોગનો પ્રસંગ આવે. વર્ગી અનવચ્છિન્ન^૪ એવું જે બ્રહ્મ તે સેતુ થાય નહિ.
તેમજ બ્રહ્મ અમૃત હોઈ અમૃતનો સેતુ થાય. એ પણ મુદ્ધ નથી; તેમજ બ્રહ્મથી નિમ
કંઈ અમૃત નથી કે જેનો ને સેતુ થાય. તેમજ અભેદના અર્થમાં વરીપ્રયોગ ‘દૃષ્ટપત્તે ન
થી. માટે અમૃતસ્ય દ્રશ્યણઃ સેતુઃ (અમૃત એવા બ્રહ્મનો સેતુ) એમ વકીરું શ્રવણ છે તેથી
નેતુ બ્રહ્મથી નિમ છે અને તે કારણથી શુદ્ધોક, બુદ્ધોક આદિનું આયતન અબ્રહ્મજ, સેતુ-
સેતુના જેવું છે એમ કહે છે—‘અમૃતસ્યૈવ સેતુઃ (અમૃતનો એ સેતુ) એવું
શ્રુતિવચન છે તેથી.’ અમૃતમ્ય (અમૃતનો) એવું શ્રુતિવચન છે અને ‘સેતુઃ’

૧ ૨૪.૫. ૨ જેમાં નિર્વિશેષ લેદ આપ્યો. ૩ યોગ કે ન્યુત્પત્તિ પ્રમણે સિદ્ધ થતાં.
૪ બ્રહ્મપર તેમજ પ્રધાનાદિપર જોવાવ મેલા સંબંધ. ૫ પેઠે કાંડો ૬ આ કાંડો. ૭ જગત્મા આધારજૂત.
૮ સાંતળ વગેરે. ૯ નિર્વિદેય. ૧૦ પૂર્વે એવું એવું.

એવું સ્મૃતિવચન છે તેથી. ખરેખર, લોકમાં સેતુ પારવાનું તરીકે પ્રખ્યાત છે. પણ પરબ્રહ્મ પારવાનું છે એમ સ્વીકારવું શક્ય નથી; કેમકે 'મનન્તમપારમ્' [ઈદમ્ શાશ્વતમ્] (અનન્ત અપાર) એવી સ્મૃતિ છે. આયતન અન્ય પદાર્થ છે એમ સ્વીકારીએ એટલે સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ પ્રધાનનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ; કેમકે તે કારણ હોવાથી આયતન થાય એ શુદ્ધ છે. અથવા આયતન સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ વાણ થાય; કેમકે 'વાયુર્વે ગૌતમ તન્મયં વાયુના ધૈ ગૌતમ સૂત્રેવાયં ચ લોકઃ પરમ્ લોકઃ સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ ખરેખર. વાયુમૂલ વડે આ લોક, પરલોક અને સર્વ ભૂતો ગુંધાયતાં થાય છે) એમ વાયુ પણ વિધારક છે એમ સ્મૃતિ કહે છે. અથવા શારીર આયતન થાય, કેમકે તે પણ ભોક્તા હોવાથી સોમ્યપ્રપંચ પ્રત્યે તે આયતન છે એ શુદ્ધ છે. એમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે—

(સેતુ) એવું સ્મૃતિવચન છે તેથી એવી યોજના કરવી 'સેતુ' (સેતુ) એવું સ્મૃતિવચન છે તેવું બાખ્યાન કરે છે—'ખરેખર, લોકમાં સેતુ' હતાદિ. 'મનન્તમ્' એટલે કરીને. 'અપારમ્' એટલે કરીને. અનનિવિધારક શુદ્ધ સેતુનું મંદલ અસંભવિત હોવાથી બીજું સેતુનું મંદલ કરવું યોગ્ય છે તેમાં શુદ્ધ સેતુનો જે અનિવિધારક પારવાનું શુદ્ધ તે શુદ્ધવાળો કોઈ પદાર્થ મંદલ કરવો જોઈએ; પણ શુદ્ધનો જે અનિવિધારક પારવાનું શુદ્ધ છે તે શુદ્ધવાળો હરિનું મંદલ કરવું શુદ્ધ નથી એવું પૂર્વપક્ષીનું તાત્પર્ય છે. એ પદાર્થ સાંખ્યપરિકલિપત પ્રધાન હોવો જોઈએ. તે યોગનાં કાર્યરૂપ ઉપાધિથી મર્યાદિત હોવાથી પુરુષને પહોંચી શકવું નથી તેથી પારવાનું છે, તેમજ પુણ્ય, બુદ્ધિ, આદિનું આયતન છે, કેમકે તેની પ્રકૃતિ છે અને પ્રકૃતિ એ વિકારોનું આયતન છે. વગી પ્રધાન આત્મા પણ છે; કેમકે 'પ્રકાશાત્મા પ્રદીપ' એમાં છે તેમ આત્મા સ્વભાવશાયક છે. તેમજ પ્રધાનનું શાવ પણ અપવર્ગને ઉપયોગી છે; કેમકે તેનો અભાવ હોય તો પ્રધાનથી પુરુષનું વિવેકથી અવધારણ ન થવાથી અપવર્ગ પ્રાપ્ત થાય નહિ. એ પ્રમાણના અભાવથી પ્રધાન આયતન છે એમ પરિતોષ ન થાય તો નામ, રૂપ, બીજા-જિજ્ઞાસુ અભાવે જીજ્ઞાસુને આયતન તરીકે સ્વીકારો. એ જીજ્ઞાસુ પ્રમાણમય હોવાથી એને કેમકે 'વાયુર્વે'— હતાદિ સ્મૃતિ છે. એમ લોકમાં મણિએ સૂત્રમાં મુખેલા તેમ જ ગૌતમ. સમશિલ્પિનાત્મક વાયુ વડે જીવ સ્વરૂપ પદાર્થો મુદાયવા છે એવો સ્મૃતિનો અર્થ છે. જે એ સ્મૃતિમાં આત્મશબ્દનો અર્થવાચક શબ્દ નથી તેથી પરિતોષ ન થાય તો શારીરને આયતન તરીકે સ્વીકારો, કેમકે તે ભોક્તા હોવાથી પુણ્યકાદિ ભોક્ષ્ય પદાર્થ પ્રત્યે તે આવ-તાન છે. પણ એ આયતન સર્વજ્ઞ છે એવી સ્મૃતિને લીધે શારીરને વિષે પણ પરિતોષ ન થાય તો દિગ્વ્યવર્તન ભગવાન સર્વજ્ઞ સૂત્રમાને આયતન તરીકે સ્વીકારો. કાંઈ હોવાથી તે છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે' હતાદિ 'ગુણાદિનું આયતન પરબ્રહ્મ છે, પ્રધાન, 'અન્ય-

૧ અને પાર, સાદો. ૨ એવું. ૩ તેના વિના રહે નહિ એવો નિવર્તનશબ્દ. નિવર. ૩ નિવર્તનશબ્દ એટલે એટલે ૪ મો. ૫ મો. ૬ નિવર. ૭ આત્મા-સ્વીકારણ ન પાયે ૮ પુણ્ય, બુદ્ધિ, વગેરેનું. આત્મા ન પાયે ૯ ભૂતોનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ.

‘દુશ્વાધાયતનમ્’ ઇત્યાદિ. દુલોક અને ભૂલોક તે દુમુવી, દુલોક અને ભૂલોક બેના આદિ છે તે દુશ્વાદિ. આ વાક્યમાં (‘યસ્મિન્ યોઃ પૃથિવી—’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં) દુલોક, પૃથિવી, અન્તરિક્ષ, મન, પ્રાણ ઇત્યાદિ સ્વરૂપવાળું જગત્ પરોપાયકા તરીકે નિર્દિષ્ટ કર્યું છે તેનું આયતન પરબ્રહ્મ થતું યુક્ત છે. શાથી? સ્વશબ્દથી—આત્મશબ્દથી એવો અર્થ છે. ખરેખર, આદિ ‘તમેવૈકં જાનય આત્માનમ્’ (તે એકલાને આત્મા તરીકે જાણે) એમ આત્મશબ્દ છે; અને આત્મશબ્દ પરમાત્માના મહાહુમાં ખરેખર પડે છે, બીજો પદાર્થ સ્વીકારીએ તો સંભવતો નથી. વળી ક્વચિન્ સ્વશબ્દથીજ બ્રહ્મનું આયતનત્વ શ્રુતિમાં છે—‘સન્મૂલાઃ સોમ્યેમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સમ્પ્રતિષ્ઠાઃ।’ [છાન્દોગ દાદાજ] (હું સોમ્ય, સત્ આ સર્વ પ્રજાનું મૂળ છે, સત્ આયતન છે અને સત્ પ્રતિષ્ઠા છે). વળી આદિ પૂર્વ અને પછી સ્વશબ્દથીજ બ્રહ્મનું સંકીર્તન છે—

કૂત, વાયુ, શારીર, કે ‘હિરણ્યગર્ભ નથી. શાથી? સ્વશબ્દથી માટી અને લાકડાંનો બનેલો, પાર અને અવારનો અધ્યવર્તી પાણીનો ધારણ કરનાર લોકસિદ્ધ સેતુ સેવાનો નથી, અર્થાત્, સેતુશબ્દ વાચ્યમાં સ્વીકારવાનો નથી, પણ લાક્ષણિક સેવાનો છે. ‘પારવત્તાનો ૨૬ અર્થ ત્યાગ કરી વિધારણમાત્ર જે યૌગિક અર્થ છે તેને આશ્રયે લક્ષણ કરવી. દુલોકાદિનો ધારણ હોવાથી કે અમૃતત્વપદમાસિતું સાધન હોવાથી પરમાત્મા સેતુ છે એવો સેતુનો લક્ષ્યાર્થ સેવાનો છે. પણ સ્વશબ્દનો અર્થ આત્મશબ્દ કહ્યો છે ને આત્મશબ્દ જીવને વિષે સંબંધે છે તેથી કહે છે—‘આત્મશબ્દ પરમાત્માના મહાહુમાં’ ઇત્યાદિ. જીવ ‘ઉપાધિપરિચ્છિન્ન હોવાથી સર્વ વસ્તુ પ્રતિ તે એક મુખ્ય છે એ યુક્ત નથી, માટે આત્મશબ્દથી પરમાત્મા સમજાવો. આ પ્રમાણે ઉપક્રમસ્થ જ્ઞાપારણ આયનશબ્દ મૂળ સેતુત્વતિથથી અને પ્રથમશ્રુત આત્મશ્રુતિથી બ્રહ્મવાચક છે એમ નિશ્ચય થાય છે. ‘સ્વશબ્દથી’ એનો અન્ય અર્થ કહે છે—‘વળી ક્વચિન્ સ્વશબ્દથીજ’ ઇત્યાદિ. જેને વિષે આ સર્વ ‘વાચ્યારબણ, વિકાર નામધેય, અનૃત, અવિદ્યાથી અધ્યસ્ત છે કે જેવી રીતે રજઙ્ગુને વિષે સખાંદિ વિકલ્પસમૃદ્ધ છે તે આ જગત્નું મૂળ છે; તેટલા માટે દે સૌમ્ય આ સ્વાપરજ્યમજશ્વજ્વ સર્વે બ્રહ્મ સન્મુલ—સત્કરણ—સત્ (બ્રહ્મ) જેનું કારણ છે એવી-છે, માત્ર સન્મુલ છે એટલુંજ નહિ, હાલ સ્થિતિકાળે પણ સદાયનન છે, સત્ને વિષે એનો આશ્રય છે. ખરેખર, શ્રુતિજ્ઞાનો આશ્રય કયું વચર ઘટાદિનું સત્ત્વ કે સ્થિતિ હોઈ શકે નહિ. તેટલા માટે જેમ ઘટનો આશ્રય શ્રુતિકા છે તેમ પ્રજાનો આશ્રય-સત્ છે. તેમજ અન્ને સન્પ્રતિષ્ઠ-સત્ જેની પ્રતિષ્ઠા છે એવી છે. પ્રતિષ્ઠા એટલે લય-સમાપ્તિ-અવસાન-પરિશેષ પ્રજાની ઉત્પત્તિ વિષે સત્ મૂળ છે, સ્થિતિને વિષે આશ્રય છે, અને લયને વિષે પ્રતિષ્ઠા છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મવાચક સત્પદથી છાન્દોગ્યમાં બ્રહ્મનું આયનન તરીકે શ્રવણ છે, માટે આદિ પણ તેમજ છે એવો અર્થ છે. વળી ‘સ્વશબ્દથી’ એનો અન્ય અર્થ કહે છે—‘વળી આદિ પૂર્વ અને પછી સ્વશબ્દથીજ’ ઇત્યાદિ. ‘યસ્મિન્ યોઃ પૃથિવી—’ [મુન્દાગ રારાન] એ વાક્યથી પૂર્વ અને ઉત્તર વાક્યમાં પુરુષ, બ્રહ્મ આદિ સજ્જોએ કરીને બ્રહ્મનું સંકીર્તન કર્યું

‘પુરુષ યવેદં વિભ્રમં કર્મ તપો બ્રહ્મ પરામૃતમ્’ [મુદ્ગલ ૨૧૧૧૦] (આ સર્વ કર્મ તપ—પુરુષ જ છે, બ્રહ્મ છે, પર અમૃત છે) અને ‘બ્રહ્મવેદમમૃતં પુરસ્તાદ્બ્રહ્મ પદ્માદ્બ્રહ્મ દર્શિણત્વોત્તરેણ’ [મુદ્ગલ ૨૧૧૧૧] (જે અમે છે તે બ્રહ્મ જ અમૃત છે, પદ્માત્ છે તે બ્રહ્મ છે, દર્શિણ અને ઉત્તરે છે તે બ્રહ્મ છે). તેમાં આયતન અને આયતનવાનના ભાવની યુતિ છે તેથી અને સર્વ બ્રહ્મ (સર્વ બ્રહ્મ છે) એમ સામાનાધિકરણ છે તેથી જેમ શાખા, સ્કન્ધ અને મૂળ એમ અનેક સ્વરૂપવાળુ વૃક્ષ છે તેમ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળો વિચિત્ર આત્મા છે એમ આશંકા સંભવે છે તેનું નિરાકરણ કરવા નિઃસ્પર્શક કહે છે—‘તમેવંક જ્ઞાનય આત્માનમ્’ (તે એકનેજ આત્મા બલે). તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા કાર્યપ્રપંચથી વિશિષ્ટ, વિચિત્ર છે એમ બલુવા યોગ્ય નથી, ત્યારે કેમ? અવિદ્યાજન્ય કાર્યપ્રપંચનો વિદ્યાએ કરીને પ્રવિણ્ય કરી તેજ એક આયતન-ભૂત એકરસ આત્માને બલે. એવી રીતે, જેમ જેના ઉપર દેવદત્ત એડેલો છે તે એકરસ આત્માજ વિશેષ છે એમ ઉપદેશ કરાય છે. વળી વિકારરૂપ અસત્યને વિષે જેનું અભિમાન છે તેની નિન્દા મુતિમાં છે—‘મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમામોતિ યદ્વદ્ માનંય પદ્યતિ’ [શ્કા ૨૧૧૧૧] (જે આદિ ભિન્નની પેઠે બલે છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે છે). ‘સર્વે બ્રહ્મ’ (સર્વ બ્રહ્મ છે) એ સામાનાધિકરણ તો પ્રપંચના વિપ્રસથને અર્થે છે, અનેકરસના પ્રતિપાદન કરવા માટે નથી. કેમકે ‘સ યથા સ્વ ન્યયયતોડનત્તરોડયાલઃ કૃત્ત્વો રસયત યવંયં યા અરેડ્યમાત્માનત્તરોડયાલઃ કૃત્ત્વઃ પ્રજ્ઞાનયત યવ’ [બૃહ ૬ ૪૧૧૧૩] (જેમ તે જવભૂષિને અંદર ને બહાર નથી અને છે, માટે માટે પવુ પ્રજ્ઞાનુજ મદવુ કરતું એનું તાત્પર્ય છે. ‘પુરુષ યવેદમ્—’ એ પૂર્વ વાક્ય છે; ‘બ્રહ્મવેદમમૃતમ્—’ એ ઉત્તરવાક્ય છે. સર્વે દિશાઓમાં રહેલુ સર્વ પ્રજ્ઞજ એવો અર્થ છે. આ પ્રમાણે ‘સ્વશબ્દથી’ એનો અર્થ આત્મશબ્દથી, સ્વછબ્દથી અને પ્રજ્ઞશબ્દથી એવો થાય છે એમ સૂચવે છે. એ બધા પ્રજ્ઞના સ્વશબ્દ છે. પુરુષ યવેદં વિભ્રમ—હત્યાદિ ઉદાહરણ વાક્ય સંવિશેષપ્રકાર છે એવી આશંકાનું નિરસન કરવા વાક્યનું વિવરણ કરે છે—‘તેમાં આયતન અને આયતનવાનના’ હત્યાદિ. જેને વિષે સર્વ જન્મ કલિપા છે તેનેજ એકને એમ ‘એ’ અને ‘એક’ શબ્દોથી નિર્વેશેષ પ્રકાર બલુનું એમ કહી બીજો હેતુ કહે છે—‘વળી વિકારરૂપ અસત્યને વિષે’ હત્યાદિ. વિકાર-અનુત-અસત-અનામપદાર્થને વિષે જેનું અભિમાન છે તે અનર્થજોડા થશે એમ. બેદપ્રપચને સત્ માનનારની નિન્દાની મુતિથી મુદરસ્ય (સર્વ બ્રહ્મ છે) ‘એ સામાનાધિકરણ તો’ હત્યાદિ. જે ચોર છે તે સ્થાણ છે એની પેઠે જે સર્વ છે તે પ્રજ્ઞ છે એમ સર્વને ઉદ્દેશીને પ્રજ્ઞત્વનું વિધાન કર્યું છે નેથી તે જ્ઞાનો બાધ કરે ; પણ પ્રજ્ઞ તે સર્વ છે એમ ભિન્ન સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરતું નથી. જે સર્વ અવિ-પ્રાપ્તિ આરોપિત છે તે સર્વ વસ્તુનઃ પ્રજ્ઞજ છે, જે પ્રજ્ઞ છે, તે સર્વ છે એમ નહિ. તેને જે નિવામક મુતિ કહે છે—‘સ યથા’ હત્યાદિ. જેમ જવભૂષિ અંદર અને બહાર રસાન્તર-

સર્વ લવણીકરસ છે, તેમજ અરે મેત્રેયિ, એ આત્માને અંદર નથી અને બહાર નથી અને સર્વ જ્ઞાનેકરસજ છે) એમ એકરસતાની શ્રુતિ છે. તેટલા માટે ઘુસોક, ભૂ-લોક આદિનું આયતન બ્રહ્મ છે. સેતુની શ્રુતિ છે અને સેતુ પારવાન થાય એ યુજ છે તેથી ઘુસોક, ભૂલોક આદિનું આયતન બ્રહ્મથી ભિન્ન પદાર્થ હોવો જોઈએ એમ જે કહ્યું છે તેને વિષે કહીએ છીએ. આહિ સેતુની શ્રુતિથી વિધારણ કરે છે એક-લીજ વિવક્ષા છે, તેને પાર છે ઇત્યાદિની વિવક્ષા નથી. લોકમાં માટી અને લાક-કાનો અનેસો સેતુ જોવામાં આવે છે માટે આહિ પાણી માટી અને લાકકાનોજ અનેસો સેતુ સ્વીકારવાનો છે એમ નથી. સેતુશબ્દનો અર્થ પાણી વિધારણ એટલોજ છે, જેને પાર છે ઇત્યાદિ નથી; કેમકે 'નિષ્' એ બન્ધનાર્થક ધાતુથી સેતુશબ્દની વ્યુ-ત્પત્તિ છે. બીજો કહે છે—'તમેયેકં જાનય આમાનમ્' (તે એકનેજ આત્મા જાણુ) એમાં જે આત્મજ્ઞાનનું સંકીર્તન કર્યું છે અને 'અન્યા વાચો વિમુચ્ચય' (બીજા વાળીએ ત્યાગ કરે) એમાં જે વાળી ત્યાગ કરવાનું સંકીર્તન કર્યું છે તેનું આહિ અમૃતત્વના સાધન તરીકે 'અમૃતસ્વેજ સેતુઃ' (અમૃતનો એ સેતુ છે) એમ સેતુશ્રુતિથી સંકીર્ત-ન થાય છે, ઘુસોક, ભૂલોક આદિનું સંકીર્તન થતું નથી. તેટલા માટે સેતુશ્રુતિથી ઘુસોક, ભૂલોક આદિનું આયતન બ્રહ્મથી અન્ય પદાર્થ હોવો જોઈએ એમ જે કહ્યું છે તે એ અયુજ છે ॥ ૧ ॥

રહિત છે, સર્વ લવણીકરસજ-મારીજ છે, એમ તે મેત્રેયિ, આત્મા જ્ઞાનેકરસ, છે. એ કે પાર-વન્ન, સાવવન્ન આદિ, મુખ્ય સેતુના અન્વયિચારી યુક્તો છે, તોપણ સેતુનું જ્ઞાતિઅન્યનરૂપ જે વિધારણ છે તે અન્વયિચારી એનો પણ યુક્ત સેતુપદના અર્થનો એકદેશ-ભાગ હોવાથી યુક્ત તરીકે હેતો, પણ પદાર્થના બદલેત પારવન્ન આદિને યુક્ત તરીકે ક્રેવા નહિ એમ કહે છે—'એમ જે કહ્યું છે તેને વિષે કહીએ છીએ' હન્વાદિ. પણ સેતુનો જે અવિનાશૂત-અન્વ-નિચારી-નિશ્ચય સદચારી ધર્મ-પારવન્નાદિ તેનુંજ સેતુશબ્દથી ચડણ થશે એનું નિરાકરણ કરે છે—'લોકમાં માટી અને લાકકાનો' હન્વાદિ. 'આહિ પાણી' એમનાં પણ વિધારણ એ સેતુશબ્દનો અર્થ છે એમ રકુટ કરે છે—'નિષ્ એ બન્ધનાર્થક ધાતુથી' હન્વાદિ. 'નિ-મોતિ જમાનિ' (બંધ છે) એમ સેતુપદના અર્થનો એકદેશ વિધારણ છે. એનો અર્થ છે તેમજ 'અમૃતસ્વ સેતુઃ' એમાં અમૃતપદને આવધાન (અમૃતત્વ જેમાં પ્રધાન છે એવું) લીધાથી અમૃતત્વનો સેતુ-વિધારક ગ્રન્થ છે. એનુંજ અમૃતત્વ છે, અન્વયનું નથી. અથવા યુક્તો આદિ-અમૃતત્વનો સેતુ-વિધારક ગ્રન્થ છે. એનુંજ અમૃતત્વ છે, અન્વયનું નથી. અથવા યુક્તો આદિ-કહે છે' હન્વાદિ. સેતુશબ્દનો અન્વયનારૂપરૂપક અન્વયજ્ઞાન અર્થ છે, ગ્રન્થ નથી એ-કરે રહિતાયે કરે છે—'તેટલા માટે સેતુશ્રુતિથી' હન્વાદિ. સેતુનો અર્થ જ્ઞાન લીધે એટલે એનું જ્ઞાન છે ॥ ૧ ॥

મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશાત્ ॥ ૨ ॥

મુક્તથી 'ઉપસૃપ્ય છે એમ વ્યપદેશ છે તેથી (દુલોક, ભૂ
આદિનું આયતન પરબ્રહ્મ છે) ॥ ૨ ॥

૧૧મી આથી દુલોક, ભૂ આદિનું આયતન, પરબ્રહ્મ છે; કારણ કે એ મુક્તથી ઉપસૃપ્ય છે એમ વ્યપદેશ કરાતો દેખાય છે. મુક્તથી ઉપસૃપ્ય તે મુક્તોપસૃપ્ય. દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થો વિષે હું હું એવી આત્મશુદ્ધિ તે અવિદ્યા; તેમાંથી તેના (અનાત્મ પદાર્થોના) પૂજનાદિમાં રાગ, પરિભવદિમાં દ્વેષ, તેના 'ઉત્પેદના દર્શનથી ભય અને મોહ એમ અનન્ત ભેદવાળો અનર્થસમુદાય હ્રમેશ પ્રસરતો આપણે બધાને પ્રત્યક્ષ છે. એથી ઉત્પદ્ધુ અવિદ્યા, રાગ, દ્વેષ આદિ રાગોથી મુક્ત પુરુષો વડે એ ઉપસૃપ્ય એટલે ગમ્ય છે એમ દુલોક, ભૂ આદિના આયતનને 'પ્રસ્તાવીને વ્યપદેશ થાય છે. કેવી રીતે?—'મિથતે હૃદયમગ્નિષિદિષ્યન્તે સર્વસંશયોઃ । શ્ચિયન્તે વાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે ॥' [મુ.૧:૩૦ શારાત્] (તે 'પર અને 'અવરનું જ્ઞાન થયે એની હૃદયમગ્નિ છૂટી જાય છે, સર્વ સંશયો કપાઈ જાય છે અને કર્મો

જુ, ભૂ આદિનું આયતન બ્રહ્મ છે તેને માટે બીએ દેગ કહે છે—'મુક્તોપસૃપ્ય' હતાદિ. મુક્ત પુરુષોથી ઉપસૃપ્ય એટલે પ્રત્યક્ષ તરીકે પ્રાપ્ય એનું બે પ્રકાર મેની અદિ ઉજિ છે એવો સૂત્રાર્થ છે. બન્ધનો નાશ એવો એ મુક્તિ શબ્દનો અર્થ તે કહેવા માટે પ્રથમ બન્ધનો અનુવાદ કરે છે: મુક્તિના પ્રતિયોગી બન્ધને દર્શાવે છે—'દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થો' હતાદિ. અવિદ્યાનું ફળ કહે છે—'તેમાંથી તેના (અનાત્મ પદાર્થોના) પૂજનાદિમાં રાગ' હતાદિ. સમ્યજ્ઞાન વગર અનર્થસમુદાય નાશ થાયતો નથી તે સૂચવવા કહે છે—'હ્રમેશ પ્રસરતો', રવાનુમવનું પ્રમાણ આપે છે—'આપણે બધાને', બન્ધનો અનુવાદ કરીને તેના 'વિરોધરૂપ મોહને સમજાવવાને સૂચની યોગ્યતા કરે છે—'એથી ઉત્પદ્ધુ' હતાદિ. અવિદ્યા, રાગ, દ્વેષ, ભય અને મોહ એ પાંચ કહેલાત્મક બન્ધની નિવૃત્તિ બેની ઘર્ષ હોય અને આત્મસ્વરૂપે રહી હોય તે મુક્ત છે એવો અર્થ છે. 'મિથતે હૃદયમગ્નિઃ' એ ક્રુતિમાં પરમાત્મજ્ઞાનનું ફળ કહ્યું છે. 'કામા યેડસ્ય હૃદિ ધિતાઃ' (બે કામો એના હૃદયમાં રહેલા છે) એવી બીજી ક્રુતિ છે તેથી અવિદ્યાવાસનાનો 'પ્રયવ, હૃદયુમાં-શુદ્ધિમાં રહેલો બે કામ તે નાશ પામે છે. હૃદયમગ્નિઃ=અવિદ્યા, રાગ, દ્વેષ, ભય અને મોહ. મોહ એટલે વિવાદ, શોક, શીકિત પુરુષોના નેમાપ્રવાહની જેટ મરણપર્યન્ત પ્રવૃત્ત વ્યવહાર 'જિવવિવચક સર્વ સંશયો નાશ પામે છે. તેના સંશયો વિચિત્ર થવા છે અને અવિદ્યા નિવૃત્ત ઘર્ષ છે તેના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, પૂર્વમાં કમો તેમજ જન્મંતરમાં એનું ફળ પ્રાપ્ત થયું નથી તેવાં કમો અને જ્ઞાનોત્પત્તિની સાથે યદ્વદાં કમો નાશ પામે છે. આ બંધુ ક્યારે થાય છે? જ્યારે તે સર્વજ્ઞ, અસંસારી, કારણસ્વરૂપે પર અને કાર્ત્ત્વસ્વરૂપે અવરનું દર્શન-જ્ઞાન થાય છે ત્યારે. અથવા પરાવરને બીજી રીતે સમજાવા. પર એટલે હિરણ્યમર્બદિ છે અવર એનું તે પરાવર, પ્રજ્ઞ તે પ્રજ્ઞનું બે

૧ અથ. ૨ નિર્લેષ, કહેવું તે; ઉજિ. ૩ સ્વાન. ૪ પરિભવ=અપમાન. ૫ નાશ. ૬ પ્રવૃત્ત વિષય કરીને ક્રુતિ કહે છે. ૭ ક્રુતિ. એના અર્થે મીઠામાં આપો છે. ૮ નીચું. એના અર્થે મીઠામાં એવો. ૯ નાશ. ૧૦ સમુદાય. ૧૧ જ્ઞેયને-અભ્યુષા યોગ્ય છે તેને-હવનું.

હીધે આથી એરસે અન્યછંદથીજ પ્રાણભૂત એરસે વિજ્ઞાનાત્માનો ખરૂં યુ, બૂ આદિના આયતન તરીકે આશ્રય કરવો યુક્ત નથી. વળી ઉપાધિપરિચિત્ત, અવિબુ, વિજ્ઞાનાત્મા, યુ, બૂ આદિનું આયતન થાય એ જરોજર સંભવનું નથી. સૂત જુઠું કયું છે તે ઉત્તર સૂત્રો માટે છે ॥ ૪ ॥

‘પાણિ વિજ્ઞાનાત્માનો યુ, બૂ આદિના આયતન તરીકે આશ્રય કરવો શા માટે યોગ્ય નથી ?

ભેદવ્યપદેશાત્ ॥ ૫ ॥

ભેદના વ્યપદેશથી ॥ ૫ ॥

પાણી તમેરેક જ્ઞાનય જ્ઞાનત્મા’ [તેનેજ એકને આત્માતરીકે જાણો] એમ કોણ અને જ્ઞાતૃભાવે આદિ ભેદના વ્યપદેશ છે. તેમાં વિજ્ઞાનાત્માનો મુખ્ય હોવાથી જ્ઞાતા છે; પરિણામી આત્મશબ્દવાચ્ય શબ્દ જે કોય છે તે યુ, બૂ આદિનું આયતન છે એમ મત્ત છે, વિજ્ઞાનાત્મા નહિ ॥ ૫ ॥

વળી શાથી વિજ્ઞાનાત્માનો યુ, બૂ આદિના આયતન તરીકે આશ્રય કરવો યોગ્ય નથી ?

પ્રકરણાત્ ॥ ૬ ॥

પ્રકરણથી ॥ ૬ ॥

વળી આ પ્રકરણ પાણુ પરમાત્માનું છે; કેમકે ‘કસ્મિન્ન મળ્યો વિજ્ઞાને મર્ગમિત્ત

તરીકે છે માટે તેનું આયતન છે એ કિયટ છે. અતૂપકારા છવ યુ, બૂ આદિનું નિમિત્ત છે તોપણ ક્ષણ તુ તેનું આયતન નથી; કેમકે ઓપાધિ-ઉપાધિપરિચિત્ત કોણથી છવ અવિબુ છે એવો અર્થ છે પણ ‘જાનુમાનપ્રાણમુત્તાયતનહસ્તદાન’ (પ્રધાન અને છવ, યુ, બૂ આદિનું આયતન નથી, અન્યછંદથી) એવ એક સૂત્ર મ્હા માટે ન કયું. કેમકે જાનેનું નિગરણ કરવાનો દેનું જોગ છે. જાને માટે કહે છે કે—મૂત્ત જુઠું કયું છે. હાદિ. ઉત્તર સૂત્રથી છવખાતેજ નિગરણ થવ છે, પ્રધાનને નહિ. એક મૂત્ત કરવાથી આમ જરોજર સમજાવ નહિ. ઉત્તર સૂત્રેના દેનું છવખાતેજ નિગરણ થવ છે તેથી અન્યવનો મુલોધ થતા માટે ‘પ્રાણમૂત્ત’ એવ પૂરુ; મૂત્ત કયું છે. ઉત્તર સૂત્રમાં છવખાતેજ નિગરણ સમજાવતા માટે પૂરુ; મૂત્ત કયું છે. ૬.

એ: વિનુદ પ્રવચનનાજ અવ જેવ છે, તોપણ છવખાતે આજાણી જાણને જેવથી દેવ દેવથી છવ જેવ નથી એવો અર્થ છે. આ પ્રમાણે છવખાતેજ નિગરણ તરિકે છવ યુ, બૂ આદિનું આયતન નથી. વિનુદરે તો જેજ એવ મનમનું ૫ ૫ ૫

વિષય કય જેવ છેજ નહિ. અન્યજેજ જાણે એવ વચનપરિચિત્ત કરવાથી છવ જા-

વિજ્ઞાતં મણતિ' [મુણ્ડ ૨૧૧૩] (હો ભગવન, શેનું વિજ્ઞાન થયે આ સર્વનું વિજ્ઞાન થાય ?) એમાં એકના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનની અપેક્ષા છે. ખરેખર, સર્વનો આત્મા, જે પરમાત્મા, તેનું વિજ્ઞાન થયે આ સર્વનું વિજ્ઞાન થાય, માત્ર વિજ્ઞાનાત્માનું વિજ્ઞાન થયે નહિ ॥ ૬ ॥

વળી શાથી વિજ્ઞાનાત્માનો યુ, બૂ આદિના આયતન તરીકે
આશ્રય કરવો યુક્ત નથી ?

સ્થિત્યદનામ્યાં ચ ॥ ૭ ॥

વળી સ્થિતિ અને 'અદનથી ॥ ૭ ॥

યુ, બૂ આદિના આયતનને પ્રસ્તવીને કહે છે—'દ્વા સુપર્ણાં સમુજા સલાવા' [મુણ્ડ ૨૧૧૧] (બે સુપર્ણ, સર્વના સહયુક્ત સખા) એમાં સ્થિતિ અને અદનને નિર્દેશ કર્યો છે. 'તથોત્ત્વાઃ પિતૃતં રજાદ્વસિ' (તેમાંનો એક[કેતવસ] રજાદુ કૃણ ખાય છે) એમાં કર્મકૃણને ઉપભોગ નિર્દેશ છે, અને 'મનસામ્યોડમભિવાકરોતિ' (બીજે [ઈન્દ્ર] ખાધા વગર છુએ છે) એમાં ઉશ્કારીનાથી અવસ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે; અને એ સ્થિતિ અને અદનથી ઈન્દ્ર અને કેતવસનું ત્યાં મહત્ત્વ કરાય છે, જે ઈન્દ્ર યુ, બૂ આદિના આયતન તરીકે વિવક્ષિત હોય તો તે પ્રકૃત ઈન્દ્રનું કેતવસથી પૃથગ્વચન સંભવે છે. નહિ તો, ખરેખર, એ અપ્રકૃત વચન આકસ્મિક અને અસંબદ્ધ થાય. પણ તારૂં ખજુ કેતવસનું ઈન્દ્રથી પૃથગ્વચન આકસ્મિકજ પ્રસન્ન થાય, ના; કેમકે તે અવિવક્ષિત છે. કેતવસ તો કર્તા અને ક્રીડા તરીકે પ્રતિશરીરમાં

ચલન નથી અને ફેબ નથી તેને માટે બીજો હેતુ કહેવો જોઈએ—'વળી શાથી' હતાદિ, દિગ્વચનમ્ આદિનું જ્ઞાન થયે કદી સર્વનું જ્ઞાન થતુ નથી, પણ પ્રજનનું જ્ઞાન થયેજ સર્વજ્ઞાન શક્ય છે ॥ ૬ ॥

હવે ઉપાધિ સાથે એક છે એમ વિવક્ષિત નથી તેથી હવેજ્ઞાનથી સર્વજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે માટે હવે યુ, બૂ આદિનું આયતન નથી તેને માટે બીજો હેતુ કહેવો જોઈએ એમ અપેક્ષા કરી સૂત્રથી પરિહાર કરે છે—'વળી શાથી વિજ્ઞાનાત્માનો' હતાદિ. 'દ્વા સુપર્ણાં' હતાદિમાં સ્થિતિથી ઈન્દ્રનું અને અદનથી હવનું વચન છે તોપણ આયતનવાચ્યમાં ઈન્દ્રજ્ઞાન માટે જ્ઞાત છે તેને માટે કહે છે—'જે ઈન્દ્ર' હતાદિ. અહિં ઈન્દ્ર એટલેયુદ્ધ વિન્ધાત્ર એમ સમજવું, સર્વજ્ઞતાદિવિશિષ્ટ નહિ; કેમકે તે અહિં પ્રતિપદ્ય નથી. નેટલા માટે અપ્રતિ-પદ્ય અર્થનું અકરમજૂ મધ્યે વચન અસંભવિત હોવાથી અપિવાક્યે કરીને તેનુંજ મહત્ત્વ કરવું એમ આશય છે. તે બળવા વગર સંકા કરે છે—'પજુ તારૂં ખજુ' હતાદિ. અક્ષરવરૂપ પ્રતિપદ્યન કરવા માટે અકરમજૂ અપ્રકૃત જેવા પણ હોડપ્રસિદ્ધ હવનો અનુવાદ સંભવિત છે

બુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિથી સંબદ્ધ છે તે લોકમાંજ પ્રસિદ્ધ છે, એ અનિધી તાત્પર્યે વિવક્ષિત નથી. હૃદયર તેા લોકમાં અપ્રસિદ્ધ હોવાથી અનિધી તાત્પર્યે વિવક્ષિત છે તેથી તેનું આકસ્મિક વચન યુક્ત નથી. 'ગુહાં પ્રવિષ્ટવાન્માતૌ હિ' (અરેખર, ગુહામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા બે આત્માઓ) એમાં પણ 'દ્વા સુપર્ણા એ જહ્નુમાં હૃદય અને ક્ષેત્રજ્ઞ ઉક્ત છે એમ કહ્યું છે. જોકે પૈત્રી ઉપનિષદમાં કહેલા વ્યાખ્યાનથી આ જહ્નુમાં સત્ત્વ અને ક્ષેત્રજ્ઞ ઉક્ત છે તોપણ કંઈ વિરોધ નથી. કેવી રીતે? અરેખર, આદિ ઘટાદિચિદ્રની પેઠે સત્ત્વાદિ ઉપાધિના અભિમાની તરીકે વિજ્ઞાનાત્મા પ્રતિશરીરમાં ધૃત્યમાણ છે તેથી યુ, ભૂ આદિનું આયતન નથી એમ વિજ્ઞાનાત્માના નિવેધ કસાય છે. પણ જે સર્વ શરીરોમાં ઉપાધિ વિના ઉપસત્યમાણ છે તે પરમાત્માજ છે. જેમ ઘટાદિનાં છિદ્રો ઘટાદિ ઉપાધિ વિના ઉપસત્યમાણ મહાકાશજ થાય છે, તેમ વિજ્ઞાનાત્મા પરમાત્માથી અન્ય છે એ અયુક્ત છે, તેથી તેના યુ, ભૂ આદિના આયતન તરીકે પ્રતિવેધ યુક્ત નથી. તેથી સત્ત્વાદિના અભિમાનીનાજ યુ, ભૂ આદિના આયતન તરીકે પ્રતિવેધ છે. તેટલા માટે પરબ્રહ્મજ યુ, ભૂ આદિનું આયતન છે. તે એ, 'મહદયવ્યાદિગુણકો ઘર્માંકેઃ' [૧૨૨૨ સૂત્ર] એવીજ સિદ્ધ છે. તેજ ભૂતયોનિ-વાસ્યની મધ્યે આ કહ્યું છે—'યસિન્ ચૌઃ પૃથિવ્યૌ ચાન્તરિક્ષમ્' એમ, પણ વિસ્તારને માટે આદિ એને પુનઃ ઉપન્યાસ કર્યો છે ॥ ૭ ॥

એમ સંકાનો પરિહાર કરે છે—'ના, કેમકે તે અવિવક્ષિત છે' હત્વાદિ. એવ અપરં ન હોવાને ક્ષીધે અપ્રતિપાદ છે એમ પ્રકટ કરે છે—'ક્ષેત્રજ્ઞ તે' હત્વાદિ. પણ 'દ્વા સુપર્ણા' હત્વાદિમાં બુદ્ધિ અને એવ ઉક્ત છે તો આ મત શી રીતે તેને માટે કહે છે—'ગુહાં પ્રવિષ્ટા'—'હત્વાદિ. સ્થિતિ અને અદને કરીને હૃદય અને ક્ષેત્રજ્ઞના અનુવાદથી એકમ દર્શાવ્યું છે એવો અર્થ છે. પણ આદિ એવ અને દયિ અનુવાદ નથી; કેમકે પૈત્રીઆખ્યા સાથે વિરોધ થાય છે, આથી સૂત્ર અસંગત થાય છે તેથી કહે છે—'જોકે પૈત્રી ઉપનિષદમાં' હત્વાદિ. તોપણ સૂત્રની અસંગતિ નથી એવો અર્થ છે. અદનવાક્યે શુદ્ધિનો અનુવાદ કરીને સ્થિતિવાક્યે બુદ્ધિ આદિથી વિવક્ષ્ય ગુહ પ્રત્યગ્રહને જ્ઞેય કહ્યું છે તેથી સુબાદિવાક્યમાં તેજ થાય છે. બુદ્ધિના ઉપાધિવાગ્યે એવ થાય નથી એમ સૂત્રની સમતિ કહે છે—'અરેખર આદિ' હત્વાદિ. 'મનશ્ચક્ષ્ણોઽમ્નિચાક્રદીનિ' એમાં એવ ઉપાધિરહિત સ્વરૂપે બ્રહ્મસ્વભાવ, ઉચ્ચત્તમ અભોક્ષ છે એમ દર્શાવ્યું છે. તેનેજ માટે અવેતન બુદ્ધિસન્ન અપારમાર્થિક ભોક્ષા છે એમ કહ્યું છે. માટે એવી રીતના એવને પ્રતિપાદન કરતો આ મન્તરવંદ, યુ ભૂ આદિનું આયતન બ્રહ્મજ છે એમ કહે છે અને ઉપાધિરહિતજ એવનો પ્રતિવેધ કરે છે. એટલે પૈત્રીઆખ્યા સાથે વિરોધ નથી એવો અર્થ છે. 'તે એ'—યુ ભૂ આદિ વાક્ય બ્રહ્મપર છે તે વિસ્તારને માટે 'એવેતનના વ્યાખ્યાનથી ભૂતયોનિ પ્રત્યગાત્મા છે એમ સ્કુટ કરવા માટે. તેથી મત્સ્ય ઉપનિષદનો બ્રહ્મને વિષે અમન્વય મિદ્ધ થયો ॥ ૭ ॥

મૂમા સંપ્રસાદાદધુપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

ભૂમા (પરમાત્મા છે), 'સંપ્રસાદથી ઊર્ધ્વ ઉપદેશ છે તેથી ॥ ૮ ॥

'મૂમા સ્વેષ વિચિત્રાસિત્ત્વ્ય इति मूमार्त्तं भगवो विचित्रात्मा इति' । 'यत्र
मात्मन् परस्मिन् मात्म्यवत्પોતિ માત્મ્યવિજ્ઞાતાતિ સ મૂમાઽય વચ્ચાત્મન્ પરપત્ત્ય-
વ્યુત્પોત્ત્યવિજ્ઞાતાતિ સેદગત્ ।' [છોડા ૭૩ ૨૩-૨૪] (ભૂમાય વિ-
જ્ઞાન પામવા હજી છે. મારે હું ભગવાન. ભૂમાનું વિજ્ઞાન મેળવવા હજી હું. એ ત-
ત્વને વિષે અન્ય વસ્તુનું દર્શન હતો નથી. અન્યનું મરણ હતો નથી. અન્યનું
વિજ્ઞાન મેળવતો નથી તે ભૂમા છે; અને એને વિષે અન્યને લુપ્ત છે, અન્યને મા-
ન્ય છે. અન્યનું વિજ્ઞાન મેળવે છે તે અદૃષ્ટ છે) એમ મુનિવાચી છે. તેમાં મંત્રાય
ધાય છે કે શું પ્રાપ્ત ભૂમા ધાય કે પરમાત્મા ? શાથી સંગ્રહ ધાય છે ? ભૂમા આથી
પ્રથમ તો બહુનું અભિધાન ધાય છે; કેમકે 'વહોલોલો મૂષ વહો' [પાણિડ ૧૪૪:૫૮]
એ મૂષથી ભૂમાજ્ઞ સાધ્યમન્યજ્ઞાન છે એમ સમજી છે. વળી એ બહુનું કેવા ધર્મ-

દેવને નરક કર્મભેદ. હજી. જાને અન્યજ્ઞાન ન હોવાને લીધે સ્ત્રીય કર્મ ભગવાન જ્ઞા-
ત્મક મહાભોયે સનકુમરની પસે રહ ને કહ્યું કે તે ભગવાન જ્ઞાન-મહાનથી ઉપચ વચ્ચ.
દોષાત્મની પસ અને ઉપદેશ ને સનકી સનકુમરે કહ્યું ન મની પ્રકાશિતિ ઉપચન.
કર. મારે કહ્યું કે નમથી કંઈ કાળિ છે ' સનકુમરે પ્રકુમર જાનો કે વનિન્દિવ
નમથી કાળિ છે એમ નરક અને સનકુમરની વચ્ચે વનિન્દિવથી નું કાળિ છે તેથી
કુ કાળિ છે એમ અપેક્ષાન પ્રકોમર દર નમ વચ મન. તકાપ વિન પાન વિ
નવ નમ, કાલ, જાલ, વડુ તેમ કાકા રમણ. જાલ જાને પ્રવુ ઉત્તેનર કાળિ છે
એમ પ્રકોમરથી સનકુમરે નરકને કહ્યું. પસે નરક સનક રક. પડુ તેમ ૧૦૫ વચ
સનકુમરે કહ્યું કે એ સવથી ભેદવડે છે તે ભેદવડે છે એમ સવથી જ્ઞાતી પુત્રિયલ
કર. ઉપદેશ કરે કે સુખનુ વિનન મેળવવ ૧૦૩૫ કોલિ ને સનકી નરકે કહ્યું. તરી
ભગવાન. કુ સુખનુ વિનન મેળવવ ૧૦૩૫ સનકુમરે કહ્યું ય જુલ છે ને સુખ છે.
જનકુમર જન નરકક કોલિ—'મૂમા સ્વેષ વિચિત્રાસિત્ત્વ્ય' સાધને ત્રિ સુખ નથી
જામ સુખ છે તેમ કરે મિતિત્ત્વ સુખ ૧૦૫૨ સનકે સનકે વિનર કરે. કોલિ એમ
નરક કરે સનકુમરે કહ્યું કોલિ નરક કરે છે—'મૂમાર્ત્તં ભગવો વિચિત્રાત્મા' સનકુ અ-
તિત્ત્વન મેળુ વચ્ચ કરે છે—'યજ્ઞ કલ્પનરવનિ' રત્તરી અવદ રત્તરી કોલિ. પડુ વનુ
જા. છે. એથી કાલ છે. વિનિષ્ઠ વસ્તુનુ વચ્ચ કરે વચ્ચે વચ્ચે વચ્ચ કરે છે—'યજ્ઞ
કલ્પનરવનિ' રત્તરી અવદ રત્તરી કોલિ રત્તરી ૧૦૩૫ વિનર રત્તરી છે એમ જાલ
રત્તરી રત્તરી છે. પ્રકાશનરવનુ કોલિ કરે છે—'મહથી સંગ્રહ ધાય છે' રત્તરી વહોલોલો
(ભૂમા ભગ) એવ વિનરક 'દુષ્ટાદિવદ્ધમનિષ્ઠ' એમ રત્તરી ૧૦૫૫ ૧૦૫૫ 'વહો-
લોલો મૂષ વહો' એ સુવ રત્તરી રત્તરી ૧૦ રત્તરી ૧૦ રત્તરી ૧૦ રત્તરી ૧૦

પ્રાણુ છે એવી વિશેષ આકાશકાને વિષે 'પ્રાણો વા આશાયા મૂયાન્' [છાન્દોગોપાન] (ખરેખર, પ્રાણુ આશાથી મોટા છે) એમ સંનિધિથી' પ્રાણુ ભૂમા છે એમ જાણાય છે. તેમજ 'શ્રુતં હોત્ર મે મગવદ્દુરોમ્યસ્તરતિ શોકમાન્મયિવિતિ સોઽહં મગવઃ શોન્વામિ તં મા મગવાન્શોકસ્ય પારં તારયતુ' [છાન્દોગોપાન] (કેમકે મેં આપ જેવા-એથી સાંભળ્યું છે કે આત્મવેત્તા શોક તરે છે, તેથી હે ભગવન્, એવો હું શાય કહી ખું. તેમને શોકને પાર તારો) એમ પ્રકરણ ઉદાવનાથી પરમાત્મા ભૂમા છે એમ પણ જ્ઞાન થાય છે. તેમાં કોણું 'ઉપાદાન ન્યાય છે અને કોણું 'હાન ન્યાય છે તે વિષે સંશય થાય છે. ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? પ્રાણુ ભૂમા છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી? આપિકથના પ્રશ્ન અને પ્રતિવચનની પરંપરાનું ફરીન થતું નથી તેથી. એમ 'અસ્મિ મગવો માછો મૂયાઃ' (હે ભગવન્, નામથી અધિક કંઈ છે?) એમ,

છે અને જુને સ્થાને મૂ આરંભ થાય છે આમ મૂમન્ શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે હમન્ પ્રત્યેક આવવાયક હોવાથી મૂમન્ શબ્દનો અર્થ જનુલ્ક થાય છે. તે કેવા ધર્મવાળું છે એમ આકાશ ઉત્પન્ન થયે પાસેના પ્રકરણમાં રહેલો પ્રાણુ ધર્મ છે એમ જાણે છે; તેમજ વાતના ઉપક્રમમાં રહેલા આત્માનું પણ ધર્મી નરીકે જ્ઞાન થાય છે. આવ અને અવિનું (જેમાં આવ રહેલો છે તે) એ જે વચ્ચે તાદાત્મ્યવિવચ્ચાથી પ્રાણુ ભૂમા છે કે પરમાત્મા ભૂમા છે એમ સામાનામિકરણ થઈ સરસ થાય છે. પૂર્વે અધિકરણમાં આત્મશબ્દથી મૂ, મૂ અર્થિનું આયતન પ્રશ્ન છે એવો નિર્ણય ક્યાં એ વૃજ નથી; કેમકે આત્મશબ્દ 'તરતિ શોકમાન્મયિન્' એમા અશ્રમને વિષે પ્રવૃજ છે એમ આરંભની સગતિથી પૂર્વપક્ષ કરે છે— 'પ્રાણુ ભૂમા છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે.' આ અધ્યાયમાં કોણુ કોનાથી અધિક છે એમ પ્રશ્નર છે. પ્રાણુની પછી આધિક્ય-પ્રશ્ન નથી તેથી પ્રાણુજ ભૂમા છે એમ કહે છે— 'શાથી?' હન્વાદિ. પણ 'વ્ય તુ વા અતિવદતિ' (એ તો ખરેખર પ્રેશવાદી છે) એમાં તુ શબ્દથી પ્રાણુપ્રકરણનો વિચેદ થવાથી પ્રાણુ ભૂમા નથી એવી કહે છે— 'પણ પ્રાણુને નામથી શરૂ કરી' હન્વાદિ. નામથી આરંભી આશાપર્વન ઉપાસ્ય પદાર્થને ઓળખી પ્રાણુને કેવલ વદે તે અતિવાદી, પ્રાણુવેગ. તેવા પુરુષ પ્રત્યે કોઈક પ્રશ્ન કરે કે તમે અતિવાદી છો તો નેણું કહેવું કે હા, હું છું. હું અતિવાદી નથી એમ અપરૂપ કરવો નહિ એમ કયું છે. પ્રાણુ વેગનો 'વ્ય તુ વા અતિવદતિ' હન્વાદિમાં વ્યઃ થી પરમસં કરીને, સગવચન, જ્ઞાન, મનન, મદ્દા, નિજ, અને કૃતિ એ ધર્મપરંપરા કરીને ભૂમાનો ઉપદેશ ક્યાં છે તેથી પ્રકરણનો વિચેદ થવો નથી. મુગ્ધ તો નામદિને ઉપામક અતિવાદી નથી એમ અતિવાદિવનો નિરસ કરવા મટે છે. ભૂમાનું લક્ષણ મુખ્ય અને અમુખ્ય પ્રજ્ઞને વિષે પ્રશ્નર થોજે છે— 'પણ પ્રાણુ ભૂમા છે એમ વ્યાખ્યા કરાય તો' હન્વાદિ. 'અ શૂણોતિ ન વદતિ' એમાં શુદ્ધપુરુષઃ એનું દેવ સમજવું; અર્થાત્ મુકુમ પુરુષ સાંખ્યનો નથી કે દેવનો નથી 'પ્રાણો માતા પ્રાણો જ્ઞાતા પ્રાણઃ સ્વપ્ના પ્રાણ આત્માયઃ પ્રાણો વ્યાયનઃ' [છાન્દોગોપાન] 'શાર્દૂલો દ વા વ્યોગ્ધાનો વ્યાનોઽન્વાહાર્યવચન ગ્રાહ્યનીયઃ પ્રાણઃ' (આ આપન વડે ગ્રાહ્ય છે, જ્ઞાન અન્વાહાર છે અને પ્રાણુ આવચનીય છે) એવી કૃતિ છે તેથી પ્રાણુ અતિ નરીકે નિર્દોષ થવને દીર્ઘ અતિ છે, તે અ અનિશ્ચયથી મદ્દા કરેલા મારીને વિષે સ્તુત્યં

‘વાત્સ્યાય નાસ્તો મૂયસી’ (ખરેખર, વાગિન્દ્રિય નામથી અધિક છે) એમ, અને ‘સસ્તિ મળયો યાચો મૂયઃ’ (હે ભગવન, વાગિન્દ્રિયથી કંઈ અધિક છે) એમ, અને ‘મનો યાય યાચો મૂયઃ’ (ખરેખર, મન વાગિન્દ્રિયથી અધિક છે) એમ નામથી આરંભી પ્રાણપર્યન્ત અધિકતાના પ્રશ્ન અને પ્રતિવચનનો પ્રવાહ પ્રવૃત્ત થયો છે, તેવી રીતે પ્રાણથી પર આપિત્યના પ્રશ્ન અને પ્રતિવચન દેખાતાં નથી, જેમકે હે ભગવન, પ્રાણથી કંઈ અધિક છે, અને ખરેખર, આ પ્રાણથી અધિક છે એમ, પણ પ્રાણનેજ નામથી સારૂ કરી આરાપર્યન્તથી ‘પ્રાણો વા આરાયા મૂયાન્’ (પ્રાણ, ખરેખર, આરાથી અધિક છે) ઇત્યાદિથી વિસ્તારપૂર્વક અધિક કહીને ‘મતિવાપસીત્યતિવાપસીતિ મૂયાદાપદ્મવૌત’ (તું મેકવાદી છે એમ પ્રશ્ન થયે હું મેકવાદી છું એમ કહેવું, અપદ્મ કરવો નહિ) એમ પ્રાણદર્શીનું મેકવાદિત્વ કબ્જલ કરીને ‘અપ તુ વા મતિપદ્મિ વા સત્યનાતિપદ્મિ’ (પણ, ખરેખર એ મેકવાદી થાય છે કે સત્ય વડે મેકવાદી થાય છે) એમ પ્રાણગ્રન અને મેકવાદિત્વનું અનુકર્ષણ કરીને પ્રાણને પરિત્યાગ કર્યા વગરજ સત્યાદિપરંપરાથી ભૂમાનું અવતારણ કરીને પ્રાણને ભૂમા માને છે એમ સમજાય છે. પણ પ્રાણ ભૂમા છે એમ વ્યાખ્યા કરાય તો ‘યજ્ઞ નાન્યન્ પદ્યતિ’ (જે તરવમાં બીજું જોતો નથી) એ ભૂમાનું લક્ષણામક વચન શી રીતે સમજાવવું? કહીએ છીએ—સુષુપ્તિ અવસ્થામાં હન્દિયો પ્રાણને વિષે લીન થયે સને કર્શનાદિ વ્યવહારની નિવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેથી ‘યજ્ઞ નાન્યન્ પદ્યતિ’ (જે તરવમાં બીજું જોતો નથી) એવું પ્રાણનું પણ લક્ષણ સંભવે છે; કેમકે ‘ન શ્વપોતિ ન પદ્યતિ’ (સાંભળતો નથી, જોતો નથી) ઇત્યાદિથી મુતિ સર્વ હન્દિયોના વ્યાપારના અસ્તમય સ્વરૂપ સુષુપ્તિ અવસ્થાને કહીને ‘પ્રાણાગ્રય પદેતસ્મિન્ પુરે જાગ્રતિ’ [પ્ર૦ ધારા૩] (પ્રાણાગ્રિઓજ આ શરીરને વિષે જાગ્રે છે) એમ તેજ અવસ્થામાં પાંચ વૃત્તિવાળા પ્રાણનું જાગરણ હોતી પ્રાણપ્રધાન સુષુપ્તિ અવસ્થા દર્શાવે છે. વળી ‘યો યે મૂમા તદ્મૃતમ્’ [છાન્દોઃ ધાર૩] (ખરેખર, જે ભૂમા છે તે મૃત છે) એમ ભૂમાનું જે મૃતત્વ મુનિ પ્રતિપાદન કરે છે તે પણ અવિરોધ છે; કેમકે ‘ઘૌર્ય દેવઃ સ્વપ્નાન્ પદ્યત્યપ પદેતસ્મિન્શરીરે સુષ્વં મવતિ’ [પ્ર૦ ધાર૬] (એ કાળે એ મનોરૂપ દેવ સ્વપ્નોને જોતો નથી, પછી જે પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મસ્વરૂપ છે તે એ શરીરને વિષે મૃતસ્વરૂપ થાય છે) એમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાંજ મુખની મુનિ છે. વળી ‘યો યે મૂમા તદ્મૃતમ્’ [છાન્દોઃ ધાર૬] (ખરેખર, જે ભૂમા છે તે અમૃત છે) એમ જે કંઈ તે પણ પ્રાણની અવિરોધ છે, કેમકે ‘પ્રાણો યે અમૃતમ્’ [કૌં શર] (ખરેખર, પ્રાણ અમૃત છે) એવી

પણ જાગ્રે છે, એટલે વ્યાપારસહિતજ રહે છે એવો અર્થ છે. ‘ઘૌર્ય દેવઃ સ્વપ્નાન્’ હાલિ. દેવ=દેવ. જે અવસ્થામાં એ દેવ, જુદાં વર્ગે ઉપરિચિત્તો હવ જુદા જુદા પ્રકારનાં સ્વપ્નો પ્રાપ્ત કરતો નથી ત્યારે જે સુષુ છે તે એ શરીરમાં ધાવ છે, ઉપાધાન્નરસામ્ય મુખ નથી એવો મુતિયો અર્થ છે. સુષુપ્તિને વિષે પ્રજ્ઞ પ્રધાન હોવાથી તેનુંજ ને સુષુ છે એવો દેવ છે. મુનિ ભૂમાને જમ્ન કહે છે તેથી ભૂમા પ્રાણથી વિષ્ણુ છે; કેમકે પ્રજ્ઞ તો અત્ય હોવાથી મર્ત્ત છે એમ અશંકા કરી કહે છે—વળી ‘યો યે મૂમા’ હાલિ. પ્રજ્ઞ ભૂમા

શ્રુતિ છે. પણ પ્રાણને જુમા માનનારને ‘તરતિ શોકમાત્મયિત્’ (આત્મવેત્તા શોક તરે છે) એમ આત્મવિજ્ઞાનની ઈચ્છાથી પ્રકરણ ઉઠાવવું શી રીતે યુક્ત થશે? પ્રાણ અહિં આત્મા તરીકે વિવક્ષિત છે એમ અમે કહીએ છીએ; કેમકે ‘પ્રાણો હ પિતા પ્રાણો માતા પ્રાણો ઘ્રાતા પ્રાણઃ સ્વસા પ્રાણ આચાર્યઃ પ્રાણો બ્રાહ્મણઃ’ [છાન્દોગોપરાં ૫] (ખરેખર, પ્રાણ પિતા છે, પ્રાણ માતા છે, પ્રાણ ઘ્રાતા છે, પ્રાણ સ્વસા છે, પ્રાણ આચાર્ય છે અને પ્રાણ બ્રાહ્મણ છે) એમ શ્રુતિ પ્રાણનેજ સર્વનો આત્મા કરે છે; અને ‘યથા ઘા ઘરા નામૌ સમર્પિતા ઇવમસ્મિન્ પ્રાણે સર્વં સમર્પિતમ્’ (અથવા જેમ આરા નાભિમાં મૂકેલા છે તેમ આ પ્રાણને વિષે સર્વ મૂકેલું છે) એમ સર્વાત્મત્વ અને અરનાભિના દૃષ્ટાન્તથી પ્રાણનું વિપુલ સ્વરૂપ અને જુમરૂપતા સંભવે છે, તેટલા માટે પ્રાણ જુમા છે એમ પ્રાસ થાય છે તેથી એમ કહે કે પરમાત્મા અહિં જુમા થવા યોગ્ય છે, પ્રાણ નથી. સાથી? સંપ્રસાદથી જીર્ણ ઉપદેશ છે તેથી, સંપ્રસાદથી મુખ્ય સ્થાનનું અભિધાન થાય છે; કેમકે બરોબર પ્રસાદ પામે છે જેને વિષે એમ વ્યુત્પત્તિ છે. વળી બૃહદારણ્યકમાં સ્વપ્ન અને જાગરિત સ્થાનોની સાથે એનો પાઠ છે; અને તે સંપ્રસાદ અવસ્થામાં પ્રાણ જાગે છે એટલે અહિં સંપ્રસાદનો અર્થ પ્રાણ સમજવો એવો આશય છે. પ્રાણથી જીર્ણ જુમાનો ઉપદેશ કરાયો છે તેથી એવો અર્થ છે, જે પ્રાણ જુમા થાય તો તેથી જીર્ણ તેનોજ ઉપદેશ થાય એ અવધિત થાય, ખરેખર, નામજ નામથી અધિક છે એમ નામથી જીર્ણ ઉપદેશ નથી, ત્યારે શા ઉપદેશ છે? નામથી ખીજા યાગ્ નામના અર્થાન્તરનો ઉપદેશ છે, ‘વાગ્ધાઘ નામૌ ચ-યત્સી’ (ખરેખર, વાગિન્દ્રિય નામથી અધિક છે) એમ તેમજ વાગાદિથી પ્રાણપર્યન્ત સુધી તે તે સ્થળે અન્ય અર્થજ અધિક છે એમ ઉપદેશ કર્યો છે. તેની પેઠે પ્રાણથી જીર્ણ ઉપદેશ્યમાન જુમા પણ પ્રાણથી અર્થાન્તર થવા યુક્ત છે. પણ અહિં, હે ભગવન્, પ્રાણથી અધિક કંઈ છે? એવો પ્રશ્ન નથી, તેમજ, ખરેખર, પ્રાણથી અધિક છે એવું પ્રતિવચન પણ નથી; તો પ્રાણથી જીર્ણ જુમાનો ઉપદેશ થાય છે એમ કેમ કહેવાય છે? ‘વ્ય તુ વા અતિવદતિ યઃ સત્યેનાતિવદતિ’ (જે સત્યથી

હોય તો પ્રકરણના વિરોધની સંકા કરે છે—‘પણ પ્રાણને જુમા માનનારને’ ઇત્યાદિ. પ્રાણ આત્મા છે એટલે એવો વિરોધ નથી—‘પ્રાણજ અહિં આત્મા તરીકે’ ઇત્યાદિ. પ્રાણ આત્મા શી રીતે એમ આસંકા કરી, શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે તેથી એમ કહે છે—‘કેમકે “પ્રાણો હ પિતા,” ઇત્યાદિ. “પ્રાણે સર્વં સમર્પિતમ્” એટલે શ્રુતિ પ્રાણને સર્વના અભિધાન તરીકે સ્વીકારે છે, માટે આત્મત્વ પ્રાણને પણ મુખ્યાર્થમાં લાગુ પડે છે. સંપ્રસાદ શબ્દનો વ્યવહારથી પ્રાણ અર્થ પ્રતિપાદન કરવાને માટે મુખ્યાર્થ કહેવાય છે—‘સંપ્રસાદથી મુખ્ય સ્થાનનું’ ઇત્યાદિ. જુમા પ્રાણથી મિત્ર છે; તેનાથી જીર્ણ ઉપદેશ છે, નેથી નામાદિથી જીર્ણ ઉપદેશ વાગાદિ છે તેની પેઠે, એમ સમજવું. પ્રાણને વિષે હેતુનો અયોગ કહે છે—‘જે પ્રાણ જુમા થાય તો’ ઇત્યાદિ. જેને પોતાથીજ જીર્ણ ઉપદેશ છે એ અયુક્ત છે અને નામદિને વિષે એવું અદૃષ્ટ છે. હેતુ અસિદ્ધ છે એમ સંકા કરે છે—‘પણ અહિં, હે ભગવન્, પ્રાણથી.’ ઇત્યાદિ. ઘણા શબ્દ પ્રકૃત પ્રાણવેત્તાનો પરામર્શ કરનારો નથી; કેમકે યન્ શબ્દનો પરતન્ન હોવાથી તે સત્ત્વાદીનો અર્થ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી પ્રાણ પ્રકરણવિચિત્ર છે,

મેષવાદી છે તે ખરેખર મેષવાદી છે) એમ પ્રાણ વિષેજ મેષવાદિત્વનો આગમ અનુર્થ થતો જોઈએ હીએ; તેટલા આરે પ્રાણથી હોર્ષ ઉપરના નથી. એ વિષયે કહીએ હીએ—પ્રાણ વિષેજ મેષવાદિત્વનું એ અનુર્થણ છે એમ કહી શકાય એમ નથી; કેમકે 'યઃ સત્યેનાતિવદતિ' (જે સત્યથી મેષવાદી છે) એમ વિધેયવાદ છે. પણ એ વિધેયવાદ પણ પ્રાણ વિષેજ થયો. કેવી રીતે? કેમકે 'એ અમિતોદ્રાત્રી છે, જે સત્ય વરે છે' એમ કહ્યું એટલે સત્યવાદથી અમિતોદ્રાત્રિત્વ થતું નથી, ત્યારે શાથી? અમિતોદ્રાત્રીજ, સત્યવાદ તો અમિતોદ્રાત્રીના વિધેય હોવાય છે, તેમ 'અથ તુ વા મતિવદતિ યઃ સત્યેનાતિવદતિ' (જે સત્યથી મેષવાદી છે તે ખરેખર મેષવાદી છે) એમ કહ્યું એટલે સત્યવાદથી મેષવાદિત્વ નથી, ત્યારે શાથી? પ્રકૃત પ્રાણવિજ્ઞાનથીજ, સત્યવાદ તો પ્રાણવેત્તાના વિધેય તરીકે વિવક્ષિત છે. અમે કહીએ હીએ કે ના; કેમકે મનિના અર્થનો પરિત્યાગ ધરાવતો પ્રસંગ આવશે. ખરેખર, મનિથી સત્યવાદથી મેષવાદિત્વની પ્રતીતિ ધાય છે—'યઃ સત્યેનાતિવદતિ તોડતિવદતિ' (જે સત્યથી મેષવાદી છે તે મેષવાદી છે) એમ, આદિ પ્રાણવિજ્ઞાનનું સંકીર્તન નથી. પ્રકૃતપ્રાણી તો પ્રાણવિજ્ઞાનનો સંબંધ ધાય. તેમાં પ્રકૃતપ્રાણ અનુરોધથી મનિનો પરિત્યાગ ધાય અને પ્રકૃતપ્રાણી 'વ્યાજ્ઞાનિના અર્થવાણો તુ શબ્દ શુદ્ધ થતો નથી—'અથ તુ વા મતિવદતિ' (પણ એ મેષવાદી છે) એમાં; અને 'સત્યં શ્વેષ વિજિજ્ઞાસિતમ્' [૭-૮-૧૭ ૭-૧૬] (પણ, સત્યજ વિજિજ્ઞાસા કરવા શુદ્ધ છે) એ અન્ય પ્રયત્ન કર્યો છે તે અન્ય અર્થની વિવક્ષા મુખ્ય છે. તેટલા આરે, જેમ એક વેદની પ્રમાણ પ્રકૃત હોય

શને તેનું નિદા છે એમ કહે છે—એ વિષે કહીએ હીએ 'તત્ત્વિ' 'વિધેયવાદ'—અન્યથા મતિવાદિત્વ એ વિધેય છે; અને તે જેને દોષ તેને મટે વણ એમ કહ્યું છે એટલે પૂર્વનો (પ્રાણવેત્તાનો) અનુર્થ નથી એનું નાત્વ છે પણ 'અથ તુ વા મતિવદતિ' (જે એ પ્રાણવેત્તા, મેષવાદી છે) એમ અનુવાદ કરીને 'સ સત્યે વરેત્' (તેનું સત્ય વેરેત્) એમ વિધેય સંબંધી પ્રાણવેત્તાનો વિરોધ નથી એમ દુશ્મનાથી શરૂ કરે છે—પણ એ વિધેયવાદ પણ 'તત્ત્વિ' સત્યવાદ અભાષિતને વિરોધ છે તેથી પ્રકટવાય છે, કેમકે પ્રકટી થત્ય વરેત્તુ મિત્ત, છે સત્યવાદનો સત્યવચન એ તે અભાષિત અર્થની સત્ય સ્વરૂપી દર્શક છે. મટે કાદે દર્શક વચનનો વિધિ નથી એમ કહે છે—અમે કહીએ હીએ કે ના! 'તત્ત્વિ' વગેરે સત્યેજ પ્રજ્ઞાનિવદતિ (તત્ત્વ વગેરે પ્રકટ વગેરે મેષવાદી સત્ય છે) એમ; તુરંતનુ સત્ય છે તેથી પ્રકટવાયેલ મતિવદ મનિવચનિત છે તેને પ્રકટવાયેલ અથ શુદ્ધ નથી એમ કહે છે—ખરેખર, મનિથી સત્યવાદી 'તત્ત્વિ' 'અદિ' સત્યવચન, જેથી સત્ય છે. શરૂ પ્રમાણે સત્યેજ એમ મનિથી પ્રકટવાય છે એમ કહેને જ દુશ્મની પણ મન્ય છે એમ કહે છે—પ્રકૃતપ્રાણી 'વ્યાજ્ઞાનિના અર્થવાણો' 'તત્ત્વિ' વિજિજ્ઞાસિતમ્ એમ વિજિજ્ઞાસા મેષવાદ સત્ય કહ્યું છે એ વિધેયે પુરુષેજ વચનથી નિષ્ક વચનનું મતિ ૧-૮-૧૬ છે એમ કહે છે—'સત્યં શ્વેષ વિજિજ્ઞાસિતમ્'. પ્રાણવેત્તાને વિષે દુશ્મના કહે છે—તેટલા આરે જેમ એક વેદની પ્રમાણ 'તત્ત્વિ' કહે અને કિરત્ત કરવી એ સત્ય પ્રકૃત પ્રકૃત પ્રકૃતે નિષ્ક સત્યવાદ છે એટલે એક જ એક પ્રકૃત મતિવદી.

ને જે ચાર વેદનું અધ્યયન કરે છે તે તો મહાશ્રાદ્ધજી છે, એમાં એક વેદથી અર્થ-
 ન્તરભૂત ચાર વેદની પ્રશંસા થાય છે, તેનું આ વિચારનું, વળી પ્રશ્ન અને પ્રતિ-
 ચયનના રૂપમાંજ અર્થાન્તરની વિવક્ષા હોવી જોઈએ એવો નિયમ નથી; કેમકે અ-
 ર્થાન્તરની વિવક્ષા પ્રકૃતની સાથેના સંબંધના અસંભવથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં પ્રા-
 જ્ઞપર્યન્ત અનુશાસન સાંભળીને શાન્ત રહેલા નારદને સનતકુમાર જાતેજ વ્યુત્પન્ન કરે
 છે કે વિકાર અને અસત્ય જેનો વિષય છે એવા પ્રાણવિજ્ઞાનથી જે શ્રેષ્ઠવાદિત છે
 તે અશ્રેષ્ઠવાદિતજ છે, ‘યપ મુ વા અતિવદતિ યઃ સત્યેનાતિવદતિ’ (પણ, જે સત્યથી
 શ્રેષ્ઠવાદી છે તે ખરેખર શ્રેષ્ઠવાદી છે). આમાં સત્યશબ્દથી પરબ્રહ્મનું અભિધાન
 છે; કેમકે તે પરમાર્થરૂપ છે, અને ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ’ [તૈત્તિ ૨.૧૧] (સત્ય,
 જ્ઞાન, અનન્ત, બ્રહ્મ) એવી બીજી યુતિ છે તેથી, આવી રીતે વ્યુત્પન્ન થયેલા ના-
 રદને અને ‘સૌંદર્ય મગધઃ સત્યેનાતિવદાન્તિ’ (હે ભગવન્, તે હું સત્યથી શ્રેષ્ઠવાદી
 થાઉં?) એમ પ્રવૃત્ત થયેલાને વિજ્ઞાનાદિ સાધન પરંપરાથી ભૂમાનો ઉપદેશ કરે છે.
 તેમાં પ્રાણથી ઊર્ધ્વ સત્ય કહેવું જોઈએ એવી જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેનેજ અહિં ભૂમા
 કહ્યું છે એમ સમજાય છે. તેટલા માટે પ્રાણથી ઊર્ધ્વ ભૂમાનો ઉપદેશ છે તેથી પ્રાણથી
 ભિન્ન પરમાત્મા ભૂમા થાય એ યુક્ત છે. એ પ્રમાણે અહિં આત્માનું વિજ્ઞાન મેળવ-
 વાની ઇચ્છાથી પ્રકરણ ઉત્તું થયું છે તે યુક્ત થશે. પ્રાણજ અહિં આત્મા તરીકે વિવૃ-
 દિત છે એ પણ યુક્ત નથી. ખરેખર, પ્રાણશબ્દનો મુખ્ય વૃત્તિથી આત્મા એવો અર્થ

ત્વનો બ્રહ્મ સાથે સમ્બન્ધ કહ્યો એટલે પ્રાણ સાથે સમ્બન્ધનો નિરાસ પ્રીધી એમ સમજવું.
 પ્રશ્ન વિના ભૂમા કહ્યો છે માટે ભૂમા પ્રાણ છે એમ જો કહ્યું છે તે શોભ્ય નથી, કેમકે પ્રશ્ન
 પ્રયોજક નથી એમ કહે છે—‘વળી પ્રશ્ન અને પ્રતિચયનના’ ઇત્યાદિ. પ્રશ્નનેથી અર્થ-
 ભેદ છે એવો નિયમ નથી; કેમકે એકજ આત્મા વિરે પ્રેરેથીજ બહુવાર પ્રશ્ન કર્યો છે અને
 પ્રશ્ન વિના કહેલા ચાર વેદ પ્રકૃત એક વેદથી ભિન્ન છે એમ કર્શન થાય છે, તેમાં જેમ ચાર
 વેદનો પ્રકૃત સાથે સમ્બન્ધ ન હોવાથી અર્થભેદ છે એમ અહિં પણ છે એમ સ્પષ્ટ કરે છે—
 ‘તેમાં પ્રાણપર્યન્ત અનુશાસન સાંભળીને’ ઇત્યાદિ. ‘વિજ્ઞાનાદિસાધનપરંપરા’—વિજ્ઞાનજ
 નિદિધ્યાસન. આદિપદથી મનન, મહા, અવનુ, મનઃશુદ્ધિ, નિષ્ઠા, અને તેનાં હેતુકર્મોનું મહત્ત્વ
 કરવું. હોય જે સત્ય તે બ્રહ્મ છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં અવણાદિ વિગ સાધન છે. આ પ્રમાણે
 કૃતિનાં વિશેષથી પ્રાણના અવાન્તર પ્રકરણનો શાધ કરીને પ્રસ્તુત સત્યબ્રહ્મજ ભૂમપદથી પ્રતિ-
 પાદિત બહુવચનવાળું છે એમ કહે છે—‘તેમાં પ્રાણથી ઊર્ધ્વ સત્ય કહેવું જોઈએ’ ઇ-
 ત્યાદિ. વળી ‘સંનિહિતના કરતાં’ અવહિત હોય પણ સાકંઠ્ય હોય તો તે વિશેષ બળવાન છે
 એ ન્યાયથી સંનિહિત પણ નિરાકંઠ્ય પ્રાણને જોઈને વાક્યના ઉપક્રમમાં રહેલો આત્મા પોતાનું
 પ્રતિપાદન કરવા માટે ભૂમવાક્યની અપેક્ષા રાખે છે માટે અહિં ભૂમાને આત્મા સમજવો જોઈએ
 એમ કહે છે—‘એ પ્રમાણે અહિં આત્માનું’ ઇત્યાદિ. વળી શ્લોકસ્ય પારમ્ (શ્લોકની
 પાર) એમ ઉપક્રમ કરી તમસઃ પારમ્ (તમની પાર) એમ ઉપસંહાર કર્યો છે તેથી અને
 શ્લોકનું મૂળ કાવ્યા વગર પાર બિનરત્ન અગ્રકથ છે તેથી શ્લોકપદથી મૂલનમનું મહત્ત્વ કરવાનું

શા વડે શું બુદ્ધિ) એવી બીજી શ્રુતિ છે. વળી મુખ્ય અવસ્થામાં જે દર્શનાદિ વ્યવહારનો અભાવ કહ્યો છે તે પણ આત્મા અસંગ છે એવી વિવક્ષાથી કહ્યો છે, પ્રાણ-સ્વભાવની વિવક્ષાથી કહ્યો નથી; કેમકે પ્રકરણ પરમાત્માનું છે. વળી તે અવસ્થામાં જે મુખ્ય કહ્યું છે તે પણ આત્મા સુખરૂપ છે એમ વિવક્ષાથી કહ્યું છે; કેમકે કહે છે કે 'યયોઽસ્ય પરમ આનન્દ ઇત્યેવાનન્દમ્યાન્યાનિ મૂતાનિ માત્રામુપજીવન્તિ' [બૃહદ્ગ્રંથાદિકાર] (એ એનો પરમ આનન્દ છે; અન્ય ભૂતો એજ આનન્દના અંશ ઉપર ઉપજીવન કરે છે). અહિં પણ 'યો વૈ મૂમા તસ્મૃત્તં નૌલ્પે સુલ્પમસ્તિ મૂમૈવ સુલ્પમ્' (પરેખર, જે ભૂમા છે તે મુખ્ય છે, અદ્યપને વિષે મુખ્ય નથી, ભૂમાજ મુખ્ય છે) એમ સામય મુખ્યના નિરાકરણથી બ્રહ્મજ મુખ્ય, ભૂમા છે એમ દર્શાવે છે. 'યો વૈ મૂમા તદ્મૃતમ્' (પરેખર, જે ભૂમા છે તે અમૃત છે) તે અમૃતત્વ પણ અહિં શ્રુતિપ્રતિપાદિત થાય છે તે પરમ કારણત્વ અવગમન કરાવે છે; કેમકે વિકારોનું અમૃતત્વ સાપેક્ષ છે અને 'અતોઽવ્યક્તમ્' [બૃહદ્ગ્રંથાદિકાર] (એથી અન્ય નથીર છે) એવી બીજી શ્રુતિ છે. આ પ્રમાણે સત્યત્વ, સ્વ મહિમાને વિષે પ્રતિષ્ઠા, સર્વગતત્વ અને સર્વાત્મત્વ એ ધર્મો શ્રુતિપ્રતિપાદિત થાય છે તે પરમાત્માને વિષેજ ઉત્પન્ન થાય છે, બીજાને વિષે નહિ. તેટલા માટે ભૂમા પરમાત્મા છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૯ ॥

અક્ષરમમ્બરાન્તરૂતેઃ ॥ ૧૦ ॥

અક્ષર (બ્રહ્મ છે) આકાશાન્ત (વિકારસમૂહ) ને
ધારણ કરે છે તેથી ॥ ૧૦ ॥

'ક્ષણિજ્ઞ સ્વભાવકાદા ભોતઃ પ્રોતઃપ્રોતિ । સ હોવાન્નૈતદ્વૈ તદ્વક્ષરં ગાર્ગિ પ્રાક્ષણા મ-
ભિયદ્ગત્યસ્પૂલમનણુ' [બૃહદ્ગ્રંથાદિકાર-૮] (ગાર્ગિ કહે છે—પરેખર આકાશ કેને વિષે
મન હોય તો દર્શનાદિ વ્યવહાર છે અને તેના અભાવમાં, સ્વાપમાં વ્યવહારનો અભાવ છે એમ
અન્વય અને વ્યતિરેકથી દર્શનાદિ વ્યવહાર મનોધીન છે, આત્મકૃત નથી. જુદા આદિ ઉપાધિ
હોય તો આત્માને દ્રઢત્વ આદિ છે, તે ન હોય તો, અર્થાત્, મુખ્યમાં દ્રઢત્વ આદિનો અભાવ
છે, એમ આત્માનું અસંગત સમભવતા માટે પ્રશ્નોપનિવર્તને વિષે 'ન જ્ઞાનોતિ ન પદ્યતિ'
(સાંજગતો નથી, જ્ઞેતો નથી) એમ પરમાત્માને વિષે કહ્યું છે; તેમજ ત્યાંજ આત્માનું મુખ્યત્વ
કહ્યું છે, પ્રાણનું કહ્યું નથી; કેમકે અન્ય શ્રુતિ પણ આત્માનુંજ મુખ્યત્વ કહે છે. 'સામય'—
સામય એટલે નાશાદિ દોષ, તેવા દોષસંક્રિત તે સામય. 'વાર્ત્તમ્'—આર્તિથી ઘસન, નાશી,
નશ્વર. 'સ પદ્યાપસ્તાન્ સ ઉપરિહાન્' (તેજ નીચે છે, તે ઉપર છે) એમ આત્માનું સર્વ-
ગતત્વ છે. 'સ પદ્યેદં સર્વમ્' (તેજ એ સર્વ છે) એમ આત્માનું સર્વાત્મત્વ શ્રુતિપ્રતિપાદિત
છે. તેટલા માટે બ્રહ્મભાવ નિર્ગુણ બ્રહ્મને વિષે સમન્વિત છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૧૦ ॥

બૃહદારણ્યક વાક્ય પડે છે—'ક્ષણિજ્ઞ' ક્ષણાદિ. જે આકાશથી કાપ્યું છે, પૃથિવીથી
નીચે છે, જે ને ઘાતાપૃથિવી છે, જે અન્તરિક્ષ છે, જૂન, વર્નમાન અને બલિષ્ઠ છે તે સર્વ

વાલેનાલો કરાયેલું છે. ચાક્રવર્ત્ય કહે છે. ગાર્ગિ જે તું પૂછ છે એને ખરેખર, બ્ર-
હ્મવેતાઓ અક્ષર કહે છે. તે અસ્થૂર છે, અનલ છે) હત્યાદિ મુતિ છે. તેમાં સંશય
ધાય છે કે મું અક્ષરશબ્દથી વર્ણની ઉદ્ધિ છે કે પરમેશ્વરની? તેમાં 'અક્ષરસમાધાય'
હત્યાદિમાં અક્ષરશબ્દ વર્ણને વિષે પ્રસિદ્ધ છે તેથી અને પ્રસિદ્ધિનો અતિક્રમ કરવો
એ અયુક્ત છે તેથી, અને 'ઋકારણેદં સર્વમ્' [ઇન્દ્રોઽન્તરિક્ષ] (ઓંકારજ એ
સર્વ છે) હત્યાદિમાં બીજી અતિમાં વર્ણ ઉપાસ્ય તરીકે સર્વાત્મક છે એવું અવધારણું
કર્યું છે તેથી અક્ષરશબ્દ વર્ણવાચકજ છે એમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છિયે—પર આત્માજ
અક્ષરશબ્દવાચ્ય છે. શાથી? અક્ષરશબ્દપ્રતિયોગ—પૃથિવીથી આદેલી આકાશપર્યન્ત
વિહારસમુદયને ધારણ કરે છે તેથી. ખરેખર, તેમાં યજ્ઞ કાગમાં વિલગ્ન થયેલા પૂ-
થિવ્યાદિ સમસ્તવિહારસમુદય 'આકાશાદય તદ્દોતં ચ પ્રોતં ચ' (આકાશને વિષેજ તે
વાલેનાલો કરાયેલું છે) એમ આકાશને વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે એમ કહીને 'ક્ષત્રિયુઃ સત્વા-
કાશા મોતઃ પ્રોતઃ' (ખરેખર, કોને વિષે આકાશ વાલેનાલો કરાયેલું છે) એ
પ્રશ્નથી આ અક્ષરનું અવધારણું કર્યું છે અને આ પ્રમાણે ઉપસંહાર કર્યો છે—'વત-
ક્ષત્રિયુઃ સત્વાકાશાદય તદ્દોતં ચ પ્રોતં ચ' (ખરેખર, આ અક્ષરને વિષે, ગાર્ગિ,
આકાશ વાલેનાલો કરાયેલું છે); અને આ આકાશાન્તનું ધારણ બ્રહ્મથી અન્યત્ર
સંભવતું નથી. 'ઋકારણેદં સર્વમ્' (ઓંકારજ એ સર્વ છે) એમ જે છે તે પણ
બ્રહ્મ સમાજવાનું સાધન છે તેથી સ્તુત્ય છે એમ વિચારવું. તેજા માટે ન સ્વરત્યસુ-

કોને વિષે ઓતપ્રોત છે એમ ગાર્ગિના પ્રશ્નનો ચાક્રવર્ત્યે આકાશમાં તે ઓતપ્રોત છે એમ
જવાબ દીધો એટલે ગાર્ગિએ પાછો પ્રશ્ન કર્યો કે અન્યાત્મસરૂપ આકાશ કોને વિષે ઓતપ્રોત
છે. ચાક્રવર્ત્ય કહે છે કે હે ગાર્ગિ, જે તે આકાશનું અવધારણું પૂરપૂરું છે તે એ અક્ષર, સ્થૂર
પણ નથી, અણુ પણ નથી એવું છે એમ બ્રહ્મવેતાઓ ભાવે છે. શ્વમાં ઉત્તમત્ર અક્ષરશબ્દના
પ્રયોગથી સરાય માવ છે તે કહે છે—'તેમાં સંશય ધાય છે' હત્યાદિ જેમ સત્શબ્દ બ્રહ્મને વિષે
રૂઢ છે તેથી જુમા બ્રહ્મ છે એમ કર્યું તેમ અક્ષરશબ્દ વર્ણને વિષે રૂઢ છે એમ દુર્દાંતથી પૂરવણું કરે છે—
'તેમાં "અક્ષરસમાધાય" હત્યાદિમાં' હત્યાદિ પણ ન સ્વરતિ (ધરે નહિ, નાશ પામે
નહિ) એમ અસ્વત્વ અને અનશિત્વના યોગથી અક્ષર શબ્દનો બ્રહ્મ એવો પણ મુખ્ય અર્થ
ધાય છે તેથી કહે છે કે 'પ્રસિદ્ધિનો અતિક્રમ કરવો એ અયુક્ત છે તેથી.' કારણ કે
હૃદિયોગમપરહરતિ (રૂઢિ યોગનો અપહાર કરે છે, યોગથી જગત્પાત છે) એવો ન્યાય છે.
પણ ઓંકાર વર્તુ સર્વાત્મક શી રીતે એમ સ્વયંકા કરી શ્વ.નને માટે એ છે, જેમ બીજી મુતિ-
માં સર્વાત્મક છે તેમ એમ કહે છે—'ઋકારણેદં સર્વમ્' હત્યાદિ. પ્રશ્ન અને પ્રતિવચ-
નથી અક્ષરશબ્દ વ્યવહાર સ્વધારત્વમાં તાત્પર્યનો નિધય છે માટે ભવાર્થના નથી તેથી તે
વિચિત્રતા જગત્થી રૂઢિનો ભાષ કરીને યોગવૃત્તિનુજ રૂઢણું કરવું યોગ્ય છે એમ ચિદ્વાના કરે
છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છિયે' હત્યાદિ. "ઋકારણેદં સર્વમ્" એમ જે છે'
હત્યાદિ. શબ્દ અને અર્થનો અનંદ અસિદ્ધ છે; કેમકે સ્વરૂપનો ભેદ, ઉપાધ્યનો ભેદ છે અને
અર્થવિધાનો ભેદ છે. શબ્દ શબ્દત્વઅનિમાન છે અને અર્થ, ઘટપટાદિ, ઘટવપટત્વાદિ અતિ-
માન છે એમ શબ્દ અને અર્થના સ્વરૂપમાં ભેદ છે. શબ્દ ઓંકારજ છે અને અર્થ નેત્રાદિ
દિગ્દેશથી રૂઢ છે, એમ ભેદા ઉપાધ્યમાં ભેદ છે; શબ્દ અસિદ્ધિના અર્થ સમજવવાની ક્રિયા

તે' (નાશ પામતું નથી ને સર્વત્ર વ્યાપે છે) એમ નિત્યત્વ અને વ્યાપિત્વને લીધે અક્ષર પરબ્રહ્મ છે ॥ ૧૦ ॥

સા ચ પ્રશાસનાત્ ॥ ૧૧ ॥

એ અમ્બરાન્તઘૃતિ—આકાશાન્તધારણુ (પરમેશ્વરનું કર્મ છે); કેમકે 'પ્રશાસન છે ॥ ૧૧ ॥

વળી એ આકાશાન્તધારણુ પરમેશ્વરનું કર્મ છે. શાથી? પ્રશાસનથી. ખરેખર, પ્રશાસનની યુતિ છે—'વતસ્ય વા અસતસ્ય પ્રશાસને ગર્મિ સૂર્યોચન્દ્રમસૌ વિષ્ણુઃ તિષ્ઠતઃ' [બૃહ્ ૦ શ્લોક ૨] (હે ગર્મિ, એ અક્ષરના પ્રશાસનમાં સૂર્ય અને ચન્દ્ર વિષયત્વે ધારણ કરાયલા રહે છે) ઇત્યાદિ; અને પ્રશાસન પરમેશ્વરનું કર્મ છે. અચેતનને પ્રશાસન યુક્ત નથી; કેમકે અચેતન, ઘટાદિનાં કારણો મુક્તિદાતાનું ઘટાદિ વિષયક પ્રશાસન હોતું નથી. ॥ ૧૧ ॥

અન્યભાવવ્યાવૃત્તેશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

અને અન્યભાવથી 'વ્યાવૃત્તિ છે તેથી (અક્ષર પરબ્રહ્મ છે) ॥ ૧૨ ॥

વળી અન્યભાવવ્યાવૃત્તિરૂપ કારણથી બ્રહ્મ અક્ષરશબ્દવાચ્ય છે, તેનું આકાશાન્ત ધારણુ કર્મ છે, બીજા કોઈનું નથી. અન્યભાવવ્યાવૃત્તિ એટલે શું? અ-

કરે છે, ઘટપટાદિ અર્થ મધ્ય ધારણુ કરતું, હાંકણુ કરતું વગેરે દ્વિયા કરે છે. રૂઢિથી યોગ પ્રકૃત વિષયમાં બળવાન હોવાથી રૂઢિત કહે છે—'તેટલા માટે "ન હસત્વમુત્તે" એમ' ઇત્યાદિ ॥૧૦॥

હવે એમ થાઓ. એ કાર્ય કારણને અધીન છે એમ અમ્બરાન્તઘૃતિ (આકાશાન્તધારણુ) સ્વીકારાય તો એ અમ્બરાન્તઘૃતિ પ્રધાનકારણવાદીને પણ ઉપપન્ન થાય. અમ્બરાન્તઘૃતિથી બ્રહ્મત્વજ શી રીતે સમભવ? આથી ઉત્તર પડે છે—

આકાશને જૂનાકાશ મળી શંકા કરે છે—'હવે એમ થાઓ' ઇત્યાદિ. યુતિમાં 'ચેતનકર્તૃક સિદ્ધાન્ત-આસા છે તેથી એમ નથી એમ કહે છે—'સા ચ પ્રશાસનાત્' સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—'વળી એ આકાશાન્તધારણુ' ઇત્યાદિ. 'વળી' સખ્દ આકાશથી જૂનાકાશ સમન્વયનું નથી એમ સૂચવે છે. જૂનાકાશ એ કાવેરવેની અંદર રહેતું છે તે સર્વકાયનો આશ્રય એમ યુતિમાં કહ્યું છે તેમ થઈ શકે નહિ તેથી અવ્યાવૃત્ત, અજ્ઞાનજ્ઞ આકાશ છે અને એ આકાશ પ્રધાનસંજ્ઞા પામે છે. તેનો આશ્રય હોવાથી અક્ષર પ્રધાન નથી એવો અર્થ છે. 'વિષ્ણુર્ના' = વિષય તરિકે ધારણુ કરાયલા ॥ ૧૧ ॥

આકાશાદિનો નિરાસ કરી બ્રહ્મનું ચક્રણ કરવામાં બીજું કારણ કહે છે.—'અન્યમાયો'

કહે છે—‘યઃ પુનરેતં ત્રિમાત્રેણોમિલેતેનૈવાક્ષરેણ પરં પુરુષમમિધ્યાયીત’ [પ્રશ્નો ૭ પા. ૧] (પણ જે ત્રણ માત્રાવાળા ઐશ્વર્ય આ અક્ષરનું પર પુરુષ તરીકે ધ્યાન ધરે). મું એ વાક્યમાં પર બ્રહ્મ ધ્યાન કરવા યોગ્ય તરીકે ઉપદેશ કરાય છે કે અપર બ્રહ્મ? ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિસ્થાન વડે પર અને અપર એમાંથી એક બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે એમ પ્રશ્નરણ હોવાથી સંશય થાય છે, તેમાં એ અપર બ્રહ્મ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે, શાથી? ‘સ તેજસિ સૂર્યે સંપન્નઃ’ (સૂર્ય તેજને વિષે તે સંપત્તિ પામે છે), અને ‘સ સામગ્નિઃ કૃષ્ણયતે વ્રહ્મલોકમ્’ (તે સામથી બ્રહ્મલોકમાં ઊંચે લઈ જવાય છે) એમ તે જાણનારને માટે દેશથી પરિચ્છિન્ન થયતું ક્ષણ કહેલું છે તેથી. ખરેખર, પર બ્રહ્મને જાણનાર દેશથી પરિચ્છિન્ન થયતું ક્ષણ ભોગ્યે એ યુક્ત નથી; કેમકે પર બ્રહ્મ સર્વગત છે. અપર બ્રહ્મને પરિબ્રહ્મ કરીએ તો પરં પુરુષમ્ એમ વિશેષણ ઘટશે નહિ. એ રાપ નથી; કેમકે ‘પિંડની અપેક્ષાથી પ્રાણ પર છે એ યુક્ત છે. એમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ

આ ઔકાર છે ખરેખર, ઔકાર વિષ્ણુની પ્રતિમાની પેઠે તેનો પ્રતીક છે. તેટલા માટે પ્રજુવ-ઔકારને બ્રહ્માત્મા તરીકે જાણનાર ઐશ્વર્ય ઔકારધ્યાનરૂપ આચરતન—પ્રાપ્તિસાધન વડે ધ્યાનાનુસાર પર કે અપર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. એમ ઔકારના પ્રકરણમાં એકમાત્ર અને દ્વિમાત્ર ઔકારનું ધ્યાન વર્ણવી કહે છે—‘યઃ પુનરેતમ્’ ઇત્યાદિ. તૃતીયા ઇત્યંભાવના અર્થમાં છે. અર્થાત્, ત્રણ માત્રાવાળા ઔકાર અક્ષરનું પરબ્રહ્મ તરીકે ધ્યાન ધરે છે. આ પ્રમાણે તૃતીયાને દ્વિતીયાના અર્થમાં સમજવી, કેમકે બ્રહ્મ અને ઔકારના અભેદનો ઉપક્રમ છે. જે આકારાદિ ત્રણ માત્રાને વિષે એક માત્રાના આકારની સૃષ્ટિ વચેરે વિભૂતિ જાણે છે તે સમ્બન્ધાત્મા છે. જેની એક માત્રા છે તે એકમાત્ર ઔકાર કહેવાય છે. એકમાત્રાત્મક ઔકાર એટલે આકાર સમજવો. એકમાત્રાનિસિદ્ધ ઔકારના અભિધ્યાનથીજ સંજોષ પામેથી તરતજ જગત્ને વિષે મનુષ્યલોક પ્રાપ્ત કરે છે. જગત્માં અનેક જન્મો છે તેમાં તે સાધકને જગત્ને વિષે જયો મનુષ્યલોકમાંજ લઈ જાય છે. મનુષ્યલોક એટલે મનુષ્યશરીર સમજવું. ઔકારની જે એક માત્રા આકારરૂપ અભિધ્યાત છે તે ઋગ્વેદરૂપ છે. આથી તે ત્યાં મનુષ્યજન્મને વિષે દ્વિએમાં અભેદરૂપે થઈ તપ, બ્રહ્મચર્ય અને શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈ મહિમા-વિભૂતિ અનુભવે છે, મહા વચરને સ્વચ્છન્દચારી થતો નથી, યોગબ્રહ્મ થઈ કદાપિ દુર્મેતિને પામતો નથી. એ પ્રમાણે દ્વિતીય માત્રાવાળા ઔકારની તદ્દત્ત ઉકારની સમ્બન્ધિભૂતિનું જ્ઞાન થયે દ્વિતીયમાત્રા રૂપ યજુર્વેદી સોમલોકમાં લઈ જવાય છે. સોમલોકને વિષે વિભૂતિને અનુભવ કરીને તે મનુષ્યલોક પુનરાવર્તન કરે છે. પણ જે ત્રણ માત્રાવાળા ઔકારને, અર્થાત્ તૃતીયમાત્રા જે મકાર છે તેને નહિ, પણ ત્રણ માત્રાવાળા ઔકાર અક્ષરને પર પુરુષ તરીકે ઉપાસે છે તે ઔકારની વિભૂતિ તરીકે ધ્યાન ધરાવતા સામ વડે સુવંદારા બ્રહ્મલોકમાં જઈને પરમાત્મા પુરુષને જુએ છે એવો અર્થ છે. સંશય અને તેનું સ્તીજ કહે છે—‘મું એ વાક્યમાં પરબ્રહ્મ’ ઇત્યાદિ. પૂર્વપિકરણમાં અક્ષરશબ્દ વર્ણવે વિષે કદ હતો તોપણ જગદાધિપતિરૂપ ત્રિવેદી યોગવૃત્તિને આશ્રય કરી બ્રહ્મને વિષે વૃત્તિ કરી હતી, તેમ આદિ દેશપરિચ્છિન્નબ્રહ્મરૂપ ત્રિવેદી પર શબ્દની કિરચયમને વિષે વૃત્તિ છે એમ પૂર્વપક્ષ કરે છે—‘તેમાં એ અપર બ્રહ્મ છે’ ઇત્યાદિ. ‘પિંડની અપેક્ષાથી પ્રાણ પર છે’—‘પિંડ રૂપ

હીએ—પરજ બ્રહ્મ આહિં ધ્યાન કરવા યોગ્ય તરીકે ઉપદેશ કરાય છે. શાધી? હકિતિકર્મ-
વ્યપરશાધી. હકિતિ એટલે દર્શન. દર્શનથી વ્યાપ્ય તે હકિતિકર્મ. આ ધ્યાન કરવા યોગ્ય
પુરુષનો વાક્યયોગમાં દર્શનકર્મ તરીકે વ્યપરશ ધાય છે—‘સ પતસ્માઝીવધનાત્ પરાત્પર
પુરિદાયં પુરવર્ત્તમાસતે’ (એ અવધન-હિરણ્યગર્ભારૂપ પરથી પર. સરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયલા
પુરુષને-પરમાત્માને તે વિદ્યાનુભુએ છે) તેમાં અનધાભૂત વસ્તુ પણ અભિધ્યાનનું કર્મ
ધાય છે, કેમકે મનોરથથી કદિપત વસ્તુ પણ અભિધ્યાનનું કર્મ ધાય છે, પણ હકિતનું
કર્મ તો તથાભૂતવસ્તુજ લોકને વિષે દૃષ્ટ છે, તેથી એ પરમાત્માજ, જે સમ્યક્દર્શનનો
વિષય છે તે, દર્શનકર્મ તરીકે વ્યપરશિ છે એમ સમજાય છે; અને તેજ આહિં પર અને
પુરુષ શબ્દોએ ‘ધ્યાન’ તરીકે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ધાય છે. પણ અભિધ્યાનમાં પર પુરુષનું
વચન છે, દર્શનમાં પરથી પરનું વચન છે, તો એકની અન્યત્ર પ્રત્યક્ષિજ્ઞા શી રીતે ધાય
છે? એ વિષે કહીએ હીએ—પ્રથમ તો પર અને પુરુષ શબ્દ ઉભયત્ર સાધારણ છે; અને
આહિં અવધન શબ્દથી પ્રકૃત, અભિધ્યાનવ્ય પર પુરુષનો પરામર્શ થતો નથી કે જેથી તે
પરથી પર-આ હકિત્યુચોગ્ય પુરુષ-ભિન્ન ધાય. ત્યારે અવધન એટલે કોણ? કહીએ હીએ-
ધન એટલે મૂર્તિ. અવધનશબ્દન એટલે અવધન, સ્વભૂતિની પેઠે પરમાત્માનો

દેહ. ‘પ્રાણુ’ એવગત્મા પૂર્વપક્ષ કહી ચિદાત્મા કહે છે—‘એમ પ્રાણ થયે કહીએ હીએ’,
સૂત્રમાં સ્વા શબ્દ હિરણ્ય છે એમ પ્રતિજ્ઞા છે એમ જાણ્યા કરે છે—‘પરજ બ્રહ્મ
આહિં’ ઇત્યાદિ. તે ઉપસૃત્ત નિ હિરણ્યગર્ભની પર પુરુષને કું બ્રહ્મ પું એમ ભુજે છે એવો
અર્થ છે. પણ હિંદુનો વિષય અપર બ્રહ્મ થાઓ તેને માટે કહે છે—‘તેમાં અનધાભૂત
વસ્તુ’ ઇત્યાદિ. પણ હિંદુ પ્રમા છે તેથી સત્ત વિષયની અપેક્ષા રાખે છે તેથી સત્ત જે
પરબ્રહ્મ તે હિંદુનો વિષય કાઠો, પણ ખ્યાનનો વિષય તો અસત્ત જે અપર બ્રહ્મ તે કેમ
ન ધાય તેને માટે કહે છે—‘તેજ આહિં પર અને પુરુષ શબ્દોએ’ ઇત્યાદિ કુનિઓથી
પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય તેથી તે એજ છે એમ સૂત્રના સ્વા શબ્દનુ જ્ઞાન થયું છે. જાહે મૂત્રની
કોળના જ્ઞાપ કરવી—એકાદને વિષે જે પ્થેવ છે તે પરજ સ્વામા છે, કેમકે વાક્યયોગમાં
ને હિંદુવિષય તરીકે ઉક્ત છે. અને જાહે કુનિના પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનથી તેજ એ છે. પણ શબ્દ-
કેદથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા કરી નથી એમ શંકા કરે છે—‘પણ અભિધ્યાનમાં પર પુરુષનું વચન
છે’ ઇત્યાદિ. ‘પરાત્ પરા’ એમ શબ્દબેદનો અગ્રીકાર કરીને કુનિઓ વો જે પ્રત્યક્ષિજ્ઞા
કરી છે તેનો અવિરોધ કહે છે—‘એ વિષે કહીએ હીએ’ ઇત્યાદિ. પત્ત્ શબ્દ પ્રકૃતને
ભાતુ પો છે અને ખ્યાનકેવળ કર્મ પ્રકૃત છે તેથી ને કર્મનુ ને પત્ત્ શબ્દનુ સમનાધિ-
કરણ થાય છે અને તેજ પત્ત્ શબ્દનુ પદસ્થાનવ (પરાત્) પર શબ્દથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન
થાય છે અને ખ્યાનકેવળનો વિષય પરશબ્દ વાક્યયોગમાં અવધનવિષય છે તેથી અવધન
ખ્યાનનો વિષય થશે એવું, તે અવધન જે પર છે તેથી પર પરાધેય જે અન્ય છે તે હિ
કર્મકેવળનો કર્મવત્ત છે એમ અલક્ષ્ય કરી કહે છે—‘અને આહિં અવધનશબ્દથી’
ઇત્યાદિ. ખ્યાન અને તેનું ફળ જે હિંદુ ને લેવો લેવો સત્ત વિષય છે તેથી જે ખ્યાન-
વિષય છે તેજ હિંદુવિષય છે. એજ રીતે ઉપાધ્ય અને ઉપસૃત્તમાં એકવાક્ય થાય
છે. ‘સ સાદમિરધીયતે દક્ષણોજમ્’, ‘સ પતસ્માઝીવધનાત્’ એમાં પત્ત્ પર કરીને
સંનિર્મિતતર અવધન, પ્રદક્ષણસ્થાપીને પરામર્શ થાય છે એમ ક્રમરૂપ જ્ઞાન થાય કરે છે—
‘ત્યારે અવધન એટલે કોણ’ ઇત્યાદિ. ‘મૂર્તિ યતઃ’ એ સ્વથી યતો અર્થ મૂર્તિ

ઉપાધિએ કરેલો જે જીવરૂપ અદ્વિતીય, વિષયો અને હિન્દ્રિયોથી પર તે અદ્વિતીય જીવન છે. બીએ કહે છે—‘સ સામમિલ્લીયતે બ્રહ્મલોકમ્’ (તે સામથી બ્રહ્મલોકમાં ઊંચે લઈ જવાય છે) એ ગયલા અનન્તર વાક્યમાં નિર્દિષ્ટ કરેલો જે બ્રહ્મલોક અન્ય લોકોથી પર છે તે અદ્વિતીય જીવન એમ કહેવાય છે. ખરેખર, હિન્દ્રિયોથી પરાયણ સર્વ જીવોનો સંઘાત, બ્રહ્મલોકનિવાસી, સર્વેન્દ્રિયાત્મક એવા હિરણ્યગર્ભમાં યુગધાય છે તેથી જીવન બ્રહ્મલોક છે. તેથી પર જે પરમાત્મા દર્શનક્રિયાનો કર્મભૂત છે તેજ અભિધ્યાનક્રિયાનો પણ કર્મભૂત છે એમ સમજાય છે. વળી પરં પુરુષ (પર પુરુષ) એમ વિશેષણ પરમાત્માનો પરિગ્રહ કરેજ ઘટે છે. ખરેખર, પર પુરુષ પરમાત્માજ છે; કે જેથી પર કંઈ બીજું નથી; કેમકે ‘પુરુષાન્તરં પરં કિંચિત્ સા કાશ્ચ સા પરા ગતિઃ’ (પુરુષથી પર કંઈ નથી, એ પરમાવધિ છે, એ પરમ ગતિ છે) એવી બીજી શ્રુતિ છે. ‘પરં ચાપરં ચ બ્રહ્મ યજ્ઞોક્તારઃ’ (જે ઔકાર છે તે પર અને અપર બ્રહ્મ છે) એમ વિભાગ કરીને પછી ઔકાર વડે પર પુરુષનું અભિધ્યાન કરવું એમ કહેલી શ્રુતિ પરજ બ્રહ્મ, પર પુરુષનું અવગમન કરાવે છે. ‘યથા પાદોદરસ્થવા વિનિમુંચ્યત્તત્ત્વં યથા સ પામના વિનિમુંચ્યતે’ (જેમ સર્પ ત્વચાથી વિનિમુંચા ધાય છે, એજ પ્રમાણે, ખરેખર, તે પાપથી વિનિમુંચા ધાય છે) એમ પાપમાંથી વિનિમુંચિરૂપ કૃષ્ણનું વચન અદ્વિતીય પરમાત્મા અભિધ્યાનવ્ય છે એમ સૂચવે છે. પરમાત્માના અભિધ્યાન કરનારને દશથી પરિચ્છિન્ન થયેલું કૃષ્ણ યુગ્મ નથી એમ જે કથું છે તેને વિષે કહીએ છીએ—ત્રણ માત્રાવાળા ઔકારરૂપ આત્મજનથી પરમાત્માનું અભિધ્યાન કરનારને કૃષ્ણ બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિ અને ક્રમે સમ્યક્દર્શનની ઉત્પત્તિ મળે છે એમ ક્રમશઃક્રમે એમાં અભિપ્રાય થશે એટલે કાપ નથી ॥ ૧૩ ॥

સમજાવો. અથવા જીવનશબ્દથી બ્રહ્મલોકનો પરામર્શ થાય છે એમ કહે છે—‘બીએ કહે છે’ હન્વાદિ. જીવનશબ્દ લક્ષણથી બ્રહ્મલોકપર છે એમ કહે છે—‘ખરેખર, હિન્દ્રિયોથી પરાયણ’ હન્વાદિ. પરિચ્છિન્ન હિન્દ્રિયોથી અવચિન્ન થયલા જીવોનો વન એટલે સંઘાત જે સર્વ હિન્દ્રિયોના અભિમાની, અનવચિન્ન હિન્દ્રિયાત્મા હિરણ્યગર્ભને વિષે છે તે જીવન અને બ્રહ્મલોકનો તે સ્વામી હોવાથી પરપરાસંબંધથી લોક એવો લક્ષ્ય અર્થ હોયો તેથી પર, સર્વ લોકથી અતીત, સુદ્ધ એવો અર્થ છે. પર પુરુષનો પરમાત્માજ મુખ્ય અર્થ છે તેથી તેજ કહેવાય છે એમ કહે છે—‘વળી “પરં પુરુષમ્” (પર પુરુષ)’ હન્વાદિ. જેથી પર બીજું કંઈ નથી તેજ મુખ્ય પર છે, વિષયી પર સુખાત્મ નથી હોયો અર્થ છે. વળી પર શબ્દથી ઉપક્રમમાં નિશ્ચિત થયેલું પરબ્રહ્મ વાક્યરૂપ ખલન્ય છે એમ કહે છે—‘પરં ચાપરં ચ’ હન્વાદિ. ધ્વનિરૂપિણી વિનયી પત્ન એમ છે એમ કહે છે—‘યથા પાદોદરઃ’ હન્વાદિ. પાદોદર=સર્વ ઔકારને વિષે પરબ્રહ્મની ઉપાસનથી સૂર્યદારા બ્રહ્મલોકમાં જઈને પરબ્રહ્મનું દર્શન કરીને તેજ સાન્ન અભવ પરને પ્રત્યક્ષ કરે છે એમ અવિરોધ દર્શાવે છે—‘તેને વિષે કહીએ છીએ’ હન્વાદિ. અપ્રમાણે જેમાં એકવાક્યવાની આકંઠા છે એવા પ્રકરણથી અનુદીપ્ત પર અને પુરુષની શ્રુતિએ વડે પરબ્રહ્મની પ્રવૃત્તિના થયેલી બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિથી વિનયો બાધ કરીને વાક્યનો પ્રવૃત્તિય બ્રહ્મને વિષે સમન્વય કરવો એમ મિદ્ધ થયું ॥ ૧૩ ॥

દહર ઉત્તરેભ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

‘દહર (આકાશ પરમેશ્વરજ છે), ઉત્તર (હેતુઓ) થી ॥ ૧૪ ॥

‘અથ ચદિદમસ્મિન્ પ્રાણપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેદન દહરોઽસ્તિવ્રન્તરાકાશસ્તસ્મિન્
યદન્તસ્તદન્વેષ્યમ્ તદાય વિજિજ્ઞાસિતન્યમ્’ [ઇન્દ્રોઽઽ ૮૧૧૧] (હવે, આ ‘બ્રહ્મપુર’ને
વિષે જે અદ્ય પુન્ડરીક વેરમ છે, એને વિષે અદ્ય ‘અન્તરાકાશ’ છે, તેને વિષે જે
અંદર છે તેનું ‘અન્વેષણ કરવું બેઠાએ, તેનુંજ વિશેષ જ્ઞાન મેળવવું બેઠાએ) હતાદિ
વાક્ય સુતિ કહે છે. તેમાં અદ્ય દૃષ્યક્રમમાં જે આ અદ્ય આકાશ સુતિ કહે છે
તે શું ભૂતાકાશ છે, કે ‘વિજ્ઞાનાત્મા’ છે કે પરમાત્મા છે એમ સંશય થાય છે. શાથી
સંશય થાય છે? આકાશ અને બ્રહ્મપુર શબ્દોથી. ખરેખર, આકાશશબ્દ ભૂતાકાશને
વિષે ને ‘પરને વિષે પ્રયુક્ત થતો બેવામાં આવે છે. ત્યારે શું દહર એટલે ભૂતાકાશજ
સમજવું કે પર સમજવું એમ સંશય થાય છે. તેમજ બ્રહ્મપુર એટલે જીવ આદિ
બ્રહ્મસંજ્ઞા છે તેનું આ પુર એટલે શરીર તે બ્રહ્મપુર કે પર બ્રહ્મનુંજ પુર તે બ્રહ્મપુર
એમ સંશય થાય છે; અને એવો સંશય થયો એટલે જીવ અને પર એ બેમાંથી
એક પુરસ્વામીના દહર આકાશના સ્વરૂપને વિષે સંશય થાય છે. તેમાં આકાશશબ્દ
ભૂતાકાશને વિષે રૂઢ હોવાથી દહરશબ્દ ભૂતાકાશનોજ વાચક છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે.

છાન્તેભ્ય વાક્ય કહે છે—‘અથ ચદિદમ્’ હતાદિ. બ્રહ્મવિદ્યા પછી દહરવિદ્યાનો પ્રારંભ
થાય છે એમ ભગવાને અથ શબ્દ કહ્યો છે. બ્રહ્મની અભિવ્યક્તિનું સ્થાન હોવાથી બ્રહ્મપુર
બેઠાએ શરીર. એને વિષે જે પ્રસિદ્ધ દહર બેઠાએ અથ દૃષ્યપદ્ય છે તે દૃષ્યને વિષે જે
અન્તરાકાશસ્મિન્ બ્રહ્મ છે તેનું અન્વેષણ કરવું બેઠાએ. એટલે વિચારીને જ્ઞાન મેળવવું બેઠાએ.
આમજ અને આચાર્યના ઉપદેશથી અવગુ કરવું ને તેથી અવિરુદ્ધ તર્કથી મનન કરવું તે અન્વે-
ષણ; અને અન્વેષણપૂર્વક નિરન્તર અંદર અને દીર્ઘકાળના સેવનથી ખ્યાનના પરિપક્વ અસ્વા-
સાથીજ સાધ્યાકાર થાય તે વિજ્ઞાન, તેની દ્વન્દ્વા તે વિજિજ્ઞાસના. પ્રથમ તો એવો સંશય થાય
છે કે દહરાકાશ નિશ્ચય છે કે તેની અંદર રહેલું તેથી ખિન્ન કંઈ બીજું નિશ્ચય છે ? બે
આકાશ નિશ્ચય હોય તો શું ભૂતાકાશ નિશ્ચય છે કે શરીર આત્મા કે પરમાત્મા ? તેમાં
આકાશશબ્દથી સંશય કડીને બ્રહ્મપુરશબ્દથી કહે છે—‘તેમજ બ્રહ્મપુર એટલે’ હતાદિ.
‘અદિ બ્રહ્મપુરશબ્દમાં જીવનું પુર કે બ્રહ્મનું પુર એમ સંશય થાય છે. પણ બ્રહ્મપુર
બેઠાએ જીવનું પુર કે બ્રહ્મનું પુર એ સંશય પ્રયુજ નથી તેને માટે કહે છે—
‘એવો સંશય થયો એટલે’ હતાદિ. પુરનો સ્વામી જીવ હોય કે બ્રહ્મ હોય તે પ્રમાણે દહર
આકાશના સ્વરૂપને વિષે સંશય થાય છે. તેમાં પ્રથમ ભૂતાકાશજ દહર છે એમ પૂર્વપક્ષ કરે છે—
‘તેમાં આકાશશબ્દ ભૂતાકાશને વિષે’ હતાદિ ‘આકાશસ્તહિત્તાન્’ શાશ્વર એ
સૂત્રથી આ સૂત્ર નિર્ઘર્ષ છે માટે પુનરુક્ત છે એવી યજ્ઞ ન કરવી; કેમકે અદિ ‘તસ્મિન્ ચદ-
ન્તસ્તદન્વેષ્યમ્’ (તેમાં જે અંદર છે તેનું અન્વેષણ કરવું બેઠાએ) એમ આકાશની અંદર
રહેવાનું અન્વેષણ કરવાનું છે હતાદિ વિષયની સાથે અન્વેષ થવાથી દહર આકાશ એ બ્રહ્મજ

હહર આયતનની' અપેક્ષાએ તે હહર છે. 'યાવાન્ વા અયમાકારાસ્તાવાનેયોડ્ગ્નદ્વય
આકાશઃ' (જેટલું આ આકાશ છે તેટલું આ હૃદયની અંદર આકાશ છે) એમ
બાહ્યભાવ અને આશ્યન્તરભાવથી કીધેલા બેદનો ઉપમાનભાવ અને ઉપમેયભાવ
છે; અને આકાશ અને પૃથિવી આદિ તેને વિષે રહેલું છે; કેમકે અવકાશસ્વરૂપથી
આકાશ એક છે. અથવા જીવ હહર છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે બ્રહ્મપુર શબ્દ છે.
ખરેખર, શરીર જીવનું એ પુર થઈ બ્રહ્મપુર કહેવાય છે; કેમકે તે પોતાના કર્મ વડે
પ્રાપ્ત કરેલું છે; અને ઉપચારથી જીવ બ્રહ્મશબ્દવાચ્ય છે. ખરેખર, પર બ્રહ્મને શરીર
સાથે સ્વસ્વાભિભાવનો સંબન્ધ નથી. તેમાં રાજાની પેઠે પુરના સ્વામીનું પુરના એક
ભાગમાં અવસ્થાન દેખાય છે. મન જીવનો ઉપાધિ છે, અને મન મુખ્યત્વે હૃદયને
વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે; તેથી જીવનુંજ એ હૃદયને વિષે અવસ્થાન થાય. હહરત્વ પણ
તેનેજ થયે છે; કેમકે આરના અમ્ર સાથે તેને સરખાવ્યું છે. આકાશની સાથે તેની
ઉપમા તો બ્રહ્મની સાથેના અબેદની વિવક્ષાથી થયે. વળી અહિં હહર આકાશ
અન્યેયજુષામ્ય છે કે વિશેષજિજ્ઞાસાચોમ્ય છે એમ શ્રુતિમાં નથી; કેમકે 'તસ્મિન્ વદન્તા'
(તેમાં જે અંદર) એમ પરના વિશેષજુ તરીકે એનું મહત્ત્વ કહ્યું છે. આથી અમે
છે એનું સ્પષ્ટ જિગ નથી. પણ જુનાકાસ અસ્પ શી રીતે, એકજ ઉપમાન અને ઉપમેય શી
રીતે, 'ઉમે અસ્મિન્ વાયાપૃથિવી અન્તરેષ સમાહિતે ઝમાયક્ષિશ્ચ વાયુશ્ચ' (એને વિષે સ્વર્ગ
અને પૃથ્વી બંને અંદરજ રહેલાં છે, અગ્નિ અને વાયુ બંને અંદર રહેલા છે) એમ શ્રુતિમાં સ-
ર્વનો આશ્રય આકાશ કહ્યું છે તે શી રીતે એમ આશંકા કરી અનુક્રમે તેનો પરિહાર કરે છે—
'હહર આયતનની અપેક્ષાએ તે હહર છે' ઇત્યાદિ. અસ્પ આશ્રય જે હૃદય તેથી તે અસ્પ છે;
ધ્યાનને માટે ભેદ કહ્યો છે તેથી એકજ આકાશ કલ્પિત બિલ આકાશના સારખું છે, અને આ-
કાશ પોને એક હોવાને કીધે સર્વનું આશ્રય છે એવો અર્થ છે. પણ 'યજ્ઞ આત્મા' (એ આત્મા)
એમાં આત્મશબ્દ જૂતને વિષે યુક્ત નથી એમ અરુચિથી કહે છે—'અથવા જીવ હહર છે'
ઇત્યાદિ. 'ઉપચારથી'—અનન્યગુણના યોગથી. મુખ્ય બ્રહ્મનું મહત્ત્વ કરો એમ કોઈ કહે તો
તેને માટે કહે છે—'ખરેખર, પર બ્રહ્મને' ઇત્યાદિ. પણ પુરસ્વામી જીવ થાય, હૃદયસ્થ
આકાશ તો બ્રહ્મ છે તેને માટે કહે છે—'તેમાં રાજાની પેઠે' ઇત્યાદિ પુરસ્વામીનાજ
પુરમાં રહેવાનો સંભવ છે તેથી અન્યની અપેક્ષા નથી એવો અર્થ છે. પણ જીવાત્મા બાપી
તો તે હૃદયની અંદર રહેલો છે એમ કેમ, દેહની સાથે જીવનો વિશેષ સંબન્ધ છે તોપણ
હૃદયની સાથે તેનો સંબન્ધ નથી તેથી હૃદય એનું વેશમ શી રીતે, તેને માટે કહે છે—'મન
જીવનો ઉપાધિ છે' ઇત્યાદિ. પણ મન ચંચળ છે તો હૃદયમાંજ શી રીતે રહે છે તેને માટે
કહે છે—'મન મુખ્યત્વે હૃદયને વિષે' ઇત્યાદિ. તોપણ જીવ સર્વગત હોવાથી તે હહર શી
રીતે તેને માટે કહે છે—'હહરત્વ પણ તેનેજ થયે છે' ઇત્યાદિ. પણ હહર છે માટેજ આ-
કાશ જેનું નથી એમ આશંકા કરી કહે છે—'આકાશની સાથે તેની ઉપમા તો' ઇત્યાદિ.
આકાશ બ્રહ્મશબ્દ થાય તોપણ હોષ નથી કેમકે તેની અન્નાસ્થ જે કંઈ છે તે ખેવ છે, એમ
કહે છે—'વળી અહિં હહર આકાશ' ઇત્યાદિ. 'પરના વિશેષજુ તરીકે અનુમદત્ત
કહ્યું છે' 'પર'—અન્નાસ્થ વસ્તુ; તેના વિશેષજુ તરીકે એટલે આધાર તરીકે દ્વરાકામાંનું તટ
સગર (તેને વિષે 'માં તે સગર) થી મહત્ત્વ છે તેથી એવો અર્થ છે. પાપથી વિમુક્તપણું ઇત્યાદિ

ખરેખર, કાદંબનિક બેદનો આશ્રય કરવો એ 'અગનિક ગતિ છે. વળી બેદ કદપીને ઉપમાનોપમેયભાવ વર્ણવનારને અભ્યન્તર આકાશ પરિચ્છિન્ન હોવાથી તેને બાહ્ય આકાશનું પરિભાષ્ય યુક્ત થશે નહિ. પણ 'જ્યાયાનાકાશાન્' [શત્ત્વપ્રાગ્ગાશાસર] (આકાશથી મોટો) એમ બીજી શ્રુતિ છે તેથી પરમેશ્વરનું પણ આકાશના જેવું પરિભાષ્ય યુક્ત નહિ થાય. એ હાથ નથી; કેમકે એ 'વાક્ય યુગ્મરીકમાં' વેદન થવાથી પ્રાપ્ત થયેલા દૃઢવ્યની નિવૃત્તિ કરવા માટે છે. નેદનું પરિભાષ્ય પ્રતિપાદન કરવા માટે નથી. અને પ્રતિપાદન કરવાં હોય તો વાક્યનો એક થવો જોઈએ. વળી કદિલ બામાં યુગ્મરીકથી વેદિત આકાશના એક દેશમાં સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિનું અંદર રહેવું થાનું નથી. 'एव सामाग्रहणवत्त्वा विज्ञाने विमृशुर्विशोकं विजिघ्रसोऽपिगमः स-
 लक्ष्मः सल्लभः' (એ આત્મા, પાપથી વિમુક્ત, ઝરા, મરણ અને શોકથી રહિત, જુભુશા અને વિપામથી મુક્ત, સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ છે) આમ આત્મત્વ, પા-
 પથી વિમુક્તતા વગેરે મુદ્દો જુનાકાશમાં નંબવતા નથી. જોકે આત્મશબ્દ છવને વિશે મંબવે છે, તોપણ બીજાં કાંઈકયાં છવની આગંકા પણ નિવૃત્ત થાય છે. ખરે-
 ખર, ઉપાધિથી પરિચ્છિન્ન થયેલા અને આત્મા અથવા ભાગ સાથે ઉપમિત થયેલા છવનું યુગ્મરીકમાં વેદન થવાથી થયેલું દૃઢવ્ય નિવૃત્ત કરવું રાક્ય નથી. પ્રશ્નની સાથે અંબાની વિવક્ષાથી છવના સર્વગત્ય વગર વર્તોની વિવક્ષા થશે એમ કહેશે તો જેની માથે એકયથી છવના સર્વગત્ય આદિ વર્તોની વિવક્ષા થાય તેજ પ્રશ્નના સાક્ષાત્ મર્વગત્ય આદિ વર્તોની વિવક્ષા થાય એ યુક્ત છે. પ્રશ્નપુરરાખમાં છવથી પુરનું ઉપક્રમણ થવાથી રાજની પડે પુરસ્વામી છવનુજ પુરના એક ભાગમાં રહેવું થાએ એમ જે કહ્યું છે એને વિશે કહીએ છીએ- 'પ્રશ્નપુરનુજ પુર થઈ રાસીર પ્રશ્નપુર

રસ યુક્ત નથી એમ કહે છે—'વળી બેદ કદપીને' હવાદિ. હૃદયવ્ય આકાશના આત્મ-
 રત્નનો લવ્ય કરીને ત્યારે તો બંને આકાશ વચ્ચે અભવ્ય અનેક હોવાથી માદગ્ય નથી એમ
 જાણવું છે. પણ હૃદયવ્ય આકાશની અકાષવનિવૃત્તિ અને જુનાકાશના જેવું પરિભાષ્ય એમ
 બંનેને વિશે વક્ષવનું નાન્યર્થ કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—'બંને પ્રતિપાદન કરવાં હોય
 તે' હવાદિ. મટે અકાષવનિવૃત્તિને વિરોધ નાન્યર્થ છે. આ રીતે આકાશની નાન્ય મગ્નનું
 છે તેથી દૃઢવ્યકલ્પન થઈ નથી એમ કહ્યું. વળી મર્વાગ્રવ્ય હવાદિ વિશેની ૧૬ દૃઢવ્યકલ્પ
 જુનાકાશ નથી એમ કહે છે—'વળી કદિપન બેદમાં' હવાદિ. જની રસી છે અપ્રમા-
 ન્યની ૧૨૦ જેની ને વિજિગ્રમ્યઃ અવંત, જુનકામવ્ય. જુનાકાશને વિશે અભવ્ય મર્વ
 થતું નથી, કેમકે ને અભવ્ય છે, તેમજ પાપવિર્મજ દંબદિ મુદ્દો મર્વવતા નથી. વળી ૧૬
 રક્ષા દંબરાકડ યદુ નથી એમ કહે છે—'જોકે આત્મશબ્દ' હવાદિ. પ્રથમમુત, મર્વ-
 નથી તેની સ્વરક્ષા સ્વરક્ષા એ પદો વિવર્જિત તેનો અર્થ, સંભવ, જ્વેરો, યદુ પ્રકરુ ૩૧
 ન જઈને અર્થ સ્વરક્ષાવિવર કહેવું નહિ; કેમકે એ અર્થ સ્વરક્ષા છે, એના પ્રથમઃ ને પુર-
 ન સ્વરક્ષા છે અને સ્વરક્ષા નિરોધ (સંભવ અર્થ) ૫૮ નાં છે એનો નવ વ છે એમ
 કહે છે—'એને વિશે કહીએ છીએ' હવાદિ. સર્વ પ્રશ્નની દૃઢવ્યવિવનું રક્ષા છે એમ

૧ નિકાસે નીર છે. ૨ દૃઢ કહેને જુનાકાશ સાથે સંભવ્ય છે તે. ૩ દૃઢવાદિ, સ્વરક્ષા
 ૪ અપ્રમાન્ય એવું

કહેવાય છે; કેમકે બ્રહ્મશબ્દનો પરબ્રહ્મ એ મુખ્ય અર્થ છે, તેના પછી એ પુરની સાથે સંબન્ધ છે, કેમકે ઉપસર્જિતનું સ્થાન છે; કારણ કે 'સ વત્સાસ્ત્રીયઘનાત્ પતાત્ પતે પુ-
રિદાયં પુરુષમીશતે' [૩૨૦૦ ૫૫] (તે વિદ્યાન એ જીવધન-દિગ્વિધગર્ભ એવા પરથી પર, શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા પુરુષને-પરમાત્માને બુદ્ધિ છે), એ અને 'સ વા મયં પુરુષઃ
સ્વાંતુ પુરું પુરિદાયઃ' [૫૦૦ ૨૫૧૮] (તે એ પુરુષ સર્વ શરીરમાં વર્તમાન પુરિ-
શય થઈ પુરુષ કહેવાય છે) એ મુતિઓ છે. અથવા એ જીવપુરને વિશેષ બ્રહ્મ સં-
નિદિત છે એમ ઉપસર્જણ થાય જેમ શાસત્રમાત્રને વિશે વિષ્ણુ સંનિદિત છે તેમ,
'તદ્યથેદ કર્મચિત્તો લોકઃ ક્ષીયતે વયમેવામુજ પુણ્યચિત્તો લોકઃ ક્ષીયતે' [૭૮૩૧૦૮૧૧]
(તેટલા માટે જેમ બ્રહ્મ કર્મથી થજાયેલા લોક ક્ષય પામે છે એમજ અમુજ પુણ્યથી
થજાયેલા લોક ક્ષય પામે છે) એમ કર્મોર્ત અનન્તવાળું કળ કહીને 'મથ ચ દદાત્માન-
મનુષિય મજ્જન્તેનાંદ સત્યાત્ કામાત્ તેવાં તર્વેણુ લોકેષુ કામધારો મયતિ' (પછી જે
બ્રહ્મ આત્માને અને એ સત્ય કામોને આચાર્યના ઉપદેશને અનુસરી ધ્યાનથી અનુ-
ભવીને પરલોક જાય છે તેમનો સર્વ લોકમાં 'કામધાર થાય છે) એમ પ્રમુખ દહર
આકાશના વિજ્ઞાનનું અનન્ત કળ કહીને એ પરમાત્મા છે એમ સૂચવે છે. દહર આકાશ
અન્વેષણ યોગ્ય છે કે વિશેષ જિજ્ઞાસા કરવા યોગ્ય છે એમ મુતિમાં નથી; કેમકે પર
ના વિશેષણ તરીકે એનું પ્રહણ કર્યું છે એમ જે કહ્યું છે તેને વિશે કહીએ છીએ,
જે આકાશ અન્વેષણ તરીકે કહ્યું ન હોય તે 'વાવાન વા અવમાકાશસ્તાવાનેવો-
ઽન્તર્દૃષ્ય આકાશઃ' (જેકડું આ આકાશ છે તેકડું આ દહરની અંદર આકાશ છે)
કહ્યાકિ આકાશના સ્વરૂપનું પ્રદર્શન ઉપયોગી ન થાય, પણ એ પછી અંદર રહેનાર
શરીરનો બ્રહ્મનો સાથે સબન્ધ છે તેને માટે પ્રમાણ કહે છે—'સ વત્સાસ્ત્રીયઘનાત્' ઇ-
ત્યાદિ. પુરું=શરીરને વિશે. પુરિ દાયે શયા દહરને વિશે રહે તે પુરુષ. પણ શારીર પણ
અભારિથી શરીરની વૃદ્ધિ કરે છે તેથી બ્રહ્મશબ્દનો મુખ્ય અર્થ જીવ પણ થાય, માટે વહીના
અર્થને ગમે તેમ લેવાની જરૂર નથી એ ઉપરથી કહે છે—'અથવા એ જીવપુરને વિશેષ'
કહ્યાકિ. મુંદયતિ દેદમિતિ પ્રલ, જે દેહની વૃદ્ધિ કરે તે પ્રલ, અર્થાત્ જીવ. તે જ પુરનો
સ્વામી છે તેમાં દહર પ્રલયેશ થાય, જેમ વત્સરાગના પુર ઉત્થાનમાં મિતનું સથ હોય તેમ,
અનન્ત કળના વિગથી પણ દહર પરમાત્મા છે—'તદ્યથેદ કર્મચિત્તો લોકઃ' કહ્યાકિ. કર્મનું
કળ અનન્તવાળું છે એમ કહીને કહે છે—'મથ ચ દદાત્માનમ્' કહ્યાકિ. મથ = કર્મજીવથી
વેરાગ્ય મથ પછી બ્રહ્મ જીવદશામાં આત્માને, દહરને અને તેના આશ્રિત સત્ત્વકામ આદિ ગુ-
ણોને આચાર્યના ઉપદેશાનુસાર જીવને ધ્યાનથી અનુભવીને જેઓ પરલોકમાં જાય છે તેઓને
સર્વ લોકોમાં અનન્ત અંશરે પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ સ્વેચ્છાથી વર્તે છે. પણ દહરાકાશ અ-
ન્વેષ્ય નથી, પણ તદન્તરય છે એમ જે કહ્યું છે તેને વિશે કહે છે—'દહર આકાશ અન્વે-
ષણ યોગ્ય છે' કહ્યાકિ. ઉત્તરત આકાશનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે તે અનુપપત્ત થાય,
તેથી તે તેની અંદર રહેલા પદાર્થો સાથે જોય છે એમ કહ્યું છે એમ કહે છે—'તેને વિશે ક-
હીએ છીએ' કહ્યાકિ. પણ આકાશનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તે અન્વયા ઉપપત્ત થાય એમ
છે એમ કહે છે—'પણ એ પણ અંદર રહેનાર વસ્તુનો' કહ્યાકિ. 'એ'=આકાશસ્વરૂપ.
આકાશનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તે પણ તેની અંદર રહેલી વસ્તુઓનો સદ્ભાવ દર્શાવવાળ, પણ એમ

વસ્તુનો 'સદ્ભાવ બતાવવાજ દર્શાવેલું છે; કેમકે 'તં ચેદ્વ્યુર્યદિદમસિન્ પ્રહરે દ-
હરં પુણ્ડરીકં વેદમ દંહરોઽસિન્નન્તરાકાશઃ કિં તદ્વન્ વિચિતે યદન્વેષ્ય્યં યદ્વાવ વિજિ-
જ્ઞાસિતવ્યમ્' (તેને જે તેઓ કહે કે આ બ્રહ્મપુરમાં જે દહર પુંડરીક વેશ છે
એને વિષે દહર અન્તરાકાશ છે. એને વિષે તે શું છે કે જે અન્વેષણ કરવા યોગ્ય
છે અને જેનીજ વિશેષ જિજ્ઞાસા મેળવવી યોગ્ય છે) એમ આશ્વેષ કરીને પરિહાર
કરવાને અવસરે ઉપક્રમમાં આકાશની સાથે સરખાવીને સ્વર્ગ, પૃથ્વી વગેરે તેને
વિષે રહેલાં છે એમ જોવામાં આવે છે. ના, એ એમ નથી. જે એમ હોય તો
સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિ જે અંદર રહેલું છે તેનું અન્વેષણ કરવું બોધ્યે અને વિશેષ
જિજ્ઞાસા કરવી બોધ્યે એમ કહેલું હોત. તેમાં વાક્યશેષ યુક્ત થાય નહિ, 'મસિન્
કામાઃ સમાહિતાઃ' (એને વિષે કામ રહેલા છે), 'एष आत्माऽपहतपात्मा' (એ
આત્મા, પાપવિમુક્ત છે) એમ પ્રકૃત, સ્વર્ગ પૃથ્વી વગેરે જેમાં રહેલાં છે તેના
આધારનું આકર્ષણ કરીને 'अथ य इहात्मानमनुविद्य प्रजन्वेतांश्च सत्यान् कामान्'
(પછી જે અહિં આત્માને અને એ સત્ય કામોને આચાર્યના ઉપદેશને અનુસરી
ધ્યાનથી અનુભવીને પરલોક જાય છે) એમ સમુચ્ચયવાચક જ શબ્દથી આત્મા જે
કામનો આધાર છે તેને અને આશ્રિત કામોને વિજ્ઞેય તરીકે વાક્યશેષ દર્શાવે છે.
તેટલા માટે વાક્યના ઉપક્રમમાં પણ દહરજ આકાશ દ્વય પુંડરીકમાં રહેલું, અંદર
રહેલા પૃથ્વી વગેરેની સાથે અને સત્ય કામોની સાથે વિજ્ઞેય તરીકે કહેલું છે એમ
સમજાય છે; અને તે કહેલા હેતુઓને લીધે પરમેશ્વર છે ॥ ૧૪ ॥

કેમ સમજવું તેને માટે કહે છે—'તં ચેદ્વ્યુઃ' ઇત્યાદિ. આચાર્યે 'દહરોઽસિન્નન્તરાકાશ-
સ્તસિન્ યદન્તસ્તદન્વેષ્ય્યં તદ્વાવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્' એમ ઉપદેશ કર્યો એટલે શિષ્યે
આશ્વેષ કર્યો કે 'કિં તદ્વન્ વિચિતે યદન્વેષ્ય્યમ્'. પ્રથમ તો પુણ્ડરીકજ સૂક્ષ્મતર છે, તેથી
વિંટળાયેલું આકાશ સૂક્ષ્મતમ છે, એવા સૂક્ષ્મતમમાં જીતું શું છે? કંઈજ નથી. તો શેનું
અન્વેષણ કરવું? એ આશ્વેષ પરિસમાપ્ત થયો એટલે તેના સમાધાનને વખને આચાર્ય આરંભમાં
આકાશની ઉપમા કરીને, 'उमे असिन् द्वावापृथिवी समाहिते' એમ કહે છે; તેટલા માટે
પુણ્ડરીકવેશિત આકાશની અંદર રહેલાં સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિજ અન્વેષ્ય્ય તરીકે ઉપદિષ્ટ છે,
આકાશ નથી એવો સંકાનો અર્થ છે. એ સંકાનો પરિહાર કરે છે—'ના, એમ નથી' ઇત્યાદિ.
એમ થાય તો સી રોજ છે તેને માટે કહે છે—'તેમાં વાક્યશેષ યુક્ત થાય નહિ' ઇત્યાદિ.
સર્વનામોએ કરીને (અસિન્ અને ઇષઃ એ સર્વનામોએ કરીને) દહરકાશનું આકર્ષણ કરીને
અપ્રમત્ત આદિ ગુણોને કહીને ગુણોની સાથે તેજ ધ્યેય છે એમ વાક્યશેષ કહે છે તેનો વિશેષ
થાય એવો અર્થ છે. તેટલા માટે તસિન્ યદન્તઃ એમાં તદ્દ્વાવ અનન્તર આવેલા આત્મા-
શને ઓળંગીને દ્વયપુણ્ડરીકનોજ પરામર્શ કરે છે, વ્યવહિત પણ દ્વયશબ્દનુંજ યોગ્યતાથી
ચકણ કરવું. તે પુણ્ડરીકને વિષે જે અંદર આકાશ છે તેનું અન્વેષણ કરવું એવો અર્થ છે
એમ કહે છે—'તેટલા માટે વાક્યના ઉપક્રમમાં પણ' ઇત્યાદિ. અથવા આકાશ અને
તેની જે અંદર છે તે જાણવું અન્વેષ્ય કરવું બોધ્યે એમ યોગ્યતા સૂચવે છે—'અંદર રહેલા
પૃથ્વી વગેરેની સાથે' ઇત્યાદિ ॥ ૧૪ ॥

ગતિશબ્દાભ્યાં તથા હિ દૃષ્ટં લિઙ્ગં ચ ॥ ૧૫ ॥

ગતિ અને શબ્દ કરીને (દહર પરમાત્મા છે); કેમકે દૃષ્ટ છે અને એ લિંગ છે. ॥ ૧૫ ॥

દહર પરમેશ્વર છે, ઉત્તર હેતુઓથી એમ કહ્યું છે. તેજ ઉત્તર હેતુઓ હવે વિસ્તારાય છે. વળી આથી દહર પરમેશ્વરજ છે; કારણ કે દહર આકાશના વાક્ય-રૂપમાં ગતિ અને શબ્દ પરમેશ્વરનાંજ પ્રતિપાદક છે—‘इमाः सर्वाः प्रजा महर्हगे-
पुण्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति’ [छान्દोग ૮.૧૨] (આ {અવિદ્યાવાળી} સર્વ પ્રજાઓ આ {દૃષ્ટાકાશસંકટ} બ્રહ્મલોકમાં દરેજ {મુખ્યકાળમાં} જતી પણ તેને પ્રાપ્ત કરતી નથી (આ હું આજ બ્રહ્મલોકલાય પ્રાપ્ત થયો છું એમ જ્ઞાન થતું નથી). તેમાં પ્રભુ દહરને બ્રહ્મલોકરાખેથી કહીને તે વિષે ગતિ પ્રભારાખવાય્ય લેવાની છે કહી છે તે દહર બ્રહ્મ છે એમ અવગમન કરાવે છે; કારણ કે દરેજ મુખ્ય અવસ્થામાં લેવાનું બ્રહ્મને વિષે જતું બીજી મુતિમાં લેયલું છે—‘सत्ता सोम्य तदा संवदो भवति’ [छान्દोग ૩.૮] (હ સોમ્ય, ત્યારે {જ્યારે મુખ્ય છે ત્યારે} સત્ (બ્રહ્મ) ની સાથે સંવદ (એકીબૂન) થાય છે) કત્યાદિ મુતિમાં. ખરેખર, લોકમાં પણ ગાદ મુખ્યને બ્રહ્મીબૂન, બ્રહ્મગાને પ્રાપ્ત થયેલો એમ કહે છે. તેમજ બ્રહ્મલોકરાખે પણ પ્રભુ દહરને વિષે પ્રયોગ કરાવેલો હવે અને બૂન આકાશની આસાંકાને નિવૃત્ત

ઉત્તરેવ્યઃ એમ તે પૂર્વ સૂતમાં કહ્યું છે તેનો આ પ્રપંચ છે. એજ દહરાકાશને વિષે મુનિ કહે છે કે વત્તજોધરદિન પ્રાણીઓને એ ખરેખર અતિદોષનીય છે કે એમને સ્વાધીન છે તોપણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા નથી. એમ ચિરકાળથી ચરેલ જ્ઞાન કચરાના પદથી દંડાવલા રૂપના કકડા ઉપર ચાલના દ્રવ્યોથી પાંચી પણ તેને પરદર છે એમ જ્ઞાન ખાઈલેલા નથી તેમ જ્ઞાન સ્વાધીન છે તોપણ પ્રાપ્ત કરવા નથી એવા અભિપ્રાયવાળી જાણુનના અને પેદ દર્શ-વની મુનિ પ્રવેં છે—‘इमाः सर्वाः प्रजाः’ કત્યાદિ. ખરેખર, સ્વાધીનને વિષે સર્વ વિ-દ્યાન અને અવિદ્યાન લવચોક લવચમનની બંદર રહેલા દહરાકાશસંકટ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે તોપણ અન્યાદિ અવિદ્યાથી અન્યકારના પાણી દૃષ્ટિ દંડાઈ જવાથી હું જ્ઞાનલાય પ્રાપ્ત થવો છું એમ સમજવા નથી. ને એ બ્રહ્મલોકરાખે અને લવચોડની દરેજ બ્રહ્મલોકમનિ દહરાકાશજ બ્રહ્મરૂપ લોક ॥ એમ કહે છે—‘વળી આથી દહર પરમેશ્વરજ છે’ કત્યાદિ. પણ એ બ્રહ્મલોકમમાં વળતું પદથી પદમુદ દહરમાં સ્વાધીનમાં લેવો જાય છે તોપણ ને જ્ઞાન છે તેને વિષે છું પ્રમથ્ણ છે તેને ચાટે ‘तथा हि दृष्टं’ કહ્યું છે તેની નાખ્યા કરે છે—‘કારણ કે દરેજ મુખ્ય અવસ્થામાં’ કત્યાદિ. વેદમાં ને લોકમાં લેયું છે. લોકે મુ-ખ્ય પુરુષ જ્ઞાન થાય છે તેને ચાટે લોકિક પ્રમથ્ણ નથી, તોપણ વેદિક પ્રસિદ્ધિને દૃઢ કરવા કહે છે કે એ વેદિક પ્રસિદ્ધિ એથી છે કે લોકમાં પણ વચાય છે. એમ મુખનારમાં અને એમ લોકમાં તેમજ જાદે બ્રહ્મલોકરાખે પણ એમ લેખના કરવી. સૂતમાં દૃષ્ટ્ છે તેનો અર્થ જ્ઞાનનારમાં લેયલું છે તેમજ લોકમાં પણ લેયલું છે એવો છે એમ કહે છે—‘ખરેખર, લોકમાં પણ’ કત્યાદિ. અને અને વિવની નાખ્યા કરી શબ્દની નાખ્યા કરે છે—તેમજ બ્રહ્મલોકરાખે પણ’ કત્યાદિ. હવે અને જ્ઞાનને વિષે બ્રહ્મલોકરાખે અપ્રસિદ્ધ છે

કરીને એ અગ્નિ છે એમ અવગતિ કરાવે છે. પણ અગ્નિલોકશબ્દ કમતાસનલોકની
પર અવગતિ કરાવે. અગ્નિનો લોક એમ પછીસમાસવૃત્તિથી જો એ શબ્દ વ્યુત્પન્ન
કરાય તો એવી અવગતિ કરાવે. પણ અગ્નિ એવો જે લોક તે અગ્નિલોક એમ સા-
માનાધિકરણવૃત્તિથી વ્યુત્પન્ન કરાવે. અગ્નિલોકશબ્દ પર અગ્નિનું અવગમન કરાવે.
૧૨૩૦૪ એજ અગ્નિલોકગમન અગ્નિલોકશબ્દની સામાનાધિકરણવૃત્તિ લેવામાં વિષ-
યેભાવ છે. ખરેખર, ૧૨૩૦૪ આ છવો સત્યલોકસંપ્રદાય કર્યાઅગ્નિલોકમાં ભવ છે એમ
૧૨૩૦૪ ગણ્ય નથી ॥ ૧૫ ॥

પુત્રેશ મહિમ્નોઽસ્યાસ્મિન્નુપલબ્ધેઃ ॥ ૧૬ ॥

૫લી પુત્રિયા (પરમેશ્વરજ દ્વદરાકારી છે); કેમકે એ મહિમાની
(પારંગુસક્તિ મહિમાની) એને (પરમેશ્વરને) વિષે
(શ્રુત્યન્તરમાં) ઉપલબ્ધિ છે ॥ ૧૬ ॥

૫લી પુત્રિયા ૫લી પરમેશ્વરજ દ્વદર છે. શી રીતે? 'દ્વદરોઽન્નિવ્રત્તતા-

તેદી એજ નિવ્રત્ત છે. અગ્નિને વિષે પણ અગ્નિલોકશબ્દ અપ્રસિદ્ધ છે એમ કહે છે—
'પણ અગ્નિલોકશબ્દ' હતાદિ. 'નિવાદસ્થપતિ ન્યાયથી સમાધાન કરે છે—'અગ્નિનો
લોક એમ' હતાદિ. મીનામાદગમનના છતાં અધ્યાયમાં એ વિષે વિચાર કર્યો છે. કદની
હિંદુ કદને 'વનયા નિવાદસ્થપતિ વાત્સલ્ય' (એ વડે નિવાદસ્થપતિને થત કરાવે) એમ
કૃતિ છે તેના નિવાદસ્થપતિ નિવાદસ્થપતિ એટલે સ્વામી એમ પછીસમાસ થઈ
કેવડે દ્વદર કરી. કેમકે તેનામાં અગ્નિવિદ્યા વડે આમર્થ્ય છે. પણ નિવાદસ્થપતિ
નિવ્રત્ત નિવ્રત્ત કેવો સ્થપતિ કેવો અર્થ ન લેવો; કેમકે તેનામાં સામાન્ય નથી; એમ પ્રથમ
કહે નિવ્રત્ત કર્યો છે કે નિવાદસ્થપતિ લેવો; કેમકે એમ લેવામાં નિવાદસ્થપતિ વાત્સલ્યમાં
લેવા છે. નિવાદસ્થપતિ નિવાદસ્થપતિ વિષે મુખ્ય છે જે પરી વિવર્જિત 'અપુત્ર છે તેનો અર્થ
અર્થ તેવો કહેવ અર્થ નિવાદસ્થપતિ લેવો—તે અર્થનો નિવાદસ્થપતિ છે એમ કહ્યું પુત્ર નથી
જે કદની વિવર્જિત સંવત્સર છે (નિવાદસ્થપતિ) તેનો પૂર્વપદ સાથે સંવત્સર કરાવવામાં
કરવા છે. તેટલા કદે નિવાદસ્થપતિ દ્વદરામાં મત્ર કરાવું પુત્ર છે અગ્નિ રીતે અગ્નિલોક
કહેવા છે. ૫લી કહેવામાં અગ્નિ લેવા કદી પણ છે એમ કહે છે—૧૨૩૦૪ એજ
અગ્નિલોકગમન' હતાદિ. મુખ્ય અગ્નિ છે તે કદી (નિવાદસ્થપતિ) નવ વસ્તુ મુખ્યવસ્તુ
કહે છે ૫ ૧ ૬ ૬

તેમ અગ્નિ પાત્ર કરાવે દ્વિતીય પણ દ્વદર પરમ-આ છે એમ કહે છે—'પુત્રેશ'
કહે છે. પણ અગ્નિલોકની દ્વદરાકારીને વિષે કદી કદી અર્થ-રિત્તે કદી ૫લી એ ૫લી
કદી કદી છે તે દ્વદર પરમ-આ છે એમ કદી રીતે કદી કદી એમ કદી કદી છે—૧૨૩૦૪
કદી કદી' જા અગ્નિ (એ અગ્નિ) એમ કદી-કદી અગ્નિ કદી કદી છે તેદી અગ્નિ કદી કદી

વાદાઃ' (એને વિષે હૃદય અન્યતાકાશ છે) એમ પ્રવચનથીને આકાશની સાથે મા-
દૃશ્ય બનાવીને તેને વિષે મને વસ્તુ પ્રતિષ્ઠિત છે એમ કહીને તેનેજ વિષે આત્મ-
શબ્દનો પ્રયોગ કહીને પાપથી વિમુક્તપદ્મું ઇત્યાદિ ગુણના યોગનો ઉપદેશ કહીને
પ્રકરણ સમાપ્ત થતા પદેશો તેનેજ વિષે નિર્દેશ કરે છે—'મય વ માત્મા ન સેતુર્ધિ-
ષ્ટતિત્વાં લોકાનામસંમેદાય' [હાનોઽ હાશા] (હવે જે આત્મા છે તે સેતુ છે,
આ લોકોના અવિનાશને માટે વિધારક છે). તેમાં વિષ્ટિશબ્દનું આત્મશબ્દની
સાથે સામાનાધિકરણ્ય દોષથી વિધારણ કરનાર એવો અર્થ છે; કેમકે ક્ષિણ પ્રત્ય-
યનું કર્તાના અર્થમાં વિધાન છે. જેમ 'ઉદકસન્માનનો વિધારણ કરનાર સેતુ સોકને
વિષે ક્ષેત્રસંપન્નિનો 'સંકર ન થાય તેને માટે છે, તેમ આ આત્મા અધ્યાત્મ આદિ
એથી ભિન્ન ધૃત્વશા લોકોનો અને વર્ણ, આશ્રમ આદિનો વિધારણ કરનાર સેતુ
અસંભેદને અર્થે. સંકર ન થાય તેને માટે છે. એ પ્રમાણે અદ્વિ પ્રકૃત દૃઢને વિષે
વિધરણકાળ મદ્વિમા મુનિ દર્શાવે છે; અને એ મદ્વિમા બીજી મુનિથી પરમેષ્વરને
વિષેજ ઉપસાધ્ય થાય છે.—'વત્સલ વા મહત્ત્વ પ્રદાસને ગાંધિ સ્વામ્યન્મહર્ષા વિ-
પૂર્તી નિષ્ઠાઃ' (હે ગાંધિ, એજ અક્ષરની આજ્ઞામાં સૂર્ય અને ચંદ્ર ધારણ કરાપણ
રહે છે) ઇત્યાદિ મુનિથી તેમજ બીજે સ્થળે પણ નિશ્ચિત પરમેષ્વરવાક્યને વિષે
મુનિ છે—'વત્સલ્યવત્ત્વ વા મુતાધિપતિત્વ મૂતવાલ વત્ત્વ સેતુર્ધિધરણ વત્ત્વ લોકાનામ-
સંમેદાય' (એ સૌંદર્ય છે, એ બનોનો પાલક છે, એ સેતુ છે, આ લોકોનો સંકર
ન થાય માટે વિધારક છે). એ પ્રમાણે પુનિના સેતુથી પરમેષ્વરજ એ હૃદય ઉગ્રદા

૨માં પુત્રિય ગુણવિધાનનો પ્રારંભવાચક છે એમ કહે છે—'વત્સલ્યવત્ત્વ' ઇત્યાદિ. મુનિમાં
વિષ્ટિશબ્દ કર્તૃવાચક દોષથી ક્ષિણ પ્રલયાન છે સત્ત્વા તો મદિમશબ્દની સાથે સામા-
નાધિકરણ્ય છે તેથી પુત્રિયશબ્દ ક્ષિણ પ્રલયાન છે અને વિધારણવાચક છે; કેમકે 'સ્વિયં
ક્ષિણ' એમ બાવના અર્થમાં ક્ષિણપલયનું વિધાન છે. સેતુઃ અસરનો દેતુ, સર-મિમલ
ન થાય તેનો દેતુ છે. અને વિષ્ટિઃ સ્વિયનો દેતુ છે એમ અર્થાનરુચ્ય-પુનરુજિનો અભાવ
છે એમ કહે છે—'જેમ ઉદકસન્માનનો' ઇત્યાદિ. સૂત્રની ચોળના કરે છે—'એ પ્રમાણે
અદ્વિ' ઇત્યાદિ. પુનિથી હૃદય પરમાત્મા છે, કેમકે એ પુત્રિય વિષમન જે મદ્વિમા તેની
એ પરમાત્માને વિષેજ બીજી મુનિમા ઉપસાધિ છે એવો સૂત્રાર્થ છે પૂતેજ એમ સ્વરૂપથી
સેતુપદથી ઉગ્ર નિશામકલ વિષનું મદલ કરું. અને એ નિશમને વિષે બીજી મુનિ છે એમ
કહે છે—'વત્સલ વા મહત્ત્વ' ઇત્યાદિ. અન્ય પ્રકારથી પુનિ કહે છે—'તેમજ બીજે
સ્થળે' ઇત્યાદિ ॥ ૧૬ ॥

પ્રસિદ્ધેશ્વ ॥ ૧૭ ॥

વળી પ્રસિદ્ધિથી (દહર પરમેશ્વર છે) ॥ ૧૭ ॥

વળી આથી પણ પરમેશ્વરનેજ 'દહરોઽસ્મિન્નતરાકાશઃ' (એને વિષે ૧૬૨ અન્તરાકાશ છે) એમ કહ્યો છે; કારણ કે આકાશરાશ્ન પરમેશ્વરને વિષે પ્રસિદ્ધ છે; કેમકે 'આકાશો યે નામરૂપયોર્નિર્વહિતા' [છાન્દોઃ ૮૧૪] (આકાશ શ્રુતિએને વિષે પ્રસિદ્ધ આત્મા છે, તે આકાશ નામ અને રૂપનું વ્યાકરણ કરનાર છે), 'સર્વાંનિ દ વા હમાનિ મૂતાન્વાકાશાદેવ સમુત્પન્નંતે' [છાન્દોઃ ૧૨૧૨] (ખરેખર, આ સર્વ ભૂતો આકાશમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે) ઇત્યાદિ પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. છતાં વિષે તો આકાશરાશ્ન કેઈ પણ સ્થળે પ્રયોગ કરાતો જોવામાં આવતો નથી. ભૂતાકાશને વિષે આકાશરાશ્નની પ્રસિદ્ધિ છે, તોપણ ઉપમાનોપમેયભાવ આદિનો અર્થ ભવ દોવાથી તેનું મહત્ત્વ કરતું થાય નથી એમ કહ્યું છે ॥ ૧૭ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

અન્યના (છવના) પરામર્શથી (વાક્યશેષમાં પરામર્શ થવાથી) તે (છવ દહર છે) એમ કહેશે તો ના; કેમકે અસંભવ છે ॥ ૧૮ ॥

જો વાક્યશેષના બળથી દહર એટલે પરમેશ્વર એમ મહત્ત્વ કરીએ તો બીજાને, એટલે છવનો પણ 'અથ ય યજ્ઞ સંપ્રસારોઽસ્માલ્લરીરાન્ સમુદાય વર્ત્ત્તો નિદરસંવય એન કોળામિનિષ્પત્તય યજ્ઞામંત્રિ હોવાય' [છાન્દોઃ ૮૧૩૪] (હવે જો આ છવ આ શરીરથી ઊડીને પોતાને રૂપ સારાસકાર કરી પરબ્રહ્માને પ્રાપ્ત કરે છે તે આત્મા છે એમ ખરેખર કહ્યું) એ વાક્યશેષમાં પરામર્શ થાય છે, ખરે-

ખા સમગ્રાન્ કાશને રૂપાકાશઃ ચારે તરફ જે પ્રકાશે તે આકાશ એમ સ્વયંબોલિ પ્રકરને વિષે આકાશરાશ્ન, અથવા પ્રકરને વિષે વિબુ-વયુવૃષ્ટી આકાશરાશ્ન પ્રસિદ્ધ છે અને એવા અર્થમાં પ્રયોગ પણ થયો છે. 'આકાશો યે' ઇત્યાદિ. આકાશશ્રુતિને વિષે પ્રસિદ્ધ આત્મા છે; કેમકે આકાશના જેવો આત્મા અગરિર અને સૂક્ષ્મ છે. તે આકાશ પોતાની અંતર રેશા યજ્ઞત્વનાં બીજાન (પાદીના કીવૃત્તિ જેવા) નામ અને રૂપનો વ્યાકર્તા છે એનો અર્થ જો ૧૧૭.

જો 'અથ માત્રમાદૃશવાત્મા' (એ આત્મા, પાપતી વિમુક્ત) ઇત્યાદિ વાક્યશેષના બળથી દહર પરમાત્મા છે તો દહર છવ પણ છે એમ આશંકા કરી નિરેપ કરે છે—'इतरपरामर्शात्' ઇત્યાદિ. છવનું વાક્યશેષ કહે છે—'અથ ય યજ્ઞઃ' ઇત્યાદિ. દહરની ઉગ્રિ ૧૨૧ મુખથી નમ્બ શુદ્ધ પ્રકરનું વચન છે. અર્થે એટલે તરીકે પ્રમાદ થયે, એટલે વિવિધ અને દિવિવિધ સર્વોચ્ચ ઉપચ વચવી કવૃત્તિ તથા કે જે રિવિનિને વિષે તે સંપ્રમાદ, એટલે શુદ્ધિ એ છવનો અવસ્થાનેદ છે, પ્રકરનો નથી; નેમજ શરીરમાંથી સમુદાયન પણ કરીને

ખર, અહિં સંપ્રસાદરાજી બીજી કૃતિમાં સુખે અવસ્થાના અર્થમાં જણાવેલો છે તેથી તે અવસ્થાવાળા જીવનો અર્થ દર્શાવવા શક્તિમાન થાય છે, બીજા અર્થનો નહિ. તેમજ શરીરને વિષે જેનો આશ્રય છે એવા જીવનુંજ શરીરમાંથી ઊઠતું સંભવે છે, જેમ આકારને વિષે જેનો આશ્રય છે એવા વાયુ આદિનું આકારમાંથી ઊઠતું—નીકળતું થાય છે તેમ. વળી જેમ 'લોકમાં આકારારાજી પરમેશ્વરના અર્થમાં લેખેલો નથી તોપણ 'માકાગો ધે નામ નામરૂપયોર્નિર્વહિતા' (આકારા કૃતિ. એને વિષે પ્રસિદ્ધ આત્મા છે, તે આકારા નામ અને રૂપોનો વ્યાકર્તા છે) ઇત્યાદિમાં પરમેશ્વરના ધર્મનો નિર્દેશ છે તેથી આકારારાજી પરમેશ્વરને લાગુ પડતો સ્વીકારાયેલો છે, તેમ જીવને લાગુ પડતો પણ થયો, તેટલા માટે અન્યના એટલે જીવના પરામર્શથી 'દુદોઽસ્તિત્તત્તવાકાશઃ' (એને વિષે હજાર અંતરાકાર છે) એમાં તેજ જીવનું વચન છે એમ કહેશે તો એ એમ નથી. શાથી? અસંભવથી; કારણ કે બુદ્ધિ વગેરે પરિચેદનો અભિમાની ધર્મ જીવ આકારાની સાથે સરખાવાય નહિ. વળી ઉપાધિધર્મોના અભિમાનીને વિષે પાપથી વિમુક્તપણું ઇત્યાદિ ધર્મો સંભવના નથી. એનો વિસ્તાર (આ અધિકરણના) પ્રથમ સૂત્રમાં કર્યો છે. અહિં

વિષે આશ્રય કરનાર જીવનું છે, તેને વિષે આશ્રય ન કરનાર પ્રજનું નથી. તેથી જેમ પૂર્વ કહેલાં વાક્યોમાં રહેલાં ચિત્રથી હરારાગ્રા પ્રજા છે એમ સમજાય છે, એવી રીતે વાક્યોમાં રહેલાં સંપ્રસાદ અને સમુત્થાન ચિત્રથી હરારાગ્રા જીવ છે એમ કેમ ન સમજાય અહિં વિનિયમના એટલે એક પદ્ધતિ નિશ્ચય કરાવનાર પ્રમાણ નથી એમ યાદનો અર્થ છે. જે એ સંપ્રસાદ એટલે જીવ છે તે જા કારકરણસંપાતવાન શરીરમાંથી જોરે જીવે—તેમાંથી આત્માનો વિવેક કરીને—વિવિધ આત્માનો પોતાના પ્રજાપથી સાધ્યકાર કરીને તેજ પ્રલક્ષ પરબ્યોતિને પ્રાપ્ત કરે છે એવી કૃતિની જ્ઞાત્યા સમજવી. જેમ 'મુક્તં વ્યાદાય મ્વવિતિ' એ વાક્યનો અર્થ હૃદયને મુખ ઉઘાડે છે એમ સમજાય છે તેમ વરં જ્યોતિરપસંપદ સ્વેન રૂપેણાભિનિષ્પદતે નો અર્થ પોતાના રૂપનો સાધ્યકાર કરીને પરબ્યોતિ પ્રાપ્ત કરે છે એમ સમજવો. જ્યોતિ અનાત્મા છે એવી યાદનું નિરસન કરવા કહે છે કે જ્ય માત્રેતિ દ્યોવાત્. સંપ્રસાદ અવસ્થા જેમ જીવનું ચિત્ર છે તેમ દિશાન પણ ચિત્ર છે એમ કહે છે—'તેમજ શરીરને વિષે' ઇત્યાદિ. જેને વિષે આશ્રય હોય તેમાંથી સમુત્થાન થાય તેનો દશાન્ત આપે છે—'જેમ આકારાને વિષે જેનો આશ્રય છે' ઇત્યાદિ. પણ કોઈ પણ રૂપને આકારારાજી જીવના અર્થમાં લેખેલો નથી એમ આશંકા કરી ઉપર કહેલાં અવસ્થા ને દિશાનનાં ચિત્રથી એ અર્થ કડપવો એમ કહે છે—'વળી જેમ લોકમાં' ઇત્યાદિ. વિનિયમના નથી તો હરરનો અર્થ જીવ કેમ ન થાય એમ પ્રાપ્ત થવાથી વિનિયમના કહે છે—'એ એમ નથી' ઇત્યાદિ. સંપ્રસાદ અને સમુત્થાનથી જીવનો પરામર્શ થાય છે ને જીવપર નથી, પણ તેનું તત્ત્વકરણ જે પ્રજા ને પ્રજાપર છે; તેથી એ પરામર્શ પ્રજાનોજ છે, સંપ્રસાદ અને સમુત્થાન જીવનાં ચિત્ર નથી, પણ પ્રજાનાંજ છે, કેમકે તેને લાગુ પડે છે એમ જાણ કરશે. આકારાની ઉપમા ઇત્યાદિ તો પ્રજાના અભિચારી ધર્મો છે અને પ્રજાપર છે એટલે વિનિયમના છે એનો યાદનો પરિહાર છે. હરરને વિષે સુતિપ્રતિષ્ઠાપિત ધર્મોનો અસંભવ છે તેથી જીવ હરર નથી એનો અર્થ છે.

તો અધિક શંકાના પરિહારને માટે ફરી એનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. વળી આગળ 'અન્યાર્થસ્ય પરામર્શઃ' (અં ૧૩૨૦) એ સૂત્રમાં (વાક્યરોપનો પરિહાર) કહેશે ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરાજેદાવિર્ભૂતસ્વરૂપસ્તુ ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તર વાક્યથી જો (જવારાંકા હોય તો) તે તો જેનું સ્વરૂપ
'આવિર્ભૂત થયું છે તે છે ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તર પરામર્શથી જો જવારાંકા ઉપપન્ન થઈ હતી તેનું અસંભવથી નિરાકરણ કર્યું. પણ હવે મૂળને અમૃતરોકથી થાય તેમ ફરી ઉત્તરના પ્રત્યપતિવાક્યથી જવારાંકા કીધી કરે છે; કેમકે ત્યાં 'ય માત્માપહનવાત્મા' [છાન્દોગ લાગર] (જે આત્મા પાપવિમુક્ત છે) એમ પાપવિમુક્ત આદિ મુખ્યવાળો આત્મા અન્વેષણીય છે, વિદ્યાય જિજ્ઞાસાચોત્થ છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને 'ય एषોऽक्षिणि पुद्गलो दृश्य एव માત્મા' [છાન્દોગ લાગર] (આંખને વિષે જે આ પુદ્ગલ દેખાય છે એ આત્મા છે) એમ કહેતી શ્રુતિ આંખમાં શેરેલા દ્રશ્ય જીવનો આત્મા તરીકે નિર્દેશ કરે છે. 'યન્મેવ તે મૂયોઽનુગ્વાનવાત્મામિ' [છાન્દોગ લાગર] (એનુંજ હું તને ફરીથી અનુગ્વાન્યમાન કરીશ) એમ તેનોજ વારંવાર પરામર્શ કરીને 'ય एष क्यन्न मरीचमान

ત.રે પુનરક્ષિ છે તેને વિષે કહે છે—'આદિ તો અધિક શંકાના' હવાકિ. ઉત્તરાજ એમ અધિક શંકાનું નિરક્ષણ કરવા માટે એમ સમજાવ્યું. તારે જીવનો પરામર્શ થાય છે તેની શી મતિ તેને માટે કહે છે—'વળી આગળ' હવાકિ. જીવનો સ્વાપરવાનીનત પ્રકારના જાનને માટે આ પરામર્શ છે એમ કહેશે ॥ ૧૮ ॥

દરારાંકાસનાજ પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે ઉપાખ્યાન છે—જે આત્માનું અન્વેષણ કર્યું. સર્વ દોષ અને સર્વ કામના પ્રાપ્ત કરે છે તે આત્માનું જ્ઞાન મેળવવા હમણા સુર અને અનુરૂપ રાજાઓ, હંદ્ર અને વિનેયન હાથમાં સમિધ થઈ પ્રત્યપતિ પામે મિથ્ય તરીકે મળે તો મલ; પછી ૩૨ વર્ષ તેની પરિચર્યા કરી પ્રજ્ઞાથયં પામ્યું. પછી પ્રત્યપતિએ તેમને પૂછ્યું તને અર્થ શી માટે અભ્યાસ છે? તેમને કહ્યું પાપથી વિમુક્તિપાતું વરેરે મુખ્યવાળો આત્માનું જ્ઞાન મેળવવા આત્મા વિષે પ્રત્યપતિએ કહ્યું, 'આ જે અક્ષિરમ પુદ્ગલ છે તે આત્મા છે, તેના જીવનથી સર્વ કામની પ્રતિ થાય છે તે અમૃત છે, તે અનવ છે.' એ મંત્રણીને તેની, પામ્યું અવગમ્ય નહ ન થયું હોવાથી, જાણપુરુષ આત્મા છે એમ સમજાવ્યું અને પ્રત્યપતિને પૂછ્યું કે જાનવત્તુ આ જે પછીમાં દેખાય છે, આદર્શમાં તેમજ અદ્વિતિમાં દેખાય છે એમને, જો આત્મા છે, અથવા એ અર્થમાં એકજ આત્મા છે. પ્રત્યપતિને આ તેમને પ્રશ્ન મંત્રણી વિષયનું જે આ દોષે થયું; ઉદગ્રન્થ છે, જીવપુન્યને આત્મા મળશે છે, એમને એ એવ કે દોષ કે તને થયું. ઉદગ્રન્થ છે તે અભિમનને ઈર્ષ વિષમિત થવ. સમજ એને કીધે

શરત્યેન માત્મા' [છાન્દોગો ૮.૧૧.૧] (સ્વપ્નમાં જે આ વાસનામય વિષયથી પૂજ્ય-
માન થયે છે એ આત્મા છે), 'તદગ્નૈતત્ત્વુસઃ સમસ્તઃ સંપ્રસન્નઃ સન્નઃ ન વિજાનાત્યેવ
માત્મા' [છાન્દોગો ૮.૧૧.૨] (જે કાળે એ સ્વાપ બરોબર થાય એમ મુતેડે, સર્વ

ઉપદેશનું ચલાવદ મહત્ત્વ નહિ કરે; માટે એમના અગ્નિપ્રાવને અનુસારે વચાચે સમજાવવો. એમ વિચારી કહ્યું કે ઉદારતા-વ્યવસ્થા પાત્રમાં આત્માને જીવો, એને વિષે શું જીવો છો તે કહો. તેમણે બેધું ને સંતુષ્ટ થઈ કંઈ જોવા નહિ. પછી એજી વિધરીત મહત્ત્વ ન કરે એમ ધારી પ્રત્યક્ષનિષે પૂછ્યું કે તમે ઉદારતામાં શું બેધું? તેમણે કહ્યું કે ચિરંમય પ્રજ્ઞચર્ય કરવાથી જેવી રીતે હાંલા નખ, લોમ વગેરેવાળા ચલા ધિયે તેજન નખ, લોમ વગેરેવાળું અમાઈ પ્રતિ-રૂપ-પ્રતિબિંબ અમે ઉદારતામાં બેધું. પછી તેમનો છાયાત્માને આત્મા સમજવાનો વિચાર દૂર કરવા દત્તના પ્રત્યક્ષનિષે છાયાપુરુષ આત્મા નથી તેમજ શરીર પણ આત્મા નથી; કેમકે તેમાં ઉપજનને અપચ-રૂઢિને અપચવના ધર્મો છે ને આત્માના ધર્મો નથી એમ સમજાવવાના દેનુથી કહ્યું, સારાં અર્થકાર અને વચ પહેરી, પરિશુત ચર્ષ પાછા ઉદારતામાં આત્માને જીવો. તેઓએ તેમ કહ્યું. શાનું પ્રત્યક્ષનિષે પૂછ્યું કે તમે શું જીવો છો? પછી છાયાત્માનેજ આત્મા કહો. એ સાંભળી પ્રત્યક્ષનિષે એક ચથો કે હજી પણ એમનો વિચાર ચથો નહિ. માટે એ-મને એમ ઇષ્ટ કે તેમજ આત્માત્વ કહીશ. કચકમે એમનાં પાપ ક્ષીલુ ચથો એટલે મારા વચનસર્મનો પૂર્વાપર સંબંધ બેધી આત્માત્વ સમજશે, એમ ધારી કહ્યું, એ આત્મા છે, એ અમૃત છે, અમય છે, પ્રક છે. તેમનામાંના એકે, વિશેષને, છાયા દેહાનુસારી દેવાથી દેહજ આત્માત્વ ॥ એમ સમજી પોતાને ઘેર જઈ અમુરોને તેઓજ ઉપદેશ કયો. પણ દેવેન્દ્ર તો ઘેર પહોંચ્યો તે પહેલાં કંઈક પાપ ક્ષીલુ ચલાથી શરીરના ગુણોને અનુસરતા છાયાત્મામાં તે તે જોયો બોતો, છાયાત્માને કે દેહત્માને વિષે હું જોય જીવ બોતો નથી એમ સમજી પાછો સમિધ્ હાથમાં લઈ પ્રત્યક્ષનિ પાસે ગયો. પ્રત્યક્ષનિષે અવવાનું કારણ પૂછ્યું એટલે ઉપદેશી હકીકત કહી સમજાવી. પ્રત્યક્ષનિષે બેધું કે આત્માત્વ સમજાવ્યું તોપણ પાપને ક્ષીપે મહત્ત્વ થયું નહિ, માટે પાપનો નારા ચથો બેધી. તેથી તેણે કહ્યું કે જનીસ વર્ષ પ્રજ્ઞચર્ય આચરો. પછી પાપ ક્ષીલુ ચથો એટલે આત્માત્વ સમજાવીશ. તેમ કરી ઇન્દ્ર પાછો પ્રત્યક્ષનિ પાસે આવ્યો. પ્રત્યક્ષનિષે સમજાવ્યું કે જે પાપાદિથી વિમુક્ત આત્મા આંખને વિષે દર્શાવ્યો તેમ એ છે કે જે સ્વપ્નમાં અનેક પ્રકારના જીવનો ઉપલોભ કરે છે. એ આત્માને વિષે દેવેન્દ્ર ભય બેધું. એકે છાયાપુરુષની જેડે એ શરીરધર્મોને અનુસરતો નથી, તોપણ રોડ, ભય વગેરે અનેક પીડાનો અનુભવ એને થાય છે તેથી એને વિષે કલ્પાવુપ્રાપ્તિ નથી. એમ ઇન્દ્રે કહ્યું એટલે પ્રત્યક્ષનિષે બેધું કે હજી એનાં પાપ ક્ષીલુ ચલાં નથી. આથી તેણે તેને પાછાં જનીસ વર્ષ પ્રજ્ઞચર્ય આચરવા કહ્યું. એમ કરી ઇન્દ્ર પાછો આવ્યો એટલે પ્રત્યક્ષનિષે તેને સમજાવ્યું કે પાપાદિથી મુક્ત જે આંખને વિષે દર્શાવ્યો ને સ્વપ્નમાં, તેજ એ છે કે જે સુષુપ્ત અવસ્થામાં વિષય અને દન્દ્રિયના સંયોગના વિરહથી પ્રસન્ન છે. હજી ઇન્દ્રને નિર્વૃત્તિ થઈ નહિ. તેણે કહ્યું, જેવી રીતે બ્દમદવસ્થામાં કે સ્વપ્નમાં આ હું ખું, આ જૂતો છે એમ બાલુ છે એવી રીતે સુષુપ્ત અવસ્થામાં બેધતો નથી. તે સમયે તેને ચેતના ન દેવાથી બલે અજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયો દેવ એવો જણાય છે. એવા આત્મામાં શી નિર્વૃત્તિ-આનન્દ? હજી એનાં પાપ સંપૂર્ણ ક્ષીલુ ચલાં નથી એમ ધારી પ્રત્યક્ષનિષે એને જીવે પાંચ વર્ષ પ્રજ્ઞચર્ય આચરવાં કહ્યું. આમ ઇન્દ્રના

ઇન્દ્રિયો જેની અસ્ત થઈ ગઈ છે એવો, કુલુપતારહિત, સ્વપ્ન જાણતો નથી એ આત્મા છે) એમ અન્ય અવસ્થામાં રહેલા જીવનું જ્યાપ્તિ કરે છે, તેનાજ પાપથી વિમુક્તપણું વગેરે જુલો જતાવે છે—‘પતદમૃતમમયમેતદ્ગ્લ’ (એ અમૃત છે, એ અભય છે, એ બ્રહ્મ છે). ‘નાદ સ્વરૂપમેવં સંપ્રત્યાત્માનં જાનાત્યયમહમસીતિ ત્રણ પર્વાય મળી છત્રુ વર્ષ વ્યતીત થયાં ને ચોથા પર્વાયના પાંચ વર્ષ ગત્યાં એને પ્રત્યર્થ આચરતાં એક સો ને એક વર્ષ થયાં હવે અશેષ પાપનો ક્ષય થયો એટલે એને પ્રત્યપતિએ સમભવ્યું કે જે એ આંખમાં દેખાય છે, સ્વપ્નમાં ને સુષુપ્તમાં, તેજ આત્મા પાપાદિથી મુક્ત ગુણવાળો છે, શરીર મર્ત્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે કંઈ મુખ દુઃખ છે તે સર્વને શરીર, ઇન્દ્રિય ને અન્તઃકરણ સાથે સળન્ધ છે, આત્મા સાથે નથી. અવિદ્યાથી દેહાદિને આત્મા સમજી તે આત્મા સાથે સુખદુઃખને જોડે છે. જ્યારે તે પાપાદિથી મુક્ત, ઉદ્ધારીન આત્માને દેહાદિથી વિવિધ અનુભવે છે, ત્યારે સશરીર છે તોપણ અશરીરની પેડે તેને દેહાદિધર્મ સુખદુઃખનો પ્રસંગ થતો નથી તેથી અનુતાપ થતો નથી. માત્ર યોગના ચૈતન્ય અને આનન્દ સ્વરૂપમાં જ્ઞવસ્થિત રહી સમસ્ત લોકકામના પ્રાપ્ત કરે છે. સર્વ કામ એ પરમાત્માનીજ માના-અંશ છે. દુઃખ તો અવિદ્યાનું નિર્માણ છે. વિદ્યાનું તે પ્રાપ્ત થતું નથી. આતું ઉપાધ્યાન છે. અર્કિ પૂર્વપક્ષ એવો થાય છે કે આંખમાં, સ્વપ્નમાં, સુષુપ્તિમાં ને ચોથા પર્વાયમાં ‘एष संप्रसारोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय’ ઇત્યાદિથી શ્રુતિ જીવાત્મા વિષેજ કહે છે. પરમાત્માનું કંઈ અધિસ્થાન મુક્ત નથી, તેમજ સ્વપ્નાદિ અવસ્થા સાથે યોગ પણ પરમાત્માને સંભવતો નથી, શરીરમાંથી સમુત્થાન પણ તેને સંભવતું નથી. તેટલા માટે એ જાણું જેને સંભવે છે તે પાપાદિથી વિમુક્ત આત્મા છે. પૂર્વ સૂત્રમાં અસંભવ હેતુથી દહરાત્મા જીવાત્મા નથી એમ જો કહ્યું છે તે અસંભવજ અસિદ્ધ છે, એમ હેતુની અસિદ્ધિની શંકા કરી તેનો પરિહાર કરે છે—‘उत्तराद्येष’ ઇત્યાદિ. જીવની શંકાનું નિરાકરણ કર્યું હતું તોપણ પ્રત્યપતિના વાક્યબળથી તે પાછી ઉભી થાય છે. પાપાદિથી મુક્તપણું વગેરે જીવનાજ ધર્મ સમજવાથી અસંભવ સિદ્ધ થતો નથી એવો શંકાનો અર્થ છે. જીવના એ ધર્મો શી રીતે કહે છે તેને માટે કહે છે—‘કેમકે ત્યાં “य मात्मा”’ ઇત્યાદિ. જોકે ઉપક્રમમાં જીવશબ્દ નથી, તોપણ પાપાદિથી મુક્ત આત્માનો ઉપક્રમ કરી ભગવદ્ગિતિ ત્રણ અવસ્થાનો ઉપન્યાસ કર્યો ■ તેથી અવસ્થાના ત્રિગથી દહરાકાસ જીવ છે એમ નિશ્ચય થાય છે તેનાજ એ જુલો-પાપાદિથી મુક્તિ વગેરે-સંભવે છે એનું તાત્પર્ય છે. ઇન્દ્રને પ્રત્યપતિ કહે છે—‘य एषोऽक्षिणि’ ઇત્યાદિ. અક્ષિયહણ પ્રાધાન્યને લીધે છે. સર્વ ઇન્દ્રિયો વડે વિવેક દર્શનરૂપ ભગવદવસ્થા પ્રાપ્ત એવો એમ કહે છે—‘દ્રષ્ટા જીવનો’.—‘મહીયમાનઃ’ ન્યાસનામય વિષયોથી પૂજ્યમાન એમ સ્વપ્રપર્ચાયમાં અને ‘तच्चैतत्सुखा’ ઇત્યાદિ સુષુપ્તિપર્વાયમાં જીવનુંજ પ્રત્યપતિ જ્યાપ્તિ કરે છે એમ અન્યથા સમજવો જે કાળમાં સુષુપ્તિમાં આવેલો, જોગજર નિરસ્ત થયો છે ઇન્દ્રિયસમૂહ જેનો એવો, અને તેથીજ ઇન્દ્રિયો ઉપસંકલ્પ થવાથી જાણ વિષયના સંપર્કથી ઉત્પન્ન થયેલી કુલુપતારહિત, સંપ્રસન્ન, સ્વપ્નનું-વિષયકારના આશાસનું અજ્ઞાન તરીકે નિરસન કરે છે. તેટલા માટે અજ્ઞાન દેવાથી મુક્તથી વિવક્ષુ, પ્રાણ, જ્ઞાનકિયા વગર સ્વરૂપચૈતન્યથી અજ્ઞાનનો સાક્ષી, સાક્ષ્ય જે દેહાદિ તેને સત્તા અને સ્ફૂર્તિ આપે છે તેવો આત્મા છે એનું તાત્પર્ય છે. ચતુર્થ પર્વાયમાં પ્રશ્ન ઉત્તર છે તેથી પાપાદિથી મુક્તવ ઇત્યાદિ જુલો તેનાજ છે એમ અસંગ કરી તે પણ પર્વાય જીવનેજ લાગુ પડે ■ એમ કહે છે—‘નાદ સ્વરૂપમેવં સંપ્રત્યાત્માનમ્’ ઇત્યાદિ. અદ્વ-બેદવાચક નિપાત છે. બેદ જામનો ઇન્દ

મો યદેમાનિ મૃતાનિ' [છાન્દોઃ ૮૧૧૧.૨] (ખરેખર, એ એકાંક છે કે એ પ્રમાણે એ હવે આત્માને જાણતો નથી કે એ હું છું, તેમજ આ પ્રાણીઓને પણ જાણતો નથી) એમ સુપુત્ર અવસ્થામાં દોષ જોડેને 'યતં ત્વેય તે મૃયોડનુવ્યાધ્યાસ્યામિ નો યથાન્યત્રેતસ્યાત્' (એનુંજ હું તને ફરી અનુવ્યાખ્યાન કરીશ, એથી અન્યનું નહિજ) એમ ઉપક્રમ કરીને શરીરસંબંધની નિન્દાપૂર્વક 'અથ સંપ્રસાદોડસાચ્છરીરાત્સમુત્પાદ યતં જ્યોતિરપસંપદ સ્યેન રુપેણામિનિષ્પદતે સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ' (એ હવે આ શરીરમાંથી ઉત્થાન કરીને-પાતાના રૂપના સાક્ષાત્કાર કરીને-પર જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરે છે, તે ઉત્તમ પુરુષ છે) એમ શરીરમાંથી ઉત્થાન કરેલા હવેનજ ઉત્તમ પુરુષ તરીકે દર્શાવે છે. તેટલા માટે હવેને વિષે પરમેશ્વરના ધર્મોના સંભવ છે. એથી 'દ્વહ-રોડસિન્નત્તવાજાતા' (એને વિષે હદર અન્તરાકાશ છે) એમ હવેજ ઉક્ત છે એમ તે કોઈ કહે તો તે પ્રત્યે કહેવું કે 'માવિર્મૂતસ્વરૂપસ્તુ' તે તો જેનું સ્વરૂપ આવિર્ભૂત થયું છે તે છે. એમાં મુશબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરવા માટે છે. ઉત્તર પા-ક્યથી પણ આદિ હવેની આરંભ સંભવતી નથી એવો અર્થ છે. શાથી? કેમકે

કહે છે, ખરેખર, સુત્ર પુરુષ સુપુત્રિ અવસ્થામાં હું દેવહત છું એમ આત્માને જાણતો નથી, તેમજ આ જુનોને પણ જાણતો નથી; પણ વિનાશજ પ્રાપ્ત થાય છે. હું એમાં કંઈ બીજ્ય-રૂપ જોતો નથી એમ દોષ જાણીને ફરી પ્રભવપતિ પાસે સિધ્ધ તરીકે ગયો. તે દોષ સાંભળીને પ્રભવપતિએ કહ્યું, 'યતં ત્વેય તે મૃયોડનુ' ઇત્યાદિ. એ પ્રકૃત આત્માથી અન્યનું હું આ-ખ્યાન નહિ કરું એમ ઉપક્રમ કરીને 'મયયન્ મર્ત્ય વા રૂપં શરીરમ્' (હે હન્દ, આ શરીર મર્ત્ય છે) એમ નિંદાપૂર્વક હવેનેજ દર્શાવે છે એવો અર્થ છે. 'તેટલા માટે'=પ્રભવપતિના વાક્યને લીધે એમ અસંભવ (પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલા દેવ) ની અસિદ્ધિનું નિગમનવાક્ય કહે છે. હેતુ અસિદ્ધ થવાનું રૂપ કહે છે—'એથી "દ્વહરોડસિન્" ઇત્યાદિ. સિદ્ધાન્ત કહે છે—'તો તે પ્રત્યે કહેવું કે' ઇત્યાદિ. સિદ્ધાન્તનો અભિપ્રાય એવો છે કે ઉપનિષદોનો પૂર્વાપર સંબંધ જોતાં શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત, એક અપ્રપંચ, પ્રજ્ઞ છે, તેથી મિત્ર સર્વ તેનો વિવર્ન છે જેમ રત્નજુનો વિવર્ન સર્પ છે તેમ. હવે પણ અવિદ્યાકલિપત દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ ઉપાધિવાળું પ્રજ્ઞનું રૂપ છે, સ્વાભાવિક નથી. એ પ્રમાણે અપદતપ્રાપ્તવ (પાપથી વિમુક્તિ) વચેરે ધર્મો તે અ-વિદ્યાના ઉપાધિ હવેને વિષે સંભવતા નથી. જેના પ્રજ્ઞરૂપનો અવિશોષ થયો છે એવા નિરુ-પાધિને વિષે સંભવે છે, પણ ત્યારે તે પ્રજ્ઞનાજ ધર્મો છે, હવેના નથી. આ રીતે શ્રુતિએ પ્રજ્ઞનેજ અપદતપ્રાપ્તવ વચેરે ધર્મોવાનું કહ્યું છે, માટે તેજ હદરાપ્રાપ્ત છે, હવે નથી આવો સિદ્ધાન્ત છે. 'માવિર્મૂતસ્વરૂપસ્તુ'—માવિર્મૂત=સોધિત, નિરુપાધિક. વાક્યથી ઉત્પત્ત થ-યેલી વૃત્તિઓ અભિવ્યક્ત થયેલું. ત્યારે સૂત્રમાં પુરૂષથી હવેની ઉક્તિ કેમ છે ? કેમકે જ્ઞાનથી હવેત્વ તો નિરૂપ્ત થયું છે, તેથી કહે છે—'પૂર્વે જે ગતિ હતી તેથી' ઇત્યાદિ. જ્ઞાનની પૂર્વ અવિદ્યા અને તેના કારણથી પ્રતિભિન્નિત રૂપ હવેત્વ થયું હતું તેથી જ્ઞાન થયા પછી પ્રજ્ઞરૂપને પણ હવે કહ્યું છે. પણ સ્વરૂપનો અવિશોષ થયે પણ હવેના હવેત્વનો અપાક-નાશ થતો નથી તો પ્રજ્ઞના શી રીતે એમ આરંભ કરી પ્રભવપતિના વાક્યનું તાત્પર્ય કહે છે—'તાત્પર્ય

તેમાં પણ આવિર્ભૂતસ્વરૂપ જીવની વિવક્ષા છે, જેનું સ્વરૂપ આવિર્ભૂત થયું છે તે જાનિ
 મૂતસ્વરૂપ. પૂર્વે જે ગતિ હતી તેથી તેનું જીવ તરીકે વચન છે. તાત્પર્ય એ છે
 કે 'ય ય્યોઽસિણિ' એમ આંખથી લક્ષિત દ્રશ્યનો નિર્દેશ કરીને 'ઉદશરાવશ્રાક્ષણથી
 શરીરમાંથી એનો બાધ કરીને 'યતં ત્વેવ તે' (એનેજ તને) એમ વારંવાર
 તેનેજ વ્યાખ્યાયોચ્ય તરીકે આકર્ષીને સ્વપ્ન અને સુષુપ્તના ઉપન્યાસને ક્રમે 'પરં
 જ્યોતિરપસંપદ્ય સ્યેન રૂપેનામિનિપ્પચતે' (પાતાના રૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી પર
 જ્યોતિ પામે છે) એવું જે પારમાર્થિક સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ તે રૂપથી એ જીવનું વ્યા-
 ખ્યાન કરે છે, જીવનાં રૂપથી નહિ. પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જે પર જ્યોતિ મુનિપ્રતિ-
 પાદિત છે તે પરબ્રહ્મ છે. તે પાપથી વિમુક્તપણું વગેરે ધર્મવાળું છે; અને તેજ
 જીવનું 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છે) ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોથી પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે, બીજું, ઉ-
 પાધિકદિપત, (પારમાર્થિક સ્વરૂપ) નથી. જ્યાંસુધી સ્થાણને વિષે પુરુષબુદ્ધિની
 પેડે દ્વેતસક્ષણ અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરીને દૂરસ્થ અને નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને હું
 બ્રહ્મ હું એમ જાણે નહિ ત્યાંસુધીજ જીવનું જીવત્વ છે. પણ જ્યારે દેહ, ઇન્દ્રિય,
 મન અને બુદ્ધિના સંઘાતથી ઉગ્રીને મુતિથી એવો બોધ થાય કે તું દેહ, ઇ-
 ન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિનો સંઘાત નથી, તું સંસારી નથી, ત્યારે શું છે? જે સત્ય,
 ચેતન્યમાત્ર સ્વરૂપ આત્મા છે તે તું છે—એવો બોધ થાય છે ત્યારે દૂરસ્થ, અને નિત્ય
 જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને જાણીને આ, શરીરાદિના અભિમાનમાંથી ઉગ્રી તેજ દૂ-
 રસ્થ અને નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા થાય છે; કેમકે 'સ યો હ યે તત્ત્વત્ત્વમં પ્રજ્ઞ યેદ
 પ્રહ્લય મયતિ' [મુણ્ડ ૩૦ શારણ] (ખરેખર; જે તે પરમ બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મજ

એ છે કે' ઇત્યાદિ. જન્મ અને નાશ એવાથી પ્રતિબિમ્બની પેડે બિમ્બદેહ પણ આત્મા નથી
 એમ સમજાવવાને પ્રબળપતિએ ઇન્દ્ર અને વિરોચનને કહ્યું કે ઉદશરાવમા-જયપૂર્ણપાવમાં—
 આત્માને જોઈને આત્માને વિષે જે ન જાણે તે મને કહો એમ શ્રાક્ષણથી કહે છે, 'ઉદશરાવ-
 શ્રાક્ષણથી' ઇત્યાદિ. ઉદયપૂર્ણ સારાવમાં પ્રતિબિમ્બઆત્મા દેહને જોઈને તમને જે અજ્ઞાત એ
 તે મને કહેવું એવો મુતિનો અર્થ છે. 'જે પારમાર્થિક સ્વરૂપ' ઇત્યાદિ. જીવસ્વરૂપથી પ્ર-
 ભપતિ જીવનું વ્યાખ્યાન કરતો નથી; કેમકે તે લોકસિદ્ધ છે, પણ નેનો અનુવાદ કરીને પરસ્પર
 અભિચારી અવસ્થાઓથી વિવેચન કરી બ્રહ્મસ્વરૂપનો બોધ કરે છે, તેથી જે બ્રહ્મ છે તેજ અપ-
 હન્યામત્વ આદિ ધર્મવાળું છે, જીવ નથી; એવું તાત્પર્ય છે. જીવનું શોધિત સ્વરૂપ બ્રહ્મથી
 ભિન્ન નથી તેથી તેના ધર્મ કશા છે. આ પ્રમાણે અવસ્થાનો ઉપન્યાસ બ્રહ્મસ્વરૂપનો
 વિવેક-ભેદ કરવા માટે છે, તેથી જીવનું ચિત્ર નથી કેમકે 'યતદ્મૂલમમયમેતદ્બ્રહ્મ' એમ ચિત્ર-
 મુખ મુતિનો વિરોધ થાય, એમ સમજવું. પણ જીવન અને બ્રહ્મત્વ એમ, વિરુદ્ધ ધર્મવાળા
 એનો અભેદ શી રીતે તેને માટે કહે છે—તેજ જીવનું "તત્ત્વમસિ" ઇત્યાદિ. અન્યથ
 અને અનિરેકથી જીવ અવિદ્યાકલ્પન સિદ્ધ થાય છે તેથી વિરોધ નથી એમ માની દૂરસ્થ
 અન્યથ કહે છે—'જ્યાંસુધી સ્થાણને વિષે' ઇત્યાદિ. અનિરેક કહે છે—'પણ જ્યારે દેહ'
 ઇત્યાદિ. અવિદ્યા રહે ત્યાંસુધી જીવન, અને મુતિવાક્યથી પ્રતિષેધ ઉત્પન્ન થઈ અવિદ્યા નિવૃત્ત
 થાય ત્યારે જીવત્વ નિવૃત્ત થાય છે એમ એ વચન સમજવું છે. સંસારિત્વ કલ્પન થયું એ

ધાય છે) કલ્યાણિ મુનિઓ છે. શરીરમાંથી ઉત્થાન કરીને પાનાનું રૂપ પ્રાપ્ત છે તેજ એનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે. પણ પાનાનુંજ રૂપ પાનેજ પ્રાપ્ત કરે એ રીતે દુરસ્થ. નિત્યને સંભવે? અન્ય દ્રવ્યના સંપર્કથી લેના સ્વરૂપનો અભિભવ થયો અને તેથી લેનો. અસાધારણ વિશેષગુણ અભિવ્યક્ત થનો નથી એવા સુવર્ણ આદિનો તે ખાર નાંખવા વગેરેથી શોધાય એટલે સ્વરૂપથી સાક્ષાત્કાર થાય. તેમજ દિવસે લેત પ્રકારનો અભિભવ થયો છે એવાં નક્ષત્રાદિના રાત્રિને વિષે અભભવ કરનારનો વિયોગ થાય એટલે સ્વરૂપથી સાક્ષાત્કાર થાય; પણ આન્યથાન્યના નિત્ય જ્યોતિનો તેવી રીતે ક્રોધથી અભિભવ સંભવનો નથી. લેખ આકારનો સંભવનો નથી તેમ; કેમકે તે સંસર્ગ-રહિત છે. વળી લે લેવામાં આવે છે તેની સાથે વિરોધ થાય. ખરેખર, દૃષ્ટિ, મુતિ, મતિ અને વિજ્ઞાનરાત્રિઓ એ લવનું સ્વરૂપ છે; અને તે 'શરીરથી નહિ ઉત્થાન થયણા એવા લવમાં પણ હમેશા થતું લેવામાં આવે છે. ખરેખર, સર્વ લવ હરીત કરતા, અવલુ કરતા. વિચાર કરના અને વિજ્ઞાન મેગવના વ્યવહાર કરે છે; નહિ તો વ્યવહાર ગુણ થનો નથી. તે લે શરીરથી 'સમુત્પિન્ન થયણાને ધાય તો સમુત્પાનથી પૂર્વે રૂપાયણો વ્યવહાર વિરુદ્ધ થાય. એટલા માટે આ શરીરથી સમુત્પાનનું કેવું સ્વરૂપ

હોય છે સિદ્ધ થયુ તેનું નિયમન કરે છે—'શરીરમાંથી ઉત્થાન કરીને' કલ્યાણિ. 'સ્વ-મુખ્યાય સ્વેન રૂપેણાભિનિષ્પત્તે' (ઉત્થાન કરી મોખનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે) એ મુનિ સમભવણા આદ્યેષ કરે છે—'પણ પાનાનુંજ રૂપ પાનેજ' કલ્યાણિ. મનની સાથે લેને સત્ હોય તેની, ક્રિયાથી મળ્યો નાસ થયે, અભિભવિ શાય, પણ દુરસ્થ નિત્ય લેને અન્યનો સત નથી તેની અભિભવિ શી રીતે શાય? લેને અન્યનો સંસર્ગ નથી તેનું સંસર્ગ દ્રવ્યથી વિવેચન કરવાનું ન હોવાથી અભિભવિ શી રીતે શાય એમ કહે છે—'અન્ય દ્રવ્યના સંપ-ર્કથી' કલ્યાણિ. 'અન્ય દ્રવ્ય' = પૃથ્વીનો કચરો 'અસાધારણ' = આસ્વરૂપિ. 'અભિ-ભવ કરનાર' = સર્વનું તેજ, કલ્યાણિ. પણ લવ પણ અભિભવસ્વરૂપ—લેના સ્વરૂપનો અ-ભિભવ થયો છે એવો-લેવાથી કનથી તેની અભિભવિ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ શાય એમ રાગા લવી કહે છે—'લે લેવામાં આવે છે તેની સાથે વિરોધ થાય.' 'વિજ્ઞાનવન વણ' એમ મુનિથી જ્ઞાના વિન્માન છે. એ દેનન્વ સમુત્પાદિત્યવૃત્તિથી જ્ઞાન શાય છે અને દૃષ્ટિ પાદિ ૧૬થી વાચ્ય થઈ વ્યવહારનું જ્ઞાન, લવનું સ્વરૂપ શાય છે,—દૃષ્ટિ આદિ લવનું સ્વરૂપ ત પુરુષને પણ લવસ્વરૂપ વૃત્તિને વિષે જ્ઞાન છે માટે તેનો જગીઝાર કરવો હોઈએ; કેમકે વહાર લેવામાં આવે છે એમ કહે છે—'તે શરીરથી નહિ ઉત્થાન થયણા' કલ્યાણિ. લ-વૃદ્ધિ આદિ રૂપ સદા જ્ઞાન છે તેને માટે અર્થપતિ કહે છે—'નહિ તો' કલ્યાણિ. એ પતિપતિજ સુદૃઢ કરે છે—'તે લે શરીરથી સમુત્પિન્ન થયણાને' કલ્યાણિ. લવનું પ લે જાનીનેજ અભિભવ શાય તો કનથી પૂર્વે વ્યવહાર ઉત્પિન્ન શાય લેવો અર્થ છે. એટલા માટે 'અદમેદન લવનું સ્વરૂપ જ્ઞાન છે તેથી, સર્વજ્ઞ સમુત્પાદિત્યવૃત્તિને વિષે

શરીરથી આત્માને વિરિજા નહિ જહેવા ૨ આસ્વરૂપ શરીરથી વિજ્ઞાન છે એમ સમજેલા

છે અથવા સ્વરૂપ વડે અભિવ્યક્તિનું કેવું સ્વરૂપ છે? એને વિષે કહીએ છીએ—
 વિવેકવિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પૂર્વે શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, વિષય, વેદનારૂપી ઉપ-
 ધિઓથી 'અવિવિજ્ઞ હોય તેમ જીવ જ્યોતિસ્વરૂપ છે તોપણ દૃષ્ટિઆદિ સ્વરૂપ થાય
 છે; જેમ શુદ્ધ સ્ફટિકનું સ્વચ્છ અને શુદ્ધ સ્વરૂપ વિવેકજ્ઞાન થયા પૂર્વે રત્ન, નીલ
 આદિ ઉપાધિઓથી ભિન્ન ન હોય તેવું થાય છે. પણ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલા વિ-
 વેકજ્ઞાનથી, પાછળથી તે સ્ફટિક સ્વચ્છ અને શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહે-
 વાય છે જોકે પૂર્વે પણ તે તેવોજ હતો. તે પ્રમાણે દેહાદિ ઉપાધિથી અવિવિજ્ઞ
 જે જીવ છે તેનું પણ શ્રુતિએ કરેલું વિવેકવિજ્ઞાન તે શરીરમાંથી જીવનું સમુદાયન
 અને એ વિવેકવિજ્ઞાનનું જે રૂપ તે સ્વરૂપથી સાક્ષાત્કાર એટલે કેવળ આત્મસ્વ-
 રૂપનું જ્ઞાન. તેથી રીતે વિવેક અને અવિવેકથીજ આત્મા અશરીર અને સશરીર છે;
 કેમકે 'મહારીરં શરીરેષુ' [કાઠો શારર] (શરીરોને વિષે અશરીર) એવો મ-

ત્ત્વજ્ઞ, જોકે વસ્તુતઃ અસત્ એવા આત્માનો અવિદ્યાથી દેહાદિથી વિવેક થતો નથી. એવા
 અવિવેકરૂપી મત્ત્વો સંગ હોવાથી સમુદાયનાદિ શ્રુતિને દેહાદિથી આત્માના વિવેકની અપેક્ષા
 છે એમ કહે છે—'એને વિષે કહીએ છીએ', તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. જોકે કૃત્સ્ન નિત
 આત્માને અન્યસંસર્ગ વસ્તુતઃ નથી, અને જોકે સંસારની અવસ્થામાં એનું દૃષ્ટિ આદિરૂપ પ્રકરણ છે,
 તોપણ અનિર્વાચ્ય અનાદિ અવિદ્યાને લીધે અવિદ્યાથીજ કલિપ્ત દેહેન્દ્રિયાદિથી અસસ્ટ પણ
 સસ્ટ જેવો, વિવિજ્ઞ છે તોપણ અવિવિજ્ઞ જેવો દૃષ્ટિ આદિ રૂપવાળો બાસે છે. આથી દેહેન્દ્રિયાદિના
 તાપથી યોને તાપવાન જેવો બાસે છે. 'વેદના'—હર્ષ, ભય, શોક વગેરે. 'અવિવિજ્ઞ
 હોય તેમ' આથી તાદૃશ્યરૂપ સંગ કલિપ્ત છે એમ કહ્યું છે. કલિપ્ત સંગનો દશાન કહે
 છે—'જેમ શુદ્ધ સ્ફટિકનું' હતાદિ. 'શ્રુતિએ કરેલું'—'યોગ્ય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણુ'
 હતાદિ. તંપદ્યર્થશ્રુતિથી સિદ્ધ, પ્રાણાદિભિન્ન શુદ્ધ તંપદ્યર્થજ્ઞાનનું વાક્યાર્થનો સાક્ષાત્કાર જન છે
 એમ કહે છે—'કેવલ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન' અવજ્ઞ, મનન, ધ્યાનાદિથી આત્મસ્વરૂપ મિત
 છે એમ વિવેકજ્ઞાન કહીને તે વિવેકવિજ્ઞાનનું જન કેવલઆત્મરૂપસાક્ષાત્કાર છે એમ કહે છે. એ
 સાક્ષાત્કાર વૃત્તિરૂપ છે, પ્રપચમાત્રને અસત્ કરી યોને પણ પ્રપચરૂપ હોવાથી જનકજની પડે
 પ્રવચ પામે છે. એટલે સમસ્ત પ્રપચભજ જેની પૂરેપૂરી ધોવાઈ મળે છે એનું અસત્, જેને
 પ્રકાશ પરાધીન નથી, એનું આત્મજ્યોતિ સિદ્ધ થાય છે તેથી કહ્યું છે કે 'વરં જ્યોતિર્મત-
 વ્ય'—ઉપસંપત્તિ સ્વરૂપસાક્ષાત્કારથી ઉત્તરપ્રાલીન છે, જ્યાનો પ્રવોષ 'મુક્તં ધ્યાત્વ જ્ઞ-
 મિતિ' ના જેવો છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે. સશરીરત્વ સત્ત્વ છે તેથી 'સમુદાય'નો અર્થ
 ઉત્કળિ, શરીરમાંથી નીકળતું એવો કરવો, વિવેક એવો ન કરવો એમ આત્મજાણ લાવી કહે
 છે—'તેથી રીતે વિવેક અને અવિવેકથીજ' હતાદિ. 'તેથી રીતે' ઉપ શ્રુતિને
 અનુસાર, જેને દેહનો સંગત્થ નથી તેની દેહમાં રિધિ એનું વચન વિરુદ્ધ છે. વિરિધિને
 નિરાસ એવો છે કે વિવેકથી આત્મા અદેહ છે અને અવિવેકથી સદેહ છે એવો મત્ત્વનું છે.
 શરીરેષુશરીરમવિભિન્ન (શરીરોમાં અશરીર અવિવિજ્ઞ છે) એવી શ્રુતિ હોવાથી સદેહ-
 ત્વ અવિવેકથીજ કલિપ્ત છે, માત્ર સમુદાય એટલે વિવેકજ છે. પણ સ્વરૂપની અવિજ્ઞ-

•ત્યર્થ છે, અને 'શરીરસ્યોડપિ કૌન્તેય ન કતોતિ ન લિખ્યતે' [ગી૦ ૧૩૩૨] [શરીરસ્થ છે તોપણ, હું કૌન્તેય, તે કર્તો નથી ને તેને લેખ થતો નથી] એવી રીતે સશરીરસ્થ અને અશરીરસ્થના વિશેષનો અભાવ સ્મૃતિમાં છે. તેટલા માટે વિવેકવિજ્ઞાનના અભાવથી, અનાવિર્ભૂતસ્વરૂપ-એના સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ થયો નથી એવો—થનો છવ વિવેકજ્ઞાનથી આવિર્ભૂતસ્વરૂપ—એના સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ થયો છે એવો—હુંવચ છે. પણ આવિર્ભાવ કે અનાવિર્ભાવ બીજા પ્રકારના ધર્મ સ્વરૂપનાં સંભવના નથી; કેમકે તે (સ્વરૂપ) સ્વરૂપજ છે. આ પ્રમાણે છવ અને પરમેશ્વરનો ભેદ મિથ્યાજ્ઞાનથી થયેલો છે, વસ્તુથી થયેલો—ચાસ્તવિક નથી; કેમકે આકાશની પેઠે એ (આત્મા) અસંગ છે. પણ એ શાથી જાણવું? કારણ કે 'યદ્યો-ગ્ધિતિ પુરો દદ્યતે' (આંખને વિષે જે આ પુરુષ દેખાય છે) એમ ઉપદેશ કરીને 'અનુમતમમમેતદ્દા' (એ અમૃત છે, અલય છે, એ બ્રહ્મ છે) એમ ઉપદેશ કરે છે, આંખને વિષે જે પ્રસિદ્ધ દ્રશ દ્રશ તરીકે સમજાય છે તે જો અમૃત અને અલય-સ્વરૂપ બ્રહ્મથી અન્ય હોય તો અમૃત અને અલય બ્રહ્મ સાથે તેનું સામાનાધિકરણ ન થાય. તેમજ આંખથી લક્ષિત હાયાત્માનો પણ નિર્દેશ નથી; કેમકે પ્રજાપતિ અસત્યવાદી છે એવો પ્રસંગ આવે. તેમજ 'યદ્યદ્દયમે મહીયમાનઘરતિ' (સ્વપ્રમાં જે આ વાસનાદિથી પૂજ્યમાન થતો કરે છે) એમ પ્રથમ પર્વાયમાં નિર્દેશ કરેલા અસ્થિસ્થ પુરુષજ જે દ્રશ તેનાથી અન્યનો બીજા પર્વાયમાં પણ નિર્દેશ કરેલો નથી; કેમકે 'યત્તેવેતે મૂળોડનુબ્યાભ્યાસ્યામિ, (એનુંજ હું તને ફરી અનુબ્યાખ્યાન કરીશ) એમ ઉપદેશ છે, વળી 'એઆએ સ્વપ્રમાં દ્વાથી લેયો, તેને હવે જોનો નથી' એમ પ્રતિબુદ્ધ ધર્મ લેખજાનુંજ પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. દ્રશ તો તેજ

પ્રાપ્ત દેહને વિષે દુઃખાદિ જોય અપરિહાર્ય છે તેથી છવત્ત્વ સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ થી રીતે તેને માટે કહે છે—'શરીરસ્યોડપિ કૌન્તેય' હતાડિ. અશરીરની પેઠે શરીરસ્થને પણ મન્યનો અભાવ સ્મૃતિ પ્રતિષ્ઠાન કરે છે તેથી છવનુજાનુજા છે. અવિરુદ્ધ સુવર્ધને વિષે સુચરેષ-અવિર્ભાવપદ જુજા ૧૧ એમ કહે છે—તેટલા માટે વિવેકવિજ્ઞાનના અભાવથી' હતાડિ. જાન જાને જાજાનથી અવિર્ભાવ અને નિરોધવ છે એમ થવું એટલે અંત અને અંતિનથી થવલો જોડો પણ નિરાસ થાય છે એમ કહે છે—'આ પ્રમાણે છવ અને પરમેશ્વરનો ભેદ' હતાડિ. અંતદિશી સ્વચ્ચ તેજ જ્ઞાનુજા અસંગવ. ન્યવ જાને કુનિશી છવ જાને પ્રકરો જોડ મિથ્યા છે એમ કહ્યું હવે પ્રત્યક્ષેના વાસ્તવથી પણ ને જોડ મિથ્યા છે એમ કહે છે—'પણ એ શાથી જાણવું?' હતાડિ. એ જોડનું સતતજ કેમ નથી એવો અન્ય છે. પણ એ વાત તો ૧૪૫ને વિષે પ્રકટુદિ જાને છે, અને જાવાવું નથી એમ અલંકા લખી કહે છે—તેમજ આંખથી લક્ષિત હાયાત્માનો પણ' હતાડિ. જોના જાનથી કૃતાર્થના, સર્વ પ્રમદની પ્રમિ થાય છે તે જ્ઞાનને કોઈએ કીએ એવી રીતે પ્રજા થવલો હન્દ જાને નિરોધને જો પ્રજાપતિ અસત્યવાદી હતા કહે તો અસત્યવાદી છવ એવો અર્થ છે. પ્રથમ પર્વાયની પેઠે કિન્દિવ વરે પર્વાયમાં પણ દિષ્ઠ દિષ્ઠ અવસ્થામાં અનુસંગ અજ્ઞાને બ્રહ્મ કહે છે એમ કહે છે—તેમજ 'યદ્યદ્દ' હતાડિ. અવસ્થા દિષ્ઠ હોવ તોપણ

એક પર્યાયમાં કહ્યું હોય તેનું બીજા પર્યાયમાં 'અભિપ્રાય થાય નહિ. વળી
 'સ્વેચ્છે' (એવુંજ નને) એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને ચતુર્થ પર્યાયની પૂર્વે અન્ય,
 તું વ્યાખ્યાન કરનાર પ્રજાપતિ પ્રનારક છે એમ પ્રસંગ આવે. તેટલા માટે
 પાંચમી મતિન થયતું છે. અનેક અનર્થનો જેમાં યોગ છે, તેના વિલય પામ-
 નેથી વિપરીત. પાંચમી વિમુક્તિ આદિ ગુણવાળું. પરમેશ્વરસ્વરૂપ વિદ્યાવડે પ્રાપ્ત
 છે, સર્પારિના વિલયથી રક્ષણ વગેરેની પેઠે. પણ બીજા વાદીઓ અને અ-
 નર્થન કરવામાં એઓ શત્રુભૂત છે તેવા એ સર્વેના પ્રતિબોધને અર્થે આ શરીર-
 માર્ગમાં છે કે પરમેશ્વર એકજ છે, દૃઢસ્થ નિત્ય. વિજ્ઞાનધાતુ છે, તે અ-
 નર્થમેશ્વરવાત્સ્યમાં ઇવની આશંકા કરી સૂત્રકાર 'નાસંભવાત્' [સુ. ૧૩/૧૮]
 એ પ્રતિષેધ કરે છે તેનો આ અભિપ્રાય છે. નિત્ય. શુદ્ધ, જીવ, અને
 એના સ્વભાવ છે એવા, દૃઢસ્થ નિત્ય, એક, અસંગ પરમાત્મામાં તેથી
 થાય છે એમ સ્વમતનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે અવિદ્યાએ ઉભું કરેલું'
 તેટલા માટે 'સીમું વ્યાખ્યાન અસમવિત છે તેથી વિલય પામવાથી 'સીધ-
 વડે=મહાવાક્યથી. એઓ સંસારને સત્ અને છે તેમને આ શરીરરૂપ ઉત્તર
 બીજા વાદીઓ' હતાંદિ એ ઇવ વસ્તુતઃ કર્તા અને ક્રોધા ન હોય તો
 થતા કર્મવિરોધને જાણ થાય અને સૂત્રકારના વચન—'નાસંભવાત્' એ
 નથી આવે. એ વચન, ખરેખર, પ્રજ્ઞના ગુણોનો ઇવને વિરે અસંભવ કહે છે.
 ને ઇવનો અમેઠ હોય તો પ્રજ્ઞગુણોનો ઇવને વિરે અસંભવ ન થાય જ્યો એ
 મિથ્યા છે. એ વાદીઓને શરીરરૂપ ઉત્તર આપ્યું છે; કેમકે વેદાન્તોનું પૂર્વ-
 ઇવથી એક, જડિતીય જ્ઞાનમાત્રત્વ તત્ત્વ છે. ઇવો તો અવિદ્યાથી ક-
 નવિજ પ્રજ્ઞના ગુણો સમારોપિત ઇવને વિરે સમવળા નથી. ખરેખર, વારત-
 રક્ષણથી નિત્ય નથી. આથી સૂત્રનો જાણ નથી. વળી અવિદ્યાએ કહેલ
 ને (એમ હોડસિદ્ધ છે તેને) આમયે કર્મવિધિઓ પ્રવૃત્ત થય છે. એમાં સા-
 રૂપ 'દૃઢસ્થ' કહ્યું છે. આનન્દિગુણન નથી, પણ સાનસ્વરૂપ છે એમ
 કહ્યું છે. તે એક કેમ છે, કેમકે વેગન અને અવેગન ભેદ છે.
 'અવિદ્યાથી'. માયા અવિદ્યાથી નિત્ય હશે એવી સાડા દૂર કરવા કહે છે.
 વિચિત્ર સંજિવાળા જ્ઞાનથી વિશ્વવિદ્યારનો સંભવ છે માટે ભેદ નથી.
 સંસારમાં પ્રવર્તે છે, તેથી અન્ય ઇવ નથી એવો શરીરરૂપનો અર્થ છે. ત્યારે
 કહે છે તેને મોટે કહે છે—'પરમેશ્વરવાત્સ્યમાં ઇવની આશંકા કરી'
 અસંસારી છે એમ સિદ્ધ કરવા ઇવથી એનો ભેદ દૂર કરે છે. અન્યુધી
 ઉત્તરના ૩ વિજ્ઞાન છે પણ, સ્વરૂપ એવું તે

વિપરીત જીવરૂપની પરિકલ્પના કરી છે, જેમ આકાશને વિષે તક, મલ આદિની પરિકલ્પના થાય છે તેમ, તે, ન્યાયથી યુક્ત, આત્માનું એકત્વ પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યો વડે તેમજ દ્વિત્વનો પ્રતિવેધ કરનાર વાક્યો વડે દૂર કરીશ એમ પરમાત્માનું જીવથી અન્યત્વ દૃઢ કરે છે. જીવનું પરમાત્માથી અન્યત્વ પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છતો નથી, પણ અવિધાએ કલ્પેલા લોકપ્રસિદ્ધ જીવભેદનો અનુવાદન કરે છે. ખરેખર, એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ અને લોકજાતના અનુવાદથી પ્રવૃત્ત થયેલા કર્મવિધિઓને બાધ નહિ આવે એમ તે માને છે. આત્માના એકત્વરૂપ જે શાસ્ત્રીય પ્રતિપાદ છે તે સૂત્રકાર 'જાત્સ્વરૂપા ત્વદેશેષો યામદેવયત્' [અં ૨૦૦ ૧૧૧૩૦] ઇત્યાદિથી દર્શાવે છે. કર્મવિધિનો વિરોધ અને પરિહાર અને વિદ્વાન અને અવિદ્વાનના ભેદથી વર્ણવેલા છે ॥ ૧૬ ॥

‘અન્યાર્થશ્ચ પરામર્શઃ ॥ ૨૦ ॥’

અને (જીવનો) પરામર્શ ‘અન્યાર્થ’ છે ॥ ૨૦ ॥

હવે જે હરવાક્યના શેષમાં ‘અથ ય જ્ઞ સંપ્રસાદઃ’ [જાન્દો ૮૧૩૪] (હવે જે આ સંપ્રસાદ છે) ઇત્યાદિ જીવનો પરામર્શ દર્શાવ્યો છે તે, હરવનું વ્યાખ્યાન પરમેશ્વર કરીએ તો, જીવની ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરતો નથી અને પ્રકૃતના વિશેષનો પણ ઉપદેશ કરતો નથી, એટલે તે અનર્થક છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે કહે છે કે એ જીવનો પરામર્શ અન્યાર્થ છે, એ જીવના સ્વરૂપમાં પર્યવસાન પામતો નથી; ત્યારે કેવો છે? પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં પર્યવસાન પામે છે. કેવી રીતે? સં-

પરમાત્મા અસંસારી છે એવો નિશ્ચય થયો નથી ત્યાંપુધી તેનાથી જીવ અભિન્ન છે એમ કહેવાથી પણ જીવનું સંસારિત્વ જનું રહેતું નથી અને અસંસારિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. અધિજ્ઞાનનો કલ્પિતથી ભેદ જો તોપણ કલ્પિતનું અધિજ્ઞાનથી પૃથક્ અસ્તિત્વ નથી એમ કહે છે—‘જીવનું પરમાત્માથી અન્યત્વ’ ઇત્યાદિ. કલ્પેલા ભેદના અનુવાદનું ફળ કહે છે—‘ખરેખર, એ પ્રમાણે’ ઇત્યાદિ. સૂત્રોમાં અભેદ કહ્યો નથી એવી જ્ઞાન્તિનું નિરાકરણ કરે છે—‘આત્માના એકત્વરૂપ’ ઇત્યાદિ. પણ અદ્વૈત જો શાસ્ત્રીય હોય તો દ્વૈતને અપેક્ષીને યતા વિધિનો વિરોધ થાય તેને માટે કહે છે—‘કર્મવિધિનો વિરોધ’ ઇત્યાદિ. અદ્વૈતને નહિ લઘુનારનેજ કલ્પેલા દ્વૈતને આધારે રહેલા વિધિઓ છે, વિદ્વાનને નથી, માટે સર્વે ઉપપન્ન છે ॥ ૧૭ ॥

આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષપરિવાક્યમાં જીવના અનુવાદથી જ્ઞાનનાજ અપહતપાપમત્વાદિ કલ્પા છે તેથી અને જીવને વિષે એ ધર્મનો અસંભવ છે તેથી જીવ હર નથી એમ કહ્યું. જીવના અનુવાદથી જ્ઞાનનાનું વિધાન કરવામાં વિરોધ ન હોવાથી અને પ્રત્યક્ષપરિવાક્યમાં જીવ પ્રતિપદ્ય નથી તેથી તેને આધારે હરવાક્યમાં જીવની આશંકા ન કરવી એમ કહ્યું. હવે હરવાક્યયોગ-જીવપરામર્શની શી ગતિ તેને માટે કહે છે—‘અન્યાર્થશ્ચ પરામર્શઃ’, પ્રકૃત જે હર તેનો વિરોધ ગુણ તેનો પણ ઉપદેશ નથી એમ કહે છે—‘પ્રકૃતના વિશેષનો પણ’ ઇત્યાદિ. તેમાં

પ્રસાદશબ્દથી ઉદિત જીવ જાગરિત વ્યવહારમાં રહે અને હન્દિયોના પાંજરાનો અ-
ધક્ષ થકી, તેની વાસનાએ ઉત્પન્ન કરેલાં સ્વપ્નોને નાડીમાં ફરી અનુભવીને માન્ત
થઈ શરણ પ્રાપ્ત કરવા હચ્છતા બંને રૂપના શરીરાભિમાનથી સમુત્થિત થઈ મુખ્ય
અવસ્થામાં પરવ્થોતિ—આકાશશબ્દે ઉદિત પરબ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરીને વિશેષ વિજ્ઞાનવ-
સ્ત્વનો પરિત્યાગ કરીને પોતાને સ્વરૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે. એ એનું પ્રાપ્ત કરવા
શાસ્ત્ર પરવ્થોતિ છે, અને એ વડે પોતાને સ્વરૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે તે એ આત્મા
અપહનપાત્રત્વ વગેરે ગુણવાનું ઉપાસ્ય છે એ પ્રયોજનવાળો જીવનો પરામર્શ પર-
મેશ્વરવાદીને પણ મુક્ત થાય છે ॥ ૨૦ ॥

અત્યશ્રુતેરિતિ ચેત્ત તદુક્તમ્ ॥ ૨૧ ॥

અહ્ય છે એવી શ્રુતિથી (દહરાકાશ પરમેશ્વર નથી) એમ કહેશે
તો તે (તેનો પરિહાર) કહ્યો છે ॥ ૨૧ ॥

‘દદરોડસ્તિવન્તરાકાશઃ’ (એને વિષે અન્તરાકાશ કહ્યો છે) એમ આકાશનું
અદ્યત્વ મુનિ કહે છે તે પરમેશ્વરને વિષે ઉપપન્ન થતું નથી, પણ જીવ તો આરના
અપ્રસાદ છે તેથી તેને સંભવે છે એમ એ કહ્યું છે તેનો પરિહાર કહેવો જોઈએ.
ખરેખર, એનો પરિહાર કહ્યો છે કે પરમેશ્વરનું સાપેક્ષ અદ્યત્વ સંભવે છે—‘સર્વ-
કીલ્બાસાસપરેદાથ મેતિ ચેષ્ઠનિચામ્યત્વાદેવં ધ્યોમયથ’ [બ્રહ્મ ૩ મું ૧૨૧૩]
એમાં, એજ પરિહારનું અનુસંધાન કરતું એમ મૂલ્યે છે. વળી પ્રસિદ્ધ આકાશની
સાપે ઉપમાન દર્શાવતી મુતિએજ એ અદ્યત્વ નિરસન કહ્યું છે—‘વાવાન્ વા મય-
માકાશસ્તાવાનેયોઽન્તર્દય માકાશઃ’ (જેવું આ આકાશ છે તેવુંજ આ હૃદયમાં
આકાશ છે) એ મુનિએ ॥ ૨૧ ॥

દદરવાકલેષપ એ સંપ્રસાદવાક્ય તેનું આસંકાપૂર્વ બ્યાખ્યાન કરે છે કે તે દદરબ્રહ્મપર છે—
‘કુટી રીને’ ઉત્પત્તિ. ‘બંને રૂપના શરીરાભિમાનથી’ અહીંરણ્યકાન્ત્ય અને શરીરસં-
નય એ બે રૂપ કે રૂપવ અને કિરદેદ એ બે રૂપ ॥ ૨૦ ॥

ઉપસ્ય એવથી દદરકાશ અદ્ય છે એમ કહ્યું છે એમ બ્યાખ્યાન કરીને મુનિએ પણ
અદ્યત્વનું નિરસન કર્યું છે એમ જન્મ અર્થ કહે છે—‘વળી પ્રસિદ્ધ આકાશની સાપે’
ઉત્પત્તિ. એ પ્રશ્નને દદરવાકલેષ અને પ્રબંધનિચાકલેષ સમન્વય સત્ત્વ અને નિર્ગુણને વિષે
સિદ્ધ થશે. મુનિ અને કિરદી દદરવાકલેષ સમન્વય ધ્યેય પરબ્રહ્મને વિષે અને પ્રબંધનિચા-
કલેષ સમન્વય દેવ પરબ્રહ્મને વિષે કહ્યો એમ રિચી છે ॥ ૨૧ ॥

અનુક્રેતસ્તસ્ય ચ ॥ ૨૨ ॥

અનુકરણથી (જેની પછી સૂર્યાદિ પ્રકાશે છે તે બ્રહ્મ છે) અને તેના (પ્રકાશથી એ સર્વ પ્રકાશે છે) ॥ ૨૨ ॥

‘ ન તત્ર સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમા વિદ્યુતો માન્તિ કુતોડ્યમગ્નિઃ । તમેવ માન્તમનુમાતિ સર્વં તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ ॥ ’ [મુષ્. ૭. ૨૧૨૨૦] (તે સ્વાત્મજીવ બ્રહ્મને વિષે સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચન્દ્ર અને તારાઓ પ્રકાશતા નથી, આ વિદ્યુતે પ્રકાશતી નથી, આ અગ્નિ ક્યાંથી પ્રકાશે ? પ્રકાશતા તેજ પરમેશ્વરની પાછળ સર્વ પ્રકાશે છે, તેના પ્રકાશથી એ સર્વ પ્રકાશે છે) એમ શ્રુતિ કહે છે. તેમાં પ્રકાશના જેને અનુસરીને સર્વ પ્રકાશે છે અને જેના પ્રકાશથી આ સર્વ પ્રકાશે છે તે શું કોઈકે તેજોધાતુ છે કે પ્રાણ ? આત્મા છે એમ વિચિંકિત્સા થયે તેજોધાતુ છે એમ પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી ? કેમકે સૂર્યાદિ તેજોધાતુઓનાજ પ્રકાશનો પ્રતિવેદ ક્યો છે. ખરેખર, તેજ જેનો સ્વભાવ છે એવા ચન્દ્ર, તારા વગેરે, તેજ જેનો સ્વભાવ છે એવા સૂર્ય દિવસે પ્રકાશે છે ત્યારે, પ્રકાશતા નથી એ પ્રસિદ્ધ છે. તેવી રીતે સૂર્યની સાથે ચન્દ્ર, તારાઓ ઇત્યાદિ આ સર્વ જેને વિષે પ્રકાશતું નથી તે પણ, તેજસ્વ-ભાવ (તેજ જેનો સ્વભાવ છે એવું) છે એમ સમજાય છે. અનુભાન પણ તેજ જેનો સ્વભાવ છે એવાને વિષેજ યુક્ત થાય છે; જેનો સ્વભાવ સમાન છે તેમને વિષેજ અનુકાર જોવામાં આવે છે તેથી, ‘ગચ્છન્તમનુગચ્છતિ’ (જતાની પાછળ જાય છે)-ની માફક. તેટલા માટે કોઈકે તેજોધાતુ છે એમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છીએ—પ્રાણ

મુષ્કવાક્ય કહે છે—‘ ન તત્ર ’ ઇત્યાદિ. સૂર્ય તે બ્રહ્મને વિષે પ્રકાશતો નથી એટલે બ્રહ્મને સૂર્ય પ્રકાશિત કરતો નથી. ચન્દ્ર, આસ્કર વગેરે બ્રહ્મને પ્રકાશિત કરતા નથી તો અગ્નિ જેનો પ્રકાશ ઓછો છે તે તો ક્યાંથીજ પ્રકાશિત કરે ? વળી સૂર્યાદિ સર્વ પદાર્થોનું ભાસક બ્રહ્મ છે તેથી તેનું ભાસક કોઈ નથી એમ કહે છે—‘ તમેવ માન્તમનુમાતિ સર્વમ ’ જેમ કોઈ અનુગમન પોતાની ગતિથી કરે છે તેમ અનુભાન સ્વયત્ ભાન—પ્રકાશથી કરે છે એવી આશંકા દૂર કરવા કહે છે—‘ તસ્ય માસા ’ ઇત્યાદિ. તત્ર એ સમગ્રી સતિસમગ્રી અને વિવિધસમગ્રી એ બંનેને વિષે સાધારણ હોવાથી સંશય કહે છે—‘ તેમાં પ્રકાશતા જેની પાછળ ’ ઇત્યાદિ. પૂર્વ અધિકરણમાં આત્મજીવિ આદિ બળથી આકાશશબ્દ ૩૬ નથી, ઇશ્વરવાચક છે એમ વૃત્તિનો આશ્રય ક્યો, તેમજ અહિં પણ સતિસમગ્રીના બળથી વર્તમાન અર્થનો ત્યાગ કરી ‘ જે હોય તો સૂર્યાદિ પ્રકાશશે નહિ, તે તેજોવિશેષ ઉપાસનાયોગ્ય છે ’ એમ અભિપ્રાયમાં વૃત્તિનો આશ્રય કરવો; કેમકે હાલ સૂર્યાદિ પ્રકાશમાન છે તે સમયે ન માતિ (પ્રકાશતા નથી) એમ કહેવું વિ-રુદ્ધ છે એમ દૃશાન્તથી પૂર્વપક્ષ આપે છે—‘ તેજોધાતુ છે એમ પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે. ’ તેજોધાતુ સ્વીકારવા માટે વિગ કહે છે—‘ સૂર્યાદિ તેજોધાતુઓનાજ ’ ઇત્યાદિ. જે તેજનું અભિભાવક છે તે તેજ છે એમ આપ્તિ કહે છે—‘ ખરેખર, તેજ જેનો સ્વભાવ છે ’ ઇત્યાદિ. જે એક પદાર્થ હોય તો બીજે પ્રકાશે નહિ તે પદાર્થને અનુસરીને બીજે પ્રકાશે એ વિરુદ્ધ છે, તો સતિસમગ્રી શી રીતે એમ આશંકા કરી કહે છે—‘ અનુભાન પણ ’ ઇત્યાદિ.

આત્માજ હોવો એકાદી. શાથી? અનુકૃતિથી. અનુકૃતિ એટલે અનુકરણ. 'તમેય માન્તમનુમાતિ સર્વમ્' (પ્રકાશના તેની પાછળ સર્વ પ્રકાશી છે) એ જે અનુભાન છે તે પ્રાણ આત્માનું મહત્ત્વ કરે સંભવે છે. 'મારુપઃ સત્ત્વસંકલ્પઃ' [હાન્દો ૧૩૧૫૨] (રીતિ-ચૈતન્યસંકલ્પ જેનું રૂપ છે અને જેના સંકલ્પ સત્ય છે) એમ પ્રાણ આત્મા વિષે મુનિ કહે છે, પણ કોઈ તેજોધાતુને અનુસરીને સુર્યાદિ પ્રકાશી છે એમ પ્રસિદ્ધ નથી. તેજોધાતુઓ સમાન હોવાથી સુર્યાદિને અન્ય તેજોધાતુની અપેક્ષા નથી કે જે પ્રકાશી તેને અનુસરી સુર્યાદિ પ્રકાશી. ખરેખર. પ્રદીપ અન્ય પ્રદીપને અનુસરી પ્રકાશનો નથી. વળી, જેનો સ્વભાવ સમાન છે તેમને વિષે મનુકાર લેવામાં આવે છે એમ જે કહ્યું છે તે એ કહ્યું 'એકાન્તિક નિયમ નથી. ખરેખર, જેમનો સ્વભાવ ભિન્ન છે તેમને વિષે પણ મનુકાર લેવામાં આવે છે; જેમકે સારી પેઠે તપેસો ભો- ઠાનો જોજો અભિનું અનુકરણ કરે છે, બગવા અભિની પાછળ બળે છે, અથવા પૃથ્વીની રજ વહવા વાતુની પાછળ વહે છે. 'મનુહતેઃ' ('અનુકરણથી ' સૂત્રનો એટલો ભાગ) એલે અનુભાનને સૂચવ્યું છે. 'તસ્ય ચ' ('અને તેનો ' એટલો ભાગ) એ રસોકનો ઘોષો પાઠ સૂચવે છે. 'તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ' (તેના પ્રકાશ વડે આ સર્વ પ્રકાશી છે) એમ સુર્યાદિનો તેલે કરેસો પ્રકાશ કહ્યો છે તે પ્રાણ આત્માની અવગતિ કરાવે છે. 'તદેવા જ્યોતિર્ણા જ્યોતિરાપુરોષાસતેઽમૃતમ્' [બૃહદ ૧.૧૦.૨૦] 'તમનુમાતિ' એથી તે વસ્તુના કરનાં નિમિષ વસ્તુનો પ્રકાશ કહ્યો છે. અનુભાન અવિરુદ્ધ છે અને પૂરે વિમ કહ્યું છે તેથી કોઈક તેજોધાતુ ઉપાસ્ય તરીકે કહ્યું છે એમ ઉપસદાર કરે છે— 'તેજસા માટે કોઈક તેજોધાતુ છે' હલાદિ. મુખ્યનો સમય હોય તો વિવક્ષા અનુપપન્ન છે માટે મુખ્ય અનુભાનવેત્રથી સર્વમાસક અને સ્વપ્રકાશક પરમાત્માજ જન માત્ર છે એમ સિદ્ધાન્ત કહે છે— 'પ્રાણ આત્માજ હોવો એકાદી'. પ્રાણ એટલે સ્વપ્રકાશક. આત્મા પ્રકાશક છે એમ હશોવા પ્રાણ શબ્દ કહ્યો છે તેજેનું અનુભાન પ્રાણ આત્માનું થી રીને અનુભાન રાવે છે એ આલેખનું સમાધાન કરે છે કે અન્ય મુનિમાં આત્મા પ્રકાશરૂપ છે એમ અ- વધારણ કર્યું છે— 'મારુપઃ સત્ત્વસંકલ્પઃ'. પ્રમાણના અમાવથી પણ તેજોધાતુનું મહત્ત્વ કરતું નહિ એમ કહે છે— 'પણ કોઈ તેજોધાતુને અનુસરીને' હલાદિ. વળી સુર્યાદિ પદાર્થો બીજાં તેજના પ્રકાશને અનુસરીને પ્રકાશના નથી, પ્રદીપની પેઠે એમ કહે છે— 'તેજોધાતુઓ સમાન હોવાથી' હલાદિ. જે જેનું અનુકરણ કરે છે તે તે ભતિનું છે એવો નિયમ નથી એમ કહે છે— 'વળી જેનો સ્વભાવ' હલાદિ. પુનરેજિની આશય કરી ઉઝાનો અનુવાદ કરી સૂત્રમાં કહેલો બીજો દેગ સમજાવે છે— 'મનુહતેઃ' હલાદિ. 'તમેય માન્તમ્' એમ મનુકારથી કહેલ તદ્ભાન-તેના પ્રકાશ વિના સર્વના પ્રકાશના અમાવરૂપ અનુભાન મનુહતેઃ એટલા સૂત્રમાત્રથી કહ્યું છે; અને 'તસ્ય ચ' એ સૂત્રમાત્રથી તે સર્વમાસક છે એમ કહ્યું છે માટે પુનરેજિ નથી એવું તત્ત્વરૂપ છે. આત્મા સુર્યાદિનો ભાસક છે એ અન્ય મુનિમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમજ અવિરુદ્ધ છે એમ કહે છે— 'તદેવાઃ' હલાદિ. 'સર્વમિદં વિમાતિ' માં સર્વ શબ્દ પ્રગત સુર્યાદિવાચક છે એમ આત્માન કહ્યું. હવે તેની વૃત્તિ અસંકુચિત થઈ અર્થઘન્ય કહે છે— 'અથવા રસોકમાં પડેલા' હલાદિ. તત્ત્વ એમ સર્વવ્યવક્રુતિથી પ્રગત શબ્દ માત્ર છે

શ્રદ્ધને વિષે પણ એ તેજોના પ્રકાશનો પ્રતિપેક્ષ સંભવે છે; કેમકે જે ઉપતન્ન થાય છે તે સર્વ શ્રદ્ધરૂપ જ્યોતિ વડેજ ઉપતન્ન થાય છે. જેવો મૂર્ધાદિ શ્રદ્ધને વિષે પ્રકાશ થાય તેવી રીતે અન્ય જ્યોતિ વડે શ્રદ્ધ ઉપતન્ન થતું નથી; કેમકે તે સ્વ-જ્યોતિસ્વરૂપ છે. ખરેખર, શ્રદ્ધ અન્ય પદાર્થોને વ્યક્ત કરે છે; પણ શ્રદ્ધ અન્યથી વ્યક્ત થતું નથી; કેમકે 'સાત્ત્વર્ણયં ઝ્યોતિર્માત્તે' [બૃહદ્ ધાર્ગ ૬] (આત્મારૂપીજ જ્યોતિ વડે એ બેસે છે), 'અણુનો ન દિ દુરતે' [બૃહદ્ ધાર્ગ ૬] (એ અણુ છે; કેમકે અણુ કરી શકાતો નથી) હત્યાદિ મુનિઓ છે ॥ ૨૨ ॥

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૨૩ ॥

વળી સ્મૃતિ પણ કહે છે (કે એ પ્રાણ આત્માજ છે) ॥ ૨૩ ॥

વળી ભગવદ્ગીતામાં એવું સ્વરૂપ પ્રાણ આત્માનુંજ કહેલું છે—'ન તજ્ઞાસપતે સુપો ન શાશ્વતો ન પાવકઃ । યજ્ઞત્વા ન નિપતન્તો તજ્ઞામ પરમે મમ ॥' [ભગવદ્ગીતા ૧૫/૧] (તેને સૂર્ય પ્રકાશિત કરતો નથી, અન્ન કરતો નથી કે અગ્નિ કરતો નથી. જે પ્રાણ કરીને પુરુષો પાછા ફરતા નથી તે મારૂ પરમ પામ છે) અને 'યદાદિત્યગતં તેજો જગજ્ઞાસપતેઽસિતમ્ । યદ્યન્નમગ્નિ વચાગ્નિ તપ્તેઽગ્નિ વિદ્મિ મામકમ્' [ભગવદ્ગીતા ૧૫/૨] (આદિત્યને વિષે રહેલું જે તેજ આપા જગત્ને પ્રકાશમાન કરે છે, જે તેજ અન્નમાં છે ને જે અગ્નિમાં છે તેજ મારૂં જાણુ ॥ ૨૩ ॥

હત્યાદિ ઉપતન્ન થાય છે ને પણ શ્રદ્ધથી ઉપતન્ન થયા હોય તો શ્રદ્ધ પણ કોઈ અન્ય પદાર્થ ઉપતન્ન થાય એમ બતાવ્યું કરી કહે છે—'જેવો મૂર્ધાદિ' હત્યાદિ 'જેવો' અન્યથી બતાવ્યું એવા જે દેવથી સૂર્યે શ્રદ્ધને વિષે પ્રકાશ થાય તેવી રીતે શ્રદ્ધ અન્યથી ઉપતન્ન થતી; કેમકે તે સ્વપ્રકાશ છે એમ કોઈના કહેવા શ્રદ્ધ સ્વપ્રકાશીત સ્વરૂપ છે તેથી અન્યથી ઉપતન્ન થતી તેને બતાવ્યું નથી શ્રદ્ધ જે અન્યથી પ્રકાશ થાય તો સૂર્યે શ્રદ્ધને વિષે બતાવ્યું થાય, પણ ને તો સ્વપ્રકાશ છે એમ કહેવું હજા બધુંજ અન્ય મુનિઓ દ્વારા કરે છે—'ખરેખર, શ્રદ્ધ અન્ય પદાર્થોને' હત્યાદિ શ્રદ્ધ સ્વપ્રકાશ છે અને અન્યથી અભાસ્ય છે તેને કહે ને કુતિર્જ છે. ॥ ૨૨ ॥

વિદ્યુત્ત્વે અભાસ્યપ્રકારે સ્મૃતિ પણ પણ છે એમ કહે છે—'અપિ ચ સ્મર્યતે' સૂત્ર ૨૩માં કહે છે—'વળી ભગવદ્ગીતામાં' હત્યાદિ શ્રદ્ધ અભાસ્ય છે અને સ્વપ્રકાશ છે તેને કહે ને કુતિર્જ છે તેજ કહે અણુ-વચ-પરે શ્રદ્ધને વિષે અભાસ્ય નિહ કહે ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાદેવ પ્રમિતઃ ॥ ૨૪ ॥

(અંગુષ્ઠમાત્રથી) પરિમિત (પરમાત્મા છે), શબ્દદ્વીજ ॥ ૨૪ ॥

‘અહુષ્ટમાત્રઃ પુરુષો મચ્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ’ [કાઠો રાષ્ટ્રાદૃશ] અંગુષ્ઠ એનું પરિમાણ છે એવો પુરુષ દેહમધ્યે રહે છે) એમ શ્રુતિ છે, અને ‘અહુષ્ટમાત્રઃ પુરુષો જ્યોતિરિવાધૂમકઃ । ईशानो भूतमव्यस्य स एवाय स उ श्व एतद्वै तन् ॥’ [કાઠો રાષ્ટ્રાદૃશ] (અંગુષ્ઠો એનું પરિમાણ છે એવો પુરુષ ધૂમરહિત જ્યોતિ જેવો છે, ભૂત અને ભવ્યનો ઈશ છે, તે આજે છે તેજ કાલે છે, ખરેખર એજ તે છે) એમ યજુર્શ્રુતિ છે. તેમાં જે અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષ શ્રુતિ વર્ણવે છે તે શું વિજ્ઞાનાત્મા છે કે પરમાત્મા એમ સંશય થાય છે. તેમાં પરિમાણના ઉપદેશથી પ્રથમ વિજ્ઞાનાત્મા છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. ખરેખર, જેનો ‘આયામ અને વિસ્તાર અનન્ત છે એવા પરમાત્માને અંગુષ્ઠપરિમાણ યુક્ત થાય નહિ. પણ વિજ્ઞાનાત્માને તો ઉપાધિ હોવાથી અંગુષ્ઠપરિમાણ કોઈક કલ્પનાથી સંભવે છે; અને ‘અય સત્યવતઃ કાયાત્ પાશવદં વશં ગતમ્ ।

કાઠક વાક્ય પઠે છે— ‘અહુષ્ટમાત્રઃ’ ઇત્યાદિ. પુરુષ એટલે પૂર્ણ ॥ તોપણ આત્મને વિષે એટલેદેહને વિષે અંગુષ્ઠમાત્ર-અગ્રા જેવડાજ હૃદયને વિષે રહે છે માટે અંગુષ્ઠમાત્ર કહેવાય છે. તેજ પરમાત્મા છે એમ પ્રતિપાદન કરવું બીજું વાક્ય કહે છે— ‘અને “અહુષ્ટમાત્રઃ” ઇત્યાદિ. જે અંગુષ્ઠમાત્ર હવ છે તે વસ્તુતઃ જેમાંથી ધૂમ જતો રહ્યો છે એવા જ્યોતિની પેઠે, નિર્મલ પ્રકાશરૂપ છે એમ તે અર્થનું સંસોધન કરીને તે શ્રદ્ધા છે એમ કહે છે— ‘ઈશાન’ ભૂત અને ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન પર તે અર્થથી સ્થાવનાર છે. તે અદ્વિતીય છે એમ કહે છે— ‘સ ઇવ’ . ત્રણ કાળમાં તેજ છે, વર્તમાન કાળે જે છે, ભવિષ્યત્ કાળમાં તેજ થશે અને ભૂતકાળમાં તેજ હતો. અન્ય કઈ નથી નવિકેતસે ‘અન્યત્ર ધર્માદ્યત્રાધર્માન્’ ઇત્યાદિથી જે શ્રદ્ધા પૂછ્યું છે તે એજ છે એવો અર્થ છે. વિષયનો અનુવાદ કરીને પરિમાણ કર્યું છે તેથી અને ઈશાન શબ્દ છે તેથી સંશય કહે છે— ‘તેમાં જે અંગુષ્ઠમાત્ર’ ઇત્યાદિ. પૂર્વાધિકરણમાં અનુમાનાદિ ક્ષિત્રથી વિષયસમૂહી લઈ ગિચ્છનો અધ્યાહાર કરી સૂચાદિથી અચેતર શ્રદ્ધા છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેમ આદિ પણ પ્રથમશ્રુત પરિમાણક્ષિત્રથી હવની પ્રતીતિ કરી ‘ઈશાનોઽસીતિ ઇવાયેત્’ (નિયન્તા ધું એમ ધ્યાન કરવું) એમ વિધિનો અધ્યાહાર કરી ધ્યાનપર વાક્ય એવું એમ પૂર્વપક્ષ કરે છે— ‘તેમાં પરિમાણના ઉપદેશથી’ ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષમાં શ્રદ્ધાદુષ્ટિથી હવની ઉપાસના ફળ છે અને સિક્કાન્તમાં પ્રસંગાત્મા અને જ્ઞાનનું એક્યજ્ઞાન ફળ છે એમ સમજવું. પણ શ્રુતિજ ક્ષિત્રથી જળવાન્ ॥ તેથી ઈશાનશ્રુતિથી પરમાત્માની અવગતિ થાય ॥ તો હવની શંકા શી રીતે એમ અપેક્ષા કરી તેનું નિરાકરણ કરે છે કે પરમાત્માને વિષે પરિમાણની ઉજિ અલન્ત બાધિન છે અને હવ પણ કેટલાકને નિયન્તા છે તેથી તેને વિષે ઈશાનત્વ સિદ્ધ થાય છે માટે ઓળખી શ્રુતિ લેવી એવા અનિપ્રાવધી કહે છે— ‘ખરેખર, જેનો આયામ અને વિસ્તાર’ ઇત્યાદિ. આયામ એટલે દીર્ઘતા, કં બાધ, અને વિસ્તાર એટલે મહત્ત્વ એમ અર્થમાં લેક છે. હવ પણ વિષુ હોવાથી તેને ત્રિ ઉજા પરિમાણ અસિદ્ધ છે એમ અપેક્ષા કરી કહે છે— ‘પણ વિજ્ઞાનાત્માને તો’ ઇત્યાદિ. ‘કોઈક કલ્પનાથી’ = હૃદયકમલપ્રોસ જે હવનું ઉપવર્તિતરણ છે તે અંગુષ્ઠમાત્ર છે તેથી

મહુષમાર્ગ પુરુષ નિશ્ચકર્ય યમો બલાત્ ॥' [મહાભાગ ૩૨૧૮૧૭] (પછી સત્યવત્તા શરીરમાંથી પાશાબદ્ધ અને વરા થયેલા અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષને યમે બળથી ખેંચી કાઢ્યો) એ સ્મૃતિથી પણ સંભવે છે. ખરેખર, પરમેશ્વર યમ વડે બળથી ખેંચી કઢાવેો શક્ય નથી, તેથી ત્યાં અંગુષ્ઠપરિમાણ સંસારી નિશ્ચિત થાય છે, તેજ અર્થે પણ એમ પ્રાપ્ત થયે અને કહીએ છીએ—એ અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષ પરમાત્માજ હોવો જોઈએ. શાથી? 'ઈદાનો ભૂતમવ્યસ્ય' (ભૂત અને ભવ્યના દર) એ શબ્દથી. ખરેખર, ભૂત અને ભવ્યના નિરુક્તિ નિયન્તા પરમેશ્વરથી અન્ય નથી. 'યતદ્દે તત્' (ખરેખર, તે એ છે) એમ પ્રકૃત પૂરેણાતું અર્થે અનુસંધાન કરે છે, જે બ્રહ્મ પૂરેણુ છે તે એજ છે એવો અર્થ છે; અને અર્થે 'અવ્યય ધર્માદિન્યયધર્માદિન્યયાસ્તાત્' તાહતાત્ ॥ અવ્યય મૂલાય મમ્યાય વસતપદવસિ તદ્દત્ ॥' [કાંડ ૧૨૧૧૪] (ધર્મથી પૃથાભૂત, અધર્મથી પૃથાભૂત, આ કાર્ય અને કારણથી અન્ય, ભૂત અને ભવિષ્યતથી ભિન્ન, જે તે તું જુએ છે તે કહે) એમ બ્રહ્મ વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, શબ્દથીજ એટલે 'ઈદાનો' (અધિકાર ચલાવનાર) એવી અભિધાનમૂલિયીજ એ પરમેશ્વર છે એમ સમભય છે એવો અર્થ છે ॥ ૨૪ ॥

અંગુષ્ઠમાત્ર જે મૂલ્ય તેની સાથે વિદ્વાનશાસ્ત્રપ્રતિષ્ઠિત શુદ્ધિને જોડેલાપાસ કડીને સ્મૃતિના સંવાદથી પણ અંગુષ્ઠમાત્ર જ છે. જેમ પૂર્વાધિકારમાં સતિસત્ત્વો અને વિવેકસત્ત્વો એમ સાધારણ સત્ત્વો 'મ તજ્ઞાસયતે' એ સ્મૃતિથી વિવેકસત્ત્વો છે એમ જાણવાપિત થઈ છે, તેમ પરિમાણ પણ જાણે જાય પડે છે કે હિરને તેનો સંચય થયે 'મહુષમાર્ગ નિશ્ચકર્ય' એ સ્મૃતિથી નિશ્ચય થાય છે એમ કહે છે—'મય સત્યવત્તા' હતાદિ. મય=પછી એટલે મરણ પછી. પાશાબદ્ધ=બંધાયેલી બંધાયેલો. 'યતં ગતમ્' = કર્મવશ થયેલો. એ સ્મૃતિમાં પણ હિરજ પ્રતિષ્ઠા કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—'ખરેખર, પરમેશ્વર' હતાદિ. 'અમયતિ સંયમને મમાપિ વિષ્ણુઃ' (વિષ્ણુ અને પણ નિયમમાં રાખવા શક્તિમાન છે) એમ જમ હિરથી નિશ્ચય છે એવી સ્મૃતિ છે તેથી. એ સ્મૃતિ ('મય સત્યવત્તા' હતાદિ) સંસારીને જાય પડે છે એમ નિમગ્ન કરે છે—'તેથી ત્યાં અંગુષ્ઠમાત્ર' હતાદિ. નિશ્ચિત કાર્યવાગી સ્મૃતિથી તદિથ અર્થવાગી મુતિ પણ જાય છે એમ કહે છે—'તેજ અર્થે પણ' હતાદિ. ભૂતમવ્યસ્ય એ ઉપપદથી, અને ઈદાનો: એટલે જાણક ન હોવાથી નિરુક્તિ નિવન્તા ॥ એમ મુતિથી વિગતો બાધ થાય છે એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપે છે—'એ અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષ' હતાદિ. જવામાં પણ કેટલાકને નિયમમાં રાખવાનો ધર્મ છે માટે મુતિ અવિરુદ્ધ છે એમ પૂર્વ કહ્યું છે તે મુક્ત નથી; કેમકે જૂન અને બનનો નિવન્તા એમ અવિરોધ મુતિ છે એમ કહે છે—'ખરેખર, ભૂત અને ભવ્યના' હતાદિ. પ્રકરણથી પણ એ વાક્ય પ્રશ્નપરજ સંકટ કરી કહે છે—'શબ્દથીજ' હતાદિ. શબ્દ એટલે વાક્ય તે વિગતી દુર્બલ છે એમ જાણ્યો તો મુતિજ બાધ છે, વિગત નથી એમ મવાંજા જાણવાને સૂત્રમાં અને બાધમાં વચરાગ

પણ સર્વવ્યાપક પરમાત્માનો પરિણામોપદેશ શી રીતે
એને વિષે કહીએ છીએ—

હૃદયપેક્ષયા તુ મનુષ્યાધિકારત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પણ હૃદયને વિષે અપેક્ષાથી (પરમેશ્વર અંગુષ્ઠમાત્ર છે);
કેમકે (શાસ્ત્રને વિષે) મનુષ્યને અધિકાર છે ॥ ૨૫ ॥

પરમેશ્વર સર્વવ્યાપક છે તોપણ હૃદયને વિષે તેના અવસ્થાનની અપેક્ષાથી તે અંગુષ્ઠપરિમાણ છે એમ કહ્યું છે જેમ વાંસના સાંધાની અપેક્ષાએ આકાશ 'અરવિ જેટલું કહેવાય છે તેમ. ખરેખર, સર્વ પરિમાણને જે અતિક્રાંત છે એવા પરમેશ્વરને વાસ્તવિક અંગુષ્ઠપરિમાણ યુક્ત નથી; અને પરમેશ્વરથી અન્યનું ગ્રહણ આદિ યુક્ત નથી, ઇશાનરાજ્યથી અને અન્ય હેતુઓથી એમ કહ્યું છે. પણ પ્રત્યેક પ્રાણિ ભેદમાં હૃદય વ્યવસ્થિત ન હોવાથી તેની અપેક્ષાથી પણ હૃદયપરિમાણ યુક્ત નથી તેને માટે સૂત્રનો ઉત્તર ભાગ કહે છે કે "મનુષ્યાધિકારત્વાત્" (મનુષ્યને અધિકાર છે તેથી). ખરેખર, શાસ્ત્ર સામાન્ય રીતે પ્રવૃત્ત છે તોપણ મનુષ્યોનાજ

પરમાત્મા વિષ્ણુ હોવાથી તે અંગુષ્ઠમાત્ર છે એમ જે સિદ્ધાન્ત કયો છે તે યુક્ત નથી એમ કહે છે—'પણ સર્વવ્યાપક' ઇત્યાદિ. સૂત્રની અવતરણિકા આપે છે—'એને વિષે કહીએ છીએ'. કનિષ્ઠિકાસહિત જે કર તે અરવિ. હૃદયને વિષે અવસ્થાનથી પરમાત્મા અંગુષ્ઠમાત્ર છે એમ ગોણું અંગુષ્ઠપરિમાણ શી રીતે હજી છે તેને માટે કહે છે—'ખરેખર, સર્વ પરિમાણને' ઇત્યાદિ. ત્યારે મુખ્ય પરિમાણ લેવા માટે અવગુંગ ગ્રહણ કરો તેને માટે કહે છે—'અને પરમાત્માથી' ઇત્યાદિ. સંભવ હોય તો મુખ્યનું ગ્રહણ ન્યાય છે, અર્થે તો શુનિવિરોધથી અસંભવ છે માટે ગોણું ગ્રહણ કર્યું છે. 'મનુષ્યોને' = ત્રણ વર્ણોનો, શ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનોજ. તેઓનો શાસ્ત્રને વિષે અધિકાર છે તેનો હેતુ કહે છે—'કેમકે તેઓ રાજા છે' ઇત્યાદિ. 'રાજા' એ રાજ્યોથી પણ વચેરેનો દેવોનો અને ઋષિઓનો અધિકાર નથી એમ સૂચવ્યું છે. તેમાં પણ વચેરેમાં શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાન વચેરેની સામગ્રી નથી તેથી કર્મને વિષે અશક્તિ છે. યજ્ઞાદિ કર્મ દેવતાઓને ઉદ્દેશીનેજ થાય છે અને યોગાને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યલાભ યુક્ત નથી—યોગે યોગાને ઉદ્દેશીને દ્રવ્ય હોમી શકે નહિ—તેથી દેવોની અશક્તિ છે. ઋષિઓના વરણકર્મમાં અન્ય ઋષિ ન હોવાથી ઋષિઓની અશક્તિ છે. 'કામનાયુક્ત છે,' એ રાજ્યોથી નિઃકામ—કામનારહિત, વીતરાગ યુગુષ્ઠ્યોનો અને સ્વાચરોનો અધિકાર નથી એમ કહ્યું છે. તેમાં મુમુક્ષુઓ શુદ્ધિની કામના કરે છે તેથી તેમનો અધિકાર નિન્વાદિ વસ્તુઓ વિષે છે કામ વસ્તુઓ વિષે નથી. જેમનાં ચિત્ત શુદ્ધ હોય તેઓ મોક્ષ યાચે છે તેથી તેમનો અવતરણિકાને વિષે અધિકાર છે, કર્મને વિષે નથી એમ સમજવું. 'તેમને વિષે પર્યુદાસ-નિવેધ નથી'—આથી યદ્રોને શાસ્ત્ર વિષે અધિકાર નથી એમ કહે છે. 'દ્યુત્રો વચ્ચેડનયજ્ઞતઃ' (જદ્ર વચ્ચે વિષે યોગ્ય નથી) એમ પર્યુદાસ હોવાથી વૈદિક કર્મને વિષે યદ્રને અધિકાર નથી. 'ઉપનયોત્તમમ્પાપવીત' (નેને ઉપનયન કરવું અને અધ્યાપન કરવું) એ શાસ્ત્રથી યદ્રોનો વૈદિક કર્મને

તેને વિષે અધિકાર છે; કેમકે તેઓ શક્ત છે, કામનાયુક્ત છે, તેમને વિષે પર્યુદાસ-
નિષેધ નથી, અને ઉપનયનાદિ શાસ્ત્ર તેમને લાગુ પડે છે એમ અધિકારના લક્ષ-
ણમાં લૈભિનિએ વર્ણવ્યું છે (લૈભિઃ કાર); અને મનુષ્યોના દેહ નિશ્ચિત પરિમા-
ણવાળો છે, તેથી એમનું ક્ષય પણ નિશ્ચિત પરિમાણવાળું અંશુકમાત્ર છે એ યુક્ત
છે. એટલા માટે શાસ્ત્રને વિષે મનુષ્યને અધિકાર છે તેથી મનુષ્યના ક્ષયને વિષે
અવસ્થાનની અપેક્ષાથી પરમાત્મા અંશુકમાત્ર છે એ યુક્ત છે. પરિમાણના ઉપદેશથી
અને સ્મૃતિથી એ અંશુકમાત્ર સંસારીય છે એમ સમજવું એક એક એકું છે કહ્યું છે
તેનું નિરાકરણ કરીએ છીએ—‘સ માત્મા તત્ત્વમસિ’ (તે આત્મા, તે હું છે) હત્યા-
દિની પડે સંસારીય થયો અંશુકમાત્ર પરમાત્મા છે એમ ઉપદેશ કર્યો છે. ખરેખર,
વેદાન્તાવાક્યોની પ્રવૃત્તિ બે રીતની છે, કેટકે ક્ષણે પરમાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ

વિષે અધિકાર નથી. ચક્રો દ્વિગ નથી સ્મૃતિમાં તેઓ એક બતિ છે એમ કહ્યું છે તેથી ઉ-
પનયનપ્રયુક્ત દિવ્યતિલ્પના અસાધ્યથી તેમને વેદાવધનનો અભાવ છે. તેઓ એકબતિ છે
માટે તેમને ઉપનયન નથી, ને ન હોવાથી અધ્યયન કર્યાંથી? કેમકે ઉપનયન અધ્યયનનું અંગ
છે. અધ્યયન ન હોવાથી શાસ્ત્રમાં અધિકાર કર્યાંથી? અહિં બે ન્યાયની અપેક્ષા છે તે પૂર્વ
મીમાંસામાં છૂટા અધ્યાયમાં વર્ણવેલો છે એમ કહે છે—‘લૈભિનિએ વર્ણવ્યું છે’, ‘સ્વર્ગ-
કામો વયજેન’ (જેને સ્વર્ગની કામના છે તેણે યજ્ઞ કરવો એકું) હત્યાદિ શાસ્ત્ર અવિશેષે—
સામાન્ય રીતે ફળની દૃષ્ટા રાખનારા સર્વ પ્રત્યે પ્રવૃત્ત થવાથી અને પ્રાપ્તિમાત્રને સુખની દૃષ્ટા
છે તેથી ફળને માટે ક્રીડામાં કર્મને વિષે પશુઆદિનો પણ અધિકાર થાય એમ આશંકા કરી ઉપર
કલા પ્રમાણે તેમનામાં શક્તિ નથી હતાકિ કારણેને લીધે સ્વર્ગકામચાહને સંકુચિત હર્ષમનુષ્ય-
પર હેવો અને મનુષ્યાધિકાર સ્થાપિત કરવો તે સ્થાપિત થયો એટલે ચારે વર્ણ અધિકારી
છે એમ આશંકા કરી ‘વસન્તે પ્રાક્ષણોડીનાદર્ષીત મૃષ્ણે રાજન્યઃ શરદિ વૈશ્વઃ’ (વસ-
ન્તામાં પ્રાક્ષણે અગ્નિનું આધાન કરવું, ગ્રીષ્મમાં કૃત્રિયે અને શરદમાં વૈશ્વે) એમ ત્રણ વર્ણોનોજ
અગ્નિસંલગ્ન બુનિમાં છે તેથી તેમનોજ શાસ્ત્રકર્મમાં અધિકાર છે એમ વર્ણવેલું છે એવું તાત્પર્ય છે.
અસ્તુ. પ્રસ્તુતમાં હું આનું તેને માટે કહે છે—‘મનુષ્યોના દેહ નિશ્ચિત પરિમાણવાળો છે’
હત્યાદિ. મનુષ્યને કરીને મનુષ્યદેહ સાગ વેતના પરિમાણવાળો છે એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે
અંશુકમાત્ર ક્ષયના પરિમાણનો વાક્ય છે તે તેમાં રહેલા પ્રશ્નો બ્રહ્મ છે, એમ કહ્યું છે. હવે
તે શબ્દથી અંશુકમાત્ર સ્વરૂપ અનુવાદ કરીને ‘અયર્માદાનાઃ’ (એ નિવૃત્તા છે) એમ પ્રશ્નથી
અભેદ (સ્વ બ્રહ્મથી અસિદ્ધ છે તે) બોધ્ય છે એમ કહેવાને માટે અનુવાદ કરે છે—‘પરિ-
માણના ઉપદેશથી’ હત્યાદિ. એ એ વાક્ય પરમાત્મપર છે તો અહિં સ્વ શા માટે કલો
છે. પરમાત્માનું કહેવો એકું સ્વ કલો છે માટે સ્વપરમ વાક્ય છે. પરમાત્મપર વાક્યમાં
અનુવાદ કરાતા સ્વર્ણ અંશુકપરિમાણ બાધ છે, કેમકે પ્રતિપાદન કરાતા પરમાત્માના ધર્મ સાથે
તેનો વિરોધ છે અને પરમાત્માનું તત્ત્વર્થનો વિષય છે. પ્રતિપાદ્ય છે પરમાત્મા તેની સાથે અભે-
દના વિરોધથી અનુવાદ છે સ્વ તેનું અંશુકપરિમાણ બાધ છે, કેમકે તાત્પર્ય જગત્માં છે
એમ કહે છે—‘તેનું નિરાકરણ કરીએ છીએ’. પરમાત્મપર વાક્યમાં પરમાત્માનું કહેવો
એકું, સ્વની હિમિ શી રીતે એમ આશંકા કરી વાક્યપ્રવૃત્તિના બે પ્રકાર છે એમ કહે છે—
‘ખરેખર, વેદાન્તાવાક્યોની’ હત્યાદિ. ખરેખર, પરમાત્માનું કૌક્ય સ્વની હિમિ વિના

કરે છે અને કોઈક સ્થળે વિજ્ઞાનાત્મા પરમાત્માથી અલિપ્ત છે એમ ઉપદેશ કરે છે. તેટલા માટે આહું વિજ્ઞાનાત્મા પરમાત્માથી અલિપ્ત છે એમ ઉપદેશ કરે છે, કોઈ પણ અંગુષ્ઠમાત્ર છે એવો ઉપદેશ નથી. એજ અર્થ 'અઘ્રુષ્ઠમાત્રઃ પુદ્ગોઽન્તરાત્મા સદા જનાનાં હૃદયે સંનિવિષ્ટઃ । તં સ્વાચ્છરીરાત્પ્રવૃદ્ધેન્મુદ્ધાદિવેપિકાં ધૈર્યેણ તં વિદ્યાબ્જુક-મમૃતમ્' [૩૧૭૦ રાદાર્થ] (અંગુષ્ઠમાત્ર, પુદ્ગલ, અન્તરાત્મા હમેશ જનોના હૃદયમાં સંનિવિષ્ટ છે. તેને પોતાના શરીરમાંથી વેર્વથી પૃથક્ કરવો, જેમ મુંજમાંથી ઈપિકા પૃથક્ કરાય તેમ, તેને શુદ્ધ અને અમૃત બાલુવો) એ ઉત્તરવાચથી સ્ફુટ કરશે ॥ ૨૫ ॥

તદુપર્યપિ વાદરાયણઃ સંભવાત્ ॥ ૨૬ ॥

તેની (મનુષ્યની) ઉપરનાને પણ (શાસ્ત્રનો અધિકાર છે એમ) બાદરાયણ (માને છે); સંભવથી ॥ ૨૬ ॥

અંગુષ્ઠમાત્રશ્રુતિ મનુષ્યહૃદયના સંબંધમાં છે, કેમકે શાસ્ત્રના અધિકારી મનુષ્ય છે એમ કહ્યું છે તેના પ્રસંગમાં આ કહે છે કે શાસ્ત્રના અધિકારી મનુષ્ય છે એ ખરું છે, પણ મનુષ્યજ અધિકારી છે એમ જ્ઞાપનામાં નિયમ નથી. તેમની એટલે મનુષ્યોની ઉપર જે દેવાદિ છે તેઓ પણ શાસ્ત્રના અધિકારી ॥ એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે. શાથી ? સંભવથી. 'અર્થિત્વ વગેરે અધિકારનાં કારણો તેમને પણ સંભવે છે. તેમાં પ્રથમ ભોક્ષ વિષે અર્થિત્વ—કામના દેવાદિને પણ સંભવે છે;

કહી શકાય નહિ તેથી જીવની ઉક્તિ છે એવો અર્થ છે. 'કોઈક સ્થળે' = 'અસ્પૂલમ્' ઇલાદિમાં. 'કોઈક સ્થળે' = 'તત્ત્વમસિ' ઇલાદિમાં. 'પ્રવૃદ્ધેત્' = પૃથક્ કરવું એ. 'ધૈર્યેણ' = બળવાન ઇન્દ્રિયનિમગ્ન વગેરેથી. 'શુક્રમ્' = વિશુદ્ધ, શુદ્ધ, સ્વપ્ન કાચ. 'અમૃતમ્' = કૃતસ્થ જ્ઞાન. તેટલા માટે ૩૧૭૦૩યનો સમન્વય પ્રત્યક્ષજ્ઞ સેવને વિશે સિદ્ધ થયો ॥ ૨૫ ॥

શાસ્ત્રનો અધિકાર મનુષ્યને થયો એટલે દેવાદિનો જ્ઞાનવિધાને વિષે અનધિકાર થાય એમ આસંજા કરી કહે છે—'તદુપર્યપિ' ઇલાદિ. દેવો અને યાગિઓને જ્ઞાનવિધાને વિષે અધિકાર છે કે નહિ એ વિચાર સમન્વય અધ્યાયમાં અસંમત છે એમ આસંજા લાવી પ્રાસંગિક સંમતિ દર્શાવવા પ્રસંગ કહે છે—'અંગુષ્ઠમાત્રશ્રુતિ' ઇલાદિ. સ્મૃત્તની ઉપેક્ષા યોગ્ય નથી એજ પ્રસંગ છે. અત્ર મનુષ્યનો અધિકાર કશો છે તેથી સ્મૃતિમાં કહેલા દેવાદિઓનો વેરાભ્રમવત્ કરવામાં અધિકાર છે કે નહિ તેને માટે સહેલ થયે તેઓ ભોજાસજા હોવાથી તેમને વેરાભ્રમ વગેરેનો સંભવ નથી તેથી અધિકાર નથી એમ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્ત કહે છે—'શાસ્ત્રના અધિકારી' ઇલાદિ. આ પ્રમાણે જોને અત્રિકરણમાં અધિકાર વિષે વિચાર હોવાથી તેઓ વચ્ચે પ્રસંગિક સંમતિ છે. પણ વિવિધ નિયિત જ્ઞાનન્દોષના ભોગી દેવાદિઓને વેરાભ્રમ ન હોવાથી સ્મૃત્તની કામના નથી માટે તેમને જ્ઞાનવિધાનો અધિકાર નથી એમ ચારી કહે છે—'તેમાં પ્રથમ

કેમકે વિકાર, વિષય અને વિભૂતિ અનિત્ય છે એવો વિચાર તેનું નિમિત્ત છે. તેમજ સામર્થ્ય પણ તેમને સંભવે છે; કેમકે મન્ત્ર, અર્થવાદ, દત્તિદાસ, પુરાણ અને લો-કાનુભવથી તેઓ શરીરી છે દત્ત્યાદિની અવગતિ થાય છે. વળી તેમને કંઈ પ્રતિ-પેષ નથી; અને ઉપનયનશાસ્ત્રથી તેમનો અધિકાર નિવૃત્ત થાય નહિ; કેમકે ઉપન-યન વેદાધ્યયનને માટે છે અને તેમને વેદનો પ્રકાશ પાતાની મેળેજ થાય છે. વળી 'एकदातं ह वै यदापि मघधान्नजापतीं ब्रह्मचर्यमुपास।' [छान्દोग ૮.૧૧.૩] (ખદેખર, એકસો ને એક વર્ષ ઇન્દ્ર પ્રજાપતિ પાસે બ્રહ્મચર્યમાં રહ્યા), 'भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरमुपससार। मघीहि मगघो ब्रह्म' [તૈત્તિ ૩.૧] (વરુણનો પુત્ર ભૃગુનામે પ્ર-સિદ્ધ હશે, તે પાતાના પિતા વરુણ પાસે ગયો. હે ભગવન, મને બ્રહ્મ શિખવો) દત્ત્યાદિ મુનિવાક્યો વિદ્યામહાસુને અર્થ દેવાનું બ્રહ્મચર્યાદિ દર્શાવે છે. એકે કર્મને વિષે અનધિકારનું કારણ કહ્યું છે- 'न वेद्यानां देवतान्तरामाषात्' [લૈમ્બિ ૬.૧.૬] (દેવોનો

મોક્ષ વિષે) દત્ત્યાદિ. સ્વર્વાદિના ઉપબોધમાં પણ અતિશય સ્થળો યોગ દોષથી દેવોને વે-રામ્ય છે. 'અનન વિષયમુખમાં વિહાર દોષથી ક્ષય વચેરે તેઓ એઈ નિરતિશય મુખ ને મોક્ષ તેની ડામના સત્ત્વમૃતિવાળા દેવોમાં સંભવે છે એવો અર્થ છે. પણ દેવાદિને શરીરાદિ ન દોષથી દન્દિવ અને વિષયના 'સનિગંધથી ઉત્પન્ન થતી પ્રમાણુવૃત્તિ તેમને વિષે મુજા નથી, તેથી તેઓ અવિદ્યાન દોષથી સમર્થ નથી માટે તેમને અધિકાર નથી એ અર્થમાંનું નિરાકરણ કહે છે- 'તેમજ સામર્થ્ય પણ' દત્ત્યાદિ. 'यदुंदासन्तो अभाव उदे छे-' વળી તેમને કંઈ પ્રતિપેષ નથી. 'राज्ञे यदुंदासवृत्ताः' એમાં જેમ સદને કર્મનો નિવેષ છે તેમ દેવાદિ-ઓને વિદ્યાધિકારનો નિવેષ નથી. પણ શરીરી દોષથી દેવોમાં સામ સંપાદન કરવાનું સામર્થ્ય છે તોપણ ઉપનયન ન દોષથી શાસ્ત્રીય સામર્થ્ય નથી તેથી કહે છે- 'અને ઉપનયનશા-સ્ત્રથી' દત્ત્યાદિ. અન્વ જન્મના અધ્યવનના બળથી વેદનો પ્રકાશ તેમને પોતાની મેળેજ થાય છે. ખદેખર, વિધિ પ્રમાણે ગુરુમુખથી શુદ્ધમાણુ દોષ તોજ વેદ ફલવત્ કર્મ અને બ્રહ્મનો અ-વબોધ કરાવે છે એમ નથી, પરંતુ અધ્યવનના ઉત્તર કાળમાં નિષ્કમ, નિરુજા, વ્યાકરણ, વચેદેશી પદ અને તેના અર્થની સંપત્તિનું જ્ઞાન થવાથી અને શબ્દ અને ન્યાયતત્ત્વનું જ્ઞાન થવાથી પુરુષ બ્યારે વેદનું સ્મરણ કરે છે ત્યારે તેને બોધ કરાવે છે. મનુષ્યોને એ સ્મરણ આ જન્મમાં થાય છે અને દેવાદિઓએ પૂર્વમથમાં વિધિ પ્રમાણે અધ્યવન કરેલા વેદનું જ્ઞા જન્મમાં સ્મરણ થાય છે તેથી વેદનું સ્વર્ગ પ્રતિમાન-પ્રકાશ થાય છે. ભાગ્યે વચેદેમાં પ્રવિષ્ઠ થવના પિતા-યાદિઓમાં વેદનો ઉદ્દેશ્ય એવામાં આવે છે તેથી દેવચોદિઓમાં અન્વ જન્મનું સ્મરણ છે, માટે સ્મરણ કરેલા વેદાત્તોનો અર્થવિચાર મુજા છે એવો અર્થ છે. દેવોનાં અને ઋષિઓનાં વિદ્યાધિ-કારનાં ડામના વચેરે ડારણે કટી ગુરુકુલવાસ વચેરે મુનિમાં કહેલાં ક્ષિત કહે છે- 'વળી 'एकदातं ह' દત્ત્યાદિ. 'ब्रह्मचर्यादि' માં અધિપદથી ઉપનયન, શુદ્ધિ વચેરેનું મહત્ત્વ કરવાનું છે. પણ દેવોને કર્મનો અનધિકાર દોષથી બ્રહ્મવિદ્યાનો અનધિકાર છે તેને માટે કહે છે- 'એકે કર્મને વિષે' દત્ત્યાદિ. દેવોનો કર્મને વિષે અધિકાર નથી; કેમકે અન્વ દેવો નથી કે જેને ઉદ્દેશીને કર્મ થાય, અને તેઓને ઉદ્દેશીને કર્મ કરતું-દન્વત્વાત્ત કરવો સમ્મ નથી. પોતાને

સંનિધાનથી કર્મને અંગભાવ સ્વીકારાયે અને ત્યારે કર્મને વિષે વિરોધ થયો. ખરે-ખરે, હંદાદિઓનો સ્વરૂપના સંનિધાનથી યાગને વિષે અંગભાવ દેખાતો નથી; અને સંભવનો પણ નથી; કેમકે બહુ યાગમાં એકી વખતે એક હંદનું સ્વરૂપસંનિધાન થઈ નથી. આમ જો કેઈ આલેખ કરે તો અમે કહીએ છીએ કે એ વિરોધ નથી. શાથી? અનેક પ્રતિપત્તિ છે તેથી. એક પાત્ર દેવતામાની એકી વખતે અનેક સ્વરૂપપ્રાપ્તિ સંભવ છે. એ શી રીતે સમજાય છે? દર્શનથી; કેમકે 'કતિ દેવાઃ [બૃહદ ૩.૧૧] (દેવો કેટલા છે?) એમ ઉપક્રમ કરીને 'વ્યયઃ ક્વી ચ ક્ષાતા વ્યયઃ ક્વી ચ સાદ્યા' [બૃહદ ૩.૧૧] (વજ્રેને ને વજ્ર, વજ્ર હજાર ને વજ્ર) એમ નિર્વચન કરીને 'કતમે તે' [બૃહદ ૩.૧૧] (તે કયા છે) એમ પ્રશ્ન થયો. એટલે 'મહિ-માન પરમાત્મેતે જ્યોતિરાત્યં દેવાઃ' [બૃહદ ૩.૧૧] (એ એમનો મહિમાજ છે, દેવો તો તેઓસજ છે) એમ કહેલી મુતિ એકજ દેવતામાનાં એકી વખતે અનેક રૂપ પ્રાપ્તિ છે. તેમજ એ તેઓસ દેવોનાં ઉપદેશમાં અનુક્રમે અન્તર્ભાવ દર્શાવી 'કતમ ઇતો દેવ इति माता' [બૃહદ ૩.૧૧] (એક દેવ કયા? માતા) એમ દેવોનું પ્રા-કૃતસ્વરૂપ દર્શાવતી મુતિ તેજ એક પ્રાણના એકી વખતે અનેક સ્વરૂપ દર્શાવે છે. છે તે) ન દેવાથી કર્મની નિપત્તિ ન થાય એમ કહે છે. 'અને ત્યારે કર્મને વિષે વિરોધ થયો'. શી રીતે વિરોધનો પ્રસંગ ઘટયો તેને માટે કહે છે—'ખરેખર, હંદાદિઓનો' દેવાદિ. 'સ્વરૂપ' = સ્વરૂપ, શરીર, શરીરનું બંધન બહુપદ્ધતિપ્રમાણથી જાણે છે અને કુચિથી પણ તે સમજી નથી એમ કહે છે—અને સંભવતો પણ નથી'. દેવાદિ. તેટલા માટે ભરોપડેજ શબ્દજ દેવતા છે, તે જ્યેન દેવાથી વિદ્યાર્થાર નથી એવો શાંતો અર્થ છે. શાંતું નિરાશરૂ કહે છે—'અમે કહીએ છીએ કે એ વિરોધ નથી'. દેવાદિ. એક પણ દેવને યોગ્યતા જગતી અનેક રૂપપ્રાપ્તિ સંભવે છે. કેમકે મુતિ અને સ્મૃતિમાં દેવામાં વ્યવે છે, હંદિક પ્રમાણથી જાણ દેવાથી ને જાગમથી દદ છે ને જાદદ થતુ નથી. તેટલા માટે કર્મને વિષે વિરોધ નથી એમ જાણવન કહે છે—'શાથી?' દેવાદિથી. વેદદેવસેનોત્રમાં સ્તુતિ કરતાં દેવો કેટલા છે એમ શાંત્યે જાગવકરને પૂછત ત્યારે જાગવકરે 'વ્યયઃ' દેવાદિ. રૂપ નિવિરૂધો ઉત્તર આપ્યો. નિવિરૂ એ સ્તુતિ કરતાં દેવની સખ્યાનું અનિધાન કહે છે. સામ્યમાન દેવનું સખ્યવાચક મન્વક ને નિવિરૂ કહેવાય છે. 'નિવિરૂમા દેવતાસંસ્થાવાચ-કાનિ મન્વકરાનિ' એમ જૂઠ્ઠાદેવોપનિવિરૂમાં દાખલમાય છે. જાગવકરે જતુ હજાર વજ્રવે ને છે દેવ છે એમ સખ્યા કહી એટલે દાખલે લેની સખ્યા કહી ને સખ્યેવ-દેવતા સ્વરૂપનો પ્રશ્ન કર્યો કે 'કતમે તે'. તેનો ઉત્તર આપ્યો કે 'મહિમાન પરમાત્મે' દેવાદિ. આ નેત્રોસ દેવોની એ બધા દેવો વિરૂદ્ધ છે. ૮ વજ્ર, ૧૧ રૂદ, ૧૨ આદિત, હંદ અને પ્રજપતિ એમ ૩૩ દેવો છે. અગ્નિ, પૃથ્વી, વજુ, અન્વરિષ્ઠ, આદિત, દિવ, ચંદ્રમા અને નકષત્ર એ ૮ વજ્ર છે. એ પ્રજાપતિ કર્મજનને આશરે કાર્યકરસંસ્થાનરૂપે પરિણમ પરી જગતુ વજ્રવે પુરવમાંથી ઉત્ક્રમણ કરતી વખતે તેને રોપાયે છે માટે 'રૂદ' કહેવાય છે. સંવ-સંરત્ય જગ-વજ, જાગ મન્વક શરી શરી પરિવર્તન કરી પ્રજાપતિ જાગુપ અને કર્મજનને ઉપદેશ થઈ છે એ માટે 'આદિત' કહેવાય છે. હંદ એટલે અગ્નિ-વજ, એ હંદનું જગ છે. એ હંદની પરમ શક્તિ છે. એ વડે તે સર્વ પ્રજાનું પ્રકૃત્ય છે તેથી અગ્નિ હંદ છે. પ્રજાપતિ એટલે

કર્મને વિષે અધિકાર નથી; કેમકે અન્ય દેવોનો અભાવ છે [કે જેને ઉદ્દેશીને કર્મ કરે], અને ' ન ક્ષયીણમાર્પેયાન્તરામાવાત્ ' [જૈમિનિ દ્વાર૧૭] (ઋષિઓનો કર્મને વિષે અધિકાર નથી; કેમકે બીજા ઋષિસમૂહ નથી)—તેમપણ તે વિધાને વિષે નથી. ખરેખર, વિદ્યાઓને વિષે અધિકાર કરાતા ઇન્દ્રાદિઓનું કોઈ પણ કૃત્ય ઇન્દ્રાદિઓને ઉદ્દેશીને નથી; અને ભૃગુ વગેરે ઋષિનું કોઈ પણ કૃત્ય ભૃગુ વગેરેના સંજોગને ઉદ્દેશીને નથી. તેટલા માટે દેવોનો પણ વિદ્યાઓને વિષે અધિકાર શાથી અટકાવવો? દેવાદિના અધિકારમાં પણ અંગુષ્ઠમાત્રશ્રુતિ પાતાના અંગુષ્ઠને સંપન્ન વિરુદ્ધ નથી [૨૬]

વિરોધઃ કર્મણીતિ ચેન્નાનેકપ્રતિપત્તેર્દર્શનાત્ ॥ ૨૭ ॥

કર્મને વિષે વિરોધ થશે એમ નહિ, અનેક પ્રતિપત્તિથી દર્શન છે તેથી ॥ ૨૭ ॥

હવે એમ થાય; શરીરિત્વ વગેરે સ્વીકારવાથી દેવાદિના વિધાને વિષે અધિકાર વર્ણવાય તો શરીરી હોવાથી ઋત્વિ વગેરેની યેઠ ઇન્દ્રાદિઓનો પણ સ્વરૂપના

ઉદ્દેશીને ત્યાગ સંભવતો નથી. એ ત્યાગજ ન હોવાય. એવો પ્રથમ સૂત્રનો અર્થ છે. ઋષિઓનો કર્મને વિષે અધિકાર નથી; કેમકે અન્ય ઋષિઓના ન હોવાથી ઋષિશ્રુતિ કર્મ સજ નથી. ભૃગુ વગેરે ભૃગુ વગેરેના સંજોગ નથી, એ બીજા સૂત્રનો અર્થ છે. વસ્તુ આદિ દેવોને અન્ય વસ્તુ આદિ નથી અને ભૃગુ આદિ ઋષિઓને અન્ય ભૃગુ આદિ ઋષિઓ નથી. પ્રાચીન વસ્તુ, ભૃગુ આદિઓનો અધિકાર ક્ષીણ થવાથી હાલ તેઓમાં દેવત્વ અને ઋષિત્વ નથી એવો અર્થ છે. ' તે વિધાને વિષે નથી '—' તે ' = અસામર્થ્યરૂપ કારણ. એનું કંઈ નથી કે જેથી અસામર્થ્ય થાય પણ અંગુષ્ઠમાત્રશ્રુતિમાં દેવોનો અધિકાર શી રીતે, તેમનો દેહ મોટો હોવાથી આપણા અંગુષ્ઠ જેટલું તેમનું લઘુ નથી, માટે શ્રુતિમાં તેમનો અધિકાર નથી તેથી કહે છે—' દેવાદિના અધિકારમાં પણ ' હજારાદિ. અંગુષ્ઠમાત્રશ્રુતિ સાધારણ છે, તે જેને જેને અધિકાર છે તેના તેના અંગુષ્ઠાના પરિમાણ જેવડા હૃદયનું નિર્વચન કરશે એવો અર્થ છે ॥ ૨૬ ॥

મન્ત્રાદિના પદસમન્વયથી પ્રતીયમાન થતો અર્થ અન્ય પ્રમાણથી વિરુદ્ધ ન હોય તો સ્વીકારવો; વિરુદ્ધ હોય તો નહિ. પણ દેવાનું શરીરિત્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે, તેટલા માટે મન્ત્રાદિની ઉપચરિત અર્થથી બ્યાખ્યા કરવી. તેટલા માટે દેવોને શરીરાદિ ન હોવાથી ઇન્દ્રે પહિત અર્થ કે અર્થોપહિત સજ્ઞ દેવ છે માટે અચેતન હોવાથી તેનો કવચિત્ પણ અધિકાર નથી એમ સંજા કરે છે—' હવે એમ થાય, શરીરિત્વ વગેરે ' હજારાદિ. અધ્યત્મ આદિની યેઠ ઇન્દ્રાદિઓનો શરીરસંનિધાનથી આવને વિષે અંગમય સ્વીકારો. તેમાં શો ભાગ છે. તેને શ્રેય કહે છે. એમ સ્વીકારવાથી દેવનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થતું જોઈએ. પણ થતું નથી. માટે યોગ્ય અનુપપત્તિ^૧ પ્રમાણથી શરીરમુજા દેવના અભાવથી સંપ્રદાનકારક (જેને ઉદ્દેશીને દ્રવ્ય-રૂપ રૂપ

૧ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ. ૨ ' એ સ્ત્રીન (પુત્રજન) આશીર્વાદના (તેજના) ભૂતમાં યેઠ દેવ તે દેવાનું એવા ભૂતમાં યેઠ ઉપપન્ન થતો નથી તે યેઠના અભાવ યોગ્ય અનુપપત્તિ પ્રમાણથી જાણે છે.

ભોજન કરાવનારાઓથી એકી વખત એક બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવાનું નથી. વખત એક પણ શરીરી એકી વખત અનેક સ્થળે અંગભાગ પામે છે, તે બહુ નમસ્કાર કરનારાઓથી એકી વખત એક બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરાવ છે. પ્રભાતે આદિ (દવને) ઉદેશીને (દ્રવ્યને) પરિત્યાગ કરવાનું સ્વરૂપ યાગનું વાધી એક પણ શરીરિણી રૂપતાને ઉદેશીને બહુ રૂપો પાતપોતાના દ્રવ્યને વખતે ત્યાગ કરી શકે; માટે રૂપો શરીરી છે તેપણ કર્મને વિષે કંઈ નથી. ૬૨૭ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

શબ્દમાં (વિરોધ ધરો) એમ (કહેશો) તે ના, એમાંથી (જગતને

પ્રભવ છે તેથી, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી ॥ ૨૮ ॥

૨૧૫૬ના શરીરિત્વ સ્પીકરવાથી હર્ષમાં હૃદ' પણ વિરોધ ન આવે, પણ
જામાં તે 'વિરોધ પ્રસન્ન થઈ, શી રીતે! અર્ધની સાથે શબ્દના 'ઐ' પતિ

ક્રોડે ઉ—'અનેક પ્રતિપતિદર્શનાન્' અનેક ક્ષેત્રમાં એકની પ્રતિપતિ-અવસ્થાવાદ્યે એ
આને છે નેથી. એ આર્થ રૂપક કરવા ઉદાહરણ સાથે અનિરૂદ્ધ આપે છે—'કોઈક વખત
ખડુ શરીરી' હતાતિ. ખરેખર, જલ્દી આદ્રોમાં એક પ્રાકૃત્ય એકી વખતે અવસ્થા
કરવા લોભ નથી એવો આર્થ છે. એકના અનેકવ એકી વખત અવસ્થાવ ક્રોડે ઉ—
'વખત એક ખડુ શરીરી' હતાતિ. એમ એક પ્રાકૃત્યને ઉદ્દેશીને એકી વખત જલ્દી
સાર કરી શકે છે. તેમ સ્વરૂપમાં રહેલા એક દેવને ઉદ્દેશીને નિષ્ક્રિય નિષ્ક્રિય રહેતા
અનેક વચ્ચાઓ એકી વખતે ક્રમભાવ કરી શકે-અનિષ્ક્રિય એકી શકે. તે દેવ ત્યાં અવસ્થાને
નોખતુ અને વિશે તેને અવસ્થાવ છે. કરતા અનેક અર્થની એકી વખત હરિ કરવાનું તે
કામર્થ છે નેથી એકી વખત અનેકવ અવસ્થા સિદ્ધ થાય છે એમ ઉદ્દેશીને કહ્યું છે ॥૨૭॥

[illegible]

અન્યનો આશ્રય કરીને ‘અનપેક્ષત્વાત્’ (અપેક્ષા ન હોવાથી) એમ વેદનું પ્રામાણ્ય સ્થાપેલું છે. પણ હવે જોકે દેવો શરીરી છે એમ સ્વીકારવાથી એકવચનો ગથી તે એકી વખતે અનેક કર્મની સાથે સંજન્ય રાખતાં હરિવેદનો ઉપભોગ કરે તોપણ શરીરના યોગથી આપણી અને ળીઝઓની પેઠે તે જન્મ અને મરણના થાય, તેથી નિત્ય શબ્દનો નિત્ય અર્થની સાથે નિત્ય સંજન્ય પ્રતીયમાન થવાથી વૈદિક શબ્દમાં જે પ્રામાણ્ય છે તેનો વિરોધ થાય એમ જો કહેશે તો અમે કહીએ છીએ કે એ પણ વિરોધ નથી. શાથી? એમાંથી પ્રભવ છે તેથી, એમાંથીજ એકે વૈદિક શબ્દમાંથીજ દેવાદિ જગત્ પ્રભવ પામે છે. પણ ‘જન્માદયસ્ય યતઃ’ [અક્ષર શારદ] એમાં અક્ષરમાંથી જગત્ પ્રભવે છે એમ અવધારણું કર્યું છે; આંદિ શબ્દમાંથી પ્રભવે છે એમ કેમ કહ્યું છે? વળી વૈદિક શબ્દથી એના પ્રભવ સ્વીકારાય

સંકેતને માટે શુદ્ધિની અપેક્ષા ન હોવાથી સાપેક્ષનારૂપ અપ્રામાણ્ય પ્રસજ્ઞ થતું નથી. તેથી ‘અનપેક્ષત્વાત્’ (પુરુષશુદ્ધિની અપેક્ષા ન હોવાથી) એમ કહ્યું છે. ‘તસ્ય’ તેનું એટલે અર્થઃ શ્રેય સાધવારૂપ જે ધર્મ તેનું જ્ઞાનજનક ઉપદેશ છે. જ્ઞાન=જ્ઞાનકરણ. ઉપદેશ=વિરોધરૂપ. કેવા અર્થનો ઉપદેશ છે? અનુપગમ્ય-અન્ય પ્રમાણથી અપ્રાપ્ત—એવા ધર્મરૂપ અર્થનો. વળી જાનનો અવ્યતિરેક—અગાધ છે. તે ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન વિપર્યય પામતું નથી. તેથી અનપેક્ષ—અપેક્ષારહિત હોવાથી તે પ્રમાણ છે. તેને કંઈ અન્ય પ્રતીતિની કે અન્ય પુરુષની અપેક્ષા નથી માટે તે પ્રમાણ છે. બાહરાયણનું એવું મત છે, પોતાનું નથી એમ કહેવાનો અર્થ નૈમિત્તિકો નથી બાહરાયણનું મહણ પૂર્ણચેક છે. આ પ્રમાણે આત્મપત્તિક સૂત્રમાં શબ્દ અને અર્થ અનાદિ હોવાથી તેનો સંજન્ય પણ અનાદિ છે માટે વેદને પોતાના અર્થને માટે અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષા નથી તેથી વેદનું પ્રામાણ્ય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. અત્ર સંકા કરે છે કે હવે દેવતાને શરીરિત્વ સ્વીકારું પૂર્વે વસ્તુ આદિ શબ્દ પોતાના અર્થ સાથે સંજન્ય નહોતા; કેમકે તે સમયે સ્વાર્થજ નહોતો. અર્થજ, શબ્દ અને અર્થનો સંજન્ય નિત્ય નહોતો. પણ વસ્તુ આદિ ઉત્પન્ન થયે વસ્તુ આદિ શબ્દસંજન્ય પ્રાદુર્ભૂત થાય છે, માટે જેમ ‘દેવદત્ત’ આદિ શબ્દનો અર્થ સાથે સંજન્ય પુરુષશુદ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે તેમ એ સંજન્ય પણ પુરુષશુદ્ધિને અધીન છે. પુરુષશુદ્ધિ અન્ય પ્રમાણને અધીન છે, માટે અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષા હોવાથી વેદનું પ્રામાણ્ય નથી. દેવોની અનિત્ય શરીરરૂપ વ્યજિ સ્વીકારીએ એટલે તેનો શબ્દ સાથે સંજન્ય પણ અનિત્ય હોવાથી અન્ય પ્રમાણથી વ્યજિનું જ્ઞાન પ્રપ કરીને પુરુષે શબ્દનો સંકેત કરવો એમ અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષા હોવાથી વેદનું પ્રામાણ્ય વિરુદ્ધ થાય એવો સંકાનો અર્થ છે. શું શબ્દ અનિત્ય છે માટે શબ્દ અને અર્થનો સંજન્ય શબ્દનું કાંઈ હોવાથી અનિત્ય છે; કે અર્થ અનિત્ય હોવાથી તત્તજન્ય સંજન્ય અનિત્ય છે? આપ્રપચ્ચ વુજ નથી એમ કહે છે—‘એ પણ વિરોધ નથી’. કર્મને વિષે વિરોધ નથી તેમ—એવો ‘પત્ત’ નો અર્થ છે. દેવાદિવ્યજિના ‘દેવ’ આદિ શબ્દ દેવ છે તેથી શબ્દ વ્યજિપૂર્વે હોવાથી અનિત્ય નથી એવો અર્થ છે; આંદિ પૂર્વાપરવિરોધની સંકા કરે છે—‘પણ “જન્માદયસ્ય યતઃ”’ દેવાદિ. જ્ઞાન જગત્નું ઉપાદાનકારણ છે અને શબ્દ નિમિત્તકારણ છે માટે જગત્ના બંને કારણ છે એ વુજ છે. શબ્દ નિમિત્ત હોવાથી જ્ઞાનનો સદકારી છે માટે વિરોધ નથી એમ આગંકા કરી

તેા એટલાથી શબ્દમાં વિરોધનો પરિહાર શી રીતે થાય? કેમકે વશુ, રેદ, આદિત્ય, વિષ્ણુ અને મરુત એ અર્થો અનિત્યજ છે; કારણ કે તેમને ઉત્પત્તિ છે, તેઓ અનિત્ય હોવાથી તેના વાયક ધૈરિક 'વશુ' વગેરે શબ્દોનું અનિત્યતા શાથી અટકાવાયે? લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે કે દેવદાસને પુત્ર ઉત્પત્ત થયે 'ધનદાસ' એવું તેનું નામ કાય છે. તેરસા માટે શબ્દને વિષે વિરોધજ છે એમ કહેયો તો ના; કેમકે ગો વગેરે શબ્દ અને અર્થનો સંબન્ધ નિત્ય છે એમ લેવામાં આવે છે. ખરેખર, ગો વગેરે વ્યક્તિને ઉત્પત્તિ છે માટે તેની આપ્તિને પણ ઉત્પત્તિ છે એમ નહિ થાય, દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને કર્મની વ્યક્તિઓજ ઉત્પત્ત થાય છે, આપ્તિઓ નહિ; અને શબ્દોનો સંબન્ધ આપ્તિઓ લેડ છે, વ્યક્તિઓ લેડ નહિ; કેમકે વ્યક્તિઓ અનન્ત હોવાથી

હતીયપદ ઉપર છે— 'વર્ણી ધૈરિક શબ્દોથી', હવાતિ. 'અર્થો અનિત્યજ છે',— જનિત એટલે રાતિ. જેને અરમ્ભ છે એવું. વ્યક્તિરૂપ અર્થ જનિત હોવાથી શબ્દોના સંબન્ધનું જનિતત્વ દુર્વાર-અટકાવનું અસાધ્ય છે. તેટલા માટે પુરુષના સંબન્ધની અપેક્ષા હોવાથી પ્રામાણ્યનો વિરોધ છે એવો અર્થ છે. વર્ણી વ્યક્તિ જનિત છે તેપણ જેમ વદત્ત આદિ જનિતો વદત્તવ્ય સાધેનો સમવાય નિત્ય છે, તેમ શબ્દસંબન્ધ પણ નિત્ય છે એવી આશંકા થઈ નથી; કેમકે શબ્દ અને અર્થનો સંબન્ધ જનને આશ્રયે હોવાથી તે બેમાંથી એક (અર્થ) જનિત હોવાથી તેને અપાયે સંબન્ધ નિત્ય રહે એ ગુણ નથી તેથી દુશ્વળ અસિદ્ધ છે. જેમ 'એ' આદિ શબ્દનો અર્થ જાત્વ આદિ જનિ છે, તેમ 'વશુ' આદિ શબ્દનો અર્થ વશુત્વ આદિ આપ્તિ છે. વ્યક્તિ નથી એમ પ્રામાણ્યવિરોધનો પરિહાર કરે છે— 'ના, કેમકે ગો વગેરે શબ્દ અને અર્થનો સંબન્ધ નિત્ય છે', હવાતિ. શબ્દ અને તેનો અર્થ જનિ નિત્ય હોવાથી તેમનો સંબન્ધ પણ નિત્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે— 'ખરેખર, ગો વગેરે વ્યક્તિને', હવાતિ. 'વ્યક્તિઓ અનન્ત હોવાથી', હવાતિ—જે દુર્લભવદારથી એક વ્યક્તિને વિષે રાજિસદ થાય તો અન્ય વ્યક્તિ અનુપરિચિત હોવાથી તેને વિષે રાજિસદનો અસંભવ થયો અને તે વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્ત થવલા શબ્દથી અર્થત્રોષ નહિ થાય, માટે સર્વ વ્યક્તિમાં અનુગત જનિને વિષેજ રાજિસદ ગુણ છે. આ દ્રવ્ય કેવલવ્યક્તિપદમાં છે એમ સમજવું; કેમકે જા-જનિત રાજન થયા વગરજ) વિષય હોવાથી ઉત્તમ (વ્યક્તિ અને જનિ જન) ને વિષે રાજિ અનુગત છે; માટે નિત્યજનિતવ્યક્તિથી વ્યક્તિ પણ અન્યાદિ હોવાથી તેનો સંબન્ધ પણ અન્યાદિ છે, કેમકે સંકારવાદનો સ્વીકાર છે. ધિય આદિ શબ્દો કેવલવ્યક્તિવાચક છે અને વ્યક્તિથી અનન્તર અવના દેનુ છે તેથી વ્યક્તિથી પૂર્વ જન્માન છે, માટે વ્યક્તિમાનવાચક સાકેતિક નથી; પણ રશ્વ સૂક્ષ્મભાવથી વ્યક્તિને વિષે અનુગત થયતું અને વ્યક્તિથી અવિનાશ્યત એવું બે સામાન્ય તેના વાયક છે એમ સમજવું. હંદ્રાદિ વ્યક્તિ એક હોવાને લીધે જનિનો અમ્ભવ હોવાથી આકાશશબ્દની જેમ કહેવું ગુણ નથી; કેમકે અતીત અને અત્યંત વ્યક્તિઓ મિલ છે તેથી જનિ ઉપપન્ન થયો દુશ્વળનો ઉપસંહાર કરી દર્શનિક કહે છે—

૧ વર્ણી અર્થની અભિવ્યક્તિ થાય છે એ જગમાં.

તેમની સાથે સંબન્ધ હોવો યુક્ત નથી. વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ આકૃતિઓ નિત્ય હોવાથી જો વગેરે શબ્દોમાં કંઈ વિશેષ દેખાતો નથી. તેમજ દેવાદિ વ્યક્તિઓ પ્રભવ સ્વીકારાય છે તોપણ આકૃતિ નિત્ય હોવાથી 'વયુ' વગેરે શબ્દોમાં કંઈ પણ વિશેષ નથી એમ સમજવું. દેવાદિની વિશિષ્ટ આકૃતિઓ તો મન્ય, અર્થવાદ વગેરેથી શરીરિત્વ વગેરેની અવગતિ થવાથી સમજવાની છે. સેનાપતિ વગેરે શબ્દોની પેઠે ઇન્દ્ર વગેરે શબ્દો વિશિષ્ટ સ્થાનના સંબન્ધથી થયા છે. તેથી જે જે ને તે સ્થાનનું અધિરોહણ કરે છે તેનું તેનું ઇન્દ્રાદિ શબ્દોથી અભિધાન થાય છે એટલે જાણ થયો નહિ; અને જગત્ શબ્દોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એ, શબ્દોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેની પેઠે ઉપાધાનકારણના અભિપ્રાયથી કહ્યું નથી. ત્યારે કેવી રીતે? નિત્ય અર્થની સાથે સંબન્ધ ધરાવતો નિત્ય શબ્દ વાયકસ્વરૂપે હોય છે ત્યારે શબ્દઅવધાન્યો અર્થની નિષ્પત્તિ થાય છે, માટે શબ્દોમાંથી પ્રભવ થાય છે એમ કહે છે. પણ શબ્દોમાંથી જગત્ પ્રભવે છે એમ શી રીતે સમજાય છે? પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી. પ્રત્યક્ષ એટલે શ્રુતિ, કેમકે તેના પ્રામાણ્ય માટે કોઈની અપેક્ષા નથી. અનુમાન એટલે સ્મૃતિ, કેમકે તેના પ્રામાણ્ય માટે અપેક્ષા છે. ખરેખર, તેઓ શબ્દપૂર્વ સૃષ્ટિ કરાવે છે. 'एव इति च प्रज्ञापतिर्देवानसृजनासृष्टमिति मनुष्यामिन्द्र इति विनृत्तिरः पवित्र' મિતિ પ્રજ્ઞાનાશય इति સ્તોત્રं વિध्यानीति शास्त्रममिसौभगेत्यस्याः प्रज्ञाः ' (ખરેખર, 'એ' એ પદનું સ્મરણ કરી પ્રજ્ઞાપતિએ દેવોને સ્રજ્યા, 'અસૃષ્ટમ્' પદ સ્મરી મનુષ્યોને, 'ઇન્દ્ર' સ્મરી પિતૃઓને, 'તિરઃ પવિત્રમ્' સ્મરી 'મોહુને, 'માશવઃ' સ્મરી સ્ત્રોત્રને, 'વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ' ઇત્યાદિ પણ તે કંઈ વ્યક્તિ છે કે જેમાં અનુમાન થયેથી ઇન્દ્રત્વ આદિ બની સર્ગદાય થાય તેને માટે કહે છે—'દેવાદિની વિશિષ્ટ આકૃતિઓ તો' ઇત્યાદિ. સદસાશ્રય આદિથી અભિવ્યક્ત્ય જે ભતિવિશેષ તે ઇન્દ્રત્વ આદિ છે એમ સમજવું. 'वज्रहस्तः पुरन्दरः' ઇત્યાદિ મન્યથી એમ સમજવું. ઇન્દ્રાદિ શબ્દોની બની ઇન્દ્રાદિ શબ્દોનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે એમ કહી ઉપાધિનિમિત્ત કહે છે—'સેનાપતિ વગેરે શબ્દોની પેઠે' ઇત્યાદિ. નિરૂપાધિપતિત્વ આદિ ઉપાધિવિશેષ છે વ્યક્તિઓ પ્રવચ થાય તોપણ સ્થાન સ્થાથી હોવાથી સર્ગદાયસંબંધ નિત્ય છે તેથી કહે છે—'જે જે તે તે સ્થાનનું' ઇત્યાદિ. પૂર્વાપરવિશેષ ઉપર કહ્યો છે તેનો પરિહાર કરે છે—'અને જગત્ શબ્દોમાંથી'—ઇત્યાદિ. શબ્દ નિમિત્તકારણ છે માટે અવિશેષ છે એમ માની સૂચયેની અવગતિયુક્તિ આપે છે—'પણ શબ્દોમાંથી જગત્ પ્રભવે છે' ઇત્યાદિ. પોતના પ્રમાણને માટે સ્મૃતિ મુદ્ધૂત શ્રુતિની અપેક્ષા રાખે છે, જેમ અનુમાન અભિનયની વિવેચની અપેક્ષા રાખે છે તેમ; માટે સાપેક્ષસ્વરૂપ સામ્યથી સ્મૃતિને અનુમાન કહ્યું છે તેથી 'અનુમાન એટલે સ્મૃતિ સમજવું. 'एव अमृष्टमिन्द्रयन्त्रिरः पवित्रमाशयः विध्याममिसौ' ..' એ મન્ત્રસ્થ પદોએ સ્મરણ કરી પ્રજ્ઞાએ દેવાદિને સ્રજ્યા છે. તેમ: 'एव' એ પદ સંબંધમાં હોવાથી દેવોનું સ્મરણ છે. અમૃષ્ટ-સ્ફીર. સ્ફીરપ્રધાન દેવમઃ જે રમે તે પ્રજ્ઞા. અર્થેન, મનુષ્ય 'અમૃષ્ટમ્' શબ્દ મનુષ્યોનો સ્મરણ છે. ચન્દ્રમઃગમઃ રદેશઃ પિતૃઓને સ્મરણ 'ઇન્દ્ર' શબ્દ છે. પવિત્ર સોમસ્થાનનો નિરન્કર કરનાર પદોનો 'તિરઃ પવિત્રમ્' શબ્દ સ્મરણ છે. કમને વ્યાપ મન્ત્રસં સ્ત્રોત્રોનું 'માશવઃ' પદ સ્મરણ છે, પ્રવેશમઃ શબ્દ

દેવાથી નિત્ય શાસ્ત્રમાંથી દેવાદિ વ્યક્તિઓનો પ્રભવ થાય છે એ યુક્ત થતું નથી. વર્ત્તો ઉત્પન્ન થાય છે કે તરત વિનાશી છે. કેમકે પ્રત્યુચ્ચારસમયે જુદી જુદી રીતે પ્રતીત થાય છે; જેમકે કોઈક પુરુષ અદૃશ્યમાન હોય તોપણ તેના અધ્યયનના થવિ સાંભળવાથીજ એ દેવદત્ત અધ્યયન કરે છે કે યજ્ઞદત્ત અધ્યયન કરે છે તે વિશેષ રીતે નિર્ધાર્ય કરી શકાય છે. વળી વર્ત્તસંખ્યાની આ જુદી જુદી પ્રતીતિ મિથ્યાજ્ઞાન નથી; કેમકે એ પ્રતીતિની આધ કરનારી પ્રતીતિનો અભાવ છે. તેમજ વર્ત્તોમાંથી આવેલી અવગતિ યુક્ત નથી. ખરેખર, એકેક વર્ત્ત અર્થની પ્રતીતિ કરાવી શકે નહિ; કેમકે વ્યભિચાર થાય. તેમજ વર્ત્તોના સમુદાયમાંથી પણ અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી; કેમકે વર્ત્તોને ક્રમ છે. પૂર્વ પૂર્વ વર્ત્તોના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કાર સાથે અન્ય વર્ત્ત અર્થની પ્રતીતિ કરાવશે એમ જો કહેશે તો તેમ નહિ; કેમકે, શાસ્ત્રને સંખ્યા પ્રદત્ત કરવાની અપેક્ષા છે, મારે પાતે પ્રતીત થતો અર્થની પ્રતીતિ કરાવે. પુમારિની પો. પણ પૂર્વ પૂર્વ વર્ત્તોના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કાર સાથે અન્ય વર્ત્તોની પ્રતીતિ થતી નથી, કેમકે સંસ્કારો અપ્રત્યક્ષ છે. કાર્યથી પ્રતીત થયેલા સંસ્કારો મારે

પાદમાં' હવાડિ. શ્લોકર્થ મજ્જાર: (આ નેજ મજ્જાર છે) એમ પ્રવિનિષ્ઠાથી વર્ત્ત નિત્ય છે એમ નિર્ણય થવાથી કંઈ અનુપપત્તિ નથી તેથી કહે છે—'વર્ત્તો ઉત્પન્ન થાય છે કે તરત વિનાશી છે' હવાડિ. ધીમે મજ્જાર છે, તીવ્રો મજ્જાર છે એમ પ્રતીત્યમાન મજ્જારમા એકજ અનુમાન થવાથી પ્રવિનિષ્ઠા નવઅતિને થતી છે, વર્ત્તને જગતી નથી એવો અર્થ છે. પણ ધીમાપાતુ, તીવ્રાપાતુ વગેરે જે વિષયક ધર્મો મજ્જારને વિશે જાણાય છે તે જામ છે, કેમકે તેનો ઉપાધિ થવિ છે, થવિને ક્ષીપે એ જાન જાણાય છે તેને મારે કહે છે કે—'વર્ત્તસંખ્યાની આ જુદી જુદી પ્રતીતિ' હવાડિ. આ રીતે વર્ત્તો અત્યેષ દેવાથી તેઓ જામતના દેવ નથી. વળી વર્ત્તોમાંથી અર્થનો જોય થતો યુક્ત નથી તેવી રીતેનો અનીકાર કરવો એઈએ એમ કહે છે—'તેમજ વર્ત્તોમાંથી અર્થની અવગતિ' હવાડિ. 'કેમકે વ્યભિચાર થાય' એક વર્ત્તોમાંથી આવેલી પ્રતીતિ એવામાં આવતી નથી અને અન્ય વર્ત્તો વ્યર્થ થવાનો પ્રસંગ આવે તેથી. ભારે વર્ત્તોનો સમુદાય અવગતપદ છે તેમ અવગત કરી વર્ત્તો જાણી દેવાથી તેમ નથી એમ કહે છે—'તેમજ વર્ત્તોના સમુદાયમાંથી' હવાડિ. વર્ત્તો અવગ. સમુદાય જામતના નથી તોપણ સંસ્કારદ્વારા જાને છે એમ રીકા કરે છે—'પૂર્વ પૂર્વ વર્ત્તોના' હવાડિ. શું એ મજ્જાર વર્ત્તો ઉત્પન્ન કરે છે અને કોઈક આવે છે કે વર્ત્તનુભવ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે જાવનાનંદક સંસ્કાર છે? આવશ્યક યુક્ત નથી, કેમકે તેને અરિ પ્રમત્ત નથી. વળી એ મજ્જાર અજ્ઞાત રત્તી કે જ્ઞાત થઈ અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે? એનાં પણ અવગત યુક્ત નથી એમ કહે છે—'તેમ નહિ. કેમકે શાસ્ત્રને' હવાડિ. 'અરિ રસદિત્ત યત્ત જ્ઞાત ચેવજ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે, સંખ્યાવદ્વની અવગતી એવજ છે તેથી, જામતી જે—'તેમ અનુમાન છે એમ અતિ સારેના પ્રમત્ત સંખ્યાનું વદજ થાય તેજ જામ જ્ઞાત થઈ અર્થનો જોય કરે. તેમ અર્થ અવગત સંખ્યાના મળવર્ત્ત વદજ થવ તેજ યત્ત જ્ઞાત થઈ અર્થનું જ્ઞાન કરે. હવે એ મજ્જાર જ્ઞાત થઈ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે તે એ એવજથી જ્ઞાત થવ છે કે અનુમાનથી—સંસ્કારથી? અવગત યુક્ત નથી એમ કહે છે—'પૂર્વ પૂર્વ વર્ત્તોના અનુભવથી' હવાડિ. એમ પશ્ચી રીકા કરે છે—'કર્મથી પ્રતીત થયેલા' હવાડિ. 'પ્રત્યે'—અવગત અર્થજ્ઞાન થવે સંસ્કારજ્ઞાન થવ અને અવગત

અન્ય વર્ણવ્યર્થની પ્રતીતિ કરાવશે એમ એ કહેશે. તો ના, કેમકે સંસ્કારણું
 એ સ્મરણું તે પણ ક્રમિક છે. તેટલા માટે સ્ફોટન શબ્દ છે. તે સ્ફોટ એકેક વર્ણ
 પ્રતીતિએ એમાં સંસ્કારણ બીજા મૂકેલું છે અને અન્ય વર્ણની પ્રતીતિએ એ
 પરિપાક ઉત્પત્તિ કર્યો છે એવા પ્રતીતિ કરનાર ચિત્તમાં એક પ્રતીતિના વિષય તર
 એકદમ પ્રકાશે છે; અને એ એક પ્રતીતિ વર્ણસંબંધી સ્મૃતિ નથી; કેમકે વર્ણો અને
 સ્વાધ્યાયી તેઓ એક પ્રતીતિના વિષય થાય એ યુક્ત નથી. તેની પ્રાયુષ્યારણુસમ
 પ્રત્યભિજ્ઞા થવાથી તે નિત્ય છે; કારણ કે બેદપ્રતીતિ વર્ણના સંબંધમાં છે. તેટલા માં
 જાન કરે સર્વજ્ઞન થાય એમ જાન્યોનામય રોપ આવે એમ કહે છે—ના. કેમકે સંસ્કાર
 રણું કાર્ય' કલાદિ. પરાધરમરણ પદ્ધતિની પછી થાય છે તેથી સંસ્કારસદિત અન્યવર્ણ
 ભક્ત પદનું જ્ઞાન તે સ્મરણું થાય છે એમ માનવું વુજ નથી રાંચો જાણરથ છે. કમભાષી
 સ્મરણથી જાતુભિન્ન સંસ્કારો પણ ક્રમિક સ્વભાષી સાથે થતા નથી, તેથી તેની સાથે અન્ય-
 વર્ણની પ્રતીતિ થશે નહિ એવો અર્થ છે. 'એ સ્મરણું તે પણ' એમાં 'પણ' જાન્યોના
 સ્વભાષણ છે જ્યારે જાવનાસંસ્કારપદનો પણ નિરાસ થવો સમજવો. કેમકે તેથી માત્ર
 વર્ણસ્મૃતિજ થાય છે માટે સ્વયંપ્રતીતિનો તે ટેવ થાય એ યુક્ત નથી વળી કેવલસંસ્કાર
 વર્ણસ્મૃતિનો ટેવ છે અને અન્યવર્ણસદિત થવાથી અર્થપ્રતીતિનો ટેવ છે એમ શકા કરવી
 યુક્ત નથી, કેમકે અર્થપ્રતીતિ થવા પડેલાં જાવના જ્ઞાન નથી, તેથી તે અર્થપ્રતીતિનો ટેવ થાય
 એ યુક્ત નથી. વર્ણસ્મરણથી જાતુમાન કરાવકી જાવના અન્યવર્ણસદિત અર્થપ્રતીતિનો ટેવ
 છે એમ પણ શકા કરવી યુક્ત નથી. કેમકે જાવનાનું કાર્ય એ ક્રમિક વર્ણસ્મરણું તે પણ અન્ય
 વર્ણનો જાતુસભ થવા પછી થાય છે માટે તે વર્ણસ્મરણથી જાતુમાન કરાવકી જાવના અન્ય
 વર્ણની સાથે થતી નથી એવો અર્થ છે. વર્ણો અર્થચોપક થાય એ સંમતિ નથી એમ થશે
 કળ કહે છે—તેટલા માટે સ્ફોટન શબ્દ છે. સ્ફોટને વિષે પણ તું પ્રમાણ છે એમ
 કલસંકા લાવી એક પદ કોઈ પ્રત્યક્ષપ્રભુ છે એમ કહે છે—તે સ્ફોટ એકેક વર્ણની
 કલાદિ. એમ રજોનું તત્ત્વ જડ નેત્રપ્રતીતિથી સ્ફુટ બાંધે છે. તેમ જ્યારેપદસ્ફોટ, ત્યારાદિ
 એકેક વર્ણનું પ્રતીતિએ એ ચિત્તને વિષે સંસ્કારરૂપ બીજા રાંધું છે, અને અન્યવર્ણનું
 પ્રતીતિએ પરિપાક—અન્ય સંસ્કાર ઉત્પત્તિ કર્યો છે તે ચિત્તને વિષે એક સાં એ પદ એવી એક
 પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ સ્ફોટના વિષય તરીકે સ્પષ્ટ બાંધે છે એવો અર્થ છે. એમ નિમ નિમ દર્શનના
 સંસ્કારનો એમાં પરિપાક છે એવા ચિત્તમાં રજાત્મ પ્રકાશે છે તેમ ઉપર કહ્યું છે તેવા ચિત્તમાં વિચર
 વિના એકદમજ જ્યાં એક શબ્દ છે એવી પ્રતીતિના વિષય તરીકે સ્ફોટ પ્રકાશે છે એક વર્ણથી
 કોઈ સ્ફોટની સમ્બંધ અભિભાષિ થતી નથી કે એથી બીજા વર્ણ સ્વયં કા.વ. પરંતુ રજાની રીતે
 જડ પ્રતીતિના સંસ્કારજ્ઞાન ચિત્તમાં સમ્બંધ સ્ફોટની અભિભાષિ થાય છે એવું તા-પર્યં છે.
 તણું એક પદ, એક શબ્દ એવી પ્રતીતિ પદસ્ફોટ અને વર્ણસ્ફોટનું પ્રમાણ-સાધક નથી; કેમકે
 તે પ્રતીતિ વર્ણસમૂહની સ્મૃતિ છે એમ જ્ઞાપકા કરી નિરેષ કરે છે—અને એ એક પ્ર-
 તીતિ' કલાદિ. જાનેને વિષે એકવચ્ચેદિ સમ કોઈથી પદપ્રતીતિવિષય સ્ફોટન છે એમ
 કહ્યું. સ્ફોટ પણ ઉત્પત્તિપદ્ધતિ—ઉત્પત્તિ થાય તેટલો વિચરણીય—એવાથી તે જાતુનો
 સ્ફોટો નહિ એમ જાણકા કરી કહે છે—તેની પ્રાયુષ્યારણુસમ' કલાદિ પણ
 જ્યાં પદ છે' એવી પ્રત્યભિજ્ઞા જામ છે; કેમકે ઉદાત્તિ એવી પ્રતીતિ થાય છે એથી
 છે—બેદપ્રતીતિ વર્ણના સંબંધમાં છે. પદ સ્વયં રજાત્મક કરી સિદ્ધાન્ત કહે

રોગરૂપ નિત્ય, વાયક શબ્દમાંથી ક્રિયા, કારક અને ફળક્રિયાનું જગત્તે વાપ્ય છે તે ઉત્પત્તિ થાય છે એમ. ભગવાન્ ઉપરથી કહે છે કે 'વર્ગો વ્ય જુ ગમ્હઃ' (વર્ગજ શબ્દ છે). પણ વર્ગોં તેા ઉત્પત્તિ થાય છે કે તેવાજ વિનાશરૂપિ છે એમ કહ્યું છે. તેમ નહિ; કેમકે તેજ જ એમ પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે. જે કેસાદિમાં થાય છે તેમ સાદરશથી પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે એમ કહેશો તો ના; કેમકે પ્રત્યભિજ્ઞાનનો અન્ય પ્રમાણથી વ્યાપ અગુજ છે. જે પ્રત્યભિજ્ઞાન આકૃતિથી થાય છે એમ કહેશો તો ના; કેમકે વ્યજિનું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે. ખરેખર, જે પ્રત્યભિજ્ઞાનમયે જો વર્ગે વ્યજિની પેઠે અન્ય અન્ય વર્ગવ્યજિઓની પ્રતીતિ થાય તો પ્રત્યભિજ્ઞાનનું નિમિત્ત આકૃતિ થાય; પણ તેમ નથી; કેમકે પ્રત્યભિજ્ઞાનમયે વર્ગવ્યજિનુંજ પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે. જે વારે ગારાબ્દ ઉચ્ચારામે એવી નિમિત્ત પ્રતીતિ થાય છે; પણ જે ગારાબ્દ ઉચ્ચારામે એવી પ્રતીતિ થતી નથી. પણ ઉચ્ચારના બેરથી વર્ગની મિત્ર પ્રતીતિ થાય છે. રવદત્ત અને યજ્ઞદત્તના અવધન પદને માંભગવાનીજ બેર પ્રતીતિ થાય છે એમ કહ્યું છે. એને વિશે કહીએ છીએ—'વર્ગવ્યજિની પ્રત્યભિજ્ઞાન નિમિત્ત થયું એટલે વર્ગોં (નાકુઆવિ રથાનો માથે કોણરથ વાવના) સંવાન અને વિભાગથી વ્યજા થાય છે તેથી વર્ગ વિશે જ વિચિત્ર' પ્રતીતિ

છે—'વર્ગો વ્ય જુ ગમ્હઃ' ઉત્પાદિ. વર્ગથી અન્ય રોગતામક શબ્દ અનુભવમાં આવ્યો નથી એજ નિર્ણય છે. તેજ વર્ગોં છે એવી પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રાપ્તિજ છે. કેમકે એમાં સાદરશનો કોઈ છે, એ તેજ નથી, પણ જગદૃશ છે—એવી શકા કરે છે—જે કેસાદિમાં થાય છે તેમ' હવે જે વચન પછી તેજ આ કેમ છે એવી પ્રતીતિ પ્રાપ્તિ છે એ ગુજ છે; કેમકે તેમાં જે પ્રતીતિનો વિરોધ છે—કેમ તેજ નથી પણ તેના જેવા છે ભારે પ્રતીતિમાં કોઈ છે અને એ નિમિત્ત પ્રતીતિ નજ પ્રતીતિથી વિરુદ્ધ છે પણ તેજ આ વર્ગ છે' જે પ્રતીતિ તો પ્રમજ છે. કેમકે એ જાતનું જીવ્યવસ્થ નથી એમ કહે છે—'પ્રત્યભિજ્ઞાનનો અન્ય પ્રમાણથી' હવે જે એમ જો (ન.વ)ની પ્રત્યભિજ્ઞા જોવ્યનિમિત્ત છે તેમ વર્ગોંની પ્રત્યભિજ્ઞા જાણવારિને કહે છે એમ શકા કરે છે—જે પ્રત્યભિજ્ઞાન આકૃતિથી થાય છે' હવે જે એ વ્યજિને કોઈ નિમિત્ત થાય તો પ્રત્યભિજ્ઞાન નિમિત્ત બની થાય, 'જે તેજથી પીડ તેજ ને પીડ' હવે જે નિર્ણય છે તેમ; પણ કહ્યું તેવી રીતે વ્યજિને કોઈ નિમિત્ત નથી એમ શકાનો પરિણામ છે—ના. કેમકે વ્યજિનું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે', તેજ નિર્ણય કરે છે—જે પ્રત્યભિજ્ઞાન આકૃતિથી' હવે જે 'તેમ નથી'—તેમ અન્ય અન્ય વર્ગવ્યજિની પ્રતીતિ, જે અન્ય વર્ગે વિરુદ્ધ થને વર્ગના કેવી વ્યજિને કોઈ અનુભવનિમિત્ત છે એમ અગુજ કરે છે—'પણ ઉચ્ચારના બેરથી' હવે જે બેરપ્રતીતિ એવરિત્ત બેરને કહે છે જેમ ફળક્રિયા, જે ક્રિયા છે તેજ તેવી અવધનિમિત્ત છે. જો એજ વ્યજિ છે એવી જે પ્રત્યભિજ્ઞા તેજ વર્ગવ્યજિને બેરપ્રતીતિ થાય છે અને જે અવધનિમિત્ત નથી તે પ્રત્યભિજ્ઞા બેરપ્રતીતિને કાંઈ થાય છે એમ શકાનો પરિણામ કરે છે—એને વિશે કહીએ છીએ' હવે જે નાકુઆવિ રથાનો માથે કોણરથ વાવના વિચિત્ર રથોવ અને વિષ નથી વર્ગોં અન્ય થાય છે તેવી તેમ વિરોધવ્યજિ પ્રતીતિ થાય છે એવો ભવે છે વળી કહ્યવ્યજિ. જોવ્ય અર્થ છે તેવી જગદૃશ

ધાવ છે તેનું નિમિત્ત અભિવ્યક્તિની વિચિત્રતા છે, સ્વરૂપ નથી. વળી વર્ણવ્યક્તિ
ભિન્ન છે એ મનવાગાને પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સિદ્ધ કરવા માટે વર્ણોની આપ્તિએ
કૃપથી પામે અને તેને વિષે ભેદપ્રતીતિ અન્ય ઉપાધિનિમિત્ત ધાવ છે એમ સ્વી-
કારવું પડે. તેમજા માટે વર્ણવ્યક્તિએમાંજ અન્ય ઉપાધિથી ભેદપ્રતીતિ ધાવ છે
અને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સ્વરૂપથીજ ધાવ છે એવી કૃપનામાં લાગવ છે માટે વધારે સારી
છે. વર્ણોનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ધાવ ॥ એજ તેને વિષે ભેદપ્રતીતિનો બાધ કરનારી પ્રતીતિ
છે; કેમકે એજ કાને બહુ ઉચ્ચાર કરનારાઓનો એજ અકાર એકી વખતે ઉદાત્ત,
અનુદાત્ત, સ્વસ્તિ, સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક એમ અનેક રૂપ કેવી રીતે ધાવ? અ-
થવા આ પ્રતીતિએ જાનિથી ધાવ છે, વર્ણથી ધન નથી એમ કહેવાય નથી. પરંતુ
એ જાનિ એમ કું? દુઃસ્વી સાંભળનાર. એ વર્ણવિદેક સમજી શકતો નથી, તેને
કાને એ સંભળાય છે. તે (જાનિ) પાસે આવનાર પુરુષના સંબંધમાં પદુત્વ, મૃદુત્વ
આદિ પેલાના ભેદનો વર્ણોમાં આરોપ કરે છે. તેથી ઉદાત્ત આદિ વિશેષ ઉત્પન્ન
ધાવ છે. વર્ણસ્વરૂપથી ઉત્પન્ન થતા નથી; કેમકે વર્ણોનું ઉચ્ચારણસમયે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન
ધાવ છે. એમ થશે એમ કહે ઉદાત્તપ્રતીતિ આધારભૂત થશે. ખરેખર, બીજી

લૂપ્ત સ્વરૂપ નથી એમ કહે છે—‘વળી વર્ણવ્યક્તિ ભિન્ન છે’ એવું. જનના મુખ
સાથે જાણીએ. તેને વિષે પ્રત્યક્ષજ્ઞાને માટે વધારે જાણીએ, અને તેને વિષે ઉદાત્તપ્રતીતિ
એવું. એવું છે એવી પુરુષવચન કરવું વર્ણવ્યક્તિને ભેદજન આપણે છે એટલી કૃપનાજ
વધારે સારી છે; માટે જનના જાણ અને જાણીની કૃપના સમજા છે એવો અર્થ છે. પરંતુ
કાને જાણ ન હોયથી એવું. એવું નથી એવી સાનુ સમજાવ કરે છે—‘વર્ણોનું પ્રત્યક્ષ-
જ્ઞાન ધાવ છે એજ’ એવું. તરે તરે પ્રતીતિના પ્રત્યક્ષ કરે ભેદ અને ભેદને ભેદને
સમજાવે તેને કહે કહે છે—‘કેમકે એજ કાને’ એવું. તે વસ્તુએ એજ ધાવ
એ વિદેહ દેવદાત્ત ભેદ એવું. એવું છે એવો અર્થ છે. પરંતુ વસ્તુસંબંધ વધારે જાણીએ દેવદાત્ત
તેમાં કહેવું ઉદાત્ત વધારે એ વધારે તેને વધારે વિષે પ્રત્યક્ષ જાણે સમજાવે નથી એવી
જાણિ કહેવા દેવદાત્ત અપ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ કહે છે—‘અથવા આ પ્રતીતિએ’ એવું. ઉદા-
ત્ત વધારે જાણે થઈ જાણે ભેદને વધારે વિષે અપ્રત્યક્ષ પ્રતીતિની જાણ નથી
એમ જાણે-વધારે વિષે જાણે છે એવો અર્થ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિના કહે છે—‘પરંતુ
એ જાણિ એમ કું?’. ‘એ સંભળાય છે’ ‘તે જાણિ’ એમ કહે સમજાવું. વર્ણથી
જાણ દેવદાત્ત છે એવો અર્થ છે. કહે જાણે પુરુષના સંબંધમાં દેવદાત્ત, જનના જાણ
જાણે થઈ જાણે જાણે દેવદાત્ત કહે છે. તેને જાણે થઈ જાણે થઈ એજ એમ
કહે છે એમ કહે છે—‘તે (જાણિ) પાસે આવનાર પુરુષના સંબંધમાં’ એવું.
‘મૃદુત્વ આદિ’ માં ‘જાણે’ પાસું વિદેહ કહે—‘તેથી ઉદાત્તપ્રતીતિ વિશેષ’ એવું.
‘તેથી’ જાણે. પરંતુ અપ્રત્યક્ષ જાણિ છે તેથી જાણ નથી એમ કહે છે. તે વધારે
વિષે જાણિના ભેદપ્રતીતિ કહે રીતે તેને કહે કહે છે—‘વર્ણોનું ઉચ્ચારણસમયે પ્રત્યક્ષ-
જ્ઞાન ધાવ છે’. પ્રત્યક્ષજ્ઞાને વધારે જાણે થઈ છે, જાણે જાણે-વિષે કહે છે
તેથી કહે છે એવો અર્થ છે. એ એમ ન હોય તે વધારે અપ્રત્યક્ષ (જાણે પ્રતીતિ વિદેહ
વર્ણ) એ જાણે છે તેને જાણે વિદેહ કહે અને કહેવું વધારે જાણે એ જાણે-
૫૦

રીતે તો વર્ણોની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા થાય છે ત્યારે તેમાં ભેદ ન હોવાથી ઉદાત્તાદિ વિશેષ સંયોગ અને વિભાગથી થાય છે એમ કદપતું પડશે. સંયોગ અને વિભાગ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી વર્ણોમાં તેને આધારે ભેદ નિશ્ચિત કરવા શક્ય નથી તેથી આ ઉદાત્તાદિ પ્રતીતિ નિરાધારજ થશે. વળી વર્ણોની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા થાય છે ત્યારે ઉદાત્તાદિ ભેદાથી તેનો ભેદ થશે એમ આગ્રહ રાખવો યુક્ત નથી; કેમકે એકના ભેદથી, બીજું જે ભિન્ન થતું નથી, તેનો ભેદ થવો યુક્ત નથી. ખરેખર, વ્યક્તિના ભેદથી જાતિ ભિન્ન છે એમ માનતા નથી. વળી વર્ણોથી અર્થપ્રતીતિનો સંભવ હોવાથી સ્ફોટની કદપના પ્રયોજનરહિત છે. પણ હું સ્ફોટ કદપતો નથી, એની અને પ્રત્યક્ષ અવગતિ થાય છે; કેમકે એકેક વર્ણના ગ્રહણથી જેને વિષે સંસ્કાર થયો છે એવી બુદ્ધિને વિષે જાણી પ્રત્યવસાસ થાય છે એમ કહેશો તો, ના, કેમકે એ બુદ્ધિ પણ વર્ણનેજ વિષે છે. ખરેખર, એકેક વર્ણનું ગ્રહણ થયા પછીના કાળમાં મૌન (માય) એમ સમસ્ત વર્ણને વિષે એ એક બુદ્ધિ થાય છે, અર્થાન્તરને વિષે થતી નથી. એ શી રીતે સમભવ છે? કેમકે એ બુદ્ધિમાં પણ ગકારાદિ વર્ણોની અનુવૃત્તિ થાય છે, દકારાદિની નહિ. એ ગકારાદિથી અન્ય અર્થ એ બુદ્ધિનો વિષય થાત તો તેથી દકારાદિને ષેટ ગકારાદિ પણ એ બુદ્ધિને ભિન્ન જાગત. પણ તેમ નથી. તેટલા માટે

નથી સમભવ છે તેને વિષે 'આ અન્યકા વર્ણ છે' એવી બુદ્ધિ થાય. આ પ્રમાણે ખનિને ઉપાધિ હોવાના સ્વભાવમાં લાભ કહેતા ભાષ્યકાર વાયુને ઉપાધિ મળવામાં પૂર્વે કહેલી અરુચિ દર્શાવે છે—'એમ થશે એટલે' ઇત્યાદિ. 'એમ કદપતું પડશે'. ભલે, તેમાં શી શેષ છે તેને માટે કહે છે—'સંયોગ અને વિભાગ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી' ઇત્યાદિ. વાયુસંયોગ વગેરે અવલુપ્તોચર નથી તેથી એમ સમજવું. તેટલા માટે અવલુપ્તોચર ખનિજ ઉદાત્તવ જાતિ આરોપનો ઉપાધિ છે એનું તાત્પર્ય છે. આ પ્રમાણે વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ખનિનો ભેદ છે તોપણ તેમાં અનુગત થયલા વર્ણોમાં ભેદ થતો નથી એમ કહ્યું છે. તેજ દુષ્ટાન્તથી દૂર કરે છે—'વળી વર્ણોની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા થાય છે ત્યારે' ઇત્યાદિ. જેમ વિરુદ્ધ અનેક જોવાડિને વિષે જોત્વ અભિન્ન છે તેમ ખનિને વિષે વર્ણ અભિન્ન છે એવો અર્થ છે. પ્રત્યક્ષિજ્ઞાથી વર્ણોનું સ્થાપિત્વ સાધીને તેમનુંજ વાયકત્વ કહેવા માટે સ્ફોટનું નિરાકરણ કરે છે—'વળી વર્ણોથી અર્થપ્રતીતિનો સંભવ હોવાથી' ઇત્યાદિ. કદપનાને સહન ન કરતો આચાર કરે છે—'પણ હું સ્ફોટ કદપતો નથી'. કદપણુકા બુદ્ધિને વિષે નેત્રથી મુખ પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ વર્ણકા બુદ્ધિને વિષે શ્રોતથીજ અન્ય હેતુ વગર સ્ફોટ પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ કહે છે—'જાણી પ્રત્યવસાસ થાય છે'. જે જ્ઞાનમાં જે અર્થ ભાસે છે તે જ્ઞાનમાં તે પ્રમાણ છે. એજા એવી બુદ્ધિમાં વર્ણો ભાસે છે, તેથી અતિરિક્ત સ્ફોટ ભાસતો નથી, માટે સ્ફોટને વિષે તે બુદ્ધિ પ્રમાણ નથી એમ કહે છે—'ના, કેમકે એ બુદ્ધિ પણ' ઇત્યાદિ. પણ એપદ એ બુદ્ધિને સ્ફોટ વિષય છે, ગકારાદિ તો વ્યંજક હોવાથી અનુવૃત્તિ થાય છે તેને માટે કહે છે—'જે ગકારાદિથી અન્ય' ઇત્યાદિ. કેમકે વ્યંજ્ય વહ્નિની બુદ્ધિને વિષે વ્યંજક પૂમની અનુવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી એમ સમજવું. વર્ણસમુદાયગ્રમ્ય ઉપપન્ન છે તેથી સ્ફોટ કરાવતો મુખ નથી; કેમકે અન્ય પદાર્થની કદપનામાં ઔરવ થાય એમ કહે છે—'તેટલા માટે એ બુદ્ધિ'

એ ઓગુડિ વર્ણવિનીય સ્થળિ છે. પણ વર્ણો અને હોવાથી તેઓ ઓગુ-
ડિયા વિષય થાય એ મુજબ નથી એમ કહ્યું છે. તેનું નિશાનજી કહીએ છીએ. અને
૧૫ એઃ જુડિયા વિષય થાય એ સમજે છેઃ કેમકે 'વર્ણો' 'વન' 'સેના' 'પાત્ર' 'પાત્ર'
'મદુસ' 'અગ્નિમાં' 'લેવામાં' આવે છે. 'દેવ' (પાત્ર) એ ઓગુડિ છે એવી છે
જુડિ છે તે ઓગુડિ છેઃ અને જુડુ વર્ણોમાંય એઃ અર્થના અવગણને આધારે
છે. એમ 'વન' 'સેના' વર્ણો વિષે જુડિ છે તેમ. અર્થક્રમ છે—એ વર્ણો સમસ્ત-
પણે એઃ જુડિયા વિષય થઈ પા થાય તેા ઝાઝા, રાઝા, જરિ, નિઝા અગ્નિમાં ભિત્ર
જાની પ્રતીતિ ન થાયઃ કેમકે ઓગુડિ વર્ણોના અને સ્થળે પ્રવચનાસ થાય છે. એને
વિષે કહીએ છીએ. સમસ્ત વર્ણોના અવગણ થાય છે તેણુ એમ કહને અનુસ-
સનારીય કીધીએ વિષે પંચિની પ્રતીતિ થાય છે. તેમ ક્રમમાં સ્વેનારાય વર્ણો વિષે
જાની જુડિ થઈ. તેમાં વર્ણોમાં એક નથી તેણુ ભિત્ર ભિત્ર ક્રમથી સ્વસ્થા ભિત્ર
ભિત્ર જાની પ્રતીતિ વિરુદ્ધ નથી. ક્રમકે પ્રથમે મદુસ ક્રમસ્થા એ વર્ણોના પુદ-
વ્યવહારમાં ભિત્ર ભિત્ર અર્થ સાર્થ સમી મદુસ ક્રમ છે એણે પાત્રના વ્યવહાર-
માં પણ એઃ વર્ણનું મદુસ થયા પછી સમસ્તનો અવગણ સ્નારી જુડિને વિષે
તેવેજ પ્રવચનાસ ક્રમ જુઠા જુઠા અર્થોની અભિપ્રાયસદિન પ્રતીતિ કાવયે

૧૫.૩. અગેને વિષે ઓગુડિ થય છે એમ કહ્યું છે તે સ્મારણ છે— પણ વર્ણો
અને હોવાથી' ૧૫.૩. અગે એવે તેણુ ને જુડિયા એમ કહ્યું થય એમ કહે
છે—અને પણ ઓગુડિયા વિષય' ૧૫.૩. જુડુ એ જુડુમાં એકાદ વર્ણે છે
કરે છે પ્રાગ્ન કિયુ કરે છે તેને કી કહે છે—'અમ એ ઓગુડિ છે' ૧૫.૩
એ જાહેર વિષે છે કેમકે તે ઓગુડિ એ પ્રથમ જાહેર વિષે છે તેમાંથી તે એક ક્રમ
એમ જાહેર એ જાહેર કરે સંજ કહેઈ અને તે વિષે એમને કવચા સમજાયે જુડુ
કીધી છે. કી કી એ પાત્ર ક્રમ થઈ એ જાહેર ક્રમ થઈ છે અને એ જાહેર ક્રમ થઈ
એ પાત્ર ક્રમ થઈ છે એમ જાહેર ક્રમ થઈ થઈ છે તે ને ટાઝા ક્રમ નથી. કેમકે જાહેર
વર્ણે કી કી કી કી સ્થળે વિષય થઈ એ જાહેર જુડિ કીધી કી છે તેણે
એ જાહેર વિષય થઈ છે. ઉપર પુરે કીધી થઈ એ જાહેર વર્ણ સમસ્ત જાહેર
એ સ્થળેમાં જાહેર થઈ છે અને જાહેર પુરેમાં પ્રાગ્ન થઈ એ તેણે જાહેરમાં કી
એ જાહેર વિષય થઈ એ પાત્ર વિષય થઈ છે જુડુ વર્ણોના ક્રમ છે તેણુ પાત્રેમાં
જાહેરમાં થઈ છે તેણે કીધી સ્મારણે એ એ એમ કહ્યું કી છે—એ વર્ણો સમસ્તપણે
૧૫.૩. ક્રમકે એક વર્ણનેજ વિષે જાહેર કીધી છે એમ કીધી કી છે—એ વિષે કહીએ
છીએ. જુડુ વિષય અને વિષુ વર્ણોએ ક્રમ છે રી તેવજ જાહેરમાં જાહેરમાં ટો રી થઈ
છે તેને કી કહે છે—'પુદવ્યવહારમાં' ૧૫.૩. જુડુ-પાત્રનામાં જાહેર પુદવ્યવહાર એ
વ્યવહારમાં કીધી થઈ કીધી થઈ કીધી થઈ કીધી થઈ કીધી થઈ કીધી થઈ કીધી થઈ
જાહેર. એવે જાહેર એ જાહેર કીધી છે એમ કહે છે અને એમ કહેમાં એ જાહેર એવે
પ્રાગ્નમાં તેવે કીધી સ્થળે કીધી થઈ કીધી થઈ જાહેર કીધી કી છે એવે જાહેર

1. The first part of the document is a list of names and addresses, which appears to be a directory or a list of contacts. The names are written in a cursive script, and the addresses are listed below them. The list includes names such as "Mr. J. H. Smith", "Mr. W. B. Jones", and "Mr. C. D. Brown".

રીતે તો વર્ણોની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા થાય છે ત્યારે તેમાં ભેદ ન હોવાથી ઉદાત્તાદિ વિશેષ સંયોગ અને વિભાગથી થાય છે એમ કલ્પનું પડશે. સંયોગ અને વિભાગ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી વર્ણોમાં તેને આધારે ભેદ નિશ્ચિત કરવા શક્ય નથી તેથી આ ઉદાત્તાદિ પ્રતીતિ નિરાધારજ થશે. વળી વર્ણોની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા થાય છે ત્યારે ઉદાત્તાદિ ભેદાથી તેના ભેદ થશે એમ આગ્રહ રાખવો યુક્ત નથી; કેમકે એકના ભેદથી, બીજું જે ભિન્ન થતું નથી, તેના ભેદ થવો યુક્ત નથી. ખરેખર, વ્યક્તિના ભેદથી જાતિ ભિન્ન છે એમ માનતા નથી. વળી વર્ણોથી અર્થપ્રતીતિના સંભવ હોવાથી સ્ફોટની કલ્પના પ્રયોજનરહિત છે. પણ હું સ્ફોટ કલ્પતો નથી, એની મને પ્રત્યક્ષ અવગતિ થાય છે; કેમકે એકેક વર્ણના મહત્ત્વથી જેને વિષે સંસ્કાર થયો છે એવી યુક્તિને વિષે જલદી પ્રત્યવસાસ થાય છે એમ કહેશે તો, ના, કેમકે એ યુક્તિ પણ વર્ણનેજ વિષે છે. ખરેખર, એકેક વર્ણનું મહત્ત્વ થયા પછીના કાળમાં મૌઝ (માથ) એમ સમસ્ત વર્ણને વિષે એ એક યુક્તિ થાય છે, અર્થાન્તરને વિષે થતી નથી. એ શી રીતે સમજાય છે? કેમકે એ યુક્તિમાં પણ ગકારાદિ વર્ણોની અનુવૃત્તિ થાય છે, દકારાદિની નહિ. જે ગકારાદિથી અન્ય અર્થ એ યુક્તિનો વિષય થાત તો તેથી દકારાદિને પેઠે ગકારાદિ પણ એ યુક્તિને ભિન્ન લાગત. પણ તેમ નથી, તેટલા માટે

નથી સમજાય છે તેને વિષે 'આ અવ્યક્ત વર્ણ છે' એવી યુક્તિ થાય. આ પ્રમાણે ખનિને ઉપાધિ હોવાના સ્વભાવમાં લાભ કહેતા ભાષ્યકાર વાચુને ઉપાધિ અણુવામાં પૂર્વે કહેલી અરથિ દર્શાવે છે—'એમ થશે એટલે' ઇત્યાદિ. 'એમ કલ્પનું પડશે'. બલે, તેમાં શો ભેદ છે તેને માટે કહે છે—'સંયોગ અને વિભાગ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી' ઇત્યાદિ. વાચુસંયોગ વગેરે અવલુચોચર નથી તેથી એમ સમજવું. તેટલા માટે અવલુચોચર ખનિજ ઉદાત્તવ આદિ આરોપનો ઉપાધિ જ એવું તાત્પર્ય છે. આ પ્રમાણે વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ખનિનો ભેદ છે તોપણ તેમાં અનુગત થયલા વર્ણોમાં ભેદ થતો નથી એમ કહ્યું છે. તેજ દુષ્તાત્થી દુઃ કરે છે—'વળી વર્ણોની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા થાય છે ત્યારે' ઇત્યાદિ. જેમ વિરુદ્ધ અનેક જોખમિને વિષે જોત્ત અભિન્ન છે તેમ ખનિને વિષે વર્ણ અભિન્ન છે એવો અર્થ છે. પ્રત્યક્ષિજ્ઞાથી વર્ણોનું સ્થાપિત આધીને તેમજ વાચકત્વ કહેવા માટે સ્ફોટનું નિરાકરણ કરે છે—'વળી વર્ણોથી અપ્રતીતિના સંભવ હોવાથી' ઇત્યાદિ. કલ્પનાને સદન ન કરતો આરાંકા કરે છે—'પણ સ્ફોટ કલ્પતો નથી'. દર્શણુક યુક્તિને વિષે નેવથી મુખ પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ વર્ણુક વિષે જોત્તજ અન્ય હેતુ વગર સ્ફોટ પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ કહે છે—'જલદી પ્રત્યક્ષ છે'. જે જ્ઞાનમાં જે અર્થ ભાસે છે તે જ્ઞાનમાં તે પ્રમાણ છે. એટલે 'વર્ણો ભાસે છે, તેથી અતિરિક્ત સ્ફોટ ભાસતો નથી, માટે સ્ફોટને વિષે તે યુક્તિ એમ કહે છે—'ના, કેમકે એ યુક્તિ પણ' ઇત્યાદિ. પણ એવડ એ યુક્તિને સ્ફોટ નિમિત્ત છે, અપ્રત્યક્ષ તો વ્યંજક હોવાથી અનુવૃત્તિ થાય છે તેને માટે કહે છે—'જે અપ્રત્યક્ષિજ્ઞા' ઇત્યાદિ. કેમકે વ્યંજ્ય વક્ત્રીની યુક્તિને વિષે વ્યંજક પૂમની અનુવૃત્તિ એ- 'અપ્રત્યક્ષિજ્ઞા' એમ સમજવું. વર્ણુસમસાવગ્ગન ઉપપન્ન છે તેથી સ્ફોટ કલ્પનો મુખ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાથી કલ્પનામાં ગૌરવ થાય એમ કહે છે—'તેટલા માટે એ એકયુક્તિ'

એ એકબુદ્ધિ વર્ણવિષેનીજ સ્મૃતિ છે. પણ વર્ણો અનેક હોવાથી તેઓ એકબુ-
દ્ધિના વિષય થાય એ મુજબ નથી એમ કહ્યું છે. તેનું નિરાકરણ કરીએ છીએ. અનેક
બુદ્ધિના વિષય થાય એ સંભવે છે; કેમકે 'પંડિત', 'વન', 'સેના', 'દેશ', 'રાજ'
હતાં કયાંદિમાં જોવામાં આવે છે. 'ગૌ' (ગાય) એ એક શબ્દ છે એવી જો
એમ 'વન', 'સેના' વગેરે વિષે બુદ્ધિ છે તેમ. અહિં કહે છે—જો વર્ણોજ સમસ્ત-
એક બુદ્ધિના વિષય થઈ પડે થાય તો જારા, રાજા, વૈષ્ણ, વિકા દર્યાદિમાં સિત્ત
પ્રતીતિ ન થાય; કેમકે એકજ વર્ણોના બંને સ્થળે પ્રત્યવસ્થાસ થાય છે, એને
કહીએ છીએ. સમસ્ત વર્ણોના અવમર્શ થાય છે તોપણ જેમ કેમને અનુસ-
રણ કરીએ છીએ. વિષે પંડિતની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ કેમમાં રહેનારાજ વર્ણો વિષે
બુદ્ધિ થશે. તેમાં વર્ણોમાં ભેદ નથી તોપણ સિત્ત સિત્ત કેમથી થયલા સિત્ત
પાત્રી પ્રતીતિ વિરુદ્ધ નથી. કેમકે પ્રમાણે મહત્ત્વ કરાયલા એ વર્ણોના વૃદ્ધ-
પાત્રી પ્રતીતિ વિરુદ્ધ નથી. કેમકે પ્રમાણે મહત્ત્વ કરાય છે એટલે પાત્રાના વ્યવહાર-
માં એકેક વર્ણનું મહત્ત્વ થયા પછી સમસ્તનો અવમર્શ કરનારી બુદ્ધિને વિષે
પ્રત્યવસ્થાસ કરતા છુટા છુટા અર્થોની વ્યભિચારરહિત પ્રતીતિ કરાયશે

અનેકને વિષે એકત્વબુદ્ધિ જમ છે એમ કહ્યું છે તે સ્મરણ કરાવે છે—'પણ વર્ણો
હોવાથી', હતાદિ. અનેક હોય તોપણ તેનું સીધાધિક એકત્વ મુજબ થાય એમ કહે
નેક પણ એકબુદ્ધિના વિષય' હતાદિ. પણ એ દૃષ્ટાન્તોમાં એકદેશ વગેરે ઉ-
પર વિષે જે 'રાજા તે એકપદ. એક પ્રધાન અર્થને વિષે જે તાત્પર્યવાનું તે એક વાક્ય.
નો એક અર્થની સાથે સંબંધ હોવાથી અનેકને વિષે એકત્વનો ઉપચાર સમજવો. પણ
કે કે એક પદનું જ્ઞાન થયે એક અર્થનું જ્ઞાન થાય છે અને એક અર્થનું જ્ઞાન થયે
જ્ઞાન થાય છે એમ અન્યો-ન્યાયજ દોષ આવે છે તો તે રાજા મુજબ નથી, કેમકે અર્થ-
કેટલાક વર્ણો એક સ્મૃતિનો વિષય થઈ એક અર્થની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી
નિશ્ચય થાય છે. ઉત્તમ જુદે કહેલા વર્ણોમાં કેમ અન્ય વર્ણ સાંભળી જાણકની
પથા વર્ણો આવે છે અને મધ્યમ જુદેને પ્રવૃત્ત થયો બેઈ તેથી અનુમાન કરી
નિશ્ચય થયે એક પદનો નિશ્ચય થાય છે. પણ વર્ણસરખા હોય છે તોપણ પદનો ભેદ
છે તેથી રીડે સ્વીકારવો બેઈએ એમ રાજા કરે છે—'જો વર્ણોજ સમસ્તપણે'
ભેદથી વર્ણોનેજ વિષે પદભેદની દૃષ્ટિ છે એમ પરિહાર કરે છે—'એને વિષે કહીએ
નિત અને વિષુ વર્ણોનો કેમ શી રીતે તેમજ પદજ્ઞાનથી અર્થજ્ઞાન શી રીતે થાય
કે છે—'વૃદ્ધવ્યવહારમાં', હતાદિ. વ્યુપત્તિદશ્યામાં જાણક જુદવ્યવહાર બેઈ
ઉપવૃત્તિક્રમનો ઉપવૃત્તિ થતા વર્ણોમાં આરોપ કરીને આ વર્ણો આ કેમમાં અને
કે આ અર્થના તાત્પર્ય છે એમ સમજે છે અને એમ સમજ્યાં જે વર્ણો જોવાને
પ્રમાણે સ્મૃતિમાં પ્રવિષ્ટ થઈ પોતપોતાના અર્થનો જોધ કરે છે એનો અર્થ
તેથી જે એક અર્થવાચક દેવ તે એક પદ.

રીતે તો વર્ણોની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા થાય છે ત્યારે તેમાં ભેદ ન હોવાથી ઉદાત્તાદિ વિશેષ સંયોગ અને વિભાગથી થાય છે એમ કહ્યું પડશે. સંયોગ અને વિભાગ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી વર્ણોમાં તેને આધારે ભેદ નિશ્ચિત કરવા શક્ય નથી તેથી આ ઉદાત્તાદિ પ્રતીતિ નિરાધારજ થશે. વળી વર્ણોની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા થાય છે ત્યારે ઉદાત્તાદિ ભેદાથી તેનો ભેદ થશે એમ આગ્રહ રાખવો યુક્ત નથી; કેમકે એકના ભેદથી, બીજું જે ભિન્ન થતું નથી, તેનો ભેદ થવો યુક્ત નથી. ખરેખર, વ્યક્તિના ભેદથી જાતિ ભિન્ન છે એમ માનતા નથી. વળી વર્ણોથી અર્થપ્રતીતિનો સંભવ હોવાથી સ્ફોટની કલ્પના પ્રયોજનરહિત છે. પણ હું સ્ફોટ કલ્પતો નથી, એની અને પ્રત્યક્ષ અવગતિ થાય છે; કેમકે એકેક વર્ણના મહત્ત્વથી જેને વિષે સંસ્કાર થવો છે એવી જુદીને વિષે જલદી પ્રત્યવભાસ થાય છે એમ કહેશો તો, ના, કેમકે એ જુદા પદ વર્ણનેજ વિષે છે. ખરેખર, એકેક વર્ણનું મહત્ત્વ થવા પછીના કાળમાં સૌ (માથ) એમ સમસ્ત વર્ણને વિષે એ એક જુદા થાય છે, અર્થાન્તરને વિષે થતી નથી. એ શી રીતે સમજાય છે? કેમકે એ જુદામાં પણ ગકારાદિ વર્ણોની અનુવૃત્તિ થાય છે, દકારાદિની નહિ. જે ગકારાદિથી અન્ય અર્થ એ જુદાનો વિષય થાત તો તેથી દકારાદિને પેઠે ગકારાદિ પણ એ જુદાને ભિન્ન લાગત. પણ તેમ નથી, તેટલા માટે

નથી સમજાય છે તેને વિષે 'આ અન્વયા વર્ણ છે' એવી જુદા થાય. આ પ્રમાણે ખનિને ઉપાધિ હોવાનું સ્વભાવમાં લાગ કહેતા ભાષ્યકાર વાચુને ઉપાધિ ગણવામાં પૂર્વે કહેલી અરુચિ દર્શાવે છે—'એમ થશે એટલે' ઇત્યાદિ. 'એમ કહ્યું પડશે', બહે, તેમાં સો શેષ છે તેને માટે કહે છે—'સંયોગ અને વિભાગ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી' ઇત્યાદિ. વાચુશ્ચેય વધેરે અવલુચેયર નથી તેથી એમ સમજવું. તેટલા માટે અવલુચેયર ખનિન ઉદાત્તવ અગ્રિ આરોપનો ઉપાધિ છે એવું તાત્પર્ય છે. આ પ્રમાણે વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ખનિનો ભેદ છે તોપણ તેમાં અનુભવ થયલા વર્ણોમાં ભેદ થતો નથી એમ કહ્યું છે. તેજ દૃષ્ટાન્તથી દૂર કરે છે—'વળી વર્ણોની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા થાય છે ત્યારે' ઇત્યાદિ. જેમ વિરુદ્ધ અનેક બોધકોને વિષે એવું અભિપ્રાય છે તેમ ખનિને વિષે વર્ણ અભિપ્રાય છે એવો અર્થ છે. પ્રત્યક્ષિજ્ઞાથી વર્ણોનું સ્થાપિત્વ સાધીને તેમનુંજ વાચકત્વ કહેવા માટે સ્ફોટનું નિરાકરણ કરે છે—'વળી વર્ણોથી અર્થપ્રતીતિનો સંભવ હોવાથી' ઇત્યાદિ. કલ્પનાને સહન ન કરતો આશંકા કરે છે—'પણ હું સ્ફોટ કલ્પતો નથી'. ઈર્ષ્યયુક્ત જુદાને વિષે નેત્રથી મુખ પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ વર્ણયુક્ત જુદાને વિષે શ્રોત્રથીજ અન્ય હેતુ વગર સ્ફોટ પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ કહે છે—'જલદી પ્રત્યવભાસ થાય છે'. જે જ્ઞાનમાં જે અર્થ ભાસે છે તે જ્ઞાનમાં તે પ્રમાણ છે. એટલે એવી જુદામાં વર્ણો ભાસે છે, તેથી અતિરિક્ત સ્ફોટ ભાસતો નથી, માટે સ્ફોટને વિષે તે જુદા પ્રમાણ નથી એમ કહે છે—'ના, કેમકે એ જુદા પદ' ઇત્યાદિ. પણ એપદ એ જુદાને સ્ફોટ વિષય છે, ગકારાદિ તો બ્વંજક હોવાથી અનુવૃત્તિ થાય છે તેને માટે કહે છે—'ગકારાદિથી અન્ય' ઇત્યાદિ. કેમકે બ્વંજ્ય વહ્નિની જુદાને વિષે બ્વંજક ધૂમની અનુવૃત્તિ એ આવતી નથી એમ સમજવું. વર્ણસમૂહાવગ્બન ઉપપન્ન છે તેથી સ્ફોટ કલ્પનો મુખ કેમકે અન્યપદાર્થની કલ્પનામાં ચીરવ થાય એમ કહે છે—'તેટલા માટે એ એજુદા'

એ એકબુદ્ધિ વર્ણવિષેનીજ સ્મૃતિ છે. પણ વર્ણો અનેક હોવાથી તેઓ એકબુદ્ધિના વિષય થાય એ યુક્ત નથી એમ કહ્યું છે. તેનું નિરાકરણ કરીએ છીએ. અનેક પણ એક બુદ્ધિના વિષય થાય એ સંભવે છે; કેમકે 'પંડિત,' 'વન,' 'સિના,' 'દશ,' 'શન' 'સહસ્ર' કત્યાદિમાં લેવામાં આવે છે. 'ગૌ' (ગાય) એ એક રાજ્ય છે એવી જ બુદ્ધિ છે તે ઔપચારિક છે; અને બહુ વર્ણોમાંજ એક અર્થના અવચ્છેદને આધારે છે. જેમ 'વન,' 'સિના' વગેરે વિષે બુદ્ધિ છે તેમ. અર્થદ્વિત્વ છે—એ વર્ણોજ સમસ્ત. પણ એક બુદ્ધિના વિષય થઈ પદ થાય તો જારા, રાજા, કપિ, વિક કત્યાદિમાં સિત્ત પાની પ્રતીતિ ન થાય; કેમકે એકજ વર્ણોના બંને સ્થળે પ્રત્યવસાસ થાય છે. એને વિષે કહીએ છીએ. સમસ્ત વર્ણોના અવમર્શ થાય છે તોપણ જેમ ક્રમને અનુસારનારીજ કીડીઓ વિષે પંડિતની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ ક્રમમાં રહેનારાજ વર્ણો વિષે પાની બુદ્ધિ થશે. તેમાં વર્ણોમાં ભેદ નથી તોપણ સિત્ત સિત્ત ક્રમથી ધવસા સિત્ત સિત્ત પાની પ્રતીતિ વિરુદ્ધ નથી. ક્રમાદિ પ્રમાણે મહણ કરાવણા એ વર્ણોના વૃદ્ધ-વ્યવહારમાં સિત્ત સિત્ત અર્થ સાધે સંત્રપ મહણ કરાવ છે એટલે પાનાના વ્યવહારમાં પણ એકેક વર્ણનું મહણ થયા પછી સમસ્તનો અવમર્શ કરનારી બુદ્ધિને વિષે તેવાજ પ્રત્યવસાસ કરના જુદા જુદા અર્થોની વ્યવસ્થારહિત પ્રતીતિ કરાવશે

દત્તાદિ. અનેકને વિષે એકત્વબુદ્ધિ જન્મ છે એમ કહ્યું છે તે સ્મરણ કરાવે છે—'પણ વર્ણો અનેક હોવાથી' દત્તાદિ. અનેક હોય તોપણ તેનું સ્વીકારિત્વ એકત્વ યુક્ત થાય એમ કહે છે—'અનેક પણ એકબુદ્ધિના વિષય' દત્તાદિ. પણ એ દુશ્વલ્લોમાં એકદેશ વગેરે ઉપાધિ છે. પ્રકૃતમાં કોણ ઉપાધિ છે તેને મારે કહે છે—'ગાય એ એક રાજ્ય છે' દત્તાદિ. એક અર્થને વિષે જે 'સજા તે એકપદ. એક પ્રધાન અર્થને વિષે જે તાત્પર્યવાળું તે એક વાક્ય. એમ અનેકનો એક અર્થની સાથે સંત્રપ હોવાથી અનેકને વિષે એકત્વનો ઉપચાર સમજવો. પણ કોઈ સંજા કરે કે એક પદનું જ્ઞાન થયે એક અર્થનું જ્ઞાન થાય છે અને એક અર્થનું જ્ઞાન થયે એક પદનું જ્ઞાન થાય છે એમ અન્યોન્મામય તોગ આવે છે તો તે સજા યુક્ત નથી; કેમકે અર્થ-જ્ઞાનથી પૂર્વે કેટલાક વર્ણો એક સ્મૃતિનો વિષય થઈ એક અર્થની બુદ્ધિ ઉત્પત્ત કરે છે તેથી એક પદનો નિષ્કર્ષ થાય છે. ઉત્તમ વૃદ્ધે કહેલા વર્ણોમાં ક્રમે અન્ન વર્ણ સાંભળી જાળકની એક સ્મૃતિમાં જ્યાં વર્ણ આવે છે અને અધ્યમ વૃદ્ધને અટૂલ થયો એઈ તેથી અનુમાન કરી એક અર્થનો નિષ્કર્ષ થયે એક પદનો નિષ્કર્ષ થાય છે. પણ વર્ણસરખા હોય છે તોપણ પદનો ભેદ લેવામાં આવે છે તેથી રોટ સ્વીકારનો એઈએ એમ સંજા કરે છે—'એ વર્ણોજ સમસ્તપણ' દત્તાદિ. ક્રમના ભેદથી વર્ણોનેજ વિષે પદભેદની દૃષ્ટિ છે એમ પરિહાર કરે છે—'એને વિષે કહીએ છીએ'. પણ નિત અને વિષુ વર્ણોને ક્રમ થી રીને તેમજ પદજ્ઞાનથી અર્થજ્ઞાન થી રીને થાય છે તેને મારે કહે છે—'વૃદ્ધવ્યવહારમાં' દત્તાદિ. અનુપત્તિદશમાં જાળક વૃદ્ધવ્યવહાર એઈ ઉચ્ચારના ક્રમથી ઉપવર્ગિક્રમનો ઉપવર્ગ થતા વર્ણોમાં આરોપ કરીને આ વર્ણો આ ક્રમમાં અને આદલા હોય ત્યારે આ અર્થના નામક છે એમ સમજે છે અને એમ સમર્થ એ વર્ણો એનાને પ્રવૃત્તિજગમાં તેજ પ્રમાણે સ્મૃતિમાં પ્રવિષ્ટ થઈ યોગ્યતાના અર્થનો જોધ કરે છે એવો અર્થ

એવી વર્ણવાદીની વધારે લાખ કહીના છે. સ્ફોટવાદીને તો દુષ્ટદાનિ અને અદુષ્ટકાળના
પરો. આ વર્ણો ક્રમે પ્રદાન કરાતા સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ કરે છે અને તે સ્ફોટ અ-
ર્થની વ્યક્તિ કરે એમ વધારે મોટી કહીના થાય છે. પણ એ પ્રત્યુચ્ચારણકામે વર્ણો
અન્ય અન્ય થાય છે એમ કહી તોપણ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાને આધારે વર્ણસામાન્યને અ-
વરણ સ્વીકારવા પડશે તેથી વર્ણોને વિશે અર્થ પ્રતિપાદન કરવાની પ્રક્રિયા સ્પષ્ટી છે
તેજ વર્ણસામાન્યને વિશે એવી પડશે. તેટલા માટે નિત્ય શબ્દોમાંથી કેવાદિ વ્યક્તિ-
ઓના પ્રભવ થાય છે એ અવિરુદ્ધ છે ॥ ૨૮ ॥

અન ઇવ ચ નિત્યત્વમ્ ॥ ૨૯ ॥

અને એથીજ (વેદનું) નિત્યત્વ (છે) ॥ ૨૯ ॥

સ્વપ્રજ્ઞ કર્તાનું સ્મરણ નથી એ કલ્યાદિ કારણથી વેદનું નિત્યત્વ છે, તેમાં કે-
વડે વ્યક્તિના પ્રભવના અંગીકારથી વિરોધની આશંકા કરી 'અનઃ પ્રમયાન્' (મુ-
વેદ) એમ આશંકાનો પરિહાર કરી વેદનું એજ નિત્યત્વ સ્થિત છે તેને દુષ્ટ કરે છે—
'અન ઇવ ચ નિત્યત્વમ્' એથીજ, નિત્ય આકૃતિવાળા કેવાદિ જગત્ વૈશાખમાંથી
ઉત્પન્ન થયું છે તેથી, વેદશબ્દમાં નિત્યત્વની પ્રતીતિ યુક્ત છે. તેમજ 'યજ્ઞેન વાયઃ
વર્ણવાદમણન્ તામયવિવ્યવૃત્તિનુ પ્રવિશામ્' [મુગ્ ૧૦૩૧૩] (પર પડે વાણીની મ-

છે સ્વવિવર્ણવાદનો ઉપસાર કરે છે—'એવી વર્ણવાદીની વધારે લાખ કહીના છે',
સ્ફોટવાદીને તો વર્ણોનું અર્થસોપકત્વ દુષ્ટ છે તેની દાનિ થાય છે અને અદુષ્ટ સ્ફોટની કાળના
શબ્દ છે એમ કહે છે—'સ્ફોટવાદીને તો દુષ્ટદાનિ' કલ્યાદિ. પ્રથમ વર્ણોની નિત્ય સ્વી-
કારી સ્ફોટનું નિગડનું કરું. હવે વર્ણોનું અનિત્યત્વ સ્વીકારી પ્રતિવાદથી સ્ફોટનું નિગડનું
કરે છે—'પણ એ પ્રત્યુચ્ચારણકામે' કલ્યાદિ. મત્ત આદિ સામાન્ય જે વિશ-નિત્ય છે
તેનું અનુક્રમમાં પ્રદાન થશે અને પ્રમણ છે માટે સામાન્ય જે કરોડનું છે તેને વિશે પ્રતિ-
કલ્પે. સંસ્કાર કરવો: પણ નહિ કરવો. સ્ફોટની કાળના કરવી નહિ એવો અર્થ છે. વર્ણો સ્વાદી
છે અને કલ્પક છે એમ સિદ્ધ થયું એટલે કલ્પિત કરે છે—તેટલા માટે નિત્ય શબ્દોમાંથી
કલ્યાદિ. ॥ ૨૯ ॥

પણ પૂર્વોક્તિમાં વેદનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરું છે તો કાલિ પુનઃ શ્વ માટે સિદ્ધ કરું
એવી શંકાનું નિગડનું કરવા મૂવનું વિચાર કરે છે—'સ્વપ્રજ્ઞ કર્તાનું સ્મરણ નથી'.
કલ્યાદિ. 'સ્વપ્રજ્ઞ કર્તાનું સ્મરણ નથી' એટલે સ્ફોટવાદી સ્ફોટવાદ છે તો તે
વ્યક્તિનું અનિત્યત્વ કરવા સમ્ભવી સ્ફોટવાદી વેદનું નિત્યત્વ અનિત્ય શબ્દ છે એમ કલ્યાદિ.
તેનું નિગડનું કરે છે કે અનિત્યથી અનુક્રમ ઉપરનું સ્ફોટનું નથી. કેમકે અનિત્યત્વ
ઉપરનું સ્ફોટનું તેને વ્યક્તિથી અનુક્રમ કરે છે. તેટલા માટે, 'વેદ નિત્ય છે. જગત્ની કે વર્ણો
તેનું છે તેથી, સ્ફોટની જે' એમ અનુક્રમથી નિત્યત્વ સિદ્ધ છે તે આ મુદ્દા કરે છે. તે
આદિ નિત્યત્વ સમ્ભવી કેવાદિ વ્યક્તિને અનુક્રમ કરે છે તેથી વેદ અનિત્ય નથી. વિશ્વવક્ત્ર

હવ્યયોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી, પછી તે વાણીને ઋષિઓને વિષે પ્રવિષ્ટ થયલી પ્રાપ્ત કરી) એ મન્વવર્ણ રહેલી વાણીનેજ પ્રાપ્ત કરેલી દર્શાવે છે. વળી વેદવ્યાસ પદ્ય એવીજ સ્મૃતિ આપે છે—‘યુગાન્તેન્તર્હિતાન્ વેદાન્ સેતિહાસાન્ મહર્ષયઃ । હેભિરે તપસા પૂર્વ. મનુષ્યાતાઃ સ્વયંમુષા’ (પૂર્વે શ્રદ્ધાની અનુશા મેગવેલા મહર્ષિઓએ યુગને અન્તે અન્તર્ધાન થયેલા ઇનિહાસસહિત વેદોને તપ વડે પ્રાપ્ત કર્યા) ॥ ૨૬ ॥

સમાનનામરૂપત્વાન્નાવૃત્તાવપ્યવિરોધો દર્શનાત્ સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૩૦ ॥

નામ અને રૂપ સમાન હોવાથી (સંસારની) આવૃત્તિમાં

પણ (વેદના નિત્યત્વનો) અવિરોધ છે,

શ્રુતિથી અને સ્મૃતિથી ॥ ૩૦ ॥

(પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે)—એ પણ આદિ વ્યક્તિની જે રૂપ આદિ વ્યક્તિનાં પણ ઉત્પત્તિ અને ‘નિરોધ’ સતત હોય તો અભિધાન, અભિધેય અને અભિધાતાનો વ્યવહાર અવિચ્છિન્ન થવાથી, સંજન્ય નિત્ય રહેવાથી શબ્દને વિષે વિરોધનો પરિહાર થાય. પણ અ્યારે સકલ ત્રૈલોક્ય નામ અને રૂપનો પરિત્યાગ કરી ‘નિર્લેપ પ્રસય પામે છે અને અભિનવ સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન થાય છે એમ શ્રુતિ અને સ્મૃતિનું પ્રવચનન સ્થાપી છે, જમન્યો હેતુ છે તેથી, હંચિરની પેઠે’ એમ અનુમાનથી કહી શકવા આ સૂત્ર છે એવો અર્થ છે. અનુમાનથી સિદ્ધ થયેલા અર્થને શ્રુતિ અનુકૂળ છે એમ કહે છે—‘તેમજ “ યજ્ઞેન ”’ હતાદિ. વત્ર એટલે પૂર્વ સુકૃત વડે વેદની મહત્ત્વયોગ્યતા-વેદ મહત્ત્વ ઉ-રવાની યોગ્યતા-વાસિત્તે પ્રાપ્ત થવા, પછી ઋષિને વિષે પ્રવિષ્ટ થયેલી વાણીને મેગથી એવો શ્રુ-તિનો અર્થ છે. ‘પૂર્વે’=અવાન્તર કલ્પાદિમાં ॥ ૨૬ ॥

પદ્ય મહાપ્રવચમાં ભનિતો પદ્ય નાશ થવાથી શબ્દ અને અર્થનો સંજન્ય અનિત્ય થશે એમ આશંકા કરી કહે છે—‘સમાનનામરૂપત્વાત્’ હતાદિ. સૂત્ર એ શંકાનું નિરાકરણ કરે છે તે શબ્દ કહે છે—‘એ પણ આદિ’ હતાદિ. અવાન્તર^૧ પ્રવચમાં વ્યક્તિ સતત-અવિ-ચ્છિન્ન હોવાથી ભતિ પણ હોય છે તેથી સંજન્ય રહે છે અને વ્યવહાર અવિચ્છિન્ન હોવાથી સંજન્યનું જ્ઞાન પણ થાય છે. અભિધાતા=અધ્યાપક અને અધ્યેતા. અભિધાન અને અભિધેયનો વ્યવહાર અવિચ્છિન્ન થવાથી સંજન્ય નિત્ય રહે, અને અધ્યાપક, ને અધ્યેતાની પરંપરા અવિ-ચ્છિન્ન હોવાથી વેદનું નિત્યત્વ રહે, એ નિત્યતામાં વિરોધ ન આવે. પણ મહાપ્રવચમાં એમ અવિરોધ નથી એમ કહે છે—‘પણ અ્યારે સકલ ત્રૈલોક્ય’ હતાદિ. મહાપ્રવચમાં, એટલે જમન્યો ‘નિર-વચ નાશ થાય ત્યારે, અલભ્ય અપૂર્વ જમન્યની ઉત્પત્તિ થવાથી અભિધાન અને

૧ હવ. ૨ અવિચ્છિન્ન. ૩ હેતુ-ચિદ્ધ પણ ન રહે એવી રીતે, સંપૂર્ણ. ૪ પ્રવચતિ આદિ સર્વનો ભમાં રેહવિષેય થાય છે અને શ્રુતિ માત્ર અવસિષ્ટ રહે છે એવો હાથ. ૫ પ્રવચતિનો સુકૃતિયાગ. ૬ નિર્લેપ, હંઈ પણ પાછળ રહે નહિ એવો, સમૂપ.

ઉત્પત્તિ પ્રતિપાદન કરે છે—‘યદા સુપ્તઃ સ્વપ્નં ન કંચન પદ્યત્યધારિમન્ પ્રાણ પૈવકથા
અયતિ તદનં પાફુ સર્વેર્નામગિઃ સદાપ્યેતિ ષષ્ઠુઃ સર્વે રૂપઃ સદાપ્યેતિ ધોત્રં સર્વઃ શર્પદૈઃ
સદાપ્યેતિ મનઃ સર્વેર્ણાનૈઃ સદાપ્યેતિ સ યદા પ્રતિબુધ્યતે યથાડમેર્જલતઃ સર્વાં દિશો
વિસ્ફુલિહ્વા વિપ્રતિષ્ઠેરપ્રેયમેવૈતસ્માદાન્મનઃ સર્વે પ્રાણા યથાયતનં વિપ્રતિષ્ઠન્તે પ્રાણેભ્યો
દેવા દેવેભ્યો લોકાઃ’ [૩૧૦ ૩૩] (ત્યારે સુપ્ત પુરુષ કંઈ પણ સ્વપ્ન જોતો નથી
ત્યારે તે એ પ્રાણને વિષેજ એક થાય છે, ત્યારે વાયા સર્વ નામ સાથે એને વિષે
લીન થાય છે, તેજ સર્વ રૂપ સાથે એને વિષે લીન થાય છે, કર્ણ સર્વ શબ્દ સાથે
એને વિષે લીન થાય છે, મન સર્વ ધ્યાન સાથે એને વિષે લીન થાય છે; ત્યારે તે
જામન થાય છે ત્યારે જાગના અગ્નિમાંથી જેમ તનડીઆઓ સર્વ દિશામાં જાય, એજ
પ્રમાણે એ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો યોગ્ય સ્થળે જાય છે, પ્રાણ પછી દેવો અને દેવો
પછી લોકો), પણ મુપુત્તિમાં અન્ય પુરુષનો વ્યવહાર વિચિત્ર થતો નથી તેથી અને
પોને મુપુત્તિમાંથી જામન થાય છે એટલે પૂર્વની જામનસ્થાના વ્યવહારના અનુ-
સંધાનનો સંભવ છે તેથી વિરોધ નથી. મહાપ્રજ્વલમાં તો સર્વ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ
થાય છે માટે જામના વ્યવહારની પેઠે અન્ય કદપના વ્યવહારનું અનુસંધાન

(ત્યારે). યદાની પછી જગ્ય આવવાથી સદાના અર્થમાં છે. ‘ત્યારે’=મુપુત્તિમાં. ‘પ્રાણને
વિષે’=પરમાત્માને વિષે. મુપુત્તિમાં પરમાત્મા સાથે છવ એક થાય છે એનો અર્થ છે. ‘એ-
ને વિષે’=પરમાત્માને વિષે. વિષયો સાથે જનારિન્દ્રિયો અને બહિરિન્દ્રિયો મુપુત્તિમાં પરમાત્મામાં
લીન થાય છે એનું તાત્પર્ય છે. પ્રત્યેક-જામનસ્થામાં એ પરમાત્મામાંથીજ જામનું જામ છે એમ
કહે છે—‘સ યદા પ્રતિબુધ્યતે’ ઇત્યાદિ. સ=મુપુત્તિ પુરુષ. ‘એ આત્મામાંથી’=પ્રાણાત્મામાંથી.
‘સર્વે પ્રાણો’=પણી આદિ. પ્રાણેભ્યઃ અને દેવેઽપામાં પંચમી આનન્તર્વાચક છે—પછીના
અર્થમાં છે. પરમાત્મામાંથી સર્વ વાગ્યાદિ પ્રાણો, પછી તેનો અનુમદ કરનારા અગ્નિ આદિ દેવો
અને પછી ‘લોકો’ એટલે શબ્દાદિ વિષયો ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વપ્નની પેઠે કલિપના પણ ‘સ-
ત્વના જામવાના અદાનથી દંતન એજ સ્થિતિ અને અદંતન તે જગ એમ દૃષ્ટિને સ્થિતિ માનવાનો
પદ્ધતિમાં અભિપ્રેય છે એનું તાત્પર્ય છે. દૃશન્ત અને દર્શન્તિક વચ્ચે વિષમતાની સંજ્ઞા કરે
છે—‘પણ મુપુત્તિમાં’ ઇત્યાદિ. સર્વ પ્રાણીની એકીવચને સુપ્ત જવરથા નથી, કેટલાક સુપ્ત
હોય છે ત્યારે કેટલાક પ્રજુદ હોય છે. પ્રજુદ થઈ સુપ્ત રિથિનિયા વ્યવહારનું પુનર્મંદળ થાય
છે અને ‘શબ્દવિપ્રકરં કે મરણુ જે વાસનાનો ઉચ્છેદદેતુ છે તે ન હોવાથી, વાસનાને લીધે
એ રિથિનિમાં રમરણુ થાય છે, અને શબ્દવ્યવહાર કે વેદનો વ્યવહાર ઉચિત્ત થતો નથી એ સુપ્ત
છે. પણ મહાપ્રજ્વલ તો એકીવચને સર્વ પ્રાણને કાય છે અને જામ અને મૃત્યુ વચ્ચે વ્યવ-
ધાન હોવાથી સંસ્કાર ઉચિત્ત થાય છે. મરણુપ્રાન અને જવપ્રાન એ સંસ્કાર ઉચિત્ત થવાના
દેતુ છે; માટે મુપુત્તિમાં પૂર્વપ્રત્યેકવ્યવહારના જેવો જેમ ઉત્તરપ્રત્યેકવ્યવહાર આક્રે છે
તેમ મહાપ્રજ્વલમાં કેમ કાય; કારણ કે એમાં જામ જામના વ્યવહારનું અનુસંધાન થતું નથી.
દૃશન્તમાં જેમ શબ્દવ્યવહારનું નિત્ય અને વેદનું નિત્ય અવિરુદ્ધ છે. તેમ દર્શન્તિકમાં
નથી એવો સંજ્ઞાનો અભિપ્રાય છે. હિરણ્યવર્મ આદિને જામ જામના વ્યવહારનું અનુસંધાન

અશય છે તેથી (દુષ્ટાન્ત અને શાસ્ત્રાનિત વચ્ચે) વૈષમ્ય છે એમ સંકા થાય, ના, એ રીત નથી. મહાપ્રત્યયને વિષે સર્વ વ્યવહાર ઉચિત થાય છે તોપણ પરમેશ્વરના અનુમદથી દિરૂપયગર્ભાદિ કૃતિરોને અન્ય કલ્પના વ્યવહારનું અનુસંધાન થતું છે. એકે પ્રાકૃત પ્રાણીઓ અન્ય જન્મના વ્યવહારનું અનુસંધાન કરતા દેખાતા નથી, તોપણ પ્રાકૃતની પેઠે કૃતિરોનું થતું ન એકંએક, જેમ મનુષ્યાદિથી સ્ત્રીઓપર્યંત પ્રાણિ-ત્વનો એક નથી તોપણ જ્ઞાન, એકથી આદિનો 'પ્રતિબંધ' ઉત્તરોત્તર વધતો થતો દેખાય છે તેમ મનુષ્યાદિથીજ દિરૂપયગર્ભાપર્યંત જ્ઞાન, એકથી આદિની 'અભિવ્યક્તિ' ઉત્તરોત્તર વધતી થાય છે એમ મુનિ અને સ્મૃતિનાં વચનોમાં વારંવાર સંભળાય છે તે નથી (મંભળાતું) એમ કહેતું શક્ય નથી. તેથી મયા કલ્પને વિષે જેમણે પ્રાકૃત જ્ઞાનામાં કયો છે અને વર્તમાન કલ્પાદિમાં જેઓ પ્રાકૃત્ય પામ્યા છે એવા દિરૂપ-મર્ભાદિ કૃતિરોને, પરમેશ્વરથી અનુમદ મેળવી. મુદુસિમાંથી તત્ત્વ પુરુષની પે,

નિત્ય છે માટે દુષ્ટાન્ત અને શાસ્ત્રાનિત વચ્ચે વૈષમ્ય નથી એમ સંકાનો પરિહાર કરે છે—'ના, એ રીત નથી' કહેવાડિ. તાત્પર્ય એ છે મરુજગત અને પુનર્જન્મ મતા મતજનું જંગ અતર સર્વ સ્વરૂપનું ઉચ્છેદક નથી. કેમકે પૂર્વ અભ્યાસ કરેજાના સ્વરૂપાનુભવથી જીવન સ્વરૂપ દર્શ, બધ, સ્વિકૃતી પ્રાપ્તિ અનુજા થાય અને મનુષ્યજન્મની વાસનાઓ અનેક અન્ય જન્મોની વચ્ચેની વ્યવહાર પામેથી હોય તોપણ ફરી મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થાય એવા કેમથી મનુષ્યજન્મના અભાવનો પ્રશ્ન આવે; તેટલા માટે હવેથી સુદિવાળાને પણ મરુજગત અને રીતે અવધન આદિ છે તોપણ પૂર્વવાસનાની અનુશ્રુતિ છે, તો પરમેશ્વરની કૃપાથી ધર્મ, જ્ઞાન, વૈગમ્ય, એકેવં અનિશ્ચય જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા દિરૂપવચને આદિ મહામુદિમાત્રીઓને પૂર્વજન્મ અનુભવ થય તેના પૂર્વજન્મ મુંડા દિરૂપવચને આદિ પૂર્વકલ્પના અનુસંધાનરહિત છે, સવાળી છે તેથી, આપણી પેઠે એવી અમણા કરી કહે છે—'એકે પ્રાકૃત પ્રાણીઓ' કહેવાડિ જેમ અર્થને દુષ્ટાન્તથી સારું છે—'જેમ મનુષ્યાદિથી સ્ત્રીઓપર્યંત' કહેવાડિ જેમ મનુષ્ય આદિથી અસ્ત્રીઓપર્યંત જ્ઞાનાદિના નિર્ગતને અનુભવ થાય છે એવા મનુષ્યથી જન્યાન દિરૂપવચને પર્યંત જ્ઞાનાદિના પ્રશ્નને પણ સ્તબ્ધ છે; અને તે કહેતાં એક અને સ્મૃતિનાં વચનો પ્રતાપુત્ર છે. કહે પરમેશ્વરે અનુમદ કરેજા દિરૂપવચને આદિને અન્ય કલ્પના નિનિષ્ઠ વ્યવહારનું અનુમ-વેન થતું છે. 'મુનિ અને સ્મૃતિનાં વચનોમાં'—'દિરૂપયગર્ભ: શામલર્થ' કહેવાડિ સ્મૃતિવચન છે, અને 'જ્ઞાનમગ્નિર્મયં વચ' કહેવાડિ સ્મૃતિવચન છે તોપણ પૂર્વજન્મ કૃતિરો મુજ દેવથી આ કલ્પના અનુસંધાના કિન્તુ તેને માટે કહે છે—'તેથી મયા કલ્પને વિષે' કહેવાડિ. 'તેથી' કહેવાડિના કલ્પનેથી. મુનિથી અન્ય અનુસંધાન છે એવું અર્થ છે એવું મુજ થયા નથી એવા પુરુષવિરોધે અનુસંધાન થયે એ પુરુષવિરોધે કયા છે તે કહે છે—'એવું પ્રાકૃત જ્ઞાનરૂપે' કહેવાડિ. 'કૃતિરોને' કલ્પનના પુજા વચ્ચેને 'પ્રાકૃત્ય' થામ્યા છે 'દિરૂપવચને' કહેવાડિ. 'પ્રાકૃત્ય' થાય છે એમને અવરોધ વ્યવહારનું—'ના, એ વ્યવહારનું અનુસંધાન થાય છે તેને દેનું કહે છે—'પરમેશ્વરથી અનુમદ મેળવી'.

અન્ય કલ્પના વ્યવહારનું અનુસંધાન યુક્ત છે; કેમકે 'યો દ્રશ્યાણં વિદ્યાતિ પૂર્વં યો ધી
 વેશંઘ પ્રહિણોતિ તસ્યે । તે હ વેદમાન્મયુદ્ધિપ્રકાશં મુમુક્ષુર્વે શરણમહં પ્રપદ્યે ॥' [શ્લોક
 ૧૧૮] (પૂર્વે જે શ્રદ્ધાને રાગે છે અને જે તેની પાસે વેદો મોકલે છે તે આત્માકાર
 બુદ્ધિને વિષે પ્રકાશનાર દેવને હું મુમુક્ષુ શરણુ બાંડું છું) એમ શ્રુતિ છે. વળી 'મયુ-
 ક્ષણ્દ્યપ્રભૃતિભિર્કવિમિદોદાતવ્યો દણઃ' (મધુ=છન્દ આદિ ઋષિઓએ કરા મંડળની
 ઋષિઓ લેઈ) એમ શૌનકાદિઓ પણ સ્મૃતિ કરે છે. પ્રતિવેદમાં પણ એજ
 પ્રમાણે કાણ; ઋષિ આદિનું સ્મરણ છે. શ્રુતિ પણ ઋષિનું જ્ઞાન થયા પછીજ—
 'યો દ યા સવિદિતાયેવચ્છન્દોદૈવમપ્રાણમેત મન્ત્રેણ યાજયતિ યાધ્યાપયતિ યા સ્થાણું
 વચ્છંતિ ગર્ત્ત યા પ્રતિપદ્યતે' (ઋષિયોગ, છન્દ, દૈવત અને પ્રાણજ્ઞ જેના જાણેલાં
 નથી એવા મન્ત્ર વડે ખરેખર, જે યજ્ઞ કરાવે છે, કે અધ્યયન કરાવે છે તે સ્થાપર
 સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે કે નરક પ્રાપ્ત કરે છે) એમ ઉપક્રમ કરીને 'તસ્માદેતાતિ મન્ત્રે
 મન્ત્રે વિદ્યાત્' (તેટલા માટે એઓને મન્ત્રે મન્ત્રે જાણવાં) એમ મન્ત્રથી અનુધ્યાન
 કરાવે છે. વળી મુખપ્રાપ્તિ માટે પ્રાણીઓને ધર્મનું વિધાન છે અને દુઃખના પરિ-
 શેષરથી અનુમદ પામેલાનું જાન ઉત્પદ હોય છે તેને માટે શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં વચન કહે છે—
 'કેમકે "યો દ્રશ્યાણમ્" ઇત્યાદિ. પૂર્વમ્=કલ્પના આદિ સાધનાં. પ્રહિણોતિ=મોકલે છે,
 આપે છે; તેની બુદ્ધિને વિષે વેદનો આવિર્ભાવ કરે છે. જે કલ્પના આરંભમાં પ્રજાને સજે છે,
 જે તેની બુદ્ધિને વિષે વેદનો આવિર્ભાવ કરે છે, તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ મહાવાક્યથી ઉત્પત્ત સ્વધી
 બુદ્ધિને વિષે પ્રકાશમાન સ્વાત્માકાર પરમ અભયસ્થાન, 'નિકેયસરૂપ તે દેવને હું શરણુ બાંડું
 હોવો અર્થ છે. માત્ર એએજ અતિશય જ્ઞાન છે એમ નહિ, પણ શાખાદશા પણ જાણે છે
 તેમનું પણ છે એમ વિધાસને માટે કહે છે—'વળી શૌનકાદિઓ પણ' ઇત્યાદિ. દશમંક-
 લામક ઋષેઃ તે દશાનય અને તેમાંની ઋષ્ય તે દાદાતત્ત્વી. વળી ઋષેઃથી અન્ય વેદોમાં
 પણ કાંડ, સૂત્ર, મન્ત્ર આદિના દર્શન કરનારાઓને જોધાવનાદિઓએ સ્મૃતિમાં વર્ણવ્યા છે એમ
 કહે છે—'પ્રતિવેદમાં પણ એજ પ્રમાણે' ઇત્યાદિ. 'એજ પ્રમાણે' = મધુ=છન્દાદિની
 યો. મન્ત્રોના ઋષિ આદિનું જ્ઞાન આવરણ છે એમ દર્શાવતી શ્રુતિ મન્ત્રના દર્શન કરનાર
 ઋષિઓનું અતિશય જ્ઞાન દર્શાવે છે એમ કહે છે—'શ્રુતિ પણ ઋષિનું જ્ઞાન થયા પછીજ'
 ઇત્યાદિ. આયેય=ઋષિયોગ, ઋષિસંબન્ધ, છન્દઃ=આયની આદિ. દૈવતમ્=અગ્નિ આદિ. પ્રાણ-
 ણમ્=મન્ત્રોનો વિનિયોગ. ઋષિયોગ વચેરે જે મન્ત્રમાં જાણવામાં નથી એવા મન્ત્ર વડે જે સામ
 કરાવે છે કે અધ્યયન કરાવે છે તે સ્થાપર-સ્થાપર પદ્યોની સ્થિતિ પામે છે કે નરકે પડે છે.
 'તસ્માત્' = ઋષિ આદિનું અજ્ઞાન હોય તો હોય છે તેથી. તેટલા માટે જેમનું જ્ઞાન અધિક
 છે એવા દિરૂપયજ્ઞાદિ ઉપરો અન્ય કલ્પથી વ્યવહિત થયલા વેદનું પણ સ્મરણ કરે છે અને
 અવહાર પ્રવર્તવે છે, તેથી વેદનું અનિલ અને અનપેક્ષ્ય અવિરુદ્ધ છે એનું તાત્પર્ય છે. પણ
 કોઈ સંકો કરે કે અન્ય કલ્પના અવહારનું અનુસંધાન શરૂ થાય, પણ ત્યાં સ્મૃતિમાં તો અન્યજ
 વેદ છે, એના અર્થ પણ અન્યજ છે, વર્ણક્રમ અન્ય છે, ધર્મથી અનર્થ અને અધર્મથી અર્થ
 છે, અનર્થ ઉપ્પિત અને અર્થ અનિષ્પિત છે કેમકે અપૂર્વ સ્મૃતિ છે, માટે અન્ય કલ્પના અવ-
 હારનું અનુસંધાન અધિગિતર છે—કર્ત્ત પ્રયોગનનું નથી; તેથી પૂર્વઅવહારનો ઉચ્ચેદ થવાથી
 શબ્દાર્થસંબન્ધ અને વેદ અનિલ છે એમ પ્રસંગ આવશે તેટલા માટે કહે છે—'વળી મુખ-

હાર માટે અધર્મનો પ્રતિવેદ છે; અને રાગ અને દ્વેષનો વિષય દૃષ્ટ અને અનુ-
સુખ અને દુઃખ છે, એથી વિલક્ષણ વિષય નથી, તેથી ધર્મ અને અધર્મની
ભૂત જે ઉત્તર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરાય છે, તે પૂર્વ સૃષ્ટિસમાપ્ત્ય ઉત્પન્ન કરાય છે,
યે યાનિ કર્માણિ પ્રાક્ષણિકાં પ્રતિપેદિરે । તાન્યેવ તે પ્રપચન્તે સૃજ્યમાનાઃ પુનઃ પુનઃ
હિંસ્ત્રાહિંસ્રે મૃદુક્લેરે ધર્માધર્માનૃતાનૃતે । તદ્વાચિતાઃ પ્રપચન્તે તસ્માત્તત્તસ્ય રોચતે ॥
આમાં જેઓ જે કર્મો પૂર્વસૃષ્ટિમાં કરે છે તેજ કર્મો તેઓ પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થઈ
પ્રાપ્ત કરે છે, 'હિંસ્ર કે અહિંસ્ર, મૃદુ કે ક્રૂર, ધર્મ કે અધર્મ, સત્ય કે અસત્ય, તે

પ્રાપ્તિ માટે' ઇત્યાદિ. વસ્તુસ્વભાવના સામર્થ્યને અનુસરીને સૃષ્ટિ પ્રવર્તે છે, સ્વભાવસામર્થ્ય
લિપ્ત થાય એ યુક્ત નથી. કવચિત્ પક્ષ સુખનો ખરેખરો ત્યાગ કરવો કે દુઃખનું
કરવા કોઈ ઇચ્છતું નથી; અને કવચિત્ પક્ષ ધર્મ અને અધર્મના સામર્થ્યનો વિષય
નથી. કદાપિ પક્ષ મૃત્પિણ્ડમાંથી પટ કે તન્તુઓમાંથી થટ ઉત્પન્ન થનો નથી. તેમ થાય
વસ્તુસામર્થ્યનો નિયમ ન રહેવાથી હર કોઈ પદાર્થ હર કોઈ પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થાય તો પ
પીવાની ઇચ્છાવાળો પુરુષ અમિ લાવી તૃષા છાન્ત કરે કે શીતથી પીડિત થયલો પુરુષ પ
આહ્વા. શીતપીયનું શમન કરે. તેટલા માટે અન્ય સૃષ્ટિમાં પક્ષ બ્રહ્મહત્યા આદિ અનર્થનાજ હેતુ
અને થામ આદિ અર્થનાજ હેતુ છે, માટે ધર્મથી સુખ અને અધર્મથી દુઃખ એવો ક્રમ ન
છે. એજ પ્રમાણે જે વેતો આ કષ્ટમાં છે તેજ અન્ય કષ્ટમાં છે, તેજ અર્થ અન્ય કષ્ટ
છે, તેજ વર્તુલમ છે, જે જોવામાં આવે છે તેની સાથે સાધર્મ્યનો સંબંધ છે તો તેથી
ધર્મ્ય કષ્ટનું એ અનુમાન ને આશયથી વિરુદ્ધ છે. સૃષ્ટિનિમિત્ત જે અદૃષ્ટ તેના મહિમા
પક્ષ ઉત્તર સૃષ્ટિ પૂર્વ સૃષ્ટિના જેવીજ છે. શી રીતે તેને માટે કહે છે—'અને રાગ અ
દ્વેષનો વિષય' ઇત્યાદિ. બિદિક અને આયુષ્મિક વિષયના સુખની કામનાથી ક્રોધેશાં ક
ફળ જે પશુ આકિની પ્રાપ્તિ તે દૃષ્ટ પશુ આકિના જેવુંજ ફળ છે એજ યુક્ત છે; કેમકે ફળ
દની સદૃશ-જેઈએ છીએ તેના જેવું-ન હોય તો કામના ન થવાથી હેતુનો અભાવ થાય. એ
પ્રમાણે વૃદ્ધ દુઃખદેવથી ક્રોધેશા અધર્મનું ફળ દુઃખના જેવું દુઃખજ છે, સુખ નથી; કેમકે દુઃ
હાનિ-ક્રોધેશા કર્મના ફળની હાનિ-આદિ લેવાનો પ્રસંગ આવે. પૂર્વ સૃષ્ટિના જેવી ઉત્તર સૃષ્ટિ
તેને માટે પ્રમાણ કહે છે—'તેમાં યે યાનિ કર્માણિ' ઇત્યાદિ. 'ઉત્તર સૃષ્ટિ પૂર્વ સૃષ્ટિની સમ
છે, કર્મનું ફળ છે તેથી, પૂર્વસૃષ્ટિની પેઠે' એમ અનુમાન 'સ્મૃતિ પક્ષ'માં 'પક્ષ'નો અર્થ છે
'તૈવામ્' અને પ્રાણીઓમાં. નિર્ધારણથી છે. 'તાન્યેવ' તત્ત્વભગીયજ, તેના જેવાજ. તે
દશાંવે છે ને તેના હેતુ પક્ષ કહે છે—'હિંસ્ત્રાહિંસ્રે' ઇત્યાદિ. 'પુનઃ પુનઃ સૃજ્યમાનાઃ' આ
સૃષ્ટિ પ્રવાહાત્મક હોવાથી અનાદિ છે એમ સૂચવે છે. કર્મો નિશ્ચિત અને નિષિદ્ધ હોવાથી અપ
દરનું ફળ ઉત્પન્ન કરે છે અને ક્રિયા હોવાથી સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. અપૂર્વથી ફળ ભોગ
છે અને સંસ્કારથી પુનઃ તત્ત્વભગીય કર્મો કરે છે. સંસ્કારને વિરે લિપ્ત કહે છે—'તત્સા
તત્ત્વ રોચતે' સંસ્કારના ભગવીજ પુરુષ કે પાપ રૂચે છે. આ કારણથી અભિરુચિના સિ
મથી પુરુષ અને અપુરુષનો સંસ્કાર અનુમેય છે. નેજ સ્વભાવ, પ્રકૃતિ કે વાસના છે એમ
મવાય છે. એમ કર્મોથી થતી સૃષ્ટિ સમાપ્ત છે એમ વર્તુલી 'ઉપાદાનને વિરે લીન જે પ્રાપ્ત

૧ નાતાસારક ૨ ઉચ્ચપક્ષ ૩ સમાપ્ત ધર્મવાળા પદાર્થનો ભાવ ૪ મિત્ર ધર્મવાળા પદાર્થનો
ભાવ ૫ સમવાચી કારણ

ઉત્પન્ન થયલા તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે. માટે તે તેને રૂઢી છે) એમ સ્મૃતિ પણ છે. વળી પ્રસવ પામતું પણ આ જગત જેની રાક્ષિ અવશિષ્ટ રહી છે એવુંજ પ્રસવ પામે છે, નહિ તો અકસ્માત ઉત્પન્ન થયાનો પ્રસંગ આવે; અને રાક્ષિઓ અનેક આકારવાળી છે એમ કલ્પવું શક્ય નથી. તેટલા માટે વિચ્છિન્ન વિચ્છિન્ન થઈને પણ ઉત્પન્ન થતા ભૂત આદિ લોકપ્રવાહો, દેવતા, પશુત્વ અને મનુષ્યત્વ જેનાં લક્ષણ છે એવા પ્રાણિ; સમુદ્વિપ્રવાહો. વર્ણ, આશ્રમ, ધર્મ અને કુળની વ્યવસ્થાઓ પણ અનાદિ સંસારમાં હિન્દ્રિય અને વિપયના સંબન્ધની પેઠે નિશ્ચિત છે એમ પ્રતીતિ કરવી યુક્ત છે; કેમકે હિન્દ્રિય અને વિપયના સંબન્ધથી થતો વ્યવહાર દરેક સૃષ્ટિમાં લિપ્ત લિપ્ત છે અને છઠ્ઠી હિન્દ્રિય અને છઠ્ઠા વિપયનો કલ્પ છે એમ કલ્પના કરવી શક્ય નથી. આ કારણથી સર્વ કલ્પોમાં તુલ્ય વ્યવહાર હોવાથી અને અન્ય કલ્પના વ્યવહારનું અનુસન્ધાન શક્ય હોવાથી દરેક સૃષ્ટિમાં હિન્દ્રિયનાં સમાન નામ અને રૂપવાળીજ લિપ્ત લિપ્ત વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; અને નામ અને રૂપ સમાન હોવાથી મહા-સૃષ્ટિ અને મહાપ્રસવસ્વરૂપ જગત્ની આવૃત્તિ સ્વીકારવામાં પણ શબ્દપ્રમાણ્ય આદિ દોષ પણ વિરોધ થતો નથી; અને સ્તુતિ અને સ્મૃતિ સમાન નામ અને રૂપ

રક્ષરશક્તિ તેના બળથી પણ સૃષ્ટિ સમાન ■ એમ કહે છે—‘વળી પ્રસવ પામતું પણ આ જગત’ હજાર, અન્યથા જગત્ સરકારરહિત પ્રસવ પામે તો તેમાં જે વૈચિત્ર્ય-વિચિત્રતા જેવામાં આવે છે (કેટલાક સુખી હોય છે, કેટલાક દુઃખી હોય છે હજાર વિચિત્રતા જે જગતમાં દેખાય છે તે) તે આકસ્મિક-કારણરહિત થાય. પણ જગતનું વૈચિત્ર્ય ઉત્પન્ન કરે એવી અન્ય શક્તિઓ કલ્પો તેને માટે કહે છે—‘રાક્ષિઓ અનેક આકારવાળી છે’ હજાર. અવિદ્યાને વિષે હીન કાર્યમય જે સરકાર તેથી અન્ય શક્તિઓ કલ્પવી યુક્ત નથી; કેમકે તેમ કરવાનું પ્રમાણ નથી અને અનેક શક્તિ કલ્પવાથી મારવ થાય. પોતાના ઉપાધાનને વિષે હીન જે કાર્ય તદ્દપશક્તિ તો ‘મહાત્મ્યમોષસ્તિષ્ઠિતિ’ ‘અદ્વૈતસ્વ સોમ્ય’ હજાર સ્તુતિસિદ્ધ છે. આ કારણથી અવિદ્યાથી અન્ય શક્તિઓ નથી, આત્માવિદ્યાજ તે શક્તિ છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. ઉપાધાનને વિષે કાર્યસરકાર સિદ્ધ થવાથી કુળ કહે છે—‘તેટલા માટે વિચ્છિન્ન વિચ્છિન્ન થઈને પણ ઉત્પન્ન થતા’ હજાર. જેમ ‘સુશોભિત પુરુષનું નેત્ર પૂર્વેનાં જેવુંજ હોય છે ને તે પૂર્વ રૂપના જેવુંજ રૂપ મેલણ કરે છે, રસાદિ મેલણ કરતું નથી. એ પ્રમાણે ભોમ્ય લોક, ભોમ્યો આશ્રમ જે પ્રાણિસમૂહ તે, અને ભોમ્યેત્વ ક્રમો સરકારબળથી પૂર્વે લોક આદિના જેવાં છે એવો નિયમ છે એમ સમજવું. દુષ્ટાન્ત અસિદ્ધ છે એમ આસંગા લાવી કહે છે—‘કેમકે હિન્દ્રિય અને વિપયના સંબન્ધથી’ હજાર. જેમ છઠ્ઠી હિન્દ્રિય જે મન તેઓ અસાધારણ વિષય નથી, કેમકે સુખાદિ સંશ્લેષ-આત્મા જે સાક્ષી તેના જ્ઞાનવિષય છે, તેમ વ્યવહાર અન્યથા છે એ અસત્ છે. અથવા છઠ્ઠી હિન્દ્રિય અને તેનો વિષય બને અસત્ છે. ઉક્ત અર્થને સંક્ષેપમાં કહે છે—‘આ કારણથી સર્વ કલ્પોમાં તુલ્ય વ્યવહાર હોવાથી’ હજાર. વ્યવહાર સમાન છે અને તેનો સંભવ છે તેથી વ્યવહાર કરતી વ્યક્તિઓ પણ સમાનજ છે એમ સમજવું. સૂત્રને વિષે યોગના કરે છે—‘નામ અને રૂપ સમાન હોવાથી’ હજાર. ‘અતિર્થા અકામયત’ હજાર. આ કલ્પમાં સર્વ પ્રાણીઓનો દાઢ અને પ્રકાશ કરનાર જે આ શક્તિ દેખાય છે તેજ

દર્શાયે છે—‘સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યયાપૂર્વમકલ્પયત્ । દિવં ચ પૃથિવીં ચાન્તરિક્ષમપ્ય-
 સ્વઃ ॥’ [ઋગ્ સં ૧૦૧૧૦૧૩] (પૂર્વની પેઠે ધાતાએ સૂર્ય અને ચન્દ્ર, યુક્ષોક અને
 પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ અને સ્વર્ગ કલ્પ્યા) એમ. જેમ પૂર્વ કલ્પને વિષે સૂર્ય, ચન્દ્ર
 આદિ જગત્ કલ્પે હું તેમ આ કલ્પને વિષે પણ પરમેશ્વરે કલ્પે એવો અર્થ છે
 તેમજ ‘અગ્નિર્વાં અકામયત । અત્રાદો દેવાનાશ્ચ્યામિતિ । સ યતમગ્નયે કૃત્તિકામ્યઃ પુરો-
 ઢાશમષ્ટાકપાલં નિરવપન્’ [તૈત્તિ આગ શાખા ૨] (હું દેવોનો અન્તરિક્ષક થાઉં એ
 અગ્નિએ કામના કરી. તેણે અગ્નિને, કૃત્તિકાને, આઠ કપાલ પર સંસ્કાર પામેલો અ-
 પુરોહાશ’ અર્પણ કર્યો) એમ નક્ષત્રચક્રવિધિમાં જે અગ્નિએ કે જે અગ્નિને અર્પણ કર્યો
 તે બ્રહ્મેનાં નામ અને ૩૫ સમાન દર્શાયનારી અને એ પ્રકારની બીજી યુતિનું અર્થ
 ઉદાહરણ આપ્યું. ‘ઋગ્વીણાં નામધેયાનિ યાઽથ ઘેદેષુ દૃષ્યઃ । શર્ચયંતે પ્રમુનાર્તાં ત-
 ન્યેધેધ્યો દદાત્યજઃ ॥ યથર્તૃષ્ટુલિજ્ઞાનિ નાનારૂપાણિ પર્યયે । દદ્યન્તે તાનિ તાન્યેષુ તપ-
 માયા યુગાદિષુ ॥ યયામિમાનિનોડતીતાસ્તુલ્યાસે સાંપ્રતેરિદ્ । દેવા ઘેદેરતીર્તાદિં રૂપૈર્નામ-
 મિદેષ ચ’ (ઋષિઓનાં જે નામો અને વેદને વિષે જે ‘દૃષ્ટિઓ છે તેજ, પ્રત્યયને અને
 ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે તેમને અજ આપે છે. જેમ ઋગ્વેદમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપના
 ઋગ્વેદનાં સિદ્ધાંતો હોય છે તેનાં તેજ ઋગ્વેદની આદ્યુત્તિમાં દર્શાવે છે, તેમ યુગાદિને વિષે
 પદાર્થો. જેના જેના અભિમાની દેવો થયા હોય તે દેવો સાંપ્રત દેવોની સાથે ગયેલ
 નામ અને ૩૫થી વધુ છે) એ પ્રકારની સ્મૃતિ પણ એવી ॥ ૩૦ ॥

અગ્નિએ પૂર્વ કલ્પમાં મનુષ્યહોઈ દેવત્વપદ પ્રાપ્ત થાય એવું કર્મ કરી આ કલ્પમાં અગ્નિરૂપે જન્મ
 મેળવ્યો. પૂર્વ કલ્પમાં જે યજમાન મનુષ્ય ॥ તેનોજ, બાવિસંસાનો-ચનારી સંસાનો-આશ્રય કરી
 અગ્નિ તરીકે વ્યવસ્થા કર્યો છે. બાવિદૃષ્ટિથી યજમાન જે અગ્નિ તેણે અન્તરિક્ષક અગ્નિ હું થાઉં
 એવી કામના કરી અને કૃત્તિકા નક્ષત્રના અભિમાની દેવ અગ્નિને આઠ કપાલને વિષે સંપર્ક
 પુરોહાશ-દ્રવિ અર્પણ કર્યો. ‘ઘેદેષુ’=વિવિધસમૂહ છે. વેદવિવિધ દૃષ્ટિ. ‘શર્ચયંતે’=પ્રત્ય-
 યને અન્તે. ઋગ્વેદનાં એટલે વમન્તાદિનાં સિદ્ધાંતો, નવપ્રકાર આદિ. ‘પર્યયે’=વર્તીત-મની
 પેઠે અદ્યુત્તિને વિષે. ‘માયા’=પદાર્થો. તેટલા માટે જન્મ અને નામવાળા શરીરનો અર્થ
 કાર કર્યો તેપણ કર્મ અને સન્ધને વિષે વિગેષ ન હોવાથી દેવોને વિવારિતાર છે એવી
 રિચ્છિ છે ॥ ૩૦ ॥

મજ્ઞાદિપ્ત્વસંભવાદનધિકારં જેમિનિઃ ॥ ૩૧ ॥
મધુવિદ્યા આદિને વિષે (દેવાને અધિકારનો) અસંભવ
હોવાથી (બ્રહ્મવિદ્યાને વિષે) અનધિકાર જેમિનિ
(કહે છે) ॥ ૩૧ ॥

આદિ દેવાદિને પણ બ્રહ્મવિદ્યાને વિષે અધિકાર છે એમ જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેનો આરોપ કરે છે. દેવાદિને અનધિકાર છે એમ જેમિનિ આત્યાર્થ માને છે. શાથી? મધુવિદ્યા આદિને વિષે અસંભવ હોવાથી. ખરેખર, બ્રહ્મવિદ્યાને વિષે અધિકાર સ્વીકારીએ એટલે મધુવિદ્યા આદિ વિદ્યાઓને વિષે પણ અધિકાર સ્વીકારાય છે; કેમકે વિદ્યાત્વનો અવિરોધ છે. પણ એમ સંભવનું નથી. શા ખરે? 'ઘર્તા વા ઘાદિત્વો દેવમણુ' [ઊપનિષદ શાર.] (આ આદિત્ય ખરેખર દેવાનું મધ છે) એમાં મનુષ્યોએ આદિત્યની મધુના અભ્યાસથી ઉપાસના કરવી જોઈએ. ખરેખર, દેવ આદિને ઉપાસક સ્વીકારીએ તો આદિત્ય કયા અન્ય આદિત્યની ઉપાસના કરે? વળી આદિત્યને આશ્રયે રહેલાં પાંચ દેહિત આદિ કિરણો અમૃત છે એમ ઉપક્રમ કરીને વધુ, રૂઢ. આદિત્ય, મરુત, અને સાથ એ પાંચ દેવગણો કહે તે તે અમૃત પર છવે છે એમ ઉપદેશ કરીને 'સ વણતદેવામૃતં વેદ વણ્ણામરેજો મૃત્યાગિર્નૈવ મુર્ધનેતદેવામૃતં દદ્ધા મૃણ્યતિ' (જે એનેજ અમૃત બધું છે તે અ-

બ્રહ્મવિદ્યાને વિષે દેવ અને જાણીઓનો અધિકાર છે એમ કહો છો ત્યારે એનો પ્રશ્ન ઊઠે કે સર્વ બ્રહ્મવિદ્યાઓમાં સર્વ દેવ અને જાણીઓનો અધિકાર છે કે કેટલાકનોજ કેટલીક વિદ્યાને વિશેજ. એ સર્વ વિદ્યાઓને વિષે સર્વનો અધિકાર હોય તો મધુવિદ્યાને વિષે અસંભવ છે. સર્વ બ્રહ્મવિદ્યાને વિષે અધિકારનો અરોપ કરે છે—'મજ્ઞાદિપ્ત્વસંભવાન્' હતાદિ પૂર્વપક્ષસૂત્રનું તાત્પર્ય કહે છે—'આદિ દેવાદિને પણ' હતાદિ મધુવિદ્યાને વિષે અધિકારનો અસંભવ છે. કેમ? 'ઘર્તા વા ઘાદિત્વો દેવમણુ' એમાં મનુષ્યોએ આદિત્યને મધુના અભ્યાસથી ઉપાસવો જોઈએ એમ કહ્યું છે. ઉપસ્થભાવ અને ઉપસકભાવનું અર્થજન નિષ્ક છે (એજ ઉપસ્થ અને ઉપસક ઘર્તા કહે નહિ), આદિત્ય દેવતાને સ્થા-મનું ઉપસન સમજવું નથી, અને નિષ્ક આદિત્ય નથી કે તેને ને ઉપસે પૂર્વ કાપના આદિત્યોનો જ્ઞ કાપના અધિકાર હોવું શક્ય છે. તેથી તેમાં (પૂર્વ કાપના આદિત્યોમાં) આદિત્ય નથી, તેથી આદિત્યને વિષે આદિત્યનીજ મધુદૃષ્ટિ કુળ નથી. ત્યારે વધુ આદિ અન્ય દેવોને આદિત્યની ઉપસનમાં અધિકાર હોયો એમ જ્ઞતાં કરી તેઓ પણ તેમાં એવ અને પ્રાપ્ત હોવાથી જ્ઞતા નથી એમ કહે છે—'વળી આદિત્યને આશ્રયે રહેલાં' હતાદિ તાત્પર્ય જ્ઞ છે. 'ઘર્તા વા ઘાદિત્વો દેવમણુ' એ જ્ઞાતોઅભ્યાસમાં આદિત્યની મધુદૃષ્ટિ ઉપસના કરી છે આ આદિત્ય દેવોનું જ્ઞાન કરે છે—તેઓને જ્ઞાનના પથે છે તેથી મધુના જોયે મધુ છે એમ જેમ જ્ઞાનના પથે છે તેમ જ્ઞાનના પથે હોવાથી આદિત્ય દેવદેવોનું એમ છે એટલે હોવાથી એમ જન્મ મધ છે એમ અમરતા: એમ સર્વે એવી સમજના કહે છે—'મજ્ઞા મણુવો દૌતેષ તિર્ગ્યાનવંતાઃ । અમર્તાશિઃ મણુપૂતઃ' (ને એવો કુદોઝ નિરજોન-વંતો એવો વણ છે અને અનર્તક મધુપર-મધ-

મિજ પ્રધાનભૂત એવા વસ્તુમાંના એક થઈ એજ અમૃતનું દર્શન કરીને તુમ થા
છ) એમ વસ્તુ આદિ ઉપજીવ્ય અમૃતોનું વિજ્ઞાન મેળવનારાઓને વસ્તુ આદિ જ
હિમાની પ્રાપ્તિ શ્રુતિ દર્શાવે છે. પણ વસ્તુ આદિઓ કયા અન્ય, અમૃત પર ઉપ
જીવન કરનારા વસ્તુ આદિઓનું વિજ્ઞાન મેળવે? અથવા કયા અન્ય વસ્તુ આદિ મ
હિમાને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે? તેમજ 'અગ્નિઃ પારો યાયુઃ વાયુઃ આદિત્યઃ પાદો વિરા
પાદઃ' [છાન્દોગ શાસ્ત્ર] (અગ્નિ પાદ છે, વાયુ પાદ છે, આદિત્ય પાદ છે, વિરાઝો
પાદ છે), 'વાયુર્વાય સર્વમઃ' [છાન્દોગ શાસ્ત્ર] (અરેબર, વાયુ 'સર્વમ' છે),
'માદિત્યો પ્રભોત્યાદેશઃ' [છાન્દોગ શાસ્ત્ર] (આદિત્ય બ્રહ્મ છે એમ આદેશ છે)

પુરો છે). જેમ મધપુગમાં મધ રહે છે તેમ આદિત્યમધ અન્તરિશ્વ-આકાશમાં રહેવાથી અન્ત-
રિશ્વ મધપુરો છે. સોમ, આજ્ય (ઘી), ધન્ય આદિ જે અગ્નિને વિષે હોમવામાં આવે છે તેનો
અગ્નિથી સેવણિત-યુક્ત ધન્યશ્વ-આદિત્યનાં કિરણોથી પાક ઉત્પન્ન થઈ અમૃત થાય છે અને તે
અમૃત ઋદ્ધમન્ત્રરૂપ જમરો આદિત્યમાં લઈ લય છે. જેમ જમરાઓ પુષ્પોમાંથી મકરન્દ-રસ
આણી સ્વસ્થાન લઈ લય છે તેમ ઋદ્ધમન્ત્રરૂપ જમરાઓ પ્રયોગયુક્ત અર્ધરૂપરૂપ આદિથી ઋ-
ગ્વેદમાં વિધાન કરેલાં કર્મપુષ્પોમાંથી કર્મલિપ્ત અમૃત આણી આદિત્યની પૂર્વદિશાની લોહિત
રશ્મિનાડીઓ વડે આદિત્યમંડળમાં લઈ લય છે, તે અમૃત વસ્તુઓનું ઉપજીવન છે. જેમ
લોકમાં પુષ્પમાં રહેલું પાણી-રસ લઈ મધુકર મધ જનાવે છે તેમ ઋદ્ધમન્ત્રરૂપ મધુકરો ઋગ્વે-
દવિહિત કર્મરૂપ પુષ્પોમાંથી પાણી-રૂપ મહત્ત્વ કરી અમૃતરૂપ મધ જનાવે છે. એજ પ્રમાણે
આદિત્યરૂપ મધુની દક્ષિણ તરફની શુકલ રશ્મિનાડીઓ વડે યજુર્વેદવિહિતકર્મકુસુમોમાંથી આ-
જીને અગ્નિને વિષે હોમેલું સોમ આદિ પૂર્વની પેઠે અમૃતભાવ પામ્યું છે તેને યજુર્વેદમન્ત્રજમરો
આદિત્યમંડળમાં લઈ લય છે, તે અમૃત રુદ્રોનું ઉપજીવન છે. વળી એ આદિત્યમધુના પ-
શ્ચિમની કૃષ્ણ રશ્મિનાડીઓ વડે સોમવેદવિહિતકર્મકુસુમોમાંથી આજીને અગ્નિમાં હોમેલું સોમ
આદિ પૂર્વની પેઠે અમૃતભાવ પામ્યું છે તેને સામવેદમન્ત્રજમરો આદિત્યમંડળમાં લઈ
લય છે, તે અમૃત આદિત્યોનું ઉપજીવન છે. તેમજ એ આદિત્યમધુના ઉત્તરની અતિકૃષ્ણ
રશ્મિનાડીઓ વડે અથર્વવેદવિહિતકર્મકુસુમોમાંથી આજીને અગ્નિમાં હોમેલું સોમ આદિ પૂર્વની
પેઠે અમૃતભાવ પામ્યું છે તેને અથર્વજ્ઞિરસમન્ત્રજમરો તેમજ અશ્વમેધવાયઃસ્તોત્રકર્મકુસુમો-
માંથી ઇતિહાસપુરાણમન્ત્રજમરો આદિત્યમંડળમાં લઈ લય છે, તે અમૃત મરુતોનું ઉપજીવન
છે. વળી એ આદિત્યમધુની જે ઊર્ધ્વ યુગ રશ્મિનાડીઓ છે તે વડે ઉપાસનજમરો પ્રજુવકુસુમથી
આજીને આદિત્યમંડળમાં લઈ લય છે, તે અમૃત સાધ્યોનું ઉપજીવન છે, આ પ્રમાણે આર
વેદોમાં કહેલાં કર્મો અને પ્રજુવ પાંચ કુસુમો છે, તેમાંથી સોમ, આજ્ય વગેરે જે દ્રવ્યો હોમાય
છે તે લોહિત, શુકલ, કૃષ્ણ, અતિકૃષ્ણ અને યુગ નામનાં પાંચ અમૃત છે, તેને તે તે મન્ત્રનારો
પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને ઊર્ધ્વ એ પાંચ દિશાઓમાં રહેલી આદિત્યની રશ્મિનાડીઓ
જે મધપુગનાં છિદ્રરૂપ છે તે વડે આદિત્યમંડળમાં લઈ લય છે, એટલે તે યરા, તેજ, ઇન્દ્રિય,
વીર્ય અને અલ્પ સ્વરૂપમાં ધરિણુમ પામે છે અને પાંચ દિશાઃ ' રહેલા વસ્તુ, રુદ, આદિત્ય,
મરુત અને સાધ્યોનું ઉપજીવન થાય છે એમ જે ધ્યાન ' ૩. આદિની પ્રાપ્તિ થાય
છે એમ ઉપનિષદ કહે છે. આ પ્રમાણે ઉપાસ્યભાવને

પિરોધ ૫.

આદિ જેનો વિનિર્દેશ બતાવે છે એવા મન્ત્રો પણ પ્રયોગની સાથે સંબંધ રાખનારનું અભિધાન કરે છે, કેઈ પણ અર્થનું પ્રમાણ નથી એમ (મીમાંસકો) કહે છે તેટલા માટે દેવ આદિને અધિકારનો અભાવ છે ॥ ૩૨ ॥

ભાવં તુ વાદરાયણોઽસ્તિ હિ ॥ ૩૩ ॥

બાદરાયણ તો (દેવાદિના અધિકારનું) અસ્તિત્વ (માને છે);
કેમકે (પ્રતિપાદક વચન) છે ॥ ૩૩ ॥

મુશબ્દ પૂર્વપક્ષની 'વ્યાવૃત્તિ' કરે છે. બાદરાયણ આચાર્ય તો દેવાદિના પણ અધિકારનું અસ્તિત્વ માને છે, એકે દેવના આદિથી ભિન્ન થયેલી મધુવિધા આદિમાં

દામ્વા સ્ત દામ્વાર્થા' (શબ્દ જેને અધીન હોય તે શબ્દાર્થ છે; આદિ અર્થરાશ્ય વિવિધાક્રમે અધીન છે; કેમકે લક્ષણથી વિવિધાક્રમનું પ્રાસરણ બતાવે છે) એમ શબ્દનાક્રમેણાનો કહે છે, અર્થવાદવાચ્યમાં કયાં કયાં પ્રમાણથી સ્વાર્થનું સમર્થન થાય છે, ત્યાં કયાં પ્રમાણના અભાવે તે સ્વીકારાય છે, શબ્દના સામર્થ્યથી નહિ. પણ કયાં કયાં પ્રમાણ ઉપર નહિ, જેમકે વિદ્વાદિ પચક્રમાં, તે અર્થ શબ્દથીજ પ્રાપ્ત થયો હોય છે; પણ શબ્દ તો તાપર-ને અર્થનો વાચક-નથી, પરંતુ વિવિધાક્રમનું પ્રાસરણ તાપર છે, માટે શબ્દ (અર્થવાદ) વિદ્વાદિપચક્રની પ્રતીતિ કરાવવા સમર્થ નથી. તેની પ્રતીતિ કરાવવા એ સમર્થ હોય તેનું તાપર ત્યાં પણ સ્વીકારતું હોઈએ કોઈ કહેશે કે એકજ અર્થવાદવાચ્ય વિવિધાક્રમપ્રાસરણની લક્ષણ કરશે તેમજ વિદ્વાદિપચક્રની પ્રતીતિ પણ કરાવશે. તો એ કહેતું કુઝ નથી. એક વાચક ઉચ્ચ અર્થપર થતું નથી તેથી વાચકનેક વાચ, અને કલા એક વાચક હોવાથી અર્થ સમજવો હોય ત્યાં કિલ વાચક હોતું કુઝ નથી. તેટલા માટે કાલ્ય પ્રમાણથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી એવા વિદ્વાદિ પચક્રનું જ્ઞાન અન્યપર-વિવિધાક્રમપ્રાસરણલક્ષણપર શબ્દ (અર્થવાદ)થી થશે એ પ્રત્યક્ષમાત્ર છે—એ જાતનું બીજુલ સંબંધિત નથી. વળી મન્ત્રનો કોઈ આદિની જે કૃતિ આદિ તે તે સ્થળે વિનિર્દેશ કરે છે તેથી પ્રમાણભાવમાં મન્ત્રનો અનુપ્રવેશ થતો નથી તો તે તે ક્રમમાં તેનો સ્વીકારિતે ઉપયોગ કરશે એવી અપેક્ષા થશે ૧૯ પ્રકાર સંભવનો હોય તો અદ્યની કલ્પના કુઝ નથી. ૧૯ પ્રકાર તો પ્રયોગની સાથે સમર્થન-સ્થિતિસંગત અર્થનું સ્મરણ કરાવતું તે છે; કેમકે સ્મરણ કરિતેજ અનુદાનનો કર્તવ્ય અનુદાન કરે છે. પતેની અર્થપરના ઉત્તરે પ્રમ છે, માટે અપેક્ષિત જે પ્રયોગ તેની સાથે સમર્થન થકલ અર્થનું સ્મરણ કરાવવામાં જેનું તાપર છે એવ. માટેનું વિદ્વાદિ પચક્ર એ અજ્ઞાન છે તેને વિષે પણ તાપરે કુઝ નથી. અનુદાનથી અન્યેથી પણ વિદ્વાદિપચક્ર સિદ્ધ થતું નથી. આ પ્રમાણે દેવને વિદ્વાદિ છે એમ કલ્પ કરવાનર પ્રમાણ ન હોવાથી એ જા પ્રમાણનો વિષય છે એમ પ્રમ થાય છે. ૧૧૨ ॥

તિદાનત્યુષ્ક કહે છે—'આવં તુ વાદરાયણોઽસ્તિ હિ.' એ સૂત્રથી ૩૧૬૬૯: પૂર્વપક્ષનું નિરસન કરે છે—'મુશબ્દ પૂર્વપક્ષની' ૧૧૮ ૧. પ્રકરણ: દેવને અધિકાર અપાતી

અધિકારનો અસંભવ છે, તોપણ શુદ્ધ બ્રહ્મવિદ્યામાં સંભવ છે; કેમકે અધિકારને 'અર્થિત્વ, સામર્થ્ય, અપ્રતિરોધ આદિની અપેક્ષા છે. વળી કવચિત્ અસંભવ હોય એટલાથી જ્યાં સંભવ હોય ત્યાં અધિકારનો નિરોધ ન થાય. મનુષ્યોમાં પણ સર્વનો, બ્રાહ્મણ આદિઓનો, સર્વને વિશે, રાજસૂય આદિને વિશે, અધિકાર સંભવતો નથી. ત્યાં જે ન્યાય છે તે આદિ પણ થશે. બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રસ્તવીને દેવાદિને અધિકાર છે એમ મૂલવનારું 'તયો યો દેવાનામ્ પ્રત્યુચ્યત સ યય તદમયતત્તર્વાણાં તથા મનુષ્યાનામ્' [શુદ્ધ ૧૫૨૦] (તેમાં દેવોમાં જે જે પ્રત્યગ્બ્રહ્મને વિશે પ્રતિશુદ્ધ થયો તેજ તે બ્રહ્મ થયો તેમજ અગ્નિઓમાં ને તેમજ મનુષ્યોમાં) એમ શ્રુતિનું દર્શન છે. 'તે હોતુર્નિજ તમાગ્માનમન્નિવદ્દામો યમાગ્માનમન્નિવિષ્ય સર્વોઽથ લોકાનામ્નોતિ સર્વોઽથ કામાર્નિર્નિન્દ્રો હૃદૈ દેવાનામમિપ્રવત્રાજ વિરોચનોઽસુરણામ્' [છાન્દોગ ૮૭૨] (તેઓ એ કષ્ટ, આપણે તે આત્માને શોધીએ કે જે આત્માને શોધીને સર્વ લોકો અને મન કામને પ્રાપ્ત કરે છે, એમ કહી હિન્દુજ દેવોને અને વિરોચન અગુરોને છાત્રીને । પ્રજ્વલિ પામે । ગયા) કલ્યાદિ પણ ઓત દર્શન છે. ગન્ધર્વ અને વાસવકથનો સંવાદ આદિ અશ્રુતિનું પણ દર્શન છે. 'જ્યોતિર્નિ માયાચ' (વળી જ્યોતિને વિશે પ્ર- નવી, વિદ્યા દેવાથી, મનુવિદ્યા આદિની પેઠે એમ જે કહ્યું છે તેમાં 'વિદ્યા દેવાથી' એ હેતુ અપ્રયોજક છે મનુવિદ્યા આદિમાં વિદ્યા દેવાથી જેમ દેવનો અધિકાર નથી તેમ બ્રહ્મવિદ્યા પણ વિદ્યા દેવાથી તેમાં દેવનો અધિકાર નથી એમ જે કહ્યું છે તે વુજ નથી. મનુવિદ્યા આદિમાં દેવનો અધિકાર નથી તેનો હેતુ 'વિદ્યા દેવાથી' નથી, પરંતુ 'દેવાદિઆમિષ દેવાથી' એ છે. મનુવિદ્યા આદિ વિદ્યા છે માટે તેમાં દેવાદિને અધિકાર નથી એમ નથી; પરંતુ તે દેવાદિઆ- નિષ્ઠ છે, માટે તેમાં દેવાદિને અધિકાર નથી. બ્રહ્મવિદ્યા હિન્દુદેવાદિઆમિષ નથી માટે તેમાં દેવાદિનો અધિકાર છે એમ કહે છે—'એકે દેવતા આદિથી મિષ્ઠ થયેલી મનુવિદ્યા આ- રિષ્ઠ' કલ્યાદિ. ભારે દેવાદિને અધિકારનો સંભવ છે તેનો છો હેતુ છે તે કહે છે—'અધિ- કારને અર્થિત્વ' કલ્યાદિ. 'કર્મ આદિ કર્મ પ્રાપ્ત્યને અધિકાર આપનાં નથી, કર્મ દેવાને લીધે, રજસૂય આદિની પેઠે' એમાં જેમ કર્મત્વ હેતુ અપ્રયોજક છે, સહેતુ નથી પણ દેવાત્વ છે તેન વિદ્યાત્વ પણ હેતુનો અપ્રયોજક છે એમ કહે છે—'વળી કવચિત્ અસંભવ હોય એટલાથી' કલ્યાદિ. જેને વિશે જેનો અધિકાર સંભવે છે તે તેને વિશે અધિકારી છે એ ન્યાય સ્પષ્ટ છે એવો અર્થ છે. સર્વનો સર્વને વિશે અધિકાર સંભવતો નથી, તેથી 'નિરોધ ન થાય' એમ અન્વય છે. 'તયો યો દેવાનામ્' કલ્યાદિ. તેમાં દેવોમાં જે જે આત્માને કુ બ્રહ્મ પુ એમ જાણે છે તે તે બ્રહ્મ થાય છે એમ સમજાવું. તોપણ પણ અનિરોધ વિદ્યાને વિશે અધિકાર છે એવી અનુમતિ કહે છે—'તે હોતુઃ' કલ્યાદિ. તે દેવો અને અગુરોને અન્યોન્નવ કષ્ટ, જે નવની અનુમતિ કહે તે અનુમતિ ને આત્માને વિદ્યાદિને કે જેને વિદ્યારથી અનુમતિ મળે તે પ્રમ કરે છે એમ કહીને વિદ્યા સહજ કરવા માટે હિન્દુ અને વિરોચન, મુન અને અનુમતિ આપે, પ્રજ્વલિ પામે તથા. બ્રહ્મ શુ છે એવો મંથર્વે વાસવકથને પ્રમ કર્યો અને વાસવકથને તેને હિન્દુ આપે એમ દેવપ્રધનને વિશે જનક અને સહવકથવનો મત છે તેવી પણ દેવ દિને બ્રહ્મવિદ્યાને વિશે અધિકાર છે એ સમજાવ છે એમ કહે છે—'મનુષ્યો અને વાસવ કથવનો સંવાદ' કલ્યાદિ. એમ નેરદેવકથ (અંબળી કીડી) કલ્યાદિને વિશે નેરદી મત પ્રતિ-

યોગ ઉ તેથી) [સૂત્ર ૩૨] એમ જે કહ્યું છે એને વિષે એમ કહીએ છીએ—
 જ્યોતિ આદિ જ્ઞેના વિષય છે એવા આદિત્ય આદિ દેવતાવાચક શબ્દો પણ ચેતના-
 વાળા, ઐર્થર્થાદિયુક્ત, તે તે દેવતામાર્તુ સમર્પણ કરે છે; કેમકે મન્ત્ર, અર્થવાદ
 આદિઓમાં એવો વ્યવહાર છે. ખરેખર, ઐર્થર્થના યોગથી દેવતાઓમાં જ્યોતિરાદિ-
 સ્વરૂપે સ્તેવાનું અને તે તે યથેષ વિમલ મહત્ત્વ કરવાનું સામર્થ્ય છે; કેમકે મુશ્કણ્ય
 અર્થવાદમાં મેષાતિથિના મેષ એને વિષે 'મેષાતિથિ હ કાળ્પાપનમિન્દ્રો મેષો મૃત્વા
 જહાર' [યજુર્શાંક ૧૦ ૧૧] હંદ્રે મેષ યર્થ કરવાના પુત્ર મેષાતિથિનું સુરૂપ કહ્યું
 એવી મુતિ છે. 'આદિત્ય: પુરુષો મૃત્વા કુન્તીમુપજગમ હ' (આદિત્ય, પુરુષ યર્થને
 કુન્તીની પાસે ગયો) એવી સ્મૃતિ પણ છે. મૃત્તિકા આદિને વિષે ચેતન અધિ-
 ણતાઓ સ્વીકારાય છે; કેમકે 'સુદમણી' (મૃત્તિકા બોલી), 'માર્ગોડમુપત્ત', (પાણી
 બોલી) એમ જોવામાં આવે છે. જ્યોતિરાદિ ભૂતધાતુનું તો અચેતનત્વ આદિત્યા-
 દિને વિષે સ્વીકારાયું છે; પણ દેવતાઓ અધિણતાઓ તો ચેતન છે, મન્ત્ર, અર્થવાદ
 આદિ વ્યવહારને લીધે એમ કહ્યું છે. વળી મન્ત્ર અને અર્થવાદો અન્યાર્થક હોવાથી
 તેનામાં દેવતાના વિમલ આદિ પ્રકાશ કરવાનું સામર્થ્ય નથી એમ જે કહ્યું છે એને

જાણ છે તે નેત્રચોક્ષાદિ ત્રિષદ્દન્દ્રિયારિનો વાચક થાય છે તેમ આદિત્યાદિ શબ્દો જ્યોતિરાદિને
 વિષે પ્રયુક્ત છે તોપણ તેથી અતિરિજા, ચેતનને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે. જેમ જાગડો નેત્રચોક્ષને
 વિષે નેત્રપદનો પ્રયોગ કરે છે તોપણ શાસ્ત્રવેદાઓ ચોક્ષથી ત્રિષદ્દન્દ્રિયો સ્વીકારે છે, તેમ
 જ્યોતિ આદિને વિષે સૂર્ય આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે તોપણ વિમલયુક્ત દેવતાનો સ્વીકાર
 કરવો એમ કહે છે—'જ્યોતિ આદિ જ્ઞેના વિષય છે' હતાદિ. 'એવો વ્યવહાર' =
 ચેતન તરિકે વ્યવહાર. પણ એકનોજ જડ અને ચેતન તરિકે વ્યવહાર શી રીતે થાય તેને માટે
 કહે છે—'ખરેખર, ઐર્થર્થના યોગથી' હતાદિ. દેવાદિ વિવિધ વિમલ મહત્ત્વ કરવા સમર્થ
 છે તેને માટે પ્રમાણ કહે છે—'કેમકે મુશ્કણ્ય અર્થવાદમાં' હતાદિ. 'મુશ્કણ્ય' =
 ઉદ્દમાગ્ના મણમાં પ્રવિષ્ટ થયો એક કાલિય. તેના સંબંધનો 'હન્દ્ર માગચ્છ' હતાદિ જે
 અર્થવાદ તે 'મુશ્કણ્ય અર્થવાદ'. તેમાં મિષાતિથિ: મેષ એમ હંદ્રસંબોધન છે તેનું વ્યા-
 ખ્યાન કરે છે—'મેષાતિથિ હ' હતાદિ. મુનિને હંદ્ર મેષ યર્થ લઈ ગયો એમ જાણવા માટે
 મેષ એમ હંદ્રને સંબોધી કહ્યું છે એવો અર્થ છે, હંદ્રને મિત્ર વિમલનો યોગ છે, પણ અન્ય
 દેવતાને કેમ એમ આશંકા લાગી કહે છે—'આદિત્ય: પુરુષો મૃત્વા' હતાદિ. ધર્મ, વાયુ
 અને હંદ્ર પુરુષસ્વરૂપ ધારણ કરી તેનીજ-કુન્તીનીજ પાસે ગયા, અધિનો પણ પુરુષનું સ્વ-
 રૂપ લઈ માડી પાસે ગયા એમ મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે એવો અર્થ છે. આદિત્ય આદિ મૃત્તિકા
 આદિની જે અચેતનજ છે એમ જે કહ્યું છે તે યુક્ત નથી; કેમકે સર્વજ જડ અને અજડ-
 ચેતન-એવા બે અંશ છે એમ કહે છે—'મૃત્તિકા આદિને વિષે' હતાદિ. આદિત્ય આદિને
 વિષે જડભાગ કયો છે ને ચેતન કયો છે તેને વિષે કહે છે—'જ્યોતિરાદિ ભૂત ધાતુનું'
 હતાદિ. 'મન્ત્ર, અર્થવાદ આદિ વ્યવહારને લીધે' આદિ પદથી ઇતિદાસ, પુરાણ અને
 ધર્મશાસ્ત્રોનું મહત્ત્વ કરતું. 'વ્યવહાર' = પ્રવૃત્તિ તેના દર્શનને લીધે. પૂરંપણનો અનુવાદ કરે
 છે. 'વળી મન્ત્ર અને અર્થવાદો અન્યાર્થક હોવાથી' હતાદિ. મન્ત્રાદિ પદશબ્દો બાસમાન

વિષે કહીએ છીએ—સદ્ભાવ^૧ અસદ્ભાવનું^૨ કારણ પ્રતીતિ અને અપ્રતીતિ છે, અન્યાર્થકત્વ કે અનન્યાર્થકત્વ નથી. જેમકે અન્ય અર્થ પ્રતિપાદન કરવા પણ ની-કળેસો પુરુષ રસ્તામાં પડેલું તુલુ, પર્ણ આદિ છે એમજ પ્રતીતિ મેળવે છે. આને વિષે કહે છે કે જે દુષ્ટાન્ત મૂક્યો છે તે વિષય છે. ત્યાં તો તુલુ, પર્ણ આદિનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રવૃત્ત થયું છે તેથી તેના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ થાય છે, પણ આદિ તો વિધિવાક્ય સાથે એકવાક્યતાથી અર્થવાદ સ્તુત્યર્થક છે તેને વિષે ભિન્ન અર્થ લઈ ભૂતાર્થને વિષે પ્રવૃત્ત થયો છે એમ નિશ્ચિત કરવું શક્ય નથી. ખરેખર, મહાવાક્ય અર્થની પ્રતીતિ કરાવતું હોય તો અવાન્તરવાક્ય ભિન્ન અર્થની પ્રતીતિ કરાવતું નથી. જેમકે ‘ન સુરાં પિવેત્’ (‘સુરા પીવી નહિ’) એ નમ્રવાળા (નકારવાળા) વાક્યમાં ત્રણ પદના સંબંધથી સુરાપાનનો પ્રતિષેધ એવો એકજ અર્થ પ્રતીત થાય છે, પણ સુરાં પિવેત્ (સુરા પીવી) એ એ પદના સંબંધથી સુરાપાનનો વિધિ પણ પ્રતીત થાય છે એમ નથી. આદિ કહીએ છીએ—દુષ્ટાન્ત વિષય છે. સુરાપાનપ્રતિષેધમાં પદાન્વય એક હોવાને લીધે અવાન્તર વાક્યાર્થનું અમરહણ યુક્ત છે. પણ

વિગદાદિ જે સ્વાર્થ તેને વિષે પ્રમાણ નથી; કેમકે વિષય મુદ્દશ્ય (ઝેર ખા) વાક્યની પેઠે અન્યાર્થક છે. પણ અન્યપર વાક્યમાંથી પણ બાધ ન હોય તો સ્વાર્થનું મરહણ કરવું જોઈએ. જે પ્રમાણથી જેને વિષે અભાષિત જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણથી તે સિદ્ધ થાય; પણ ન્યાં જે પ્રમાણથી એવું અભાષિત જ્ઞાન ન થાય ત્યાં તે પ્રમાણથી તે સિદ્ધ થતું નથી એવો ઉત્સર્ગ છે. એવી રીતે મન્નાદિથી સ્વાર્થ (વિગદવત્તા આદિ) ને વિષે બાધરહિત જ્ઞાન થાય તો તે મન્નાદિ તેમાં (વિગદવત્તાદિ સ્વાર્થમાં) પ્રમાણ છે, એમ પૂર્વપક્ષનો પરિહાર એકેદશી કરે છે—‘એને વિષે કહીએ છીએ’ ઇત્યાદિ. અમુક અર્થને વિષે તાત્પર્યનો અભાવ હોય તોપણ પ્રતીતિમાત્રથી અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે તેનું ઉદાહરણ આપે છે—‘જેમકે અન્ય અર્થ’ ઇત્યાદિ. પણ તુલુ આદિને વિષે પ્રત્યક્ષ છે, વિગદ આદિને વિષે નથી એમ દુષ્ટાન્ત અને દાષાન્તિક વચ્ચે વેષમ્યની શંકા કરે છે—‘આને વિષે કહે છે’ ઇત્યાદિ. ‘કહે છે’ એટલે પૂર્વપક્ષી કહે છે. ખરેખર, શબ્દની એવી મતિ છે કે જે તાત્પર્ય હોય તેનેજ અધીન તેની વૃત્તિ છે; કેમકે તાત્પર્ય એક હોય અને અન્ય સ્થળે શબ્દ પ્રમાણભૂત થાય એમ બને નહિ. અન્યપર શબ્દ અન્યત્ર પ્રમાણ થાય એ યુક્ત નથી. ખરેખર, ‘એતો ઘાવતિ’ (‘કુપ્તજનો પુરુષ નહાય છે’) એ વાક્ય કે જેનું તાત્પર્ય કૃષી^૩ જ્ઞાન કરે છે એવું છે તે અદિથી ‘સારમેયની પેઠે રોડે છે (ઘાવતિનો અર્થ રોડવું પણ થાય છે) એમ પ્રતીતિ કરાવે એ યુક્ત નથી. તેમજ નમ્રવાળા મહાવાક્યમાં અવાન્તર વિધિરૂપ વાક્યાર્થનું અવગમન થઈ શકે નહિ. પ્રત્યક્ષમાત્રથી વિધિરૂપ અર્થ પણ થાયો એમ કહી શકાયે નહિ; કેમકે એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન્તિરૂપ છે. પણ પ્રત્યક્ષ આદિની મતિ એવી (શબ્દના જેવી) નથી. ખરેખર, ઘણી વા-વતું એ જેનું પ્રયોગન છે એવા પુરુષે ઘણે જોવા માટે આંખ ઉઘાડી, પણ તે આંખ ઘણે અને વસ્ત્ર કે કેવલ વસ્ત્રનું જ્ઞાન નહિ મેળવે એમ નહિ. આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષી એકેદશીનું દૂષણ કરે છે એટલે પરમસિદ્ધાન્તવાદી કહે છે—‘આદિ કહીએ છીએ’ ઇત્યાદિ. આદિ એવો અ-તિપ્રાય છે—લોકમાં વિશિષ્ટ અર્થની પ્રતીતિ કરાવવા માટે પતો પ્રયોજ્ય છે, તેટલા માટે તે

૧ દહમી ૨ દહમી નહિ તે. ૩ કાશ, મધ. ૪ રવામતિક વિષય. ૫ કાશ્યપો. ૬ કાશ્યપો.
૭ ૩૧૦૧

વિધિવાદ્ય અને અર્થવાદમાં તો અર્થવાદમાં સ્તુતિ પદો જૂના અર્થને વિશે પૃથક

પ્રતીતિ કરાવ્યા વગર સ્વાર્થમાત્રના સ્મરણમાં નેમનું પર્વવસાન થતું નથી; કેમકે હોકમાં સ્વાર્થનુંજ સ્મરણ કરાવવા માટે પદોનો પ્રયોગ પૂર્વે જોવામાં આવ્યો નથી; પણ વાક્યાર્થ માટે જોવામાં આવે છે. વગી એ પદો સ્વાર્થનું સ્મરણ કરાવ્યા વિના સાક્ષાત્ વાક્યાર્થની પ્રતીતિ કરાવવા સમર્થ નથી, તેટલા માટે વાક્યાર્થના જ્ઞાનને અર્થે સ્વાર્થનું સ્મરણ કરાવતું એ પદોનો અવાન્તર વ્યાપાર કહેવો છે. તેમજ, જે જોને માટે હોય તે તેના વિના પર્વવસાન પામે નહિ એ દેવુથી, પદોનું સ્વાર્થમાત્રનું અભિધાન કરવામાં પર્વવસાન થાય નહિ; અને જમ્ (નકાર) વાળા વાક્યમાં વિધાનનું પર્વવસાન થાય નહિ; કેમકે તેમ થાય તો જમ્પદ અનર્થક થાય. કહે છે કે 'સાક્ષાદપિ કુર્વન્તિ પદાર્થપ્રતિપાદનમ્ । ધર્માસ્તથાપિ નૈતસ્મિન્ પર્યવસ્યન્તિ નિ-
વ્વલ્લે ॥ વાક્યાર્થમિત્યે તેષાં પ્રવૃત્તી નાન્તરીયજમ્ । પાકે જ્યાલેપ વાણાનાં પદાર્થપ્રતિપા-
દનમ્ ॥' (એકે વર્ણે પદાર્થનું પ્રતિપાદન સાક્ષાત્ કરે છે તોપણ એ નિમ્બ છે તેથી એ કરવામાં પર્વવસાન પામતા નથી; પરંતુ રાંધવા માટે પ્રવૃત્ત થવનાં વાકાંની જ્વાળા જેમ આવરયક છે તેમ વાક્યાર્થજ્ઞાન કરાવવા પ્રવૃત્ત થવના વર્ણે પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે તે નિશ્ચિત આવરયક છે) એક વાક્યમાં પદોની મતિ આવા પ્રકારની છે. પણ જ્યાં એક વાક્યનો બીજા વાક્ય સાથે સંબંધ છે ત્યાં હોકને અનુસાર જૂનાર્થની અનુપતિ સિદ્ધ થવા પછી એકેક વાક્યનો વ્યાપાર તે તે વિશિષ્ટ અર્થની પ્રતીતિ કરાવી પર્વવસાન પામે છે; પછી હોકે દેવુથી અન્ય પ્રયોજનની અપેક્ષા થાય છે એટલે અન્ય કહેવાય છે; જેમકે 'વાયુર્વેદોપિષ્ઠા દેવતા વાયુમેવ સ્તૈન મા-
ગધેયનોપધાવતિ સ પૃથૈન મૂર્તિ ગમયતિ વાયવ્યં મ્હેતમાલમેત' (વાયુ, ખરેખર, અતિશય ક્ષિપ્ર દેવતા છે, વાયુ પ્રત્યેક પોતાના ભાગથી હોડે છે. તેજ એને જનિ-ઉદય પમાડે છે, વાયુને અર્થે જન પ્રાણીનું અસ્તિત્વ કરતું એટલે) અહિ. અહિ એ 'સ્વાધ્યાયનો અભ્યયનવિધિ સ્વાધ્યાયશબ્દવાચ્ય વેદરાશિને પુરુષાર્થ ન બનાવે તો જૂનાર્થમાત્ર પ્રતિપાદન કરવામાં પર્વવસાન પામેલા અર્થવાદો વિધિવાદ સાથે એકવાક્યના પામે નહિ. તેટલા માટે સ્વાધ્યાયવિધિના બળથી શું પ્રયોજન છે એમ આકાંક્ષા થવાથી અર્થવાદવાક્યો જૂનાર્થવિષયક થઈ તેની પ્રતીતિ કરાવ-
તાં વિધેયની પ્રશસ્તતા લક્ષ્ય કરે છે. પણ સ્વાર્થની વિવક્ષા વગર તે લક્ષ્ય કરવામાં સમર્થ થતા નથી, કેમકે તેમ હોય તો લક્ષણજ ન થાય. વાક્યાર્થ સાથે સંબંધીપ લક્ષણબીજનોજ અભાવ થાય. આજ કારણથી 'ગક્ષાવાં ઘોષઃ' (અંશપર ભરવાડનું ઝુપડું) એમાં ગક્ષાઘ-
સ્વાર્થસંબદ્ધ તીરજ લક્ષ્ય કરે છે, સમુદ્રતીર લક્ષ્ય કરતો નથી. શા માટે? કેમકે તેને સ્વાર્થ સાથે સમ્બંધ નથી. સ્વાર્થની અવિવક્ષા હોય તો આ થઈ નહિ. આટલાજ માટે જ્યાં અર્થ વાદવાક્યો અન્ય પ્રમાણથી વિરુદ્ધ હોય જેમકે 'આદિત્યો ધૈયૂપઃ' (આદિત્ય, ખરેખર, વાયુ છે), 'યજ્ઞમાનઃ પ્રસ્તરઃ' (યજ્ઞમાન પ્રસ્તર છે) એવે સ્મરે-ત્યાં જેમ અન્ય પ્રમાણનો વિરો-
ધ ન આવે ને જેમ સ્તુત્યંક થાય તે બંને વાત સિદ્ધ કરવા માટે 'ગુણવાદસ્તુ' અને 'ત-
ત્તિસિદ્ધિઃ' એમ દૈમિનિએ સૂત્રો કર્યા છે. તેટલા માટે જ્યાં અર્થવાદવાક્યોનો તે અર્થ અન્ય પ્રમાણથી વિરુદ્ધ હોય ત્યાં સુષુવાદથી પ્રાશસ્તલક્ષણ એમ લક્ષિતલક્ષણ લેવી. પણ જ્યાં અર્થવાદવાક્યોનો અન્ય પ્રમાણ સાથે સંવાદ હોય ત્યાં જેમ બીજા પ્રમાણથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે તેમજ અર્થવાદથી પણ સિદ્ધ થાય છે. જેમ પરસ્પર અપેક્ષા રાખ્યા વગર પ્રત્યક્ષ અર્થ

અન્યથા પામીને પછી 'કેમર્થને' હીધે ત્રિવિધાક્યની સ્તુતિ કરવાનો ભાવ. પામે છે;

અનુમાન એકજ અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેનું એ સ્થળે છે. પ્રમાતાના સમ્બન્ધમાં એ અર્થવાદ અનુવાદ કહેવાય છે; કેમકે પ્રમાતા અબ્યુત્પન્ન હોવાથી પ્રથમ જેવી રીતે પ્રત્યક્ષ આદિથી અર્થનું જ્ઞાન મેળવે છે તેવી રીતે વેદવાક્યથી મેળવતો નથી; કેમકે ત્યાં બ્યુત્પત્તિ આદિની અપેક્ષા છે, પ્રમાણની અપેક્ષામાં કંઈ અર્થવાદ અનુવાદ કહેવાતો નથી; કેમકે બંને, અર્થવાદ અને પ્રમાણ, સ્વાર્થનો બોધ કરવામાં સ્વતન્ત્ર-નિરપેક્ષ છે. પણ અત્ર સંકટ થાય છે કે જે અર્થવાદમાં અન્ય પ્રમાણનો વિરોધ હોય ત્યાં પણ ગુણવાદ સા મટે થાય છે, શબ્દવિરોધથી અન્ય પ્રમાણનોજ કેમ બાધ થતો નથી, જેમ અદ્વૈતવિષયક વેદાન્તોથી પ્રધ્યયને લક્ષ્મણ પ્રત્યક્ષાદિનો બાધ થાય છે તેમ. અથવા તો અર્થવાદની પેઠે વેદાન્તોનો પણ ગુણવાદ કેમ થતો નથી. એ સંકટનું નિરાકરણ કહીએ છીએ—લોકના અનુસારે શબ્દોનો વિષય જે પ્રકારનો છે, દ્વારથી અને તાત્પર્યથી. જેમ એક વાક્યમાં પદોનો દ્વારથી પદાર્થ એ વિષય છે અને તાત્પર્યથી વાક્યાર્થ એ વિષય છે (પદો બોલવાનું તાત્પર્ય કંઈ તેમનોજ અર્થ બતાવવાનું નથી, પણ તેમના સંસ્કર્ષથી જે ભિન્ન અર્થ-વાક્યાર્થ થાય છે તે બતાવવાનો છે. એ વાક્યાર્થ પદાર્થદ્વારા નીકળે છે મટે પદાર્થ એ દ્વારથી અને વાક્યાર્થ એ તાત્પર્યથી પદોનો વિષય છે) એજ પ્રમાણે જે વાક્યથી થયેલી એકવાક્યતામાં પણ સમજવું. જેમ હ્યં દેવદસીયા યીઃ ક્રેતવ્યા (આ દેવદસની ગાય ખરીદવી) એ એક વાક્ય છે, અને યપા યજુક્ષીરા (એ જદુ દૂધ આપે છે) એ બીજું વાક્ય છે. એમાં જદુક્ષીરવપ્રતિપાદન (જદુ દૂધ કે છે એ કહેવું) દ્વાર છે; તાત્પર્ય તો ક્રેતવ્યા (ખરીદવી) એ અન્ય વાક્યના અર્થમાં છે. તેમાં દ્વારથી જે અર્થ થાય છે તે જો અન્ય પ્રમાણથી વિરુદ્ધ હોય તો તેનો અર્થ અન્યથા કરવો. જેમ ચિયં મક્ષય (ઝેર ખા) એ વાક્ય સા મક્ષય મૃદે મુક્ષય (એને ઘેર ખાઈશ મા) એ અન્ય વાક્યના અર્થને અવર્ત-બીને અન્યથા હોવાય છે તેમ. પણ તાત્પર્યથી જે અર્થ થાય છે તેમાં અન્ય પ્રમાણનો વિરોધ હોય તો પુરુષવાક્ય અપ્રમાણજ થાય છે. પૌર્વાપર્યનું પર્વાલોચન કરવાથી જણાયે કે વેદાન્તો તો સમસ્ત ભેદપ્રધ્યનો નાશ કરે છે, શ્રદ્ધામાત્રને પ્રતિપાદન કરે છે અને અપોરુપેય છે તેથી તેનું પ્રામાણ્ય તાત્વિક અને સ્વતઃસિદ્ધ છે. આથી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોને પોતાનામાંથી નાંખી કંઈ બ્યવહારમાં સ્થાપે છે. 'માદિત્યો યૈ વ્યુપઃ' એ વાક્ય આદિત્ય ચૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કરતું નથી; પણ ચૂપની સ્તુતિ કરે છે, ચૂપને વિષે તેજસ્વિપણ્ય વચેરેનો ગુણવાદ કરે છે. તેટલા મટે અન્ય પ્રમાણનો વિરોધ હોય તો દ્વારથી જે અર્થ થાય તેનો ગુણવાદ સમજવો. પણ જેમાં અન્ય પ્રમાણનો વિરોધ નથી, જેમ દેવતાના વિચર આદિમાં, તેમાં દ્વારથી પણ જે અર્થની પ્રતીતિ થાય છે તેનો ત્યાગ કરવો શક્ય નથી; કે તેનો ગુણવાદ કરવો પણ શક્ય નથી, કેમકે મુખ્ય અર્થ સંભવતો હોય તો ગોણ અર્થનો આશ્રય કરવો સુખ નથી. કોઈ એવી સંકટ કરે કે એમ થાય તો અજ્ઞાત વિચર આદિનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય ભિન્ન વાક્ય થાય તો અમે કહીએ છીએ કે ખરી વાત છે, તે વાક્ય ભિન્નજ વાક્ય છે. તમે કહેશો કે તેમ વાક્યભેદ થવાથી તાત્પર્યનો પણ ભેદ થશે તો અમે કહીએ છીએ કે ના, દ્વારથી (અવાન્તરવાક્યથી, તાત્પર્યથી નહિ) પણ તેનું જ્ઞાન થાય તોપણ અન્ય તાત્પર્યની કલ્પના કરવી સુખ નથી. ત્યાં જેનું

લેખકે 'વાયવ્યં ઐતમાલમેત મૂતિકામઃ' ['શૂતિ હન્નનારે વાયુદેવને યેત પ્રાણીનું અસિદ્ધાન કરવું) એમાં વાયવ્ય આદિ વિધિવાક્યગત પદોનો વિધિની સાથે સંબંધ છે, એમ 'વાયુર્વે હોપિદ્દા દેવતા વાયુમેય સ્વેન માગધેયેનોપધાયતિ સ ધર્મનં મૂતિ ગમ-

તાત્પર્ય ન હોય ત્યાં તે અપ્રમાણ છે એમ કહેવું મુજબ નથી. તેમ હોય તો વિશિષ્ટપર વાક્ય—
 જે વાક્યનું તાત્પર્ય વિશિષ્ટ અર્થ પ્રતિપાદન કરવાનું હોય તે—વિરોધભૂતો વિરે (તાત્પર્ય ન હોવાથી)
 અપ્રમાણ થવાથી વિશિષ્ટપર પણ ન થાય; કેમકે વિરોધનું તેનો વિષય નથી. (વિરોધનું પર નથી
 તો વિશિષ્ટપર પણ નહિ થાય); અને વિશિષ્ટપર છે માટે વિરોધનું જો અણપ કરવો એમ કહેતો તો
 અન્યોન્યાયમય થયો; કેમકે અણપથી વિરોધનું પ્રતીતિ થાય ત્યારે વિશિષ્ટપર થાય અને વિશિ-
 ણપર થાય ત્યારે અણપ થાય. તેટલા માટે વિશિષ્ટની પ્રતીતિ કરાવનારાં પદોથી પણ જે
 વિરોધભૂતની પ્રતીતિ થાય છે તેને તેજ વાક્યના વિષય તરીકે સ્વીકારવી જ પડશે. એવીજ રીતે
 અર્થવાદવાક્યો અન્યપર છે તોપણ દેવતાવિગ્રહ આદિ જે પ્રતીતિ થાય છે તેનો, અન્ય પ્રમાણ
 સાથે વિરોધ ન હોય તો, ત્યાં કરવો યોગ્ય નથી. ખરેખર, મુખ્ય અર્થનો સંભવ હોય તો
 ગુણવાદ મુજબ નથી અને જૂનાર્થ હોય તોપણ અપીરુપેય વાક્યને સ્વાર્થને માટે અન્ય પ્રમાણની
 અપેક્ષા નથી કે જેથી અન્ય પ્રમાણનો અસંભવ હોય તો તે અપ્રમાણ થાય એમ તો પૂર્વે ક-
 હુંજ છે. પણ અત્ર સંગ્રહ છે. તાત્પર્ય એક હોય તેમ છતાં જે વાક્યને સ્વીકારો છે તો
 એક અર્થ હોય તો એક વાક્ય થી રીતે ? ના. એ સંગ્રહ મુજબ નથી. તે ને સ્વર્ગે (એક
 અર્થ હોય ત્યાં, વાક્યમાં) તો તે તે 'પદાર્થથી વિશિષ્ટ એક પદાર્થની પ્રતીતિને વિરે પર્વતસા-
 નનો સમ્બંધ છે. આ જે અન્ય પદાર્થથી વિશિષ્ટ પદાર્થ તે કોઈક સ્વર્ગે દારૂત-અધ્યત્તર,
 ઝીણ-હોય છે ને કોઈક સ્વર્ગે દારૂ-પ્રધાન હોય છે એટલેજ વિરોધ છે. વળી અત્ર સંગ્રહ
 થાય છે કે એમ થાય તો યોદનં મુક્ત્યા પ્રાપ્તિ ગણ્યતિ (યોદન જમીને મામ અર્થ છે) આદિ
 પણ વાક્યને પ્રસંગ અવશે; કેમકે યોદનં મુક્ત્યા એ એક સંસર્ગ છે અને પ્રાપ્તિ ગણ્યતિ
 એ બીજો છે. ના, એ સંગ્રહ મુજબ નથી; કેમકે એમ લેવાથી પ્રતીતિ એક ટેકાણે પર્વતસાન
 પ્રાપ્તી નથી. મુક્ત્યા (જમીને) એથી સમાન કાળો અને પર્વતસાનની પ્રતીતિ થાય છે, અને
 એ પ્રતીતિ અપર કાલની બીજી ક્રિયાની પ્રતીતિ વિના પર્વતસાન પ્રાપ્તી નથી. તેટલા માટે
 તેટલા પદસમૂહમાં પદોને મૂકેલી પદાર્થની રમૂતિ પર્વતસાન પામે તેટલું એક વાક્ય છે. અ-
 ર્થવાદવાક્યમાં તો પદાર્થની રમૂતિ પર્વતસાન પામે છે; કેમકે વિધિવાક્ય વિનજ વિશિષ્ટ અર્થની
 પ્રતીતિ થાય છે. અર્થને અર્થને પદોથી વિશિષ્ટ અર્થની પ્રતીતિનું પર્વતસાન લેવાથી પ. ૪. ૪
 પદવાદા એક વાક્યમાં સિદ્ધવાક્યનો પ્રસંગ અવશે એમ સંગ્રહ ન કરવી; કેમકે વિરોધભૂત
 નિષ્ક છે તોપણ વિરોધ એક છે. તેનું (વિરોધનું) અવધુ એક વાર થાય છે ને ને પ્રધાન
 છે તેની ગુણરૂપ વિરોધને અનુસરે અવધુતિ કરવી મુજબ નથી. અન્યારે પ્રધાન (વિરોધ) નો
 એક હોય ત્યારે તો વાક્યને ઉત્તર. તેટલા માટે વિધિવાક્યથી અર્થવાદવાક્ય અન્ય છે, માટે
 અને વાક્યોનો અ. ૪. ૪ પદોના વાક્યાર્થની પ્રતીતિ કરાવી પર્વતસાન પામે છે; પણ રમે તે
 તેનુંથી જોઈએ; થવાથી જે વાક્યોને પરસ્પર અન્યથ થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. પણ અર્થવા-
 દવાક્યોને અન્યતર સંસર્ગને એક કાળ વિના સંક્રાન્તિ વિધિની સર્વે અન્યથ થાયો તેને માટે
 કહે છે—લેખકે "વાયવ્યં ઐતમાલમેત મૂતિકામઃ" [હન્ન. સંક્રાન્તિ અન્યથને અર્થ

યતિ' (અરેખર, વાયુ સત્ત્વથી ક્ષિપ્ત દેવ છે, વાયુ પ્રતિજ્ઞ પોતાના ભાગથી દોરે છે, તેજ એને ભૂતિએ પહોંચાડે છે) એ અર્થવાદવાક્યસ્થ પદાનો વિધિ સાથે સંબન્ધ નથી. અરેખર, વાયુરાલમેત કે ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા ચાલમેત ઇત્યાદિ કુંઠ ધનું નથી. (અર્થવાદના વાયુ: પદનો કે ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા એ પદાનો ચાલમેત વિધિ સાથે સંબન્ધ નથી). પણ વાયુનો સ્વભાવ કહીને અવાન્તર અન્ય પ્રાપ્ત કરીનેજ આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ દેવતાનું એ કર્મ છે એમ વિધિને સ્તવે છે. તેમાં જ્યાં તે અવાન્તરવાક્યાર્થ અન્ય પ્રમાણનો વિષય થાય છે ત્યાં તેના અનુવાદથી અર્થવાદ પ્રવૃત્ત થાય છે; પણ જ્યાં તે અન્ય પ્રમાણથી વિરુદ્ધ હોય ત્યાં ગુણવાદથી પ્રવૃત્ત થાય છે. જ્યાં તે બંને નથી ત્યાં અન્ય પ્રમાણના અભાવથી ગુણવાદ થાય કે અન્ય પ્રમાણના અવિરોધથી વિષમાનવાદ થાય એમ સંશયમાં 'વિમર્શન કરી પ્રતીતિને શરણ ધનારાઓએ વિષમાનવાદનો આશ્રય કરવો, ગુણવાદનો નહિ. આથી મન્ત્રનું વ્યાખ્યાન થયું, વળી ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓને હવિ આપવાની પ્રેરણા કરનાર વિધિઓજ ઇન્દ્રાદિના સ્વ-

દર્શાવે છે—'અરેખર, વાયુરાલમેત' ઇત્યાદિ. તત્ત્વ અર્થવાદવાક્યોથી સર્વત્ર સ્વાર્થનું મહત્ત્વ થાય એમ આશંકા કરી અર્થવાદોના વિભાગ કરે છે—'તેમાં જ્યાં તે અવાન્તર વાક્યાર્થ' ઇત્યાદિ. તેમાં=તે અર્થવાદવાક્યોમાં. 'અગ્નિર્હિમસ્ય મેવજમ્' ઇત્યાદિમાં અનુવાદ સમજવો. 'આદિત્યો યુપ:' એમ આદિત્ય અને યુપનો અમેદ બાધિત છે માટે યુપને વિષે તેજસ્વિત્વ આદિ ગુણોનો વાદ છે એ ગુણવાદ સમજવો. 'વજ્રહસ્તઃ પુરન્દર:' ઇત્યાદિમાં અન્ય પ્રમાણ સાથે સંવાદ કે વિવાદ નથી તે ભૂતાર્થવાદ-નિષ્પન્ન અર્થનો વાદ-સમજવો. કયું છે કે 'વિરોધે ગુણવાદઃ સ્વાદુરુવાદોઽયધારિતે । ભૂતાર્થવાદસ્તદ્વાનાર્થવાદસ્થિધા મતઃ ॥' (અર્થવાદ અન્ય પ્રમાણથી વિરુદ્ધ હોય તો ગુણવાદ, અન્ય પ્રમાણથી નિશ્ચિત-અવિરુદ્ધ થયો હોય તો અનુવાદ, અને તે ન થાય એટલે ભેમાંનું એકે સંવાદ કે વિવાદ, વિરોધ કે અવિરોધન હોય તો ભૂતાર્થવાદ સમજવો). જ્યાં અર્થ વિષમાન હોય છે ત્યાં સંવાદ ભેવામાં આવે છે; પણ પ્રકૃતમાં—વિરુદ્ધાદિના અર્થવાદમાં—અર્થ વિષમાન ન હોવાથી ગુણવાદ ભેવો, કે જ્યાં વિરોધ હોય છે ત્યાં ગુણવાદ ભેવામાં આવે છે ને અર્થ વિરોધ ન હોવાથી વિષમાન અર્થવાદ ભેવો એમ સંદેહ થયે પ્રમાણો સ્વતઃ પ્રમાણ હોવાથી અર્થ વિષમાન છે અને મુખ્ય અર્થ હોય તો ગુણો આશ્રય કરવો યુક્ત નથી, માટે અર્થવાદવાક્યો સ્વાર્થનું જ્ઞાન કરાવવામાં અન્યાર્થક નથી, જગત્ જ્ઞાન કરાવવામાંજ અન્યાર્થક છે, કેમકે વિધિપ્રકરણમાં રહેલા અનુવાદ સાથે એને વિરોધ નથી, પ્રથાભદિ વાક્યની પેઠે, એમ અનુમાનથી કહે છે—'પ્રતીતિને શરણ ધનારાઓએ, આ પ્રમાણે સંવાદ કે વિસંવાદ ન હોય તો અર્થવાદ સ્વાર્થને વિષે પ્રમાણજત છે એમ કહી મન્ત્રોને વિષે પણ તેનો અતિરેશ કરે છે—'આથી મન્ત્રનું વ્યાખ્યાન થયું'. મન્ત્રો પણ અર્થવાદની પેઠે સંવાદ કે વિસંવાદ ન હોવાથી સ્વાર્થને વિષે પ્રમાણજત છે તેટલા માટે જ કે વનારૂપ પ્રતીતિ થાય છે તેને વિષે પ્રમાણજ આવશ્યક છે એવો અર્થ છે. વળી દેવતાના રૂપને માત્ર મન્ત્રજ પ્રમાણ છે એમ નથી, પણ વિધિ પણ પ્રમાણ છે. દેવતાનું રૂપ સ્વીકારીને નહિ તો વિધિ અનુપપન્ન થાય છે, માટે વિધિની અનુપપત્તિથી પણ સ્વર્ગ આદિની પેઠે દેવતાએ વિરુદ્ધ અંગીકાર કરવો ભેદજ એમ કહે છે—'વળી ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓને' ઇત્યાદિ. દેવતાને ઉદ્દેશીને હવિને સ્પર્શ કરીને તેને ઘનના સ્વત્વનો ભાગ કરવો એ યાગસરીર છે. પણ

રૂપની અપેક્ષા રાખે છે. ખરેખર, સ્વરૂપરહિત હંદ્રાદિઓ ચિત્તને વિષે આરોપવા શક્ય નથી. અને ચિત્તને વિષે આરૂઢ ન થયેલા એવા તે તે દેવતાને હવિ આપવું શક્ય નથી. મુનિ પણ 'યસ્ય દેવતાયૈદવિર્દુહીતં જ્ઞાન્ તાં ધ્યાયેન્નપદ્ધરિમ્બન્' [લેન ૭ કાં ૧૮૧] (એ દેવતા આરે હવિર્નું પ્રદણ કરું હોય તેનું, વપરકાર કર્યા પહેલાં [ધ્યાન કરવું જોઈએ] એમ કહે છે. વળી રાજમાત્ર અર્થસ્વરૂપ સંભવનું નથી; કેમકે રાજ્ય અને અર્થનો ભેદ છે. તેમાં મન્ત્ર અને અર્થવાદમાં હંદ્રાદિનું બેનું સ્વરૂપ અવગન છે તેવા સ્વરૂપનો રાજને પ્રમાણ માનનારે પ્રતિષેધ કરવો યુક્ત નથી.

ચિત્તને વિષે અરૂઢમ કર્યા વિના દેવતાનો ઉદ્દેશ કરવો શક્ય નથી. તેમજ રૂપરહિત દેવતાનો ચિત્તને વિષે અરૂઢમ થઈ શકે નહિ. મારે કારણિયેને દેવતાના રૂપની અપેક્ષા છે. એવું રૂપ જાન્યપર મન્ત્ર અને અર્થવાદથી જ્ઞાન થવું છે તેવુંજ રૂપ વિધિથી પણ સ્વીકારાય છે; કેમકે જાન્ય રૂપની કલ્પના કરવી યુક્ત નથી. એમકે 'જ્ઞાતો જ્ઞાત્યસ્તોમેન યજેત' (જાત્યે જ્ઞાત્યસ્તોમ થય કરવો) એ વિધિ જાત્યા સ્વરૂપની અપેક્ષા કરે છે અને એનો વિચાર કે વિચારમક સ્તોમ ન પીએ તે જ્ઞાત્ય એમ જાત્યસ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય છે તે પ્રતીતિ થયણું સ્વરૂપ જાત્યસ્તોમવિધિથી અપેક્ષિત થઈ વિધિથી પ્રમાણુપ્ત થાય છે. અથવા સ્વરૂપનું રૂપ અર્થકર છે, તેની 'સ્વાર્ગકામો યજેત' (સ્વર્ગની કામનાવાળો થઈ કરવો) એ વિધિ અપેક્ષા રાખે છે તેને અર્થવાદથી જાત્યમાન થઈ વિધિનું પ્રમાણુ થાય છે. તેમજ દેવતારૂપનું પણ સમજવું, પણ જાત્ય થાય છે કે ઉદ્દેશ રૂપના જાત્યની અપેક્ષા કરે છે, રૂપની સત્તાની અપેક્ષા કરતો નથી. કેમકે દેવતાનો સમરોપ કરવાથી પણ રૂપજાત્ય ઉપપન્ન થાય છે; મારે દેવતાનું સમરોપિત રૂપજાત્ય મન્ત્ર અને અર્થવાદો કહે છે. ખરી વાત છે રૂપજાત્ય જાત્યની અપેક્ષા છે; અને તે જાત્ય, જાન્યથી જાત્યસ્તોમ કરવાથી મન્ત્ર અને અર્થવાદોમ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે રૂપ, જાત્ય ન કરવાથી, જાન્યમાત્રાં અરૂપનું છે તેવુંજ કહેવું યુક્ત છે. જાન્યમાત્રાં અરૂપજાત્યો લાજ કરી જાન્યજા, જાન્યુપ્ત થયણું, કલ્પવું યુક્ત નથી. તેટલા મારે વિધિથી ભેગે અપેક્ષા છે એવા મન્ત્ર અને અર્થવાદ જાન્યપર જી તોપણ એ દેવતારૂપ જાત્યને વિષે કહે છે તે વિધિનું પ્રમાણુ થાય છે એ યુક્ત છે. પણ કહેતામઝા કર્મને વિષે વિધિ જગ વિના જાન્યપદ્ધ છે તેથી 'યજ્ઞકુલેન સોમિષમ્' (એ કુલથી યુક્ત નથી) એવું અર્થવાદસિદ્ધ સ્વરૂપ વિધિનું પ્રમાણુ થાય; પણ વિરહાદિ વિના વિધિથી રીને જાન્યપદ્ધ થાય તેટલા મારે કહે છે—'ખરેખર, સ્વરૂપરહિત હંદ્રાદિઓ' કલ્પિત. ચિત્તને વિષે અરૂઢમ કર્યા વિના દેવતાને ઉદ્દેશીને લાજ કરવો ઉપપન્ન નથી મારે ચિત્તને વિષે અરૂઢમ સ્વીકારવો જોઈએ એને વિષે મુનિ પણ કહે છે—'યસ્ય દેવતાયૈ' કલ્પિત. મારે ચિત્તને વિષે અરૂઢ કરવા વિરહની કલ્પ: રાખવી યુક્ત છે. પણ વિધિને અપેક્ષા કહેવ તો મન્ત્ર અરૂપિથી દેવતાના વિરહ જાત્યનું મહણ કરવું યુક્ત છે; પણ અરૂપ તો વિધિને અપેક્ષા નથી; કેમકે રાજસ્વરૂપ દેવતા છે અને તે જાન્યપ્રમાણુસિદ્ધ છે. જાત્યી થયા યુક્ત નથી; કેમકે કુપ્રસન્ન વિરહવળ્ય દેવતાનો લાજ કરી રાજમાત્ર દેવતાની જાતિ જાન્ય છે એમ કહે છે—'વળી રાજમાત્ર અર્થસ્વરૂપ' કલ્પિત. જાન્યને અર્થની અપેક્ષા છે તેથી મન્ત્રાદિથી જ્ઞાન વિરહનો જાન્યકાર કરવો જોઈએ એમ કહે છે—'તેમાં મન્ત્ર અને અર્થવાદમાં' કલ્પિત. એ પ્રમાણુ મન્ત્ર અને અર્થવાદ એવું જ્ઞાન જોવા દનિદાસાદે પણ વિરહને વિષે પ્રમાણુપ્ત

ઇતિહાસ અને પુરાણનું પણ મુળ આગાડિ સમજાવેલી રીતે પ્રમાણ તરીકે સંભવના મન્ત્ર અને અર્થવાદ છે તેથી દેવતાના વિમહાદિ આધવાને તે (ઇતિહાસ પુરાણ) સમર્થ છે. વળી તેનું પ્રત્યક્ષાદિ મુળ છે એ પણ સંભવે છે. ખરેખર, જે આપણને અપ્રત્યક્ષ હોય તે પણ 'ચિરન્તનોને પ્રત્યક્ષ હોય છે. જેમકે વ્યાસ આદિઓ દેવ આદિઓ જેડે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર કરે છે એમ સ્મૃતિ છે. હાલનાની પેડે પૂર્વનાને પણ દેવાદિઓ સાથે વ્યવહાર કરવાનું સામર્થ્ય નથી એમ જે કહે તે જગતની વિચિત્રતાનો પ્રતિપેક્ષ કરે, હાલની પેડે અન્ય સમયે પણ સાર્વભૌમ ક્ષત્રિય નથી એમ કહે અને તેથી રાજસૂય આદિ પ્રેરણાને બાધ આવે; વળી હમણાની પેડે અન્ય સમયે પણ વર્ણશ્રમધર્મો અવ્યવસ્થિત જેવા હતા એમ પ્રતિજ્ઞા કરે અને તેથી વ્યવસ્થા કરનાર શાસ્ત્ર અનર્થક થાય. તેટલા માટે ધર્મના ઉન્નર્ધને લીધે ચિરન્તનો દેવાદિ સાથે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર કરતા હતા એ ઘટે છે. વળી 'સ્વાધ્યાયાદિદેવતાસંપ્રયોગ' [યો. સુ. રાષ્ઠ] (સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટ દેવના સાથે 'સંપ્રયોગ' છે) ઇત્યાદિ સ્મૃતિ છે. અગ્નિમા આદિ ઐર્થર્થપ્રાપ્તિ જેનું ફળ છે એવો યોગ જેનું સ્મૃતિ પ્રતિપાદન કરે છે તેનો પણ સાહસમાત્રથી નિપેક્ષ કરવો યુક્ત નથી. શ્રુતિ પણ 'દૃષ્ય-પૂતેજો નિલયે સ્મૃતિયેતે પચાત્મકે યોગગુણે પ્રવૃત્તે. ન તસ્ય રોગો ન જરા ન મૃત્યુઃ પ્રાતસ્ય યોગાન્નિમયં શરીરમ્' [ચિતાં ૨૧૨] (પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચાત્મક { ભૂતસમુદાય } વશ થાય અને યોગગુણ પ્રવૃત્ત થાય એટલે યોગથી અલિબ્યક્ત થયેલા તેજેમય દેહ પ્રાપ્ત થયેલા યોગીને રોગ, જરા, ને મૃત્યુ નથી) એમ યોગનું માહાત્મ્ય કહે છે. મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણનું કર્શન કરનાર ઋષિઓનું પણ સામર્થ્ય આપણા સામર્થ્ય સાથે સરખાવવું યુક્ત નથી. તેટલા માટે ઇતિહાસ અને પુરાણ સમૂહ (પ્રમાણભૂત) છે. લોકપ્રસિદ્ધિ પણ સંભવ હોય તે આધારરહિત એમ

છે એમ કહે છે—'ઇતિહાસ અને પુરાણનું પણ' ઇત્યાદિ. વ્યાસ આદિ યોગીઓને જે દેવતા આદિનું પ્રત્યક્ષ થાય ■ તે પણ ઇતિહાસ આદિનું મુળ છે એમ કહે છે—'વળી તેનું પ્રત્યક્ષ આદિ' ઇત્યાદિ. વ્યાસાદિ દેવતાદિના પ્રત્યક્ષરહિત છે, પ્રાણી હોવાથી, આપણી પેડે-એ અનુમાનનું અતિપ્રસંગથી દૂષણ કરે છે—'હાલનાની પેડે પૂર્વનાને પણ' ઇત્યાદિ. જે એમ કહે તે પુરુષ એમ પણ કહે કે સર્વ વસ્તુ ઘટથી અભિન્ન છે, વસ્તુ ■ તેથી, ઘટની પેડે એમ જગતની વિચિત્રતાનોજ તે નિપેક્ષ કરે, તેમજ રાજસૂય આદિ શાસ્ત્ર અને કૃતક પાદિયુગધર્મવ્યવસ્થાશાસ્ત્રને પણ બાધ થાય. વળી યોગસૂત્રના અર્થથી પણ દેવાદિનું પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થાય છે એમ કહે છે—'વળી "સ્વાધ્યાયાદિદેવતાસંપ્રયોગઃ" ઇત્યાદિ. મન્ત્ર-પદ્ધતિ દેવતાનું સાંનિધ્ય અને તેની સાથે સંભાષણ એવો સૂત્રનો અર્થ છે. યોગમાહાત્મ્ય શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી સિદ્ધ છે તેથી યોગીઓને દેવાદિનું પ્રત્યક્ષ છે એમ કહે છે—'અગ્નિમા આદિ ઐર્થર્થપ્રાપ્તિ' ઇત્યાદિ. પાદનવથી 'જનુપવંત, જનુથી નાભિપવંત, નાભિથી શ્રીવાપવંત, શ્રીવાથી કેસ લેવે છે ત્વાંમુધી, અને ત્વાંથી જગદ્ગત્પવંત' પૃથિવી આદિ પંચક સમુત્થિત છે તે ધારણથી છતાં, યોગગુણ અગ્નિમા આદિ પ્રવૃત્ત થાય એટલે યોગથી અભિવ્યક્ત તેજેમય શરીરને યોગી પ્રાપ્ત થાય છે, તે યોગીને રોગ આદિનો સ્પર્શ નથી. ચિત્રકાર આદિની પ્રસિદ્ધિ પણ વિવદને વિને પ્રમાણમૂળ છે એમ કહે છે—'લોકપ્રસિદ્ધિ પણ' ઇત્યાદિ. અધિકરણ

નિમ્ન્ય કર્યો યુક્ત નથી. તેટલા માટે મન્ત્રાદિથી દેવાદિને વિમલ છે એ વચ્ચે પ્ર-
તીત થતું યુક્ત છે; અને તેથી અર્થિત્વ આદિના સંભવથી દેવાદિને પણ શ્રદ્ધાવિધાને
વિષે અધિકાર યુક્ત છે, 'ક્રમમુક્તિર્દર્શનો પજ્ઞ એમજ' ઉપપન્ન થાય છે ॥ ૩૩ ॥

શુભસ્ય તદનાદરશ્રવણાત્ તદાદ્રવણાત્ સૂચ્યતે હિ ॥૩૪॥

એને (લનક્રુતિને) શોક (થયો), તેથી (પોતાનો) અનાદર સાંભળવાથી;
તેથી 'આદ્રવણથી; ખરેખર તે સૂચવાય છે ॥ ૩૪ ॥

જેમ મનુષ્યના અધિકારના નિયમનો નિષેધ કરીને દેવાદિનો પણ વિદ્યાઓને
વિષે અધિકાર કહ્યો, તેવીજ રીતે દ્વિબ્રહ્મિના અધિકારના નિયમના અપવાદથી શૂદ્ર-
નો પણ અધિકાર થાય એ આશંકાની નિવૃત્તિ કરવા માટે આ અધિકારજી આરંભાય
છે. તેમાં શૂદ્રનો પણ અધિકાર થાય એમ પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થિત્વ અને સા-
મર્થ્યના સંભવથી, અને 'તત્ત્વાન્નુદ્વેગો યજ્ઞેન્નયજ્ઞતઃ' [તૈ. સં. ૩. ૩. ૩. ૩. ૩.] (તેટલા
માટે શૂદ્ર યજ્ઞને વિષે અસમર્થ છે) એની પછે 'શૂદ્રો વિદ્યાપામનયજ્ઞતઃ' (શૂદ્ર વિ-

અર્થનો ઉપસહાર કરે છે—'તેટલા માટે મન્ત્રાદિથી' હત્યારે. વળી જ્ઞાતીક વ્યાદિ પ્રાપ્ત
થયલા, દેવાદિભાવ પ્રાપ્ત થયલા, તેમાં જેમને પ્રત્યક્ જ્ઞાન ઉપલબ્ધ થયતું છે એવાની મુક્તિ કહે-
નારાં ક્રુતિવાક્યો અને અને સ્મૃતિવાક્યો પણ દેવાદિનો અધિકાર સૂચવે છે. તેમને શ્રદ્ધાવિધાનો
અધિકાર થાય ત્યારેજ દેવત્વપ્રાપ્તિકારા ક્રમમુક્તિ ફળવાળી ઉપાસના થતે છે. જેનો અધિકાર
ન હોય તો જ્ઞાન ન હોવાથી, ક્રમમુક્તિની કામનાવાળાઓની ઉપાસનાને વિષે પ્રવૃત્તિ ન થાય;
માટે અધિકારના નિર્બંધથી પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે એવો અર્થ છે ॥ ૩૩ ॥

મનુષ્યોદિકારના નિયમનો અપવાદ કરી જ્ઞાતિવિધાને વિષે જેમ દેવાદિનો અધિકાર કહ્યો
તેમ દ્વિબ્રહ્મિના અધિકારરૂપ નિયમનું નિરસન કરી શૂદ્રને પણ અધિકાર થાય; કેમકે સર્વને
વિદ્યાના અધિકારી લનક્રુતિને વિષે શૂદ્રશબ્દનો પ્રયોગ છે ત્યામ આશંકા કરી કહે છે—
'શુભસ્ય' હત્યારે. પ્રાસંગિક દુષ્ટાન્તસંબંધિ કહી અધિકારજીનું નાતપયં કહે છે—'જેમ મનુ-
ષ્યના' હત્યારે. પૂર્વ અધિકારજીમાં દેવાદિનો અધિકાર સિદ્ધ કરવા માટે મન્ત્રાદિનો પણ જૂના
અર્થ, વિમલ વ્યાદિને વિષે સમન્વય કહ્યો અને તેથી પેદાશ્વનો પણ જૂનાર્થ જ્ઞાતિને વિષે સમ-
ન્વય કહ્યો હતો. આટલું જુનિયાર કહેલા શૂદ્રશબ્દનો સંનિવેશ વિષે સમન્વય કહી એજ
સમન્વય દહ કરવામાં આવે છે, માટે પ્રાસંગિક ત્યા અને અધિકારજીનો સમન્વયસ્થાવાર્થમાં
અન્તર્ગત છે જેમ સમજવું. પૂર્વપદમાં દ્વિબ્રહ્મને વેદાન્તમયજ્ઞનો જે અધિકાર છે તેમાં શૂદ્રની
પણ પ્રવૃત્તિ છે એવું કહ્યું છે, અને સિદ્ધાન્તમાં પ્રવૃત્તિ નથી એવું કહ્યું છે. આટલું વેદાન્તવિ-
ચાર ને વિષય છે, તે શૂદ્રને અધિકાર આવે છે કે નહીં જેમ સમન્વય અને અસમન્વયથી સંદેહ
ઉત્પન્ન થયે પૂર્વપદ કહે છે—'તેમાં શૂદ્રનો પણ અધિકાર' હત્યારે. 'તેટલા માટે' =
અનર્થિત્વને દીધે, શૂદ્રને અધિકાર અધિકાર નથી તેથી કેમકે અનર્થિત્વ દોષથી તેજ નવાયથી

ધાને વિષે અસમર્થ છે) એમ નિષેધનું અવજ્ઞ નથી તેથી, વળી કર્મોને વિષે શૂદ્રના અનધિકારનું કારણ જે 'અનગ્નિત્વ છે તે વિદ્યાઓને વિષે અધિકારનું અપવાદક સિંગ નથી, ખરેખર, આહુવનીય આદિ રહિતથી વિદ્યા બળુવી શક્ય નથી એમ નથી, વળી શૂદ્રના અધિકારને પુષ્ટિ આપનાર સિંગ છે. ખરેખર, 'સંવર્ગવિદ્યામાં' 'પૌત્રાયણ જનશ્રુતિ જે (અદ્વ) અવજ્ઞ કરવા ઇચ્છેના હતા તેના (રૈકવ) શૂદ્ર શબ્દથી પરામર્શ કરે છે—'અહ હારેત્વા જ્ઞાતૃતયૈયસહ ગોમિરસ્તુ' [છાન્દોગ ધારા ૩] (અરે, હારથી શૂદ્ર, યુક્ત રથ, ગાયો સાથે તારીજ થાઓ) એમ. વિદુર આદિઓ શૂદ્રોનાથી જન્મ્યા હતા તેાપણુ વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનયુક્ત થયા હતા એમ સ્મૃતિઓ કહે છે. તેટલા માટે શૂદ્રનો વિદ્યાઓને વિષે અધિકાર છે. એમ પ્રાપ્ત થયે અરે કહીએ છીએ—શૂદ્રનો અધિકાર નથી, વેદનું અધ્યયન નથી તેથી. ખરેખર, જેણે વેદનું અધ્યયન કર્યું હોય અને વેદનો અર્થ જાણ્યો હોય તેને વેદાર્થોને વિષે અધિકાર છે, પણ શૂદ્રને વેદનું અધ્યયન નથી; કેમકે વેદાધ્યયન 'ઉપનયનપૂર્વક છે; અને ઉ-

વિદ્યાને વિષે પણ અધિકાર નથી તેને વિષે કહે છે—'વળી કર્મોને વિષે' ઇત્યાદિ. આહવનીય આદિ અગ્નિ ન હોવાથી શૂદ્રને વિદ્યાને વિષે અધિકાર નથી એમ કહે છે કે અધિકારને વિષે પ્રમાણ નથી તેથી? આ જે પશ્ચાત્તઃ આદિ પશ્ચાત્તઃ કહે છે—'ખરેખર, આહવનીય આદિ રહિતથી' ઇત્યાદિ. વિદ્યાનાં સાધન દેખાય છે અને આહવનીય આદિ કંઈ તેમાં સાધનરૂપ નથી તેથી નિષ્પ્રયોજક છે; માટે આહવનીય આદિ ન હોય ને વિદ્યાનાં સાધન હોય તો તે પ્રાપ્ત થાય એવું તાર્કિક છે. બીજા પશ્ચાત્તઃ નિરાકરણ કરે છે. વિદ્યાર્થિને વિષે શૂદ્ર શબ્દનો પ્રયોગ છે એ સિંગથી પણ શૂદ્રનો અધિકાર છે એમ કહે છે—'વળી શૂદ્રના અધિકારને' ઇત્યાદિ. કહે છે કે જનશ્રુતિએ ઇચ્છે માથ અને રથ રૈકવ ગુરુને સમર્પણ કરવા પરાધી મને શિખવો એમ વિનંતિ કરી. ત્યારે જે નિર્ધન હતો અને જેને કન્યા પરણવાની ઇચ્છા હતી તેણે કહ્યું—'અહ હારેત્વા' ઇત્યાદિ. અહ=ખેદવાચક છે, અરે. હારથી યુક્ત ને ગતિ કરનાર રથ તે હારેત્વા. તે રથ ઇચ્છે ગાયો સાથે, હે શૂદ્ર, તારીજ પાસે રહેવા દે. શૂદ્રસ્થાત્રમ માટે ઉપયોગી ન થાય એવા એટલા અકષ ડ્રોમનું મારે કંઈ કામ નથી. એમાં રૈકવ વિદ્યાધિકારી જનશ્રુતિને રૈકવ શબ્દથી યોગ્યો છે. શૂદ્રના અધિકાર માટે માત્ર શ્રુતિમાં સિંગ છે એટલું જ નહિ, પણ સ્મૃતિમાં પણ છે એમ કહે છે—'વિદુર આદિઓ' ઇત્યાદિ. અર્થિત્વ આદિયુગને રૂળ ઉત્પન્ન કરે એવું સાધન હોય તો સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે એ ન્યાયથી 'તયો યો દેવાનામ્' એમ અક્ષરપ્રતીતિસંબંધી સિંગથી જેમ દેવોનો અધિકાર કહ્યો છે તેમ અર્થિ પણ અર્થિત્વ આદિ યુગને શૂદ્રશબ્દરૂપ પરામર્શસિંગથી અધિકાર છે એમ પૂર્વપક્ષનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે શૂદ્રનો' ઇત્યાદિ. સૂત્રથી બહાર જર્જર સિદ્ધાન્ત કરે છે—'શૂદ્રનો અધિકાર નથી' ઇત્યાદિ. અધ્યયનવિધિથી સંસ્કાર પામેલો જે વેદ તેથી ઉત્પન્ન થયેલું વેદનું આપાનજ્ઞાન વેદાન્તવિચારને વિષે શાસ્ત્રીય સામર્થ્ય છે. શૂદ્રને તે ન હોવાથી અર્થિત્વ આદિથી સંબંધનો ન્યાય સિદ્ધ થતો નથી તેથી વેદાન્તવિચારનો અધિકાર નથી. અથવા અધ્યયનથી સંસ્કાર

૧. અગ્નિ રાખવાનો અધિકાર ન હોવાથી પાસે અગ્નિ ન હોવા તે ૨ અધિકાર છે એવા નિવર્તનો અપવાદરૂપ. ૩. એક પ્રકારનો અગ્નિ પૃથ્વ ૧૩૪ દિપ્તિયુક્ત બુદ્ધિ. ૪ પૃથ્વ ૧૪ બુદ્ધિ. ૫. પૂત્રનો પૌત્ર. ૬. ઉપનયન-જનોઈ જેની પૂર્વ છે એવું, જનોઈ દીધા પછી થાય એવું. ૭. તાર્કિક.

અનાદર સાંભળનાર પૌત્રાયણ જનશ્રુતિને શોક ઉત્પન્ન થયો, તે શોક રૂઝવ મુખિએ પાતાતું પરોક્ષ જ્ઞાન બતાવવા માટે આ શૂદ્રશબ્દ વડે સૂચવ્યો એમ અવગમન થાય છે; કેમકે શૂદ્રશ્રુતિને અધિકાર નથી. પણ શૂદ્રશબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલો શોક શી રીતે સૂચવાય છે? કહીએ છીએ. તેના આદ્રવણી. શોક તરફ તેણે 'અભિદ્રવણ કર્તુઃ, કે શોકથી તેના પર અભિદ્રવણ કર્તુઃ કે શોકથી તેણે (જનશ્રુતિએ) રૂઝવ પ્રતિ અભિદ્રવણ કર્તુઃ તેથી શૂદ્ર (કહ્યો છે); કેમકે 'અવયવાર્થનો સંભવ છે અને રૂઝવર્થનો અસંભવ છે. એ અર્થ એ આખ્યાયિકામાં દેખાય છે પણ ખરો ॥ ૩૪ ॥

ક્ષત્રિયત્વગતેશ્ચોત્તરત્ર ચૈત્રરથેન લિજ્ઞાત ॥ ૩૫ ॥

વળી આગળ ચૈત્રરથ સાથે (નિર્દેશ કર્યો છે તે) લિંગથી
(જનશ્રુતિનું) ક્ષત્રિયત્વ સમજાય છે તેથી ॥ ૩૫ ॥

વળી આથી જનશ્રુતિ જાતિએ શૂદ્ર નથી; કેમકે પ્રકરણ નિરૂપણ કરતાં આગળ ચૈત્રરથ અભિપ્રતારી ક્ષત્રિય સાથે એનો નિર્દેશ છે તે લિંગથી એ ક્ષત્રિય છે

ઉપર આવ્યા. તેમાંના પાછલા હંસે આગવાને કહ્યું, બદાશ, તું જોતો નથી કે જનશ્રુતિનું તેજ સ્વર્ગ લગણુ બ્યાપી રહ્યું છે, તે તને જાણી નાંખરો, માટે ન જ. તે પાછલા હંસને આગવાએ જવાબ દીધો, અરે, એ જાપડા કોઈક વિદ્યાવીર રહેલા પ્રતિ 'શકટી સાથે રહેલા રૂઝવની પેઠે આ વચન તું કહે છે. અર્થાત્, શ્રદ્ધિષ્ઠ-શ્રદ્ધિશાલી રૂઝવનું તેજ રૂઝવ છે, આ આત્મજ્ઞાનરહિત જનશ્રુતિનું નથી. આપણા વચનથી ખિન્ન થયેલો રાજા શકટીલિંગથી રૂઝવને જોળખી શ્રદ્ધિશાળ પ્રાપ્ત કરશે એવો હંસનો અભિપ્રાય છે. 'કમ્બર' = કમ્+ઉ+અરે. ઉ=જપિ; અરે, કોઈક, અર્થાત્, કોઈક જાપડો. તે હંસોનું અનાદરવાદ્ય સાંભળી એ રાજાને શોક ઉત્પન્ન થયો. તે શોક શૂદ્રશબ્દે રૂઝવથી સૂચવાય છે એમ સૂત્રમાં અન્વય છે. યૌગિક અર્થે સુત દોષ ને તેનો લાભ દોષ તો અન્વય ન પામતો રૂઝવ લાભ્ય છે એમ સૂચવવા સૂત્રમાં દિ શબ્દ છે. 'તદાદ્રવણાત્' = તે શોકથી એ રાજાનું અભિદ્રવણ કર્તુઃ, તે શોકે એને સપડાવ્યો, એણે શોક પ્રાપ્ત કર્યો તેથી, અથવા શોકે રાજાનું અભિદ્રવણ કર્તુઃ, અથવા શોકથી રાજા રૂઝવ પાસે ગયો. આ પ્રમાણે તત્ શબ્દથી શુચ્ (શોક), જાનશ્રુતિ કે રૂઝવનો પરામર્શ થાય ॥ ૩૪ ॥

શૂદ્રશબ્દને યૌગિક સેવાનો બીજો દેવ આપે છે—'ક્ષત્રિયત્વગતેશ્ચોત્તરત્ર' ઇત્યાદિ. સૂત્રના ચરશબ્દનો અર્થ કહે છે—'વળી આથી.' અન્વય દેવનુંજ સ્ફુરણ કરે છે—'કેમકે પ્રકરણ' ઇત્યાદિ. પ્રકરણ નિરૂપણ કરતાં એ જનશ્રુતિ ક્ષત્રિય છે એમ સમજાય છે, ચૈત્રરથરથ લિંગથી અભિપ્રતારી ચૈત્રરથી શી રીતે છે, ચૈત્રરથ ક્ષત્રિય શી રીતે છે, જનશ્રુતિનો તેની સાથે નિર્દેશ શી રીતે છે, તેમ

એમ સમજાય છે. ખરેખર, આગળ સંવર્ગવિધાના વાક્યરોપમાં ચૈત્રરથિ અભિપ્રતારી ક્ષત્રિયની સ્તુતિ થાય છે—‘અથ હ શૌનકઃ ચ કાપેયમભિપ્રતારિણં ચ કારાસેનિ પરિષિષ્યમાણો પ્રલયચારી વિમિષે’ [છાન્દોઃ છાન્દોઃ] (શુનકના પુત્ર કાપેય અને કદાસેનના પુત્ર અભિપ્રતારીની, બન્નારે તેમને પીરસાનું હતું ત્યારે, બ્રહ્મચારીએ બિહ્વા કરી) એમ; અને અભિપ્રતારી ચૈત્રરથિ છે એમ તેના કાપેય સાધેના સંબંધથી સમજાવું; કેમકે ‘एतेन च चित्ररथं कापेया मयाजयन्’ [તાણ્ય પ્રાઠ ૨૦૧૨૫] (ખરેખર, આથી ચિત્રરથને કાપેયોએ યજ્ઞ કરાવ્યો) એથી ચિત્રરથનો કાપેય સાધેના યોગ સમજાયો છે. ઘણુંખડું સમાન વંશનાને સમાન વંશના યાજ્ઞકો હોય છે, તત્સા-ર્થવ્રત્તિનાંતકાઃ શત્રુપતિરજાયત’ (તેમાંથી ચિત્રરથિ નામનો શત્રુપતિ જન્મ્યો) એમ એ શત્રુપતિ હતો એમ સમજાવાથી એ ક્ષત્રિય હતો એમ સમજાવું. તે ક્ષત્રિય અભિપ્રતારી સાથે સમાન વિધામાં જનમુતિનું સંકીર્તન તેનું ક્ષત્રિયત્વ સૂચવે છે; કેમકે ઘણુંખડું સમાનોનોજ સાથે નિર્દેશ થાય છે. ‘બન્નીને આકલ્પે’ હત્યાદિ બે-

ઢેવાથી પણ તે ક્ષત્રિય થી રીને છે તે સમજાવે છે—‘આગળ ચૈત્રરથ અભિપ્રતારી’ હત્યાદિ. સંવર્ગવિધાવિધિની પછી જર્ઘવાનો આરંભ થાય છે તે દર્શાવવા ‘અથ હ’ ઉત્પાદિમાં અથ શબ્દ છે. શુનકનો અપત્ત, કપિએતનો કાપેય પુરોહિત અને કદાસેનનો અપત્ત અભિપ્રતારી નામનો શબ્દ એ બે જોજન માટે ભેદા હતા અને રસોદધિ પીરસનો હતો એવામાં તેમની એક જડુ બિહ્વાએ કાચના કરી. અભિપ્રતારી ચૈત્રરથ હોવું ક્ષત્રિયત્વ નિશ્ચિત છે તેની સાથે તેનું ક્ષત્રિયત્વ સંકેત છે એવા જનમુતિનો સમાન સંવર્ગવિધામાં નિર્દેશ કર્યો છે તે ક્ષિત્તથી એ જનમુતિ ક્ષત્રિય છે એમ નિર્ધાર થાય છે. ‘અથ હ શૌનકઃ’ ઉત્પાદિથી પ્રસિદ્ધ થાય છે કે કાપેય તેની સાથે અભિપ્રતારીના યોગની પ્રતીતિ થાય છે. બ્રહ્મચારી એની બિહ્વા કરે છે તેથી એ જાણ્યું છે એમ અવગમન થાય છે; કેમકે કવચિત્ પણ વ્રજચારી યજ્ઞને કાચતો નથી. થાજક કાપેય સાથે યોગથી અભિપ્રતારી થાજ્ય છે એમ સમજાય છે અને એ ચૈત્રરથિ છે તેથી ક્ષત્રિય છે એમ સમજાય છે; કેમકે ‘तत्सार्थव्रतितर्माकः शत्रुपतिरजायत’ એનું વચન છે, અને કાપેય થાજક સાથે યોગથી એ ચૈત્રરથ છે એમ સમજાય છે. અભિપ્રતારી ચૈત્રરથિ છે એમ મુનિ પ્રતિપાદન કરે છે એમ કહે છે—‘અને અભિપ્રતારી ચૈત્રરથિ છે એમ’ ઉત્પાદિ. ‘एतेन’ = જાથી, એટલે દ્વિતીયી એ છાન્દોઃજનિયોજ પ્રથમ ચિત્રરથનો કાપેય સાથે યોગ કર્યો છે; અને અભિપ્રતારીનો પણ તેથી (કાપેયની) સાથે યોગ છે તેથી તે ચિત્રરથના વસતો છે એમ નિર્ધાર થાય છે. જનુષા રાજવંશનો; પુરોહિતવંશનો થાજક થાય છે એનો અર્થ છે. ચિત્રરથના થાજકો કાપેય છે એમ તાજ્ય બ્રહ્મજ્ઞ કહે છે. આ અભિપ્રતારી ચિત્રરથથી જન્મ છે તેપણ ચૈત્રરથિ (ચિત્રરથનો અપત્ત) દેવાથી કાપેયોનોજ થાજ્ય છે; કેમકે એક વસતી થાજ્યનોજ કહે જાય એક વસતીજ થાજ્ય કહે છે. કાપેય = ઘણું બાંધે કહેવાનું કાપણ એટલે કે શિષ્ય ને અચાર્ય, વચ્ચી ને એકબીજા એક રથો નિર્દેશ દેવ તેપણ ચૈત્રરથ પણ દેવ. નેટલા માટે ચૈત્રરથિ દેવાથી કદાસેનનો પુત્ર અભિપ્રતારી ક્ષત્રિય છે અને જનમુતિનો તેની સાથે નિર્દેશ છે તેથી ને પણ ક્ષત્રિય છે. તત્સાન્ન = ચિત્રરથથી વળી જાથી જનમુતિ ક્ષત્રિય છે એમ કહે છે—‘બન્નીને આકલ્પે’ ૧૮૩. રીકનું ‘અન્વેષણ

ધર્મના યોગથી પણ જનનશ્રુતિ ક્ષત્રિય હોતો એમ સમજાય છે; એટલા માટે શૂદ્રને અધિકાર નથી ॥ ૩૫ ॥

સંસ્કારપરામર્શાત્ તદભાવાભિલાપાच्च ॥ ૩૬ ॥

સંસ્કારના પરામર્શથી અને (શૂદ્રને) તેના અભાવનું અભિધાન છે તેથી ॥ ૩૬ ॥

વળી આથી શૂદ્રનો અધિકાર નથી; કેમકે વિદ્યાપ્રદેશોમાં ઉપનયન આદિ સંસ્કારોનો પરામર્શ થાય છે—‘તં હોપનિચ્ચે’ [૨૦ બ્રા ૧૧૫૩૨૩] (તેને જનોઈ લીધું), ‘અષીદિ મગય દતિ હોપસસાદ’ [બ્રા ૧૦ ૭૨૧૨] (હે ભગવન, શિષ્યો એમ કહી ગયો), ‘બ્રહ્મપરા બ્રહ્મનિષ્ઠા: પરં બ્રહ્માન્વેપમાણા વપ હ વૈ તત્સર્વ વશ્યતીતિ તે હ સમિત્પાણયો મગયન્તે પિષ્પલાદમુપસન્ના:’ [પ્રબ્રો ૧૧] (વેદનો પાર પામેલા બ્રહ્મનિષ્ઠ, પરબ્રહ્મને શોધતા આ તે સર્વ કહેશે એમ ધારી તેઓ હાથમાં સમિધ લઈ ભગવન પિષ્પલાદની પાસે ગયા) એમ. ‘તાન્ દાનુપનીયૈવ’ [બ્રા ૧૦ ૫૨૧૩] (તેમને ઉપનયન વગરજ) એમાં પણ દર્શાવેલીજ ઉપનયનની પ્રાપ્તિ છે. શૂદ્રના સંસ્કારના અભાવનું અભિધાન છે. ‘શૂદ્રઘાતુર્ણં વર્ણં વક્ષાતિ:’ [મતુ ૧૦૪] (શૂદ્ર યતુર્થે વર્ણ ઉપનયનરહિત છે) એમ શૂદ્ર ઉપનયનરહિત એવી સ્મૃતિ છે. ‘ત શૂદ્રે કરવા માટે જનનશ્રુતિએ બન્દીને મોકલ્યો તેથી અને અમ જોડાનાકિથી તેની પાસે એમને હતું તેથી એનો મેષ ડાતા મુખ્યત્વે યુધિષ્ઠિર જેવો ક્ષત્રિય હોય છે એમ એવામાં આવે છે. ॥૩૫॥

શૂદ્રશબ્દ યોગિકજ છે માટે શૂદ્રનો અધિકાર નથી એમ સ્થિતિ છે તેમાં બીજું કંઈ આપે છે—‘સંસ્કારપરામર્શાત્’ ઇત્યાદિ. ઉપનયન, જે વેદાધ્યયનનું અંગ છે, તે શૂદ્રને નથી એમ પૂર્વે કહ્યું છે. અહિં વિદ્યામદણનું અંગ, જે ઉપનયનસંસ્કાર, તેનો સર્વત્ર પરામર્શ થવાથી અને શૂદ્રને તેનો અભાવ છે તેથી વિદ્યાધિકાર નથી એમ કહે છે. ‘ઉપનયન આદિ સંસ્કારોના’ એમાં ‘આદિ’ પદથી અધ્યયન, ગુરુસેવા વગેરે મદણ કરવા. ‘તં હોપનિચ્ચે’—વિદ્યાર્થી શિષ્યને આચાર્ય ઉપનયન આપ્યું એમ દતિદાસ છે; કેમકે ઉપનયન ન લીધું હોય તેને વિદ્યાદાન કરવું યોગ્ય નથી. ‘અષીદિ’ ઇત્યાદિ. વિદ્યાર્થી નારદ પણ મન્ત ઉચ્ચારતો સનકુમાર પાસે ગયો ને કહ્યું કે હે ભગવન, મને ઉપદેશ કરો. ‘બ્રહ્મપરા:’ ઇત્યાદિ. એને પાર ગયલા, સગુણ બ્રહ્મના ધ્યાનને વિષે લીન, નિર્ગુણ પરબ્રહ્મનું શોધન કરનાર બ્રહ્મજ્ઞ અદિ છ ઋષિઓ આ પિષ્પલાદ ત્રિજ્ઞાસિન સર્વ કહેશે એમ નિશ્ચય કરી તેની પાસે ગયા. પદ વૈશ્વાનરવિદ્યામાં રાજાએ ઋષિઓને ઉપનયન કર્યાં નિનાજ વિદ્યા કહી માટે ઉપનયન ન લીધું હોય એવાને પદ સુત્રમાં અધિકાર કહ્યો છે તેને માટે કહે છે—‘તાન્ દાનુપનીયૈવ.’ ‘તે હ સમિત્પાણય: પૂર્વાદે પ્રતિચક્રમિરો’ (તેઓ હાથમાં સમિધ લઈ દિવસના પૂર્વ ભાગમાં તેની પાસે ગયા) એમ પૂર્વવાક્યમાં શ્રાક્ષણે ઉપનયનને અર્થે આવ્યા એમ ઉપનયનની પ્રાપ્તિ દર્શવી નિરૂપ કર્યો છે. લીન વળે ઉત્તમ વર્ણને ઉપનયન કર્યો વિના ઉપદેશ આપ્યો એવા શૂદ્રરને

શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિષેધાત્ સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

વળી સ્મૃતિથી શ્રવણ, અધ્યયન અને અર્થનો પ્રતિષેધ
છે તેથી ॥ ૩૮ ॥

વળી આથી શૂદ્રનો અધિકાર નથી; કેમકે સ્મૃતિથી એને શ્રવણ, અધ્યયન અને અર્થનો પ્રતિષેધ થાય છે. શૂદ્રને વેદના શ્રવણનો પ્રતિષેધ, વેદના અધ્યયનનો પ્રતિષેધ, અને વેદાર્થના જ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનનો પ્રતિષેધ સ્મૃતિમાં છે. પ્રથમ 'અથાસ્ય વેદમુપશ્રણ્યતસ્ત્રપુજતુભ્યાં ઓત્રપ્રતિપૂરણમ્' (વેદનું સમીપે શ્રવણ કરનાર એ શૂદ્રના કાન સીસા અને લાખથી પૂરવા), અને 'પણુ હ વા વસત્સ્વશાનં વચ્ચૂદ્ગત્. સ્વાચ્ચૂદ્ગતમીપે માધ્યેત્વમ્' (જે શૂદ્ર છે તે, ખરેખર, પતે ચાલવા લાયક સ્થાન છે, તેવડા માટે શૂદ્ર પાસે અધ્યયન કરવું ન જોઈએ) એમ શ્રવણનો પ્રતિષેધ છે. એથીજ અધ્યયનનો પણ પ્રતિષેધ છે; કેમકે જેની સમીપે પણ અધ્યયન કરવું મુજબ નથી તે શી રીતે શ્રુતિનું અધ્યયન કરે? વળી વેદ ઉચ્ચારવાથી જિહ્વાનો છેડ થાય અને ધારણ કરવાથી શરીર બેઠાય છે એમ પણ છે. એજ હેતુથી અર્થજ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનનો પ્રતિષેધ થાય છે—'ન દ્રાઘાય મતિં વચાત્' (શૂદ્રને વેદાર્થજ્ઞાન આપવું નહિ) અને 'દ્વિજાતીનામધ્યયનમિત્યાદાનમ્' (દ્વિજને અધ્યયન, યજ્ઞ અને જ્ઞાન છે) એમ. પણ વિદુર, ધર્મવ્યાધિ આદિ જેમને પૂર્વકર્મના સંસ્કારથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેમને કૃપાની પ્રાપ્તિનો પ્રતિષેધ કરવો રાજ્ય નથી; કેમકે જ્ઞાન નિશ્ચિત કૃપા ઉત્પન્ન કરે છે. 'આવ્યેચતુરો વર્ણાન્' (ચાર વર્ણોને સંભળાવવું) એમ ઇતિહાસ અને પુરાણનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ચારે વર્ણોનો અધિકાર સ્મૃતિ કહે છે. પણ વેદપૂર્વક અધિકાર શૂદ્રોને નથી એવી સ્થિતિ છે ॥ ૩૮ ॥

શૂદ્રને વિદ્યાનો અધિકાર નથી એને માટે શ્રુતિનાં સિંચ દર્શાવ્યાં તેમ સ્મૃતિનાં દર્શાવે છે—'શ્રવણાધ્યયનાર્થ' ઇત્યાદિ. 'અથાસ્ય'—એ શૂદ્ર દ્વિજથી પડતો વેદ પ્રમાણથી પણ સમીપે સંભળે તો સીધું અને લાખ તપાવી તે વડે એના બે કાન પૂરવા એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવું એવો અર્થ છે. 'પણુ હ વા' ઇત્યાદિ. પણુ = પાઠમુજ, સંચારણસમર્થ. અવશુનિષેધથી પણ અર્થ. અધ્યયનનિષેધ સિદ્ધ થાય છે એમ કહે છે—'એથીજ અધ્યયનનો પણ' ઇત્યાદિ. તેજ સ્કંદ કરે છે—'કેમકે જેની સમીપે પણ' ઇત્યાદિ. અધ્યયનનિષેધ માત્ર આર્થિક છે એમ નથી પણ સ્મૃતિમાં પણ છે એમ કહે છે—'વળી વેદ ઉચ્ચારવાથી' ઇત્યાદિ. જ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનનો પણ નિષેધ સિદ્ધ થાય છે; કેમકે નહિકર અધ્યયનનિષેધ અનુપપન્ન થાય એમ કહે છે—'વળી એજ હેતુથી' ઇત્યાદિ. 'ન દ્રાઘાય' ઇત્યાદિ. મતિ = વેદાર્થજ્ઞાન. નિલ દાનતે શૂદ્રને નિષેધ છે, નૈમિત્તિક તો છેજ. પણુ વિદુરાદિ જ્ઞાની છે એમ સ્મૃતિસિદ્ધ છે તેને નિષેધ કહે છે—'પણુ વિદુર, ધર્મવ્યાધિ' ઇત્યાદિ. વિદુરાદિને જ્ઞાનનો અભાવ સ્મૃતિનિષિદ્ધ છે. વાથી કહી શકાય નહિ તેથી તેમને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી તેમની મુજિ છેજ, કેમકે જ્ઞાનજન્ય મત્તે છે તો કૃપાપ્રપ્તિ સંભવનો અભિચાર થાય નહિ. પણુ ત્યારે શૂદ્રને જ્ઞાન શી રીતે ઉત્પન્ન થાય તેને માટે કહે છે—'આવ્યેચ' ઇત્યાદિ. ત્યારે શૂદ્રને કયાં અધિકાર નથી તેને માટે કહે છે—'પણુ વેદપૂર્વક' ઇત્યાદિ ॥ ૩૮ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

દુઃખવાધી (પ્રાણુ ધ્રુવ છે) ॥ ૩૬ ॥

પ્રાસંગિક અધિકારવિચાર સમાપ્ત થયેલ હવે વાસ્તવ્યના વિચારને પ્રકટ છે તેના
 સાધીશું. 'વરિદં કિં ચ જગત્ સર્વં માણ વ્યતિ નિઃસૃતમ્ । મદ્યમં વચ્ચમુપતં
 નદિદુરગૃતાલે મયલિ' [કાઠ શાસ્ત્ર] (જે આ કંઈ સર્વ જગત્ (પ્રાણી) ઉ
 ના થયું તે પ્રાણ અને ક્ષેપા કરે છે, તે મોટું ભય છે, ઊંચું કરેલું વજ્ર છે, જેઓ ક્ષે
 પે છે તેઓ અમૃત થાય છે). આ વાસ્તવ વજ્ર કાળને (વજ્ર એટલે કમ્પતું) એ
 વાસ્તવના 'અનુગમથી સ્વકારતું લક્ષિત છે. એ વાસ્તવમાં આ સર્વ જગત્ પ્રાણને
 આમણે ક્ષેપા કરે છે, કંઈકે મોટું ભયકારણ વજ્રસંભાવણું ઊંચું કરેલું છે અને તેના
 જ્ઞાનથી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ છે એમ મુનિ કહે છે. તેમાં એ પ્રાણ કોણ છે અને તે
 ભયાનક શું છે તેનું જ્ઞાન ન થવાથી વિચાર કરતાં પ્રથમ એમ પ્રાપ્ત થાય છે કે પ્રસિ-
 દ્ધિથી પાંચ વૃત્તિયાગો વાયુ પ્રાણ છે, પ્રસિદ્ધિથીજ 'અશનિ વજ્ર છે, અને વાયુનું
 માહાત્મ્ય કહ્યું છે. રી રીને ! આ સર્વ જગત્ પાંચ વૃત્તિયાગો પ્રાણ નામના વાયુમાં
 રહીને ક્ષેપા કરે છે. વાયુનિભિતજ મોટું ભયાનક વજ્ર ઊંચું કરવામાં આવે છે; કેમકે વાયુ
 જ્યારે 'પર્ણન્યભાવમાં વિવર્તમાન થાય છે ત્યારે વીજળી, ગર્જના, વૃષ્ટિ અને
 અશનિ એ તેનાં વિવર્ત છે એમ કહે છે. વળી વાયુના જ્ઞાનથીજ આ અમૃતત્વ

આ પણ અધિકાર પ્રાસંગિક છે એમ સંક્રાણી કહે છે—‘પ્રાસંગિક’ ઇત્યાદિ. ‘વિદ્યમ્’ = સર્વ જગત્ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ થયું છે, પ્રાણ એટલે ચિત્તમા પ્રેરક હોઈ તે (જગત્) દેશ કદી છે. ને પ્રાણસત્ક કારણ મદદ અપરિચિત્ત, અવદેવ હોવાથી ભય છે. તે ભયહેતુ છે તેને માટે દુઃખાન્ત આપે છે—‘વજ્રમુપતત્મ’^૧. જેમ કાંચુ કરેલું વજ્ર ભયાનક છે તેમ પ્રજ્ઞ ભયાનક છે જેઓ એ પ્રાણસત્ક પ્રજ્ઞને નિવિરોધ ભણે છે તેઓ મુઝા થાય છે. એમ કહે છે—‘વ વજ્રમિદુઃ’ ઇત્યાદિ પણ આ સૂત્રમાં આ વાક્યનું ઉદાહરણ થી રીતે છે તેને માટે કહે છે—‘આ વાક્ય’ ઇત્યાદિ. વજ્રતિનો ક્રમપૂર્વક એવો જે અર્થ તે સૂત્રમાં હોવાથી વજ્રતિ પદ્ધતિ વાક્યનું ઉદાહરણ આપ્યું છે એવો અર્થ છે. વાક્યનો જે અર્થ પ્રતીત થાય છે તે સંક્ષેપમાં કહે છે—‘એ વાક્યમાં’ ઇત્યાદિ. જગત્ પૂર્વપદ્યનો અર્થ અથવા પ્રમાણ છે. પ્રાણ-સંક્રાણી મુખ્ય અર્થ આધ્યાત્મિક વાયુ છે, વજ્ર સંક્રાણી અસનિ છે, અને અસનિ વાયુનું પરિ-ભ્રમ છે. કેમકે બાર વાયુનું ધુમાડો, તેજ, અને ધાત્વીથી મિશ્ર થાય છે ત્યારે પર્વત-વમાવે પરિભ્રમ પામે છે, અને વીજળી, મર્ચના, શ્વેત અને અસનિ એ વાયુનાં વિવર્તસ્વરૂપ છે. એકે સર્વે જગત્ (‘યદિદં કિં ચ’ ઇત્યાદિ કાક વાક્યમાં) એમાં વાયુસંહિતજ જગત્ની પ્રતીતિ થાય છે. તોપણ સર્વસંક્રાણી અધિકાર થઈને પણ યોગના અર્થનો ત્યાગ કરતો નથી, પરંતુ તેનો વ્યાપાર સ્થપિત થાય છે. પ્રાણ અને વજ્ર સંક્રાણી તો પ્રજ્ઞવિષયક થઈને તો તેના સ્વાર્થનોજ ત્યાગ થાય છે. તેટલા માટે સ્વાર્થત્યાગ કરતાં શ્વેતનો સંક્રાણી સાચો; કેમકે તેમાં સ્વાર્થનોજ ત્યાગ થાય છે. અમૃતસંક્રાણી પણ મરણનો અભાવ એ વાક્યમાં છે, પણ એ સંક્રાણી સર્વપ્રાણી માટે નથી છે તેથી, પાતવંયુજ વાક્ય છે તેથી ૨ ઉદ્ધર્તુ દવિધાર, વજ્ર. ૩ પર્વત-વમાવે પરિભ્રમ.

છે એમ મનાય છે; કેમકે પ્રદક્ષિણથી પ્રદક્ષિણ પ્રાપ્તિ છે; કારણ કે 'તમેજ નિર્દિ
શ્યાનિમૃત્યુમેતિ માન્યઃ તન્મા વિચિંતયમાણ' [કૃષ્ણ ૮૨:૧] (તેનેજ મરણને અ-
નિમૃત્યુ પામે છે, પ્રાણ માટે અન્ય આશંકા નથી) એમ મન્યવત્ છે. વાચના વિષય
નથી જે અમૃતત્વ કલમિત્વ કહ્યું છે તે આપેલિક છે; કેમકે ત્યાંજ અન્ય પ્રકરણ કરી
પરમાત્માનું અભિપ્રાન કરી 'મનોદગ્ધદાનમ' [બુદ્ધ ૩૦] (કોથી અન્ય તારી
છે) એમ વાચ આદિ નારી છે એમ કહ્યું છે. જગી પ્રકરણથી પણ અર્થ પરમા-
ત્માનો નિશય થાય છે; કેમકે 'મન્યત્ર યમોદગ્ધત્રાયમોદગ્ધત્રામ્માન કૃતારુનાત્' જ-
ન્યત્ર મૃત્યામ મન્યામ યજ્ઞાદયતિ તદ્વદ્ ॥' [કાંડ ૮૨:૨૩] (જે ધર્મથી ભિન્ન છે,
અપર્મથી ભિન્ન છે, આ કાર્ય અને કારણથી ભિન્ન છે, બુદ્ધ અને બનિયત્વથી જે
ભિન્ન જે નું ભુવિ છે તે કહે) એમ પરમાત્મા વિષે પ્રશ્ન પૂછવો છે. ॥ ૩૯ ॥

જ્યોતિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૦ ॥

અર્થાનિ (અર્થ છે), દર્શનથી ॥ ૪૦ ॥

'અથ સંવ્રજાદોઽસ્માદ્દર્શિતામગમુચ્યાત વત્ જ્યોતિર્દર્શનમથ એત સંજ્ઞામિતિજ્ઞાતે
[કૃષ્ણ ૮૨:૨૩] (આ ૪૦ આ શરીરથી કીડીને ચાલાને રૂપે માણાકાર કરી
પર અર્થાનિ પ્રાપ્ત કરે છે) એમાં મંગલ થાય છે કે અર્થાનિ:શબ્દવાચ્ય આંખનો નિ-
યત્વ, અંધકારનો નાશ કરનાર તેજ છે કે પરબ્રહ્મ છે? પ્રથમ મું પ્રાપ્ત થાય છે?
અર્થાનિ:શબ્દવાચ્ય પ્રતિદ તેજ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી? તેમાં અર્થાનિ:શબ્દ

નથી એવ કારણિક અમૃતત્વ કહ્યું છે. મુખ્ય કહ્યું નથી. કેમકે વાચની જ પદમાનું પ્રકરણ
જન્ય મન્ય કરીને 'મન્યત્ર દેવમુચ્યતઃ વચ્ચદ્વ' (પણ એ વચ્ચદ્વને જાણે ૧૪૪)
એવ દેવ કાળના કરીને વાચ આદિ નારી છે એમ 'મનોદગ્ધદાનમ'થી કહ્યું છે એવ ક
દે છે—'વાચુના વિજ્ઞાનથી' ૬૦ કિ. તેથી કાંઈ વચ્ચ એવ પ્રશ્નને વિષે અર્થાનિ છે એવ
નિદ્ધ થયું ॥ ૩૯ ॥

અર્થાનિ. ૬૦ કિ. પ્રશ્ન નિર્ણય કરેલું વિષયાકર કરે છે—'અથ સંવ્રજાદઃ' ૬૦ ?
'તેમજ નારી:સંઘા' ૬૦ કિ. 'માત્રા યન્મા દ્વયજ્ઞ માત્રાઃ' (તે એ દ્વયથી નથી
છે) ૬૦ કિ. દ્વયથી નારી અને રૂપિયને પદમાન નારીકર કરે છે. પછી ૬૦ કિ. ૧૪૪
૧૪૪ કહ્યું મન્ય એવ કોઈ કોઈ કહે એવ છે એવ એ નિર્ણયકર રૂપિયથી રૂપિય કો
૬૦ કિ. એવ છે. અર્થાનિ પ્રશ્ન:રૂપિય કહેવાને એવ કહેવ ત્યાં એવ છે એવ કહ્યું છે તેમજ કો
અર્થાનિ:શબ્દ. કોઈકથી મન્ય એવ કરીને, મન્ય પ્રશ્નને, અર્થાનિ ન.ન. ૧૪૪ પર અર્થાનિ ને
અર્થાનિ ૧૪૪ નેથી ન.ન. ૧૪૪ પ્રશ્ન:રૂપિય અર્થાનિ રૂપિયને કોઈ અર્થાનિ:શબ્દ થાય છે એવે કો
કે અર્થાનિ રૂપિયને અર્થાનિ કો પ્રશ્ન છે. અર્થાનિ રૂપિયને મુખ્ય અને તેજ છે. પ્રશ્ન
નેથી કહે છે પ્રશ્ન:રૂપિય કહેવ કાળના છે. પ્રશ્ન:રૂપિય:રૂપિય કો અર્થાનિ:શબ્દ નથી, એવે

૩૬ છે તેથી. 'જ્યોતિશ્ચરણામિધાનાત્' [બ્રહ્મસૂ. ૧.૧.૨૪] (જ્યોતિઃ ; બ્રહ્મ છે ; ચરણના અભિધાનથી) એમાં ખરેખર, પ્રકરણથી જ્યોતિઃશબ્દ સ્વાર્થનો પરિત્યાગ કરી બ્રહ્મને વિષે વર્તે છે. પણ અર્હિ (આ ૪૦ માં સૂત્રમાં) તેની પેઠે સ્વાર્થપરિત્યાગ માટે કંઈ કારણ દેખાતું નથી. તેમજ નારીબંડમાં 'અથ યત્રેતદ્વાચ્છરીતાદુત્કામત્વયંતૈરેષ દરિમભિકર્ષ્યમાક્રમતે' [છાન્દોગ ૮.૧૫] (પછી જ્યારે આ શરીરમાંથી એ રીતે હાંચે જાય છે ત્યારે એજ દરિમઓ વડે જિંચે જાય છે) એમ મુમુક્ષુની આદિત્યપ્રાપ્તિ કહી છે. તેટલા માટે જ્યોતિઃશબ્દવાચ્ય પ્રસિદ્ધ તેજજ છે, એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ. જ્યોતિઃશબ્દવાચ્ય પર બ્રહ્મજ છે. શાધી ? દર્શનથી, ખરેખર, અર્હિ પ્રકરણમાં વક્તવ્ય તરીકે તેની અનુવૃત્તિ દેખાય છે; કેમકે 'ય માતમા-પ્રપદતપામ્ના' [છાન્દોગ ૮.૧૪] (એ આત્મા પાપરહિત છે) એમ પાપરહિતત્વ આદિ ગુણવિશિષ્ટ આત્મા અન્વેષણ અને વિશેષ જિજ્ઞાસા કરવા યોગ્ય છે એવી પ્રકરણના આદેશમાં પ્રતિજ્ઞા કરી છે; 'યત્તં સ્વેષ તે મૂયોઽનુગ્ધાત્પાલ્યામિ' [છાન્દોગ ૮.૧૩] (એજ આત્માનું તને વારંવાર અનુગ્ધાખ્યાન કરીશ) એમ આત્માનું અનુગ્ધાં હેવાથી શબ્દભાષ્યારનો સંકેત થતો નથી; અર્થાત્ તેજઃમુનિમાં સંકેત થતો નથી. એવી ઉલ્લેખ જ્યોતિનો બ્રહ્મ અર્થ હેવામાં ઉપસંપદમાં કયા પ્રલય પૂર્વકાવવાચક છે તેને જાણનો પ્રસન્ન આવે છે (પરજ્યોતિ પ્રાપ્ત કરીને જોનાને રૂપ સાક્ષાત્કાર કરે છે, એમ અર્થ પૂર્વકાવવાચક કયા પ્રલયને લીધે થવો જોઈએ તેને નાહવે 'જોનાને રૂપ સાક્ષાત્કાર કરી પર જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરે છે' એવો અર્થ હેવો પડે છે) તેથી સમુદાનમુનિમાં (વપ સંપ્રસાદા હતાદિમાં) જ્યોતિશબ્દનો અર્થ તેજજ છે. સમુદાનમુનિ અર્થ 'હિત્તે', 'હિત્તે જનુ' છે, વિવેકવિજ્ઞાન કરીને, દેહ અર્થમાં છે વરેરથી જાણવો વિવેક કરીને, એવો નથી. 'હિત્તે જનુ' એ તેજઃપક્ષે અર્થ હેવાથી 'અર્થઃ આદિ માં જનુ' એમ મુજ થાય છે. અર્થઃ આદિની અપેક્ષાથી આદિત્ય પર જ્યોતિ છે; તેથી તદુપસંપદનેની પાસે જનુ 'સ્વેતરૂપેણામિતિષ્પદતે' = સ્વેતરૂપેણામિતિષ્પદતે, એમ મુજ થાય છે. જ્યોતિનો અર્થ બ્રહ્મ જોઈએ ત્યારે બ્રહ્મ થવા પછી બીજા સ્વરૂપપ્રાપ્તિ પડેદારથી વિવિધ બ્રહ્મસ્વરૂપનો જે સાક્ષાત્કાર તે વૃત્તિરૂપ અભિનિષ્પત્તિ છે એમ કહેડું નથી; કેમકે એ અભિનિષ્પત્તિ નો બ્રહ્મ થવા પડેલાંની છે, પછીની નથી. એજ ઉપસંપદ એ કળામુનિનો ભાષ છે. તેટલા માટે ત્રણ મુનિથી (જ્યોતિઃમુનિ, કળામુનિ અને સમુદાનમુનિ) પ્રકરણને ભાષ આવવાથી અર્હિ જ્યોતિનો અર્થ તેજજ છે એવો પૂર્વપક્ષ જાણાય છે. માટે માર્ગસ્થ સૂત્રના ઉપાસનથી કમમુજિપર વાક્ય છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. સિદ્ધાન્ત છે—એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ' દર્શન. આખરે તરિકે અર્થમાં ઉપસંપદા કરાવનાર પ્રકરણથી અનુદર્શન છે 'ય ઉત્તમા પુરુષઃ' એ ઉત્તમ પુરુષમુનિ તેથી જ્યોતિઃમુનિનો (તેજનો) અર્થ હેવાથી 'ય ઉત્તમા પુરુષઃ' રહેતો નથી—વાક્યનો જે તે તેજ અર્થનો) ભાષ કરવો ખરેખર, અર્થમાં જેની પ્રતિજ્ઞા થાય છે, અર્થે જેનો અર્થ થાય છે અને જાને જેનો ઉપસંહાર થાય છે તેજ પ્રધાન પ્રકરણ છે, તેની બંધારણ સર્વ રાખી તેને અનુસરિનેજ હેવાળા છે; કવ રાખને અનુસરી પ્રકરણથી તેને જિજ્ઞાસ

મંગલ છે, 'મહારીરં વાય સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશતઃ' [છન્દોઃ લારસા] (શરીર-
રહિત મના આત્માને નહીં પ્રિય અને અપ્રિય સ્પર્શ કરતાં નથી) એમ શરીરરહિત
સ્વરૂપ માટે એ જ્યોતીરૂપ 'સંપન્ન કરે છે એમ કહ્યું છે, અને 'અપ્રમાણથી અન્ય
શરીરરહિત ઉપપન્ન નથી; અને 'વરં જ્યોતિઃ' 'સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ' [છન્દોઃ લારસા]
(પરં જ્યોતિઃ, તે ઉત્તમ પુરુષ છે) એમ વિશેષણ છે. યુગ્મયુગ્મી આદિત્યપ્રાપ્તિ
અપ્રિયાન કહ્યું છે એમ જે કહ્યું છે તે 'આત્યન્તિક ભોક્ષ નથી, કેમકે ગતિ અને
ઉત્ક્રાન્તિ માટે તેને સંબંધ છે. આત્યન્તિક ભોક્ષમાં ગતિ અને ઉત્ક્રાન્તિ' નથી એ
અર્થ કહીયું ॥ ૪૦ ॥

આકાશોર્થ્યાન્તરત્વાદિવ્યપદેશાત્ ॥ ૪૧ ॥

આકાશ (પરં વ્યક્ત છે), અન્ય અર્થ આદિના

વ્યપદેશથી ॥ ૪૧ ॥

'આકાશો મૈ નામ નામકયોર્નિર્વહિતા તે વ્યક્તરા તદ્ વ્રત્ત તદ્ગુણે સ મામા'
[છન્દોઃ લારસા] (આકાશ શ્રુતિઆને વિશે પ્રસિદ્ધ આત્મા છે, તે આકાશ નામ

કરે, વ્રત્ત નથી એવો અર્થ છે. અમરીતસ્વરૂપ કૃપાના વિનથી પણ અપ્રમાણ જ્યોતિ છે, મૈ
નહી એમ કહે છે—'મહારીરં વાય સન્તમ્' હયાદિ. સુવેની પ્રાપ્તિથી કેમ અમરીતસ્વ થશે
એમ કહે છે વ્રત્ત નથી, કેમકે રત્નસ્વથી વિમિષ્ટ કરેલું જે જ્યોતિ (સ વ્ય ઉત્તમઃ પુરુષઃ)
તેજ વૈવન પુરુષ જે એમ પરામર્તે લગાથી અમરીતસ્વનો નિષ્કલ કરવાનો છે એમ કહે છે—
'વરં જ્યોતિઃ' 'સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ' હયાદિ. આ પ્રમાણે પૂર્વોપરનું આશીયત કરવાની પ્રા-
પ્તિને અનુભવે કહે અને પૂર્વે પ્રગટાવે પારિવાર કરીને પ્રગટ્યને અનુભવી જ્યોતિ મળે પર
અપ્રમાણ છે એમ નમન્ય છે. પૂર્વોક્ત વિવનુ કપનુ કરે છે—યુગ્મયુગ્મી આદિત્યપ્રા-
પ્તિનું' હયાદિ. શરીરપાના કદના ઉપાનકને જે સુવેપ્રાપ્તિ કહી છે તે ભોક્ષ નથી, નહીં
વનના કદના કદ છે એ આત્યન્તિક ભોક્ષ નથી, પણ અવેપ્રકરોક્તપ્રાપ્તિ છે. તેમજ એવ
કહેવું અવિવિજ્ઞાનને એ વચન અનુભવે નથી. આ પ્રગટ્યમાં કહેવા પ્રકરણને અનુભવ
ને કહે તે ઉત્ક્રાન્તિ નથી. અને પણ કહે છે કે 'જ સમામા પ્રાપ્તિ ઉત્ક્રાન્તિ પ્રાપ્તિ
સમવર્ત્યજ્ઞે' (તેનીથી પ્રાપ્તિ ઉત્ક્રાન્તિ કરવા નથી. અર્થમાં સારી જાણ છે). એ કહે
કરુણે ન હોય. આદિ નામે અવેપ્રકરોક્તપ્રાપ્તિ છે. પ્રકરણ ને દેવુ નથી. છતાં તેની
વિશ્વ, શુદ્ધ, પુરુષ પ્રકરણ એ તે કહે તે દેવુ છે એવા ભોક્ષમાં અવેપ્રકરોક્તપ્રાપ્તિ કહી. એ
ન હોય તેની પ્રાપ્તિ છે. આદિત્યપ્રાપ્તિ નામે વિવેકવિષય એ આદિ અર્થમાં કહેવા નહીં
અન્ય ન હોય તે અનર્થક કહે. કે પ્રતિતે અન્ય કરુણે અને 'જાકળે સાપ્રાપ્તિ નહીં પ્રાપ્તિ
અવેપ્રકરણપ્રાપ્તિ'—અર્થમાં પ્રાપ્તિ કરીને પરં જ્યોતિઃ એ છે તેમજ પ્રાપ્તિ કહે છે એ
અન્ય અર્થમાં કહે છે ॥ ૪૦ ॥

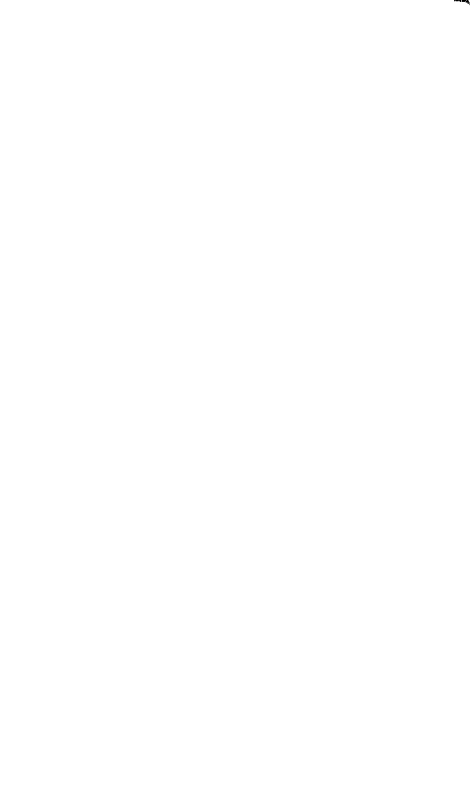
એમ કહેવું આદિ જ્યોતિ કહે તેમજ અર્થમાં પ્રાપ્તિ કરીને પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ

પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ

છે; શારીરમાત્રનો અનુવાદ કરવા માટે નથી. શાધી? મુપુત્તિમાં અને ઉત્ક્રાન્તિમાં શારીરથી પરમેશ્વર ભિન્ન છે એમ વ્યપદેશ છે તેથી. પ્રથમ મુપુત્તિમાં 'અયં પુરુષઃ પ્રાજ્ઞેનાત્મના સંપરિત્યક્તો ન બાહ્યં કિંચન વેદ ન ચાન્તરમ્' [બૃહદ્ ધાશર૨] (આ પુરુષ પ્રાજ્ઞ આત્માથી સંરિલપ્ત-એકીભૂત થયેલો બહારનું ને અંદરનું કંઈ પણ જાણતો નથી) એમ શારીરથી પરમેશ્વરનો ભિન્ન તરીકે વ્યપદેશ કરે છે. તેમાં પુરુષ-શબ્દ શારીરવાચક છે, કેમકે તે જાણનાર હોવાથી બહારનું અને અંદરનું જાણવાનો પ્રસંગ થયે તેનો પ્રતિપેદ કરવો સંભવિત છે. પ્રાજ્ઞશબ્દ પરમેશ્વરવાચક છે; કેમકે સર્વજ્ઞત્વસક્ષણ પ્રજ્ઞાથી તેને નિત્ય અવિચોગ છે. તેમજ ઉત્ક્રાન્તિમાં પણ 'અયં શારીર આત્મા પ્રાજ્ઞેનાત્મનાન્યારુદ્ધ ઉત્સર્જન્ યાતિ' [બૃહદ્ ધાશર૨] (આ શારીર

સર્વને આત્મસ્થાય કરે છે. પ્રથમ શુદ્ધિ સ્વચ્છ અને પાસે હોવાથી આત્માના ચૈતન્યજ્યોતિની છાયા તે પર પડે છે તેથી વિવેકીઓને પણ તે શુદ્ધિને વિષે આત્માભિમાનશુદ્ધિ થાય છે-શુદ્ધિ આત્મા છે એવું વિવેકીઓ પણ વિચારે છે. પછી મનને વિષે પાસે હોવાથી ચૈતન્યનો અવભાસ થાય છે, કેમકે મનને શુદ્ધિનો સંપર્ક થાય છે. પછી ઇન્દ્રિયોને વિષે ચૈતન્યનો અવભાસ થાય છે; કેમકે ઇન્દ્રિયોનો મન સાથે સંયોગ છે. પછી શરીરને વિષે અવભાસ થાય છે, કેમકે તેને ઇન્દ્રિયોનો સંપર્ક છે. એમ પરમ્પરાથી આખા કાર્યકરણસંઘાતને આત્મા ચૈતન્ય-સ્વરૂપ જ્યોતિથી પ્રકાશિત કરે છે. તેથી સર્વે લોકને કાર્યકરણસંઘાતમાં અને તેની વૃત્તિઓમાં વિવેક પ્રમાણે આત્માભિમાન શુદ્ધિ થાય છે. 'પુરુષઃ' = આકાશની જેડ આત્મા સર્વ-ગત હોવાથી પૂર્ણ છે. પોતે સર્વને પ્રકાશિત કરે છે અને પોતે અન્યથી પ્રકાશિત થતો નથી એવો આત્માનો સ્વર્વપ્રકાશ નિરતિશય છે. કેવો આત્મા છે એમ જે તમે મને પૂછો છો તે આત્માજ જાતે જ્યોતિઃસ્વભાવ છે તેજ. પૂર્વપક્ષનો આશય આ પ્રમાણે છે—'સંસારીજ વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ' ઇલાદિ શ્રુતિસંદર્ભમાં આદિ, મધ્ય અને અન્તમાં કર્યો છે. તેથી એ શ્રુતિસંદર્ભ તેનોજ અનુવાદ કરે છે એમ સમજવું યુક્ત છે. એ રીતે સંસારી આત્માજ કંઈ કની અપેક્ષાએ મોટો છે, સંસાર અનાદિ હોવાથી અનાદિ છે તેથી જન્મરહિત કહેવાય છે. એ સંસારીથી અંતિરિજ કોઈ નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, શુદ્ધ સ્વભાવ છે એમ પ્રતિપાદન કરવું યુક્ત નથી. મુપુત્તિ અને ઉત્ક્રાન્તિમાં 'પ્રાજ્ઞેનાત્મના સંપરિત્યક્તઃ' એમ સંસારી આત્માનો પ્રાસ અત્માથી જે ભેદ માનો છે તે ભેદ નથી, પણ એ આત્મશબ્દ સ્વભાવવાચક છે. તેથી મુપુત્તિ અને ઉત્ક્રાન્તિની અવસ્થામાં વિશેષ ન હોવાથી પ્રાસ એવોજ પોતાનો સ્વભાવ તેની મધ્ય પરિવ્વજન-સંબદ્ધ થયેલો કંઈ જાણતો નથી એમ અભેદ છે તોપણ ભેદનો ઉપચાર કરી શકે ના કરવી; માટે સંસારીનોજ અર્થ અનુવાદ છે, પરમાત્માનું પ્રતિપાદન નથી. સિદ્ધાન્ત કહે છે—'એ વાક્ય પરમેશ્વરનો ઉપદેશ કરવા માટેજ છે' ઇલાદિ. 'અયં પુરુષઃ પ્રાજ્ઞેનાત્મના' ઇલાદિ. જુદાંરૂપકમાં દૃષ્ટાન્ત સાથે આ પ્રમાણે છે 'તદય્યા પ્રિયયા ત્વિયા સંપરિત્યક્તો ન બાહ્યં કિંચન વેદ નાઽઽન્તરમેવમેવાયં પુરુષઃ પ્રાજ્ઞેનાત્મના' ઇલાદિ. જેમ લોકમ પ્રિય સ્ત્રી સાથે જોગજર જોગાયલો પુરુષ આન્તર કે બાહ્ય કંઈ જાણતો નથી તેમ આ પુરુષ-ક્ષેત્રજ, શરીર, ઇન્દ્રિયવક્ષણ જ્ઞામાત્રાઓના સંસર્ગથી—વિદ્યતા તેનો તાદાત્મ્ય અભાસ

આત્મા પ્રાણ આત્માથી અધિષ્ઠિત થયેલો મારે રાજ્ય કરતો બાપ છે) એમ જીવથી
 બિન્ન તરીકે પરમેશ્વરનો વ્યવસ્થા કરે છે. તેમાં શારીર જીવવાચક છે; કેમકે શરી-
 રનો સ્વામી છે. પ્રાણ તો તેજ પરમેશ્વરવાચક છે. તેટલા મારે મુખ્ય અને ઉત્ક્રા-
 ન્તિમાં (પરમેશ્વરનો જીવથી) બિન્ન તરીકે વ્યવસ્થા છે તેથી પરમેશ્વરજ અધિ-
 વિવશિત છે એમ સમજાય છે. આદિ. અન્ન અને માંસમાં શારીરના સિંચાણી આ
 વાક્ય શારીરપર છે એમ એ કહ્યું છે તેને વિષે કહીએ છીએ—પ્રથમ ઉપક્રમમાં
 'યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ' (એ આ વિજ્ઞાનમય. પ્રાણથી બિન્ન છે) એમાં કહ્યું
 સંસારી સ્વરૂપની વિવક્ષા નથી, ત્યારે યેની વિવક્ષા છે? સંસારી સ્વરૂપનો અનુ-
 વાર કરીને પરબ્રહ્મ સાથે એની એકતા કહેવાની વિવક્ષા છે; કેમકે 'જ્ઞાપતીય
 લેલાપતીય' (બહે જ્ઞાન કરતો હોય, બહે ચક્રન કરતો હોય) હતાદિ ઉત્તર
 મંથની પ્રવૃત્તિ સંસારી પરમનું નિરાકરણ કરવા વિષે જણાય છે. તેમજ ઉપસંહાર-
 માં પણ એવો ઉપક્રમ છે તેથીજ રીને ઉપસંહાર કરે છે—'સ યા યમ મદાનજ માત્મા
 છે તેથી-નેનું પ્રતિનિધિ એમાં છે એવો થાય છે. આ કારણે હીધે વિમજા જેવો ભાસે છે.
 એને માટે દુષ્ટાન્ત કહે છે કે જેમ સૂપવનો કાગળે વિમજા થાય છે. જળમાં જેમ ચન્દ્રાદિ
 પ્રતિબિંબ પ્રવિષ્ટ થયું છે તેમ કારંકરણને વિષે એ આત્મા પ્રવિષ્ટ છે. તે એ ક્ષેત્ર આત્મા
 પ્રાણ એટલે પરમાર્થ, સ્વાત્માવિક, ધોવાનું સ્વરૂપ પર જ્યોતિ ને એટલે 'સમ્પર્ક પરિભ્રમન થય-
 લો એકીભૂત થયેલો કઈપણ અન્ન ભાગ વસ્તુ કે આન્નર કઈપણ વસ્તુ (આત્મામાં આ કું
 મુખી કે દુઃખી હું એમ) બહુનો નથી. જેમ સૂપરૂપનું એકજ પુરુષને વિશેષજ્ઞાન (સૂપરૂ
 ણેને બિન્ન છે એવું જ્ઞાન)ના અભાવનો દેગ છે, તેમ પરમાત્મા સાથે મુખ્યિમાં જીવનું એકજ
 વિશેષ વિજ્ઞાનના અભાવનો દેગ છે. અર્થાત્, વિશેષ વિજ્ઞાનનો દેગ નાસ્તત્વ છે અને તેનું કા-
 રણ આત્માથી બિન્ન વસ્તુ ઉપસ્થાપન કરનારી અવિદ્યા છે. એ અવિદ્યાથી અર્થારે જીવે થાય
 છે ત્યારે સર્વ સાથે એકજ થાય છે તે સમયે જ્ઞાન, જ્ઞેય આદિ કારકવિભાજ ન હોવાથી
 આત્માના સ્વાત્માવિક સ્વચ્છબોધિત્વસ્વરૂપના વિશેષ વિજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ આંધી? ઉત્ક્રાન્તિમાં
 પણ બિન્ન તરીકે વ્યવસ્થા છે એમ કહે છે—'તેમજ ઉત્ક્રાન્તિમાં પણ' "અર્થ શારીર" "
 હતાદિ ભૂકારપ્રવૃત્તિમાં દુષ્ટાન્ત સાથે આ પ્રમાણે છે—'તથાપાડનઃ સુસમાહિતમુત્સર્ગજ્ઞા-
 યાદેષમેધાયશ્ચારીર માત્મા' હતાદિ. જેમ કોઈમાં મહુ ભારથી બરોવર બરેકું મારવાનો
 જેમાં ભેડેલો છે તેનું ધીર રાજ્ય કરેનું બધ છે તેમ શારીર આત્મા એના ઉત્ક્રમણ થયા પછી
 પ્રાણુદિનું ઉત્ક્રમણ થાય છે તે પ્રાણ-પર આત્મા સ્વચ્છબોધિત્વસ્વરૂપથી અધિષ્ઠિત થયેલો મર-
 જીવને વેદનાથી નાના પ્રકારના રાજ્ય કરતો બધ છે. તેમાં યૈત્ત-અત્મચ્છબોધિત્વે ભાસે પ્રા-
 નુપ્રધાન જિવ બધ છે એટલે તેનો ઉપાધિ આત્મા પણ બહે બધ છે 'જ્ઞાપતીય લેલાપ-
 તીય'—આત્માનું જુદા સાથે સામ્ય ભૂકારપ્રવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે આપ્યું છે—'સ સમાનઃ
 સપુર્માલોકાયનુસંચરતિ જ્ઞાપતીય લેલાપતીય'—તે સ્વચ્છબોધિત્વે આત્મા સમાન થઈ,
 હૃદયની-જુદાની સાથે સમાન થાય છે. સામાન્ય એટલે શું? અર્થ અને મદિવની જેટલે વિવિ-
 ઢવની અનુપવચ્ચિતે તે સામાન્ય. જુદા અવમાસ છે, અન્નચ્છબોધિત પ્રકાશની જેટલે અવમાસક
 છે. અવમાસ અને અવમાસક વિવિધ અનુપવચ્ચ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રકાશ વિપુલ હોવાથી
 અવમાસના જેવો થાય છે, એમકે હાથ વસ્તુને અવમાસ કરતો હાથ જેવો થાય છે, હરિત

આત્મા પ્રાપ્ત આત્માથી અપિહિત થયેલો પાર શબ્દ કરતો બધ છે) એમ જીવથી
 બિન્ન તરીકે પરમેશ્વરનો વ્યપદેશ કરે છે. તેમાં શારીર જીવવાનું છે; કેમકે શરી-
 રનો સ્વામી છે. પ્રાપ્ત તો તેજ પરમેશ્વરવાચક છે. તેટલા માટે મુખ્યિ અને ઉત્કા-
 ન્તિમાં (પરમેશ્વરનો જીવથી) બિન્ન તરીકે વ્યપદેશ છે તેથી પરમેશ્વરજ આદિ
 વિવક્ષિત છે એમ સમજાય છે. આદિ. અન્ત અને પ્રાપ્તમાં શારીરના સિંગથી આ
 વાક્ય શારીરપર છે એમ બે કદ્દુ છે તેને વિષે કહીએ છીએ—પ્રથમ ઉપક્રમમાં
 'સોડ્યં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાપ્તિ' (એ આ વિજ્ઞાનમય. પ્રાપ્તથી બિન્ન છે) એમાં કદ્દ
 સંસારી સ્વરૂપની વિવક્ષા નથી, ત્યારે યેની વિવક્ષા છે? સંસારી સ્વરૂપનો અનુ-
 પાર કરીને પરબ્રહ્મ સાથે એની એકતા કહેવાની વિવક્ષા છે; કેમકે 'જ્ઞાપતીય
 લેલાપતીય' (જાણે જ્ઞાન કરતો હોય, જાણે યજન કરતો હોય) કત્યાદિ ઉત્તર
 મન્યની પ્રવૃત્તિ સંસારી ધર્મનું નિરાકરણ કરવા વિષે જણાય છે. તેમજ ઉપસંહાર-
 માં પણ જેવો ઉપક્રમ છે તેવીજ રીતે ઉપસંહાર કરે છે—'સ ઘા ઘ્ય મદાનજ માત્મા
 છે તેથી—નેનું પ્રતિબિંબ જેમાં છે એવો થાય છે. આ કારણે હીંધે વિમજા જેવો બાસે છે.
 એને માટે દુષાન્ત કહે છે કે જેમ સૂચવતો કડોને વિભજા લાગે છે. જળમાં જેમ ચન્દ્રાદિ
 પ્રતિબિંબ પ્રવિષ્ટ થયું છે તેમ કાર્યકરણને વિષે એ આત્મા પ્રવિષ્ટ છે. તે એ સ્વેચ્છા આત્મા
 પ્રાપ્ત એટલે પરમાર્થ, સ્વાભાવિક, ધોનાનું સ્વરૂપ પર જ્યોતિ ને બોડે 'સમ્બર પરિવજન થય-
 લો યોગીજ્ઞ થયેલો કુર્ષપણુ અન્ય જાત વસ્તુ કે અન્તર કુર્ષપણુ વસ્તુ (આત્મામાં આ કુ-
 મુખી કે કુર્ષો પું એમ) જણતો નથી. જેમ સીપુરુપનું એકજ પુરુષને વિશેષજ્ઞાન (સીધી
 યોને મિત્ર છે એજ જ્ઞાન)ના અભાવનો દેગ છે. તેમ પરમાત્મા સાથે સુપ્રમિમાં જીવનું એકજ
 વિશેષ વિજ્ઞાનના અભાવનો દેગ છે. જ્યોત્, વિશેષ વિજ્ઞાનનો દેગ નાનાત્વ છે અને તેનું કા-
 રણ આત્માથી બિન્ન વસ્તુ ઉપરજાપન કરનારી અવિદ્યા છે એ અવિદ્યાથી જ્યારે જુદો થાય
 છે ત્યારે સર્વ સાથે એકજ થાય છે. ને સમયે જ્ઞાન, તેજ આદિ કારકવિભાજ ન હોવાથી
 સ્વાત્માના સ્વાભાવિક સ્વચ્ચયોતિસ્વરૂપમા વિશેષ વિજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ ક્યાંથી? ઉત્કાન્તિમાં
 પન્ન મિત્ર તરીકે વ્યપદેશ છે એમ કહે છે—'તેમજ ઉત્કાન્તિમાં પળુ' "મયં શારીરઃ"
 દત્તાદિ નૃદહારવ્યક્રમા દુષાન્ત સાથે આ પ્રમાણે છે—'તત્પ્રાપ્તઃ સુસમાહિતમુક્તસંજ્ઞા-
 પાવેષમેવાયશ્ચારીર માત્મા' દત્તાદિ. જેમ લોકમાં માડુ ભારથી જરીવર ભરેલું માણવાનો
 જેમાં નેકેલો છે તેનું યોર શબ્દ કરતું બધ છે તેમ શારીર આત્મા જેના ઉત્ક્રમણ થવા પછી
 પ્રાણહિનું ઉત્ક્રમણ થાય છે ને પ્રાગ-પર આત્મા સ્વચ્ચયોતિસ્વભાવથી અપિહિત થયેલો મર-
 જીવને વેદનાથી નાના પ્રકારના શબ્દ કરતો બધ છે. તેમાં સ્વ-ચાત્મચયોતિથી ભાસ્ય પ્રા-
 મુપ્રધાન સિંગ બધ છે એટલે તેનો ઉપાધિ આત્મા પન્ન બધે બધ છે "જ્ઞાપતીય લેલાપ-
 તીય"—આત્માનું જુદા સાથે સામ્ય નૃદહારવ્યક્રમાં આ પ્રમાણે આપ્યું છે—'સ સમાનઃ
 સપુર્માલોકાયનુસંચરતિ જ્ઞાપતીય લેલાપતીય'—તે સ્વચ્ચયોતિઃ આત્મા સમાન દદ્દ,
 દદ્દની-જુદીની સાથે સમાન થાય છે. સામાન્ય એટલે શું? બધ અને મદિયની જેડે અવમાસક
 કરી અનુપવચ્ચિ તે સામાન્ય જુદા અવમાસક છે, આત્મચયોતિ પ્રકાસની જેડે અવમાસક
 છે. અવમાસક અને અવમાસક વિવિધ અનુપવચ્ચ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રકાશ વિશુદ્ધ હોવાથી
 અવમાસકના જેવો થાય છે, જેમકે લાવ વસ્તુને અવમાસ કરતો લાવ જેવો થાય છે, દરિય

અસંસારી છે એમ પ્રતિપાદન કરવાની વિવક્ષા છે. એ શી રીતે સમાગય છે? કેમકે 'મન કાર્યં વિમોક્ષાર્થમ્' (એની પછી વિમોક્ષને મારેજ કહેા) એમ ૫૨ ૫૨ પ્રશ્ન પુછે છે અને 'મનન્યાગતસંન મયત્યસદ્ગોતાર્થ પુરુષઃ' [બૃહ્ ૦ ધા૩૧૪-૧૫] (તે અવસ્થાધર્મ છે અસ્પૃષ્ઠ છે; કેમકે એ આત્મા સંમરદિત છે) એમ ૫૨ ૫૨ પ્રતિવચન કહે છે. ૫૪ી 'અનન્યાગતં પુણ્યમાનન્યાગતં પાપેન તીર્ણો હિ તદ્વા સર્વામ્' શોકાન્ દૃવમ્ય મયતિ' [બૃહ્ ૦ ધા૩૧૨] (આત્માનન્વ પુણ્ય અને પાપથી અસ્પૃષ્ઠ છે; કારણ કે ત્યારે-શુદ્ધિમાં દૃવના સર્વ શોકથી અતિક્રાન્ત થાય છે) એમ ૫૪. તેટલા મારે એ વાક્ય અસંસારી સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા મારેજ છે એમ સમાગ્યું ॥ ૪૨ ॥

મતં પુણ્યમાનન્યાગતં પાપેન' ક્ષત્વાદિ.—આત્મસ્વરૂપ પાપ અને પુણ્યથી અનનુભવ છે. શી રીતે! કેમકે તે સમયે સર્વ શોકને અનિક્રાન્ત થયો છે. શોક એટલે કામ. ૬૬વિષયની માર્થના તે વિષયને વિયોગે શોકસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૬ વિષયની અપ્રાપ્તિ કે વિયોગ થાય છે ત્યારે પુણ્ય તે સંનધી ચિન્તાથી અન્તાઃ સંતપ્ત થાય છે, તેથી શોક, રતિ, કામ એ બધા પર્થાયશબ્દો છે. દૃવમ્ય—દૃવ એટલે પુરઃરીક વ્યગ્રરનો માંચવિડ. નેની અંદર રહેતું અન્તાઃકરણ, શુદ્ધિ પશુ દૃવમ્ય કહેવાય છે, મધ્યા ક્રોશન્તિ (મંચ-ખદ્વા-ખાટલો રુદન કરે છે, એટલે તત્સ્વ-તેપરના મહુસો રહે છે) માં લેમ મન્યસ્વ પુત્રજ રુદન કરે છે એવો અર્થ છે તેમ તાત્પર્ય (ને ૫૨ રહેવાપણું)થી દૃવમાં રહેલી શુદ્ધિ એવો દૃવનો અર્થ છે. દૃવમ્ય-શુદ્ધિના કામ છે. આત્મા સાથે શોક-કામને સમ્ય છે એવી ક્ષાન્તિ દર કરવા કહે છે કે જે શુદ્ધિના કામ છે તે કામ, સકલ્ય અને વિચિકિત્સા ક્ષત્વાદિ સર્વ મનજ છે. આત્મા શુદ્ધિમાં સર્વ કામમયથી અનિક્રાન્ત થાય છે નેથીજ શુદ્ધિનીજ એ સર્વ કામના છે એવો કુતિનો અર્થ છે. સિદ્ધાન્તનું રદસ્વ આ પ્રમાણે છે—'યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ' ક્ષત્વાદિ વાક્યને પૂર્વપક્ષી સસારીપર જે છે તે શું સસારીથી અન્ય પરમાત્મા નથી તેથી કે અર્થ સસારીથી અતિરિક્તિ પરમાત્માનું સંપ્રીતન નથી તેથી! પ્રથમ પદ્ય કુજ નથી; કેમકે પરમાત્માનાં પ્રતિપાદક સંકેતો મુતિપાત્ર છે. દ્વિતીય પદ્ય પશુ કુજ નથી; કેમકે શુદ્ધિ અને ઉત્ક્રાન્તિમાં સસારીથી અનિરિક્ત પરમાત્માનું સંપ્રીતન છે. પ્રાત્ પરમાત્માનું દૃવથી નિત તરીકે સંપ્રીતન સંમતિન હોય તો રાહુના ચિત્રની જેટલે યોગ્યારિક્ત હેતું કુજ નથી. તેમજ પ્રાત્સાન્ત જે પ્રજાપ્રકરણથી (અનિશય પ્રજાથી સોને એવો) ના અર્થમાં નિરૂદ્ધ છે તેનું અત્ તરીકે એ તેમ આપ્યાન કરતું કુજ નથી. જેનો આપાર સંકુચિત થયો નથી એવો 'પ્રજાપ્રકર' શબ્દ કંઈ સમસ્ત વેદિતવ્ય-એવ જેને વિદિત છે એવા સર્વવેત્તાથી અન્ય સંમતનો નથી દૃવમ્ય એવો નથી. તેથી શુદ્ધિ અને ઉત્ક્રાન્તિમાં દૃવથી પરમાત્માનો નિત તરીકે વ્યવહેર હોવાથી 'યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ' ક્ષત્વાદિથી જે સમચયું નથી તે-પ્રતિપાદન કરે છે. માત્ર દૃવમ્યના અનુવાદ કરવો એટલુંજ એ વાક્યોનું તાત્પર્ય નથી; કેમકે શાબ્દ પ્રમાણુ અગ્રાતનું જ્ઞાન કરાવે છે, માત્ર અનુવાદ કરતું નથી. ॥ ૪૨ ॥

પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ ॥ ૪૩ ॥

પતિ આદિ શબ્દોથી (અસંસારી સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા માટેજ એ વાક્ય છે) ॥ ૪૩ ॥

જગતી આત્મી એ વાક્ય અસંસારી સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા માટેજ છે એમ સમજાવવાનું છે; કેમકે એ વાક્યમાં પતિ આદિ શબ્દો અસંસારી સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે અને સંસારી સ્વભાવનો પ્રતિવેધ કરે છે. ' સર્વજ્ઞ ઘણી સર્વજ્ઞેશાને: સર્વજ્ઞા ધિર્મતિ: ' (સર્વથી સ્વતન્ત્ર, સર્વ પર અમલ કરનાર, સર્વનો અધિપતિ) એવા પ્રકારના શબ્દો અસંસારીનો સ્વભાવ પ્રતિપાદન કરે છે. ' જ ન જાણુતા કર્મણા મૂઘાણા યથામાયુતા કતાંયાન્ ' (ને સાચું કર્મથી મોટો નથી કે અમાયું કર્મથી નાનો નથી) એવા પ્રકારના શબ્દો સંસારી સ્વભાવનો પ્રતિવેધ કરે છે. તેણે માટે અસંસારી પદ્મત્યદ આદિ કથો છે એમ સમજાય છે ॥ ૪૩ ॥

इति धीमच्छतुर्भुजमव्यवस्थानां शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयोऽध्यायः शुक्लरिगानुवादः ॥ ३ ॥

હીનચ્છતુર્ભુજમવ્યવસ્થાનં શારીરકમીમાંસાભાષ્યમા પ્રથમ અધ્યાયના તૃતીય પાદનો તુર્થ સૂક્ત નં. અનુવાદ સુત્રનં ॥ ૩ ॥

' વરૂણી ' = નવતન્ત્ર, અવરૂણીન. ' હીતાન: ' = નિવૃત્તિમાં સમવાતી સંજિવાળો, અને એ દર્શનનું કાંઈ ને પ્રાધિપત્ય, એન બેટ સમજાવો. ॥ ૪૩ ॥

इति धीमच्छतुर्भुजमव्यवस्थानां शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयोऽध्यायः शुक्लरिगानुवादः ॥ ३ ॥

હીનચ્છતુર્ભુજમવ્યવસ્થાનં શારીરકમીમાંસાભાષ્યમા પ્રથમ અધ્યાયના દ્વિતીય અધ્યાયનો તુર્થ સૂક્ત નં. અનુવાદ સુત્રનં ॥ ૩ ॥

પ્રથમાધ્યાયે ચતુર્થઃ પાદઃ ।

આનુમાનિકમપ્યેકેપામિતિ चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृ-
हीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

અનુમાનનિર્ણયિત (પ્રધાન) પણ કેટલાક (શાખીઓ)માં (શ્રુતિ-
પ્રતિપાદિત) છે એમ (કહેશે) તો (અમે કહીએ છીએ
કે) ના, કેમકે રૂપકથી વિન્યસ્ત થયતા શરીરનું ગ્રહણ
છે અને (એ શ્રુતિ) દર્શાવે છે ॥ ૧ ॥

અન્નવિજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરી 'જગ્માવસ્ય વતઃ' [અં ૧૧૧૨] (જન્માદિ
આત્મું [જન્મનું] જેથી [સર્વસ સવરાજિ કારણથી થાય છે] તે [અન્ન] એમ
પ્રજનું લક્ષણ કહ્યું છે. તે લક્ષણ પ્રધાનને પણ 'સમાન છે એમ આશંકા કરી તેનું
પ્રધાનનું) 'અશબ્દ દેવાથી 'ઈશ્વરેવોત્તમમ્' [અં ૧૧૧૧] ((પ્રધાન જન્મનું
કારણ) નથી [કેમકે તે] અશબ્દ [છે] ઉત્પત્તિથી) એમ નિરાકરણ કહ્યું છે.
વળી વેદાન્તવાદીઓની સામાન્ય અવગતિ 'અન્નકારણવાદ તરફ છે, 'પ્રધાનકારણવાદ
તરફ નથી એમ ગત પ્રત્યક્ષી વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરાયું છે, હવે આ 'અવ-
શિષ્ટ રહેલી આશંકા દૂર થાય છે—પ્રધાન અશબ્દ છે એમ કહેકહ્યું છે તે અસિદ્ધ છે;
કેમકે કેટલીક શાખાઓમાં પ્રધાનને બોધ કરતા જણાતા રાખે. મૂલમાળ છે. એ-
લા મારે પ્રધાનનું વેદસિદ્ધ કારણ જરૂરિયાતિ યોગ પરમર્થિઓએ પરિગ્રહણ કહ્યું છે
એમ પ્રસંગ આવે છે. તેમજા મારે જ્યાંમુખી તે રાખે. 'અન્યપર છે એમ પ્રતિપાદન

આ પાદમાં પણ અધિકારણની 'ઈશ્વરિતિ અધિકારણ સાથે સંબંધિ કહેવા મારે 'જગત્તે અનુ-
વાદ કરે છે—'અન્નવિજ્ઞાસાની' હતાદિ અન્નવિજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પ્રજનું લક્ષણ
'જગ્માવસ્ય વતઃ' એમ કહ્યું છે. એ લક્ષણ કઈ પ્રધાનકારિને લાગુ પડતું નથી કે તેથી 'જ-
નિશ્ચરને હોય અવકાશ થાય; પણ પ્રજાને જ લાગુ પડે છે એમ 'ઈશ્વરેવોત્તમમ્' એ ૧૧૧૧
માં પ્રતિપાદન કર્યું છે વળી વેદાન્તવાદીઓની સામાન્ય મતિ અન્નકારણવાદ પ્રત્યે છે; પ્રધાનકારણ-
વાદ પ્રત્યે નથી એમ વળીયા સુવર્ણાંશમાં વિસ્તારથી કહ્યું છે. વળી 'મરતઃ પરમાવસ્યકમ્'
હતાદિ ૧૧૧૨ વાક્યને પ્રધાનને વિષે સમન્વય થાય તોપણ તેનું જનિશ્ચર થયે નથી. કેમકે
એ વાક્ય કઈ પ્રધાન જન્મનું કારણ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું નથી. પરંતુ અન્ય પ્રધાનનો 'સર્-

૧ સારખે રીને લાગુ પડે છે. ૨ સ્વ-કૃતિયા પ્રતિપાદિત નથી એવું ૩ કલિયુગ કલ્યાણ—જાન
નાશ; ૪ રાજા કહ્યું છે તેથી ૫ અન્ન જન્મનું કારણ છે એવું થય ૬ પ્રધાન જન્મનું કારણ છે એવું
થય ૭ જા. ૧૧૧૨૨૨ જન્મવ્યવસ્થા, જન્મવિધિ. ૮ પ્રથમ અધ્યાયના ૫ માં લખેલી ૧૨ માં મુલ
અવસ્થા અધિકારણ હજી અધિકારણ છે. ૯ જઈ જઈ રૂપી કહે છે ૧૦ હેતુઃ સ્વાધ્યાયમાદિગુણિય
અધિકાર—જા. ૧૧૧૨૨૨ મહાવ દોષ ત્યાં દેવનું દોષ તે અધિકાર. ૧૧૨૨ મુલકન છે, પરિમાન
છે તેથી મેલા વધિવન દેવ કારણ છે મુલકન તેનો અર્થ દોષાવા નેવામાં છે તેમાં છે, ૧૨ દેવનું
અધિકાર છે. ૧૧ ૬૪.૬૪

કરણ નહિ ત્યાંમુધી સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જગત્તુ કારણ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આનુસ-અદૃક થાય. એટલા માટે તે શબ્દો અન્યપર છે એમ દર્શાવવા માટે હીનો પ્રત્ય પ્રવૃત્ત થાય છે. આનુમાનિક—અનુમાનથી નિરૂપિત થયતું—પરેશને શાખાચામોને શ્રુતિપ્રતિપાદિતની પેઠે ઉપસાધ્ય થાય છે. અદેખ 'મહતઃ પરમસ્યન્તમાયકાન્ પુરુષઃ પરઃ' [૧૩૩૧૧] (મહત્ત્વથી પર અવ્યક્ત જાણી પર પુરુષ) એમ પડેલું છે. તેમાં જે નામના, અને જે ક્રમમાં આવેલ અવ્યક્ત અને પુરુષ શબ્દો જે સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ છે તેનુંજ અર્થિ પ્રત્યક્ષિત છે. તેમાં અવ્યક્તશબ્દથી સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ પ્રધાનનું અભિધાન થાય છે; કેમકે નિર્મા પ્રસિદ્ધ છે, અને શબ્દાદિ ન હોવાથી ન વ્યક્ત તે અવ્યક્ત એમ અનુમાન છે. તે શ્રુતિપ્રતિપાદિત હોવાથી અશબ્દ છે એમ કહેવું મુજબ નથી જગત્તુ કારણ છે, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ન્યાયની પ્રસિદ્ધિથી. એમ જો કહેશો તો (હીને હીએ કે) એ એમ નથી. અદેખર, એ કાઠક વાક્ય સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ અને અવ્યક્તનું અસ્તિત્વભોષક નથી; કેમકે અર્થિ જેનું સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ, કારણ વિનુભાષક પ્રધાન છે તેવાનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થતું નથી. અર્થિ તો અવ્યક્ત શબ્દમાત્રનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે; અને તે શબ્દ ન વ્યક્ત તે અવ્યક્ત એમ

અવજ પ્રતિપાદન કરે છે; અને એના સર્વભાવથીજ કઈ બ્રહ્મસમૂહમાં હાનિ થતી નથી માટે ઉત્તરશબ્દને અનંત છે એવી આશંકા દૂર કરવા માટે 'બ્રહ્મનિજ્ઞાસાની પ્રતિપાદન કર્યું છે. 'મહતઃ પરમસ્યન્તમાયકાન્ પુરુષઃ પરઃ' હવાડિ શ્રુતિઓ માત્ર પ્રધાન અવજ પ્રતિપાદન કરતી નથી, પણ પ્રધાન જગત્તુ કારણ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. 'પરમ' એવા પરમશબ્દ પામેલાજ પૂરંકાલનું અભિધાન કરે છે ને તેથી કારણત્વવાચક છે. 'મહત્ત્વ' એ તો કારણત્વનું અભિધાન કરે છે એ સ્ફુટજ છે. આ પ્રમાણે અભિધાન અ.વ.નંદર પ્રતિપાદન કરવા માટે ઉત્તર શબ્દનો આરંભ મુજબ છે. પૂરંપક કહે છે—'એ નામના' હવાડે. 'સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ' = સાંખ્યસ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ. માત્ર રૂઢિથીજ અવવચાર્થક—'હોતથી પણ એજ અર્થ આગમ થાય છે એમ કહે છે—' ન વ્યક્ત તે અશબ્દ સ્વતઃ જાહેર હોવાથી હોતનો સુભવ છે એમ કહે છે—'શબ્દાદિ ન હોવાથી 'શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાયની પ્રસિદ્ધિથી'—'મહત્ત્વ' હવાડિ શ્રુતિ છે. 'મહત્ત્વ' હવાડે સાંખ્ય સ્મૃતિ છે, 'વજ્રાં સમ્રાજ્ઞમહત્ત્વમ્' એ ન્યાય છે. બ્રહ્મ જગત્તુ કારણ છે એ મનની શ્રુતિ થાય છે એનો પૂરંપકનો આગમ છે. નિર્કાંત—'એ એમ નથી' હવાડે. પ્રધાન શ્રુતિપ્રતિપાદિત નથી એમ દર્શાવવા તત્ત્વપરંપરા રૂપે દેતુ કરે છે—'અદેખર, એ કાઠકવાક્ય' હવાડે. પણ પ્રધાનનું જાહેર પ્રત્યક્ષ છે માટે પ્રધાન સંદેહ—વેદપ્રતિપાદિત છે એ આશંકા દૂર કરવા કરે છે—'અસ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ' હવાડે. પણ સંજ્ઞની પ્રત્યક્ષતા થવાથી અવંતી પણ પ્રતિપેક્ષ એવ જાણ કરી સ્વતઃજ્ઞાન કરે છે કે નિયમક ન હોવા તો નૈનિક સંજ્ઞાની પિટિટ પ્રતીત થતી નથી—'અને તે શબ્દ' હવાડે. તારે રૂઢિથી પ્રધાનની પ્રતિપેક્ષ કરે અનન્ત કરી ને રૂઢિ હોડિ છે કે સાંખ્યસ્મૃતિની છે એમ અને કહેવું નિગદ્ય કરે

હોવાથી સૂક્ષ્મ, મુદ્ગલ્લક્ષ્ય એવા અન્ય પદાર્થને વિષે પ્રયોજ્ય છે. વળી રાજ્ય કોઈ પણ અર્થમાં રૂક નથી. જે પ્રધાનવાદીઓની રૂઢિ છે તે તેઓની પારિભાષિક થઈ વેદાર્થનું નિરૂપણ કરવામાં કારણભાવ પામતી નથી. તેમજ કમભાવની સમાનતાથી સમાન અર્થના રૂપનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ન હોય તો તેને જોય થાય નહિ. ખરેખર, અર્થને સ્થાને બગદને બેઠને એ અર્થ છે એમ અમુક પુરુષ નિશ્ચય કરેલા નથી. વળી અહિં પ્રકરણનું નિરૂપણ કરતાં પ્રતિપક્ષીએ પરિ-કલ્પેલા પ્રધાનની પ્રતીતિ થતી નથી; કેમકે રૂપકથી વિન્યસ્ત થયલા શરીરનું મ-દણ છે. ખરેખર, આહિં રથરૂપકથી વિન્યસ્ત થયલા શરીરનું અવલોકનરાજ્યકથી પરિમદણ કંઈ છે. સાથી? પ્રકરણથી અને પરિરોધથી; કારણ કે ભાગભાગ પાછલેા અન્ય આત્મા, શરીર આદિઓની રથી, રથ આદિ સાથે રૂપકની કલ્પના કરાવે છે—'માત્માને રચિતે વિદિત શરીર રથમેવ સુ । શુદ્ધિ સુ સારથિ વિદિત મનઃ પ્રમહમેવ [કાઠ રાશી, ૪] (આત્માને રથી ભણુ અને શરીરને રથજ ભણુ, છુદ્ધિને સારથિ અને મનને પ્રમદ ભણુ. હન્દ્રિયોને અર્થ કહે છે અને વિષયોને તેમને વિષે

ફિક રૂઢિ નથી એમ કહે છે—'વળી એ રાજ્ય કોઈ પણ અર્થમાં રૂક નથી,' સાંખ્ય રમુ-નિની પણ રૂઢિ નથી એમ કહે છે—'જે પ્રધાનવાદીઓની રૂઢિ છે' હતાદિ. પુરુષસકેત કઈ બનાવિ વેદનો અર્થ નિર્ણય કરવામાં દેવગ્રામ થતો નથી; કેમકે પુરુષના મન વિચિત્ર હોય છે એનું તાત્પર્ય છે. પણ સાંખ્યરમુતિના કમની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા થવાથી કમિક અર્થ રમુતિનોજ છે એ આસંગ્ય સમાધાન કરે છે—'તેમજ કમભાવની સમાનતાથી' હતાદિ. 'સમાન અ-ર્થના રૂપનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ન હોય તો' સમાન રૂપથી વિરુદ્ધ રૂપનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન હોય તો એવો અર્થ સમજવો. પૂર્વે બલેલા રૂપવાળા પદાર્થને સ્થાને નેથી વિરુદ્ધ પદાર્થનું જ્ઞાન થયે તેની (પૂર્વે બલેલા રૂપવાળા પદાર્થની) પ્રતીતિ થતી નથી તેને માટે દુષ્ટાન્ત કહે છે—'ખ-રેખર, અર્થને સ્થાને' હતાદિ. પ્રકૃત વિષયમાં વિરુદ્ધ જ્ઞાન નથી એવી આપણા કરી નિરા-કરણ કરે છે કે પ્રકરણથી શરીરનું જ્ઞાન થાય છે—'વળી અહિં પ્રકરણનું નિરૂપણ કરતાં' હતાદિ. રૂપક એટલે રથસાદૃશ્યથી શરીરજ વિન્યસ્ત છે. પૂર્વવાક્યમાં આત્મા અને છુદ્ધિના મતમાં શરીર પોદું છે, માટે અહિં પણ મત્તમાં રહેલા અલગ છબ્બથી શરીરનું મદણ થવાથી પ્રધાન વૈદિક-મુતિપ્રતિપાદિત નથી એવો સૂત્રનો અર્થ છે. પણ રમુતિનો કમ જ્ઞા માટે તજવો બેઠું એ આસંગ્ય નિરાકરણ કરવા કહે છે કે છુનિકમ, પ્રકરણ આદિના અ-ગ્રમદને લીધે રમુતિકમથી ભવવત્તર છે—'સાથી? પ્રકરણથી અને પરિરોધથી' હતાદિ. પ્રકરણ અને પરિરોધ એ જેનું તિવરણ કરે છે—'કારણ કે ભાગભાગ પાછલેા મન્ય' હતાદિ. રૂપકની કલ્પના—સાદૃશ્યની કલ્પના. જ્યારે છુદ્ધિસારથિ વિરેકી હોય છે ત્યારે મનરૂપી દોષ છે ત્યારે મનરૂપી લાગમથી ભાંધેલા તે અજ્ઞાને તે માર્ગમાં પ્રવર્તે છે. આ પ્રમાણે મ-નને લગામનું રૂપ આપ્યું છે તે મુજબ છે. 'તેણે ગોચરાત્'—તેણે-હયેણુ, અજ્ઞાને વિરે; ગોચરાત્-માગાર્ત, માર્ગો જેમ અર્થ માર્ગને અવગંતીને કહે છે, તેમ હન્દ્રિયરૂપી અર્થ

ઉ. મનથી પર બુદ્ધિ છે; કેમકે બુદ્ધિ પર આરોહણ કરીને બોધ્યસમુદ્ધ બોધાત્મક
પાસે જાય છે. બુદ્ધિથી યોગે આત્મા પર છે, તેજ કે જે 'માત્માને રચિને વિચિત્ર
(આત્માને રચી જાણ) એમ રચી તરીકે નિર્દિષ્ટ કરાયો છે. શાથી? આત્માનાંથી
વળી બોધાત્મકોનાં ઉપાસ્યથી પર થાય એ ઉપપત્ત છે. તેમજ એ સ્વામી હો-
વાથી મહાત્મ છે એ પણ પ્રમાણ છે. અથવા 'મનો મહાત્મ મતિર્મત્તા પૂર્વજિત્વાત્તિરી-
મ્મતઃ । મજા સંવિધિતિયૌવ સ્મૃતિશ્ચ પરિપક્વતે' (મનનરાજિ યોગી છે, નિશ્ચયરૂપ
છે, આત્મા છે, બોધ્યવર્ગનું નમર છે, તાત્કાલિક નિશ્ચય છે, દીર્ઘરાજિ છે, નિયમન-
રાજિ છે, ત્રેકાલનિશ્ચય છે, સંવિદ છે, ચિત્ત છે અને સ્મૃતિ પોક્ષી છે) એવી સ્મૃતિ
II તેથી અને 'સો દ્રવ્યલં વિદ્યપાતિ પૂર્વે સો વૈ વેદોઽથ પ્રતિજ્ઞોતિ વસે' [ધેનાગ શાસ્ત્ર]
(જે દ્રવ્યને પૂર્વે સજે છે તે તેની પાસે વેદો મોઢે છે તેને) એમ સુતિથી જે
પ્રથમ ઉપપત્ત થયેલા હિરણ્યગર્ભની બુદ્ધિ છે તે સર્વ બુદ્ધિમાં પર, પ્રતિષ્ઠા છે. તેને
આદિ યોગે આત્મા II એમ કહ્યું છે; અને તે પૂર્વે બુદ્ધિરાજના મહાબુદ્ધીજ મહાબુ
ક્રાંત્યથી થઈ આવે પૃથક્ ઉપરિષ્ઠ થઈ છે; કેમકે તે પણ આપણી બુદ્ધિથી પર છે એ
ઉપપત્ત છે. પણ એ પણમાં પરમાત્મવિષયક જે પછીથી આવનાર પુરુષરાજનું મ-

વિષયોને કાળે જોઈએ જાહેરિયાર છે—પ્રતિ કરવા સમર્થ નથી. જોઈએ જે વડ છે તેથી
વિષયો કેટલોવાથી તેમને કનિષ્ઠ કરા છે. સંવિદરૂપ રાજ, સંસ્પર્શરૂપાત્મક ને મન
કને નિર્વિદ્યરૂપ રાજ કાષ્ઠવસાધાર્મક, કાર્યનું નિશ્ચયાર્મક રાજ જે બુદ્ધિ નિશ્ચયાર્મક નિ
વલો કોઈને ઉપારણ થાય છે અને નિશ્ચય એ બુદ્ધિ છે તેથી સંસ્પર્શરૂપ મનથી બુદ્ધિનું
પ્રાપ્ત્ય છે એવો કાર્ય છે. રચી તરીકે જે પૂર્વે કરો છે તે આત્મા બુદ્ધિથી પર છે. કેમકે
આત્માનાંથી તે બુદ્ધિથી પર છે એમ પ્રતિજ્ઞાન થય છે. બુદ્ધિથી આત્મા શરૂ થઈને જે છે તે
છે—'વળી બોધાત્મકોનાં ઉપાસ્યથી' [અ.તિ. જાહેરિયારને સ્વ.મો હોવાથી
મહાત્મ (મો) કોઈ છે પણ તારે મહાત્મ પરમાત્મક' જેમ કહ્યું છે તેને માટે 'માત્માના
પરમાત્મક' જેમ કહેવું કોઈએ જેમ કહ્યું જાણી કહે છે—'અથવા 'મનો મહાત્મ'
[અ.તિ. સંસ્પર્શરૂપ મનનરાજિને હોઈ હિરણ્યગર્ભની બુદ્ધિ તે મન જરિ મનેને વિષે
સંસ્પર્શને હિરણ્યગર્ભ કહે કોઈ કોઈને અપિની છે. પણ સંસ્પર્શરૂપ રાજને હોઈ હિરણ્ય-
ગર્ભ બુદ્ધિ સંસ્પર્શરૂપ છે તે સંસ્પર્શ કરવા કહે છે—'મતિઃ' જાણી નિશ્ચય કરનારી છે,
કારણ જાણ. સંસ્પર્શરૂપમાં જે નિશ્ચય થયે છે તે નિશ્ચય કરનારી છે. મહાત્મ ઉપ-
પત્ત કરવા કહે છે કે ને 'દ્રવ્ય' છે. તે કોમલરૂપને કાષ્ઠરૂપ છે એમ કહે છે 'પૂઃ',
નિશ્ચયરૂપ છે એમ કહે છે—'જુષ્ઠિઃ' । જુષ્ઠિઃ જાણી છે એમ કહે છે—'સ્વાતિઃ' । નિશ્ચ-
યમનરાજિની II એમ કહે છે—'ઈશ્વર' । હોમાં જે પ્રકૃત જાણ છે તેને કનિષ્ઠાત્મક નથી
એમ કહે છે—'દ્રવ્ય' । તેજ રૂપ પણ તેથી કાર્યનાર નથી એમ કહે છે—'સંવિદ' । ને
તત્ત્વરૂપ છે એમ કહે છે—'ચિત્તિઃ' । જાણેલા સર્વ પદાર્થની જાણપણ નહીં છે એમ કહે
છે—'સ્મૃતિઃ' । જા. પ્રત્યે પ્રથમ જાણેલા હિરણ્યગર્ભની બુદ્ધિ સર્વ બુદ્ધિની એ કાષ્ઠ-
રૂપ હોવાથી તે છે અને આત્મા હોવાથી આત્મા છે. એવીજ બુદ્ધિરૂપથી હિરણ્યગર્ભની
રૂપિય રૂપરૂપ પ્રમાણ છે. પણ કમીટ્ત એવી હિરણ્યગર્ભની બુદ્ધિ છે કમીટ્ત છે અને
કમીટ્ત તે તેથી પ્રમાણને કો કાષ્ઠરૂપ થય છે તેને કમીટ્ત કહે છે—'અને તે પૂર્વે બુદ્ધિ-
રાજના મહાબુદ્ધીજ' [અ.તિ. પૂર્વે જરિયારે કનિષ્ઠ તરીકે હિરણ્યગર્ભ કહે કહે છે.

હવે ॥ તેથીજ રથી જે આત્મા તેનું મહત્ત્વ સમજાવું; કેમકે વાસ્તવિક રીતે પરમાત્મા ને વિજ્ઞાનાત્માનો ભેદ નથી. તેટલા માટે આ પ્રમાણે માત્ર શરીરજ એકું પરિમિત રહે છે. હન્દ્રિયાદિ અન્ય પ્રકૃત પદાર્થોને પરમ પદ દર્શન કરાવવાની ક્ષમણી અનુક્રમે વર્ણવી મુનિ પરિશિષ્યભાણુ એવો જે અર્થિ અત્યંત અભ્યપ્રસાદ તે વડે પરિશિષ્યભાણુ પ્રકૃત શરીરજ દર્શાવે છે એમ સમજાય છે. ખરેખર, શરીરાર્થને રચનાના રૂપની કલ્પનાએ, શરીર, હન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, વિષય અને વેદનાથી સંયુજ, અવિદ્યાવાળા બોધાત્મી સંસારમગ્નિ અને મોક્ષમગ્નિનું નિરૂપણ કરીને પ્રત્યક્ષાત્મા પ્રદાન પ્રાપ્ત કરે ॥ એમ અર્થિ વિવશા છે. તેથીજ રીતે ‘અનુ સર્વેષુ મૂનેષુ ગુણામા ન પ્રદાતાને । હરયતે ત્વષ્ટયયા વુક્ષ્યા શૂભયા શૂભમર્ચિમિઃ ॥’ [૩૩૦ ૧૩૧૨] (એ આત્મા સર્વ પ્રાણીઓમાં શુભ છે, એ પ્રદાતાનો નથી; પણ શુભ, અમ્ય બુદ્ધિથી મુક્તપદાર્થોમાંથી રખાય છે) એમ વિશ્વનું પરમ પદ પ્રાપ્ત કરવું અતિશય કઠિન છે એમ કહી તેની પ્રાપ્તિ માટે યોગ દર્શાવે છે— ‘વલ્લેજાઘમતસી પ્રાત્નલયલ્લેજાત્ત વાગમનિ । જાતમાગમનિ મહતિ નિવલ્લેજાઘલ્લેજાત્ત વાગમનિ ॥’ [૩૩૦ ૧૩૧૨] (પ્રાત્ન મુરંધ વાળીને મનમાં નિયન કરવી, મનને જ્ઞાનમાં, જ્ઞાનને મિત્રા આત્મામાં અને મિત્રા આત્માને શાન્ત આત્મામાં નિયન કરવો) એમ. એનું તાત્પર્ય એ ॥ કે વાળીને મનમાં નિયન કરવી, એટલે વાડુ આદિ બાધ હન્દ્રિયોના વ્યાપારનો ત્યાગ કરી મનમાત્રથી રહેવું. વિષયના વિકલ્પને અભિમુખ એવું જે મન તેને વિકલ્પરૂપી રૂપના દર્શનને લીધે જ્ઞાનશબ્દથી દૂરિત, નિઃશયસ્વભાવ જે બુદ્ધિ તેને વિષે બાધ કરવું. તે બુદ્ધિને પણ મિત્રા આત્મા જે બોધા તેને વિષે કે અમ્ય બુદ્ધિને વિષે મુક્તતા પ્રાપ્ત કરાવવા નિયન કરવી. પણ મહા આત્માને પ્રકરણમુત, શાન્ત આત્મા, પર પુરુષ, પર પર્યવમાનને વિષે પ્રતિષ્ઠાપિત કરવો. તેટલા માટે એવી રીતે પૂર્વાપરમ શોધાયત્વ કરતાં પ્રતિષ્ઠાપીત્વ કરાવતા પ્રધાનને અત્ર અવકાશ નથી ॥ ૧ ॥

આટલું નિષ્કર્ષ કરી તેથી એક કહી છે એવો અર્થ છે. પણ એ પદ્યમાં ધિરાગમનબુદ્ધિ અર્થ દેવથી રથી જે આત્મા બોધા છે તેનું અર્થિ ઉપાદાન મતુ નથી, એટલે રથમ પરિમિત છે એમ નહિ, પણ રથી પણ પરિમિત છે એવી કહે છે— ‘પણુ એ પદ્યમાં’ કલાતિ. એવ સ્વમ દર્શન પ્રતિષ્ઠાપિત્વ ધિરાગી વાસ્તવિક રીતે નિષ્કર્ષ નથી તેમ પરમાત્માથી વિજ્ઞાનાત્મા વચ્ચે નિષ્કર્ષ નથી તેવી પરમાત્માજ રથી તર્કિત આદે ઉત્તર છે, માટે રથમાત્ર પરિમિત છે એમ કહે છે— ‘તેટલા માટે આ પ્રમાણે’ કલાતિ. પૂરોજ છે પદાર્થોમાં માત્ર મહિમા પરિમિત છે એવો અર્થ છે. પ્રકરણ અને પરિવેષથી અભ્યપ્રસાદ મહિમાવચક છે એમ જે પ્રતેક્ષા કરી જે તેનું નિવચન કરે છે— ‘હન્દ્રિયાદિ અન્ય પ્રકૃત પદાર્થોને’ કલાતિ. વળી જે સકલ રથમ તાત્પર્ય પ્રદાતાત્વ છે માટે હેતુવદીઓના પ્રધાનને કદિ અવકાશ નથી એમ કહે છે— ‘મન, રચના, શરીર, હન્દ્રિય, મન’ કલાતિ. ‘વેદના’ અમ્યુક્તિને અનુસર. ‘પ્રત્યક્ષાત્મા’ કલાતિ. (પ્રત્યક્ષમજ્જનીતિ પ્રત્યક્ષાત્મા) ૩૩૩ વચનું તાત્પર્ય પ્રદાતાત્વ છે તેનાં પૂરુષ સ્વભાવ, મૂનેષુ સર્વેષુ એ એક પ્રિય વતુ છે એમ કહે છે— ‘તેથીજ રીતે “અનુ સર્વેષુ મૂનેષુ”’ કલાતિ. પ્રત્યક્ષાત્માત્વિત પરિવેષથી ઉપવ વચવી. ‘વલ્લેજાઘમતસી’ અમ્ય મગ્નિ મનમગ્નિ હિતિવાચે એવ તેમજ મગ્નિમાં કાગ્નું રીતે જ્ઞાનમ છે મૂનેષુ ૩૩૪ કહે છે— ‘તેટલા માટે એવી રીતે’ કલાતિ ૧ ॥

સૂક્ષ્મં તુ તદર્હત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પણ સૂક્ષ્મ (શરીર અહિં વિવક્ષિત છે); (તે સૂક્ષ્મ શરીર) તેને (અવ્યક્ત શબ્દને) યોગ્ય હોવાથી ॥ ૨ ॥

અવ્યક્તશબ્દ શરીરવાચક છે, પ્રધાનવાચક નથી એમ પ્રકરણ અને પરિણેયથી કહ્યું; હવે આ સંકા ધાય છે કે શરીર અવ્યક્તશબ્દયોગ્ય શી રીતે છે; કેમકે સ્થૂલ હોવાથી સ્પષ્ટતર એકું એ શરીર વ્યક્તશબ્દયોગ્ય છે, અને અવ્યક્તશબ્દ તો અસ્પષ્ટવાચક છે. આથી ઉત્તર કહે છે—અહિં સૂક્ષ્મ, કારણાત્મક શરીરની વિવક્ષા છે; કેમકે સૂક્ષ્મ શરીર અવ્યક્તશબ્દયોગ્ય છે. જો કે આ સ્થૂલ શરીર જાતે અવ્યક્તશબ્દયોગ્ય નથી, તોપણ તેના આદંભક, ભૂતોના સૂક્ષ્મ ભાગો અવ્યક્તશબ્દયોગ્ય છે. વળી પ્રકૃતિવાચક શબ્દ વિકારના અર્થમાં હોવામાં આવેલો છે; જેમકે ‘ગોમિઃ શીળીન મત્તત્મ્’ [જગ સં ૧૪૬૪] (ગાયના વિકાર પથ આદિની સાથે તમારે સોમરસ મિશ્ર કરવો જોઈએ). સુતિ પણ ‘તદેર્હ તર્હવાહતમાતીત્’ [પૃ ૦ ૧૪૭] ત્યારે—પ્રાગવસ્થામાં આ જગત્ ‘અવ્યાકૃત હતું’ એમ જેમાં નામરૂપ વ્યાકૃત એવા વિભિન્ન, એજ જગતને, વ્યાકાર પામેલાં નામરૂપોના જેણે પૂર્વ અવસ્થામાં ત્યાગ કર્યો છે અને જે બીજાશક્તિમાં રહેલું છે તેથી અવ્યક્ત શબ્દયોગ્ય છે, એકું દર્શાવે છે ॥ ૨ ॥

તદધીનત્વાદર્થવત્ ॥ ૩ ॥

તેને (ધન્ધરને) અધીન હોવાથી (એ બીજાવસ્થા સ્વીકારાય છે; કેમકે તે) અર્થવાળી છે ॥ ૩ ॥

અહિં કહે છે—જેમાં નામરૂપ અભિવ્યક્ત થયાં નથી એકું, પૂર્વ અવસ્થામાં સૂત્રનું સંકાન ઉત્તર તરીકે વ્યાખ્યાન કરે છે—‘અવ્યક્તશબ્દ’ ઇત્યાદિ. કાર્ય અને કારણ અભિન હોવાથી મૂલપ્રકૃતિવાચક અવ્યક્તશબ્દથી વિકાર લક્ષ્ય થાય છે એવો અર્થ છે. કારણવાચક અવ્યક્તશબ્દ કારણથી અભિન કાર્યને વિરે ઔપચારિક થાય છે એમ સમજવું. અવ્યક્ત કારણથી વિકાર જનન્ય છે તેને માટે પ્રમાણ કહે છે—‘સુતિ પણ’ ઇત્યાદિ. મહાવાહતમ્=અવ્યક્ત. ॥ ૨ ॥

પણ જો બીજાશક્તિની અવસ્થામાં આવેલું જગત્ અવ્યક્તશબ્દને યોગ્ય હોય તો પ્રધાનતોજ સ્વીકાર કર્યો થાય છે. ખરેખર, સુખદુઃખમોહમયક જગત્ એવા પ્રકારના કારણમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય એ યોગ્ય છે, કેમકે કાર્ય કારણકમક છે. જે સુખાત્મક જગત્ છે તે સત્વર.

૧ નામરૂપ આદિથી વ્યાકાર—૨૫મીકણ ન પામેલું, અવ્યક્ત.

રહેલું એ બીજાત્મક જગત અવ્યક્તશબ્દયોગ્ય છે એમ જો સ્વીકારાય અને તત્ત્વ-
રૂપે શરીર પણ અવ્યક્તશબ્દયોગ્ય છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરાય તો એમ થયે તેજ પ્ર-
ધાનકારણવાદની 'આપત્તિ થાય; કેમકે એજ જગતની પ્રાગવસ્થાને પ્રધાન તરીકે
સ્વીકારેલી છે એમ. એને વિષે કહીએ છીએ—જો અમે કોઈક સ્વતંત્ર પ્રાગવસ્થા-
ને જગતના કારણ તરીકે સ્વીકારીએ તો અમે પ્રધાનકારણવાદનો પ્રસંગ લાવીએ.
પણ પરમેશ્વરને અધીન એવી જગતની પ્રાગવસ્થા અમે સ્વીકારીએ છીએ, સ્વ-
તંત્ર નહિ. એ અવસ્થા તો અવશ્ય સ્વીકારવી પડશે; કેમકે તે અર્થવાળી છે. ખરે-
ખર, તે વિના પરમેશ્વરને સ્વૃષ્ટ્ય સિદ્ધ થતું નથી; કેમકે શક્તિરહિત હોય તો તેની
પ્રવૃત્તિ 'અનુપપન્ન થાય. વળી મુક્ત થયેલાઓની ફરી અનુત્પત્તિ (તેથી-બીજા
અવસ્થાથી સિદ્ધ થાય છે). શાથી? કેમકે વિદ્યાથી તે બીજાશક્તિનો દાહ થાય
છે. ખરેખર, અવિદ્યાસ્વરૂપ એ બીજાશક્તિ અવ્યક્તશબ્દથી નિર્દેશ્ય, પરમેશ્વરને
આશ્રયે રહેલી, માયામયી, મહાસુષુપ્તિ છે, જે હોવાથી સ્વરૂપના જ્ઞાનરહિત સંસાર
રી છવેા ઊઠે છે. તે એ અવ્યક્ત ક્વચિત્ આકારશબ્દથી નિર્દિષ્ટ થયેલું છે; કેમકે
'વત્સિષ્ઠ લલ્લક્ષ્મરે ગામ્યાંકારા ઓતદ્ય પ્રોતદ્ય' [બૃહદ શ્લોક ૧૧] (હે ગામિ, ખરે-
ખર, એ વિનાશરહિતને વિષે આકારા આલોતાલો કરાયેલું છે) એવી મુતિ છે.

બાવ છે, જે રજઃસ્વરૂપ છે તે દુઃખાત્મક છે અને જે મોહાત્મક છે તે તમઃસ્વભાવ છે. આ
રીતે પ્રધાનજ અવ્યક્ત છે એમ સ્વીકારાય છે. આ શકા વા અપસિદ્ધાન્તનું નિરાકરણ કરવાને
અર્થે 'તદ્વર્તમાનત્વાદ્યર્થયત્' એ સૂત્ર છે. 'એમ થયે'—સૂક્ષ્મસંસિત પ્રાગવસ્થાનો સ્વીકાર
કર્તા એટલે; પૂર્વ અવસ્થાનું જગત અવ્યક્તશબ્દયોગ્ય છે એમ ઇષ્ટ થયે છે. ખરેખર, સેશ્વર
કે બીજાશક્તિ સંખ્યોના મતમાં ઇશ્વરથી કે ક્ષેત્રજ્ઞથી પ્રધાન મિલ છે એમ નિર્વચન કરી શકાય
છે. પણ જ્ઞાત્રની આ અવિદ્યાશક્તિ જે માયા આદિ શબ્દથી વાચ્ય છે તેનું તે છે કે અન્ય છે
એમ નિર્વચન કરવું શક્ય નથી. અવિદ્યાશક્તિનું આ જે અનિર્વાચ્યત્વ તેજ અવ્યક્તત્વ. પ્રધાન-
વાદનો અભ્યાસુતવાદથી આજ ભેદ છે. અવિદ્યાશક્તિ ઇશ્વરને અધીન છે, કેમકે તેને આશ્રયે
છે. કોઈ પણ દ્રવ્ય શક્તિ વિના કાર્ય કરવા સમર્થ નથી, માટે શક્તિ એ અર્થવાળી-પ્રયોજનવાળી
છે તેથી 'અર્થયત્' એમ સૂત્રમાં કહેલું છે. અજ શંકા થાય કે જો જ્ઞાત્રની અવિદ્યાશક્તિથી
સંસાર થાય છે તો મુક્ત થયેલાને પણ પુનરુત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે; કેમકે પ્રધાનની પેઠે એ
શક્તિની પણ તેનીજ અવસ્થા છે. વળી એ શક્તિને વિનાશ થયે સમસ્ત સંસારનો ઉત્થાન
થાય; કેમકે સંસારનું મૂળ જે અવિદ્યાશક્તિ તેને સચુએદ થયો છે. એ શંકાનું નિરાકરણ કરવા
કહે છે—'મુક્ત થયેલાઓની ફરી અનુત્પત્તિ'. મુક્ત થયેલાઓને પુનઃ બંધની ઉત્પત્તિ થતી
નથી. શાથી? 'કેમકે વિદ્યાથી તે બીજાશક્તિનો દાહ થાય છે.' અર્થે અભિપ્રાય આ પ્રમાણે
છે. પ્રધાનની પેઠે અવિદ્યા સર્વ જીવોમાં એક છે એમ અમે કહેતા નથી કે જેથી અમ ઉપ-
વચ્ચ થાય. પણ પ્રતિજીવમાં અવિદ્યા મિલ છે એમ અમે કહીએ છીએ. આથી જે જીવને
વિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે તેનીજ અવિદ્યા દૂર થાય છે, બીજાની નહિ. વિદ્યા અને અવિદ્યા
અચરજો મિલ હોવાથી તેમની વચ્ચે વિરોધ થતો નથી. આ કારણથી સમસ્ત સંસારના

૧ પતિનામે રોપનો પ્રલંઘ વ અપુન. ૩ જ્ઞાત્રવાતીઓ, એનો પૂર્વવસ્થામાં નાશવાતીથી અજ
અભ્યાસ—આકાર ન થાનેનું, સ્વચોક્ષ્ત ન થવનું હતું એમ માને છે તેઓનું મત.

સ્વચિત્ અક્ષરશબ્દથી ઉપાધિ થયેલું છે; કેમકે 'મહત્ત્વાત્ પત્તઃ પતઃ' [યુગ સારાર
(અક્ષર એવું જે પર તેથી પર) એવી મુનિ છે. સ્વચિત્ તે માયા છે એમ સૂચ
વેલું છે—'માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેત્વમ્' [યેનાઠ ધારઠ] પ્રકૃતિને માયા
બાણી અને મહેત્વને માયાવાગો બાણવો) એવો મન્ત્રવર્ણ છે. ખરેખર, એ માયા
અવ્યક્ત છે, કેમકે તે છે કે અન્ય છે એમ તેનું નિરૂપણ કરેલું રાહ્ય નથી. મહત્ત્વને
અર્થ દેરણ્યગર્ભી શુદ્ધિ હોય તો અવ્યક્તમાંથી મહત્ત્વ ઉત્પત્ત થાય છે તેથી
'મહતઃ પરત્વત્કમ્' (મહત્ત્વથી પર અવ્યક્ત છે) એમ એ કહ્યું છે. પણ એ મહત્ત્વ

ઉત્પેદ્યને પ્રસંગ ભાવનો નથી. પ્રધાનચારીએને તો આ તોય થાય છે. પ્રધાન એક હોવાથી
તેનો ઉત્પેદ્ય કયે સર્વનો ઉત્પેદ્ય થાય અને અનુત્પેદ્ય કયે પ્રોઈનો પણ ઉત્પેદ્ય ન થાય એમ
અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ આવે. પણ પ્રધાન એક છે તોપણ અવિદ્યેકબ્ધાનિરૂપ અવિદ્યા હોવાથી બન્ધ
થાય અને ન હોવાથી એક થાય એમ કહેલો તો પછી પ્રધાનનું પ્રયોગન રહેશે નહિ; કેમકે
અવિદ્યાના સદ્બાધ અને અમાત્યથીજ બન્ધ અને મોક્ષ ઉત્પત્ત થાય છે. વળી અવિદ્યારૂપ
ઉપાધિને લઈને લખીને લખેલ છે અને લખેલને લખીને અવિદ્યારૂપ ઉપાધિને છે એમ અન્યો-
ન્યમય તોયથી અને અસિદ્ધ છે એમ કદાચેય કરવો મુકા નથી; કેમકે અનાદિ હોવાને લીધે
બોધુરની પેઠે ઉભવ સિદ્ધ થાય છે. કૃતસ્થ પ્રમત્ત સદ્બાધ સિદ્ધ કરવા માટે અવિદ્યા સ્વીકાર
વી એઈએ, તેમજ બન્ધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થાને માટે પણ સ્વીકારવી એઈએ. તેના નારાથી
મુક્તિ થાય છે તે અવિદ્યા સ્વીકારવી એઈએ; કેમકે તેના વિના શુદ્ધિ થયે મુક્તિ કલ્યાણને પુનર્જ-
નની વ્યવસ્થિત થશે એવું તા-પર્વ છે. એ અવિદ્યા સાંખ્યપરિક્ષિપત, સત્ત્વ અને સ્વભાવ
પ્રધાનથી વિદ્યુષ્ણ છે એમ કહે છે—'ખરેખર, અવિદ્યાસ્વરૂપ એ ઊનિશક્તિ' હતાદિ.
'પરમેશ્વરને આશ્રયે રહેલી'—યેનચારહિત અને અનચિન્તિત કંઈ પણ કાર્ય કરવા સમર્થ
નથી, તેથી અવિદ્યા સ્વકાર્ય કરવા માટે નિમિત્ત અને ઉપાદાન તરિક્કે હાથરોગ્યામય કરે છે. એમ
સર્વવિશ્રમનું રત્નજી અવિદ્યાન છે તેમ પ્રપંચવિશ્રમનું હાથર અવિદ્યાન છે; તેમજ એમ સર્વવિશ્રમનું ઉપા-
દાન રત્નજી છે તેમ પ્રપંચવિશ્રમનું ઉપાદાન હાથર છે. આ પ્રમાણે અવિદ્યાનું અવિદ્યરૂપ લખ
છે તોપણ નિમિત્ત અને વિરવ તરિક્કે તે હાથરનો વ્યામય કરે છે તેટલા માટે 'પરમેશ્વરને
આશ્રયે રહેલી' કહી છે. આધાર તરિક્કે નહિ; કેમકે વિદ્યાસ્વભાવ પ્રમત્તને વિષે અવિદ્યા
આધાર થાય એ અનુપપન્ન છે. 'માયામયી'—પ્રસિદ્ધમાયાસહસ્રા. લોકર્માં માયાવીને એમ
માયા લખીને છે તેમ અવિદ્યા પરત્વત્ છે, પ્રધાનની પેઠે સ્વભાવ નથી એમ સમજાવું. લખ-
કેરૂપ ઉપાધિને લીધે અવિદ્યાનો સ્વીકાર કરવો એઈએ એમ કહે છે—'મહામુખુષિ', જે
અવિદ્યા હોવાથી લખો દેવ છે. શુદ્ધિ જાડિ ઉપાધિના ભેદથી લખો એમ ભદુવચન કહ્યું છે.
લખેલું વસ્તવ સ્વરૂપ પ્રમત્ત છે, તેનો ભેદ ન હોવાથી દેવ છે એમ લખ કહ્યો છે. 'સંસારી',
એમ વિદ્યુષ્ણ કહે છે. અવિદ્યાને વિષે મુનિનું પ્રમત્ત આપે છે—'તે એ અવ્યક્ત' હતાદિ.
આપણેને દેવ હોવાથી અથવા આપણની પેઠે અનચિન્તિત હોવાથી અવિદ્યાને આપણ કહી
છે, તત્ત્વજ્ઞાન વિના તે નિરૂપ થવી નથી તેથી તેને અપૂર-અવિદ્યાથી કહી છે અને વિચિત્ર
કાર્ય કરનાર હોવાથી મયા કહી છે. હવે અવિદ્યા પ્રમત્તથી અસિદ્ધ છે કે અન્ય છે તે નિર્વચન
કરી શકાતું નથી તેથી અનિર્વચ્ય હોવાથી તે અન્યકઃસન્ધ્યોમ્ય છે એમ કહે છે—'ખરે-
ખર, એ માયા અવ્યક્ત છે' અવ્યક્ત મહત્ત્વથી પર થી રીને છે તેને માટે કહે છે—

શબ્દનો અર્થ જીવ હોય તોપણ જીવભાવ અવ્યક્તને અધીન હોવાથી 'મહતઃ પરમ-
વ્યક્તમ્' એમ કહ્યું છે. ખરેખર, અવિદ્યા એ અવ્યક્ત છે, અવિદ્યાવાળો હોવાથીજ
જીવનો સર્વ વ્યવહાર સંતત ચાલ્યો જાય છે. મહત્ત્વી પરત્વ અભેદ ઉપચારથી
તેના વિકાર શરીરને વિષે કહાય છે. શરીરની થેડે હિન્દ્રય આદિઓ પણ તેના વિકાર
હોવાથી કંઈ પણ વિશેષ નથી, તોપણ અભેદ ઉપચારથી અવ્યક્તશબ્દે શરીર-
નુંજ મહત્ત્વ કરવાનું છે; કેમકે હિન્દ્રય આદિઓ 'સ્વશબ્દથીજ મહત્ત્વ કરાયેલી છે
અને શરીર પરિશિષ્ટ છે. બીજાઓ તો આમ વ્યાખ્યાન કરે છે—શરીર એ પ્રકારનું
છે, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ, જે આ ઉપલબ્ધ થાય છે તે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ આગળ 'તદન્તર-
તિપત્તી રંજિતિ સંપરિણ્ણકઃ પ્રજ્ઞનિરૂપણમ્યામ્' [શ્લોક ૭ શાશ્વત] એમાં કહેવાશે, તે બંને
પ્રકારનાં શરીરો કંઈ વિશેષ ન હોવાથી પૂર્વ વાક્યમાં સ્વ તરીકે કહેવાયલાં છે. પણ અહિં
અવ્યક્ત શબ્દથી સૂક્ષ્મ શરીરનું પરિમહત્ત્વ કરવાનું છે; કેમકે સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત શબ્દને યોગ્ય
છે, વળી બન્ધ અને મોક્ષનો વ્યવહાર તેને અધીન હોવાથી જીવથી તે પર-મેષ્ટ છે,
જેમ હિન્દ્રયોના વ્યાપાર અર્થને અધીન હોવાથી અર્થો હિન્દ્રયોથી પર છે તેમ, પણ તે
મતવાળાઓએ આનો ઉત્તર આપવો જોઈએ કે પૂર્વવાક્યમાં બંને શરીરને 'અવિશેષ
સ્વશબ્દે કહ્યાં છે તો બંને સમાન રીતે પ્રકૃત અને પરિશિષ્ટ હોવાથી અહિં સૂક્ષ્મ
શરીરનુંજ શી રીતે મહત્ત્વ થાય છે ને સ્થૂલનું પણ થતું નથી. પણ વેદનો અર્થ
મહત્ત્વ કરવા અમે શક્તિમાન છઈએ, તેનો 'પર્યવસાય કરવા શક્તિમાન નથી અને

'મહત્ત્વનો અર્થ હૈરણ્યગર્ભી બુદ્ધિ' ઇત્યાદિ. કાર્યથી કારણ એક હોવાથી બુદ્ધિપદ્ધત્ત્વ
અવ્યક્ત મહત્ત્વી પર છે એ યુક્ત છે. પ્રતિબિંબ ઉપાધિને પરત્વન હોવાથી ઉપાધિ પ્રતિબિંબ-
થી મેષ્ટ છે એમ કહે છે—'પણ જે મહત્ શબ્દનો અર્થ જીવ હોય' ઇત્યાદિ. સભા
સ્વાધીન અમાત્યાદિથી મેષ્ટ છે એ દેખીતું છે. પણ જીવભાવ અવ્યક્તને અધીન શી રીતે છે;
એ તો અવિદ્યાને અધીન ॥ એમ આશંકા કરી અવ્યક્તનું જે સ્વરૂપ કહ્યું છે તેનું સ્મરણ ક-
રાવે છે—'ખરેખર, અવિદ્યા એ અવ્યક્ત છે' ઇત્યાદિ. અવ્યક્ત મહત્ત્વી પર ॥ તોપણ
શરીર મહત્ત્વી પર શી રીતે છે તેને માટે કહે છે—'અભેદ ઉપચારથી તેના વિકાર શ-
રીરને વિષે કહાય છે'—કાર્ય અને કારણ વચ્ચે અભેદ છે તેથી અવ્યક્ત જે કારણ છે તે
અને શરીર જે તેનો વિકાર—તેનું કાર્ય છે તેને વિષે અભેદ ઉપચારથી શરીર મહત્ત્વી પર છે
એમ કહાય છે. બંને સૂત્રોનું વૃત્તિકારે કરેલું વ્યાખ્યાન આપે છે—'બીજાઓ તો આમ
વ્યાખ્યાન કરે છે, 'પંચીકૃત બૂતોના સૂક્ષ્મ અવયવો સ્થૂલ દેહના આરભક છે. દેહનારભ-
કને વિષે તેથી યુક્ત થયેલો પરલોક જાય છે એવો સૂત્રનો અર્થ છે. મહત્ જીવથી પર લી
રીતે છે તેને માટે બીજા સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—'વળી બન્ધ અને મોક્ષનો વ્યવહાર
તેને અધીન હોવાથી' ઇત્યાદિ. વિવેક અને અવિવેકથી સૂક્ષ્મ દેહને અધીન બન્ધ અને
મોક્ષ છે તેથી જીવથી પર છે. તેને માટે સૂત્રસ્થ દુશાન્ત કહે છે—'જેમ હિન્દ્રયોના વ્યા-
પાર' ઇત્યાદિ. વૃત્તિકારના મનનું નિરાકરણ કરે છે—'પણ તે મતવાળાઓએ' કંઈક.
અવ્યક્તપદના જગથી પ્રકૃત એનું જે સ્થૂલ શરીર તેનો પત્તુ લાગ થાય છે એવી કંઈક કરે છે—
'પણ વેદનો અર્થ મહત્ત્વ કરવા' ઇત્યાદિ. એક અર્થનો લોધ કરવાના છત્તો પરસ્પર
કાંક્ષાથી એક બુદ્ધિને વિષે આરૂઢ થાય તેનું નામ એકવાક્યતા. તમારા (સાંખ્યના) મતમાં

જ્ઞેયત્વાવચનાચ ॥ ૪ ॥

વળી (અવ્યક્તનું) જ્ઞેય તરીકે વચન નથી તેથી (અવ્યક્ત
પ્રધાન નથી) ॥ ૪ ॥

ગુણ અને પુરુષના ભેદના જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એમ કહેતા સાંખ્યો પ્રધાનનું જ્ઞેય તરીકે સ્મરણ કરે છે; કેમકે ગુણનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના ગુણોથી પુરુષનો ભેદ જાણવો શક્ય નથી. વળી 'વિશિષ્ટ વિભૂતિ' પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રધાન જ્ઞેય છે એમ ક્યથિત સ્મૃતિઓ કહે છે. પણ અવ્યક્તને આદિ જ્ઞેય તરીકે કહ્યું નથી. ખરેખર, અવ્યક્તશબ્દ પદમાત્ર છે. અવ્યક્ત જાણતું જોઈએ, અને ઉપાસતું જોઈએ એમ વાક્ય નથી. વળી 'અનુપદિષ્ટ પદાર્થનું જ્ઞાન પુરુષાર્થ છે એમ પ્રહણ કરતું શક્ય નથી. તેટલા માટે પણ અવ્યક્ત શબ્દથી પ્રધાનનું અભિધાન થતું નથી. અમારા મતમાં તો સ્વસાદરશ્ય માટે કંઈપણ શરીર આદિના અનુસારથી વિષ્ણુનું પરમ પદ દર્શાવવા માટે એ 'ઉપન્યાસ છે એ રીતે 'અનવય છે ॥ ૪ ॥

વળી આથી પણ અવ્યક્તશબ્દ સાંખ્યનું અભિમત જે પ્રધાન તદ્વાચક નથી; કેમકે સાંખ્યો પ્રધાનથી અતિરિક્ત તરીકે પુરુષને જાણવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ પ્રધાનનો જોય તરીકે તેમજ વિભૂતિ પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે પ્રધાનનો જોય તરીકે નિર્દેશ કરે છે. પણ આડે જ્ઞાનીવાન (જાણતું જોઈએ), ઉપાસીત (ઉપાસતું જોઈએ) એમ વિધાનની કૃતિ નથી, માત્ર અવ્યક્તપદનીજ કૃતિ છે; માત્ર એટલાથીજ સાંખ્ય સ્મૃતિનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું નથી, એનું આ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. અવ્યક્ત પ્રધાન નથી તેને માટે જીને દેવે આપે છે—'જેવવ્યાવય-માશ્વ.' સત્ત્વ આદિ ગુણરૂપ પ્રધાનથી પુરુષ ભિન્ન છે એ જ્ઞાનથી એનો અર્થ છે. પ્રધાન પુરુષથી ભિન્ન તરીકે જોય છે એટલુંજ માત્ર સાંખ્યો ધરતો નથી, પણ પ્રધાનની ઉપાસનથી અભિમા આદિ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે પણ તેને જોય તરીકે ધરે છે—'વળી વિશિષ્ટ વિભૂતિ' ઇત્યાદિ. પણ જ્ઞાનનું વિધાન નથી તોપણ અવ્યક્તપદમત્ત્વજ્ઞાનથી આદિક જોયવ મત્ત્વ થાય છે એવી ધિક્કારનું નિરાકરણ કરે છે—'વળી અનુપદિષ્ટ પદાર્થનું જ્ઞાન' ઇત્યાદિ. ઉપદિષ્ટ જ્ઞાનજ્ઞ જ્ઞાવાન છે તેથી તેનું જ્ઞાન મેળવતું શક્ય છે; કેમકે જ્ઞાનરહિતનું જ્ઞાન અવ્યક્ત છે. અવ્યક્તનો જોય તરીકે ઉપદેશ નથી તેથી તેનું જ્ઞાવાન જ્ઞાન મત્ત્વ છે એ સિદ્ધ થતું નથી. 'તેટલા માટે'—સાંખ્યે ધરેલા સર્વ જ્ઞાનના મત્ત્વત્વનું વચન નથી તેથી. પણ શરીરને પણ જોય તરીકે કહ્યું નથી તો તેનું આકિ મદન શી રીતે તેને માટે કહે છે—'અમારા મતમાં તો' ઇત્યાદિ. અમારા મતમાં એકનું વિષ્ણુચંદ્રક પદ જોય છે તેથી તેના દર્શનને માટે અવ્યક્તપદથી શરીરનો ઉપન્યાસ યુક્ત છે એનો અર્થ છે. સાધારણ શબ્દમાત્રથી પ્રધાનનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી; કેમકે સ્મૃતિનું વિષય કહ્યું નથી તેથી કંઈ નિવાચક નથી એનું તાત્પર્ય છે ॥ ૪ ॥

વદતીતિ चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥
(શ્રુતિ પ્રધાનને જોય તરીકે) કહે છે એમ (કહેશે) નો (અમે
કહીએ છીએ કે) નહિ: કેમકે તે પ્રાજ્ઞ છે, પ્રકરણથી ॥ ૫ ॥

આદિ સાંખ્ય કહે છે. 'જેવવાયવવાત્' એ અસિદ્ધ છે. કેમ? કેમકે ઉત્તર
વાક્યમાં અવ્યક્તશબ્દથી કહેવાયલા પ્રધાનનું જેવ તરીકે વચન છે—'અસાદ્યમસ્યદાં-
મરુપમસ્યદં તપાડરતં નિત્યમગ્ન્યવદય વત્'। ક્ષનાદમગ્નં મદનઃ વતે પુરં નિધાયત ન
મુચ્યુમુગ્નાત્ કમુચ્યતે ॥' [કાઠા ૨:૩:૧૫] (શબ્દરહિત. સ્વર્ગરહિત. સ્વપ્નરહિત. અ-
વ્યય, તેમજ સ્વરહિત. નિત્ય, અન્યરહિત. અનાદિ. અનન્ત. અદુરથી પર. મુવ,
એવા પ્રકારે પ્રાપ્ત કરીને મુચ્યુમુખથી મુખ થાય છે) એમ. ખરેખર. આદિ જેવું,
શબ્દરહિત, પ્રધાન અદુરથી પર સ્થિતિને ચિત્રે નિરૂપણ કરાયું છે તેવું પ્રાપ્ત
તરીકે નિર્ણય થયું છે; તેટલા માટે એ પ્રધાનજ છે અને તેજ અવ્યક્તશબ્દથી
નિર્ણય છે એમ (સાંખ્ય કહે છે). આદિ અમે કહીએ છીએ—આદિ પ્રધાન પ્રાપ્ત
તરીકે નિર્ણય થયું નથી. આદિ પ્રાપ્ત પરમાત્મા પ્રાપ્ત તરીકે નિર્ણય છે એમ
સમજાય છે. શાથી? પ્રકરણથી. ખરેખર, પ્રાપ્તનું પ્રકરણ આકેતુ છે; કેમકે 'પુર-
વાત્ વતે કિંચિત્ સા કાળા સા વત્ત ગતિઃ' (પુરુષથી કંઈ પર નથી. તે પરિનીમા
છે, તે પરમમતિ છે) તથાદિ નિર્ણય છે, 'અથ સર્વેષુ મૂળેષુ મૂળોડયા ન પ્રજાયતે'
(સર્વ ભૂતોમાં એ પુરુષ મૂળ છે. તેથી આત્મા પ્રજાતો નથી) એમ આત્મા ક-
ર્ત્રા છે, તેથી તેજ જોય છે એમ આત્મા છે, 'અવેશાઞ્ચત્તી કાલઃ' (પ્રાપ્ત
સર્વ ભૂતોમાં એ પુરુષ મૂળ છે. તેથી તેજ જોય છે એમ આત્મા છે, 'અવેશાઞ્ચત્તી કાલઃ'
વાણીને મનમાં કષ્ટમાં રાખવી) એમ તેના જ્ઞાનને માટેજ વાણી અર્થિના
સંવચનું વિધાન કર્યું છે, અને મુચ્યુના મુખમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ખરેખર, પ્રધાન-
માત્રની અવગતિથી મુચ્યુમુખમાંથી મુખ થાય છે એમ સાંખ્યો કહ્યો નથી. પર-
મત્ત આત્માના વિજ્ઞાનથી મુચ્યુના મુખમાંથી મુખ થાય છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે.
સર્વ વેદાન્તોમાં પ્રાપ્ત આત્માના અવગતિ આદિ ધર્મોના નિર્ણય છે. તેટલા માટે
આદિ પ્રધાન જેવ નથી કે અવ્યક્તશબ્દથી નિર્ણય નથી ॥ ૫ ॥

પ્રાપ્ત જેવ નથી એ કહે છે તે અસિદ્ધ છે એવી કાલઃ કંઈ તેથી નિર્ણય કરે.
૧૫. ૮. ૨૫ છે ૮. ૫૫ ૨૫૮ છે. ૮ ૫ ૪

શારાષ] (ધર્મથી અન્ય, અધર્મથી અન્ય, આ કાર્યથી અન્ય, કારણથી અન્ય. ભૂ-
 તથી અન્ય, ભવિષ્યથી અન્ય એ તે તું જુએ છે તે કહે) એમ પરમાત્મા વિષે પ્રશ્ન
 છે. પ્રતિવચન પણ 'લોકાદિર્માત્રિ તમુવાચ તસ્ય યા દૃષ્ટા યાવતીર્વા યથા યા ।'
 [કાઃ ૧૧૧૫] (લોકમાં આદિ તે અગ્નિને મૃત્યુએ તેને કહ્યો, એ ઈંટાતું કે જે-
 લીનું—ઉપધાન કરું એવું એવું એવી રીતે અગ્નિ ચેતનવે એવું એ તે કહ્યું, એમ
 અગ્નિ વિષે છે. 'હન્ત ત દદ્મ પ્રવશ્યામિ ગુહ્યં બ્રહ્મ સનાતનમ્ । યથા ચ મરણં પ્રાપ્ય
 માત્મા મરણં ગૌતમ ॥ યોનિમન્યે પ્રવચન્તે સરીરત્વાય દેહિનઃ । સ્થાણુમન્યે ડુસંચન્તિ
 યથાકર્મ યથાધુતમ્' [કાઃ ૨૦૬૧૭] (અહા, હું તને ગુહ્ય, સનાતન બ્રહ્મ ફરી
 કહીશ, જેના જ્ઞાનથી સર્વ સંસારનો ઉપરમ થાય છે અને જેના અજ્ઞાનથી) જેવી
 રીતે આત્મા સંસાર પામે છે તેવી રીતે, હે ગૌતમ, સાંભળો. કર્મ અને વિજ્ઞાનને
 અનુસરી કેટલાક ફરીએ શરીર મળુ કરવા માટે યોગિ પ્રાપ્ત કરે છે અને કેટલાક
 સ્થાવરભાવ પામે છે) એમ વ્યવધાનથી એવ વિષે પ્રતિવચન છે. 'ન જાપતે ત્રિપતે
 યા વિપશ્ચિત્' [કાઃ ૨૦૬૧૮] (વિદ્યાન જન્મ કે મરણ પામતો નથી) એમ બહુ
 વિસ્તારથી પરમાત્મા વિષે પ્રતિવચન છે. એવી રીતે પ્રધાન વિષે પ્રશ્ન નથી, અને
 તેનો પ્રશ્ન ન હોવાથી ઉપન્યાસ કરવો યુક્ત નથી. આદિ કહે છે કે—'યેયં પ્રેતે વિ-
 ને પૃથગ્નુત છે તેમજ અનિજ્ઞાત કાળ અને ભવિષ્ય કાળ તેમજ વર્તમાન કાળથી ને પૃથ-
 ગ્નુત છે, અર્થાત્, તમે કાળથી ને અપરિચિત્ત છે, ને આવી વસ્તુ સર્વ વ્યવહારવિષયથી
 અગ્નિનું તું જુએ છે—અર્થ છે તે મને કહે. અનુક્રમે તમે ઉત્તરો કહે છે—'પ્રતિવચન પણ'
 કલાદિ 'લોકાદિ' ઇત્યાદિ. વિરાટમાથી ઉપાસ્ય હોવાથી અગ્નિને લોકદેવ કહ્યો છે 'સ જે-
 ધાતમાર્મં વ્યવહરત્' એમ કુનિ છે. અગ્નિ, વાત્ર અને અદિત્યે સમશિરૂપ વિરાટનું અવસ્થિત
 થયો; તેથી વિરાટુપે અગ્નિ જન્મત્વી પ્રતિષ્ઠા કરેવાય છે. વગી જેવી દયો (યાઃ એ સ્વરૂપ-
 વાયક છે) અને જેટલી દયો (યાવતીઃ એ સંખ્યાવાચક છે) સિંચવાની છે અને ને પ્રકારે-
 ક્રમે અગ્નિ ચેતનવાનો છે—તે સર્વ કશું જેવો અર્થ છે. 'હન્ત ત દદ્મ' ઇત્યાદિ—હન્ત હર્ષ-
 વાયક છે હવે હું તેને ફરી એ ગુહ્ય અને સનાતન બ્રહ્મ વિષે કહું છું. જેના વિજ્ઞાનથી સંસાર-
 રની શાન્તિ થાય છે અને અવિદ્યાનથી મરણ પ્રાપ્ત કર્યું પછી જેવી રીતે અપ્રમાને સંસારમા
 બાજુ પડે છે તે, હે ગૌતમ, તું સાંભળ. કેટલાક અવિદ્યાવાળા મૂઝે શરીર મેડવું કરવા માટે
 શુક્રબીજકુળ થઈ યોનિદારમાં પ્રવેશ કરે છે. બીજાઓ, જેઓ અલગ અલગ છે તેઓ મરણ
 પ્રાપ્ત કરીને પૃથ્વી સ્થાવરભાવ પામે છે. એવું એવું કહે છે. આ જન્મમાં એવું એવું કહે છે એવું
 હોવ તેને વશ થઈ તેમજ એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરું હોવ તેને અનુરૂપ શરીર પ્રાપ્ત કરે છે એવો
 અર્થ છે. 'દન્તેદાનીં બ્રહ્મ પ્રવશ્યામિ' એ પ્રવચામયી અવદિન છે તોપણ 'યથા ચ મરણં
 પ્રાપ્ય' ઇત્યાદિ વાક્ય એવ વિષેનો ઉત્તર છે; કેમકે તે તેને ચોક્ષ્ય છે એમ સમજવું. મરણ
 પ્રાપ્ત થયે અપ્રમાનું શું થાય છે તે કહીશ એવો વાક્ય છે. શું થાય છે તેને માટે કહે છે—
 'યોનિમ્' ઇત્યાદિ. ચર અને અચર દેહપ્રાપ્તિનું નિમિત્ત કહે છે—'યથાકર્મ યથાધુતમ્'
 યુતમ્ = ઉપાસન. સૂત્રમાં પ્રથમ જગદ્ગતઃ (કારણ કે) ના અર્થમાં છે. એથી, તત્ત્વ
 વસ્તુઓનો ઉપન્યાસ અને પ્રશ્ન છે તેથી અલ્પજ્ઞ પ્રધાનવાચક નથી એમ કોજના કરવી અર્થ
 પૂર્વપક્ષીની સંજ્ઞા કરે છે—'આદિ કહે છે' ઇત્યાદિ પૂર્વપક્ષી કહે છે શું એવ અને પરમા-

ચિકિત્સા મનુષ્યેઽસ્તીતિ' (મૃત મનુષ્યને વિષે જે આ સંશય થાય છે; કેટલાક કહે છે કે છે) એ જે આત્મા વિષે પ્રશ્ન છે તેનુંજ અનુકર્ષણ ફરીથી 'અન્યત્ર ધર્માદત્ત-ત્રાધર્માત્' (ધર્મથી અન્ય, અધર્મથી અન્ય) એમ થાય છે; કે તેથી બીજે એ અ-પૂર્વ પ્રશ્ન ઉઠાવાય છે? એથી શું? જે તેજ પ્રશ્નનું અનુકર્ષણ થાય છે એમ કહેશે તો બંને આત્મા વિષેના પ્રશ્નો એક થવાથી, અગ્નિ વિષે અને આત્મા વિષે એમ બેજ પ્રશ્નો થાય છે, તેથી ત્રણ પદાર્થોના પ્રશ્ન અને ઉપન્યાસ છે એમ કહેવું યુગ્મ નથી. એ બીજે, અપૂર્વજ પ્રશ્ન ઉઠાવાય છે એમ કહેશે તો જેમ 'વર આપવાથી સિદ્ધ પ્રશ્નની કલ્પના કરવામાં હાથ નથી તેમ પ્રશ્નથી સિદ્ધ પણ પ્રધાનના ઉપન્યાસની કલ્પના કરવામાં હાથ ન થાય એમ (આહિ પૂર્વપક્ષી કહે છે). એને વિષે કહીએ છીએ—અહિ અમે એ રીતે વર આપવાથી સિદ્ધ કોઈ પણ પ્રશ્ન કલ્પના નથી, વાક્યના ઉપક્રમના સામર્થ્યથી. ખરેખર, વર આપવાથી આરંભાયલી, મૃત્યુ અને નચિકેતસના સંવાદરૂપ વાક્યપ્રવૃત્તિ કલ્પદ્વીની સમાપ્તિપર્યંત રૂપાય છે. કહે છે કે પિતાએ મોકલેલા નચિકેતસને મૃત્યુએ ત્રણ વર આપ્યાં. તેમાંના પહેલા વરથી નચિકેતસે પિતાનું સૌમનસ્ય વર્ધુ, બીજાથી અગ્નિવિદ્યા અને ત્રીજાથી આત્મવિદ્યા પરી; કેમકે 'યેવં પ્રેતે' (જે આ મૃત મનુષ્ય વિષે) ઇત્યાદિ અને 'હતા

ત્માનો એકજ પ્રશ્ન છે કે 'યેવં પ્રેતે મનુષ્યઃ' ઇત્યાદિ પ્રશ્ન હવે વિષે છે અને અન્યત્ર ધર્માત્' ઇત્યાદિ પ્રશ્ન પરમાત્મા વિષે છે એમ બિંબ પ્રશ્નો છે! જે એકજ પ્રશ્ન હોય તો મૃત્યુનો વિરોધ થાય છે. સૂત્રસ્થ ત્રયાણામની સંગતિને અર્થે બિંબ પ્રશ્નો દેશે તો સૌમનસ્યની પ્રાપ્તિ, અગ્નિવિદ્યા અને આત્મવિદ્યા એ ત્રણ વરપ્રદાનને વિષે 'અન્યત્ર ધર્માત્' ઇત્યાદિ પ્રશ્ન અન્તર્ભૂત થતો નથી. ચોથા વરદાનની કલ્પના કરવાથી ઘરાણામેય ઘરસ્તુતીયઃ એ શ્રુતિને બાધ આવવાનો પ્રસંગ આવે છે અને એ પ્રશ્ન વરપ્રદાનની અન્તર્ભૂત થતો નથી એવી કલ્પના કરશે તો તેથીજ રીતે પ્રધાનાખ્યાન પણ વરપ્રદાનને વિષે અન્તર્ભૂત થતું નથી, અર્થાત્, એક પ્રશ્ન હોવાથી સૂત્ર અસંગત થાય છે અને બિંબ પ્રશ્ન હોવાથી પ્રધાન ભૂત છે એમ સિદ્ધ થવ જો એવો પૂર્વપક્ષીનો આશય છે. એકજ પ્રશ્ન છે એ પણ લઈ સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષનો પરિહાર કરે છે—'એને વિષે કહીએ છીએ' ઇત્યાદિ. હવે અને પરમાત્માનો વાસ્તવ ભેદ ન હોવાથી પ્રજ્ઞાપ્રત્યયનો ભેદ ન હોવાથી એકજ પ્રશ્ન છે અને એજ કારણથી પ્રતિવચન પણ એકજ છે. સૂત્ર તો અવાસ્તવિક ભેદ (હવે અને પરમાત્મા વચ્ચેના)ને ઉદ્દેશીને છે. હવે અને પરમાત્માનો વાસ્તવ અભેદ સ્થળે સ્થળે શ્રુતિના ઉપન્યાસથી ભાષ્યકારે દર્શાવ્યો છે. 'સિદ્ધ કોઈ પ્રશ્ન કલ્પતા નથી'—અહિ 'કે જેથી પ્રધાન સિદ્ધ થાય' એવો શેષ સમજવો ચતુર્થ પ્રશ્ન કલ્પવાથી ત્રણ વરદાનના ઉપક્રમને વિરોધ આવે એમ વિવરણ કરે છે—'ખરેખર વર આપવાથી' ઇત્યાદિ. 'વર આપવાથી આરંભાયલી' જે વાક્યપ્રવૃત્તિય આરંભ વરપ્રદાનની વાત છે તે. 'મોકલેલા'—યમલોકમાં મોકલેલા. 'પિતાનું સૌમનસ્ય વર્ધુ'—અહિથી મત્સ્યલોકમાં જઈ ત્યારે પૂર્વની પેઢે પિતા પ્રસન્ન થાય, એમનો ક્રોધ નિવૃત્ત થઈ, તરફ પ્રસન્ન થિત થાય એમ પ્રથમ વર વર્ધો પણ દ્વિતીય વર હવેવિદ્યા અને તૃતીય પ્રજ્ઞાવિદ્યા એમ પ્રશ્નભેદ કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—'કેમકે "યેવં પ્રેતે" ઇત્યાદિ અને' ઇત્યાદિ.

પામેય વસ્તુનીયઃ' (વસ્તુનામાં એ વસ્તુ ત્રીજું છે) એમ સિંગ છે. તેમાં
 'મન્યવ ધર્માં' (ધર્મથી અન્ય) હ્યાદિ એ એ બીજો, અપૂર્વ પ્રશ્ન હોવાય તો વર
 આપવાથી સિંગ પ્રશ્ન કલ્પવાથી વાક્યને વાક્ય આવે. પણ પૂછવાનો વિષય સિંગ હો-
 વાથી એ પ્રશ્ન અપૂર્વ થવો યુગ છે. ખરેખર, પૂર્વ પ્રશ્ન હવ વિષે છે; કેમકે 'મૂલ
 મનુષ્યને વિષે આ એ સંશય છે, કેટલાક કહે છે કે છે ને કેટલાક કહે છે કે નહિ',
 એમ સંશય કહ્યો છે. તેમજ હવ, ધર્મ આદિના વિષય હોવાથી, 'મન્યવ ધર્માં'
 (ધર્મથી અન્ય) એવા પ્રશ્નને યોગ્ય નથી. પ્રાણ તો ધર્મહિને અનિશ્ચિત હોવાથી
 'મન્યવ ધર્માં' (ધર્મથી અન્ય) એવા પ્રશ્નને યોગ્ય છે. વળી પ્રશ્નની છાયા સ-
 માન રૂપાતી નથી; કેમકે પૂર્વનો વિષય છે કે નહિ એવો છે, અને ઉત્તરનો વિષય
 ધર્મહિને અનિશ્ચિત થયેલી વસ્તુ છે. તેટલા માટે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના અભાવથી પ્રશ્નનો
 ભેદ છે અને પૂર્વ પ્રશ્નનું ઉત્તરવાક્યમાં અનુકરણ નથી એમ કહેશે તો અમે કહીએ
 છીએ કે ના; કેમકે હવ અને પ્રાણ એક છે એમ સ્વીકારેલું છે. એ પ્રાણથી હવ
 સિંગ હોય તો પ્રશ્ન સિંગ હોવાથી પ્રશ્ન સિંગ થાય. પણ સિંગત્વ નથી; કેમકે
 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છે) હ્યાદિ બીજી સુતિઓ છે. આદિ પણ 'મન્યવ ધર્માં'
 (ધર્મથી સિંગ) હ્યાદિ પ્રશ્નનું 'ન જાયતે ક્ષિપતે યા વિપશિત્' (ચિદ્વાન જન્મ કે
 મરણ પામતો નથી) એ પ્રતિવચન જન્મમરણના પ્રતિષેધથી પ્રતિપાદન કરાતો
 શારીર અને પરમેશ્વરનો અભેદ દર્શાવે છે. ખરેખર, પ્રશ્ન હોય તો પ્રતિષેધ યુગ
 થાય છે; અને જન્મમરણનો પ્રસંગ શારીરના સંસ્પર્શને લીધે શારીરને થાય છે, પર-
 મેશ્વરને નહિ. તેમજ 'સ્માન્તં જાગરિતાન્તં યોમૌ ચેનાનુપદવતિ । મહાન્તં વિમુક્તામાન્તં
 મત્વા ધીરો ન શોચતિ' [શાંઠ સ્વાશ] (એ વડે સ્વપ્નની અવસ્થા અને જાગ-
 નેતે એમ ઉપક્રમ કરીને પૂર્વીયઃ એમ કહ્યું છે તે વિષયી હવામાનિવાસ પૂર્વીય વર છે એમ
 સમજાવ. આથી વાક્યનો ઉપક્રમ હોવાથી પ્રશ્નનાર યુગ નથી, એમ કહે છે—તેમાં 'મ-
 ન્યવ ધર્માં' હ્યાદિ એ એ બીજો' હ્યાદિ. મરણ અને ધર્મહિનો વસ્તુમાં એ એ
 કદ છે—પણ પૂછવાનો વિષય સિંગ હોવાથી' હ્યાદિ. 'ધર્મ આદિના વિષય =
 ધર્મ આદિનો અભેદ. મન પ્રશ્નને કલ્પે પ્રશ્નને છે એમ નહિ, પણ પ્રશ્નવાક્યમાં શારીર
 નથી તેથી પણ ભેદ છે એમ કહે છે. 'વળી પ્રશ્નની છાયા' હ્યાદિ. પ્રશ્નને કલ્પે અસિદ્ધ
 છે એમ શક્યનો પરિહાર કરે છે—અમે કહીએ છીએ કે ના' હ્યાદિ. વળી પ્રશ્નપ્રશ્નના
 ઉત્તરમાં જન્મ આદિના નિષેધથી હવનું સ્વરૂપ કરી લેમ હવ અને પરમાત્માનું એક સૂચવે
 છે એમ કહે છે—આદિ પણ 'મન્યવ ધર્માં' હ્યાદિ પ્રશ્નનું' હ્યાદિ એક જન્મહિ
 નિષેધથી મનુષ્યને પરમાત્મા વિષે પ્રશ્નનું પ્રતિવચન આપ્યું છે તોપણ હવ અને પરમાત્માનું
 એક છી રીને તેને માટે કહે છે—ખરેખર, પ્રશ્ન હોય તો 'હ્યાદિ. તેટલા માટે અરિ-
 કાથી હવને પ્રાણ કલ્પે જન્મહિના નિષેધથી તેનું સ્વરૂપ કહ્યું છે એવો જર્મ છે. વળી હવ
 પ્રશ્નથી અસિદ્ધ છે; એકદેવ સ્થાનો વિષય હોવાથી, પ્રશ્નની રીતે એમ કહે છે—તેમજ
 'સ્માન્તમ્' હ્યાદિ. અન્ન = વસ્તુ. યેન = જે સ્થાની પ્રમાણ વડે. અથવા અન્ન =

ચિત્તની અવસ્થા બંને બુદ્ધિ છે તે વિબુ, મહાન આત્માનું ચિન્તન કરીને ધીરપુરુષ
 શોધ કરે નથી) એમ સ્વપ્ન અને જાગરિત અવસ્થાને જોનાર, મહત્ત્વ અને વિ-
 બુદ્ધ વિશિષ્ટ જીવનાજ ચિન્તનથી શોકનો વિચ્છેદ કરાવે, એવ પ્રાણથી ભિન્ન
 નથી એમ દર્શાવે છે. પ્રાણવિજ્ઞાનથીજ શોકનો વિચ્છેદ થાય છે એમ વેદાન્તનો મિ-
 દાન્ત છે. તેમજ, આમજ 'યદ્યેવેહ તદ્વમુત્તમમુત્તમતદન્વિહ । મૃત્યોઃ ॥ મૃત્યુમાગ્રોભિ-
 વદ્દ માનેવ પર્યતિ ॥' [કાઠો રાજાર્ચ ૦] (જે આદિ છે તે અમુત છે, જે અમુત
 છે તે આદિ છે, જે આદિ ભિન્નની પેઠે દૃષ્ટિ કરે છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે છે)
 એમ જીવ અને પ્રાણની ભેદરૂપિનો નિષેધ કરે છે. તેમજ જીવ વિશે છે અને નથી
 એવા પ્રશ્નની પછી 'મય્યં વરં નચિકેતો વૃણીષ્ય' (હું નચિકેતસ, અન્યથાજ્ઞાન વર)
 એમ આદિભીને મૃત્યુ પડે તે તે કામનાઓથી અતિશય લોભાનો પાત્ર નચિકેતસ
 ન્યારે ચિન્તન થયો નહિ ત્યારે મૃત્યુએ અમુતુદય અને પ્રાણનો વિભાગ દર્શાવીને

મૃત્યુ સ્વપ્નાનું એટલે સ્વપ્નમધ્યે, સ્વપ્નમા વિજેય અને જાગરિતમાં વિજેય એવાને જે આત્મ-
 પદે જ્ઞાને બુદ્ધિ છે તે મહાન વિબુ આત્માનું ચિન્તન કરીને એટલે આત્મભાવે સમજીને, કુલ
 નાશના પરમાત્મા પુ એમ મમજી ધીર પુરુષ શોધ કરે નથી. ધીર એટલે એવો સાધારણ
 જેને થયો છે તે એક જીવતાત્મા જાનથી શોકનો ઉચ્છેદ થાય છે તોપણ જીવ અને પ્રાણનું
 એકજ શી રીતે તેને માટે કહે છે - 'પ્રાણવિજ્ઞાનથીજ' ઇત્યાદિ. વળી અનેક કરીને જો
 નિર્ણય છે એટલે અભિદ્ય મત છે એમ કહે છે - 'તેમજ, આમજ "યદ્યેવેહ" ઇત્યાદિ
 દર્શાવે છે કે સર્વાત્મક ગ્રામ એમ જે કયો છે તે મુજ નથી; કેમકે તે તે ઉપાધિથી અત-
 ભિન્ન ચૈતન્ય મુજારી છે અને ગ્રામ જાગરિત છે અને વિરુદ્ધ ધર્મવાળાઓનું એકજ મુજ નથી
 આ મત કહે કવ. કહે છે 'યદ્યેવેહ' ઇત્યાદિ જે ચૈતન્ય આદિ આ દેહને વિશે છે તેમ
 અન્ય નુબંડેને વિશે છે કાંપકારજોપાધિમનનિવ, મમારધર્મવાળુ અભિવેદીને જે અવનને
 છે તેજ ન્ય-નન્ય નિવનિજાનપનસ્વભાવ, મમમમારધર્મવર્તિન ગ્રામ છે, અને જે અમુત-અ-
 અત્મને વિશે વિજ નયન, ઉપાધિરૂપ ચૈતન્ય છે તેજ નામરૂપકાર્વકારજોપાધિવુજ જે અવ-
 બદ્ધનન થાય છે તે છે આત્મ હોવાથી ઉપાધિસ્વભાવરૂપ ભેદરૂપિવશ્યુ અવિષાથી દર્શિત
 થયેલો એ ગ્રામ, જે અનાન.બુત-અપુષ્કળ છે તેને વિશે પાથી કું અન્ય મું અને મા,થી
 પગ્રસ્ત અન્ય છે એમ જે નિજની પેઠે બને છે તે ભેદરૂપી મુ-મુથી મુ-મુ, અર્થાત્, પુનઃ
 ન્તેમજજીવ પાને છે - સંકાર બવથી મુજ થયો નથી, નેટકા માટે નેવી દૃષ્ટિ કરવી નહિ
 પણ વિજ નેટકામ, અપ્રમત્ત પરિપૂર્ણ ગ્રામ કું મુ એવી દૃષ્ટિ કરવી એવો અર્થ છે. વળી જીવ
 પ્રશ્નની પછી 'મં દુર્લભમ્' એમ જે ઉગર કહ્યું છે તે ઉગરથી પણ અનેક મત્ત થવ
 એમ કહે છે - 'તેમજ જીવ વિશે છે અને નથી' ઇત્યાદિ. 'વિદ્યામીશિવમ' ઇત્યાદિ
 નેચેતિય જે અભિદ્ય છે અને નેચેતિય વિદ્યા પદ્ધતિ બને છે તેમાં જે નચિકેતસ
 તેને વિદ્યાને અભિદ્યથી અવુ મું; કેમકે અભિદ્યની બુદ્ધિને જોમ.વનનઃ આમ પ્રવૃત્તિ
 કેતેતેતેતી નહિ વિચ્છેદ કહે નથી. વળી ગ્રામ કરનાર અને પ્રશ્નની પ્રશ્નરૂપ વિદ્યા
 વનુ દુર્લભ છે એકે સ્વભવ થયેલી પણ ગ્રામજ નિદ્ર થાય છે એમ કહે છે - 'મય્યં વરં
 વિજેતા વૃણીષ્ય' ઇત્યાદિ. પુનઃદિકે વૃણીષ્ય (પુનઃદિકે વર) એમ કહે તેપણ નિષેધ
 નુબંડ નહિને અત્મજીવન જે નચિકેતસ અભિદ્ય થયો નહિ. 'મય્યં વરં મમારધર્મવર્તિન
 (મમ યદ્યેવેહ નચિકેતસે જીવુ કહે વરુ નહિ) એવી મુનિ છે. પછી વરં મંદુર મંદુર

અને વિદ્યા અને અવિદ્યાનો વિભાગ પ્રદર્શાવીને 'વિદ્યામીપ્તિતં નચિકેતસં મન્યે ન-
ત્યા કામા વહ્નોડોલુપન્ત' [કાઠો ૧૧૨૪] (વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા દ્વંડનાર નચિકેતસ
એમ હું ધારું છું. તને બહુ કામનાઓએ પણ લેણાઓ નથી) એમ પ્રશંસા
કરીને તેના પ્રશ્નની પણ પ્રશંસા કરતાં 'તં દુર્દર્શં ગૂઢમનુષવિષ્ઠં ગુહાહિતં ગદ્ગદેષ્ટં પુરા-
ણમ્'। મધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષસોકો જહાતિ ॥' [કાઠો ૧૧૨૧૨]
(દુર્દર્શ, ગદ્ગદનામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા, છુલ્લિને વિષે રહેલા, ગદ્ગદમાં રહેલા, પુરાણને દેવર્ષ
આપાત્મ યોગની પ્રાપ્તિથી ચિન્તન કરીને ધીર પુરુષ હર્ષ અને શોકનો ત્યાગ કરે
છે) એમ બે કથું છે તેથી પણ એવ અને પ્રાપ્તને અલેક્ષ્ય વિવક્ષિત છે એમ સમ-
જાય છે. બે પ્રશ્નને નિમિત્તે ઘેરી પ્રશંસા મૃત્યુ તરફથી નચિકેતસે મેળવી તે પ્રશ્નને
ઠાડી પ્રશંસા પછી અન્યથ પ્રશ્નને ઉપસેપ કરે તો સર્વ પ્રશંસા અસ્થાનેજ પ્રસારેલી
થાય. તેટલા માટે 'યેવં પ્રેતે' (બે આ મૃત પુરુષમાં) એજ પ્રશ્નનું 'મન્યવ ધર્માન્'
(ધર્મથી ભિન્ન) હત્યાદિમાં એ અનુકર્ષણ છે. પ્રશ્નની છાયા વિજ્ઞાન છે એમ બે
કથું છે તે દ્વંડ નથી; કેમકે તેનાજ વિશેષ ફરીથી પૂછાયેલો છે. પૂર્વ વાક્યમાં તેનાજ અસંસા-
દિથી વ્યતિરિક્ત આત્માનું અસ્તિત્વ પૂછ્યું છે અને ઉત્તર વાક્યમાં તેનાજ અસંસા-
રીપણા વિષે પ્રશ્ન પૂછાય છે એટલે બંધાંમુધી અવિદ્યા નિવૃત્ત થતી નથી ત્યાંમુધી
અવના ધર્માદિ વિષય અને અવતર નિવૃત્ત થતાં નથી. તે નિવૃત્ત થાય એટલે 'તત્ત્વ-

મજ્જેપોડોમ્યવુત્તય પ્રેયઃ' (મેધોમાર્ગ અન્ય છે અને પ્રેયોમાર્ગ અન્ય છે) એમ ભોમમાર્ગ
અને અપરંપર્ય વિવક્ષણ છે એમ દર્શાવી 'દૂરમેતે વિપરીતે વિપૂર્ણા મવિદ્યા યા ચ વિદ્યા'
(અવિદ્યા અને વિદ્યા એ બે વચ્ચે બહુ અંતાર છે, એ બે વિપરીત છે, અને વિપર્યયવ્યયક
છે) એમ સમજાવ્યું. 'પ્રશ્નની પણ પ્રશંસા કરતાં' = 'સ્વાદૃશ નો મૂયાવચિકેતઃ પ્રદ્યા'
(નાશ બેલો, દે નચિકેતસ, અમને પૂછનાર થાઓ) એમ પ્રશંસા કરતો. 'તં દુર્દર્શમ્'
હત્યાદિ. બે આત્માનું ધૃં રાત્ર મેળવવા દ્વંડ છે તે દુર્દર્શ છે, એટલે દુઃખથી—અલભ્ય આ-
શયથી તેનું જ્ઞાન મેળવી શકાય એવો છે; કેમકે અનિસૂક્ષ્મ—પરમસૂક્ષ્મ બે અણકારાદિ તેનું
પણ કારણ છે. ગદ્ગદમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો છે; અર્થાત્, પ્રાકૃત વિષય, વિકાર અને વિજાનથી
પ્રવળ થયેલો છે, ગુદા એટલે છુલ્લિમાં રહેલો છે; કેમકે લાંજ ઉપવચનમાન છે; ગદ્ગદ એટલે
વિષમ, રાગદ્વેષાદિ અનર્થથી બાહ્ય, કાર્યકારણસંઘાતમાં રહેલો છે, તેથીજ દુર્દર્શ છે, એવો બે પુરાણ
સંબાળન આત્મા તેને અધ્યાત્મયોગ તે વડે તે દેવ આત્માનું જ્ઞાન મેળવીને ધીર પુરુષ હર્ષ અને શોક આ-
મુકું તે અધ્યાત્મયોગ તે વડે તે દેવ આત્માનું જ્ઞાન મેળવીને ધીર પુરુષ હર્ષ અને શોક આ-
ત્માને ઉત્કર્ષ અને અપરંપર ન હોવાથી તજે છે. અધી પ્રશંસા પ્રથમ મિત્ર લેવાથી ઘટ્યો નહિ
એમ કહે છે—'બે પ્રશ્નને નિમિત્તે' હત્યાદિ બે પ્રશ્નની સ્તુતિ મેળવી તે પ્રથમ ઊંચી બે બીજે.
ઉપાને તો સ્તુતિ અનવચરે ઊપેલી કાચ એવો અર્થ છે. 'તેટલા માટે' હત્યાદિ. 'તેટલા
માટે = પ્રદબ્ધો ભેદ નથી તેથી'. પ્રકાશાવગ્નિએ વચ્ચે સદૃશ ન હોવાથી પ્રકાશ છે એમ
બે કથું છે તેનું નિરૂપણ કરે છે—પ્રશ્નની છાયા વિજ્ઞાન છે' હત્યાદિ. ધર્મ આદિનો
આશય બે અવ તે પ્રશ્નથી રીને તેને માટે કહે છે—'બંધાંમુધી અવિદ્યા નિવૃત્ત થતી નથી',
હત્યાદિ. પણ અવિદ્યાના નાશ પછી બે અવ પ્રશ્ન-વ પામે તો પ્રશ્ન-વ આવનુક અને અનિત

રિતની અવસ્થા બંને જુએ છે તે વિભુ, મહાન્ આત્માનું ચિન્તન કરીને ધીરપુરુષ
 શોધ કરતો નથી) એમ સ્વપ્ન અને જાગરિત અવસ્થાને બોનાર, મહત્ત્વ અને વિ-
 ભુત્ય વિશિષ્ટ જીવનાજ ચિન્તનથી શોકનો વિચ્છેદ દર્શાવતો, જીવ પ્રાણથી સિત્ર
 નથી એમ દર્શાવે છે. પ્રાણવિજ્ઞાનથીજ શોકનો વિચ્છેદ થાય છે એમ વેદાન્તનો સિ-
 દ્ધાન્ત છે. તેમજ, આગળ 'યદેવેહ તદ્વમુત્ર યદમુત્ર તદન્વિહ । મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાર્ગોતિ
 યદ્દ નાનેવ પદ્યતિ ॥' [કાંડો સપ્તાર્ચ ૦] (જે આહિ છે તે અમુત્ર છે, જે અમુત્ર
 છે તે આહિ છે, જે આહિ સિત્રની પેઠે દૃષ્ટિ કરે છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે છે)
 એમ જીવ અને પ્રાણની ભેદદૃષ્ટિનો નિષેધ કરે છે. તેમજ જીવ વિષે છે અને નથી
 એવા પ્રશ્નની પછી 'મર્ત્યં વરં નચિકેતો વૃણીષ્ય' (હું નચિકેતસ, અન્ય વરદાન વર)
 એમ આદેશીને મૃત્યુ વડે તે તે કામનાઓથી અતિશય લોભાતો પણ નચિકેતસ
 ન્યારે ચક્ષિત થયો નહિ ત્યારે મૃત્યુએ અવ્યુદય અને મોક્ષનો વિભાગ દર્શાવીને

મધ્ય સ્વપ્નાન્ત એટલે સ્વપ્નમધ્યે, સ્વપ્નમાં વિશેષ અને જાગરિતમાં વિશેષ એવાને જે આત્મા-
 વડે કોનો જુએ છે તે મહાન્ વિભુ આત્માનું ચિન્તન કરીને એટલે આત્મભાવે સમજીને, કુલ
 નાશાન્ પરમાત્મા પુ એમ સમજી ધીર પુરુષ શોધ કરતો નથી. ધીર એટલે એવો સાધારણ
 જેને ધયો છે તે. એકે જીવતત્ત્વના જ્ઞાનથી શોકનો ઉચ્છેદ થાય છે તોપણ જીવ અને પ્રાણનું
 એકજ શી રીતે તેને માટે કહે છે—'પ્રાણવિજ્ઞાનથીજ' હતાદિ. વળી અમેદ કરીને ભો
 નિયો જી એટલે અતેદજ સત્ય છે એમ કહે છે—'તેમજ, આગળ 'યદેવેહ' હતાદિ.
 કોઈ કહેશે કે સર્વાંભક જ્ઞાન એમ જે કહો છો તે યુક્ત નથી; કેમકે તે તે ઉપાધિથી અવ-
 ચિત્ત જૈનન્ય સસારી છે અને જ્ઞાન અસંસારી છે અને વિરુદ્ધ ધર્મવાળાઓનું એકજ યુક્ત નથી.
 આ શકા ફર કરવા કહે છે 'યદેવેહ' હતાદિ. જે જૈનન્ય આદિ આ દેહને વિષે છે તેજ
 અમુત્ર—મૃત્યુદિને વિષે છે. અર્થકારજોપાધિસમન્વિત, સસારધર્મવાળું અનિવેદીને જે અવતરે
 છે તેજ સ્વાત્મસ્ય નિત્યવિજ્ઞાનયનસ્વભાવ, સર્વસંસારધર્મવર્જિત જ્ઞાન છે, અને જે અમુત્ર—આ
 આત્માને વિષે વિજ્ઞાનયન, ઉપાધિરક્ષિત જૈનન્ય છે તેજ નામરૂપધર્મકારજોપાધિયુક્ત જે અવ-
 ભાસમાન થાય છે તે છે આમ હોવાથી ઉપાધિસ્વભાવરૂપ ભેદદૃષ્ટિપ્રશ્નનું અવિદ્યાથી મોડિત
 થયેલો જે જ્ઞાન, જે અનાનામૂત—અપૃથક્મૂત છે તેને વિષે પરથી હું અન્ય પુ અને મ.ર.થી
 પરજ્ઞાન અન્ય છે એમ જે સિત્રની પેઠે બને છે તે ભેદદર્શી મૃત્યુથી મૃત્યુ, અર્થાત્, પુનર્જ-
 ન્મમરુપભાવ પામે છે—સંસાર બધી મુજા થતો નથી, તેટલા માટે નેવી દૃષ્ટિ કરવી નહિ
 પણ વિજ્ઞાનદરસ, આગ્રહવત્ પરિપૂર્ણ જ્ઞાન હું મું એવી દૃષ્ટિ કરવી એવો અર્થ છે. વળી જીવ
 પ્રશ્નની પછી 'તં દુર્લભમ્' એમ જે ઉત્તર કહ્યો છે તે ઉત્તરથી પણ અમેદ મધ્ય થાય છે
 એમ કહે છે—'તેમજ જીવ વિષે છે અને નથી' હતાદિ. 'વિદ્યાર્મીક્ષિતમ્' હતાદિ.
 પ્રેવેલિયન જે અવિદ્યા છે અને શ્રેયોવિષય વિદ્યા પશ્ચિન્તો બને છે તેમાં દે નચિકેતસ
 નને વિદ્યાનો અનિદ્યથી બંધું મું; કેમકે અવિદ્યાની ભુદિને લોભવન્દરા અમરપ્રભુને કહે
 શ્રેયોભવેથી નાનો વિચ્છેદ કયો નથી. વળી પ્રશ્ન કરનાર અને પ્રશ્નની પ્રશ્નરૂપ સિત્રથી
 વસ્તુ દુર્લભ છે એવું મધ્ય થવાથી પણ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે એમ કહે છે—'મર્ત્યં વરં
 વિદેતો વૃણીષ્ય' હતાદિ. પુનાદિકં વૃણીષ્ય (પુનઃદિ વર) એમ કહ્યું તોપણ તિર-
 ન્મજીવને અવિદ્યાનમ્થી નચિકેતસ અવિદ થયો નહિ. 'માર્ગ્યં નામાર્મ્યવિદેતો વૃણીષ્ય'
 (નમ પનેથી નચિકેતને બીજું કંઈ વસ્તુ નહિ) એવી મુને છે. પછી વને સંદુર મર્ત્ય

થાય છે. લોહિત એ રંગનસ્વરૂપ હોવાથી રસોવાચક છે; શુભ પ્રકાશાત્મક હોવાથી
સાત્ત્વવાચક છે; અને કૃષ્ણ આવરણાત્મક હોવાથી તમોવાચક છે. તેઓની વસ્થાનો
લોહિતશુભ્રકૃષ્ણા એમ અવયવવર્ગોથી વ્યવહાર થાય છે. ન જન્મ
તે મજા; કેમકે 'મૂલપ્રકૃતિરવિકૃતિઃ' (મૂળ પ્રકૃતિ એ વિકૃતિ નથી) એમ (શંકરે)
સ્વીકારે છે. પણ મજાશબ્દ બકરીના અર્થમાં રૂઢ છે. ખરૂં છે, પણ તે રસો
આદિ આશ્રય કરેલા શક્ય નથી; કેમકે વિદ્યાનું પ્રકરણ છે. એ મજા મનુષ્ય
મુખ્યાત્મી પ્રભુઓને જન્મ આપે છે. તે પ્રકૃતિને એક મજા એટલે પુનઃ જન્મ
દર્શાવનાર છે એવો તેની પાસે શયન કરે છે. તેનેજ અવિદ્યાથી આશ્રય કરવા

કર્તો છે. વેદાન્તીથી પણ અગ્યાકૃત પ્રક્રિયાને સ્વરૂપેજ લોહિતાત્વ આદિનો યોગ છે એમ કહે
વાશે નહિ, પણ તેનું કાર્ય જે તેજ, અજ અને જગદૃષ તેનાં લોહિત આદિ સ્વરૂપનો પ્રભુ
વિશે ઉપચાર છે એમ કહેવું પડશે. સાંખ્ય જે અમે તે અમને પણ એ રીતે ઉપચાર કરે છે.
'મત્તો હંકો હુમમાણોડુરોને જહાલેનાં મુક્તમોગામજોડ્યા' એમાં આત્મભેદનું
છ તેથી એ મન્યવર્તુમાં સાંખ્યસ્મૃતિનુંજ પ્રત્યક્ષિગ્ધ છે, અગ્યાકૃત પ્રક્રિયાનું નથી; કેમકે એ
આત્માનો સ્વીકાર હોવાથી આત્મભેદનો અભાવ છે. તેટલા માટે સ્વતન્ત્ર પ્રધાન અસમ નથી
એમ પૂર્વપત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, પણ રસોમુખ સમદેનું છે તેથી તેનું લોહિતશબ્દથી મંડળ છે. એ
પ્રભુને બીજા મુખોનું વદણ છે, પણ તેથી પ્રધાનનો લાભ શી રીતે છે તેને માટે કહે છે—
'તેઓની સામ્યાવસ્થાનાં' હવાદિ મુખોની સામ્યાવસ્થા જે પ્રધાન તેના અવયવો સ્વ
આદિ મુખો, તેમજ ધર્મો રજક્રમ વગેરે છે, તેને લીધે લોહિત આદિ શબ્દો વડે પ્રધાનનું
નિધાન થાય છે. મુખ અને પ્રધાનના અવયવોનો ભેદ નથી તેથી પ્રધાનનો લાભ છે—પ્રધાન
લાભ થાય છે એમ સમજવું. તેમા મજાગજનો બીવિક અર્થ કહે છે—'ન જન્મ પામે
મજા.' 'કદિવોગમજહરિ' કદિ યોગનો અપહાર કરે છે, યોગથી અવગત છે એવા
શબ્દ કરે છે—'પત્ત મજાગજ' હવાદિ. રૂઢિનો અર્થભવ છે તેથી યોગનો આશ્રય
એટલે એમ કહે છે—'ખરૂં છે. પણ તે' હવાદિ. અજગજથી વાસ્તવ પ્રકૃતિ તેને
સ્વથી ભેદ છે એવા વિગતથી પણ પ્રધાનનું પ્રત્યક્ષિગ્ધ થાય છે એમ કહે છે—'એ મજા
હવાદિ એ જન્મ પામે તે પ્રભુ, મદદ આદિ. પણ મુખ્યાત્મી = મુખ, દુષ્ણ અને મોહ
પણ મુખ્યાત્મી. કાષ્ઠા તરફિ નેવને હોવાની કારણથી એ નર્મદા તેને વિશે મુખ ઉપચાર
છે. આ માટે મુખ ઉપચાર થાય છે. કેમકે તે પ્રભુ સન્નિવૃત્તનો મમુદભવ થાય છે તેમ
તેની સ્વભાવને દુષ્ણ ઉપચાર થાય છે. આ માટે કેમકે તેને વિશે રસોદૃષ્ટી પ્રાપ્ત
છે. તેનેજ સ્વ નર્મદને પ્રાપ્ત કરવું નથી તેને ભેદ ઉપચાર થાય છે. શાથી કેમકે તેને
ભેદ ઉપચાર થાય છે. અર્થ એટલે પદવં મુખ, દુષ્ણ અને મોહ ઉપચાર કરે છે આ
પ્રકારનો—મદદ વિગત વિગત છે. 'મનુષ્યને' નું અર્થભવ કરે છે—તેનેજ અવિદ્યા
અર્થભા અર્થભવ' હવાદિ. રૂઢિ વિગતે પ્રકૃતિના વિગતે છે અને મુખનું મોહનું

૧. ૮૦૩ એવે સ્વભાવ છે ભેદ ૩. ૮૦૪. ૮૦૪ અને ૮૦૫ એ કોઈ મુખ પ્રાપ્ત (૪)
પ્રાપ્તવા) કેવે એ સ્વભાવ અર્થભવ ૮૦૬ પ્રાપ્ત છે મુખ્યાત્મી ૩. ૮૦૬. ૮૦૬

તે મુખી, દુઃખી અને મૃદુ એમ અવિવેકથી સંસારમાં આવે છે. પણ બીજે યજ્ઞ
 એવે પુરુષ, જેનામાં વિવેકજ્ઞાન ઉપજાય છે. તે વિવેકજ્ઞ એ પ્રકૃતિ, જેણે જોયો
 જોયવ્યા છે, અર્થાત્, જેણે જોયો અને અપવર્ગ થયો છે, તેનો પરિણામ છે છે. ઈશી
 છે એવો અર્થ છે. નેરજા માટે કપિસમયાનુષાધીઓની પ્રધાન વર્ગેની કલ્પના
 મુનિમુક્ત છે. એમ પ્રાપ્ત થયે એમ કહીએ છીએ—એ મનથી સાંખ્યવાદ મુનિમ-
 નિર્ધારિત છે એમ આશય કરી ગાણી નહિ; કેમકે એ મન સ્વતન્ત્ર રીતે કોઈ પણ
 વાતનું સમર્થન કરવા શક્તિમાન નથી; કેમકે સર્વવાદમાં પણ મર્મ તેરી કલ્પનાથી
 જગત્તણ આદિ નિર્ધારન કરી શકાય, અને સાંખ્યવાદજ આદિ 'અભિપ્રેય છે એવા
 વિરોધનું નિર્ધારણ કરવાનું કારણ નથી, જગત્તણી પૂરે. એમ 'અર્થાત્કલ્પમાત્ર જગત્-
 જ્ઞાન' [ભૂદ્ધિ દ્વારા] (જેનું મુખ નીચું છે અને તળીડાં ઊંચું છે એવું પાત્ર) એ
 મનમાં સ્વતન્ત્ર રીતે આ અમમ, અદેખ, અભિપ્રેય છે એમ નિરૂપણ કરી શકાતું
 નથી. કેમકે સર્વત્ર મર્મ તેમ જેનું નીચું મુખ છે એ દેખાદિ સ્થિતિની કલ્પના મુજ
 થાય છે; તેથીજ રીતે આદિ પણ 'અજ્ઞાનમાત્ર' એ મનનો વિરોધ નથી. એમ-
 નમાં જગત્તણ અર્થ પ્રધાનજ અભિપ્રેય ॥ એમ નિયમ કરવા રાખ્ય નથી ॥ ૮ ॥

તેણે, કિંદવ, મન અને અજ્ઞાનની પ્રકૃતિથી હકિકતમાં સમજી રહે છે તેથી તે હકિ-
 સત્ત્વ એ પ્રધાનને વિરોધ છે તે કુપરુષને કામ રૂપે પરિણામ મર્મ છે. વિનિ-
 રક્તિ તો કાપરુષિની છે—પરિણામ પ્રાપ્તી નથી અને સમજી રહી નથી પણ હકિક-
 ત્વથી જોતો વિવેક-જ્ઞ જગત્તણી નથી અને એ જે વિપરિણ હકિકતિ તેજ કાવિયા તે વડે
 હકિકત્વ મુખડીને જોતો વિવેક અને છે અને કુપરુષિની એવ તેથી કાવ છે તેથી એમ કહ્યું
 છે કે જો 'હું મુખી, દુઃખી, મૃદુ હું એમ અવિવેકથી સંસારમાં આવે છે.' સત્ત્વ અને
 કુરુષ એ મનિમ છે એથી એ અવશ્યક નિતેથી જેની મિત્રિ વસતરૂપ કાવિયા જગત્તણથી
 નહિ પછી છે તે જોયે એ પ્રકૃતિને ત્યજ કરે છે, તેથી કહ્યું છે કે 'પણ બીજે'
 ત્યાં 'જેણે જોયો જોયવ્યા છે' જેનું અવશ્યક રહે છે કે 'જેણે જોયો અને
 અપવર્ગ થયો છે.' કાંઈકે વિવેકથી ઉપરગિય તે કોર અને કુરુષ અને કુરુષને કોર-
 વાનકાવ્યને તે કાવચં એ પ્રમત્તે કુરુષિય એ અવશ્યક નિતે અપવર્ગે સિદ્ધાન્ત રહે
 છે—એમ પ્રાપ્ત થયે' આદિ રાજા જાડને પત્ર એ મન કાપરુષ છે—પ્રધાનની પેઠે
 કુરુષ પેઠે એમ સ.પરુષ મનથી વિદેવ કાંઈની પ્રતિનિ મુજ નથી; કેમકે વિદેવ પ્રતિનિયો
 રેડ, પ્રારણ આદિ નથી એમ દેડનું અવશ્યક કરી દુશ્મન રહે છે—જગત્તણી પૂરે' 'સ-
 યમ' = વિરેટકા જાડને વિવેક મુજ ॥ ૮ ॥

પણ તેમાં 'ઇદં તચ્છિર યપ દર્શાગ્વિલક્ષમસ કર્ણવુદ્ધઃ' (જેનું મુખ ની
 છે અને તળીકે ઉંચું છે એનું જે પાત્ર છે તે એ માથું છે) એમ
 વાક્યશેષ હોવાથી પાત્રવિશેષની પ્રતીતિ થાય છે. પણ
 આહિ કઈ જગ્ગા સમજવી એને વિષે કહીએ છીએ—

જ્યોતિરુપક્રમા તુ તથા હ્યધીયત એકે ॥ ૧ ॥

જેના ઉપક્રમમાં જ્યોતિ છે એવીજ (અજ્ઞા સમજવી); કેમકે એ
 સામાવાળાઓ એમ અધ્યયન કરે છે ॥ ૬ ॥

પરમેશ્વરથી ઉત્પન્ન થયેલી, જેના ઉપક્રમમાં જ્યોતિ છે એવી, તેજ, જળ
 અથવા જેનું સ્વરૂપ છે એવી, ચાર પ્રકારના જુલસમૂહની પ્રકૃતિ જુલ એ જગ્ગા
 જવી. સૂત્રમાં તુ રાજ્ય નિધયવાચક છે. તણ જુલ જેનું સ્વરૂપ છે એવીજ એ
 સમજવી, તણ જુલ જેનું સ્વરૂપ છે એવી નહિ, સાચી? કેમકે એક સામાવાળા
 તેજ, જળ અને અગ્નિની પરમેશ્વરથી ઉત્પત્તિ કહીને તેમનુંજ રોહિતાદિ રૂપ
 છે—'વદમે રોહિતં રૂપં તેજસસ્તદ્ગૂણં વદ્યુરુદ્ધં તદ્વાપં વદહળં તદ્વનરવ' (અગ્નિનું
 રૂપરૂપ છે તે તેજનું છે, જે શુક્લરૂપ છે તે પાણીનું છે અને જે કૃષ્ણરૂપ છે તે
 જનું છે) એમ આહિ તેજ તેજ, જળ અને અગ્નિની પ્રત્યક્ષિણા થાય છે; કેમકે
 હિત વધેરે રાખેલા સમાન છે. રોહિત વધેરે રાખેલાને મુખ્ય અર્થ રૂપવિશેષ

ઉત્તર સૂત્રથી જે સંક્રાંતિ સમાધાન થવાનું છે તે સંક્રાંતિ કહે છે—'પણ તેમાં' ઇત્યાદિ
 'તેમાં' એ દુશાન્તવાક્યમાં, 'દર્શાગ્વિલક્ષમસ કર્ણવુદ્ધઃ' એ દુશાન્તવાક્યમાં. 'આહિ
 અગ્નિમન્ત્રમાં અગ્નિમન્ત્ર દુશાન્તની પેઠે અગ્નિમન્ત્રમાં પણ વિશેષનું સ્વરૂપ નથી તેથી સ્મૃતિમાં
 પાલિત પ્રધાનનુંજ સ્વરૂપ કરવું એવો સંક્રાંતિ અર્થ છે. વિભાગીય સ્મૃતિ કરતાં સમગ્રીય સ્મૃતિ
 નારથી અગ્નિમન્ત્રનો નિર્ણય કરવો યુક્ત છે એમ વ્યાખ્યાન કરે છે—'જેના ઉપક્રમમાં
 રૂપરૂપિ. સર્વ સામામાં એજ જગ્ગાની પ્રતીતિ છે તેથી અન્ય સામામાં કહેલી રોહિતાદિ રૂપ
 વળી તેજ, જળ અને અગ્નિ સ્વરૂપ, જરાજુજ, અગ્નિ, સ્વેદાગ્નિ અને ઉદ્ગિમિજ એ પ્રકાર
 જુલસમૂહની પ્રકૃતિનુસાર એ અગ્નિની પ્રતીતિ કરવી યુક્ત છે; કેમકે 'રોહિતશુક્લહળામ
 એમ રોહિતાદિ રૂપથી તેનુંજ પ્રત્યક્ષિણા થાય છે. અગ્નિમન્ત્રવિષય પ્રકૃતિ સમજવાની નથી
 'એક સામાવાળાઓ' એ જગ્ગાને એ કે જગ્ગાઓમાં તેજ જળ અને અગ્નિ જે દિશરમાં
 છે તેનું રોહિતાદિ સ્વરૂપ કહ્યું છે તેણેજ અગ્નિમન્ત્રમાં 'તેજ, જળ અને અગ્નિ' એ
 વાક્ય છે તેને મારે કહે છે—'આહિ તેજ તેજ, પ્રત્યક્ષિણા' એવું
 પ્રધાનને રોહિતશુક્લહળામ સ્વરૂપ થતું પાડેલું થયેલું.
 તેજ તે કેવલરૂપે પણ નથી તેથી

અને ગુણને હૃદય અર્થમાં લાગુ પડે છે: અને અસંદિગ્ધથી સંદિગ્ધનું નિગમન કરવું એ ન્યાય મનાય છે. તેમજ અહિં પણ 'મલવાદિનો વ્યવસ્થિત' [ચેતા ૧૧] (અપ્રવાદીઓ કહે છે. શું અપ્ર વાસ્તવ છે) એમ ઉપક્રમણ કરીને 'તે ધ્યાનયોગાનુગતા સ્વરૂપ દેવાત્મકાકિ સ્વગુણનિર્ગુણમ્' [ચેતા ૧૨] (ધ્યાન-રોગને વિષે અવજ્ઞા તેઓએ દેવની આત્મશક્તિ, પાતાના ગુણોથી નિર્ગુણ થયેલી છે) એમ સમસ્ત જગત ઉપન કરનારી પરમેશ્વરી શક્તિ વાસ્તવના ઉપક્રમમાં સમય છે. વાક્યરોપમાં પણ 'માર્ગાં તુ પ્રકૃતિ વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્' [ચેતા ૧૦] (પ્રકૃતિને માયા બાણવી અને મહેશ્વરને માયી બાણવો) એ અને 'યો યોનિમધિતિષ્ઠત્યેકઃ' [ચેતા ૧૧] (એ એકનું પ્રત્યેક યોનિનું અધિષ્ઠાન કરે છે) એમાં પણ તેજ શક્તિની પ્રતીતિ થવાથી પ્રધાન નામની કૃતિ પણ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ, મજા મનથી 'આત્માન થયેલી છે એમ કહી શકાયું નથી. પ્રકરણથી તો તેજ દેવી શક્તિ. એમાં નામ અને રૂપ અવ્યાકૃત છે અને એ નામ અને રૂપની પૂર્વ સ્થિતિ છે, તેજ મનથી પ્રતિષ્ઠાન થાય છે એમ કહેવાય છે, અને તેના વિહાર પણ રૂપવાળા હોવાથી તેનું પણ રૂપવાળું સ્વરૂપ કહ્યું છે ॥ ૬ ॥

શાખના મનને સર્વ ભીષ સાખથી શી રીતે નિર્ણય કરાય તેને માટે કહે છે—અસંદિગ્ધ-થી સંદિગ્ધનું નિગમન કરવું' ॥ ૬ ॥ હવે વળી એમ શાખાનારવાણથી પ્રધાનનું મહત્ત્વ થતું નથી તેમજ પૂર્વાપર પદ્યોચન કરવાથી આ શેત્તશ્વરમુતિ પણ સમને-વેદાન્તીનેજ અનુરૂપ છે એમ કહે છે—'તેમજ અહિં પણ' ॥ ૬ ॥ હવે પ્રશ્ન થાય છે તો અશુદ્ધ જગતનું ગરણ થી રીતે દ.વ. કેમકે 'પુરુષસ્ય તુ શુદ્ધસ્ય માનુષ્યા વિરુદ્ધિર્મયેત્' (શુદ્ધ પુરુષની વિરુદ્ધિ અશુદ્ધ ન દ.વ.) એવા અવસ્થાથી મુનિમાં પ્રશ્ન છે કે 'કિ કારણં પ્રલ' એ જગતનું ગરણ છે તે પ્રશ્ન છે કે ક'વીનું છે, અથવા પ્રશ્નને શું સદાચ કે ઉપકરણ છે. તે પ્રશ્ન દેવની અનન્ય શક્તિ, પરતંત્ર માયા એ સત્ત્વિ ગુણવળી છે તેને પ્રકાશી સદાચરૂત બોધ એવો 'તે ધ્યાનયોગાનુગતા' ॥ ૬ ॥ હવે સર્વ છે. અતી મુનિ દેવથી મજામનન પણ મુવ-પ્રકૃતિનેજ લાગુ પડે છે. ઉપક્રમ નહિ, પણ ઉપસંહારથી પણ મજામનન મુવપ્રકૃતિને લાગુ પડે છે એમ સિદ્ધ થાય છે એમ કહે છે—'વાક્યરૂપમાં પણ' ॥ ૬ ॥ હવે માયા જો છે તો તે જગતનો નિષ્ઠ દેવથી—અનિષ્ઠમાં નિષ્ઠ દેવથી 'યોનિ યોનિમ્' એમ બીધા-રૂપિ છે. પણ માયાશક્તિનું સંદિગ્ધિ સ્વરૂપ થી રીતે તેને માટે કહે છે—'તેના વિહાર પણ રૂપવાળા હોવાથી' ॥ ૬ ॥

પણ તેજ, જળ અને અગ્નિ લક્ષણ ત્રણ રૂપથી ત્રણ રૂપવાળી મજાની પ્રતીતિ શી રીતે થાય છે; કેમકે તેજ, જળ અને અગ્નિને વિષે મજાની આકૃતિ નથી, અને તેજ જળ અને અગ્નિના જન્મનું શરણુ છે તેથી અજન્મનિમિત્ત મજારાજ સંભવતો નથી. આથી ઉત્તર સૂત્ર પડે છે—

કલ્પનોપદેશાચ મધ્વાદિવદવિરોધઃ ॥ ૧૦ ॥

અને કલ્પનાનો ઉપદેશ છે તેથી મધુ આદિની પેઠે અવિરોધ છે ॥ ૧૦ ॥

એ મજા રાજ અગ્નિ આકૃતિને લાગુ પડતો નથી, તેમજ વૈજિક પણ ન ત્યારે કેવો છે? એમાં કલ્પનાનો ઉપદેશ છે. અગ્નિસાદુર્યકલ્પના તેજ, જળ અને અગ્નિ લક્ષણ અગર ધોનિને વિષે ઉપદેશ કરાયેલી છે. એમ ભાષ્યમાં 'અનિયમ કોઈક મજા (અકરી) રોડિય, શુક્લ અને મુખ્ય વર્ણવાળી, બહુ અકરીવાળી અને સરખા કાનનાં બકાંવાળી હોય અને તેને કોઈક મજા (અકરી) પ્રેમ કરાવતો તે પારે રાવન કરે અને કોઈક ભોગ ભોગવ્યા પછી એનો ત્યાગ કરે તેમ આ તેજ, જળ અને અગ્નિ લક્ષણ, ત્રણ વર્ણવાળી ભુવપ્રકૃતિ, બહુ, સમાનરૂપવાળા અગર લક્ષણ ચિત્તરસમુદને જન્મ આપે છે; અવિદ્યાને દેવતા એનો ઉપભોગ છે અને ચિદાત્મ એનો ત્યાગ કરે છે. વળી આથી સંકટ ન કરવી કે એક દેવતા એની પાસે રાવન કરે છે અને બીજો એનો ત્યાગ કરે છે તેથી પારમાર્થિક દેવતા એક છે પરંતુ—સાંખ્યને હજી છે તે પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે, એ કઈ દેવતાનો એક પ્રતિપાલ કરવાની હજી નથી, પરંતુ બાહ્ય અને આંતરની વ્યવસ્થા પ્રતિપાલ કરવા હજી છે. પ્રસિદ્ધ બેદનો અનુવાદ કરીને બાહ્ય અને આંતરની વ્યવસ્થા પ્રતિપાલ

આ પ્રમાણે પ્રકરણમગથી મજા માયામજિવાયકર છે એમ બાહ્યકારનું મત છે નોંધ્ય કૃતિથી તેજ જળ અને અગ્નિ ત્રણ અવાનર પ્રકૃતિ મજા છે એમ નમકારનું મત છે. એવો એ મજાનું ઉત્તર મત નિરાકરણ કરે છે ને મજા કરે છે—'પણ તેજ, જળ અને અગ્નિ ત્રણ' હજી. શુ તેજ, જળ અને અગ્નિને વિષે મજામગ્નિ ૧૬ છે કે જ મજા (જન્મ પામતી નથી) એમ વૈજિક છે ૧૬ તો નથી, કેમકે તેમને વિષે મજામગ્નિ ભવિ ન એમ કહે છે—'કેમકે તેજ, જળ અને અગ્નિને વિષે' હજી. વૈજિક પણ નથી એમ કહે છે—'અને તેજ, જળ અને અગ્નિના જન્મનું શરણુ છે' હજી. વૈજિક અગ્નિમગ્નિ મ. સાદુર્યકલ્પનાની તેજ, જળ અને અગ્નિને મજા તરિક ઉપદેશ કર્યો છે તેથી મજામગ્નિ ન છે એમ શક્ય પદિર કરે છે—'મજાનોપદેશાચ' હજી. સ્વભેદથી પ્રાપ્તની મ. નિય. થવ છે એમ કહે છે ને મજા નથી એમ કહે છે—'વળી આથી સંકટ કરવી' હજી. બાહ્યની વ્યવસ્થાને મટે છે એક છે. તેનું પણ અર્થ પ્રતિપાલ કરે છે એમ કહે છે—'પ્રસિદ્ધ બેદનો અનુવાદ કરી' હજી. પણ પ્રસિદ્ધ બેદ છે ને મ. વ.

કસાય છે. એટલે તે ઉપાધિનિમિત્ત છે અને મિથ્યાજ્ઞાનથી કલ્પિતો છે, પારમાર્થિક નથી; કેમકે 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वज्ञायी सर्वभूतान्तरात्मा' (એક દેવ, સર્વ ભૂતોને વિષે ગૂઢ છે, સર્વને વિષે વ્યાપિતો છે અને સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મા છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ છે. મધુ આદિની ધૃતિ. જેમ આદિત્યને મધુ નથી તોપણ મધુ કહ્યું છે [છાન્દોગ ૩.૧], જેમ વાણીને ધેનુ નથી તોપણ ધેનુ કહી છે [મૃદ્ધ ૮.૧૨] ઇત્યાદિ કલ્પના ઇત્યાદિ આદિને અગ્નિ નથી તોપણ અગ્નિ કહ્યા છે [ભૃદ્ધ ૮.૧૨] ઇત્યાદિ કલ્પના થાય છે, તેમ એને મજા નથી તોપણ મજા કલ્પી છે એવો અર્થ છે, તેટલા માટે તેજ, વજ્ર અને અમને વિષે મજારાજ્ઞનો પ્રયોગ વિરુદ્ધ નથી ॥ ૧૦ ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥
સંખ્યાના મહત્વથી પણ (પ્રધાનાદિ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે એમ) ન (સમગ્રણું), પૃથગભાવથી અને આધિક્યથી ॥ ૧૧ ॥

આ પ્રમાણે મજામન્વમાં સાંખ્યનો 'પરિહાર ક્યોં એકલે વળી બીજા મન્વથી સાંખ્ય ઊભો થાય છે—'वसिन् पञ्च पञ्चजना माताग्रह प्रतिष्ठितः। तमेव मन्य मा-

છે એવી આશાકર્તુ નિરાકરણ કરે છે—'એકલે તે ઉપાધિનિમિત્ત છે' ઇત્યાદિ. પણ એક કલ્પિત થી રીતે છે તેને માટે કહે છે કે 'एको देवः' ઇત્યાદિ. 'એકવાદી વાક્યને લીધે છે. 'ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ' —બીજી શ્રુતિઓનાં એકવાદી વાક્યોનું મેલણ કરવા 'આદિ' પદ વાપર્યું છે. કલ્પનાના ઉપદેશમા દશાન્તાનું ન્યાખ્યાન કરે છે—'મધુ આદિની ધૃતિ', યોગિક અર્થ મુખ્ય છે તેથી તે જડે પ્રધાનનું મેલણ કરતું ન્યાય છે એમ ન કહેવું; કેમકે રૂઢિની અપેક્ષા વચરના યોગિક અર્થ કરતાં રૂઢિને આશ્રયે રહેલી ગુણવસ્તુના વધારે જળવાન છે. ગુણરૂપિમા રૂઢિનો આશ્રય સેવાય છે તેટલા માટે જેમ મધુ આદિ શાન્તોથી પ્રસિદ્ધ મધુ આદિને આશ્રયે રહેલી ગુણવસ્તુથી (મધુ-મધના જેવું) આદિલ આદિનું મેલણ થાય છે તેમ અલ્પસાંખ્યથી યોગિક અર્થ પ્રધાનનો ભાષ કરીને રોહિત આદિ સંખ્યસમૂહ જેને અનુગૂળ છે એવી રૂઢિને આશ્રયે રહેલી ગુણરૂપિથી અવાન્તાર પ્રકૃતિનું મેલણ કરતું. તેટલા માટે પ્રધાનસાંખ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૧૦ ॥

'वसिन् पञ्च पञ्चजनाः' ઇત્યાદિમાં પંચજનસાંખ્ય સાંખ્યતત્ત્વવાચક છે કે અન્યવાચક છે, એમાં યોગ કે રૂઢિનો નિશ્ચય ન હોવાથી સંસાર થયે જેમ મજામન્વમાં તત્ત્વવિદ્યાનું પ્રકરણ હોવાથી લકરીને વિષે તત્ત્વપર્યં ન હોવાથી મજામન્વને વિષે રૂઢિનો ત્યાગ કર્યો તેમ પાંચ મનુષ્યને વિષે તત્ત્વપર્યં ન હોવાથી પંચજનસાંખ્ય જડે રૂઢિનો ત્યાગ કરી સાંખ્યતત્ત્વોનું મેલણ કરતું કુદા છે એમ દશાન્તાની સમતિ સૂચવી મન્વ કહી પૂર્વપક્ષ કરે છે—'આ પ્રમાણે' ઇત્યાદિ. 'वसिन् पञ्च पञ्चजनाः' ઇત્યાદિ. પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અજ અને મન એ પાંચ १ સાંખ્યમન્વનું નિરાકરણ. ૨ એકલ કહેનાર વાક્ય. ૩ મજા એકનું જ સત્ત્વ છે એનું અદેવ પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય.

સ્માને વિદ્વાન્ પ્રજ્ઞામૃતોઽમૃતમ્' [બૃહદ્ ઇશ્વાર ૭] (જેને વિષે પંચ પંચજન અને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે તેજ આત્માને અમૃત બ્રહ્મ માનું છું, વિદ્વાન્ હું અમૃત છું) એમ. આ મન્ત્રમાં 'વજ્ર વજ્રજનાઃ' (પંચ પંચજન) એમ પંચ સંખ્યાને લાગુ પડતી બીજી પંચ સંખ્યાનું શ્રવણ છે; કેમકે બે વજ્રશબ્દ બેજામાં આવે છે. તે એ પંચ પંચ પચીસ થાય છે. તેમ પચીસ સંખ્યાથી બેટલા 'સંખ્યેય-સંખ્યાવાગાની આ-કાંક્ષા રહે છે તેટલાંજ તત્ત્વો સાંખ્યો સંખ્યાથી કહે છે—'મૂલપ્રકૃતિરવિકૃતિર્મહદાવા પ્રકૃતિવિકૃતયઃ સત્ત્વઃ' [સાંખ્ય ૦ કાં ૩] (મૂલ પ્રકૃતિ વિકૃતિ નથી, મહદ્ આદિ સાત પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બંને છે, સોળ વિકાર છે, પુરુષ પ્રકૃતિએ નથી કે વિકૃતિએ નથી) એમ. તે શ્રુતિપ્રસિદ્ધ પચીસ સંખ્યાથી તે સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ પચીસ તત્ત્વોનો સંમહ થવાથી વળી પ્રધાનાદિ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. તેટલા માટે અમે કહીએ છીએ—સંખ્યાના સંમહથી પણ પ્રધાનાદિ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે એમ આશા કરવી નહિ. શાથી? પૃથક્સાધ્યથી, એ પચીસ તત્ત્વો પૃથક્ છે, એમાં પંચક પંચકનો સાધારણ ધર્મ નથી કે પંચજન છે. તેમાં અત્ર એ વિરાદ અને બાહીના ચાર સૂત્ર છે. તેનું કારણ અવ્યાકૃત અને આકાશ જેને વિષે અધ્યસ્ત છે તેજ આત્માને અમૃત બ્રહ્મ માનું છું અને એ માનવાથી વિદ્વાન્ એવો બે હું તે અમૃત થયો છું એવું મન્ત્રદ્વયનું વચન છે. પણ પચત્વવિશિષ્ટ પંચજનને વિષે પાછો પચ્ચપદનો અન્વય થવાથી પચીસ એ સંખ્યાની પ્રતીતિ થાય, પણ તેથી સાંખ્યતત્ત્વનું શ્રદ્ધા શી રીતે થાય એવી સંકાતું સમાધાન કરે છે કે સંખ્યા જેને વિષે રહેલી છે એવા ધર્મની આકાંક્ષા થયે તત્ત્વો માલ થશે—'તેમ પચીસ સંખ્યાથી' ઇત્યાદિ. 'મૂલપ્રકૃતિ' ઇત્યાદિ. જગત્ની મુક્તમૃત પ્રકૃતિ જે ત્રિગુણમય પ્રધાન છે તે અનાદિ હોવાથી અવિકૃતિ છે—કોઈને પણ વિકાર નથી, કોઈનું પણ કાર્ય નથી. મહદ્, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્ર (શબ્દ, રસ, રૂપ અને ગન્ધ) એ સાત પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બને છે. તેમાં મહત્તત્ત્વ પ્રધાનની વિકૃતિ છે અને અહંકારની પ્રકૃતિ છે, અહંકાર તામસ હોય ત્યારે, પાંચ તન્માત્ર, શબ્દાદિની પ્રકૃતિ અને સાર્વિક હોય ત્યારે અગ્નિચ્છર ઇન્દ્રિયોની પ્રકૃતિ છે. પંચ તન્માત્રો અહંકારનો વિકાર અને રશ્મિ ભૂતો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વીની પ્રકૃતિઓ છે. પાંચ રશ્મિ ભૂતો અને અગ્નિચ્છર ઇન્દ્રિયો એ સોળ મહુ વિકારજ છે, પ્રકૃતિ નથી; કેમકે બીજાં તત્ત્વોનું શ્રદ્ધા નથી; અને પુરુષ તો પ્રકૃતિએ નથી ને વિકૃતિએ નથી, પરંતુ કમળપત્ર પરના જળની પેઠે નિર્વિત્ત-હૃદયીન છે, કૂટસ્થનિલ અને અપરિણામી છે એવો સાંખ્યકારિકાનો અર્થ છે. સિદ્ધાન્તા કહે છે—'સંખ્યાના સંમહથી' ઇત્યાદિ. પૃથક્સાધ્ય છે તેથી કહે છે—'એમાં પંચક પંચકનો' ઇત્યાદિ. પાંચ પાંચ તત્ત્વને વિષે સાધારણ ધર્મ, એક પંચકનો સાધારણ ધર્મ જે બીજા પંચકમાં નથી એવા સાધારણ ધર્મનો અભાવ એજ પૃથક્સાધ્ય અત્ર વિવક્ષિત છે. સરવ, રજસ, તમસ, મહદ્ અને અહંકાર એ પંચકમાં એક દ્રવ્ય, ભૂતિ, શુદ્ધ કે દ્વિધાર્મ સાધારણ ધર્મ નથી કે જે પાંચ તન્માત્ર આદિથી વ્યાવૃત્ત થઈ સત્ત્વાદિને વિષે અનુગત હોય. તેમજ પૃથિવી, જળ, તેજ, વાયુ અને ઘ્રાણુનો પણ કંઈ સાધારણ ધર્મ નથી અને રસના, ચક્ષુ, ત્વચા, શ્રોત્ર અને વાણીનો કે ઘણું, માદ, પાપુ, ઉપરચ અને મન એ પંચકોનો પણ કોઈ

૧ પાંચ ૨ રહેલાં ૩ સંખ્યા જેને લાગુ પડે તે વિશેષ. ૪ ઉત્પન્ન કરનાર વત્ત તે પ્રકૃતિ અને ઉત્પન્ન થયેલું તત્ત્વ તે વિકૃતિ કે વિકાર.

જેથી પચીસની સંખ્યામાં બીજી પાંચ પાંચ સંખ્યા રહે; કેમકે એક આધાર વગર પૃથગ્ભૂત સંખ્યાને વિષે દ્વિત્વ આદિ સંખ્યા રહેતી નથી. એ એમ કહેશે કે અવ-
યવદ્વારા પચીસ સંખ્યાજ લક્ષ્ય થાય છે, જેમ 'પચ્ચ રાત્ત ચ વર્ષાણિ ન વર્ષવં શતમનુઃ'
(પાંચ અને સાત વર્ષ મેષ વરસ્થા નહિ) એ બાર વરસની અનાવૃદ્ધિ કહે છે તેમ,
તો તે પચ્ચ યુગ નથી. આ પદ્ધતિમાં એજ દોષ છે કે લક્ષ્યબોને આશ્રય કરવો પડે
છે. વળી બીજો પચ્ચરાશ્વ જનરાશ્વ સાથે સમસ્ત થયેલો છે; કેમકે પારિભાષિક સ્વ-
રથી એક પદ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તેમજ 'પચ્ચાનાં ત્વા પચ્ચજનાનામ્' [તેતિત્ત
સંઘ શાદાર] (તને પંચ, પંચજનના) એ અન્ય પ્રયોગમાં એક પદ, એક સ્વર
અને એક વિભક્તિ સમજાય છે. સમસ્ત પદ દ્વાવાથી પચ્ચ પચ્ચ (પાંચ પાંચ) એમ

સાધારણ ધર્મ નથી. કેમકે એક આધાર વગર' હવાદિ. મહા સંખ્યામાં અવાન્તર (પિતા)
સંખ્યા પ્રવેશ કરે છે; જેમકે બે અશ્વિન, સાત સમર્પિઓ અને આઠ વસુઓ એમ સાર.
એમાં અશ્વિન બાદિના સમઘમાં દિવ્ય (બે) હવાદિ સંખ્યા પ્રવેશ કરે છે બીજી રીતે નહિ.
જે પ્રમાણે એક સાધારણ ધર્મવાળી નાની સંખ્યાઓ મોટી સંખ્યામાં પ્રવેશ કરે છે. બે પચ્ચ
રાશ્વથી યોને બે ન્યૂન સંખ્યાનું અભિધાન કરે છે તે દ્વારા તેથી બાપેલી મોટી સંખ્યા લક્ષ્ય
થાય છે એમ દૃશ્ય સાથે શક્ય કરે છે—'એ એમ કહેશે કે અવયવદ્વારા' હવાદિ.
પુખ્ય અર્થ વરયમાણ હોય તો લક્ષણ યુગ નથી એમ શક્યનો પરિહાર કરે છે—'તે પદ યુગ
નથી.' પચ્ચજના: એમ પચ્ચ અને જનરાશ્વ અસમસ્ત છે એમ અચીકાર કરી પદ-
સંખ્યાની પ્રતીતિ થતી નથી એમ પ્રતિપાદન કર્યું હવે સમાસનો નિશ્ચય કરાયો થયો છે
પ્રતીતિ થતી નથી એમ કહે છે—'વળી બીજો પચ્ચ રાશ્વ' હવાદિ. સમસ્ત દેવને દેવ
કહે છે—'પારિભાષિક સ્વરથી' હવાદિ. આ પ્રમાણે સમજવાનું છે. એ સ્વર-
પચ્ચ રાશ્વ આનુદાત છે. એમાં આદિ સ્વર ઉદાત છે. બીજો પચ્ચ રાશ્વ સ્વર-
જધા સ્વર અનુદાત છે. જનરાશ્વ અન્નોદાત છે—એમાં અન્વ સ્વર હવાદિ.
બીજા પચ્ચરાશ્વ અને જનરાશ્વના સમાસ વિના અન્વ અક્ષર હવાદિ અને જન-
અનુદાત ધર્મ શકે નહિ. કેમકે 'સમાસસ્વ' એ સૂચકી સ્વર-
વિધાન કર્યો છે અને 'અનુદાત્તં પદમેકવર્તમ્' એ સ્વર-
કે સ્વરિત સ્વર વિધાન કર્યો હોય તે એક સ્વર દિશ્ય-
થાય છે, તેથી મન્મના અન્નોદાત સ્વરથી 'પચ્ચરાશ્વ' એ-
ભાષિક નામના શતપથ બ્રાહ્મણના સ્વરવિધાન કરવું-
એ સૂચકી મન્મદશામાં એ સ્વર અનુદાત કે સ્વર-
એમ અપવાદ કર્યો છે આ પ્રમાણે અન્વ અક્ષર-
દશામાં ઉદાતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. 'હવાદિ-
અનન્વ ઉદાત હોય તે પછીના સ્વર-
કર્યું છે. એ રીતે અન્વ નક્કર હોય-
દાત થાય છે. આ રીતે-
વનો નિશ્ચય થાય છે. એ-
જ પચ્ચજના એમાં-

વીપ્સા નથી; તેમજ પચ્ચ પચ્ચ (પાંચ, પાંચ) એમ બે પંચકનું પણ મહત્ત્વ નથી.
 વળી પચ્ચ પચ્ચકાઃ (પાંચ પંચક) એમ એક પાંચ સંખ્યાનું બીજી પાંચ સંખ્યાથી
 વિશેષણ નથી; કેમકે ઉપસર્જન—જે ગૌણ છે તેના વિશેષણ સાથે સંયોગ થતો નથી.
 પણ જેને પાંચ સંખ્યા પ્રાપ્ત થઈ છે એવા જન બીજી પાંચ સંખ્યાથી વિશિષ્ટ થતા
 પચીસ થાય છે એવી પ્રતીતિ થયે, જેમ 'પચ્ચ પચ્ચપૂલ્યાઃ' (પાંચ પૂજીપંચક) એમાં
 પચીસ પૂજાની પ્રતીતિ થાય છે તેમ. અમે કહીએ છીએ કે ના. પચ્ચપૂલી રાજમાં
 સમાહાર અભિપ્રેત હોવાથી કેટલી એમ વિશેષણની આકાંક્ષા થયે 'પચ્ચ પચ્ચપૂલ્યાઃ'
 (પાંચ પૂજીપંચક) એમ વિશેષણ યુક્ત છે. પણ અહિં તો પચ્ચજનાઃ (પાંચજનો)
 એમ આરંભથીજ વિશેષણનું મહત્ત્વ છે તેથી કેટલા એમ વિશેષણની આકાંક્ષા થતી

છે. તૈત્તિરીયક પ્રયોગથી પણ એકપદત્વ સિદ્ધ થાય છે એમ કહે છે—તેમજ "પચ્ચાનાં ત્વા"
 ઇલાદિ. હે આત્મ્ય, તને પાંચ પચ્ચજન એટલે દેવવિશેષોના ચન્નને માટે, ધર્મને માટે મહત્ત્વ
 કરે છું. દેવતાઓના કર્મમાં ચન્નની પેઠે રહેલું શરીર તેજ ધર્મ છે—અહિં અને પરસ્પરમાં ભોગનો
 આધાર છે તેને માટે—તે અવિકલ રહે તેને માટે એમ વજમાનનું કહેવું છે. પચ્ચજનાઃ એને સમસ્ત
 પદ ગણો તેથી શું, તેને માટે કહે છે—'સમસ્ત પદ હોવાથી' ઇલાદિ. વીપ્સા એટલે
 આવૃત્તિ, તેનો અભાવ હોવાથી બે પંચકનું મહત્ત્વ ન થવાથી પચીસ એ સંખ્યાની પ્રતીતિ
 સિદ્ધ થતી નથી. જનપંચક એક અને પંચકોનું પચ્ચક એ બીજું એમ બે પચ્ચક તેનું પચ્ચ
 પચ્ચથી મહત્ત્વ થતું નથી એવો અશ્વરથ છે. વળી પચ્ચજનાઃ એ અસમસ્ત છે એ પક્ષમાં પણ
 શું બે પચ્ચકાબંધે વાચ્ય થયલા પચ્ચત્વનો પરસ્પર અન્વય છે, કે તે બેનો જનસામ્ય સાથે
 અન્વય છે કે પંચત્વવિશિષ્ટ જનની સાથે બીજા પચ્ચકાબંધનો અન્વય છે? પ્રથમ પક્ષ યુક્ત નથી
 એમ કહે છે—'વળી પચ્ચ પચ્ચકાઃ એમ' ઇલાદિ. 'વિશેષણ' = અન્વય. અન્વય નથી તેને
 હેતુ કહે છે—'કેમકે ઉપસર્જન—જે ગૌણ છે તેના' ઇલાદિ. સર્વ અપ્રધાનનો (ગૌણ-
 વિશેષણનો) પ્રધાન જે વિશેષ્ય તેનીજ સાથે અન્વય કહેવો યુક્ત છે; કેમકે ગુણોનો પરસ્પર
 અન્વય હોવાથી ભિન્ન વાચ્યતાનો પ્રસંગ આવે. બીજા પક્ષમાં ઇશ સંખ્યાની પ્રતીતિ થાય, પચી-
 સની નહિ. ત્રીજો પક્ષ ઉદાય છે—'પણ જેને પાંચ સંખ્યા પ્રાપ્ત થઈ છે' ઇલાદિ. પંચ-
 ત્વવિશિષ્ટ જનની સાથે બીજા પચ્ચનો અન્વય થવાથી વિશેષણભૂત પંચત્વને વિષે પચ્ચત્વને
 અન્વય થવાથી પચીસ સંખ્યાની પ્રતીતિ થાય છે એવો અર્થ છે. એ શંકાનો પરિહાર કરવા
 કહે છે કે દૃશ્યતા અને દાષ્ટાંતિક વચ્ચે સમતા નથી, વૈષમ્ય છે—'અમે કહીએ છીએ
 કે ના' ઇલાદિ. પચ્ચપૂલી એ દ્વિતુસમાસ છે અને પચ્ચાનાં પૂજાનાં સમાહારઃ પાંચ પૂજા-
 નો સમાહાર—સમૂહ એવો એનો અર્થ છે. 'સંલ્યાપૂર્વો દ્વિગુઃ' (કર્મધારય સમાસમાં વિશેષણ
 સંખ્યાવાચક દ્વિય તો સમાસ દ્વિતુ કહેવાય છે) એ સૂત્રથી સમાસ થયો છે. પછી 'શ્ચિનોઃ'
 એ સૂત્રથી ઈપૂ (રૂંકાર)નું વિધાન થવાથી અને સમાહારની પ્રતીતિ થવાથી સમાહાર કેટલ
 એવી આકાંક્ષા થયે પચ્ચ એમ બીજા પદ સાથે અન્વય યુક્ત છે. પણ પચ્ચજનાઃ એમાં તો
 અને ઈપૂ ન હોવાથી સમાહારની પ્રતીતિ ન થવાથી અને જનસમ્યને તો પ્રથમથીજ પંચ-
 ત્વનું વિધાન કર્યું છે તેથી સંખ્યાની આકાંક્ષા ન હોવાથી પચ્ચ એ અન્વય પદનો અન્વય થતો નથી.
 કેમકે અન્વય આકાંક્ષાને અધીન છે. પણ જનસમ્ય નિરાકાંક્ષ-આકાંક્ષારહિત છે તોપણ તેનું
 વિશેષણ જે પચ્ચત્વ ને કેટલાં એમ આકાંક્ષા હોવાથી અન્વય પચ્ચ એનું વિશેષણ થાય એવી

યથી નથી. તે કેટલા એવી આકાંક્ષા થયે ફરી પચ્ચ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે તેમ જનસંગક જે કોઈ છે તે પાંચજ છે એવો અર્થ છે જેમ સસ સસર્વિઓ છે તેમ

પણ તે પંચજનસંગક કોણ છે તેને માટે કહે છે—

પ્રાણાદયો વાક્યશેષાત્ ॥ ૧૨ ॥

(પંચજન) પ્રાણાદિ છે, વાક્યશેષથી ॥ ૧૨ ॥

‘યસ્મિન્ પચ્ચ પચ્ચજનાઃ’ (જેને વિષે પંચ પંચજન) ઇત્યાદિની પછીન ન્ત્રમાં બ્રહ્મરૂપેય નિરૂપણ કરવા માટે પાંચ પ્રાણાદિનો નિર્દેશ કર્યો છે—‘પ્રાણમુત ચક્ષુષઃશ્રુત ધોમસ્ય ધોમમન્નસ્યાષ્ઠં મનસો યે મનો વિદુઃ’ (જેઓ પ્રાણ, ચક્ષુષું ચક્ષુ, શ્રોતરું શ્રોત, અન્નરૂપું અન્ન અને મનરૂપું મન જાણે છે) બ્રહ્મ જાણે છે) એમ. આદિ વાક્યશેષમાં આવેલા તેઓ (પ્રાણાદિઓ) સી નથી પંચજન તરીકે વિવક્ષિત છે. પણ પ્રાણાદિને વિષે જનશબ્દનો પ્રયોગ રીતે? તત્ત્વને વિષે ત્યારે જનશબ્દનો પ્રયોગ રીતે? રૂદિનો ‘અતિક્રમ (પક્ષમાં) સમાન હોવાથી વાક્યશેષના બળથી પ્રાણાદિજ બ્રહ્મણ કરવા યુક્ત છે; અને માણસની સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રાણાદિઓ જનશબ્દ બ્રહ્મણ કરનારા છે. વળી ‘તે વા યતે પચ્ચ વ્રણપુરુષાઃ’ [ઇન્દ્રો ૩૧૩૬] (તે એ પાંચ બ્રહ્મણ છે) એમાં જનનાયક પુરુષશબ્દ પ્રાણને વિષે પ્રયોગપસો છે. તેમજ ‘પ્રાણો જ બ્રહ્મણ કરવાથી’ ઇત્યાદિ. એ અન્ય અર્થ કયો છે એમ પૂછે છે—ત્યારે “પચ્ચ પચ્ચજન ઇત્યાદિ. ‘સંજ્ઞાના અર્થમાં’ = સંજ્ઞા અમ્બમાન હોય તો ॥ ૧૨ ॥

પચ્ચજનશબ્દ સંજ્ઞાનાયક છે એમ કહી સંતી—તે સંજ્ઞાથી દર્શાવાતો પદાર્થ કયો છે તે દેવા માટે સૂત્ર કહે છે—‘પણ તે પંચજનસંગક’ ઇત્યાદિ. કૃતિમાં ઉત્તરાબ્દ અર્થના અનેના) અર્થમાં છે. જેઓ પ્રાણાદિના પ્રેરક, તેજ સાક્ષી આત્માને જાણે છે તેઓ પ્રાણાદિ છે એવો કૃતિનો અર્થ છે. પણ પચ્ચજનશબ્દનો પ્રાણાદિને વિષે કંઈ વૃત્તિથી પ્રયોગ એમ સંકા કરે છે—‘પણ પ્રાણાદિને વિષે’ ઇત્યાદિ. જેમ તારો—સાંખ્યનો તત્ત્વના અલક્ષણથી જનશબ્દનો પ્રયોગ છે તેમ મારો પ્રાણાદિના અર્થમાં લક્ષણથી પચ્ચજનશબ્દનો પ્રયોગ છે એમ કહે છે—‘તત્ત્વને વિષે ત્યારે’ ઇત્યાદિ. ત્યારે રૂદિનો અતિક્રમ સરખો હોવાથી તત્ત્વનુંજ ચક્ર કરવું યુક્ત છે તેને માટે કહે છે—‘રૂદિનો અતિક્રમ’ ઇત્યાદિ પાસે આવી સંજ્ઞાતીય અને અપેક્ષારહિત કૃતિમાં કહેવાનુંજ ચક્ર કરવું યુક્ત છે, પણ દૂર રહેલી, વિજ્ઞા સાપેક્ષ રૂપિમાં કહેવાનું ચક્ર કરવું યુક્ત નથી. લક્ષણનું બીજા જે સંબંધ તે કહે છે ‘માણસની સાથે સંબંધ હોવાથી’ ઇત્યાદિ. જેમ સત્ત્વા એમ કહેવાથી સત્ત્વમ સમજાય છે તેમ બાહ્યમાં જનશબ્દથી પચ્ચજન સમજવું. પચ્ચજનનો પર્વાય પુરુષશબ્દ જુના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે તેથી પચ્ચજનશબ્દ પ્રાણાદિનો લક્ષક માય એ યુક્ત છે એમ કહે છે ‘વળી “તે વા યતે”’ ઇત્યાદિ. પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દીર્ઘ એવા પાંચ

પ્રાણો હ માતા' [હાન્દોઽં જારખાર] (પ્રાણ પિતા છે, પ્રાણ માતા છે) ઇત્યાદિ બ્રા-
હ્મણ છે. વળી સમાસના બજાથી સમુદાયને રૂઢ અર્થમાં સેવામાં વિરોધ નથી. પણ
પ્રથમપ્રયોગને અભાવે રૂઢિના આશ્રય શી રીતે કરી શકાય? ઉદ્ભિદ્ બ્રાહ્મિની
પેઠે એમ કહે છે. પ્રસિદ્ધ અર્થના 'સંનિધાનમાં અપ્રસિદ્ધ અર્થવાળા શબ્દનો પ્રયોગ
હોય તો પાસેના સંબંધથી તે અર્થવાળો છે એમ નિયમ થાય છે; જેમ 'ઝઙ્ગિદા યજેત'
(તેણે ઉદ્ભિદ્ પદ કહેવો) 'યૂષે છિનત્તિ' (યૂષને છેડે છે) અને 'યેદિ કરોતિ'
(યેદિ કરે છે). તેમજ આ પણ પશ્ચાત્તરજાત સમાસના અર્થથી સંજ્ઞાભાવ પ્રાપ્ત

દિછત્રીમાં પાંચ પ્રાણુદિઓ દ્વંદ્વસ્થ પ્રજ્ઞના દ્વારપાલ છે. એ કૃતિમાં પ્રાણુદિને વિષે પુરુષશબ્દ
છે. પણ 'જાપન્તે રતિ જનાઃ' (જે જન્મ પામે તે જન) એમ જનશબ્દ મહદ્વિવાચક
થાય છે અને 'જનકાવાજનાઃ પ્રધાનમ્' (ઉત્પન્ન કરે છે માટે જન પ્રધાનવાચક છે) એમ
જનશબ્દ પ્રધાનવાચક છે એમ યોગનો સંસર્ગ છે તો રૂઢિનો આશ્રય કરી લક્ષણનો પ્રવાસ શા
માટે કરવો તેથી કહે છે—'વળી સમાસના બજાથી' ઇત્યાદિ. જેમ અન્વક્તૃશબ્દમાં અ-
વયવસંજિ હોવાની નથી, પણ સમુદાયસંજિથી વસ્તુસમુદાયનો વૃક્ષ એવો અર્થ કરવાનો છે, તેમ
પશ્ચાત્તરજાતમાં રૂઢિનોજ આશ્રય કરવાનો છે, યોગનો નહિ. પણ પૂર્વ પ્રયોગ ન હોવાથી રૂઢિ
થાય નહિ એમ આશ્ચર્ય કરે છે—'પણ પ્રથમપ્રયોગને અભાવે' ઇત્યાદિ. 'સ્તુઃ પુમાંસઃ
પશ્ચજનાઃ' એમ અમરકોશ આદિમાં પ્રયોગ છેજ, તોપણ તેના અભાવનો અંગીકાર કરીને કહે
છે—'ઉદ્ભિદ્ બ્રાહ્મિની પેઠે' ઇત્યાદિ. 'પ્રાણુસની સાથે સંબંધ હોવાથી' ઇત્યાદિ ભાષ્યમાં
નરના અર્થમાં પશ્ચાત્તરજાત રૂઢ છે એમ આશ્રય કરી પ્રાણુદિના અર્થમાં લક્ષણ કહી છે; પણ
આદિ તો 'પ્રોદિવાદથી પ્રાણુદિના અર્થમાં રૂઢ છે એમ કહ્યું છે એમ સમજવું. સંબંધ કરેલા
અર્થનું વિવરણ કરે છે—'પ્રસિદ્ધ અર્થના સંનિધાનમાં' ઇત્યાદિ. 'ઝઙ્ગિદા યજેત પશુ-
ક્ષામાઃ' એમાં ઝઙ્ગિદ્ પદ વિધિનું ગુણવાચક છે કે કર્મનું નામ છે એમ સંશય થયે ખનિત્ર
(પાવત્રે) આદિના અર્થમાં ઉદ્ભિદ્ પદ પ્રસિદ્ધ હોવાથી અને ચાત્રની સજ્ઞાના અર્થમાં પ્રસિદ્ધિનો
વિરોધ (અપ્રસિદ્ધ) હોવાથી બ્લોનિયોમમાં ગુણનું વિધાન પ્રતિપાદન કરે છે એમ પ્રાપ્ત થયે શબ્દાન્ત
જા પ્રમાણે છે—યજેતનો અર્થ યાગેનેદે માણયત્ (યજથી દષ્ટ ઉત્પન્ન કરવું) એવો હોવાનો
છે. આ પ્રમાણે ઝઙ્ગિદા એ વૃત્તીશબ્દ પદ જે અપ્રસિદ્ધ છે તેનું યાગેને એ પ્રસિદ્ધ અર્થવાળા
પદ ભેડે સામાન્યધિગતરૂઢ થવાથી ઝઙ્ગિદ્શબ્દ ચાત્ર એવી સંજ્ઞાવાચક છે એમ નિષ્કર્ષ થાય છે;
કેમકે ઝઙ્ગિનત્તિ પદાર સાધયતિ (પશુઓનો નાશ કરે) એમ પ્રસિદ્ધિનો વિરોધ નથી, અપ્ર-
સિદ્ધ તે બ્લોનિયોમ તેને વિષે ગુણવિધિ કુદ્ર નથી અને ગુણવિધિ હોવામાં ઉદ્ભિદ્સંજ્ઞ
ગુણવાળા ચાત્રથી એમ મનવંદસંજ્ઞાલક્ષણનો પ્રસંગ આવે છે. આ પ્રમાણે ઝ-
ઙ્ગિદ્ પદ કર્મસંજ્ઞ છે. એમ 'યૂષે છિનત્તિ' એમાં છિનત્તિ (છેડે છે) એ પ્રસિદ્ધ અર્થ
ઉત્પન્નને ચોક્કસ અર્થવાળા શબ્દના સામીપ્યથી યૂષશબ્દનો અર્થ દારુવિદોષ થાય છે; અને
યેદિ કરોતિ એમાં કરોતિના સમભિવ્યવહારમાં—સામીપ્યમાં કહેવાથી યેદિનો અર્થ સંસ્કાર-
ચોક્કસ રૂઢિવિરોધ છે એમ સમજવું છે. આજ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ અર્થવાળા પ્રાણ
આદિ શબ્દના સામીપ્યથી પશ્ચાત્તરજાત પ્રાણુદિનો અર્થ બતાવે છે એમ નિષ્કર્ષ થાય છે એવો

કરી 'સંઙીની આકાંક્ષાવાયો થઈ વાક્યશોધમાં કહેલા પ્રાણાદિને વિશે વર્તશે. કેવલ તે દેવ, પિતૃ, ગન્ધર્વ, અમુર અને રાક્ષસ એ પાંચ પંચજન એમ વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમજ બીજાઓએ ચાર વર્ણ અને પાંચમા નિષાદનું પરિમલ્લ કર્યું છે. વળી કરચિત્ 'યમ્ વાજ્રજન્યયા વિદ્યા' [૪૮ સંઙ ૮૧-૩૩] (પુરુષસૂત્ર પ્રભૃતી) ૫૦ ન્દને બોલાવવાને ; જે (મોડા નાદ કર્યો તે યુગ્મ છે ;) એમ વજ્રજન્યયા પ્રત્યક્ષ અર્થમાં પ્રયોગપણે દર્શાય છે. તેનો પરિમલ્લ કરવામાં પણ અહિં કંઈ વિશેષ નથી આપ્યો તે પચીસ તત્ત્વની અહિં પ્રતીતિ નથી એવા અર્થમાં 'પ્રાણાદયો વાક્ય શોધાન્' એમ કહ્યું છે ॥ ૧૨ ॥

પણ માનવનિનો પ્રાણાદિને વિશે અત્તની શ્રુતિ દાખલ કરે છે તેમનામાં વજ્રજન્યયા પ્રાણાદિવાચક થાય; પણ કાવેા પ્રાણાદિમાં અત્તની શ્રુતિ દાખલ કરતા નથી તેમનામાં વજ્ર-જન્યયા પ્રાણાદિવાચક શી રીતે થાય ? તેટલા માટે ઉત્તર સૂત્ર પડે છે—

જ્યોતિષેકેવામસત્યમે ॥ ૧૩ ॥

અત્તને અભાવે કેટલાકની (પંચસંખ્યા) જ્યોતિ વડે (પુરાય છે) ॥૧૩॥

કાવેાના પાઠમાં અત્ત નથી તેપણુ જ્યોતિ વડે તેમની પાંચ સંખ્યા પુરાય; કેમકે તેઓ પશુ 'યમિત્ વજ્ર વજ્રજન્યાઃ' (જેને વિશે પંચ પંચજન) વ્યાપ્તિથી પૂરેમત્તમાં અત્તસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા મારેજ જ્યોતિનું આધારન કરે છે—'તદેવા જ્યોતિર્વા રજોતિઃ' (જ્યોતિર્મિત્રાના જ્યોતિ તરીકે તેને રૂપે (ઉપારો ૩)) એમ. પણ અને એ જ્યોતિને સમાન રીતે પડે છે તેપણુ એકજ મત્તમાં આપેલી પાંચ અર્થ છે. એકેટલેમિત્રા એ મત કહે છે—'કેટલાકે તો' હંમદિ. શ્રદ્ધ સ્ત્રીને વિશે શ્રદ્ધાળુની જાહેરો પુત્ર તે વિદ્યાદ. વજ્રજન્યયાઓએ બીજે પણ અર્થ છે એી શ્રુતિ કહે છે—'યતી કવચિત્' હંમદિ. પુન્યદૃષ્ટ પ્રલયી હંમદનું આદન કરવા માટે એ મત્ત કરવામાં આપ્યો તે યુગ્મ છે. કેમકે હંમદ વિના તેને બેઠાવી મકાન નહિ. એ શ્રુતિને અનુગતી વજ્રજન્યયાને પ્રજનનયના અર્થમાં કેવલાં કંઈ વિશેષ નથી એવો અર્થ છે. સૂત્રનો વિરોધ થતો એી અત્ત કહ્યું ઉત્તર કહે છે—'આત્માર્થે તો' હંમદિ. આવી સંખ્યાનયની અન્ય મતે તે અર્થમાં વજ્રજન્યયા છે એવ અત્ત કહેવામાં કંઈ વિશેષ નથી ॥ ૧૩ ॥

ઉત્તર સૂત્રમાં એ મત્તનું અભાધન કરવાનું છે તે સ્પષ્ટ કહે છે—'પણુ માનવનિનો' હંમદિ. પણ આ વજ્રજન્ય જ્યોતિર્વાદ એ સૂત્રકે જ્યોતિ પ્રતિષ્ઠાન કરે છે તે અને—કાવેા અને આત્માર્થેકેવામ. એ તો કાવેા પંચજનની પત્ર મત્તમાં પુરી કરવા જે ૫૧૧ કહે છે તે એ માનવનિનો કવચ નથી કાવેા એવ વિરોધ પુણ નથી એવ મત્ત કરે છે—'કવચુ અને' હંમદિ.

સંખ્યાપીકેરતાઃ એનું મહત્ત્વ હરે છે અને કેરતાઃ નથી કરતા એમ કેમ? 'વ્યપેક્ષાના બેદથી' એમ કહે છે. આપન્દિનેને એકજ મન્ત્રમાં પોતા પ્રાણાદિથી પંચગ્ન પ્રાપ્ત થવાયેલા બીજા મન્ત્રમાં પોતા જ્યોતિની આકાંક્ષા નથી; પણ કાણેને તે પ્રાપ્ત ન થવાથી આકાંક્ષા રહે છે. વ્યપેક્ષાના બેદથી સમાનજ મન્ત્રમાં પોતા જ્યોતિનું મહત્ત્વ થાય છે અને ધનું નથી; જેમ એકજ 'અનિરાગમાં વગ્નબેદથી' 'ચોશિનનું' મહત્ત્વ થાય છે ને નથી ધનું. તેરતા માટે આ પ્રમાણે પ્રધાનને વિષે ૬૬ પદ્ય સુનિપ્રસિદ્ધિ નથી. રમુનિપ્રસિદ્ધિ અને ન્યાયની પ્રસિદ્ધિને તે પશિદાર કરાશે ॥ ૧૩ ॥

કારણત્વેન આકાશાદિષુ યથાવ્યપદિદોક્તેઃ ॥ ૧૪ ॥

આકાશાદિને વિષે (વિપ્રતિપત્તિ છે તોપણ સદાને વિષે નથી);

કેમકે જેવી રીતે (એક વેદાન્તમાં) કારણ તરીકે તેને

વ્યપદેશ કર્યો છે તેવી રીતે (અન્ય વેદાન્તોમાં પણ)

વ્યપદેશ કર્યો છે ॥ ૧૪ ॥

બ્રહ્મનું લક્ષણ પ્રતિપાદન કર્યું; તેમજ વેદાન્તચાક્રોની સામાન્ય અવગતિ

આકાંક્ષાનો ફેર હોવાથી વિકલ્પ યુગ્મ છે એમ સિદ્ધાન્તી કહે છે—'વ્યપેક્ષાના બેદથી' હતાકે જેમ અનિરાગમાં ચોશિનનું મહત્ત્વ કહે છે ને નથી કરતો એમ વામ્નસેથી વિકલ્પ છે તે પ્રમાણે આકાશબેદથી અજનો પાઠ હોવાથી ને ન હોવાથી જ્યોતિનો વિકલ્પ છે એવો અર્થ છે. પણ કિયાને વિષે વિકલ્પ યુગ્મ છે, વસ્તુને વિષે નહિ એમ કહેશે તો અમે કહીએ છીએ કે સત્ય છે. આદિ પદ્ય આકાશબેદથી અજસદિત કે, જ્યોતિઃસદિત પ્રાણાદિઓ જેને વિષે પ્રતિનિધિ છે તેમ મનથી ધ્યાન ધરતું એમ ધ્યાનસ્થિયામાં વિકલ્પ યુગ્મ છે એટલે કંઈપણ રોપ નથી. પ્રધાન અશબ્દ છે એમ જે પ્રતિપાદન કર્યું તેનો ઉપસદાર કહે છે—'તેરતા માટે આ પ્રમાણે' હતાકે. તોપણ રમુતિ ને યુગ્મિથી પ્રધાનજ જન્મનું કારણ છે એ રાક્ષ માટે કહે છે—'રમુતિપ્રસિદ્ધિ' હતાકે ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રમાં જ્ઞરાન્દ મુલા અર્થમાં છે. આકાશાદિ સૂચ્યમાન પદાર્થોના ક્રમ વિષે વિરોધ છે તોપણ સદાને વિષે વિરોધ નથી. શાથી? જેમ એક સુત્રમાં પરમેશ્વર સર્વના કર્તા તરીકે વ્યપદિષ્ટ છે તેમ અન્ય સુત્રોમાં પણ વ્યપદિષ્ટ છે. કેવા રૂપમાં? કારણ તરીકે. બીજી રીતે પણ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન થાય. જેવો ક્રમ આકાશાદિને વિષે વ્યપદિષ્ટ છે—'આત્મન આકાશ સંમૂતઃ આકાશાદ્યાયુર્વાયોરગ્નિરગ્નેરાયોડયઃ પૃથિવી' (અત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જળ અને જળમાંથી પૃથિવી) એમ, તેજ ક્રમને પણ વાધ આપ્યા વિના તત્ત્વોડચ્છત્ત (તેને તેજ સંબધું) હતાકે સ્પષ્ટિ કહી છે તેમ સ્પષ્ટિને વિષે પણ વિરોધ નથી. પૂર્વે સંબન્ધી સાથે આ અપિકરણની સંબન્ધિ કહેવા વૃત્તનો અનુવાદ કહે છે—'બ્રહ્મનું લક્ષણ' હતાકે. પૂર્વનાં ત્રણ અધિકરણથી પ્રધાન અશબ્દ છે એમ

અક્ષર વિષે છે એમ પણ પ્રતિપાદન કર્યું. વળી પ્રધાન અરાજક છે એ પણ પ્રતિ-
પાદન કર્યું. તેમાં આ બીજી શંકા થાય છે—અક્ષર જન્માદિતું કારણ છે અને વેદા-
ન્તવાક્યોની સામાન્ય અવગતિ અક્ષર વિષે છે એમ મહત્ત્વ કરતું શક્ય નથી. શાથી?
વિપ્રતિપત્તિ દ્વંધાય છે તેથી; કેમકે પ્રતિવેદાન્તમાં ક્રમ આદિની વિચિત્રતાથી
અન્ય અન્ય સૃષ્ટિ ઉપજન્મ થાય છે. જેમકે ‘જાન્મન આકાશઃ સંમૂતઃ’ [તૈત્તિ
૨૧] (આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું) એમ કવચિત્ શ્રુતિમાં આકાશને સ્-
ષ્ટિતું આદિ કર્યું છે. ‘તત્તેજોઽસૃજત’ [છાન્દોઃ ૬૨૩] (તેજે તેજને સ્રષ્ટ્યું)
એમ કવચિત્ તેજને સૃષ્ટિતું આદિ કર્યું છે. ‘સ પ્રાણમસૃજત પ્રાણાદ્યૃદામ્’ [પ્ર
૬૫] (તેણે પ્રાણ સ્રષ્ટ્યો અને પ્રાણથી અદા સ્રષ્ટી) એમ કવચિત્ પ્રાણને અદિ
કર્યો છે. ‘સ દર્મોલ્લોકાનસૃજત । સમ્મો મતીર્ચામૈરમાપઃ’ [વેં ૩૦ ૬૧૨] (તેણે
એ લોકોને સ્રષ્ટ્યા—જલમય શરીરવાળો સ્વર્ગલોક, સૂર્યકિરણથી વ્યાપ્ત અન્તરિક્ષ
લોક, મર્ત્યલોક અને જલમય પાતાલલોક) એમ ક્રમ વગર લોકોની ઉત્પત્તિ કવ-
ચિત્ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કરેલી છે. તેમ કવચિત્ ‘અસત્પૂર્વક સૃષ્ટિ પડેલી છે—

પ્રતિપાદન કર્યું તેથી પ્રજ્ઞ જગત્કારણ છે એમ શુદ્ધિમાં આપ્યું અને તેજ શુદ્ધિસ્થ, તિવેદો
પ્રજ્ઞને વિષે વેદાન્તોનો સમન્વય છે એમ પૂર્વા સૂત્રોથી સિદ્ધ થયું. તેમાં લક્ષણ અને સમ-
ન્વય, બંને અસિદ્ધ છે; કેમકે શ્રુતિઓનો વિરોધ બેવામાં આવે છે એમ અક્ષેપ કરે છે—
‘તેમાં આ બીજી શંકા થાય છે’ દત્તાદિ. પણ કોઈ શંકા કરે કે શ્રુતિઓના અવિરોધનો
વિચાર એ તો દ્વિતીય અધ્યાયનો વિષય છે, આ અધ્યાયનો નહિ તો તે યુગ્મ નથી; કેમકે
વેદાન્તવાક્યોનો પ્રજ્ઞને વિષે સમન્વય સિદ્ધ થયે સ્મૃતિ આદિ અન્ય પ્રમાણના વિરોધનું નિ-
રાકરણ કરતું એ દ્વિતીય અધ્યાયનું પ્રયોજન છે. તત્ત્વપદ્ધત્ય જે જગત્કારણ તે કદેનરી
શ્રુતિઓના પરસ્પર વિરોધથી વાત્સર્થ્યનો નિધય ન થાય તેથી લક્ષણ જે પ્રજ્ઞ તેને વિષે
સમન્વયની અસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયે તે સિદ્ધ કરવા શ્રુતિઓના અવિરોધના વિચારની અર્થ સંપત્તિ
ઉત્પન્ન. પણ અત્ર કોઈ શંકા કરે કે સૃષ્ટિને લગતી શ્રુતિઓના અવિરોધ વિષે અર્થિય વિચાર
કરવો એઈએ, તો તે શંકા યુગ્મ નથી. સ્વપ્રજ્ઞા જેવી કશિયત્ સૃષ્ટિને વિષે વિરોધજ નથી
પણ એમ છે ત્યારે દ્વિતીય અધ્યાયમાં તેનો વિચાર શ્વ માટે કયો છે? અર્થે કદીએ કીને કે
એ તો સ્વૃષ્ણ શુદ્ધિવાગ્દાના સમાધાનને અર્થ છે. અર્થે તો મુશ્કેલ શુદ્ધિવાગ્દાને વાત્સર્થ્યને
વિષે સમન્વયનું જ્ઞાન થાય તેને માટે તત્ત્વપદ્ધત્યવાગ્દાની શ્રુતિઓના વિરોધનો પરિહાર કરવામાં
આવે છે. એકે તત્ત્વપદ્ધત્યવાગ્દાની શ્રુતિઓના વિરોધનો પરિહાર અર્થિય કરવો એઈએ, તેપણ
પ્રથમ સૂત્રથી બન્ધ મિત્થા છે એમ મૂલ્યનું છે તેથી અવિરોધ સિદ્ધજ છે. એનો વિચાર
તો સ્વૃષ્ણ શુદ્ધિવાગ્દાના સમાધાનને પ્રસવે થયો એમ મૂલ્યાર થાને છે. અર્થે જનનનું કારણ
પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ વિષય છે, તે પ્રજ્ઞને વિષે પ્રમાણ છે કે નહીં તે વિષે સમન્વય કરે
અક્ષેપનું વિચારણ કરે છે—‘પ્રતિવેદાન્તમાં ક્રમ આદિની’ દત્તાદિ. ક્રમ અને સમન્વય
સૃષ્ટિને વિરોધ દર્શાવે છે—‘જેમકે “જાન્મન આકાશઃ સંમૂતઃ”’ દત્તાદિ. સૃષ્ટિને વિ-
રોધ કદી કારણનો વિરોધ કદે છે—તેમ કવચિત્ ‘અસત્પૂર્વક’ દત્તાદિ. અસત્પૂર્વક
નામરૂપ અનિબજન થયું નથી એવું કારણ. તે કારણમાંથી સત્, અનિબજન નામરૂપનું જ

એ છીએ—સૂત્ર્યમાન આકાશાદિને વિષે પ્રતિવેદાન્તમાં ક્રમ આદિ વિષે વિપ્ર-
ત છે તોપણ સૂત્રાને વિષે કંઈ પણ વિપ્રતિપત્તિ નથી. શાથી? જેમ વ્યપારશ
તેમ કહું છે તેથી. એક વેદાન્તમાં જેવો સર્વજ્ઞ, સર્વેશ્વર, સર્વાત્મક, અદ્વિતીય
પર કારણ તરીકે કહ્યો છે તેવોજ બીજા વેદાન્તમાં પણ કહ્યો છે. તે આ પ્ર-
ભુ—‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ’ [તૈત્તિ ૨૨] (સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત, બ્રહ્મ) એ-
આહિ જ્ઞાનશબ્દથી અને પછી આવતા તેને વિષેના કામના કરનાર તરીકે વચ-
ની ચેતન બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતી શ્રુતિએ પરથી પ્રયોજ્ય નહિ એવા હંધરને કા-
તરીકે કહ્યો છે. તેનેજ વિષે ત્યાર પછી આવતા આત્મશબ્દથી અને શરીર આદિ
શબ્દપરાએ અંદર અનુપ્રવેશ કરવાથી સર્વની અંદર પ્રત્યગાત્માનું નિર્ધારણ કંઈ
‘યદુ સ્યાં પ્રજાયેય’ [તૈત્તિ ૨૬] (બહુ થાડું, પ્રકૃષ્ટ જન્મ પામું) એમ
આત્મા વિષે બહુ થયાનું કહીને સૂત્ર્યમાન વિકારોનો સૂચક અર્થ કહ્યો છે.
તેમજ ‘ઈદં સર્વમણ્ડલત્વં ચ’ [તૈત્તિ ૨૬] (તેણે આ સર્વ સ્થળનું, જે
કંઈ છે તે) એમ સમસ્ત જગતની સૃષ્ટિના નિર્દેશથી સૃષ્ટિ પૂરું અદ્વિતીય
જ્ઞાને કહે છે. તેટલા માટે આહિ જેવા લક્ષણવાળું બ્રહ્મ કારણ તરીકે જણાવવું
તેવા લક્ષણવાળું બ્રહ્મ અન્ય સ્થળે પણ જણાય છે—‘સવેદ્ય-સોમ્યેદમમ માસી-
કમેવાદ્વિતીયમ્’ [છાન્દોગ ૬૨૨] (હું સોમ્ય, અમે સત્સ્વરૂપજ હઈ, એકજ,
અદ્વિતીય), ‘તદેક્ષત યદુ સ્યાં પ્રજાયેવેતિ તત્તેજોઽણ્ડલત્વં’ [છાન્દોગ ૬૨૩] (તેણે
વેચાર્યું કે હું બહુ થાડું, પ્રકૃષ્ટ જન્મ પામું, તેણે તેજ સ્થળનું) એમ, તેમજ ‘આમા
તદ્દમેક વ્યાપ્ત માસીજ્ઞાન્યત્ કિંચન મિપત્’ [સર્વજ્ઞ લોકાણુ રૂઝે] [ઐત ૭૦
૨૨, ૨૩] અમે એ આત્માજ હતા, બીજું કંઈ પણકારા મારતું નહોતું. તેણે વિ-
ચાર્યું કે હું લોકોને સજીવું) એમ. આપો, કારણ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાના તાત્પર્ય-
વાળો વાક્યસમૂહ પ્રતિવેદાન્તમાં છે ને તેના અર્થ વિષે કંઈ વિપ્રતિપત્તિ નથી.

પરિહાર કરે છે—‘સૂત્ર્યમાન આકાશાદિને વિષે’ હતાહિ. આકાશાદિનું બ્રહ્મ કારણ છે
એને વિષે વિરોધ નથીજ એ પ્રતિજ્ઞાને વિષે હેતુ કહે છે—‘શાથી?’ હતાહિ. ‘જેવો’
એટલે જેવો તે સમજવે છે—‘સર્વજ્ઞ, સર્વેશ્વર’ હતાહિ. કારણ સર્વજ્ઞ હતાહિ છે એ પ્રતિ-
વેદાન્તમાં દેખાય છે એમ કહે છે—‘તે આ પ્રમાણે’, ‘તેને વિષેના’ = બ્રહ્મ વિષેના
‘કામના કરનાર તરીકે વચનથી’ = સોઝકામયત (તેણે હંધરનું) એ વચનથી. ‘ચેતન’ =
જ્ઞાન નહિ’ એનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે; અને ‘તસ્માદ્વા પતસ્માદાત્મનઃ’ (ને એ આત્માથી)
એ શ્રુતિથી પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. એને બહુરૂપની કામના કરી છે તેથી રિચનિગ્રમમાં પણ
બ્રહ્મ અદ્વિતીય છે એમ દર્શાવ્યું છે. જેમ તૈત્તિરીયકમાં કારણનું સર્વજનપણું હતાહિ કંઈ છે તેમ
છાન્દોગ્યમાં પણ દેખાય છે એમ કહે છે—‘તેટલા માટે આહિ’ હતાહિ. મિપત્ = સત્ત્વાપર,
વ્યાપારયુક્ત. કારણને વિષે કંઈ પણ વિપ્રતિપત્તિ નથી એવો વાક્યરોગ સમજવો. તોપણ કારણને
વિષે વિરોધ હોવાથી કારણને વિષે વિરોધ થાય એમ આશંકા કરી તેનો નિરોધ કરે છે—

પણ ક્વચિન્ સૃષ્ટિનું આદિ આકાશ અને ક્વચિન્ તેજ કહ્યું છે એવી કાર્ય વિષે તે વિપ્રતિપત્તિ ભેદામાં આવે છે. કાર્ય વિષે વિપ્રતિપત્તિથી જે બ્રહ્મરૂપ કારણ સર્વ વેદાન્તોમાં વિપ્રતિપત્તિરહિત અધિગમ્યમાન છે તે અવિવક્ષિત થવું ચોગ્ય છે એમ કહી શકાય નહિ; કેમકે અતિપ્રસંગ થાય. કાર્ય વિષેની વિપ્રતિપત્તિનું પણ સમાધાન આચાર્ય 'ન વિવદ્યુતેઃ' [બ્રહ્મ સુ= રાશી] એ સૂત્રથી આપેલી કરશે. કાર્યની વિપ્રતિપત્તિ થાય પણ; કેમકે તે પ્રતિપાદન કરવાની નથી. ખરેખર, સૃષ્ટિ આદિ પ્રપંચ પ્રતિપાદન કરવા હવે છે એ નથી; કેમકે તેની સાથે જોડાયેલા કાર્ય પણ પુરુષાર્થ રૂપાતો કે મુતિમાં મળતો નથી; અને તે કદપયો પણ રાકય નથી; કેમકે ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી ત્યાં ત્યાં બ્રહ્મવિષય વાક્યોની સાથે એકવાક્યતા ગમ્યમાન છે. 'અત્રેન સોમ્ય ગુજ્ઞેનાપો મૂલમન્યિચ્છાદિઃ સોમ્ય ગુજ્ઞેન તેજો મૂલમન્યિચ્છ તેજસા સોમ્ય ગુજ્ઞેન સમૂલમન્યિચ્છ' [બ્રહ્મો ૧૦ શ્લોક] (હે સોમ્ય, અજરૂપ કાર્યને લીધે જળરૂપ મૂળ શોષ, હે સોમ્ય, જળરૂપ કાર્યને લીધે તેજને મૂળ શોષ, અને હે સોમ્ય, તેજરૂપ કાર્યને લીધે સદૃષ મૂળ શોષ) એમ સૃષ્ટિ આદિ પ્રપંચ બ્રહ્મનું પ્રદલ્લ કરવા માટે છે એમ મુતિ દર્શાવે છે. વળી મૃદાદિ દૃષ્ટાન્તોથી કાર્યનો કારણ સાથે અભેદ કહેવાને સૃષ્ટિ આદિ પ્રપંચ મુતિમાં પ્રતિપાદન કર્યો છે એમ સમગમ્ય છે; કેમકે સંપ્રદાય બાળનારાઓ કહે છે—'મૃતોદયિસ્ફુલિન્નાયૈઃ સૃષ્ટિર્વા ચોદિતાડ્યન્-

'પણ ક્વચિન્ સૃષ્ટિનું આદિ' હતાદિ. દરરોજ સ્વપ્નસૃષ્ટિઓ અન્યથા મિત થાય છે તેથી સ્વોદ્દ્યમ્ (તે કું) એમ જેની પ્રત્યક્ષતા થાય છે એવો દ્રશ્ય પણ મિત થાય એવો પ્રસંગ થશે એમ કહે છે—'અતિપ્રસંગ થાય.' સૃષ્ટિને વિષે વિરોધ સ્વીકારી સદાને વિષે વિરોધ નથી એમ કહ્યું. હવે સ્વીકાર કરેલાનો ત્યાગ કરે છે—'કાર્ય વિષેની વિપ્રતિપત્તિનું' હતાદિ. તારે મુનિઓ સૃષ્ટિને જુદી જુદી રીતે કેમ કહે છે એમ આશ્ચર્ય કરી કહે છે કે સૃષ્ટિને વિષે તાત્પર્ય નથી એમ સમજાવવા—'કાર્યની વિપ્રતિપત્તિ થાય પણ' હતાદિ. જે તાત્પર્ય નથી એવી ભાવનાનો વિરોધ કંઈ હોવાજનક નથી એમ કહેવા તાત્પર્ય નથી એમ સાધે છે—'ખરેખર, સૃષ્ટિ આદિ પ્રપંચ' હતાદિ. બ્રહ્મજ્ઞાન ફળવાળું છે; કેમકે 'બ્રહ્મવિદામોતિ પરમ્', 'તરતિ લોકમાનમવિન્' હતાદિ મુનિઓ છે. પણ સૃષ્ટિજ્ઞાનનું ફળ મુતિમાં નથી; તેથી 'ફલવત્સંનિષાધાવફલં તદ્દમ્' (ફળવાળાની સંનિધિમાં ફળવરતનું કોય તે તેનું અંતઃ-ચેત્ન થાય છે) એમ સૃષ્ટિજ્ઞાન સદા જે બ્રહ્મ તેના વિજ્ઞાનનું અગ્ર થાય છે અને તેને અનુચિત્ત્વ થઈ બ્રહ્મજ્ઞાનના અવતારનો ઉપાય થાય છે એમ વ્યાખ્યાન કરવું. સૃષ્ટિવાક્યો ફળવાળા બ્રહ્મવાક્યોનાં ચેત્ત્વજ્ઞ—ચેત્ત્વ હોઈને અર્થવાળાં સંપ્રવેશ તેથી સ્વાર્થમાં પુરુષ ફળ કદપયું મુગ નથી; કેમકે વાક્યભેદ થવાનો પ્રસંગ આવે એમ કહે છે—'તે કદપયો પણ રાકય નથી' હતાદિ. ન્યાયથી જે એકવાક્યતા મિદ્ધ થઈ તે મુનિ પણ દર્શાવે છે એમ કહે છે—'અત્રેન સોમ્ય' હતાદિ. કાર્યરૂપ વિષયો કારણબ્રહ્મના જ્ઞાનને માટે સૃષ્ટિમુનિઓ છે એમ કહી કારણ એકજ છે, અદ્વિતીય છે એવું જ્ઞાન તેનું અન્ય ફળ છે એમ કહે છે—'વળી મૃદાદિ દૃષ્ટાન્તોથી' હતાદિ. આ પ્રમાણે નિર્ણય અને અન્યથા સૃષ્ટિને વિષે તાત્પર્ય ન હોવાથી વિરોધ હોવાજનક નથી એને વિષે જુદની સંમતિ કહે છે—'કેમકે સંપ્રદાય બાળનારા' હતાદિ. સૃષ્ટિ અન્યથા, અન્યથા પ્રેરેલી છે તે બ્રહ્મજુદિ ઉત્પત્તિ

યા । ડગાયઃ સોડયનારાય નાસ્તિ મેઢઃ કથંચન ॥ ' [માણુ ૩૧૫] (મૃતિમાં, સોડ, ડગનાની મિઠામી ક્રત્યાદિથી જે અન્ય અન્ય પ્રકારે મૃદ્ધિ પ્રેરેલી છે તે અગ્નિબુદ્ધિમાં ઉતારવા માટે છે; કોઈ પણ પ્રકારે ભેદ નથી) એમ. અગ્નિપ્રતીતિ સાથે જોવાયું ફળ પણ મુતિમાં છે—'પ્રજ્ઞવિદ્યાપ્રોતિ પરમ્' [તૈત્તિ ૩૧] (અગ્નિવેતા પર પ્રાપ્ત કરે છે), 'તરતિ શોકમાનમનિ' [છન્દો ૭૨૧૩] (આત્મવેતા શોક તરે છે), 'તમેવ નિતિગાડનિ મૃગ્યુમેતિ' [ચેના ૩૧૮] (તેનુંજ જ્ઞાન મેળવી મૃગ્યની પેઠી તરફ જાય છે) એમ. વાગી એ ફળ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે 'જ્ઞાનમનિ' (તે તું છે) એમ અસંસારી આત્માની પ્રતીતિ થઈ એટલે સંસારી આત્માનું જન્મ રહે છે. ॥ ૧૪ ॥

૧૫ કારણ વિશે 'મમજ્ઞા દયમમ મામીન્' (અમે એ અમત્ હનું) એમ જે વિપ્રતિપત્તિ કરાવી છે તેના પરિહાર કરવા જોઈએ, એને વિશે કહીએ છીએ ॥ ૧૫ ॥

સમાકર્ષાત્ ॥ ૧૫ ॥

(સત્ત્વા) સમાકર્ષાત્થી (અસત્ શૂન્યત્વવાચક નથી) ॥ ૧૫ ॥

'મમજ્ઞા દયમમ મામીન્' (આદર્ભે, ખરેખર, એ અમત્ હનું) એમાં આત્મ-સંલિપ અમત્તને મુનિ કારણ તરીકે પ્રતિપાદન કરતી નથી; કાણકે 'મમજ્ઞેવ જાત્મ-વનિ । મમજ્ઞમેતિ વેદ જ્યે' । મનિ પ્રાપ્તિ જ્યેવ । મમજ્ઞેવ તનો વિદુઃ' ('અપ્રતે અ-સત્ તરીકે એ જાણે છે તો તે અવશ્ય અમત્ થાય છે; એ અગ્નિ મત્ તરીકે (છે એમ) જાણે છે તો એને વિદાનો સત્ જાણે છે) એમ અમત્કારના અપવાદથી અગ્નિ સંસ્કરણ છે અને અગ્નિમય આદિ કોમળરૂપથી પ્રત્યગાત્મા છે એમ નિર્ધારન કરી

કરવા મટે છે, તેથી તે અન્યથા છે તેવું અપ્રતે વિશે ભેદ નથી; અર્થાત્ મેવને વિં નિ-નિપત્તિ નથી. અગ્નિજ્ઞાન સંલિપ એવી છે એમ કહ્યું, તેના નિર્વાકને માટે તેનું ફળ કહે છે—'પ્રજ્ઞવિદ્યાપ્રોતિ પરમ્', જ્ઞાતિ મૃગ્યુમેતિ = મૃગ્યુમણેતિ એવો અન્યથ કરી મૃગ્યની પેઠી તરફ જાય છે એવો અર્થ કરશે ॥ ૧૬ ॥

સંલિપરૂપેના વિદેખનું સ્વભાવ કરી કહ્યુંને વિં પ્રતિપત્તિને કરેલ વિં'ની અનુભવ કરી તેને પરિહાર કરવો જોઈએ છે એમ કહે છે—'પણ કાણક વિશે' એવું કહેવા તરીકે મૃગ્યની અનુભવ કરી કહે છે—'એને વિં કહીએ છીએ'—તેવિં વિં મૃગ્યે જ નુ—જે અનુભવ કરવા પ્રવિષ્ટ કરે છે—'મમજ્ઞા' એવું જ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાને ભેદ કરી એવો અનુભવ અનુભવ કરી કરવા પ્રવિષ્ટ કરે છે તેથી અનુભવે પણ એમ અર્થ છે એમ પરિહાર અનુભવતરીકે કહે છે—કાણકે 'મમજ્ઞેવ' જ્ઞાતિ 'પર પ્રજ્ઞ' ના જે એમ પ્રવિષ્ટ કરી છે એમ કહે છે—અગ્નિમય આદિ સંસ્કરણ

‘સોડકામવત’ (તેણે હૃદયું) એમ તેજ પ્રકૃત બ્રહ્મનું સમાર્પણ કરી તેમાંથી ‘પ્રપંચવાળી મુદ્ધિ પ્રતિપાદન કરી ‘તત્સત્યમિત્યાવહતે’ (તે સત્ય છે એમ કહે છે) એમ ઉપસંહાર કરી ‘તદપ્યેય સ્તોત્રો મવતિ’ (તેમાં પણ આ રહોત છે) એમ તેજ પ્રકૃત અર્થને વિષે ‘ઘસદ્દાદમમ માસીત્’ (આરંભે, ખરેખર, એ અસત્ હતું) એ રહોતનું ઉદાહરણ આપે છે. એ એ રહોતમાં આત્મરહિત અસત્ અભિપ્રેત હોય તો એના સમાર્પણમાં અન્યના ઉદાહરણથી અસંબદ્ધ વાચ્યનો પ્રસંગ આવે; તેટલા માટે નામ અને રૂપથી વ્યાકાર પામેલી વસ્તુને લાગુ પડતો ઘણું કરીને સદ્-શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે તેથી ઉત્પત્તિની પૂર્વે એ વ્યાકારના અભાવની અપેક્ષાએ સત્-અવૃંચ બ્રહ્મ અસત્ બેનું હતું એમ ઉપચાર કરવાનો છે. ‘ઘસદ્દેવેદમમ માસીત્’ (આરંભે, ખરેખર, એ અસત્ હતું) એમાં પણ એજ યોગ્યતા છે; કેમકે ‘તત્સદાસીત્’ (તે સત્ હતું) એનું સમાર્પણ છે. અત્યંત અભાવનો સ્વીકાર કરીએ તો ‘તત્સદાસીત્’ (તે સત્ હતું) એમાં શું સમાર્પણ કરવું? ‘તદ્દેવેદમમ માસીત્’ [છાન્દોગ દ્વારાર] (તેને વિષે કેટલાક કહે છે કે અમે આ અસતત્ હતું) એમાં પણ બીજી મુક્તિના અભિપ્રાયથી આ કેટલાકના મનના ઉપન્યાસ છે એમ નથી; કેમકે કિયાની શે વસ્તુને વિષે વિરૂદ્ધનો સંભવ નથી. તેટલા માટે મુક્તિએ પરિમહણ કરેલા સાત્ત્વને દૃઢ કરવા માટેજ મન્દ મતિરાજાઓએ પરિકલ્પેલા અસત્ત્વનું ઉપન્યાસપૂર્વક એ નિરાકરણ છે એમ સમજવું. ‘તદ્દેવેદમમ માસીત્’ (તે એ ત્યારે અધ્યાત્મ હતું) એમાં પણ અધ્યક્ષરહિત જગતનું વ્યાકરણ કહ્યું નથી; કેમકે ‘સ યદ્દ દદ્દ પ્રવિદ્દ માત્રાત્રેયઃ’ (તે એ આદિ નખના અમ્મ શાઓ મુખી પ્રવિદ્દ થયો) એમ અધ્યક્ષનું વ્યાકાર પામેલા કાર્યમાં અનુપ્રવેશ કરનાર તરીકે સમાર્પણ છે. અધ્યક્ષરહિતજ જગતનું વ્યાકરણ સ્વીકારીએ તો પછી આચના, પ્રકૃત સાથે સંબંધ રાખના, સ્ત્રા (તે) એ સર્વનામ વડે કાર્યમાં અનુપ્રવેશ

શાથી’ હતાદિ અભિવ્યક્તિથી જાણી નિર્ધારણ કરી તેનેજ વિષે રહોત-મન્ત્ર કહે છે, તેથી એ રહોતમાં નિરામક અસત્ત્વનું સ્થાપન નથી એમ વાચ્યબોધના કરવાની છે. ‘તદ્દેવેદમમ માસીત્’ = તેમાં સદા-મને વિષે આ રહોત-મન્ત્ર છે. સદા-મનું સમાર્પણ છે તેથી અભિવ્યક્તિથી અસત્ત્વપદથી બ્રહ્મ લક્ષ્ય થાય છે એમ કહે છે—‘તેટલા માટે નામ અને રૂપથી’ હતાદિ નિર્ધારિત કૃતિને વિષે સૂચની યોગ્યતા કરી છાન્દોગ્ય સ્થિતિને વિષે બોલે છે—‘ઘસદ્દેવેદમમ માસીત્’ હતાદિ તત્સદાસીત્ એમાં સદ્-વાચક તત્ત્વપદથી પૂર્વે કહેવા ઘસત્ત્વનું સમાર્પણ શરૂથી ઘસત્ત્વનો અર્થ થતો નથી. ૧૫ કોટીકહેયે કે ઘસત્ત્વપદ પર લક્ષ્ય કરવી મુશ્કેલી નથી; કેમકે કૃતિજ વિરૂદ્ધ દર્શક છે, તો એમ કહેવું મુશ્કેલી નથી એમ કહે છે—‘તદ્દેવેદમમ માસીત્’ હતાદિ. વર્તેને અર્થ એક શાબ્દવચનનો એવો નથી, ૧૫ અતાદિ સંસારયજ્ઞમાં રહેલા વેદજ્ઞને એવો જાહેર છે. મન્ત્રનું નિરાકરણ કહ્યું છે તેથી સદામ્ય કૃતિને ૧૪ છે તેથી કૃતિઓમાં વિરોધનું સુરણ થતું હોય તેનું નિરાકરણ કરવા લક્ષ્ય મુશ્કેલી છે એમ સમજવું. ૧૫વિનુ કર્ત્ત્વરહિત સર્વે કરી છે એમ એ કહ્યું છે તે નેમ નથી એમ કહે છે—‘તદ્દેવેદમમ માસીત્’ હતાદિ. અધ્યક્ષ = કર્ત્ત્વ. ૧૫ કર્ત્ત્વના અભાવનોજ પરમર્થ

રનાર તરીકે કોનું સમાકર્ષણ થાય? વળી ચેતન આત્માનો શરીરને વિષે એ અપ્રવેશ શ્રુતિમાં છે; કેમકે 'પદવૈશ્વતુઃ શૂન્યચ્ચોરં મન્યાનો મનઃ' (યશુને જ્યેષ્ઠ મોચને સાંભળતો, મનનું મનન કરતો) એમ પ્રવેશ કરનારને શ્રુતિ ચેતન તરીકે નિર્ધારણ કરે છે. તેમજ જેનું નામરૂપથી વ્યાકરણ પામનું, અધ્યક્ષતાનું આજીવન આજ વ્યાકરણ પામે છે તેનુંજ આદિ સુદ્ધિમાં પણ એમ સમજાય છે; કેમકે જિજ્ઞાસામાં આવે છે તેથી નિષ્પરીત કલ્પના યુક્ત નથી. 'અનેત જીવેતામનનુચક્ષિત્વ કામરૂપે ર્યાકરણાણિ' [છાન્દોગ દ્વાર] (આ છવરૂપ આત્મા વડે અનુપ્રવેશ કરી માત્ર અન રૂપનું હું વ્યાકરણ કરું) એમ શ્રુતિ જગત્ની 'વ્યાક્રિયાને અધ્યક્ષતાથી જ રંગાયે છે. 'ર્યાક્રિયાને' એ પણ પરમધર વ્યાકર્તા છે તોપણ 'સૌકર્યની અધિકારી કર્મકર્તાનાં' અર્થમાં સાર સમજવો; જેમકે લૂયતે કેદારઃ સ્વમેવ (કેદાર પાતાની ભૂમિ કપાઈ ગય છે) એમ પૂર્વ ઉદન કરનાર છે તોપણ કદિવાય છે. અથવા અર્થથી આદિતો થયતા કર્તાની અધિકાર્ય કર્મતા અર્થમાંજ એ સાર સમજવો; જેમ 'જગદનં પ્રામઃ' (માત્ર જગાય છે) માં છે તેમ ॥ ૧૫ ॥

જગદ્રાચિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

(જે આ પુરુષાનો કર્તા છે અથવા જેનું આ કર્મ છે તે જાત છે)

જગદ્રાચી છે તેથી ॥ ૧૬ ॥

કૌટીલીયકિ આત્માનુમાં આત્માકિ અને અગ્રતતશતુના સંચારમાં 'યો વૈ જાતાઃ સ વ છે એવ કાંઈ શકા કરે તો તેને માટે કહે છે— વળી ચેતન આત્માનો' કૌટીલીય અર્થ કવં સકર્તૃક (કર્તાત્મા) છે, કાચ છે તેથી, વટની વડે એમ કહે છે— તિમજ, જેનું નામરૂપથી વ્યાકરણ પામનું' કૌટીલીય પણ કર્મકારકથી અન્ય કર્તા કોવાળી કર્મજ કર્તૃત્વ સ્વ એવો જગદર વિરુદ્ધ છે તેવી કહે છે— 'ર્યાક્રિયાને' એ પણ જ કૌટીલીય મુદ્દેથી જાણ કરે નિદ્રા કાચ એવ. અર્થમાં કર્મજ કર્તા ઉપચારથી કાચ છે એવો અર્થ છે. જગત્ કૌટીલીય નિષ્પજ થયતું વ્યાકરણ પામે છે એવ કર્મકર્તૃત્વવચ સાર જાણે એ સમજાવી કૌટીલીય અર્થ કરે પનાડક એવે કર્મકર્તાવચ જગદરના અર્થ કહે છે— અથવા અર્થથી આદિતો થયતા' કૌટીલીય આ ચેતન જે શ્રુતિએથી કારકરૂપ પણ અધિકાર કોવાળી મનન્ય સમજવો ॥ ૧૬ ॥

જગદ્રાચી પાઠનક વિરુદ્ધ અર્થમાં કૌટીલીય એવ કહે છે ને બેશકરૂપાવચ છે એવ પ્રતિવદન કરું તેથી વિરુદ્ધ અર્થમાં અર્થમાં કૌટીલીય એવ કહે છે ને વિરુદ્ધ અર્થમાં કૌટીલીય એવ કહે છે— 'જગદ્રાચિત્વાત્', એવ ને કૌટીલીય કારકરૂપ સ્વ છે એવ પ્રતિવદન કરવ. મુલ્ય એવ છે— 'જગદ્રાચિત્વાત્', એવ કૌટીલીય અર્થમાં કૌટીલીય પ્રતિ અર્થમાં કૌટીલીય એવ કહે છે— 'યો વૈ' કૌટીલીય એવ કૌટીલીય

જગદ્રાચી પાઠનક વિરુદ્ધ અર્થમાં કૌટીલીય એવ કહે છે ને બેશકરૂપાવચ છે એવ પ્રતિવદન કરું તેથી વિરુદ્ધ અર્થમાં અર્થમાં કૌટીલીય એવ કહે છે ને વિરુદ્ધ અર્થમાં કૌટીલીય એવ કહે છે— 'જગદ્રાચિત્વાત્', એવ ને કૌટીલીય કારકરૂપ સ્વ છે એવ પ્રતિવદન કરવ. મુલ્ય એવ છે— 'જગદ્રાચિત્વાત્', એવ કૌટીલીય અર્થમાં કૌટીલીય પ્રતિ અર્થમાં કૌટીલીય એવ કહે છે— 'યો વૈ' કૌટીલીય એવ કૌટીલીય

વાળાઓ છે તેને કહ્યા અને પછી શાન્ત રહ્યો. 'મૃગા ચૈ સલુ મા સંવદિષ્ઠા પ્રહ્લ તે પ્રયણિ' (તેં મને ખરેખર ખોટું કહ્યું કે હું તને બ્રહ્મ કહું) એમ અપ્રધાનબ્રહ્મવાદી તરીકે અજ્ઞાતશત્રુએ તેનો નિષેધ કરીને તેનો કર્તા અન્ય વેદિતત્ત્વ છે એમ ઉપદેશ

શત્રુના વાક્યસંદર્ભને પૂર્વાપરસંબંધથી બેઈ જે એનો અર્થ જણાય તેજ હેવો યુક્ત છે. આદિ કર્મશબ્દ વ્યાપારના અર્થમાં રૂઢ છે; જે કરાય તે, કર્ય એ અર્થ તો વ્યુત્પત્ત છે; અને રૂઢિ હોય તો વ્યુત્પત્તિનો આશય કરવો યુક્ત નથી. વળી પ્રહ્લ જે ઉદાસીન અને અપરિણામી છે તેને વ્યાપાર હોઈ શકે નહિ; અને વાક્યરોપમાં 'મયાસિન્ પ્રાણ યૌ-કયા મયતિ' એમ મળ્યું છે તેથી પરિસ્પન્દવપ્ત્ય કર્મની જેમાં ઉપપત્તિ છે તેનોજ વેદિતત્ત્વ તરીકે ઉપદેશ છે. આદિત્યાદિ પુરુષોનું કર્તૃત્વ પ્રાણને વિષે થટે છે; કેમકે આદિત્યાદિ દેવતાઓ હિરણ્યગર્ભરૂપ વિશિષ્ટ પ્રાણ છે; અને 'કતમ યકો દેયઃ પ્રાણઃ' (કયો એક દેવ છે, તે પ્રાણ છે) એવી ક્ષતિ છે. ઉપક્રમને અનુસરીને ઉપસંહારમાં 'સર્વાન્ પાપ્મનઃ' અને 'સર્વેવાં મૃતાનામ્' એમાં સર્વશબ્દ બહુલા અર્થમાં સમજવો. એક વાક્યમાં ઉપક્રમને અનુસારે ઉપસંહાર સમજવો યોગ્ય છે. જે પ્રહ્લ નથી તેને પ્રહ્લ કહેતાં 'દૃઢ બાણકિનો નિષેધ કરી અજ્ઞાતશત્રુનું વચન પ્રહ્લનેજ લાગુ પડે છે, નહિ તો તેના કણાથી વિશેષ કહેવા ઇચ્છાને અપ્રદાનું અભિધાન કરે તે અસંબંધ થાય એમ કહેલો તોપણ એ પ્રહ્લનું અભિધાન થતું યુક્ત નથી, પણ એવું અભિધાન થતું યુક્ત છે; કેમકે વેદિતત્ત્વ તરીકે નિર્દિષ્ટ કરેલા એવા, પુરુષોના કર્તાનું જ્ઞાન મેળવવા આવેલા બાણકિને જ્ઞાન આપવા ઇચ્છતા અજ્ઞાતશત્રુએ ક્રુષ્ણ પુરુષને બોલ્યો અને તેણે આમનસુશબ્દ સાંભળ્યો નહિ તેથી પ્રાણાદિ જોગ્યા કે સ્વામી નથી એમ જોધ કરી લાકડી મારી ઉઠાડી પ્રાણાદિથી અન્ય એવ જોગ્યા અને સ્વામી છે એમ પ્રતિજોધ કરે છે. આમજ પણ 'તદ્વચા ધેષ્ટી' દંત્યાદિમાં જેમ ધેષ્ટી-પ્રધાનપુરુષ પોતાના જૂલારૂપ સાધન વડે વિષયો જોગવે છે અને જેવી રીતે તે જૂલ્યો ધેષ્ટી પર ઉપલબ્ધ કરે છે, એટલે જોગન, વસ્ત્રાદિ તેની પાસે મેળવી તેના પર પોતાના એવનો આધાર રાખે છે, તેમ આ પ્રજાના એટલે એવ આદિલ આદિમાં રહેલા આત્માઓ વડે વિષયો જોગવે છે, કેમકે તે આદિલ આદિનો પ્રકાશ, વૃદ્ધિ આદિ આપી પ્રધાનપણું આચરી એવાત્માને જોગ કરાવે છે, અને એવાત્મા જે યજમાન છે તે જે દેવિ હોય તે વર્ધ આદિત્યાદિઓ તેના પર ઉપલબ્ધ કરે છે. તેટલા માટે એવાત્મા જે પ્રહ્લથી જિજ્ઞાસુ નથી તેથી પ્રહ્લજ છે, તેઓ આદિ વેદિતત્ત્વ તરીકે ઉપદેશ છે. 'યસ્ય ધૈતજ્ઞ કર્મ' (અથવા જે એનું કામ છે) એમાં એવે પ્રેરેલા દેહ અને દંત્રિયોનું કામ તે એવનું સમજવાનું છે. અથવા ધર્મ અને અધર્મ કર્મથી ઉત્પત્ત થાય છે તેથી રૂઢિને અનુસારે કર્મશબ્દનો અર્થ ધર્મ અને અધર્મ સમજવો. તે ધર્મ અને અપર્મ એવના છે. આદિત્યાદિ જોગનાં ઉપકરણો પણ ધર્મ અને અધર્મથી આશ્રિત છે તેથી તેમનું કર્તૃત્વ પણ એવને વિષે યુક્ત થાય છે. વળી એવ પ્રાણધારક હોવાથી તેને પ્રાણશબ્દ પણ થટે છે. તેટલા માટે એવ કે પ્રાણ જેમાંથી એકનું અદિ દેહવૃદ્ધિ કરવાનું છે, પરંપરાનું નહિ એવુ તાત્પર્ય છે. સૂત્રથી બહારજ સિદ્ધાન્ત કરે છે—'એમ પ્રાણ થયે અને કહીએ છીએ' દંત્યાદિ. તે બાણકિએ પ્રહ્લ-વની જ્ઞાનિથી વ્યવિચિતરૂપ પુરુષો કહ્યા, પણ અજ્ઞાતશત્રુએ તેનો નિષેધ કર્યો એટલે તે શાન્ત રહ્યો. તે કશું તે પ્રહ્લ ખોટું છે એમ કહી અજ્ઞાતશત્રુએ જે કશું તે પ્રહ્લજ એમ હોયું જોઈએ, નહિ તો અજ્ઞાતશત્રુનો પણ મિથ્યાવાદી દવાનો પ્રસંગ આવે

કર્મો. તે તે પાત્ર અપ્રધાનશ્રદ્ધાદિવાગો ધાય તો ઉપક્રમને આપ આપે, તેમજ મ
એને પરમેશ્વરજ સેવો મુજ છે. વળી એ પુરુષોનો કર્તા પરમેશ્વરથી અન્ય સ્વત
સંભરવો નથી. 'યજ્ઞ ઈન્દ્રજ્ઞ કર્મ' (અથવા જનું એ કર્મ છે) એ પણ પરિસ્થિતિ
સરજ કે મર્માપર્મસંજ્ઞા કર્મનો નિર્દેશ નથી; કેમકે તે એમાંનું ગમે તે એકે પ્રક
નથી કે મુનિમાં કર્મ નથી. તેમજ પુરુષોનો એ નિર્દેશ નથી; કેમકે એ પુરુષોને
કર્તા એમજ નેમને વિશે નિર્દેશ છે, અને સ્ત્રિમ અને વચનનો વિશેષ છે (જન
નપુંમક એકવચનમાં અને પુરુષાઃ પુલ્લિંગ બહુવચનમાં છે તેથી પુરુષાઃ માટે જન
વચનજ નહિ). તેમજ પુરુષ વિશે 'કરે છે' એ અર્થનો (કર્તાવચનો) કે ક્રિયા
કર્તાનો (પુરુષજન્યનો) એ નિર્દેશ નથી; કેમકે કર્તૃશબ્દથીજ તે એ
પ્રદર્શ કર્યું છે. પરિણામી પ્રત્યક્ષ મેનિહિત જમત્વના જનશબ્દરૂપ સર્વતાપર્મી
નિર્દેશ કર્યો છે અને કર્મજ છે તે કર્મ એમ જમત્વ કર્મ છે. પણ જમત્વ પણ અપ્રધાન

એમ કહે છે. 'તે તે પાત્ર અપ્રધાનશ્રદ્ધાદિવાગો ધાય' એવામાં 'તે પાત્ર' એ
વેદિય એ તે પાત્ર એવો અર્થ છે. મુખ્ય પુરુષજન્ય જનશબ્દ વિષય છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ અને
અવગ્રહના નિષ્કાંચ દ્વારાથી અસ્વતંત્ર છે એમ કહે છે—'વળી એ પુરુષોનો કર્તા'
કર્તાની વળી કર્મશબ્દ પરિસ્થિતિવાચક—અવગ્રહવાચક અને પમાનમવાચક બહુવચન છે
અને તેથી પ્રત્યક્ષ અને અવગ્રહનો ઉદયવાચક છે એમ જ કહ્યું છે. પણ નથી એમ કહે છે—
'યજ્ઞ ઈન્દ્રજ્ઞ કર્મ' દ્વારે. એક માત્રના અનેક અર્થ દ્વારા તો વચન એક એવ જ પ્રક
રજી કે ઉપરથી થતો હોય તે થયો હોય છે. આદિ પ્રકરણ અને ઉપર ન દ્વારાથી
કર્મો અર્થ થયો તેના સમય થો પુરુષજન્ય. પુરુષોનો કર્તા, એ પદની માન્યતા અને ક્રિયાને
ઈન્દ્રિય કર્મ (એ કર્મજ તે કર્મ) અને 'યજ્ઞથી કર્મનો અર્થ જમત્વ થયો એવો અર્થ છે પણ
'જનજ્ઞ કર્મ' એમાં જનજ્ઞથી પ્રકરણનો પરામર્શ થાયથી કર્મશબ્દથી જાણી જોતા નિર્દેશ
કેવ ન થય તેને માટે કહે છે—'તેમજ પુરુષોનો એ નિર્દેશ નથી' એવામાં જનજન્ય
નપુંમક એકવચનમાં છે તે માટે પુરુષાઃ / પુલ્લિંગ એ બહુવચનમાં છે તે પરામર્શ થય એ
હોય નથી. પણ પુરુષોનો ઉદયકર્તા કર્મો તેનો અર્થાત્ત એ 'કરે છે' એ અર્થ, અર્થાત્ત
પરિસ્થિતિ અથવા તો ક્રિયાનું એ કર્મ પુરુષજન્ય તે એમાંની એક અર્થ—અર્થાત્ત, પુરુષ ઉપર
કર્મ કે ઉદયકર્મ કર્મ પુરુષજન્ય એ એમાંની એક અર્થ કર્મશબ્દનો તો એ માત્રજ (પરિસ્થિતિ
કહે છે—'તેમજ પુરુષ વિશે' દ્વારે. ક્રિયા અને કર્મ વિષય કર્મજ થઈ નથી તેથી
કર્મશબ્દથી એ એવું જાણ થાય છે એને સમજાઈ. વળી માત્ર થાય કે જાતનું પણ તર
ણને ઉદયકર્તા તો એવું જાણીકર કહે છે—'એ અર્થ છે' દ્વારે. પ્રકરણ આદિ માં
જાનના અર્થનું સ્વતંત્ર ઉદયકર્મ થાય છે, એવું કર્મ જાણક ન હોય તે મત્તભરથી મુદેશ
અર્થનું સ્વતંત્ર થાય છે. આદિ સ્વતંત્ર ન હોયથી જનજ્ઞ તરેલ નહોતો એવો અર્થ કર્મશબ્દ
પરિસ્થિતિ ઉદયકર્મ થાય છે એવું કહે છે—'તેમજ પુરુષ વિશે' કે. જનજન્ય અર્થાત્ત
કર્મશબ્દ છે; અને એ ક્રિયાને જનજ્ઞ એ અર્થવાચકી પરિસ્થિતિ થાય છે એ પરામર્શ તો
હોયને જાનના કહે છે પણ આદિ કર્મશબ્દજ નિર્દેશ નહિ. આદિ કર્મ પુરુષોને પરિસ્થિતિ
પરિસ્થિતિ પરિસ્થિતિ એવું જાણ થાય છે, કેમકે ક્રિયા અને અવગ્રહ વિશેષ છે, અને જનજ્ઞ પુરુષજન્ય કર્મો
એવો એ અર્થ છે અર્થાત્ત પુરુષજન્ય થાય છે. એવું જાણ કર્મશબ્દ અર્થ ને, પણ પ્રત્યક્ષ તો

છે અને પૂર્વે વર્ણવેલું નથી, એ સત્ય છે; પણ વિશેષ વસ્તુનું મહત્ત્વ ન હોવાથી સાધારણ સંનિધાન અર્થથી સંનિધિત વસ્તુમાત્રનો એ નિર્દેશ છે એમ સમજાય છે, કેમકે પછી વિશેષ વસ્તુનું સંનિધાન નથી, પૂર્વ વા-
ક્યમાં જગતના એકદેશભૂત પુરુષોનું વિશેષ મહત્ત્વ કયું છે તેથી સામાન્ય જગતનુંજ આદિ મહત્ત્વ છે એમ સમજાય છે. તાત્પર્ય આ છે—જે જગતના એકદેશભૂત આ પુરુષોનો કર્તા છે, અથવા એ વિશેષનું શું પ્રયોજન છે? જેનું આખુંજ વિશેષરહિત જગત કર્મ છે એમ ધારણ એકદેશન્યાસ કર્તૃત્વની વ્યાવૃત્તિ કરવા માટે છે. આ શકિતે પ્રજા તરીકે માનેલા જે પુરુષો કહ્યા છે તેઓ પ્રજા નથી એમ કહેવા માટે વિશેષનું મહત્ત્વ કયું છે. એ પ્રમાણે ‘આશ્વલપરિબ્રાજકન્યાયથી’ સામાન્ય અને વિશેષથી જગતના કર્તાનો ચરિતત્ત્વ તરીકે ઉપદેશ છે; અને પરમેશ્વરને સર્વ જગતના કર્તા તરીકે સર્વ વેદાન્તોમાં નકી કયો છે ॥ ૧૬ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तदद्याख्यातम् ॥ १७ ॥

અવ અને મુખ્ય પ્રાણના લિંગથી (તે બેમાંથી એકનું મહત્ત્વ છે) એમ બે (કહેશે તો) તેનું વ્યાખ્યાન થયું છે ॥ ૧૭ ॥

વાચ્યશ્રેયમાં રહેલા અવના લિંગથી અને મુખ્ય પ્રાણના લિંગથી એ બેમાંથી એકનું આદિ મહત્ત્વ ન્યાય છે, પરમેશ્વરનું નથી એમ જે કયું છે તેનો પરિહાર કરવો જોઈએ. અને વિષે કહીએ છીએ—‘તોપાસ્ત્રવિવિધાદાશ્રિતવાદિદ તથોગાત્’ [અગ્ર સુ ૧૧૧૧] (ના; કેમકે તણ પ્રજાની ઉપાસના થાય છે, [અગ્ર; આશ્વિન સુ ૧૧૧૧] અને આદિ તેનો [અગ્રલિંગનો] યોગ છે તેથી) એમાં એનો પરિહાર કયો છે; કેમકે એમ થયે આદિ અવની ઉપાસના, મુખ્ય પ્રાણની ઉપાસના અને બંને સંબંધને યોગ જગતના પરમશ્રેયોગ છે એમ કહે છે.—‘પણ વિશેષ વસ્તુનું મહત્ત્વ ન હોવાથી’ હતાદિ. વળી જગતના એકદેશ વિષે કયું છે તેથી જગત પ્રકૃત છે એમ કહે છે—‘પૂર્વવાક્યમાં જગતના એકદેશભૂત’ હતાદિ. પણ જગતનું મહત્ત્વ કયું એટલે પુરુ-
ષોનું પણ મહત્ત્વ કયું તેથી પુરુષની પૃથક્ ઉચ્ચિત્ત્વ બંધ છે એ સાક્ષી નિરાકરણ કરવા કહે છે—‘તાત્પર્ય આ છે’ હતાદિ. જગતના એકદેશભૂત, આદિવાદિત્વ પુરુષોનો જે કર્તા છે, અ-
થવા એ તો જલ્દી એવું કયું, જાણ જગતનું જેનું કર્તા છે તે પ્રજા ચરિતત્ત્વ છે. પુરુષમાત્રનો કર્તા એવી જ્ઞાતિ દર કરવા ધારણ છે પુરુષમાત્રનો નહિ, પણ આખા જગતનો કર્તા એવો અર્થ છે એમ ‘પ્રાણના ઓજસિતત્ત્વાઃ પરિવાજકાઃ’ (પ્રાણહરને જોળન કરાવતું અને પરિવાજકોને) એમાં પ્રાણગણના પરિવાજકો અન્વ પ્રાણભૂતક છે તેમ કર્મેશ્વર પુરુષથી અન્વ જગતનો વચક છે એમ કહે છે—‘એ પ્રમાણે આશ્વલપરિબ્રાજકન્યાયથી’ હતાદિ. પણ જગતનો કર્તા ચરિતત્ત્વ છે તોપણ પરમેશ્વરનું હું તેને માટે કહે છે—‘પરમેશ્વરને સર્વ જગતના કર્તા તરીકે’ હતાદિ ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાન્ત કહી પૂર્વપક્ષના ભીજનો જનુવાદ કરી રોવ કહે છે—‘જીવમુલ્યપ્રાણલિંગાત્’
૧ ‘પ્રાણના ઓજસિતત્ત્વાઃ પરિવાજકાઃ’ = પ્રાણહરને અને પરિવાજકોને જગાડવા એમાં ‘પ્રાણ-
નો’ અર્થ પરિવાજકથી નિત પ્રાણહરને એમ હેવાનો છે. અર્થાત્ સામાન્યવિદેયવાદ.

નમાં પછી. આકાશશબ્દ 'દહરોઽસ્મિન્નન્તરાકાશઃ' [છાન્દોગ ૮.૧૧] (એકા-
યને વિષે અર્થ આકાશ છે) એમાં પરમાત્માના અર્થમાં પ્રયોજ્યકો છે. 'સર્વ-
વત્ આત્મનો વ્યુદયન્તિ' (એ સર્વે આત્મામાંથી નીકળે છે) એમ ઉપાધિવાત્તા આ-
ત્માઓ અન્યમાંથી નીકળે છે એમ અવળું કરાવતા (અતિકારો) પરમાત્માનું કાળ
તરીકે અવળું કરાવે છે. સૂનેલા પુરુષને ઉઠાડી પ્રાણથી અતિરિક્ત છવેના કોઈ
પ્રાણનું નિરાકરણ કરવામાં અન્ય હેતુ થાય છે ॥ ૧૮ ॥

વાક્યાન્વયાત્ ॥ ૧૯ ॥

વાક્યના અન્વયથી (એ પરમાત્માનો ઉપદેશ છે) ॥ ૧૯ ॥

બુદ્ધિસંપત્તિમાં મિત્રેથી પ્રાણમાં 'ન વા ગરે વસ્યુઃ કામાય' (અરે પતિની
હાથને માટે નહિ) એમ ઉપક્રમ કરીને આમ અન્વયન કરે છે કે 'ન વા પ્રોત-
સંય કામાય સર્વં પ્રિયં મયત્વામનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિયં મયત્વામ્મા વા મરે વ્રદત્વા

કહે છે—'સર્વં વ્યે' હવાદિ. આ પ્રમાણે છવનું નિરાકરણ કરવા માટે આ સૂત્ર છે એમ
બાધ્ય ન કરી પ્રાણનું નિરાકરણ કરવા માટે છે એમ પણ બાધ્ય ન કરે છે—'સૂનેલા પુરુ-
ષને' હવાદિ. આ વાક્યમાં પ્રાણનો ઉપદેશ અજ્ઞાતને માટે સૂચિત્તિ માને છે, કેમકે પ્ર-
ાણે બાધ્યતાથી વાક્ય અજ્ઞાત છે. વળી એક સાખાવાળાઓ એમ પ્રમાણે પ્રાણી અન-
જ્ઞાતમાં અવળું કરાવી વાક્યવાદ પ્રાણને છાનું પડતો નથી એમ કહે છે એમ સૂત્ર સોમં. ને
દશઃ માટે એ વાક્યનો અર્થને વિષે નમન્વય છે એમ મિત્ર વયુ ॥ ૧૮ ॥

મિત્રેથી પ્રાણમાં અર્થમાં વાગવડકવ નાર્થક્યથી ઉત્તમ આશયમાં જ્યાં હવેનો હોને
તેથી મિત્રેથી એને કાલાયની સ્ત્રી દ્રવ્યનો નાવિમાન કરવાનું કર્યું, ત્યારે મિત્રેથી એ અમુત્તવની
હવેથી વાગવડકવ પતિને પૂછ્યું. આ મર્થ, વિગતી પૂર્વ પૂછી મારી થાય તેથી કું અપન
કે કું કે નરે. વગવડકને કું કે ના; જેવી રીતે જા સાધનોથી વુજા પુનનું છવિત્તવ,
તેનું ના. કવ, પણ વિગતી કું અમુત્તવની આજા થાય નહિ. એ વિગતી નિદેશ થઈ છે
એને કુંને અમુત્તવમાં. એવોન એવ નો વિગતી અમુત્તવની આજા થાય, પણ તેજ નથી.
કેમકે અમુત્તવ જાતનુ. છે, કુંને. નથી. જનવિગતી કમાં અમુત્તવની મરે કું એ
વુજા નથી. મિત્રેથીએ કું, કે અનવન. એ વડે કું અનુત્તવ કું ને વડે કું મુ કું એ
તને અમુત્તવનું સ્વરૂપ અવળા છે ને મને કું. તારે અમુત્તવના સ્વરૂપનું જાન આજા
મરે તેથી કું કે નવ અવવડક કેમકે પતિ, અવ અરે ને ને રતવિત્તરોમાં પે. ને કું
તવ કું. એ વાક્યને 'ન વા ગરે વસ્યુઃ કામાય' હવાદિ વાક્યનું કું. પતિ
અવ કું. એ મરે વસ્યુનું વિગતવ અ. ને. હવાદિ છે—અ. ને. એ મર્થ વિગતે, નવર
વિગતવ. તેજ ને એ વડે એ વિગતવ પતિને એને સ્વરૂપ કું છે તેજ 'અમુત્તવ'

શોભવ્યો મન્તવ્યો નિદિપ્ત્યાસિતવ્યો મંત્રેવ્યાન્મનો યા મરે કરાનેન ધ્યયેન મત્વા વિત
 મેનેદ સર્વે વિદિતમ્' [બૃહદ્ ધ્યાનદ્] (અરે, સર્વ વસ્તુની દૃષ્ટાને માટે સર્વ વસ્
 પ્રિય થતી નથી, આત્માની દૃષ્ટાને માટે સર્વ પ્રિય થાય છે. અરે, આત્માના દ
 ર્શન, અવજ્ઞ, મનન અને નિદિપ્ત્યાસન કરવા યોગ્ય છે. અરે મૈત્રેયિ, આત્માના
 દર્શન, અવજ્ઞ, મનન અને વિજ્ઞાનથી એ સર્વ વિદિત થાય છે). તેમાં આ સંસાર
 થાય છે—શું આ વિજ્ઞાનાત્માનોજ દ્રશ્ય, શ્રોતવ્ય દંત્યાદિ રૂપ ઉપદેશ કરાય છે કે
 પરમાત્માનો? પણ એ સંસાર શાથી? પ્રિયથી સંસુચિત થયતા બોક્ષા આત્માથી
 ઉપક્રમ થવાથી વિજ્ઞાનાત્માનો ઉપદેશ છે એમ ભારે છે. તેમજ આત્માના વિજ્ઞા-
 નથી સર્વવિજ્ઞાનનો ઉપદેશ છે તેથી પરમાત્માનો ઉપદેશ છે એમ લાગે છે. ત્યારે
 શું પ્રાપ્ત થાય છે? વિજ્ઞાનાત્માનો ઉપદેશ છે એમ. શાથી? ઉપક્રમના બજથી.
 પતિ, બધા, પુત્ર, વિત આદિ સર્વ ભોગ્યભૂત જગત્ આત્માને અર્થે પ્રિય થાય છે
 એમ પ્રિયથી સંસુચિત થયતા બોક્ષા આત્માનો ઉપક્રમ કરીને પછી આત્માનું આ

પા મટે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિગ્ધાસિતવ્યઃ. —આત્માનું દર્શન, મનજી, મનન
 અને નિદિગ્ધાસન કરવું યુક્ત છે. ધારાગ્રહ અવધારણવાચક છે. આત્માનુંજ દર્શનાદિ કરવું યુક્ત
 છે એવો અર્થ છે. આત્માનુંજ દર્શન-સામ્રાજ્ય કરવું એવુંજી. તેને માટે મનજી આદિ સા-
 ધનો કર્યા છે. શાશી ? કેમકે આત્માના દર્શનથી મનજી આદિ સાધનથી રજા સર્વ જગત્ વિદિત
 થાય છે એવો વાક્યરોપ છે. નામરૂપાન્તર જગત્ પારમાર્થિક રૂપ આત્મા છે. જેમ આરોપ
 કરેલા સર્પનું તાત્ત્વરૂપ રજતુ છે; તેટલા માટે આત્મા વિદિત થયો એટલે આ સર્વ જગત્તત્ત્વ
 વિદિત થાય છે, જેમ રજતુનું રાત્રિ થયું એટલે સમારોપિત સર્પનું તત્ત્વ સમજાય છે. આ
 કારણથી આત્માનુંજ દર્શન કરવાનું છે, તેથી અન્ય જગત્ સ્વરૂપથી દર્શન કરવાનું નથી કેમ ?
 કારણ કે 'પ્રજ્ઞ સં પરાદાત્' —પ્રાક્ષણિકાનિ-કુ પ્રાક્ષણિકાનિ પું એવો અભિમાન—તેને અમૃતત્વથી
 ભ્રષ્ટ કરે છે. કોને ? જે આત્માથી અન્ય પ્રજ્ઞ-પ્રાક્ષણિકાનિ ભલે છે તેને. ક્ષત્રિય આદિ
 બ્રહ્મ કરે છે. કોને ? જે આત્માથી અન્ય બ્રહ્મ-પ્રાક્ષણિકાનિ ભલે છે તેને. ક્ષત્રિય આદિ
 વિશે પત્ન એમજ સમજવું; અર્થાત્, જે આત્માથી અન્ય ક્ષત્રિય આદિ ભાનિને ભલે છે તેને
 ક્ષત્રિયાદિ ભાનિ—કુ ક્ષત્રિયાદિ પુ એવો અભિમાન—મેયોમાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે છે. આત્માજ જગ-
 તત્ત્વ છે, તેથી ભનિરિગ્ધ કર્ત તત્ત્વ નથી જાદિજ શ્રુતિ દુષાન્તાથી એજ અર્થની ઉપપત્તિ-
 ચોક્ષ્યતા દર્શાવે છે—'સ યથા હુન્દુમેર્હન્યમાનસ' દત્તાદિ. હુન્દુનિમેદરૂપી તદ્દત્ત રાગ-
 સામાન્યનુ-હુન્દુનિના સામાન્ય રાગનું-ઉપવશ્ય છે. માત્ર સ્થિતિજાણમાંજ નામરૂપપ્રપચ ચિદ-
 આત્માથી અન્ય છે એમ ન સમજવાથી ચિદાત્માથી અતિરિક્ત નથી; પરંતુ નામરૂપની ઉત્પત્તિની
 પૂર્વે પત્તુ ચિદ્રૂપ અવસ્થાનથી અને તેજ ઉપાદાનકારણ છે તેથી નામરૂપપ્રપચ ચિદ્રૂપથી
 અતિરિક્ત નથી, જેમ રજતુસર્પના સ્વભાવ રજતુ જેવું ઉપાદાન છે એવો સર્વ રજતુથી નિત
 નથી તેમ. આ દુષાન્તાથી શ્રુતિ સિદ્ધ કરે છે—'સ યર્ષાદ્રિષ્ટોઽન્તર્યામિતસ્ય વૃણામૃમા ચિ-
 નિશ્ચરત્યેવં યા યોત્સ્ય મહતો મૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતતદ્દેવદઃ' (જેમ બીજા લોકકાવાળા
 અગ્નિમાંથી ધુમાડો દુરો નીકળે છે તેમ આ જે ઋત્વેદ છે તે એ મહાત્મા પુત્રનું નિઃશ્વસિત છે)
 છે—જેમ નાના તાતરીઆનું ઉપાદાન અગ્નિમાત્ર પ્રથમ સમજાય છે, પછી તેમાંથી તાતરીઆ
 કળે છે. એ તાતરીઆ અગ્નિ છે કે તેથી અન્ય છે એમ નિર્વચન કરી શકાતું નથી, એમ
 નેદાદિઓ પણ અકપ્ર અવજથી પ્રગળી નીકળે છે ને તેનું તત્ત્વ કે અન્ય-વધી નિર્વચન કરવું

[illegible]

હોવાથી બોધ્યસમૂહનું ઔપચારિક છે એમ સમજવું. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—
એ પરમાત્માનોજ ઉપદેશ છે. શાથી? વાચ્યના અન્યથથી; કેમકે પૂર્વપરસંબંધથી
એ વાચ્યનું સમાસોચન કરતાં એના અવયવો પરમાત્મા સાથે અન્યથ પામેલા જ-
ણાય છે. શી રીતે? તેની ઉપપત્તિ દર્શાવીએ છીએ—‘અમૃતત્વસ્ય તુ નાશાસ્તિ
વિશેષ’ (અમૃતત્વની તો વિત્ત વડે આરાધા નથી) એમ વાણવદ્વયથી સાંભળી
‘યેનાહં નામૃતા સ્યાં કિમહં તેન કુર્યાં યદેષ મગવાન્ વેદ તદેષ મે મૃદિ’ (એ વડે
હું અમર ન થાઉં તે વડે હું શું કરું? એ, ભગવન્, તમે જાણો છો તેજ મને કહો.)
એમ અમૃતત્વની આરાધા રાખનારી જૈનેશ્વરીને વાણવદ્વય આ આત્મવિજ્ઞાનનો ઉપ-
દેશ કરે છે. પરમાત્માના વિજ્ઞાનથી અન્યત્ર અમૃતત્વ નથી એમ મુતિ અને સ્મૃ-
તિનાં વચનો વડે છે. તેમજ આત્માના વિજ્ઞાનથી એ સર્વવિજ્ઞાન ઉચ્ચમાન છે તે
પરમ કારણના વિજ્ઞાનથી અન્યત્ર મુખ્ય અર્થમાં સંભવનું નથી. તેમજ એ ઔપ-
ચારિક છે એમ આશય કરવો રાખ્ય નથી; કેમકે આત્માના વિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનની
પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પછીના અન્યથી ‘મલ્લ મં પરદાણોઽમ્યજ્ઞામનો મલ્લ લેદ’ (એ આ-
ત્માથી અન્યત્ર જલ્લ જાણે છે તેનું જલ્લ ‘પરાકરણ કરે છે) તેજ પ્રતિપાદન કરે છે.
ખરેખર, એ જલ્લજ્ઞત્વાદિ લગાવને આત્માથી અન્યત્ર સ્વનન્વતાથી લેણે ‘સદ્ભાવ
પ્રાપ્ત કયોં છે એવું જુએ છે તે મિથ્યાદર્શીનું તેજ મિથ્યાદૃષ્ટ જલ્લજ્ઞત્વાદિ જ-
ગત્ પરાકરણ કરે છે એમ બોદદૃષ્ટિનો નિરેષ કરી ‘ઈદં સર્વં યદયમાત્મા’ (એ સર્વ
એ એ આત્મા છે તે) એમ સર્વ વસ્તુસમૂહ આત્માથી અભિન્ન છે એમ અવગત-

તાનનું કનુંજ જાણી પ્રકરને વડનું નથી, અને સભ પ્રકરનું વિજ્ઞાનાત્મભાવે એ સાધાન
સમુચ્ચાન કનું છે તે વિજ્ઞાનાત્મજ દ્રશ્ય છે એમ સૂચવે છે; નહિ તો, એ પ્રાકરણ પ્રકરણ
દ્રશ્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરતું હોય તો, પ્રકરનું વિજ્ઞાનાત્મભાવે સમુચ્ચાન કનું છે તે જનુ-
પણા કાલ વડુ ને દ્રશ્ય છે એ ઉપયોગી છે. આ પ્રમાણે ઉપક્રમ માર્ગ પૂર્વપદ્ય છે.
બોધસાધન એ તપ તેથી મમત્ત્વ અદિ દિગ્ધથી વાકરતા અન્યથથી પ્રકરને વિરેષ તાત્પર્ય
સમજાય છે તેથી પ્રકરણ ઉપદેશ છે એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે અમે ક-
હીએ છીએ’ હતા. ‘જ વિશેષ’ = વિજ્ઞાનાત્મ કનુંજ નહિ એવો અર્થ છે. એની નિન્દા
કર્તા પછી જોડેસાધન વડે એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનનું સમર્થન કનું છે તેથી જોડાનું દાન
કરે બોધસમૂહનું દાન કાલ એમ ઉપચાર કરવો કુજા નથી એમ કહે છે—‘તેમજ એ
ઔપચારિક છે’ હતા. ‘પરાદાણ’ = એવોખર્ચથી જલ્લ કરે છે. અર્થે દુનુમિ વચ-
નારી હોય, સંપ દુનુમિ દોષ અને વીર્યા વાગની દોષ તરે ને જાણનો સજ્ઞ સામાન્ય રીતે
જોડો સંમતાય છે, દુદ્ધ સમજ સજ્ઞનો નથી. દુનુમિ, સંપ અને વીર્યા સજ્ઞસામાન્ય-
નુંજ બેડણ કાલ છે ને જાણનાર વિરેષસજ્ઞને સામાન્યસજ્ઞદેહણથીજ બેડણ કાલ છે, ને
દુનુમિ બેડણથી જલ્લ કાલ રજાગની પોં સજ્ઞસમાન્યને વિરે ઉપપત્તિ વચણ એ અજાણનાર
સજ્ઞવિરેષ તેમથી જિજ્ઞ કાલ નથી તેમ જલ્લના જાણથી જલ્લ કરું સર્વ જાણ્યમાન છે

કરે છે. વળી દુન્દુભિ આદિ દુષ્ટાન્તોથી તેજ અભેદને દૃઢ કરે છે. 'મળ
ત્વો મૂલમ્ નિઃશ્વસિતમેતદધ્યક્ષેત્' [બૃહદ ધ્યાન૨૨] (જે આ શ્લોકે છે તે એ
તે પ્રશ્નનું નિઃશ્વસિત છે) કલ્યાણથી પ્રકૃત આત્મા નામ, રૂપ અને કર્મરૂપ પ્ર-
શ્નનું કારણ છે એમ વ્યાખ્યાન કરવા હચ્છની શ્રુતિ એ પરમાત્માનુંજ અવગમન
રહે છે. તેમજ 'એકાધન પ્રક્રિયામાં' (બૃહદ ધ્યાન૨૨) પણ વિવેક, હિંદ્રિય અને
અન્યકરણમદિય પ્રશ્નનું એક સ્થાન, જેને અંકર કે બદારનું કુંડ નથી એનું
પ્રમાણપ્રદ છે એમ સમજાવતો (વાસવકથ) પરમાત્માનેજ સમજાવે છે.
પરમાત્મા પરમાત્માનોજ આ કર્શનાદિ ઉપદેશ છે એમ સમજાય છે ॥ ૧૬ ॥

પ્રિયથી મંમૂલિય થયેલા (બોધા આત્મા) ના ઉપક્રમથી વિજ્ઞાનાત્માનોજ આ
કર્શનાદિ ઉપદેશ છે એમ જે કશું છે એને વિશે કહીએ છીએ—

પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિર્લિખમારમરથ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિનું લિખ છે એમ આરમરથ્ય (માને છે) ॥ ૨૦ ॥

'મામ્નિ વિજ્ઞાને સર્વમિદં વિજ્ઞાનં મયતિ' (આત્માનું વિજ્ઞાન થાનું એવે એ
સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે) અને 'ઈદં મયં વચમામ્યા' (એ સર્વ જે એ આત્મા છે
તે) એવી અદ્વિ પ્રતિજ્ઞા છે. પ્રિયથી સમ્યક સૂચનાયકો જે આત્મા તેનું કર્શનાદિ
કરનું થાય છે એમ જે કશું છે તે એ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ સૂચવનારું લિખ થાય છે;
કેમકે એ વિજ્ઞાનાત્મા પરમાત્માથી અન્ય હોય તો પરમાત્માનું વિજ્ઞાન થશે પણ
વિજ્ઞાનાત્માનું વિજ્ઞાન થાય નહિ એમ એકના વિજ્ઞાન થવાથી મર્મનું વિજ્ઞાન થાય
એમ નિઃશ્વન છે એમ કહે છે—'વળી દુન્દુભિ આદિ દુષ્ટાન્તોથી' હવાદિ. એ પ્રમાણે એક
વિદ્યનથી સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા મુખ્ય હોવાથી પ્રશ્નનો નિષેધ થાય છે. સર્વવિજ્ઞાન વિવેકી પણ
એ નિષેધ થાય છે એમ કહે છે—'મળમહતઃ' હવાદિ. શ્લોકોદ્ધૃતિ = નામ, ૬૫, ૬૬, ૬૭
કર્મ, આ કંડ કે પરકંડ = ૬૫. વળી 'સ વળા સર્વાંગમયં મનુષ્ય વકાવતમ્' (એ
મને પાદીનું મનુષ્ય એક સ્થળ છે) એવી સર્વ પ્રાપ્તનો મુખ્યવચાપાર આત્મા છે એમ કહે છે
તેથી આત્માને પરમાત્મા પ્રશ્ન છે એમ કહે છે—'તેમજ એકાધન પ્રક્રિયામાં' હવાદિ. ૫૧૧

ઈદંપરમપ્રશ્નનું પર્વકેયન કરનાં મેદવીશ્વરણ્ય પ્રશ્નનું પ્રતિજ્ઞાદન કરે છે એવી નિષ્ઠા
છે તેમાં એકા સ્વરૂપની ઉપક્રમ છે તેનું આચર્ય આરમરથ્યને અને મૂલકર મનપ્રદ
કરે છે—'પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિર્લિખમારમરથ્યઃ' એન વહેતા વિદ્યાર, તેમની પ્રતિજ્ઞા
અન્યક, વહેદિ અવલન નિષ્ઠા નથી, કેમકે તેના એક રૂપના અનુભવ છે. તેમજ અવલન
અનિષ્ઠ પણ નથી, કેમકે પરમપર નિષ્ઠાના અવલનો પ્રવર આવે. તેમજ પ્રતિજ્ઞા
અવલન નિષ્ઠા સ્વરૂપ છે. પણ પ્રતિજ્ઞા અવલન નિષ્ઠા નથી, કેમકે તેની વિદ્યાર
અવલનો પ્રવર આવે. તેમજ અવલન અનિષ્ઠ પણ નથી; કેમકે તેની પરમપર નિષ્ઠાના
અવલનો પ્રવર આવે અને સર્વે પ્રતિ ઉપદેશ અર્થે સ્વ. તેમજ સર્વે પ્રતિ પ્રતિજ્ઞા
કરે એક છે અને અન્યક પણ છે. તેમાં તેના વિદ્યારથી સર્વના વિદ્યારથી પ્રતિજ્ઞા નિષ્ઠા વગર

૧ આત્મા પરમાત્મા, અપા પ્રશ્ન કરે મનુષ્ય નર કેયન કરેનું જેને પ્રશ્નકર

છ એવી જે પ્રતિજ્ઞા કરી કે તેને હાનિ થાય. તેટલા માટે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિને અર્થે વિજ્ઞાનાત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ અંશે ઉપક્રમ છે એમ આરમ્ભરૂપ આચાર્ય માને છે. ॥ ૨૦ ॥

ઉત્ક્રમિષ્યત્ત એવંભાવાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૨૧ ॥

ઉત્ક્રમણ કરવા ઇચ્છતો (છવાત્મા) એવો છે તેથી એમ ઔહુલોમિ (માને છે) ॥ ૨૧ ॥

દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિના સંઘાતરૂપ ઉપાધિના 'સંપર્કથી' કહ્યું થયેલો, જ્ઞાન, ધ્યાન આદિ સાધનના અનુષ્ઠાનથી સંપ્રસન્ન થયેલો વિજ્ઞાનાત્માજ દેહાદિસંઘાનમાંથી ઉત્ક્રમણ કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે પરમાત્મા સાથે એક થાય એ યુક્ત છે તેથી એ અભેદથી ઉપક્રમ છે એમ ઔહુલોમિ આચાર્ય માને છે. મુતિ પણ એવી છે—'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंगच्छ सैन रूपेणामिनिष्पद्यते' [છાન્દોગો ૮.૧૨.૩] (એ છવ આ શરીરમાંથી ઉત્થાન કરીને—પ્રાતાના

માટે વિજ્ઞાનાત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ પ્રતિપાદન કરી પરમાત્માનું દર્શન કરાવવું ચોખ્ખું છે ત્યારે વિજ્ઞાનાત્માનો ઉપક્રમ કર્યો છે એમ આરમ્ભરૂપ આચાર્ય માને છે. ભેદાભેદવાદ સૂચવવાને માટે 'અભેદ અંશે' એમ કહ્યું છે. ॥ ૨૦ ॥

અન્યમતથી સમાધાન કરે છે—'ઉત્ક્રમિષ્યત્તઃ' ઇત્યાદિ. છવ પરમાત્માથી અત્યંત મિત્રજ છે અને તેથી દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિના સંપર્કથી સર્વદા કહ્યું છે. તે જ્ઞાન, ધ્યાન આદિ સાધનના અનુષ્ઠાનથી સંપ્રસન્ન થાય છે; અને દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ સંઘાત છોડી ઉત્ક્રમણ કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે પરમાત્મા સાથે એક થાય એ યુક્ત છે, તેથી એ અભેદથી ઉપક્રમ છે એમ ઔહુલોમિ માને છે. તાત્પર્ય એ છે કે અવિચ્છેદ-ચનારા અભેદને લઇને ભેદ-કાળમાં પણ અભેદ કાળો છે. એમ પાંચરાત્રિકો કહે છે—'आमुक्तैर्मेद एष स्वाप्तीयस्य च परस्य च। मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहतेरभावतः ॥' (મુક્તિપર્યંત છવ અને પરમાત્માનો ભેદ છે; પણ મુક્ત થાય એટલે ભેદહેતુ ન હોવાથી ભેદ નથી). આ પ્રમાણે સત્ય-સંસારદશામાં ભેદજ છે, મુક્તિમાંજ અભેદ છે એમ ઔહુલોમિનું મન સત્યભેદવાદ છે. પ્રથમ આત્માનું દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ ઉપાધિને કરેલું કહ્યુંપણ કહ્યું, હવે છવનું નામરૂપ-પ્રપંચને આશ્રયે રહેલું સ્વાભાવિક કહ્યુંપણ—પૃથ્વીના અણુનું પાકથી થયેલા સ્વામત્વ જેવું—કહે છે. જ્ઞાન, ધ્યાન આદિથી એ કહ્યુંપણ દૂર કરી છવ પરથી પર પુરુષને પામે છે એમ કહે

પૃથક્ સુષ્ટિ સુતિમાં નથી કે જેથી છવ, પરમાત્માથી અન્ય, તેના વિકાર થાય, છવ અવિદ્યુત પરમેશ્વર છે, અન્ય નથી એમ કાશકૃત્સ્વન આચાર્યનું મત છે. આરમરથના અભિપ્રાયમાં જોકે છવ પરમાત્માથી અન્ય છે તોપણ 'પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિધી' એમ સાપેક્ષત્વનું અભિપ્રાય છે તેથી કોઈક કાર્યકારણભાવ હજી છે એમ સમજાય છે. ઔ-કુલોમિના પક્ષમાં તો જુરી જુરી અવસ્થા પર આધાર રાખવા ભેદ અને અભેદ સ્પષ્ટજ સમજાય છે. તેમાં કાશકૃત્સ્વનનું મત સુતિને અનુસરતું છે એમ સમજાય છે; કેમકે જે અર્થ પ્રતિપાદન કરેલો હજી છે તેને અનુસરતું છે, 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છે) ઇત્યાદિ સુતિઓથી. વળી એમ થયે તેના જ્ઞાનથી અમૃતત્વ સંભવે છે. પણ છવ વિકારાત્મક છે એમ સ્વીકારાય તો વિકારને પ્રકૃતિના સંબંધમાં પ્રસવનો પ્રસંગ આવે,

સુષ્ટિને વિષે 'ઈત્યાદિ' એમ તેજ આદિ આત્માના વિકાર છે એમ સુતિમાં છે તેમ છવ આત્માનો વિકાર છે એમ સુતિમાં નથી. મતે આચાર્યના મતનો વિચાર કરી દર્શાવે છે—'છવ અવિદ્યુત પરમેશ્વર છે' ઇત્યાદિ. આલ્લનિક અભેદ હોય તો કાર્યકારણભાવનો અભાવ થાય, તેથી અનાલ્લનિક અભેદ હોવો મુજબ છે, તેથી કોઈક પ્રકારે ભેદ પણ હોવો કે જેને આશયે કાર્યકારણભાવ થાય. 'કોઈક' = અભેદની પેઠે ભેદ પણ એમ સમજવું. પણ મત કહી કાશ-કૃત્સ્વનનું મત સાંપડે છે એમ નિર્ધારણ કરે છે—'તેમાં કાશકૃત્સ્વનનું મત' ઇત્યાદિ. છવ અને પરમાત્માનો આલ્લનિક અભેદ તારિત્વ છે અને એમ હોય ત્યારે અનાદિ અવિદ્યારૂપ ઉ-પાધિથી કલ્પિત ભેદ 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છે) એમ અવત્માનો પ્રસંગભાવ તરીકે ઉપદેશનું મૂળ મળે, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી યતા સાક્ષાત્કારરૂપ વિદ્યાથી જડમૂળથી ઉમેરી નાંખવો શક્ય છે. જેમ રક્તગુને વિષે સર્પનો ભ્રમ રક્તગુના તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયે જતો રહે છે અને જેમ મ્હેઝજીળમાં ઉછેરાના રાજપુત્રનો પોતાને વિષે સમારોપિત મ્હેઝજીળભાવ 'તું રા-જપુત્ર છે' એવા આશ્ચર્યના ઉપદેશથી નષ્ટ થાય છે તેમ આત્માને વિષે અવિદ્યાએ કલ્પેલો ભેદ વિદ્યાથી નાશ પામે છે. પણ મુતિકાનો વિકાર, શરાવ' આદિ 'મુતિકા છે', 'મુતિકા છે' એમ રૂઝડો વાર વિચાર કરીએ તોપણ તે વિચારથી ઉત્પન્ન યતા મુતિકાસાક્ષાત્કારથી નિવૃત્ત થઈ શકતો નથી તેનું શું કારણ છે? કેમકે શરાવ મુતિકાથી મિત્ત છે તેમ અભિન્ન પણ છે, તે શરાવ પણ તારિત્વ છે અને વસ્તુનો જ્ઞાનથી ઉન્નત થવો શક્ય નથી. 'જે અર્થ પ્રતિપાદન કરેલો હજી છે તેને અનુસરતું છે' એમ જે કહ્યું છે તે એજ છે. 'સોડયં દેવદત્ત' (તે એ દેવદત્ત છે) એની પેઠે 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છે) ઇત્યાદિ વાઙ્મયોથી પર અને અપર—અવત્મા અને પરમાત્માનો અલ્લન અભેદ પ્રતિપાદન કરવો હજી અર્થ છે તેને અનુસરતું એમ સમજવું. વળી છવ આત્માનો વિકાર હોય તો જ્ઞાન, ધ્યાન આદિ સાધનોના અનુદાનથી અ-વનો પોતાની પ્રકૃતિ આત્માને વિષે પ્રસવ થયે અમૃતત્વની આશા ન રહે તેથી પુરુષાર્થ ન સધાય તેમજ અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ સુતિમાં કહી જ તેનો વિરોધ થાય. કાશકૃત્સ્વનના મતમાં તો એ બંને અભિદ્ધ આપત્તિ થતી નથી એમ કહે છે—'વળી એમ થયે' ઇત્યાદિ. 'એમ થયે' = અલ્લન અભેદ થયે. કલ્પિત ભેદની જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ સંભવે છે, સ્વભાવી નહિ એમ પણ સમજવું. પણ જે છવ વિકાર ન હોય પણ પ્રસન્ન હોય તો નામરૂપનો જેમાં આશય હશે છે એ સુતિની શી મતિ, તેમજ 'યથા-સ્રેઃ શુદ્ધા વિસ્ફુલિહ્નાઃ' (જેમ અગ્નિના નાના તનડીઆ) ઇત્યાદિ પ્રકાશવિકાર પ્રતિપાદન કર-નારી સુતિની શી મતિ આ આસાનું ઉપસંહારને મિથે નિરાકરણ કરે છે. નદીના દુશાનથી

1000

અવ્યનિરિજા છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. સત્ય બ્રહ્મનું ભૂતોથી વિજ્ઞાનાભા
રીકે સમુત્થાન કર્યું તે જિગ્મ એજ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ સુચવે છે એમ આશ્ચર્ય
આચાર્ય માને છે; કેમકે અભેદ થયે એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાન બેની પ્રતિજ્ઞા કરી
છે તે સંભવે. 'જ્ઞાનમિપ્યતઃ પર્વમાયાદિત્યૌહુલોમિઃ' [બ્રહ્મ સૂત્ર ૨૨]. ઉત્ક્રમણ
કરવા હચ્છના, જ્ઞાન, જ્ઞાન આદિ સામર્થ્યથી સંપ્રસન્ન થયલા વિજ્ઞાનાભાનો પરમા-
ત્માની સાથે એક્યનો સંભવ હોવાથી આ અભેદનું અભિધાન છે એમ ઓડસોમિ
આચાર્ય માને છે. 'અવસિતેતિતિ કાઠારુત્ત્વઃ' [બ્રહ્મ સૂત્ર ૨૨]. એજ પરમાત્મા
આ વિજ્ઞાનાભા તરીકે પણ રહે છે તેથી એ અભેદનું અભિધાન યુક્ત છે એમ
કાશાનુત્ત્વ આચાર્ય માને છે. પણ 'એતેમ્યો મૂતેમ્યાઃ સમુત્પાયાઃ કાવ્યેવાનુવિનશ્યતિ
ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસિ' [ભૂત રાજા ૨] (એ ભૂતોમાંથી સમુત્થાન કરી એનીજ પાછળ
વિનાશ પામે છે. મરણ પછી જ્ઞાન નથી) એમ ઉચ્છેદનું અભિધાન છે, એ અ-
ભેદનું અભિધાન શી રીતે છે? એ દાવ નથી. એ વિનાશનું અભિધાન છે તેને
અભિધાય વિશેષ વિજ્ઞાનનો વિનાશ છે, આત્માનો ઉચ્છેદ નથી; કેમકે 'અદૈવ મા
મગયાનમુમુદ્ધ પ્રેત્ય સંજ્ઞાસિ' (મરણ પછી જ્ઞાન નથી-એમાંજ મને ભગવાને જો-
હમાં નાંખી છે) એમ પર્યુયોગ કરીને મુનિએ જાનેજ અન્ય અર્થ દર્શાવ્યો છે—
'ન વા મદેહં મોહં દ્રવીમ્યવિનાશી વા મદેહમાત્માનુચ્છિતિર્મા માત્રાસંસારસ્વરૂપ
મયતિ' (અરે હું મોહ ધાય એનું કંઈ કહેતો નથી, અરે એ આત્મા અવિનાશી
છે, અનુચ્છેદ એનો ધર્મ છે, પણ માત્રા સાથે એનો અસંસાર છે) એમ. તાત્પર્ય
આ છે—એ આત્મા દુઃસ્થ, નિત્ય, વિજ્ઞાનેક્ષ્મ છે, એને ઉચ્છેદનો પ્રસંગ નથી.
અવિધાએ કરેલી ભૂતેન્દ્રિયતત્ત્વનું આત્મા સાથે એનો વિધાને લીધે અસંસાર
ધાય છે. સંસારને એલાયે, તેણે કરેલા વિશેષ વિજ્ઞાનના અભાવથી 'ન પ્રેત્ય સં-
જ્ઞાસિ' (મરણ પછી જ્ઞાન નથી) એમ કર્યું છે. 'વિજ્ઞાતાત્મરે કેન વિજ્ઞાતીયાત્' (અરે વિજ્ઞાતાનું શા વડે વિજ્ઞાન જાગે) એમ કર્તૃત્વક શબ્દથી ઉપસંહાર છે
બની દુઃશન્તમુનિથી પણ સર્વ કલંકપર આત્મા છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી આત્મેક્ષ
મુખ્ય છે એમ કહે છે—'કુતુમિ આદિના દુઃશન્તોથી' ક્ષણિક. 'સમુત્થાન' = અને-
અભિધાન પ્રતિજ્ઞા થવાવાને પરમાત્માનું એવ તરીકે ઉત્પાન થા માટે કહે છે તેને માટે કહે
છે—'કેમકે અભેદ થયે' ક્ષણિક. પરંતુ એ તો અભાવના જન્મ અને નાશ કથા છે.
અભેદ કહી નથી એમ અરૂપ કરી તેનો પરિહાર કરે છે—'પણ "એતેમ્યો મૂતેમ્યાઃ સમુ-
ત્પાયાઃ" ક્ષણિક. 'ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસિ'—મૂળ થવાવાને જ્ઞાન નથી એ વાક્યને વિરોધકિજ,
દે ભરવન, તમે મને કોડ પમાડી; કેમકે જ્ઞાનરૂપ આત્માને જ્ઞાનનો અભાવ થયે નાશનો
પ્રસંગ થાય એમ કેરેસીએ કર્યું એટલે મુનિએ કર્યું—'ન વા મદેહં મોહમ્' ક્ષણિક. મોહમ્ =
મેહકારક વાજ્ઞ. અવિનાશી = નાશદેનુજન્મ, વિનાશને અયોગ્ય, તેટલાજ માટે અનુચ્છિતિ-
ર્મા = એ ઉચ્છિતિર્મા-નશવાન નથી એનો નિવરણનો અયોગ્ય. પૂર્વપર્યુત્ત્વ ત્રીજું જીગ્મ
પૂત્રીવમન-અસદૃશના મનથીજ નિરસન કર્યું એવ છે એમ કહે છે—'વિજ્ઞાતાત્મરે કેન
વિજ્ઞાતીયાત્' ક્ષણિક. 'ઉપસંહાર છે તેથી' અને કર્યું-વનો વિજ્ઞાનાભાને વિશેષ સંભવ
છે તેથી એટલું એર સમજવું. નેદામેદવામાં અવની દીધર લે તેથી સિદ્ધ છે તે વડે 'અવ-

તેથી વિજ્ઞાનાત્માનુંજ એ સમજવાનું છે એમ જે કહ્યું છે તેનો પણ પરિહાર કાશ-
કૃત્સ્નના મતથીજ કરવો યુક્ત છે. તેમજ 'યથ તુ દ્વૈતમિવ ભવતિ તદિતર દત્તં પદ્ય-
તિ' [બૃહ્દ ૨૫૪૨૩] (પણ જ્યાં દ્વૈત જેવું છે ત્યાં બીજો બીજું જુએ છે) એમ
આરંભ કરી અવિદ્યાવિષયમાં તેનાજ દર્શનાદિસંપન્ન વિશેષ વિજ્ઞાનનો પ્રપંચ કરી
'યથ ત્વસ્ય સર્વમાત્રમેવાભૂત તન્ કેન કેં પદ્યેન્' (પણ જ્યાં એને સર્વ આત્માજ
થાય છે ત્યાં શા વડે એને જુએ) ઇત્યાદિથી વિદ્યાવિષયમાં તેનાજ દર્શનાદિસંપન્ન
વિશેષ વિજ્ઞાનનો અભાવ કહે છે. વળી વિષયના અભાવમાં પણ આત્માનું વિજ્ઞાન
મેળવે એમ આરંભ કરી 'વિજ્ઞાતાત્મરે કેન વિજ્ઞાનીયાન્' (અં. વિજ્ઞાતાનું
શા વડે વિજ્ઞાન મેળવે) એમ કહે છે. તેથી. વાક્ય વિશેષ વિજ્ઞાનનો
અભાવ પ્રતિપાદન કરે છે માટે વિજ્ઞાનેકરસજ કેવળ છે નોપનું પૂર્વની જે સ્થિતિ
હતી તે સ્થિતિથી, કર્તૃવાચક સૃષ્ટ પ્રત્યયથી નિર્દિષ્ટ છે એમ સમજાય છે. કાશકૃ-
ત્સ્નનો પક્ષ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે એમ તો પૂર્વે દર્શાવ્યું છે. તેટલા માટે અવિદ્યાએ
ઉપસ્થાપિત કરેલાં નામ અને રૂપથી રચાયેલા દેહાદિ ઉપાધિએ કરેલા વિજ્ઞાનાત્મા
અને પરમાત્માનો ભેદ છે, પારમાર્થિક નથી એ એવો અર્થ સર્વ પેદાશવાદીઓએ
સ્વીકારવો જોઈએ, 'સદેવ સોમ્યેદમ્મ પ્રાસીદેકમેવાદિત્રીયમ્' [છાન્દોગ ૬૨૧૧]
(હે પ્રિય, અમે આ સત્સ્વરૂપજ, એકલું અદ્વિતીય હતું). 'આત્મેવેદં સર્વમ્'
[છાન્દોગ ૭૨૫૨] (એ સર્વ આત્માજ છે), 'બ્રહ્મેવેદં સર્વમ્' [મુન્દાક ૨૨૧૨૧]
(એ સર્વ બ્રહ્માજ છે), 'ઈદં સર્વં યદયમાત્મા' [બૃહ્દ ૨૫૪૨૬] (જે એ મને છે તે
આત્મા છે), 'નામ્યોડતોડસ્તિ દ્રષ્ટા' [બૃહ્દ ૩૦૪૨૩] (એથી બીજા દ્રષ્ટા નથી),
'નામ્યદતોડસ્તિ દ્રષ્ટુ' [બૃહ્દ ૩૦૪૨૨] (એથી બીજું દ્રષ્ટા નથી) એવા પ્રકારની
શ્રુતિઓથી અને 'વાસુદેવઃ સર્વમિતિ' [ગીતા ૭૨૧] (સર્વ વાસુદેવ છે). 'ક્ષેપઃ

મતિ ચર્ધ શકે છે તેથી 'વિજ્ઞાતાત્મરે કેન' ઇત્યાદિ આશ્લેષ યુક્ત નથી. ૧. ૧૧ નામાં
અને હવના આત્મનિક્ક અભેદના કાશકૃત્સ્નના પક્ષમાં (વિજ્ઞાનનું કંઈ કે દેવનું ન હોવાથી
'વિજ્ઞાતાત્મરે કેન' ઇત્યાદિ આશ્લેષ સિદ્ધ થવાથી છેલ્લો—કાશકૃત્સ્નનો પક્ષ—નું સ્વરૂપ
યુક્ત છે એમ કહે છે—તેનો પણ પરિહાર' ઇત્યાદિ. આરંભરચ્ચ અને અંતરૂપાન એ જ
નેના મતમાં સવ્ય ભેદનો અંગીકાર હોવાથી 'કેન' એમ આશ્લેષ યુક્ત નથી. ૧. ૧૧ ના મત મ
તમાં તો અલભ્ય અભેદ સ્વીકારાયો છે તેથી વિજ્ઞાનને કારકનો અભાવ હોવાથી એ તો યુક્ત
છે એમ તે મતમાં મનઃકલ્પિત વિજ્ઞાનત્વ યુક્ત બ્રહ્માત્માને વિશે જૂનાપૂર્વકલ્પિત કર્યું છે એમ
પરિહાર કરવો એવો ભાવાર્થ છે. વળી વાક્યના પૂર્વાપરસંબંધનું પર્વાસંબંધન કાશ ૧. ૧૧
આત્માનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે એમ સમજાય છે તેથી કલ્પિત વિજ્ઞાનત્વનોજ અગુણ; ૧. ૧૧
છે તેથી વિજ્ઞાનત્વલક્ષથી વાક્યને હવપર-હવપ્રતિપાદક સેતું યુક્ત નથી એમ કહે છે—તેમ
જ "યથ તુ દ્વૈતમિવ ભવતિ" ઇત્યાદિ. તબ્દ સ્થિતિઓના પક્ષોમાં કાશકૃત્સ્નનો પક્ષ ૧. ૧૧
કરવો યુક્ત છે એનું શું બીજું છે તે કહે છે—'કાશકૃત્સ્નનો પક્ષ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે'
ઇત્યાદિ. 'તેટલા માટે' = શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે તેથી. પરિણામપક્ષમાં કે સત્ત્વેદમ્મ પ્રાસીદેકમેવાદિત્રીયમ્
'મન્યોડસાયન્વોડહમસિ' ઇત્યાદિ દ્વૈતદર્શનનિર્દાપ્રતિપાદક વાક્યોને બાધ અને તેમજ
'અથ મદ્વાનન્તઃ' ઇત્યાદિ જન્મ, જરા આદિ ચિકિત્સાનો પ્રતિષેધ કરનારાં વાક્યો તથા ૨. ૬

વાપિ માં વિદિ નયેશ્વરેષુ માતમ * [ગી. ૧૩.૨] (તે બાદ, સર્વ દેવમાં અને દેવ-
પ્રજા માં) 'સર્વે નયેષુ મૂલેષુ નિહત્ત્વં પરમેશ્વરમ્' [ગી. ૧૩.૨.૩] (સર્વ બૂતોમાં
શામ કરેના પરમેશ્વર) એવા પ્રકારની સ્મૃતિઓથી, અને 'અયોઽસ્તાયન્તોઽત્તમસ્તી-
નિ મ ન વેદ યથા વન્તા' [બૃહ. ૧.૧.૧૦] (એ અન્ય છે, હું અન્ય છું એમ પશુ-
ની પો ને જાણે નથી), અને 'મૂલોઃ ન મૂલ્યમાણોનિ યદ્દ માનેવ વરપતિ' [બૃહ. ૧.૧.૧૧] (જે અતિ બિન દેવ તેમ સમજે છે તે મૂલ્યથી મૂલ્ય પ્રાપ્ત
કરે છે) એવા પ્રકારના બેદજ્ઞાનના નિર્વેધથી, અને 'ન વા વ્ય મદાનજ્ઞ માત્માજ્ઞ-
દોઽત્તરોઽસ્તુનોઽસ્યોઽત્ત' [બૃહ. ૧.૧.૧૨] (ને એ ધીર, દુઃખદહિત આત્મા,
દુઃશાંદિત, અમર, અમૃત, અભય, પ્રદ છે) એમ આત્માને વિષે સર્વ વિકારના
પ્રતિવેધ છે તેથી, એમ ન દેવ તો મુમુક્ષુઓને અપવાદરહિત વિજ્ઞાન યુક્ત થશે
નહિ અને મુનિશિવ અર્થ યુક્ત થશે નહિ; કારણ કે અપવાદરહિત વિજ્ઞાન સર્વ
આકાંક્ષાને નિવૃત્ત કરનારૂં આત્મવિષયક છે એમ હૃદયેષુ છે; કેમકે 'વેદાન્તવિમાન-
તુનિશ્ચિન્માયોઃ' [મુન્. ૩.૧.૨] (વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી જેના અર્થ મુનિશિવ થયા
છે), અને 'તત્ત્વ કો મોહઃ કઃ શોક વ્યવ્યવસ્તુપરપતઃ' [ઉ. ૭] (તેમાં એકત્વનું
દર્શન કરનારને ક્યો મોહ ને ક્યો શોક છે) એવી મુનિ છે અને સ્થિતપ્રજ્ઞસક્ત
સ્મૃતિ [ગી. ૧૩.૪] છે. આમ દેવજ્ઞ અને પરમાત્મા એકજ છે એવા સમ્યગ્
વર્તી જો હવે અને પરમાત્માના ભેદાભેદનો આશય કરીએ તો તેમનો પરસ્પર વિરોધ થવાથી
અને સમ્યક્ષ ન હોવાથી એક વિશેષ જગવાનું અને આત્માને વિષે અપવાદરહિત વિજ્ઞાન
થાય નહિ; કેમકે એક જે વિશેષ જગવાનું હોય તે દુર્લભ પદ્ધતિ જ્ઞાનનો ભાવ કરે. તેમજ
વિશેષ ન સમજવાથી કોણ વિશેષ જગવાનું તેનું અવધારણું ન થાય તો સસય હોવાથી આત્મા-
ને વિષે મુનિશિવ અર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય નહિ અને મુનિશિવ અર્થ જ્ઞાનનેજ મુનિમાં મોહનો ઉ-
પાય કદો છે. ભેદ સય હોય તો તેની પ્રમાણી ભાવ થવાથી 'મહં પ્રજ્ઞ' (હું પ્રજ્ઞ) એવું
નિર્ણય જ્ઞાન ન થાય એમ કહે છે—'એમ ન હોય તો' હતાકિ. અભેદ પણ હોવાથી
પ્રમા થાય એમ અપ્રમા થવી ભેદ અને અભેદના વિરોધથી સસય થાય એમ કહે છે—
'મુનિશિવ અર્થ યુક્ત થશે નહિ,' નિર્ણય જ્ઞાન ન થાઓ તેમાં શું તેને માટે કહે છે—
'કારણ કે અપવાદરહિત વિજ્ઞાન' હતાકિ. 'મહં પ્રજ્ઞ' (હું પ્રજ્ઞ) એવો અભાષિત નિ-
શ્ચય થોડો જાણિને નિવૃત્ત કરે છે તેને માટે સ્મૃતિ પણ કહે છે—'સ્થિતપ્રજ્ઞસક્ત
સ્મૃતિ' હતાકિ. આત્મનિત્ય એકત્વ હોય તોજ પ્રજ્ઞ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, ભેદાભેદમાં નહિ.
પણ જો સેવક અને પરમાત્માનો અભેદ તાત્ત્વિક છે તો સેવક અને પરમાત્મા એમ નામની
દ્વિધી ભેદ કેમ છે? તેમજ નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ અને સુખ સ્વભાવવળા પરમાત્માનું સંસારી-
પણું શી રીતે? અવિદ્યાને કારણે નમરૂપ ઉપરના જગથી સંસારિતા છે એમ કહેયો તો
તે અવિદ્યા કોની છે? હવની તો નથી; કેમકે તેને પરમાત્માથી ભેદ નથી. તેમજ પરમા-
ત્માની પણ નથી; કેમકે તે તો વિવેકરસ છે તેથી અવિદ્યાનો આશય તેને થાય એ યુગ નથી.
તેથી સસારિત અને અસસારિત, અવિદ્યારત્ન અને વિદ્યારત્નરૂપ વિરુદ્ધ પર્થના સંસારથી
તેમજ નામના ભેદથી હવે અને હિરનો ભેદ તાત્ત્વિક છે એ ચંડાનું નિરાકરણ કરવા કહે
છે—'આમ દેવજ્ઞ અને પરમાત્મા' હતાકિ. એકનેજ વિષે ભેદ અને અભેદ તાત્ત્વિક

જ્ઞાનનો વિષય છે, તેમાં ક્ષેત્રજ્ઞ અને પરમાત્મા એમ નામભાવનો ભેદ છે તેમ જ
 ક્ષેત્રજ્ઞ પરમાત્માથી ભિન્ન છે કે આ પરમાત્મા ક્ષેત્રજ્ઞથી ભિન્ન છે એવા પ્ર-
 આત્માના ભેદને લખતો 'નિર્મલ્ય અર્થરહિત છે; કેમકે એ આત્મા એકજ છે,
 નામભાવના ભેદથી તેનું બહુ પ્રકારે અભિધાન થાય છે. 'સત્ય જ્ઞાનમનન્તં
 યો યદ નિહિતં ગુહાયाम્' [તે ૨૧] (જે સત્ય, જ્ઞાનસ્વરૂપ, અનન્ત જ્ઞાનને
 જ્યાં રહેલું જાય છે) એ કંઈ કંઈ એક ગુહાને ઉદ્દેશીને કહ્યું નથી; તે
 જ્ઞાનથી અન્ય, ગુહામાં રહેલો નથી; કેમકે 'તત્તદ્વદ્વા તદ્દેવાનુમાયિશત્' [તે ૨૨]
 થાય એ વુજ નથી એમ પ્રથમ પાઠમાં પ્રવચથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. દેવદર્શનની નિના-
 નેથી સર્વ વેદાન્ત ઐકાન્તિક અભેદ પ્રતિપાદન કરે છે એમ પ્રતીતિ થાય છે. તેમાં જેમ જ્ઞા-
 નિજથી પ્રતિભિન્નનો તાત્વિક અભેદ છે તોપણ નીચમણિ. ખજા, કાચ આદિ ઉપાધિભેદથી
 કાચનિક ભેદ નામના ભેદ પ્રવર્તે છે કે આ શુદ્ધ જિજ્ઞ છે, આ નીચો-પથના જેવા રસમ
 પ્રતિભિન્ન છે, જોગ છે, રીયં છે, ઇલાદિ અનેક પ્રકારનાં છે એજ પ્રમાણે શુદ્ધસ્વભાવ પર-
 માત્માથી જીવોનો ભેદ કાચનિક થાય છે ને ને નામમાં ભેદ પ્રવર્તે છે કે આ શુદ્ધ વિજ્ઞાન
 જગથી જીવોનો ભેદ કાચનિક થાય છે એ આ અવિદ્યાજનિત શોક, દુઃખ આદિ ભેદવાળા જીવો
 અને આનન્દસ્વભાવ પરમાત્મા છે અને આ અવિદ્યાજનિત શોક, દુઃખ આદિ ભેદવાળા જીવો
 છે. ભેદ અવિદ્યાનો ઉપાધિ, વિદ્યાસ્વભાવ પરમાત્માને વિશે સાક્ષાત્ નથી તોપણ તેના પ્રતિ-
 ભિન્ન જેવો જે જીવ છે તદ્વાદારા પરમાત્માને વિશે છે એમ કહેવાનું છે એમ અન્યોન્વાચક
 થશે—જીવવિદ્યામને આશ્રયે અવિદ્યા છે અને અવિદ્યાને આશ્રયે જીવવિદ્યા છે—એમ ન કહેવું.
 કેમકે જીવમુક્તની જેટલા અનાદિ છે. આખીજ, 'કોને ઉદ્દેશીને એ ઈશ્વર નિત્યક માયા રહે છે!
 કેમકે સહિત્ય આરંભમાં ઉદ્દેશ જીવનો અભાવ છે, તેમજ આત્માને વિષય રેડનાવાળા અને
 સંસારી કેવી રીતે કરે?' આવા પ્રશ્નો નિરર્થક છે. ખરેખર, સંસાર અનાદ છે. આદિમાત્ર
 નથી; તેમજ અવિદ્યા અને જીવનો વિભાજ પણ આદિમાત્ર નથી કે જેવા બન નહો પૂરી
 થાય. અહિં નામભાવના મંડળથી અવિદ્યાનું ઉપવશ્ય છે કીક પણ એ ૪૫૧ વર્ષ નિજ
 ન હોય તો જીવ સ્ફુટ છે તેથી જ્ઞાન પણ સ્ફુટ થાય, તેથી 'નિહિતં ગુહાયામ્' [તે ૨૧]
 રહેલું એ વુજ ન થાય તેથી કહે છે—'સત્ય જ્ઞાનમનન્તં પ્રમ્' [તે ૨૨]. જ્ઞાન મન ન હું
 પણ આદિ વિજ્ઞાની ગુણ છે તેમ પ્રતિજીવમાં જિજ્ઞ અવિદ્યા જ્ઞાનની ગુણ છે. જ્ઞાન મન ન હું
 જો આસમાન થાય તારે જિજ્ઞ તેમનાથી અભિન્ન છે તોપણ ગુણ છે એમ કહેવામાં આવે
 થાય તારે જ્ઞાન તેનાથી અભિન્ન છે તોપણ ગુણ છે. અવિદ્યા અને તેવા જેવા જીવો
 રૂપી ગુણમાં રહેલો જીવ છે. તેનેજ વિશે જ્ઞાન રહેલું છે એમ જુ ૧ છે. જ્ઞાન મન ન હું
 અવિદ્યા અને અનાન્દરૂપનું મંડળ કરવાનું છે તેમાં જીવભાવે પ્રતિભિન્ન થાય. જ્ઞાન મન ન હું
 જે તોપણ વિજ્ઞાનનીય જ્ઞાન અસ્ફુટ છે એમ કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. જ્ઞાન મન ન હું
 અવિદ્યાને વડાવવામાં કૃતજ છે. 'કેઈ એક ગુહાને' = જીવસ્વભાવની અવિદ્યા
 માનના પ્રતિભિન્નનો જે આધાર છે તેથી અન્ય પણ એક ગુહામાં ભેડવાનું
 કહે છે—તેમજ જ્ઞાનથી અન્ય' [તે ૨૩]. સદાએજ પ્રવેશ કર્યો છે નહીં
 નથી પણ અવિદ્યા અભેદ હોય તો જીવનું સ્પષ્ટ બાન થાય છે તેથી જ્ઞાન
 તેથી સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટથી જાનેનો ભેદ છે એમ સંદર્ભ કરવી વુજ નથી.

(તેને સહ તેમાંજ અનુપવેશ કર્યો) એમ સપ્તાનાજ પ્રવેશ મતિમાં છે. પણ જેઓ નિર્બંધ કરે છે તેઓ વેદાન્તાના અર્થને બાધ કરતા એવમાનનું દ્વાર જે સમ્યક્જ્ઞાન તેનેજ બાધ કરે છે, એક કૃતક અને અનિત્ય છે એમ કહે છે અને ન્યાયની સાથે સંગતિમાં રહેતા નથી. ॥ ૨૨ ॥

પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદદ્યન્તાનુપરોધાત્ ॥ ૨૩ ॥

(બ્રહ્મ) ઉપાદાનકારણ અને (નિમિત્તકારણ) છે, પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્તાને ઉપરોધ ન થાય તેથી ॥ ૨૩ ॥

જેમ અમ્બુદયનો હેતુ હોવાથી ધર્મ 'જિજ્ઞાસ્ય છે તેમ એકનો હેતુ હોવાથી બ્રહ્મ જિજ્ઞાસ્ય છે એમ કહ્યું છે. 'જન્માપસ્ય યતઃ' [બ્રહ્મ સૂત્ર ૧.૧.૨૨] (જન્માદિ

પ્રતિજ્ઞા સુદ હોય તેપણુ નિત્ય અતુદ હોય તેની જો કલ્પિત ભેદથી વિરુદ્ધ ધર્મની વ્યવસ્થા યુક્ત થાય છે. સત્ ભેદને વિષે જેમનો વ્યાદક છે તેમનો દોષ કહે છે—'પણુ જેઓ નિર્બંધ કરે છે તેઓ' હતાદિ. બાલન્ટિક અનેકજ વેદાન્તોનો અર્થ છે ને તેનો લોપજ દોષનું સૂચન છે તેથી તેનો લાભ યુક્ત નથી એવો અર્થ છે. વળી ભેદભેદવાદીઓ માન અને કર્મથી કૃતક એક કહે છે તેમાં અનિત્યતાનો દોષ જાહેર છે. કૃતક છે તોપણુ નિત્ય છે એમ કહેવાથી 'જે વિદ્યાર્થ છે ને અનિત્ય છે' એ ન્યાયને લાભ જાહેર છે. અમારે અને તો અનર્થભંધ દનસાધ્ય છે તેથી અને નિત્ય, યુક્ત જાગ્યા માત્ર છે તેથી અનિત્યતાનો દોષ જાહેર નથી. તેટલા માટે મિત્રેશ્વરકણુ પ્રત્યક્ષરૂપે વિષે સમન્વિત છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૨૨ ॥

જે પ્રતિજ્ઞાવગથી મિત્રેશ્વરકણુ પ્રત્યક્ષરૂપે છે એમ સિદ્ધ કીધું તેજ પ્રતિજ્ઞાવગથી પ્રત્યક્ષ જયદનું ઉપાદાનકારણ છે એમ સિદ્ધ કરે છે—'પ્રકૃતિશ્ચ' હતાદિ. 'વશ્વસુચની સાથે આ અધિકારણની સંરતિ દર્શવા જે વર્ણ થયું છે તેનું સ્થાન કહે છે—'જેમ અમ્બુદયનો હેતુ હોવાથી' હતાદિ. તેમાં પ્રથમ પ્રત્યક્ષ હૃદિસ્થ થાય તેટલા માટે સામાન્ય રીતે પ્રત્યક્ષ જયદનુ કારણ છે એનું પ્રકરણુ વક્ષ્યુ. તેથી હૃદિસ્થ પ્રકરણે વિષે અભિદ્ય વેદાન્તોનો સમન્વય પ્રતિપાદન કરી પ્રત્યક્ષ કારણ છે ને કાલ કાલંજ છે, અર્થનું, નિમિત્તકારણ છે કે પ્રાણ-ઉપાદાનકારણ અને કાલ-નિમિત્તકારણ અને જે એમ વિદ્યેજ અણુવાની હજારથી આ અધિકારણુ જાહેર છે. સામાન્યતા વિદેશતાના વિચારનો હેતુ હોવાથી તેની સાથે આ અધિકારણુની સંરતિ છે. જોકે સમન્વય અધ્યાયથી એ અધિકારણુ પછી અ.પ.૩ યુક્ત છે તેપણુ એનું તાત્પર્ય નિમિત્ત થયું છે એવા વેદાન્તોથી હિર નિમિત્તકારણુ છે એ મનું નિરાકરણુ કર્યું સદેધું છે તેથી સમન્વય અધ્યાયને અને એ વચ્ચું છે. તાત્પર્ય આ છે—જયદનુ પ્રકરણે વિષે વેદાન્તોનો સમન્વય કહે છે એ સત્ય છે. પણ કારણ ને પ્રારંભ હોવાથી જયદનું કારણ પ્રત્યક્ષ છે ને નિમિત્તકારણુ છે કે ઉપાદાનકારણુ થયું છે. એ પ્રથમ ૧૪ ભેદો તો ઉપાદાનકારણુ દોષમાં સંબંધમૂલિસિદ્ધ પ્રાપ્તનેજ સ્વીકાર કરવો પાડે. તેથી 'જન્માપસ્ય યતઃ' એ પ્રકરણુ વક્ષ્યુ અર્થનું કહે:

૧ અણુવા દબ્ધવા લેખ. ૨ એ સ્થામાં પ્રકરણુ વક્ષ્યુ બાધું છે.

એનો જેમાંથી) એમ બ્રહ્મનું લક્ષણ કહ્યું છે; અને તે લક્ષણ. ઘટ, સ્વયં આદિના મૃત્તિકા, મુવર્ણ આદિની પેઠે ઉપાદાનકારણમાં અને કુંભાર, સોની વગેરેની પેઠે નિમિત્તકારણમાં સમાન છે તેથી સંગ્રહ થાય છે કે બ્રહ્મનું કારણ કેવા સ્વરૂપનું છે. તેમાં બ્રહ્મ કેવલ નિમિત્તકારણ હોય એમ ભાસે છે. શાથી? કેમકે દક્ષિણેયક બ્રહ્મ કર્તા છે એમ શ્રુતિમાં છે. 'સ ર્દેશાંચક્રે' [પ્રશ્ન. દ્વાર] (તેણે દક્ષિણ કુંબુ) 'સ પ્રાણમસૃજત' [પ્રશ્ન. દ્વાર] (તેણે પ્રાણ સૃષ્ટ્યો) કંત્યાદિ શ્રુતિઓથી બ્રહ્મ દક્ષિણેયક કર્તા છે એમ સમગ્રાય છે દક્ષિણેયકકર્તૃત્વ કુંભાર વગેરે નિમિત્તકારણોમાં જોખાયકું છે. કિયાના રૂઢાની સિદ્ધિપૂર્વે અનેક કારક હોવા જોઈએ એમ લોકમાં જણાયકું છે; અને એ ન્યાયનું આદિ કર્તાને વિષે પણ મંકમળ કરવું યુક્ત છે. વળી હિચરત્વની પ્રસિદ્ધિથી પણ (બ્રહ્મ નિમિત્તકારણ છે); કાગળ કે રાજા અને વૈષ્ણવત એ હિચરો નિમિત્તકારણ છે એમ પ્રતીત થાય છે; તેમજ પરમૈશ્વરને પણ નિમિત્તકારણ સમજવો યુક્ત છે. વળી કાર્ય, આ જગત, અવયવયુક્ત, અધ્યતન અને અશુદ્ધ જણાય છે, તેનું કારણ પણ તેનું જ હોવું જોઈએ; કેમકે કાર્ય અને કારણ સરખાં જોવામાં આવે છે. પણ 'નિષ્કલં નિષ્કલં જ્ઞાન નિરવય નિરજન્મ' [ત્યેનાં દ્વાર] (અવયવરહિત, કિયાશૂન્ય. જ્ઞાન. દ્વારરહિત અને તમેર-મમ) કંત્યાદિ શ્રુતિઓથી બ્રહ્મ એવા લક્ષણવાળું સમજવું નથી. પરમૈશ્વથી બ્રહ્મ હિત) કંત્યાદિ શ્રુતિઓથી બ્રહ્મ એવા લક્ષણવાળું સમજવું નથી. પરમૈશ્વથી બ્રહ્મ થી અન્ય, અશુદ્ધ આદિ શુભવાળું, સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ, ઉપાદાનકારણ સ્વીકારવું જોઈએ; કેમકે બ્રહ્મ કારણ છે એમ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ નિમિત્તકારણમાત્રમાં પર્યવસાન પામે છે. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—બ્રહ્મને પ્રકૃતિ એવું કંપા

કેમકે અનિત્યાસિ હોય થયે; કારણ કે પ્રધાનને પણ તે લાગુ પડશે. અવયવ અનન્ય હોય થયે. જે ઉત્તર પક્ષ હેશે તો અનિત્યાસિ કે અનિત્યાસિ હોય નહિ આવે ને સ્મૃત્ત સાદ થયે એ અવશેષ છે. તેમાં 'દેશાપૂર્વકકર્તૃત્વ પ્રમુખ્યમસરૂપતા' નિમિત્તકારણેય જોવાવાનેવુ કહિંચિત્ત' (દક્ષિણેયક કર્તૃત્વ, પ્રમુખ્ય અને અસરપના એ વાત નિમિત્તકારણમાં જોય છે, ઉપાદાનકારણમાં કદી પણ હોતાં નથી) તેથી એ કહે છે—તેમાં બ્રહ્મ કેવલ નિમિત્તકારણ હોય' કંત્યાદિ. 'દક્ષિણેયક બ્રહ્મ કર્તા છે' દક્ષિણેયકથી બ્રહ્મ કર્તા છે એમ નિશ્ચય થાય છે, તેટલા માટે 'બ્રહ્મ પ્રકૃતિ નથી, કર્તા છે માટે, જે જેનો કર્તા છે તે તેની પ્રકૃતિ નથી, જેમ કે ઘટનો કર્તા કુંભાર' એવો અર્થ છે. 'જગત્ત્રિય કર્તા અને ઉપાદાનકારણ છે, કાર્ય છે તેથી, ઘટની પેઠે' એમ બીજું અનુમાન સૂચવે છે—'કિયારૂઢાની સિદ્ધિપૂર્વે' કંત્યાદિ. 'બ્રહ્મ ઉપાદાનકારણ નથી, હિચર છે તેથી, રાજાદિની પેઠે' એમ કહે છે—'વળી હિચરત્વની પ્રસિદ્ધિથી' કંત્યાદિ. 'જગત્ત્રિય બ્રહ્મ જેનું ઉપાદાનકારણ છે એનું નથી, તેથી વિવક્ષ્ય છે તેથી, જે એનું છે તે તેનું છે, કુંભારથી નિષ્કલ ઘટની પેઠે' એમ કહે છે—'વળી કાર્ય, આ જગત્ત્રિય' કંત્યાદિ. 'નિષ્કલમ્' = નિરવય. 'નિષ્કલમ્' = અવયવ. 'જ્ઞાનમ્' = અપરિણમી. 'નિરવયમ્' = જેમાંથી સમસ્ત હોય જતા રવા છે એનું; તેને દેવ કહે છે—'નિરવયમ્' = અનુમાનમાત્રનું. ત્યારે જગત્ત્રિય સદૃશ ઉપદાનકારણ તેને માટે કહે છે—'પરિણમથી બ્રહ્મથી અન્ય' કંત્યાદિ. બ્રહ્મને નિરવય કહે છે—'બ્રહ્મને પ્રકૃતિ' કંત્યાદિ. પ્રધાનના જગત્ત્રિય કહે છે એમ પાત્રી મિશ્રાન કહે છે—'બ્રહ્મને પ્રકૃતિ' કંત્યાદિ.

દાનકારણ અને નિમિત્તકારણ સ્વીકારતું એકજીએ; માત્ર નિમિત્તકારણજ નહિ. શાથી ? પ્રતિજ્ઞા અને દુષ્ટાન્તના અનુપરોધથી. એ રીતે મુનિનાં પ્રતિજ્ઞા અને દુષ્ટાન્તને બાધ નહિ આવે. 'જગત્પ્રાણેશ્વરમયો યેનાધુને ધુન મયત્યમતં મનમયિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમ્' [છાન્દોગ ૬.૧૨-૩] (નં અને તે ઉપરેશ પૃષ્ઠો છે કે જેથી નહિ અવળ કરાયતું અવળ કરાયતું થાય છે, નહિ મનન કરાયતું મનન કરાયતું થાય છે અને નહિ વિજ્ઞાન થયતું વિજ્ઞાન થાય છે) એ પ્રતિજ્ઞા છે. તેમાં એકતું વિજ્ઞાન થવાથી સર્વ અન્ય, એ અવિજ્ઞાન છે તેનું પણ વિજ્ઞાન થાય છે એમ સમજાય છે, એ સર્વવિજ્ઞાન ઉપાદાનકારણનું વિજ્ઞાન થયે સંભવે છે; કેમકે કાર્ય ઉપાદાનકારણથી અભિત છે, નિમિત્તકારણથી તો કાર્ય અભિત નથી; કેમકે સ્રોતમાં મુથારથી મેટુલ વિત રખા-
 ન છે. 'યથા સોમ્યકેન શૃત્તિપટેન સર્વે શૃત્તયં વિજ્ઞાતે સ્વાધ્યાચારમ્મનં વિકારો નામયેવં શૃત્તિકેતેવ સમ્યક્' [છાન્દોગ ૬.૧૪] (હે સોમ્ય, જેમ એક શૃત્તિકાપિડથી સર્વ શૃત્તિકાનાં વિકાર વિજ્ઞાન થાય છે, વિકાર નામમાત્ર છે કે જેનો આરંભ વાણીથી થાય છે, શૃત્તિકા એજ સત્ય છે) એમ દુષ્ટાન્ત પણ ઉપાદાનકારણને લગતોજ શૃત્તિ-
 માં છે. તેમજ 'એકેન લોદમનિજા સર્વે લોદમયં વિજ્ઞાતં સ્વાત્' [છાન્દોગ ૬.૧૫] (એકે મુવર્ણમથ મણિથી સર્વ મુવર્ણવિકાર વિજ્ઞાન થાય છે) અને 'એકેન નસાનિ-

'પ્રકૃતિષ્ઠ' એમ સૂત્રમાં છે તેમાં જગારથી નિમિત્તકારણનું મદલ કરવાનું છે. એમ પ્રકૃતિ અને નિમિત્ત બંને કારણ પ્રકર છે એમ મદલ કરવાથી પ્રતિજ્ઞા અને દુષ્ટાન્તને બાધ આવશે નહિ એમ કહે છે—'એ રીતે મુનિનાં' દલાદિ. પ્રકર કેવલ નિમિત્તકારણ નથી શાથી ? પ્રતિજ્ઞા અને દુષ્ટા-
 ન્તને ઉપરોધ ન આવે તેથી. નિમિત્તકારણમાત્ર હોવાથી તેને બાધ આવે; કેમકે 'ન મુરત્યે સંમય-
 સ્વયં જગમ્યા શૃત્તિરિષ્યતે । ન વાનુમાનિકં મુક્તમાગમેનાપચાધિતમ્ ॥ સર્વે હિ તાદૃશદેવા-
 ન્તાઃ વીર્યાપયેન વીક્ષિતાઃ । વેદાન્તિવાદૈતપરા કૈતમાવનિરોધનઃ ॥' (મુખ્ય અર્થ સહવિન
 હોય તો મૌલુદિત કહે નથી. તેમજ અનુમાનિક-પ્રધાન પણ યુગ નથી; કેમકે તેને શાસ્ત્રનો
 બાધ છે. સર્વ વેદાન્તો પૂર્ણપરસનધનું પર્વશેવન કરના, આંશનિક અદેશ પ્રતિપાદન કરે
 છે; કેમકે કૈતમાવનો નિરોધ છે). તેટલા માટે અહિં પણ પ્રતિજ્ઞા અને દુષ્ટાન્ત મુખ્યાર્થમાં
 હોવાં યુગ છે, પણ 'યજ્ઞમાનઃ પ્રસન્નઃ' એની પેઠે અહિં અથવા હોવાં યુગ નથી; કેમકે એ
 અર્થવાદ એ અર્થ પ્રતિપાદન કરતો નથી. પ્રતિજ્ઞા અને દુષ્ટાન્તવાક્યો અર્થેન પ્રતિપાદન કરે છે અને
 કાર્યપ્રકર—સર્વજન્ય-ઉપાદાન, એક હોવાથી, ઉપાદાનના કાનથી તેનું (કાર્યનું) જ્ઞાન થાય
 એ યુગ છે. નિમિત્તકારણ તો કાર્યથી અલગ્ન વિત્ત હોવાથી તેના કાનથી કાર્યનું જ્ઞાન થતું નથી.
 એથી પ્રકર જન્યનું ઉપાદાનકારણ છે. જગી જન્યનું પ્રકરથી અન્ય નિમિત્તકારણ થાય એ
 પણ યુગ નથી; કેમકે એથી પણ પ્રતિજ્ઞા અને દુષ્ટાન્તનેજ બાધ આવે. તેમ હોવાથી પ્રકરનું
 વિજ્ઞાન થયે સર્વનું વિજ્ઞાન થાય નહિ. કેમકે જન્યનું નિમિત્તકારણ એ પ્રકરથી અન્ય તે સ-
 વંની અદર હોવાથી પ્રકરના વિજ્ઞાનથી તેનું વિજ્ઞાન થયે નહિ. કારણના કાનથી પણ સર્વકાર્યનું
 જ્ઞાન કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—'નિમિત્તકારણથી તો કાર્ય અભિત નથી' દલાદિ.
 શૃત્તિકા આદિ ઉપાદાનકારણે દુષ્ટાન્ત તરિકે આપ્યાં છે તેથી દાદર્શિતક પ્રકર ઉપાદાનન કારણ
 છે એમ કહેતું એકજી એમ કહે છે—'યથા સોમ્યકેન' દલાદિ. વિકાર વાણીથી આરંભવા
 થોમ્ય નામમાત્ર છે, વાસ્તવિક નથી, તેથી સત્ય કારણના જ્ઞાનથી વિકારનું જ્ઞાન યુગ નથી

તેથીજ કહેસો સમજવેઃ કેમકે ઉપાદાનકારણથી અન્ય અધિષ્ઠાતા સ્વીકાર-
તો એવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનનો અસંભવ થવાથી પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્તનો
રોપણ થાય. તેટલા મારે અન્ય અધિષ્ઠાતાના અભાવથી આત્મા કર્તા છે અને
તે ઉપાદાનના અભાવથી આત્મા પ્રકૃતિ છે ॥ ૨૩ ॥

પણ આત્મા કર્તા અને પ્રકૃતિ શી રીતે?—

અભિષ્યોપદેશાच्च ॥ ૨૪ ॥

અને સુષ્ટિસંકલ્પના ઉપદેશથી (બ્રહ્મ પ્રકૃતિ અને કર્તા છે) ॥ ૨૪ ॥

‘સોડકામયત્ત્વમ્’ (તેલું હૃદયું કે હું બહુ થાઉં, પ્રકૃષ્ટ જન્મ
પામું) એમ અને ‘તદેક્ષત્ત્વમ્’ (તેલું હૃદયું કે હું બહુ થાઉં, પ્રકૃષ્ટ
જન્મ પામું) એમ સુષ્ટિસંકલ્પનો ઉપદેશ આત્મા કર્તા અને પ્રકૃતિ છે એમ સમ-
જાવે છે. તેમાં સંકલ્પપૂર્વક સ્વાતન્ત્ર્યની પ્રકૃતિથી આત્મા કર્તા છે એમ સમજાય
છે અને ‘બહુ જ્ઞાત્મ’ (બહુ થાઉં) એમ બહુ થવાનો સંકલ્પ પ્રત્યગાત્માને લાગુ પડે
છે તેથી આત્મા પ્રકૃતિ છે એમ પણ સમજાય છે ॥ ૨૪ ॥

સાક્ષાત્તોભયામ્નાત્ ॥ ૨૫ ॥

સાક્ષાત્ (બ્રહ્મ કારણ છે એમ કહી) ઉભય (ઉત્પત્તિ અને પ્રભવ)

શ્રુતિમાં ક્યાં છે તેથી (બ્રહ્મ પ્રકૃતિ છે) ॥ ૨૫ ॥

બ્રહ્મ પ્રકૃતિ છે તેનો આ (મૂલ) અમુચ્ચય છે. વળી આથી બ્રહ્મ પ્રકૃતિ
છે; કેમકે સાક્ષાત્ત્વમ્ બ્રહ્મનેજ કારણ લઈને પ્રભવ અને પ્રત્યય અને શ્રુતિમાં ક્યાં
છે—‘સર્વાણિ દ વા દમાનિ મૂતાગ્નાકારાદેય સમુપપન્તે । આકારાં પ્રત્યલં વાન્તિ ॥’
[ઇન્દ્રો ૧૫૫] (આ સર્વ બૂતો આકારથીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને આકારમાં
અવરોધને કારણે જન્મ મરણ છે—કેમકે ઉત્પત્તિની પૂર્વે એકજ’ હતા. જન્મકાળે
બ્રહ્મ ॥ એમ પણ સૂત્ર કહે છે—‘અન્ય અધિષ્ઠાતાનો અભાવ પણ’ હતા. ॥ ૨૫ ॥

એકજ ઉભયજ્ઞ કારણ દ્વારા એમાં વિરોધ નથી એમ સૂત્રથી સ્પષ્ટ છે—‘પણ
આત્મા’ હતા. ‘સમિત્ત્વ’ = સંકલ્પકારણ. અન્યનો હૃદયકારણ એ આકારજ્ઞ સ્વા-
તન્ત્ર્યકારણ કારણથી આત્મા સમિત્ત્વ છે એમ કહેવું છે; અને ‘બહુ જ્ઞાત્મ’ = બહુ થાઉં-
કેટલી સ્વનિર્ભર છે ઉપદેશ છે એમ કહેવું છે ॥ ૨૫ ॥

‘અમુચ્ચય’ = અન્ય કોઈ ‘આકારાદેય’ = બ્રહ્મકારણ. આકારાદેય એ શ્રુતિ
બ્રહ્મ જન્મકારણ છે એમ સ્પષ્ટકારણ છે અને અન્ય ઉપદેશનો અભાવ
સંકલ્પ કારણે છે એમ સાક્ષાત્ત્વ એ મૂલને કારણે કહે છે એમ સમજવાનું છે. પણ કવ-

શીશાકરભાનુવાદ અધ્યાય ૧ પદ ૪ સુત ૨૭.

આથી બ્રહ્મ પ્રકૃતિ છે; કેમકે 'મય જ્ઞાપયમ્' નિવર્તન યોનિત્વં ચ' [તેજિત્વાદ] (મન્યમ અને પરામ. નિર્વચન થઈ શકે એવું અને ન થઈ શકે એવું બ્રહ્મન થયું) હતાથી સુતિ બ્રહ્મનોજ વિહારામાં પતિલામ સામાનાધિકરણથી દર્શાવે છે ૨૧૬

યોનિચ્ચ હિ ગીયતે ॥ ૨૭ ॥

યોનિ એમ (બ્રહ્મ) ગવાય છે તેથી (બ્રહ્મ પ્રકૃતિ છે) ॥ ૨૭ ॥

વળી આથી બ્રહ્મ પ્રકૃતિ છે; કેમકે તે વેદાન્તમાં યોનિ એમ પણ પાાય છે—
 'કર્તાત્મીતં પુત્રં માતૃ યોનિમ્' [મુળ: ૧૧૧૩] (કર્તા, દર્શ. પુત્ર, બ્રહ્મ, યોનિને
 [ધીર પુત્રો ધ્યાનથી જુએ છે:] એમ અને 'યદુત્તયોનિ પરિવર્તનિ ધીતાઃ'
 [મુળ: ૧૧૧૬] (એને વિહારો બુદ્ધિયોનિ બોલે છે) એમ. યોનિશબ્દ શ્રોત્રમાં પ્રકૃ-
 નિવાચક જણાયેલો છે—'દુષ્ટિર્વા યોનિરોત્પિષતસ્પતીનામ્' (ઓપધિ અને વનસ્પ-
 નિની પૃથ્વી યોનિ છે) એમ. સ્ત્રીયોનિ પણ અવધવદ્વાર મર્મ પ્રતિ ઉપાદાનકારણ-
 ઉચ્ચ. દ્વયિય યોનિશબ્દ સ્થાનવાચક પણ છે—'યોનિષ્ટ દન્ત નિરદે માદારિ' [મુ-
 લ: ૧૧૦૪૧] (તે હન્ત. તારી બેઠક મારે એ સ્થાન કર્યું) એમ. વળી 'યયોનિતા-
 નિ જુગ્મે મુક્તે ચ' [મુળ: ૧૧૧૭] (એમ ક્રોળીઓ રાજે છે ને મદલ કરે છે)
 એવા પ્રકારના વાક્યોથી અર્થ યોનિશબ્દ પ્રકૃતિવાચક છે એમ લેવાનું છે. એમ
 બ્રહ્મ પ્રકૃતિ છે એ સિદ્ધ છે. વળી દક્ષાપુત્રક કર્મનુ શ્રોત્રમાં કુંભાર યમદે નિમિત્ત-
 કારણોમાંજ દેખાયું છે, ઉપાદાનમાં નહિ હતાકે એ કર્યું છે તેનું નિરાકરણ કરી-

જગત્પતિ સાથે સામાન્યિતરૂપ છે તેથી બ્રહ્મ ઉપાદાનકારણ છે જન્મ = પ્રત્યક્ષ, પૃથ્વી, જલ
 અને તેજોવદ્ય જ્ઞાત્યુ = પરોક્ષ, વાયુ અને આકાશ વદ્યુ. નિવર્તન = આ આનું એમ નિર્વચનને
 મોક્ષ. એથી મિથ તે અનિવર્તન. આ સુત્રમાં પરિવામ શબ્દ કાર્યમાનવાચક છે. પણ સમ-
 કારણમાંજ પરિવામવાચક નથી; કેમકે 'તદનન્યત્વમ્' હતાકેથી વિવર્તવાદ વદ્યમ. જુ છે ॥ ૨૧ ॥

વળી યોનિશબ્દથી બ્રહ્મ પ્રકૃતિ છે એમ કહે છે—'યોનિચ્ચ' હતાકે. 'કર્તાત્મ' =
 ત્રિશક્તિવત્તાને. 'દેવામ્' = નિવર્તનાને. 'પુત્રવમ્' = પ્રત્યક્ષ; બ્રહ્મ = પુત્રને; 'યોનિમ્' =
 પ્રકૃતિને—એટલે ધીર પુત્રો ધ્યાનથી જુએ છે પૂર્વપક્ષીએ કહેલા અનુમાનનો અનુવાદ કરી
 તે જાતમથી વિરુદ્ધ હોવાથી કહે છે એમ કહે છે—'વળી દક્ષાપુત્રક કર્મનુ' હતાકે-
 તા-પદ્મ આ છે—'દધિર જમનનું નિમિત્તકારણ છે. દક્ષાપુત્રક જમનનો કર્તા છે તેથી. કુંભ.
 કર્તા કુંભારની જેમ. આ અનુમાનમાં દધિર અસિદ્ધ હોવાથી સામવાસિક દેવભાસ છે અને
 પદ્મ અપ્રસિદ્ધ છે. તેથી ન્યાય થતો નથી—'માતૃપરત્ત્વે મ્યાવાઃ પ્રવર્તતે' (તે ઉપવૃન્ધ
 નથી તેને વિષે ન્યાય પ્રવર્તતો નથી). પણ જાતમથી તેથી સિદ્ધિ છે એમ કહેશે તો એમ
 કહીએ છીએ કે જુલની વાત છે, હોવા દધિરનું જાતમ જાન કરાવે છે તેવોજ દધિર સ્વીકારવો
 એઈએ. જાતમ તો દધિર નિમિત્તકારણ અને ઉપાદાનકારણ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે.
 જાતમથી વિરુદ્ધ હોવાથી અનુમાન થઈ શકતું નથી તો તેથી દધિર નિમિત્તકારણ છે એમ શી
 રીતે પ્રતિપાદન કરાવે! આ ઉપાદાન. પરિવામ અર્થ કર્યું છે તે વિહારના ઉદ્દેશથી નહિ, પણ

એ હીએ—અહિં લોકની પેઠે હોતું ન જોઈએ; કેમકે એ કંઈ અનુમાનગમ્ય અર્થ નથી; પણ એ અર્થ શબ્દગમ્ય હોવાથી શબ્દને અનુસરીને અહિં થતું જોઈએ. શબ્દ તો ઈક્ષણ કરનાર ઈશ્વર પ્રકૃતિ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે એમ અમે કહ્યું છે, વળી એ બધું વિસ્તારથી આગળ કહીશું ॥ ૨૭ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

આથી સર્વે (વેદાન્તવિરોધી વાદો પ્રતિષિદ્ધ નરીકે) વ્યાખ્યાન

કરાયલા, વ્યાખ્યાન કરાયલા (સમજવા) ॥ ૨૮ ॥

‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ [બ્રહ્મ સૂત્ર ૨.૧.૧૫] (‘પ્રધાન જગત્તું કારણ’ નથી {કેમકે તે} અશબ્દ (છે) ઈક્ષિતીથી; એથી આરંભીને મૂળો વડે પુત્ર: પુત્ર: આશંકા કરી પ્રધાનકારણવાદ નિરાકરણ કર્યો; કારણ કે તે પક્ષના પાંચકેટલાક સિંગાલાસ મન્દમતિવાળાઓને વેદાન્તોમાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ ભાસે છે. તે વાદ કાર્યકારણનો અભેદ સ્વીકારે છે તેથી વેદાન્તવાદનો સમીપસ્થ છે અને દેવસ આદિ કેટલાક ધર્મસૂત્રકારોએ પાતાના ગ્રંથોમાં તેનો આશ્રય કર્યો છે. આથી તેના પ્રતિપેદને માટે ઘણા યત્ન કર્યો, પણ અણુ આદિ કારણવાદના પ્રતિપેદને માટે નહિ. બ્રહ્મકારણવાદ પક્ષના પ્રતિપક્ષી હોવાથી તેનો પણ પ્રતિપેદ કરવો જોઈએ; કેમકે તેમનું પણ પાંચકે

જેમ સર્પનું ઉપાદાન રજ્જુ છે, એમ બ્રહ્મ જગત્તું ઉપાદાન સમજવું. ખરેખર, નિરવયવ અને નિત્ય બ્રહ્મનો સર્વાત્માથી કે એકદેશથી પરિણામ સંભવતો નથી; કેમકે તે નિત્ય છે અને અનેકદેશ ॥ એમ કહ્યું છે. વળી મૃત્તિકાથી સરાવ આદિ બિન્ન નથી, તેમજ અબિન્ન કે બિન્ના-બિન્ન પણ નથી; પરંતુ અનિર્વચનીય છે, જેમ શ્રુતિ કહે છે કે ‘મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્’ (મૃત્તિકા બિન્ન પણ નથી; પરંતુ અનિર્વચનીય છે, જેમ શ્રુતિ કહે છે કે ‘મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્’ (મૃત્તિકા એજ સત્ય છે). તેટલા માટે ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાં અદ્વૈત પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી સર્વ એજ સત્ય છે). તેટલા માટે ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાં અદ્વૈત પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી સર્વ વેદાન્ત ઐકાન્તિક અદ્વૈતપ્રતિપાદક છે. તેમાં કેટલાક સાક્ષાત્ અદ્વૈત પ્રતિપાદન કરે છે, કેટલાક દ્વૈતનિપેદથી, કવચિત્ જગત્તું ઉપાદાન બ્રહ્મ છે એમ કહી. એટલાથી પણ ભેદનો નિપેદ થયો સમજવો. ઉપાદાનના અભિધાનમાત્રથી વિહારનું ચઢવું કરવાનું નથી; કેમકે વાક્યના એકદેશથી કંઈ અર્થ નહીં થતો નથી. જગત્કર્તા એ પણ શ્રુતિથીજ સિદ્ધ થાય છે; કેમકે જો કૃતિ છે તે શરીરજન્ય છે એમ વ્યાપ્તિવિરોધથી નિત્યકૃતિવાળાને અનુમાનનો સંભવ નથી. તેથી કૃતિગમ્ય ઈશ્વરને પણ કરી અનુપાદાનત્વસાધનમાં પ્રકૃતિત્વબોધક શ્રુતિથી બાધ થાય છેજ. ‘આગળ’ = ‘ન વિલક્ષણત્વાત્’ એમ આરંભીને ॥ ૨૭ ॥

આ અનિદેશ અધિકરણનું તાત્પર્ય કહેવા માટે વૃત્તાનો અનુવાદ કરે છે—‘ईक्षते:’ ઇક્ષાદિ. પ્રધાનવાદનું પ્રાધાન્ય નિરાકરણ કર્યું છે તેના હેતુઓ કહે છે—‘કારણ કે ॥ પક્ષના’ ? ત્યારે અણુ આદિ વાદોની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ; કેમકે તે દુર્બલ છે તેથી કહે છે—‘...’ ઇક્ષાદિ. પણ તે વાદો નિર્મૂલ્ય છે તો પ્રતિપક્ષો શી રીતે થાય તેને માટે કહે છે—‘કેમકે તેમનું પાંચ પાંચક’ ઇક્ષાદિ. કેમકે જાન્તોઅમાં જગત્તું કારણ સમ-

કુંડક વૈદિક સિંચ મન્દમતિવાગ્માઓને પ્રથમ દૃષ્ટિથી લાગે. આથી 'પ્રધાનમત્ત-
નિબર્ણ' ન્યાયથી 'અતિરેશ કરે છે—આથી એટલે પ્રધાનકારણવાદના પ્રતિષેધ
કરનારા ન્યાયસમૂહથી સર્વે અણુ આદિ કારણવાદો પણ પ્રતિષિદ્ધ તરીકે વ્યા-
ખ્યાન કરાયેલા સમન્વયા; કેમકે તેઓ પણ પ્રધાનની પેઠે અશબ્દ અને શબ્દ-
વિરુદ્ધ છે. 'વ્યાત્પાતા વ્યાત્પાતાઃ' એમ મદનો અશ્વાસ અધ્યાયની સમાપ્તિ
સૂચવે છે ॥ ૨૮ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमार्जनाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरक-

मीमांસामાપ્યે માપ્યાનુવાદે પ્રથમાપ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ॥ ૪ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

શ્રીમત્પરમહંસપરિમાર્જનાચાર્યશ્રીમદ્શંકરભગવત્પૂજ્યપાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાધ્યાયમાં બાધ્યા-
નુવાદમાં પ્રથમ અધ્યાયનો ચતુર્થ પાદ સમાપ્ત ॥ ૪ ॥ પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત ॥ ૧ ॥

અવગા માટે પિતાએ પુત્રને કશું કે જા વડના ફળમાંથી એક ભાંય. પુત્રે કહ્યું. ॥ અગવન,
ભાંયું. ફરીથી પિતાએ કશું કે એમાં શું ભુજે છે. પુત્રે કહ્યું, અગવન, 'ન કિંચન' =
કંઈ નહિ. પછી પિતાએ કહ્યું કે અભિમાને એતો નથી? ન ને કિંચન શબ્દથી શાન્તવાદ અને
સ્વભાવવાદની પ્રતીતિ થાય છે; ને અણુશબ્દથી પરમાણુવાદ પ્રતીત થાય છે. એમ 'અસદે-
યારે માસીન્' (અસાદેવશબ્દ આરભમાં હતું), 'અણોરણીવાન્' (અણુથી વધારે અણુ)
હત્યાદિ શિષ્ય સમજવાં. 'આથી એટલે પ્રધાનકારણવાદના પ્રતિષેધ કરનારા ન્યાયસ-
મૂહથી' હત્યાદિ. ન કિંચન અને અસત્ શબ્દો પ્રત્યક્ષને અલોચ્ય વસ્તુના પ્રતિપાદક છે; ને
અણુશબ્દ સૂક્ષ્મપર છે તેથી એ વાદો પ્રધાનવાદની પેઠે અર્જાન છે અને પ્રદ્ધ કારણ છે એમ
પ્રતિપાદન કરનાર મુનિથી ભ.પિત્ર છે તેટલા માટે પ્રદ્ધ પરમ કારણ છે ને તેને વિશે સર્વ
વેદાન્તોનો સમન્વય છે. ॥ ૨૮ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमार्जनाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरक-

મીમાંસામાપ્યે દીકામગ્ન્યાત્ શુદ્ધરંગિરાનુવાદે પ્રથમાપ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ

પાદઃ । इति प्रथमोऽध्यायः ॥

શ્રીમત્પરમહંસપરિમાર્જનાચાર્યશ્રીમદ્શંકરભગવત્પૂજ્યપાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાધ્યાયમાં

દીકામગ્ન્યાત્ શુદ્ધરંગિરાથી અનુવાદમાં પ્રથમ અધ્યાયનો ચતુર્થ પાદ

સમાપ્ત ॥ ૪ ॥ પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત ॥ ૧ ॥

અથ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥

સર્વજ્ઞ, સર્વેશ્વર જગત્તુ ઉત્પત્તિકારણ છે એમ મુનિકા, મુખર્જી આદિ, ઘટ, કે-
ચક્ર આદિતું છે, ઉત્પત્તિ થયલા જગત્તુ નિયન્તા તરીકે સ્થિતિકારણ છે. એમ માયા-
વી માયાતું છે, અને પ્રસાર પામેલા જગત્તુ ફરી પોતાને વિવેક ઉપસંહારકારણ
છે, એમ પૃથ્વી ચાર પ્રકારના ભૂતસમૂહનું છે, અને તેજ (સર્વજ્ઞ, સર્વેશ્વર) આપણા
સર્વનો આત્મા છે એમ પ્રથમ અધ્યાયમાં વેદાન્તવાક્યોના સમન્વય પ્રતિપાદન
કરીને પ્રતિપાદન કર્યું છે અને પ્રધાન આદિ કારણવાદોનું શ્રુતિપ્રતિપાદિત ન હોવા-
ને હીધે નિરાકરણ કર્યું છે. હવે સ્વપક્ષમાં સ્મૃતિ અને ન્યાયના વિરોધનો પરિહાર
પ્રધાનાદિવાદોનું ન્યાયાભાસ પર પુષ્ટ થવું, અને પ્રતિવેદાન્તમાં સૃષ્ટિ આદિ પ્રક્રિયાનું
અવિરોધત્વ—એટલા અર્થસમૂહને પ્રતિપાદન કરવા માટે બીજો અધ્યાય આરં-
ભાય છે. તેમાં પ્રથમ સ્મૃતિવિરોધનો ઉપન્યાસ કરી પરિહાર કરે છે.—

સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસક્તિર્નિવૃત્તિર્ન્યસ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસક્તાત્ ॥૧॥

(બ્રહ્મ જગત્તુ કારણ નથી; કેમકે) સ્મૃતિના અનવકાશરૂપ દોષનો

પ્રસંગ (આવશે) એમ જો (કહેશે તો) નહિ, કેમકે અન્ય

સ્મૃતિના અનવકાશરૂપ દોષનો પ્રસંગ (આવશે) ॥ ૧ ॥

સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જગત્તુ કારણ છે એમ જો કર્યું છે તે અયુક્ત છે. સાધી?

પૂર્વ અને ઉત્તર અધ્યાયનો સંબંધ દર્શાવવા વૃત્તનો અનુવાદ કરે છે—‘સર્વજ્ઞ, સર્વેશ્વર’
ઇલાદિ. જન્માદિ સૂત્રથી આરંભી બ્રહ્મ જગત્તુ ઉત્પત્તિ આદિનું કારણ છે એમ પ્રતિપાદન
કર્યું છે, ‘શાસ્ત્રદ્વયવા તુ’ (૧૧.૧૩૦) ઇલાદિ સૂત્રોમાં એજ બ્રહ્મ આદિતીય સર્વનો આત્મા
છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે અને ‘આત્માનિકમ્’ (૧૧.૧૩૧) ઇલાદિથી અન્ય કારણ
અશ્રીત છે—શ્રુતિપ્રતિપાદિત નથી—એમ દર્શાવ્યું છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ અધ્યયના અર્થનો
અનુવાદ કરી તેજ અર્થમાં વિરોધનો પરિહાર કરવો એ જો દ્વિતીય અધ્યાયનો ગાય નેને
પાદને કેમ સંક્ષેપથી કહે છે—‘હવે સ્વપક્ષમાં’ ઇલાદિ. આ અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં
શ્રુતિનો સમન્વય બ્રહ્મને વિષે છે તે સમન્વયને સાંખ્ય આદિ સ્મૃતિની યુક્તિઓથી જો વિરોધ
છે તેનો પરિહાર કર્યો છે; દ્વિતીય પાદમાં સાંખ્ય આદિ સામ્યો જ્ઞાન્તિમૂલક છે એમ અવિ-
રોધ દર્શાવવા પ્રતિપાદન કર્યું છે; તૃતીય પાદમાં પ્રતિવેદાન્તમાં સૃષ્ટિશ્રુતિ અને ભવતત્ક-
તિઓ વ્યોમ આદિ મહાભૂતોનો જન્મ, લય, ક્રમ આદિ કહે છે તેથી તેમનો અવિરોધ
જો એમ દર્શાવ્યું છે; અને ચતુર્થ પાદમાં ચિત્તસરીરશ્રુતિઓનો અવિરોધ પ્રતિપાદન કર્યો છે.
તેમાં અજ્ઞાન અર્થમાં વિરોધની સંક્રા કે સમાધાન યુક્ત નથી, તેથી પહેલો જો સમન્વય
અધ્યાય તેથી પર બીજો જો અવિરોધ અધ્યાય તે આવે એ યુક્ત છે. તેમાં પ્રથમ
વિરોધનું તાત્પર્ય કહે છે—‘તેમાં પ્રથમ સ્મૃતિવિરોધનો’ ઇલાદિ. તેમાં બ્રહ્મને વિષે
વેદાન્તનો સમન્વય એ વિષય છે. તે સાંખ્યસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ છે કે નહિ એમ સ્મૃતિ-
નામારૂપ અને અપ્રામારૂપને વિષે સંશય થયે પૂર્વપક્ષ કહે છે—‘સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જગત્તુ કાર-

શ્રીરાડરમાખાનુશાસ. ભાગ ૨. પાઠ ૧. સુત્ર ૧.

અનવકાશરૂપે રાખના પ્રસંગથી, પરમ સુધિએ રહેલી અને ચિત્ત અને પરિ-
 હાસી તન્ત્ર નામની સ્મૃતિ અને તેને અનુસરતી બીજી સ્મૃતિઓ, જેમ
 અવકાશરહિત થવાનો પ્રસંગ આવે; કેમકે તેઓમાં અચેતન, પ્રજાન જગ-
 (તન્ત્ર કાલ્પ તરીકે નિર્મિત કરેલું છે. ચિદનાશ્રયણ અભિહોત આદિ ધર્મ-
 અધિક્ષા કરાયલા અર્થનો બોધ કરતી મનુ આદિ સ્મૃતિઓ તે સાવકાસ
 વર્ણને આ કાળમાં આ વિધાનથી ઉપનયન કરવું, આવે આવ્યાર, આ
 વાંતનું આધર્યન કરવું, આ પ્રમાણે સમાવર્તન કરવું, આ પ્રમાણે સદ્ધર્મચા-
 સાધે સંચાલ કરવો એમ (બોધ કરતી). તેમજ પુરુષને કામના, નાના પ્રકા-
 વર્ણાશ્રમધર્મનું વિધાન કરે છે. અનુદાનપોષ્ય વિષયમાં કૃષિજ્ઞ આદિ સ્મૃતિઓને
 રીતે અવકાશ નથી; કેમકે યોક્ષનું સાધન જે સમ્યક્દશાને તેને ઉદ્દેશીનેજ તે
 યજ્ઞ છે. એ તેમાં પણ તે અવકાશરહિત થાય, તે તેમને નિર્વ્યક્ત થવાનોજ
 ભેગ આવે. તેણે મારે તેમની સાથે વિરોધ ન થાય એવી રીતે વેદાનોનું
 શાખ્યાન કરવું પુણ છે. પણ કૃષિજ્ઞ આદિ હેતુઓથી સર્વજ્ઞ બ્રહ્મજ્ઞ જગત્નું
 રાજ્ય છે એમ નહીં કરેલા સુનિતા અર્થનો સ્મૃતિના અનવકાશરૂપે રાખના
 રૂપ છે' હતાદિ. 'તન્ત્ર' = તત્ત્વવલ્લે યુગ્પાદ્યલ્લે તત્ત્વાન્યતેનેતિ તન્ત્રમ્—એ નરે તત્ત્વોત્તે
 યુગપતિ રહ્યો છે તે તન્ત્ર, કૃષિકે રહેલું સામ. 'બીજી સ્મૃતિઓ' = જાગૃતિ, ધર્મ-
 સિદ્ધિ આદિઓએ રહેલી સ્મૃતિઓ. 'એમ રહેવાથી' = વેદાનોનો અદિતીત્વ જ્ઞાને વિશે
 સમન્વય થાય તો (અવકાશરહિત થવાનો પ્રસંગ આવે) = નિરવંક થાય એમ સમાજનું.
 મનુ આદિ સ્મૃતિઓમાં એમ ધર્મ પ્રતિપાદન કર્યું છે. મારે યોક્ષનું પણ અભિધાન ન કરે
 નિઓમાં) નથી. એમાં તો યોક્ષજ પ્રતિપાદન કર્યું છે. મારે યોક્ષનું પણ અભિધાન ન કરે
 તો તેઓ નિરવંક થઈ જાયપણ કર્યું છે તેથી વિરોધ નથી એમ કહી કહે તો તેને મારે કહે છે—તે-
 પણ બ્રહ્મજ્ઞ પ્રતિપાદન કર્યું છે. હતાદિ પણ સંખ્યસ્મૃતિને પ્રમાણુન જગ્યા મારે પ્રપાનવાદ
 યોગમાં અર્થાત્ત પ્રજાન' હતાદિ સ્મૃતિઓ અપ્રમાણુ દાવ એમ કહ્યા કરી તેઓ તો ધર્મનું પ્રતિ-
 રોધાર્થે છે તેથી સાવકા છે મારે તેમના પ્રમાણુને જગ્યા નથી એમ કહે છે—'ચિદના-
 શ્રયણ અભિહોત આદિ ધર્મસ્મૃતિ' હતાદિ. તત્ત્વ તો જ્ઞાન છે એમ અવિરોધ છે
 વિષે જગત્ત્વ છે તેથી તેમને પ્રમાણુન દવા છે, તત્ત્વ તો જ્ઞાન છે એમ અવિરોધ છે
 એવી જગત્ત્વ સમાધાન કરે છે—અનુદાનપોષ્ય વિષયમાં' હતાદિ. તત્ત્વને વિષે વિદ્ય-
 વ્યકુલ નથી તેથી નિરવંક સ્મૃતિના અનુસરતી મનુનું અપ્રમાણુ ન કરી જુગ છે, કેમકે
 સાવકા જ્ઞાને નિરવંક છે એમાં નિરવંક વિરોધ જાગવાનું છે એવો ન્વય છે. કેમકે કહે
 છે—'તેણે મારે તેઓની સાથે વિરોધ ન થાય એવી રીતે' હતાદિ. પણ મનુ સાથે
 વિરોધ એવો તે સ્મૃતિનું અપ્રમાણુ દવા છે. મારે પર્વપર પુણ તથી એમ કહ્યા કરે છે—
 'પણ કૃષિજ્ઞ આદિ હેતુઓથી' હતાદિ એઓ સ્વત્ત્વ રીતે સુનિતા અર્થે જગત્ત્વ રાજ્ય-
 માં છે તેમને એ પર્વપર દવા નહીં. પણ સંખ્યસ્મૃતિને વિષે તેમને કહ્યા છે તેમને તો
 ૧ કૃષિજ્ઞ છે હતાદિ એનું કેવળ 'કૌશલજ્ઞાન'ને ધર્મ— એનું અપ્રમાણુનું વિદ્યવદન
 ૨ કૌશલજ્ઞાનને વિષે પ્રતિપાદન કરવાનું નથી. ૩ કૌશલજ્ઞાનનું

પ્રસંગથી ફરી આક્ષેપ શા માટે કરાય છે? જેમની બુદ્ધિ સ્વતન્ત્ર છે તેમને તો એ અનાક્ષેપ થાય. પણ ઘણે લોકો મનુષ્યોની બુદ્ધિ પરતન્ત્ર છે તેથી તેઓ સ્વતન્ત્રતાથી શ્રુતિના અર્થનો નિર્ણય કરવા શક્તિમાન ન હોવાથી જે સ્મૃતિઓના સ્થાપનાઓ પ્રસિદ્ધ છે એવી સ્મૃતિઓ ઉપર અવલંબન કરે અને તેના બળથી શ્રુતિનો અર્થ જાણવા ઇચ્છે, અને સ્મૃતિઓના પ્રભુતાઓ વિષે બહુમાન હોવાથી અમારા કરેલા વ્યાખ્યાન પર વિદ્વાસ ન રાખે. વળી કપિલ આદિતું જ્ઞાન આપે અને અપ્રતિહત છે એમ સ્મૃતિ કહે છે. ‘ઋષિ પ્રસૂતં કપિલં યત્નમગ્રે જ્ઞાનેર્વિમાર્તિ-જાયમાનં ચ પદયેત્’ [શ્લોક ૫૨] (જે સૃષ્ટિકાળમાં જન્મતા કપિલ ઋષિને અને સ્થિતિકાળમાં જન્મ પામેલાને જ્ઞાનથી ધારણ કરે છે તે ઇશ્વરનું દર્શન કરવું) એવી શ્રુતિ પણ છે. તેટલા માટે એમનું મત અવધાર્ય ગણવું યુક્ત નથી. વળી એઓ તર્કને અવલંબીને પોતાનો અર્થ સ્થાપન કરે છે. તેટલા માટે પણ સ્મૃતિના બળથી પોતાનો વ્યાખ્યાન કરવું એકદમ એમ ફરી આક્ષેપ થાય છે. તેનું સમાધાન ‘નામ્ સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસક્તાદિતિ’ (નહિ, કેમકે અન્ય સ્મૃતિના અનવકાશરૂપ દોષનો પ્રસંગ આવશે) એ છે. જે સ્મૃતિના અનવકાશરૂપ દોષના પ્રસંગથી ઇશ્વરકાંક્ષાવાદનો આક્ષેપ કરાય તો એમ પણ બીજી, ઇશ્વર જગતનું કારણ છે એમ કહેવારી સ્મૃતિઓને અનવકાશ થવાનો પ્રસંગ આવશે. તેઓનું ઉદાહરણ આપીશું. ‘યત્ત સૂક્ષ્મમવિશેયમ્’ (જે તે સૂક્ષ્મ, અવિશેય છે) એમ પરબ્રહ્મને પ્રસ્તાવીને ‘સ હાન્તરાત્મા મૃતાનાં ક્ષેત્રજ્ઞોતિ કવ્યતે’ (તે ખરેખર, પ્રાણીઓનો અન્તરાત્મા અને ક્ષેત્રજ્ઞ તમા મૃતાનાં ક્ષેત્રજ્ઞોતિ કવ્યતે) એમ કહી ‘તસ્માદવ્યક્તમુત્પન્નં ત્રિગુણં દ્વિજસત્તમ’ (હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ, તે-માંથી ત્રણ ગુણુપાણું અવ્યક્ત ઉત્પન્ન થયું છે) એમ કહે છે. તેમજ બીજે સ્થળે પણ ‘અવ્યક્તં પુરુષે પ્રજ્ઞન્ નિર્ગુણે સંપ્રલીયતે’ (હે બ્રહ્મન, નિર્ગુણ પુરુષમાં અવ્ય-

ધાયજ એમ પૂર્વપક્ષી સમાધાન કરે છે—‘જેમની બુદ્ધિ સ્વતન્ત્ર છે તેમને તો’ ઇલાદિ. સિદ્ધ કરેલો અર્થ પણ બ્રહ્માગ્રહ પુરુષો માટે ફરી સિદ્ધ કરે છે એમ સમજવું. કપિલ આદિ-ઓને અતીન્દ્રિય અર્થનું જ્ઞાન છે, તેથી તેમને વિષે બ્રહ્મા થાય એમ કહે છે—‘વળી કપિલ આદિ-તું જ્ઞાન’ ઇલાદિ. ‘ઋષિ પ્રસૂતમ્’ ઇલાદિ. જે ઇશ્વર સૃષ્ટિના આરંભમાં ઉત્પન્ન થતા કપિલ નામના ઋષિને અને સ્થિતિકાળમાં પ્રસૂત થયેલાને જૂત, અવિધ્યત્ અને વર્તમાન વિષય-જ્ઞાનથી રોપે છે તે ઇશ્વરનું દર્શન કરવું, એમ વાક્યયોજના કરવી. જેમ સાંખ્યસ્મૃતિના વિરો-ધથી બ્રહ્મવાદ લાગ્ય છે એમ તું કહે છે તેમ અન્ય સ્મૃતિના વિરોધથી પ્રધાનવાદ લાગ્ય છે એમ તું કહે છે એવો સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘તેનું સમાધાન’ ઇલાદિ. જેમ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને વિષે સમન્વય હોવાથી વિરોધ નથી તેમ સ્મૃતિઓનો પ્રધાનને વિષે સમન્વય નથી; કેમકે ઘણી સ્મૃતિઓ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેટલા માટે અવિરોધ-હેતુથી શ્રુતિનો અર્થજ-બ્રહ્મજ-આરથા રાખવા યુક્ત છે, સ્મૃતિનો અર્થ-પ્રધાન-નથી; કેમકે તેમાં વિરોધ છે. ‘સૂક્ષ્મમ્’ = અતીન્દ્રિય. ‘અવિશેયમ્’ = અન્ય પ્રમાણથી જેમાં અવગત ન થાય એવું. ત્યારે સર્વ પ્રમાણથી અગમ્ય હોવાથી તે છેજ નહિ એવી આશંકાનું સમાધાન કરે છે—‘સ હાન્તરાત્મા’ ઇલાદિ. ‘અવ્યક્તમ્’ = માયાને વિષે લીન થયેલું સૂક્ષ્મદ્રવ્ય જગત.

ખ લય પામે છે) એમ કહે છે. 'અન્ય સંરોપમિમે વ્યુત્પન્ન નારાયણઃ સર્વમિદં પુરા-
ણઃ । સ્વ સર્ગકાલે ચ કરોતિ સર્વં સંદારકાલે ચ તદસ્મિ મૂયઃ ॥' (અને આથી તમે
આ સંદેપ સાંભળો. આ સર્વ, પુરાણ નારાયણ છે. તે સૃષ્ટિકાળમાં સર્વ ઉત્પન્ન કરે છે
અને સંદારકાળમાં તેનું પાણું બસણું કરે છે) એમ પુરાણમાં છે. 'મદં હૃદયમ્ જગતઃ
મમવા પ્રલયસ્થાણ' [ભગવત્ ગીતા ૭૫] (હું આખા જગતનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને
પ્રલયસ્થાન છું) એમ ભગવાદ્ગીતામાં પણ છે. પરમાત્માને પ્રસ્તવીનેજ આપસ્તમ્ય
પર છે—'તત્માત્મ જ્ઞાતાઃ મમયન્તિ સર્વે સ મૂર્તે સામ્યતિકાઃ સ નિત્યઃ' [પદ્મસૂત્રાદિકારણ]
(તે હૃદયમાંથી સર્વ કાળા ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપાદાન છે, કુદસ્થ છે, તે નિત્ય છે)
એમ, એમ અનેક રીતે સ્મૃતિઓમાં હૃદયને કારણ અને ઉપાદાન તરીકે પ્રકાશિત
કર્ણ છે. સ્મૃતિજગથી સામા ઊભા થનારને સ્મૃતિજગથીજ ઉતાર કહીશ એ હેતુઃ
થી અન્ય સ્મૃતિના અનવકારણે કાપને ઉપન્યાસ કર્યો છે. સ્મૃતિઓનું તો તાત્પર્ય
હૃદયકારણપ્રતિ છે એમ દર્શાવ્યું છે. વગી સ્મૃતિઓના વિરોધમાં એકનું પરિ-
મણું અને અન્યનો ત્યાગ અવશ્ય કર્તવ્ય હોવાથી સુતિને અનુસરતી સ્મૃતિઓ
પ્રમાણ છે અને અન્યની અપેક્ષા કરવી યુક્ત નથી; કેમકે પ્રમાણસક્ષણમાં કહ્યું
છે કે 'વિરોધે ત્યજ્યેશ્વં જ્ઞાદસતિ જ્ઞાનમાનમ્' [વેદ મુદ્રાશાસ્ત્ર] (સુતિ સાથે વિરોધ
હતિતાસવાસ્યો કરીને પુરાણની સમતિ કરે છે—'અન્ય સંરોપમિમમ્' હવારિ. 'મમવા' =
જન્મદેવ. 'મલવા' = જન્મનું અધિષ્ઠાન; જન્મનો દેવ 'જ્ઞાવા' = પ્રજ્ઞાદિથી સ્તમ્ભપર્વત
દેવ. તે પરમાત્મામાંથી પ્રજ્ઞાદિ સ્તમ્ભપર્વત સર્વ દેવ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તે નિમિત્તાકારણ
છે એમ કહ્યું છે. તેમ મુલ છે એમ તે ઉપાદાનકારણ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરમાત્મા
નું પરિણામી છે નહિ. 'સામ્યતિકા' છે. એટલે કુદસ્થ છે. અનિદિ છે અને 'નિત્ય' છે,
નારાયણ છે. પણ સાંબંધસ્મૃતિને સુતિનો વિરોધ છે એમ નથી કહ્યું તેને માટે કહે છે—
'સ્મૃતિજગથી સામા ઊભા થનારને' હવારિ. સ્મૃતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ હોવ તો
તત્ત્વનો નિર્લય શી રીતે કરવો તેને માટે કહે છે—'સ્મૃતિઓનું તો તાત્પર્ય' હવારિ. સુતિ
ઓથી તત્ત્વનો નિર્લય કરવો એવો અર્થ છે. ત્યારે સ્મૃતિઓની શી મતિ તેને માટે કહે
છે—'વગી સ્મૃતિઓના વિરોધમાં' હવારિ. વસ્તુત્તમમાં સ્મૃતિઓ પરસ્પરવિરુદ્ધ
હોય તો વસ્તુને વિષે વિરોધ યુક્ત નથી તેથી 'કુદસ્થસ્મૃતિમુલ' એ સ્મૃતિઓ હોય તેમ
પ્રમાણ છે. પણ અન્ય સ્મૃતિઓ એ 'કુદસ્થસ્મૃતિમુલ' છે તે પ્રમાણ નથી. કુદસ્થ સુતિ
સાથે વિરોધ હોય તો સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી એને માટે નિમિત્તિનો ન્યાય કહે છે—
'વિરોધે ત્યજ્યેશ્વં જ્ઞાનમ્' હવારિ. 'ઐક્યમ્બરી સ્વપ્રોક્ષાયેત્' (ઉદ્ગમર વૃક્ષની યાખાને
સ્પર્શ કરીને સામવેદ યજ્ઞો) એ પ્રત્યક્ષસુતિથી વિરુદ્ધ 'સા સર્વો વેદવિત્તવ્યા' (તે સર્વનું
વેદન કરું—તે સર્વ વિદ્યાનવી) એ સ્મૃતિ પ્રમાણ છે કે નહિ એમ સંઘર્ષ થયે મુલ સુતિથી
એનું અનુમાન થવાથી એ પ્રમાણમુલ છે એમ પ્રત્યક્ષ થયે સિદ્ધાન્ત કહે છે કે 'વિરોધે ત્ય-
જ્યેશ્વં જ્ઞાનમ્' હવારિ. કુદસ્થ સુતિ સાથે વિરોધ થવાથી સ્મૃતિનું પ્રમાણ અપેક્ષાત્મક-દેવ-
તાત્ત્વ છે. અર્થાત્, કુદસ્થ સુતિ સાથે સ્મૃતિનો વિરોધ હોય તો તે સ્મૃતિ પ્રમાણમુલ નથી.
પણ તાત્ત્વ છે. કારણ કે વિરોધ ન હોય તો સુતિનું અનુમાન થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે
અનુમિત સુતિ કુદસ્થ સુતિથી વિરુદ્ધ ન હોય તો જ્ઞાન છે અને વિરુદ્ધ હોય તો ત્યાગ્ય છે.

તેવિરુદ્ધ એવા પણ કપિતમન પર સદ્ગુણો રાખવી શક્ય નથી; કેમકે કપિત એમ
 એવ મયજ્ઞસામાન્ય છે અને સમરના પુત્રોના બાળનાર, વાયુદેવ નામનો અન્ય
 પિત પણ સ્મૃતિમાં છે અને અન્ય અર્થને માટે લેઈ શકે છે અને લે (અન્ય
 માધી) પ્રાપ્ત નથી તે સ્વાર્થ સાથે એ યોગ્ય નથી. વળી 'યદૈકિં ચ મનુરવદ-
 માદાત્ય દર્શાવનારી બીજી શ્રુતિ છે. 'સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ । સંવ-
 દ્યતામયાત્મી ચ ત્વાત્મ્યમધિગત્તતિ ॥' [૧૨૧૧] (સર્વ ભૂતોમાં આત્માને અને
 આત્મામાં સર્વ ભૂતોને જોનારો 'આત્મયાત્મ' સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે) એમ સર્વ
 આત્મા છે એવું દર્શન બતાવતો મનુ કપિતના મનને નિન્દે છે એમ સમજાય છે;
 કેમકે સર્વ આત્મા છે એવા દર્શનને કપિત અનુમતિ આપતો નથી; કારણ કે તે
 આત્માનો ભેદ સ્વીકારે છે. મહાભારતમાં પણ 'વહવઃ પુરુષા પ્રસૃતાદો એક એવ મુ-
 (હે શ્રદ્ધાળુ, આત્મા બહુ છે કે એક જ છે) એમ વિચાર કરી 'વહવઃ પુરુષા રાજ-
 ન સ્તંદયણોઽપિવારિણામ્' (હે રાજા, સાંખ્ય અને યોગ દર્શનવાળાઓના મનમાં
 આત્મા બહુ છે) એમ પરપક્ષનો ઉપન્યાસ કરી તેનું નિરાકરણ કરવા 'વહનાં પુરુ-
 ષાણાં દિ વર્ષકા યોનિરવ્યતે । તથા સં પુરુષ વિશ્વમાત્પાણામિ મુળાધિકમ્ ॥' (એમ
 બહુ પુરુષાકાર હોય છે એક ઉપાસન કહેવાય છે તેમ તે આત્માને સર્વાત્મક અને
 સર્વગુણસંપન્ન કહીશ) એમ ઉપક્રમ કરી 'મમાન્તરાત્મા તથ ચ એવાં વેદાન્તરિય-
 તાઃ । સર્વેણ સાક્ષિમૂળોઽમૌ જ પ્રાણઃ કેવલિન્ કવિન્ ॥' (મારો અન્તરાત્મા અને
 દાક્ષિનાત્મિકા । એકઘરતિ મૂળેનુ સ્વરૂપારી યથામુલમ્ ॥' (મારો અન્તરાત્મા અને
 તારો અને હૃદમાં રહેલા એ બીજાઓ છે તે સર્વેનો એ સાક્ષિભૂત છે, કેમકે પછી
 કવચિન્ મદ્ય કરવો શક્ય નથી. વિદ્ય એનું મસ્તક છે, વિદ્ય, ભુજ છે, વિદ્ય, પાદ,
 આંખ અને નાસિકા છે. ભૂતોમાં એકલો સ્વેચ્છારી મુખ થાય તેમ થયે છે) એમ
 ત્વ તેનું દર્શન એટલે અનુવાદ છે. આ રીતે એ સર્વતત્ત્વ અન્વાયક—ઈશ્વરનાનું શેષભૂત (અવશ્ય)
 છે અને તે કઈ અન્ય પ્રમાણથી પ્રાપ્ત થતું નથી તેથી તે સ્વાસ્થ્યપ્રાપ્ત થાય એ મુખ્ય નથી;
 માટે અનુવદ્ધમાત્રથી સર્વતત્ત્વસિદ્ધિ નથી એમ કહે છે—(અન્ય અર્થને માટે લેઈ શકે છે) દત્તાદિ.
 કેવલરી કપિતના 'સર્વભૂતનું નિરાકરણ કરી પ્રત્યક્ષારી મનુજ કૈવલ્ય કરે છે—' વળી 'યદ-
 કૈકિં ચ' દત્તાદિ. દત્તાદિમાં પણ કપિતમનની નિરાપેક્ષ જાહેર દર્શનું છે એમ કહે
 છે—'મહાભારતમાં પણ' દત્તાદિ. પુરુષો એટલે આત્માઓ મુ માર્ગવિદો રીતે નિમ છે
 કે સર્વ દરબ પદાર્થોનો પ્રત્યક્ષાત્મા એક જ છે એમ સમજવો અર્થ છે બહુ પુરુષાકાર હોય
 એમ એક ઉપાસન પૂજી છે તેમ ને આત્મા, એ સર્વનું ઉપાસન હોવાને કારણે સર્વત્ત્વ પ્રાપ્તિ, રેવ, પથ.
 અને સર્વતત્ત્વ ત્વદિ ઉદ્ધેષી મુખ છે તેને કહીશ. વિદ્ય એટલે સર્વ. હૃદયપ્રસિદ્ધ, રેવ, પથ.
 મનુષ્ય જાતિનાં આદ્ય છે એનાં તે 'વિશ્વમૂળાઃ' કેમકે એક જ સર્વ ક્ષેત્રને વિષે પ્રતિનિધન-
 બળથી પ્રતિષ્ઠ છે. એમજ 'વિશ્વમૂળાઃ' દત્તાદિનો અર્થ સમજવો સર્વ મુદ્દેમાં એક જ રહે
 છે—તે રહે છે. સર્વત્ત્વ છે એવો અર્થ છે. 'સ્વરૂપારી' = સ્વરૂપ. એનો કોઈ નિવરણ નથી.
 સર્વત્ત્વ એવો અર્થ છે. 'યથામુલમ્' = હૃદય-રૂપ અન્તરાત્મા એવો અર્થ છે કપિત

૧ મહાભારત નવાવરી અન્તરિમ્ અન્તરિ ૧૨૧૨ ૨ મહાભારત: એવ રાજને દ્વિત્વતઃ પ્રમ તાવ
 માવજના. ૩ કૃતિમાં કહેવું તે કોઈ, તેનો અર્થ તે કોઈ

સર્વાત્મતાજ નિર્ધારણ કરેલી છે. 'યસિન્ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મેવામૂદિજાનતઃ । તત્ત્વ કો મો-
હઃ કઃ શોકઃ ફલત્વમનુપદયતઃ ॥' [ઈં ૭] (જે જ્ઞાનકાળમાં સર્વભૂતો આત્માજ
છે એમ જાણનાર, એકત્વ જ્ઞેનારને તેમાં મોહ શું છે ને શોક શું છે) એવા પ્રકા-
રની શ્રુતિ પણ સર્વાત્મતા દર્શાવે છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે માત્ર સ્વ-
તન્ત્ર પ્રધાનની કલ્પનાથીજ નહિ, પણ આત્મભેદની કલ્પનાથી પણ કપિસત્ત્વ તન્ત્ર
વેદવિરુદ્ધ છે, અને વેદને અનુસરતા મનુવચનથી વિરુદ્ધ છે; કેમકે પોતાના અર્થને
વિષે વેદનું પ્રામાણ્ય નિરપેક્ષ છે જેમ રૂપવિષયમાં રવિનું છે તેમ; અને પુરુષવ-
ચનોનું તો પ્રામાણ્ય અન્ય મૂળની અપેક્ષા રાખે છે અને તેમાં વજાની સ્મૃતિનું
વ્યવધાન છે એમ એ વચ્ચે દૂર ભેદ છે. તેટલા માટે વેદવિરુદ્ધ વિષયમાં સ્મૃતિનો
અનવકાશપ્રસંગ હોય નથી ॥ ૧ ॥

વેદમૂલ્યસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ છે એમ કહી સાક્ષાત્ વેદથી પણ વિરુદ્ધ છે એમ કહે છે—'યસિન્
સર્વાણિ ભૂતાનિ' ઇત્યાદિ. 'યસિન્' = જે જ્ઞાનકાળમાં. સ્મૃતિ સાથે વિરોધ છે તો વેદજ
અપ્રમાણ કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—'પોતાના અર્થને વિષે વેદનું પ્રામાણ્ય' ઇ-
ત્યાદિ. વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃસિદ્ધ છે; કેમકે તે અપૌરુષેય છે. પણ પૌરુષેય વાક્યોનું પ્રામાણ્ય
તો તેમના અર્થની સ્મૃતિ અને તે સ્મૃતિનું મૂળ જે અનુભવ તે બેની કલ્પનાથી સમજાય છે,
તેટલા માટે એ પ્રામાણ્ય પરતઃ પ્રામાણ્ય છે અને બ્યવહિત છે—એમાં સ્મૃતિ અને અનુભવનું
બ્યવધાન છે. એમ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વચ્ચે વિપ્રકર્ષ—મોડું અન્તર છે જ્યારે સમ ભગવા-
ળાનો વિરોધ હોય ત્યારે જે નિરવકાશ હોય તેથી સાવકાશનો બાધ થાય છે. આદિ તો સ્વતઃ
પ્રામાણ્ય (વેદનું) અને પરતઃ પ્રામાણ્ય (સ્મૃતિનું) એ બે વિષય હોવાથી જેનું પ્રામાણ્ય
જાણી નિશ્ચિત થાય છે અને જેમાં કંઈ વિરોધી નથી એવા વેદવાક્યથી વિરુદ્ધ સ્મૃતિનોજ
બાધ થાય છે એમ સમજવાનું છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. ઈશ્વર શાસ્ત્રયોગિ-શાસ્ત્રનું કારણ
છે એ સત્ય છે તોપણ શાસ્ત્ર કરવામાં એને કપિજ આદિની પેઠે સ્વાતન્ત્ર્ય નથી, કેમકે તે
ભગવાને પૂર્વ સ્પષ્ટિમાં જેવું શાસ્ત્ર કર્યું છે તેના અનુસારથી આ સ્પષ્ટિમાં પણ કર્યું છે, એમ પૂર્વતર (પૂર્વની
પૂર્વ) સ્પષ્ટિને અનુસારે પૂર્વ સ્પષ્ટિમાં અને પૂર્વતમ (પૂર્વતરની પૂર્વ) સ્પષ્ટિને અનુસારે પૂર્વ-
રમાં. એમ શાસ્ત્ર અને ઈશ્વરનો કાર્યકારણભાવ બનાવે છે. તેમાં ઈશ્વર જે શાસ્ત્ર
રચે ॥ તેની પૂર્વ તેને શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાન નથી—શાસ્ત્રની રચના શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાન બેની પૂર્વ
છે એવી નથી—કે બેથી કપિજ આદિની પેઠે ઈશ્વરને સ્વાતન્ત્ર્ય થાય. એને શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાન
પોતાની મેળે આવિર્ભૂત થાય છે તોપણ તે શાસ્ત્રનું કારણ થવું નથી; કેમકે શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્ર-
ર્થજ્ઞાન બંને અક્રમે આવિર્ભૂત થાય છે. શાસ્ત્ર પોતાની મેળે બોધક હોવાથી અને પુનઃસ્વત-
ન્ત્ર્યના અભાવથી તેજની કારકારણિત થઈ નિરપેક્ષ, સાક્ષાત્ સ્વાર્થને વિષે પ્રમાણજ્ઞ છે પણ
કપિજાદિનાં વચનોના તો સ્વતન્ત્ર કપિજાદિ પ્રણેતા છે અને તે વચનોની પૂર્વ તેના અર્થની
સ્મૃતિ છે અને તે સ્મૃતિની પૂર્વ તે અર્થનો અનુભવ છે. તેટલા માટે એ સ્મૃતિના અર્થનો
ધનું અંત જે પ્રામાણ્ય તેનો નિશ્ચય થવા સાર સ્મૃતિ અને અનુભવની કલ્પના કરવી પડે
છે; પણ શ્રુતિ તો સ્વતઃસિદ્ધ, પ્રમાણ્યતાથી નિરપેક્ષ હોવાથી તેનો સ્વાર્થ નક્કી કરાવ છે.
આમ જેમાં શીઘ્રતર પ્રવૃત્તિ થાય છે એવી શ્રુતિથી સ્મૃતિના અર્થનો બાધ થાય એ શુભ છે.
'તેટલા માટે' = વિરોધ-ભેદ છે તેથી બ્રાહ્મિમૂલ્યસંભવથી એમ સમજવું ॥ ૧ ॥

વળી શાધી રમૃતિ અનવકાશ થવાનો પ્રસંગ હોય નથી?—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

અને બીજાં (તત્ત્વો)ની અનુપલબ્ધિથી ॥ ૨ ॥

પ્રધાનથી બીજાં મહદ્ આદિ તત્ત્વો જે પ્રધાનનાં પશ્ચિમ તરીકે રમૃતિમાં કલ્પેલાં છે તે વેદ કે લોકમાં ઉપલબ્ધ થતાં નથી. લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી ભૂતો અને હન્દિયોની રમૃતિ શક્ય છે; પણ લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી છતાં હન્દિયાર્થની પેઠે મહદ્ આદિની રમૃતિ સંભવતી નથી. કવચિન્ જે અતિ મહદ્દાદિનું પ્રતિપાદન કરનાર હોય એમ ભાસે છે તે પણ તે પ્રતિપાદન કરનાર નથી એમ ‘માનુમાનિકમપેક્ષયામ્’ [બ્રહ્મ સૂત્ર ૧૧૧૧] (અનુમાનનિરૂપિત {પ્રધાન} પણ દેરાસક {શાખીઓ} માં હત્યાદિ) એમાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ‘કાર્ય-રમૃતિ અપ્રમાણ હોવાથી’ કારણરમૃતિ પણ અપ્રમાણ થાય એ યુક્ત છે એવો અભિપ્રાય છે. તેટલા માટે પણ રમૃતિ અનવકાશ થવાનો પ્રસંગ હોય નથી. તર્કના અવલંબનનું તો ‘ન વિલક્ષણત્યામ્’ [બ્રહ્મ સૂત્ર ૨૧૧૫] એ સૂત્રથી આદર્ભી (મુતકાર) ખંડન કર્યો ॥ ૨ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

એથી યોગનું પ્રત્યાખ્યાન થયું ॥ ૩ ॥

આ સાંખ્યરમૃતિના નિરાકરણથી યોગરમૃતિનું પણ નિરાકરણ થયું સમજાવું

પ્રધાનનાં વાચ્યાભાસ કવચિન્ વેદપ્રદેશમાં દેખાય છે; પણ તેના વિચાર, જે મહદ્દાદિ, તેનાં તો વાચ્યાભાસ પણ દેખાતા નથી. તેમજ ભૂત અને હન્દિયોની પેઠે મહદ્દાદિ લોકપ્રસિદ્ધ નથી. તેટલા માટે અન્ય પ્રમાણ સાથે અત્તનિતક અસંગ્રહને લીધે અને રમૃતિ પ્રમાણમુલક હોવાથી મૂળના અજાણથી મહદ્દાદિનો પણ અભાવ છે એમ વખ્યાની દૈદ્ધિશ્વરરમૃતિનો છે તેમ. વળી અર્થ જ્ઞાન અટકે મૂળ છે એમ કહેવું પણ યુક્ત નથી. તેટલા માટે પ્રધાન જગત્નું ઉપાદાન નથી એમ સિદ્ધ થયું, આજું આ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. મહદ્દાદિ અપ્રસિદ્ધ છે અને અલક્ષ્ય રના વિચાર હોવાથી તત્ત્વો પણ અપ્રસિદ્ધ છે, માટે એમની રમૃતિ શક્ય નથી એમ કહે છે— ‘इतरेषां चानुपलब्धेः’ પણ ‘મહત્ત્વ પરમગ્ગલમ્’ એમ મહદ્દાદિ સુનિશ્ચિત છે એ સંકેત નિરાકરણ કરે છે—‘કવચિન્ જે અતિ’ હત્યાદિ સૂત્રનું તાત્પર્ય કહે છે—‘કાર્યરમૃતિ અપ્રમાણ હોવાથી’ હત્યાદિ. મહદ્દાદિને વિશે નથી તેમ પ્રધાનને વિશે સાંખ્યરમૃતિ પ્રમાણમૂલ નથી એમ નિષ્કર્ષ થાય છે એવો અર્થ છે. પણ સાંખ્યરમૃતિને જાણ થવો તોપણ તેમાં કંઈકી કુચિત્તેની જાણ થી રીતે તેને માટે કહે છે—‘તર્કના અવલંબનનું’ હન્દિયા ॥

પ્રકરને વિશે જે સમન્વય કહ્યો છે તે પ્રધાનવતીની યોગરમૃતિ સ્વયં ચિત્તે છે કે નહિ

૧ હન્દિયોનો અર્થ વિષય. ૨ પ્રધાનનાં કાર્ય એ મહદ્દાદિ તે પ્રવિચાર્ય કરનાર રમૃતિ. ૩ પ્રધાન એ મહદ્દાદિનું કારણ છે તેને પ્રવિચાર્ય કરનાર રમૃતિ. ૪ પ્રધાન પ્રવિચાર્ય કરનાર દુરવાચી નહિ. ૫૧૨ નેનાં કાર્યો એવાં વાચ્યાં.

૭) એમ સમ્યગ્દર્શનના ઉપાય તરીકે યોગનો અંગીકાર કર્યો છે. તેટલા માટે યોગ-રમૂતિના અર્થના એકરૂપતામાં 'સંપ્રતિપત્તિ' હોવાથી અષ્ટક આદિ રમૂતિની ધેડે યોગ-રમૂતિ પણ અનિગદ્ગલીય થશે. એ પણ અધિક શંકા અનિરૂપથી નિવૃત્ત કરાય છે; કેમકે અર્થના એકરૂપતામાં સંપ્રતિપત્તિ છે તોપણ અર્થના એકરૂપતામાં પૂર્વે કહે-લી વિપ્રતિપત્તિ એવામાં આવે છે. આધ્યાત્મવિષયક બહુ રમૂતિઓ છે તોપણ સાંખ્ય અને યોગરમૂતિનાજ નિરાકરણને વિષે યલ કર્યો છે; કેમકે સાંખ્ય અને યોગ પરમ પુરુષાર્થના સાધન તરીકે સાકમાં પ્રખ્યાત છે, શિષ્યોથી પરિચીત છે અને ઐતિહાસિકી પ્રુષ્ટ છે—'તત્કારણે સાંખ્યયોગમિષ્ણમ્ જાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાપીઃ' [યેનાઠ ૩૩૩] (તે કામોનું કારણ, સાંખ્ય અને યોગથી પ્રાપ્ત થયેલા દેવને બાણીને સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે) એમ, નિરાકરણ તો વેદનિરપેક્ષ સાંખ્યજ્ઞાનથી કે યોગમા-ર્ગથી પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત થતા નથી એ તેનુંથી કહ્યું છે. 'તમેય વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નામ્યા વળ્લા પિષ્તેડપનાય' [યેનાઠ ૩૩૮] (તેનુંજ જ્ઞાન મેગથી મૃત્યુની પેલી પાર જાય છે, મોક્ષ માટે અન્ય માર્ગ નથી) એમ વૈદિક આધિકૃતવિજ્ઞાનથી અન્ય મોક્ષસા-ધનને મુનિ વારે છે. ખરેખર, તે સાંખ્ય અને યોગદર્શનવાગ્યાઓ દ્વૈતમાર્ગી છે, આત્માનું એકત્વ બાળનારા નથી. 'તત્કારણે સાંખ્યયોગમિષ્ણમ્' (તે કામોનું કારણ,

અવિરુદ્ધ હોવાથી મૂલ્ય મુનિનું અનુમાન થવાથી પ્રમાણમૂલ્ય છે એમ મીમાંસાશાસ્ત્રમાં પ્રમાણ-લક્ષ્યનું કહ્યું છે. એજ પ્રમાણે ચોક્ષરમૂતિ પણ ચોક્ષ્ય અસમાં પ્રમાણમૂલ્ય હોવાથી તત્ત્વના અંતમાં પણ પ્રમાણમૂલ્ય છે એમ પૂર્વપક્ષ ડહી સિદ્ધાન્ત કહે છે—'એ પણ અધિક શંકા' દલ્લાદિ. ચોક્ષ્યજ્ઞાનને મુખ્ય વિષય પ્રધાનાદિની સત્યા પ્રતિપાદન કરવાનો હોત તો પ્રત્યક્ષ વેદાન્તમૂતિના વિરોધથી તે અપ્રમાણ થાત, તેથી તેમાં વિધાન કરેલા વમાદિને વિષે અવિ-શ્વાસ થાત. પણ તે પ્રધાનાદિપર નથી, પણ તેને નિમિત્ત કરી ચોક્ષ્યપ્રતિપાદક છે; જ્યારે, પ્રધાનાદિ તેનો વિષય નથી, પણ ચોક્ષ્ય તેનો વિષય છે; અને અવિષયમાં જે અપ્રમાણ્ય છે તે વિષયમાંના પ્રમાણ્યનો ભાષ કરી શકું નથી. નેત્રેન્દ્રિય રસ આદિને વિષે અપ્રમાણ્ય છે, માટે કંઈ રૂપને વિષે અપ્રમાણ્ય થાય એ મુક્ત નથી. તેટલા માટે વેદાન્તમૂતિ સાથે વિરોધ હોવાથી પ્રધાનાદિ ચોક્ષ્યજ્ઞાનને અવિષય છે, ચોક્ષ્યજ્ઞાન અપ્રમાણ્ય નથી એવો નિગડ્ય છે. પણ ભૈદ. અદ્વૈત, કાષ્ઠિક આદિઓની અધ્યાત્મવિષયક દબરો રમૂતિઓ છે તેનું નિરાકરણ કેમ કરતા નથી તેને માટે કહે છે—'અધ્યાત્મવિષયક બહુ રમૂતિઓ' દલ્લાદિ. એ રમૂતિઓ થલે ભાથે વેદાંથી વિરુદ્ધ છે, પ્રનારક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, શિષ્યો પરિચીત નથી, પણ અસિદ્ધથી પરિચીત છે અને વેદબદ્ધ છે તેથી તેને વિષે અપેક્ષા નથી એનું તાત્પર્ય છે. 'તત્કારણમ્' દલ્લાદિ. તે એટલે પ્રકૃત કામનાઓનું કારણ. સાંખ્ય અને ચોક્ષ્ય—વિવેક અને જ્ઞાનથી પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રાપ્ત થયેલા દેવને બાણીને સર્વ પાપમાંથી—અવિદ્યા આદિમાંથી મુક્ત થાય છે એવો જ્યારે છે. સાંખ્ય અને ચોક્ષ્ય રમૂતિ સમૂહ છે તો તેનું નિરાકરણ સા માટે કહ્યું છે તેને માટે કહે છે—'નિરાકરણ તો' દલ્લાદિ. 'વેદનિરપેક્ષ સાંખ્યજ્ઞાન' = પ્રધાનાદિ-વિષય. 'તે સાંખ્ય અને યોગદર્શનવાગ્યાઓ દ્વૈતમાર્ગી છે' = એનો પ્રધાનાદિપર તરીકે

સાંખ્ય અને યોગથી પ્રાપ્ત કરાયલા) કન્યાદિ જે દર્શન કહ્યું છે તેમાં સાંખ્ય અને યોગ શબ્દોથી વૈદિકજ્ઞ જ્ઞાન અને ધ્યાનનું અભિધાન થાય છે. 'પ્રત્યાસતિથી, એમ સમજવાનું છે. જે અંશથી સાંખ્ય અને યોગ સ્મૃતિ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ ન હોય તે અંશે તેમનું સાપકાશત્વ ઇષ્ટજ છે. તે આ પ્રમાણે—'અમર્ત્તો હાયં પુત્રઃ' [બૃહ્દ ૩.૨.૧૬] (ખરેખર, એ આત્મા અસંગ છે) કન્યાદિ શ્રુતિઓમાં પ્રમિદ્રજ આત્માનું વિચુદ્ધત્વ નિર્ગુણ આત્માના નિરૂપણથી સાંખ્યો કબ્જ કરે છે. તેમજ યોગદર્શનવાળાઓ પણ 'અથ પરિવ્રાટિવર્ણવાસા મુષ્ણોઽપરિગ્રહઃ' [અખાં ૧] (હવે પરિવ્રાટક, વર્તે રહિત વસ્ત્રવાળો, મુંડન કરાવેલો, પરિગ્રહરહિત) કન્યાદિ શ્રુતિપ્રમિદ્રજ નિવૃત્તિમાં રહેવાપણાને પ્રમજ્યા' આદિના ઉપદેશથી અનુસરે છે. આથી અર્થ તર્કસ્મૃતિનું નિરાકરણ કરવું. એ પણ તર્ક અને યુક્તિથી તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉપકારક થાય છે એમ કહેશો તો ભલે ઉપકારક થાય. તત્ત્વજ્ઞાન તો 'નાથેદવિન્મનુતે ન વૃહન્મ' [તે ૩.૨.૧૭] (વેદ ન બળનાર તે બ્રહ્મનું મનન કમ્પે નથી). 'ન વ્યોપનિર્વં પુરુષં પૃચ્છામિ' [બૃહ્દ ૩.૨.૨૬] (તે ઉપનિષદથી ગમ્ય આત્મા વિશે પૂછું છું) કન્યાદિ શ્રુતિઓને લીધે વેદાન્તવાક્યોથીજ થાય છે ॥ ૩ ॥

ન વિલક્ષણત્વાદસ્ય તથાત્વં ચ શબ્દાત્ ॥ ૪ ॥

(બ્રહ્મ જગતનું કારણ) નથી, એ વિલક્ષણ છે તેથી: અને વિલક્ષણપણું શ્રુતિથી (જણાય છે) ॥ ૬ ॥

બ્રહ્મ આ જગતનું નિમિત્તકારણ અને ઉપાદાનકારણ છે એ પક્ષના સ્મૃતિ

શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે તેઓ એમ સમજવું. 'સાંખ્ય અને યોગ શબ્દોથી' = એટલે વૈદિક સમ્યક્ચુદ્ધિ તે જોઓમાં હોય તે સાંખ્ય. એમ યોગ એટલે ઉપાય અને ઉપાય મમ્યની અભેદવિવશ્યાથી ધ્યાન. યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ અને તેના ઉપાય ધ્યાન એટલે પ્રત્યક્ષની એકતાનતા. આ ઉપવચ્છલ સમજવું. અન્ય પણ યમ, નિયમ આદિ જ ન અને આન્તર ધારણા આદિ યોગના ઉપાયો સમજવા. 'પ્રત્યાસતિથી' = શ્રુતિરથ માખ્ય અને યોગ શબ્દો સમતીય શ્રુતિનો અર્થ મહત્વ કરે છે તેથી. ત્યારે મું સ્મૃતિ સર્વાંશે અદમ્ય છે! ના, એમ કહે છે—'જે અંશથી સાંખ્ય અને યોગ સ્મૃતિ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ ન હોય' ઇત્યાદિ. બ્રહ્મવાદનો કબ્જા આદિના દર્શનથી પણ વિરોધ છે એમ આરોગ લાવી અનિરૂદ્ધ કરે છે—'આથી સર્વ તર્કસ્મૃતિનું' ઇત્યાદિ. 'આથી' = શ્રુતિવિરોધથી. ઉપકારકને બાધ યુક્ત નથી એમ સંકા કરી જે અંશ ઉપકારક છે તે બાધ નથી, તત્ત્વજ્ઞાન બાધ છે એમ કહે છે—'એ પક્ષ તર્ક અને યુક્તિથી' ઇત્યાદિ. 'તર્ક' = અનુમાન. તે અનુમાનની અનુવાદક ઉપપત્તિ તે 'યુક્તિ' ॥ ૩ ॥

સ્મૃતિના અપ્રામાણ્યથી તેની સાથે શ્રુતિસમન્વયનો વિરોધ નથી એમ સિદ્ધાન્તથી નિરૂદ્ધ હોવાથી વૃત્તનો અનુવાદ કરી આ અધિકરણનું તાત્પર્ય કહે છે—'બ્રહ્મ આ જગતનું' ૧.

૧ સંનિધિના સંજન્ય. ૨ સંસારપતિવાચ. ૩ સ્મૃતિ જેનું નિમિત્ત એવા.

મિત આક્ષેપનો પરિહાર કર્યો. હવે તર્કનિમિત્ત આક્ષેપનો પરિહાર થાય છે. આ અવધારણું કરેલા 'આગમના અર્થમાં તર્કનિમિત્ત આક્ષેપનો અવકાશ નથી; કેમકે ધર્મમાં છે તેમ બ્રહ્મમાં યાત્રા અપેક્ષારહિત થાય એ યુક્ત છે. અન્ય પ્રમાણથી જેમાં અવગાહન ન થઈ શકે એવો, આગમમાત્રથી પ્રમેય એ વસ્તુ હોય તો એ દૃષ્ટાન્ત થાય; પરંતુ બ્રહ્મ તો પરિનિષ્પન્નસ્વરૂપ સમગ્રાય છે અને તેથી તેમાં અન્ય પ્રમાણનો અવકાશ છે, જેમ પૃથિવી આદિને વિષે દિનિષ્પન્ન વસ્તુને વિષે અન્ય પ્રમાણનો અવકાશ છે, જેમ પૃથિવી આદિને વિષે તેમ, વળી જેમ મુનિના પરસ્પર વિરોધમાં એકના સામર્થ્યથી અન્યને ગોળુ રાખે છે તેમ અન્ય પ્રમાણ સાથે મુનિનો વિરોધ થયે તેના ભગથીજ મુનિને ગોળુ રાખે છે તેમ અન્ય પ્રમાણ સાથે મુનિનો વિરોધ થાય તેના બાધ કરતી યુક્તિ અનુભવની સમીપ છે, મુનિ તો 'ઐતિહ્યમાત્રથી સ્વાર્થનું અભિધાન કરે છે તેથી અનુભવથી દૂર છે; અને અવિધાને નિવૃત્ત કરનાર અને મોક્ષનું સાધન જે બ્રહ્મવિજ્ઞાન તેનું કૃત

ત્વાદિ. પૂર્વપક્ષનો આક્ષેપ કરે છે—'પણ આ અવધારણું કરેલા' હતાદિ. અનવકાશનો દેવ ઉદે છે—'કેમકે ધર્મમાં છે તેમ બ્રહ્મમાં' હતાદિ. અન્ય પ્રમાણની જેમાં અપેક્ષા નથી અને જે એકલા વેદથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એવા બ્રહ્મને વિષે અનુમાનાત્મક તર્કનો અપ્રવેશ છે તેથી આક્ષેપને અવકાશ નથી; કેમકે તર્ક અને વેદનો વિવચ મિલ્લ છે. આ સંક્રાંતિ પૂર્વ પક્ષી સમાધાન કરે છે કે જે સિદ્ધ વસ્તુ છે તે અન્ય પ્રમાણથી અન્ય છે તેથી તર્ક અને વેદનો એક વિષય હોવાથી વિરોધ થઈ છે. એમ પૂર્વપક્ષનું સમર્થન કરે છે—'અન્ય પ્રમાણથી જેમાં અવગાહન ન થઈ શકે એવો' હતાદિ. વિષય એક હોવાને છીધે વિરોધ થઈ તોપણ મુનિનો વિરોધ હોય તો અન્ય પ્રમાણનોજ બાધ થશે એવું છે તેથી કહે છે—'વળી જેમ મુનિના પરસ્પર વિરોધમાં' હતાદિ. પ્રત્યક્ષ મુનિથી દુર્બલ મુનિનો બાધ થાય છે તેમ અન્ય પ્રમાણ જે નિરવકાશ હોય તેને મુખ્ય કરી લઘુભૂતિથી સાવકાસા મુનિને એક કરી એમ યુક્ત છે એવો અર્થ છે. વળીજે સાવકાસા મુનિઓનો અવકાશરહિત એક મુનિ સાથે વિરોધ હોય તો અનવકાશ મુનિને અનુગ્રહ થાય એવી રીતે જેમ સાવકાસા મુનિઓ હરવાઈથી એક કરવામાં આવે છે તેમ, જેને અવકાશ નથી એવા એકલા તર્ક સાધેના વિરોધમાં તેને અનુગ્રહ થાય એમ વળીજે મુનિઓનું મુગ્ધકરણ—લઘુભૂતિકરણ આદિથી અનુમાન કરેલું યુક્ત છે. કેમકે સાવકાસા અને નિરવકાશ એ બેમાં નિરવકાશ વિશેષ ભગવાન છે એવું તત્ત્વ છે. વળી વિરોધી હોવાને છીધે અનાદિ અવિધાને નિવૃત્ત કરતો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર દૃષ્ટ રૂપરંગ મોક્ષનું સાધન છે એમ હતાદિ છે. તેમા બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર મોક્ષનું સાધન હોવાથી પ્રધાન છે અને તર્ક તેનું અન્તરંગ છે, કેમકે 'અપરોક્ષ દૃષ્ટાન્તથી પરોક્ષ અર્થને અનુમાન થાય છે. દૃષ્ટસાધર્મ્યથી અદૃષ્ટવિષયક હોવાથી અનુમાન અન્તરંગ છે. 'સજ્ઞ તો પરોક્ષ-વિષયક હોવાને છીધે નહિરંગ છે. તેથી તર્કથી મુનિ બાધ છે એમ કહે છે—'દૃષ્ટ અર્થના સાદૃશ્યથી' હતાદિ. 'ઐતિહ્યમાત્રથી' = પ્રવાહપરંપરામાત્રથી, પરોક્ષ રીતે એમ સમજનું. અનુ-ભવનું પ્રાધાન્ય કહે છે—'અવિધાને નિવૃત્ત કરનાર' હતાદિ. મુનિ પણ બ્રહ્મને વિષે

કેમકે ચેતન પ્રતિ કાર્યકારણભાવથી ઉપકરણભાવ પામે છે; કેમકે 'સામ્ય હોય તે 'ઉપકાર્યોપકારકભાવ હોતો નથી. અરેઅર, બે રીવાજો પરસ્પર ઉપકારક થતા નથી. પણ ચેતન પણ કાર્યકારણ સ્વામિસેવકના ન્યાયથી બોજાને ઉપકારક થશે. ના, કેમકે સ્વામિસેવકમાં પણ અચેતન અંશજ ચેતનપ્રતિ ઉપકારક થાય છે, અરે-અર, એક ચેતનનો પરિમહ, શુદ્ધિ આદિ જે અચેતન ભાગ છે તેજ, અન્ય ચેતનનો ઉપકારક થાય છે, પણ ચેતન જાનેજ અન્ય ચેતનનો ઉપકારક કે અપકારક થતો નથી; કેમકે ચેતનો અનિશ્ચયરહિત અને અકર્તા જ એમ સાંખ્યો માને છે. તેટલા માટે કાર્યકારણ અચેતન છે. વળી 'કાષ્ઠ, લોહ' આદિના ચેતનપણા વિષે કંઈ પ્રમાણ નથી: અને લોકમાં ચેતન અને અચેતનનો એ વિભાગ પ્રસિદ્ધ છે. તેટલા માટે જગદીશ વિજયજી હોવાથી આ જગતની પ્રકૃતિ જાણ નથી. જે કેહ્યું એમ કહે કે જગતની પ્રકૃતિ ચેતન છે એમ સુતિથી જાણી તેના જગદીશ સમસ્ત જગત ચેતન છે એમ સમજાશ; કેમકે પ્રકૃતિના રૂપનો વિકારમાં અન્યથ લેવામાં આવે છે અને વિશેષ પરિણામને લીધે ચેતન્ય અભિવ્યક્ત થતું નથી, જેમ જેમાં રૂપરૂ ચેતન્ય છે એવા આત્માઓનું પણ ચેતન્ય સ્વાયં, મૂર્ચ્છા આદિ અવસ્થાઓમાં અભિવ્યક્ત થતું નથી તેમ કાષ્ઠ, લોહ આદિનું પણ ચેતન્ય અભિવ્યક્ત નહિ થશે, અને એજ અ-

ન શાય—એક ઉપકાર્ય અને બીજું ઉપકારક ન શાય એ અવુજ છે; કેમકે સ્વામિસેવકમાં અભિચાર લેવામાં આવે છે એમ સજ્ઞ કરે છે—'પણ ચેતન પણ કાર્યકારણ' હજારિ. સેવકનો દેહજ સ્વામીના ચેતન આત્માએ ઉપકારક થાય છે. માટે અભિચાર નથી એમ કહે છે—'ના, કેમકે સ્વામિસેવકમાં પણ' હજારિ. ચેતન આત્મામાં ઉત્તર્ય કે અપકર્ય ન હોવાથી પરસ્પર ઉપકારક થતા નથી એમ કહે છે—'કેમકે ચેતનો અનિશ્ચયરહિત અને અકર્તા છે' હજારિ. ઉપજન-શુદ્ધિ અને અપાય-દ્રવ્ય એ ધર્મોનો ચોર તે અનિશ્ચય તે જગતના તે 'અનિશ્ચયરહિત'—નિરનિશ્ચય અને નિરનિશ્ચય છે તેથી ન્યાયારહિત હોવાથી અકર્તા છે. તેટલા માટે આત્મા શુદ્ધિ આદિના પ્રયોગ નથી એવો અર્થ છે. પ્રકૃતિ ચેતન જ એમ સુતિમાં છે તેના જગદીશ જગત ચેતનજ જ એનું એકરેશીનું મત ઉદાય છે—'જે કેહ્યું એમ કહે કે' હજારિ. પણ શ્રદ્ધાનું ચેતનત્વ ઉપવચ્ચ થતું નથી, માટે અનુપવચ્ચથી બાધિત છે તેથી કહે જ કે—'વિશેષ પરિણામને લીધે ચેતન્ય અભિવ્યક્ત થતું નથી' સમસ્ત જગતમાં ચેતન્ય છે તોપણ ત્યાં ત્યાં અના-કરણના પરિણામરૂપ ઉપકારકથી તે ઉપવચ્ચ ન થાય એ અવિરુદ્ધ છે. ચેતન્યની અનભિવ્યક્તિનો દુષ્ટાન્ત આપે છે—'જેમ જેમાં રૂપરૂ ચેતન્ય છે,' હજારિ- આત્મા અને અનાત્મા બંને ચેતન હોય તો સ્વસ્વામિભાવસજન-ધ આંધી થઈ તેને માટે કહે છે—'અને એજ અભિવ્યક્તિ અને અનભિવ્યક્તિએ કહેલા' હજારિ. સામ્ય છે તોપણ પ્રત્યક્ષમર્તા અસાધારણ ધર્મને લીધે એમ સમજતું. ચેતન અને અચેતન એક શી રીતે તેને માટે કહે છે—'પ્રસિદ્ધ વિભાગને પણ એથીજ વિરોધ આવરી નહિ' 'એથીજ' = ચેતન્યની અભિવ્યક્તિ અને અનભિવ્યક્તિથીજ. સર્વનું ચેતનત્વ, એકરેશીએ કહેલું.

* કાર્યનું કારણ-કારણ. સાધન. ૧ સરખાવણું. ૨ એક ઉપકાર્ય અને બીજું ઉપકારક હોય એવી રીતે 'ઉપકાર્ય' = પ્રુષ્ઠ, અને બીજું ઉપકારક થાય એકું. 'ઉપકારક' = નીલ. ૩ લોક. ૪ દેહ.

અભ્યક્તિ અને અનભ્યક્તિએ કરેલા વિશેષને હીંચે અને રૂપાદિના ભાવ અને અભાવને હીંચે કાર્યકારણ અને આત્માઓમાં 'ચેતનત્વનો' વિશેષ નથી તેમજ ગુણ અને પ્રધાન ભાવમાં વિશેષ થશે નહિ, જેમ પાર્થિવત્વનો વિશેષ નથી તેમજ માંસ, મૂષ, જોડન આદિના પ્રત્યાભામાં રહેલા વિશેષથી પરસ્પર ઉપાસન્ન થાય છે એમ આદિ પણ થશે અને પ્રસિદ્ધ વિકાસને પણ એથીજ વિશેષ આવશે નહિ—એમ જો કેઈ કહે તો તેથી પણ કેઈકે પ્રકારે ચેતનત્વ અને અચેતનત્વથી સંકલિત વિસફળપણાનો પરિહાર થાય, પણ મુદ્ધિ અને અમુદ્ધિથી સંકલિત થયેલા વિસફળપણાનો પરિહાર તો નજ થાય. તેમજ બીજા વિસફળપણાનો પણ પરિહાર કર્યો રાક્ય નથી એમ કહે છે—'તથાત્તં ચ શાષ્ટાત્' (અને વિસફળપણું મુનિથી જાણાય છે !), સાકમાં સમસ્ત વસ્તુનું ચેતનપણું જે સમજાનું નથીજ તેની, પ્રકૃતિ ચેતન છે એમ મુનિમાં છે તેથી કેવળ મુનિને શરણે રહી ઉત્થેશ કરવામાં આવે તો તે મુનિથીજ વિરુદ્ધ છે; કેમકે મુનિથી પણ તેનું સ્વરૂપ સમજાય છે, 'તેનું સ્વરૂપ' એટલે પ્રકૃતિથી વિસફળપણું કહે છે. 'વિજ્ઞાતે જ્ઞાતિજ્ઞાતે જ' [નિનિ ૨૪૩] (વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન) એમ કેઈકે વિભાગની અધ્યતનતા પ્રતિપાદન કરતી અનિજ ચેતન બ્રહ્મથી જગત્ વિસફળ-અચેતન છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. ॥ ૬ ॥

પણ અચેતન તરીકે મનાવતાં બૃત્ત અને હન્દ્રિયોનું ચેતનત્વ પણ કામિત મુનિમાં એવામાં આવે છે; 'મુદ્ગપ્રવૃત્તિ' [૧૦૦ પ૦ આ૦ શાશ્વત] (મુનિના બોલી) 'આત્મોદ્ગમ્ય' [૧૦૦ પ૦ આ૦ શાશ્વત] (પાત્તી બોલું) એમ અને 'તત્ત્વજ્ઞેષ્ઠા' [૧૦૦ શાશ્વત] (તેનેજે બોલું), 'તા જ્ઞાત વેષ્ઠા' [૧૦૦ શાશ્વત] (તે પાત્તીએ બોલું) કન્યાદિ, બૃત્તો વિશે ચેતનત્વમુનિ છે. હન્દ્રિય વિશે પણ છે; જેમકે 'તે હન્દ્રે પ્રાણા બદ્ધપ્રયસં વિવદમાના પ્રજ્ઞા જ્ઞાનુઃ' [૧૦૦ શાશ્વત] (ખરેખર, તે એ પ્રાણો પાત્તીવાળાની અપ્રજ્ઞા માટે વિવાદ કરતા બ્રહ્મ પામે મયા), 'તે હ વાચમુનુષ્યં ન રજ્જ વેતિ' [૧૦૦ શાશ્વત] (તે રેણુએ આ પ્રમાણે [નિશ્ચય કરીને] વાણીની અનિ-અનિની દેવપ્રાને કર્યું, તું આમારે માટે ઉદ્ગમાનું કર્મ કર એમ) કન્યાદિ હન્દ્રિયો વિશે ચેતનત્વમુનિ છે. આથી કેતન મૂલ પડે છે—

અતિવ ક્રીને ત્વજ્ઞ તેનું પરિહાર કરે છે—તેથી પણ કેઈકે પ્રકારે વિભાગી કરી કર્યો ભાવ કરી મૂલત્વ કેવળ બાવથી પરિહાર કરે છે—નિમજ્જ બીજા વિસફળપણાનો પરિહાર નહિ, બીજા ચેતનત્વનો પરિહાર. પ્રકૃતિ ચેતન છે એટલે જે કુલને જે તે પુણ્ય આદિનું ચેતનત્વ અવગમ્યરૂપ છે તે જગત્ પ્રમણથી મુનિલિત થાય તે મુનિની કૃતિ નહિવત્ત એ અવિરુદ્ધ તેને અવગણ કરે. પણ અવગમ્ય પ્રવચને અવગણે તે અનુભવનાર જગત્ અવગમ્ય કૃતિના કાર્યો વૃદ્ધ છે, પણ તેનું મુનિપરિહારી કુલવેને અવગણ કર્યો પ્રવચન નહિ, તેમજ જે કૃત્તરકરેનું દૃષ્ટીએ જુદું છે એને જાણ છે ॥ ૬ ॥

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ વિશેષાનુગતિમ્યામ્ ॥ ૫ ॥

પાઠ્ય 'અભિમાનિની દેવતાઓનું અભિધાન છે, 'વિશેષ અને

અનુગતિથી ॥ ૫ ॥

૥ રાજ્ય આરાંકાનું નિરાકરણ કરે છે. 'મુદ્ગલ્યીન' (મુનિઃ જોડી) એવા પ્રકારની મુનિથી જૂન અને હંદ્રિયો ધ્યેન છે એમ, ખરેખર, રાંકા કરવાની નથી; કેમકે એ અભિમાનિની દેવતાનું અભિધાન છે. મુનિઃ આદિની અને વાણી આદિની અભિમાનિની ધ્યેન દેવતાઓનું, વદન, સંવદન આદિ ધ્યેનનના ઉચિત વ્યવહારને વિષે, અભિધાન છે, જૂન અને હંદ્રિયનુંજ નથી. શાથી? વિશેષ અને અનુગતિથી. જોડતા અને જૂન ને હંદ્રિયો વચ્ચે ધ્યેન અને અધ્યેન વિભાગથી લક્ષિત થયેલા વિશેષ પૂરે કહ્યો છે; અને સર્વ ધ્યેન હોય તો એ એક ઉપપત્ત થાય નહિ. વળી કૌષીતકીના પ્રાણસંવાદમાં હંદ્રિયભાવની આરાંકા નિવૃત્ત કરવા માટે અને ધ્યેન અધિષ્ઠાતાનું પરિમહત્વ કરવા માટે દેવતા રાજ્યથી વિશિષ્ટ કરે છે—' યતા હ વ દેવતા મહંધેયસે વિવદમાનાઃ ' (ખરેખર, એ દેવતાઓ પાતાની મેષતા માટે વિવાદ કરતી) એમ અને 'તા યા યતાઃ તથાં વેપતાઃ પ્રાપ્તે નિઃધેયસં વિદિત્વા ' [રાહ] (તે એ સર્વે દેવતાઓએ પ્રાણને વિષે મેષતા જાણીને) એમ, સર્વત્ર અનુગત થયેલી અભિમાનિની ધ્યેન દેવતાઓ મન્ત્ર, અર્થવાદ, હનિહાસ, પુરાણ આદિથી સમ્ભવ્ય છે. 'મન્ત્રિર્વાંમૃત્વા મુક્તં પ્રાપ્સિતાન્ ' [એઝ જ્ઞાઝ રાહારાહ] (અભિ વાણી થઈને મુખમાં પડે) હત્યાદિ. મુનિ હંદ્રિયોને વિષે અનુબ્રાહ્મ દેવતાને અનુગત થયેલી દર્શાયે છે. વળી પ્રાણસંવાદના વાક્યયોગમાં 'તે હ પ્રાણાઃ પ્રજાપતિ પિતરમેત્વોયુઃ ' [હાન્દોઃ પારાઠ] (ખરેખર, તે પ્રાણેએ પ્રજાપતિ પિતા પાસે જઈને કહ્યું) એમ મેષત્વ નહીં કરવા માટે પ્રજાપતિ પાસે જવું અને તેના વચનથી એકેકના ઉત્ક્રમણથી અવ્યવચ્ચતિરેકથી પ્રાણની મેષત્વપ્રતીતિ, અને 'તસૈં ચલિહરણમ્ ' [બૃહઠ

ઉત્તર સૂત્રથી લે ચક્રાનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે ચક્રા કહે છે—'પાણ્ય અધ્યેન તરીકે મનાયતાં' હતાદિ. મુનિઃ આદિ જોડી એવી મુનિ છે તે તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓને જાણુ પડે છે તેથી 'વિજ્ઞાનં જ્ઞાવિજ્ઞાનં ચ' (વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન) એમ ધ્યેન અધ્યેનનના વિભાગનો લે વાયક રાજ્ય તેનો સ્વરથાંયે યુગ નથી એમ સાંખ્ય સમાધાન કરે છે—'અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ' હત્યાદિ. 'સંવદન' = વિવાદ. જનમાત્ર કે હંદ્રિયભાવનો ધ્યેન તરીકે વ્યવદેશ નથી; કેમકે હોંક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ લે વિમાન તેને બાધ થાય એ યુગ નથી. વિશેષવદનો અન્ય અર્થ કહે છે—'વળી કૌષીતકીના પ્રાણસંવાદમાં' હત્યાદિ. જેનજેનાની મેષતા માટે વિવાદ કરતા પ્રાણે એમ કહેવા પ્રાણે ધ્યેનનવાચી 'દેવતા' રાજ્યથી વિશિષ્ટ થયા છે તેથી પ્રાણાદિપદોથી અધિષ્ઠાત્રી દેવતાનો વ્યવદેશ છે એવો અર્થ છે 'પ્રાપ્તે નિઃધેયસં વિદિત્વા' = પ્રાણને વિષે મેષતા જાણીને પ્રાણાધીન થયા એવો અર્થ છે. અનુગતિનું જુદા વ્યાખ્યાન કરે છે—'સર્વત્ર અનુગત થયેલી' હત્યાદિ. 'તસૈં ચલિહરણમ્' = તે પ્રાણને બધે લઈ જવું:

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ વિશેષાનુગતિમ્યામ્ ॥ ૫ ॥

પણ 'અભિમાનિની દેવતાઓનું અભિધાન છે, વિશેષ અને

અનુગતિથી ॥ ૫ ॥

તુ શબ્દ આશંકાનું નિરાકરણ કરે છે. 'મુદ્ગર્ભીય' (મૃતિકા બોલી) એવા પ્રકારની મુનિથી જૂન અને દંદિયો ધ્યેન છે એમ. અરેઅર, શંકા કરવાની નથી; કેમકે એ અભિમાનિની દેવતાનું અભિધાન છે. મૃતિકા આદિની અને વાણી આદિની અભિમાનિની ધ્યેન દેવતાઓનું, વદન, સંવદન આદિ ધ્યેનનના ઉચિત વ્યવહારને વિષે, અભિધાન છે, જૂન અને દંદિયનુંજ નથી. શાથી? વિશેષ અને અનુગતિથી. બોધના અને જૂન ને દંદિયો વચ્ચે ધ્યેન અને અધ્યેનન વિભાગથી લક્ષિત થયેલા વિશેષ પૂર્વે કહ્યો છે; અને સર્વ ધ્યેન તેણે તે એ બે ઉપપત્ત ધાય નહિ. વળી કૌપીતકીના પ્રાણસંવાદમાં દંદિયભાવની આશંકા નિવૃત્ત કરવા માટે અને ધ્યેનન અધિષ્ઠાતાનું પરિબ્રહ્મ કરવા માટે દેવતા શબ્દથી વિશિષ્ટ કરે છે—'વતા હ વ દેવતા મહંધેયસે વિવદમાનાઃ' (અરેઅર, એ દેવતાઓ પાનાની મેહતા માટે વિવાદ કરતી) એમ અને 'તા વા વતાઃ નર્વા દેવતાઃ પ્રાણે નિઃધેયસં વિદિત્વા' [૨૪] (તે એ સર્વ દેવતાઓએ પ્રાણને વિષે મેહતા ભળીને) એમ. સર્વત્ર અનુગત થયેલી અભિમાનિની ધ્યેન દેવતાઓ મન્ત્ર, અર્થવાદ, દનિદ્વાસ, પુરાણ આદિથી સમ્બંધિત છે. 'મગ્નિર્વાંમૃત્વા મુર્તે પ્રાવિશાન્' [એઠ બ્રાહ્મ ૨૪૨૨૪] (અગ્નિ વાણી થઈને મુખમાં પડે) હત્યાદિ. મુનિ દંદિયોને વિષે અનુબ્રહ્મ દેવતાને અનુગત થયેલી દર્શાયે છે. વળી પ્રાણસંવાદના વાક્યરૂપમાં 'તે હ પ્રાણાઃ પ્રજાપતિ પિતરમેત્યોજુઃ' [હાન્દોઠ ૫૨૧૭] (અરેઅર, તે પ્રાણેએ પ્રજાપતિ પિતા પાસે જઈને કહ્યું) એમ મેહત્વ નક્કી કરવા માટે પ્રજાપતિ પાસે જવું અને તેના વચનથી એકેકના ઉત્ક્રમણથી અન્યવ્યવહારિતેકથી પ્રાણની મેહત્વપ્રતીતિ, અને 'તસૈ ચલિહરણમ્' [બૃહ્દ

ઉત્તર સૂચી બે સંકલ્પ નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંકલ્પ કહે છે—'પણ અધ્યેનન તરીકે મનાયલાં' હત્યાદિ. મૃતિકા આદિ બોલી એવી મુનિ છે તે તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓને જાણુ પડે છે તેથી 'વિજ્ઞાનં જ્ઞાવિજ્ઞાનં જ' (વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન) એમ ધ્યેનન અધ્યેનનના વિભાગનો બે વાક્ય શબ્દ તેનો લક્ષ્યરૂપ મુજબ નથી એમ સાંખ્ય સમાધાન કરે છે—'અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ' હત્યાદિ. 'સંવદન' = વિવાદ. જનમાત્ર કે દંદિયભાવનો ધ્યેન તરીકે વ્યવહાર નથી, કેમકે લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ બે વિભાગ તેને જાણ થાય એ મુજબ નથી. વિશેષપદનો જનન અર્થ કહે છે—'વળી કૌપીતકીના પ્રાણસંવાદમાં' હત્યાદિ. જોનજોનાની મેહતા માટે વિવાદ કરતા પ્રાણે એમ કહેવા પ્રાણે ધ્યેનનવાચી 'દેવતા' શબ્દથી વિશિષ્ટ થયા છે તેથી પ્રાણુદિપ્તેથી અધિષ્ઠાત્રી દેવતાનો વ્યવહાર છે એનો અર્થ છે 'પ્રાણે નિઃધેયસં વિદિત્વા' = પ્રાણને વિષે મેહતા ભળીને પ્રાણુધીન થયા એનો અર્થ છે. અનુગતિનું જલ્પના વ્યાખ્યાન કરે છે—'સર્વત્ર અનુગત થયેલી' હત્યાદિ. 'તસૈ ચલિહરણમ્' = તે પ્રાણને જલિ લઈ જવું;

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ વિશેષાનુગતિમ્યામ્ ॥ ૫ ॥

પણ 'અભિમાનિની દેવતાઓનું અભિધાન છે, 'વિશેષ અને

અનુગતિથી ॥ ૫ ॥

જુ શબ્દ આશંકાનું નિરાકરણ કરે છે. 'મૃદભયીન્' (મૃત્તિકા બોલી) એવા પ્રકારની મૃતિથી ભૂત અને દેવિષો યેન છે એમ. અરેખર, શંકા કરવાની નથી; કેમકે એ અભિમાનિની દેવતાનું અભિધાન છે. મૃત્તિકા આદિની અને વાણી આદિની અભિમાનિની યેન દેવતાઓનું, વદન, સંવદન આદિ યેનનના ઉચિત વ્યવહારને વિષે, અભિધાન છે, ભૂત અને હિન્દ્રિયનુંજ નથી. શાથી? વિશેષ અને અનુગતિથી, બોલના અને ભૂતને હિન્દ્રિયો વચ્ચે યેન અને અધ્યેનન વિભાગથી લક્ષિત થયેલા વિશેષ પૂર્વે કહ્યો છે; અને અર્થ યેન હોય તો એ બેદ ઉપપત્ત થાય નહિ. વળી કૌપીનક્રીના પ્રાણસંવાદમાં હિન્દ્રિયભાવની આશંકા નિવૃત્ત કરવા માટે અને યેનન અભિધાનાનું પરિમદ્વ કરવા માટે દેવતા શબ્દથી વિશિષ્ટ કરે છે—'યતા દૃષ્ટ દેવતા મદંધેપસે વિષદમાનાઃ' (અરેખર, એ દેવતાઓ પાતાની મેષ્ટના માટે વિવાદ કરતી) એમ અને 'તા યા યનાઃ સર્વા દેવતાઃ પ્રાણે નિઃધેપસં વિદિત્વા' (રાજ) (તે એ સર્વે દેવતાઓએ પ્રાણને વિષે મેષ્ટના બાણીને) એમ. સર્વત્ર અનુગત થયેલી અભિમાનિની યેન દેવતાઓ મન્ત્ર, અર્થવાદ, દિનિદાસ, પુરાણ આદિથી સમબલ્ય છે. 'મતિર્વાગ્મૃત્વા મુર્તિ પ્રાવિદાન્' [એઠ બ્રાહ્મ રાજારાજ] (અભિ વાણી થકીને મુખમાં પડે) દત્તાદિ. મુનિ હિન્દ્રિયોને વિષે અનુગ્રાહક દેવતાને અનુગત થયેલી દર્શાવે છે. વળી પ્રાણસંવાદના વાક્યરૂપમાં 'તે હ પ્રાણાઃ પ્રજાપતિ પિતરમેત્યોચુઃ' [ઇન્દ્રોઠ પારાઠ] (અરેખર, તે પ્રાણોએ પ્રજાપતિ પિતા પાસે જઈને કહ્યું) એમ મેષ્ટવ નહી કરવા માટે પ્રજાપતિ પાસે જનું અને તેના વચનથી એકેકના ઉત્ક્રમણથી અન્વયવ્યતિરેકથી પ્રાણની મેષ્ટવપ્રતીતિ, અને 'તસૈં ચલિહરણમ્' [બૃહઠ

ઉત્તર સુત્રથી એ શબ્દનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંજ્ઞા કરે છે—'પણ અધ્યેનન તરીકે મનાયશો' દત્તાદિ. મૃત્તિકા આદિ બોલી એવી મુનિ છે તે નેની અવિદ્યારી દેવતાઓને બાણ પડે છે તેથી 'વિજ્ઞાનં ચાવિજ્ઞાનં ચ' (વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન) એમ યેનન અધ્યેનનના વિશામનો એ વાચ્ય શબ્દ તેઓ સ્વસ્થ થુકા નથી એમ સામ્ય સમાધાન કરે છે—'અભિમાનિ-વ્યપદેશસ્તુ' દત્તાદિ. 'સંવદન' = વિવાદ. જનમાત્ર કે હિન્દ્રિયભાવનો યેન તરીકે વ્યવહેર નથી. કેમકે હોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ એ વિચાર તેને વ્યાપ વ્યાપ એ થુકા નથી. વિશેષવદનો અન્વ અર્થ કરે છે—'વળી કૌપીનક્રીના પ્રાણસંવાદમાં' દત્તાદિ. પેનપેનાની મેષ્ટના માટે વિવાદ કરના પ્રાણો એમ કહેવા પ્રાણો યેનનવાની 'દેવતા' શબ્દથી વિશિષ્ટ થવા છે તેથી પ્રાણવિષયી અધિધારી દેવતાનો વ્યવહેર છે એવો અર્થ છે 'પ્રાણે નિઃધેપસં વિદિત્વા' = પ્રાણને વિષે મેષ્ટના બાણને પ્રાણીન થયા એવો અર્થ છે. અનુગતિનું બહુધા વ્યાખ્યાન કરે છે—'સર્વત્ર અનુગત થયેલી' દત્તાદિ. 'તસૈં ચલિહરણમ્' = તે પ્રાણને બલિ થઈ જનું:

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ વિશેષાનુગતિમ્યામ્ ॥ ૫ ॥

પામ્ 'અભિમાનિની દેવતાઓનું અભિધાન છે, વિશેષ અને

અનુગતિથી ॥ ૫ ॥

જુ રાખ આરંભાનું નિરાકરણ કરે છે. 'મૃદમર્ચાન્' (મૃતિકા બોલી) એવા પ્રકારની મુનિથી જૂન અને દેદ્રિયો ધેનન છે એમ. ખરેખર, રાંડા કરવાની નથી; કેમકે એ અભિમાનિની દેવતાનું અભિધાન છે. મૃતિકા આદિની અને વાણી આદિની અભિમાનિની ધેનન દેવતાઓનું, વદન, સંવદન આદિ ધેનનના ઉચિત વ્યવહારને વિષે, અભિધાન છે. જૂન અને હન્દ્રિયનુંજ નથી. સાથી? વિશેષ અને અનુગતિથી. બોહતા અને જૂન ને હન્દ્રિયો વચ્ચે ધેનન અને અધેનન વિભાગથી સક્તિ થયેલા વિશેષ પૂર્વે કર્યો છે; અને સર્વ ધેનન હોય તો એ બેઠ ઉપપત્ત થાય નહિ. વળી કૌપીનકીના પ્રાણસંવાદમાં હન્દ્રિયમાત્રની આરંભા નિવૃત્ત કરવા માટે અને ધેનન અધિષ્ઠાતાનું પરિબદ્ધ કરવા માટે દેવતા રાખથી વિશિષ્ટ કરે છે—'વતા હ વ દેવતા મદ્ધેયસે વિષદમાતા' (ખરેખર, એ દેવતાઓ પાતાની મેદતા માટે વિવાહ કરતી) એમ અને 'તા વા વતાઃ સર્વા દેવતાઃ પ્રાણે નિઃષેયસં વિદિત્વા' [રાજ] (તે એ સર્વે દેવતાઓએ પ્રાણને વિષે મેદતા બાણીને) એમ. સર્વત્ર અનુગત થયેલી અભિમાનિની ધેનન દેવતાઓ મન્ત્ર, અર્ધવાદ, હનિદાસ, પુરાણ આદિથી સમજાય છે. 'મદ્ધિવાંમૃત્યા મુષં પ્રાવિદાન્' [એઝ બ્રાહ્મ રાજારાજ] (અભિ વાણી થઈને મુખમાં પડે) હત્યાદિ. મુનિ હન્દ્રિયાને વિષે અનુગ્રાહક દેવતાને અનુગત થયેલી દર્શાવે છે. વળી પ્રાણસંવાદના વાક્યથીયે 'તે હ પ્રાણાઃ પ્રજાપતિ પિતરમેત્યોયુઃ' [છાન્દોગ બારાડ] (ખરેખર, તે પ્રાણોએ પ્રજાપતિ પિતા પાસે જઈને કહ્યું) એમ મેદત્વ નહીં કરવા માટે પ્રજાપતિ પાસે જવું અને તેના વચનથી એકેકના ઉત્ક્રમણથી અન્યથવ્યનિરેકથી પ્રાણની મેદત્વપ્રતીતિ, અને 'તસં ચલિહરણમ્' [બૃહ્

ઉત્તર સૂત્રથી જે યજ્ઞનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે યજ્ઞ કહે છે—'પામ્ અધેનન તરીકે મનાયલાં' હત્યાદિ. મૃતિકા આદિ બોલી એવી મુનિ છે તે તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓને જુગ પડે તેથી 'વિજ્ઞાનં આવિજ્ઞાનં ચ' (વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન) એમ ધેનન અધેનનના વિભાગનો જે વાચક રાજ તેનો સ્વકાર્ય યુક્ત નથી એમ સાબ્ધ સમાધાન કરે છે—'અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ' હત્યાદિ. 'સંવદન' = વિવાહ. જનમાત્ર કે હન્દ્રિયમાત્રનો ધેનન તરીકે વ્યવહાર નથી; કેમકે લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ જે વિજ્ઞાન તેને બાધ થાય એ યુક્ત નથી. વિશેષવદનો અન્ય અર્થ કહે છે—'વળી કૌપીનકીના પ્રાણસંવાદમાં' હત્યાદિ. યોગ્યતાની મેદતા માટે વિવાહ કરતા પ્રાણે એમ કહેલા પ્રાણે ધેનનવાચી 'દેવતા' શબ્દથી વિશિષ્ટ થયા છે તેથી પ્રાણાદિપદોથી અધિષ્ઠાત્રી દેવતાનો વ્યવહાર છે એવો અર્થ છે 'પ્રાણે નિઃષેયસં વિદિત્વા' = પ્રાણને વિષે મેદતા બજીને પ્રાણુથીન થયા એવો અર્થ છે. અનુગતિનું બહુધા વ્યાખ્યાન કરે છે—'સર્વત્ર અનુગત થયેલી' હત્યાદિ. 'તસં ચલિહરણમ્' = તે પ્રાણને જાણે જઈ જવું;

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ વિશેષાનુગતિમ્યામ્ ॥ ૫ ॥

પાત્ર 'અભિમાનિની દેવતાઓનું અભિધાન છે, વિશેષ અને

અનુગતિથી ॥ ૫ ॥

જી રાજ્ય આરંભાનું નિરાકરણ કરે છે. 'મૃદુમવીન્' (મૃતિકા ઓક્ષી) એવા પ્રકારની મૃતિથી જૂન અને દંદિષે ધ્યેન છે એમ. અરેખર, સંકા કરવાની નથી; કેમકે એ અભિમાનિની દેવતાનું અભિધાન છે. મૃતિકા આદિની અને વાણી આદિની અભિમાનિની ધ્યેન દેવતાઓનું, વદન, સંવદન આદિ ધ્યેનનના ઉચિત વ્યવહારને વિષે, અભિધાન છે, જૂન અને દંદિષ્યનુંજ નથી. સાથી? વિશેષ અને અનુગતિથી. બોધના અને જૂન ને દંદિષે વચ્ચે ધ્યેન અને અધ્યેન વિભાગથી લક્ષિત થયેલા વિશેષ પૂર્વે કહ્યો છે; અને સર્વ ધ્યેન હોય તે એ બે ઉપપન્ન થાય નહિ. વળી કૌપીતકીના પ્રાણસંવાદમાં દંદિષમાત્રની આરંભ નિવૃત્ત કરવા માટે અને ધ્યેનન અધિષ્ઠાતાનું પરિમદ્ભૂ કરવા માટે લેખતા રાજ્યથી વિશિષ્ટ કરે છે—'યતા હ પિ દેવતા મહદેવસં વિવદમાનાઃ' (અરેખર, એ દેવતાઓ પાનાની મેષતા માટે વિવાદ કરતી) એમ અને 'તા યા યતાઃ સર્વા લેખતાઃ પ્રાણે નિઃષેવસં વિદિત્વા' [રાજ] (તે એ સર્વ દેવતાઓએ પ્રાણને વિષે મેષતા બાળીને) એમ. સર્વત્ર અનુગત થયેલી અભિમાનિની ધ્યેન દેવતાઓ મન્ત્ર, અર્થવાદ, દનિદ્વાસ, પુરાણ આદિથી સમ્ભવ્ય છે. 'અગ્નિયામ્મૃત્વા મુર્તિ પ્રાપ્તિમ્' [એઝ પ્રાઝ રાજારાજ] (અગ્નિ વાણી થઈને મુખમાં પડે) હત્યાદિ. મૃતિ દંદિષેને વિષે અનુગ્રાહક દેવતાને અનુગત થયેલી હતાવે છે. વળી પ્રાણસંવાદના વાક્યયોગમાં 'તે હ પ્રાણાઃ પ્રજાપતિ પિતરમેત્યોષુઃ' [હાન્દાઝ પારાઝ] (અરેખર, તે પ્રાણોએ પ્રજાપતિ પિતા પાસે જઈને કહ્યું) એમ મેષત્વ નક્કી કરવા માટે પ્રજાપતિ પાસે જવું અને તેના વચનથી એકેકના ઉત્ક્રમણથી અન્યથવ્યતિરેકથી પ્રાણની મેષત્વપ્રતીતિ, અને 'તસૈ લલિહરણમ્' [બૃહઝ

ઉત્તર સૂત્રથી જે સંકાનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંકા કહે છે—'પાત્ર અધ્યેનન તરીકે મનાયતાં' હત્યાદિ. મૃતિકા આદિ બોલી એવી મૃતિ છે તે તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓને લાગુ પડે છે તેથી 'વિજ્ઞાનં ચાવિજ્ઞાનં ચ' (વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન) એમ ધ્યેનન અવેતનના વિભાગનો જે વાચક રાજ્ય તેનો લક્ષ્યમાં યુક્ત નથી એમ સામ્ય સમાધાન કરે છે—'અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ' હત્યાદિ. 'સંવદન' = વિવાદ. બળમાત્ર કે દંદિષમાત્રનો ધ્યેન તરીકે વ્યવહાર નથી, કેમકે લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ જે વિમાત્ર તેને બાધ થાય એ યુક્ત નથી. વિશેષપદનો અન્ય અર્થ કહે છે—'વળી કૌપીતકીના પ્રાણસંવાદમાં' હત્યાદિ. યોગ્યતાની મેષતા માટે વિવાદ કરતા પ્રાણે એમ કહેવા પ્રાણે ધ્યેનવાણી 'દેવતા' રાજ્યથી વિશિષ્ટ થયા છે તેથી પ્રાણાદિપદેથી અધિષ્ઠાત્રી દેવતાનો વ્યવહાર છે એવો અર્થ છે 'પ્રાણે નિઃષેવસં વિદિત્વા' = પ્રાણને વિષે મેષતા બાળીને પ્રાણાધીન થયા એવો અર્થ છે. અનુગતિનું બહુધા વ્યાખ્યાન કરે છે—'સર્વત્ર અનુગત થયેલી' હત્યાદિ. 'તસૈ લલિહરણમ્' = તે પ્રાણને બધે જ જવું;

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ વિશેષાનુગતિમ્યામ્ ॥ ૫ ॥

પામ્ 'અભિમાનિની દેવતાઓનું અભિધાન છે, 'વિશેષ અને

અનુગતિથી ॥ ૫ ॥

જુ શબ્દ આરંભનું નિરાકરણ કરે છે. 'મૃદુમરીન્' (મૃતિકા બોલી) એવા પ્રકારની મુનિથી જૂન અને હિન્દિયો થેનન છે એમ, ખરેખર, સંક્રા કરવાની નથી; કેમકે એ અભિમાનિની દેવતાનું અભિધાન છે. મૃતિકા આદિની અને વાણી આદિની અભિમાનિની થેનન દેવતાઓનું, વદન, સંવદન આદિ થેનનના ઉચિત વ્યવહારને વિષે, અભિધાન છે, જૂન અને હિન્દિયનુંજ નથી. સાચી? વિશેષ અને અનુગતિથી, બોલના અને જૂન ને હિન્દિયો વચ્ચે થેનન અને અથેનન વિભાગથી લક્ષિત થયેલા વિશેષ પૂર્વે કહ્યો છે; અને સર્વ થેનન હોય તો એ બેઉ ઉપપન્ન થાય નહિ. વળી કૌપીતકીના પ્રાણસંવાદમાં હિન્દિયમાત્રની આરંભા નિવૃત્ત કરવા માટે અને થેનન અધિષ્ઠાતાનું પરિમહત્વ કરવા માટે દેવતા શબ્દથી વિશિષ્ટ કરે છે—'વતા હ ધિ દેવતા મહાધેયસં વિવદમાતા' (ખરેખર, એ દેવતાઓ પાતાની મેદના માટે વિવાદ કરતી) એમ અને 'તા વા વતાઃ સર્વા દેવતાઃ પ્રાણે નિધેયસં વિદિત્વા' [૨૪] (તે એ સર્વે દેવતાઓએ પ્રાણને વિષે મેદના જાણીને) એમ. સર્વત્ર અનુગત થયેલી અભિમાનિની થેનન દેવતાઓ મન્ત્ર, અર્થવાદ, હનિહાસ, પુરાણ આદિથી સમભય છે. 'મન્ત્રિયોમૂલ્યા મુનં પ્રાવિદાન્' [એ૦ બ્રા૦ ૨૪૨૨૪] (અભિ વાણી થઈને મુખમાં પડે) હત્યાદિ. મુનિ હિન્દિયાને વિષે અનુગ્રાહક દેવતાને અનુગત થયેલી હશે એ છે. વળી પ્રાણસંવાદના વાક્યયોગમાં 'તે હ પ્રાણાઃ પ્રજાપતિ પિતરમેત્યોયુઃ' [હાન્દ૦ ૫૨૧૭] (ખરેખર, તે પ્રાણોએ પ્રજાપતિ પિતા પાસે જઈને કહ્યું) એમ મેદન નહીં કરવા માટે પ્રજાપતિ પાસે જવું અને તેના વચનથી એકેકના ઉત્ક્રમણથી અન્વયવ્યતિરેકથી પ્રાણની મેદત્વપ્રતીતિ, અને 'તસૈ ચલિહરણમ્' [બૃહ૦

ઉત્તર સૂતથી જે સંક્રાનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંક્રા કહે છે—'પણ અથેનન તરીકે મનાયલાં' હત્યાદિ. મૃતિકા આદિ બોલી એવી મુનિ છે તે તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓને જાણુ પડે છે તેથી 'વિજ્ઞાનં જ્ઞાવિજ્ઞાનં જ' (વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન) એમ થેનન અથેનનના વિભાજનો જે વાચક શબ્દ તેઓ જ્ઞદ્વાયે યુક્ત નથી એમ સામ્ય સમાધાન કરે છે—'અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ' હત્યાદિ. 'સેવદન' = વિવાદ. જનમાત્ર કે હિન્દિયમાત્રનો થેનન તરીકે વ્યવહાર નથી; કેમકે લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ જે વિભાજ તેને જાણ થાય એ યુક્ત નથી. વિશેષપદનો અન્વય અર્થ કહે છે—'વળી કૌપીતકીના પ્રાણસંવાદમાં' હત્યાદિ. થેનનપોતાની મેદના માટે વિવાદ કરના પ્રાણે એમ કહેલા પ્રાણે થેનનવાચી 'દેવતા' શબ્દથી વિશિષ્ટ થયા છે તેથી પ્રાણાધિપતેથી અધિષ્ઠાત્રી દેવતાનો વ્યવહાર છે એવો અર્થ છે. 'પ્રાણે નિધેયસં વિદિત્વા' = પ્રાણને વિષે મેદના જાણીને પ્રાણાધીન થયા એવો અર્થ છે. અનુગતિનું બહુધા વ્યાખ્યાન કરે છે—'સર્વત્ર અનુગત થયેલી' હત્યાદિ. 'તસૈ ચલિહરણમ્' = તે પ્રાણને જાણે હઈ જવું;

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ વિશેષાનુગતિમ્યામ્ ॥ ૫ ॥

પણ 'અભિમાનિની દેવતાઓનું અભિધાન છે, વિશેષ અને

અનુગતિથી ॥ ૫ ॥

તુ રાજ્ય આરાંકાનું નિરાકરણ કરે છે. 'સુદમવીન્' (મૃતિકા બોલી) એવા પ્રકારની મુતિથી ભૂત અને ઉદ્વિષ્ટો ચેતન છે એમ, અરેખર, રાંકા કરવાની નથી; કેમકે એ અભિમાનિની દેવતાનું અભિધાન છે. મૃતિકા આદિની અને વાણી આદિની અભિમાનિની ચેતન દેવતાઓનું, વદન, સંવદન આદિ ચેતનતા ઉચિત વ્યવહારને વિષે, અભિધાન છે, ભૂત અને હન્દ્રિયનુંજ નથી. સાચી? વિશેષ અને અનુગતિથી. બોલના અને ભૂત ને હન્દ્રિયો વચ્ચે ચેતન અને અચેતન વિભાગથી લક્ષિત થયેલા વિશેષ પૂર્વે કહ્યો છે; અને સર્વ ચેતન હોય તો એ ભેદ ઉપપન્ન થાય નહિ. વળી કૌપીનકીના પ્રાણસંવાદમાં હન્દ્રિયમાત્રની આરાંકા નિવૃત્ત કરવા માટે અને ચેતન અધિષ્ઠાતાનું પરિબદ્ધ કરવા માટે દેવતા રાજ્યથી વિશિષ્ટ કરે છે—'યતા હ વ દેવતા મહંધેયસે પિષદમાના' (અરેખર, એ દેવતાઓ પાતાની મેદના માટે વિવાદ કરતી) એમ અને 'તા યા યતાઃ સર્વા દેવતાઃ પ્રાણે નિઃષેયસં પિદિત્વા' [૨૪] (તે એ સર્વ દેવતાઓએ પ્રાણને વિષે મેદના બાળીને) એમ, સર્વત્ર અનુગત થયેલી અભિમાનિની ચેતન દેવતાઓ મન્ત્ર, અર્ધવાદ, હનિહાસ, પુરાણ આદિથી સમગ્ર છે. 'અભિધાનમુત્વા મુર્તિ પ્રાપિતાન્' [એજ શ્રાઠ રાધારાધ] (અભિ વાણી થઈને મુખમાં પડે.) હત્યાદિ. મુતિ હન્દ્રિયોને વિષે અનુમાદક દેવતાને અનુગત થયેલી હશેવે છે. વળી પ્રાણસંવાદના વાક્યરૂપમાં 'તે હ પ્રાણાઃ પ્રજાપતિ પિતરમેત્યોષુ' [હાનોઠ ૫૧૩] (અરેખર, તે પ્રાણોએ પ્રજાપતિ પિતા પાસે જઈને કહ્યું) એમ મેદત્વ નહી કરવા માટે પ્રજાપતિ પાસે જવું અને તેના વચનથી એકેકના ઉત્ક્રમણથી અનવધવ્યનિરેકથી પ્રાણની મેદત્વપ્રતીતિ, અને 'તસૈ વતિહરણમ્' [બુદ્ધ

ઉત્તર સુમથી જે હકાનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે રાંકા કહે છે—'પણ અચેતન તરીકે મનાયતાં' હતાદિ. મુતિકા આદિ બોલી એવી મુતિ છે ને તેની અધિષ્ઠાનો દેવતાઓને હાનુ પડે છે તેથી 'વિજ્ઞાનં ધાવિજ્ઞાનં ચ' (વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન) એમ ચેતન અચેતનના વિભાજનો જે વાચક રાજ્ય તેનો લક્ષ્યાર્થ પુઝા નથી એમ સામ્ય સમાધાન કરે છે—'અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ' હત્યાદિ. 'સંવદન' = વિવાદ. જનમાત્ર કે હન્દ્રિયમાત્રનો ચેતન તરીકે વ્યવહાર નથી; કેમકે હોઠ અને નેદમાં પ્રસિદ્ધ જે વિજ્ઞાન તેને વાચક રાજ્ય એ પુઝા નથી. વિરોધપાત્રો અને અર્થ કહે છે—'વળી કૌપીનકીના પ્રાણસંવાદમાં' હત્યાદિ. ચેતનોનાની મેદના માટે વિવાદ કરના પ્રાણે એમ કહેવા પ્રાણે ચેતનવતી 'દેવતા' રાજ્યથી વિશિષ્ટ થવા છે તેથી પ્રાણોદિપદોથી અધિષ્ઠાનો દેવતાનો વ્યવહાર છે એવો અર્થ છે 'પ્રાણે નિઃષેયસં પિદિત્વા' = પ્રાણને વિષે મેદના બાળીને પ્રાણથીન થવા એવો અર્થ છે. અનુગતિનું બદુષા વ્યાખ્યાન કરે છે—'સર્વત્ર અનુગત થયેલી' હત્યાદિ. 'તસૈ વતિહરણમ્' = ને પ્રાણને બધે જઈ જવું;

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ વિશેષાનુગતિમ્યામ્ ॥ ૫ ॥

પાત્ર્ય 'અભિમાનિની દેવતાઓનું અભિધાન છે, 'વિશેષ અને
અનુગતિથી ॥ ૫ ॥

તુ માત્ર આશંકાનું નિરાકરણ કરે છે. 'મુદ્ગર્ભ્યાન્' (મૃતિકા ખાંડી) એવા પ્રકારની મુનિથી જન અને દિવિષાં ધ્યેનન છે એમ. અરેઅર, શંકા કરવાની નથી; કેમકે એ અભિમાનિની દેવતાનું અભિધાન છે. મૃતિકા આદિની અને વાણી આદિની અભિમાનિની ધ્યેન દેવતાઓનું, વાન, સંવદન આદિ ધ્યેનનના ઉચિત વ્યવહારને વિષે, અભિધાન છે, જન અને દિન્દિવનુંજ નથી. શાથી? વિશેષ અને અનુગતિથી. બોલના અને જનને દિન્દિવો વચ્ચે ધ્યેનન અને અધ્યયન વિભાગથી ભક્તિન થયેલા વિશેષ પૂરે કાઠો છે; અને મર્ત ધ્યેનન દોષ તો એ બેઉ ઉપપન્ન થાય નહિ. વળી કૌપીનકીનાં પ્રાણસંવાદમાં દિન્દિવમાત્રની આશંકા નિવૃત્ત કરવા માટે અને ધ્યેનન અધિધાનનું પરિમહત્ત્વ કરવા માટે દેવતા શબ્દથી વિશિષ્ટ કરે છે—'યતા હ પિ દેવતા યદંધેયસે વિષદમાતાઃ' (અરેઅર, એ દેવતાઓ પાતાની મેદના માટે વિચાર કરતી) એમ અને 'તા વા યતાઃ તર્વા દેવતાઃ પ્રાણે નિઃધેયસં વિદિત્વા' [રાષ્ટ્ર] (તે એ સર્વે દેવતાઓએ પ્રાણને વિષે મેદના જાણીને) એમ. સર્વત્ર અનુગત થયેલી અભિમાનિની ધ્યેન દેવતાઓ મન્ય, અર્થવાદ, દિનિદાસ, પુરાણ આદિથી સમગ્રાય છે. 'અગ્નિર્વાંમૃત્વા મુર્તિ પ્રાવિરાન્' [એવં બ્રાહ્મણાશ્વર] (અગ્નિ વાણી થઈને મુખમાં પડે) હત્યાદિ. મુનિ દિન્દિવોને વિષે અનુબ્રાહ્મણ દેવતાને અનુગત થયેલી કહાય છે. વળી પ્રાણસંવાદના વાક્યમાં 'તે હ પ્રાણાઃ પ્રજાપતિ પિતૃતમેત્વોયુઃ' [હાન્દાઃ પારાઃ] (અરેઅર, તે પ્રાણેએ પ્રજાપતિ પિતા પાસે જઈને કહ્યું) એમ મેદન નહીં કરવા માટે પ્રજાપતિ પાસે જનું અને તેના વચનથી એકેકના ઉત્ક્રમણથી અન્યવ્યવહારેકથી પ્રાણની મેદનપ્રતીતિ, અને 'તસૈ ચલિહરણમ્' [બૃહદ્

ઉત્તર સૂત્રથી જે શક્યનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે શંકા કહે છે—'પાત્ર્ય અધ્યયન તરીકે મનાયલાં' હત્યાદિ. મૃતિકા અદિ બોલી એવી મુનિ છે તે નેની અવિદ્યાથી દેવતાઓને જાણ પડે છે તેથી 'વિજ્ઞાનં જ્ઞાપિજ્ઞાનં ચ' (વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન) એમ ધ્યેનન અધ્યેનનના વિભાગનો જે વાચક શબ્દ તેનો સ્વર્યાય યુક્ત નથી એમ સાંખ્ય સમાધાન કરે છે—'અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ' હત્યાદિ. 'સંવદન' = વિવાદ. જનમાત્ર કે દિન્દિવમાત્રનો ધ્યેન તરીકે વ્યવહેસ નથી; કેમકે લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ જે વિભાગ તેને બાધ થાય એ યુક્ત નથી. વિશેષપદને અન્ય અર્થ કહે છે—'વળી કૌપીનકીનાં પ્રાણસંવાદમાં' હત્યાદિ. પોતપોતાની મેદના માટે વિવાદ કરતા પ્રાણે એમ કહેજા પ્રાણે ધ્યેનનવાળી 'દેવતા' શબ્દથી વિશિષ્ટ થવા છે તેથી પ્રાણુદિવરોથી અધિધાન દેવતાને વ્યવહેસ ॥ એવો અર્થ છે 'પ્રાણે નિઃધેયસં વિદિત્વા' = પ્રાણને વિષે મેદના જાણીને પ્રાણુધીન થવા એવો અર્થ છે. અનુગતિનું બહુધા બ્યાખ્યાન કરે છે—'સર્વત્ર અનુગત થયેલી' હત્યાદિ. 'તસૈ ચલિહરણમ્' = તે પ્રાણને યદિ જઈ જનું;

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ વિશેષાનુગતિમ્યામ્ ॥ ૫ ॥

પણ 'અભિમાનિની દેવતાઓનું અભિધાન છે, 'વિશેષ અને

અનુગતિથી ॥ ૫ ॥

તુ રાખે આરાંકાનું નિરાકરણ કરે છે. 'મૃદમ્બીત્' (મૃતિકા બોલી) એવા પ્રકારની સ્તુતિથી ભૂત અને હિંદ્રિયો ચેતન છે એમ, ખરેખર, રાંકા કરવાની નથી; કેમકે એ અભિમાનિની દેવતાનું અભિધાન છે. મૃતિકા આદિની અને વાણી આદિની અભિમાનિની ચેતન દેવતાઓનું, વદન, સંવદન આદિ ચેતનના ઉચિત વ્યવહારને વિષે, અભિધાન છે, ભૂત અને હિંદ્રિયનુંજ નથી. શાથી? વિશેષ અને અનુગતિથી. ભોક્તા અને ભૂત ને હિંદ્રિયો વચ્ચે ચેતન અને અચેતન વિભાગથી લક્ષિત થયેલા વિશેષ પૂર્વે કહ્યો છે; અને સર્વ ચેતન હોય તો એ ભેદ ઉપપન્ન થાય નહિ. વળી કૌપીતકીના પ્રાણસંવાદમાં હિંદ્રિયભાવની આરાંકા નિવૃત્ત કરવા માટે અને ચેતન અધિષ્ઠાતાનું પરિપ્રહણ કરવા માટે દેવતા રાખેથી વિશિષ્ટ કરે છે—'પતા હ વે દેવતા મહદેવસે વિષદમાના' (ખરેખર, એ દેવતાઓ પાતાની મેદતા માટે વિવાદ કરતી) એમ અને 'તા વા પતાઃ સર્વા દેવતાઃ પ્રાણે નિઃશ્વેયસં ચિદિત્વા' [રાષ્ટ્ર] (તે એ સર્વ દેવતાઓએ પ્રાણને વિષે મેદતા બજીને) એમ. સર્વત્ર અનુગત થયેલી અભિમાનિની ચેતન દેવતાઓ મન્ત્ર, અર્થવાદ, ઇતિહાસ, પુરાણ આદિથી સમજાય છે. 'અમિર્ષામૃત્વા મુલં પ્રાપિશત્' [ઓઁ બ્રાહ્મ રાષ્ટ્રારાષ્ટ્ર] (અમિ વાણી ઘડને મુખમાં પેડા) ઇત્યાદિ. સ્તુતિ હિંદ્રિયોને વિષે અનુપ્રાહ્લક દેવતાને અનુગત થયેલી દર્શાવે છે. વળી પ્રાણસંવાદના વાક્યયોગમાં 'તે હ પ્રાણાઃ પ્રજાપતિ પિતરમેત્યોયુઃ' [હાન્દોઁ બારીઁ] (ખરેખર, તે પ્રાણોએ પ્રજાપતિ પિતા પાસે જઈને કહ્યું) એમ મેદત્વ નહીં કરવા માટે પ્રજાપતિ પાસે જવું અને તેના વચનથી એકેકના ઉત્ક્રમણથી અન્વયવ્યતિરેકથી પ્રાણની મેદત્વપ્રતીતિ, અને 'તસૈ ચલિહરણમ્' [બૃહ્લ

ઉત્તર સૂતથી જે સંકાનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંકા કહે છે—'પણ અચેતન તરીકે મનાયકાં' ઇત્યાદિ. મૃતિકા આદિ બોલી એવી કુતિ છે તે નેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓને કાણુ ખરે છે તેથી 'વિજ્ઞાનં વાવિજ્ઞાનં ચ' (વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન) એમ ચેતન અચેતનના વિભાગનો જે વાચક રાખે તેનો લક્ષ્યાર્થ યુક્ત નથી એમ સોમ્ય સમાધાન કરે છે—'અમિમાનિ-વ્યપદેશસ્તુ' ઇત્યાદિ. 'સંવદન' = વિવાદ. જનભાવ કે હિંદ્રિયભાવનો ચેતન તરીકે વ્યપદેશ નથી; કેમકે લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે વિભાગ તેને વાધ થાય એ યુક્ત નથી. વિરોધપદનો અન્વ અર્થ કહે છે—'વળી કૌપીતકીના પ્રાણસંવાદમાં' ઇત્યાદિ. પોતપોતાની મેદતા માટે વિવાદ કરતા પ્રાણો એમ કહેવા પ્રાણો ચેતનવાચી 'દેવતા' રાખેથી વિશિષ્ટ થયા ॥ નેથી પ્રાણાદિપદોથી અધિષ્ઠાત્રી દેવતાનો વ્યપદેશ છે એવો અર્થ છે 'પ્રાણે નિઃશ્વેયસં ચિદિત્વા' = પ્રાણને વિષે મેદતા બજીને પ્રાણુધીન થયા એવો અર્થ છે. અનુગતિનું બહુધા બ્યાખ્યાન કરે છે—'સર્વત્ર અનુગત થયેલી' ઇત્યાદિ. 'તસૈ ચલિહરણમ્' = તે પ્રાણને જાણે લઈ જવું;

નખ આદિને વિષે અનુવર્તમાન છે અને ગામય આદિનો પણ પાર્થિવત્વ આદિ સ્વ-
ભાવ વૃત્તિક આદિને વિષે અનુવર્તમાન છે એમ જો કહેવાય તો બ્રહ્મને પણ સ-
ત્તાત્મક સ્વભાવ આકાશ આદિને વિષે અનુવર્તમાન લેવામાં આવે છે. વળી કારણ વિજ્ઞ-
ાણ હોવાથી જગતના બ્રહ્મપ્રકૃતિત્વમાં રાપ મૂકનારે કહેવું જોઈએ કે અસીય
બ્રહ્મસ્વભાવની અનુગતિનો અભાવ વિજ્ઞાણપણા તરીકે 'અભિપ્રેત છે કે ગમે તે
કોઈ સ્વભાવની અનુગતિનો અભાવ કે ચૈતન્યની અનુગતિનો અભાવ? પ્રથમ
પક્ષમાં સમસ્ત પ્રકૃતિવિકૃતિભાવના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવે; અને દ્વિતીય પક્ષ અ-
સિદ્ધ છે: કેમકે સત્તાત્મક બ્રહ્મસ્વભાવ આકાશ આદિને વિષે અનુવર્તનો લેવામાં
આવે છે એમ કહ્યું છે. તૃતીય પક્ષમાં તો દૃષ્ટાન્તનો અભાવ છે. ખરેખર, જે ચૈત-
ન્યથી લેણાયતું નથી તે બ્રહ્મપ્રકૃતિ લેવામાં આવતું નથી એમ કહ્યું પ્રત્યુદાહરણ
બ્રહ્મવાદી પ્રતિ મૂકે? કેમકે સમસ્ત વસ્તુસમુદ્ધ બ્રહ્મપ્રકૃતિ છે એમ તે સ્વી-
કારે છે. શાસ્ત્રવિરોધ તો પ્રસિદ્ધજ છે; કેમકે ચૈતન બ્રહ્મ જગતનું કારણ અને
પ્રકૃતિ છે એ આગમનું તાત્પર્ય છે એમ સિદ્ધ કહ્યું છે. બ્રહ્મ પરિનિષ્પન્ન હોવાથી
તેને વિષે અન્ય પ્રમાણો સંભવે એમ જો કહ્યું છે તે પણ મનોરથમાત્ર છે; કેમકે રૂપ
આદિનો અભાવ હોવાથી બ્રહ્મ એ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નથી, અને
શ્લિંગ આદિના અભાવથી અનુમાન આદિનો વિષય નથી, એ અર્થ તો ધર્મની પેઠે
આગમમાત્રથી સમભિગમ્ય છે. તેમજ મુતિ છે—'નૈવા તર્કજ મતિરાપનેયા પ્રોક્તાભ્યે-

રોષ કદે છે—'અત્યન્ત સમાનરૂપ હોય તો' હતાદિ. દ્વિતીય પક્ષની સંજ્ઞા કરી બ્રહ્મ અને જગતને
વિષે તે હોવાથી પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ સિદ્ધ છે એમ કહે છે—'પણ પુરુષ આદિનો કંઈક પાર્થિ-
વત્વ આદિ સ્વભાવ' હતાદિ. પ્રકૃતિવિકારભાવનો દેવ જે વિજ્ઞાણપણ તેને વિષે વિજ્ઞાણો
કરી રોષ બતાવે છે—'વળી કારણ વિજ્ઞાણ હોવાથી' હતાદિ. જગતને વિષે ચૈતન્ય
આદિ સમસ્ત બ્રહ્મસ્વભાવ અનુવર્તનો નથી તેથી જગત પ્રગટાય નથી, એ પ્રથમ પક્ષમાં સર્વ
સમાન હોય તો પ્રકૃતિવિકારભાવ હોય એવો અર્થ નીકળે, તે અસંગત છે એમ કહે છે—
'પ્રથમ પક્ષમાં' હતાદિ. મધ્યમ પક્ષ અસિદ્ધ છે, અને તૃતીય પક્ષ દૃષ્ટાન્ત ન હોવાથી
અસાધારણ છે એવો અર્થ છે. હવે ત્રણ પક્ષમાં સાધારણ રોષ કદે છે—'શાસ્ત્રવિરોધ તો
પ્રસિદ્ધજ છે' હતાદિ. પૂર્વે કહેલાનો અનુવાદ કરી બ્રહ્મ શુદ્ધ તરૂંને વિષય કાવ જે સમ-
વિત નથી તેથી તરૂંથી અરૂપ નથી—'બ્રહ્મ પરિનિષ્પન્ન હોવાથી' હતાદિ. શ્લિંગ ન હો-
વાથી બ્રહ્મ અનુમાનનો અવિષય છે, સાદૃશ્ય ન હોવાથી ઉપમાનનો અને પદ ન હોવાથી સમ-
પ્રમાણનો અવિષય છે. એમ 'આરોપ્યકામા પઘ્યમર્છીયાન્' (આરોપ્ય હવ્વગનારે પણ
ખાતું) અને 'સ્વર્ગકામો યજેત' (સ્વર્ગની કામનાવાળાએ વ્રત કરવો) જે બન્ને કાંચેવ
તરીકે સમાન છે તોપણ પ્રથમને અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષા છે. દિનીયને નથી, એમજ પૃથિવી
આદિ અને બ્રહ્મ બન્ને તરીકે સમાન છે તોપણ પૃથિવી આદિ અન્ય પ્રમાણનો વિષય છે, અને
બ્રહ્મ બન્ને (પરિનિષ્પન્ન, પૂર્ણ) છે તોપણ તે અન્ય પ્રમાણનો વિષય નથી એવો અર્થ છે.
નૈવા તર્કજ મતિરાપનેયા' હતાદિ. પ્રત્તિવિષયક વિચાર શુદ્ધ-સ્વતંત્ર તરૂંથી પ્રાપ્ત કરી શકાય

નમ આદિને વિષે અનુવર્તમાન છે અને ગોમય આદિનો પણ પાર્થિવત્વ આદિ સ્વભાવ વૃક્ષિક આદિને વિષે અનુવર્તમાન છે એમ જો કહેવાય તો બ્રહ્મનો પણ સત્તાત્મક સ્વભાવ આકાર આદિને વિષે અનુવર્તમાન હોવામાં આવે છે, વળી કારણ વિજ્ઞાણ હોવાથી જગતના બ્રહ્મપ્રકૃતિત્વમાં હોય મૂકનારે કહેવું જોઈએ કે અશીય બ્રહ્મસ્વભાવની અનુગતિનો અભાવ વિજ્ઞાણપણા તરીકે 'અભિપ્રેત છે કે ગમે તે કોઈ સ્વભાવની અનુગતિનો અભાવ કે ચૈતન્યની અનુગતિનો અભાવ? પ્રથમ પદ્ધતિમાં સમસ્ત પ્રકૃતિવિદ્યુતિભાવના ઉન્નતિનો પ્રસંગ આવે; અને દ્વિતીય પદ્ધતિમાં સિદ્ધ છે; કેમકે સત્તાત્મક બ્રહ્મસ્વભાવ આકાર આદિને વિષે અનુવર્તનો હોવામાં આવે છે એમ કહ્યું છે. તૃતીય પદ્ધતિમાં તો દુષ્ટાન્તનો અભાવ છે. અરેખર, જે ચૈતન્યથી લેણપણું નથી તે બ્રહ્મપ્રકૃતિ હોવામાં આવતું નથી એમ કહ્યું પ્રત્યુદાહરણ બ્રહ્મવાદી પ્રતિ મૂકે? કેમકે સમસ્ત વસ્તુસમૂહ બ્રહ્મપ્રકૃતિ છે એમ તે સ્વીકારે છે. શાસ્ત્રવિરોધ તો પ્રસિદ્ધ છે; કેમકે ચૈતન બ્રહ્મ જગતનું કારણ અને પ્રકૃતિ છે એ આગમનું તાત્પર્ય છે એમ સિદ્ધ કહ્યું છે. બ્રહ્મ પરિનિષ્પત્તિ હોવાથી તેને વિષે અન્ય પ્રમાણો સંભવે એમ જો કહ્યું છે તે પણ મનોરથમાત્ર છે; કેમકે રૂપ આદિનો અભાવ હોવાથી બ્રહ્મ એ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નથી, અને ત્રિગ આદિના અભાવથી અનુમાન આદિનો વિષય નથી, એ અર્થ તો ધર્મની પેઠે આગમમાત્રથી સમધિગમ્ય છે. તેમજ શ્રુતિ છે—'જૈયા તર્કણ મતિરાપનેયા પ્રોક્તાન્વે-

રોપ કહે છે—'અત્યન્ત સમાનરૂપ હોય તો' હયાદિ. દ્વિતીય પદ્ધતિ શંકા કરી બ્રહ્મ અને જગતને વિષે તે હોવાથી પ્રકૃતિવિદ્યુતિભાવ સિદ્ધ છે એમ કહે છે—'પદ્મ પુરુષ આદિનો કંઈક પાર્થિવત્વ આદિ સ્વભાવ' હયાદિ. પ્રકૃતિવિજ્ઞાનભાવનો દેવ જે વિજ્ઞાણપણું તેને વિષે વિજ્ઞાણી કરી હોય જતાવે છે—'વળી કારણ વિજ્ઞાણ હોવાથી' હયાદિ. જગતને વિષે ચૈતન્ય આદિ સમસ્ત બ્રહ્મસ્વભાવ અનુવર્તનો નથી તેથી જગત બ્રહ્મરૂપ નથી, એ પ્રથમ પદ્ધતિમાં સર્વ સમાન હોય તો પ્રકૃતિવિજ્ઞાનભાવ હોય એવો સ્વર્થ નીકળે, તે સ્વસંત છે એમ કહે છે—'પ્રથમ પદ્ધતિમાં' હયાદિ. મધ્યમ પદ્ધતિમાં સિદ્ધ છે, અને તૃતીય પદ્ધતિમાં દુષ્ટાન્ત ન હોવાથી અસાધારણ છે એવો સ્વર્થ છે. હવે ત્રણે પદ્ધતિમાં સધારણ હોય કહે છે—'શાસ્ત્રવિરોધ તો પ્રસિદ્ધ છે' હયાદિ. પૂર્વે કહેલાનો અનુવાદ કરી બ્રહ્મ શુદ્ધ તરફનો વિષય થાય એ સમજાવે નથી તેથી તરફથી અરૂપ નથી—'બ્રહ્મ પરિનિષ્પત્તિ હોવાથી' હયાદિ. ત્રિગ ન હોવાથી બ્રહ્મ અનુમાનનો અવિષય છે, સદૃશ ન હોવાથી ઉપમાનનો અને પર ન હોવાથી શબ્દ-પ્રમાણનો અવિષય છે. જેમ 'આતોમ્યકામઃ પાપ્યમક્રમ્યાન્' (આતોમ્ય ૬૨૭નારે પાપ્ય માનું) અને 'સ્વર્ગકામો યજ્ઞેત' (સ્વર્ગની કામનાવાગ્દેશ કરવો) એ બંને કાંચે તરીકે સમાન છે તોપણ પ્રથમને અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષા છે, દ્વિતીયને નથી, એમજ પૃથિવી આદિ અને બ્રહ્મ જૂત તરીકે સમાન છે તોપણ પૃથિવી આદિ અન્ય પ્રમાણનો વિષય છે, અને બ્રહ્મ જૂત (પરિનિષ્પત્તિ, પૂર્વ) છે તોપણ તે અન્ય પ્રમાણનો વિષય નથી એવો સ્વર્થ છે. 'જૈયા તર્કણ મતિરાપનેયા' હયાદિ. બ્રહ્મવિષયક વિચાર શુદ્ધ-સ્વભાવ તરફી પ્રગટ કરી શકાય